

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI

ILMIY
AXBOROTNOMA

2023

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI

- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
- SCIENTIFIC BULLETIN OF NAMANGAN STATE UNIVERSITY

Bosh muharrir: Namangan davlat universiteti rektori S.T.Turg'unov

Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor Sh.N.Ataxanov

Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy-tadqiqot va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i O.Imomov

T A H R I R H A Y ' A T I

Fizika-matematika fanlari: akad. S.Zaynobiddinov, akad. A.A'zamov, f-m.f.d., prof. B.Samatov, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, f-m.f.n., dots. B.Abdulazizov, f-m.f.n., dots. A.Xolboyev.

Kimyo fanlari: akad. A.To'rayev, akad. S.Nigmatov, k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, k.f.d., prof. T.Azizov, k.f.n., dots. T.Sattorov, k.f.n., dots. A.Hurmamatov., PhD. D.S.Xolmatov.

Biologiya fanlari: akad. K.Tojibayev, akad. R.Sobirov, b.f.d., dots. A.Batashov, b.f.d. N.Abdurahmonov, b.f.d., dots. F.Kushanov, b.f.d. A.Kuchboyev, b.f.n., dots. D.Dexqonov.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. S.Yunusov.

Qishloq xo'jaligi fanlari: g.f.d., prof. B.Kamalov, q-x.f.n., dots. A.Qazaqov.

Tarix fanlari: akad. A.Asqarov, s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d, prof. A.Rasulov.

Iqtisodiyot fanlari: i.f.d., prof. N.Maxmudov, i.f.d., prof.O.Odilov.

Falsafa fanlari: f.f.d., prof. M.Ismoilov, f.f.n., Z.Isaqova, f.f.d., G.G'affarova, f.f.n. dots. L.Yuldasheva, f.f.n., dots. T.Ismoilov, PhD. A.Abdullayev.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, PhD. H.Solixo'jayeva, PhD. U.Qo'ziyev, PhD. H. Sarimsoqov, fil.f.d., N.Dosboyeva, fil.f.n., dots. S.Misirov.

Geografiya fanlari: g.f.d., dots. B.Kamalov, g.f.d., prof. A.Nigmatov.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. U.Inoyatov, p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. O'.Asqarova, p.f.n., dots. M.Nishonov, p.f.n., dots. A.Sattarov, p.f.n., dots. M.Asqarova, p.f.n., dots. Sh.Xo'jamberdiyeva, p.f.n., dots. S.Abdullayev.

Tibbiyot fanlari: b.f.d. G'.Abdullayev, tib.f.n., dots. S.Boltaboyev.

Psixologiya fanlari: p.f.d., prof Z.Nishanova, p.f.n., dots. M.Maxsudova.

Texnik muharrir: N.Yusupov.

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Boburshox ko'chasi, 161-uy

Faks: (0369)227-07-61 **e-mail:** info@namdu.uz

Ushbu jurnal 2019 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosati qarori bilan fizika-matematika, kimyo, biologiya, falsafa, filologiya va pedagogika fanlari bo'yicha Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

"NamDU ilmiy axborotnomasi – Научный вестник НамГУ" jurnali O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining 17.05.2016-yildagi 08-0075 raqamli guvohnomasi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA) tomonidan 2020-yil 29-avgust kuni 1106-sonli guvohnomaga binoan chop etiladi. "NamDU Ilmiy Axborotnomasi" elektron nashr sifatida xalqaro standart turkum raqami (ISSN-2181-1458)ga ega NamDU Ilmiy-texnikaviy Kengashining 2023-yil 10-fevraldagii kengaytirilgan 2-sonli yig'ilishida muhokama qilinib, ilmiy to'plam sifatida chop etishga ruxsat etilgan (Bayonnoma № 2). Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI 2023

01.00.00

FIZIKA MATEMATIKA FANLARI
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

UDK517.956.6

**ОБ ОДНОЗНАЧНОЙ РАЗРЕШИМОСТИ ПОЛУНЕЛОКАЛЬНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ
ДЛЯ УРАВНЕНИЯ СМЕШАННОГО ТИПА ВТОРОГО РОДА ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА**

¹Джамалов Сирожиддин Зухриддинович, ²Курбонов Одилжон Тухтамуродович,

³Арзикулов Зафаржон Одилевич

¹Институт математики имени В.И.Романовского АНРУз, г.н.с

²Ташкентский экономический университет, к.ф.-м.н.

³Ферганский политехнический институт, докторант (Phd) 1-курса

e-mail: siroj63@mail.ru,

e-mail: одил69@inbox.ru,

e-mail: zafarbekarziqulov1984@mail.ru

Аннотация: В данной работе с применением метода Галеркина, априорных оценок и « ε -регуляризации» изучено однозначная разрешимость обобщенного решения одной полунелокальной краевой задачи для уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка.

Ключевые слова: уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка, полунелокальная краевая задача, методы Галеркина, априорных оценок и « ε -регуляризации», однозначная разрешимость обобщенного решения.

**TO'RTINCHI TARTIBLI IKKINCHI TURDAGI ARALASH TIPDAGI TENGLAMA UCHUN
YARIM NOLOKAL CHEGARAVIY MASALANING YECHIMINING YAGONALIGI
HAQIDA**

¹Djamalov Sirojiddin Zuxriddinovich, ²Qurbonov Odiljon To'xtamurodovich,

³Arziqulov Zafarjon Odilovich

¹O'zbekiston Fanlar akademiyasi V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti katta ilmiy
xodimi

²Toshkent iqtisodiyot universiteti, f.-m.f.n.

³Farg'ona politexnika instituti, doktorant (PhD) 1-kurs

e-mail: siroj63@mail.ru,

e-mail: одил69@inbox.ru,

e-mail: zafarbekarziqulov1984@mail.ru,

Annotatsiya: Ushbu maqolada Galerkin usuli, aprior baholash va " ε -tartibga solish" yordamida biz ikkinchi turdagi aralash tipdagi to'rtinchi tartibli tenglama uchun yarim nolokal bo'lmagan chegaraviy masalaning umumlashgan yechimning yagonaligini o'rganamiz..

Kalit so'zlar: to'rtinchi tartibli ikkinchi turdagi aralash turdagi tenglamalar, yarim nolokal chegaraviy masala, Galerkin usullari, aprior baholash va " ε -tartibga solish", umumlashgan yechimning yagonaligi.

ON THE UNIQUE SOLVABILITY OF A SEMI-NONLOCAL BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A MIXED-TYPE EQUATION OF THE SECOND KIND OF THE FOURTH ORDER

¹Djamalov Sirozhiddin Zukhriddinovich, ²Kurbonov Odiljon Tukhtamurodovich,

³Arzikulov Zafarjon Odilovich

¹Institute of Mathematics named after V.I.Romanovsky of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Senior Researcher

²Tashkent University of Economics, Ph.D.

³Fergana Polytechnic Institute, doctoral student (Phd) 1st year

e-mail: siroj63@mail.ru,

e-mail: odil69@inbox.ru,

e-mail: zafarbekarziqulov1984@mail.ru

Annotation: In this paper, using the Galerkin method, a priori estimates, and " ε -regularization", we study the unique solvability of a generalized solution of a semi-nonlocal boundary value problem for a mixed-type equation of the second kind of the fourth order.

Keywords: mixed type equations of the second kind of the fourth order, semi-nonlocal boundary value problem, methods of Galerkin, a priori estimates and " ε -regularization", unique solvability of the generalized solution.

Введение

Как известно, в работе А.В.Бицадзе показано, что задача Дирихле для уравнения смешанного типа второго порядка некорректна [2]. Естественно возникает вопрос: нельзя ли заменить условия задачи Дирихле другими условиями, охватывающими всю границу, которые обеспечивают корректность задачи? Впервые такие краевые задачи (нелокальные краевые задачи) для уравнения смешанного типа второго порядка были предложены и изучены в работах Ф.И.Франкля [13,14]. Как близкая по постановке к изучаемым, задача для уравнения смешанного типа второго рода, второго порядка исследованы в ограниченных областях в работах [5-9],[15]. А для уравнения смешанного типа второго рода высокого порядка другие задачи в различных пространствах исследованы в работах [10,18].

В данной работе с использованием результатов работ [7]-[9] и с применением метода Галеркина, априорных оценок, и « ε -регуляризации» изучается однозначная разрешимость обобщенного решения одной полунелокальной краевой задачи для уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка.

Постановки задач

В области $Q = (0,1) \times (0,T) = \{(x,t); 0 < x < 1; 0 < t < T < +\infty\}$ рассмотрим уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка.

$$L_2 u = \sum_{i=0}^4 K_i(x,t) D_t^i u + u_{xxxx} + u_{xxtt} + u_{xx} = f(x,t) \quad (1)$$

где $K_4(x,0) = K_4(x,T) = 0$, $D_t^i u = \frac{\partial^i u}{\partial t^i}$ ($i = 0,1,2,3,4$), $D_t^0 u = u$.

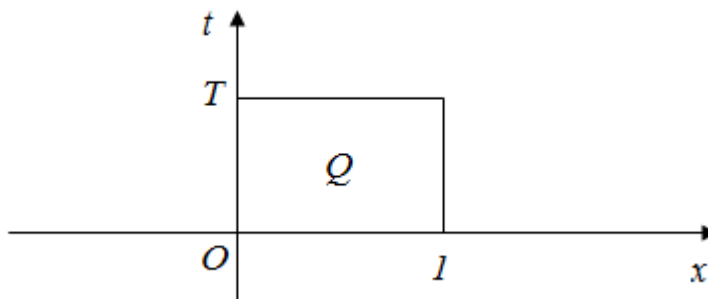

Рис-1

Уравнение (1) относится к уравнениям смешанного типа второго рода, так как на знак функции $K(t)$ по переменной t внутри области Q не налагается никаких ограничений [3].

Пусть все коэффициенты уравнения (1) достаточно гладкие функции в Q .

Полунелокальная краевая задача: Найти обобщённое решение $u(x, t)$ уравнения (1) из пространства Соболева $W_2^2(Q)$, удовлетворяющее следующим краевым условиям

$$\gamma D_t^p u|_{t=0} = D_t^p u|_{t=T}; \quad p=0, 1, 2 \quad (2)$$

$$u|_{x=0} = u|_{x=1} = 0; \quad (3)$$

$$u_{xx}|_{x=0} = u_{xx}|_{x=1} = 0 \quad (4)$$

где γ величина отличное от нуля, которого будет уточнена ниже.

В дальнейшем нам необходимы следующие определение и вспомогательные предложения.

Через $W_2^l(Q)$ ($1 \leq l$ - натуральное число) (при $l=0, W_2^0(Q) = L_2(Q)$) определяется пространства Соболева со скалярным произведением $(u, g)_l$ и нормой

$$\|g\|_l^2 = \|g\|_{W_2^l(Q)}^2 = \sum_{|\alpha| \leq l} \int_Q |D^\alpha g|^2 dx dt.$$

Здесь α – мультииндекс, D^α – обобщённая производная по переменным x и t .

Пусть $\vec{e} = (e_t = \cos(\vec{e}, t), e_x = \cos(\vec{e}, x))$ – единичный вектор внутренней нормали к границе ∂Q . При получении различных априорных оценок мы часто используем неравенство Юнга или неравенство Коши с σ , т.е

$$\forall u, g \geq 0; \forall \sigma > 0; p, q > 1; \quad u \cdot g \leq \frac{\sigma^p u^p}{p} + \frac{g^q}{q \sigma^q} \quad \text{при} \quad \frac{1}{p} + \frac{1}{q} = 1.$$

При $p = q = 2$ получим неравенство Коши с σ [11],[12].

Определение 1. Функция $u(x, t) \in W_2^2(Q)$ называется обобщённым решением задачи (1)-(4), если для любой функции $g(x, t) \in W_2^2(Q) \cap W_2^1(Q)$ такой что

$\gamma D_t^q g|_{t=0} = D_t^q g|_{t=T}; \quad q=0, 1$ выполняется интегральное тождество

$$a(u, e^{-\lambda t} g) + (\Delta u, e^{-\lambda t} g)_0 = (f, e^{-\lambda t} g)_0; \quad (4)$$

где $\Delta u = u_{tt} + u_{xx}$ оператор Лапласа,

$$a(u, e^{-\lambda t} g) = (K_4 u_{tt}, (e^{-\lambda t} g)_{tt})_0 + ((2K_4 - K_3) u_{tt}, (e^{-\lambda t} g)_t)_0 + \left((-K_3 u_{tt} + \sum_{i=0}^2 K_i D_t^i u), e^{-\lambda t} g \right)_0;$$

Теорема-1. Пусть коэффициент уравнения (1) $K_1(x, t) > 0$ достаточно большая функция, кроме того пусть выполнены следующие условия для коэффициентов уравнения (1); $2K_1 - K_{2t} + \lambda K_2 \geq \delta_2 > 0$, $\lambda K_0 - K_{0t} \geq \delta_1 > 0$, для любых $(x, t) \in \bar{Q}$, где $\lambda = \frac{2}{T} \ln |\gamma| > 0$, $|\gamma| > 1$, $K_{4t}(x, T) = K_{4t}(x, 0)$, $K_3(x, 0) = K_3(x, T)$; $K_2(x, 0) = K_2(x, T)$; $K_0(x, 0) = K_0(x, T)$ для всех $x \in [0, 1]$. Тогда для любого $f(x, t) \in L_2(Q)$, если существует обобщенное решение $u(x, t)$ задачи (1)-(4) из пространства Соболева $W_2^2(Q)$, то оно единственно и для нее справедлива следующая оценка:

$$\|u\|_{W_2^2(Q)}^2 \leq c \|f\|_0^2. \quad (5)$$

Доказательство Сначала докажем единственность решения задачи (1)-(4). Единственность задачи докажем с помощью метода интеграла энергии. Пусть существует обобщенное решение задачи (1)-(4) $u(x, t)$ из пространства Соболева $W_2^2(Q)$. Рассмотрим следующее тождество

$$2 \int_Q Lu \cdot e^{-\lambda t} \cdot u_t \, dxd t = 2 \int_Q f \cdot e^{-\lambda t} \cdot u_t \, dxd t \quad (6)$$

В силу условий теоремы 1 и неравенства Коши с σ [11], из краевых условий (2)-(4), интегрированием тождества (6), легко получить следующее неравенство

$$\begin{aligned} 2 \int_Q e^{-\lambda t} Lu \cdot u_t \, dxd t &\geq \int_Q e^{-\lambda t} \{ -(2K_3 - 3K_{4t} + 3K_4 \lambda) \cdot u_{tt}^2 + \lambda u_{xx}^2 + \lambda u_{xt}^2 + \\ &+ (2K_1 - K_{2t} + \lambda K_2) u_t^2 + (\lambda K_0 - K_{0t}) \cdot u^2 \} \, dxd t - 2\sigma \cdot \|u_{tt}\|_0^2 - 13\lambda^2 \|K\|_{C^2(Q)} \sigma^{-1} \cdot \|u_t\|_0^2 + \\ &+ \int_{\partial Q} e^{-\lambda t} \{ (2K_4 u_{ttt} u_t - 2(K_{4t} - \lambda K_4) u_{tt} u_t + 2K_3 u_{tt} u_t + 2K_2 u_t^2 - K_0 u^2 + u_{xx}^2 - u_{xt}^2 - u_x^2) \} e_t \, ds + \\ &+ \int_{\partial Q} e^{-\lambda t} \{ 2u_{xxx} u_t - 2u_{xx} u_{tx} + 2u_x u_t \} e_x \, ds \end{aligned} \quad (7)$$

$$\text{где } \|K\|_{C^2(Q)} = \max \{ \|K_4\|_{C^2(Q)}, \|K_3\|_{C^1(Q)} \}$$

Условия теоремы 1 обеспечивают неотрицательность интеграла по области Q и обращение в нуль граничных интегралов. Отсюда из неравенства (7) получим

$$\begin{aligned} 2 \int_Q Lu \cdot e^{-\lambda t} \cdot u_t \, dxd t &\geq \int_Q e^{-\lambda t} \{ \delta_3 \cdot u_{tt}^2 + \lambda u_{xx}^2 + \lambda u_{xt}^2 + \delta_2 u_t^2 + \lambda u_x^2 + \delta_1 \cdot u^2 \} \, dxd t - \\ &- 2\sigma \cdot \|u_{tt}\|_0^2 - 13\lambda^2 \|K\|_{C^2(Q)} \sigma^{-1} \cdot \|u_t\|_0^2. \end{aligned} \quad (8)$$

Выбирая в неравенстве (8) постоянные числа δ_3 и δ_2 такие, что $\delta_3 - 2\sigma \geq \sigma_0 > 0$,

$$\delta_2 - \frac{13\lambda^2}{\sigma} \|K\|_{C^2(Q)} \geq \sigma_1 > 0, \text{ получим для решения задачи первую априорную оценку}$$

$$\|u\|_{W_2^2(Q)}^2 \leq c \|f\|_{L_2(Q)}^2.$$

Из этой оценки следуют единственность решение задачи (1)-(4).

Докажем теорему от противного, пусть (1)-(4) задача имеет два $u_1(x, t), u_2(x, t)$ решения. Тогда новая функция $\mathcal{G}(x, t) = u_1(x, t) - u_2(x, t)$ удовлетворяет однородному уравнению (1) с условиями (2)-(4) и для нее справедлива первое неравенство $\|\mathcal{G}\|_1^2 \leq 0$. Отсюда следует единственность решения задачи $u_1(x, t) = u_2(x, t)$.

Теперь докажем разрешимость задачи (1)-(4).

2. Уравнение пятого порядка с малым параметром (вспомогательная задача).

Разрешимость задачи (1)-(4) докажем методом " ε -регуляризации", в сочетании с методом Галеркина, а именно, в области $Q = (0, 1) \times (0, T)$ рассмотрим семейство уравнений пятого порядка с малым параметром

$$L_\varepsilon u_\varepsilon = -\varepsilon \frac{\partial \Delta^2 u_\varepsilon}{\partial t} + Lu_\varepsilon = f(x, t) \quad (9)$$

с полунелокальными краевыми условиями

$$\gamma D_t^q u_\varepsilon|_{t=0} = D_t^q u_\varepsilon|_{t=T}; \quad q = 0, 1, 2, 3, 4 \quad (10)$$

$$u_\varepsilon|_{x=0} = u_\varepsilon|_{x=1} = 0; \quad (11)$$

$$u_{\varepsilon xx}|_{x=0} = u_{\varepsilon xx}|_{x=1} = 0 \quad (12)$$

где ε – малое положительное число, $D_z^q w = \frac{\partial^q w}{\partial z^q}$, $q = 1, 2, 3, 4$; $D_z^0 w = w$.

Ниже используем уравнения пятого порядка с малым параметром (9) в качестве « ε -регуляризирующего» уравнения для уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка (1) [3-10], [16].

Через $V(Q)$ ниже будем обозначать класс функций таких, что $u_\varepsilon(x, t) \in W_2^2(Q)$, $\frac{\partial^3 u_\varepsilon}{\partial t^3} \in L_2(Q)$, удовлетворяющих соответствующим условиям (10)-(12).

Определение 2. Функция $u_\varepsilon(x, t) \in V(Q)$ называется обобщённым решением задачи (9)-(12), если для любой функции $\mathcal{G}(x, t) \in W_2^2(Q) \cap \overset{0}{W}_2^1(Q)$ такой, что $\gamma D_t^q \mathcal{G}|_{t=0} = D_t^q \mathcal{G}|_{t=T}$; $q = 0, 1$ выполняется интегральное тождество

$$2\varepsilon(u_{\varepsilon ttt}, (e^{-\lambda t} \mathcal{G})_{tt}) + a(u, e^{-\lambda t} \mathcal{G}) + (\square u, e^{-\lambda t} \mathcal{G}) = (f, e^{-\lambda t} \mathcal{G}); \quad (13)$$

Теорема-2. Пусть коэффициент уравнения (9) $K_1(x, t) > 0$ достаточно большая функция, кроме того, пусть выполнены следующие условия для коэффициентов уравнения (9): $-(2K_3 - 3K_{4t} - 3\lambda K_4) \geq \delta_3 > 0$; $2K_1 - K_{2t} + \lambda K_2 \geq \delta_2 > 0$, $\lambda K_0 - K_{0t} \geq \delta_1 > 0$, для любых

$(x, t) \in \bar{Q}$, где $\lambda = \frac{2}{T} \ln|\gamma| > 0$, $|\gamma| > 1$, $K_{4t}(x, T) = K_{4t}(x, 0)$, $K_3(x, 0) = K_3(x, T)$;

$K_2(x, 0) = K_2(x, T)$; $K_0(x, 0) = K_0(x, T)$ для всех $x \in [0, 1]$. Тогда для любого $f(x, t) \in L_2(Q)$, существует единственное обобщенное решение $u(x, t)$ задачи (9)-(12) из пространства $V(Q)$ и для нее справедливо следующая оценка:

$$I) \varepsilon \cdot \|u_{\varepsilon ttt}\|_0^2 + \|u_{\varepsilon}\|_2^2 \leq c_1 \|f\|_0^2$$

Доказательство. Доказательство неравенства I) проводится так же, как и первой оценки теоремы 1, из которого следует единственность решения задачи (9)-(12). [6]-[10].

Приведем доказательство первой априорной оценки.

Пусть $\phi_j(x, t) \in W_2^4(Q)$ - собственные функции следующей задачи:

$$-\Delta^2 \phi_j = -\left(\frac{\partial^4 \phi_j}{\partial^4 t} + \frac{\partial^4 \phi_j}{\partial^4 x}\right) = \mu_j^2 \phi_j, \quad (14)$$

$$D_t^p \phi_j \Big|_{t=0} = D_t^p \phi_j \Big|_{t=T} \quad p = 0, 1, 2, 3 \quad (15)$$

$$\phi_j \Big|_{x=0} = \phi_j \Big|_{x=1} = 0; \quad (16)$$

$$\phi_{jxx} \Big|_{x=0} = \phi_{jxx} \Big|_{x=1} = 0 \quad (17)$$

Из общей теории [1,11] линейных самосопряженных эллиптических операторов известно, что все собственные функции задачи (14)-(17) принадлежат $W_2^4(Q)$ и образуют полную ортонормированную систему в $L_2(Q)$. Теперь с помощью этих последовательностей функций построим решение вспомогательной задачи

$$P\omega_j \equiv \exp\left(-\frac{\lambda t}{2}\right) \frac{\partial \omega_j}{\partial t} = \phi_j, \quad (18)$$

$$\gamma \cdot \omega_j(x, 0) = \omega_j(x, T), \quad (19)$$

где $\gamma - const \neq 0$, причем $|\gamma| > 1$. Очевидно, что задача (18),(19) однозначно разрешима и её решение имеет вид

$$P^{-1}\phi_j = \omega_j = \int_0^t \exp\left(\frac{\lambda \tau}{2}\right) \phi_j d\tau + \frac{1}{\gamma - 1} \cdot \int_0^T \exp\left(\frac{\lambda t}{2}\right) \phi_j dt.$$

Ясно, что функции $\omega_j(x, t) \in W_2^5(Q)$ линейно независимы. Действительно, если $\sum_{j=1}^N c_j \omega_j = 0$

для какого-нибудь набора последовательностей функций $\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_N$, то, действуя на

эту сумму оператором P , имеем $\sum_{j=1}^N c_j P\omega_j = \sum_{j=1}^N c_j \phi_j = 0$, а отсюда следует, что для всех

$j = \overline{1, N}$ коэффициенты $c_j = 0$. Отметим, что из построения функции $\phi_j(x, t)$ вытекают следующие условия на функции $\omega_j(x, t) \in W_2^5(Q)$

$$\gamma \cdot D_t^q \omega_j \Big|_{t=0} = D_t^q \omega_j \Big|_{t=T}, \quad q = 0, 1, 2, 3, 4, \quad (20)$$

$$\omega_j \Big|_{x=0} = \omega_j \Big|_{x=1} = 0; \quad (21)$$

$$\omega_{jxx} \Big|_{x=0} = \omega_{jxx} \Big|_{x=1} = 0 \quad (22)$$

Теперь приближенное решение задачи (9)-(12) ищем в виде $w(x,t) = u_{\varepsilon}^N(x,t) = \sum_{j=1}^N c_j \omega_j(x,t)$, где коэффициенты c_j для любого j от 1 до N определяются как решение линейной алгебраической системы

$$2 \int_Q L_{\varepsilon} u_{\varepsilon}^N \cdot \exp\left(-\frac{\lambda t}{2}\right) \phi_j dx dt = 2 \int_Q f \cdot \exp\left(-\frac{\lambda t}{2}\right) \phi_j dx dt. \quad (23)$$

Докажем однозначную разрешимость алгебраической системы (23). Умножая каждое уравнение из (23) на c_j и суммируя по j от 1 до N , учитывая краевые условия (20)-(22) и алгебраическую систему (23), получим тождество

$$2 \int_Q L_{\varepsilon} w \cdot \exp(-\lambda t) w_t dx dt = 2 \int_Q f \cdot \exp(-\lambda t) w_t dx dt, \quad (24)$$

из которого, в силу условия теоремы 2, интегрированием тождества (24), получим оценку I) для приближенного решения задачи (9)-(12), т.е.

$$\varepsilon \cdot \|u_{\varepsilon}^N\|_0^2 + \|u_{\varepsilon}^N\|_2^2 \leq c_1 \|f\|_0^2 \quad (25)$$

Отсюда вытекает разрешимость системы (23) [9],[11]. Оценка (25) позволяют в силу теоремы компактности [11,17] выполнить предельный переход по $N \rightarrow \infty$ и заключить, что некоторая подпоследовательность $\{u_{\varepsilon}^{N_k}(x,t)\}$ сходится слабо, в силу единственности решения (теорема 2), в пространстве $V(Q)$ к искомому решению $u_{\varepsilon}(x,t)$ задачи (9)-(12), обладающему свойствами, указанными в теореме 2 [11,12]. Для $u_{\varepsilon}(x,t)$, в силу (25) справедливо следующее неравенство

$$\varepsilon \|u_{\varepsilon}^{N_k}\|_0^2 + \|u_{\varepsilon}^{N_k}\|_2^2 \leq c_1 \|f\|_1^2. \quad (26)$$

Тем самым доказана Теорема 2.

3. Существование обобщённого решения задачи (1)-(4).

Перейдем к доказательству разрешимости задачи (1)-(4).

Теорема 3. Пусть выполнены все условия теоремы 1, 2. Тогда решение задачи (1)-(4) из $W_2^2(Q)$ существует и оно единственно.

Доказательство. Единственность решения задачи (1)-(4) в пространстве $W_2^2(Q)$ доказана в теореме 1. Теперь докажем существование обобщённого решения задачи (1)-(4) в $W_2^2(Q)$. Для этого рассмотрим в области Q уравнение (9) с краевыми условиями (10)-(12) при $\varepsilon > 0$. Так как выполнены все условия теоремы 2, существует единственное обобщённое решение задачи (9)-(12) при $\varepsilon > 0$ из $V(Q)$ и для него справедлива первая оценка. Отсюда следует, что из множества функций $\{u_{\varepsilon}(x,t)\}, \varepsilon > 0$ можно извлечь слабо сходящуюся подпоследовательность функций в $V(Q)$ такую, что $\{u_{\varepsilon_i}(x,t)\} \rightarrow u(x,t)$ при $\varepsilon_i \rightarrow 0$. Покажем, что предельная функция $u(x,t)$ удовлетворяет уравнению $Lu = f$ (уравнению (1)) почти всюду в Q . В самом деле, так как подпоследовательность $\{u_{\varepsilon_i}(x,t)\}$ слабо

сходится в $W_2^2(Q)$, а подпоследовательность $\{\sqrt{\varepsilon_i} u_{\varepsilon_i ttt}(x, t)\}$ равномерно ограничена в $L_2(Q)$ и оператор L линейный, то имеем

$$2\varepsilon_i(u_{\varepsilon_i ttt}, (e^{-\lambda t} \mathcal{G})_{tt}) + a(u_{\varepsilon_i}, e^{-\lambda t} \mathcal{G}) + (\square u_{\varepsilon_i}, e^{-\lambda t} \mathcal{G}) = (f, e^{-\lambda t} \mathcal{G}); \quad (27)$$

Из равенства (27), переходя к пределу при $\varepsilon_i \rightarrow 0$, получим единственное обобщённое решение задачи (1)-(4) [3]-[9]. Таким образом, Теорема 3 доказана.

Использованные литературы

- 1.Березинский Ю.М. Разложение по собственным функциям самосопряженных операторов. Киев: Наук.думка,1965.
- 2.Бицадзе А.В. Некорректность задачи Дирихле для уравнений смешанного типа//ДАН СССР.1953.Т.122,№ 4.С.167--170.
- 3.Врагов В.Н. Краевые задачи для неклассических уравнений математической физики. Новосибирск: НГУ,1983.
- 4.Егоров И.Е, Федоров В.Е. Неклассические уравнения математической физики высокого порядка. Новосибирск,1995, с.133
- 5.Глазатов С.Н. Нелокальные краевые задачи для уравнений смешанного типа в прямоугольнике// Сиб. мат. журн.,1985, Т26, №6,с. 162–164.
- 6.Джамалов С.З. О корректности одной нелокальной краевой задачи с постоянными коэффициентами для уравнения смешанного типа второго рода второго порядка в пространстве. // Мат. заметки СВФУ, 2017. №4,-С.17-28. (Scopus)
7. Джамалов С.З. О гладкости одной нелокальной краевой задачи для многомерного уравнения смешанного типа второго рода в пространстве. //Журнал Средне волжского мат общества. -2019г, Т.21,№1,с. 24-33
- 8.Dzhamalov S.Z. The nonlocal boundary value problem with constant coefficients for the multidimensional equation of the mixed type of the second kind, the second order// *Journal of Siberian Federal University*.2018,11(4),472-481. (Scopus)
- 9.Джамалов С.З. Нелокальные краевые и обратные задачи для уравнений смешанного типа. Монография. Ташкент.с.173.
- 10.Джамалов С.З, Пятков С.Г. О некоторых классах краевых задач для много-мерных уравнений смешанного типа высокого порядка. // Сиб.мат.журнал,2020, Т.61, №4, с.777-795.
- 11.Ладыженская О.А. Краевые задачи математической физики. М.1973.с.407.
- 12.Соболев С.Л. Некоторые применения функционального анализа в математической физике. Издательство: «Наука».Москва.1988.
- 13.Франкль Ф.И. О задачах Чаплыгина для смешанных до-и сверхзвуковых течений//Изв.АН СССР Сер.матем.1945.Т.9,№ 4.С.121--143.
14. Франкль Ф.И. Избранные труды по газовой динамике: Москва. 1973. с.711.
- 15.Каратопрაკлиева М.Г. Об одной нелокальной краевой задаче для уравнения смешанного типа // Дифференциальные уравнения, 1991, Т.27, №1, с.68-79.
- 16.Кожанов А.И. Краевые задачи для уравнений математической физики нечетного порядка // Новосибирск: НГУ, 1990.
- 17.Треногин В.А. Функциональный анализ. Москва. Наука, с-494.

18.Чуешев А.В. Об одном линейном уравнении смешанного типа высокого порядка, Сиб. матем. журн., 2002, том 43, номер 2, 454–472.

ANIQMASLIKLAR VA ULARNI OCHISH USULLARI

Solayeva Mehribon Norimonovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti Matematika va kompyuter injineriingi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada funksiya limiti mavzusidagi bir nechta aniqmasliklar va ularni ochish usullariga bag'ishlangan bo'lib, bundan tashqari bu maqolada birinchi ajoyib limit, uning isboti va bir qator misol va masalalardagi tadbiqlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: Aniqmasliklar, funksiya limiti, ajoyib limitlar, birinchi ajoyib limit.

НЕЯСНОСТИ И СПОСОБЫ ИХ ВЫЯВЛЕНИЯ

Солаева Мехрибон Норимоновна

Старший преподаватель кафедры математики и вычислительной техники Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация: в этой статье рассматриваются несколько неоднозначностей в пределе функции и способы их решения, кроме того, в этой статье представлен первый большой предел, его доказательство и его приложения к ряду примеров и задач.

Ключевые слова: неопределенности, функциональный предел, совершенные пределы, первый совершенный предел.

AMBIGUITIES AND WAYS TO REVEAL THEM

Solaeva Mehribon Norimovna

Senior Lecturer of the Department of Mathematics and Computer Engineering, Tashkent University of Applied Sciences

Abstract: this article discusses several ambiguities in the limit of a function and how to solve them, in addition, this article presents the first big limit, its proof and its applications to a number of examples and problems.

Key words: uncertainties, functional limit, perfect limits, first perfect limit.

Kirish

Funksiyalarning nuqtadagi limiti mavzusidan ma'lumki, agar funksiyaning nuqtadagi limiti $\frac{0}{0}$, $\frac{\infty}{\infty}$, $\infty - \infty$ ko'rinishigi kelsa u holda biz bu limitni aniqmaslik deb atardik. Aniqmasliklarning ham bir necha turi mavjud bo'lib, quyida biz bir qator aniqmasliklarni va ularni ochish yoki bartaraf qilish usullarini ko'rib chiqamiz. Endilikda esa $\frac{0}{0}$ aniqmaslikka bir nechta oddiy misollar keltiramiz va ularni bartaraf qilish usullarini ko'rib chiqamiz.

Masalan: $\lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)^2}{x^3-8}$ limitni hisoblang [3,4,5]. Ko'rinib turibdiki ushbu limit $\frac{0}{0}$

ko'rinishidagi aniqmaslikka keladi va bu aniqmaslikni ochish uchun limit ostida berilgan funksiyadagi kasrning surat va maxrajini ko'paytuvchilarga ajratamiz va soddalashtirish

bajaramiz. $\lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)^2}{x^3-8} = \lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)^2}{(x-2)(x^2+2x+4)} = \lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)}{x^2+2x+4}$ tenglikka ega bo'lamiz

va bu limit $\lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)}{x^2+2x+4} = 0$ ga teng bo'ladi. Huddi shu kabi $\frac{0}{0}$ ko'rinishidagi aniqmasliklar

hosil bo'ladigan ratsional kasr chiziqli funksiyalarning aniqmasliklarni ochish uchun huddi yuqoridagi kabi kasrning surat va maxrajini ko'paytuvchilarga ajratib qisqartirish bajariladi va limit hisoblanadi.

Masalan: $\lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^n-1}{x^m-1}$, $(n, m \in N)$ limitni hisoblang. [1]

Ushbu limitni hisoblash uchun yuqorida aytib o'tganimizdek ko'paytuvchilarga ajratamiz. Buning uchun x^n-1 ko'phadni ko'paytuvchilarga ajratib olamiz. Buning uchun $a^n-b^n=(a-b)(a^{n-1}+a^{n-2}b+a^{n-3}b^2+\dots+a^2b^{n-3}+ab^{n-2}+b^{n-1})$, $n \in N$ formuladan foydalanamiz.

Yuqorida misolning shartiga ko'ra $n \in N$ bo'lganligi uchun $x^n-1=(x-1)(x^{n-1}+x^{n-2}+x^{n-3}+\dots+x^2+x+1)$ formula o'rinli bo'ladi. Huddi shu formuladan

foydalanib, $\lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^n-1}{x^m-1} = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(x-1)(x^{n-1}+x^{n-2}+x^{n-3}+\dots+x^2+x+1)}{(x-1)(x^{m-1}+x^{m-2}+x^{m-3}+\dots+x^2+x+1)}$ bo'lishini ko'ramiz va

$\lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^n-1}{x^m-1} = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(x^{n-1}+x^{n-2}+x^{n-3}+\dots+x^2+x+1)}{(x^{m-1}+x^{m-2}+x^{m-3}+\dots+x^2+x+1)} = \frac{n}{m}$ ga tengligi kelib chiqadi.

Yuqorida ko'rib o'tgan ikkita misol aytib o'tilganidek limit ostidagi funksiya ratsional kasr funksiya bo'lgan holga tegishlidir. Endi agar limit ostidagi funksiya irratsional ifoda qatnashgan kasr funksiya bo'lsa u holda aniqmaslikni qanday bartaraf etish mumkin degan savolga javob berishga harakat qilamiz.

Masalan: $\lim_{x \rightarrow 16} \frac{\sqrt[4]{x^3}-8}{\sqrt{x}-4}$ limitni hisoblang [1].

Ushbu limitni hisoblash uchun yuqoridagi kabi limit ostidagi ifodani surat va maxrajini ko'paytuvchilarga ajratamiz. $\lim_{x \rightarrow 16} \frac{\sqrt[4]{x^3}-8}{\sqrt{x}-4} = \lim_{x \rightarrow 16} \frac{(\sqrt[4]{x}-2)(\sqrt{x}+2\sqrt[4]{x}+4)}{(\sqrt[4]{x}-2)(\sqrt[4]{x}+2)}$ bo'lib,

soddalashtirish natijasida $\lim_{x \rightarrow 16} \frac{\sqrt{x}+2\sqrt[4]{x}+4}{\sqrt[4]{x}+2} = \frac{12}{4} = 3$ bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki yuqoridagi limitni hisoblashda ham ko'paytuvchilarga ajratish usulidan foydalandik, ammo shunday misollar borki ularning yechimini topishda ko'paytuvchilarga ajratish usuli yetarli bo'lmaydi.

Masalan: a) $\lim_{x \rightarrow 5} \frac{\sqrt{6-x}-1}{3-\sqrt{4+x}}$, b) $\lim_{x \rightarrow 1} \frac{\sqrt[m]{x}-1}{\sqrt[n]{x}-1}$ $(n, m \in N)$ [1] limitlarni hisoblang.

a) Ko'rinib turibdiki yuqoridagi limit $\frac{0}{0}$ ko'rinishidagi aniqmaslikdan iborat. Shuning

ushun ushbu limitni hisoblash uchun limit ostidagi ifodani surat va maxrajini irratsionallikdan qutqarish lozim. Ya'ni limit ostidagi ifodaning surat va maxrajini qo'shmalariga ko'paytirib

bo'lamiz. $\lim_{x \rightarrow 5} \frac{\sqrt{6-x}-1}{3-\sqrt{4+x}} = \lim_{x \rightarrow 5} \frac{(\sqrt{6-x}-1)(\sqrt{6-x}+1)(3+\sqrt{4+x})}{(3-\sqrt{4+x})(3+\sqrt{4+x})(\sqrt{6-x}+1)}$ kabi ifoda hosil bo'ladi.

Endi ushbu ifodaning surat va maxrajida soddalashtirish ishlarini bajaramiz.

$$\lim_{x \rightarrow 5} \frac{(\sqrt{6-x}-1)(\sqrt{6-x}+1)(3+\sqrt{4+x})}{(3-\sqrt{4+x})(3+\sqrt{4+x})(\sqrt{6-x}+1)} = \lim_{x \rightarrow 5} \frac{(6-x-1)(3+\sqrt{4+x})}{(9-4-x)(\sqrt{6-x}+1)} =$$

$$= \lim_{x \rightarrow 5} \frac{(5-x)(3+\sqrt{4+x})}{(5-x)(\sqrt{6-x}+1)}$$
 kabi ifoda hosil bo'ladi va bu ifodaning surat va maxrajida

qisqartirish ishlarini olib borsak, $\lim_{x \rightarrow 5} \frac{(5-x)(3+\sqrt{4+x})}{(5-x)(\sqrt{6-x}+1)} = \lim_{x \rightarrow 5} \frac{(3+\sqrt{4+x})}{(\sqrt{6-x}+1)} = \frac{6}{2} = 3$ bo'lib,

berilgan limit 3 ga teng ekanligi kelib chiqadi.

b) Ko'rinib turibdiki bu limit yuqoridagi limitdan biroz farq qiladi va bu limit ostidagi ifodaning ildizlar darajasi m, n natural sonlaridan iborat. Endi ushbu limitni hisoblash uchun $a^n - b^n = (a-b)(a^{n-1} + a^{n-2}b + a^{n-3}b^2 + \dots + a^2b^{n-3} + ab^{n-2} + b^{n-1})$, $n \in N$ formuladan foydalanamiz [3,4].

Ya'ni bu formulani irratsional ifodalar uchun yozib olamiz.

$a-b = (\sqrt[n]{a} - \sqrt[n]{b})(\sqrt[n]{a^{n-1}} + \sqrt[n]{a^{n-2}b} + \sqrt[n]{a^{n-3}b^2} + \dots + \sqrt[n]{a^2b^{n-3}} + \sqrt[n]{ab^{n-2}} + \sqrt[n]{b^{n-1}})$, $n \in N$ ushbu formuladan foydalanib, berilgan limitning surat va maxrajini irratsionallikdan qutqarib huddi yuqorida berilgan misoldagi kabi qisqartirish ishini bajaramiz va limitni hisoblaymiz.

$$\lim_{x \rightarrow 1} \frac{\sqrt[m]{x}-1}{\sqrt[n]{x}-1} = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(\sqrt[m]{x}-1)(\sqrt[n]{x^{m-1}} + \sqrt[n]{x^{m-2}} + \dots + \sqrt[n]{x} + 1)(\sqrt[n]{x^{n-1}} + \sqrt[n]{x^{n-2}} + \dots + \sqrt[n]{x} + 1)}{(\sqrt[n]{x}-1)(\sqrt[n]{x^{n-1}} + \sqrt[n]{x^{n-2}} + \dots + \sqrt[n]{x} + 1)(\sqrt[m]{x^{m-1}} + \sqrt[m]{x^{m-2}} + \dots + \sqrt[m]{x} + 1)} =$$

$$= \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(x-1)(\sqrt[n]{x^{n-1}} + \sqrt[n]{x^{n-2}} + \dots + \sqrt[n]{x} + 1)}{(x-1)(\sqrt[m]{x^{m-1}} + \sqrt[m]{x^{m-2}} + \dots + \sqrt[m]{x} + 1)} = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(\sqrt[n]{x^{n-1}} + \sqrt[n]{x^{n-2}} + \dots + \sqrt[n]{x} + 1)}{(\sqrt[m]{x^{m-1}} + \sqrt[m]{x^{m-2}} + \dots + \sqrt[m]{x} + 1)}$$
 bo'lib, limit ostidagi

ifodaning suratidagi kavs ichida n ta ifoda va maxrajidagi kavs ichida m ta ifoda bo'lganligi uchun bu limitning qiymati $\frac{n}{m}$ ga teng bo'ladi.

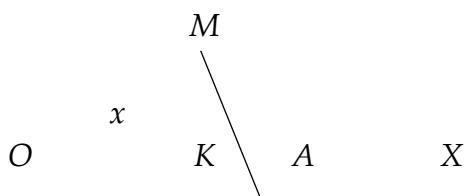
Yuqorida bir nechta $\frac{0}{0}$ ko'rinishidagi aniqmasliklarni ochish bo'yicha misollar ko'rib o'tdik.

Quyida ham huddi shu kabi aniqmasliklarni ochish bo'yicha bir nechta ifodalarni ko'rib chiqmiz va bu aniqmasliklarning asosiy qismi trigonometric funksiyalarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun trigonometric funksiyalarga bog'liq bo'lgan aniqmasliklarni ochishda birinchi ajoyib limit deb o'rganib o'tiladigan ajoyib limitni tahlil qilamiz va bu limitning isbotini ko'rib chiqamiz.

Birinchi ajoyib limit $\lim_{x \rightarrow \infty} \frac{\sin x}{x} = 1$ ushbu tenglikni isbotlaymiz. Buning uchun koordinatalar

sistemasida markazi O nuqtada bo'lgan va radiusi birga teng bo'lgan birlik aylana chizamiz va markaziy burchagi x ga teng bo'lgan yoyini qaraymiz.

Y
L

Shakldan quyidagilarga ega bo'lamiz. $S_1 = \Delta MOA$, $S_2 = MOA$ sektor, $S_3 = \Delta LOA$ uchburchak va sektorlarning yuzalari bo'lsa, u holda quyidagi tengsizliklar hosil bo'ladi. $S_1 < S_2 < S_3$ endi yuzalarni hisoblaymiz $S_1 = \frac{1}{2} OA \cdot MK = \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot \sin x = \frac{1}{2} \sin x$, $S_2 = \frac{1}{2} \cdot OA \cdot MA \cong \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot x = \frac{1}{2} x$, $S_3 = \frac{1}{2} \cdot OA \cdot LA = \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot \tan x = \frac{1}{2} \tan x$, $\frac{1}{2} \sin x < \frac{1}{2} < \frac{1}{2} \tan x$ ekanligi kelib chiqadi. Tengsizlikni $\sin x > 0$ ga bo'lamiz. Bundan esa $1 < \frac{x}{\sin x} < \frac{1}{\cos x}$ yoki

$\cos x < \frac{\sin x}{x} < 1$. Endi $x < 0$ bo'lsin. $\frac{\sin(-x)}{-x} = \frac{\sin x}{x}$, $\cos \cos(-x) = \cos x$ ekanligidan $x < 0$ da

ham $\cos x < \frac{\sin x}{x} < 1$ tengsizlik o'rinli bo'ladi va tengsizlikning ikki chetki hadlari 1 ga

intilganligi uchun o'rtadagi had ham 1 ga intiladi. Bundan esa $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$ ekanligi kelib chiqadi.

Isbotlangan ikkita ajoyib limitlarga oid misollarni ko'rib chiqamiz.

1-misol. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x - \sin x}{x + \sin x}$ funksiya limitini hisoblang [2,3].

Yechish: funksiyaning birinchi ajoyib limiti $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$ ko'rinishda bo'lganligi uchun,

yuqoridagi misolni ham shu ko'rinishga keltiramiz. Ya'ni kasrning surat va maxrajini xargumentga bo'lamiz va:

$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x - \sin x}{x + \sin x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \frac{\sin x}{x}}{1 + \frac{\sin x}{x}}$ bu tenglikdan esa limit hisoblansa quyidagi ko'rinishga keladi:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x - \sin x}{x + \sin x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \frac{\sin x}{x}}{1 + \frac{\sin x}{x}} = \frac{1-1}{1+1} = \frac{0}{2} = 0.$$

2-misol. $\lim_{x \rightarrow \pi} \frac{\sin 3x}{\sin 2x}$ funksiya limitini hisoblang [4,5].

Yechish: Bu funksiyaning limitini topish uchun argumentni nolga intiltirib ajoyib limitga keltirib hisoblaymiz. Buning uchun $x - \pi = t$ belgilash kiritamiz. Bunda $x \rightarrow \pi$, $t \rightarrow 0$ bo'ladi va argument $x = t + \pi$ endi topilgan ifodalarni yuqoridagi tenglikka olib borib qo'yib quyidagiga ega bo'lamiz. $\lim_{x \rightarrow \pi} \frac{\sin 3x}{\sin 2x} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{\sin(3\pi + 3t)}{\sin(2\pi + 2t)}$ bu tenglikda keltirish formulasi yordamida quyidagi tenglikka kelamiz.

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{-\sin 3t}{\sin 2t} = -\lim_{t \rightarrow 0} \frac{\frac{\sin 3t}{3t} \cdot 3t}{\frac{\sin 2t}{2t} \cdot 2t} = -\frac{3}{2}.$$

3-misol: $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin mx^2}{nx^2}$ funksiya limitini hisoblang [1].

Ushbu limitni hisoblashda ham huddi yuqoridagi kabi limit ostidagi ifodani birinchi ajoyib limitga keltiramiz, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin mx^2}{nx^2} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin mx^2}{mx^2} \cdot \frac{m}{n} = \frac{m}{n}$ ekanligi kelib chiqadi.

4-misol: $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{\sin 6x - \sin 7x}$ limitni hisoblang.

Ushbu limitni hisoblash uchun eng avval limit ostidagi ifodaning maxrajida limit ostidagi ifodaning maxrajini sinuslarning ayirmasini ko'paytmaga aylantirish formulasidan foydalanib,

maxrajdagi ifodani ko'paytmaga almashtiramiz. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{\sin 6x - \sin 7x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{-2\sin \frac{x}{2} \cos \frac{13x}{2}}.$

Endi ushbu limit ostidagi ifodaning surat va maxrajini birinchi ajoyib limitga keltiramiz.

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{-2\sin \frac{x}{2} \cos \frac{13x}{2}} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\frac{\sin x}{x} \cdot x}{-2 \frac{\sin \frac{x}{2}}{\frac{x}{2}} \cos \frac{13x}{2} \cdot \frac{x}{2}} = -1 \text{ ekanligi kelib chiqadi.}$$

Xulosa: Ushbu maqola orqali oliy ta'lim muassasalarining aniq hamda texnika fanlar yo'nalish talabalari uchun oliy matematika fani dasturiga kiritilgan funksiya limit va uni hisoblash usullari mavzusiga oid bir qator funksiya limitini topishda uchrab turadigan aniqmasliklar taxlil qilingan. Ushbu aniqmasliklarni bartaraf qilishning bir nechta usullari va birinchi ajoyib limit hamda unig tadbiqi to'la yoritilgan. Ushbu maqola orqali oliy ta'lim muassasalari talabalari aniqmasliklarni bartaraf qilish va birinchi ajoyib limitni turli misol va masalalarga tadbiqlarini yetarli darajada o'zlashtirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] A.Sadulayev, G.Xudoyberganov, A.Vorisov, H.Mansurov, B.Shoimqulov, T.Tuychiyev, N.Sultonov. "Matematik analizdan misol va masalalar to'plami" 1-qism.
- [2] Sh.R.Xurramov Oliy matamatika. I jild Cho'lpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi Toshkent -2018

- [3]. Solayeva Mehribon Norimonovna *TEACHING THE CONCEPT OF LIMIT WITH THE HELP OF PEDAGOGICAL RESEARCH, INTERDEPENDENCE OF DISCIPLINES AND METHODS OF PEDAGOGICAL PRACTICE*” European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 5, 2020, Part II ISSN 2056-5852
- [4]. Солаева М.Н., Эшқораев Қ.А., Сейтов А.Ж. Баъзи бир мисолларни ажойиб лимитлар ёрдамида Ноанъанавий услублардан фойдаланиб ечиш усуллари Муаллим ҳам узлуксиз таълим 1-1 2020 йил 109-113 бетлар.
- [5]. Solayeva M. N., Seytov A. J. Maktab o'quvchilariga ketma- ketlik va funksiya limitini o'rgatishdagi ba'zi misollarni ishlashning innovatsion uslublari ILMIY AXBOROTNOMA 2020-yil, 4-son ISSN 2091-5446.

A DIFFERENTIAL GAME PROBLEM FOR AN INFINITE SYSTEM OF BINARY DIFFERENTIAL EQUATIONS IN THE GILBERT SPACE l_2

Kushaqov Kholmurodjon Shermamatovich

Department of Mathematics, Andijan State University

E-mail: xolmurodjonqoshaqov737@gmail.ru

Abstract. In this paper, we study the problem of a differential game for an infinite system of binary differential equations. Integral restrictions are imposed on the control functions of the pursuer and the evader. The pursuer tries to bring the state of the system to the origin of the Hilbert space l_2 , while the goal of the evader is opposite. An equation for the optimal pursuit time is obtained and optimal game controls are constructed.

ЗАДАЧА ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ИГРЫ ДЛЯ БЕСКОНЕЧНОЙ СИСТЕМЫ БИНАРНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В ГИЛЬБЕРТОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ l_2

Кушаков Холмуроджон Шерматович

Андижанского государственного университета.

E-mail: xolmurodjonqoshaqov737@gmail.ru

Аннотация. В настоящей статье исследуется задача дифференциальной игры для бесконечной системы бинарных дифференциальных уравнений. На функции управления преследователя и убегающего накладываются интегральные ограничения. Преследователь пытается привести состояние системы к началу координат гильбертова пространства l_2 , а цель убегающего — противоположна. Получено уравнение для оптимального времени преследования и построены оптимальные игровые управления.

l_2 GILBERT FAZOSIDA CHEKSIZ IKKITALIK DIFFERENSIAL TENGLAMALAR SISTEMASI UCHUN DIFFERENSIAL O'YIN MASALASI

Qo'shaqov Xolmurodjon Shermamatovich

Andijan davlat universiteti.

E-mail: xolmurodjonqoshaqov737@gmail.ru

Annatsiya. Ushbu maqolada cheksiz ikkitalik differentsial tenglamalar sistemasi bilan beriladigan differentsial o'yin masalasini o'rganilgan. Sistema l_2 Gilbert fazosida qaraladi. Unda qulovchi va qochishning boshqaruv funktsiyalariga integral cheklovlar qo'yiladi. Qulovchi berilgan sistemaning holatini boshlang'ich holatdan l_2 Gilbert fazosining koordinatalari boshiga olib kelishga harakat qiladi, qochuvchining maqsadi esa qarshilik qilishi bo'ladi. Natijada esa optimal tutish vaqti uchun tenglama olingan va o'yinchilar uchun optimal boshqaruvlar qurilgan.

Introduction

In the study of competition, differential games have been used since 1925 which is noted first in a paper by Charles F. Roose [1]. The first to study the formal theory of differential games was Rufus Isaacs, who published a textbook in 1965. One of the first games analyzed was the "killer driver game" [2]. Since then, a lot of work has been done with different approaches to the development of the theory of differential games described by ordinary differential equations.

Of great interest is also the problem of control and differential games for systems described by equations in partial derivatives. At [5–16], such problems described by parabolic and hyperbolic equations were studied. Using the decomposition method, these problems can be reduced to a problem described by infinite natural ordinary differential equations [18,20,21],

$$\dot{z}_k + \lambda_k z_k = w_k, \quad k = 1, 2, \dots,$$

where w_k , $k = 1, 2, \dots$, are the control parameters, z_k , $w_k \in R^1$, $\lambda_k > 0$ is the eigenvalue of the estimated elliptic operator

$$A = - \sum_{i,j=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \left(a_{ij}(x) \frac{\partial}{\partial x_j} \right)$$

where $a_{ij}(x)$ is a bounded measurable function.

In many cases, control problems described by partial differential equations can be reduced to problems written by an infinite system of differential equations, for example, in [8–14].

Therefore, there is a significant connection between control problems described by partial differential equations and problems described by an infinite system of ODEs. The latter is of independent interest and can be studied within the same theoretical framework. Ref. [22] refers to such games described by an infinite system of ODEs, and a differential evasion game with integral constraints was studied.

The work [3] is devoted to the so-called two-person differential game with zero sum of pursuit and evasion in the Hilbert space l_2 with integral constraints on the control functions of the players.

In [4], a differential pursuit–evasion game of one pursuer and one evader was studied, controlled by an infinite system of a two-block differential equation, in which the control functions of both the pursuer and the evader are subject to integral constraints. As a result, the optimal pursuit time was found and the optimal strategies of the pursuer and the evader were constructed.

Statement of the problem

Our general goal is to study a differential game problem, which is the following controlled system of infinite 2-systems of differential equations in the Hilbert space l_2 :

$$\begin{aligned} \dot{x}_i &= \lambda_i x_i + y_i + u_{i1} - v_{i1}, & x_i(0) &= x_{i0}, \\ \dot{y}_i &= \lambda_i y_i + u_{i2} - v_{i2}, & y_i(0) &= y_{i0}, \quad i = 1, 2, \dots, \end{aligned} \quad (1)$$

where $t \in [0, T]$, T is a given positive number, $0 \leq \lambda_i < \lambda$, $i = 1, 2, \dots$, λ is a positive number, $u = (u_{11}, u_{12}, u_{21}, u_{22}, \dots)$ and $v = (v_{11}, v_{12}, v_{21}, v_{22}, \dots)$ are control parameters of the pursuer and evader, respectively, and $\eta_0 = (\eta_{10}, \eta_{20}, \dots) = (x_{10}, y_{10}, x_{20}, y_{20}, \dots)$ with $\eta_{i0} = (x_{i0}, y_{i0})$, $\eta_0 \neq 0$.

Let μ, ρ_0 and σ_0 be positive numbers, and $\rho_0 > \sigma_0$.

Definition 1. A function

$$w(\cdot) = (w_{11}(\cdot), w_{12}(\cdot), w_{21}(\cdot), w_{22}(\cdot), \dots), \quad w: [0, T] \rightarrow l_2,$$

is called an admissible control if its coordinates $w_{k1}(t), w_{k2}(t)$, $0 \leq t \leq T$, $k = 1, 2, \dots$, are measurable and satisfy the following constraint

$$\sum_{k=1}^{\infty} \int_0^T (w_{k1}^2(s) + w_{k2}^2(s)) ds \leq \mu^2.$$

We denote by $S(\mu)$ the set of all admissible controls.

Definition 2. The functions $u(\cdot) \in S(\rho_0)$ ($v(\cdot) \in S(\sigma_0)$) is referred to as the admissible controls of the pursuer (evader).

Let

$$\eta(t) = (\eta_1(t), \eta_2(t), \dots) = (x_1(t), y_1(t), x_2(t), y_2(t), \dots),$$

$$\eta_i(t) = (x_i(t), y_i(t)), \quad |\eta_i(t)| = \sqrt{x_i^2(t) + y_i^2(t)}, \quad i = 1, 2, \dots,$$

$$\|\eta(t)\| = \left(\sum_{i=1}^{\infty} (x_i^2(t) + y_i^2(t)) \right)^{\frac{1}{2}}, \quad \|\eta_0\| = \left(\sum_{i=1}^{\infty} (x_{i0}^2 + y_{i0}^2) \right)^{\frac{1}{2}}$$

We denote by $C(0, T; l_2)$ the space of continuous functions $\eta(t) \in l_2$, $0 \leq t \leq T$.

Proposition 1. If $w(\cdot) \in S(\mu)$ and $\lambda_i \geq 0$, $i = 1, 2, \dots$, then there exists a unique solution [7] $\eta(t) = (\eta_1(t), \eta_2(t), \dots)$, $0 \leq t \leq T$, of the infinite system of differential equations (1) in the space $C(0, T; l_2)$, of course, for $i = 1, 2, \dots$,

$$\eta_i(t) = e^{A_i t} \eta_{i0} + \int_0^t e^{A_i(t-s)} w_i(s) ds. \quad (2)$$

where $w_i(t) = u_i(t) - v_i(t)$.

Let

$$A_i = \begin{bmatrix} \lambda_i & 1 \\ 0 & \lambda_i \end{bmatrix}, \quad i = 1, 2, \dots,$$

then the following properties are true

$$e^{A_i t} = e^{-\lambda_i t} \begin{bmatrix} 1 & t \\ 0 & 1 \end{bmatrix}, \quad e^{A_i(t+h)} = e^{A_i t} \cdot e^{A_i h}, \quad i = 1, 2, \dots, \quad (3)$$

which will be used through the paper, below.

Definition 3. A function

$$U(t, v) = (U_1(t, v), U_2(t, v), \dots), \quad U_k(t, v) = (U_{k1}(t, v), U_{k2}(t, v)),$$

$$U: [0, T] \times l_2 \rightarrow l_2,$$

with the components U_k of the form $U_k(t, v) = v_k(t) + w_k(t)$ with $v_k(t) = (v_{k1}(t), v_{k2}(t))$ and $w_k(t) = (w_{k1}(t), w_{k2}(t))$ that satisfy, for any $v(\cdot) \in S(\sigma_0)$, the condition

$$\sum_{k=1}^{\infty} \int_0^t |U_k(t, v(t))|^2 dt \leq \rho_0^2, \quad |U_k(t, v(t))|^2 = U_{k1}^2(t, v(t)) + U_{k2}^2(t, v(t)),$$

is called a strategy of the pursuer, where $w(\cdot) = (w_1(\cdot), w_2(\cdot), \dots) \in S(\rho_0 - \sigma_0)$.

Definition 4. If there exists a strategy $u(\cdot)$ of the pursuer such that for any admissible control of the evader the equality $\eta(t) = 0$ occurs at some τ where $0 \leq \tau \leq \vartheta$, then we say that the differential game (1) can be completed within the time ϑ .

Let

$$\rho(t) = \left(\rho_0^2 - \int_0^t \|u(s)\|^2 ds \right)^{\frac{1}{2}}, \quad \sigma(t) = \left(\sigma_0^2 - \int_0^t \|v(s)\|^2 ds \right)^{\frac{1}{2}}$$

$$\|u(s)\|^2 = \sum_{i=1}^{\infty} |u_i(s)|^2 = \sum_{i=1}^{\infty} (u_{i1}^2(s) + u_{i2}^2(s))$$

where $\rho(t)$ and $\sigma(t)$ express the quantities of pursuer's and evader's control resources, remained at the time t , respectively.

Definition 5. A function $v(t, u)$, $v: [0, T] \times l_2 \rightarrow l_2$, that satisfies the conditions (i) $v(t, u) = 0$, $0 \leq t \leq \varepsilon$, (ii) $v(t, u) = u(t - \varepsilon)$, $\varepsilon < t \leq T$, where ε is a positive number, is called a strategy of the evader.

Definition 6. A number ϑ is called optimal pursuit time if (i) the differential game can be completed within the time ϑ , (ii) there exists a strategy $v(\cdot)$ of the evader such that $\eta(t) \neq 0$, $0 \leq \tau \leq \vartheta$, for any control $u(\cdot)$ of the pursuer. In this case we say that evasion is possible on $[0, \vartheta]$.

Problem 1. Find optimal pursuit time in the considered differential game (1) with constructing optimal strategies of the players.

Let

$$W_i(t) = \int_0^t e^{-A_i s} e^{-A_i^* s} ds = \int_0^t \begin{bmatrix} e^{-\lambda_i s} & -e^{-\lambda_i s} s \\ 0 & e^{\lambda_i s} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} e^{-\lambda_i s} & 0 \\ -e^{-\lambda_i s} s & e^{-\lambda_i s} \end{bmatrix} ds$$

$$= \begin{bmatrix} \int_0^t e^{-2\lambda_i s} (1 + s^2) ds & -\int_0^t e^{-2\lambda_i s} s ds \\ -\int_0^t e^{-2\lambda_i s} s ds & \int_0^t e^{-2\lambda_i s} ds \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \varphi_{11}(t) & -\varphi_{12}(t) \\ -\varphi_{21}(t) & \varphi_{22}(t) \end{bmatrix}.$$

Since

$$\eta_{i0} W_i(t) \eta_{i0} = \int_0^t |e^{-A_i^* s} \eta_{i0}|^2 ds > 0$$

if $\eta_{i0} = (x_{i0}, y_{i0}) \neq 0$, then the matrix $W_i(t)$ is positive definite for all $i = 1, 2, \dots$. It follows that $|W_i(t)| = \varphi_{11}(t)\varphi_{22}(t) - \varphi_{12}^2(t) > 0$. So, we have

$$W_i^{-1}(t) = \frac{1}{|W_i(t)|} \begin{bmatrix} \varphi_{22}(t) & \varphi_{12}(t) \\ \varphi_{21}(t) & \varphi_{11}(t) \end{bmatrix}.$$

The main result

It can be shown that the series in (4) approaches 0 as $t \rightarrow \infty$, approaches $+\infty$ as $t \rightarrow 0^+$, and is strictly decreasing on the interval $(0, \infty)$. So equation

$$\sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(t) \eta_{i0} = (\rho_0 - \sigma_0)^2 \quad (4)$$

has a unique solution $t = \theta_1$.

Theorem 1. θ_1 is the optimal pursuit time in the game (1).

Proof. First, we show that pursuit can be completed in differential game (1) within the time θ_1 . To this end, we offer to the pursuer the following strategy

$$u_i(t, v) = v_i(t) - e^{-A^* t} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}, \quad i = 1, 2, \dots \quad (5)$$

An easy computation shows that

$$\sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_1} |e^{-A^* t} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}|^2 dt = \sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} = (\rho_0 - \sigma_0)^2. \quad (6)$$

Let $v(\cdot)$ be any admissible control of the evader. Admissibility of the strategy (6) can be shown by using the Minkowski inequality as follows:

$$\left(\sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_1} |u_i(t, v(t))|^2 dt \right)^{\frac{1}{2}} = \left(\sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_1} |v_i(t) - e^{-A^* t} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}|^2 dt \right)^{\frac{1}{2}} \leq$$

$$\leq \left(\sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_1} |v_i(t)|^2 dt \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_1} |e^{-A^*t} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}|^2 dt \right)^{\frac{1}{2}} \leq \leq \sigma_0 + \rho_0 - \sigma_0 = \rho_0$$

Hence, strategy (5) is admissible.

We now show that evasion is possible on the time interval $[0, \theta_1)$. The evader's strategy consists of two parts.

If $\rho(t) > \sigma(t)$, we set

$$v_i(t) = -\frac{\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} e^{-A_i^*t} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}, \quad i = 1, 2, \dots \quad (7)$$

If $\rho(t) = \sigma(t)$ at some $t \in [0, \theta_1)$, then the evader will use the second part of his strategy, which will be constructed later.

Show that if the evader applies (7), then $\eta(t) \neq 0$, $t \in [0, \theta_1)$, while $\rho(t) > \sigma(t)$. On the contrary, the game is completed at some time $t = \theta_0 < \theta_1$, that is,

$$\eta_i(\theta_0) = e^{A_i\theta_0} \gamma_i(\theta_0) = 0, \quad i = 1, 2, \dots,$$

hence,

$$\gamma_i(\theta_0) = \eta_{i0} - \int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} u_i(s) ds + \int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} v_i(s) ds = 0,$$

when $\rho(\theta_0) \geq \sigma(\theta_0)$. From (7) we obtain

$$\int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} u_i(s) ds = \eta_{i0} + \int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} v_i(s) ds = \eta_{i0} + \frac{\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} W_i(\theta_0) W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}.$$

By Proposition 1 the minimum of the functional $\int_0^{\theta_0} |u_i(s)|^2 ds$ is attained at

$$\begin{aligned} u_i(s) &= e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_0) \left(\eta_{i0} + \frac{\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} W_i(\theta_0) W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} \right) \\ &= e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} + \frac{\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} \end{aligned}$$

almost everywhere on $[0, \theta_0]$. Then,

$$\begin{aligned} |u_i(s)|^2 - |v_i(s)|^2 &= |u_i(s)|^2 - |v_i(s)|^2 = (u_i(s) - v_i(s))(u_i(s) + v_i(s)) = \\ &= e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} \left(e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} + \frac{2\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} e^{-A_i^*s} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} \right) \end{aligned}$$

Hence, by

$$W_i(\theta_0) = \int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} e^{-A_i^*s} ds$$

we have

$$\begin{aligned} &\int_0^{\theta_0} (|u_i(s)|^2 - |v_i(s)|^2) ds = \\ &= \int_0^{\theta_0} e^{-A_i s} e^{-A_i^*s} ds W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} \left(W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} + \frac{2\sigma_0}{\rho_0 - \sigma_0} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} \right) \\ &= \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} + \frac{2\sigma_0}{(\rho_0 - \sigma_0)} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} \end{aligned}$$

Consequently,

$$\begin{aligned} & \sum_{i=1}^{\infty} \left(\int_0^{\theta_0} |u_i(s)|^2 ds - \int_0^{\theta_0} |v_i(s)|^2 ds \right) = \\ & = \sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} + \frac{2\sigma_0}{(\rho_0 - \sigma_0)} \sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0}. \end{aligned} \quad (8)$$

As $\theta_0 < \theta_1$ and the function $\eta_{i0} W_i^{-1}(t) \eta_{i0}$ is decreasing in t , then in agreement with the definition of θ_1 we have

$$\sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_0) \eta_{i0} > \sum_{i=1}^{\infty} \eta_{i0} W_i^{-1}(\theta_1) \eta_{i0} = (\rho_0 - \sigma_0)^2.$$

Hence, by (8)

$$\sum_{i=1}^{\infty} \left(\int_0^{\theta_0} |u_i(s)|^2 ds - \int_0^{\theta_0} |v_i(s)|^2 ds \right) > (\rho_0 - \sigma_0)^2 + \frac{2\sigma_0}{(\rho_0 - \sigma_0)} (\rho_0 - \sigma_0)^2 = \rho_0^2 - \sigma_0^2.$$

Hence,

$$\sigma_0^2 - \sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_0} |v_i(s)|^2 ds > \rho_0^2 - \sum_{i=1}^{\infty} \int_0^{\theta_0} |u_i(s)|^2 ds,$$

that is, $\sigma^2(\theta_0) > \rho^2(\theta_0)$, which contradicts the assumption that $\rho(\theta_0) \geq \sigma(\theta_0)$. Thus, if the evader uses control (7), then $\eta(t) \neq 0$, $t \in [0, \theta_1)$, whenever $\rho(t) \geq \sigma(t)$.

What if $\rho(t_1) < \sigma(t_1)$ at some time $t_1 \in [0, \theta_1)$? If this is the case, then by continuity of the functions $\rho(t)$, $\sigma(t)$, $t \geq 0$, and the inequality $\rho(0) > \sigma(0)$ (that is, $\rho_0 > \sigma_0$), there exists τ , $0 \leq \tau < t_1$, to hold the equality $\rho(\tau) = \sigma(\tau)$ for the first time at τ . As proved above $\eta(t) \neq 0$, $0 \leq t \leq \tau$, and hence $\eta(\tau) \neq 0$.

We construct second part of evader's strategy starting from the time τ . The inequality $\eta(\tau) = (\eta_1(\tau), \eta_2(\tau), \dots) \neq 0$ implies that $\eta_i(\tau) = e^{A_i\tau} \gamma_i(\tau) \neq 0$ for some i . Hence $\gamma_i(\tau) \neq 0$. Consider the following 2-system

$$\gamma_i(t) = \gamma_i(\tau) - \int_{\tau}^t e^{-A_i s} (u_i(s) - v_i(s)) ds, \quad t \geq \tau,$$

associated with the number i . Construct a strategy for the evader that ensures the inequality $\eta_i(t) \neq 0$, $\tau \leq t \leq T$. Set

$$v_i(s) = \begin{cases} 0, & \tau \leq s \leq \tau + \varepsilon, \\ u_i(s - \varepsilon), & \tau + \varepsilon < s \leq T, \end{cases} \quad (9)$$

where ε is a positive number which will be chosen below.

If $\tau \leq t \leq \tau + \varepsilon$, then

$$\gamma_i(t) = \gamma_i(\tau) - \int_{\tau}^t e^{-A_i s} u_i(s) ds,$$

and so

$$\begin{aligned}
 |\gamma_i(t)| &\geq |\gamma_i(\tau)| - \left| \int_{\tau}^t e^{-A_i s} u_i(s) ds \right| \geq |\gamma_i(\tau)| - \int_{\tau}^t |e^{-A_i s} u_i(s)| ds = |\gamma_i(\tau)| - \int_{\tau}^t e^{\lambda_i s} |u_i(s)| ds \geq \\
 &\geq |\gamma_i(\tau)| - \left(\int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} e^{2\lambda_i s} ds \cdot \int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} |u_i(s)|^2 ds \right)^{\frac{1}{2}}.
 \end{aligned}$$

Since the first integral on the right hand side $\rightarrow 0$ as $\varepsilon \rightarrow 0$, and $\int_0^{\tau+\varepsilon} |u_i(s)|^2 ds \leq \rho_0^2$, the right hand side of the last inequality approaches $|\gamma_i(\tau)|$ as $\varepsilon \rightarrow 0$.

Next, if $\tau + \varepsilon < t \leq T$, then by (9) we have

$$\begin{aligned}
 \gamma_i(t) &\geq \gamma_i(\tau) - \int_{\tau}^t e^{-A_i s} u_i(s) ds + \int_{\tau}^t e^{-A_i s} u_i(s - \varepsilon) ds = \\
 &= \gamma_i(\tau) - \int_{\tau}^t e^{-A_i s} u_i(s) ds + \int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} e^{-A_i(s+\varepsilon)} u_i(s) ds = \\
 &= \gamma_i(\tau) - \int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} [e^{-A_i(s+\varepsilon)} - e^{-A_i s}] u_i(s) ds + \int_{\tau+\varepsilon}^t e^{-A_i s} u_i(s) ds.
 \end{aligned}$$

Using the Cauchy-Schwartz inequality yields

$$\begin{aligned}
 |\gamma_i(t)| &\geq |\gamma_i(\tau)| - \int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} \|e^{-A_i(s+\varepsilon)} - e^{-A_i s}\| |u_i(s)| ds + \int_{\tau+\varepsilon}^t |e^{-A_i s} u_i(s)| ds \geq \\
 &\geq |\gamma_i(\tau)| - a_i(t, \varepsilon) \left(\int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} |u_i(s)|^2 ds \right)^{1/2} - \left(\int_{\tau+\varepsilon}^t e^{2\lambda_i s} ds \cdot \int_{\tau+\varepsilon}^t |u_i(s)|^2 ds \right)^{1/2}
 \end{aligned}$$

where

$$a_i(t, \varepsilon) = \left(\int_{\tau}^{\tau+\varepsilon} \|e^{-A_i(s+\varepsilon)} - e^{-A_i s}\|^2 ds \right)^{1/2}.$$

It is clear that $|\gamma_i(t)| > 0$, and the second and the third terms of the right part of the last inequality approach 0 as $\varepsilon \rightarrow 0$. Thus there exists $\varepsilon_0 > 0$ such that $|\gamma_i(t)| > |\gamma_i(\tau)|/2$, $t \geq \tau$, whenever $0 < \varepsilon < \varepsilon_0$. Hence $\gamma_i(t) \neq 0$, $\tau \leq t \leq T$. This implies $\gamma(t) \neq 0$, $\tau \leq t \leq T$. The proof is completed.

Conclusions

Through the paper, we have studied optimal pursuit game problem described by the infinite system of differential equations (1) in the Hilbert space l_2 . Control functions of the game are subjected to integral constraints. The main results of the paper has gone as follows. We have constructed optimal strategies for the pursuer and evader and we also have given an equation to find optimal pursuit time. Research into methods for solving control problems and/or differential games for systems described by an infinite number of ordinary differential equations has a very promising future, since many control problems and/or differential games described by partial differential equations can be reduced to such systems.

References

1. Roos, C. F. (1925). "A Mathematical Theory of Competition". *American Journal of Mathematics*. 47 (3): 163.
2. Isaacs, Rufus (1999) [1965]. *Differential Games: A Mathematical Theory with Applications to Warfare and Pursuit, Control and Optimization* (Dover ed.). London: John Wiley and Sons. ISBN 0-486-40682-2 – via Google Books.
3. Ibragimov, G.I. Optimal pursuit time for a differential game in the Hilbert space l_2 . *Sci. Asia* 2013, 39, 25–30.
4. Gafurjan Ibragimov, Sarvinoz Kuchkarova, Risman Mat Hasim¹ and Bruno Antonio Pansera, Differential Game for an Infinite System of Two-Block Differential Equations.
5. Chernous'ko FL (1992) Bounded controls in systems with distributed parameters. **Prikl Mat Mekh** 56, 810–26
6. Satimov NYu Tukhtasinov M (2006) Game problems on a fixed interval in controlled first-order evolution equations. **Math Notes** 80, 578–89
7. Ibragimov GI, Qushaqov HSh (2022) Infinite system of 2-systems of differential equations in Hilbert space l_2 . *Uzbek Mathematic Journal*, 98 в ГY 106.
8. Avdonin, S.A.; Ivanov, S.A. *Families of Exponentials: The Method of Moments in Controllability Problems for Distributed Parameter Systems*; Cambridge University Press: Cambridge, UK, 1995.
9. Lions, J.L. *Contrôle Optimal de Systèmes Gouvernés par des Equations aux Dérivées Partielles*; Dunod: Paris, France, 1968.
10. Albeverio, S.; Alimov, S.A. On a time-optimal control problem associated with the heat exchange process. *Appl. Math. Optim.* 2008, 57, 58–68.
11. Butkovskiy, A.G. *Theory of Optimal Control of Distributed Parameter Systems*; Elsevier: New York, NY, USA, 1969
12. Chernous'ko, F.L. Bounded controls in distributed-parameter systems. *J. Appl. Math. Mech.* 1992, 56, 707–723. [CrossRef]
13. Eduardo, C.; Montoya, C.; Zhang, B. Local exact controllability to the trajectories of the Korteweg-de Vries-Burgers equation on a bounded domain with mixed boundary conditions. *J. Differ. Equ.* 2020, 268.9, 4945–4972.
14. Fattorini, H.O. Time-Optimal control of solutions of operational differential equations. *SIAM J. Control* 1964, 2, 54–59.
15. Azamov, A.A.; Ibragimov, G.I.; Mamayusupov, K.; Ruzibaev, M. On the stability and null controllability of an infinite system of linear differential equations. *J. Dyn. Control Syst.* **2021**, 1–11.
16. Butkovskiy AG (1975) **Control Methods in Systems with Distributed Parameters**, Nauka, Moscow.
17. Chernous'ko FL (1992) Bounded controls in systems with distributed parameters. **Prikl Mat Mekh** 56, 810–26.
18. Tukhtasinov M (1995) On some problems in the theory of differential pursuit games in systems with distributed parameters. **Prikl Mat Mekh** 59, 979–84.
19. Satimov NYu Tukhtasinov M (2006) Game problems on a fixed interval in controlled first-order evolution equations. **Math Notes** 80, 578–89.
20. Ibragimov GI (2003) A problem of optimal pursuit in systems with distributed parameters. **J Appl Math Mech** 66, 719–24.

21. Eduardo, C.; Montoya, C.; Zhang, B. Local exact controllability to the trajectories of the Korteweg-de Vries-Burgers equation on a bounded domain with mixed boundary conditions. *J. Differ. Equ.* **2020**, 268.9, 4945–4972.
22. Azamov, A.A.; Ruziboev, M.B. The time-optimal problem for evolutionary partial differential equations. *J. Appl. Math. Mech.* **2013**, 77, 220–224.

О РОЛИ УЧЁНЫХ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ДИСЦИПЛИНЫ МАТЕМАТИКА

Жалилов Иномжон Илхомжон угли
Ферганский политехнический институт
Ассистент кафедры “Высшая математика”
Email: inomjon.jalilov@ferpi.uz

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития математики как науки. Автор в рамках исследования обращает внимание на необходимость изучения и пропагандирования трудов учёных математиков, оставивших неизгладимый след в истории науки. В статье повествуется о цели развития дисциплины математики и её вкладе в процветание общества. В ходе исследования обращается внимание на роль математики в образовательном процессе. Автор приводит выводы и рекомендации по исследуемому направлению.

Ключевые слова. Математика, математический анализ, алгебра, геометрия, учёные, Аль Хорезми, Евклид, Исаак Ньютон, Леонард Эйлер

MATEMATIKANI FAN SIFATIDA SHAKLLANISHIDA VA RIVOJLANISHIDA OLIMLARNI O‘RNI

Jalilov Inomjon Ilhomjon o‘g‘li
Farg‘ona politexnika instituti
Oliy matematika kafedrasida assistenti
Email: inomjon.jalilov@ferpi.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada matematikaning fan sifatida rivojlanishi muhokama qilinadi. Muallif tadqiqot doirasida ilm-fan tarixida o‘chmas iz qoldirgan matematiklar asarlarini o‘rganish va targ‘ib qilish zarurligiga e‘tibor qaratadi. Maqolada matematika fanining rivojlanish maqsadi va uning jamiyat farovonligiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z boradi. Tadqiqotda matematikaning o‘quv jarayonida tutgan o‘rniga e‘tibor qaratiladi. Muallif o‘rganilayotgan yo‘nalish bo‘yicha xulosa va tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar. Matematika, hisob, algebra, geometriya, olimlar, Al Xorazmiy, Evklid, Isaak Nyuton, Leonard Eyler

ON THE ROLE OF SCIENTISTS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DISCIPLINE OF MATHEMATICS

Inomjon Jalilov - Fergana Polytechnic Institute
Assistant at the Department of Higher Mathematics
Email: inomjon.jalilov@ferpi.uz

Abstract: *This article discusses the development of mathematics as a science. The author within the framework of the study draws attention to the need to study and promote the works of mathematicians who left an indelible mark on the history of science.*

The article tells the purpose of the development of the discipline of mathematics and its contribution to the prosperity of society. The study draws attention to the role of mathematics in the educational process. The author gives conclusions and recommendations on the researched direction

Keywords. *Mathematics, mathematical analysis, algebra, geometry, scientists, Al-Khwarizmi, Euclid, Isaac Newton, Leonard Euler*

Введение

В современное время в эпоху стремительных процессов глобализации особенно актуальными становятся вопросы изучения прикладной и научной литературы. Президент нашей страны Шавкат Миромонович Мирзиёев в своих выступлениях неоднократно акцентировал внимание на вопросах углубления изучения естественных и точных дисциплин.

Мы в рамках нашего исследования хотели бы затронуть вопросы дисциплины «Математика». Мы знаем то, что данный предмет включает в себя достаточно большое количество разделов.

Математика является царицей всех наук и с этой точки зрения её глубокое изучение приведёт к прогрессу в обществе.

Обратим свои взгляды в историю, в которой неизгладимый след оставили выдающиеся учёные математики – это Карл Густав Якоби, который был одним из выдающихся математиков девятнадцатого века, Анри Пуанкаре, который был, вероятно, одним из последних универсалистов, поскольку в то время он процветал почти во всех известных областях математики.

Можно отметить таких выдающихся математиков как Григорий Перельман, Софья Ковалевская (профессор и первая в мире женщина-профессор математики), Готфрид Лейбниц (один из основателей математического анализа, теории вероятностей и проективной геометрии, создатель первых образцов счётной техники, автор основного закона гидростатики), Исаак Ньютон (Английский математик, физик и астроном. Основатель современного математического анализа дифференциального и интегрального исчисления, основанные на бесконечно малых. Автор фундаментального труда «Математические начала натуральной философии», в котором он изложил закон всемирного тяготения и три закона механики, ставшие основой классической механики) и многие других учёных прошлого и настоящего.

В своём исследовании мы бы хотели обратить внимание на то, что изучение трудов выдающихся учёных математиков, физиков, астрономов прошлого и настоящего даст

толчок для возникновения третьей эпохи ренессанса, о которой неоднократно высказывался глава нашего государства.

На государственном уровне уделяется внимание развитию естественно- научных дисциплин. Вследствие чего необходимо пропагандирование чтения научной и прикладной литературы. Акцентировать внимание необходимо на трудах учёных, оставивших свой след в истории науки и на работах современных учёных как Григорий Перельман и другие.

В настоящее время закладывается фундамент для дальнейшего рассвета науки. В образовательной сфере идут интеграционные процессы и обмен опытом между высшими учебными заведениями Узбекистана, Российской Федерации, Казахстана, Киргизской Республики, а так же европейских стран.

Данный обмен опытом полезен для нашей страны с точки зрения развития научных исследований.

Анализ использованной литературы

С теоретической точки зрения базой исследования явились работы выдающихся учёных – математиков Джозефа Лагранжа, Эндрю Уайлса, Карла Густава Джейкоба Якоби, Алан Тьюринга, Исаака Ньютона, Дэвида Гильберта, Джэйкоба и Иоганна Бернулли. Джозеф Лагранж, например являлся самым заметным учеником великого Леонарда Эйлера. Лагранж работал с вариационными исчислениями (в 1754 году), которые привели к формулировке уравнения Эйлера – Лагранжа. Лагранж работал над переформулированием классической механики, чтобы представить механику Лагранжа несколько лет спустя. Его знаменитый труд по аналитической механике (*Mécanique analytique*) помог другим учёным в исследовании и развитии области математической физики. Эндрю Джон Уайлс математик из Великобритании автор доказательств последней теоремы Ферма, некогда считавшейся «самой сложной математической проблемой»

Методология исследования

В ходе проведённого исследования выявлены вопросы, связанные со становлением, развитием дисциплины «Математика». Изучены работы выдающихся математиков прошлого и современности и их вклад в развитие науки. В рамках исследования изучается опыт и практические рекомендации учёных-математиков в области изучения проблем становления и развития точных дисциплин. Предоставлены предложения по эффективному использованию передовых методик выдающихся учёных-математиков.

Анализ и результаты

Представители молодого поколения современного общества достаточно часто задаются вопросом: «Для чего нужно изучение того или иного предмета в школе или в высшем учебном заведении?». Это связано с непониманием и не осознанием того, что каждый предмет развивался на протяжении достаточно длительного времени, внося в нашу повседневную жизнь много новых открытий. Все сделанные открытия, в определённой мере упростили существование людей не столько в быту, а так же в процессе учебы, работы.

В рамках нашего исследования проведём анализ этапы развития математики, а так же обратим внимание на учёных, которые внесли особый вклад в её развитие. Ведь большинство людей и не знает, что математика вхожа в нашу жизнь в повседневной деятельности и без неё наше существование в современном мире не представляется возможным.

Осуществим экскурс в историю... Математика была известна человечеству с доисторических времен. Ученые-математики сделали для общества много открытий. Это позволило обычным людям взглянуть на мир под другим углом зрения.

За многие века огромное количество учёных занимались развитием математических знаний. Кто-то из них достиг мировой известности, кто-то оказался не столь известен широкой публике, но тем не менее, сделал в математике что-то весьма важное. Перечень известнейших математиков состоит из многих десятков, если не сотен, фамилий. Мы упомянем лишь немногих: тех, кто волею судьбы или благодаря своей гениальности оказался «на исторической сцене». И начнём с тех учёных, кто жил и творил в глубокой древности, но заложил, таким образом, основы этой науки.

Эвклид - учёный из Древней Греции жил приблизительно в III веке до нашей эры. Примерно, потому что мы мало знаем о его жизни, разве лишь то, что проживал он в Александрии. Да и то, некоторые источники, особенно арабские, утверждают, что на самом деле Эвклид жил в Дамаске.

Эвклида величают отцом геометрии. Ему принадлежат доказательства многих теорем, гипотез и написанных научных трактатов. Из них два труда — «Элементы» и «Начала», заложили базовый фундамент всей последующей европейской математики. В «Началах» содержится известная каждому школьнику теорема Пифагора. По этому учебнику преподавали геометрию в школах Европы около 2 тысяч лет!

Если Эвклид — отец геометрии, то Пифагор считается отцом математики. Он проживал и творил в Греции, за полтора века до Эвклида. Пифагор – автор собственной математической школы, первым в истории человечества сделал математику прикладной наукой, вводя ее элементы в повседневный обиход. Констатируется то, что не все историки согласны с тем, что именно он доказал свою знаменитую тригонометрическую теорему.

Архимед - древнегреческий учёный из Сиракуз занимавшийся многими науками, но, согласно Плутарху, «был одержим математикой». Много работал в области геометрии, сам же считал своим главным достижением выведение формулы для исчисления площади шара и его объёма. Идеи Архимеда заложили основу интегрального исчисления.

Мухаммад Аль Хорезми- учёный - математик, астроном, географ из Хорезма

Мухаммад ал-Хорезми - автор около 20 научных трудов, 7 из которых дошли до наших дней, в частности:

«Фи хисаб ал-Хинд» («Книга об индийском счете» (написана на арабском языке)) – сочинение, обосновывающее и излагающее десятичную позиционную систему счисления с девятью цифрами и знаком нуля;

«Ал-Китаб ал- мухтасар фи хисаб ал- джабр ва-л-мукабала» («Краткая книга об исчислении алгебры и алмукабалы» (написана на арабском языке)) – сочинение, в котором алгебра была основана автором как наука и дано ей название;

«Зидж ал-Хуаразми» («Астрономические таблицы» («Зидж»)) (написана на арабском языке)) – сочинение, состоящее из небольшой теоретической части и таблиц, в котором приведена таблица тригонометрической функции синусов.

Сочинение ученого «Китаб мухтасар ал-джабр ва-л-мукабала» («Краткая книга восполнения и противопоставления») стала, наряду с книгой Эвклида «Начала», тем фундаментом, на котором зиждется здание современной математики. Она была много раз

переписана на языке оригинала и в переводе на латинский, в результате чего ее название сократилось до слова «алджабра» - «алгебра».

Аль-Хорезми в своём труде акцентировал внимание на двух операциях – «алджабр» и «алмукабала», которые, в отличие от арифметики, позволяли выполнение четырёх арифметических операций над выражениями, содержащими неизвестную. Это была действительно гениальная идея. К сожалению, его непосредственные последователи, ставившие перед собой цель решения кубических уравнений, под алгеброй стали понимать науку об уравнениях. Это было отклонением от главной идеи ученого, считавшего ее наукой об алгебраических операциях и алгебраическом исчислении. Такая трактовка термина держалась вплоть до середины XIX века.

Немецкий учёный – Готфрид Вильгельм Лейбниц оставил неизгладимый след в истории многих наук. **У современных ученых часто не достаёт времени больше чем на одну научную дисциплину. Лейбницу его хватало на всё. Он внес свой вклад в развитие философии, физики, математики, биологии, лингвистики и многих других наук. Он описал двоичную систему счисления, на которой основана современная компьютерная техника, и предсказал появление Европейского союза.**

Леонард Эйлер – учёный из Швейцарии. Сложно найти отрасль математики, в которой Эйлером не написана была бы хоть одна важная работа. Он автор «математического оркестра», увязавший множество ранее разрозненных дисциплин в единую математическую систему. Современную математику невозможно представить без таких понятий, как «углы Эйлера» или «формула Эйлера». Некоторые математические вопросы до сегодняшнего дня преподают студентам «по Эйлеру».

Выше констатировалось то, что Ньютон и Лейбниц явились разработчиками основ математического анализа, в этой связи необходимо отметить то, что их исследования строились на начальных идеях, которые были разработаны выдающимся французским учёным Рене Декартом.

Современные учёные - математики справедливо считают его основоположником аналитической геометрии. Он впервые ввёл понятия функции и переменной величины. С одним из достижений Декарта пришлось столкнуться практически каждому человеку. Это система координат, известные всем шкалы «икс» и «игрек». Помимо этого, именно Рене ввёл в математику понятия гиперболы и параболы, овала и листа.

В начале девятнадцатого века математикам приходило сталкиваться с необходимостью работы с объектами, отличными не только от обычных чисел, но и от числовых и буквенных выражений, и над которыми можно выполнять те или иные операции.

К примеру, английский учёный Джордж Буль описывает алгебру как суждения в логике, французский математик Эварист Галуа трудился над «алгеброй» перестановок, которой он дал название группы. В последующем возникли понятия алгебры Клиффорда, алгебры Грассмана и т. п. В результате само слово приобрело еще один, теперь уже нарицательный смысл, означавший систему объектов произвольной природы, над которыми можно выполнять одну или несколько операций.

Невольно вызывает восхищение то, насколько Мухаммад аль-Хорезми был прозорлив, вынеся в заглавие своего трактата не понятие уравнения, а именно название пары операций! По происшествии времени вводилось все больше новых типов алгебр. Уместно

отметить то, что один из них - топологические алгебры Буля - был развит в Ташкенте математиками Узбекистана во главе с академиком Ташмухамедом Сарымсаковым. Монография, которая была написана им совместно с коллегами, выдержала переиздание в США в переводе на английский язык, а затем удостоена Государственной премии имени Абу Райхана Беруни.

Заключения

В ходе нашего исследования мы изучили работы выдающихся учёных прошлого и современности. Исследуя проблемы изучения точных и прикладных наук мы пришли к выводам, что вклад в развитие и процветание точных наук, в частности математики и её разделов возможен с учётом популяризации трудов выдающихся учёных прошлого, оставивших неизгладимый след в истории науки и поднявших её на качественно новый уровень и современности, вносящие вклад в совершенствование самой дисциплины.

В высшей школе на наш взгляд необходимо изучение предмета, затрагивающего историю математики и выдающихся учёных-математиков.

Заложить основы эпохи третьего ренессанса в нашей стране поможет стимулирование изучения дисциплины математики и высокая мотивация.

По нашему убеждению для более глубокого изучения дисциплины основ математического анализа среди студентов направления «Методика обучения математики» и «Математика» должны на углублённом уровне вестись предметы математический анализ и другие профильные дисциплины. Для студентов направления «Методика обучения математики» больший акцент делается именно на предметах соответствующих развитию методики. В направлении проведения исследований в области математики необходимо опираться на труды гениальных учёных исследователей как прошлого, так и современности.

Для более глубоко изучения трудов великих учёных Аль Хорезми, Эвклида, Исаака Ньютона, Софьи Ковалевской, Рене Декарта необходимо проведение конкурсов и викторин для популяризации и более глубокого изучения таких произведений вышеуказанных учёных как «Китаб мухтасар ал-джабр ва-л-мукабала» («Краткая книга восполнения и противопоставления»), «Зидж ал-Хуаразми» («Астрономические таблицы» («Зидж»), «Рассуждения о методе», «Начала», «Математические истоки натуральной философии» и многие другие.

С нашей точки зрения эти и ряд других мероприятий позволит вывести изучение точной, прикладной литературы и трудов выдающихся учёных на качественно новый уровень тем самым дав толчок для развития и процветания математики как науки.

В настоящее время уделяется большое внимание совершенствованию «школы математиков».

Использованные литературы

1. Герье, В. И. (2013). *Лейбниц и его век*. ООО ДиректМедиа.
2. Декарт, Р. (2013). *Рассуждение о методе*. Рипол Классик.
3. Пуанкаре, А. (1974). *Избранные труды*.
4. Ньютон, И. (1989). *Математические начала натуральной философии*. Рипол Классик.
5. Хорошилова, Е. (2022). *Математический анализ: неопределенный интеграл 2-е изд., пер. и доп. Учебное пособие для СПО*. Litres.
6. Ковалевская, С. В. (2010). *Воспоминания детства*. Изд-во Сергея Маркелова.

7. Абель, Н., Абу-Ль-Вефа, М., Адамар, Ж., Адамс, Д., Пергский, А., Барроу, И., ... & Якоби, К. (1987). Именной указатель. *Issledovani i a po istorii fiziki i mekhaniki*, 234.
8. Сингх, С. (2000). Великая теорема Ферма. М.: МЦНМО.
9. Феокистова, О. П., & Чернышева, И. Н. (2014). Софья Ковалевская: поэт от математики. *Машиностроение и компьютерные технологии*, (S1), 7.
10. Лейбниц, Г. В. (1982). Сочинения в четырех томах. Том 1. М.: Мысль.

UCHUN METALLARNING PLAZMONIK VA ELEKTROFIZIK PARAMETRLARI

Yuldasheva Nazokathon Murod qizi

Andijon davlat universiteti

Fizika kafedrası tayanch doktoranti

e-mail: nazokat1990@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada tajriba natijalari asosida “Eng kichik kvadratlar usuli” bilan ba’zi metallarning plazmonik va elktrofizik parametrlarini aniqlash ko’rib chiqiladi. Metallar dielektrik funksiyalari real qismining tushayotgan yorug’likning tol’qin uzunligiga bog’liqligi uchun yangi ifoda olingan va plazmonlarning uyg’onish sharlari aniqlangan.

Kalit so’zlar: eng kichik kvadratlar usuli, dielektrik funksiya, nanoplazmonika, plazmon chastota, nanozarracha.

ПЛАЗМОННЫЕ И ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ МЕТАЛЛОВ ДЛЯ НАНОПЛАЗМОНИКИ

Юлдашева Назокатхон Мурод кизи

Андижанский государственный университет

Докторант кафедры физики

Тел: +998979917765, e-mail: nazokat1990@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается определение плазмонных и электрофизических параметров некоторых металлов с помощью «Метода наименьших квадратов» на основе экспериментальных результатов. Получено новое выражение для зависимости действительной части диэлектрических функций металлов от длины волны падающего света и определены условия возбуждения плазмонов.

Ключевые слова: метод наименьших квадратов, диэлектрическая функция, наноплазмоника, плазмонная частота, наночастица.

PLASMON AND ELECTROPHYSICAL PARAMETERS OF METALS FOR NANOPLASMONICS

Yuldasheva Nazokathon Murod qizi

Andijan State University

Doctoral student of the Department of Physics

e-mail: nazokat1990@mail.ru

Abstract. In the paper the determination of the plasmonic and electrical parameters of some metals using the "Least Squares Method" based on experimental results is considered. A new expression for the dependence of the real part of the dielectric functions of metals on the wavelength of the incident light is obtained, and the conditions for excitation of plasmons are determined.

Keywords: least squares method, dielectric function, nanoplasmonics, plasmonic frequency, nanoparticle.

Ma'lumki, xalq xo'jaligining barcha sohalarida keng qo'llanilayotgan zamonaviy maishiy elektron jihozlarning asosini yarimo'tkazgichli materiallar negizida ishlab chiqilgan mikroelektron asboblarni tashkil etadi. Mavjud mikroelektronika asboblarning funksional imkoniyatlarini iste'molchilarning zamonaviy ehtiyojlariga moslab rivojlantirib borish talab etiladi. Hozirgi vaqtgacha ishlab chiqarilayotgan fotoelektrik qurilmalar uchun dastlabki bazaviy materiallar sifatida turli hajmiy sifatlariga ega bo'lgan kremniy ishlatilmoqda.

Kremniyning optik xususiyatlarini yaxshilash, masalan, uning hajmida yutiluvchi fotonlar energetik spektrini kengaytirish uning negizida qurilgan fotoelektrik asboblarning samaradorligini oshirishga imkon beradi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday usul yordamida fotoelektrik asbobning nafaqat samaradorligi oshiriladi, balki uning sezgirliги va tez ishlash xususiyatlari tubdan yaxshilanadi. Shunday ekan, turli asosiy yarimo'tkazgichli asboblarni va quyosh elementlarining negizi bo'lgan kremniyda metal nanozarrachalarning optik yutilish jarayonlarning fizik mexanizmlarini raqamli modellashga tayangan nazariy hisoblashlar orqali o'rganish muhim amaliy ahamiyatga molik dolzarb masaladir.

Ushbu ishda nanoplazmonika uchun metallarning dielektrik funksiyalari ko'rib chiqiladi. Kremniy sirtiga kiritilgan metall nanonazarralar hamda kompleks dielektrik singdiruvchanligining tushayotgan elektromagnit to'lqinlar chastotasiga (to'lqin uzunligiga) bog'liqligini o'rganish nanoplazmonikaning dolzarb muammolaridan biridir. Jumladan, elektr maydonining chegarada sakrab o'zgarishini hamda depolyarizatsiya va radiatsion yo'qotishlarni hisobga olishda metall nanozarra hamda uning atrofidagi yarimo'tkazgichning dielektrik funksiyasi tushayotgan yorug'likning to'lqin uzunligiga kuchli bog'langan.

Bir xil chastotalarda sirtiy plazmonning to'lqin vektori erkin fotonning to'lqin vektoridan katta bo'ladi va shuning uchun odatdagi fotonlar bilan sirtiy plazmonlarni uyg'otish mumkin emas [1]. Sirtiy plazmonlar metall-tashqi muxit chegarasidagi muxitlardan birining dielektrik singdiruvchanligi manfiy bo'ladigan chastotalarda, ya'ni

$$\begin{aligned}\varepsilon_m(\omega) \cdot \varepsilon_s(\omega) &< 0, \\ \varepsilon_m(\omega) + \varepsilon_s(\omega) &< 0\end{aligned}\quad (1)$$

shartlar bajarilgandagina yuzaga keladi.

Ma'lumki [1, 5], dielektrik singdiruvchanlikning real qismi to'lqin uzunligiga

$$\text{Re } \varepsilon = \varepsilon_\infty - \frac{(\lambda / \lambda_p)^2}{1 + (\lambda / \lambda_f)^2} = \varepsilon_\infty - \frac{\lambda_f^2}{\lambda_p^2} \frac{\lambda^2}{\lambda^2 + \lambda_f^2} \quad (2)$$

ifoda orqali bog'langan. Bu ifodani λ (λ^2) ning darajalari bo'yicha Teylor qatoriga yoysak,

$$\begin{aligned} \operatorname{Re} \varepsilon &= \varepsilon_{\infty} - \frac{\lambda_f^2}{\lambda_p^2} \left(\left(\frac{\lambda}{\lambda_f} \right)^2 - \left(\frac{\lambda}{\lambda_f} \right)^4 + \left(\frac{\lambda}{\lambda_f} \right)^6 \right) = \\ &= \varepsilon_{\infty} - \frac{\lambda^2}{\lambda_p^2} - \frac{\lambda^4}{\lambda_p^2 \lambda_f^2} + \frac{\lambda^6}{\lambda_p^2 \lambda_f^4} \end{aligned} \quad (3)$$

ifoda kelib chiqadi.

Ikkinchi tomondan, eksperiment natijalari asosida “Eng kichik kvadratlar” usulidan foydalanib har qanday ikkita fizik kattaliklar orasidagi bog’lanishlarni aniqlash mumkin.

$\operatorname{Re} \varepsilon$ va λ lar orasidagi eksperiment natijalarini [2]

$$\operatorname{Re} \varepsilon = A_0 + A_1 \lambda^2 + A_2 \lambda^4 + A_3 \lambda^6 \quad (4)$$

ko’rinishda deb faraz qilib, “Eng kichik kvadratlar” usuli yordamida A_i larni aniqlasak hamda (3) va (4) ifodalarni taqqoslash, plazmonik parametrlar

$$\varepsilon_{\infty} = A_0, \quad (5)$$

$$\lambda_p = 1 / \sqrt{-A_1}, \quad (6)$$

$$\lambda_f = 1 / \lambda_p \sqrt{A_2} \quad (7)$$

ga teng ekanligi kelib chiqadi.

Plazmonik parametrlar shuningdek, metallarning elektrofizik parametrlarini ham hisoblashga imkon beradi. Jumladan [1],

$$\omega_p^2 = \frac{4\pi e^2 n}{m^*} \quad (8)$$

$$\omega = \frac{2\pi}{\lambda} \quad (9)$$

ifodalardan zaryad tashuvchilar konsentratsiyasini aniqlash mumkin:

$$n = \frac{m^* \pi^2}{e^2 \lambda_p^2} \quad (10)$$

Zaryad tashuvchilarning relaksatsiya vaqti

$$\tau = \frac{\lambda_f}{2\pi c} \quad (11)$$

formula orqali aniqlanadi. Bu ifodani

$$\sigma_0 = \frac{e^2 n \tau}{m^*} \quad (12)$$

elektr o’tkazuvchanlik formulasiga qo’ysak,

$$\sigma_0 = \frac{c \lambda_f}{2 \lambda_p^2} \quad (13)$$

elektr o’tkazuvchanlik plazmon parametrlar orqali ifodalanadi.

Dielektrik singdiruvchanlikning tushayotgan elektromagnit to’lqinlar to’lqin uzunligiga bog’liqligini tadqiq qilish uchun Visual Basic-6.0 da dastur tuzildi [5]. Mazkur dastur yordamida olingan natijalar MS Excel ga jo’natilib, grafiklar yordamida tasvirlanadi, eksperimental natijalar

bilan taqqoslanadi hamda metall nanozarralar kiritilgan kremniy asosidagi fotoelektrik o'zgartirgichlarning asosiy parametrlarini hisoblashda qo'llaniladi.

Misol sifatida, dastur yordamida [1, 2] ishda keltirilgan eksperiment natijalari asosida oltin (**Au**), kumush (**Ag**) va mis (**Cu**) kabi metallarning plazmon ko'effitsientlari aniqlandi. Hisob-kitob natijalari 1-jadvalda keltirilgan. Olingan natijalar [1, 2] ishlarda keltirilgan natijalar bilan deyarli mos keladi. Jadvalda, shuningdek, hisoblash natijalarining aniqligini ko'rsatuvchi - χ^2 ning qiymatlari ham keltirilgan.

1-jadval

Metallarning plazmonik va elektrofizik parametrlari

element	$\lambda_p, \mu m$	$\lambda_f, \mu m$	λ_∞	λ^2	A, eV	m^*, eV	n, sm^{-3}	$\chi^2 Sm$	$\chi^2 s$
Ag	0,126	4,056	6,781	0,241	4,52	1	7,04E+12	4,3E+06	2,15E-15
Al	0,05	0,775	28,047	1,052	4,41	0,97	4,34E+13	5,2E+06	4,11E-16
Au	0,143	7,492	8,763	0,201	5,1	0,99	5,41E+12	6,1E+06	3,98E-15
Cu	0,149	3,412	6,296	0,327	4,53	1	5,03E+12	2,6E+06	1,81E-15
Ni	0,13	0,908	4,95	0,04	5,04	1	6,61E+12	9,0E+05	4,82E-16
Pt	0,164	1,298	0,248	0,023	5,12	1	4,16E+12	8,1E+05	6,89E-16
Ti	0,149	0,718	3,606	0,088	4,33	3,95	1,99E+13	5,4E+05	3,81E-16
Zn	0,086	0,631	6,145	0,573	4,2	0,85	1,28E+13	1,4E+06	3,35E-16

1-jadvalda shuningdek, metallarning (11), (12) va (13) formulalar bo'yicha hisoblangan asosiy elektrofizik parametrlari ham keltirilgan.

2-jadvalda "Eng kichik kvadratlar" usuli yordamida aniqlangan plazmonik parametrlar asosida (**Au**), kumush (**Ag**) va mis (**Cu**) kabi metallar dielektrik funksiyalari real qismining tushayotgan yorug'likning to'lqin uzunligiga bog'liqlik (4) ifodasi bo'yicha hisoblash natijalari keltirilgan. Unda (1) shartlar bajariladigan, ya'ni plazmonlar uyg'onishi mumkin bo'lgan qiymatlar ajratib (qizil rangda) ko'rsatilgan.

Natijalardan ko'rinib turibdiki, tushayotgan yorug'likning to'lqin uzunligi **Ag** da $\lambda=0.2 \mu m$ va $\lambda>0.6 \mu m$ bo'lganda, **Al** da $\lambda=0.3 \mu m$ va $\lambda>0.5 \mu m$ bo'lganda, **Au** da $\lambda=0.3 \mu m$ va $\lambda>0.7 \mu m$ bo'lganda, **Cu** da $\lambda=0.2 \mu m$ va $\lambda>0.7 \mu m$ bo'lganda, **Ni** da $\lambda=0.2 \mu m$ va $\lambda>0.8 \mu m$ bo'lganda, **Pt** da $\lambda=0.3 \mu m$ va $\lambda>0.7 \mu m$ bo'lganda, **Ti** da $\lambda=0.2 \mu m$ va $\lambda>1.1 \mu m$ bo'lganda, **Zn** da $\lambda=0.2 \mu m$, $\lambda=0.2 \mu m$ va $\lambda>0.6 \mu m$ bo'lganda plazmonlar uyg'onishi mumkin.

Metallar dielektrik funksiyalari real qismlarining tushayotgan yorug'likning to'lqin uzunligiga bog'liqligi, $Re\epsilon=f(\lambda)$.

m	<i>Ag</i>	<i>Al</i>	<i>Au</i>	<i>Cu</i>	<i>Ni</i>	<i>Pt</i>	<i>Ti</i>	<i>Zn</i>
0,1	6,15	24,07	8,27	5,85	4,37	-0,12	3,17	4,81
0,2	4,26	12,90	6,80	4,51	2,69	-1,21	1,94	1,18
0,3	1,13	-3,57	4,36	2,29	0,15	-2,95	0,17	-3,89
0,4	-3,21	-22,99	0,95	-0,78	-2,97	-5,22	-1,87	-9,46
0,5	-8,75	-43,26	-3,42	-4,68	-6,39	-7,89	-3,95	-14,86
0,6	-15,44	-62,88	-8,75	-9,36	-9,87	-10,85	-5,91	-19,72
0,7	-23,23	-80,96	-15,02	-14,79	-13,22	-13,95	-7,67	-23,90
0,8	-32,08	-97,12	-22,21	-20,91	-16,35	-17,10	-9,21	-27,44
0,9	-41,92	-111,27	-30,32	-27,66	-19,21	-20,21	-10,53	-30,38
1	-52,7	-123,54	-39,33	-35,00	-21,76	-23,22	-11,66	-32,82
1,1	-64,3	-134,09	-49,22	-42,85	-24,04	-26,09	-12,62	-34,85
1,2	-76,7	-143,17	-59,96	-51,17	-26,04	-28,79	-13,43	-36,54
1,3	-89,9	-150,96	-71,55	-59,88	-27,81	-31,30	-14,12	-37,95
1,4	-103,7	-157,67	-83,95	-68,93	-29,35	-33,63	-14,71	-39,14
1,5	-118,1	-163,46	-97,13	-78,26	-30,71	-35,78	-15,21	-40,15

Shunday qilib, ishbu maqolada “Eng kichik kvadratlar usuli” asosida metal nanozarrachalar dielektrik funksiyalarining ularga tushayotgan yorug'likning to'lqin uzunligiga bog'liqligi uchun qator ko'rinishidagi yangi ifoda va plazmonik parametrlarni aniqlashning yangi usuli taklif qilindi. Bu ifoda plazmonlarning uyg'onish shartlarini aniqlashga ham imkon yaratadi.

Aniqlangan plazmonik parametrlar asosida metal nanozarrachalarning zaryad tashuvchilar konsentratsiyasi, relaksatsiya vaqti, elektr o'tkazuvchanligi kabi asosiy elektrofizik parametrlarini hisoblash uchun yangi ifodalar taklif qilindi.

Olingan natijalar metal nanozarrachalar kiritilgan yarimo'tkazgichlarning fizik xususiyatlari haqida yangi bilimlar olishga imkon beradi. Shuningdek, ular yarimo'tkazgichlar asosida tayyorlanadigan yangi optoelektronik qurilmalarni yaratishda va takomillashtirishda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. В.В.Климов *Наноплазмоника* (М.: Физматлит, 2009).
2. M.J.Weber *Handbook of optical materials* (Boca Raton, London, New York, Washington, D.C.: CRC Press, 2003).
3. Н.Юлдашева, Р.Алиев, М.Носиров Стабилизация характеристик кремниевых солнечных элементов внедрением наночастиц некоторых металлов//East European Scientific Journal, 2020, 4(56), p.67-71.
4. M.Nosirov, N.Yuldasheva, S.Matboboeva Nanoplasmonika uchun metallarning dielektrik funksiyalari. EHM dasturiy mahsuloti uchun mualliflik guvohnomasi № DGU 17752, 2022 (Uzb).
5. N.Yuldasheva, M.Nosirov, S.Matboboeva, J.Gulomov Semi-Empirical Plasmon Coefficients of Metals for Nanoplasmonics//Journal of Nano- and Electronic Physics, Vol. 14, No 4, 04024(3pp), 2022.

KIMYO FANLARI
02.00.00 ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ
CHEMICAL SCIENCES

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА СОПОЛИМЕРИЗАЦИИ 1-ХЛОР-3-ПИПЕРИДИН-2-ПРОПИЛАКРИЛАТА И N-МОРФОЛИН-3-ХЛОРИЗОПРОПИЛАКРИЛАТА

Пулатова Нилуфар Убайдуллаевна доктор философии по химическим наукам (PhD),
Ташкентский химико-технологический институт, 100011, Республика Узбекистан,
г.Ташкент, ул. Навои, 32, E-mail: nilufar_pulatova@inbox.ru

Максумова Ойтура Ситдиқовна доктор химических наук профессор, Ташкентский химико-технологический институт 100011, Республика Узбекистан, г.Ташкент, ул. Навои, 32, E-mail: omaksumovas@mail.ru

Аннотация: Реакцией радикальной сополимеризации в присутствии инициатора азобисизобутиронитрила в среде диметилформамида синтезированы линейные сополимеры 1-хлоро-3-пиперидин-2-пропилакрилата (ХППА) с N-морфолин-3-хлоризопронилакрилатом. Установлено влияние соотношения исходных мономеров на состав и структуру сополимеров.

Ключевые слова: сополимер, 1-хлоро-3-пиперидин-2-пропилакрилат, N-морфолин-3-хлоризопронилакрилат, радикальный инициатор, ИК-спектроскопия.

INVESTIGATION OF THE PROCESS OF COPOLYMERIZATION OF 1-CHLORO-3-PIPERIDIN-2-PROPYLACRYLATE AND N-MORPHOLINE-3-CHLOROISOPROPYLACRYLATE

Pulatova Nilufar Ubaydullayeva doctor of Philosophy in Chemical Sciences (PhD), Tashkent Institute of Chemical Technology, 100011, Republic of Uzbekistan, Tashkent, st. Navoi, 32, E-mail: nilufar_pulatova@inbox.ru

Maksumova Oytura Sitdikovna doctor of Chemical Sciences Professor, Tashkent Institute of Chemical Technology 100011, Republic of Uzbekistan, Tashkent, st. Navoi, 32, E-mail: omaksumovas@mail.ru

Annotation: Linear copolymers of 1-chloro-3-piperidine-2-propylacrylate with N-morpholine-3-chlorizo-propylacrylate were synthesized by the reaction of radical copolymerization in the presence of the initiator azobisisobutyronitrile in a dimethylformamide medium. The effect of the ratio of the initial monomers on the composition and structure of copolymers has been established.

Keywords: copolymer, 1-chloro-3-piperidine-2-propylacrylate, N-morpholine-3-chlorisopropylacrylate, radical initiator, IR spectroscopy.

1-XLORO-3-PIPERIDIN-2-PROPILAKRILAT VA N-MORFOLIN-3-XLOROIZOPROPILAKRILATNI SOPOLIMERLANISH JARAYONINI TADQIIQ QILISH.

Pulatova Nilufar Ubaydullayeva kimyo fanlari falsafa doktori (PhD), Toshkent kimyo-texnologiya instituti, 100011, O'zbekiston Respublikasi, Toshkent, Navoiy ko'ch., 32, Elektron pochta: nilufar_pulatova@inbox.ru

Maksumova Oytura Sitdikovna kimyo fanlari doktori professor, Toshkent kimyo-texnologiya instituti 100011, O'zbekiston Respublikasi, Toshkent, Navoiy ko'ch., 32, Elektron pochta: omaksumovas@mail.ru

Annotatsiya: Jarayonda erituvchi dimetilformamid initsiator azobisizobutironitril ishtirokida 1-xloro-3-piperidin-2-propilakrilatning N-morfolin-3-xloroizopropilakrilat bilan chiziqli sopolimerlari radikal sopolimerizatsiya reaksiyasi orqali sintez qilingan. Dastlabki monomerlar nisbatining sopolimerlarning tarkibi va tuzilishiga ta'siri aniqlangan.

Kalit so'zlar: sopolimer, 1-xloro-3-piperidin-2-propilakrilat, N-morfolin-3-xloroizopropilakrilat, radikal initsiator, IQ spektroskopiyasi

Введение

В последние годы внимание исследователей направлено на изучение процесса сополимеризации акриловой кислоты, так как реакции сополимеризации позволяют широко модифицировать свойства и структуру сополимера, вследствие чего они приобретают все большее практическое значение. Реакции сополимеризации на основе акриловой кислоты и эфиров акриловой кислоты в различных растворяющих и нерастворяющих средах в настоящее время активно изучаются [1-3]. Соплимеры, полученные на основе акриловой кислоты (АК) и эфиров акриловой кислоты, находят широкое применение в различных областях промышленности, в том числе в качестве загустителей, эмульгаторов, стабилизаторов физико-химических свойств окружающей среды [4,5]. Однако, несмотря на их важное практическое значение, мономеры для получения многофункциональных сополимеров встречаются очень редко, а свойства этих соединений мало изучены.

Хорошо известно, что соединения, содержащие в своем составе пиперидин и морфолиновую группу, обладают широким спектром различных свойств и могут применяться в фармацевтике, медицине, сельском хозяйстве нефтегазовой промышленности и т.д..

Исходя из этого, синтез сополимеров, содержащих пиперидиновые и морфолиновые группы, с N-морфолин-3-хлоризопропилакрилатом имеет теоретическое и практическое значение. Целью данной работы является изучение процесса сополимеризации 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилата с N-морфолин-3-хлоризопропилакрилатом.

Объекты и методы исследования. ИК-спектры исходных реагентов и синтезированных веществ получены на спектрометре SHIMADZU IR-100. Термоаналитические исследования синтезированных образцов проводили на приборе Netzsch Simporary Analyzer STA 409 PG (Германия), оборудованном термопарой типа К и алюминиевыми тиглями (Low RG Silver). Масс-спектрометры получены с применением

масс-спектра 6420 TripleQuad LC/ MS (AgilentTechnologies, США) с использованием метода APCI-ionization (химическая ионизация при атмосферном давлении).

Экспериментальная часть

Азобисизобутиронитрил (ДАК) очищали перекристаллизацией из насыщенного раствора в этаноле. $T_{пл.}=103-105\text{ }^{\circ}\text{C}$. N,N-диметилформамид - $\text{HCON}(\text{CH}_3)_2$, бесцветная гигроскопичная жидкость; $T_{кип.}=153^{\circ}\text{C}$; $d_4^{25}=0,9445$; $n_D^{25}=1,4269$. 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилат (ХППА) и N-морфолин-3-хлор-изопропилакрилат (МХИПА) синтезировали по методике [6,7]. Чистота растворителей контролировалась температурой кипения и показателем преломления [8].

Реакцию бинарной сополимеризации ХППА с МХИПА проводили в стеклянных пришлифованных пробирках. В пробирки помещали необходимое количество ДАК и добавляли растворитель, 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилат, N-морфолин-3-хлоризопропилакрилат, затем продували азотом, закрывали стеклянными пробками и пробирки помещали в термостат при температуре $60-80\text{ }^{\circ}\text{C}$. Сополимеризацию проводили до степени конверсии 10-12%. По окончании реакции пробирки охлаждались до комнатной температуры и сополимеры выделяли из раствора диэтиловым эфиром. Осадок сополимера отделяли методом фильтрации и образующийся белый порошкообразный продукт промывали осадителем и ацетоном, сушили при комнатной температуре до постоянной массы.

Характеристическую вязкость сополимеров измеряли вискозиметрическим методом в вискозиметре типа Убеллоде.

Результаты и их обсуждение

Сополимеризация 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилата с N-морфолин-3-хлоризопропилакрилатом проводилась в присутствии радикального инициатора ДАК в растворе диметилформамида в интервале температур $60-80\text{ }^{\circ}\text{C}$. Изучено влияние различных факторов на протекание реакции (1-табл.).

Данные таблицы показывают, что увеличение массы мономеров от 30 до 70% в исходной смеси привело к увеличению значений вязкости, что объясняется реакционной способностью наших исходных мономеров.

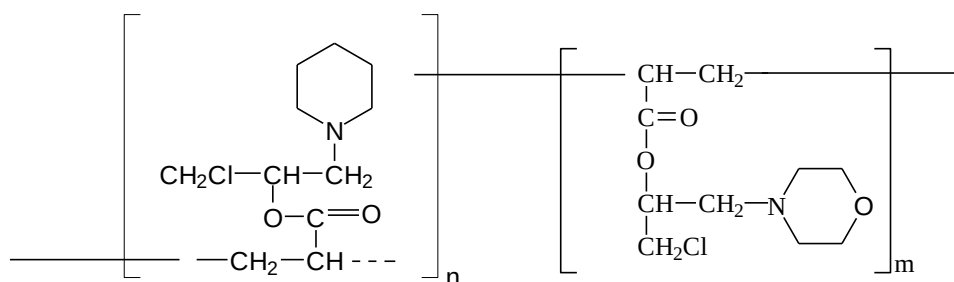
1-Таблица

Сополимеризация ХППА [M₁] с МХИПА [M₂] в диметилформамиде

Условия процесса сополимеризации			Выход, %	[η], дл/г
Содержание [M ₁]:[M ₂], мас. %	Количество ДАК, мол·л ⁻¹	Температура, °С		
30:70	1·10 ⁻³	60	65	0,35
30:70	2,5·10 ⁻³	60	68	0,45
50:50	2,5·10 ⁻³	60	77,0	0,47
70:30	2,5·10 ⁻³	60	80,0	0,53
30:70	5·10 ⁻³	60	82,2	0,65
30:70	5·10 ⁻³	70	85,4	0,70
50:50	5·10 ⁻³	70	86,4	0,75
70:30	5·10 ⁻³	70	88,4	0,78
30:70	5·10 ⁻³	75	92,6	0,82
50:50	5·10 ⁻³	75	95,6	0,98
70:30	5·10 ⁻³	80	91,8	0,90
30:70	7·10 ⁻³	80	93,0	0,80

Изучение влияния концентрации инициатора на процесс сополимеризации показывает, что при увеличении концентрации выше 5·10⁻³ моль/л приводит к снижению выхода и значения характеристической вязкости сополимера. Изучение влияния температуры реакции показывает, что увеличение его в пределах 60-80 °С приводит к снижению выхода и значения характеристической вязкости сополимера. Из полученных результатов оптимальными условиями синтеза сополимеров, можно считать: температура 75 °С, концентрация инициатора 5·10⁻³ моль/л, продолжительность реакции 4 час.

Состав и структура синтезированных сополимеров изучены и ИК-спектроскопии (рис1). Приблизительную формулу сополимеров можно представить следующим образом:

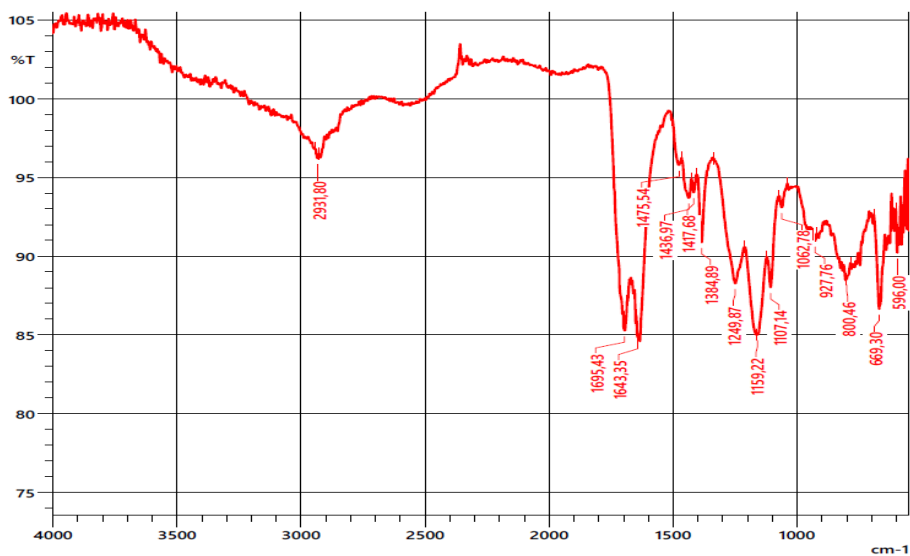

Рис.1. ИК-спектр сополимера ХППА с МХИПА при соотношении 30:70.

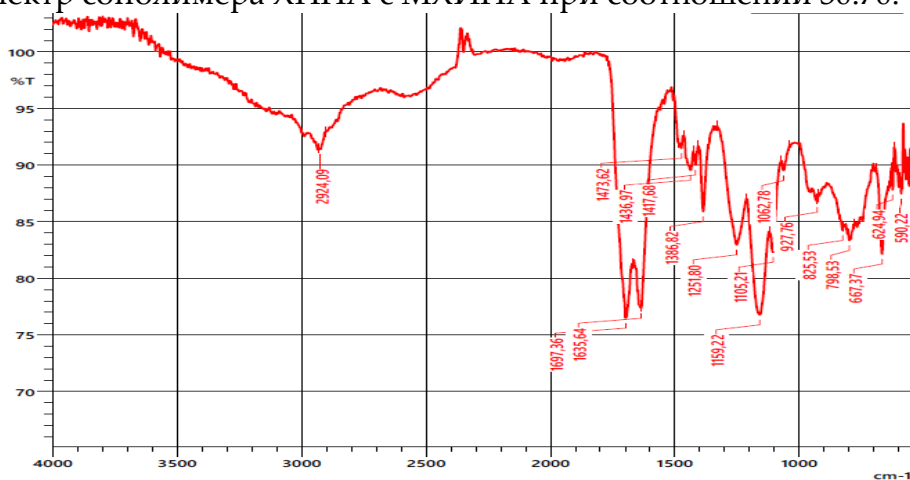

Рис.2. ИК-спектр сополимера ХППА с МХИПА при соотношении 50:50.

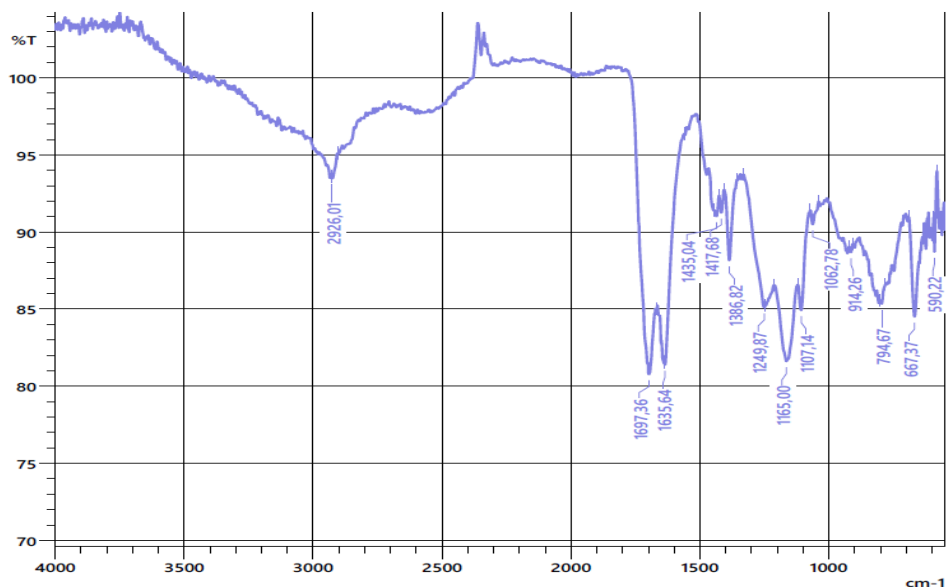

Рис.3. ИК-спектр сополимера ХППА с МХИПА при соотношении 70:30.

ИК-спектры синтезированных сополимеров показывают, что полосы поглощения, характерные для двойной связи в области 1629cm^{-1} отсутствуют, что подтверждает протекание реакции по винильным группам исходных сомономеров. Валентные колебания

C=O групп находятся в областях 1107 см^{-1} и 1697 см^{-1} ; в областях $1165, 1249\text{ см}^{-1}$ имеются характерные полосы C–O–C групп, а полосы поглощения CH₃ и CH₂ групп при $1387, 1417, 1435, 1436$.

Проведены термогравиметрические исследования синтезированных сополимеров (рис.4,5).

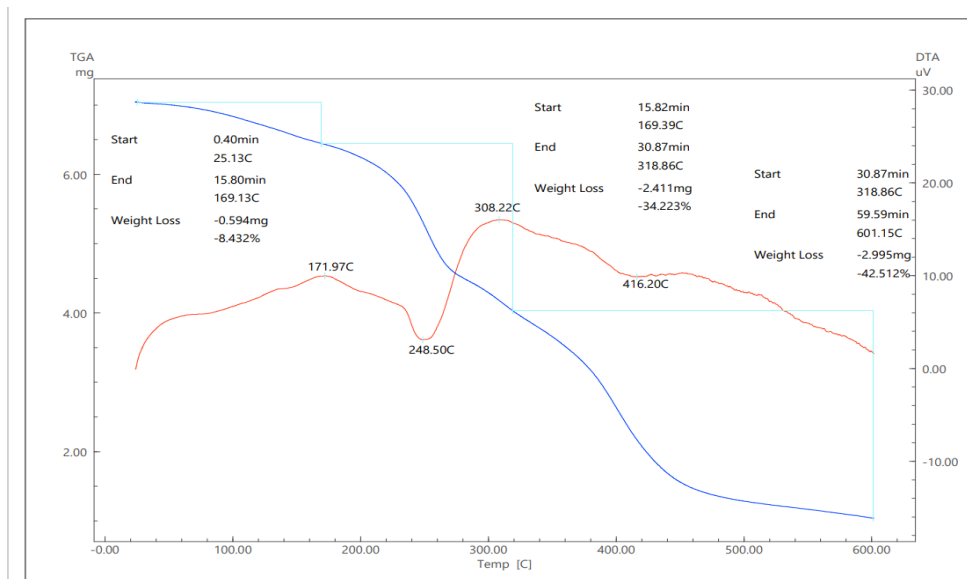

Рис.4. Термограмма синтезированного сополимера ХППА с МХИПА при соотношении 50:50.

Кривые термогравиметрического анализа показывают, что на кривой у бинарного сополимера имеется широкий эндотермический пик в области $248,5\text{ °C}$. По-видимому, уширение эндотермического пика на ДТА-кривой сополимера связано с образованием межмолекулярных ангидридных связей, которые способствуют повышению его термической стойкости.

Заключение

Таким образом, изучена реакция сополимеризации 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилата с N-морфолин-3-хлоризопропилакрилатом в растворе диметилформамида при $60\text{--}80\text{ °C}$ в присутствии инициатора ДАК и воздействующих на него внешних факторов. Среди них изучалось влияние соотношения мономеров, концентрации инициатора и температуры на реакцию сополимеризации. Определены структура и термостабильность синтезированных сополимеров.

Использованная литература

- [1]. Каморин Д.М., Ширшин К.В., Орехов Д.В., Сивохин А.П., Садилов А.Ю., Казанцев А.О., Панина Е.А. Радикальная сополимеризация акриловой кислоты и метоксиполиэтиленгликольметакрилата в водном растворе. //Пластические массы. -2017. - №1-2.-С.6-8.
- [2]. Прочухан Ю.А., Прочухан К.Ю., Идогова Я.В. Влияние минерализации воды на реологические свойства полимера // Башкирск. химич. журн. – 2014.–Т.21.–№4.–С.80–83.

- [3]. Hui H. Thermo- and pH-sensitive dendrimer derivatives with a shell of poly(N,N-dimethylaminoethylmethacrylate) and study of their controlled drug release behavior / H. Hui, F. Xiao-dong, C. Zhong-lin // *Polymer*. – 2005. - 46. – P. 9514–9522.
- [4]. Хaperskaya LS, Medetbekova JM, Sarymzakova R.K. Synthesis of new biologicheski actin so-called on osnove n-zameshchenny gamma-piperidonov // *Uspexi sovremennogo estestvoznaniya*, 2016. - №9. - p. 38–42.
- [5]. Safrokov AP, Terziyan T.V. Acrylic hydrocele acrylic and acrylic acid acetate, initsirovannoe persulfatom ammonia // *Vysokomolek. soedinenie. Series B*. - 2015. –Т. 57. - № 5. - p. 338–345.
- [6]. Пулатова Н.У., Максумова О.С. Синтез и свойства производных пиперидина // *Universum: Химия и биология : электрон. научн. журн.* DOI - 10.32743/UniChem.2021.84.6.11853 № 6(84) . 2021. С.5-8
- [7]. Pulatova.N.U., Maksumova.O.S. *Piperidine compounds synthesis and properties*, ISBN 978-620-4-72608-3, Moldova "LAP LAMBERT Akademik Publishing" 2021.57 P.
- [8]. Практикум по химии и физике полимеров // Н.И. Авакумова, Л.А. Бударина, С.М. Дивгун и др. Под ред. В.Ф. Куренкова. – М.: Химия, 1990. –304 с.

SANOAT CHIQINDI SUVLARINING KIMYOVIY TARKIBINI O`RGANISH

Karimova Feruza Sattarovna- Jizzax politexnika instituti erkin tadqiqotchisi

Xakberdiev Shuxrat Mahramovich- Jizzax politexnika instituti dotsenti

Jo`raeva Umida Baxodir qizi- Jizzax politexnika instituti talabasi

Annotatsiya: Jizzax shahar sanoat hududida joylashgan "SOFITEL" MCHJ qo`shma korxonasida ishlab chiqariladigan ultramarin pigmenti tarkibi va texnologik jarayonlari o`rganildi. Ishlab chiqarishda qo`llaniladigan kimyoviy moddalar tarkibi, mahsulot ishlab chiqarishda ishlatiladigan va ishlatish jarayonidan keyingi suvlarning kimyoviy tarkibi turli xil zamonaviy usullarda o`rganildi.

Kalit so`zlar: suv, oqava suv, oltingugurt, kaolin, ultramarin, sanoat korxonasi, ishlab chiqarish.

ИССЛЕДОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ПРОМЫШЛЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД

Каримова Феруза саттаровна-исследователь Джизакского политехнического института

Хакбердиев Шухрат Махрамович-доцент Джизакского политехнического института

Джураева Умида Бахадыр кызы-студентка Джизакского политехнического института

Аннотация: изучен состав и технологические процессы ультрамаринового пигмента, производимого на совместном предприятии ООО "Sofitel", расположенном в промышленной зоне города Джизак. Состав химических веществ, используемых на производстве, химический состав вод, используемых при изготовлении продуктов и после процесса использования, были изучены различными современными методами.

Ключевые слова: вода, сточные воды, сера, каолин, ультрамарин, промышленное предприятие, производство.

INVESTIGATION OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF INDUSTRIAL WASTEWATER

Karimova Feruza Sattarovna-researcher of the Jizzakh Polytechnic Institute.

Khakberdiev Shukhrat Mahramovich-associate professor of the Jizzakh Polytechnic Institute.

Juraeva Umida-student of the Jizzakh Polytechnic Institute.

Abstract: the composition and technological processes of ultramarine pigment produced at the joint venture LLC "Sofitel", located in the industrial zone of the city of Jizzakh, were studied. The composition of chemicals used in production, the chemical composition of waters used in the manufacture of products and after the use process, have been studied by various modern methods.

Key words: water, wastewater, sulfur, kaolin, ultramarine, industrial enterprise, production.

Kirish

Hozirgi kunda dunyoda chuchuk suvga bo`lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ishlab chiqarish va sanoat korxonalarining ko`payishi suv miqdorining yanada ko`proq sarf bo`lishiga olib kelmoqda. Ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarida turli xil mahsulotlar ishlab chiqiladi va ularning ma`lum qismi suvlarga tushib, suvlarning ifloslanishiga olib keladi. Suvga organik va anorganik moddalarning tashlanishi natijasida suv tarkibidagi kislorod ularni oksidlashga sarflanishi munosabati bilan oqava suvlar hosil bo`ladi.[1-2]

Oqava suvlar quyidagi turlarga bo`linadi:

1. Kommunal xo'jalik sohasidan (maishiy sohadan) - oshxonalar, yuvinish moslamalari va hammomlardan chiqadigan oqava suvlar.

2. Ishlab chiqarish sohasidan – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilib turli moddalar bilan ifloslangan oqava suvlar.

3. Atmosfera yog'inlari hisobiga hosil bo'luvchi sizot suvlar- yomg'ir va qor yog'ib aholi punkti yoki korxona hududining yuvilishi natijasida hosil bo'lgan oqava suvlar kiradi.

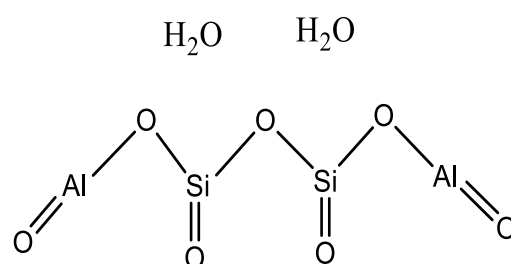
O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 25 sentyabrdagi PQ-3286-son "Suv ob'ektlarini muhofaza qilish tizimini yanda takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori va boshqa sohaga tegishli Prezident hamda Hukumat qarorlari, shuningdek, jamoat tashkilotlari tomonidan yaratilgan ustivor yo'nalishlarga tayangan holda ilm, fan va ishlab chiqarish o'rtasida integratsion hamkorlik ishlari olib borilmoqda.[1]

Jizzax shahar "Maxsus industrial zona"da joylashgan "SOFITEL" MCHJ ultramarin pigmentini ishlab chiqarish korxonasidan chiqadigan oqava suvlar tarkibini o'rganish borasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

"Sofitel" MCHJ qo'shma korxonaning ultramarin pigment ishlab chiqarish ob'ekti 4,4 ga yer maydoni tashkil etib, korxonaga eng yaqin aholi punkti janub va janubiy-g'arb tomondan 800-1000 metrdan ortiqroq masofani tashkil qiladi.

"SOFITEL" MCHJ qo'shma korxonasi ultramarin pigment ishlab chiqarishda quyidagi kimyoviy moddalardan foydalaniladi.

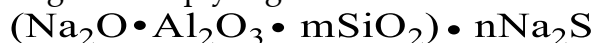
- Oltingugurt (S);
- Kalsiy kukuni (CaO);
- Kvarts kukuni yiliga;
- Kaolin (Xitoy 70%, O'zbekiston 30%);
- Natriy sulfid (Na₂S);
- Yog'och ko'mir (C);
- Kaliy xlorid (KCl);
- Suv (H₂O);

1-rasm. Kaolinning kimyoviy tarkibi

Korxonaning qayta ishlash tsexida ishlab chiqarish texnologik jarayon ketma-ketligi quyidagicha amalga oshiriladi. 10 tonna sig'imga ega bo'lgan 4 ta maydalash uskunasini mavjud bo'lib, uchta xom ashyoni, bittasi saralangan mahsulotni maydalaydi.[3]

Ultramarin pigmentining tarkibi quyidagicha ko'rinishda:

Mahsulot yuvilib, tozalanib quritilgandan so'ng noriya orqali tegirmonga uzatiladi. So'ngra elevatorga tushadi. Suv idishi 15 tonnalik 1 dona. Maydalangan mahsulot sakkizta suv idishga yuboriladi. Nasos orqali ikkita S idishga yuboriladi, qaynatilib, E-1 jarayonga uzatiladi.

Uchta F-1, F-2, F-3 bochkalar (1,5 t) da rangli mahsulotlar maydalanadi, keyin ikkita ED bochkalarga tushadi. Ulardan S-3, S-4 bochkalarga tushadi, bularda qaynab E-2 pressga yuboriladi, undan sakkizta B-bochkalarga uzatiladi. Keyingi jarayon mahsulot sakkizta beton bochkalarda 24 soat aylanadi va E-3 pressga yuboriladi. Undan keyin to'rtta X bochkalarga tushadi. 100 °C da qaynatilib E-4 pressga aylanadi. 40 daqiqa qaynatilib mahsulot omboriga tushadi. Keyingi jarayon uchta quritish konteynerida quritiladi va maydalash uskunasi yordamida maydalanib tayyor mahsulot sifatida qoplanadi. Sexda hosil bo'lgan chiqindi suvlar quvurlar orqali hovuzlarga kelib tushadi.

Ob'ektda ishlab chiqarish, ichimlik va maishiy xo'jalik, o't o'chirish va ehtiyojlari uchun suv hududda mavjud bo'lgan shahar suv tarmog'idan olinadi. Ob'ekt bo'yicha jami 24, 3754 m³/kun. yoki 5866,58 m³/yil miqdorda suv sarflanadi. Shundan xo'jalik-ichimlik ehtiyojlar uchun 4,292 m³/kun. yoki 1244,68 m³/yil; ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun (mahsulot tayyorlash, ko'za ishlab chiqarish)- 11,0434 m³/kun. yoki 3203,9 m³/yil; avtotransport vositalari radiatorlarini suv bilan to'ldirish uchun (150 kun) – 0,18 m³/kun. yoki 22,8 m³/yil; o't o'chirish zahirasi -2,0 m³/kun yoki 16,0 m³/yil; ko'kalamzorlashtirish va qattiq qoplamali maydonlarga suv sepish maqsadlariga (180 kun) -5,66 m³/kun. yoki 1031,2 m³/yilni tashkil qiladi.

Ob'ekt bo'yicha jami - 2,248 m³/kun. yoki 651,8 m³/yil miqdorda maishiy oqova suvlari hosil bo'lib, ular shahar kanalizatsiya tarmog'i orqali oqova suv tozalash inshootiga yuboriladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar:

Tadqiqot ishlari ob'ekti sifatida Jizzax viloyatidagi "SOFITEL" MCHJ ultramarin pigment ishlab chiqarish qo'shma korxonasida ishlab chiqarish jarayonida ishlatilib turli moddalar bilan ifloslangan oqava suvlardan tajribalar olindi va tarkibi o'rganildi. Ishlab chiqarish jarayonidan chiqqan oqava suv oltita hovuzda tindiriladi. Olingan dastlabki natijalar quyidagi jadvallarda ko'rsatilgan.[4]

Dastlabki suv tarkibining o'rganish natijalari 1-jadval

Suv namunasi	O'rganilgan ko'rsatkichlar	Aniqlangan natijalar	Andozalari
“Sofitel” MCHJ vodoprovod suvining tarkibi	Hidi	0	20 °C ball hisobida
	Ta'mi	0	20 °C ball hisobida
	Loyqaligi	0	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Cho'kmaning mavjudligi	Mavjud emas	Ko'rinish holatiga qaralgan
	Rangi	Rangsiz	Ko'rinish holatiga qaralgan
	pH ko'rsatkichi	7,10	
	Oksidlovchiligi	1,6	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Umumiy qattiqligi	2,5	mg/dm ³ GOST 4151-72
	Xloridlar	20,0	mg/dm ³ GOST 4245-72

2-jadval

Birinchi hovuzga tushish joyidan olingan suv tarkibining o'rganish natijalari

Suv namunasi	O'rganilgan ko'rsatkichlar	Aniqlangan natijalar	Andozalari
"Sofitel" MCHJ hovuzga tushish joyidagi suvining tarkibi	Hidi	5,0	20 °C ball hisobida
	Ta'mi	5,0	20 °C ball hisobida
	Loyqaligi	loyqa	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Cho'kmaning mavjudligi	Cho'kma mavjud	Ko'rinish holatiga qaralgan
	Rangi	rangli (ko'k)	Ko'rinish holatiga qaralgan
	pH ko'rsatkichi	7,71	
	Oksidlovchiligi	0	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Umumiy qattiqligi	6,5	mg/dm ³ GOST 4151-72
	Xloridlar	1125,0	mg/dm ³ GOST 4245-72

3-jadval

Hovuzda tindirilgan suv tarkibining o'rganilish natijalari

Suv namunasi	O'rganilgan ko'rsatkichlar	Aniqlangan natijalar	Andozalari
"Sofitel" MCHJ hovuzda tindirilgan suvning tarkibi	Hidi	4,0	20 °C ball hisobida
	Ta'mi	4,0	20 °C ball hisobida
	Loyqaligi	Loyqa	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Cho'kmaning mavjudligi	Mavjud	Ko'rinish holatiga qaralgan
	Rangi	rangli (ko'k)	Ko'rinish holatiga qaralgan
	pH ko'rsatkichi	7,88	
	Oksidlovchiligi	0	mg/dm ³ standart shkala bo'yicha
	Umumiy qattiqligi	6,5	mg/dm ³ GOST 4151-72
	Xloridlar	1000,0	mg/dm ³ GOST 4245-72

Shuningdek, oqava suv tarkibi mg/dm^3 Davlat andozasi (GOST) 4192-82 shkalasi bo'yicha ammiakli va nitritli ionlar, mg/dm^3 Davlat andozasi (GOST) 8826-73 shkalasi bo'yicha nitratli ionlar, mg/dm^3 Davlat andozasi (GOST) 4011-72 shkalasi bo'yicha tekshirilganda temir va boshqa og'ir metall ionlari aniqlanmadi.

Xulosa. Ishlab chiqarishdan hosil bo'lgan oqova suvlar korxona texnologik jarayonlarida qayta ishlatiladi. Xo'jalik-ichimlik faoliyatidan hosil bo'lgan oqova suvlar shahar kanalizatsiya tarmog'iga tashlanadi. Korxona ish faoliyati davomida tuproqning va yer osti suvlarining oqova suvlar ta'siridan ifloslanishi kutilmaydi. Korxona ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan oqova suvlardan o'tkazilgan tahlil natijalari pH va boshqa ko'rsatgichlar ruxsat etilgan sanitar me'yori (REM) dan sezilari darajada oshmaganligi aniqlangan. Bu esa korxona faoliyati davomida hosil bo'lgan oqova suvlarning atrof muhitni ifloslantirmasligini ko'rsatadi.[5-9]

Ishlab chiqarish jarayonidan chiqqan oqava suv oltita hovuzda tindirish davomida ma'lum miqdorda hovuzdagi fil'tr va hovuz tubida ultramarin pigmenti to'planib qoladi. Hovuzdagi ultramarin dispers zarrachalari yiriklashib, ularni o'zaro qo'shilishi va assotsiatlar hosil bo'lish natijasida oqava suv tubiga cho'kadi. Bizga ma'lumki, ultramarin pigmenti nafaqat lak-bo'yoqlar uchun balki, to'qimachilik, qog'oz, plastmassa ishlab chiqarishda bo'yoq sifatida ishlatish mumkin. Hovuzdagi chiqindi sifatida to'plangan ultramarin pigmentini qayta ishlab sanoatning to'qimachilik, qog'oz va plastmassa ishlab chiqarishda bo'yoq sifatida ishlatishga joriy qilish texnologiyasi ko'rib chiqilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 21 yanvardagi 14-sonli "Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori.
2. "Suv ta'minoti tizimlarida ichimlik suvini nazorat qilish" UT, Toshkent 2021 yil, 89 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2006 yil 3 yanvarda 1533-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasi hududidagi korxonalarda atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar chiqaradigan manbalarni hisbga olish va ifloslantiruvchi moddalarni me'yorlashtirish yo'riqnomasi".
4. Каримова Ф. С., Муллажонова З. Использование и защита минеральных ресурсов //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 77-82.
5. Позиллов М. Н., Каримова Ф. С. Структурно-гидрогеологический анализ формирования подземных вод Сангзарских месторождений //Журн.«Вестник ТашИИТа. – 2008. – №. 1. – С. 68-70.
6. Позиллов М. Н., Каримова Ф. С., Жўраева У. Б. Қ. Жиззах вилоятида оқар сувлардан фойдаланишнинг истиқболли йўллари //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 482-488.
7. Каримова Ф., Жўраева У. Саноат чиқиндиларини иккиламчи қайта ишлаш усуллари //Журнал естественных наук. – 2022. – Т. 1. – №. 2 (7). – С. 294-298.
8. Sattarovna K. F., Makhramovich K. S., Bakhodirovna J. U. Technologies Of Disposal Of Industrial Waste With Harmful Chemicals //Eurasian Journal of Engineering and Technology. – 2022. – Т. 7. – С. 42-46.

9. Sattarovna K. F. et al. Methods of Disposal of Industrial Waste with Harmful Chemicals //Eurasian Journal of Research, Development and Innovation. – 2022. – Т. 7. – С. 62-64.

УДК: 543.422.3-74.

**ИЗУЧЕНИЕ СВОЙСТВ РЕАГЕНТА И РАЗРАБОТКА НА ЕГО ОСНОВЕ
СПЕКТРОФОТОМЕТРИЧЕСКИХ МЕТОДИК ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИОНОВ МЕДИ(II)**

Ж.Н. Тоджиев¹, Н.Т. Турабов¹, Г.С. Тураева², М. Фатхуллаева³, Ш.О.Олимжонова⁴,
С.Р.Суюнова¹, З.А. Сманова¹

¹Национальный университет Узбекистана

²Ташкентский государственный аграрный университет

³Ташкентский фармацевтический институт

⁴Ташкентский химико-технологический институт

¹E-mail: todjiev@mail.ru, turabov2019@mail.ru, suyunovasurayyo6@gmail.com

²Gmail: gulzodaturaeva052@gmail.com

³E-mail: fatxullayeva64@mail.ru

⁴Gmail: olimjonovashahnoza1@gmail.com

Аннотация. Определены молярный коэффициент светопоглощения ($\epsilon_{HR}=549$) и константа диссоциации ($K_{dis,(HR)}=3.38 \cdot 10^{-7}$, $pK=6.47$) 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислоты (HR) по методике Комаря спектрофотометрическим методом. Найдены оптимальные условия определения ионов меди(II). Приведены некоторые физико-химические характеристики, результаты которых статистически обработаны и методика применена к анализу промышленных образцов (АК-12МК-203-1 и АК-12МК-203-5).

Ключевые слова: молярный коэффициент светопоглощения, константа диссоциации, градуировочный график, посторонние ионы, анализ сплавов

**REAGENTNING XOSSALARINI O'RGANISH VA UNING ASOSIDA MIS(II)
IONLARINI SPEKTROFOTOMETRIK ANIQLASH USLUBINI ISHLAB CHIQUISH**

J.N.Todjiyev¹, N.Turabov¹, G.S.Turayeva², M.Fatkhullaeva³, Sh.O.Olimjonova⁴, S.R.Suyunova¹,
Z.A.Smanova¹

¹O'zbekiston Milliy universiteti

²Toshkent davlat agrar universiteti

³Toshkent farmatsevtika instituti

⁴Toshkent kimyo texnologiya instituti

¹E-mail: todjiev@mail.ru, turabov2019@mail.ru, suyunovasurayyo6@gmail.com

²Gmail: gulzodaturaeva052@gmail.com

³E-mail: fatxullayeva64@mail.ru

⁴Gmail: olimjonovashahnoza1@gmail.com

Annotatsiya. 2,7-dinitrozo-1,8-dioksinaftalin-3,6-disulfokislota (HR) ning molyar so'ndirish koeffitsienti ($\epsilon_{HR}=549$) va dissotsilanish konstantasi ($K_{dis,(HR)}=3.38 \cdot 10^{-7}$, $pK=6.47$) Komar uslubi bilan spektrofotometrik usulda aniqlangan. Mis(II) ionini aniqlashning optimal sharoitlari topilgan. Fizik-

kimyoviy tavsiflar, statistik qayta ishlash natijalari va uslubning sanoat namunalari (AK-12MK-203-1 va AK-12MK-203-5) analizida qo'llanilishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: molyar so'ndirish koeffitsienti, dissotsilanish konstantasi, darajalangan grafik, begona ionlar, qotishma analizi

INVESTIGATION OF THE PROPERTIES OF THE REAGENT AND ELABORATION ON THE IT'S BASE A SPECTROPHOTOMETRIC METHOD FOR THE DETERMINATION OF COPPER(II) IONS

J. Todjiev¹, N. Turabov¹, G. Turaeva², M. Fatkhullaeva³, Sh. Olimjonova⁴,
S. Suyunova¹, Z. Smanova¹

¹National University of Uzbekistan

²Tashkent State Agrarian University

³Tashkent Pharmaceutical Institute

⁴Tashkent Institute of Chemical Technology

¹E-mail: todjiev@mail.ru, turabov2019@mail.ru, suyunovasurayyo6@gmail.com

²Gmail: gulzodaturaeva052@gmail.com

³E-mail: fatxullayeva64@mail.ru

⁴Gmail: olimjonovashahnoza1@gmail.com

Abstract. The molar coefficient of light absorption ($\epsilon_{HR}=549$) and dissociation constant ($K_{dis,(HR)}=3.38 \cdot 10^{-7}$, $pK=6.47$) of 2,7-dinitroso-1,8-dioxinaphthalene-3,6-disulfonic acids were determined (HR) according to the method of Komar spectrophotometric method. The optimal conditions for the determination of copper (II) ions are found. Some physical and chemical characteristics are given, the results of which are statistically processed and the methods are applied to the analysis of industrial samples (AK-12MK-203-1 and AK-12MK-203-5).

Key words: molar absorption coefficient, dissociation constant, calibration curve, foreign ions, alloy analysis.

Введение

Спектроскопические методы – один [1] из важнейших разделов современной аналитической химии. Высокая специфичность оптической спектроскопии объясняется тем, что каждое вещество обладает своими спектральными свойствами, отличными от таковых других веществ. С их помощью можно устанавливать качественный и количественный состав различных проб. Спектрофотометрический метод анализа – один из наиболее распространенных методов как количественного, так и качественного анализа в современной химии, включая и сточные воды. Использование спектрофотометров позволяет количественно и качественно оценивать состав примесей, содержащихся в анализируемой пробе. Основа метода – способность химических соединений взаимодействовать с излучением, поглощая его. Производных ароматические нитрозосоединения [2] играют важную роль в развитии химической промышленности в мире, а поскольку они широко используются при качественном и количественном определении тяжелых и токсичных металлов в области аналитической химии, как устойчивые и специфичные реагенты для высокочувствительных реакций, они селективны к

ионам различных металлов, научные исследования в этой области являются одними из самых актуальных на сегодняшний день.

В данной работе 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислота (HR) использован как специфичный реагент для спектрофотометрического определения ионов Cu(II) , образующий с ними красноватый и растворимый в воде комплекс.

Техника проведения эксперимента. Спектрофотометрические исследования окрашенных растворов проводили на спектрофотометре UV-5100 UV-VIS и концентрационном фотоколориметре КФК-3. Кислотность растворов установили рН-метром рН/ISE Meter, все используемые реактивы имели квалификацию ч.д.а. или х.ч. В работе применяли дистиллированную воду.

Результаты определения молярного коэффициента светопоглощения (ϵ_{HR}) и константы диссоциации ($K_{\text{дисс, (HR)}}$) реагента HR методом Комаря. Проведены исследования по выяснению состояния синтезированного соединения в широком интервале кислотности, рассчитаны молярный коэффициент светопоглощения (ϵ_{HR}) и константа диссоциации ($K_{\text{дисс}}$) реагента по методике Комаря [3,4] спектрофотометрическим методом, который является универсальным в отличие от других методов т.к. его можно применять и в тех случаях, когда практически невозможно получить точные данные о поглощении кислотной и солевой форм реагента из-за наложения их спектров поглощения. Метод [3] не требует предварительного знания величин молярного коэффициента светопоглощения кислотной и солевой форм реагента из области их максимума светопоглощения. При этом использовали растворы с постоянной концентрацией реагента и различными значениями рН. Спектры поглощения снимали на КФК-3. Концентрация реагента во всех опытах составляла $1,056 \cdot 10^{-4}$ моль/л.

Методика работы: в мерные колбы объемом 25,0 мл приливали по 5,0 мл универсального буферного раствора с переменными значениями рН, добавляли 2,0 мл 0,05 % ного раствора реагента, объем доводили до метки дистиллированной водой и перемешивали. Измерения оптической плотности растворов проводили относительно раствора сравнения, а раствор сравнения относительно воды на КФК-3 при $\ell=2,0$ см и $\lambda=505$ нм. Результаты анализа приведены в табл. 1, на основе которых рассчитаны МКСП и константа диссоциации реагента по формулам 1 и 2.

Таблица 1.

Результаты определения молярного коэффициента светопоглощения (ϵ_{HR}) и константу диссоциации ($K_{\text{дисс, (HR)}}$) 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислоты методом Комаря

№	рН раствора	Интенсивность Окраски	A_i					
			A_1	A_2	A_3	A_4	A_5	$A_{\text{сред}}$
1	1,68	светло-желтый	0,116	0,117	0,115	0,115	0,117	0,116
2	6,86	бледно-красный	0,155	0,153	0,151	0,152	0,154	0,153
3	9,18	темно-красный	0,167	0,169	0,169	0,168	0,167	0,168

$$\epsilon_{\text{HR}} = \frac{1}{C \cdot \ell} \cdot \frac{(A_1 - A_2)(A_1 h_1 - A_3 h_3) - (A_1 - A_3)(A_1 h_1 - A_2 h_2)}{(A_1 - A_2)(h_1 - h_3) - (A_1 - A_3)(h_1 - h_2)}; \quad (1)$$

$$K_{\text{дисс (HR)}} = \frac{(h_1 - h_2)(A_1 h_1 - A_3 h_3) - (h_1 - h_3)(A_1 h_1 - A_2 h_2)}{(A_1 - A_2)(h_1 - h_3) - (A_1 - A_3)(h_1 - h_2)}; \quad (2)$$

где: h_i –концентрация ионов водорода в растворе- i , моль/л; A_i –ОП в растворе i ; C –общая концентрация реагента, в моль/л; ℓ –толщина поглощающего слоя (2,0 см);

$$\varepsilon_{HR} = \frac{1}{1,056 \cdot 10^{-4} \cdot 2} \cdot \frac{(0,116 - 0,153) \cdot (0,116 \cdot 0,0209 - 0,168 \cdot 6,61 \cdot 10^{-10}) - (0,116 - 0,168) \cdot (0,116 \cdot 0,0209 - 0,153 \cdot 1,38 \cdot 10^{-7})}{(0,116 - 0,153) \cdot (0,0209 - 6,61 \cdot 10^{-10}) - (0,116 - 0,168) \cdot (0,0209 - 1,38 \cdot 10^{-7})} = 549,24$$
$$K_{дис} = \frac{(0,0209 - 1,38 \cdot 10^{-7}) \cdot (0,116 \cdot 0,0209 - 0,168 \cdot 6,61 \cdot 10^{-10}) - (0,0209 - 6,61 \cdot 10^{-10}) \cdot (0,116 \cdot 0,0209 - 0,153 \cdot 1,38 \cdot 10^{-7})}{(0,116 - 0,153) \cdot (0,0209 - 6,61 \cdot 10^{-10}) - (0,116 - 0,168) \cdot (0,0209 - 1,38 \cdot 10^{-7})} = 3,38 \cdot 10^{-7}$$

На основании полученных экспериментальных данных и результатов опытов по методике [3] рассчитаны МКСП (ε_{HR}) и $K_{дис, \{HR\}}$ реагента, равные 549 и $3,38 \cdot 10^{-7}$ ($pK=6,47$), они относятся по всей вероятности к диссоциации H^+ в $-OH$ нафтольного ядра реагента HR [4].

Влияние концентрации реагента. Для нахождения минимально-необходимого количества HR к определенному количеству раствора $Cu(II)$ прибавляли 5,0 мл Na-тетраборатного буферного раствора с $pH=8,0$, содержащего 50,0 мкг меди(II) и возрастающие количества 0,05%-ного раствора HR и раствор доводили дистиллированной водой до 25 мл. Растворы перемешивали и измеряли их ОП на КФК-3 при $\ell=1,0$ см относительно раствора холостого опыта. Полученные результаты показали, что полное постоянство ОП наступает при 1,0-1,2 мл 0,05 % ного раствора реагента. Это количества реагента считается достаточной для связывания в комплекс добавленные количества ионов меди(II).

Методика определения. К аликвотной части исследуемого раствора, содержащего количество меди(II) в диапазоне линейности градуировочного графика (5,0-40,0 мкг), помещенного в 25,0 мл колбу, приливают 1,2 мл 0,05%-ный раствор HR, создают оптимальную кислотность среды ($pH=7,2-8,21$) добавлением 5,0 мл Na-тетраборатного буфера. Раствор разбавляют водой до 25 мл, перемешивают, затем измеряют оптическую плотность (ОП) в оптимальном светопоглощении комплексного соединения относительно раствора холостого опыта, приготовленного в тех же условиях и вычисляют точное количество металла. При оптимальных условиях составлен градуировочный график (рис. 1), который линеен в диапазоне концентраций 5,0-40,0 мкг/25мл металла, рассчитан молярный коэффициент светопоглощения ($\varepsilon=42608$) и определена чувствительность по сенделу (0,0075 мкг/см²) [5].

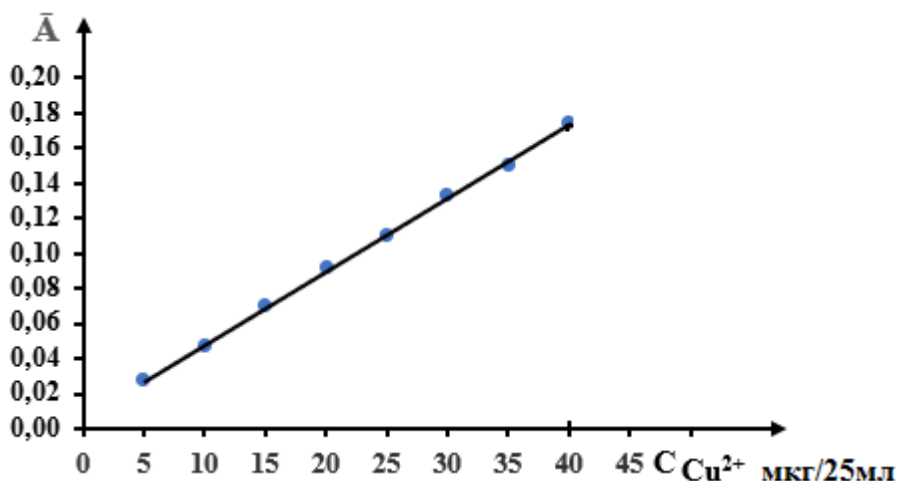

Рис. 1. Подчинение комплекса меди с HR закону Бера

Определение заряда комплекса меди (II) с реагентом HR ($n=5$). Для определения заряда комплекса пропускали его растворы через колонки, содержащие катиониты КУ-2, КРС-10 и аниониты АВ-16ГС, АН-2ФН.

Методика определения: а) 1,0 г катионита переносили в колонку диаметром 1,0 см и обрабатывали три раза 10,0 мл 0,10 М раствором соляной кислоты и промывали 100,0 мл дистиллированной водой до нейтральной реакции по лакмусу. Затем в оптимальных условиях в мерную колбочку емкостью 25,0 мл приливали 5,0 мл Na-тетраборатного буферного раствора с $pH=8,0$; в мольном соотношении 1:2 растворов металла и реагента ($1,8884 \cdot 10^{-5}$ моль/л) и доводили до метки дистиллированной водой. Затем 10,0 мл раствора комплекса пропускали через катиониты КУ-2 и КРС-10. При этом проходящий синего цвета раствор комплекса не удерживался.

б) 1,0 г анионита переносили в колонку диаметром 1,0 см и обрабатывали три раза по 10,0 мл 0,1 М раствором NaOH и промывали с 100,0 мл дистиллированной водой до нейтральной среды по лакмусу, затем пропускали 10,0 мл раствора комплекса и в этом случае комплекс удерживался на анионитах АВ-16ГС и АН-2ФН и прошедший через анионит раствор комплекса обесцвечивали. Отсюда можно сделать вывод, что комплекс имеет отрицательный заряд, что объясняется тем, что имеющиеся в реагенте (HR) сульфогруппы находятся в диссоциированном состоянии и из-за стерического фактора не участвуют в комплексообразовании, в случае анионита АН-2ФН получили аналогичные результаты. Исходя из данных определения заряда и состава, предполагаемое строение комплекса можно представить следующим образом: $2[HR]^{2-} + Cu^{2+} \rightarrow [CuR_2]^{2-} + 2H^+$

Определение меди(II) с HR в присутствии посторонних ионов. Проведено определение меди(II) в присутствии посторонних ионов по разработанной методике (в оптимальных условиях) различающейся тем, что в анализируемый раствор вводили также различные количества посторонних мешающих ионов, сопутствующих меди. На определению 20,0 мкг меди (II) в 25,0 мл объеме не мешают ионы щелочных металлов, Br⁻, S²⁻, F⁻, ClO₄⁻ (1:800); Ba²⁺, NH₄⁺, Ca²⁺, As³⁺, Mg²⁺, Al³⁺, Mn²⁺, Cl⁻, CH₃COO⁻, SO₄²⁻, NO₃⁻, PO₄³⁻ (1:600); Cr₂O₇²⁻, SiO₃²⁻, (1:200); Zr⁴⁺, Ni²⁺, Pb²⁺, Mo⁶⁺, Ti³⁺, тиомочевина (1:15); Sn²⁺ NO₂ (1:10); Zn²⁺ (1:8), C₂O₄²⁻ (1:5); S₂O₃²⁻, J⁻, Ti⁴⁺ (1:2). Мешают ионы Co²⁺, Fe²⁺, Bi³⁺ (1:1); Cd²⁺, H₂C₆H₅O₇ (1:0,5) и др. Также изучено влияние маскирующих веществ на комплексообразование Cu(II) с реагентом HR. Из сравнении избирательности известных из литературы [3] реагентов для определения ионов меди(II) с исследованным реагентом видно, что реагент видно, что он является более

избирательным, что позволило применить разработанную методику для спектрофотометрического определения ионов меди(II) в сложных объектах.

Определение меди(II) в промышленных образцах. Разработанную методику определения меди(II) HR применили к анализу сплавов АК12МК 203-1 и АК12МК 203-5. Навеску образца 0,2500 г. растворяют в термостойком стакане емкостью 100,0 мл, прибавляют минимальный объём 15,0 мл царской водки ($\text{HNO}_3 + 3\text{HCl}$), нагревают на электроплитке до растворения и упаривают до образования влажных солей. Осадок растворяют в дистиллированной воде, фильтруют, переводят в колбу емкостью 1000 мл и разбавляют водой до метки. В аликвоте подготовленного таким образом раствора определяли ионы меди(II) по разработанной методике. Результаты определения приведены в табл. 2.

Таблица 2

Результаты определения меди(II) в промышленном образце $(V=25,0 \text{ мл}, \text{pH}=8,0, \lambda_{\text{max}}=590 \text{ нм}, l=2,0 \text{ см}, n=3, P=0,95)$

Наимен.обр., и содерж. меди, %	Аликв. анализ раст., мл	Колич. меди в образце, мкг	A_{590}	Найдено меди в пробе, мкг	S_r
А-203-1, 3,3	1,3	21,76	0,099	21,76	0,0061
	1,8	30,11	0,137	30,11	0,0069
	2,3	38,54	0,173	38,54	0,0089
А-203-5, 1,5	3,0	22,50	0,100	21,76	0,0059
	4,0	30,00	0,138	30,34	0,0088
	5,0	37,50	0,172	38,15	0,0092

Из данных табл. 2 видно, что разработанная спектрофотометрическая методика правильная [6,7], воспроизводимая и селективная с относительным стандартным отклонением (S_r), не превышающим 0,0092.

Заключение

1. Изучены спектральные характеристики комплекса и реагента HR, которые показали высокую чувствительность и контрастность реакции комплексобразования ($\Delta\lambda=85\text{нм}$), определены истинный молярный коэффициент светопоглощения ($\epsilon=42608$) и константа равновесия комплекса ($K_{\text{равн.}}=1,5\cdot 10^{-8}$). Молярный коэффициент светопоглощения ($\epsilon_{\text{HR}}=549$) и константа диссоциации реагента по методу Комаря ($K_{\text{дис. (HR)}}=3,38\cdot 10^{-7}$, $\text{pK}=6,47$).

2. Оптимизированы условия комплексобразования меди(II) с 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислотой такие как образования комплекса во времени, выбор светофильтра, pH среды, состав буферных смесей, избыток реагента, порядок сливания компонентов, условия подчинения закону Бугера-Ламберта-Бера (5,0-40,0 мкг/25мл).

3. По методу наименьших квадратов рассчитаны уравнение градуировочного графика ($Y_i=a+bX_i=5,68\cdot 10^{-3}+4,35\cdot 10^{-3} X_i$), нижняя граница определяемых содержаний Cu(II) 0,2390 мкг/25мл и чувствительность по Сенделю (0,0075 мкг/см²). На основе достигнутых результатов и выявленных закономерностей разработана фотометрическая методика определения меди(II) реагентом 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислотой.

4. Установлено мольное соотношение меди(II) и реагента методами: сдвига равновесия, прямой линии Асмуса и спектрофотометрического титрования (Cu:R равен 1:2). Изучены

ИК спектры реагента и его комплекса с ионами меди(II) и приведена предполагаемая структура комплекса.

5. Изучена избирательность разработанной методики и проверена правильность способом «введено-найдено» и уравнением градуировочного графика[8]. Разработанная методика применена к анализу искусственных смесей, сплавов, и полученные результаты обработаны методом математической статистики.

Использованные литературы

1. Емельянова Ю.В., Морозова М.В., Буянова Е.С. Спектроскопические методы анализа в аналитической химии : практикум // [под общ. ред. Е. С. Буяновой]; – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. – 88 с.
2. Нурмухаммадов Ж.Ш. Региоселективное нитрозирование мета-, пара- замещенных фенолов и производных β -нафтола // Автореферат диссертации доктора философии (PhD) по химическим наукам. –Ташкент. –2017. –50 с.
3. Калинин И.П., Булатов М.И Практическое руководство по фотометрическим методам анализа //М.: Книга по Требованию, –2013.–432 с.
4. Тоджиев Ж.Н., Турабов Н.Т., Тўраева Г.С., Тошов А.А. Определение $\epsilon_{\text{нр}}$ и $K_{\text{дисс}}$ 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислоты по методу Комаря // Uzbekistan-Japan International Conference «Energy-Earth-Environment-Engineering», November 17-18, 2022, Uzbek-Japan Innovation Center of Youth, Tashkent, Uzbekistan P.134.
- 5.Турабов Н.Т., Тоджиев Ж.Н., Назиров Ш.С. 2,7-динитрозо-1,8-диоксинафталин-3,6-дисульфокислота как аналитический реагент для спектрофотометрического определения меди(II) // Композиционные материалы. – Ташкент, 2022. – №3. – С. 13-16.
6. Ельчищева Ю.Б., Лахтина Н.С., Павлов П.Т. Спектрофотометрическое определение ионов Co(II) с N-(2-гидроксibenзоил)-N'-(п-тозил)гидразином в аммиачных средах // Вестник Пермского университета. Серия «Химия». 2022. Т. 12, № 2. С. 78–87. <http://doi.org/10.17072/2223-1838-2022-2-78-87>.
- 7.Кузьмин И.И., Чыонг Т.Х., Симакина Я.И., Михайлова А.В., Фабелинский Ю.И. Определение ионов меди(II) методом спектроскопии диффузного отражения // Аналитические методы в химии и химической технологии. Секция тонкие химические технологии. - 2019. - Т. 14. - № 2. - С. 78-86.
8. Turabov N.T. Todjiev J.N., Allanazarova D. Spectrophotometric determination of zinc(II) and copper(II) ions//IJAST. –Vol. 29. –№. 5 –2020 .P. 12383-12396.

BIOLOGIYA FANLARI
03.00.00 БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
BIOLOGICAL SCIENCES

UDK 631.416.9

SUR TUSLI QO'NG'IR TUPROQLARDA MAKROELEMENTLAR GEOKIMYOSI

Isag'aliyev Murodjon To'ychiboevich

B.f.d., professor, Farg'ona davlat universiteti

Isomiddinov Zokirjon Jaloldinovich

B.f.b.f.d. (PhD), Qo'qon davlat pedagogika instituti

Yuldashev G'ulom

Q.x.f.d., professor, Farg'ona davlat universiteti

Annotasiya: Maqolada sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda makroelementlardan Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr ning geokimyoviy xususiyatlari, ya'ni kontsentratsiya klarki va klark taqsimoti ochib berilgan. Sug'orish suvi cho'kindilarining granulometrik tarkibi va o'zlashtirish davriga bog'liq holda makroelementlarning sur tusli qo'ng'ir tuproqlarga kelib qo'shilishi va to'planishi isbotlangan. O'rganilgan tuproqlarni tavsiflashda bariy va kaltsiyli kuchsiz geokimyoviy provintsiya holati mavjudligi asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sur tusli qo'ng'ir tuproqlar, makroelement, kontsentratsiya klarki, klark taqsimoti, provintsiya, loyqa, qalqindi.

ГЕОХИМИЯ МАКРОЭЛЕМЕНТОВ В СЕРО-БУРЫХ ПОЧВАХ

Исагалиев Муроджон Туйчибоевич

Д.б.н., профессор, Ферганский государственный университет

Исомиддинов Зокиржон Жалолдинович

Д.ф.б.н. (PhD), Коканский государственный педагогический институт

Юлдашев Гулом

Д.с.х.н., профессор, Ферганский государственный университет

Аннотация: В статье раскрыты геохимические особенности, т.е. кларк концентрации и кларк рассеянии макроэлементов, таких как Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr в орошаемых серо-бурых почвах. Доказано, что макроэлементы осаждаются и накапливаются в серо-бурых почвах в зависимости от гранулометрического состава наносов поливной воды и периода освоения. Наличие слабой бариевой и кальциевой геохимической провинции могут служить основанием для характеристики изученных почв.

Ключевые слова: серо-бурые почвы, макроэлемент, кларк концентрация, кларк рассеяние, провинция, глина, нанос.

GEOCHEMISTRY OF MACROELEMENTS IN GRAY-BROWN SOILS

Isagaliev Murojon Tuychiboevich

Doctor of Biological Sciences, Professor, Fergana State University

Isomiddinov Zokirjon Jaloldinovich

PhD, Kokand State Pedagogical Institute

Yuldashev Gulom

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Fergana State University

Annotation: *The paper reveals geochemical features, i.e. Clark concentration and Clark dispersion of macronutrients such as Fe, Ca, Na, K, Ba and Sr in irrigated gray-brown soils. It has been proved that macronutrients are deposited and accumulated in gray-brown soils depending on granulometric composition of irrigation water sediment and development period. The presence of weak barium and calcium geochemical province can serve as a basis for the characterization of the studied soils.*

Key words: *gray-brown soils, macronutrient, Clark concentration, Clark dispersion, province, clay, river wash.*

Kirish

Hozirgi kunda O'zbekiston aholisi uchun qishloq xo'jaligi ekinlari va mahsulotlarini etishtirishning asosiy manbasi sug'oriladigan erlar hisoblanadi va respublika bo'yicha 4,2 mln. gektarni tashkil qilib, subtropik mintaqa yarim cho'l zonasi bo'z va cho'l mintaqasi hududlari ichida taqsimlanadi. Shundan, respublikamiz viloyatlarida tarqalgan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar umumiy er maydoniga nasbatan 24,3% [1, 352 s.] ni tashkil qiladi.

Shu bois sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda kechadigan geokimyoviy jarayonlarni o'rganish, antropogen omil ta'sirida sodir bo'layotgan kimyoviy elementlar va moddalar geokimyoviy akkumulyatsiyasi va migratsiyasi jarayonlarini aniqlash muhim vazifalar qatoridan joy oladi. Bunda sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish, tarkibidagi makroelementlar, xususan Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr kabi kimyoviy elementlar miqdorini sug'orish suvi qalqindilari tarkibiga bog'liq holda tadqiq etish masalalarga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Bu borada sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarni chuqur tahlil qilish, inson omilini tuproq geokimyoviy xususiyatlariga, xususan, kimyoviy elementlar miqdori va sifatiga, o'z navbatida migratsiya va akkumulyatsiya jarayonlariga ta'sirini baholash imkonini beradi. Shuningdek, tuproq-geokimyoviy provinsiyalarini va fon miqdorlarini aniqlash orqali qishloq xo'jaligi ekinlarini to'g'ri joylashtirish, hosil miqdori va sifatiga ta'sirini o'rganish ham muhim tadqiqotlar qatoridan joy oladi [2, 345 b.; 3, 142-152 c.; 4, 534 p.].

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda makroelementlar geokimyosi, jumladan, elementlar miqdori va sifati tuproq-iqlim sharoiti va dehqonchilikning davomlilikiga bog'liq ravishda o'zgarishi, kumulyatsiyalanishi, tuproqning boshqa xossa va xususiyatlariga ta'siri ham amaliy jihatdan etarlicha o'rganilmagan. Bu jihatdan makroelementlar maksimum, minimum holatlari, miqdoriy ketma-ketligi alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, tuproq genetik qatlamlarida o'zaro va boshqa elementlar bilan korrelyatsiyasi, oziqa tariqasidagi ahamiyati dolzarb tadqiqot hisoblanadi. Makroelementlar qatoriga kiritilgan kaltsiy, bariy, natriy, kaliy, stronsiy, temir, magniylarning kolmatajlangan tuproqlardagi geokimyoviy xususiyatlari ko'pchilik olimlar [5, 59 c.; 6, 763 c.; 7, 145-156 b.; 8, 220 b.; 9, 220 c.] tomonidan o'rganilgan va bir qancha yangi ma'lumotlar

keltirilgan. Lekin makroelementlar pedogeokimyosi O'zbekiston sharoitidagi har xil darajada madaniylashgan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda etarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqot ob'ekti va usullari

Tadqiqot olib borilgan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar So'x daryosining qadimgi konus yoyilmasida shakllangan, relief shimol tomon nishablikka ega, kuchsiz to'liqinsimon, skeletlashgan, turli o'lchamdagi tosh-shag'allarni er ustida uchrashi bilan xarakterlanadi. Bu tuproqlar sug'oriladigan och tusli bo'z tuproqlardan rangi, chirindili qatlam qalinligining kichikligi, kuchsiz qatqaloq hosil qilishi va sur tusli qo'ng'ir tuproqlarga xos bo'lgan boshqa belgilarning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida 50-70 yillardan buyon dehqonchilikda foydalanilayotgan Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanida tarqalgan eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlari hamda Bag'dod tumanidagi 10-20 yillar ilgari dehqonchilikka tortilgan yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlari xizmat qiladi.

Tuproqlarni tadqiq etishning asosiy usuli tariqasida morfogenetik, fizik-kimyoviy usullar tanlandi, shuningdek, bugungi kunda tuproqshunoslikda umumqabul qilingan uslubiyat va usullardan keng foydalanildi. Tuproqlarning element tahlili neytron-aktivatsion usulda O'zbekiston Respublikasi Yadro fizikasi laboratoriyasida olib borildi. Bunda namunalar atom reaktorida $5 \cdot 10^{13}$ neytron/sm² sek. neytron oqimi bilan nurlantirilib, kimyoviy elementlarning yarim emirilish davrlariga asoslanib ularning miqdorlari aniqlandi.

Tadqiqot natijalari

O'rganilgan tajriba maydonlarda tarqalgan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar asosan, tosh-shag'alli, karbonat-gipsli bo'lib, tadqiqot olib borilgan yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar sug'orishga yaqin yillarda tortilganiga qaramasdan, ularda haydov qatlami shakllangan. Ushbu tuproqlarning haydov qatlamida turli hajmdagi tosh-shag'allar uchrashi, engil va o'rta qumoqligi, sug'orish suvi og'ir qumoqligi kimyoviy elementlar miqdori va sifatiga ta'sir etadi.

Sur tusli qo'ng'ir tuproqlar unumdorligi tuproq hosil qiluvchi jinslar, iqlim, relief, o'simlik qoplami, sug'orish suvlari va antropogen omil ta'siridagi agrotexnik tadbirlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tuproq tarkibidagi gumus va oziqa moddalar miqdori qishloq xo'jalik ekinlari uchun qulay sharoit yaratibgina qolmay, balki ularning unumdorligini belgilash va oshirish, suv, havo va issiqlik tartibotlarini o'zgarishida, xususan, kimyoviy element tarkibi va miqdorlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tuproq uchun karkas kimyoviy makroelementlar miqdorlari va sifatini aniqlash qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirishda, sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlardan foydalanishda tuproq-agrokimyoviy, tuproq-meliorativ va tuproq-ekologik monitoringi kabi ishlarni bajarishda, elementlarning geokimyoviy, ya'ni konsentratsiya klarki (KK) va klark taqsimoti (Kt) orqali tadqiq etishda muhim hisoblanadi.

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning agrokimyoviy tahlil natijalariga ko'ra yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar kesmasida gumus miqdori 0,25-0,79% atrofida tebranib, yalpi azot miqdori esa 0,030-0,079% ni tashkil etadi. Yalpi fosfor miqdori ham yuqoridan quyi qatlam tomon sekinlik bilan kamayishi kuzatildi. Harakatchan oziqa elementlar bo'yicha bu tuproqlar fosfor miqdoriga ko'ra juda past va kaliy bo'yicha past darajada ta'minlangan guruhga kiradi.

O'zlashtirish davriga bog'liq holda sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar shakllanishiga, gumus va oziqa elementlar miqdorlariga ta'sir etuvchi asosiy omil daryo suvi loyqa qalqindisi bo'lib, bevosita uning tarkibidagi Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr miqdorlarining o'zgarishi quyidagi 1-jadvalda keltirildi.

1-jadval.

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar va qalqindida makroelementlar miqdori, %

Element	Qalqindi	Qatlam chuqurligi, sm							O'rtacha xatolik, (±) m
		Eskidan sug'oriladigan				Yangidan sug'oriladigan			
		0-26	26-42	42-56	56-70	0-22	22-34	34-55	
Fe	2,48	2,87	2,45	2,23	3,76	1,87	2,67	2,54	0,12-0,25
Ca	4,93	5,58	8,06	5,48	2,66	3,99	5,45	2,77	0,27-0,48
Na	0,86	1,24	0,72	1,24	1,42	1,16	1,16	1,30	0,08-0,13
K	1,54	2,29	1,96	2,33	2,37	2,30	2,49	2,36	0,16-0,30
Ba	0,095	0,115	0,780	0,136	0,175	0,090	0,124	0,172	0,011-0,022
Sr	0,026	0,019	0,020	0,019	0,012	0,014	0,015	0,013	0,004-0,009

Keltirilgan jadval ma'lumotlariga ko'ra Na, K, Ca larning er po'stidagi klarki o'zaro yaqin bo'lib, xususan Na, K larni 2,50% ni, Ca niki esa 2,96% ni tashkil qiladi. Bu guruhda eng yuqori klark Fe ga to'g'ri keladi va uning litosfera klarki 4,65% ni tashkil qiladi. Makroelementlar guruhidagi boshqa elementlarni, ya'ni Ba va Sr larni klarki o'zaro yaqin bo'lib, mos holda 0,065, 0,034% ni tashkil qiladi [10, 276 c.; 11, 199 c.] va o'rganilgan makroelementlar ichida so'nggi o'rinlarni egallaydi. Ushbu elementlarning tuproq klarklari litosfera klarki kabi nisbatan past ko'rsatkichlarda o'zgaradi va Fe (3,80), Ca (1,37), K (1,30), Na (0,63), Ba (0,05) va Sr (0,03) ko'rinishida kamayishi saqlanib qoladi.

Eskidan va yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning genetik qatlamlarida bu elementlarning differentsiatsiyasi nisbatan o'zaro yaqin. Jumladan, Na elementining miqdori yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar haydov va haydov osti qatlamlarida 1,16% bo'lib, ona jinsi ustidagi qatlamda va ona jinsda 1,30% ni tashkil qiladi. Eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda 0,72-1,42% oralig'ida o'zgaradi. Haydov osti qatlamdagi natriyning miqdori nisbatan boshqa qatlamlaridan kamroq bo'lib, natriyning bu tuproqlardagi ushbu holati tuproq mexanik tarkibi, antropogen omilning ta'siri va elementning migratsiya, akkumulyatsiya qobiliyati bilan bog'liq holda kechadi. Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda natriyning miqdori tuproq klarkidan ko'pligi va aksincha litosfera klarkidan kamligi kuzatildi.

Kaliyning o'rganilgan tuproqlarning genetik qatlamlaridagi differentsiatsiyasi natriyni eslatadi va sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda 1,96-2,49% oralig'idagi miqdorlarda tebranadi. Eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar haydov va haydov osti qatlamlarida 1,96-2,29% oralig'ida o'zgarib, yangidan sug'oriladigan tipchalariga nisbatan kamligi kuzatildi. Quyi qatlamlarda esa miqdorlari o'zaro tenglashishi kuzatiladi. Umumiy olganda bu elementning sur tusli qo'ng'ir tuproqlardagi miqdori ham litosfera klarkidan kamligi va tuproq klarkidan 1,5-1,9 marta ko'pligi o'z isbotini topadi.

Kaltsiy va bariylar juft paragenetik elementlar bo'lib, ularning tuproqlardagi akkumulyatsiyasi va differentsiatsiyasi o'zaro yaqin. Miqdor jihatdan Ca boshqa elementlardan ustunlik qilib, yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar genetik qatlamlarida va eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar qatlamlaridagi miqdori litosfera klarkidan ko'pligi,

tuproq klarkidan esa 2,0-5,9 barobar ko'pligi va bu kuchsiz geokimyoviy provintsiya hosil qilishidan dalolat beradi. Bariy sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning genetik qatlamlarida 0,078-0,172% oralig'ida tarqalgan bo'lib, u ham kuchsiz provintsiya hosil qiladi, asosiy manba sug'orish bilan kelib yotadigan So'x daryosi suvi qalqindisi (0,095%) ekanligi bilan xarakterlanadi.

Makroelementlarning tarqalishi asosan ularning litosfera klarki miqdoriga bo'ysunadi. Strontsiyning klarki boshqa elementlarga nisbatan keskin kam bo'lgan holda o'rganilgan tuproqlarda 0,013-0,020% oralig'ida tarqalgan. Bu uning etishmovchi provinsial holatidan dalolat beradi. Sug'orish suvi qalqindisida ham bu holat saqlanadi. Strontsiy eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlariga nisbatan ko'pligi, ya'ni 0,019-0,020% ni tashkil qilishi aniqlandi.

Natriy va kaliyning litosfera klarki bir-biriga teng bo'lib, kaliyning akkumulyatsiyasi va differentsiatsiya ko'rsatkichlari sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda natriyga nisbatan yuqoriroq miqdorlarda ekanligi kuzatiladi. Bu jihatdan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar haydov qatlamidagi miqdoriga ko'ra natriy va kaliy 1,8-2,0 martaga tuproq klarkidan ustunlik qiladi.

Fe ning litosfera va tuproq klarklari bir-biridan farq qilib, uning tuproq klarki 3,80% bo'lgan holda o'rganilgan tuproqlar haydov qatlamlarida 1,87-2,87% atrofida tebranadi, ya'ni 1,3-2,0 marotaba kamligi kuzatildi, quyi qatlam tomon ortib boradi va eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning 56-70 sm qatlamida tuproq klarkiga tenglashadi. Bu mayda il zarrachalari yuvilishi va ichki kimyoviy nurash jarayonlari bilan bog'liq. So'h daryosi sug'orish suvi loyqa qalqindisida temirning miqdori 2,48% ga teng bo'ldi.

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlardan qishloq xo'jaligida foydalanish hisobiga o'rganilgan elementlarning, xususan, kaltsiy va bariyning miqdorlarida deyarli bir tekisda kamayish va ortib borish tartibi saqlanib, karbonatli qatlamda ularning miqdori keskin ortishi kuzatiladi.

Yuqoridagi kimyoviy elementlarning, ya'ni Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr larning qatlamlarda joylashuv ketma-ketligi quyidagi holatlarni eslatadi. Eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar genetik qatlamlarida:

0-26 sm: Ca>K>Fe>Na>Ba>Sr;

26-42 sm: Ca>Fe>K>Na>Ba>Sr;

42-56 sm: Ca>K>Fe>Na>Ba>Sr;

56-70 sm: Fe>Ca>K>Na>Ba>Sr.

Yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda:

0-22 sm: Ca>Fe>K>Na>Ba>Sr;

22-34 sm: Ca>Fe>K>Na>Ba>Sr;

34-55 sm: Ca>Fe>K>Na>Ba>Sr.

Loyqa qalqindi:Ca>Fe>K>Na>Ba>Sr.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning genetik qatlamlarida va qalqindida Ca ko'pligi, Ba va Sr lar kam ko'rsatkichlarni egallab, qolgan makroelementlar esa oraliq ko'rsatkichlarni beradi. Bu elementlarning konsentratsiya klarki (KK) va klark taqsimoti (Kt) miqdorlari, tuproq-geokimyoviy xususiyatlari sug'orish suviga hamda qo'llaniladigan agrotexnik tadbirlarga bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Bu o'zgarish elementning kimyoviy xossa va xususiyatiga ham bog'liqligini unutmaslik kerak.

2-jadval.

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar va qalqindida makroelementlarning konsentratsiya klarki (KK)

Element	Qalqindi	Qatlam chuqurligi, sm						
		Eskidan sug'oriladigan				Yangidan sug'oriladigan		
		0-26	26-42	42-56	56-70	0-22	22-34	34-55
Fe	0,533	0,617	0,527	0,480	0,809	0,402	0,574	0,546
	0,653	0,755	0,645	0,587	0,989	0,492	0,703	0,668
Ca	1,665	1,885	2,723	1,851	0,899	1,348	1,841	0,936
	3,599	4,073	5,883	4,000	1,942	2,912	3,978	2,022
Na	0,344	0,496	0,289	0,496	0,568	0,464	0,464	0,520
	1,365	1,968	1,146	1,968	2,254	1,841	1,841	2,063
K	0,616	0,916	0,784	0,932	0,948	0,920	0,996	0,944
	1,185	1,762	1,508	1,792	1,823	1,769	1,915	1,815
Ba	1,462	1,769	1,200	2,092	2,692	1,385	1,908	2,646
	1,900	2,300	1,560	2,720	3,500	1,800	2,480	3,440
Sr	0,765	0,559	0,588	0,559	0,359	0,412	0,441	0,368
	0,867	0,633	0,667	0,633	0,407	0,467	0,500	0,417

Izoh: suratda – litosfera klarkiga nisbatan, maxrajda – tuproq klarkiga nisbatan ishlangan.

Jadval ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr elementlarining konsentratsiya klarki ularning litosfera va tuproq klarklariga mos ravishda o'zaro yaqin kattaliklarda differentsiatsiyalanadi.

Haydov qatlamlarda eng yuqori KK Ba va Ca larga, eng kichik KK esa Sr, Na larga to'g'ri keladi. Qolgan elementlar bu ko'rsatkichga ko'ra oraliq holatlarni egallaydi. Ca va Ba elementlari konsentratsiyalarining ortishi sug'orish suvi qalqindisi tarkibidagi element miqdoriga to'g'ri proporsional hisoblanadi, ya'ni ushbu elementlar uchun gennezis vazifasini o'taydi. Tuproq klarki asosida makroelementlar konsentratsiya klarkini kamayishi bo'yicha geokimyoviy spektriga qaraydigan bo'lsak, eskidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda:

0-26 sm: Ca>Ba>Na>K>Fe>Sr;

26-42 sm: Ca>Ba>K>Na>Sr>Fe;

42-56 sm: Ca>Ba>Na>K>Sr>Fe;

56-70 sm: Ba>Na>Ca>K>Fe>Sr ko'rinishni oladi.

Bunda ko'rinadiki, ustki qatlamlarda kaltsiy ustunlik qiladi, BS genetik qatlamda, karbonat-gipsli barerlarda kaltsiy o'z o'rnini bariy va natriyga qisman bo'shatib beradi. Bu kabi holatlar yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar genetik qatlamlarida ham ko'rish mumkin. Yangidan sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning genetik qatlamlarida kaltsiy ustunlik qilgan holda so'nggi o'rinlarda temir va strontsiy elementlari egallaydi. Oraliq holat kaliy va natriy hissasiga to'g'ri keladi. Ya'ni:

0-22 sm: Ca>Na>Ba>K>Fe>Sr;

22-34 sm: Ca>Ba>K>Na>Fe>Sr;

34-55 sm: Ba>Na>Ca>K>Fe>Sr.

So'x daryosi suvi qalqindisida Ca>Ba>Sr>K>Fe>Na ko'rinishini oladi. Fe, Ca, Na, K, Ba, Sr larning sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlaridagi klark taqsimoti konsentratsiya klarkini aksini beradi va u quyidagi 3-jadvalda keltirildi.

3-jadval.

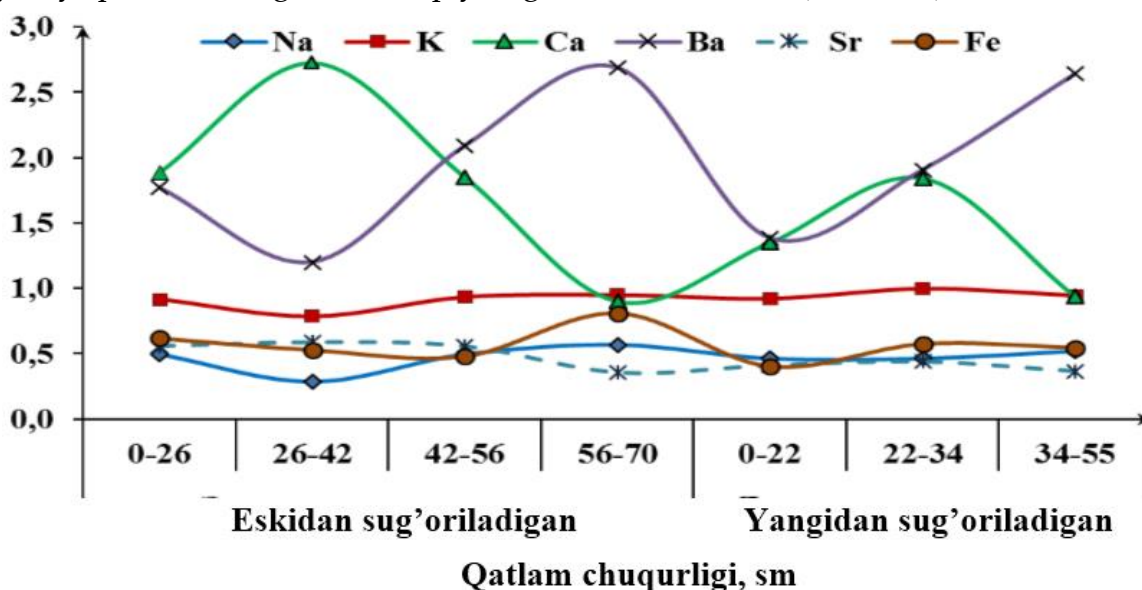
Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar va qalqindida makroelementlarning klark taqsimoti (Kt)

Element	Qalqindi	Qatlam chuqurligi, sm						
		Eskidan sug'oriladigan				Yangidan sug'oriladigan		
		0-26	26-42	42-56	56-70	0-22	22-34	34-55
Fe	1,875	1,620	1,898	2,085	1,237	2,487	1,742	1,831
	1,532	1,324	1,551	1,704	1,011	2,032	1,423	1,496
Ca	0,600	0,530	0,367	0,540	1,113	0,742	0,543	1,069
	0,278	0,246	0,170	0,250	0,515	0,343	0,251	0,495
Na	2,907	2,016	3,463	2,016	1,761	2,155	2,155	1,923
	0,733	0,508	0,873	0,508	0,444	0,543	0,543	0,485
K	1,623	1,092	1,276	1,073	1,055	1,087	1,004	1,059
	0,844	0,568	0,663	0,558	0,549	0,565	0,522	0,551
Ba	0,684	0,565	0,833	0,478	0,371	0,722	0,524	0,378
	0,526	0,435	0,641	0,368	0,286	0,556	0,403	0,291
Sr	1,308	1,789	1,700	1,789	2,787	2,429	2,267	2,720
	1,154	1,579	1,500	1,579	2,459	2,143	2,000	2,400

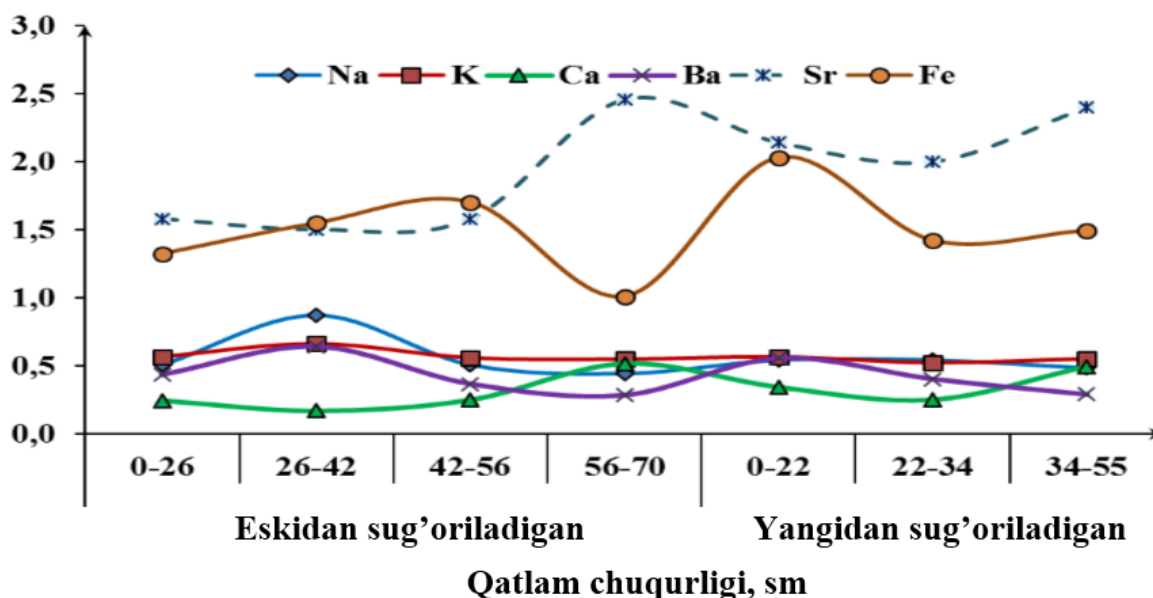
Izoh: suratda - litosfera klarki bo'yicha, maxrajda - tuproq klarki bo'yicha.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, eng yuqori taqsimot, ya'ni elementlarning tarqalishi tuproq klarkiga nasbatan strontsiy va temirga to'g'ri keladi va strontsiyda bu ko'rsatgich sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda litosfera klarki bo'yicha 1,70-2,72 ni, tuproq klarkiga ko'ra 1,50-2,46 oralig'ida tebranadi. Fe da ham shunday nisbatan yuqori holatlarni ko'rish mumkin. Lekin sug'orish davri ortib borishi bilan taqsimot kamayib boradi, bundan natriy mustasno.

Ushbu tuproqlar genetik qatlamlarida makroelementlarning KK lari va Kt larining geokimyoviy spektrlari diagrammasi quyidagi ko'rinishni oladi (1-2-rasm).

1- rasm. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda KK larning geokimyoviy spektri

2- rasm. Sug'riladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda Kt ning geokimyoviy spektri

Keltirilgan holatlar sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda Ba va Ca larni KK larini yuqoriligi, Sr va Na larni esa past ekanligidan dalolat beradi. Bu holatlar ularning sug'orish suvi loyqa qalqindisidagi miqdori va litosfera klarki bilan bog'liq kechadi. Klark taqsimoti tuproq klarkiga nisbatan temir va strontsiyda yuqori bo'lib, tuproq qatlamlarida mos ravishda 1,0-2,0 va 1,5-2,5 oralig'ida o'zgaradi.

Xulosalar

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda Ca tuproq va litosfera klarkidan va boshqa o'rganilgan makroelementlardan ustunlik qiladi. Makroelementlarning KK va Kt miqdorlari sur tusli qo'ng'ir tuproqdagi geokimyoviy xususiyatlari va sug'orish suvi loyqa qalqindilarining sifati va miqdori bilan bog'liq.

So'x daryosi suvi qalqindisida makroelementlar $Ca > Ba > Sr > K > Fe > Na$ ko'rinishida qamayib boradi. Fe, Na, K, Ca, Ba, Sr larning sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlardagi klark taqsimoti kontsentratsiya klarkini aksini berib, kaltsiy va bariy tuproqda juda kam tarqoqlikni yuzaga keltiradi. Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda strontsiyning klark taqsimoti tuproq hosil qiluvchi ona jins tomon ortib, nurash jarayonidagi oson migratsiyalanishi va onalik jinslar uning genezisi ekanligi bilan tavsiflanadi.

Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda Ba va Ca larning KK lari yuqoriligi, Sr va Na larni esa pastligi kuzatildi. Bu holatlar ularni tuproqdagi miqdori va klark ko'rsatkichlari hamda elementning kimyoviy va biogeokimyoviy xususiyati bilan bog'liq. Klark taqsimoti tuproq klarkiga nisbatan temir va strontsiyda tuproq qatlamlarida mos ravishda 1,0-2,0 va 1,5-2,5 oralig'ida o'zarishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Кузиев Р.К., Сектименка В.Е. Почвы Узбекистана. -Т., 2010. -352 с.
- Yuldashev G', Isag'aliyev M.T. Tuproq biogeokimyosi. -Т., 2014. -352 b.
- Ковда И.В., Лебедева М.П., Чижикова Н.П., Цжан Г.Л., Гон З.Т., Ли Д.Ц., Васенев В.И. Вторичное окарбоначивание рисовых почв южного Китая: морфологическая и вещественная характеристика //Почвоведение. 2011. №2. С. 142-152.
- Kabata-Pendias A. Trace elements in soils and plants. 4rd ed. - CRC Press. 2011. 534 p.
- Юлдашев Г. Исагалиев М.Т. Геохимия почв конусов выноса. - Т., 2012. -159 с.

6. Перельман А.И., Касымов Н.С. Геохимия ландшафта. М., Астерия. 2000. -763 с.
7. Қўзиев Р.Қ. Фарғона водийси суғориладиган тупроқларининг хоссалари, экологик-мелиоратив ҳолати ва маҳсулдорлиги. Монография. Р.Қ.Қўзиев таҳрири асосида. - Т., 2017. – Б. 145-156.
8. Yuldashev G', Sotiboldiyeva G., Isag'aliyev M. Kolmatajlashgan tuproqlar geokimyosi va xaritalash. Farg'ona, 2020. - 140 b.
9. Зон С.В. Железо в почвах. М., 1991. - 220 с.
10. Виноградов А.П. Геохимия редких и рассеянных элементов в почвах. М., Изд-во АН СССР: 1957. - 276 с.
11. Виноградов А.П. Биогеохимические провинции и их роль в органической эволюции. – Геохимия. – М., №3. 1963. - 199 с.

ВЛИЯНИЕ ЭРОДИРОВАННОСТИ СВЕТЫХ СЕРОЗЕМОВ НА СОСТАВ И СВОЙСТВА ОБМЕННЫХ КАТИОНОВ

Г. Юлдашев-доктор с/х. наук, профессор

С. Махрамхужаев- докторант

Ферганский государственный университет

E-mail: gulyam48@mail.ru

Аннотация: В работе приведены, что состав и количество поглощенных оснований в орошаемых светлых сероземах зависят от механического состава, содержание гумуса и элементов питания, степени эродированности, где в процессе освоение в течение 10 лет наблюдается рост количество поглощенного магния в верхних слоях намывных почв.

Ключевые слова: поглощенные основания, эродированность, орошение, светлые сероземы, гумус, коэффициент, комплекс

INFLUENCE OF ERODIZATION OF LIGHT SEROZEMS ON THE COMPOSITION AND PROPERTIES OF EXCHANGEABLE CATIONS

Yuldashev Gulom

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Fergana State University

Sultonxoja Maxramxujayev

Doktorant, Fergana State University

Annotation: The paper shows that the composition and amount of absorbed bases in irrigated light gray soils depend on the mechanical composition, the content of humus and nutrients, the degree of erosion, where in the process of development for 10 years there is an increase in the amount of absorbed magnesium in the upper layers of reclaimed soils.

Key words: absorbed bases, erosion, irrigation, light gray soils, humus, coefficient, complex

EROZIYALANGAN OCH TUSLI BO'Z TUPROQLARNI ALMASHINUVCHI KATIONLAR TARKIBI VA XOSSALARIGA TASIRI

Yuldashev G'ulom

Q.x.f.d., professor, Farg'ona davlat universiteti

Sultonxoja Maxramxujayev

Doktorant, Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya: Ishda sug'oriladigan och tusli bo'z tuproqlardagi singdirilgan kationlarning tarkibi va xossalari ularning eroziyalanganlik darajasi, mexanik tarkibi, gumus va oziqa elementlari miqdoriga bog'liqligi hamda o'zlashtirilganligiga 10 yil bo'lgan, yuvilib to'plangan guruxlarida singdirilgan magniy miqdori ustki qatlamlarida ortishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: singdirilgan asoslar, eroziyalanganlik, sug'orish, och tusli bo'z, gumus, koeffitsiyent, majmua

Введение

Законы катионного обмена являются теоретической основой для химической мелиорации и известкования и других свойств почв. Основы учения о поглотительной

способности и его использования теоретическом и практическом почвоведении создал академик К.К. Гедройц [1]. В характеристике почвенного поглощающего комплекса (ППК) и обменные реакции очень часто используют термин обменные основания, под которым понимают обменные катионы Ca^{++} , Mg^{++} , K^{+} , Na^{+} . Таким образом, обменные основания составляют основную массу обменных катионов в нейтральных и слабощелочных почвах.

Хотя в почвенную литературу прочно вошло понятие обменные основания, следует помнить, что основаниями являются не катионы Ca^{++} , Mg^{++} , K^{+} , Na^{+} , а их гидроксильные соединения. Согласно Гедройцу, емкость поглощения равно сумме всех обменных катионов, которые можно вытеснить из данной почвы. Это означает, что в наших нейтральных и слабощелочных почвах сумма, поглощенных оснований составляет емкость катионного обмена.

Состав и сумма поглощенных оснований, т.е. емкость катионного обмена, зависит от содержания и состава гумуса, механического состава почвы и атомного, ионного строения атомов входящих в состав почвенного поглощающего комплекса, исследования, которых до сегодняшнего дня является актуальными вопросами почвоведения.

Литературный обзор

Известно, что тяжелые по механическому составу почвы имеют относительно высокую емкость поглощения, это связано не только с нарастанием удельной поверхности, но и изменением природы илистой фракции почв. Пред илистые и илистые фракции содержат алюмосиликаты, в них повышено содержание гумусовых веществ, для которых характерна более высокая емкость.

Емкость катионного обмена почв меняется в широких пределах, но для одних почв она постоянная. По данным Орлова и др. [2] Hinrich L., Bohn Brian L [3], Kim H. Tan [4] и др. в зависимости от почв меняется практически от нуля (обломки кварца) до 500-900 мг-экв/100 г для гуминовых кислот.

Величина и состав ППК также зависят от качества и количества слагающих почвы минералов и органических, органоминеральных веществ [5,6]. В публикациях о влияние поглощенного кальция на свойства почв имеются довольно много данных, где обычно с ним связывается ряд положительных качества, но в отношении поглощенного магния имеются противоречивые толкования. Его влияние на почву часто приравниваются к воздействию кальция, а иногда к натрию, то есть приписываются способность вызывать солонцеватые свойства.

Гедройц [1] приравнивая влияние поглощенного магния к действию натрия, вместе с тем пишет, что действия первого на почву во многих случаях сходно с действием поглощенных щелочных катионов, но только не такое энергичное. Магний вместе с тем более ядовит растению, его угле соль, как более растворимая нежели CaCO_3 , уже не является безвредной для растения, подобно углесоли кальция а в поглощающем комплексе он придает почве менее благоприятные физические свойства, при большем содержании его в поглощающем комплексе он ядовит растениям и в значительно меньшей степени защищает поглощающий комплекс от разрушения.

Антипов-Каратаев И.Н. [7] в отношении магния пришел к предположение о том, что солонцеватость почвы может определяться до некоторое степени только одним поглощенным магнием не оправдалось. Следовательно поглощенный магний не создает в почве солонцеватость и не вызывает дисперсность в почве.

Гедройц считал, что все свойства почвы: физические, химические, биологические находятся в тесной зависимости от того, какие обменные катионы содержат поглощающий комплекс, каков коэффициент насыщения каждого из этих катионов какова емкость обмена почвы.

Объект, методика исследований

Объектом исследования являются эродированные светлые сероземы севера Ферганской долины. В исследовании использовались сравнительный, генетико-географический и химико-аналитические методы.

Результаты исследования

Поглощенные основания Ca^{++} , Mg^{++} , K^{+} , Na^{+} вследствие различий атомных весов, величине ионного радиуса и атома, ионного потенциала, энергетической константы имеют различную поглощаемость. (табл.1).

Таблица 1

Зависимость поглощения ППК катионов Ca^{++} , Mg^{++} , K^{+} , Na^{+} от их геохимических параметров

Катионы	Атомный вес	Радиус иона, нм по Бокио	Радиус атома, нм по Бокио	ln ионных радиусов *)	Ионный потенциал по Карт-леджу *)	ЭК по Ферсману *)	Среднее, мг-экв /100 г почвы		
							Разрез-1 мс	Разрез-2 мс	Разрез-3 мс
K^{+}	39	0,133	0,236	-2,0	0,75	0,428	0,37	0,36	0,39
Ca^{++}	40	0,104	0,197	-2,26	1,92	1,786	2,30	2,24	2,37
Na^{+}	23	0,098	0,189	-2,3	1,02	0,448	0,29	0,28	0,30
Mg^{++}	24	0,074	0,160	-2,6	2,70	1,906	0,54	1,57	1,66

*) рассчитано авторами.

Из приведенных видно, что, ионные радиусы Ca^{++} и Na^{+} почти одинаковые, т.е. 0,1 нм, следовательно, они относительно свободно могут замещать друг друга в ППК, что происходит в процессе солонцевания и рассолонцевания почв. Но при формировании ППК в сероземных почвах поглощенного Ca^{++} оказалось намного больше, чем Na^{+} . Это положение, очевидно, связано с ионным потенциалом и энергетическими константами кальция и натрия, а также особенностями сероземов. Показатели энергетических констант иона кальция в 4 раза больше, чем у натрия. Аналогичную характеристику имеют поглощенные Mg и K. В целях дальнейшего наблюдения за составом поглощенных оснований нами проанализированы образцы почв орошаемых светлых сероземов севера Ферганской долины результаты, которых приведены в таблице 2. На основании представленных данных можно отметить, что в составе поглощенных оснований орошаемых хрящевато-суглинистых светлых сероземов преобладающее положение занимают поглощенный кальций.

Таблица 2

Состав поглощенных оснований орошаемых хрящевато-суглинистых светлых серозёмов

Глубина, см.	мг/экв.					% от суммы			
	Ca	Mg	K	Na	Сумма	Ca	Mg	K	Na
Слабоэродированные, разрез 1-мс									
0-10	2,31	1,52	0,40	0,25	4,58	50,44	33,20	8,74	5,50
10-40	2,40	2,31	0,51	0,20	5,42	44,28	46,62	9,40	3,69

40-80	2,64	1,26	0,28	0,30	4,48	58,93	28,12	6,25	6,70
80-100	1,84	1,08	0,28	0,40	3,60	51,11	30,00	7,78	11,11
Среднеэродированные, разрез 2-мс									
0-10	2,09	1,83	0,32	0,21	4,45	46,97	41,12	7,20	4,72
10-40	2,32	2,04	0,45	0,23	5,14	45,17	39,69	8,75	4,47
40-80	2,70	1,32	0,33	0,28	4,63	58,32	28,51	7,13	6,05
80-100	1,86	1,10	0,33	0,41	3,70	50,27	29,73	8,92	11,08
Намытые, разрез 3-мс									
0-15	2,82	2,10	0,45	0,20	5,57	50,63	37,70	8,08	3,59
15-40	2,28	2,04	0,42	0,25	4,99	45,69	40,88	8,42	5,01
40-80	2,44	1,33	0,35	0,35	4,47	54,58	29,75	7,83	7,83
80-100	1,92	1,15	0,35	0,42	3,62	53,04	31,77	9,66	11,60

В верхних 0-10, 10-40 см горизонтах почв сероземного пояса в зависимости от степени эродированности содержание поглощенного кальция варьирует в пределах 2,09-2,82, поглощенного магния 1,52-2,31, калия 0,32-0,51, натрия 0,20-0,25 мг-экв/100 г почвы. За короткий промежуток времени орошение светлых сероземов в течении 10 лет в составе поглощенных катионов существенных различий не наблюдается. Так, если в 0-10, 10-40 см слоях слабо эродированных почвах разреза 1 поглощенного кальция содержится 2,31-2,40, то в среднесмытых, разрез 2. соответственно его содержится 2,09-2,32 а в намытых почвах содержатся 2,82-2,28 мг-экв. Практически аналогичная закономерность сохраняется в других нижележащих горизонтах, но менее напряженно. Содержание поглощенного магния в верхних горизонтах относительно высокое и составляет 1,52-2,31 в нижележащих слоях 1,08-1,32, мг-экв на 100 г. почвы. При этом 0-15 см слое намытых почв четко отделяется от других горизонтов по содержанию магния, где его содержатся 2,1 мг-экв.

Как и ожидалось, поглощенного калия колеблется в пределах 0,28-0,51 мг-экв, но в целом в его содержании наблюдается повышение в намытых почвах. Содержание поглощенного натрия во всех горизонтах колеблется в интервалах 0,20-0,42 мг-экв. Высокие показатели поглощенного натрия характерны для материнских пород изученных почв, где его содержатся в пределах 0,40-0,42 мг-экв. В этих почвах наблюдается ощутимый процентный рост поглощенного магния, особенно в средне эродированных почвах, где под влиянием поливов произошел сдвиг в сторону роста поглощенного магния, количество которого доходит в почвах до 41,12 % от суммы поглощенных оснований.

В целом поглощенного магния в этих почвах содержится ощутимо меньше, т.е. если содержание поглощенного кальция в этих почвах варьирует в пределах 44,3-58,9 % от суммы, а поглощенный магний находится в интервале 28,1-46,6 % от суммы. Что касается поглощенного натрия, то его содержание независимо от степени эродированности почв колеблется в интервалах 3,6-11,6 % от суммы поглощенных оснований, что дает оснований отнести их к группе почв не солонцеватых и слабосолонцеватых. Слабосолонцеватые горизонты приурочены к материнским породам. В целом состав и сумма поглощенных оснований сероземов более благоприятно.

В составе поглощенных оснований изученных почв и горизонтов содержание поглощенных катионов расположены в убывающем порядке: Ca > Mg > K > Na. Эта закономерность нарушается в материнских породах, где Na больше, чем калия.

Как отмечалось, в профиле изученных нами почв пустынного ряда почти во всех разрезах в том, или ином количестве нами обнаружены сернокислые соли магния. Содержания поглощенного магния в составе почвенного поглощающего комплекса тоже довольно - много 28,1-46,6 % от суммы поглощенных оснований.

Такое положение т.е. низкое содержание суммы поглощенных оснований в изученных почвах зависит прежде всего от механического состава и низкое содержание гумуса, а также слабой окультуренности и низкой обеспеченностью питательными элементами для растений (табл. 3).

Содержание гумуса в орошаемых хрящевато-суглинистых разной степени эродированности светлых сероземах низкое и колеблется в интервале 0,19-0,81 %. При этом относительно повышенное его содержание характерны для верхних горизонтов всех изученных почв, где гумуса содержится в пределах 0,71-0,81 %.

Далее вниз по профилю наблюдается падение содержание гумуса. Низкие содержания характерны для материнских пород, где его колеблется в пределах 0,19-0,20 %.

Основная масса валового азота содержится в гумусе почв, а содержание гумуса низкое, соответственно валового азота тоже содержится мало. Соотношение C: N в этих почвах колеблется в интервале 7,1-9,7.

Содержание валовых и подвижных форм фосфора калия характеризуют изученных почв.

Что касается относительно большее содержание валовых и подвижных форм P_2O_5 и K_2O то они связаны с степенью эродированности сероземов, где

Таблица 3**Содержание гумуса и азота, фосфора, калия в орошаемых хрящевато-суглинистых светлых сероземах**

Глубина, см.	Гумус, %	Валовые, %				Подвижные, мг/кг		
		N	C: N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N-NO ₃	P ₂ O ₅	K ₂ O
Слабоэродированные, разрез-1мс								
0-10	0,79	0,067	8,0	0,130	1,88	15,1	10,5	95
10-40	0,43	0,038	7,7	0,106	1,80	10,2	5,1	88
40-80	0,30	0,021	9,7	0,110	1,72	8,2	4,8	88
80-100	0,19	0,018	7,2	0,120	1,76	7,0	3,5	120
Среднеэродированные, разрез-2мс								
0-10	0,71	0,061	7,9	0,0125	1,87	10,2	10,4	91
10-40	0,40	0,035	7,8	0,100	1,77	8,5	5,1	85
40-80	0,25	0,023	7,4	0,115	1,70	8,5	4,5	85
80-100	0,20	0,019	7,1	0,121	1,76	7,1	3,4	122
Намытые, разрез-3мс								
0-15	0,81	0,078	7,1	0,140	1,98	15,5	11,4	105
15-40	0,51	0,040	8,6	0,120	1,79	10,9	5,5	98
40-80	0,31	0,029	7,2	0,110	1,77	8,3	4,9	89
80-100	0,20	0,018	7,3	0,123	1,78	7,3	3,5	125

в намытых почвах, как валовых, так и подвижных форм азота, фосфора и калия больше, чем в других изученных почвах.

Выводы

Из вышеизложенных вытекают, что низкая степень суммы поглощенных оснований в этих почвах связаны прежде всего с легким механическим составом и низкими содержаниями гумуса. Как и следовало ожидать как сумма, так и содержание поглощенных Ca, Mg, K, Na в намытых почвах больше, чем в слабо и средне эродированных сероземов. Расчеты показывают, что при среднем содержании гумуса в пределах 0,43 %, среднеквадратичное отклонение составляет $\pm 0,22$, коэффициент вариации 52,01.

Корреляционный коэффициент между содержаниями гумуса и поглощенным натрия отрицательно, то есть связи не наблюдается, а между поглощенными Ca, Mg

корреляционный коэффициент положительный, составляет 0,41 при этом ошибка коэффициента корреляции незначительная. Почвенный поглощающий комплекс насыщен основаниями.

Использованные литературы

1. Гедройц К.К. Почвенный поглощающий комплекс, растение и удобрение М.-Л. Сельхозгиз, 1935. 97-121 с.
2. Орлов Д.С., Садовникова Л.К., Суханова Н.И. Химия почв М. Высшая школа 2005. С. 558
3. Hinrich L. Bohn Brian L. McNEAL Georg'e A. O'connor Soil chemistry New-York, Toronto, Singapore 320 p.
4. Kim H. Tan Principles of soil chemistry New-York, Basel, Hong Kong 1998. 556 p.
5. Yuldashev G., Jabborov Z., Abdraxmonov T.A., Химия почв Т. 2019 С. 248
6. Turdaliyev A., Yuldashev G. Геохимия педолитных почв Т. 2015 С. 200
7. Антипов-Каратаев И.Н. Опыт применения фильтрационного метода к изучению факторов дисперсности почв. Тр. Ленинградской лаборатории Института Агропочвоведения ВАСХНИЛ, вып.11.1930 С. 64

YUMSHOQ BUG'DOYNING SARIQ ZANG KASALLIGI

Abduraxmatov T.Ch. , magistr, Qarshi davlat universiteti

O. A. Amanov, professor, Janubiy Dehqonchilik ilmiy tadqiqot 71Institute direktori

Annotasiya. Maqolada yumshoq bo'g'doyda aniqlangan sariq zang kasalligi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Kasallik qo'zg'atuvchisi *Puccinia striiformis* Westend. Zamburug' turi ekanligi aniqlandi. Kasallik dastlab barglarda, barg qinida va boshoglarda paydo bo'lishi kuzatildi.

Kalit so'zlar: zang zamburug', spora, *Puccinia striiformis*

Аннотация. В статье приведены сведения о заболевании желтой ржавчиной, встречающемся на мягкой пшенице. Возбудителем его является гриб *Puccinia striiformis* Westend. Болезнь наблюдается первоначально на листьях, листовых влагалищах и колосьях пшеницы.

Ключевые слова: ржавчинных грибов, споры, *Puccinia striiformis*

Abstract.

The article provides information about the disease yellow rust which occurs on soft wheat. The fungus *Puccinia striiformis* Westend is found as a causative agent of it. The disease is observed to appear initially on leaves, leaf sheaths and spikes of wheat.

Key words: rust fungi, spores, *Puccinia striiformis*

Kirish

Bugungi kunda yumshoq bug'doy (*Triticum aestivum* L.) dunyo aholisining 40% ini oziq-ovqat bilan ta'minlaydi hamda inson organizmi uchun zarur bo'lgan kaloriya va oqsillarning 20%i bug'doydan olingan mahsulotlar hissasiga to'g'ri keladi [9]. Dunyo miqyosida bug'doy jami ekin maydonlarining 17% ini egallaydi hamda ushbu maydonlarda bug'doyning sariq zang kasalligi (*Puccinia striiformis* Westend.) hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida global miqyosda eng zararli kasallik hisoblanadi. Sariq zang kasalligining epidemiyalari tarqalganda jahon miqyosida etishtiriladigan hosilni kamida 5,5 mln.tonnasi yoki ba'zi hollarda undan ko'p miqdoriga zarar etkazadi.

Hozirda dunyoning yirik g'alla sanoatiga ega Avstraliya, AQSh, Xitoy, Hindiston, Turkiya va ko'pgina mamlakatlarda zang kasalliklarini doimiy monitoring qilish va ularni rivojlanish dinamikasini nazorat qilish hamda chidamli bo'lgan navlarni joriy qilish yo'lga qo'yilgan. Qishloq xo'jaligida har qanday kasallikka qarshi kurashning eng samarali, arzon va atrof muhitga havfsiz bo'lgan ekologik usuli bu chidamli navni ekishdir. Bu borada zang kasalliklarini doimiy monitoring qilish va ularni virulentlik tarkibini o'rganish g'allachilik uchun katta ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir. Bu, o'z navbatida, kuzatuv va laboratoriya tahlillariga asoslangan holda zang kasalliklariga qarshi kurashda zang kasalligi qo'zg'atuvchilarining genlarini aniqlash va samarali genlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Albatta ushbu tajribalar natijalari respublikamiz g'allachiligida zang kasalliklariga qarshi kurash olib borishda yaxshi samara beradi [9].

O'zbekistonda birinchi zang zamburug'lar bo'yicha tadqiqotlar Zarafshonda V.L.Komarov tomonidan olib borilgan [7]. Muallif o'z tadqiqotlarida zang zamburug'larining 76 ta turi to'g'risida ma'lumot bergan. Boshqa zamburug' turlari to'g'risida ma'lumotlar N.V.Sorokin [10]., F.F.Yachevskiy [12], G.S.Transhyel [13] kabi olimlar tomonidan olib borilgan. Respublikamizda zang zamburug'larini o'rganish ishlari 1949 yildan boshlangan. F.G.Axmedova [1] tomonidan

Janubi-G'arbiy Tyan-Shan tog'ining etaklaridagi o'simliklarda zang zamburug'larining 131 ta turi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Keyinchalik bug'doyda zang kasalliklari bo'yicha B.A. Xasanov[14], A.A. Amanov va boshq. [2,3], R.Gulmurodov va boshq. [5], D. Jo'raev va boshq. [6], A.X. Meyliev va boshq. [8,9] va boshqa bir qator olimlarning xizmatlari katta.

Ma'lumki, zang zamburug'lari obligat parazit bo'lib, bir yillik va ko'p yillik madaniy va tabiiy o'simliklarda juda xavfli bo'lgan zang kasalligini qo'zg'atadi. Kasallik o'simlikning bargi, poyasi va mevasida rivojlanib, sariq, qo'ng'ir, chiziqli zang kasalligini keltirib chiqaradi. Kasallangan o'simlikda moddalar almashinuvi izdan chiqib, fotosintez jarayoni sustlashadi va bu o'z navbatida o'simlik hosilini miqdori va sifatini pasayishiga olib keladi. Zang zamburug'lari tabiatda keng tarqalgan bo'lib, donli ekinlarning hosilini kamaytirishi natijasida qishloq xo'jaligiga katta zarar keltiradi. Shuning uchun ham ularni o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

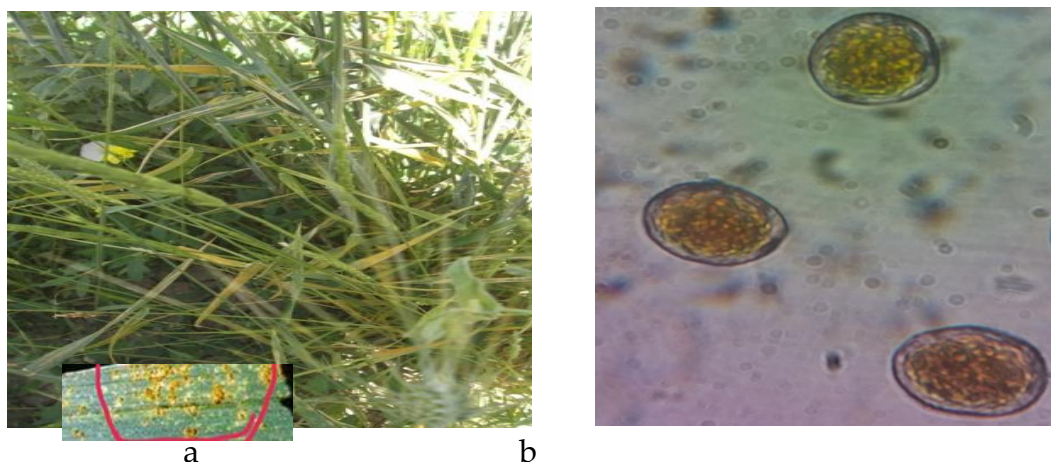
Tadqiqot manbai va usullari

2021 - 2022 yillarda Qashqadaryo viloyatining fermer xo'jaliklari dalalaridan namunalar yig'ildi. To'plangan o'simlik namunalaridan qabul qilingan uslublarda gerbariy materiallari tayyorlandi. Gerbariy namunalari QarDU mikrobiologiya va biotexnologiya kafedrasining laboratoriyasida mikologik va mikrobiologik tahlil qilindi.

Bug'doyning bargi va boshhoqlarida uchraydigan zamburug'ni aniqlash, ularning morfologik belgilarini o'rganishda B-382PHiALC DC6V1000 mA raqamli mikroskop yordamida va aniqlagichlardan foydalanilgan holda amalga oshirildi [11], [4]. Zang zamburug'ni xalqaro zamonaviy nomenklaturasi <http://www.indexfungorum.org>, bazasi asosida berildi.

Tadqiqotning natijalari

Tadqiqotlarimiz davomida yumshoq bo'g'doy bargi va boshhoqlarida sariq zang kasalligi uchrashi kuzatildi. Kasallik qo'zg'atuvchisi *Puccinia striiformis* Westend. 1854, zamburug'i turi ekanligi aniqlandi. Kasallik dastlab barglarda, barg qinida va boshhoqlarda paydo bo'lishi kuzatildi (1-rasm,a). Zamburug' bug'doy ekinlari barglarida va boshhoqlarida dumaloq sariq changli yostiqlar hosil qilganligi, shu yostiqlar ichida sporalar rivojlanganligi aniqlandi, zamburug'ning sporalari bir hujayrali rangi och sariq, sharsimon rangsiz tikansimon qobiqli diametri 16-20 mkmdir (1- rasm,b).

1-rasm. Yumshoq bug'doyning sariq zang kasalligi: a- yumshoq bug'doyning zararlangan bargi; b- sariq zang *Puccinia striiformis* zamburug'ini spori.

Aniqlangan zamburug' bahorda dastlab ostki barglarda keyinchalik yuqoridagi barglarda ham namoyon bo'lishi kuzatildi. Kasallik kuchli rivojlanganda dalalardagi o'simliklarni rangi tez o'zgarib qolish holatlari ko'zga tashlandi. Dastlab kasallikda o'simliklar o'sishdan to'xtashi, past bo'yli bo'lib qolish holatlari kuzatildi. Kasallik barglarda barg qinida va boshhoqlarda paydo bo'ldi. Boshhoqlarning zararlanishi ayniqsa don to'lishmay puch bo'lib qolganda ma'lum bo'ldi.

Ilmiy manbalarda aytilishicha, zamburug'ning sporolari g'alla ekinlari barglarida dumaloq sariq changli yostiqlar hosil qiladi. Shu yostiqlar ichida rivojlangan spora boshqa barglar va o'simliklarga shamol yordamida tarqalib, barg yaproqlariga joylashib, barg to'qimalarini emiradi. Bu bilan o'z navbatida zamburug' o'simlik hujayrasidagi moddalar almashinuvini izdan chiqaradi. Har bir spora boshqa yostiqlarni hosil qilib, ular etilgan o'simlik to'qimasini yoradi va shamol yordamida keng maydonlarga tarqala boshlaydi. Ular bir necha million kilometr masofagacha tarqaladi.

Xulosa qilib aytganda, yumshoq bo'g'doyda sariq zang kasalligini qo'zg'atuvchisi *Puccinia striiformis* zamburug'i ekanligi aniqlandi. Bug'doy kasalliklaridan eng xavfli sariq zang bo'lib, kasallik keng tarqalganda bug'doy hosilini kamayishiga sabab bo'ladi. Sariq zang dalada keng tarqalishi va rivojlanishi uchun seryomg'ir va ochiq ob-havoning surunkali almashinib turishi qulay sharoit tug'diradi.

Foydalanilgan adabiётlar

1. Ахмедова Ф. Г. О ржавчинных грибах юго – западных отрогов Тянь- Шаня.- Узб. биол.ж. , 1964 , № 3. – с.22- 25.
2. Amanov A.A., Siddiqov R.E. Bug'doyning sariq, qo'ng'ir zang va qorakuya kasalliklari hamda ularga qarshi kurash omillari // Paxtachilik va donchilik. –Toshkent, 2000. – №2. – B.33-34.
3. Аманов.А.А., Киряш В.А., Питоня А.А., Арипова Ф. Иммунологи-ческая оценка устойчивости селекционного материала зерновых и зернобобовых культур к грибным заболеваниям// Селекция зерновых и зернобобовых, кормовых культур. –Ташкент, 1987. –С 8-10.
4. Рамазанова С.С., Файзиева Ф.Х., Сагдуллаева М.Ш., Киргизбаева Х.М. Гапоненко Н.И. Флора грибов Узбекистана. Т. III., Ржавчинные грибы. – Ташкент: Фан, 1986. – 229 с.
5. Gulmurodov R., Norqulov A., Yuldosheva Z., Matjonov X. Bug'doyning un-shudring, septorioz va sariq dog'lanish kasalliklariga qarshi uyg'unlashgan kurash tizimi // J. Agrokimyohimoya va o'simliklar karantini.– 2018. – № 2(6). – B 26-27.
6. Jo'raev D., Shoymurodov A., Dilmurodov Sh. Yumshoq bug'doy nav va tizmalarining zang kasalliklariga chidamliligi // J. Agrokimyohimoya va o'simliklar karantini. – 2017. – № 4(4). - B. 48-49.
7. Комаров В.Л. Паразитные грибы горного Зарафшана. // Бот. записки, Т.4. вып. 2. – 1895. – с. 255-278.
8. Meyliev A.X., Oripov D.M., Toshmetova F.N. G'alla maydonlarida sariq zang kasalligining tarqalishini aniqlash. Life Sciences and Agriculture 2.3-2020. 46-49
9. Meyliev A.X. Yumshoq bug'doyda sariq zang kasalligining rivojlanishi, epidemiologiyasi va unga qarshi kurashning samarador usullari. Avtoref. dis. ...q.x.f.f.d. -Tashkent, 2019. – 21 s
10. Сорокин Н.В. Материалы для флоры Средней Азии. // Бюллетень. Москва. Ва испыт природы. – М.: 1884. – С. 83.

11. Роскин Г.И. Микроскопическая техника. – М.: Сов. Наука, 1967. – 447 с.
12. Ячевский А.А. Основы микологии. М: Изд-во АН СССР. 1933. 345 с.
13. Транцель В. Г. Обзор ржавчинных грибов СССР. Л.: АН СССР. 1939. – 426 с.
14. Хасанов В. А., Ochilov R. O. Bug'doy zang kasalliklarini aniqlash, hisobga olish va ularga qarshi kurash choralarini qullash bo'yicha tavsiyalar.–Toshkent,2010. – B.9-10.

ELWENDIA BOISS TURKUMI TURLARIDAN AJRATIB OLINGAN MODDALARNING ANTIOKSIDANTLIK FAOLLIGINI IN VITRO SHAROITIDA ANIQLASH

Mamatkulova Iroda Ergashevna¹

Mustafakulov Muhammadjon Abduvaliyevich²

Abduraimov Ozodbek Sultonqulovich³

¹O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali. Jizzax

²Biofizika va biokimyo instituti.Toshkent

³O'zR FA Botanika instituti.Toshkent

E-mail: mamatkulova.1982.im@gmail.com

Annotatsiya: *Apiaceae* oilasi vakillari yer yuzida keng tarqalgan gulli o'simliklar bo'lib, shu oilaga mansub *Elwendia* turkumining dunyo bo'yicha 27 turi tarqalgan. Turkum vakillarining tarqalish chegarasi sharqiy Turkiyadan to g'arbiy Xitoy va Himoloy tog'larining sharqiy qismlarigacha bo'lgan xududlarni o'z ichiga oladi. Ularning kelib chiqishning asosiy markazi sifatida O'rta Osiyo – G'arbiy Tiyan-Shon va Pomir-Oloy hududlari e'tirof etiladi. Markaziy Osiyo turkum vakillarining xilma xilligi yuqori bo'lgan mintaqalardan hisoblanib, mazkur hududda ularning 17 turi tarqalgan.

Kalit so'zlar: *E.persika, E.intermedia, in vitro, adrenal, autooksidlanish, gliklazid, kversetin.*

Abstract: *representatives of the Apiaceae family are widely distributed flowering plants on earth, and 27 species of the Elwendia genus belonging to this family are distributed around the world. The range of distribution of representatives of the category includes the territories from eastern Turkey to western China and the eastern parts of the Himalayas. Central Asia - Western Tiyan-Shon and Pamir-Aloy regions are recognized as the main center of their origin. Central Asia is considered one of the regions with a high diversity of representatives of the group, and 17 species of them are distributed in this area.*

Key words: *E. persica, E. intermedia, in vitro, adrenal, autooxidation, gliclazide, quercetin.*

Аннотация: *представители семейства Апиасеае являются широко распространенными цветковыми растениями на земле, а 27 видов рода Elwendia, принадлежащих к этому семейству, распространены по всему миру. Ареал представителей категории включает территории от восточной Турции до западного Китая и восточных частей Гималаев. Основным центром их происхождения признана Центральная Азия - Западный Тяно-Шонский и Памиро-Алойский районы. Средняя Азия считается одним из регионов с высоким разнообразием представителей группы, и в этой области распространено их 17 видов.*

Ключевые слова: *E. persica, E. intermedia, in vitro, надпочечники, аутоокисление, гликлазид, кверцетин.*

Mavzuning dolzarbligi

Tabiiy antioksidantlar inson salomatligi uchun zarur bo'lgan biologik molekulalar bo'lib, ularni izlash, ayniqsa o'simliklardan ajratib olish so'nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. Erkin radikallar biomolekulalarning (masalan, oqsillar, aminokislotalar, lipidlar va DNK) oksidlanishiga olib keladi, bu esa hujayraning shikastlanishiga va o'limiga olib keladi [1]. Oziq-ovqatlarda mavjud bo'lgan tabiiy antioksidantlar yordamida ularning zararli ta'sirini kamaytirish mumkin. Bundan tashqari, oksidlanish reaksiyalari yangi va qayta ishlangan oziq-ovqatlarning saqlash muddatini cheklaydi va oziq-ovqat sanoatida asosiy muammo hisoblanadi [2]. Antioksidantlar oziq-ovqat mahsulotlariga, ayniqsa lipidlar va lipidlarni o'z ichiga olgan oziq-ovqatlarga qo'shilsa, oziq-ovqatning saqlash muddatini uzaytirishi mumkin bo'lgan moddalardir Uning mexanizmi lipid peroksidatsiyasini sekinlashtirishga asoslangan bo'lib, u qayta ishlash va saqlash jarayonida oziq-ovqat mahsulotlarini buzilishiga olib keladigan asosiy jarayonlardan biridir [3]. Butilgidroksianizol (BHA), butilgidroksitoluen (BHT) va propilgallat (PG) kabi sintetik antioksidantlar XX asr boshidan beri antioksidant sifatida ishlatilgan. Biroq, bu birikmalarning kanserogenligi sababli foydalanishda cheklovlar mavjud. *Elwendia Boiss* turkumi turlari ham iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan Turkiston tog' tizmasining shimoliy hududlarda yovvoyi holda o'sadigan o'simlik bo'lib, turlarining dorivorlik va iqtisodiy jihatdan ahamiyati ularni fitokimyasini ham chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Chunki antioksidant moddalar jadallashib, ekologik jixatdan buzilib borayotgan davrda paydo bo'layotgan turli kasalliklarni oldini olishga imkon beradi.

Tadqiqot maqsadi

Adrenalinning *in vitro* sharoitida autooksidlanish metodi bilan *Elwendia Boiss* turkumi turlaridan olingan preparatlarning antioksidantlik faolligini aniqlash

Tadqiqotning material va usullari

Tadqiq qilinadigan preparatlarning fitokimyoviy tekshiruvlari orqali antioksidantlik faollik aniqlanadi hamda bir nechta usullarni qo'llash orqali baholanadi. Preparatlarning antioksidantlik faolligi adrenalinning *in vitro* sharoitida autooksidlanish reaksiyasining ingibitirlanishi bilan aniqlanadi hamda kislorodning erkin shaklini hosil bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Metod adrenalinning autooksidlanish reaksiyasining ingibirlanishiga asoslangan, preparatlarning *in vitro* sharoitida adrenalinni vaqt davomida KFSH (kislorodning faol shaklini) hosil bo'lishi va autooksidlanishi hisobiga (%) foizlarda ifodalanadi. Buning uchun 0,2 M natriy-karbonat ($\text{Na}_2\text{CO}_3\text{-NaHCO}_3$) pH=10,65 li buferidan 2,0 ml, adrenalin (epinefrin) gidrokloridning 0,18% eritmasidan 56 mkl olinadi, 30 mkl antioksidant preparat solinadi hamda tez aralashtirib 30 soniyadan 10 daqiqa mobaynida 347 nm to'lqin uzunligida 10 mm kyuvetada Cary 60 UV-Vis Agilet Technologies spektrofotometrida tekshirildi. Tadqiq qilinayotgan (ekstraktning 1 ml dagi konsentratsiyasi 1 mg) miqdori standart sifatida ishlatiladi. Nazorat namuna sifatida 0,2 M 2,0 ml bufer, 0,18% 56 mkl (5,46 mM) adrenalin ishlatiladi [6, 10].

Antioksidant faolligini adrenalinning autooksidlanishini ingibirlanishiga ko'ra foizlarda ifodalandi va quyidagi formula bilan hisoblanadi.

$$AA\% = \frac{D_1 - D_2 \times 100}{D_1}$$

D1-buferga qo'shilgan adrenalin gidroklorid eritmasining optik zichligi;

D2-buferga qo'shilgan tadqiq qilinayotgan ekstraktning va adrenalin gidrokloridning optik zichligi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

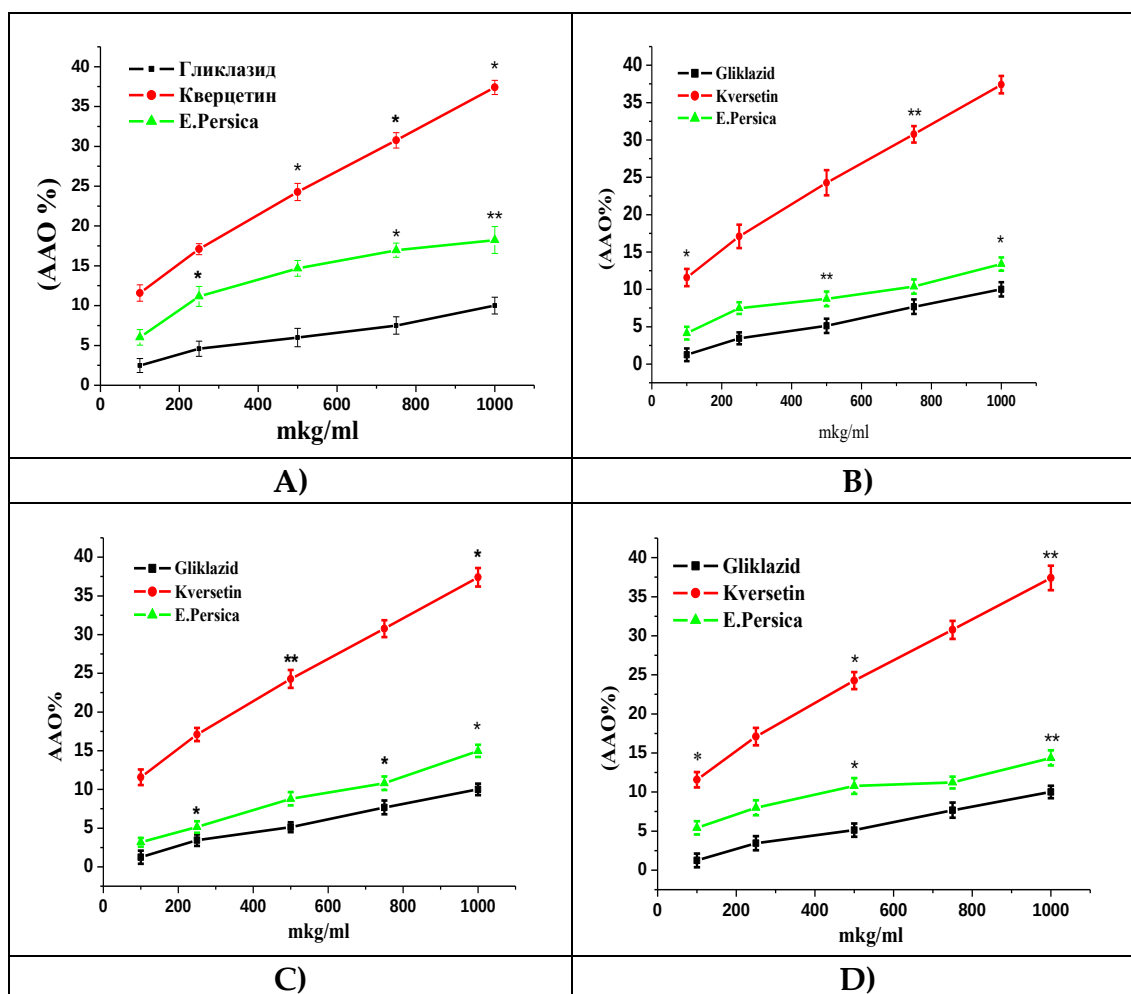
Olingan preparatlarning antioksidantlik hususiyatlari tekshirilganda ularning prostetik gruppasiga, karbonil va gidroksil guruhlariga qaraladi. Tadqiqot uchun Elwendia Boiss turkumi turlaridan *E.Persica* va *E. intermedia* tanlab olindi. Iqtisodiy jihatdan muhim bo'lgan *E.Persica* o'simlikning to'liq pishib yetilgan mevasi va hali to'liq pishmasdan turib, soyada quritilgan meva, tugunagi va poyasining kimyoviy tarkibi o'rganildi. *E. intermedia* turning urug'lari yirik, lekin hidi kuchsiz bo'lganligi sabab, birinchi variantning urug'lari bilan taqqoslash maqsadida o'rganildi.

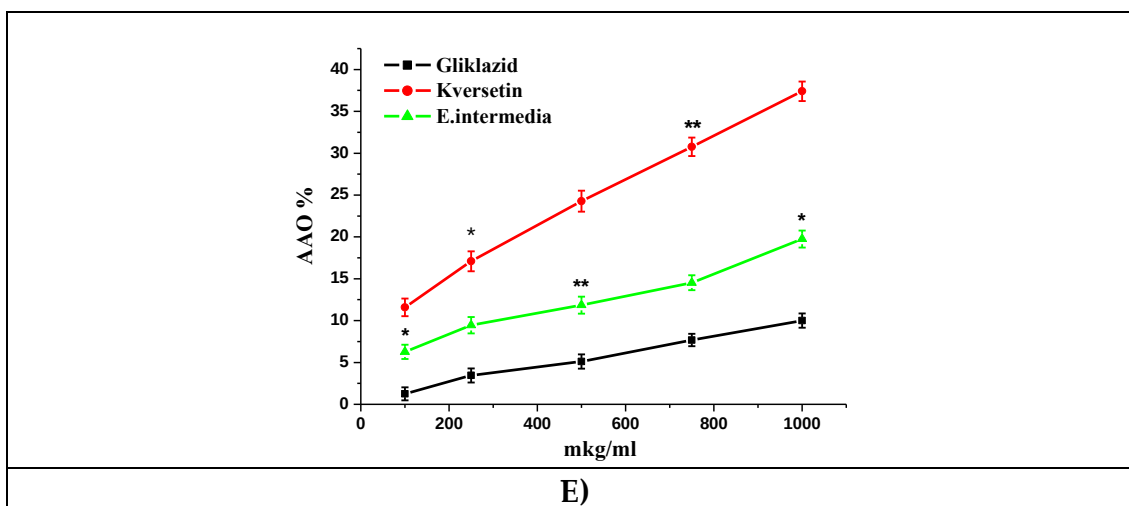
Elwendia Boiss turkumi turlaridan *E.Persica* va *E.intermedia* o'simliklarining eruvchanligi hamda miqdori

1

№	Preparat	Eruvchanligi	In vitro mkg/ml
1	<i>E. Persica</i> turining to'liq pishgan urug'i	30% spirt	100/250/500/750/1000
2	<i>E. Persica</i> turining poyasi	30% spirt	100/250/500/750/1000
3	<i>E. Persica</i> turining tugunagi	30% spirt	100/250/500/750/1000
4	<i>E. Persica</i> turining soyada quritilgan urug'i	30% spirt	100/250/500/750/1000
5	<i>E. intermedia</i> turning soyada quritilgan urug'i	30% spirt	100/250/500/750/1000

jadval.

Izoh: (* $P < 0,05$; ** $P < 0,01$;) nazorat gliklazidga nisbatan olingan.

1-rasm. A). *E. Persica* turining to'liq pishgan urug'i ekstrakti; B). *E. Persica* turining poyasi ekstrakti; C). *E. Persica* turining tugunagi ekstrakti; D). *E. persica* turining soyada quritilgan urug'i ekstrakti; E). *E. intermedia* turining soyada quritilgan urug'i ekstrakti.

Kvertsetin kislotali muhitda gidroliz qilinganda kvertsetin va ramnoza hosil bo'ladi. Kvertsetinning erkin radikallarni neytrallash hususiyati mavjud bo'lib, yallig'lanish, ko'z kasalliklari (katarakta) hujayralarda salbiy tasirlardan himoya qiladi [8]. Bog'lovchi proton ko'prigi kattaroq flavnoidlarda halqada kislorodli bo'lgan getrotsikllar ya'ni piran yoki pironni hosilalariga o'zgaradi. Superoksid radikali (O_2^-), gidroksil radikali ($OH\cdot$), hamda lipidlarning perikslis oksidlanish radikallarining elektron yoki vadorod atomi donorlik hususiyati tufayli kvertsetin va boshqa polifenollar antioksidant moddalar hisoblanadi [9].

Fenol halqadagi gidroksil guruhi pHga bog'liq holda dissotsiyalanadi va buning natijasiga antikosidant faollik namoyon qiladi, buning uchun uning antioksidantlik faolligi pH muhitiga muvofiq ravishda o'zgaradi. Suvli va spirtli sistemalarda o'tkazilgan tajribalar asosida flavanoidlar molekuladagi eng ko'p antikosidant faollik ko'rsatuvchi elementlar sifatida aniqlandi.

Xulosa

Adrenalinning *in vitro* sharoitida autooksidlanish metodi bilan preparatlarning antioksidantlik faolligini aniqlandi. Tadqiq qilinadigan preparatlarning fitokimyoviy tekshiruvlari orqali antioksidantlik faolligi boholandi. Preparatlarning antioksidantlik faolligi adrenalinning *in vitro* sharoitida autooksidlanish reaksiyasining ingibitirlanishi bilan aniqlandi hamda kislorodning erkin shaklini hosil bo'lishiga to'sqinlik qildi. *E. Persica* urug' to'liq pishgan, *E. intermedia* o'simliklaridan 30 % li spirtli eritmaları standart antioksidant kvertsetin hamda gliklazid antioksidantlari bilan solishtirildi. Olingan preparatlarning antioksidantlik hususiyatlari mavjudligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1].Тринеева О.В. Методы определения антиоксидантной активности объектов растительного и синтетического происхождения в фармации (обзор). Разработка и регистрация лекарственных средств. -2017; (4). Стр. 180-197.
- [2]. Мельничук В.А. Экспресс-метод определения антирадикальной активности лекарственных веществ // Хим. Фарм. журн. – 1985. – V.5. – С. 565-567.

- [3]. Seyoum A. Asres K., El-Fiky F.K. Structure-radical scavenging activity relationships of flavonoids // *Phytochemistry*. – 2006. – V. 67. – P. 2058-2070.
- [4]. Gutteridge V., Westermarck T., Halliwell B. Oxygen damage in biological systems // *Free radical, aging and degenerative disease* / [Ed. by Y. Yohson]. New York, 1986. 211 p.
- [5]. Ханов В.В., Рыжова Г.Л., Мальцева Е.В. Методы исследования антиоксидантов // *Химия растительного сырья*. 2004. №3. С. 63-75.
- [6]. Mustafakulov M A, Ishanxodjaev T M, Saatov T S, Raximov R N. Euphorbin polifenolini eksperimental qandli diabetda gipoglikimik hususiyatlarini tekshirish. *Farmatsevtika jurnali*, №4, 2019. 91-95.
- [7]. **Абдураимов О.С., Маматкулова И.Э.** Turkiston tog tizmasida tarqalgan Elwendiya Boiss (Apiaceae) turkumi turlari. **Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi**. 2021. №6. С.10-14
- [8]. Crozier A., Jaganath I.B., Clifford M.N. Phenols, polyphenols and tannins: An overview // Blackwell Publishing Ltd, Oxford, UK, 2006. -P. 1-24.
- [9]. Haslam E. Plant polyphenols (syn. vegetable tannins) and chemical defensea reappraisal // *J. Chem. Ecol.* 1988. –V. 14.-P. 1789-180
- [10]. Рябинина Е.И., Зотова Е.Е., Ветрова Е.Н., Пономарева Н.И., Илюшина Т.Н. Новый подход в оценке антиоксидантной активности растительного сырья при исследовании процесса аутоокисления адреналина. *Химия растительного сырья*. 2011. №3. С. 117–121.
- [11]. Rice-EvansC. A., MillerN. J., PagangaG. Structureantioxidant activity relationships of flavonoids and phenolicacids // *Free Radic. Biol. Med.*— 1996.— Vol. 20.— P. 933–956.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING JANUBIY VILOYATLARI SHAROITIDA MAKTAB O'QUVCHILARINING AMALDAGI OVQATLANISHI VA JISMONIY TARAQQIYOTI

Rahmatullayev Yorqin Shokirovich

Qarshi davlat universiteti Fiziologiya kafedrasida dotsenti

biologiya fanlari nomzodi, dotsent

E-mail: yorqin.raxmatullayev@qarshidu.uz

Avliyoqulova Musharraf Baxtiyorovna

Qarshi davlat universiteti, Fiziologiya kafedrasida stajyor-tadqiqotchisi

E-mail: m.avliyoqulova@qarshidu.uz

Hakimova Mohidil Abdivaliyevna

Qarshi davlat universiteti, biologiya 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanidagi qishloq maktablarida tahsil olayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining makronuriyentlar bilan ta'minlanishi va jismoniy rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan.

Olingan natijalarga ko'ra, o'quvchilarning oqsillar va yog'lar bilan ta'minlanishi me'yorga nisbatan tegishli holda o'rtacha 64,4% va 77,6% ni tashkil etadi. Shuningdek, ularning kunlik ovqatidagi uglevodlarning miqdori me'yorga nisbatan o'rtacha 31% ga, kunlik ovqat kaloriyasi esa o'rtacha 35,3% ga kamligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: makronutrient, oqsil, yog', uglevod, amaldagi ovqatlanish, ratsionallashtirish.

ФАКТИЧЕСКОЕ ПИТАНИЕ И ФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Рахматуллаев Ёркин Шокирович Доцент кафедры Физиологии Каршинского государственного университета кандидат биологических наук, доцент E-mail:

yorqin.raxmatullayev@qarshidu.uz Авлиякулова Мушарраф Бахтияровна стажер-

исследовательница кафедры Физиологии Каршинского государственного университета

E-mail: m.avliyoqulova@qarshidu.uz Хакимова Мохидиль Абдивалиевна Магистрант 2-го курса Биологии Каршинского государственного университета

Аннотация. Данная статья посвящена изучению обеспеченности макроэлементами и физического развития учащихся начальных классов, обучающихся в сельских школах Каршинского района Кашкадарьинской области.

Согласно полученным результатам, обеспеченность учеников белками и жирами составляет в среднем 64,4% и 77,6% соответственно по сравнению с нормой. Также было обнаружено, что количество углеводов в их ежедневном приеме пищи в среднем на 31% меньше, чем обычно, а количество калорий в их ежедневном приеме пищи в среднем на 35,3% меньше.

Ключевые слова: макроэлемент, белок, жир, углевод, текущий рацион, рационализация.

FACTUAL NUTRITION AND PHYSICAL DEVELOPMENT OF SCHOOLCHILDREN IN THE CONDITIONS OF THE SOUTHERN REGIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Rakhmatullayev Yorkin Shokirovich Associate Professor of the Department of Physiology of Karshi State University Candidate of Biological Sciences, Associate Professor E-mail:

yorqin.raxmatullayev@qarshidu.uz Avliyokulova Musharraf Bakhtiyorovna Intern-researcher of the Department of Physiology of Karshi State University, E-mail: m.avliyoqulova@qarshidu.uz

Khakimova Mokhidil Abdivaliyevna

2nd year

Master's student of Biology at Karshi State University

Annotation. *This article is devoted to the study of the provision of macronutrients and physical development of primary school students studying in rural schools of the Karshi district of Kashkadarya region.*

According to the results obtained, the provision of students with proteins and fats is on average 64.4% and 77.6%, respectively, compared with the norm. It was also found that the amount of carbohydrates in their daily meal is on average 31% less than usual, and the number of calories in their daily meal is on average 35.3% less.

Keywords: *macronutrient, protein, fat, carbohydrate, current diet, rationalization.*

Mavzuning dolzarbligi

Ma'lumki, sog'lom ovqatlanish tanadaning to'qima va hujayralarida fiziologik hamda biokimyoviy jarayonlarni me'yorida borishi, uning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasini ta'minlash, vujudni turli ichki va tashqi noqulay muhit omillari ta'siriga chidamliligini oshirish va boshqa biologik jarayonlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Kunlik iste'mol taomlari bilan asosiy va qo'shimcha oziq moddalarni me'yor darajasida qabul qilish ayniqsa bolalar hayotida alohida rol o'ynaydi [3; 4-9-b, 4; 26-29-b., 5; 3-5-b.]. Chunki bolalar hayotining dastabki davrlarida biror oziq moddaga, xususan oqsillarga nisbatan taqchillik jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'ladi (tana vaznining kamayishi, o'sishning ortda qolishi, immunitetning pasayishi va h.) hamda bu nuqson ularning hayoti davomida turli asoratlarga olib kelishi mumkin [3; 13-15-b., 5; 3-5-b., 8; 124-137-b.].

Bolalar va o'smirlarning ovqatlanishiga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 2-maydagi №132-sonli "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida sog'lom ovqatlanishni tashkil etishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 noyabrdagi PQ-4887-sonli "Aholining sog'lom ovqatlanishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori va boshqa qator qaror hamda farmonlarda umumta'lim maktablari, xususan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'sishi, aqliy va jismoniy taraqqiyoti, sihat-salomatligini saqlash va mustahkamlash, ularning sog'lom ovqatlanishini tashkil etish borasida tegishli vazifalar belgilab berilgan [1; 1-4-b., 2; 1-3-b.].

O'quvchilarning amaldagi ovqatlanishini o'rganish yo'li bilan ularning rasional ovqatlanishni tashkil qilish va bu borada tegishli chora-tadbirlar ko'rish bugunning eng dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, bolalar vujudi kattalarnikidan farq qilib, birinchidan, ularning ko'pgina a'zo va a'zolar tizimi jadal o'sish hamda rivojlanishda bo'ladi. Ikkinchidan, ularning asab tizimida

qo'zg'alish jarayoni tormozlanishdan ustun turishi bois bu yoshdagilar ancha serharakat bo'lishadi. Uchinchidan, noqulay muhit omillari (zaharli moddalar, issiq yoki sovuq harorat, past yoki yuqori atmosfera bosimi, ochlik, uyqusizlik, ruhiy-hissiy qo'zg'alishlar va h.) ularga kuchli ta'sir qiladi. Qolaversa, bolalar shirinliklarga juda o'ch bo'lib, qand-qurslarni ko'proq iste'mol qilish hisobiga oqsil (go'sht, baliq va b.), yog'larni kerakli miqdorda qabul qilmaydi. Sanab o'tilgan jarayonlarning bola organizmi shakllanishiga salbiy ta'sir etishining oldini olishda oqilona ovqatlanish qonun-qoidalariga rioya qilish muhim omillardan biri bo'lib hisoblanadi. [11; 296-307-b., 12; 294-305-b.].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, qishloq sharoitida yashovchi boshlang'ich sinf o'quvchilarining amaldagi ovqatlanishi, ya'ni ularning oqsil, yog' va uglevodlar bilan ta'minlanishini o'rganish ishimizning asosiy maqsadi bo'lib hisoblanadi.

Material va metodika

Kuzatuvlar Qashqadaryo viloyatining Qarshi tumaniga qarashli №8 va №52-o'rta umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 7-10 yoshli 65 nafar o'quvchilar orasida, qish, bahor va kuz mavsumlarida olib borildi. Ularning amaldagi ovqatlanishi anketa-so'rov usulida o'rganildi [6; 28-34-b.]. Kunlik iste'mol taomlari tarkibidagi oqsil, yog' va uglevodlarning miqdori oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi berilgan maxsus jadvallar asosida hisoblandi [10; 124-201-b.]. Tana vazni va bo'y uzunligi umumiy qabul qilingan usullar yordamida aniqlandi [6, 33 b.]. Olingan natijalar Windows^{XP} operasion tizimining Microsoft Excel dasturida statistik qayta ishlendi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Kuzatuvda bo'lgan o'quvchilarning asosiy oziq moddalar bilan ta'minlanishi va ularning energetik qiymati bo'yicha olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

O'quvchilarining makronutrientlar bilan ta'minlanishi

Ko'rsatkichlar	Me'yor	Natija	Farqi, %
Umumiy oqsil, g	78	50,2±1,88	-35,6%
Shundan hayvon oqsili, g	46	16,3±0,80	-64,6%
Umumiy yog', g	79	61,3±3,64	-22,4%
Shundan o'simlik yog'i, g	23,7	42,2±2,47	+78,0%
Umumiy unglevod, g	335	231,95±9,37	-31,0%
Umumiy kaloriya, kkal	2350	1520,4±25,92	-35,3%

Kuzatuvda bo'lgan o'quvchilarning amaldagi ovqatlanishi bo'yicha uchala mavsumda olingan natijalarning o'rtacha qiymatlari shuni ko'rsatadiki, ularning kundalik ovqati tarkibidagi makronutrientlar miqdori me'yor ko'rsatkichlariga mos kelmaydi. Ularning oqsillar, ayniqsa

hayvon oqsillari va uglevodlar bilan ta'minlanishi me'yordan kamligi va yog'larning, ayniqsa o'simlik yog'larining esa me'yordan sezilarli darajada ziyod ekanligi qayd qilindi.

O'quvchilarning oqsillar bilan ta'minlanishi o'rtacha $50,2 \pm 1,88$ gni tashkil etdi va bu ko'rsatkich $64,4\%$ ta'minlanganlikni ko'rsatdi. Hayvon oqsillari miqdori me'yordan ancha kam bo'lib, $16,3 \pm 0,80$ g teng va bu me'yordan $64,6\%$ ga kam bo'lib, yosh organizmlarda hayvon oqsillariga nisbatan bunday tanqislikning mavjudligi ularning o'sishi, ulg'ayishi, jismoniy va aqliy rivojlanishining me'yorida bo'lishiga hamda fanlarni o'zlashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'quvchilar ratsionidagi yog'larning o'rtacha miqdori me'yordan ziyodroq bo'lib, $61,3 \pm 3,64$ g ni tashkil etdi. O'quvchilar ovqatidagi umumiy yog' tarkibidagi o'simlik yog'lari aynan shu turdagi yog'larga nisbatan me'yordan ortiq ekanligini ko'rsatdi va bu holni ularning ovqatida asosan o'simlik (pista moyi, margarin) moylarining ishlatilishi bilan izohlash mumkin.

O'quvchilarning kunlik ovqati tarkibidagi umumiy uglevodlarning miqdori tegishli me'yor darajasidan ancha kamligini ko'rish mumkin, ya'ni ularning uglevodlar bilan ta'minlanishi tegishli holda o'rtacha $231,95 \pm 9,37$ ga tengligini ko'rishimiz mumkin, bu esa me'yorga nisbatan 31% ga kamligini ko'rsatadi.

Kunlik ovqatning umumiy energetik qiymati o'rtacha $1520,4 \pm 25,92$ kkal (me'yordan $35,3\%$ ga kam) ni tashkil qildi. Me'yorga ko'ra bu ko'rsatkich 2350 kkalga teng bo'lib, uning 14% oqsillar hisobiga, 31% yog'lar hisobiga va 55% uglevodlar hisobiga qoplanishi lozim. Lekin biz olgan natijalarga ko'ra bu ko'rsatkichlarni 12% oqsillar hisobiga, $32,8\%$ yog'lar hisobiga va $55,2\%$ uglevodlar hisobiga to'g'ri keladi.

Yuqorida aytib o'tilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarning makronutrientlar bilan ta'minlanish darajasi o'rganilgan mavsumlarda kunlik fiziologik talab me'yorlariga mos kelmaydi. Bunday holat o'quvchilarning amaldagi ovqatlanishini tegishli darajada korreksiyalash zarurligini ko'rsatadi.

O'quvchilarning amaldagi ovqatlanishini o'rganish bilan bir qatorda ularning ayrim antropometrik ko'rsatkichlari ham aniqlandi. Bu ularning ovqatlanish statusini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirildi.

O'quvchilarning jismoniy rivolanishi

Ko'rsatkichlar	O'g'il bolalar	Qiz bolalar
Bo'y uzunligi , sm	$1,37 \pm 0,03$	$1,36 \pm 0,01$
Tana vazni , kg.	$33,7 \pm 2,94$	$32,1 \pm 0,8$

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarning bo'y uzunligi va tana vazni ko'rsatkichlari mavjud standartlarga yaqin bo'lib, bunday holatni ularning tanasida mazkur yoshda o'sish va rivojlanish jarayonlarining jadalligi bilan izohlash mumkin. Jumladan, o'g'il bolalarda bo'y uzunligi $1,37 \pm 0,03$ sm ni, tana vazni esa $33,7 \pm 2,94$ kg ni tashkil etadi. Shuningdek, qiz bolalarda bu ko'rsatkichlar $1,36 \pm 0,01$ sm ga va $32,1 \pm 0,8$ kg ga teng bo'ldi.

Olib borilgan kuzatuvlarning natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Qarshi tumani qishloq maktablari o'quvchilarining qish, bahor va kuz fasllarida makronutrientlar bilan ta'minlanishi tahlil qilinib, ularning iste'mol taomlaridagi oqsil va uglevodlarning miqdori hamda ular ratsionining energetik qiymati qayd qilingan guruhlar uchun qabul qilingan me'yorlardan kamligi aniqlandi.

2. O'quvchilar ovqatidagi umumiy yoglar va o'simlik yog'lari miqdori me'yor darajasidan ziyodligi qayd qilindi.

3. O'quvchilar ovqatlanishini ratsionallashtirish maqsadida kerakli amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4. Ratsional ovqatlanish haqida tegishli tadbirlar va targ'ibot ishlari tekshiriluvchilar, otalalar va maktab pedagogik jamoasi orasida o'tkazilishi lozim. Ular o'rtasida to'g'ri ovqatlanish to'g'risida tegishli chora tadbirlar o'tkazilmasa, bu holat o'quvchilar salomatligida turli muommalarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

5. O'quvchilarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari mavjud standartlardan farq qilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016-йил 2-майдаги №132-сонли “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида соғлом овқатланишни ташкил этишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори. www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 ноябрдаги ПҚ-4887-сон қарори “Аҳолининг соғлом овқатланишини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Тошкент. 2020., 10 ноябрь. Янги Ўзбекистон, 2020 йил., № 3.- 1-3 бетлар.
3. Дорохина М.А., Скалозуб Л.С., Роговая А.Л. Организация питания школьников в сельской местности. – М.: Экономика, 1991. – 127 с.
4. Дўсчанов Б.О., Юсупова О.Б. Болаларнинг оилада тўғри овқатланишининг гигиеник асослари // Педиатрия. – Тошкент, 2001. - №2. – Б.26-29.
5. Махмудова Д.И., Каримов У.А., Ахмедов М.Н. Мактаб ўқувчиларининг саломатлик ҳолатини яхшилашга қаратилган асосий йўналишлар // Мактаб ёшидаги болаларнинг саломатлик ҳолатини муҳофаза қилиш муаммолари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2005. – Б.3-5.
6. Методические рекомендации по вопросам изучения фактического питания и состояния здоровья населения в связи с характером питания / Зайченко А.И., Волгарев М.Н., Бондарев Г.И и др. - Москва., 1986. – С. 86.
7. СанПиН № 0347-17. Физиологические нормы потребностей в пищевых веществах и энергии по половозрастным и профессиональным группам населения республики узбекистан для поддержания здорового питания. Ташкент-2017
8. Смоляр В.И. Рациональное питание. – Киев: Наукова Думка, 1991. – 368 с.
9. Содиқов Қ., Арипова С.Х., Шахмурова Г.А. Ёш физиологияси ва гигиенаси. Тошкент-2009
10. Химический состав пищевых продуктов: Книга 1: Справочные таблицы содержания основных пищевых веществ и энергетической ценности пищевых продуктов / Под ред. проф., д-ра техн. наук И.М. Скурихина, проф., д-ра мед. наук М.Н. Волгарева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ВО «Агропромиздат», 1987. – 224 с.
11. Қурбонов Ш.Қ., Дўсчанов Б.О., Қурбонов А.Ш., Каримов О.Р. Соғлом овқатланишнинг физиологик асослари. Қарши.: 2018 – 336 б.

12. Кучкарова И.С., Курбонов Ш.Қ., Овқат ҳазм қилиш ва овқатланиш физиологияси. Тошкент-2013. – Б. 484.

УДК: 574

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСТАТКОВ ПЕСТИЦИДОВ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОДУКТАХ ТОНКОСЛОЙНЫМ МЕТОДОМ И МЕТОДОМ GX-MS

Жумабаева И.М.

Докторант,

Гулистанский государственный университет

Джураев Т.А.

PhD, доцент,

Гулистанский государственный университет

Кушиев Х.Х.

Доктор биологических наук, профессор,

Гулистанский государственный университет

Аннотация. В свежесобранных фруктах и овощах методами тонкослойной хроматографии и масс-ГХ установлено наличие пестицидов багира, фипронил, лямбда-цигалотрин и обнаружено, что пестицид фипронил существует в системе хлороформ–этилацетат (10:1) по сравнению со стандартами. Багира (имidakлоприд) в 10 мл хлороформа и 1 мл этилового спирта выделили в ТСХ. В системе бензол–гексан (1:1) обнаружен фипронил. В УФ были видны при длинах волн 259 нм и 366 нм. GX-MS выявило существование пестицида фипронила на 16,689 мин в вышеуказанных условиях.

Ключевые слова: пищевые продукты, остаток, пестицид, гигиена, сельское хозяйство, вещество, защита.

Abstract. In freshly harvested fruits and vegetables, the presence of pesticides bagheera, fipronil, lambda-cyhalothrin was established by thin-layer chromatography and mass GC methods and it was found that the pesticide fipronil exists in the chloroform–ethyl acetate system (10:1) compared to standards. Bagheera (imidacloprid) in 10 ml of chloroform and 1 ml of ethyl alcohol was isolated in TCC. Fipronil was detected in the benzene–hexane (1:1) system. In UV were visible at wavelengths of 259 nm and 366 nm. GX-MS revealed the existence of the pesticide fipronil at 16.689 min under the above conditions.

Keywords: food, residue, pesticide, hygiene, agriculture, substance, protection.

Введение

Проблема загрязнения продуктов питания и пищевых ингредиентов количествами остатков пестицидов уже актуальна в течении нескольких десятилетий.

В настоящее время большая часть сельскохозяйственной продукции производится по технологиям, основанным на широком применении пестицидов. Учитывая, что около 80–85% количеств остатков пестицидов (КОП) поступает в человеческий организм с пищей, уделяется особое внимание этой отрасли промышленности, направленной на обеспечение населения качественными продуктами питания [1–3].

В целях минимизации риска для здоровья человека, вызванного количествами остатков пестицидов в сельскохозяйственной продукции, необходимо иметь обширную и

достоверную информацию об уровне загрязнения, которая позволила бы разработать меры, гарантирующие безопасность пищевых продуктов для населения.

Реализация мероприятий по обеспечению гигиенической безопасности пестицидов на потребительском рынке тесно связана с созданием и обоснованием методов идентификации и количественной оценки их количеств остатков.

Учитывая тот факт, что в сельском хозяйстве для защиты растений от насекомых, вредителей и грибковых болезней, а также для стимуляции роста используется обширный перечень химических средств, контроль состава этих химических средств является задачей первостепенной важности. Более того, если есть возможность определения используемых химических веществ в одной пробе, то это может быть эталоном в плане контроля состава с последующей оценкой их индивидуального и совокупного воздействия на живых организмов.

Были предложены различные процедуры подготовки проб из-за большого разнообразия используемых пестицидов и присущей сложности матрицы. При этом говорят, что довольно высокое содержание липидов в некоторых образцах зерна отрицательно влияет на анализ [3–7].

В последние годы был разработан метод QuEChERS (быстрый, простой, дешевый, надежный и безопасный), который заслуживает внимания, поскольку позволяет определять количества остатков пестицидов в различных матрицах. Метод QuEChERS был предложен в 2003 году [8] для оценки количеств остатков пестицидов в пищевых продуктах, не содержащих жира, особенно в фруктах и овощах. Метод, основанный на начальной экстракции ацетонитрилом и последующей стадии очистки с помощью дисперсионно – твердофазной экстракции (ДТФЭ), позволяет уменьшить объем проб и растворителей по сравнению с традиционными методами, основанными на перераспределении с жидкостью. Этот метод простой, быстрый и менее затраченный.

Целью настоящего исследования является определение содержания пестицидов в продуктах питания.

Материалы и методы исследования

На начальном этапе для определения степени извлекаемости пестицида из пробы содержащей известное количество имидаклоприда проводились эксперименты по установке оптимальных условий хроматографирования. С этой целью стандартный раствор имидаклоприда готовилось из аналитического стандарта с содержанием 98% действующего вещества путем растворения 1 мкг в 1 мл ацетонитрила и передавалось на хроматографирование. Этап пробоподготовки для исследований методами тонкослойной и высокоэффективной жидкостной хроматографии был одинаковым. Мышечную ткань массой 1-2 г заправляли имидаклопридом с помощью инъекции микрошприцем МШ10 из расчета 1 мкг/мл стандартного раствора пестицида выдерживали 30 мин, затем мелко нарезали до фаршеобразного состояния переносили в колбу на 50 мл и заливали 10 мл раствора ацетон: вода (1:1), ставили на аппарат для встряхивания на 20 мин., далее жидкую часть фильтровали через бумажный фильтр “синяя лента” с безводным сульфатом натрия (обезвоживали), затем в колбу ещё наливалось 10 мл смешанного раствора ацетон: вода, данная процедура повторялась трижды, после повторений фильтраты объединялись, высушивались в потоке воздуха, после упаривания сухой остаток тщательно растворялось с 1 мл ацетонитрила. Тонкослойная хроматография проводилась путем нанесения на

хроматографическую пластинку "Silufol" стандартного раствора имидаклоприда и пробы, пластинка помещалась в хроматографическую камеру насыщенную парами гексан: ацетон (4:3) после подъема фронта растворителя на 10 см пластинка высушивалась и обрабатывалась 0,1% ортотолидином (1 г ортотолидин + 5 мл 20% HCl + 150 – 200 мл дистиллированная вода). По степени свечения стандарта и анализируемой пробы под ультрафиолетовой лампой определялась количество пестицида [9]. Имидаклоприд проявлялось в виде синего пятна на светлом фоне. Обработка результатов проводилась по данной формуле:

$$X = \frac{A * 100}{P}$$

X – содержание имидаклоприда в пробе, мг/кг; A – количество имидаклоприда в пробе, найденное на пластинке, мкг; P – масса пробы, г;

Идентификация проводилась с учетом времени удерживания, присутствия характеристических ионов в масс – спектрах (метод ГХ–МС) и отношения площадей хроматографических пиков, связанных с характеристическим ионов.

В связи с тем, что имидаклоприд обладает низкой летучестью, для анализа методом газовой хроматографии с масс детектором необходимо перевести его в более летучее соединение. Поэтому пробоподготовка проводилась надлежащим образом. Пробу мышечной ткани массой 1–2 г также затравляли имидаклопридом с помощью инъекции 8 микрошприцем МШ–10. Затравка пестицидом проводилась из расчета 1 мкг/мл стандартного раствора, выдерживалась в течении 30 мин, и далее мелко нарезались до фаршеобразного состояния. Фарш был помещален в коническую колбу, и экстрагирован 100 мл деионизированной водой на ультразвуковой установке в течение 15 мин. Затем смесь был фильтрован через фильтр "белая лента". Экстракция повторялась дважды, затем объединены экстракты. К объединенному экстракту были добавлены 0,4 г гидроксида натрия и перемешены. Полученный раствор нагревали в водяной бане при 85°C в течение 15 мин, охлаждали до 2°C и нейтрализовали соляной кислотой в соотношении 1:1. Экстракты промывали хлороформом в делительных воронках дважды по 25 мл, встряхивая смесь каждый раз в течение 3 мин и собирая нижний органический слой упаривали растворитель до 1 мл на ротационном вакуумном испарителе при температуре не выше 40°C до и 20 мкл вводили в газожидкостный хроматограф. Были установлены следующие оптимальные условия хроматографирования. Хроматограф "Кристалл" 5000.2 с термоионным детектором; Колонка капиллярная ДВ–5, длина 15 м, диаметр 0,25 мм, толщина фазы 0,3 мкм; Температура колонки: 70°C 1 мин до 230°C ×10°C/мин; Температура инжектора: 260°C; Температура детектора: 270°C; Газноситель типа А – гелий особой чистоты; Поток гелия через колонку: 1 мл/мин. При этих условиях время удерживания имидаклоприда составляет 12,8 мин. Содержание имидаклоприда определяли по формуле:

$$C_x = \frac{C_i * V_{кон} * 1000}{g}$$

C_x – содержание имидаклоприда в пробе, мкг/кг; C_i – концентрация имидаклоприда в хроматографируемом конечном растворе по калибровочному графику, мкг/мл; V_{кон} – конечный объем экстракта, мл; g – масса анализируемой пробы, г; 1000 – коэффициент перевода с г на кг. Условия проведения хроматомасс–спектрометрического анализа.

Температура испарителя	280°C
Температурная программа термостата	120°C/1 мин – нагрев 20°C/мин – 160–0°C/ 8 °C/ мин – 240°C нагрев 15 °C/мин – 300°C/мин
Температура ионного источника	230°C
Температура интерфейса	280°C
Скорость газа–носителя через колонку	1 мл/мин
Коэффициент деления потока	5
Время анализа	27 мин

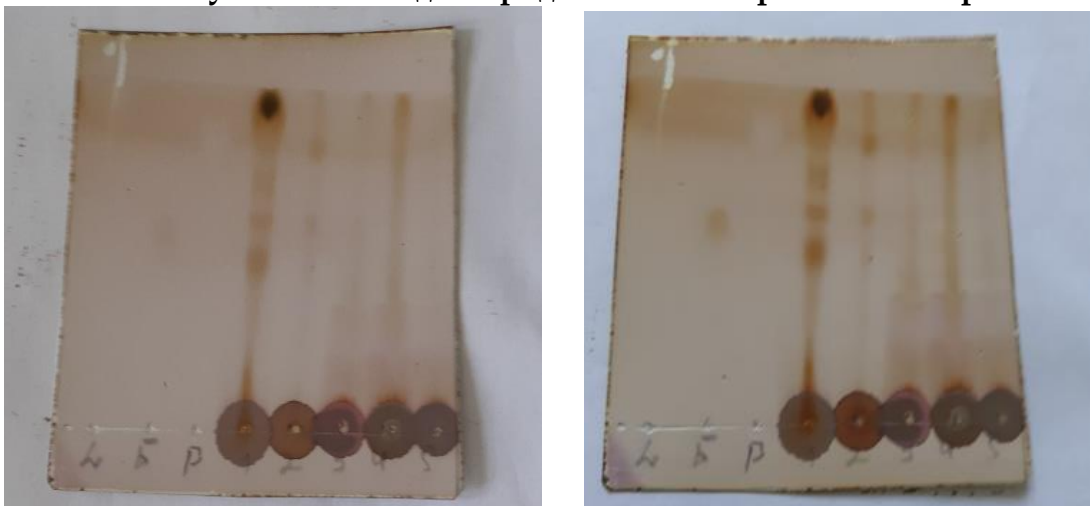
Результаты исследования

В результате определения остатков пестицидов в свежесобранных фруктах и овощах методами тонкослойной хроматографии и масс-ГХ установлено наличие пестицидов багира, фипронил, лямбда–цигалотрин. Стандарты активного вещества имидаклаприд (конфидор), фипронил (адонис) пестицидов растворялись в хлороформе. Сравнивались стандартами в системе хлороформ – этилового спирта (10:1).

Имидаклоприд [4,5–дигидро–N–нитро–1–[(6–хлор–3–пиридил) – метил] – имидазолидин–2–илен–амин] – химическое действующее вещество пестицидов (неоникотиноид), используются (в том числе в смесях с другими активными компонентами) в сельском хозяйстве и в медицине, санитарной и бытовой дезинсекции для борьбы с вредными и синантропными насекомыми.

Присутствие лямбда–цигалотрина в образце картофеля и моркови также обнаружено на ТСХ.

Рисунок 1. Лямбда определенная в картошке и моркови

В данной системе мы обнаружили, что ТСХ виден в УФ на длине волны 259 нм. Во второй системе в соотношении бензола и гексана (10:1), сравнив ее со стандартами, определили наличие лямбда-цигалотрина, видимого в УФ при длине волны 366 нм.

Собранные экстракты добавлялись к чистому этилацетату в соотношении (1:1). Мы продолжали смешивать в соответствующей мере. Образовалась азиатропная смесь. Смесь разделили на 2 части. Мы выделили этилацетатную часть с помощью дегазатора. Нагревали соль сульфата натрия и добавили по 0,1 г к каждому образцу в этилацетатную часть. Мы оставили образцы на полчаса. Этилацетат отделялись от соли и анализировали путем сравнения со стандартами ГХ-МС и масс-хроматографии.

График 1. Определение этилацетата от соли со стандартами ГХ-МС и масс-хроматографии

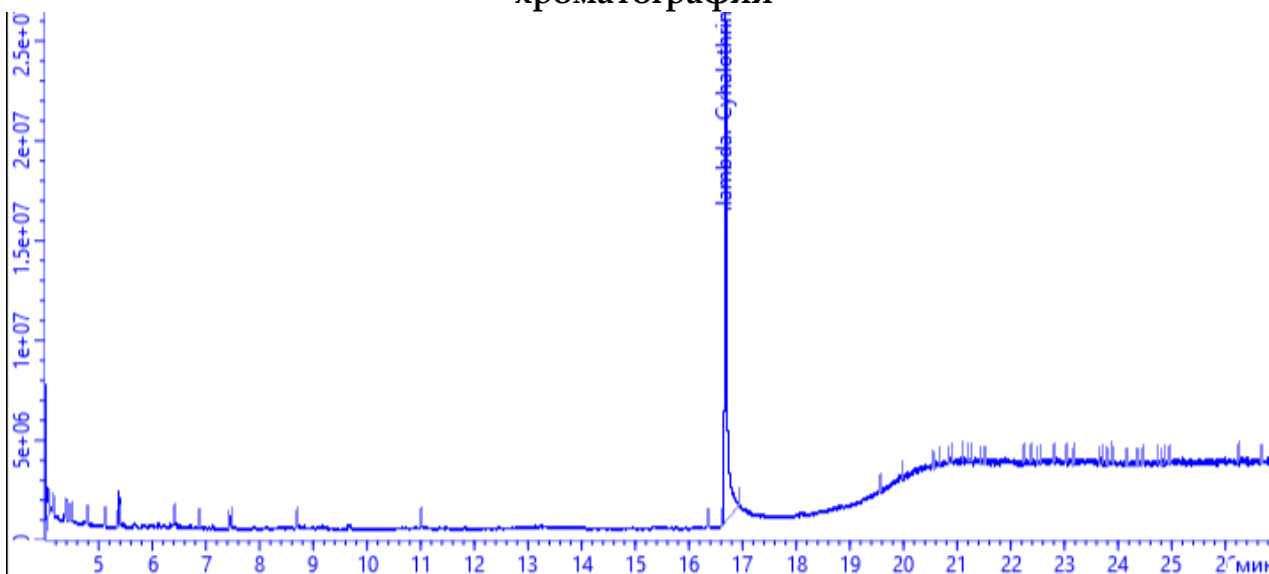

Таблица 1. Результаты анализа

Компонент	Время (мин)	Площадь (мВ*с)	Высота (мВ)	Концентрация	Ед.измер.	Детектор
Lambda-Cyhalothrin	4.018	7365334.964	7656643.018	0		МСД-1:ТIC
	4.172	285506.389	389764.942	0		МСД-1:ТIC
	4.398	902714.694	922212.514	0		МСД-1:ТIC
	4.480	267729.172	294843.612	0		МСД-1:ТIC
	4.513	182115.067	184702.074	0		МСД-1:ТIC
	4.785	388337.924	344568.108	0		МСД-1:ТIC
	5.107	204183.931	189917.144	0		МСД-1:ТIC
	5.380	2378415.464	1727355.556	0		МСД-1:ТIC

	6.415	385328.761	386983.579	0		МСД-1:ТIC
	6.867	178052.824	183916.131	0		МСД-1:ТIC
	7.451	625104.231	526435.927	0		МСД-1:ТIC
	8.709	253152.516	202322.907	0		МСД-1:ТIC
	11.017	150058.222	157844.096	0		МСД-1:ТIC
	16.363	280778.560	227067.895	0		МСД-1:ТIC
	16.689	79565286.939	25631735.151	0		МСД-1:ТIC
	19.560	97047.044	97650.127	0		МСД-1:ТIC
	19.975	97543.239	189668.846	0		МСД-1:ТIC
	20.563	435053.246	288447.986	0		МСД-1:ТIC
	20.588	829096.512	354979.212	0		МСД-1:ТIC

Заклучение

Стандарты активного вещества имидаклаприд, лямбда-цигалотрин, фипрониал пестицидов растворялись в хлороформе. Было обнаружено, что пестицид фипрониал присутствует в системе хлороформ–этилацетат (10:1) по сравнению со стандартами. Багира (имидаклаприд) в 10 мл хлороформа и 1 мл этилового спирта выделялась в ТСХ. В системе бензол–гексан (1:1) был обнаружен фипрониал. В УФ были видны при длинах волн 259 нм и 366 нм. GX–MS выявилось присутствие пестицида фипронила на 16,689 мин в вышеуказанных условиях.

Использованные литературы

1. Zikankuba V.L., Mwanyika G., Ntwenya J.E., James A. Pesticide regulations and their malpractice implications on food and environment safety. Cogent Food Agric. 2019.
2. Popp J., Peto K., Nagy J. Pesticide productivity and food security. A review. Agron. Sustain. Dev, 2013. – p. 243–255.
3. SANTE/11813/2017. Guidance Document on Analytical Quality Control and Method Validation Procedures for Pesticide Residues and Analysis in Food and Feed. Available online: http://ec.europa.eu/food/sites/food/files/plant/docs/pesticides_mrl_guidelines_wrkdoc_2017-11813.pdf (accessed on 9 July 2021).
4. Lehotary S.J., de Kok A., Hiemstra M., van Bodegraven P. Validation of a fast and easy method for the determination of 229 pesticide residues in fruits and vegetables using gas and liquid chromatography and mass spectrometric detection. J. AOAC Int. 2005. – p. 595–614.
5. Manual of Methods of Analysis of Foods. Pesticide Residues; Food Safety and Standards Authority of India Ministry of Health and Family Welfare Government of India: New Delhi, India, 2015. – p. 270.
6. Dharam P., Shankar A.U. Integrated Pest Management: Principles and Practice; CAB International: Oxfordshire, UK, 2012.
7. Anastassiades M., Lehotay S.J., Štajnbaher D., Schenck F.J. Fast and easy multiresidue method employing acetonitrile extraction/partitioning and “dispersive solid–phase extraction” for the determination of pesticide residues in produce. J. AOAC Int. 2003. – p. 412–431.
8. AOAC Official Method 2007.01. Pesticide Residues in Foods by Acetonitrile Extraction and Partitioning with Magnesium Sulfate [Electronic Resource]. Available online: https://weber.hu/Downloads/SPE/QuEChERS/AOAC_2007_01.pdf (accessed on 9 July 2021).

9. Методы определения микроколичеств пестицидов в продуктах питания, кормах и внешней среде: Справочник. Т. 1. – М.: Колос, 1992. – с. 566.

YUMSHOQ BUG'DOYNING QORAKUYa KASALLIGI HAQIDA MA'LUMOTLAR

Bekmuradov J.A., magistr, Qarshi davlat universiteti

Amanov O. A. professor, Janubiy Dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti direktori

Annotatsiya. Maqolada yumshoq bug'doyda aniqlangan qorakuya zamburug'i to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Kasallik qo'zg'atuvchisi *Ustilago tritici* C. Bauhin., *Tilletia laevis* J.G.Kühn., *Tilletia controversa* J.G. Kühn. zamburug' turlari ekanligi aniqlandi. Kasallik dastlab barglarda, barg qinida va boshqalarda paydo bo'lishi kuzatildi.

Kalit so'zlar: qorakuya, zamburug', teliospora, spora, *Ustilago*, *Tilletia*

Аннотация. В статье приведены сведения о головневых грибах, обнаруженных на мягкой пшенице. Возбудитель – *Ustilago tritici* C. Bauhin., *Tilletia laevis* J.G. Kühn., *Tilletia спорная* J.G. Кун. оказались грибковыми видами. Было замечено, что заболевание первоначально проявляется на листьях, листовых влагалищах и колосьях.

Ключевые слова: головневые, грибы, телиоспора, спора, *Ustilago*, *Tilletia*

Abstract. The article provides information about smut fungi found on soft wheat. The causative agent is *Ustilago tritici* C. Bauhin., *Tilletia laevis* J.G. Kühn., *Tilletia disputable* J.G. Kuhn. turned out to be fungal. The disease has been observed to initially appear on leaves, leaf sheaths and ears.

Key words: fungi, teliospore, spore, *Ustilago*, *Tilletia*

Mustaqillikdan so'ng yurtimiz aholisining eng ko'p iste'mol qiladigan va kunlik kaloriyasining asosiy qismini tashkil etuvchi yumshoq bug'doyning qishloq xo'jaligida foydalaniladigan maydonlardagi salmog'i bir necha marotabaga ko'payib, davlatimiz qishloq xo'jaligining asosiy strategik ekiniga aylandi. Biroq so'nggi ikki o'n yillikda dunyo g'alla dehqonchiligida asosiy muammoga aylangan va eng katta iqtisodiy zararni keltirayotgan qorakuya kasalligi dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Asosiy maydonda ekilayotgan yumshoq bug'doy navlarining deyarli barchasi ushbu qorakuya kasalligiga beriluvchan ekanligi aniqlangan. Shuning uchun ushbu muammoni hal etishda eng avvalo, kasallikni keltirib chiqaradigan zamburug'ning kasallik belgilarini to'liq o'rganish muhim ahamiyatga egadir (Gulmurodov 2016) [2]

O'zbekistonda zamburug'lar florasini keng va tizimli o'rganish 1946 yildan boshlab O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Botanika instituti sporali o'simliklar laboratoriyasi xodimlari tomonidan olib borilgan [4]. 1984-1987 yillarda Ya.S.Saliev, X.X.Nuraliev [5], Yu.Sh.G'afforov [9] va Mustafaevlar [3,4] tomonidan o'rganilgan.

Keyinchalik bug'doyda qorakuya kasalliklarini o'rganish bo'yicha B.A. Xasanov [10], A.A. Amanov va boshq. [1], R.Gulmurodov va boshq. [2], va boshqa bir qator olimlarning xizmatlari katta.

Bug'doy kasalliklari orasida hosilga zarari bo'yicha qorakuya kasalliklari zang kasalliklaridan keyin ikkinchi o'rinni egallagan. Kasallik o'simlikning bargi, poyasi va mevasida rivojlanib, turli xil qorakuya kasalligini keltirib chiqaradi. Kasallangan o'simlikda moddalar

almashinuvi izdan chiqib, fotosintez jarayoni sustlashadi va bu o'z navbatida o'simlik hosilini miqdori va sifatini pasayishiga olib keladi. Qorakuya zamburug'lari tabiatda keng tarqalgan bo'lib, donli ekinlarning hosilini kamaytirishi natijasida qishloq xo'jaligiga katta zarar keltiradi. Shuning uchun ham ularni o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot manbai va usullari

2021 - 2022 yillarda Qashqadaryo viloyatining fermer xo'jaliklari dalalaridan namunalar yig'ildi. To'plangan o'simlik namunalaridan qabul qilingan uslublarda gerbariy materiallari tayyorlandi. Gerbariy namunalari QarDU mikrobiologiya va biotexnologiya kafedrasining laboratoriyasida mikologik va mikrobiologik tahlil qilindi.

Bug'doyning bargi va boshloqlarida uchraydigan zamburug'ni aniqlashda, ularning morfologik belgilarini o'rganishda B-382PHiALC DC6V1000 mA raqamli mikroskop yordamida va aniqlagichlardan foydalanildi [7], [6]. Qorakuya zamburug'ini xalqaro zamonaviy nomenklaturasi <http://www.indexfungorum.org>, bazasi asosida berildi.

Tadqiqotning natijalari

Tadqiqotlarimiz davomida yumshoq bug'doy bargi va boshloqlarida qorakuya zamburug'lari uchrashi kuzatildi. Tadqiqot natijasida qorakuya kasalligining 3 ta turi ya'ni ulardan *Ustilago tritici* C. Bauhin., *Tilletia laevis* J.G. Kühn., *Tilletia controversa* J.G. Kühn. uchrashi kuzatildi. Aniqlangan zamburug'lar 1 ta bo'lim, 2 ta sinf, 2ta tartib, 2ta oila ekanligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval.

Bo'lim	Sinf	Tartib	Oila	Turkum	Tur
Basidiomycota	Ustilaginomycetes	Ustilaginales	<i>Ustilaginaceae</i>	<i>Ustilago</i>	<i>Ustilago tritici</i>
	Exobasidiomycetes	Tilletiales	<i>Tilletiaceae</i>	<i>Tilletia</i>	<i>Tilletia laevis</i>
					<i>Tilletia controversa</i>

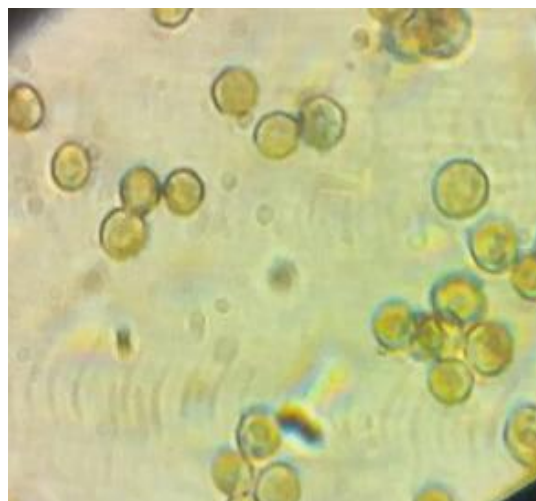
Jadval ma'lumotlariga ko'ra, aniqlangan zamburug'larni *Tilletia* turkumidan 2ta turi, *Ustilago* turkumidan 1ta tur uchrashi keltirildi (1-jadval).

Tilletia laevis J.G. Kühn. bug'doyning qattiq qorakuya kasalligini qo'zg'atadi. Kasallikning birinchi belgilari don sutli pishish davrida namoyon bo'ladi. Kasal o'simliklarning bo'yi pasayib,

boshloqlari kichikroq bo'lib, to'q-yashil tus oladi. Zararlangan don murtagining ichki qismlari emiriladi, faqat don po'sti butunligicha qoladi va biroz qalinlashadi, uning ichida qorakuya zamburug'ining sporalarini to'q-qo'ng'ir, deyarli qora tusli teliosporalar kukuni hosil bo'ladi, bunday don qorakuya xaltachalari yoki qorakuya soruslari ham deb ataladi. Teliosporalari to'q-zaytun-qo'ng'irgacha, dumaloq, tuxum, ba'zan cho'zilgan dumaloq shaklda bo'lib, tashqi qobig'i silliq (1-rasm.a.b).

1-

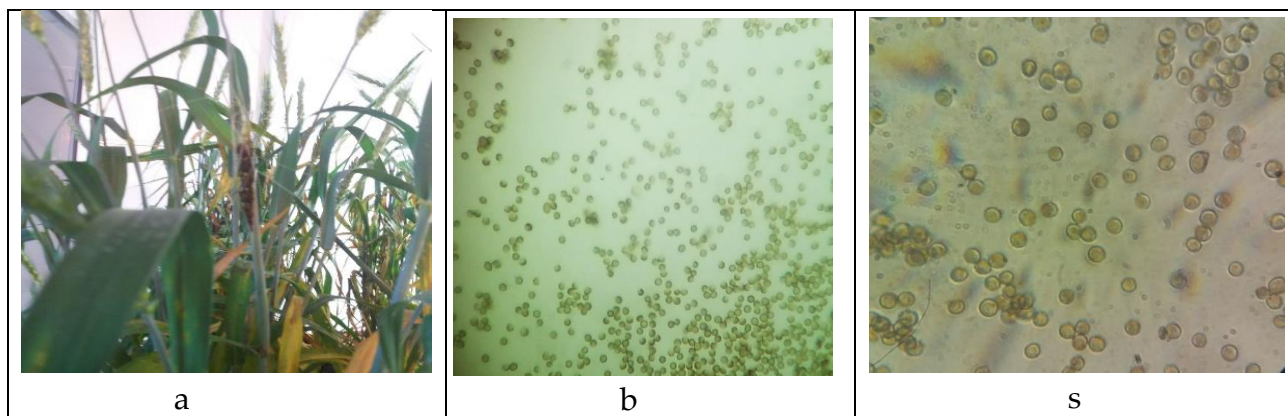
rasm.

Yumshoq bo'g'doyning qattiq qorakuya kasalligi;
zararlangan bo'g'doy donchalari; b - *Tilletia laevis* zamburug'ining teliosporalari.

a-

Tilletia controversa J.G. Kühn. zamburug'i pakana qorakuya kasalligini qo'zg'atadi. Pakana qorakuya faqat kuzgi bug'doyni zararlaydi, bahorgi bug'doyni zararlamaydi. Kasallik bahorda qishlagan maysalar o'sishini yangilash davrida zararlangan o'simliklar barglarida kichik, xira-oqish, sariq tusli xlorotik dog'lar va chiziqlikchalar hosil qilishi bilan namoyon bo'ladi. Teliosporalar sharsimon, tuxumsimon yoki ellipsimon, qopqoq ochiq jigarrang.

Ustilago tritici (Pers.) zamburug'i bug'doyda chang qorakuya kasalligini qo'zg'atadi. Bu zamburug' bahori bug'doyga tushadi (2-rasm.a). Bug'doy boshloqlari chiqqan paytdan boshlab ko'rinadi va o'suv davrida dalada oson aniqlanadi, chunki yashil tusli sog'lom boshloqlar orasida zararlanganlari qora tusga kiradi. Boshloqda don o'rnida qorakuya to'zondek chang qorakuya sporalarini –teliosporalari rivojlanganligi kuzatiladi. Teliosporalari yupqa, silliq, sharsimon, ellipsimon, sporalarini to'q-jigarrang yoki qora, deyarli qora tusli changsimon teliosporalar kukuniga aylanadi (2-rasm.b).

2. rasm. Bug'doyning chang qorakuya kasalligi; a- zararlangan bug'doy boshoqlari; b,s- *Ustilago tritici* (Pers.) zamburug'ini teliosporalarining mikroskopik ko'rinishi.

Xulosa qilib aytganda, bizni tadqiqotimiz davomida yumshoq bug'doyda qorakuya zamburug'ining 3 ta turi uchrashi kuzatildi. *Tilletia laevis* bug'doyning qattiq qorakuya kasalligini, *Tilletia controversa* zamburug'i pakana qorakuya va *Ustilago tritici* zamburug'i esa bug'doyda chang qorakuya kasalligini qo'zg'atishi aniqlandi. Ushbu zamburug'lar Basidiomycota bo'limiga mansub bo'lib, 2 ta sinf, 2 tartib, 2 oila va 3 turi uchrashi qayd qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amanov A.A., Siddiqov R.E. Bug'doyning sariq, qo'ng'ir zang va qorakuya kasalliklari hamda ularga qarshi kurash omillari // Paxtachilik va donchilik. –Toshkent, 2000. – №2. – B.33-34.
2. Gulmurodov R.A. Bug'doyning maysa, ildiz, poya chirishlari, qorakuya, un- shudring kasalliklari va ularga qarshi kurash choralari. Monografiya. Toshkent: ToshDAU, 2016, 160 bet.
3. Mustafaev I.M. Nurota qo'riqxonasi yuksak o'simliklari mikromitsetlari. B.f.b.f.d(PhD) dis. avtoref. – Tashkent, 2018 –20 s.
4. Мустафаев И.М. Новые данные о головневых грибах Нуратинского хребта. Вестник СПГУ. Сер. 3. 2015. Вып. 4.С. 51-57
- 5 Нуралиев Х. Х. Микромицеты сосудистых растений Кашкадарьинской области. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 1998. – 18.с.
6. Рамазанова С.С., Ахмедова Ф.Г., Сагдуллаева М.Ш., Киргизбаева Х.М. Гапоненко Н.И. Флора грибов Узбекистана. Т. IV., Головневые грибы. – Ташкент: Фан, 1987. – 144 с.
7. Роскин Г.И. Микроскопическая техника. – М.: Сов. Наука, 1967. – 447 с.
8. Солиева Я.С. Микромицеты сосудистых растений Сурхандарьинской области.: Автореф. дис. канд. биол. наук. – Ташкент, 1989. – 21 с.
9. Гаффоров Ю. Ш. Микромицеты сосудистых растений Наманганской области.: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Ташкент, 2005 –21 с.
10. Hasanov B.A. Mikologiya. Bakalavriat va magistratura talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, 2015, 314 bet.

**ECHKILAR KATTA QORIN SYUQLIGINING AYRIM BIOKIMYOVIY
KO'RSATGICHLARIGA VA MIKROORGANIZMLAR SONIGA OZUQALAR KIMYOVIY
TARKIBINING TA'SIRI**

Kuziyev M.S., Haydarov D.Ya.

Sharof Rashidov nomidagi Samaqrand davlat universiteti

q-mirzohid@samdu.uz

h-dilovar@samdu.uz

Annotasiya. Ushbu maqolada kuz-qish mavsumida cho'l-yaylov chorvachiligi sharoitida asosiy ozuqa sifatida keng foydalaniladigan ozuqabop o'simlik turlari bilan oziqlantirilgan mahalliy jaydari zotli echkilarning ozuqalarni iste'mol qilishi, katta qorindagi mikroorganizmlar soni va ayrim biokimyoviy jarayonlarining kechishi bo'yicha erishilgan natijalar keltirilgan. Ozuqa rasioni tarkibidagi strukturaviy uglevodlar, protein miqdorini optimallashtirish orqali katta qorindagi hazm jarayonlarning mutadil kechishini ta'minlash mumkinligi to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Dag'al ozuqa, quruq va to'yimli moddalar, xom protein, iste'mol qilinishi, katta qorin syuqligi, mikrofauna, infuzoriyalar, bakteriyalar, pH, ammiak, uchuvchi yog' kislotalari.

**ВЛИЯНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА КОРМОВ НА НЕКОТОРЫЕ
БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ РУБЦОВОЙ ЖИДКОСТИ И КОЛИЧЕСТВО
МИКРООРГАНИЗМОВ У КОЗ**

Кузиев М.С., Хайдаров Д.Я.

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Аннотация. В данной статье представлены результаты потребления местными козами количества микроорганизмов в рубце и течения некоторых биохимических процессов в осенне-зимний период при кормлении кормовыми растениями, широко используемыми в качестве основного корма в пустынно-пастбищных условиях. Представлен материал, что структурные углеводы в рационе могут обеспечить бесперебойное функционирование пищеварительных процессов в рубце за счет оптимизации количества протеинов.

Ключевые слова: грубые корма, сухое и питательные вещества, сырой протеин, потребленный, рубцовое жидкость, микрофауна, инфузории, бактерии, pH, аммиак, летучие жирные кислоты.

**INFLUENCE OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF THE FEED ON SOME
BIOCHEMICAL INDICATORS OF RUMINAL FLUID AND THE NUMBER OF
MICROORGANISMS IN GOATS**

Kuziev M.S., Khaidarov D.Ya

Samakhrand State University named after Sharof Rashidov

Abstract. This article presents the results of the consumption by local goats of the number of microorganisms in the rumen and the course of some biochemical processes in the autumn-winter period when fed with fodder plants that are widely used as the main feed in desert-pasture conditions. The material

is presented that structural carbohydrates in the diet can ensure the smooth functioning of the digestive processes in the rumen by optimizing the amount of proteins.

Key words: roughage, dry matter and nutrients, crude protein, consumed, ruminal fluid, microfauna, ciliates, bacteria, pH, ammonia, volatile fatty acids.

Tadqiqotning dolzarbligi

Keyingi yillarda mamlakatimizda chorvadorlarga yaratilayotgan imkoniyatlar natijasida chorva mollari bosh sonining ortishi, noqulay ekologik omillar ta'sirida ozuqabop o'simliklarning botanik va kimyoviy tarkibining, to'yimlilik qiymatining pasayib ketishi kuzatilmoqda va shu bilan birgalikda cho'l-yaylov chorvachiligi sharoitida chorva mollarining rasioni deyarlik to'lig'icha uglevodlarga, jumladan kletchatkaga boy bo'lgan dag'al ozuqalardan iborat bo'lib qolmoqda. Kletchatka, esa rasiondagi quruq moddalarni iste'mol qilinishini cheklovchi va to'yimli moddalar hazmlanishini pasaytiruvchi omillardan bo'lib qolmoqda [1; 38-65, 3; 479]. Sohaga tegishli bo'lgan adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarda, dag'al ozuqalar quruq moddasining 40-60 % ni xom kletchatka tashkil qiladi.

Dag'al ozuqalar tarkibidagi qiyin hazmlanuvchi kletchatka, sellyuloza, gemisellyuloza, lignin kabi uglevodlarning nisbati kavshovchi hayvonlarning oshqozonoldi bo'lmalaridagi hazm jarayonlarining kechishini va katta qorindagi mikroorganizmlar populyasiyasini belgilab beruvchi omil hisoblanadi (6; 6-10). Kavshovchi hayvonlarning katta qornida bakteriyalar, infuzoriyalar, zamburug'lar kabi miroorganizmlar yashaydi va ular katta qorindagi hazm jarayonlarining mutadil kechishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ozuqa rasion faqat dag'al ozuqalardan iborat bo'lganda sellyulozaning 81-92%, gemisellyulozaning 93-97%, va rasionga konsentrat ozuqalar qo'shilgan esa sellyulozaning 71-85% hamda gemisellyulozaning 51-61% oshqozon oldi bo'lmalarida hazmlanishi aniqlangan [7; 377-387].

Ozuqa rasionining kimyoviy tarkibi optimal darajada bo'lganida katta qorindagi mikroorganizmlar nisbati va u yerda kechadigan biokimyoviy, fiziologik hamda mikrobiologik jarayonlarining kechishi me'yorida borib, u yerdagi hazm jarayonlarining mutadil kechishini ta'minlaydi. Shuning uchun mamlakatimizda cho'l yaylov chorvachiligida chorva mollarining asosiy ozuqa bazasini tashkil etuvchi ozuqabop o'simliklarning iste'mol qilinishi, katta qorindagi mikrofloraga ta'sirini va ushbu dag'al ozuqalarning hazmlanishini aniqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ishning maqsadi

Tadqiqotimizning asosiy maqsadi cho'l yaylov chorvachiligi sharoitida dag'al ozuqa turlari bilan alohida (monooziqlantirish yo'li bilan) oziqlantirilgan echkilarning ozuqalarni iste'mol qilinishi, katta qorindagi mikroorganizmlar soni va ayrim biokimyoviy jarayonlar kechishining ozuqa turiga va kimyoviy tarkibiga bog'liqligini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajarildi: Ozuqabop o'simlik turlarining kimyoviy tarkibi, ozuqabop o'simlik turlarining iste'mol qilinishi, ozuqa rasioni kimyoviy tarkibiga mos holda katta qorin suyuqligidagi mikroorganizmlar soni va ayrim biokimyoviy o'zgarishi o'rganildi.

Tadqiqotni frganish usullari

Tadqiqotlarimiz davomida ozuqa rasioniga cho'l yaylov chorvachiligida kuz-qish mavsumlarida ozuqa sifatida keng foydalaniladigan ozuqabop o'simlik turlari kiritildi. Tadqiqot obyekti sifatida yoshi, jinsi, tirik vazni, jun qoplami va zoti bo'yicha bir xil – analog bo'lgan

mahalliy jaydari zotli 1,5-2,0 yoshli echkilar tanlab olindi, fiziologik tajribalar ishlab chiqarish tajribalarining oxirgi 7-kunidan boshlab amalga oshirildi, tadqiqotlar uchun nazorat va tajriba guruhlari shakllantirildi, har bir guruhga 3 tadan echkilar tanlab olindi, tajribalar ho'jalik sharoitida olib borildi.

Ozuqalar, ozuqa qoldiqlari, ekskrementlarni zootexnikaviy tahlili umum qabul qilingan uslublar bo'yicha [2; 520, 4; 44] katta qorin suyuqligidan na'muna olish – zond yuborish usulida, katta qorin suyuqligining rN – Benchtop metrda da, Ammiak - Rassel bo'yicha [V.S. Asatiani, 1965], Infuzoriyalar soni – Goryayev to'rida bevosita mikroskopiya usuli bilan, Bakteriyalar soni – metil-violet bilan bo'yalgan va fiksasiya qilingan surtmalarda bevosita mikroskopiya usuli bilan va UYoK ning umumiy konsentrasiyasi – Markgamm apparatida bug'li distillasiyalash usuli bilan amalga oshirildi [3; 479].

Tadqiqot natijalari

Olingan ma'lumotlarning ko'rsatishicha, echkilar tomonidan iste'mol qilingan quruq moddaning miqdori va uning hazmlanishi ozuqalar turiga va uning tarkibidagi to'yimli moddalarning, jumladan protein va kletchatka miqdoriga mos holda turlicha bo'lishi aniqlandi [7; 377-387].

Quyidagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, echkilarni cho'l yaydov chorvachiligi sharoitida oziqlantirishda keng foydalanilayotgan, dag'al ozuqalar tarkibidagi strukturaviy uglevodlarning darajasi har xil bo'lib, bug'doy somonida yuqori darajada: sellyuloza - 33,50%, gemisellyuloza - 39,5% va lignin - 18,9% ni tashkil qilsa, bu ko'rsatkichlar karrak tarkibida eng kam miqdorni tashkil qildi va mos holda - 30,26, 32,6 va 15,6% ni tashkil etdi. Shuvoq bilan yantoq qiyoslanayotgan ozuqalar ichida oraliq o'rinni egalladi.

1-jadval.

Ozuqalar tarkibidagi strukturaviy uglevodlarning miqdori, %

t/r	Ozuqalarning nomi	Strukturali uglevodlar, %.		
		Sellyuloza	Gemisellyuloza	lignin
1	Karrak	30,26	32,6	15,6
2	Yantoq	32,17	35,6	17,3
3	Shuvoq	31,06	32,3	17,6
5	Bo'g'doy somoni	33,50	39,5	18,9

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki ozuqabop o'simlik turlari ichida chorva mollari tomonidan nisbatan yaxshi iste'mol qilinadigan shuvoq va karrakning tarkibida, yantoq va bug'doy somoniga nisbatan strukturali uglevodlar miqdori ko'pligi ko'rinib turibdi, strukturali uglevodlar ozuqalarning iste'mol qilinishini va katta qorindagi hazm jarayonlarini belgilab beruvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Shularni inobatga olgan holda yuqorida nomlari keltirilgan ozuqabop o'simlik turlarining iste'mol qilinish ko'rsatkichlari bo'yicha tadqiqot olib borildi va natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Uglevod fraksiyalarining ulushiga mos holda dag'al ozuqalarning istemol qilinishi, ($M \pm m$; $n=3$)

№	Ko'rsatkichlar	Dag'al ozuqalar			
		Karrak	Yantoq	Shuvoq	Bug'doy somoni
1	Ozuqa miqdori, kg.	4,0	4,0	4,0	4,0
2	Iste'mol qilingani, kg.	3,48±0,08	1,49±0,04	3,12±0,08	2,02±0,05
3	Iste'mol qilinish darajasi, %.	87,05±1,89	37,25±0,90	78,03±1,89	50,48±1,15
4	Shundan quruq modda, kg.	2,841±0,04	1,288±0,03	2,674±0,03	1,774±0,03

Jadvaldagi ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dag'al ozuqalarning iste'mol qilinish darajasini solishtiradigan bo'lsak, yantoqda mos holda karrakga nisbatan 49,8% ga va bug'doy somonida esa 36,57% ga kam iste'mol qilganligi aniqlandi. Ammo, olingan natijalarimizga ko'ra karrak bilan shuvoq pichani orasida jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan farq aniqlanmadi.

O'rganilgan dag'al ozuqalar ichida karrak va shuvoqning iste'mol qilinishini yuqori darajada bo'lishi bizning nazarimizda ularning nisbatan yumshoq va tarkibining boshqa ozuqalarga nisbatan proteinga boy bo'lganligi hamda hazmlanishi qiyin bo'lgan kletchatka va uning fraksiyalarini nisbatan kam saqlashi bilan tushuntiramiz, yantoq va bug'doy somonining nisbatan kam iste'mol qilinishini, avvalo yantoq pichanining tikanli shoxlarini echkilar oziqlanish paytida og'iz bo'shlig'iga olinishini qiyinligi bilan, bug'doy somonining esa yo'g'on tolali kletchatkasining katta qorin bo'shlig'ida uzoq muddat saqlanib qolishi bilan tushuntiramiz.

Solishtirilayotgan guruhlar orasida, ya'ni gemisellyulozaning miqdori ko'p bo'lgan yantoq va somon bilan oziqlantirilganida iste'mol qilingan quruq moddaning miqdori, gemisellyulozani kam saqlovchi ozuqalarga nisbatan (karrakga) – 45,3% va 62,44% va shuvoqqa nisbatan mos holda 48,2 va 66,34 % ni tashkil qildi.

Katta qorin suyuqligi muhitining kislotalilik darajasi solishtirilayotgan guruhlarda o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning nisbatan ikki xil bo'lishi ma'lum darajada ammiakning konsentratsiyasiga, hamda hosil bo'ladigan uchuvchi yog' kislotalarining umumiy miqdoriga va nisbatini o'zaro o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli, cho'l yaylov chorvachiligi sharoitida chorva mollarini oziqlantirishda keng foydalaniladigan bitta ozuqabop o'simlik turi bilan oziqlantirishning (monooziqlanish) katta qorindagi hazm jarayonlariga ko'rsatadigan ta'sirini solishtirgan holda, iste'mol qilingan to'yimli moddalarning hayvonlar mahsulotiga transformasiya qilinish darajasini aniqlash imkonini berishi mumkinligini hisobga olgan holda, tajriba hayvonlari katta qorin suyuqligining ayrim biokimyoviy ko'rsatkichlarini qiyosiy o'rgandik.

3-jadval

Katta qorindagi ayrim biokimyoviy ko'rsatkichlarning o'zgarishi

t/r	Ko'rsatkichlar	Ozuqalar			
		karrak	yantoq	shuvoq	somon
1	rN	7,1-7,2	6,7-6,9	7,0-7,2	6,6-6,7
2	Ammiak, mg%	16,37±3,01	10,49±0,78	14,91±0,67	12,47±0,56
3	UYoK, g/mMol/l	11,47±0,09	6,3±0,86	10,87±0,63	7,25±1,17

Natijalarimizga ko'ra katta qorin suyuqligidagi ammiakning konsentrasiyasi karrak bilan oziqlantirilganda 16,37 mg% ni tashkil qilgan bo'lsa, yantoq bilan oziqlantirilganda 35, 92% ga, shuvoq – 8,92 va somon bilan oziqlantirilganda esa – 23,83%ga kam bo'lishi qayd etildi.

Ko'rinib turibdiki, qish mavsumida echkilarni oziqlantirishda keng foydalanilgan dag'al ozuqalar orasida karrak bilan oziqlantirilganida echkilar katta qorin suyuqligidagi ammiak konsentrasiyasining yuqori bo'lishi, u yerdagi UYoK (uchuvchi yog' kislotalari) ning umumiy miqdori ortishiga olib keldi. Bu esa katta qorindagi mikroorganizmlar miqdorining ortishini ta'min etish bilan birgalikda echkilar katta qorin suyuqligidagi mikrobial oqsillar miqdorini oshishiga ham olib keldi.

Mavjud ozuqalar bilan echkilarni oziqlantirishda foydalanilgan ozuqalar orasida, karrak bilan oziqlantirilganida katta qorin suyuqligidagi, ammiakning konsentrasiyasi yuqori bo'lishini ta'min etib, uchuvchi yog' kislotalarining umumiy miqdorini ortishiga olib keldi. Bu esa katta qorindagi mikroorganizmlar miqdorini ortishini ta'min etish bilan birga, mikrobial oqsillar miqdorini ham oshishiga sabab bo'ldi.

4-jadval

Katta qorin suyuqligidagi mikroorganizmlar sonining ozuqa tarkibiga qarab o'zgarishi ($M \pm m$; $n=3$)

t/r	Ko'rsatkichlar	Ozuqalar			
		karrak	yantoq	shuvoq	somon
1	Mikrofauna, ming/l	1,031±0,05	891,80±2,94	1,121±3,71	910,0±5,12
2	Infuzoriyalar, ming	615,52±4,91	503,40±3,41	592,4±3,12	650,1±3,48
3	Bakteriyalar, ming	415,48±3,98	388,4±2,76	528,6±4,26	259,9±2,78

Katta qorindagi achish va bijg'ish jarayonlarining kechishi eng avvalo katta qorinning motor funksiyalari bilan bog'liqdir. Oshqozonoldi bo'lmalarining motor funksiyasi, undagi ozuqa massasida kechadigan mikrobli jarayonlar va bu paytda hosil bo'ladigan metabolitlarning qonga so'rilishi bilan bog'liq bo'lgan barcha jarayonlari bilan, ozuqalarning kimyoviy tarkibiga hamda fizikaviy xususiyatlariga bog'liq holda amalga oshadi. Bu jarayonlar ozuqalar massasining aralashishini va suyuq fraksiyaning yangilanishini, yaxshi chaynalmasdan yutilgan ozuqa massasi so'lak va me'da shiralarini butun qalinligi bo'ylab shimib oladi bu esa adgezimikroorganizmlarni ozuqalar yuzasiga yaxshi yopishishini ta'min etadi. Koordinasiyalangan va ritmik qisqarish natijasida ozuqa massasi navlarga ajratiladi va evakuasiyaga «tayyorligi»ga qarab katta qorindan qat qoringa yoki qayta chaynash uchun og'iz bo'shlig'iga qaytariladi [5; 28-48].

Yumshoq karrak massasi katta qorinda so'lak va boshqa me'da shiralarini o'ziga shimib oladi, suyuqliklar bilan yengil aralashib katta qorinning mutadil qisqarishini va harakat funksiyasining faol davomiyligini tinch holatiga nisbatan 33,2% ga yuqori bo'lishini ta'min etdi. Bu esa, ushbu guruh echkilarining katta qorinida UYoK ni hosil bo'lishi, va bu mahsulotning katta qorin mikroorganizmlari tomonidan sintezlanadigan mikrobial oqsillar miqdorini oshishiga qulay sharoit yaratilishiga olib keldi hamda katta qorinda bakteriyalarning ortishi dag'al ozuqalar

tarkibidagi qiyin hazmlanuvchi strukturali uglevodlarning hazmlanishini oshiradi deb hisoblaymiz.

Xulosa

Keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib kuz-qish mavsumida monoozuqalar bilan oziqlantirilgan hayvonlar tomonidan ozuqalarning iste'mol qilinishi, katta qorindagi ayrim biokimyoviy jarayonlar va mikroorganizmlar soni ozuqalarning kimyoviy tarkibiga qarab o'zgarib turishi ya'ni, strukturali uglevodlar miqdorining ortishi ozuqa iste'mol qilinishiga, biokimyoviy ko'rsatgichlarga va mikrofaunaga salbiy ta'sir ko'rsatdi, miqdorning nisbatan kamayishi aksincha bo'ldi. Demak ozuqalar tarkibidagi strukturali uglevodlar, proteinlar miqdorini optimal-lashtirish orqali katta qorindaga hazm jarayonini nazorat qilish mumkin.

Foydalanilagn adabiyotlar

1. Viktorov P.I., Metodika i organizasiya zootexnicheskix opytov- M. Agropromizdat., 1991.-s 38-65.
2. Kondrakhin I.P, Arxipov A.V., Levchenko G.A. i dr. Metody veterinarnoy klinicheskoy laboratornoy diagnos- tiki: **Spravochnik // - Moskva. – S, - 2004. - 520 s.**
3. Kalashnikov A.P., Kleymenov N.I. i dr. Normy i rasiony kormleniya sel'skoxozyaystvennykh jivotnykh. M.Agropromizdat. 2003.s.479.
4. Metodicheskiye rekomendatsii po opredeleniyu uglevodnoy pitatel'nosti rastitel'nykh kormov dlya jvachnykh jivotnykh /Grigoryev N.G., Vorobyev Ye.S i dr. - M.- 1984. - 44s.
5. Ovsyannikov N.I. Opytnoye delo v jivotnovodstve.- M. Kolos.1976.28-48
6. M.S.Kuziev. The content of structural carbohydrates in forage used in the feeding of sheep and goats during the winter period of the year. European Applied Sciences 1 (9), 3-6. 2016. 6-10
7. Williams A.C.G., Withers S.E. The production of plant cell wall polysaccharide degrading enzymes by hemicellulytic rumen bacterial isolates on range of carbohydrate substates // J. appl. Bacteriol. – 1982. – V. 52. – P. 377-387.

UDK: 572.087(045)

ANDIJON SHAHRIDA JOYLASHGAN №1-SON MAKTAB O'QUVCHILARINING (2-11 SINF) LANDOLT TESTI ASOSIDA INTELLEKTUAL RIVOJLANISH DARAJASI

Abduvaliyeva Feruza Muxamatnurovna¹, Xushmatov Shunqor Sadullaevich

¹Farg'ona davlat universiteti, tayanch doktoranti (PhD),

¹O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi magistratura va asosiy doktorant bo'limi boshlig'i

Abduvalieva MF@bk.ru

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda Andijon shahrida joylashgan №1-son maktab o'quvchilarining (2-11 sinf) intellektual rivojlanish darajasini Landolt testi («Landolt halqalari») yordamida tahlili bo'yicha olingan natijalarda maktab o'quvchilarida (2-11 sinf) «Topshiriqni bajarish tempi» (A) (sh.b.) o'g'il bolalarda minimal/maksimal $0,26 \pm 0,001 / 0,42 \pm 0,002$, qizlarda $0,16 \pm 0,001 / 0,43 \pm 0,002$ ga, «Diqqatning samaradorligi va barqarorligi» ko'rsatkichi (S) (sh.b.) o'g'il bolalarda minimal/maksimal $0,68 \pm 0,002 / 1,72 \pm 0,03$, qizlarda $0,76 \pm 0,002 / 1,75 \pm 0,03$ ga teng bo'lib, qonuniyat tavsifida ortishi, 11 yoshda nisbatan pasayishi aniqlandi. Mazkur «geteroxronizm» holati o'quvchilarning fiziologik yoshiga bog'liq bo'lishi mumkinligi tahmin qilindi.

Kalit so'zlar: intellektual rivojlanish, maktab o'quvchilari, Landolt testi.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ У УЧАЩИХСЯ (2-11 КЛАССОВ) ШКОЛЫ №1 ГОРОДА АНДИЖАН НА ОСНОВЕ ТЕСТА ЛАНДОЛЬТА

Абдувалиева Феруза Мухаматнуровна¹, Хушматов Шункор Садуллаевич²

¹ Базовый докторант (PhD) ФДУ

² Заведующий отделом магистратуры и базового докторанта, Министерство высшего и среднеспециального образования Республики Узбекистан

Abduvalieva MF@bk.ru

Аннотация: В данном исследовании результаты, полученные по анализу уровня интеллектуального развития школьников №1 (2-11 классы) города Андижана с использованием теста Ландольта ("Кольца Ландольта") у школьников (2-11 классы) показатель "Темп выполнения задания" (A) минимальный/максимальный $0,26 \pm 0,001 / 0,42 \pm 0,002$ - у мальчиков, $0,16 \pm 0,001 / 0,43 \pm 0,002$ - у девочек, и "Эффективность и стабильность внимания" (S) минимальный/максимальный у мальчиков составляет $0,68 \pm 0,002 / 1,72 \pm 0,03$, у девочек - $0,76 \pm 0,002 / 1,75 \pm 0,03$, а также обнаружено увеличение в описании закона, относительное уменьшение в возрасте 11 лет. Предполагалось, что это состояние "гетерохронизма" может зависеть от физиологического возраста школьников.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, ученики школы, тест Ландольта.

INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SCHOOLCHILDREN (CLASS 2-11) ON SCHOOL NUMBER 1 LOCATED IN ANDIJAN CITY BASED ON THE LANDOLT TEST

Abduvalieva Feruza Mukhamatnurovna¹, Hushmatov Shunkor Sadullaevich²

¹Preparatory doctoral student (PhD) of FSU

²Head of the Department of Master's and Basic Doctoral Student, Ministry of Higher and
Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan

Abduvalieva MF@bk.ru

Abstract: *In this study, the results obtained on the analysis of the level of intellectual development of schoolchildren №1 (2-11 classes) in Andijan city using the Landolt test ("Landolt rings") in schoolchildren (2-11 classes) "Tempo of completing the assignment" (A) minimum/maximum $0.26 \pm 0.001 / 0.42 \pm 0.002$ in boys, $0.16 \pm 0.001 / 0.43 \pm 0.002$ in girls, "Efficiency and stability of attention" indicator (S) the minimum/maximum in boys is $0.68 \pm 0.002 / 1.72 \pm 0.03$, in girls it is $0.76 \pm 0.002 / 1.75 \pm 0.03$, and in the description of the law, an increase was found, a relative decrease in the age of 11 years. It was assumed that this state of "heterochronism" may depend on the physiological age of the students.*

Key words: *intellectual development, schoolchildren, Landolt test.*

Kirish

Bolalar va o'smirlarda intellektual rivojlanish darajasi ko'p sondagi omillarga bog'liq bo'lib, ayniqsa ta'lim jarayonida intellektual yuklamalarni optimallashtirish muhim amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi [Anoxin, 1980; 453-b.; Bezrukix va Efimova, 2000; 16-17-b.; Marxvaidze, 2001; 392-b.].

Jumladan, tadqiqotlarda nooqilona strukturaga ega ta'lim jarayoni bolalar va o'smirlarda jismoniy va intellektual rivojlanish darajasiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatishi tasdiqlangan [Arshavskiy, 1976; 475-b.].

Umumiy holatda, o'quvchilarda intellektual rivojlanish bevosita, «Diqqatni jamlash», «Berilgan topshiriqni bajarish tezligi», «Diqqatni jamlash barqarorligi» kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi va bunda jismoniy toliqish ta'sirida intellektual rivojlanishni belgilab beruvchi ko'rsatkichlar qiymati susayishi qayd qilinadi [Boyko, 1976; 248-b.; Bim-Bad, 1999; 180-190-b.; Belous, 2000; 5-21-b.; Baronenko va Terenteva, 2003; 191-195-b.].

Yuqorida ta'kidlanganidek, bolalar va o'smirlarning intellektual rivojlanish darajasiga asosan, quyidagi omillar ta'sir ko'rsatishi tasdiqlangan [Bezrukix va Efimova, 2000; 16-17-b.]:

- **fiziologik omillar** (fiziologik yosh, jins, salomatlik holati, uyqu rejimi, ovqatlanish tarkibi va rejimi, dam olish rejimi va boshq.);

- **jismoniy omillar** (odam organizmiga ta'sir ko'rsatuvchi biotik va abiotik omillar);

- **ruhiy omillar** (asab tizimining holati va boshq.).

Shuningdek, tadqiqotlarda maktab o'quvchilarida aqliy ish bajarish qobiliyati bioritm yoki xronotipga bog'liqligi ham taxmin qilinadi [Antropova, 1967; 251-b.; Kuznetsov, 2000; 50-52-b.; Kulikov, 2000; 506-b.; Gagieva va boshq., 2008; 64-67-b.].

Mazkur **tadqiqot ishining maqsadi** – O‘zbekiston Respublikasi Andijon viloyati Andijon shahrida joylashgan №1-son maktab o‘quvchilarining (2-11-sinf) intellektual rivojlanish darajasini Landolt testi («Landolt halqalari») yordamida tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot materiallari va uslublari

Tadqiqotlar Andijon viloyati Andijon shahrida joylashgan №1-son maktabda amalga oshirildi.

Odamning intellektual ish bajarish qobiliyati fiziologik (fiziologik yosh, jins, salomatlik holati va boshq.), geografik-iqlim, ekologik omillar va ruhiy (asab tizimi) omilga bog‘liq bo‘lib, maktab o‘quvchilarida aqliy rivojlanish darajasini baholashda ruhiy/diagnostik testlar ob‘ektiv ma‘lumot olish imkonini beradi [Guminskiy va boshq., 1990; 239-b.; Krasnopevsev, 2001; 84-85-b.; Gagieva va boshq., 2008; 64-67-b.; Ageeva va boshq., 2018; 31301-1-31301-4-b.].

Tadqiqotlarda maktab o‘quvchilarida intellektual rivojlanish darajasini baholashda Landolt testidan foydalanildi (1-rasm).

1-rasm. Andijon shahrida joylashgan №1 son maktab o‘quvchilarida test bo‘yicha eksperimental tadqiqot o‘tkazish jarayoni (I); Landolt testi varaqasi (II) (2020 yil).

Odatda, **Landolt testi** («Landolt halqalari») – psixomotor faoliyat jadalligi, diqqatni doimiy jalb qilishni talab qiluvchi bir xil tavsifdagi ishni bajarish, ya‘ni bir xildagi axborotlarni qayta ishlash bilan bog‘liq intellektual faoliyat davomida diqqatni jamlash darajasi va barqarorligini baholashda samarali uslub hisoblanadi [Sysoev, 2007; 32-b.; Lobofova, 2018; 54-178-b.]¹.

Landolt testi maktab o‘quvchilarida asab tizimining funksional holati asosida intellektual rivojlanish darajasini quyidagi ko‘rsatkichlar asosida baholash imkonini beradi [Krasnopevsev, 2001; 84-85-b.]:

Topshiriqni bajarish tempi (A) (sh.b.) quyidagi formula (1) yordamida aniqlandi:

$$A=S/t \quad (1)$$

Bu erda *A* – topshiriqni bajarish tempi(sh.b.); *S* – respondent tomonidan «Landolt halqalari» jadvalida qayta ishlangan qismdagi belgilar soni; *t* – topshiriqni bajarish vaqtini (sek.) ifodalaydi.

¹ Методы диагностики внимания тест // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://balaevata.sch7-pav.ru/.../vnimanie.pdf> Дата обращения: 18.12.2022 г.

Diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) (sh.b.) quyidagi formula (2) yordamida aniqlandi:

$$S=(0,5 \times N-2,8 \times n) / 60$$

Bu erda S – diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (sh.b.); N – 1 minut davomida respondent tomonidan qarab chiqilgan belgilar soni; n – 1 minut davomida qarab chiqilganda yo'l qo'yilgan xatolar sonini ifodalaydi.

Tadqiqotlarda olingan experimental natijalarni matematik-statistik qayta ishlashda OriginPro v. 8.5 SR1 (EULA, Northampton, MA 01060-4401, AQSH) matematik-statistik tahlil dastur paketidan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Amalga oshirilgan tadqiqotlarda Landolt testi natijalari tahlili bo'yicha maktab o'quvchilarida (2-11-sinf) topshiriqni bajarish tempi (A) (sh.b.) o'g'il bolalarda o'rtacha minimal $0,26 \pm 0,001$, maksimal $0,42 \pm 0,002$, qizlarda minimal $0,16 \pm 0,001$, maksimal $0,43 \pm 0,002$ ga teng bo'lib, umumiy holatda qonuniyat tavsifida ortib borishi, shuningdek o'g'il bolalar va qizlarda ham 11 yoshda mazkur ko'rsatkich qiymati nisbatan pasayishi qayd qilindi.

Diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) (sh.b.) o'g'il bolalarda o'rtacha minimal $0,68 \pm 0,002$, maksimal $1,72 \pm 0,03$, qizlarda minimal $0,76 \pm 0,002$, maksimal $1,75 \pm 0,03$ ga teng bo'lib, mazkur ko'rsatkich ham o'g'il bolalar va qizlarda 11 yoshda nisbatan pasayishi aniqlandi (1-jadval).

Intellectual rivojlanish – bevosita, odam organizmining markaziy asab tizimi funksional imkoniyatlari bilan ham belgilanib, mazkur ko'rsatkichga turli xil omillar ta'sirida o'zgarishi qayd qilinadi [Anoxin, 1980; 453-b.; Marxvaidze, 2001; 392-b.; Bezrukix va Efimova, 2000; 16-17-b.].

Jumladan, tadqiqotlarda qayd qilingan – o'quvchilarda topshiriqni bajarish tempi (A), diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) bo'yicha olingan qiymatlardagi «geteroxronizm» holati o'quvchilarning fiziologik yoshiga bog'liq bo'lishi mumkinligi tahmin qilindi.

1-Jadval

Andijon shahrida joylashgan №1-son maktab o'quvchilarining (2-11 sinf) Landolt testi asosida intellektual rivojlanish darajasi ko'rsatkichlari ($M \pm m$)

T/ r	Jismoniy rivojlanish indekslari	Fiziologik yosh guruhlari (sinflar)									
		2- sinf	3- sinf	4- sinf	5- sinf	6- sinf	7- sinf	8- sinf	9- sinf	10- sinf	11- sinf
O'g'il bolalar (n=110)											
1.	Topshiriqni bajarish tempi (A) (sh.b.)	0,14 ±0,0 01	0,27 ±0,0 01	0,30 ±0,0 02	0,19 ±0,0 01	0,26 ±0,0 01	0,34 ±0,0 01	0,35 ±0,0 02	0,36 ±0,0 02	0,36 ±0,0 01	0,42 ±0,0 02
2.	Diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) (sh.b.)	0,68 ±0,0 02	1,17 ±0,0 1	1,28 ±0,0 3	0,88 ±0,0 03	1,15 ±0,0 1	1,43 ±0,0 2	1,45 ±0,0 2	1,51 ±0,0 3	1,53 ±0,0 3	1,72 ±0,0 3
Qizlar (n=110)											
1.	Topshiriqni bajarish tempi (A) (sh.b.)	0,16 ±0,0 01	0,20 ±0,0 01	0,30 ±0,0 01	0,25 ±0,0 01	0,33 ±0,0 01	0,38 ±0,0 02	0,43 ±0,0 02	0,39 ±0,0 01	0,43 ±0,0 02	0,43 ±0,0 02
2.	Diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) (sh.b.)	0,76 ±0,0 02	0,89 ±0,0 03	1,21 ±0,0 1	1,07 ±0,0 1	1,39 ±0,0 2	1,55 ±0,0 3	1,62 ±0,0 3	1,59 ±0,0 3	1,73 ±0,0 3	1,75 ±0,0 3

Xulosa

Shunday qilib, Landolt testi bo'yicha maktab o'quvchilarida (2-11- sinf) topshiriqni bajarish tempi (A) (sh.b.) o'g'il bolalarda minimal/maksimal $0,26 \pm 0,001 / 0,42 \pm 0,002$, qizlarda $0,16 \pm 0,001 / 0,43 \pm 0,002$ ga, diqqatning samaradorligi va barqarorligi ko'rsatkichi (S) (sh.b.) o'g'il bolalarda minimal/maksimal $0,68 \pm 0,002 / 1,72 \pm 0,03$, qizlarda $0,76 \pm 0,002 / 1,75 \pm 0,03$ ga teng bo'lib, qonuniyat tavsifida ortishi, 11 yoshda nisbatan pasayishi aniqlandi. Mazkur «geteroxronizm» holati o'quvchilarning fiziologik yoshiga bog'liq bo'lishi mumkinligi tahmin qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Агеева А.В., Скороходова А.А., Семенов Ю.Н. Оценка умственной работоспособности при помощи таблицы Анфимова // Материалы X Всероссийская научн.-практ. конф. молодых ученых «Россия молодая». – 2018. – С.31301-1-31301-4-б.
2. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности // Москва. – 1980. – С.453.
3. Антропова М.В. Работоспособность учащихся и ее динамика в процессе учебной и трудовой деятельности // Москва. – Изд-во «Просвещение», 1967. – С.251.
4. Аршавский И.А. Очерки по возрастной физиологии // Москва. – Изд-во «Медицина», 1976. – С.475.

5. Бароненко В.А., Терентьева И.С. Иерархия взаимосвязей показателей умственной работоспособности, мотивационно-эмоциональной сферы, физического развития и здоровья при адаптации к педагогическому пространству учеников 3-5-го классов общеобразовательной школы // Тезисы докладов международного симпозиума «Вариабельность сердечного ритма». – Ижевск, 2003. – С.191-195.
6. Безруких М., Ефимова С. Кто живет по режиму – в школе не устает // Здоровье детей. – 2000. – №43-44. – С.16-17.
7. Белоус П.Д. Динамика умственной работоспособности учащихся 5-6 классов // Автореферат дисс. ... к.псих.н. – Киев, 2000. – С.5-21.
8. Бим-Бад. Педагогический энциклопедический словарь // Москва. – Изд-во «Просвещение», 1999. – С.180-190.
9. Бойко Е.И. Механизмы умственной деятельности // Москва. – Изд-во «Педагогика», 1976. – С.248.
10. Гагиева З.А., Бициева И.Б., Тибиллов Б.Ю. Некоторые критерии оценки умственной работоспособности школьников 12-13 лет // Успехи современного естествознания. – 2008. – №2. – С.64-67.
11. Гуминский А.А., Леонтьева Н.Н., Маринова К.В. Руководство к лабораторным занятиям по общей и возрастной физиологии // Москва. – Изд-во «Просвещение», 1990. – С.239.
12. Краснопевцев В.М. К методике определения умственной работоспособности учащихся средних школ / Гигиена и санитария. – 2001. – №12. – С.84-85.
13. Кузнецов В. Хронобиология и биоритмы // ОБЖ. – 2000. – №3. – С.50-52.
14. Куликов Л.В. Психические состояния: Хрестоматия // СПб. – Изд-во «Питер», 2000. – С.506.
15. Лобозова О.В. Оптимизация психофизиологической адаптации студентов-первокурсников дифференцированным применением немедикаментозных тренирующих методов // Дисс. ... на соиск. учен. степ. к.мед.н. – Санкт-Петербург, 2018. – С.54-178.
16. Мархваидзе Р.И. «Основы анатомии, физиологии и гигиены детей и подростков: Лекции» // Стерлитамак. – Изд-во СГПИ, 2001. – С.392.
17. Сысоев В.Н. Тест Ландольта диагностика работоспособности (Методическое руководство). – Изд. 2-е. // СПб. – Изд-во «ИМАТОН». – 2007. – С.32.

“JAYRON” IXTISOSLASHTIRILGAN PITOMNIGI FLORASINING TAHLILI

Esanov Husniddin Qurbonovich

Buxoro davlat universiteti doktoranti, b.f.n., dotsent

husniddin_1978@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Jayron pitomnigi o'simliklarining taksonomik tahlili keltirilgan. Unda “Jayron” pitomnigi florasida 46 oila, 194 turkumga mansub 293 turdan iboratligi aniqlangan. Taksonomik tahlilda oilalar va turkumlar tarkibi Turan cho'l florasiga xos xususiyatlarni namoyon qilgan.

Kalit so'zlar. Janubi-G'arbiy Qizilqum, Jayron, flora, oila, turkum.

АНАЛИЗ ФЛОРЫ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО ПИТОМНИКА "ДЖЕЙРАН"

Эсанов Хусниддин Курбонович

Докторант Бухарского государственного университета, к.б.н., доцент

husniddin_1978@mail.ru

Аннотация. В статье представлен таксономический анализ растений питомника Джейран. Установлено, что флора питомника «Джейран» состоит из 293 видов, принадлежащих к 46 семействам, 194 родам. При таксономическом анализе структура семейств и родов показала черты, характерные для флоры пустыни Туран.

Ключевые слова. Юго-Западные Кызылкум, Джейран, флора, семейство, род.

ANALYSIS FLORA OF THE SPECIALIZED NURSERY “JEYRAN”

Esanov Husniddin Kurbonovich

Doctoral student of the Bukhara State University, Candidate of Biological Sciences

husniddin_1978@mail.ru

Abstract. The article presents a taxonomic analysis of plants from the Jeyran nursery. It was found that the flora of the Jeyran nursery consists of 293 species belonging to 46 families, 194 genera. In taxonomic analysis, the structure of families and genera showed features characteristic of the flora of the Turan desert.

Keywords. Southwestern Kyzylkum, Jeyran, flora, family, genus.

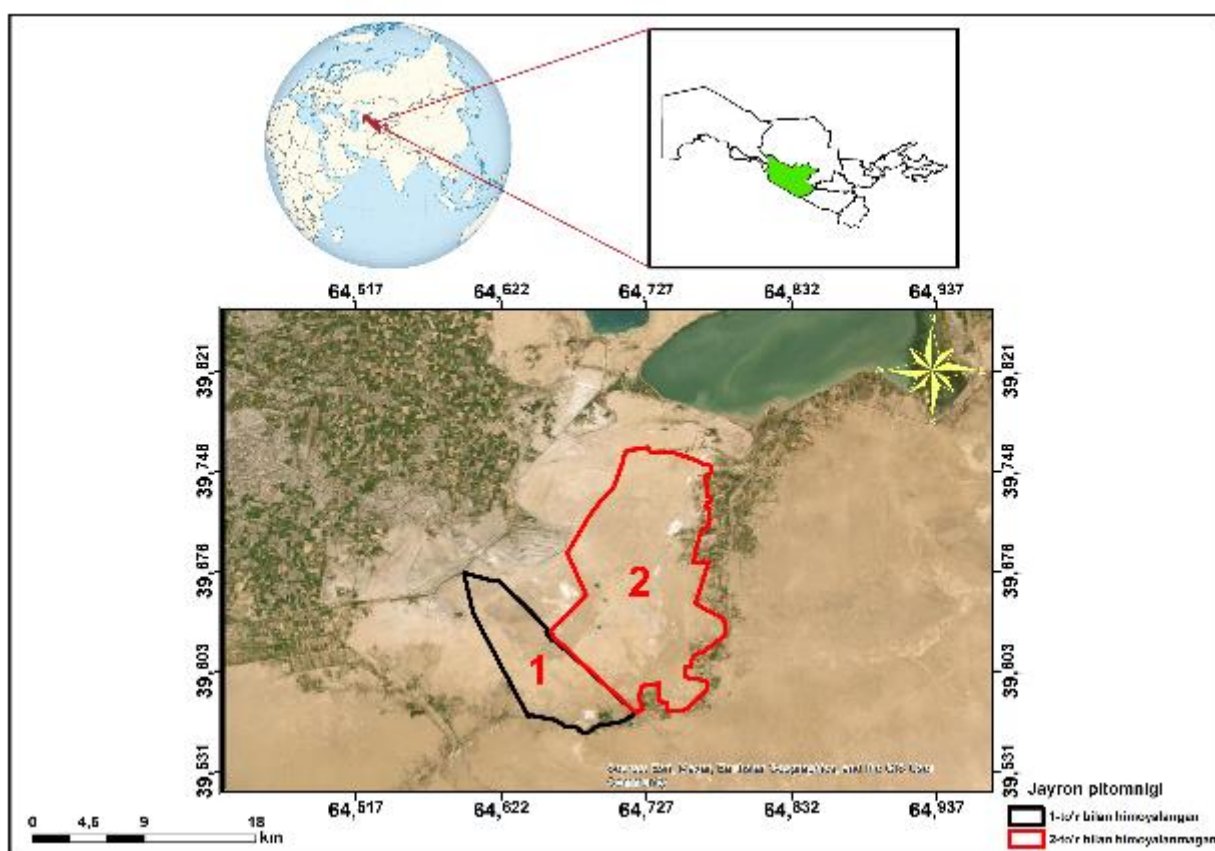
Kirish

Janubi-g'arbiy Qizilqum o'ziga xos tabiiy iqlim sharoiti va rel'efga ega. Ushbu hudud mo'tadil iqlimli qumli cho'l, qoldiq tog'lar, to'qaylar va o'zlashtirilgan maydonlardan tashkil topgan. Hududda antropogen ta'sirlar juda kuchli namoyon bo'lgan. Buning oqibatida kamyob o'simlik va hayvonot dunyosiga salbiy ta'sirlar ortib borishi kuzatilmoqda. Shu munosabat bilan ularni muhofaza qilish va ko'paytirish uchun muhofaza qilinadigan hududlar “Qizilqum” davlat qo'riqxonasi va Buxoro ixtisoslashtirilgan “Jayron” pitomnigi tashkil qilingan. Tadqiqotlar davomida “Jayron” pitomnigining Janubi-g'arbiy Qizilqum o'simliklarining muhofazasidagi o'rni va ahamiyatini aniqlangan.

“Jayron” pitomnigi Qizilqum cho'lining janubiy-g'arbiy qismida Buxoro shahridan 42 km uzoqlikda Kogon va Qorovulbozor tumanlari orasidagi A-380 avtomagistral bo'ylab joylashgan. Mazkur hudud maydoni ikki qismdan iborat bo'lib, umumiy maydoni 16522 gektarni tashkil qiladi (1-rasm). Birinchi hudud maydoni 5145 gektar bo'lib atrofi sim to'rlar bilan o'ralgan va bu

yerda jayronlar maxsus ko'paytiriladi. Ikkinchi hududi 11377 gektarni tashkil qilib ochiq maydonlardan iborat. Jayron pitomnigi botanik geografik jihatdan Turon provinsiyasi, Buxoro okrugi, Qarshi-Qarnabcho'l rayoni tarkibiga kiradi [7]. Ushbu hudud reliefi o'ziga xos turli tekislik va tepaliklardan tashkil topgan bo'lib, Qaynag'och past tog'i uchraydi. Uning balandligi 332 metrni tashkil qiladi.

Jayron pitomnigida botanik tadqiqotlar dastlab A. Fayziev (1986) tomonidan olib borilgan. Unda hududning flora tarkibi 37 oilaga mansub 160 turdagi yuksak o'simliklardan tashkil topganligi keltirilgan [9]. Keyingi tadqiqotlar B. Mardonov [3] ga tegishli bo'lib, unda Jayronlarning o'simlik qoplamiga ta'siri o'rganilgan va 200 ga yaqin yuksak o'simliklar uchrashini qayd etgan. Ammo ikkala tadqiqotlarda ham o'simliklar ro'yxati keltirilmagan. Ushbu olib borilgan tadqiqotlar pitomnik o'simliklarini maxsus o'rganish ob'ekti sifatida qaralmaganligini namoyon qilmoqda. Natijada hududning yuksak o'simliklari to'g'risidagi qimmatli ma'lumotlari bugungi kunga qadar yetarli asosga ega emas.

1-rasm. "Jayron" ixtisoslashgan pitomnigi xaritasi.

Tadqiqot ob'ekti va metodlari. Tadqiqot ob'ekti "Jayron" ixtisoslashgan pitomnigi florasini hisoblanadi. Dala tadqiqotlari davomida yig'ilgan o'simliklar namunalari "Flora Uzbekistan" [10] va "Opreделitel rasteniy Sredney Azii" [4] manbalari asosida aniqlandi.

Olingan natijalar va uning muhokamasi. Tadqiqotlar 2006-2022 yillarda olib borildi. 400 dan ortiq gerbariy namunalari tayyorlandi. Yig'ilgan namunalar asosida "Jayron" pitomnigi florasini 46 oila, 194 turkumga mansub 293 turdan iboratligi aniqlandi. Shundan 57 tur (19.45%) adventiv tur sifatida qayd etildi. A.Fayziev va B.Mardonovlarning ma'lumotlari bilan solishtirsak bir yarim, ikki barobar turlar soni ko'pligini ko'rish mumkin. Turlar sonining ko'pligi ilgari hudud florasining yaxshi o'rganilmaganligi va bevosita avtomagistral yo'l bilan bog'liq deyish mumkin.

Aniqlangan turlar hudud florasini uchun yangi yoki ilk bor keltirilmoqda deyish qiyin. Chunki hudud florasining ro'yxati ilgari to'liq shakllantirilmagan.

A.Fayziev [9] ning "Materiali k flore Buxarskogo spetsializirovannogo pitomnika po virashivaniyu Djeiryanov" maqolasida 60 dan ortiq turni ro'yxatini keltirgan, ammo unda ayrim noaniqliklar mavjud. Jumladan, *Allium schubertii*, *Chorispermum aralocaspicum*, *Cithareloma lehmannii*, *Aphanopleura capillifolia*, *Ceratocarpus arenarius*, *Astragalus iliensis*, *Lachnoloma lehmannii*, *Matthiola chenopodiifolia* mazkur hudud uchun qayd etilgan, ammo tadqiqot hududidan topilmadi. Ushbu turlar noto'g'ri identifikatsiya sababli flora tarkibiga kiritilgan. Ilmiy manbalarda ham ushbu turlarni mazkur hududda uchramasligi qayd etadi [4; 10].

Jayron pitomnigi maydoni uning atrofida joylashgan Buxoro vohasi hududidan (287 ming ga.) bir necha o'n barobar kichik bo'lishiga qaramasdan o'simlik turlariga boyligini namoyon qildi. Pitomnik florasini 293 turdan tashkil topgan bo'lib Buxoro vohasi (528 tur) florasining 55,49% ini tashkil qildi. Ushbu holat pitomnik hududida o'simlik turlarining muhofaza qilinganligini asoslaydi. Bu esa antropogen ta'sirlar kuchli bo'lgan Janubi-G'arbiy Qizilqumda o'simlik qoplamini muhofaza qilish zarurligini dalili hisoblanadi.

Yuksak taksonomik birliklar boshqa floralar kabi nomutanosib, ya'ni qarag'aytoifalar 1 tur va magnoliyatoifalar 292 turni tashkil qildi. Bu cho'l florasiga xos xususiyat bo'lib hisoblanadi. Magnoliyatoifalar 10 oila, 40 turkumga mansub 55 tur lolasimonlar va 35 oila, 152 turkum 237 tur magnoliyasimonlardan tashkil topgan. Boshqa cho'l floralari kabi qarag'aytoifa o'simliklar muhim o'rin egallamaydi va bir tur *Ephedra strobilacea* Bunge bilan ishtirok etyapti. Qirqquloqtoifa bo'limi vakillari uchramadi.

Tahlilda o'nta yetakchi oila tanlab olindi. Ushbu oilalar A.Fayzievni [9] tadqiqot natijalari bilan solishtirildi (1-jadval). Ko'rinib turibdiki oilalar tarkibida keskin farqlar kuzatildi. Bu holat hudud florasini ilgari maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida belgilanmaganligidan dalolat beradi. Ayniqsa Apiaceae, Caryophyllaceae, Convolvulaceae oila vakillari hududda keng tarqalganligiga qaramasdan kam sonda qayd etilgan.

1-jadval

Jayron pitomnigi polimorf oilalarning solishtirma tahlili

Fayziev, 1987		Esanov, 2022	
Oilalar	Turlar soni	Oilalar	Turlar soni
Asteraceae	22	Asteraceae	44
Poaceae	22	Poaceae	37
Amaranthaceae	20	Amaranthaceae	35
Fabaceae	12	Fabaceae	28
Brassicaceae	12	Brassicaceae	28
Boraginaceae	7	Boraginaceae	13
Caryophyllaceae	2	Caryophyllaceae	10
Polygonaceae	7	Polygonaceae	7
Apiaceae	1	Apiaceae	7
Convolvulaceae	3	Convolvulaceae	6

Oxirgi tadqiqot natijalari Jayron pitomnigida Asteraceae 44 tur (15,02%), Poaceae 37 tur (12,63%), Amaranthaceae 35 tur (11,95%), Fabaceae 28 tur (9,56%), Brassicaceae 28 tur (9,56%),

Boraginaceae 13 tur (4,44%), Caryophyllaceae 10 tur (3,41%), Polygonaceae 7 tur (2,39%), Apiaceae 7 tur (2,39%) va Convolvulaceae 6 tur (2,05 %) bilan ishtirok etishi qayd etdi. Qolgan 36 oila tarkibida 1-5 tur mavjud.

Asteraceae Qizilqumda, xususan Buxoro vohasi florasida yetakchi oila sifatida keltiriladi [12]. Mazkur oilaning yetakchiligi ko'proq antropogen muhitlar bilan bog'liq. Jayron pitomnigi atrofida antropogen ta'sirlarning mavjudligi tufayli hudud florasida sinantrop turlar bilan uyg'unlikda shakllangan. Shuningdek, Amu-Buxoro kanali suvlari tufayli shakllangan ko'llar bu jarayonda bevosita ishtirok etadi. Oila vakillari hududning o'zlashtirilgan maydonlari, ko'l bo'ylari, to'qaylar, qumli va gipsli maydonlarda keng tarqalgan. Oilaning hududda keng tarqalgan turlariga *Leuzea repens*, *Artemisia annua*, *A. turanica*, *Centaurea pulchella*, *Cousinia dichotoma*, *Cousinia prolifera*, *Cousinia resinosa*, *Dipterocome pusilla*, *Heteroderis pusilla*, *Koelpinia turanica*, *Microcephala lamellata* kiradi.

Poaceae vakillari asosan qumli, gilli, gipsli tuproqlar va to'qaylarda keng tarqalgan terofitlardan tashkil topgan. Ular fitogeografik jihatdan Qadimiy O'rtaer (20 tur), Paleartika (8), Golarktika (2) va Plyuregional (3) hududlarda keng tarqalgan. Hududning qumli maydonlarida *Bromus tectorum*, *Eremopyrum bonaepartis*, *Henrardia persica*, *Schismus arabicus*, *Poa bulbosa*, sho'rxoklarda *Aeluropus lagopoides*, *A. littoralis*, o'zlashtirilgan maydonlar va uning atroflarida *Avena fatua*, *Cynodon dactylon*, *Echinochloa crus-galli*, *Phragmites australis*, *Sorghum halepense* kabi turlar uchraydi. Oila tarkibida *Bromus* (4 tur) va *Eremopyrum* (4) turlar soni bo'yicha yetakchilik qildi.

Amaranthaceae Turon florasining keng tarqalish arealiga ega yetakchi oilalaridan biri hisoblanadi. Oila vakillari O'rta Osiyoning sho'r va qumli cho'llarida tarqalgan [8]. Asosan galofit turlardan iborat. Turlarning geografik tarqalishi O'rta Osiyo, Eron, Turon va Qadimiy O'rtaer bilan uzviy aloqada ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, keng tarqalish arealiga *Amaranthus albus*, *A. retroflexus*, *A. viridis*, *Chenopodium album*, *Oxybasis glauca* kabi Plyuregional turlar ham mavjud. Ushbu turlarning mazkur hududda uchrashiga antropogen omillarning mahsuli sifatida qarash mumkin.

Navbatdagi o'rinni Fabaceae oilasi egalladi. Unda *Astragalus* L. turkum vakillari muhim ahamiyat kasb etdi. Oila tarkibining 50 % i ushbu turkumga tegishli. Bir yillik (12 tur) va ko'p yillik (11) turlar ustunlik qiladi. Brassicaceae oilasi terofit turlardan tashkil topganligi bilan ajralib turadi. Oila 28 tur bilan ishtirok etayotgan bo'lsa, shundan 26 tur 1 yilliklar (*Diptychocarpus strictus*, *Isatis minima*, *Leptaleum filifolium*, *Meniocus linifolius*, *Neotorularia torulosa*, *Strigosella africana*, *Tetracme recurvata*) hisoblanadi. Ular hududning psammofil florasida tarkibiga kiradi. Boraginaceae, Caryophyllaceae, Polygonaceae, Apiaceae va Convolvulaceae oila vakillari ham Turon provinsiyasiga xos cho'l xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan turlardan tashkil topganligi qayd etildi.

Jayron pitomnigining yetakchi oilalar tarkibi Turon provinsiyasi floralari tarkibiga mutanosib ekanligini ko'rsatdi. Oilalar ketma-ketligi cho'l florasining umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi [1; 2; 5; 6; 11]. Shuningdek, yetakchi oilalar tarkibi 50 tur adventiv o'simliklardan tashkil topganligi aniqlandi. Bunda Poaceae (16 tur), Asteraceae (10) va Brassicaceae (10) yetakchilik qildi.

Polimorf turkumlar orasida *Astragalus* – 14 tur bilan birinchi o'rinni egalaydi. Ushbu turkum vakillari hududda keng tarqalib o'simlik qoplamini shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shuningdek, *Cousinia* – 6 tur, *Bromus*, *Eremopyrum*, *Zygophyllum*, *Euphorbia*, *Lepidium*,

Strigosella, *Halimocnemis*, *Convolvulus*, *Centaurea* har biri 4 turdan iborat. Ushbu yetakchi turkumlarni Janubi-G'arbiy Qizilqumdagi Qizilqum davlat qo'riqxonasi yetakchi turkumlari bilan solishtirildi (2-jadval).

2-jadval

Jayron pitomnigi va Qizilqum qo'riqxonasi yetakchi turkumlarning solishtirma tahlili

Jayron pitomnigi		Qizilqum davlat qo'riqxonasi	
Turkum	Tur	Turkum	Tur
<i>Astragalus</i>	14	<i>Astragalus</i>	8
<i>Cousinia</i>	6	<i>Calligonum</i>	7
<i>Bromus</i>	4	<i>Caroxylon</i>	6
<i>Eremopyrum</i>	4	<i>Bassia</i>	4
<i>Zygophyllum</i>	4	<i>Heliotropium</i>	4
<i>Euphorbia</i>	4	<i>Convolvulus</i>	4
<i>Lepidium</i>	4	<i>Artemisia</i>	4
<i>Strigosella</i>	4	<i>Cousinia</i>	4
<i>Halimocnemis</i>	4	<i>Tamarix</i>	4
<i>Convolvulus</i>	4	-	-
<i>Centaurea</i>	4	-	-
Jami	56 (19,11%)		45 (19,39%)

Yetakchi turkumlar tarkibidagi turlarning ulushi umumiy florada bir xil ekanligini namoyon qildi. Ikki flora tarkibida *Astragalus* yetakchilikni ko'rsatdi. Shimoldan janubga qarab turkumning boyligi ortib boradi, tekisliklarda esa uning xilma-xilligi tog'larga qaraganda kamroq bo'ladi. Astragal turlarining yuqori xilma-xilligi O'rta Osiyoning tog'li hududlarida kuzatiladi. Bizning floramizda *Astragalus* turkumining boyligi har bir hududning tabiiy sharoiti bilan bog'liq [11].

Xulosa qilib aytganda Janubi-G'arbiy Qizilqumda Jayron pitomnigi florasi tarkibi turlarga boyligi bilan o'ziga xos xususiyatni namoyon qildi. Tahlil natijalari uning florasi tarkibida Eron-Turon elementlari markaziy o'rinni egallaganligini ko'rsatdi. Shu bilan birga tarqalish areali keng bo'lgan turlarning ko'p sonidagi ishtiroki flora tarkibini sezilarli darajada o'zgarishiga olib kelgan. Buni Poaceae, Asteraceae va Brassicaceae oilalarining yetakchiligi va tarkibidagi adventiv turlarning yuqori ko'rsatkichi bilan izohlash mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yerejepov S.Ye. Flora Karakalpakii, yee xozyaystvennaya xarakteristika, ispolzovanie i oxrana. – Tashkent: Fan, 1978. – S.10-15.
2. Yesemuratova R.X. Sulton Uvays tog'i florasi. Dis. ... b.f.f.d. (PhD). – Toshkent: 2022. – 95 b.
3. Mardonov B. Vozdeystvie Djejrana na rastitelnyy pokrov pustine. Avtoref. dis. ... kand. biol. nauk. – Moskva, 1993. – 25 s.
4. Opredeletel rasteniy Sredney Azii: Kriticheskiy konspekt flori. T. I–X. – Tashkent: Fan, 1968 – 1993.
5. Saribaev B. Flora i rastitelnost plato Ustyurt i perspektivi ix ispolzovaniya: Dis. ... dokt. biol. nauk. – Tashkent, 1994. – S.35-48.
6. Serekeeva G.A. Flora Bukantau: Dis. ... kand. biol. nauk. – Tashkent, 2012. – S.24-35.

7. Tojibaev K.Sh., Beshko N.Yu., Popov V.A. Botaniko-geograficheskogo rayonirovanie Uzbekistana // Botanicheskie jurnal. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2016. – №10 (101). – S. 1105-1130.
8. Turemuratov U. Rastitelniy pokrov severo-zapadnix Kizilkumov. – Tashkent: Fan, 1978. – S.17-21.
9. Fayziev A., Salimov X, Nazarov I.K. Materiale k flore Buxarskogo spetsializirovannogo pitomnika po virashivaniyu Djeýranov. // Kulturnie i dikorastushie rasteniya Buxarskogo oazisa. Tashkent. 1987. s. 21-26.
10. Flora Uzbekistana. V 6 t. – Tashkent: izd. AN UzSSR, 1941-1963.
11. Sherbaev B. Flora i rastitelnost Karakalpakii. – Nukus: Karakalpakstan, 1988. – 304 s.
12. Esanov H.K., Usmonov M.X. Two alien species of Asteraceae new to Uzbekistan (Bukhara oasis) // Turczaninowia, 2018. – № 21(4). P. 175–180.

09.00.00

FALSAFA FANLARI
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

**O'ZBEKISTON HARBIY XIZMATCHILARI FAOLIYATIDA QAHRAMONLIK
G'OYALARINING TARBIYAVIY AHAMIYATI**

Djo'raev Farxod Qurbonboevich

Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi xuzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar
instituti tadqiqotchisi

Annotasiya: Maqolada harbiy xizmatchilar faoliyatida qahramonlik g'oyalarining o'rni va ahamiyati tarixiy, xalqaro va empirik tajriba asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: urushlar, harbiy xizmatchilar, harbiy an'analar, milliy qahramonlik g'oyalari.

**ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГЕРОИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ВОЕННОСЛУЖАЩИХ УЗБЕКИСТАНА**

Джўраев Фарход Гурбанбоевич

Научный сотрудник Института социальных и духовных исследований
Республиканского центра духовности и просвещения

Аннотация: В статье на основе исторического, зарубежного и эмпирического опыта показаны роль и значение героических идей в деятельности военнослужащих.

Ключевые слова: войны, военнослужащие, воинские традиции, идеи национального героизма.

**EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF HEROIC IDEAS IN THE ACTIVITIES OF
MILITARY SERVANTS OF UZBEKISTAN**

Djo'raev Farkhod Gurbanboevich

Researcher of the Institute of Social and Spiritual Research under the Republican Center
for Spirituality and Enlightenment

Abstract: Based on historical, foreign and empirical experience, the article shows the role and significance of heroic ideas in the activities of military personnel.

Key words: wars, servicemen, military traditions, ideas of national heroism.

Zamonaviy dunyoda yuksak axloqiy g'oyalar, milliy-ma'naviy qadriyatlar va mafkuraviy tamoyillarga bo'lgan talab ortib bormoqda. Yangi dunyo ijtimoiy-ma'naviy qarashlar tizimi turfa xil ko'lam kasb etib, unga bo'lgan yondashuvlar ham turlicha namoyon bo'lmoqda. Tarxiy voqelik shundan dalolat beradiki, muayyan jamiyatning, davlatning erishgan ijobiy natijalari, taraqqiyotining asl ildizi bunyodkor g'oyalarning ko'pligi va amalga oshirishga bo'lgan ehtiyojda namoyon bo'ladi. Urushlar, ixtiloflarning avvalida esa aksariyat ijtimoiy adabiyotlarda keltirilganidek vayronkor g'oyalarni amalga oshirishga bo'lgan urinishlarda ko'rinadi. Jamiyatda

sodir bo'luvchi turfa hodisalar u yoki bu g'oyaning mahsuli sifatida qaraladi. "Bunyodkor g'oyalar ta'sirida inson ezgulikka yetishish, millatlar va davlatlar esa ozodlik va mustaqillikka erishi uchun intiladi, adolat va haqiqat tantanasi yo'lida kurashadi, buyuk tarixiy g'alabalarni qo'lga kiritadi"[1]. Vayronkor g'oyalar esa "jamiyatni tubanlikka yetaklab, odamlarni g'arazli niyat va qabih maqsadlarga undaydigan, xalqlar va davlatlarni tanazzul va halokatga mahkum etadigan g'oyalardir"[1]. Xalqlar, ularni o'z ortidan ergashtiruvchi yo'l boshchilarning qaysi g'oya atrofida birlashishiga qarab o'sha xalqning yuksalishi yoki tanazzulini oldindan ko'rish, bashorat qilish mumkin.

Tadqiqot mavzuimizning asosiy negizi hisoblangan "qahramonlik g'oyalari" ham bunyodkor g'oyalarning ajralmas qismi sifatida muayyan millatga, xalqqa o'ziga xos ruh beradigan, millatni o'z ortidan yetaklovchi shaxslarga nisbatan ishlatiladigan tushuncha bo'lib hisoblanadi. Urushlar davrida ham, bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish chog'ida ham, islohotlar davrida ham jamiyat ana shunday qahramonlik g'oyalariga qolaversa, qahramonlarga ehtiyoj sezadi. Chunki, barcha davrlarda ham xalqlar taqdirini aynan qahramonlar belgilab bergani manbalardan ma'lum. Shu sababdan, qahramonlik g'oyalarining paydo bo'lishi, tarixiy-tadrijiy bosqichi, umumiy yo'nalishlarini ko'rib chiqish paragrafimizning o'z oldiga qo'yan maqsadlaridan biridir.

Hozirgi davrda qahramonlik tushunchasiga individual qarash ham shakllangan bo'lib, inson o'zi uchun kundalik hayotda unga o'rnak bo'luvchi shaxslarga, oila a'zolari, yoshi kattalarga, yaqin yoki uzoq qarindoshlariga nisbatan qarash mumkin. "Qahramon" atamasining ko'plab ilmiy ta'riflari mavjud bo'lib, ularning mazmun-mohiyati bir-biridan farq qilmaydi. Rus tilining izohli lug'atida muallif S.I. Ojegov tomonidan keltirilgan ta'rif quyidagi ko'rinishga ega: "Qahramon - o'zining fidoyiligi bilan g'ayrioddiy jasorat ko'rsatadigan odam; adabiy asarning bosh qahramoni; davr, muhit xususiyatlarini o'zida mujassam etgan shaxs (zamonimiz qahramoni); O'ziga e'tiborni jalb qilgan kishi; shahar — aholisi ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik ko'rsatgan shaharning faxriy nomi va boshqalar"[2].

Mualliflar, T. Umnova T, D. Bochkarevalar taniqli faylasuf V.I. Dalning qahramonlik tushunchasiga bergan ta'rifini quyidagicha sharhlashgan: "Qahramon - risar, jasur jangchi, mard jangchi, mo'jizaviy jangchi; urushda ham, tinchlikda ham jasur hamroh, fidoyi. Hikoyaning qahramoni, eng muhimi, birinchi shaxs. Qahramon, ulug'vor, jasur, turli vaziyatlarda umidsizlikka tushmaydigan dadil, mard"[3]. Mualliflarga ko'ra, "vaqt o'tishi bilan qahramonlarning ishlari bizni o'ylashga, sevishtga, hamdard bo'lishga majbur qiladi. Har doim qahramonlar bo'lgan. Bular mukofot va umumbashariy e'tirof uchun emas, balki faqat jamiyat va davlatni asrab-avaylash g'oyasiga amal qilgan holda, o'zlari haqida o'ylamasdan jasoratga erishadigan odamlardir. Kelgusi kun muammosini aniq tushunish, uning yechimlarini izlash – bu ularning fuqarolik pozitsiyasidir. Bu odamlar o'zlarining shaxsiy vaqtlarini, pullarini va hatto hayotlarini jamiyat manfaati uchun fidokorona qurbon qiladilar"[3].

Keltirilgan ikki ta'rifda ham bir-biriga o'xshash umumiy jihatlar va farqli jihatlarni ham kuzatish mumkin. Umumiy jihat – bu qahramonlik faqat insonlarga xos bo'lgan qarashdir. Farqli tomoni esa, shaharlar yoki jonsiz predmetlarga ham bunday maqomni berilishidir. Bunday motivlar muayyan davr uchun (urush holati nazarda tutilmoqda) o'zining kutilgan natijasini beradi. Yoki ko'zlangan maqsadga yetish imkoniyatini yaratadi. Ikkinchi jahon urushi davridagi yo'qotishlar, qurbonlar sonining keskin ortishi muayyan hudud aholisining ruhiy beqarorligini keltirib chiqaradi. Ruhan beqaror bo'lgan fuqarolardan esa ijobiy hatti-harakatlar kutib bo'lmaydi.

Bunday vaziyatda amaldagi hukumat biror hudud aholisini ma'naviy rag'batlantirish maqsadida ana shunday g'oyalarga qo'l uradi. Shu jihatdan, qahramon shahar termini o'zining oldiga qo'ygan maqsadga erishadi.

Mazkur tasavvurlarni S.N. Bulgakovning qarashlari boyitadi. Olim o'zining "Qahramonlik va zohidlik" asarida qahramonning jamiyatdagi o'rnini quyidagicha ifodalaydi: "Qahramonlik insoniyatni o'z kuchlari va bundan tashqari, tashqi vositalar yordamida qutqarishga intiladi. Siz eng qimmatli narsani, hayotingizni berib, nimadir qilishingiz, o'z imkoniyatingizdan ortiq biror narsa qilishingiz kerak. Odatiy burch doirasidan tashqariga chiqqan qahramonlik bilan odam qahramon, shu bilan birga insoniyatning qutqaruvchisiga aylanishi mumkin"[4].

Mualliflar Benin V.L., Xaziev V.Fga ko'ra, "Qahramon - bu tarixda qolib ketgan buyuk shaxs, qahramonlik esa kundalik hayotda maqtov va hurmatga sazovor bo'lgan xatti-harakatlardir"[5]. Mazkur fikrda qahramonlik tabiatining yana bir jihati ochib berilgan. Uning tabiati esa inson kamoloti bilan bog'liq tasavvurlardir.

"Qahramonlik - bu insonning biror maqsadga erishish layoqati. Boshqalar uchun o'zini qurbon qilish qobiliyati. To'siqlarni yengib o'tish va muammolarni hal qilishga bo'lgan urinishlari hosilasi. Chidamlilik, jasoratga moyil bo'lgan odamgina qahramon bo'lishi mumkin. Qahramonlik - bu har qanday vaqtda ham biror jasorat ko'rsatishga tayyor bo'lish va hech qachon afsuslanmaslikdir. Haqiqiy qahramon qilmishining oqibatlari, mukofot va unvonlar haqida o'ylamaydi"[6].

"Qahramonlik - mardlik, botirlik, dovyuraklikka xos ish, harakat, mardlik, jasorat namunalarini anglatuvchi tushuncha. Xalq og'zaki ijodining noyob durdonasi bo'lmish "Alpomish" dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir. Zero bu qahramonlik eposini kuylab, uni qalbiga, shuuriga esh qilgan millatni esa hech qanday kuch yenga olmaydi"[7]. Barcha xalqlar, millatlarning tarixida o'sha millatning sha'ni, or-nomusi uchun o'z jonini xatarga qo'ygan qahramonlar mavjud bo'lgan. Ularning hatti-harakatlari natijasida millat, xalq, davlat qaysidir yo'nalishda ulkan natijalarga erishgan. Bunday hatti-harakatlar millat boshiga ish tushganda, favqulodda holatlar sodir bo'lganda yoki millat yuksalishi uchun olib boriladigan ko'p muddatli samarali mehnat, fanda, ijtimoiy faoliyatda uzoq yillik faoliyat natijasida jamiyat hayotining rivoji uchun olamshumul natijalarni qo'lga kiritgan kishilarga xosdir.

Ko'pchilik manbalarda qahramonlikning o'ziga xos turi bo'lgan ma'naviy-ruhiy qahramonlik haqida ma'lumotlar keltirilgan. "Bu har qanday sharoitda ham o'z sha'ni va qadr-qimmatini saqlab qolish, o'z qarashlari va axloqiy tamoyillariga sodiq qolish qobiliyatidan iborat. Bunday qahramonlar salbiy tashqi omillar ta'sirida buzilmaydi. Nima bo'lishidan qat'iy nazar, hatto jiddiy xavf-xatarga duch kelganda ham, ular xiyonat, yolg'onga botib ketmasdan, insoniy qiyofasini saqlab qoladilar. Ma'naviy qahramonlik namunalarini mumtoz adabiyot asarlarida, tarixiy yilnomalar sahifalarida uchratish mumkin"[6].

Mamlakatimizning birinchi prezidenti I.Karimov ma'naviy jasorat qahramonlikning yuqori ko'rinishi ekanligini quyidagicha izohlagan: "Yer yuzidagi barcha o'lmas obidalar, insoniyat hayotini tubdan o'zgartirib yuborgan jamiki ulug' kashfiyot va ixtirolar, mumtoz san'at va adabiyot durdonalari, mardlik va qahramonlik namunalari odamzotning aql-tafakkuri, salohiyati va ma'naviy jasorati mahsulidir. Shuning uchun ham bu yorug' olamda eng buyuk jasorat nima, degan savolga, hech ikkilanmasdan, eng buyuk jasorat - bu ma'naviy jasorat, deb javob bersak, o'ylaymanki, yanglishmagan bo'lamiz. Jahon tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qalbida,

yuragida ana shunday jasorat hissi nihoyatda kuchli bo'lgan insonlar har qanday murakkab vaziyatda ham adolat va haqiqat yo'lida o'zini ayamay, el-yurt uchun, Vatan uchun qanday ibratli ishlarni amalga oshirganini ko'rish mumkin"[7]. Asarda keltirilishicha, millat taraqqiyotiga xizmat qilgan, din va ezgulik yo'lida jasorat ko'rsatgan, yurt ravnaqi, ilm-fan rivoji, Vatan ozodligi uchun jonini bergan buyuk ajdodlarimiz Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Amir Temur, Boburlar chin ma'nodagi tarixiy qahramonlarimizdir. Qahramonlar badiiy asarlarda emas balki, kundalik hayotimizda qaysi kasb yoki soha vakili bo'lishidan, turli xavf-xatarlarga duchor bo'lishdan qat'iy nazar o'z tanlagan yo'lidan chekinmagan insonlar sifatida e'tirof etiladi. Qahramonlik bu afsona yoki asotir emas, qahramonlar real vaziyat, zamonaviy haqiqat timoslidir.

"Qahramonlik, o'zining ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra ajoyib harakatlarni amalga oshirish, xalq ommasini, ilg'or sinflar manfaatlariga javob beradigan va insondan shaxsiy jasorat, matonat, fidoyilikka tayyorlikni talab qiladi. Qahramonlik g'oyalari insoniyat tarixining asrlar davomida rivojlanib, dastlab o'z-o'zidan paydo bo'lgan ommaviy axloqiy ong, xalq og'zaki ijodi (xususan, qahramonlik eposi deb ataladigan) ko'rinishlarida muhrlanib, keyinchalik badiiy adabiyot va san'at predmetiga aylangan"[8]. "Qahramonlikning tarixiy tabiati haqidagi masalani birinchi marta italiyan faylasufi G. Viko (18-asr) kun tartibiga qo'ygan va qahramonlikni insoniyat taraqqiyotining faqat ma'lum bir davriga xos xususiyat deb hisoblagan. Bu konsepsiyani nemis faylasufi G. Gegel to'liq ishlab chiqqan bo'lib, u shaxs mustaqilligi, shaxsiy fazilatlarini va uni umumbashariy ahamiyatining bir vaqtga to'g'ri kelishini "qahramonlik davri"ning o'ziga xos belgisi deb hisoblagan va uni rivojlangan jamiyat shakllanishidan oldingi davrga bog'lagan"[8].

Harbiy soha vakillarini fidoyilikka chorlash, jangovar faoliyatga yo'naltirishda tarixiy qadriyatlar va voqelik asosida shakllanadigan tushunchalardan biri "qahramonlik" tushunchasidir. Rossiyalik olim O.V. Maslova mazkur tushunchani tahlil qilib, unga quyidagi ta'rifni beradi: "Jamoaviylikka asoslangan jamiyatda qahramonlik ijtimoiy qat'iyatni ko'rsatib beruvchi fidoyilik shakli bo'lib, ijtimoiy qarama-qarshiliklarni hal qilishning faol usuli sifatida, uning vektori ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan"[9].

Yana bir rus faylasufi N. A. Sigida "Qahramonlik harakatlari jamiyatning ilg'or harakatida yuzaga kelgan to'siqlarni yengib o'tishga imkon beradi. Nazariy tadqiqotlarning dialektik tizimida qahramonlik jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shadi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni ko'zlagan harakat bilan birga, umumiy g'alaba yo'lida fidoyilikka intilishni targ'ib qiladi. Qahramonlik ishlarini bajarishda insoniy tuyg'ular ham muhim rol o'ynaydi - muhabbat, nafrat, hissiy qo'zg'alish va hokazo"[10].

Mutaxassisning fikriga ko'ra, "Qahramonlik faqat mavjud ijtimoiy tuzumni buzmaydigan va mavjud ijtimoiy munosabatlar tizimiga xavf tug'dirmaydigan harakatlardir. Qahramonlik, metafizik versiyaga ko'ra, vakillik vazifasini bajaradi. Bu muayyan jamiyatning muhim ehtiyojlarini qondirish uchun tegishli bo'lgan harakat, F. Nisshe ta'biri bilan aytganda "Superqahramon" g'oyasida mujassamlashgan shaxslarning eng yorqin individualistik tushunchasidir"[10].

Tarixiy manbalarni o'rganuvchi mutaxassislar kishilik jamiyati va tarixida qahramonlar turli qiyofada mavjud bo'lganini ta'kidlab, ularning iqtidori va salohiyati keyinchalik xalq tomonidan bo'rttirilganligini ta'kidlashgan. Shu bilan birga, afsonaviy qahramonlar ham alohida tadqiqot manbai bo'lib, ularning yaratilishi ham xalq, millatning tarixi, bosib o'tgan yo'li, qurolli to'qnashuvlar, tabiiy ofatlar bilan xarakterlanadi. Ingliz faylasufi va tarixchisi T. Karlayl o'z asarlarida tarixni qahramonlar yaratadi degan g'oyani ilgari suradi. Olimning qarashicha, "faqat

qahramonlargina tarix qonuniyatlarini tushunishi va ularni kundalik faoliyatida amalga oshirishi mumkin. Daholik qahramonga xosdir, u faqat g'olib sifatida harakat qilishi va xalq ko'z o'ngida gavdalanishi lozim"[11].

Mazkur qarash aslida Karlayldan ilgari ham mavjud bo'lgan. Sohibqiron Amir Temur o'z hukmronligi davrida qo'shinni boshqarishni doim janglarda qahramonlik ko'rsatgan yo'lboshchilar, sarkardalarga tayangan. Ularni e'zozlagan. Unvonlar bilan siylagan. Ingliz tadqiqotchisi Xukxem Xildaning qayd etishicha, "Amir Temur janglarda qahramonlik ko'rsatgan bahodirlarni "Tarxon" unvoni bilan taqdirlagan. Ular davlat yig'inlari va bayramlarda maxsus taklifsiz ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan. Amir Temur qo'shinini Jahongir, Sayfuddin va Pirhusayn barloslar, Oqbug'a, Muhammad Abbos va boshqa qahramonlar janglarda shuhrat topgan sarkardalar boshqargan"[12].

Harbiy qahramonlik nomlari yuqorida keltirilgan qahramonlik turlaridan bir muhim jihati bilan farqlanadi. Ya'ni, jang maydonida qahramonlik ko'rsatish jarayonida jangchini doim xavf-xatar ta'qib qiladi. U muntazam o'lim bilan yuzma-yuz keladi. Shu jihatdan, harbiy qahramonlikning mohiyati, gumanistik tamoyillari birmuncha murakkabdir. Bu borada "Urushning o'ttiz uch strategiyasi" asari muallifi R. Grinning qayd etishiga ko'ra, "Urushni boshlagan hukmdorlar o'z manfaatlari yo'lida qahramonlik ko'rsatishni targ'ib qilishadi. Aslida askar janglarda o'z hayotidan judo bo'lishi mumkin. Xukmdorlar buni e'tiborga olishmaydi"[13].

Rus falsafiy tafakkurida "qahramonlik" tushunchalarini tadqiq qilgan N Sigida ko'p asrlik tarixi davomida qahramonlik termini turli davrlarda turlicha talqin qilinganiga e'tibor qaratadi. "Rus askarlarining Botu qo'shini bilan janglarida ko'rsatilgan ko'plab qahramonlik faktlari N. M. Karamzin asarlarida keltirgan. Rossiyada nafaqat g'olib, balki jangda halok bo'lgan, vataniga xiyonat qilmaganlar ham qahramon deb hisoblangan"[10].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, qahramonlik tushunchasi o'z tabiatiga ko'ra murakkab, keng hodisadir. Uning tub mohiyati harbiy nuqtai nazardan Vatanni u yoki bu tahdiddan qutqarish bo'lsa, barqaror vaziyatlarda millatning, jamiyatning murakkab muammolarini individual hal etishda namoyon bo'ladi.

Fikrimizcha, qahramonlik maqomini o'zlashtirish uchun insonda quyidagi xislatlar bo'lishi zarur:

- O'z xalqi, millatiga bo'lgan mehr-muhabbatning yuksak darajasi;
- Vatanga sadoqat ko'rsatish muqaddas burch ekanligini teran anglash;
- Ezgu ish yo'lida o'zining sog'ligi, kuch-quvvati va hattoki jonini xatarga qo'yish;
- O'z yaqinlari, xalqi, millatini muayyan xavf-xatardan xalos qilish yo'lida har qanday qiyinchilikka tayyorlik.

Insonda bunday xislatlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. U oila, ta'lim muassasasi, jamiyatdagi qabul qilingan me'yorlar asosida yillar davamida shakllanib boradi. Ya'ni, qahramonlar birdan shakllanib qolmaydi. Ularni shakllantiruvchi jamiyatning o'zida avvalo shunday ijtimoiy-ma'naviy muhit mavjud bo'lishi lozim. Qahramonlarning yetishib chiqishi uchun zarur bo'lgan yana bir omil davriy ehtiyoj bilan bog'liq. Masalan, agar yurtga tashqi yoki ichki tahdid bo'lmasa qahramonlikka ham ehtiyoj bo'lmaydi. Yoki, turli sohalaridagi islohotlarni amalga oshiruvchi qahramonlarning paydo bo'lishi ham o'sha davrdagi islohotlarning ko'lami va darajasiga bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т.:2010.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азъ, 1992. – С. 113.
3. Умнова Т., Бочкарева Д. Герой и героизм: анализ понятий. Bulletin of Medical Internet Conferences (ISSN 2224-6150). 2017. Volume 7. Issue 6. С-1295
4. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество. [Электронный ресурс] / Режим доступа:<http://mnemosyne.ru/library/vehi-2.html>
5. Бенин В.Л., Хазиев В.Ф. Истина и культура философского мышления: монография. – Уфа: Вагант, 2008. С. 134.
6. <https://litfest.ru/writings/geroizm.html>
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. Б-114.
8. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/009/855.htm>).
9. Маслова О. В. Основные состояния общества и деятельностные формы их детерминации. – Красноярск : Изд-во Сиб. аэрокосмич. ун-т., 2005. – 132 с.
10. Н. А. Сигида. Проблема героизма в философии воспитания. Философия образования, № 2(47), 2013. С-141.
11. Карлейль Т. Теперь и прежде. – М. : Республика, 1994. – 415 с
12. Хукхэм Хилда. Властитель семи созвездий. – Т.: “Адолат” 1994. С
13. Грин Р. 33 стратегии войны. – М. : Рипол-классик, 2009. – 912 с.

MILLIY ISTIQLOL MAFKURASINING AHAMIYATI

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini

mexanizatsiyalash muhandislari instituti

Qarshi filiali o'qituvchi

Lutfullaev Abduvali Abdunabievich

E-mail: valijon_007@inbox.ru

Annotatsiya: Har qanday islohotlarning muvaffaqiyati ularni jamiyat a'zolari to'g'ri qabul qilishiga, qo'llab-quvvatlashiga bog'liq. Milliy mafkura ularni xalq ongiga yetkazishga, odamlarni milliy g'oyaga, islohotlar g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi, Milliy g'oya va ma'naviyat o'rtasidagi dialektik aloqlarni mohiyat va hodisa o'rtasidagi aloqalarga qiyoslash.

Kalit so'zlar: Milliy g'oya, islohotlar, ijtimoiy guruhlar, Mafkura, Milliy mafkura.

ЗНАЧЕНИЕ ИДЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Ташкентская ирригация и земледелие

Институт инженеров-механиков

Каршинский филиал учитель

Лутфуллаев Абдували Абдунабиевич

Электронная почта: valijon_007@inbox.ru

Аннотатсия: Успех любой реформы зависит от правильного принятия и поддержки со стороны членов общества. Национальная идеология служит их доведению до сознания народа, воспитанию людей в духе верности национальной идее, идеям реформ, сопоставлению диалектического отношения между национальной идеей и духовностью с отношением между сущностью и событием. .

Ключевые слова: национальная идея, реформы, социальные группы, идеология, национальная идеология.

THE IMPORTANCE OF THE IDEOLOGY OF NATIONAL INDEPENDENCE

Tashkent irrigation and agriculture

Institute of Mechanical Engineers

Karshi branch teacher

Lutfullaev Abduvali Abdunabievich

E-mail: valijon_007@inbox.ru

Annotation: The success of any reform depends on the correct acceptance and support of members of society. The national ideology serves to bring them to the consciousness of the people, to educate people in the spirit of loyalty to the national idea, the ideas of reforms, to compare the dialectical relationship between the national idea and spirituality to the relationship between essence and event.

Keywords: National Idea, Reforms, Social Groups, Ideology, National Ideology.

Kirish

Milliy g'oya xalqimizning mustaqillikka, erkinlikka, obod va farovon turmushga, o'zligini, o'z imkoniyatlarini to'la ro'yobga chiqarishga qaratilgan oliy maqsadini, intilishini mujassam

ifodalaydi. Milliy g'oyaning, oliy maqsadning mazmun-mohiyatini, uning asosiy tushunchalari, tamoyillari, qadriyatlari, mezonlari, me'yorlari, bu maqsad yo'lida hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarni, amalga oshirish yuzasidan dasturlarni, chora-tadbirlarni, vazifalarni milliy mafkura aniqlab, belgilab beradi. Milliy g'oya jamiyat hayotining barcha sohalarida amalga oshirilishi zarur.

Shu bois iqtisodiy islohotlar dasturi, strategik va taktik vazifalari, konkret chora-tadbirlaridan tortib, davlat va jamiyat qurilishi, siyosiy va demokratik islohotlargacha, ijtimoiy hayotning har bir tarmog'ini isloh qilishdan, kadrlar tayyorlash, ma'naviyatni rivojlantirishgacha bo'lgan dasturlar milliy mafkura tomonidan ishlab chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Jahon tarixiga nazar solsak, har bir xalq avvalo ma'naviy birlashuvi, milliy g'oyasi bilan yuksalgan. Bugun yangi hayot qurish, rivojlangan davlatlar qatoriga chiqish yo'lidan borayotgan mamlakatimizda ham milliy g'oya masalasi juda muhim ahamiyatga ega deb ta'kidlaydi prezidentimiz Shavkat Mirziyoev [3].

Har qanday islohotlarning muvaffaqiyati ularni jamiyat a'zolari to'g'ri qabul qilishiga, qo'llab-quvvatlashiga bog'liq. Milliy mafkura ularni xalq ongiga yetkazishga, odamlarni milliy g'oyaga, islohotlar g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda uning ma'naviy mohiyati namoyon bo'ladi. Milliy mafkura xalqimizga o'zligini, o'zining milliy manfaatlarini chuqur tushunishga, bilib olishga, shaxs va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirishga yordam beradi.

Mafkura muayyan ijtimoiy guruhlarining (tabaqalarning, sinflarning va sh.k.) manfaatlarini ifodalaydigan, himoya qiladigan g'oyalar, shiorlar, fikrlar, qarashlar, nazariyalar, ideallar tizimidir.

Mafkura qanday hollarda milliy ma'naviyatga u yoki bu darajada mos keladi? Qisman bu savolga yuqorida javob berildi. Yana shuni qo'shimcha qilish lozimki, mafkura bunyodkor g'oyalar asosida shakllansa, taraqqiyparvarlik va insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik tamoyillariga zid bo'lmasa, o'zini millat manfaatlarini ifodalovchi va himoya qiluvchi birdan bir to'g'ri mafkura, deb hisoblamasa, boshqa qarashlarga nisbatan tolerant bo'lsa, unda tanqidbozlikka va boshqa qarashlarni faqat inkor qilishga nisbatan murosago'ylik va yaratuvchilik ustunlik qilsa, milliy ma'naviyat bilan u yoki bu darajada uyg'unlashadi. Ammo mafkura va milliy ma'naviyat o'rtasida to'liq uyg'unlik yuzaga kelmaydi. Chunki ma'naviyat tushunchasi mazmuni, birinchidan, mafkura tushunchasiga nisbatan ancha keng. Ikkinchidan, milliy ma'naviyat umumiylikni va sobitlikni, barqarorlikni ifodalaydi. Mafkura esa xususiylikni, sobitlik qatorida nisbatan tez o'zgaruvchi, siyosiy kon'yunktura bilan bog'liq g'oyalarni, targ'ibot-tashviqotni ham o'z tarkibiga oladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Milliy mafkura har bir alohida shaxsga ham, butun millatga ham o'z yutuqlari qatorida kamchiliklarini anglab olishga, ularni bartaraf etishga ishtiyoq tug'dirishi, bu borada milliy irodani mustahkamlashi kerak. Shunda milliy mafkuraning ma'naviy mohiyati, yaratuvchilik salohiyati yanada yorqinroq yuzaga chiqadi. Milliy mafkura xalqimizni jipslashtirishga, odamlarimizning ma'naviy komillikka intilishiga xizmat qiladi. Milliy istiqlol mafkurasini tor sinfiy-tabaqaviy mazmunga ega emas, u aholining muayyan qatlamining, muayyan tabaqasining, sinfining manfaatlarini emas, butun xalqning, mamlakat aholisining manfaatlarini, butun jamiyatning

manfaatlarini aks ettiradi. U sinfiylik va partiyaviylikdan xoli. Uning ortida davlat kuchi va resurslari turgani yo'q. Zero, u davlat maqomiga ega emas.

Davlat maqomi uch asosiy mezonga, tamoyilga tayanadi: 1) umumiylik (hamma uchun birdaylik); 2) majburiylik; 3) qonun bilan mustahkamlanganlik. Agar mazkur uch mezondan birortasi bo'lmasa, davlat maqomi vujudga kelmaydi. Milliy istiqlol mafkurasi qonun bilan mustahkamlanmagan, u hech kimga majburiy emas. U O'zbekiston Konstitutsiyasining 12-moddasiga, hech bir mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas, degan me'yorga zid emas.

Milliy mafkura xalqimiz tomonidan ixtiyoriy qabul qilinadi. U davlat mafkurasi emas, balki fuqarolik jamiyati mafkurasidir. Shu sababli milliy mafkura va milliy ma'naviyat o'rtasida ko'pincha ayniyat munosabatlari kuzatiladi. Xulosa qiladigan bo'lsak, milliy istiqlol mafkurasining ma'naviy mohiyati, birinchidan, xalqimizga mustaqil rivojlanish yo'lini ko'rsatib berishida, ikkinchidan, amaliy bunyodkorlik harakatlarini, islohotlar dasturini asoslashda, uchinchidan, tafakkur erkinligini, fikrlar xilma-xilligini belgilashida namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, yosh avlodda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda, beshinchidan, milliy madaniyatimizni, xalqimiz ongini buzg'unchi g'oyalardan, axborot xuruji va ma'naviy tahdidlardan himoya qilishda, oltinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligi asosida milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishda, yettinchidan, komil insonni tarbiyalash samaradorligini oshirishda yuzaga chiqadi.

Tahlil va natijalar

Milliy g'oya va ma'naviyat o'rtasida dialektik birlik mavjud. "Milliy g'oya xalqning oliy maqsadlari, ideallari, erkinlikka va taraqqiyotga intilishning mujassam ifodasi sifatida milliy ma'naviyatning mohiyatli, o'zak tushunchasini tashkil etadi. Milliy g'oya ma'naviyatni kelajak maqsadlarga yo'naltiradi. Uning bugungi ahvolini, saviyasini, qadriyatlar tizimini, me'yorlari va baholarini millat oldidagi oliy maqsad nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini yaratadi. Ushbu ma'noda milliy g'oya ma'naviyatning o'ziga xos mezoniga, ilmiy kriteriyaga aylanadi"[5. 201]. Ma'naviyatning insonparvarlik darajasini, yuksalishini uning qay darajada milliy g'oyaga mosligidan u bilan, uyg'unligidan kelib chiqib aniqlashimiz mumkin.

Milliy g'oya ma'naviyatning mohiyatli mazmuni, yadrosi sifatida ma'naviyatning boshqa tarkibiy qismlarini – axloqni, nafosatni, huquqni, ilm-fanni, adabiyot va san'atni, dunyoviy va diniy e'tiqodni, O'zbekistonda yashovchi boshqa xalqlarning ma'naviy hayotini o'z tevaragida birlashtiradi. Ularning faoliyatini, rivojlanishini muvofiqlashtiradi, ularga umumiy ijtimoiy mo'ljal ko'rsatadi. Shu sababdan milliy g'oya va ma'naviy yuksalish o'rtasida uyg'unlik vujudga keladi desak, to'g'ri bo'ladi.

Milliy g'oya va ma'naviyat o'rtasidagi dialektik aloqlarni mohiyat va hodisa o'rtasidagi aloqalarga qiyoslash mumkin. Milliy g'oya – mohiyat, ma'naviyat hodisa. Mohiyat turli ko'rinishlarda, shakllarda, rang-barang konkret mazmunda voqe bo'ladi, yuzaga chiqadi. Voqelik o'zgaruvchan, rivojlanuvchan hodisadir. U, masalan, axloq shaklida, axloqiy qonun, kategoriya, tushuncha, g'oya maxzmunda ham voqe bo'lishi mumkin. Lekin mohiyat barqaror. Milliy g'oya mohiyat sifatida axloqda ham, huquqda ham, siyosatda ham, nafosatda ham doimo insonparvarlikni, erkinlikni, taraqqiyparvarlik va farovonlik g'oyasini ifodalaydi.

Birinchi prezidenti Islom Karimov. – Ya'ni, biz barqaror taraqqiyot va farovon hayotga erishish yo'lida o'z oldimizga qanday reja va dasturlarni qo'ymaylik, barcha olijanob orzu-intilishlarimizni amalga oshirishning yagona sharti va garovi – bu tinchlik va

osoyishtalidir"[4.72-73]. Fikrlarini davom ettirib, Birinchi prezidenti Islom Karimov milliy g'oyamizning asosiy mazmunini ifodalaydigan yo'nalishlar orasida Vatan ravnaqi va taraqqiyotini e'tirof etadi. U Vatan ravnaqi avvalo uning farzandlariga, ularning ma'naviy va jismoniy kamolotiga bevosita bog'liqligini qayd etadi. Vatan ravnaqi va farovonligi masalasi o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalar ekaniga diqqatni jalb qiladi. Mulohazalarni umumlashtirib, Birinchi prezidenti Islom Karimov shunday xulosaga keladi: "Milliy g'oyamizga qaysi tomondan ta'rif va baho bermaylik, xalqimizni birlashtiradigan bu oliy maqsadlar (yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi.) asarlar davomida uning yuragidan, qalbidan joy olib kelgan orzu-armon va ezgu-intilishlar bilan chambarchas bog'liq ekaniga ishonch hosil qilamiz"[4. 75].

Xulosa va takliflar

Xulosa, Milliy istiqlol mafkurasini rivojlantirishda biz yuqorida qayd etilganlarni doimo hisobga olishimiz zarur. Milliy mafkura hech qanday holatda ham bevosita yoki bilvosita milliy mahdudlik (milliy izolyatsionizm), milliy manmanlik tomon siljimasligi kerak. U davlat mafkurasini sifatida talqin qilinmasligi shart. Milliy mafkuraning kuchi, ma'naviy ta'siri milliy manfaatlarni umuminsoniylik, ilmiy xolislik, adekvatlik va xalqaro huquq me'yorlarini hisobga olib talqin qilishda, ifodalashda yuzaga chiqishi zarur, zinhor majburlikda va huquqiy kafolatlanganlikda emas. Shunda u ko'pmillatli O'zbekiston xalqini jipslashtirib, ozod va obod Vatanda erkin va farovon hayotni barpo etishdek ulug' g'oyani amalga oshirishga safarbar eta oladi. "Bugun bir fikrni to'la ishonch bilan aytish mumkin: butun jamiyatimizni qamrab olayotgan ana shunday ezgu ishlarimiz tufayli hayotimizda fayzu baraka, millatlararo do'stlik va mehr-oqibat tuyg'ulari kuchayib bormoqda"[2. 10] Shunda milliy mafkuraning ma'naviy mohiyati yanada yorqinroq namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: 2017.
2. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali nutqidan. T.: 2018.
3. Mirziyoev Sh.M. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektori. T.: 2021.
4. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Ma'naviyat, T.: 2008.
5. Erkaev A.P. "Ma'naviyatshunoslik". Ma'naviyat, T.: 2018.

UZLUKSIZ MA'NAVİY TARBIYA STRATEGIYASIDA MA'RIFATLI JAMIYAT QURISH ASOSI.

Mo'ydinov Aslbek
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada uzluksiz ma'naviy tarbiya strategiyasida ma'rifatli jamiyat qurish asosini yaratilish davr nuqtai nazardan ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarni amalga oshirish muhim ekanligi tadqiq etilgan. Ma'rifatli jamiyat shakllanishi ma'rifatparvarlikni shakllashtirish zarurati ochib berilgan. Aynan ta'lim-tarbiya va ma'rifat jamiyat barqarorligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da'vat etadi, sahovatli, sabr-qanoatli bo'lishga undashi ma'rifatli jamiyat qurishni asosi ekanligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Uzluksiz ma'naviy tarbiya, strategiya, ma'rifatli jamiyat qurish, jamiyat, jadidlar, ma'naviyat, ma'naviy o'zgarishlar, ta'lim-tarbiya.

THE BASIS OF BUILDING AN ENLIGHTENED SOCIETY IN A CONTINUOUS SPIRITUAL EDUCATION STRATEGY.

Moydinov Aslbek
Teacher of Fergana State University

Annotation: In this article, it is researched that it is important to carry out socio-philosophical research from the point of view of creating the basis for building an enlightened society in the strategy of continuous spiritual education. The formation of an enlightened society revealed the need for the formation of enlightenment. It has been studied that education and enlightenment are the main factors of the stability of the society, that it encourages people to be kind, generous and patient, and that it is the basis of building an enlightened society.

Keywords. Continuous spiritual education, strategy, building an enlightened society, society, modernity, enlightened society, spirituality, spiritual changes, education.

ОСНОВА ПОСТРОЕНИЯ ПРОСВЕЩЕННОГО ОБЩЕСТВА В СТРАТЕГИИ НЕПРЕРЫВНОГО ДУХОВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Муйдинов Аслбек
Преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация: В данной статье исследуется важность проведения социально-философских исследований с точки зрения создания основ построения просвещенного общества в стратегии непрерывного духовного образования. Становление просвещенного общества выявило необходимость образования просветительства. Изучено, что образование и просвещение являются главными факторами стабильности общества, побуждают людей быть добрыми, великодушными и терпеливыми, являются основой построения просвещенного общества.

Ключевые слова. Непрерывное духовное образование, стратегия, построение просвещенного общества, общество, современность, просвещенное общество, духовность, духовные изменения, образование.

Kirish

Dunyo shiddat bilan yuksalib borayotgan vaqtda shaxs dunyoqarashi va ma'naviyatining yuksalishi barcha jamiyatlar uchun muhim ahamiyatga ega. Ma'naviyat masalalasi shaxs tarbiyasi va jamiyat taraqqiyoti uchun dolzarb ahamiyat kasb etar ekan, O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ham milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari qadam qo'yish davr talabidir. “Yangi ma'naviy makon nima? Mening nazarimda, u – biz orzu qilayotgan Yangi O'zbekistonning ma'naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma'rifatli jamiyatdir[1.266.]

“Ma'rifat” so'zi yakka va ko'plik ma'nolarda ishlatiladi. U arab tilidan olingan bo'lib, “bilish”, “bilim”, “tanish” kabi ma'nolarni bildiradi.

Ma'rifat tushunchasi Sharq mamlakatlarida, jumladan, Markaziy Osiyoda yashagan, ijod etgan mutafakkirlarning asarlarida qadim zamonlardan tortib, to XX asr boshlarigacha asosan bilim va ilm, uni egallash borasida amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya jarayoni ma'nosida qo'llab kelingan.

Ma'rifat — kishilarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya. U tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli bilimlar, ma'lumotlar majmuasini ham bildiradi. Ma'rifat ilmu urfon ma'nosida ham ishlatiladi. Ma'rifat tushunchasi madaniyat, ma'naviyat tushunchalari bilan bog'liq. Ma'rifat ma'naviy qaramlikni bartaraf qiladi, insonga kuch-qudrat ato etadi. U kishilarni jaholatdan qutqaradi, buzuvchi ishlardan qaytaradi, yaxshi xulq va odob egasi bo'lishga yordam beradi.

Ma'rifatli kishilardan tashkil topgan jamiyat ravnaq topadi, kelajagi porloq bo'ladi. Ma'rifat — bilim va madaniyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif uni yoyish vositasidir. Ma'rifatni hayotga singdirish maorif tizimi orqali amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Bu haqda eng qadimgi qo'lyozma “Avesto”da shunday deyilgan: “Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi, tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash lozimki, u avvalo yaxshi o'qishni, keyin esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin”[2.59.]

Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek: “Tarbiya bizlar uchun yo hayot-yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”[3.46.]. Jamiyatni, mamlakatni, xalqni tanazzul va halokatdan asrovchi va qutqaruvchi kuch ma'naviyat va ma'rifatdir. Buni bizning ajdodlarimiz to'g'ri tushunib yetgan va o'z farzandlarini kamolga yetkazishda ularning ma'naviy va ma'rifiy tarbiyasiga katta ahamiyat bergan.

“Hammamiz yaxshi tushunamiz, agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi – ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya'ni bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz”[1.267.]. Bu esa jamiyat uchun iqtisodiyot qanchalik muhim bo'lsa, ma'naviyat ham shunchalik muhim ekanligini bildiradi.

Tarbiya va ta'limni bir-biridan alohida ajratib bo'lmaydi, bu ikki jarayon o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilgandagina odobli, axloqiy fazilatlarga ega, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash va tafakkurga ega, zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib beradi[4.]. Inson ongini va jamiyat mentalitetini o'zgartirish jarayoni juda uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Bu

o'zgarishlar jarayonlarida katta ma'naviy va moddiy harajatlar talab qilinadi. Harajatlarsiz esa jamiyat tub islohotlarining natijadorligi bilinmaydi.

Jadidchi Abdurauf Fitrat "Haqiqatan ham, tushkunlik va xarobligimizning sabablaridan biri ilmsizlik va harakatsizlikdir"[3.28.], deb ta'kidlagani bejiz emas. Jamiyat taraqqiyotini belgilashda ma'naviy tarbiya masalasida muhim hisoblanadi. Bunda hushyorlik va sezgirlik, qat'iyat va mas'uliyatni yo'qotmaslik o'ta muhim masala bo'lib, jamiyat a'zolari tomonidan o'zibo'larchilikka tashlab qo'yilsa, muqaddas qadriyatlarga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ming yillik milliy-etnik asoslarga ega ma'naviyat, tarixiy xotiradan ayrilib, oxir-oqibatda umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishi holatlari ko'p uchraydi. Bunday holatga tushmaslik uchun jamiyat kelajagini belgilab beruvchi ma'naviyat strategiyasiga zaruriy ehtiyoj sezilmoqda. Kelajak rivojlanish yo'llarini belgilash bo'yicha uzoq muddatli harakat dasturini qiymati ma'naviy yuksalish bilan belgilanadi. Jamiyat barqaror rivojlanishi va farovonligi ma'naviyatning inqiroziy holatining determinantlari va muvaffaqiyatli ma'naviy strategik tarbiyaning joriy etish bilan yuksaladi. Ma'naviyat va insonparvarlik hodisalarining ahamiyati ijtimoiy hodisalar jarayonida namoyon bo'ladi. Bunda jamiyatda demokratik islohotlarni negizida ma'naviyatli shaxsni tarbiyalash, sharqona mentalitetdan kelib chiqqan holda milliy urf-odatlar va an'analarni ma'naviy jihatlarini jamiyat uchun ijobiy sifatleri ekanligini ta'minlash asosiy vazifaga aylanadi.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot dasturi, uzoq va davomli maqsadlarni belgilashda xalqning moddiy va ma'naviy yuksaltirish, yosh avlodni ajdodlar qoldirgan o'lmas merosni chuqur o'rganish, anglash, qadrlash bilan birga, umumbashariy qadriyatlar, zamonaviy ilm-fan cho'qqilarini egallash ruhida tarbiyalash masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Chunki, ertangi kun, kelajak yoshlar qo'lida, yoshlar aynan shunday oziqlangan zaminda voyaga yetgan taqdirdagina komil insonlar bo'lib, haqiqiy tayanch va suyanchga, yengilmas ma'naviy kuchga aylanib, jahon maydonlarida har qanday ma'naviy sinovlarga tayyor tura oladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Jamiyatda ma'naviy tarbiyaning asosini tashkil etuvchi ma'naviyat tushunchasi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u insonning botiniy salohiyatini ifoda etadi. Bizningcha, botiniy salohiyat esa insonning ongi, dunyoqarashi, tafakkuri, ularning negizida yuzaga keladigan ichki tuyg'u, hatti-harakatlari, turli voqea, hodisa va jarayonlarga bo'ladigan munosabatlarda o'z ifodasini topadi. Ularning moddiy kuchga aylanishi orqali, ya'ni real amal qilishi natijasida insonning botiniy salohiyatining qaysi darajada ekanligi haqida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ma'naviyat barcha mavjudotlar ichida faqat insonga Alloh tomonidan in'om etilgan ulug' ne'matdir. Alloh insonga ong, dunyoqarash, iroda, tafakkur, g'urur, iftixor, sabr-toqat, vazminlik, sadoqat, mehr-oqibat, or-nomus, xurramlik, atrof-muhit, o'zini dunyoga keltirgan ota-onaga va yashab turgan zaminga ongli munosabatda bo'lish kabi tuyg'ularga ega bo'lishni ato etgan. Ularning birontasi ham insondan boshqa biror jonzotga berilmagan. Shu ma'noda ham barcha jonzotlar ichida insondan ulug'roq jonzot bu dunyoda bu yorug' olamda yo'q bo'lsa kerak. Bundan ma'lum bo'ladiki, ma'naviyat jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ekanligini ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish dolzarb ahamiyatga ega ekanligi aniqlashadi. Shuningdek, "Bugungi kunda Yangi O'zbekiston strategiyasi xuddi shunday xayotbaxsh xususiyat kasb etmoqda, xalqimizni yorug' kelajakka chorlab va yangilanishga safarbar qilib, umumiy maqsadlar yo'lida birlashtirib turadigan yaxlit ma'naviy asos va mezonlarga aylanib bormoqda"[1.14.]. Yangi taraqqiyot bosqichining asosi ma'naviy mezonlarga bog'liq holda rivojlanadi.

Tahlil va natijalar

Zamonaviy jamiyat rivojining muhim jihatlaridan biri insoniyat va har bir insonning taqdiri bilan bevosita aloqador madaniyat hodisasining mazmuni hamda funktsiyalarini innovatsion tarzda tushunish bilan bog'liqdir. Aynan ijtimoiylashuv jarayonida

umuminsoniy qadriyatlar, xulq-atvor me'yorlari va qoidalari, boy madaniy merosni o'zlashtirish orqali ta'lim oluvchilarning o'zligini anglashiga erishiladi. O'z-o'zini rivojlantirishga qodir ta'lim oluvchi shaxsini shakllantirish, uni milliy madaniyat bilan tanishtirish

ta'lim va tarbiya orqali amalga oshiriladi[5.15.]. Haqiqatdan ham jamiyatdagi insonlarning o'zaro ishonchi va ezgu fazilatlari taraqqiyot uchun xizmat qiladi.

Hadislarda "Olim bo'l yoki bilim o'rgatuvchi bo'l, yoki tinglovchi bo'l, yo bo'lmasa bilimga va ilm ahliga muhabbatli bo'l. Beshinchisi bo'lma, halok bo'lasan", [6.61.] - deyilgan.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, jamiyat taraqqiyoti shaxs ma'naviyati bog'liq ekan bunda ma'naviy tarbiyaga ehtiyoj sezilishi tabiiy jarayondir. Shuning uchun ham ma'naviy tarbiya inson qalbiga, dunyoqarashini boyitishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bunda mazmunan ma'naviy tarbiya inson qalbini ezgulikka nisbatan moyilligini oshirib, aqliy salohiyatini teranlashtirishda o'z ifodasini topadi. Demak, har qanday taqdir va qismat pokiza, mard, ma'naviy barkamol inson ma'naviyatini buza olmaydi, balki mustahkamlaydi, chiniqtiradi. Yuksak darajadagi ma'naviyatga ega inson - fidoyilik, jasorat, mardlik, o'z xalqini sevish, Vatanni qadrlash, ajdodlaridan faxrlanish kabi olijanob fazilatlari bilan ajralib turadi. Insonning insonligi, birinchi navbatda uning ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamolligi, pokligi bilan belgilanadi. Ma'naviy-axloqiy barkamollikning asosiy qirralariga yo'qorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchidan, ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari, xullas butun oila a'zolari, qo'ni-qo'shnilari, mahalla-ko'yi, qishloqdoshlari va butun mamlakat xalq farovonligi haqida qayg'urish;

Ikkinchidan, tevarak-atrofdagi insonlar unga kerak bo'lganligi singari, o'zi ham ularga kerakli bo'lishga intilishi;

Uchinchidan, odob-axloqi, fe'l-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb hisoblash; otabobolardan, ajdodlardan yodgor bo'lib qolgan madaniy merosni qadrlash;

To'rtinchidan, milliy qadriyatlarni e'zozlash va ularga sodiq bo'lib qolish; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularining barqaror bo'lishi;

Beshinchidan, o'zaro muomala-munosabatda o'rnak bo'lishga moyillik, birovning og'irini yengil qilishni odat qilish;

Oltinchidan, umumxalq ma'qullagan va hukumat tomonidan qonuniy qabul qilingan Konstitutsiyani hurmat qilish va unga sadoqat namunalarini amalda ko'rsatish;

Yettinchidan, harbiy-vatanparvarlik tuyg'ulari bilan yashash;

Sakkizinchidan, diyonat va adolat, mehr-shafqat va ezgulikni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent. "O'zbekiston". 2022.
2. Makavel'skiy A.O. Avesto. Baku. "Azerbajan". 1960.
3. Odob-axloq kitobi. Jadid nomayondalari: M.Behbudiy va boshqa. Toshkent. "Yangi asr avlodi". 2016.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya kontseptsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi www.lex.uz.
5. S.M.Norboyeva Talabalarda ma'naviy kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. Termiz. 2021.
6. Muhammad payg'ambar qissasi. Hadislar. Toshkent, "Kamalak". 1991.
7. Юлдашев С.У. Роль функции стабилизации и развития общества в научном управлении (как социокультурной технологии). Научный вестник Наманганского государственного университета, 2019. 1 (6), - С. 255-259.
8. Yuldashev, S. (2020). Socio-Cultural Technologies in Uzbekistan: History and Now. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 18(1), 171-173.
9. Yuldashev, S. U. (2019). THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES IN SOCIETY. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 187-192.
10. Yuldashev, S. U. (2019). The role of the function of stabilization and development of society in scientific management (as socio-cultural technology). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 255-259.
11. Yuldashev, S. U. (2019). TECHNOLOGY OF SOCIAL AND CULTURAL PROJECTION IN SCIENTIFIC MANAGEMENT OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (11), 621-623.
12. Юлдашев, С. Ў. (2022). Жамиятни инновацион бошқаришда илмий ёндашув. *Scientific progress*, 3(1), 20-25.
13. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
14. Юлдашев, С. У. (2021). Давлат ва жамият бошқарувида кадрлар инновацион фаолиятини юксалтиришнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари. *НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ*.
15. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
16. Urmonalievich, Y. S. (2021). The essence of socio-cultural design in the process of scientific management of the society. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(7), 236-243.
17. Yuldashev, S. U. (2020). THE HARMONIZATION OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES AND SPIRITUAL LIFE. In *ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ* (pp. 32-34).
18. Yuldashev, S. U. (2020). SCIENTIFIC MANAGEMENT AS A SOCIAL AND CULTURAL TECHNOLOGY OF "STRATEGY OF ACTIONS". In *ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ* (pp. 35-37).

RAQAMLI JAMIYATDA YOSHLAR ONGIDAGI TRANSFORMATSIYALAR: FALSAFIY TAHLIL

Gulchehra G'affarova,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori,
falsafa fanlari doktori,
gafforovagulchehra3@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi davr dunyoda raqamlashtirish, axborotlashuvning kuchayib borishi, neyrobiologiya va sun'iy intellekt asosida insonning ongiga, hatto qaror qabul qilishimizga ham ta'sir etish imkoniyatining rivojlanib borishi ijtimoiy taraqqiyotda oldin kuzatilmagan butunlay yangi strukturaviy o'zgarishlar, transformatsiyalarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqolada raqamlashtirish va raqamli jamiyat yoshlar ongida qanday o'zgarishlarga olib borishi falsafiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, ong, yoshlar ongi, raqamlashtirish, raqamli jamiyat, tafakkur, o'zgarish, klip tafakkur, kreativlik, divergent tafakkur, konvergent tafakkur, kognitiv transformatsiyalar, strukturaviy o'zgarishlar.

ТРАНСФОРМАЦИИ МОЛОДЕЖНОГО СОЗНАНИЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Гулчехра Гаффарова,
Чирчикский государственный педагогический университет, профессор, доктор
философских наук, gafforovagulchehra3@gmail.com

Аннотация. В современном мире цифровизация, увеличение информатизации, развитие способности влиять на человеческое сознание и даже принятие нами решений на основе нейробиологии и искусственного интеллекта вызывают совершенно новые структурные изменения в общественном развитии, не наблюдавшиеся ранее. В данной статье представлен философский анализ того, как цифровизации и цифровое общество приведут к изменениям в сознании молодежи.

Ключевые слова: молодежь, сознание, молодежное сознание, цифровизация, цифровое общество, мышление, изменение, клиповое мышление, креативность, дивергентное мышление, конвергентное мышление, когнитивные трансформации, структурные изменения.

TRANSFORMATIONS OF YOUTH CONSCIOUSNESS IN A DIGITAL SOCIETY: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Gulchehra Gaffarova
Chirchik State Pedagogical Institute Department of Social Sciences, Professor
gafforovagulchehra3@gmail.com

Annotation. In the modern world, digitalization, increasing informatization, the development of the ability to influence human consciousness, and even our decision-making based on neurobiology and artificial intelligence are causing completely new structural changes in social development that have not been observed before. This article presents a philosophical analysis of how digitalization and the digital society will lead to changes in the minds of young people.

Key words: *youth, consciousness, youth consciousness, digitalization, digital society, thinking, change, clip thinking, creativity, divergent thinking, convergent thinking, cognitive transformations, structural changes.*

Kirish

Yarim asrdan ko'proq vaqtdan beri davom etayotgan jamiyatni raqamlashtirish so'nggi o'n yillikda va ayniqsa, so'nggi ikki yilda jadallik bilan kuchaydi, bu esa COVID-19 epidemiyasi bilan bog'liq muammolar bilan global qarama-qarshilikni belgilab berdi. Aynan so'nggi yillarda masofaviy ta'lim va tadbirlar, masofaviy (gibrid) bandlik, telemeditsina va elektron demokratiya sezilarli darajada mashhur bo'ldi.

Bugungi kunda har bir davlatda milliy madaniyat, milliy identiklik, o'ziga xoslikni saqlashga intilishning ham ortib borayotganligi e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, dunyoda raqamlashtirish, axborotlashuvning kuchayib borishi, neyrobiologiya va sun'iy intellekt asosida insonning ongiga, hatto qaror qabul qilishimizga ham ta'sir etish imkoniyatining rivojlanib borishi, ijtimoiy taraqqiyotda oldin kuzatilmagan butunlay yangi strukturaviy o'zgarishlar, transformatsiyalarni keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga global jarayonlar butun dunyo yoshlari orasida umumiy qadriyatlar, ongidagi umumiy o'xshashliklarni ham shakllanishiga olib kelmoqda. Albatta, sodir bo'layotgan raqamlashtirish jarayonlarining nochiqlik va noaniqlik xususiyati har bir mamlakat yoshlarining ongi, qadriyatlari, ma'naviy ruhiy olamiga ijobiy va salbiy o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekistonning kelgusi taraqqiyotini ilm-fan, ilmiy, ijtimoiy-gumanitar texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot asosida boshqarish tashkil etadi. Yangi taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda axborotni yaratish, qayta ishlash, almashish va uzatish texnologiyalariga asoslangan raqamlashtirish jarayonlari amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan va dunyo ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy kabi Sharq mutafakkirlari hamda Aristotel, Suqrot, Platon kabi G'arb faylasuflarining yoshlar dunyoqarashi, tafakkur tarzi va ruhiyatini barqaror rivojlantirish borasidagi qarashlari mavjud.

Mahalliy olimlardan M.Quronov, G.Aripova, B.Adizov, U.Inoyatov, UR.Safarova, B.Umarov, O.Jamoldinova, D.Ro'ziyeva, B.Xodjayev, Ch.Shakirova, Sh.Shodmonova, N.M.Egamberdiyevlarning tadqiqot ishlarida yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish omillari, ularning jamiyatga oson ijtimoiylashuvini ta'minlash, ijodiy, kreativ, nostandart tafakkur tarziga o'rgatish, ma'naviy-axloqiy, badiiy-estetik dunyoqarashini qaror toptirish, ularda milliy qadriyatlarga hurmat va tolerantlik hissini shakllantirishning o'ziga xos jihatlari; J.Tulenov, M.Abdullayeva, G.Tulenova, G.G'affarova, L.A.Qurbonova, G.Jalolova, F.Choriyev, Sh.Kubayeva, E.Yusupovlarning ilmiy ishlarida inson tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning falsafiy-metodologik tomonlari; Z.Nishonova, M.Davletshin, N.Safayev, A.Jabborov, E.G'oziyev, R.Sunnatovlarning tadqiqotlarida esa inson tafakkuri muammosining psixologik xususiyatlari yoritib berilgan.

Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ma'naviyatiga, tafakkuriga, ongiga ta'siri masalasining ba'zi bir jihatlari o'rgangan olimlar qatoriga ingliz olimlaridan Peter E. Mayeux, Steve Jones, rus olimlaridan Ye.Vayner, Ye.Gorniy, V.Pasko, V.Suxarova, O.Krishtanovskaya, shuningdek, o'zbek olimlaridan filologiya fanlari nomzodi D.Rashidova, faylasuflardan J.Ramatov, I.Saifnazarov,

A.Mo'minov, A.Muxtorov, B.Xusanov, G.G'affarova, N.Saydaliyeva, K.Mavlyanova kabilar tomonidan nashr etilgan maqolalarni kiritish mumkin.

Maqolani tayyorlashda tarixiylik, tanqidiylik, tizimli metodlardan foydalanildi.

Natijalar

M.Quronov, A.Qodirov, Sh.Akramovalar tomonidan "Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish" monografiyasida yoshlarni etib tarbiyalash, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, ijtimoiy tarmoqlardagi yot g'oyalar ta'siriga tushib qolishining oldini olish kabi masalalar tahlil etilgan [1].

G.G'affarova va M.N.Abdullayevalar o'zlarining tadqiqotlarida jamiyat a'zolari, jumladan yoshlarda mehr va muhabbat tuyg'usini rivojlantirish orqali jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash mumkinligi g'oyalarini ilgari surganlar [2, 14-15].

G.G'affarova ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar tafakkuri va faolligiga ta'siri, axborotlashgan jamiyatda ma'naviyatdagi o'zgarishlar, yangilanayotgan O'zbekistonda inson kapitalini rivojlantirishda ma'naviyatning o'rnini [3-6] yoritib bergan.

Muhokama

Darhaqiqat, XXI asr boshlari jahonda hal qiluvchi omillari – axborot va bilim bo'lgan axborotlashgan jamiyatning shakllanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur jamiyatning rivojlanish evolyutsiyasi bilim jamiyatidan tarmoqli jamiyatga, undan raqamli jamiyatga transformatsiyalanishi bilan ifodalanadi. Ma'lumki, axborotlashgan jamiyat taraqqiyoti natijasida aholining ko'p qismi axborotlarni o'zida qabul qilish, saqlash, qayta ishlash va qo'llash bilan band bo'ladi. Shuningdek, mazkur jamiyatning shakllanish bosqichlarini axborotlashtirish va raqamlashtirish tashkil etadi.

Xo'sh, raqamli jamiyat qanday jamiyat? Uning qanday o'ziga xos xususiyatlari bor? Bunday jamiyat yoshlar ongiga qanday ta'sir etadi yoki yoshlar ongida qanday o'zgarishlarga olib keladi?

"Raqamli jamiyat" atamasining paydo bo'lishi raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, jamoatchilik amaliyotida muvaffaqiyatli qabul qilingan. Ushbu texnologiyalar tezkorlik bilan elektron axborot texnologiyalarini joriy etish bosqichida qo'llanilayotgan analoglarini almashtirib, axborot uzatishning sezilarli darajada yuqori sifatini, aniqligini va axborot almashinuvi hajmining o'sishi sharoitida juda muhim bo'lgan axborot mahsulotlarining ixchamligini namoyish etmoqda. Darhaqiqat, «raqamli jamiyat» atamasi raqamli axborotning mavjud resurslaridan, tegishli texnologiyalardan va jamiyatning ijtimoiy tuzilmalaridan kelib chiqadi. Bunday jamiyatning istiqbollari kelajakda jamiyatning rivojlanish talablari, mavjud axborot resursi, jamiyatda axborot almashish texnologiyalarining rivojlanishi, uning ijtimoiy tuzilishini ushbu jarayonlar bilan muvofiqlashtirish imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

Aytish mumkinki, raqamli jamiyat - bu butun dunyo muammosi bo'lib, uning yechimi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tomonidan boshqariladigan yangi global jamiyatni yaratishdir. Bunday jamiyatning asosi global telekommunikatsiya tarmoqlari tizimlari orqali axborotni to'playdigan, qayta ishlaydigan, ishlab chiqaradigan va tarqatadigan mahalliy va global kompyuter tarmoqlaridan foydalanish hisoblanadi. Shunday qilib, yangi raqamli jamiyat IT jamiyatidir.

Ushbu jamiyatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri - zamonaviy raqamli (axborot-kommunikatsiya) texnologiyalari yordamida ko'plab hayotiy, kognitiv, estetik va boshqa ehtiyojlar qondirilmoqda. Natijada u ko'p vaqtni bo'shatadi, yangi muammolarni hal qilish imkonini beradi, nafaqat ma'lum bir joy, balki butun sayyora miqyosida aloqa ko'lamini

kengaytiradi. Ayniqsa, intellektual mehnat jismoniy mehnat o'rnini egallaydi. Shu jihatdan ham «raqamli jamiyat - bu o'z-o'ziga xizmat qilish uchun raqamli qurilmalardan foydalanadigan texnokratik jamiyat»dir [11, 9]. Bu ko'p vaqtni bo'shatadi va ijtimoiylashuv uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Darhaqiqat, raqamli texnologiyalar keng miqyosda ishlash uchun vositadir, shu bilan birga ijtimoiy o'zgarishlar, innovatsiyalarni amalga oshirish va muvofiqlashtirish mexanizmi, muloqot uchun eng muhim platforma hisoblanadi. Yoshlar ushbu o'zgarishlarning faol sub'ekti bo'lib, uning madaniyatini yangi ijtimoiy dunyoni barpo etuvchi keng qamrovli ommaviy axborot vositalari madaniyati sifatida tushunish kerak.

Yoshlar raqamli innovatsiyalarni tezda o'zlashtirgan eng mobil ijtimoiy-demografik guruhdir. M. Mid kelajakka yo'naltirilgan madaniyat haqida gapirganda ta'kidlagan "prefigurativ madaniyat" xususiyatlari zamonaviy jamiyat uchun juda mos keladi, bu yerda yoshlar nafaqat ota-onalardan o'rganishadi, balki ularga ko'p narsalarni o'rgatadilar, chunki ular o'zlari madaniy tendentsiyalarni faol yaratadilar[9]. Bu yerda aytilgan prefigurativ madaniyat bu «innovatsiyalar shu qadar tez sur'atda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan madaniyatdirki, bunda kattalar populyatsiyasi unga ergashmaydi» [9]. Bunda yosh avlodning ma'naviy salohiyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, unda keksalarda bo'lmagan umumiy tajriba shakllanadi. Shu bilan birga, yoshlar ham kattalarnikiga qaraganda ko'proq himoyasiz guruhdir, chunki ular kamroq moslashish qobiliyatiga ega. Albatta yoshlar nafaqat kattalardan, balki bir-biridan ham o'rganadilar, kattalar ham tengdoshlaridan o'rganadilar va kichiklarga o'z tajribalarini o'tkazadilar. Madaniyatning bu turi an'analarni saqlaydi, lekin yangiliklarni ham olqishlaydi. Biroq, shu bilan birga, keksa avlodga bo'lgan munosabat o'zgaradi - u o'zining so'zsiz vakolatini yo'qotadi. Talabda qolish uchun ular ham o'rganishlari kerak. Masalan, endi keksalar kompyuterni o'zlashtirib, axborot texnologiyalari olamiga integratsiyalashishi kerak, aks holda ular ortda qolib ketishadi.

Raqamli jamiyatdagi ta'lim funktsiyasi bolalar qo'liga o'tadi, bu esa oqsoqollarni ko'proq qaram qiladi va shuning uchun yanada zaifroq qiladi. Yosh avlod texnologiyalarning rivojlanishidan sezilarli darajada xabardor bo'lib, tajriba tashuvchisi sifatida harakat qila boshlaydi. Bu ularning kattalar bilan munosabatlari iyerarxiyasini qayta qurishga olib keladi va boshqa turdagi muloqotni talab qiladi.

Albatta, raqamlashgan jamiyat o'z qonunlarini belgilaydi. Biroq, yangi avlod o'zi haqida bunday narsalarni tasavvur qilmasligi kerak. Ba'zi sohalarda ular keksalarga saboq berishi mumkin, bu to'g'ri, lekin ba'zi joylarda keksa avlodning tajribasi va bilimi ajralmas va bundan voz kechib bo'lmaydi.

Darhaqiqat, raqamli jamiyatda shaxslararo va guruhlararo munosabatlarda o'ziga xoslik mavjud bo'lib, ular axborotga boy ijtimoiylashuv sharoitida shakllangan tarmoq xarakteriga ega bo'ladi, bu yerda aloqa maydoni ijtimoiy tarmoqlarga o'tadi. Shu bilan birga, ba'zan ijtimoiy tarmoqlarda siz kim bilan muloqot qilayotganingiz, u bir kishimi yoki ular ko'pimi, u qaysi joyda va qaysi vaqtda joylashgani, ularning strategiyalar, aslida qanday vazifalarni hal qilishadi, ularning qadriyatlar tizimi qanday, ular qanchalik manipulyatsiyaga ega ekanligi noaniq bo'lib qoladi. Bu dunyoda yanada moslashuvchan bo'lishni, shuningdek, zamonaviy ijtimoiylashuv bugungi kunda kibermakonsiz amalga oshirilmasligini yodda tutishni talab qiladi. Ayniqsa, jamiyatning salmoqli qismi bo'lgan yosh avlod internetda ko'p vaqtini o'tkazadi.

Yangi texnologiyalar ob'ekt dunyosining rasmini belgilaydi, inson ongini shakllantiradigan, o'zlashtirilayotgan voqelik qiyofasini quruvchi vositaga aylanadi. Raqamli texnologiyalar doimiy ravishda o'sib boruvchi va yangilanadigan ma'lumotlarni ajratib olish va qo'lga kiritish, keyin esa uni ichkilashtirish imkonini beradi. Ular shaxsning ichki makoniga qurilgan bo'lib, xatti-harakatlar va dunyo bilan munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida ishlaydi. Ichki aqliy faoliyat raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan tashqi ob'ektiv faoliyatni ichkilashtirish natijasi bo'ladi. Yangi texnologiyalardan foydalangan holda yaratilgan tasvir esa dunyoning inson ongiga kirib boradigan tasvir vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, zamonaviy o'smirlar uchun rivojlanishning ijtimoiy holati tarmoq o'zaro ta'sirida vositachilik qiladi.

Shuningdek, A.Marey fikricha "raqamlashtirish – bu bizning fikrlash tarzimiz, harakatimiz, atrof-muhit va bir-birimiz bilan aloqa qilishimizning paradigmalar o'zgarishi" [10]. Ya'ni, raqamlashtirish aloqa va o'zaro munosabat paradigmasining o'zgarishidir. Bu ham yoshlar ongidagi o'zgarishlarga ta'sir etadigan omillardan biridir. Ammo bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bugungi kunda shaxs axborot muhitining noto'g'ri va buzg'unchi ta'siri, autistik simptomlarning shakllanishi va boshqa identifikatsiya buzilishlarining nishoniga aylanmoqda [7-8]. Vaholanki, axborot oqimi (shu jumladan zararni o'z ichiga olgan), katta hajmdagi aloqalar, yosh avlod tafakkurini kesish (parchalanish, yuzakilik), haqiqiy ijtimoiy aloqalarni virtual aloqalar bilan almashtirish - bu buzilishlarning omillari va ko'rinishidir.

Raqamlashgan jamiyatda yoshlar ongidagi transformatsiyalar quyidagilarda namoyon bo'ladi, ya'ni birinchidan, raqamli jamiyat dunyosi insonparvar bo'lishni to'xtatadi, qadriyatlar insonning o'zidan texnologiya qadriyatlariga o'tadi. Bunda katta miqdordagi inson resurslarini bo'shatilishi natijasida yoshlarda intellektual faoliyatning ahamiyatini oshiradi, jismoniy mehnatni bajarishga sarflangan kuchlarni kamaytiradi, bu esa o'zini o'zi anglashning ko'payishiga yordam berishi kerak. Shuningdek, barcha paydo bo'layotgan innovatsiyalar insonning o'zini siqib chiqaradi, ishsizlikni keltirib chiqaradi, inson resurslarini robotlar bilan almashtiradi, shaxslararo o'zaro ta'sir makonini qayta quradi, uni ijtimoiy tarmoqlardagi keng ko'lamli va noma'lum auditoriya bilan ommaviy aloqa tekisligiga o'tkazadi. Darhaqiqat, ba'zi hollarda yoshlarda stressni kuchaytiradi, farovonlikni buzadi, og'ishlarga olib keladi, shaxsni ijtimoiy makonda joydan mahrum qiladi.

Xulosa

Albatta, raqamli jamiyat o'ta tez, o'ta beqaror, miltillovchi, o'zgaruvchan dunyoda shakllanmoqda, bu ravonlik, gibridlik va oldindan aytib bo'lmaydiganlik xususiyatlariga ega. Bir tomondan, noaniqlik - bu yangi ma'nolarni izlashni, paydo bo'lgan savollarga javoblarni va nima sodir bo'layotganini aniqlashni talab qiladigan qiyinchilik. Boshqa tomondan, bunga chidash kerak. Bu bizni me'yorlar va qadriyatlar tizimini tezda qayta qurishga majbur qiladi, bizni voqelikka kelishishga, uning o'zgarishi bilan bog'liq holda o'zgartirishga o'rgatadi. Noaniqlik dunyoni harakatchan va o'zgaruvchan qiladi, odamdan noma'lum narsalarni o'rganishga, unga ochiq bo'lishga, samarali an'analarni himoya qilishga, atrofdagi voqelikning betartibligini kutib olish uchun ularda yordam topishga tayyor bo'lishini kutadi. Bu sodir bo'layotgan noaniqliklarning kuchayishi natijasida yoshlar ongida o'zgarishlarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қуронов М., Қодиров А., Акрамова Ш. Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш. – Тошкент: «Маънавият», 2018. -112 б.
2. Gaffarova G.G., Abdullayeva M.N. (2020). Tasavvufning kognitiv tizimi zamonaviy falsafa prizmasida. Academic research in educational sciences. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tasavvufning-kognitiv-tizimi-zamonaviy-falsafaprizmasida> (дата обращения: 15.01.2021).
3. G.G Gaffarova, N.Z. Saydaliyeva. (2020). The influence of social networks on youth thinking and activity. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. 6 (5), 105-108.
4. Г.Ғаффарова, А.Абдуллаев. (2021). Ахборотлашган жамиятда маънавий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic research in educational sciences. Special Issue 2.
5. G. Makhmudova, G. G'affarova, G. Jalalova (2020). O'zbekistonda islohatlar jarayonini tahlil etish va amalga oshirishning konseptual-falsafiy metodologiyasi. 176 b.
6. G.G. Gaffarova, (2020). Strategy of activity and systematical approach. nternational Journal of Psyshosial Rehabilitation. London, United Kingdom, 24, Issue-5, May. - 6645-6651
7. Петрунева Раиса Морадовна, Васильева Валентина Дмитриевна, Топоркова Ольга Викторовна Студенческая молодежь в эпоху цифрового общества // Преподаватель XXI век. 2019. №1-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/studencheskaya-molodezh-v-epohu-tsifrovogo-obschestva> (дата обращения: 16.01.2023).
8. Бродовская Е. В., Домбровская А. Ю., Пырма Р. В., Синяков А. В., Азаров А. А. Влияние цифровых коммуникаций на формирование профессиональной культуры российской молодежи: результаты комплексного прикладного исследования // Мониторинг. 2019. №1 (149). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovyyh-kommunikatsiy-na-formirovanie-professionalnoy-kultury-rossiyskoy-molodezhi-rezultaty-kompleksnogo-prikladnogo> (дата обращения: 16.01.2023).
9. Mead M. Culture and the world of childhood. Moscow: Nauka Publ.; 1988. 430 p. (In Russ.).
10. Marey A. Tsifrovizatsiya kak izmenenie paradigmy [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa: <https://www.bcg.com/ru-ru/about/bcg-review/digitalization.aspx> (хавола вақти: 15.03.2020).
11. Хазиева Н.О. — Цифровое общество: опыт философского осмысления проблемы // Философия и культура. – 2018. – № 4. – С. 8 - 13.
12. Gaffarova, G. G., & Jalalova, G. O. (2021). Human capital as the basis of society development. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (96), 455-460.
13. Berkinov O.T. (2022). Ijtimoiy tarmoq: yoshlar va “kelajak” // NamDU ilmiy Axborotnomasi, 3-son, -B.181-187.
14. G'affarova G.G', Yo'ldoshev A. (2022). Klaster tushunchasining falsafiy mohiyati // International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions”. – Angliya, 28 mart,-P.322-328.
15. Гаффарова Г. (2020). Человеческий капитал в условиях цифровизации Узбекистана. Интеллектуальная культура Беларуси: духовно-нравственные традиции и тенденции инновационного развития: материалы Пятой междунар. науч. конф. Т.2. – Минск: Четыре четверти, –С.72-75.
16. Ғаффарова Г.Ғ. (2020). Ахборотлашган жамиятдан рақамли жамият сари: фалсафий таҳлил. УзА Илм-фан булими (электрон журнали), 183-196.

JADID MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA ADOLAT KONSEPSIYASI

Hamroyev Saidjon Sanoevich

Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti "Pedagogika va ijtimoiy fanlar"
fakulteti dekani

Annotatsiya: Mazkur maqola XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidlar harakati namoyondalarining ma'rifatparvarlik g'oyalarida Turkiston jamiyatining taraqqiyotida muhim o'rin tutgan adolat qadriyatining siyosiy, ijtimoiy-falsafiy jihatlariga bag'ishlangan. Maqolada Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon va Abdulla Qodiriy kabi mutafakkir jadidlarning ijtimoiy hayotdagi adolat, odillik, haqiqat va tenglik to'g'risidagi qarashlari falsafiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: adolat, matbuot, ma'rifat, Uchinchi Renessans, jadid, haqiqat, sud

КОНЦЕПЦИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ ВО ВЗГЛЯДАХ ДЖАДИДСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Хамроев Саиджон Саноевич

Декан факультета педагогики и социальных наук Педагогического института
Бухарского государственного университета

Аннотация: Данная статья посвящена политическим, социально-философским аспектам ценности справедливости, сыгравшей важную роль в развитии туркестанского общества в просвещенных идеях представителей модернистского движения, возникшего во второй половине 19 века и начала 20 века. В статье философски анализируются взгляды современных мыслителей, таких как Абдулла Авлони, Махмудходжа Бехбуди, Мунавваркори Абдурашидханов, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чулпон и Абдулла Кадири, на справедливость, справедливость, правду и равенство в общественной жизни.

Ключевые слова: правосудие, пресса, просветительство, третье Возрождение, джадид, истина, суд

THE CONCEPT OF JUSTICE IN THE VIEWPOINTS OF JADID THINKERS

Hamroev Saidjon Sanoevich

Dean of the Faculty of Pedagogy and Social Sciences
Pedagogical Institute of Bukhara State University

Abstract: This article is analyzed to the political, socio-philosophical aspects of the value of justice, which played an important role in the development of Turkestan society in the enlightened ideas of the representatives of the jadid movement, which emerged in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. The article philosophically analyzes the views of modern thinkers such as Abdulla Avloni, Mahmudhoja Behbudi, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cholpon and Abdulla Qadiri on justice, fairness, truth and equality in social life.

Key words: justice, press, enlightenment, Third Renaissance, jadid, truth, court

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati mustamlakachilik zulmi ostida yozilgan va parokanda holda yashab kelayotgan aholini yashab kelayotgan millatni, avvalo, ilm va ma'rifat asosida birlashtirib, uni ona yurt mustaqilligi, ozodligi va adolat singari qadriyatlarini e'zozlashga da'vat etgan yangilik tarafdorlari edi. SHu sababli ular o'z harakatlari markazida maktab va maorif tizimini isloh kilib, yangi usul maktablarini ochishga, milliy matbuot, yangi adabiyot va teatrni yaratishga e'tibor qaratdilar. Ular bu yangicha islohotlar yordamida Turkiston xalqini ma'rifatlashtirib, jahondagi eng rivojlangan davlatlar darajasiga olib chiqishni o'zlarining dasturilamal maqsadlari sifatida belgilab qo'ydilar.

Adabiyotlar tahlili

Jadidlar shunday Vatanparvar va xalparvar insonlar ediki, ular o'z hayot va faoliyatlarini, millatniig hayot tarzini yangilashga hamda xalqning ertangi kuniga ishonch tuyg'usini shakllantirishga harakat qildilar. Garchi bu ma'rifatparvarlarning ko'pchiligi qatag'on siyosati tufayli ma'naviyatimiz tarixidan uzilib tashlanishiga qaramasdan, ular ilmiy merosini o'rganish, ular asarlarida ilgari surilgan adolat va adolatsizlik, tenglik va tengsizlik, haqiqat va yolg'on singari ma'naviy-axloqiy muammolarni tadqiq etish bugungi Uchinchi Renessans sharoitida ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Bu borada Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: "Ko'pchilik ziyolilar qatorida men ham bir fikrni hamisha katta armon bilan o'ylayman: mamlakatimizda Uchinchi Renessansni yigirmanchi asrda ma'rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. SHu yo'lda ular o'zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular **"Ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lishi ham mumkin emas"** degan hadisi sharifni hayotiy e'tiqod deb bildilar. Milliy istiqlol, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma'rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarini chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar" [1]. Darhaqiqat, jadid bobolarimizning ilmiy-ma'rifiy, adabiy-badiiy merosi mohiyati jamiyat va millatning odilona maqsadlarini o'zida ifodalagan bo'lib, xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat qilgan. Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab fidoyi adiblar o'z xalqining adolat timsoli va haqiqat ko'ziga aylangan.

Tahlillar va natijalar

XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan milliy uyg'onish harakatining atoqli vakillaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy bo'lib, u bu davrda o'zbek xalqi ijtimoiy ongida adolat, haqiqat va tenglik qadriyatlarini uyg'otishda muhim rol o'ynadi. U Turkistonda nafaqat yangi usuldagi maktablarning ochilishi, milliy matbuotning yuzaga kelishida faol ishtirok etdi, shuningdek birinchi o'zbek dramasini yaratib, professional o'zbek teatr san'atining yuzaga kelishiga o'chmas iz qoldirdi. U xalq va jamiyatni ma'rifat yordamida adolat va haqiqatga erishish mumkinligi g'oyasini olg'a surgan va shu qutlug' yo'lda halok bo'lgan buyuk insonlardan biri edi.

Behbudiy millat ozod bo'lib, o'zining mustaqil davlatini o'rnatmaguncha, ijtimoiy adolatni tiklab bo'lmaydi degan fikrni ilgari surdi. Bu ma'rifatparvar olim kelgan birinchi xulosalardan edi. Jumladan, olimning "Vaqt" gazetasida chop etilgan maqolalaridan birida jamiyat hayotida adolatning beqiyos o'rni xususida o'z mulohazalarini bildiradi. Behbudiy sosializmni zo'ravonlik hisoblab, sosializmdagi ijtimoiy tenglikni aslida adolatsizlik deb qaraydi. U shaxs manfaatdorligida, millat ravnaqida millat taraqqiyotining omili sifatida ko'radi. Aynan bunday qarash uni Turkistonning mustaqilligi uchun kurashga etaklaganlini sezishimiz mumkin.

Behbudiyning 1914 yildagi uzoq muddatli safari natijalari sifatidagi "Sayohat xotiralari"da yozishicha, musulmon dunyosining eng muqaddas maskanlaridan biri bo'lmish Quddusdaga al-Akso masjidida sajda qilayotgan Behbudiy dilidan: "Zolimlarni qahr et, mahv bo'lsun zulm, yashasun adolat va haqkoniyat, omin...", degan fikrlar o'tadi. Bu o'rinda "zulm" va "adolat" so'zlari zamirida umumiy tushuncha emas, balki, asosan, o'z Vatanining shu davrdagi ahvoriga doir alam va orzular o'z ifodasini topgan deb qarash to'g'riroq bo'ladi [2].

Bugungi kunda ham Behbudiy mustaqillik va adolatga oid qarashlarining nafaqat tarixiy, balki zamonaviy mohiyatini ham dolzarb ahamiyatga ega. Uning "Haq olinur, berilmas" (1918) maqolasi sarlavhasi va ruhidagi da'vat naqadar to'g'ri ekanligini nafaqat 1918 yilgi davr uchun tegishli ekanligini, shuningdek O'zbekiston Respublikasining 1991 yildagi davlat mustaqilligini qo'lga kiritish jarayonida ham nechog'liq qadrlil va muhim ekanligini hayot yana bir bor tasdiqladi. Zero mustaqillikka shunchaki erishilgani yoki berilgani yo'q. Balki unga xalqimizning matonatli jasorati va xizmati bilan erishilgan.

Behbudiy adolatparvar siyosatchisi sifatida o'z davrining idora usullari haqida fikr yuritarkan, "Millat ozod bo'lib, o'zining mustaqil davlatini o'rnatmaguncha, ijtimoiy adolatni tiklab bo'lmaydi", degan xulosaga kelgan. Bu Behbudiyning haqqoniy ilgari surgan odilona siyosiy xulosasi edi. Zero, adolat jamiyatda demokratiyaning mavjudligi, millat va xalq suvereniteti va fuqarolarning qonun oldida tengligida namoyon bo'luvchi ijtimoiy tizimdir.

Bundan tashqari Behbudiy adolat qo'rg'oni sifatida sudning insof va adolat yuzasidan hukm chiqarish masalasiga to'xtalib o'tadi. Sud hokimiyatining shunchaki huquqni qo'llovchi organ sifatida emas, balki adolat, adliya etuvchi hamda mustaqil huquqiy demokratik davlat sharoitida, qonun ustuvorligini qaror toptirishga xizmat qilishi kerakligini uqtiradi. Demak, jadid mutafakkirning sud hokimiyatining barqaror bo'lishi bir asr avval milliy mustaqillikka erishishni ko'zlagan jadid mutafakkirlarimizning azaliy orzusi edi.

Ayniqsa, mutafakkirning qozilar lavozimiga qo'yiladigan talablar, ularning huquqiy maqomi, mustaqilligi, sud ishlarini olib borishda qonuniylik, va adolat talablariga rioya etish, sud hokimiyatini – shaxs va jamiyat manfaatini himoya qiluvchi davlat mahkamasiga aylantirish to'g'risida ilgari demokratik odilona qarashlari Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini mustahkamlashda, sud organlari faoliyatini davr talablari asosida isloh qilishda, sud-huquq islohotlarini yanada rivojlantirishda, sudlarning mohiyati va funksiyalarini tushuntirishda, umuman, hokimiyat asoslarini mustahkamlashda bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Turkiston o'lkasida adolat tamoyiliga asoslangan jamiyat barpo etish to'g'risidagi fikrlar rivojlanishida shoir, dramaturg, muallim **Abdulla Avloniy** (1878-1934)ning xizmatlari beqiyosdir.

U o'z hisobidan maktablar ochib, "Turkiy Guliston yoxud axloq", "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim" va "Maktab Gulistoni" kabi asarlarni nashr ettirdi. **Avloniy** adolatni, har bir millatning mustaqil va baxtli bo'lish huquqini dunyoning asosi deb bildi. Jumladan, Abdulla

Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarining “Adolat” deb nomlangan sarlavhasida adolat tushunchasiga shunday ta’rif berilgan: “Adolat deb boshqalarning mol va nomusini rioya qilmakni aytilur. Adolat yaxshi xulqlarning foili, zulmning muqobilidur. Adolat va marhamatli kishilar o’ziga loyiq ko’rmagan bir ishni o’zgalarga ravo ko’rmas. Kishi adolat va insoniyat vazifasini yolg’uz o’zi buzuvq ishlardan saqlanmak ila ado qilolmas, balki o’zi ila barobar jinsdoshlarining xato va fanoliqlarini tuzatmak va yaxshi yo’lga sa’y qilmak ila ado qila bilur. Adolatni rioya qilgan kishilar hech bir kishiga jabr-u zulmni xohlamas va jonli narsalarga bekorga ozor bermas” [3].

Avloniyning yuqoridagi ushbu fikrlari bu davrdagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy tafakkur rivojida sezilarli ta’sir qilib, davr ruhiga muvofiq mukammal qonunlar ishlab chiqish va qonun ustuvorligini ta’minlash, adolat zahirida butun xalq, jamoa taqdiri, jamiyat, jamoa istiqboli, mamlakat va jamiyat kelajagi mujassam ekanligini nazarda tutadi.

Abdulla Avloniy o’zining ilmiy ijodi namunalarida Turkistonning bir kun kelib ozod va obod bo’lishiga astoydil ishonadi. SHuning uchun u, “Istiqboddan orzularim” she’rida insonlar o’rtasida mehru muhabbat, do’stlik qaror topishiga, adolat va haqiqat tantana qilishiga, yorug’ kunlar kelishiga umid qiladi:

*Kelur ulfat, adovat o’rtadin qalqur, ketar bir kun,
Qaro kunlar ketub, o’rnig’a ravshanlik etar bir kun,
Adolat bog’ida gulhoyi tarbiyat bitar bir kun,
Ochib g’uncha dahonin, shodlig’ izhor etar bir kun,
O’lur olam guliston, qayg’u-kulfatlar yitar bir kun,
Gulobi hurriyat atri musaffosin otar bir kun,
Dilim, g’am chekma ko’b, bir kun kelur, bedor o’lur olam,
CHiqib bulbullari chahchah qilur, gulzor o’lur olam...[4]*

Bu satrlarda muallif jamiyatda ozodlik va hurriyat zamoni kelishini ta’kidlab, unga erishish o’z-o’zidan sodir bo’lmasligiga ishora qiladi. U ilm-ma’rifatni farovon hayotga etaklovchi ulug’ yo’l deb hisoblaydi.

XX asr jadid yirik ma’rifatparvar namoyondalaridan biri bu Abdulla Qodiriydir (1894-1938). Abdulla Qodiriyning adolat, yuksak ma’naviyat va sadoqat haqidagi qarashlari uning “O’tgan kunlar” romanida o’z ifodasini topdi. Ushbu umuminsoniy qadriyatlar romandagi ijtimoiy-siyosiy voqealar asosida ochib berilgan. SHuningdek, mutafakkirning “Mehrobdan chayon” romanida yozuvchi xalq hayotining quyi va o’rta tabaqa vakillarining turmush tarzini, umid va orzularini tasvirlaydi. Ular turmushining rohatidan ko’ra mashaqqatini, adolatidan ko’ra malomatini, chuchugidan ko’ra achchig’ini ko’proq boshidan o’tkazganligi o’sha davr qiyofasidagi obrazlar asosida ochib berilgan.

XX asr ma’rifatparvarlik harakatining zabardast vakili CHo’lpondir. Ayniqsa, u o’z she’rlarida xalqning o’z eri, mulki, sha’nu sharafiga, o’z yurti, o’z qadriyatlariga ega bo’lib, kelajagini o’z qo’li bilan barpo etishida adolat bosh mezon sifatida qadrlanganligi sababli, u ko’proq shuhrat topdi. Mutafakkir 1917 yil 28 noyabrda “Turkiston muxtoriyati”ni qo’llab quvvatlab, uni “ozod turk bayrami” sifatida e’tirof etadi. Unga mehru muhabbatini izhor etdi. U Turkiston muxtoriyatini qo’lga kiritgan Vatan va xalqni quyidagi so’zlar bilan sharaflaydi: “Muxtoriyat olindi, Ishlar yo’lga solindi. Milliy marshlar cholindi, Dushman o’rtansun endi! Hurriyat - bayrog’imiz, Adolat - o’rtog’imiz, Xursand bo’lgan chog’imiz, Mevalansun bog’imiz!” [5].

Cho'lpon o'zining "Kecha va kunduz" romanida ko'rsatib o'tilgan o'sha davr amaldorlarining asl qiyofasini sud jarayonidagi protsess orqali zo'r mahorat bilan ochib bergan. Ushbu sud protsesidagi "fosh etish" san'ati uslubi siyosiy pamflet tarzida yuksak mahorat bilan ko'rsatiladi. Cho'lpon sud jarayonini, unda qatnashuvchi "adolat posbonlari"ni tasvirlar ekan sud jarayonini batafsil yoritib bergan. Jumladan, Zebining boshqalarga ibrat uchun sudlanishidan manfaatdor to'ralar unga himoyachi advokat tayin qiladilar. Afsuski advokat sifatida Zebiga, avval "davlat xazinasining ko'pgina pulini eb qo'ygan askariy bir to'ra", dordan qochib endi xususiy advokatlik bilan shug'ullanuvchi obraz sifatida tasvirlangan.

Shunisi ham borki, Cho'lpon sud jarayoni tasvirida Turkiston sharsharoitlaridan kelib chiqadi. "Tirilish"da sud maslahatchilari ko'rilayotgan ishga turlicha yondashsalar, "Kecha"dagi sudda bu narsa ko'rilmaydi - hamma yakdil. "Adolat-adolat" o'ynayotgan sud a'zolari ham, bu spektaklni tomosha qilayotgan mustamlakachi to'ralar ham Zebining begunohligini bilganlari holda miq etmaydilar: tomoshaning ijrosi ham, qabul qilinishi ham o'ta jiddiy vaziyatda kechadi. Sababki, ularni maqsad - "mustamlakani butun holicha qiyomatgacha ushlab qolmoq" istagi birlashtiradi [6].

O'zbek xalqi intellektual tafakkurining yorqin namoyandasi, yozuvchi va publitsist, zabardast jadid ma'rifatparvarlardan biri Abdurauf Fitrat (1886-1938)dir. Fitrat o'z ijtimoiy-falsafiy qarashlarida adolat mavzusini tahlil qilar ekan, adolatning ratsional ahamiyatini oshirish uchun aniq me'yorlar va o'lchovlar borligini ta'kidlaydi. Turkistondagi biror voqea-hodisaga adolat yuzasidan tamasiz yondashish lozimligini ta'kidlab, shunday fikrni ilgar suradi: "Adolat, hurriyat va mashvarat bilan idora bo'laturg'an bu muxtoriyatli islom o'lkalari yoninda Buxorodag'i zulm himoyaning yiqiluri muqarrardir. Muncha adolat va haqqoniyat quyoshlari bilan yorug'an, oydinlashg'an bir qit'aning o'ta soxta, insofsizliq qorong'usi turolmas, yo'qolur" [7].

Fitrat inson va shohda odillik xislati o'ziga olijanoblik fazilati hisoblanib, mamlakat va Vatani oldidagi amallarini samimiy bajarilishi kerakligini uqtiradi: "Ilohny qonun budir: magar biror bir qavm o'zining ishlarini Alloh farmoyishi asosida olib bormas ekan, o'zining shaxsiy hayotini sharaf, saodat va farog'at hamda buyuklik bilan boqadam o'tkazmas ekan, tinch va osoyishtalik yo'lidagi niyatlarini yo'qqa chiqarib, kibr va g'urur vodiysig'a qadam qo'yar ekan, Haq va adolat yo'lidan chiqar ekan, o'sha, zahoti shoh va sharaflig'i yer bilan yakson bo'lib, osoyishtaligi zahmatga, buyukligi esa xorlnkka aylanishi muqarrardir" [8]. Demak, ma'rifatparvar odillikning aksi sifatida kibr, g'urur va tamagirlikni illatlarini qo'yadi. Demak, ushbu salbiy illatlar aralashgan joyda odillikka darz ketishini ta'kidlaydi.

XX asr boshlarida Turkistonda sodir bo'lgan milliy uyg'onishning eng buyuk vakillaridan yana biri Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li (1878-1931)dir. Mutafakkinning ijtimoiy-falsafiy qarashlari markazida Turkistondagi adolatsizlikka qarshi kurash, xalq haq huquqlarini himoya qilish va uning ozodligi uchun kurash g'oyalari yotadi. Jumladan, Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li Mardikorlikka olish voqeasini sharhlar ekan, quyidagilarga to'xtalib o'tadi: "..... Garchi ko'pgina qon to'kishlarga sabab bo'lgan esa-da, bu dahshatli adolatsizlik Turkiston aholisini uyqudan uyg'otdi, vujudidagi mudrashni, yalqovlikni siqib chiqardi. Tepasida kimlar hukmron ekanligini anglatdi. O'z haq-huquqini himoya qilishga otlantirdi. Butun orzu vatilaklari Rusiyada inqilob bo'lib, jumhuriyat e'lon qilish va buning soyasida erlik xalq ustidan milliy va diniy qisinqiliqlar va tekissizliqlarning ko'tarilishi maktab, matbuot va har turli jamiyatlar tuzib,

ishlamakka keng yo'l ochish va ovrupoliklar ila barobar huquqg'a ega bo'lish kabi ishlardan iborat bo'lib, eng sevg'an shiorlari: "Hurriyat, musovot va adolat" edi" [9].

Garchi ma'rifatparvarning adolat va tenglik haqida ilgari surgan g'oyasi o'z davrida amalga oshmagan bo'lsa-da, mustaqillik sharofati bilan xalqimiz orzu-maqсадlarini ro'yobga chiqishi uchun xizmat qildi. Uning adolat, odillik fazilatlariga oid qarashlari nafaqt o'z davri uchun, balki bugungi kunda yoshlarda adolatparvarlik tuyg'usini shakllantirishga ibrat maktabini o'tamoqda.

Xulosalar

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin kabi mutafakkir jadidlar Turkistonda ma'rifat va adolat asosida ozodlikka erishishni o'zlarining maqsadlari sifatida belgiladilar. Ular o'zlarining ilmiy meroslarida adolatli va mustaqil yurtda parlamentni tashkil etish, har bir hududning o'ziga xosligi inobatga olib, adolatli qonunlar qabul qilish, jamiyatda adolat tuyg'usini oliy qadriyatga aylantirishga harakat qildilar. Bugun biz Uchinchi renessans ostonasida jadid bobolarimiz orzusidagi adolatli yurtda yashayapmiz, faqat strategik maqsadlarimiz taraqqiy etgan va dunyo hamjamiyatida tenglar ichida teng bo'lish baxtiga muyassar bo'lganmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'qituvchi va murabbilar - yangi o'zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning o'qituvchi va murabbilar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi// "Xalq so'zi" gazetasi 2020 yil 1 oktyabr, № 207 (7709)
2. Nazarov B. Behbudiy publitsistikasida istiqlool ruhi. //M.Behbudiy merosining milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati ilmiy maqolalar to'plami. -Toshkent, 2014. -B.49.
3. Avloniy Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. -Toshkent: "YOshlar nashriyot uyi", 2019. -B.23.
4. Abdulla Avloniy. Tanlagan asarlar. —Toshkent: "Ma'naviyat", 2009. -B.57.
5. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2004. -B.280.
6. Quronov D. CHo'lpon nasri poetikasi. -Toshkent: "SHarq", 2004. -B.235.
7. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar: J. III. Dramalar, maqolalar / Mas'ul muharrir: B. Qosimov. -Toshkent: "Ma'naviyat", 2003. -B.201.
8. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar // Mas'ul muharrir: N. Qarimov/. -Toshkent: "Ma'naviyat", 2000. -B.119.
9. Munavvar qori Abdurashidxonov.Tanlangan asarlar /Mas'ul muharrir: N. Karimov/ - Toshkent: "Ma'naviyat", 2003. -B.219.

KREATIV SHAXS TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY TAHLILI

Hojiyev Rasulbek Boynazar o'g'li

ChDPU Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: jaloliddinfirdavs@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda jamiyat rivojida muhim ahamiyat kasb etayotgan kreativlik tushunchasi va uning mohiyati, kreativlikning vujudga kelishi va rivojlanishi, kreativ shaxs tushunchasi ham uning xususiyatlari, kreativlikni shakllantiruvchi asosiy mezonlar, shaxsni barkamol avlod qilib tarbiyalashda kreativlikning o'rnini haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: kreativ fikr, kreativlik, kreativ shaxs, yoshlar, sun'iy intellekt, qobiliyat.

ПОНЯТИЕ КРЕАТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ ФИЛОСОФСКИЕ АНАЛИЗЫ

Ходжиев Расулбек Бойназар угли

ЧДПУ старший преподаватель кафедры Национальная идея, основа духовности и юридическое образование

E-mail: jaloliddinfirdavs@gmail.com

Аннотация. В данной статье говорится о понятии креативности, которое сегодня приобретает все большее значение в развитии общества, и его сущности, возникновении и развитии креативности, понятии креативная личности и ее характеристиках, основных критериях, формирующих творчество и роль креативности в воспитании молодежи во всесторонне развитом поколении.

Ключевые слова: креативная мысль, креативность, креативная личность, молодежь, искусственный интеллект, способности.

THE CONCEPT OF A CREATIVE PERSON AND ITS PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Hojiev Rasulbek Boynazar ogli

CSPU Senior Lecturer at the Department of National Idea, the Basis of Spirituality and Legal Education

E-mail: jaloliddinfirdavs@gmail.com

Annotation. This article talks about the concept of creativity, which today is becoming increasingly important in the development of society, and its essence, the emergence and development of creativity, the concept of a creative personality and its characteristics, the main criteria that form creativity and the role of creativity in educating youth in a comprehensively developed generation.

Keywords: creative thinking, creativity, creative personality, youth, artificial intelligence, abilities

Kirish

Texnologiya shiddat bilan rivojlanayotgan, ayniqsa, olimlar tomonidan sun'iy intellektning yaratilishi va hayotimizga jadal sur'atlar bilan kirib kelayotgan yoxud kelgusida kundalik hayotimizda sun'iy intellektning asosiy o'rin tutush ehtimoli yuksak bo'lgan bir sharoitda kreativlik har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ fikrlash bugungi kunda yoshlar egallashi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir [1].

Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlarning ta'lim-tarbiya olishi va ushbu jarayonda ularning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil yakunlari bo'yicha Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida maktab ta'limini tubdan yaxshilash va uning sifatini oshirish, muallimlarga munosib sharoit yaratish borasidagi islohotlar jadal davom ettirilishini va bu borada bolalarning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ularga sermazmun va tushunarli darsliklar yaratish zarur ekanligini alohida ta'kidlab o'tgan edi [2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Kreativlik tushunchasining lug'aviy ma'nosi ingliz tilida "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, yaratish qobiliyati bo'lgan, tasavvur qilish va taffakur kuchi yordamida yangi bilimlarni yoki narsalarni yaratuvchi ijodkor shaxs ma'nolarini anglatadi.[3]

E.P.Torrens fikricha, "kreativlik" tushunchasi negizida quyidagilar yotadi:

- muammoni yoki ilmiy farazlarni ilgari surish;
- farazni tekshirish va o'zgartirish;
- qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash;
- muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning – o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlik. Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin. [4]

E.P.Torrensning ushbu fikrlari asosan maktab yoshidagi bolalarda kreativlik qoliatlarini aniqlashga bag'ishlanganligi uchun tor doirada yondashilganligiga guvohi bo'lishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha esa, kreativlik negizida quyidagi elementlar yotadi:

- aql;
- bilim;
- fikrlash uslublari;
- shaxsiyat;
- motivatsiya
- atrof-muhit.

Ushbu faktorlar bevosita bir-biri bilan bog'liq bo'lgan va biri ikkinchisini taqozo etadigan elementlardir aslida. Zero, aql yordamida bilimga ega bo'lishimiz, bilim yordamida fikrlashimiz, shaxsiy qobilaytlarimiz yordamida fikrlash uslublarimiz ham o'ziga xos bo'lishini, fikrlash uslublarimizga atrof-muhitning ham ta'siri mavjud ekanligini unutmasligimiz kerak. Motivatsiya esa kreativ fikrlarni vujudga keltirishda ozuqa manbai bo'lib xizmat qiladi.

Kreativlik aslida oldinda mavjud bo'lgan fikrlarning ustida yangi aloqlarni o'rnatish. Oldindan mavjud bo'lgan ikki fikrni, oldindan mavjud bo'lmagan shaklda bir joyga jamlash. Ya'ni kreativlik bir fikrni yoki g'oyani ilk marotaba yaratish degani emas. Bir nechta fikrlarni o'zaro birlashtirib, yangi bir ma'no kasb etish.

Xo'sh kreativ shaxs bo'lish uchun nima qilish kerak?

Kreativ shaxs deganda qanday shaxsni tasavvur qilamiz?

Fikrimizcha kreativlik, hech qanday istisnalarsiz har bir insonga taqdim qilingan tug'ilishidanoq inom etilgan bir qobiliyat. Biroq biz ulg'ayganimiz sari ushbu qobiliyatimizni yo'qotamiz yoki unutimiz.

Bu o'rinda savolni to'g'ri qo'yishimiz lozim. Kreativ shaxs bo'lish uchun emas, balki takroran kreativ shaxs bo'lish uchun nima qilish kerak?

Binobarin, barcha bolalar tug'ma rassom, bastakor va dizaynerdir. Bolalar o'z dunyosida ko'plab fikrlarga ega bo'lib, ushbu fikrlarni avval hech kim qo'llanmagan shaklda, hech kimdan

va hech narsadan qo'rqmasdan birlashtira oladi. Ammo bolalar ulg'aygani sari "Bu unday bo'lmaydi, bu ish unday qilinmaydi, bu qanaqangi bemanilik", - deyishimiz orqali bolalarning ichidagi kreativ qobiliyatlarini yo'qotishiga sababchi bo'lamiz. Bunday sharoitda bolalar fikrlarni faraz qila oladi lekin, bir nuqtaga birlashtira olmaydi.

Kattalar va tashqi muhitdan bo'layotgan bunday ta'sirlarga qaramasdan, ba'zi bolalar o'z fikrida sobit turganligi uchun ulg'ayganida san'atkor bo'lishadi va ularning birlashtirgan fikr nuqtalaridan san'at asarlari dunyoga keladi.

Fikrimizni isbotlash uchun quyidagi tajribaga nazar solsak. 1968-yilda AQSHning kosmik tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi tashkiloti NASA dunyodagi eng innovatsion tarzda fikrlaydigan shaxslarni tanlash uchun tajribali professor Jorj Landga murojaat qiladi. Unda professordan dunyodagi eng kreativ fikrlaydigan, eng kuchli ijodkorlarni, innovatsion tafakkurga ega bo'lgan shaxslarni ishga olish uchun kadrlar tanlab berish masalasida yordam so'raydi. Professor Jorj "kreativlik" mavzusida test tuzishga kirishadi va qisqa surada bunga erishadi. So'ngra har xil yoshdagi shaxslardan ushbu testni olishni boshlaydi. Eksperiment yakunidagi natijalar professor bilan birgalikda barchaning hayratiga sabab bo'ldi, Chunki, o'rtacha yoshi 30 yosh atrofida 280 000 nafar shaxslardan faqatgina 2% da kreativlik xususiyatlari mavjudligini aniqlaydi. Ayni ushbu test o'rtacha yoshi 15 yosh atrofida bo'lgan yoshlardan olinganda esa natija 12%ni tashkil etgan. So'ngra ushbu testni o'rtacha yoshi 10 yosh atrofida bo'lgan bolalardan olib ko'rishadi. Natija esa 30%ni tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, 10 yoshidagi har 3 nafar bolaning bittasi kreativ fikrlaydi degani. E'tiborli jihati ushbu test NASAning ishga olmoqchi bo'lgan aqliy salohiyati yuqori bo'lgan muhandis va olimlarni tanlash uchun tuzilgan edi. Yosh kichraygan sari natijalar yaxshilanayotganini sezgan professor Jorj Land ushbu testni bog'cha yoshidagi ya'ni 5 yoshidagi bolalardan olishga qaror qiladi. Test natijasi esa hayratlanarli bo'lib, o'rtacha yoshi 5 yosh atrofida bo'lgan bolalarning kreativlik darajasi 98%ni tashkil etadi. Tadqiqotlar yakunlangach NASA "Head start" dasturiga binoan, 1600 nafar bolalarni kelgusida ishga olish uchun ularni kreativlik xususiyatlarini yo'qotmagan holatda tarbiyalashga kirishadi. Tadqiqot natijasiga ko'ra professor Jorj Land shunday xulosaga keladi: ""Biz shunday xulosaga keldik, ijodiy bo'lmagan xatti-harakatlar o'rganiladi".[5] Jorj Landning bu fikridan ayon bo'ladiki kreativlik shaxsda tug'ma ravishda mavjud bo'ladi va vaqt o'tishi bilan uning unitilib, yoki yo'qolib borishiga sababchi bo'lamiz. Professorning tadqiqotlari natijasi shuni ko'rsatadiki, kreativ shaxslar eng ko'p bolalar orasida uchraydi. Binobarin, kreativ shaxslarni tarbiyalamoqchi bo'lsak biz ushbu harakatlarni farzandlarimiz yosh paytidanoq boshlamog'imiz darkor.

Oltin koni kabi qiymatli bo'lgan kreativ xususiyatlarimizni yuzaga chiqarish uchun xuddi konchilar kabi chang-to'zon, balchiqlar, har xil chiqindilarni orasidan oltinni izlashga qaror qilishimiz va bundan chekinmasligimiz kerak.

Natijalar va muhokamalar

Kreativ g'oyalar birdaniga hosil bo'lib qolavermaydi, albatta. Kreativ fikr dunyoga kelguniga qadar birmuncha miqdorda mantiqsiz va hech kimga keraksiz fikrlar yaratishimiz mumkin. Masalan, hech kimga keraksiz rasmlar chizishimiz, hech kimning o'qishga toqati bo'lmagan asalar yozishimiz, balki ma'nosi juda sayoz bo'lgan videoroliklarni suratga olishimiz yoki musiqa o'rniga faqat shovqin bastalashimiz mumkin, lekin nimadir qilmasak kreativ fikrlarga erisha olmaymiz. Atrofdagilarning tanbehlariga qaramasdan o'z yo'limizda davom etishimiz lozim. Hech kimga kerakmas bo'lsa ham bir narsalar yoki fikrlar yaratishimiz kerak. Natijada shuncha yaratgan hech kimga keraksiz bo'lgan fikrlarimiz orasida mutlaqo bittasi kreativ fikr bo'ladi.

Takroran kreativ shaxs bo'lish uchun quyidagilarni bajarmog'imiz lozim.

Birinchidan, kreativlik ishonch tuprog'ida yetishgan daraxt kabidir. Kreativ shaxs bo'lish uchun esa, inson, eng avvalo, o'ziga ishonmog'i, biron narsani yaratish qobiliyatiga ishonishi, boshqalar qilayotgan ishni men ham uddalay olaman, chunki ular ham oddiy inson men ham deya o'ziga bo'lgan ishonchini orttirmog'i lozim.

Ikkinchidan, kreativ shaxslar odatda erkinlikda ya'ni uning ustida bosimlar bo'lmagan, biron bir ishni bajarishga majburlanmagan holatda yuzaga keladi. Olimlar va shoirlar tabiatan erkinlikni xush ko'radilar va anashu erkinlik soyasida san'at asarlari va ixtirolarni yaratadilar. Misol uchun, animatsion videolar va dizaynerlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi PIXAR kompaniyasi o'zining majlislarini uzun bir stol atrofida o'z lavozimlari bo'yicha ketma-ketlikda o'tirib, xodimlaridan kreativ fikrlar olishga harakat qilarkan, kunlardan birida majlis davomida eng quyi lavozimda ishlovchi xodimning o'zidan yuqori turuvchi lavozimdagi shaxslarning oldida va o'sha yerda yaratilgan muhitdagi bosim ostida o'z fikrlarini erkin bildirib olmayotganini anglab yetishadi. Shundan keyin mutasaddilar stolning shaklini uzun to'g'ri to'rtburchak shaklidan kvadrat shaklga o'zgartirib, lavozimlari va ismlari yozilgan kartochkalarni olib tashlab, har kimni o'zi istagan joyga o'tirishini va o'z fikrlarini istaganicha bildirishi mumkinligini aytishadi. Natijada xodimlar tomonidan kreativ fikrlarning bimalol ifoda qilinayotganini va yanada ortganiga guvoh bo'lishadi. [6]

Uchinchidan, xatolardan qo'rqqanlik lozim. Biron bir ishni boshlashdan oldin buning natijasi qanday bo'ladi, odamlar ustimdan kulmaydimi va boshqa shu kabi savollarni o'zimizga berib, ishni boshlamasdan oq natijasiga bo'lgan qo'rquv bizni kreativ fikrlashdan uzoqlashtiradi. Konstantinopolni fath qilgan Sulton Mehmet II kemalarni quruqlikdan olib o'tish fikrini qo'rqqanlikdan poylashganida atrofida qilar ushbu fikrni telbanamo amalga oshmaydigan deb o'ylashdi, lekin pirovard natijada bu ish amalga oshadi va Istanbulni fath qilgan kreativ hukmdor sifatida tarixda iz qoldirdi. Xristofor Kolumbning Amerikaga sayohatini ham xuddi shunday o'ylashgan. Yuqorida keltirilgan NASA tadqiqotidagi natijalar fikrimizning yana bir bor yaqqol isbotidir ya'ni 5 yoshli bola qilayotgan ishining natijasi haqida boshqalarning fikri qanday bo'lishini o'ylab, undan qo'rqqanlik va o'zi istagan ishni bimalol, qo'rqusiz bir shaklda amalga oshiradi.

To'rtinchidan, biron bir g'oya ustida izlanishni yoki biron bir narsa yaratish uchun harakat qilishni boshlash kerak. Kreativ fikrlarni dunyoga kelishi uchun "ilhom parisi"ni yoki "boshimizga olma tushishini" poylash kerak emas. Zero, "ilhom parisi" ham harakat qilayotganlarga keladi yoxud olma ham faqat shu masala yuzasida fikr yuritayotganlarning "boshiga tushadi". Barcha kreativ shaxslarning ijodiga nazar solsak ularning tagida tinimsiz mehnat va izlanishlar yotganiga guvoh bo'lamiz. Zero, kreativlik 1% qobiliyat, 99% mehnat demakdir.

Beshinchidan, takroran kreativ shaxs bo'lish uchun sabrli bo'lish kerak. Arximedga o'xshab vannaga tushib, darhol "Evrika" deb aytishdan umid qilmasligimiz lozim. Dastavval, yuqorida ta'kidlanganidek kreativ fikrlar yaratish uchun biron bir harakatni boshlash hamda sabr bilan uning natijasiga erishguncha mehnat qilish va izlanish lozim. Oltin kabi qiymatli bo'lgan kreativlikni yuzaga keltirish uchun xuddi madanchilar kabi har xil tog' jismlari, yoyingki "chiqindilar" orasidan usti-boshi chang-to'zon bo'lib, kerak bo'lsa loyga botib, oltin izlashni ko'zga olgani kabi kreativlikni yuzaga keltirishda ham mashaqqatlar va qiyinchiliklar qarshisida irodamizni namoyon etmog'imiz lozim.

Oltinchidan, ishni kichkina qadamlar bilan bo'lsa ham boshlash kerak. Boshlagan ish yakuniga yetkanida uni hamma bilan poylashish darkor. Bugun internetdan nafaqat muloqot vositasi sifatida foydalanilayotganini balki, har kimning o'z qiziqishlaridan kelib chiqib, olimlar, yozuvchilar, dizaynerlar, bastakorlar, suratkashlar va boshqa soha vakillariga turli mavzulardagi maqolalar, tezislar, asarlar haqidagi o'z fikrlarini ijtimoiy tarmoqlar yoki internet saytlari orqali bildirayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Yettinchidan, harakatlarimiz natijasida "qo'ygan nuqtalarimiz birlashib", biz yo'qotgan kreativ ruhumizni takroran qozonamiz. "Nuqtalarni birlashtirganimizda" hayol kuchining bilimdan ham kuchli ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Texnologiya olamida kreativ shaxs deganda ilk aqlimizga keladigan "Apple korporatsiyasi" asoschisi Stiv Jobs Harvard universiteti bitiruvchilari uchun so'zlagan nutqida shunday degan edi: "Kelajakka qarab hayotingizdagi nuqtalarni birlashtira olmaysiz, u nuqtalarni o'tmishga nazar solganingizdagina birlashtira olasiz. Shu sababli nuqtalarning kelajakda bir shaklda birlashishiga hozirdanoq ishonishingiz kerak. Biron bir narsaga ishonishga, e'tiqod qilishga majbursiz. Taqdirga, hayotga, karmaga yoxud nima bo'lishidan qat'i nazar biron narsaga qat'ian ishonishingiz lozim. Ushbu dunyoqarash meni hech qachon umidsizlikka tushisihimga yo'l qo'ymadi. Hayotimdagi barcha muvaffaqiyatlarim ushbu e'tiqodlarim orqasidan ro'yobga chiqdi". [7]

Xulosa

Xulosa qilib aytganda kreativ fikrlaydigan shaxslar axborot texnologiyalari taraqqiy etgan va sun'iy intellekt yaratilishi natijasida turli mexanik harakatlar bilan bajariladigan ishlarning robotlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan sharoitda har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, kreativ shaxs tushunchasiga quyidagicha ta'riflashni joiz deb topdik: "Kreativ shaxs" – oldindan mavjud bo'lgan g'oyalarni, yangicha shaklda birlashtira oladigan ijodkor shaxs.

Kreativ fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalashda oilada farzand tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yish lozim. Biz bu borada asqotadigan quyidagi taklif va tavsiyalarni ishlab chiqdik.

Birinchidan, yuqorida ta'kidlanganidek kreativ shaxslarni balog'atga yetgandan keyin emas, balki bolalik paytidan boshlab farzandlarimizga oilada to'g'ri tarbiya berishni yo'lga qo'yishimiz darkor. Ularning o'z fikrini mustaqil bildirishiga sharoit yaratib berishimiz va ushbu fikrlarini hurmat qilishimiz lozim.

Ikkinchidan, farzandlarimizni muayyan fan sohalari bo'yicha bilimlarni faqat yod oldirishga emas, mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirishga, masalaning mohiyatini chuqur tahlil qila olishga o'rgatishimiz lozim.

Uchinchidan, farzandlarimizning orzulariga hurmat bilan qarashimiz va o'zimizning yoshlikda amalga oshmagan orzularimiz ro'yobini ulardan kutmasligimiz lozim. Zero, har bir inson o'z kasbini sevsa va uni sidqidildan bajarsagina muvaffaqiyatga erisha oladi. Ularni o'zimiz istagan biron bir kasbni egallashga majburlash esa, ulardagi kreativ ruxni o'ldiradi.

To'rtinchidan, kreativ shaxsni tarbiyalashda atrof-muhitning o'rni katta ahamiyatga ega bo'lib, farzandlarimizga bilim olishi bilan bir qatorda sog'lom ilmiy muhitni ham yaratib berishimiz lozim. Oilada, maktabda yoki do'stlar davrasidami ular kreativ g'oyalarni bemalol bildira oladigan muhitning bo'lishi kreativ g'oyalarni amaliyotga tatbiq etilishining ilk bosqichidir.

Beshinchidan, ota-onalar kreativ shaxslarni tarbiyalashda sabrli bo'lishi kerak. Farzandlarimiz xato qilgan paytida masalaning mohiyatini teran anglamasdan turib, ularni qattiq urishgandan ko'ra, xatolarining sabablarini tushuntirish va ularni bartaraf etish yo'llarini o'rgatmog'imiz lozim. Zero, falsafa qonunlariga ko'ra sabab oqibatni vujudga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lucas, B. and E. Spencer (2017), **Teaching Creative Thinking: Developing Learners Who Generate Ideas and Can Think Critically.**, Crown House Publishing, https://bookshop.canterbury.ac.uk/Teaching-CreativeThinking-Developing-learners-who-generate-ideas-and-can-thinkcritically_9781785832369 (accessed on 26 March 2018).
2. <https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/7998>
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/creativity>
4. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
5. <https://www.creativityatwork.com/can-creativity-be-taught/>
6. Ed Catmull Creativity, Inc. (PIXAR) USA 2014. <https://www.creativityincbook.com/about/>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=Es7EfSMiXmU>
8. Hojiyev R.B., Xolmo'minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a Harmoniously Developed Generation is a Priority of Democratic Reforms in Uzbekistan // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, №8(5). 1-3.
9. Икрамов Р.А., Хожиев Р.Б. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. Вестник науки и образования. № 14 (92). Часть 1. С. 88-90.
10. Ходжиев Р.Б., Норбоева Д.О. (2021) Креативное мышление – важный фактор социального развития. Вестник науки и образования. № 10 (113). Част 3. С. 76-79.
11. Хожиев Р.Б., Музаффаров У.И. (2022) Приоритеты развития лидерских качеств у молодежи. Вестник науки и образования. № 5 (125). Част 2. С. 33-36.
12. Gaffarova G.G., Abdullayeva M.N. (2020). Tasavvufning kognitiv tizimi zamonaviy falsafa prizmasida. Academic research in educational sciences. №3.
13. Gaffarova, G.G. (2019), Problems self-organization: philosophical analysis // *Scientific Bulletin of Namangan State University*. -T.1. -№5, - C.185-190.
14. G. Makhmudova, G. G'affarova, G. Jalalova (2020). O'zbekistonda islohatlar jarayonini tahlil etish va amalga oshirishning konseptual-falsafiy metodologiyasi. 176 b.
15. Gaffarova, G.; Jalalova, G. (2022). Inson kapitalini rivojlantirish davrida kreativlik zaruriyati. *NamDU ilmiy axborotnomasi*, №3, -B.207-212.
16. Gaffarova, G. G., Khaitmetov, R. K., & Madalimov, T. A. (2020). A Strategy Of Action As A Complex System. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 90(10), 448-452.
17. G'affarova, G.G'., Xudayorova, Z.O. (2022). Yangi O'zbekistonda kreativlik inson kapitalini rivojlantirish omili sifatida. *ORIENSS*. 2022. №Special Issue 23. B.759-763.
18. Gaffarova, G.G. (2022). The need for creativity during human capital development. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, T.1, №3, pp.207- 212.
19. Gaffarova, G.G. (2022). Transdisciplinary paradigm: a philosophical analysis. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, T.1, №7, pp.206- 213.

20. Gaffarova, G.G., Raxmonova G.S. (2022). Nostandard fikrlashning o'ziga xos xususiyatlari. International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions". – Angliya, P.733-736.

IJTIMOIIY KAPITAL FUQAROLIK JAMIYATINING ASOSI

Uktamov Nodir Ibroximovich
Namangan davlat universiteti doktoranti
E-mail: nodiruktamov2@gmail.com

Annattatsiya: Ushbu maqolada Mamlakatimizda ijtimoiy kapitalni o'rganish bugungi kunda jamiyatimizni yanada samarali rivojlanishga olib kelishi mumkin bo'lgan ijobiy o'zgarishlarga, fuqarolik jamiyatini shakillantirish va yangi ijtimoiy resurslar va texnologiyalarni jalb qilish zarurati bilan bog'liq munosabatlarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy kapital, ishonch, jamoaviylik, taraqqiyot, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy munosabatlar, qadriyat, me'yor, ijtimoiylashuv, nodavlat tashkilotlar.

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ – ОСНОВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Уктамов Нодир Ибрахимович
Докторант Наманганского государственного университета
E-mail: nodiruktamov2@gmail.com

Аннотация: В данной статье при изучении социального капитала в нашей стране основное внимание уделяется позитивным изменениям, которые могут привести к более эффективному развитию нашего общества сегодня, отношениям, связанным с формированием гражданского общества и необходимостью привлечения новых социальных ресурсов и технологий.

Ключевые слова: Социальный капитал, доверие, сообщество, развитие, гражданское общество, социальные отношения, ценность, норма, социализация, неправительственные организации.

SOCIAL CAPITAL IS THE BASIS OF CIVIL SOCIETY

Uktamov Nodir Ibroximovich
Doctoral student of Namangan State University
E-mail: nodiruktamov2@gmail.com

Abstract: In this article, the study of social capital in our country focuses on the positive changes that can lead to more effective development of our society today, the relations related to the formation of civil society and the need to attract new social resources and technologies.

Key words: Social capital, trust, community, development, civil society, social relations, value, norm, socialization, non-governmental organizations.

Kirish

Bugungi kunda rivojlangan davlatlarni amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy kapital nafaqat alohida ijtimoiy guruhlar va jamoalar darajasida iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish omili, balki ijtimoiy taraqqiyotning kaliti hamdir. Hozirgi globallashuv sharoitida ijtimoiy

kapitalning past darajadagi rivojlanish sabablarini aniqlash va jamiyatning ushbu jihatlarini o'zgartirish imkoniyatlari va yo'llarini aniqlash zarurati bilan bog'liq. Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha insonlar qardosh xalqlar, hududiy va etnik jamoalar o'zaro hamjihatlikda yashashi, turli munosabatlarda birdamlik g'oyalari boshqa mintaqalarga nisbatan ustunroq sanaladi. Hukumatimiz tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarga qaratilayotgan e'tibor hududlarimizda sezilarli darajada o'zgarishlarga olib kelayotganini ko'rishimiz mumkin, ayniqsa so'nggi yillardagi ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy sohalaridagi tub burilishlar ijtimoiy kapital tushunchasini shakllanishiga zamin yaratmoqda. Shuning uchun mamlakatdagi o'zgarishlarning umumiy muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi ko'p jihatdan joylardagi ijtimoiy munosabatlarni qay darajada borishi bilan belgilanadiganligi sababli, ijtimoiy kapitalni o'rganish muhim masalaga aylanib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili

Ijtimoiy kapital tushunchasi o'zining yangiligi va hodisaning o'zini ko'rib chiqishda mumkin bo'lgan yondashuvlarning xilma-xilligi tufayli nazariy va uslubiy ma'lumotlar, tizimlilik bilan doimiy ravishda yangilanib, takomillashtirilib turadigan tushunchalardan biridir. Hozirgi vaqtda ijtimoiy kapitalga oid tushunchalarning aksariyati amerikalik sotsiologlarga tegishli. "Ijtimoiy kapital" atamasi birinchi marta 1916 yilda L.J. Xanifan tomonidan qishloq jamoalarining maktab markazlarini tavsiflashda kapitalning nazariy jihatlarini ishlab chiqilgan. [1] Birinchi sotsiologik tahlilini faqat 80-yillarda fransuz sotsiologi P. Burdye olib bordi, konsepsiya muallif tomonidan sinfiy tahlil kontekstida zamonaviy jamiyatning ijtimoiy tuzilishi jarayonini tavsiflash vositalaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan. [2] Amerikalik sotsiolog J. Koulman ijtimoiy kapital tushunchasiga o'z talqinini taklif qildi. [3] Muallif o'z asarlarida ijtimoiy kapitalning funktsional talqinini kiritadi, uning samarali natijalarini izlashga e'tibor qaratadi va ijtimoiy kapitalning funksiyalariga alohida e'tibor beradi, lekin uning paydo bo'lish manbalari va namoyon bo'lish shakllariga aniq izoh bermaydi. Rossiyalik tadqiqotchilar orasida ijtimoiy kapital tushunchasi 1990-yillarning boshlarida mashhurlikka erishdi. E. Avramova, T. Vorozheykina, G. Gradoselskaya, S. Dolutskaya, L. Kolesnikova, V. Radaev va boshqalar norasmiy tadqiqotlarda ijtimoiy kapitalning ayrim jihatlarining faoliyatini tatqiq etganlar.[4] Ijtimoiy kapitalni to'plash va faoliyat yuritish jarayonlari, shu jumladan ishonch fenomenini o'rganish orqali ko'rib chiqiladi, turli fanlar vakillari tomonidan tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada Emperik tadqiqot, mantiqiylik, tizimlilik, o'zaro aloqadorlik ilmiy tadqiqot tamoyillaridan kelib chiqqan holda qiyosiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimizda ijtimoiy kapitalni o'rganishning dolzarbligi shundaki, O'zbekistonda davlat boshqaruvida yangi mexanizmlariga o'tish va aholini barcha hududlaridagi boshqarish jarayonlarini tizimlashtirish va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi. Ijtimoiy kapital tushunchasi eng avvalo ijtimoiy g'oyalarni o'z ichiga oladi, ularning markazida hech qanday moddiy manfaatlar emas, balki birinchi navbatda shaxs manfaatlari turadi. [5] Ushbu masalaga jamoatchilik e'tiborini qaratilishi uning keng jamoatchilik muhokamalarini faollashtiradi, bunda ishonch, ijtimoiy qo'llab quvvatlash, birdamlik, o'zini o'zi boshqarish, faol fuqarolik pozitsiyasi va boshqa zamonamizning eng muhim masalalarida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy kapital tushunchasining rivojlanishi odamlar o'rtasidagi

munosabatlarni tahlil qilishni, ularning jamiyat hayoti va rivojlanishi uchun ahamiyati darajasini oshirishni nazarda tutadi. Ushbu ilmiy maqolaning tahlili quyidagilarga ko'rinadi:

- bugungi kunda ijtimoiy kapital borasidagi ishlarmizdagi oqsoqliklar va bu tushunchadan yetarli darajada foydalana olmaslik va ularni jamiyatimizda amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlash uchun ijtimoiy kapitalning jahon tajribalaridan o'tgan konsepsiyalarining nazariy ishlanmalarini keng tahlil qilish va amaliyotga qo'llash;
- ijtimoiy kapitalni jamiyat hayotining barcha jabhalarida tizimli hodisa sifatida, uni shakllantirish, amalga oshirish va to'plash mexanizmlarini o'rganish imkonini beruvchi uni shakllantiruvchi metodlarni qo'llash va yetarli darajada rivojlantirish;
- yangi nomoddiy resurslarni jalb qilgan holda mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini qaror toptirishda yangi strategiyalar va texnologiyalarini izlash zarurati;
- O'zbek jamiyatida ijtimoiy kapitalga davlat tomonidan yetarlicha e'tibor qaratilishi va investitsiyalar va innovatsiyalarni kiritish.

Bugungi kunda insoniyat hayotida ijtimoiy kapital tushunchalari faol rivojlanayotganligini ko'rishimiz mumkin. Jamiyatning barcha bo'g'inlaridagi munosabatlarni tartibga solishda va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni mustahkamlashda muhim o'rin egallaydi va jamoalar o'rtasiga bahs munozaralarni keltirib chiqaradi shuningdek ulardagi muammolarni yechishga imkon yaratadi. Turli tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlab o'tilganidek, jamoalarning ijtimoiy kapitali darajasi ma'lum bir ijtimoiy madaniyat tomonidan belgilab qo'yilgan ularning a'zolarining ijtimoiy xulq-atvoriga bo'lgan munosabatiga bog'liq. [6] Maqolaning nazariy ahamiyati ijtimoiy kapital tushunchasini tavsiflashning asosiy jihati va murakkabligidan kelib chiqqan holda, uning mohiyatini aniqlashda ko'plab tadqiqotchilar o'zlarini nazariyalarini berib o'tganlar. Ijtimoiy kapitalning yagona ta'rifi va talqini mavjud emasligini hisobga olgan holda bizning fikrimizcha, ijtimoiy kapitalni izohlashda asosiy e'tibor uni amalga oshirish orqali jamiyatda shakllanadigan ijtimoiy natijalarga qaratilishi lozim, ijtimoiy kapitalni samaradorlik omili sifatida jamiyat va uning alohida tuzilmalari faoliyatini ko'rib chiqishni talab etadi. Ijtimoiy kapitalni qadriyatlar, me'yorlar, ishonch yoki ijtimoiy o'zaro ta'sirlar bilan aniqlash bilan cheklanib qolmay, ijtimoiy kapitalning tarkibiy qismlari va ularni shakllantiruvchi omillari bilan ham hisobga ilish zarur. Ijtimoiy kapital tushunchasini yaratish va jamiyatni rivojlantirishga erishish uchun yuqoridagi ushbu elementlardan ongli ravishda foydalanilgandagina, ushbu tarkibiy qismlar ijtimoiy kapitalga aylanadi.

Mamlakatimizda kichik jamoalar jamiyat a'zolari o'rtasida barqaror ijtimoiy munosabatlar mavjudligi, shaxslararo ishonchning yuqori darajasi, umumiy me'yorlar, qadriyatlar mavjudligini inobatga olib ijtimoiy kapitalni shakllantirish, ko'paytirish va to'plash uchun eng qulay shart-sharoitlarni ta'minlaydigan ijtimoiy birlashmalar majmuasi deyishimiz mumkin. Jamiyatimizdagi kichik jamoalar ularning barcha manfaatlari, a'zolarining umumiy maqsadlarga erishishning eng samarali yo'li uchun birgalikda harakat qilish istagini beradi. Ijtimoiy birlashmalarining bunday shakllari o'z a'zolari uchun shaxsiy manfaat sifatida ijtimoiy kapitalning ishlab chiqaruvchilari hisoblanadi. Bugungi kunda fuqarolarning hokimiyat organlariga ishonch darajasining oshishi, jamoat tashkilotlari sonining ko'payishi, fuqarolik institutlarining rivojlanishi shaklida namoyon bo'lishi ayrim hollarda, kichik jamoalarning ijtimoiy kapitalini rivojlantirish jamiyat ichidagi hamkorlik samaradorligini yuqori darajada oshirish va iqtisodiy foyda olish bilan bevosita bog'liqdir. Shunday qilib, fuqarolik ijtimoiy kapitalni shakllantirish va amalga oshirish jarayonlarining sub'ekti sifatida ham, ob'ekti sifatida ham harakat qilishlari mumkin.

Ijtimoiylashuv jarayonida shaxslarning ijtimoiy xulq-atvori taraqqiyot yo'lini shakllantirish va rivojlantiradigon omillarning aloqa bog'lovchisi (oilal, din, millat va elat, institutsional muhit, iqtisodiy rivojlanish darajasi) katta ta'sir ko'rsatadi. Xuddi shu omillar natijada, barcha jamoalarda ijtimoiy kapitalni amalga oshirish jarayonlarining xususiyatlarini va ushbu resursni rivojlantirish imkoniyatlarini belgilaydi.

Xulosa va takliflar

Umuman olganda, jamiyatda ijtimoiy kapitalni rivojlantirish va bu borada o'zbek diasporasini yaratish barcha jamoalar o'rtasidagi mustahkam aloqalarni o'rnatish muhimdir. Mamlakatimizda ijtimoiy kapital orqali fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasida bir qator ishlarni quyidagi vazifalar orqali amal oshirish zarur. Aholining jamoat tashkilotlari manfaatlarini jamoaviy himoya qilish usuli sifatida samaradorligiga erishish, fuqarolik jamiyati institutlari va aholi o'rtasidagi aloqa almashinuvining yuqori darajaga ko'tarish bundan tashqari individual ijtimoiy faollikni kuchaytirish, shu jumladan fuqarolarni ijtimoiy tarmoqlar resurslaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish muhim. Shu munosabat bilan, ijtimoiy kapital resursini jalb qilish asosida O'zbek jamiyatini barcha sohalarini modernizatsiya qilishning yangi usullari va ijtimoiy texnologiyalarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Bunday texnologiya shubhasiz, mavjud uslubiy ishlanmalarga va ijtimoiy kapitaldan foydalanishning muvaffaqiyatli modeliga ega bo'lgan mamlakatlar tajribasiga asoslanishi kerak. Shu bilan birga, institutsional, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlarning mavjud xususiyatlarini hisobga olish zarur deb o'ylayman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xanifan, L.J. The Rural School Community Centre, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 67, 130-38, 1916.
2. Bourdieu P. The forms of capital // Handbook of theory and research for sociology of Education. Ed. by J. Richardson. New York: Greenwood Press, 1986;
3. Fukuyama, F. (1999), Social Capital and Civil Society, Paper prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reforms, November 8-9, 1999, IMF Institute and the Fiscal Affairs Department, Washington, D.C.; Fukuyama, F. (2003), Still Disenchanted? The Modernity of Postindustrial Capitalism, CSES Working Paper Series, No. 3, Center for the Study of Economy and Society, Cornell University.
4. Тихонова Н. Е. Социальный капитал как фактор неравенства // Общественные науки и современность. 2004. № 4. С. 24–35.
5. Механизмы и факторы реализации социального капитала // Всероссийский журнал научных публикаций, М. – «Эстет», №1, 2011, - 0.3 п.л.
6. Содирджонов М. М. Мониторинг вопросов исследования человеческого капитала в этносоциальных процессах и социальные тенденции //Социальная политика и социальное партнерство. – 2021. – №. 6. – С. 447-458.
7. G'apparov E. O. Ijtimoiy innovatsiyalarning turlari va xususiyatlari научно-теоритический методический журнал Издаётся с 2001 года

IX-XV ASRLAR O'RTA OSIYO MINTAQASIDA IJTIMOIIY-MADANIY HAYOT

Normatova Dildor Esonaliyevna

Farg'ona davlat universiteti, Falsafa kafedrası dotsenti

E-mail: dildornormatova1973@gmailcom

Annotatsiya: Maqolada IX-XV asrlarda O'rta Osiyo mintaqasidagi ijtimoiy-madaniy hayot yoritilgan. Shuningdek, bu davr madaniyatining umuminsoniy fazilatlar rivoji uchun xizmat qilganligi, dunyodagi eng ilg'or axloqiy g'oyalar falsafiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-madaniy hayot, insonparvarlik, qadriyatlar, axloqiy ta'limot, ma'naviy fazilat, axloqiy qarashlar, burch, san'at.

SOCIAL-CULTURAL LIFE IN THE CENTRAL ASIA REGION IN THE IX-XV CENTURIES

Normatova Dildor Esonaliyevna

Fergana State University, Associate Professor of the Department of Philosophy

E-mail: dildornormatova1973@gmail.com

Abstract: The article describes the social and cultural life in the Central Asian region in the IXth-XVth centuries. Also, the fact that the culture of this period served for the development of universal qualities, the most advanced moral ideas in the world were philosophically analyzed.

Key words: socio-cultural life, humanity, values, moral doctrine, moral virtue, moral views, duty, art

COTSIALNO-KULTURNAYA JIZN SREDNEY AZII V IX-XVVEKAX

Normatova Dildor Esonaliyevna

Ferganskiy gosudarstvenniy universitet, dotsent kafedri Filosofii

E-mail: dildornormatova1973@gmailcom

Annotatsiya: V dannoy statye raskrita sotsialno-kulturnaya jizn Sredney Azii v IX-XV vekax. Kultura etogo vremeni slujila dlya razvitiya obshechelovecheskix blag, s tochki zreniya filosofii analizirovani peredoviye npravstvenniye idei.

Klyucheviye slova: sotsialno-kulturnaya jizn, chelovechnost, sennosti, npravstvennoye ucheniye, duxovnaya sennost, npravstvenniye vzglyadi, dolg, iskusstvo.

IX-XV asrlar O'rta Osiyo mintaqasi ijtimoiy hayotida juda katta ijtimoiy o'zgarishlar ro'y berdi. Madaniy hayotda ijobiy o'zgarishlar yuz berdi hamda madaniyat va uning o'ziga xos tomonlari shakllandi.

Bu davrga kelib, birinchidan, dunyoviy va diniy ma'rifatga intilish, bu yo'lda o'tmish va qo'shni mamlakatlarning madaniyati yutuqlaridan keng foydalanish, ikkinchidan, tabiatga qiziqish, aql kuchiga ishonish, haqiqatni inson ilmining asosi deb hisoblash, uchinchidan, tabiatning ulug' ne'mati – insonni ulug'lash uning aqliy, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarini asoslash, insonparvarlik, yuqori axloqiy qonun va qoidalarni namoyon etish, komil insonni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yish bu davr madaniyatining muhim tomonlari edi.

Budavrmadaniyatiumuminsoniyfazilatlar rivoji uchun xizmat qildi.

Umuminsoniyfazilatlar uchun xizmat qilgan madaniyat vorislik xususiyatiga ega.

Vorislikxususiyatigaegabo'lganmadaniyatningtarkibiyqismiesaaxloqdir. Bundanko'rinadiki, axloqvaaxloqiymerosningmazmunivamohiyatixaqidafikryuritilgandauningvorislikbelgilarigaahamiyatberishtaqaqozoqilinadi.

Anashundankelibchiqib,o'rtaasrMarkaziyosiyomutafakkirlariaxloqiymerosiga, axloqningmazmuni, mohiyatihaqidagita'limotlarigae'tiborqaratishmuhimdir,chunki bu davrMarkaziyosiyomutafakkirlarikengqamrovliqomusiybilimgaegabo'lganlar.Ulartabiatshunos, musiqashunos, matematik, astronom, geograf, yozuvchi,shoir, adabiyotshunosvafaylasuf sifatida o'z asarlaridaaxloqmasalalarigaham alohidae'tiborqaratib, davr talablariga javob beradigan ilg'or axloqiy g'oyalarni ilgari surganlar.

Markaziy Osiyolik mutafakkirlar, birinchidan, qadimgi Yunoniston, Hindiston, Misr, Eron va arab mamlakatlari madaniy merosiga, axloqiga hurmat bilan qaraganlar, ularni ijodiy rivojlantirdilar. Ikkinchidan, o'zlari ham original asarlar yaratib, ilg'or axloqiy ta'limotlarga asos solganlar. Bu ta'limotlar mazmunida inson shaxsi, uning eng yaxshi xislatlari yuksakliklarga ko'tarildi, ilm-fan qadrlandi, umuminsoniy va insonparvarlikka asoslangan qadriyatlar madh etildi. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, o'rta asr Markaziy Osiyo mutafakkirlari - Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqalarning axloq haqidagi falsafiy qarashlari va ta'limotlari shaxs ma'naviy-axloqiy rivojida alohida ahamiyat kasb etadi.

Yaqin va O'rta Sharq xalqlari ma'naviy, axloqiy madaniyatning rivojlanishiga bebaho xissa qo'shgan Abu Nasr Forobiy (872-950) ning axloq haqidagi qarashlari "Aql to'g'risida", "Fozil odamlar shahri", "Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida", "Buyuk kishilarning naqlaridan" kabi qator asarlarida aks ettirilgan bo'lib, u axloq-odob muammolarini ratsionalistik tarzda talqin etishga harakat qildi. Axloqning mohiyati va mazmunini ifodalashda insonning ijtimoiy tabiati to'g'risidagi tushunchadan kelib chiqdi. Abu Nasr Forobiy inson shaxsini g'oyat ulug'ladi. Insonning qadr-qimmatiga, uning aql-zakovatining ijodiy va bunyodkorlik kuchiga yuksak baho berdi. Inson Abu Nasr Forobiy uchun shunchaki biologik mavjudot emas, u o'z mohiyatiga ko'ra, aql-idroki tufayli hayvonot dunyosi chegaralaridan tashqariga chiqdiki, uning bu aql-idroki mehnati bilan bir qatorda uni ijtimoiy jihatdan faol ijodkor qilib qo'yadi¹.

Abu Nasr Forobiy yunon mutafakkiri Epikur kabi axloqshunoslikning asosiy vazifasi baxt-saodatga erishuvga olib boruvchi yo'llarni aniqlashdan iborat deb xisobladi. Uning fikricha, barcha axloqiy meyorlar va qoidalar, yaxshi yoki yomon, ijobiy yoki salbiy axloqiy xatti-harakatlar bilan baholanadi, deb tushuntirdi. Abu Nasr Forobiy axloq masalalarini tushunishda ratsionalizm pozitsiyasida turadi. Olim mutafakkirlarning axloqiy qarashlarining mazmuni va mohiyati zaminida kishilarning xulq-atvor qoidalarini o'rganish, baxt-saodatga erishuv yo'llarini ko'rsatib berish yotadi, deb bildi. Mutafakkir axloqiy meyorlar, axloqiy tushunchalar o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lib, u doimo rivojlanib turadi, degan xulosaga keladi.

Shaxs va uning axloqi masalasi butun o'rta asr musulmon Sharqi mutafakkirlari diqqatini o'ziga tortib kelgan. Ana shunday buyuk siymolardan biri tabobat ilmining otasi Ibn Sino (980-1037) bo'lib, u o'zining "Tadbir-e manzil", "Axloq ilmiga doir risola", "Burch to'g'risida risola", "Axloq", "Solomon va Absol", "Nafsi pokiza tutish to'g'risida risola", "Adolat haqida kitob", "Donishnoma" kabi qator asarlarida axloq masalalariga doir qarashlarini ilmiy-falsafiy asoslab berdi. Alloma bu tushunchalarni berishdan oldin falsafani ikki turga- nazariy va amaliyga bo'lib,

¹ Из философского наследия народов Востока.- Т.: Фан, 1972. С-133-135

amaliyni yana uch turga bo'ladi, ya'ni: mamlakatni idora qilish, uy-oilani idora qilish, nihoyat shaxsning o'zini idora qilishi,¹ deb tushunadi va axloqni amaliy falsafaga kiritadi. Buyuk mutafakkir inson xatti-harakatlarining sababini, uning ijobiy yoki salbiy axloqiy xislatlarini odamning o'zida deb tushundi. Odamga xos bo'lgan axloq yordami bilan inson o'z xatti-harakatini, yurish-turishini, baxtli va farovon yashash yo'llarini o'rganadi, deb bildi.

Ibn SinohamAbu Nasr Forobiykabiinsonniijtimoiymavjudotdebtushundi. Chunkiinsonkundalikamaliyfaoliyatidaboshqalarbilanaloqaqilmasdan, jamiyatgaaralashmasdanhayotquraolmaydi.

Shuninguchuninsonhayvonganisbatanjudako'pafzalliklarga, ya'niiffat, shijoat, adolat, saxiylik, qanoat, qat'iyat, sadoqat, hayo, kamtarlikkabixislatlargaegadir,deyishbilanbirgauningaksi – o'g'rilik, aldamchilik, nafrat, adovat, bo'xton, nodonlikkabiillatlarhaminsongaxosbo'lib, ular haminsonaxloqidanamoyonbo'ladi,debtushuntirdi. Ibn Sino o'z asarlarida axloq va uning tushunchalarining nisbiy ekanligini e'tirof etar ekan, yaxshilik - yomonlikkka va yomonlik - yaxshilikka aylanishi mumkinligini aytadi. Masalan, afyun dorisining oz miqdorda qo'llanilishi inson sog'ligi uchun foydali, meyordan ko'proq qo'llanilsa, inson hayotiga xavf tug'dirishi mumkin, degan tushunchani ilgari surdi. Alloma insonning ijobiy fazilatlariga do'stlik, mo'tadillik, qat'iyatlilik, sadoqat, adolat, saxiylik, uyatchanlik, donolik, aqllilik, kamtarlik va boshqalarni kiritadi.

Ibn Sino axloq va uning mazmun hamda mohiyatini yuqorida qayd etilgan axloq kategoriyalarida mavjud deb bildi. Uning fikricha, har bir kishi majburiyat ostida emas o'z yaxshi niyati tufayli yaxshilik qiladi. Faqat yaxshi maqsadni ko'zlagan yaxshiliknigina u mukammal yaxshilik deb biladi.

Mutafakkirning fikriga ko'ra, yaxshilik axloqiy tushuncha, unga olib boradigan yo'l faqat insonning kamoloti orqali bo'ladi. U "Umum tan olgan fikrga binoan yaxshilik qilish niyati qadr-qimmat va kamolot belgisidir",¹ -deb tushundi va kamolotga intilish inson zotiga xosdir, deydi.Ibn Sinoning axloqiy ta'limoti negizida insonning axloqiy kamolotini o'zini o'zi takomillashtirishga bo'lgan intilishi yotadi, uning axloqiy xatti-harakatini amaliy aql belgilaydi va baholaydi, degan tushuncha yotadi. Amaliy aql esa mutafakkir uchun kishilarning ezgu va odilona munosabatlarining asosi hisoblanadi. Shu bilan birga u axloqning mohiyati va mazmuni kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni muayyan ijtimoiy tartibga solishdir, deb hisoblaydi.

O'rta asr O'rta Osiyo mo'g'ullar bosqiniga qadar bo'lgan davrlarda yuqorida nomlari tilga olingan buyuk mutafakkirlar axloqshunos olimlardan tashqari fan, ma'rifat, madaniyat, adabiyot, san'at sohasida ijod qilgan allomalar ko'plab topiladi. Ular tomonidan yaratilgan tarixiy obidalar mo'g'ullar tomonidan yakson qilindi. Temur va temuriylar davriga kelib madaniyat va ilm-fan taraqqiy eta boshladi. Bu davr Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri nomini oldi. Bu davrda yuzlab buyuk allomalar, olimu fuzalolar, san'atkoru-shoirilar yetishib chiqdi.

Ular orasidashe'riyatmulkiningsultoni Alisher Navoiy (1441-1501) alohidao'rintutadi. Alisher Navoiyning yuksak badiiy asarlarida ilg'or falsafiy-axloqiy g'oyalar ijobiy qahramonlar obrazida aks etdi, axloqiy tushunchalar: adolat, sadoqat, burch, muhabbat, rahm-shafqat, mardlik kabilarda o'z ifodasini topgan.Alisher Navoiy o'z davrining ijtimoiy-axloqiy iqlimini

¹ Ибн Сино .Фан ва унинг қонунлари тўғрисида олий илмнинг янгиланиши. //Ўзбекистонда прогрессивий-фалсафийфикрлартарихигадоирматериаллар. -Т.: Фан, 1959. Б.106

¹ Ибн Сино. Даниш-намэ. –Душанбе, Таджгосиздат,1957. С -217.

sog'lomlashtirish uchun axloqiy muammolarni hal etishga alohida e'tibor berdi. U o'zining barcha insonparvarlik g'oyalarini axloqiy ta'sir ko'rsatish yo'li bilan, amalga oshirishga harakat qildi.

Alisher Navoiy uchun axloq, eng avvalo, amaliy fan (ilmi amaliya) bo'lib, uning ahamiyati jamiyat a'zolarini tarbiyalashda yaqqol ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiyning ta'kidlashicha, axloq-yaxshilikka (fazilat) qo'shilish (ijtinob) va nuqsonlar (razolat)dan tiyilish (ixtisob) usulidir¹. Alisher Navoiyning axloq haqidagi g'oyasi o'z mohiyatiga ko'ra insonparvarlikka asoslangan bo'lib, axloq yordami bilan kishilar birgalikda, bir-birlariga axloqiy ta'sir ko'rsatish, yaxshi ishlarga chorlashga, yovuzlik va yaramas nuqsonlarga qarshi kurashishga qaratilgandir.

Alisher Navoiy axloqni ideal tushuncha emas, balki insonlar o'rtasidagi real munosabatlarni, ularning oila va jamiyatdagi fe'li va xulq-atvorini tartibga solib turadigan tushuncha, deb bildi. Bu haqda Alisher Navoiy "Mahbubul-qulub" risolasida shunday yozadi: "Har toifaning xislatlaridan ma'lumotlari va har tabaqaning ahvolidan bilimlari bo'lsin, keyin munosib kishilar xizmatiga yugursinlar va nomunosib odamlar suhbatidan tortinishni zarur bilsinlar va barcha odamlar bilan maxfiy sirlardan so'z ochmasinlar, shayton sifatlar xiyla va adovatlarga o'yinchoq bo'lib qolmasinlar. Kimki har xil kishilar bilan suxbatlashish va yaqinlashishni xavas qilsa, bu kaminaning tajribasi o'shalar uchun yetarlidir"¹. Alisher Navoiyning boy axloqiy merosida axloqning mohiyati, mazmuni va tushunchasiga doir fikrlar, qarashlar, tamoyillar aksariyat uning asarlaridagi ijobiy qaxramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan.

Axloqiy meros tushunchasi, mazmuni va mohiyati haqidagi fikrlarni tahlil qilishda davom etadigan bo'lsak, o'z davrining buyuk allomasi bo'lgan Husayn Voiz Koshifiyning (1440-1505) bu sohadagi qarashlari xarakterlidir. Koshifiyning axloq va axloqshunoslikka doir "Axloqi Muhsiniy" va "Futuvvatnomai Sultoni", "Axloqi Karim", "Iskandar oynasi", "Anvori Suxayliy", "Risolayi Xotamiya" nomli mashhur asarlari bizgacha yetib kelgan bo'lib, ulardan axloq va axloqshunoslikning mohiyat va mazmunini har tomonlama tushunishda qimmatli manba sifatida foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Husayn Voiz Koshifiy "Axloqi Muhsiniy" risolasida axloqqa doir qator tushunchalarga sharx beradi, ularni avlodlarimiz o'tmish merosiga taaluqli bo'lgan rivoyatlar asosida talqin etadi. U axloq tushunchasini yaxshilik va yomonlikni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, yaxshilik ezgulik timsoli, ezgulikning ibtidosi esa xushxulqlikda deb bildi. Husayn Voiz Koshifiy insoniy fazilatlarini birma - bir sanab o'tadi. Olim fikricha, yaxshi xulq-odob belgilari 10 ta. «Birinchisi, -deydi mutafakkir, -xayrli ishlarda odamlar bilan ziddiyatga bormaslik. Ikkinchisi, his-tuyg'u va ehtiroslarga berilmaslik. Uchinchisi, o'zgalarning kamchiligini qidirmaslik. To'rtinchisi, birovlarining baxtsizligiga hamdard bo'lib, uni to'g'ri tushunish. Beshinchisi, agar aybdor o'z aybiga iqrar bo'lsa, uni avf etish. Oltinchisi, muhtojlarga yordam ko'rsatish. Yettinchisi, kishilar to'g'risida g'amxo'rlik qilish. Sakkizinchisi, o'z nuqsonlarini ko'ra bilish. To'qqizinchisi, xulqli, odobli, bo'lish. O'ninchisi, xushmuomalalik"².

Koshifiy talqinida halollik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, insonparvarlik kabi qator axloqiy meyorlar va tamoyillar ezgulikning asosi sifatida olib qaraladi. Ezgulikning zaminida adolat yotadi. Adolat inson fazilatining, axloqining eng oliy cho'qqisi, jamiyatni baxt-saodatga olib boruvchi yo'ldir, deb tushundi.

¹Арипов М. Философские и этические воззрения Алишера Навои. Автореферат канд.дисс.-Л., 1971.С-13 .

¹Алишер Навоий. Мукаммаласарлар тўплами. 14-т. Т.:Б.Булом, 1998. Б.36-37

²Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Мухсиний// Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида.-Т. Адолат, 1995. Б.30. Таржимон Ҳ.Алиқулов

Koshifiy o'ziga zamondosh bo'lgan Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi adolatli hukmdorlarni, podshohlarni ulug'laydi, ularning eng yaxshi fe'l-atvorlarini birma-bir sanab o'tadi. Bunday hukmdorlar doimo fuqaro holidan xabar olib turadi, aks holda davlat tez orada tanazzulga yuz o'girishi mumkin, deb tushunadi. Koshifiyning ta'kidlashicha, insonni axloqiy jihatdan tarbiyalashda va shaxsning kamol topishida adolat faol qatnashmog'i lozim. Adolat ijtimoiy hayotning hamma jabhalarida namoyon bo'lishi kerak, usiz insonlar jamoasini tasavvur qilib bo'lmaydi. "Agar (jamiyatda), - deb yozadi Koshifiy,- adolat saqlanmasa, kuchlilar ham, zaiflar ham, sog'lar ham, bemorlar ham qirilib ketadi. Modomiki, zaiflar yo'q bo'lar ekan, zo'ravonlar ham saqlanib qolmaydi, chunki kishilarning hayoti bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Demak, kishilarning turmush tarzini adolatsiz tasavvur qilish qiyin"¹.

O'z davrining buyuk allomasi bo'lgan Koshifiy adolatni eng go'zal axloq, adolatsizlikni esa eng razil axloqiy nuqson deb tushundi. Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy qarashlarini tadqiq qilgan R.Mahmudov mutafakkirning insonparvarlik to'g'risidagi fikrlariga alohida e'tibor beradi. "Koshifiy, - deb ta'kidlaydi tadqiqotchi, - insonni hurmatlash, e'zozlash, g'amxo'rlik qilish, faqat yaqinlik, qarindoshlik uchungina emas, balki, eng muhimi odamiylikdir, deb hisoblaydi. Shuningdek, uning do'stlik haqidagi mulohazasi ham juda ibratlidir. Do'stlari biror narsaga muxtoj bo'lib qolsalar, ularga yordam qo'lini uzatishi, hech narsasini do'stlaridan ayamasligi kerak, deydi"¹. Koshifiyning yuqoridagi fikrlari hozirgi mustaqillik sharoitida ham o'z tarbiyaviy kuchini yo'qotgani yo'q.

Shaxs haqidagi nazariy muammolar bilan birga, uning umumiy mazmunidan ajralib chiqqan shaxs va jamiyat, shaxs va madaniyat, shaxs va shaxs kabi masalalar bilan birga shaxs va axloqiy meros mavzuni yuzaga chiqishi muqarrardir. Ma'lumki shaxsni shakllanishi va kamol topishida ilmiy, ma'naviy-nazariy omillar bilan bir qatorda insoniyatning ma'naviy-axloqiy merosi katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Olamga, nisbatan qarashlarning eng rivojlangan shakli bu – axloqiy ong hisoblanadi. Falsafa va axloqning o'zaro ta'siri insoniyatning butun tarixi davomida namoyon bo'lib keladi. Zotan, axloqiy meyorlar insonni(shaxsni) obyektiv borliqqa va atrofidagi boshqa odamlarga munosabatini ifoda etadi, subyektni hayotiy xatti-harakatlarini dunyoni o'ziga xos "ko'rish" usulini belgilaydi.

Shu ma'noda axloqiy ong, ta'bir joiz bo'lsa, o'zining "eng yuqori qavatlarida" shaxsni mohiyatini aks ettiruvchi darajaga ko'tariladi, dunyoqarashning muhim qismi sifatida namoyon bo'ladi va olamni falsafiy tushunishdagi o'z rolini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Aripov M. Filosofskiye i eticheskiye vozzreniya Alishera Navoi. Avtoreferat kand.diss.-L.: 1971.S-13
2. Alisher Navoiy. Mukammalasalar to'plami. 14-t. T.:G'.G'ulom, 1998. B.36-37
3. Iz filosofskogo naslediya narodov Vostoka. - T.: Fan, 1972. C-133-135
4. Fan va uning qonunlari to'g'risida oliy ilmning yangilanishi. //O'zbekistondaprogressiv ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixiga doir materiallar. -T.: Fan, 1959. B.106
5. Ibn Sino. Danish-name. –Dushanbe, Tadjgosizdat,1957. S -217.

¹ВоизКошифий. Ахлоқи Мухсиний. Конпур. 1904,Б.31

¹МаҳмудовР. Дегонимни улусға марғуб эт ... -Т. Ўзбекистон, 1992. Б.14.

6. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy // Mutafakkirlar axloq va adolat haqida. -T. Adolat, 1995. B.30. Tarjimon H.Aliqulov
7. VoizKoshifiy. Axloqi Muxsiniy. Konpur. 1904,B.31
8. NormatovaD.E. Peculiarities of anthropocentrism and humanism of the socio-philosophical thought of western Europe in the Era of renaissance //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 5. – S. 168-173.
9. Normatova D.E. The social and moral views of Michelle Eckhemde Monten //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 10. – S. 184-187.
10. N.Akhmadiev, Factors of raising the level of spiritual and social activity in the youthScientific Bulletin of Namangan State University 1 (1), 134-140. 2019.
11. N.Akhmadiev, The role of youth ideological upbringing in the prevention of spiritual threats. Academia: An International Multidisciplinary Research Journal 11 (1), 843-851. 2021.
12. AN. Mukhutdinovich, Intellectual Culture in Increasing the Innovative Activity of Young People-An Important Criterion. American Journal of Social and Humanitarian Research 3 (7), 134-136, 2022.
13. A.N. Mukhutdinovich, In Matters of Spiritual and Moral Education of Children in the Family, the Alienation of Youth to the Older Generation. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture 3 (7), 24-26, 2022.

YA'QUBI CHARXIY TA'LIMOTIDA VUJUD MASALASI

Zoyirov Erkin Khalilovich
Buxoro muhandislik texnologiya instituti
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
erkinzoirov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ya'qubi Charxiyning borliqqa oid qarashlari "Risolai qudsiya", "Risolai huroiyya", "Sharhi Asmoul husna" asarlari asosida ochib berilgan. Mutasavvifning vahdat ul vujud ta'limoti Bahouddin Naqshband g'oyalarini davom ettirib, Ibn Arabiy qarashlari bilan umumiylikka tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: borliq, vahdat ul – vujud, boqiy va foni, abadiy va o'tkinchi, vaqt, tajalliy, tavhid.

ПРОБЛЕМА СУЩЕСТВОВАНИЯ В УЧЕНИИ ЯКУБИ ЧАРХИ

Эркин Халилович Зоиров
Кандидат философских наук, доцент Бухарского инженерно-технологического института
erkinzoirov@gmail.com

Аннотация: В данной статье раскрываются взгляды Якуби Чархи на существование на основе произведений «Рисолай Кудсия», «Рисолай Хуроийя», «Шархи Асмоул Хусна». Учение мистика о вахдат ул-вуджуд продолжило идеи Бахауддина Накишбанда и анализировалось совместно со взглядами Ибн Араби.

Ключевые слова: онтология, вахдат ул-вуджуд, постоянное и преходящее, временное и вечное, время, тажалли, тавхид.

THE PROBLEM OF EXISTENCE IN THE TEACHINGS OF YAKUBI CHARKHI

Erkin Khalilovich Zoirov
Candidate of philosophy, Associate Professor of Bukhara Institute of Engineering
Technology
erkinzoirov@gmail.com

Abstract: This article reveals the views of Yakubi Charkhi on existence on the basis of the works "Risolai Qudsiya", "Risolai Huroiya", "Sharkhi Asmoul Husna". The teaching of the mystic about vahdat ul wujud continued the ideas of Bahauddin Naqshband and was analyzed together with the views of Ibn Arabi.

Key words: ontology, vahdatul-vujud, constant and transient temporary and eternal, consealed and evidend, time, tagallia, tawheed.

Kirish

Tasavvufda borliq, vujud tushunchasi sifatida keladi va uni izohlashda vahdati vujud, vahdati shuhud va vahdati mavjud nazariyasi sifatida yoritilgan. Mazkur nazariyalar ham falsa-fiy, ham irfoniy asoslarga tayanadi. Vahdat ul – vujud (borliqning bir butunligi) - abadiy yagona Allohgina bor, moddiy olam esa ro'yo deb hisoblovchi ta'limot. Bu ta'limotga ko'ra, moddiy olam va narsalar dunyosi haqiqiy emas, haqiqat faqat Allohda mujassamlangan, moddiy

olam Allohning tajalliysidir, shu'lasidir. Ushbu ta'limot tasavvufdagi eng munozarali mavzulardandir.

Vahdat ul - vujud nazariyasining ko'proq qadimgi Yunonistonda Af-lotun (m.a.427-347yy), Flutin (m.a.270-204yy) qarashlari bilan umumiyligi bor. Aflotun (Platon) butun dunyo haqiqiy borliqning, ya'ni "g'oyalar dunyosining" mahsuli, soyasidir, deb ta'limot bersa, Flutin (Ploti-n) haqiqatni bitta va birlikni butun borliqning asli va asosiy manbai deb tushunadi. Uningcha, barcha mavjudot o'sha birinchi mabda (boshlang'ich joy, nuqta) dan sizib chiqib, nihoyatda unga qaytib boradi.[1]

Abu Nasr Forobiy ilk marotiba "vujud", "vujudi vojib" (vojib ul-vujud) va "vujudi mumkin" (yaratilgan vujud) kabi keyinchalik Vahdat ul-vujud falsafasida keng qo'llanilgan atamalarni falsafiy kategoriyalar darajasiga ko'tardi.

Tadqiqot metodologiyasi

"Vujud" haqidagi bahslar ahli sunna val jamoa e'tiqodiga ergashuvchi ash'ariy mutakallimlardan boshlanadi. Ular "Vujud" bilan bog'liq tushunchalarni quyidagicha izohlaganlar:

1. Vojib ul-vujud – Alloh taolo mavjudligining zarurligi.
2. Mumkin ul-vujud – "Mumkin" sanalgan vujudlarni Alloh yaratmasa ham bo'lardi, ammo yaratdi.
3. Mumtane' ul-vujud – mavjud bo'lishi mumkin bo'lmagan vujud. Ya'ni, Allohning sherigi mavjud bo'lishi mumkin emas.[2]

Naqshbandiya tariqatining mashhur namoyandasi Ya'qubi Charxiy risolalarini tahlil qilganimizda, ayniqsa, vahdat ul-vujud falsafiy nazariyasini o'zining xos uslubi asosida izohlaydi. Mutasavvifning risolalarining tasnifi ko'rsatadiki, u borliqqa umumiy ta'rif berish bilan birga uning ko'rinishlari bo'lgan tabiat, inson, jamiyat va ma'naviy borliqni ham tahlil etgan.

Ibn Arabiy tavhid deb vahdat ul-vujudni tushunadi. Mutasavvif "Lo mavjuda illalloh" (Allohdan o'zga mavjud yo'q) va "Lo iloha illalloh" (Allohdan o'zga iloh yo'q) o'rtasida farq yo'qligini ta'kidlaydi. [3]

Ya'qubi Charxiy "Risolai havroiyya" (Hurlar risolasi) da "faqatgina Sening samadiyatingga muyassar bo'laylik. Zero hamma Sendandir. Bizning talabimizni botinlarimizga ber. "La ilaha illalloh" ning barakatidan nafsoniy istaklar va shaytoniy vasvasalarni bizdan uzoq qilki, barcha oriflarning istagi shudir" – deb, Hakim Sanoiy G'aznaviyning quyidagi baytini keltiradi:

"Illalloh" ning maydonida "La ilaha" tig'i bilan

Allohdan boshqa nima bo'lsa, hammasini qurbon qildilar.[4]

Mutasavvif vujudga oid vahdat, ittihad, saodat, shaqovat, vasl kabi tushunchalarni quyidagicha tahlil qiladi: "Agar sendan, vahdat nima, deb so'rasalar, dilni Haq subhonahuning borligiga g'arq bo'lishdir"[5] - deydi. "Vahdat" so'zi birlik va bir bo'lish ma'nosini ifodalaydi. "Vujud" esa "borliq" ma'nosini anglatadi. Vahdat ul - vujud ta'limotida borliq jamodot (jonsiz va harakatsiz qattiq jism-lar), o'simliklar, hayvonlar, osmonlar va falakka bog'liq bo'lgan narsalargacha hammasi bir vujud hisoblanadi.

Ya'qubi Charxiy Al-Mu'id (Barcha yo'q bo'lib ketganlarni yo'qlikdan qaytaruvchi), Al-Muhyi (tanaga jonni, qalbga iymonni solib tiriltiruvchi Zot), Al-Qayyum (hamisha bor bo'lgan va cheksiz mulk egasi va hamma Unga muhtoj bo'lgan, U esa hech narsaga muhtoj bo'lmaydigan Zot) sifatlarni tasavvufiy tahlil qilib, orifning bu ismlardan shuni anglashi kerakki tirikliklikda qilib yurgan ishlaridan qayta tiriladigan kunda ahvoli qanday bo'lishini solishtirsin, Undan

o'zgan yuz o'g'irsin va butun vaqtini Uning hazratiga to'liq yuzlanishga sarflasin, Uning yo'liga qoyim bo'lsin va bu yo'ldan chetlashganlarni to'g'ri yo'lga solsin.[6] Bu haqida Ibn Arabiy Yaratuvchining yakalligiga ishora qiluvchi zotiy sifatleri bilan Unga hamd aytib, yakka va bitta mazmunini ifoda etuvchi "vahdoniyat", "fardoniya" kabi ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlarni alohida tahlil qilgan: "Vahdoniyatidan oldin O'zidan o'zga hech bir oldinlik bo'lmagan, har qanday oldinlik O'zi bo'lgan va fardoniyatidan keyin O'zidan o'zga hech bir keyinlik bo'lmagan, har qanday keyinlik O'zi bo'lgan Allohga hamdlar bo'lsin".[7]

Ya'qubi Charxiy fikricha "agar sendan, ittihad nima, deb so'rasalar Haq subhonahuning boshqa narsani bilimidan xolos qilishdir" – degan xulosani beradi. Ittihad (arab. - birlashish) bo'lib, sufiyning jazabada tushish holatida Xudo bilan ruhan "qo'shib ketishi" tushuniladi. Sufiylar Xudo bilan muhabbat (ishq) ni ittihadning zaruriy qismi deb qaraydi. Ittihad turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Sunniy tasavvuda ittihad qat'iy rad qilingan.

Tahlil va natijalar

Mutasavvif "agar sendan, saodat nima, deb so'rasalar, Haqni ko'rish va o'zidan xalos bo'lish" – degan fikrni beradi.

Naqshbandiya tariqati nazariyotchisi Maxdumi A'zam yozadiki; "Bidan ey tolibi sodiq, ki hama saodatho va davlatho dar maqomi fanovu nesti hast. Rafitorihovu besaodatho dar vujud hasti ast".[8]

Mazmuni: "Ey sodiq tolib, bilginki, barcha saodat va davlatlar fano, ya'ni yo'qlik maqomidadir. Sargardonlik va saodatsizlik, ya'ni badbaxtlik borliq vujudidadir". Bu yerda oraziy, majoziy, o'tkinchi vujud asl vujud, haqiqiy, boqiy, sarmadoniy vujudga g'arq bo'lib, yo'q bo'lgan bo'lsa, fano maqomiga yetsa ikki olam saodatiga yetadi, degan fikr yotadi.

1.Haqiqiy, boqiy, sarmadoniy vujud. Sarmadoniy – doimiy, abadiy ma'nosini anglatadi. Haqiqiy, boqiy, abadiy, doimiy vujud Haq subhana va taolo vujudidir.

2.Oraziy, majoziy, foniy vujud. Oraz - arab so'zi bo'lib, ko'rinish, namoyon bo'lish ma'nolarini anglatadi. Falsafada aktsidentsiya ma'nosini anglatadi. Majoziy – haqiqatning aksi. Foniy - o'tkinchi deganidir. Oraziy, majoziy, foniy vujud - ko'rinadigan, yuzada bor, lekin haqiqiy bo'lmagan, o'tkinchi vujud deganidir. Bunday vujud xalq qilingan maxluqotlar vujudidir. Har bir yaratilgan, xalq qilinganning o'z haqiqati bor.

Ya'qubi Charxiy "agar sendan, shaqovat (badbaxtlik) nima, deb so'rasalar, Allohni unutish va o'zi bilan ovora bo'lib qolish" -deydi. Shaqovat bu shumlikdir. Yusuf Hamadoniy fikricha, "badbaxtlikning urug'i ilohiy ilmga zid bo'lgan g'aybiy narsalarni taftish qilishdir"[9] - deydi.

Allohni tanishlik, vahdoniyat (yakallik, yagonalik)ni anglash, unga ibodat qilish, xulqlanish, ilm olish, halol rizq topish, halol mehnat qilish, halol taom bilan taomlanish, yaxshilik talabi bilan yashash, yomonlikdan saqlanish, o'zi, oilasi va jamiyat manfaatlari uchun kurashish, insoniy ruh talabi bilan bo'lsa, Allohni unutish, unga shirk keltirish, axloqsizlik, ilmni manfaat uchun olish, shariat harom qilgan taomni ist'emol qilish, destruktiv g'oyaga ergashish, farzandlari, oilasi nafaqasini unutish, jamiyatga ziyon keltirish hayvoniy ruh talabi bilan bo'ladi. Mutasavvif "agar sendan? Vasl nima, deb so'rasalar, Haqning vujud nuriga ko'milish bilan o'zini unutish", degan tasavvufiy xulosani beradi.

Tasavvuf ta'limotida fano maqomidan keyingi martaba vasl hisoblanadi. "Fano" maqomiga erishgan solik Allohning haqligi, ulug'ligi to'g'risidagi fikrga g'arq bo'lib, foniy dunyodagi borliq narsalarni unutib yuborgan bo'lsa, "vasl" maqomiga yetgan solik esa Allohdan o'zga borliqdan ajralib unga yetishgan bo'ladi. Vasl solik Allohdan boshqa hech narsani ko'rmaydi, faqat U

bilangina ko'ngildagi sirlarni baham ko'radi. Shuningdek, vasl deganda, banda sifatlarining Haq sifatlarida fano (yo'q) bo'lib ketishiga ham aytiladi.

Ya'qubi Charxiy vujud haqidagi ta'limotini "Risolai abdoliya" ("Haq yo'lining abdollari") risolasida ham maxsus to'xtaladi.

Mutasavvif risolani "dunyo osmonini chiroq - yulduzlar bilan bezagan va ularni shaytonlarga otluvchi toshlar qilgan, yerni esa rasullar, nabiyar, valiylar va ulamolar bezab, ular hujjat-u burhon qilish orqali yer yuzini zulmat va turli shubha-gumonlardan tozalagan Allohga hamd-u sano" aytish bilan boshlab, Allohni yaratuvchanligi haqida quyidagi baytni keltiradi:

Seli jo'yho bar murodi o'ravad,
Axtaron zi on son ki xohad u shavad.[10]

Mazmuni:

Daryolarning suvlari u istagan tomonga oqadi,
Yulduzlarning soni u nechta desa, shuncha bo'ladi.

Demak, mutasavvif fikricha, Haqning olamga o'z sifatleri bilan tajalliy etishi (ya'ni, borliqni yaratishi)dan maqsad, O'zini O'ziga ko'rsatish irodasidir. Bu bilan quyidagi mashhur hadisi qudsiy mazmuniga ishora qiladi: "Men yashirin xazina edim, tanilishni xohladim".

Tasavvuf ta'limotida Inson "Haqning nusxasi" sanaladi. Kayhon "Olami kabir" (yirik olam), Inson esa "Olami sag'ir" (kichik olam) deb ataladi. Inson va Kayhon o'rtasida uzviy va doimiy robita mavjud. Yirik olam kichik olamni o'z tarkibiga olsa-da, kichik olam yirik olamning ruhidir. Inson ham jismoniy va ham ruhoniyl jihatdan olamga o'xshash.

Tasavvuf mutafakkirlarining kosmologik ta'limoti ("Ofoq va anfas") ga ko'ra odamning suyagi tog'larga, tomirlari daryolarga, terisi va go'shti Yerga, boshi va miyasi samoga, ruhi esa Mutlaq Ruhga o'xshaydi.

Ya'qubi Charxiy fikricha, "Az-Zohir (osmonlar va yerdagi dalillar bilan oshkor bo'lgan Zot) va Al-Botin (O'z zoti bilan pinhon bo'lgan Zotki, uning haqiqatini aql yoki gumon bilan topib bo'lmaydi) sifatlaridan maqsad solik, olamda mavjud har bir zarrada ham Uning borligini dalillari bilan ko'rsin va hamma yaratilgan narsalar Unda qoyim ekanligini bilsin."

Olamning zohiru botini insonning zohiru botiniga, olamning bepoyonligi uning xayoliga, yo'qlik uyqusiga, borliq uyg'oqligiga, yilning to'rt fasli inson umrining to'rt davri – bolalik, yoshlik, navqironlik va qarilikka o'xshatiladi. Olamning to'rt unsuri – tuproq, olov, havo va suv inson vujudining tarkibida ham bor: quloq – tuproq, ko'z – olov, burun – havo, og'iz – suv. Demak, inson kichik olam sifatida yirik olamning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Ya'qubi Charxiy risolada azaliy va o'tkinchi olamni tahlil qilar ekan, shaklga, o'tkinchi olamga berilmaslik va aldanmaslikka, boqiy olam haqida ko'proq o'ylashga chaqirib, Mavlono Jaloliddin Rumiylning quyidagi baytni keltiradi:

Ey baso, kasro ki surat roh zad,
Qasdi surat kard u barrulloh zad
Toki nafribad shumoro shakli o',
Naqli o' shoyad ba pesh az naqli o'. [11]

Mazmuni: kimki suratga aldansa, o'yldan adashadi, suratni maqsad qilsa, Allohdan chetlanadi. Ularning bechora ko'rinishi va shakl-u shamoyili sizlarni aldab qo'ymasin, Ularni uchratishdan oldin ular to'g'risida naql qilingan gaplarni bilgin.

Xulosa

Demak, “vahdat ul-vujud” deganda moddiylikdan, shaklu shamoyildan xoli, munazzah, ammo ana shu O’zi xalq etgan olamlar bilan doimiy birga bo’lgan, bu olamlar mohiyatini qamrab olgan, ularga muhit bo’lgan Zoti pokning yagona vujudi anglashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhyiddin Ibn Arabiy. Ar-Risolatul vujudiyya, Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya, 2004. tarj. Boltaev A.
2. Razzoqova M. Mavlono Ya’qubi Charxiy. – T.: Muharrir, 2013. – B. 37.
3. Xoja Ubaydulloh Ahror. Faqarotu-l-orifiyn. O’zRFA ShI xazinası, inn. № 507 / II, 130 b.
4. Shamsuddin Boboxonov., Abdulaziz Mansur. Naqshbandiya tariqatiga oid qo’lyozmalar fihristi. -T.: Movarounnahr. 1993. – B. 17.
5. Ya’qubi Charxiy. Risolai qudsiya. – B. 74.
6. Hasaniy M. Bahouddin balogardon. – T.: Yozuvchi, 1995. – B. 44.
7. Ya’qubi Charxiy. Risolai havroiyya. Muhammad Nazir Ranjxo. Kandiyon, 2009. – B. 185.
8. Ya’qubi Charxiy. Sharhi Asmul husna. – B. 173.
9. Xojagiy Ahmad Kosoniy. Risola - ye vujudiya. – B.3.
10. Xoja Yusuf Hamadoniy. Hayot mezonı (Rutbat ul-hayot). // tarj. Sayfiddin Sayfulloh, Nodirxon Hasan.- T.: Movarounnahr, 2018. - B. 27.
11. Ya’qubi Charxiy. Risolai abdoliya. – B. 20.

YEVROPADA UYG'ONISH DAVRINING XUSUSIYATLARI VA IJTIMOIIY-FALSAFIY FIKRLAR TARAQQIYOTI

Qurbonov Umidjon Egamberdiyevich
Samarqand davlat universiteti katta o'qituvchisi,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: umidkurbanov1981@gmail.com

Annotasiya: Maqolada Yevropada Uyg'onish davrining xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyoti tahlil qilingan. Shuningdek, Uyg'onish davri - G'arbiy Yevropaning taraqqiy etgan mamlakatlari uchun milliy davlatlar va mutlaq monarxiyalarni, kapitalistik munosabatlarning paydo bo'lishi, keskin ijtimoiy va diniy to'qnashuvlar hamda buyuk geografik kashfiyotlar davri bo'lganligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Yevropa, Uyg'onish davri, gumanizm, ma'naviy taraqqiyot, madaniyat, falsafa, ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyoti.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ В ЕВРОПЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ

Курбанов Умиджон Эгамбердиевич
Старший преподаватель Самаркандского государственного университета
доктора философии (PhD) по философским наукам
umidjon.kurbanov.81@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются особенности Возрождения в Европе и развитие социально-философских идей. Отмечается также, что эпоха Возрождения была периодом возникновения национальных государств и абсолютных монархий, капиталистических отношений, острых социальных и религиозных конфликтов, великих географических открытий для развитых стран Западной Европы.

Ключевые слова: Европа, Ренессанс, гуманизм, духовное развитие, культура, философия, развитие социально-философской мысли.

CHARACTERISTICS OF THE RENAISSANCE IN EUROPE AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL IDEAS

Kurbonov Umidjon Egamberdiyevich
Senior teacher of Samarkand State University,
Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD)
E-mail: umidjon.kurbanov.81@mail.ru

Annotation: The article analyzes the features of the Renaissance in Europe and the development of socio-philosophical ideas. It is also noted that the Renaissance was a period of emergence of nation-states and absolute monarchies, capitalist relations, acute social and religious conflicts, great geographical discoveries for the developed countries of Western Europe.

Key words: *Europe, Renaissance, humanism, spiritual development, culture, philosophy, development of socio-philosophical thought.*

Kirish

Har bir tarixiy davrning falsafasi va mafkurasi, o'z navbatida, inson tafakkuridagi o'zgarishlarini aks ettiradi. Tarixiy voqyealar odamlarning dunyoqarashini o'zgartirmoqda, bu o'zgarishlarni o'zida aks ettiruvchi "yangi" falsafa yozish zaruriyati paydo bo'ldi. Bu jarayonda yangi falsafiy ta'limotlar bilan oldingi falsafiy yondashuvlar qayta ko'rib chiqiladi.

G'arbiy Yevropada uyg'onish davri XIV asrdan boshlandi. Mazkur ijtimoiy-tarixiy voqyelik jarayonida turli mamlakatlarda turlicha takrorlanmas madaniy o'zgarishlar (G'arbiy yevropa ilmi, falsafasiga xos "Aqlparastlik" (Rasionallik) va epistemologik (gnoseologik) prinsiplar asosida va demak, bir muncha "ko'r empirizm" ga monand talqinu bahs-munozaralar bo'lib o'tgan) holatida yuzaga keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, "Uyg'onish uch davrni bosib o'tdi. Bular boshlang'ich (XIV asr), yetuklik (XV asr) va so'nggi (XVI asr) davrni qamrab oladi"[1].

Antik davrga bo'lgan yangicha qiziqish va nasroniylikka bo'lgan yangicha munosabat - Uyg'onish davri madaniyatining har biri o'ziga xos ma'noga ega bo'lgan jihatlari bilan bir qatorda, o'zaro ta'sir qilish va ularni o'zaro bog'lash muammosi ham mavjud edi. Aytish kerakki, Renessans davrida bu birinchi marta amalga oshirildi va u dolzarb muammo sifatida qo'yildi. Madaniyatning bu ikki qatlamisiz Uyg'onish davri nafaqat genetik, balki strukturaviy tuzilish jihatdan ham mavjud bo'lmas edi.

Adabiyotlar tahlili

Mavzu yuzasidan yurtimizning taniqli faylasuf-olimlari S.Yo'ldoshev, R.Karimov, Q.Nazarov, D.Normatova, G.Ro'zmatova, M.Usmonov, S.Choriyev, Q.Shodmonov, G.Qobulniyozovalarning ilmiy tadqiqotlarida Yevropada Uyg'onish davrining xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyoti, shuningdek, bir qator G'arb Uyg'onish davri namoyandalarining falsafiy-axloqiy ta'limotlari, bugungi kunda yuksak madaniyatli va axloqiy yetuk shaxsni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy omillari tadqiq etilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada G'arbiy Yevropada Uyg'onish davrining xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyoti muhokama qilinadi. Uyg'onish davrida vujudga kelgan madaniyatning va ayniqsa falsafaning o'ziga xos xususiyati, davrning ma'naviy muhiti, dunyoqarashning mohiyati, tafakkur tarzi tavsiflanadi. Uyg'onish davri paydo bo'lishining sabablari bo'yicha bir qator yondashuvlar o'rganildi.

Tahlillar va natijalar

Uyg'onish davri avvalo, Yevropaning eng rivojlangan hududlarida yuzaga kela boshlagan. Xususan, bu davrda Italiyadagi iqtisodiy taraqqiyot ijtimoiy-madaniy va falsafiy fikrlarning yuzaga kelishida ta'sir ko'rsatdi. Shu boisdan ham Uyg'onish davrining ilk bosqichi Italiyadan boshlandi. Shuni ta'kidlash lozimki, Renessans g'oyalari Italiyada biroz oldinroq, ya'ni XII asrdayoq vujudga kelgan edi. Bu davrni tadqiqotchilar ilmiy adabiyotlarda sof "italyancha voqea" sifatida kiritishgan.

Bu jarayon Italiyadagi ma'naviy taraqqiyot bilan bog'liq edi. Bu vaqt O'rta asrlardan yangi zamonga o'tish davri sifatida tavsiflanadi. Uning asosiy xususiyati - cherkov va teologiyaning ko'p asrlik cheksiz ustunligidan xalos bo'lish uchun universal impuls vazifasini bajarib, bu davr insoniyat tarixidagi eng buyuk progressiv inqilob bo'lish asnosida, titanlar uchun ehtiyoj bo'lgan

fikrlarni, ehtiros va xarakter kuchida, hamda ularning ko'p qirrali va ilmiy jihatdan yetilishini yuzaga keltirgan edi.

Professor Q.B.Shodmonov ta'kidlaganidek, "har bir madaniyatning turli bosqichlarida, qarama-qarshi tendensiyalarning o'ziga xos turini - bir davr madaniyati doirasidagi uslubiy shakllanishning ko'pligini ajratish mumkin", bunda "empirizm va rasionalizm falsafiy fikrlari tarixidagi bunday hodisalarning ziddiyatli shakllarida" o'rganilayotgan davr madaniyatining intellektual yadrosining rivojlanishi, tortishish markazining o'zgarishi, madaniy kontekstning o'zgarishi qiymat yo'nalishlarining o'zgarishidir"[3]. Ushbu fikr tahlilidan shu narsa ayonlashadiki, o'z davrining ilmiy-badiiy merosida va eng muhim asarlarida o'sha davrning ma'naviy muhitini, dunyoqarashning mohiyatini, tafakkur tarzini tiklash orqali hayotning barcha jabhalari to'liq aks ettiriladi. Nikolas Kopernikus, Djovanni Piko della Mirandola, Leonardo da Vinchi, Nikkolo Makiavelli, Albrect Dyurer, Martin Lyuter, Fransua Rable, Tasso, Pyer de Ronsar, Ludoviko Ariosto, Tomas Mor, Frensis Bekon, Uilyam Shekspir kabi taniqli olimlar, faylasuflar, rassomlar, haykaltaroshlar, shoirlar, siyosatchilar, jamoat arboblari ushbu davrning yangi ruhini ifoda etdilar.

Uyg'onish davrining ma'naviy muhitini ikki oqim tashkil etadi, lekin ular baxtli ravishda bitta yo'nalishga birlashdilar. Birinchi va asosiysi, shahar mulkdorlaridan iborat bo'lgan Yevropa mamlakatlari aholisining keng qatlamlarini faol hayotga jalb qilish bilan bog'liq edi. Hayotning o'zi minglab insonlarni o'z uylarini tark etishga undadi, bilim va tajriba ufqlarini qo'zg'atdi, inson tabiati tubida asrlar osha mudrab yotgan qobiliyat va istaklarning cheksiz zahiralarini favqulotda harakatga keltirdi. O'rta asr mo'jizalarini qudratli o'zgarishlar shamoli uchirib ketdi, yangi tong kuch va yangilanish keltirdi.

Din va ilohiyotga emas, balki ilm-fan va rasionallikka asoslangan insonparvarlik pozitsiyasida eng yaxshi innovasiyalar, yangi tendensiyalar paydo bo'ldi. Antik davr, o'rta asrlarning ming yillik hukmronligidan so'ng, Uyg'onish davrining buyuk vakillari, hatto undan ham kengroq ommaning dinni tark etishi mumkinligiga ishonish qiyin edi. Ushbu madaniy davrning o'ziga xos xususiyati shundaki, Uyg'onish davri yaratuvchilari birinchi marta yangi insonparvarlik g'oyalarini ilgari surdilar. Ular juda nazokat va shu bilan birga, qat'iyat bilan, insonning erkin, qadr-qimmatiga to'la va ijodiy faol shaxsiyatini o'zida mujassam etgan yangi nasroniylik tushunchasini ko'rsatib berdilar. Ular buni majburlash va repressiya, dissident (ko'chma ma'noda — o'zgacha fikr qiluvchilar) larga qarshi jismoniy va ma'naviy zulm (inkvizitsiya) orqali qabul qilingan avvalgi aniq, faqat ahamiyatsiz va insoniy aybdorligini bilish bilan rad etdilar.

Uyg'onish davri yaratuvchilari o'zlarining sa'y-harakatlari bilan qayta tiklangan qadimgi falsafaning bitmas-tuganmas kuchidan shunday bayonot olish uchun kuch va quvvatni jalb qilishdi. Ulardan ba'zilar cherkov va ilohiyotni qat'iyan rad etadi, biroq ular ham, nasroniylik doirasida qolganlar ham o'zlarining zamonaviy madaniyatiga tubdan yangi maqom va yangi mazmun berishdi. Ular butun hayotlari davomida, ilm-fan, rassomlik, haykaltaroshlik, she'riyat va boshqa sohalarida izlanishlar olib bordilar. Butun ijodlari bilan yangi hayot falsafasini yaratdilar va uni ehtiros bilan himoya qildilar. Ularning falsafiy g'oyalari markazida inson ongining kuchi va qudrati, inson ruhining yengilmasligi, tanasining go'zalligi, yuksak fikrlari va ijodiy dadilligi turadi yoki oddiy qilib aytganda, insonning mukammalligi to'la-to'kis bo'y-basti bilan aniq gavdalandiriladi.

Uygʻonish davrining eng koʻzga koʻringan vakillarining ilmga boʻlgan kuchli ishtiyoqi, turli xil sohalarda tinimsiz ijodiy ishlar olib borishi, idealga intilishlari oddiy qilib aytganda, axloqiy idel gʻoyaga boʻlgan munosabati yaqqol ajralib turdi. Ularning barchasi gʻayrat va samimiylilik bilan “Aql respublikasi” ning teng huquqli aʼzosi boʻlishni xohlashdi. Ular odamni oʻrta asrlarda ushlab turilgan xorlik holatidan chiqarib, uni olamning markaziga, hayot egasi, barcha qadriyatlarining yaratuvchisiga aylantirishga qodir edilar.

Fikrimizcha, Uygʻonish davri maʼnaviy muhiti, ikki yoʻnalish boʻyicha shakllangan boʻlib, yagona falsafiy fikr oqimiga birlashdilar. Eng avvalo, shahar sinflari tarkibidan Yevropa mamlakatlari aholisining keng qatlamlarini faol hayotga jalb qilish bilan bogʻliq tomon edi. Hayot minglab odamlarni oʻz uylaridan yulib tashladi, oʻz bilimlari va tajribalari ufqlarini qoʻzgʻatdi, inson tabiati tubida mudrab yotgan behisob qobiliyat va moyillik zahiralarini yoʻlga qoʻydi. Oʻrta asrlarning moʻjizalarini jiddiy oʻzgarishlar shamoli olib ketdi, yangi kunning tongi kuch va yangilanish keltirgan holda namoyon boʻlgan edi. Qadimgi madaniyat ruhining tiklanishi bilan bogʻliq boʻlgan ikkinchi oqim hayratlanarli darajada burilish nuqtasiga toʻgʻri keldi. Qadimgi donishmandlikning yumshoq nuri xristian asketizmining xiralashgan rangini yoʻq qildi. Bu davr odamlarining falsafasi va sheʼriyati yangi dunyo tugʻilishiga yordam berdi, ritm, uygʻunlik va oʻlchovlarni oʻz kuchlarining begʻubor, baʼzan vahshiyona oʻyiniga boshladi.

Ikkinchisi, bizningcha, Uygʻonish davri daholarining ijodining maʼnaviy yadrosini inson madhiyasi tashkil etdi. Ajablanarlisi shundaki, ularning saʼy-harakati bilan mislsiz madaniy durdonalar yaratdilar. Ular oʻz davri uchun eng yuqori darajadagi ijodkorlik va tafakkur choʻqqilariga erishdilar. Ular kelgusi avlodlarga oʻzlarining yengilmas ruhlari oʻlik, eskirgan, cheklovchi va kamsitadigan barcha narsalarga qarshi kurashda jasorat koʻrsatishdan iborat ekanligini yetkazishga harakat qildilar.

Uygʻonish davrida vujudga kelgan madaniyatning va ayniqsa falsafaning oʻziga xos xususiyati shundaki, bu davr faylasuflari inson eng oliy qadriyat ekanligini isbotladilar. Aynan shu davrda ijtimoiy munosabatlarga insonparvarlik mezoni asosida oʻlchash, unga yangicha baho berish vujudga keldi.

Bundan tashqari, ijtimoiy munosabatlar Uygʻonish davri ijodiy muhitining oʻziga xos xususiyatlariga singib borib, madaniy qadriyatlar koʻrinishida namoyon boʻla boshladi. Ammo madaniyat shunchaki tarixiy vaziyatni aks ettirmaydi, aksincha, unga singib boradi va uni qayta tiklaydi. M.Xaydegger taʼkidlaganidek, “oʻsha tarixiy davrdagi jamiyatning yangi gʻoyalarni rivojlantirgan gumanistik qatlami bir vaqtning oʻzida ushbu gʻoyalar taʼsiri ostida shakllangan”[4].

Aytish mumkinki, ushbu jihatdan gumanizm butun Uygʻonish davri madaniy olamining ichki taʼrifi sifatida tushunilishi mumkin. Tadqiqotchi olim L.P.Batkin: “Uygʻonish davri – bu, madaniyatning gumanistik turi. Insonparvarlik esa Uygʻonish davri hodisasidir va uning oʻziga xos namoyon boʻlishi Gʻarbiy Yevropaning mutlaqo oʻziga xos va takrorlanmas maʼnaviy hodisasidir”[5], - deb yozdi.

Shuningdek, Uygʻonish davri paydo boʻlishining sabablaridan biri bu iqtisodiy ehtiyoj, chunki bu hunarmandchilikning jadal rivojlanishi, shaharlarning paydo boʻlishi va mustahkamlanishi bilan bogʻliq davr edi (Uygʻonish davri iqtisodiy nuqtai nazardan Rim, Neapol, Venesiya, Florensiya kabi shahar-davlatlar boʻlgan Italiyada boshlandi). Erkin odamlar oʻz faoliyatini oqlash va asoslash uchun atomistlar va keyinchalik nominalistlarning sxolastik nazariyalari, hayot amaliyotidan ajralgan yoki katolik ruhoniylari, rohiblari va dastlabki cherkov otalarining asketik traktatlaridan farq qiladigan yangi dunyoqarashni talab qildilar. Natijada

faolroq va dunyoviy maqsadlarga yo'naltirilgan falsafaga ehtiyoj paydo bo'ldi. Shubhasiz, haqiqatan ham mavjud bo'lgan sof iqtisodiy sabablarga qo'shimcha ravishda boshqa sabablar ham bo'lgan, aks holda Uyg'onish G'arbiy Yevropada, aynan Sharqiy qismida emas, balki G'arbiy nasroniy mazhabida paydo bo'lganligini tushuntirish qiyin bo'ladi.

Xususan, Uyg'onish davri o'zgarishlarini qo'llab-quvvatlagan yuqori tabaqa bilan aholining boshqa qatlamlari o'rtasida turli siyosiy ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar mavjud edi. Chunki jamiyatning yuqori qatlamlarini tashkil etgan boylarning asosiy maqsadi davlat apparatini, cherkovni reformasiya, ya'ni isloh qilish, jamiyatning quyi qatlamlarini o'rta tabaqaga ergashishga rag'batlantirish orqali jamiyatda tovar-pul munosabatlarini barqarorlashtirib, o'zlarining savdo ishlarini kengaytirish uchun o'rta asr tartibotlariga rioya qilishga chorlar edilar. Shuning uchun Renessans davri Yevropa mamlakatlari hududlarida turli darajalarda rivojlanib, turli shakllar va modellarda namoyon bo'ldi.

Xulosalar

Uyg'onish davrining paydo bo'lishida G'arbiy Yevropada mavjud bo'lgan xristianlikning o'ziga xos shakli muayyan darajada muhim rol o'ynadi. Italiyaning dastlabki Uyg'onish davri markazi sifatida namoyon bo'lishi bejiz emas. Birinchidan, katolik hayotining tashqi tomonlari erkin fikrlovchi Uyg'onish davri faylasuflarining paydo bo'lishi uchun muhim turtki bo'lib xizmat qildi. Ikkinchidan, katolik dunyoqarashining o'zi asosan sxolastik falsafadan chiqib ketishga yordam berdi. Ma'lumki, katolikda, falsafa Vizantiya yoki Rossiya pravoslavligiga qaraganda ancha rivojlangan edi. Shuning uchun ham G'arbiy Yevropada katolik shaxsining dunyoqarashi yanada oqilona, ontologik va ayniqsa epistemologik masalalarni hal qilishga qaratilgan edi. Ushbu yondashuvga ko'ra, Xudo tushunchasi ko'pincha odamdan ajralib turar edi. Xudo dunyoning markazi emas, hayotning mazmuni va maqsadi ham emas, balki har xil shubhalarga yo'l qo'yadigan sof nazariy bilim obyektiga aylangan edi. Bunday shubhalar paydo bo'lishi uchun zamin yaratildi, keyinchalik ular Xudoni beg'araz inkor etish darajasiga yetdilar. Sxolastik dunyoqarashning o'zi go'yo Uyg'onish deb ataladigan hodisaning paydo bo'lishiga zamin tayyorlagandek bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, Uyg'onish davri o'z navbatida - G'arbiy Yevropaning taraqqiy etgan mamlakatlari uchun milliy davlatlar va mutlaq monarxiyalarni, kapitalistik munosabatlarning paydo bo'lishi, keskin ijtimoiy va diniy to'qnashuvlar hamda buyuk geografik kashfiyotlar davri bo'ldi.

Adabiyotlar

1. История философии в кратком изложении. Перевод с чешского И.Ш.Богута. –Москва, 1991. -С.574
2. Йулдошев С., Каримов Р, Усмонов М, Қобулниёзова Г, Рўзматова Г. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII-XX асрлар). Тошкент: Шарқ, 2002 – 336 б.; G'arb falsafasi. Tuzuvchi va mas'ul muharrir Nazarov Q. - Toshkent: Sharq, 2004. – 720 б.; Чориев А., Чориев С. Ренессанс даври. Европа фалсафаси. - Тошкент: Tafakkur qanoti, 2015. –112 б.;
3. Шадманов К. Английская духовность и язык. - Дюссельдорф: Изд-во Lambert, 2015. - С. 264.
4. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. — Москва.: Республика, 1993.-С.26.
5. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. - Москва.: Наука, 1978.-С.13.

6. Курбонов У. ПУТЬ ПОСТИЖЕНИЯ ЧЕЛОВЕКОМ САМОГО СЕБЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ПАФОС «ОПЫТОВ» М. МОНТЕНЯ //ILMIY AXBOROTNOMA. – С. 62.
7. Umidzhon K. European renaissance and Michelle Montaigne: the way of man's understanding himself //Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. – 2019. – №. 18. – С. 50-57.
8. Kurbanov U. MICHEL DE MONTAIGNE ON THE EXPERIENCE OF SELF-KNOWLEDGE //Conferencious Online. – 2021. – С. 39-41.
9. Umidjon K. " EGO" OF MONTAIGNE THROUGH PERSONALLY CONSTITUTED INTERNAL EXPERIENCE //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 9. – №. 9. – С. 105-110.
10. Хаккулов Н. К. САМАРКАНД ЗЕМЛЯ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ДЖАДИДОВ //Conferencea. – 2022. – С. 48-52.
11. Махмудова М. М. БИЛИМГА ҚИЗИҚИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АСОСИДА БОЛА ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ДЕФИНИЦИЯСИ ВА МАЗМУНИ //Педагогика ва психологияда инновациялар. – 2020. – Т. 10. – №. 3.
12. Qahramonovich H. N. WORTHY DESCENDANTS OF THE SAMARKANDIANS: ENLIGHTENERS JADIDS //World Bulletin of Social Sciences. – 2022. – Т. 13. – С. 37-40.
13. Махмудова М. Чет тилларни ўқитишнинг педагогик тамойиллари //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2017. – Т. 2. – №. 3 (64). – С. 24-26.
14. Makhmudovna M. M., Mamatkadirovna K. N. The formation of a culture of interethnic communication among students: a methodological analysis.
15. Makhmudova M. ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ //УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА Международный научный журнал. – 2017.
16. Mamatkadirovna K. N. Pedagogical Conditions for the Development of Intercultural Communication Among Students //Czech Journal of Multidisciplinary Innovations. – 2022. – Т. 12. – С. 88-93.
17. Mamatkadirovna N. K. Pedagogical system of development of culture of international communication in students //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 11. – С. 245-247.
18. Utkirovna J. N. POSSIBILITIES OF USE OF FOLK PEDAGOGY IN THE FORMATION OF INDIVIDUAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 10. – С. 66-69.
19. Daminova , N. K. (2022). YOSHLARDA INSONPARVARLIK FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISH - DAVR TALABI. Journal of Integrated Education and Research, 1(7), 169–171.
20. Mukhtarovna B. D., Kudratovna D. N. PROFESSIONAL SOCIALIZATION OF YOUTH IN FAMILY EDUCATION. – 2022.

YANGI TARAQQIYOT DAVRIDA RAHBAR KADRLAR FAOLIYATIDA YUKSAK AXLOQIYLIK VA NAFOSAT UYG'UNLIGINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Arzimatova I.M.

Farg'ona davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston taraqqiyoti davrida boshqaruv institutlari vositasida zamonaviy rahbar xodimlarni tayyorlash va tarbiyalash, nafosat va axloq ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, manaviy-madaniy hayot hodisalarining ikki o'ziga xos sohasi va ularni baholash, qadrlash shakllaridan biri ekanligi, nafosat va axloqning o'zaro ta'siri jamiyatning ma'naviy hayotiga xos hodisalarda, rahbarning xatti-harakatlarida aniq va bevosita namoyon bo'lishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: boshqaruv instituti, zamonaviy rahbar xodimlar, davlat boshqaruvi, ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari, mas'uliyat va madaniyat, nafosat va axloq, rahbarlik layoqati, rahbarlik madaniyati, rahbar kasb-kori va ma'naviy ongi, strategik maqsadlar.

VOPROSI FORMIROVANIYA NRAVSTVENNOSTI I UTONCHENNOSTI V DEYATELNOSTI RUKOVODITELEY V EPOXU NOVOGO RAZVITIYA

Annotatsiya V dannoy statye rasskazivayetsya o podgotovke i vospitanii sovremennix upravlyayushix kadrov cherez instituti upravleniya v period razvitiya Novogo Uzbekistana, o tom, kak utonchennost i nraavstvennost yavlyayutsya dvumya spetsificheskimi napravleniyami sotsialno-ekonomicheskix, politiko-pravovix, duxovno-kulturnix sobitiy jizni, utonchennost i nraavstvennost yarko i neposredstvenno proyavlyayutsya v sobitiyax, xarakternix dlya duxovnoy jizni obshestva, v povedenii rukovoditel'Y.

Klyuchevyye slova: institut upravleniya, sovremenniy upravlencheskiy apparat, gosudarstvennoye upravleniye, prinsipi sotsialnoy spravedlivosti i zakonnosti, otvetstvennost i kultura, utonchennost i nraavstvennost, lidarskiye kachestva, kultura liderstva, lidarskaya professiya i duxovnoye soznaniye, strategicheskkiye seli.

ISSUES OF FORMATION OF MORALITY AND REFINED IN THE ACTIVITIES OF LEADERS IN THE ERA OF NEW DEVELOPMENT

Annotation This article tells about the training and education of modern management personnel through management institutions during the development of New Uzbekistan, about how refinement and morality are two specific areas of socio-economic, political, legal, spiritual and cultural events of life, refinement and morality are clearly and are directly manifested in events characteristic of the spiritual life of society, in the behavior of the leader.

Keywords: institution of management, modern administrative apparatus, public administration, principles of social justice and legality, responsibility and culture, sophistication and morality, leadership qualities, leadership culture, leadership profession and spiritual consciousness, strategic goals.

Yangi O'zbekiston strategiyasining istiqboli bir qancha omillarga bog'liq. Shulardan biri boshqaruv institutidir. O'zbekistonda zamonaviy rahbar xodimlarni tayyorlash va tarbiyalash boshqaruv institutlari vositasida amalga oshiriladi. O'zbekistonda milliy boshqaruv demokratiya va ijtimoiy adolatga sadoqat tamoyiliga asoslanadi. Chunki davlat o'z faoliyatini inson va jamiyat farovonligini ko'zlab, ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari asosida amalga oshiradi. Davlat boshqaruvining bu faoliyati qonunlar bilan tartibga solingan.

Boshqaruv siyosiy institut sifatida plyuralizmga asoslanadi. Ayniqsa, bu hol demokratik jamiyatda birlamchi manba hisoblanadi. Shu sababli mustaqil O'zbekistonda boshqaruvning maqsadi «inson va jamiyat farovonligini yuzaga keltirish» sifatida konstitusiyaviy darajada belgilab qo'yilgan. Uning tayanchi esa uchta: demokratiya, ijtimoiy adolat va qonuniylik. Bu uch tushuncha o'z navbatida boshqaruv xodimlarining mas'uliyati va madaniyati asosi bo'ladi.

Nafosat va axloq ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, manaviy- madaniy hayot hodisalarining ikki o'ziga xos sohasi va ularni baholash, qadrlash shakllaridan biridir. Garchand, ular nisbatan mustaqil bo'lsa-da, bir-biri bilan chambarchas bog'langandir, bu esa odamlar o'rtasidagi munosabatlarda, inson, elat, millat va xalqning diniy, badiiy-estetik qarashlari va tasavvurlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, nafosat va axloqning o'zaro aloqasi san'atning tarixiy rivojlanishidagi asosiy qonuniyatlar sirasiga kirib, uning ijtimoiy funksiyasi va ma'nosini belgilaydi hamda ifodalaydi.

Nafosat va axloqning o'zaro ta'siri jamiyatning ma'naviy hayotiga xos hodisalarda, rahbarning xatti-harakatlarida, ayniqsa aniq va bevosita namoyon bo'ladi. Odatda har qanday ijtimoiy hodisa, hatti-harakat yoki inson faoliyatining motivi, ayni vaqtda, axloq ahamiyatiga ega bo'lib, bir tomondan go'zallik yoki xunuklik sifatida, boshqa tomondan, ezgulik yoki yomonlik sifatida baholanishi mumkin. Nafosat va axloqning obyektiv mezonlari bir. Zero, voqelikning qandaydir ajralgan "estetik xossalari" ham, shuningdek axloqning alohida, predmetidan ajralgan "faktlari" ham mavjud emas. Umumiy obyektiv shart-sharoitlarning mavjudligi nafosat va axloqning o'zaro aloqasiga ichki, uzviy xususiyat bag'ishlaydi. Masalan, estetik baho inson ma'naviy va jismoniy imkoniyatlari, ijodiy qobiliyatlarining bahosidir. Shu bois bunday baho ijtimoiy hayotning har qanday sohasida, jumladan, axloqiy sohada ham qo'llanilishi mumkin.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida yangi zamonaviy boshqaruv kadrlarini tayyorlash ishi obyektiv holatni hisobga olgan holda ilmiy yondoshuvni talab qiladi. O'zbekistonda rahbar kadrlarni tayyorlash jarayoni dasturiy asosga ega bo'lib, uning iqtidorli rahbarlik layoqatiga ega bo'lgan o'quvchi-yoshlarni tanlash, bilim-saviyasini oshirish, malakaviy ko'nikmalarini shakllantirish kabi bir qator ishlarning uzluksiz tizimidan iborat.

Bunda bir qancha bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Avvalo, aytish joizki, biron-bir sohani boshqarishga ishonib topshirilgan shaxs zarur kasbiy bilim va malakaga ega bo'lishi, shu soha mutaxassisi bo'lishi zarur.

2. O'zbekiston taraqqiyotining rahbar kadrlarga qo'yayotgan shaxsiy, kasbiy talablari asosida ideal rahbar modelini shakllantirish, uni rahbar kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida tadbiq etish. Boshqa so'zlar bilan aytganda, rahbarlik san'ati meyor va qoidalarni ishlab chiqish.

3. Rahbarlik layoqatiga ega bo'lgan yosh, istiqbolli mutaxassislarni izlab topish, ularga rahbarlik madaniyatidan saboq berish va yo'lbo'shchilik malakalarini oshirib borish.

4. Tinimsiz ravishda rahbar kadrlarni tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirib borish, buning uchun rahbar kadrlarni tayyorlash jarayoni samaradorligini tahlil etib borish.

5. Rahbar kadrlarni joy-joyiga qo'yish va ularni muntazam ravishda attestatsiyadan o'tkazib borish.

6. Davlat va jamiyatda yuz berayotgan rivojlanish, o'sish va o'zgarishlarga muvofiq tarzda kadrlar siyosatining davr talablaridan kelib chiqib yangi texnologik maqsad va vazifalarni belgilash. Shunday qilib, zamonaviy rahbar xodimlarni tayyorlash masalasida O'zbekistonda aniq mezonlar ishlab chiqilgan va u amaliyotga tadbiiq etilmoqda. Bu mezonlar zamonaviy boshqaruv usullari va rahbarlikning demokratik tamoyillariga mosdir.

Boshqaruv kadrlarining axloqiy fazilatlari va iste'dodi quyidagi 19 vazifani bajarishda namoyon bo'ladi: 1) bo'ysunuvchilar faoliyatini tashkillashtirish; 2) ishlarni rejalashtirish; 3) qaror qabul qilish; 4) «yuqori»dan axborotni ola bilish; 5) «quyi»dan axborotni ola bilish; 6) ijrochilarni tan olish; 7) bo'ysunuvchilarga talabni qo'ya olish; 8) bo'ysunuvchilar faoliyatini tafakkuriy yo'naltirib turish; 9) bo'ysunuvchilar faoliyatining samaradorligini oshirish; 10) bo'ysunuvchilarga mo'tadil munosabatda bo'la olish; 11) bo'ysunuvchilar bilan hamkorlik qila olish; 12) bo'ysunuvchilarni tarbiyalash; 13) bo'ysunuvchilar bilan muomala qila olish; 14) jazo choralarini qo'llash; 15) rag'batlantirish vositalarini qo'llash; 16) o'zini nazorat qila olish; 17) o'z ustida ishlash; 18) o'z faoliyatiga tanqidiy munosabatda bo'la olish; 19) o'z faoliyatini baholay olish [1]. Bular qatoriga yana zamon talablarini anglash sifatini qo'shish mumkin.

Bu o'rinda ana shu talab va vazifalarni bajarish bilan rahbarning iste'dodi namoyon bo'lishini ta'kidlash joiz. Chunki gap ularni qanday bajarishdadir. Rahbar o'z kasb-kori va ma'naviy ongini yuksaltirish uchun izlanuvchan bo'lishi kerak. Yangilikka intilish, yangilikni qabul qila olish va yangilik yarata olish rahbar ma'naviy mas'uliyatining darajasini belgilaydi. Chunki, yangilikka intilmagan rahbar kechagi va bugungi kun bilan yashab qoladi, uning faoliyatida ertangi kun yo'qoladi.

Rahbarlarning izlanuvchanligiga qarab ularni uch guruhga ajratish mumkin: 1) ijobiy tiplar - jamoada yaxshi muhitni yaratadilar; 2) salbiy tiplar - jamoada yomon muhitni yaratadilar; 3) oraliqdagi tiplar - jamoada noaniq muhitni yaratadilar [2]. Bundan maqsad shuki, izlanuvchan rahbar jamoa oldida o'zini mas'uliyatni his etish bilan ajralib turishini ta'kidlashdir. Bundan tashqari, izlanuvchanlik ayni paytda rahbar ma'naviy darajasining nechog'li ekanligini belgilovchi asosiy mezon bo'lib qolmoqda.

Bugungi rahbardan iqtisod, axborotlar texnologiyasi, huquq, siyosat va ma'naviyat ilmlaridan xabardorlik talab qilinmoqda. Chunki bizda yangi iqtisodiy munosabatlar (iqtisod), ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik qilish (axborot texnologiyasi), milliy davlatchilik (huquq), yangi jamiyat (siyosat) va yangi davr shaxsini (ma'naviyat) shakllantirish va barpo etish ishlari ketmoqda. Bu zamonaviy bilimlilik mazmunini ifodalaydi. Demak, zamonaviy bilimlilik o'z davri ehtiyojlariga mos bilimlarni chuqur o'rganib, mavjud muammolarni hal etishdir.

Hozirgi sharoitda rahbardan Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligini ta'minlash talab qilinmoqda. Bu vatanparvarlikdir. Rahbarning vatanparvarligi o'z qo'li ostidagilarga bo'lgan mehrdan boshlanib, o'z kasbini sevishi va Xudo bergan iqtidorini yaxshilikka sarflashga tomon o'sib chiqadi. Avvalo o'zini, keyin jamoasini hurmat qilgan kishi chinakam vatanparvar rahbar bo'lib yetishadi. Bugungi vatanparvarlik vatanning kechagi kunini yaxshi bilish, bugungi muammolarini hal etish va ertangi istiqbolini belgilash bilan belgilanadi. Rahbar jamoasiga, jamiyatiga va davlatiga sodiqlik bilan xizmat qilsa, uning sadoqati namoyon bo'ladi. Sadoqat jamiyatning ulug' maqsadlari va g'oyalariga qo'shilmoqdir. Bizda milliy istiqbol g'oyasi mavjud, rahbar shu g'oyalarni nafaqat ongu-qalbiga singdirishi kerak, balki ularni o'z qo'li ostidagilarga

targ'ib qilishi kerak. Shu ma'noda rahbarning sadoqati tashabbus va faollikdir. Har ishda rahbar tashabbuskorlik ko'rsatmog'i, qo'yilgan vazifalarni bajarishda faol bo'lmog'i shart. Rahbarning sadoqati so'z va ish birligida bilinadi.

Rahbar o'z mutaxassisligini chuqur bilishdan tashqari, boshqarish san'atini yaxshi egallashi kerak. Bu borada u kasbini bilishi, zamonni anglashi va ijtimoiy faol bo'lishi bilan boshqalarga o'rnak bo'lishi shart.

Rahbar har bir masalada o'z so'zi, fikri va qarashiga ega bo'lishi lozim. Muayyan masalada o'zi anglab yetgan so'zni gapirishi, o'zi anglagan fikrni bildirishi va masala yechimiga doir qarashini aytishi kerak. Odamlardagi boqimandalik, tanballik ruhi, mehnat jarayoniga katta ta'sir o'tkazadi, buning oqibatida, odamlarning bir qismi ilgarilab ketishi, ikkinchi qismi orqada qolib ketishi sodir bo'ladi. Bu ham rahbar xodimlar uchun yangi muammolar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Joylarda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning pirovard natijasiga erishish, boshlangan ishlarni oxiriga yetkazish, odamlarda yangicha dunyoqarash shakllantirish, oldimizda turgan vazifalarning o'zagini tashkil qiladi.

Nafosat va axloq uyg'unligi dialektikasi xususiylikdan alohidalikka o'tish usuli bilan tahlil qilinganda, uning qadrlanish xususiyatlari ham ko'zga aniq ko'rinib qoladi. Go'zallik va yaxshilik uyg'unligi dialektikasining biri nafosat olami bo'lib, ikkinchisi jamiyatning axloqiy hayotiga taalluqlidir. Bir-biri bilan uzviy birlikda bo'lgan bu ijtimoiy hodisa o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish butun va bo'lak o'rtasida aloqadorlikni nazarda tutishni taqozo etadi. Shunday qilib, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy qilish rahbar xodimlar ma'naviy mas'uliyatini oshirish vositasida kechadi. Rahbar xodimlarning ma'naviy mas'uliyati oshirilsa ushbu muvaffaqiyatlarga erishish mumkin:

1. Boshqaruv usullarini qonuniylik asosida demokratlashtirib borish;
2. Korxonalarda ma'muriy buyruqbozlik boshqaruvi o'rniga jamoa boshqaruvini joriy qilish.
3. Rahbar xodimlarning boshqaruvda ma'naviy mas'uliyatini oshirish. Zero, bu ishlarning barchasi yangilanishlarni izchil olib borishni taqozo etadi.

Yaxshilikning kundalik oddiy tushunchasidan tashqari axloqshunoslik fanining kategoriyasi sifatidagi ta'rifi ham mavjud. Masalan, A.A.Radugin "Yaxshilik – bu jamiyat va individ hayoti uchun juda zarur va foydali deb baholangan narsalardir. Yaxshilik bu jamiyat va individning yashashi, rivojlanishi, huzur-halovati, uyg'unligi va takomillikka erishishi uchun zarur bo'lgan narsalarning barchasidir" [3], A.A.Guseynov va R.G.Apresyanlar "Yaxshilik – bu bir tomondan insonga yoqadigan va foydali, o'zi va boshqalar uchun qadrlanadigan ish bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zgalar uchun emas, o'zi uchun qadrli bo'lgan ish, xatti-harakatdir" [4], degan fikrni bildiradilar. N.E.Muhammadiyev "Yaxshilik deb tevarak-atrofdagi sodir bo'layotgan hamma voqea, hodisa va vujudga kelayotgan narsalarning insonni e'zozlaydigan, uning manfaat va ehtiyojlarini qondiradigan, axloqiy ideallarga mos keladigan odamgarchilikning o'sishini har tomonlama ta'minlaydigan, pirovardida baxtli hayot kechirishiga xizmat qiladigan barcha ijobiy tomonlarining yig'indisiga aytiladi" [5], deb ta'rif beradi. Shunday ekan, yaxshilik jamiyatning axloqiy hayotiga oid ijtimoiy hodisa sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Yaxshilik – bu faqat inson va jamiyat hayotiga xos bo'lib, stixiyali, ko'r-ko'rona sodir etiladigan xatti-harakat emas, balki biron-bir inson, jamiyat manfaatini o'ylab, ko'zlab bajariladigan, ezigulikka yo'g'rilgan amaliy ishdur.

2. Yaxshilik – bu majburlashning mahsuli emas, balki vijdon amri bilan sodir etiladigan mutlaqo erkin xatti-harakatdir. Yaxshilik qilishga majburlash-yomonlikdir.

3. Yaxshilik – bu inson axloqiy idealiga muvofiq keladigan real axloqiy munosabatdir, uning ijobiy mazmunidir. Yaxshilik axloqiy idealning amaldagi ifodasidir.

4. Yaxshilik – bu insoniy xususiyat fazilatdir, qadriyatdir.

Go'zallik ham, yaxshilik ham yuqorida keltirilgan asosiy xususiyatlari bilan estetik-axloqiy qadriyat sifatida ijtimoiy tarixiy hodisadir. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ma'naviyatning mohiyati va amaliy ahamiyati, ayniqsa, jamiyat taraqqiyotining burilish davrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Davlatning kuchi va qudratini ma'naviy jihatdan barkamol bo'lgan kishilargina belgilaydi. Ma'naviyatga e'tibor bermagan mamlakatda katta iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy bo'hronlar sodir bo'ladi. Jamiyat hayotidagi barcha bo'hronlarning tomiri ham kishilarning, jumladan, rahbarlarning ma'naviy kamoloti darajasi va holatiga borib taqaladi. Xalqi ma'naviy jihatdan qashshoq bo'lgan va u oqilona boshqarilmagan mamlakat, tabiiy boyliklari behisob bo'lsa ham, hech qachon buyuk davlat bo'la olmaydi. Bu fikrlar to'g'riligi insoniyat jamiyati taraqqiyotining har qadamida to'la isbotlanadi. Shu sababli ham hozirgi kunda jahondagi rivojlangan mamlakatlar, mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tib olgan yosh davlatlar jamiyat a'zolarining va xususan, rahbarlarning ma'naviy kamoloti masalasiga birinchi darajali ahamiyat berib kelmoqdalar.

Bugun ayrim rahbarlarimizda strategik maqsadlarni ko'ra olish yetishmaydi. Ular o'zi rahbarlik qilayotgan, boshqarayotgan sohaning ertangi kunini tasavvur qila olmaydilar. Ular faoliyatiga nazar tashlasangiz, faqat bugungi kun vazifalariga o'ralashib qolish ko'zga tashlanadi. Rahbar tom ma'nodagi yetakchi bo'lishi uchun oshkora, demokratik tarzda va o'zgalarga ishongan holda ishlashi kerak. Kuchli rahbar o'zganing maslahatiga quloq tuta oladi va bu bilan hech kim daxl qila olmaydigan yetakchiga aylanadi. Natijada ertangi kun muammolarining bugun oldini olish imkoni kelib chiqadi. Tashabbuskor rahbar yonib, zavq bilan yashaydi va ishlaydi. Rahbarning tashabbuskorligi uch narsada bilinadi: odamlarni birlashtirish, ularni boshqarish va safarbar etish. Birlik yo'q joyda baraka va ishda unum bo'lmaydi. Boshqaruv zaif bo'lsa, tartib intizomga putur yetadi. Safarbarlik bo'lmasa, yaratuvchanlik bo'lmaydi.

Axloqiy qadriyatlar har bir kishi, millat, elat, xalqning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy-madaniy, kundalik maishiy turmush faoliyatida nisbatan turg'un, barqarorlik kasb etib, o'zligini bildirib, namoyon etib nihoyatda qadrlanadigan, ardoqlanadigan yuksak darajada shakllangan axloqiy sifat va fazilatlarning muayyan tizimidir. Jamoatchilik, xushmuomalalik va odoblilik, halollik va rostgo'ylik, hayolilik va pokizalik kabi qadriyatlar ayni paytda axloqiy madaniyatning tarkibiy qismidir. Masalan, inson iqtisod, siyosat, oilaviy turmush, dam olish va hokazolar bobida har doim axloqiy qadriyatlar talabidan kelib chiqqan holda fikr yuritadi va axloqiy hatti-harakatlar sodir etadi. Bu o'z o'rnida shaxsning axloqiy madaniyatini ham ko'rsatadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, rahbar kadrlarning axloqiy madaniyatiga dunyoviy va diniy, moddiy va ma'naviy, umuminsoniy, milliy, shaxsiy qadriyatlar o'zining ta'sirini o'tkazadi. Ularning ichida estetik va axloqiy qadriyatlarning ta'siri o'zining mohiyati bilan alohida ajralib turadi. Chunki, axloqiy-estetik qadriyat axloqiy-estetik madaniyat bilan o'zaro aloqador bo'lib inson ma'naviyatini yuksaltirishga, unda ijodiy va ijobiy fazilatlarni shakllantirishda juda katta ijtimoiy ahamiyatga ega. Qadriyatlar birinchi navbatda o'zlikni anglashning izchil vositasi bo'lib, ular tufayli har bir elat, millat, xalq o'zining tarixiy o'q ildizidan ozuqa oladi va o'zligini jahon

hamjamiyati oldida namoyon qiladi. Shu tufayli estetik va axloqiy qadriyatlarga boy xalqning farzandlari muntazam ravishda ma'naviy jihatdan yetuk bo'lgan barkamol shaxsga aylana boradi.

Adabiyotlar:

1. Boyko V.V., Kovalyov A.G., Panferov V.N. Sotsialno-psixologicheskiy klimat kollektiva i lichnost. - M.: Misl, 1983. -S. 178-187.
2. Boyko V.V., Kovalyov A.G., Panferov V.N. Sotsialno-psixologicheskiy klimat kollektiva i lichnost. - M.: Misl, 1983. S. 139.
3. Radugin A.A. Etika. - M.: Sentr, 2003. – S.110.
4. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. – M.: Gardariki, 2004. – S.241.
5. Muhammadiyev N.E. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati. Toshkent:- O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1998. – B. 92-93 .
6. N.Akhmadiev, Factors of raising the level of spiritual and social activity in the youthScientific Bulletin of Namangan State University 1 (1), 134-140. 2019.
7. N.Akhmadiev, The role of youth ideological upbringing in the prevention of spiritual threats. Academia: An International Multidisciplinary Research Journal 11 (1), 843-851. 2021.
8. AN. Mukhutdinovich, Intellectual Culture in Increasing the Innovative Activity of Young People-An Important Criterion. American Journal of Social and Humanitarian Research 3 (7), 134-136, 2022.
9. A.N. Mukhutdinovich, In Matters of Spiritual and Moral Education of Children in the Family, the Alienation of Youth to the Older Generation. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture 3 (7), 24-26, 2022.

A PERSON'S SPIRITUAL EXISTENCE REQUIRES SPIRITUAL NOURISHMENT

Yuldasheva Lola Sagdullaevna TSDI

e-mail: yuldashevalola@mail.com

Abstract: *This article expresses the thoughts of the great philosopher F. Nietzsche about his high love for God in the doctrine of the will to rule. In this teaching, the levels and stages of spiritual love are dissolved. In the issue of joining the individual soul of a person with the Universal (Divine) soul, the aspects similar to the views of the eastern thinker Djalaluddin Rumi were analyzed.*

Key words: *Love, spiritual love, universal soul, will to rule, Sufi, spiritual perfection, being, spiritual nourishment, life.*

Introduction

The will to rule is understood in a broad sense as a spiritual creative force and has attracted the attention of many Sufi teachers. Even though F. Nietzsche opposed the doctrine of the "will to rule" against the Christian religion and ethics, Sufi teachers did not stand in opposition to religion and ethics, on the contrary, they reworked the religious and moral doctrine as the highest moral value.

They deny blind faith to authoritative persons in their interpretation of the Holy Qur'an as an immutable creed. Instead of blind faith, Sufism advocates spiritual love, primarily love for God.

This love is achieved in the fourth level of Sufism. The will to dominance is one of the levels of spiritual love is to dominate over one's passions, feelings, and thoughts.

The further development of the will leads to the merging of the spiritual energy of a person with the energy of the universe. The human soul merges with the universal soul. Sufis call the last stage of human spiritual perfection as truth.

Sufis understand reality in a completely different way than the ordinary rational mind. In rationalism, truth is an objective feature of human knowledge.

In Sufism, truth is the merging of human spiritual energy with the spiritual energy of the whole universe.

Methodes

In the work of Jalaluddin Rumi, the question of universe is analyzed in a style typical of Eastern philosophy.

In the East, the universe is understood more from the spiritual way and is connected with the inner world of man. If we example an ordinary daily perception, we understand by the universe the objective reality that surrounds us, that is, the existence. These are mainly material things, which are created by human activity entering nature. Ideas, thoughts, concepts created by human perception at the level of ordinary consciousness is a spiritual universe.

In Jalaluddin Rumi's work, the universe is understood in a different way. The difference from the level of ordinary consciousness is extremely large. For the existential thinker, man is first of all spiritual in nature and is related to the inner world of man. Therefore, he explained that dreams and mental states in human imagination also exist.

For example, in his opinion: "The world is made up of imagination, and because of what you see and feel, you think it is reality. However, the world is only a light of the meanings that you call a dream. If you look at the opposite of what you imagined, it is the world itself.

Results

The world outside of human is reflected in his inner world, and these two worlds are one. The person who unites these two worlds radiates light to the universe through his spiritual power, and the essence of the universe is revealed through the essence of human spiritual life. According to Rumi, human is the mirror of God, and in this mirror the whole universe is visible.

Human reflects the unity of all beings in the universe in his spiritual being. According to him, the spiritual being of a person is the divine power in him, and this power unites all things in the universe. But it is extremely difficult for all people to use this power. "Human is the telescope of God. Just need an astrologer who knows this horoscope person is strongly attached to the material benefits of the material world, he is fond of the rich state.

All this, according to the thinker, is transitory, and it leads to the weakening of the spiritual strength of a person. As a result, a person is separated from his spiritual universe and drowns in the sea of lust and greed.

Rumi likens the world to foam.

The change of this foam is a reminder of the transience of the world. At the bottom of the ocean of life there is a wonderful pearl hidden. What is this? According to the thinker, this is the pure heart of a person. People are obsessed with the external appearance and materiality of some things, and ignore their inner spiritual world and identity. It is the spiritual life of human that is the jewel of the universe. A person's spiritual existence requires spiritual nourishment.

This form of nourishment is present in prayer, but its meaning is not determined by prayer. The extremely strong love for God in a person's heart brings his body to a state of restlessness. In this case, the human heart. It merges with the light of God.

This union with the divine light is the main spiritual nourishment for the human body.

Discussion

We can call the state of ecstasy, which Rumi referred to as restlessness. In the state of ecstasy, a very strong spiritual energy passes through the human body and the person forgets everything.

First of all, he forgets his identity and merges with the divine light.

This is exactly what Rumi called "Anal Haq" after Mansur Hallaj. Human existence, inner world merges with the whole universe and turns into light. This situation is observed in Sufis during heavenly zikr, but it is difficult for all people to reach the state of ecstasy.

They differ spiritually because they are at different stages of the spiritual development process. This difference can be observed in hermits, saints and prophets, whose spiritual power is several hundred times stronger.

It is this spiritual power that defines the creative ability that is the essence of human life. Creativity itself is a great spiritual power.

This spiritual power is given only to human, and this spiritual power makes him a creator. Every human being is endowed with lust and desire along with intelligence. It is greed and lust that binds a person to materialism and deprives him of spiritual nourishment. To overcome this feeling, a person should follow the path of Allah and raise the light of divine love in his heart.

According to Rumi, walking in the path of God is done through the love of God in the human heart. Only then will human creativity be revealed. A person can love into all the things he has done during his life and this will lead to the opening of his creativity, but this creativity will be limited. And the power of true creativity is infinite and limitless. It gives man great vitality, merges with life itself, and becomes the force of enthusiasm lying in the facade of life.

Conclusions

Thus, according to the thinker Rumi, through divine spiritual love, the essence of true human universe is revealed.

These masterpieces of ideas found their full expression in the works of Maulana Rumi, such as "Ma'naviy Masnaviy", "Ichindagi Ichindadir"

References

1. Western philosophy // K. NAZAROV Chief Editor. – T.: East, 2004.
2. Friedrich Wilhelm Nietzsche. The will to power SZKEO BWL-2000
3. Жалолiddин Румий. Маснавийи маънавий. –Т:- Техрон, 2009
4. Румий Жалолiddин Ичингдаги ичингда. –Т:- Ёзувчи, 1997
5. Н. И. Зайнобидинова. Ибн Синонинг “Ҳайй Ибн Яқзон” ва Жалолiddин Румийнинг “Маснавий” асарларида ақл ва нафс муносабати. - Т.: - ЎЗМУ хабарлари, 2021 й. – Б. 271-275
www.uzmuxabarlar.uz Social sciences

JAMIYATDA IJTIMOIIY-MADANIY TEXNOLOGIYALAR VA TEXNOLOGIK TARAQQIYOT.

Yuldashev Serobjon Urmonaliyevich
Farg'ona davlat universiteti v.b.dotsenti (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy texnologiyalarni joriy etilishi nafaqat ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga, balki mavjud jamiyatdagi barcha sohalaridagi dinamik jarayonni transformatsiyalashuviga sabab bo'lishi ochib berilgan. Ushbu dinamik jarayonlar boshqarilmaydigan va boshqariladigan strategik dasturlashga asos bo'ladi. Bu esa jamiyat transformatsiyalashuvi bir vaqtning o'zida kechayotgan ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o'rganish zarurati bilan muhim ekanligi ijtimoiy-falsafiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Jamiyat, ijtimoiy-madaniy texnologiyalar, taraqqiyot, transformatsiya, modernizatsiya, axborot, taraqqiyot dialektikasi.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В ОБЩЕСТВЕ.

Юлдашев Серобжон Урмоналиевич
Доцент (PhD) Ферганского государственного университета

Аннотация: В данной статье раскрывается, что внедрение социокультурных технологий в общество вызовет не только социально-политические изменения, но и трансформацию динамичного процесса во всех сферах существующего общества. Эти динамические процессы составляют основу неуправляемого и управляемого стратегического программирования. Социально-философски изучено, что трансформация общества важна при необходимости изучения социально-политических, социокультурных процессов, происходящих при этом.

Ключевые слова. Общество, социокультурные технологии, развитие, трансформация, модернизация, информация, диалектика развития.

SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT IN SOCIETY.

Yuldashev Serobjon Urmonalievich
Associate Professor (PhD) of Fergana State University

Abstract: *This article reveals that the introduction of socio-cultural technologies in the society will cause not only socio-political changes, but also the transformation of the dynamic process in all areas of the existing society. These dynamic processes form the basis of unmanaged and managed strategic programming. It has been socio-philosophically studied that the transformation of society is important with the need to study the socio-political, socio-cultural processes taking place at the same time.*

Key words. *Society, socio-cultural technologies, development, transformation, modernization, information, dialectic of development.*

Kirish

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev jamiyat taraqqiyoti ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va barcha sohalarni texnologik jihatdan rivojlantirishni maqsad qilish zarurligini ta'kidlaydi. Jumladan, "Biz taqdim etayotgan strategiyada yuqori texnologiyalarga asoslangan, innovatsion va raqamli iqtisodiyotga ustuvor ahamiyat beriladi... Hozirgi davrimiz dunyoning yetakchi mamlakatlari "To'rtinchi sanoat inqilobi", "Aqlli iqtisodiyot" "Innovatsion iqtisodiyot"ga o'tayotgani bilan xarakterlanadi"[1.177.]. Bu esa jamiyatdagi o'rganilayotgan hodisaning dinamikasi tanlangan ilmiy paradigma va metodologik yondashuvga ijtimoiy transformatsiyalashuv sifatida tavsiflanishi mumkin. Bizningcha, ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi jamiyat va davlatni ilmiy qarashlariga, uning tevarakatdagi voqelikni va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tizimli idrok eta olish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi tizim holatini tarixiy qayta qurish (o'tmishning tavsifi sifatida), futurologiya (kelajakning tavsifi sifatida) mavjud bo'lishi mumkin, ammo tizimning holatini ob'ektiv tavsiflashning o'ziga xosligi bilan o'zaro farqlanib turadi. Jamiyat transformatsiyalashuvi sababli bir vaqtning o'zida kechayotgan ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o'rganish mumkin bo'ladi. Buning uchun "jamiyat modernizatsiyalashuvi" tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bizningcha, ijtimoiy-siyosiy tizimlarning dinamikadagi o'zgarishlar xususiyatlari mamlakatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni hisobga olgan holda tavsiflanadi. Jamiyatda aynan ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi nuqtai nazardan "jamiyat modernizatsiyalashuvi" imkoniyatlarini cheklaydigan holatlarni ko'rish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimiz faylasuf olimlari jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi modernizatsiyalashuv tushunchasi bilan bog'lab o'rganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, professor, Baxtiyor Amanov o'zining doktorlik dissertatsiyasida "Zamonaviy modernizatsiyalashgan jamiyatning xususiyatlari"ni, "Individualizm, elita va o'rta sinfnin shakllanishi yuz beradi. Ta'limning keng tarqalishi, kasbiy mahorat (professionalizm) kuchayishi, intellektual maxsus kasb institutlari shakllanishi, ommaviy kommunikatsiyaning rivojlanishi, kengayib borayotgan ijtimoiy makonga moslashib boruvchi yangi individual odatlar, qiziqishlar jabhasining kengayishi, fan va texnikaga ishonchning oshishi va inson qadr-qimmatiga munosabatning o'zgarishi sodir bo'ladi"[2.14.], deb ta'kidlaydi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar taraqqiyot bilan dialektik xususiyatga ega ekanligini

bildiradi. Bizningcha, jamiyat taraqqiyoti jamiyatning eng umumiy xossaligidan biri bo'lib, u predmetning yangi sifat holatiga o'tishida, tarkibi va strukturasi, xossalari, aloqalarni va munosabatlarining o'zgarish shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Jamiyat taraqqiyotining buguni va ertasi moddiy-texnikaviy, energetik va axborot ta'minotiga bog'liqdir. Axborot odamlar, ijtimoiy guruhlar va tabaqalar o'zaro aloqa bog'lashiga yordam beradi. Bu esa fan, madaniyat va ta'lim saviyasini ko'taradi, ma'naviyatning o'sishiga, qonun, ma'naviyat va demokratiyaning ustuvorligini ta'minlashga ko'maklashadi. Shunday qilib, bugungi kunda axborot - bu umuminsoniy qadriyat, fuqarolik jamiyatining ajralmas elementidir.

Tadqiqotchilar fikricha, "Axborot tizimli aksiologik, semiotik, kommunikativ, nazariy-aks ettiruvchi mazmunga ega. Demak, tizimli modellashtirishda insonning imkoniyatlari kengayadi, nazariy tahlil uni original ob'ektga xos holatga yaqinlashtiradi. Tizimli modellashtirishning muhim vazifasi eksperiment, modellashtirish natijalarini original ob'ektga ko'chirish hisoblanadi. Shu tarzda, tizimli modellashtirish fanlararo xarakterga ega, u ijtimoiy jarayonlarning muhim integrativ funktsiyasini bajaradi"[3.37.], deb ta'kidlaydi. Jamiyat transformatsiyalashuvi uchun axborot taraqqiyoti bilan integrallashuvini yuzaga kelishga sabab bo'ladi.

Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi innovatsion g'oyalarga ham bog'liq bo'ladi. Faylasuf olim I.Balabanov ta'kidlashicha, "Innovatsiya – yangi texnika yoki texnologiya, mehnat ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv, shuningdek, nazorat, hisob-kitob, rejalashtirish uslublari, tahlil va boshqalarni tashkil etishning yangi shakllariga mablag' kiritish orqali erishilgan moddiylashgan natijadir"[4.11.].

Innovatsiya deb yangi ilmiy texnik yutuqlardan samarali foydalanishga aytiladi. Bu holatni ilmiy-ijodiy faoliyatdagi muhitga muvofiqlashtirish, uning samarasini oshirish mamlakatimizdagi ilm-fan imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga katta yordam beradi. Bu jarayonning asosiy kuchi yoshlarning eng ratsional faoliyatiga qaratiladi. Chunki innovatsion g'oyalar jamiyat taraqqiyoti uchun juda kuchli samara beradi.

Dunyoda axborotlashgan jamiyat rivojlanishining nazariy asoslarini XX asrning 70-yillari oxiri va 80-yillarning boshida axborotlashgan jamiyatning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi yangi kontseptsialarda ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili ishlab chiqarish va axborotlardan unumli foydalanish zarurligi ta'kidlanadi. Z.Bjezinskiy, D.Bell, E.To'ffler[5.]jamiyat taraqqiyotini "bosqichlar almashinuvi" sifatida o'rganar ekanlar, axborotlashgan postindustrial jamiyat taraqqiyotini, qishloq xo'jaligi, sanoat va boshqa iqtisodiy xizmat sohalaridan keyin keluvchi "To'rtinchi" iqtisod axborotlashgan sektorining ustuvorligi bilan bog'laydilar. Ular industrial jamiyatning asosi – kapital va mehnat o'z o'rnini axborotlashgan jamiyatda axborot va bilimga bog'liq deb hisoblaydilar. Boshqa ba'zi nazariyotchilardan farqli o'laroq bu olimlar inqilobni ijtimoiy – siyosiy harakat natijasi sifatida emas, balki jamiyatning sinfiy tuzilishini ijtimoiy nodifferentsial "Axborotlashgan jamoa" bilan almashtiruvchi "axborotli portlash"ida ko'radilar[6.85].

Faylasuf E.To'ffler kelajakni "Axborotlashgan reduksionizm" asosida tahlil qiladi. Uning fikricha, industrializmdan yangi postindustrial sivilizatsiyaga o'tish kompyuter inqilobi asosida axborot texnologiyalarining hukmronligi bilan amalga oshiriladi. Bu ishlab chiqarish uslubi innovatsiyalari turmush tarzi va madaniyat bilan boshqariladi va hozirgi zamon global muammolarini hal qilishga harakat qiladi. "Uchinchi to'lqin" asarida E.To'ffler "Postindustrial jamiyat"ga o'tish manzarasini yoritadi, ya'ni "to'lqinlar – bu tarix to'lqinlari bo'lib, uni insoniyat o'z taraqqiyoti jarayonida o'tib, sivilizatsiyani yaratadi[7.398.]. Bir – biridan keyin keluvchi bu

to'liqlar uch harakatdan iborat tarix dramasini ko'rsatuvchi fanni yaratadi: uch sivilizatsiya to'liqini; industrial jamiyatgacha bo'lgan (agrar) sivilizatsiya, industrial (sanoat) sivilizatsiya, va jamiyat infratuzilmasini va kishilar turmush tarzini o'zgartiruvchi axborot texnologiyalar asosida postindustrial (kompyuter – axborotlashgan) sivilizatsiyadir. Bizningcha, bu bilan E.Toffler bugungi kun uchun radikal, yangi bo'lgan va kelgusi avlod turmushini tubdan o'zgartiradigan axborotlashgan jamiyatda taraqqiyotining ijtimoiy-madaniy texnologiyalardagi elementlarini bayon etgan bo'lishi mumkin. Yoki boshqa bir faylasuf olim G.Makluen "Axborotlashgan jamiyatni elektron (audiovizual) kommunikatsiya g'alabasi sharoitida shaxsning intellektual qobiliyati va ijodiy xarakterini oshiruvchi individ davri"[8.75.] deb ta'rif bergan edi. U elektron inqilob hayotni o'zgartirishiga shu orqali munosabat bildirgan edi. A.Turen fikricha, axborotlashgan jamiyat tushunchasi haqida so'z borganida asosiy e'tiborni iqtisodiy munosabatlarga qaratish zarur. U telekommunikativ – axborot inqilobi jarayonida investitsiyaning boshqarish siyosatidagi o'zgarishlarga alohida ta'sirini ta'kidlaydi. U axborotlashgan jamiyatda boshqaruvni axborot va kommunikatsiyalarning murakkab tizimini qo'llash qobiliyatini ko'radi, postindustrial jamiyat iqtisodiy tizim elementlarining jamiyatning o'zidagi harakatlarga tegishli ekanligini tan oladi. Bu harakatlar doim ham ongli iroda shaklida amalga oshmaydi, shuning uchun bu jamiyatni u dasturlashgan jamiyat deb ataydi. A.I.Rakitov "Axborotlashgan jamiyat ijtimoiy tuzilmalaridagi keskin o'zgarishlar axborotlashgan faoliyatning va boshqarishning barcha sohalarida avtomatlashtirish va robotlashtirish jarayonining shakllanishiga olib keladi"[9.217.], deb ta'kidlaydi. Bu esa binobarin, axborotlashgan jamiyat rivojlangan bo'lsada, hali u mukammallikdan yiroq ekanligi bildiradi. Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyotning yangi holatini, uning alohida belgilarini tahlil qilgan holda aniqlash lozim ekanligi bilan ahamiyatli hisoblanadi. ga intiladilar, bunda asosiy e'tibor jamiyatga ijtimoiy bir butunlik sifatida belgilanmaydigan hodisalarga qaratiladi.

Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasi yuqorida aytilgan fikrlar misolida eng umumiy qonunlar sifatida tabiatda, jamiyatda, tafakkurda, ya'ni voqelikning hamma sohalarida amal qiladigan qonunlarni o'zgarishi bilan ham bog'liq bo'ladi. Bularning ichida jamiyat dialektikasining qarama-qarshiliklar birligi va kurash qonuni, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'zaro o'tish qonuni alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot dialektikasida faoliyatni tashkil qilish, uni aniq belgilangan ta'riflarini, mantiqiy tuzilmasi va uning amalga oshirish jarayoni sifatida davr (vaqt) tuzilmasiga ega bo'lgan yaxlit tizimga tartiblashtirishni, bizningcha bu yerda dialektikaning "tarixiy (davriy) va mantiqiy" kategoriyalari juftligi foyda beradi. Jamiyatda texnologik taraqqiyot dialektikasi natijasida miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi to'g'ri yondashuv ekanligini ko'rish mumkin. Bu borada respublikamizda qilinishi zarur bo'lgan ustuvor yo'nalish sifatida "Iqtisodiyot tarmoqlari va davlat boshqaruvi tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish va telekommunikatsiya tarmoqlarini kengaytirish orqali mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini yanada oshirish maqsadida elektron hukumatni yanada rivojlantirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bunda mamlakat miqyosida sifatli va talab yuqori bo'lgan elektron davlat xizmatlarini yanada kengaytirish, bosqichma-bosqich barcha davlat xizmatlarini raqamli shaklga o'tkazish, shu jumladan ko'rsatilayotgan avtomatlashtirilgan xizmatlar ulushini 2030 yilga qadar 90 foizga yetkazish lozim,[1.184.]ligi belgilanmoqda. Bu esa o'z navbatida davlat boshqaruvi tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish bilan ijtimoiy-madaniy

texnologiyalarni qo'llash va ularni taraqqiyot dialektikasi bilan bog'lash lozimligi muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot bevosita milliy mentalitet bilan ham bog'liq bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, faylasuf Gegel bu borada, "Har bir davlat qurilishi ma'lum xalq milliy ma'naviy mahsuli, o'zligini namoyon etish va ma'naviy onglik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot zinani qadamba-qadam bosib, bir me'yordagi harakatini, vaqtdan o'zib ketmaslikni taqozo qiladi"[10.469.]. Jamiyatdagi bu texnologik o'zgarishlar, uning rivojlanishini u ijtimoiy jarayonlarni o'z-o'zidan va boshqariladigan ijtimoiy-iqtisodiy boshqarish nuqta nazaridan ko'rib chiqiladi.

"Agar biz amerikalik ishchilar va amerikalik kompaniyalar dunyoda yetakchilik qilishni davom ettirishini istasak, bu oddiy. Federal hukumat Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'n yilliklar singari ilm-fan, fundamental tadqiqotlar va innovatsiyalarga sarmoya kiritishi kerak. Kim kelajak texnologiyalari poygasida g'olib bo'lsa, u tashqi iqtisodiy siyosat va milliy xavfsizlik sohalarida katta ustunlikka olib keladigan global iqtisodiy yetakchiga aylanadi[11.]", deb ta'kidlagan edi AQSh Senat a'zosi Chak Shumer. Bundan ma'lum bo'ladiki, jamiyat taraqqiyoti texnologik rivojlanish bosqichlariga bog'liq ekan. Shuningdek, P.Shtikovning fikricha "Jamiyat transformatsiyalashuvi salohiyati "modernizatsiyaga yetib olishdan" ancha kengroqdir, chunki uni jamiyatning ma'lum bir davrda sodir bo'ladigan chuqur o'zgarishi deb hisoblash mumkin. Jamiyat transformatsiya nazariyasi eski muammolarni emas, balki an'anaviy G'arb demokratiyalari duch keladigan yangi muammolarni hal qilishga yordam beradi"[12.]. Shunisi e'tiborga molikki, "ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar" atamasi Germaniya ilmiy hamjamiyatida mustahkam o'rin egallab kelmoqda. Bundan ma'lum bo'ladiki, jamiyatdagi o'zgarishlar ijtimoiy-madaniy texnologiyalarni joriy qilishni hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini boshqaruv sohasiga tadbiq etishda namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Jamiyatning siyosiy va ma'naviy hayoti keskin kuchaydi, jamoatchilik va ommaviy ongning roli oshib boraverdi. Mamlakatdagi islohotlarni yanada rivojlantirish muhim xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy xulq-atvorini belgilaydigan sub'ektiv, siyosiy va psixologik mexanizmlarni hisobga olgan holda ko'rib chiqilishi kerak. O'tish davrida ijtimoiy tizimning yangi elementlari eski elementlar bilan bir muncha vaqt birga yashaydi. Jamiyatdagi siyosiy barqarorlik ko'p jihatdan jamoatchilik kayfiyatiga, ommaning yangi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tartibni qabul qilishga (yoki qabul qilmaslikka) tayyorligiga bog'liq. Hayotning yangi sharoitlariga psixologik moslashish umuman har bir o'zgarishni to'liq va so'zsiz qabul qilishni anglatmaydi, ommaviy ong inqirozning har qanday ko'rinishini yoki yangi tartib elementlarini qat'iyon rad etishi mumkin. Odamlar asta-sekin ma'lum yangi sharoitlarga moslashadilar, eski va yangi shakllarni o'z-o'zidan o'zgartiradilar, shuning uchun zamonaviy ommaviy ong holatining rivojlanish dinamikasini, ijtimoiy-psixologik stereotiplarni, qadriyat yo'nalishlarini, g'oyalarini, siyosiy tajribani va ijtimoiy madaniyatni o'rganishda, tarixiy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent. "O'zbekiston". 2022.
2. Amonov B. A. Jamiyatni modernizatsiyalash kontseptual modellarining siyosiy-falsafiy tahlili. Siyosiy fanlar doktori (DSs) dissertatsiyasi Avtoreferati. Toshkent. 2019.
3. Abdusattarova S. Svoeobraznye osobennosti modelirovaniya sotsialnx protsessov v razvitii grazhdanskogo obshestva. Avtoreferat dissertatsii doktora filosofii (PhD) po filosofskim naukam. Toshkent. 2021.

4. Balabanov I.T. Innovatsionny menejment – SPb: Piter, 2000.
5. Bzejnskiy Z. Velikaya shaxmatnaya doska. -Moskva. Mejdunarodnye otnosheniya, 1998. – S. 254.; Bell D. Gryadusheye postindustrialnoye obshestvo. Opt. sotsialnogo prognozirovaniya. - Moskva.: 1999. – S 95. Toffler E. Shok budushego -Moskva.: AST, 2001. - S 560.: Toffler E. Tretya volna -Moskva.: AST, 1999. - S 784.
6. Batalov E. O knige E.Tofflera “Tretya volna”. -Moskva.: 1998.
7. Toffler E. Tretya volna. –Moskva.: AST, 1999. –S.398.
8. Maklue G. Kommunikatsionnaya revolyutsiya. -Moskva.: Nauka, 2000.
9. Rakidov A.I. Filosofiya kompyuternoy revolyutsii -Moskva.: 1991.
10. Gegel F. Filosofiya prava. – Moskva.: Misl, 1990. – S. 469.
11. <https://m.kun.uz/news/2021/06/11/aqsh-texnologik-taraqqiyot-uchun-250-mlrd-dollar-ajratadi>.
12. Shtkov P. Issledovaniye transformatsionnx protsessov v Vostochnoy Germanii i Vostochnoy Yevrope: dostijeniya, problem i perspektiv nemetskix sotsialnx nauk (1990–2002 god)/P.Shtkov. <http://www.rapn.ru/index.php?doc=lib213>
13. Юлдашев С.У. Роль функции стабилизации и развития общества в научном управлении (как социокультурной технологии). Научный вестник Наманганского государственного университета, 2019. 1 (6), – С. 255-259.
14. Yuldashev, S. (2020). Socio-Cultural Technologies in Uzbekistan: History and Now. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 18(1), 171-173.
15. Yuldashev, S. U. (2019). THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES IN SOCIETY. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 187-192.
16. Yuldashev, S. U. (2019). The role of the function of stabilization and development of society in scientific management (as socio-cultural technology). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 255-259.
17. Yuldashev, S. U. (2019). TECHNOLOGY OF SOCIAL AND CULTURAL PROJECTION IN SCIENTIFIC MANAGEMENT OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (11), 621-623.
18. Юлдашев, С. Ў. (2022). Жамиятни инновацион бошқаришда илмий ёндашув. *Scientific progress*, 3(1), 20-25.
19. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
20. Юлдашев, С. У. (2021). Давлат ва жамият бошқарувида кадрлар инновацион фаолиятини юксалтиришнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари. *НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ*.
21. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
22. Urmonalievich, Y. S. (2021). The essence of socio-cultural design in the process of scientific management of the society. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(7), 236-243.
23. Yuldashev, S. U. (2020). THE HARMONIZATION OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES AND SPIRITUAL LIFE. In *ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ* (pp. 32-34).

24. Yuldashev, S. U. (2020). SCIENTIFIC MANAGEMENT AS A SOCIAL AND CULTURAL TECHNOLOGY OF "STRATEGY OF ACTIONS". In ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ (pp. 35-37)

O'ZBEKISTONNING IJTIMOY-SIYOSIY XAYOTIDA MAHALLA INSTITUTINING TUTGAN O'RNI

A.X.Teshaboyev

Namangan davlat universiteti

Arxeologiya kafedrası stajyor-o'qituvchisi

E-mail:abbos030494@mail.ru

Siyosiy fanlar doktori, dotsent N.B.Dexkanov taqrizi asosida

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida Mahalla institutining tutgan o'rni va ro'lini oshib borayotganligini hamda olib borilgan ishlari hamda hozirga kunda mahallaga institutiga berilayotgan e'tibor haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Mahalla instituti, Taraqqiyot strategiyasi, inson qadrini ulug'lash, mahalla raislari, "inson-jamiat-davlat", tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash

THE ROLE OF THE NEIGHBORHOOD INSTITUTE IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF UZBEKISTAN

Abstract: This article describes the increasing role and place of the Neighborhood Institute in the social and political life of Uzbekistan, as well as the work carried out and the attention paid to the Mahalla (Neighborhood) Institute

Key words: neighborhood institution, Development strategy, glorification of human value, neighborhood leaders, "man-society-state", entrepreneurship development, employment provision

РОЛЬ ИНСТИТУТА МАХАЛЛИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: В данной статье описывается возрастающая роль института махалли в общественно-политической жизни Узбекистана, уделяемое внимание на него в настоящее время, а также проводимые работы институтом махалли

Ключевые слова: Институт махалли, Стратегия развития, честь человеческого достоинства, председатели махалли, "человек-общество-государство", развитие предпринимательства, обеспечение занятости населения

Kirish

Bugungi kunda yoshlarimizni turli buzg'unchi va yot g'oyalardan yiroq tutish, ularning ma'naviyatini kengroq darajada shakllantirish, milliy qadriyatlarimiz, urf-odat va Globallashuv jarayonida talaba-yoshlarning intellektual imkoniyati: muammo, taklif hamda yechimlar an'analarimizni asrab-avaylashda xalq hayotining ko'zgusi bo'lgan mahallaning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Ana shuning uchun ham yurtimizda mahalla instituti tizimini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustuvor

yo'nalishlari bo'yicha, "Harakatlar strategiyasi"ning birinchi ustuvor yo'nalishida "Mahalla institutining jamiyat boshqaruvidagi o'rnini va faoliyatining samaradorligini oshirish"² - deb nomlanadi.

Buning davomi sifatida Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab beradi. Biz bundan buyon faoliyatimizni "inson-jamiyat-davlat" degan yangi tamoil asosida tashkil qilamiz³, - deydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review).

Mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng qisqa vaqt ichida asrga tatigulik ko'plab ishlar amalga oshirildi. Shu yillar mobaynida mamlakatimizda kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o'tish uchun boshqaruv tizimini isloh qilish borasida ham talaygina ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, mahallalar faoliyati butunlay yangicha mazmun kashf etdib, jahon tajribasida mahalla deb ataluvchi yagona, betakror boshqaruv instituti faqat bizdagina mavjud.⁴

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "... bugun mahalla katta ijtimoiy kuch sifatida maydonga chiqishi zarur. Chunki faollar, ko'pni ko'rgan oqsoqollar, tajribali nuroniylarimiz, agar istasa, jamoatchilik bilan bigalikda xar qanday muammoni xal qilishga, xato qilgan yoshlarni to'g'ri yo'lga solishga qodirdir⁵, degan so'zlari bu sohani yangi davrga olib chiqdi.

Mahalla, o'zini - o'zi boshqarish organlarining eng yorqin ko'rinishi, ayni paytda fuqarolik jamiyatining asosi va tayanchi deb tan olinganligi bilan ham o'zining yuksak mavqeiga ega hisoblanadi.

Shuningdek, Prezidentimizning tashabbusi bilan 2022 yil "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili" deb e'lon qilinib, bu bo'yicha davlat dasturi loyixasi ham yangi strategiyadan kelib chiqib tayyorlangan. Ochik muhokamalar jarayonida aholidan 17 mingdan ziyod takliflar olingan. Ular tasniflanib va umumlashtirilib, dastur loyixasi 300 dan ortiq tashabbuslar bilan to'ldirilgan. Davlatimiz rahbari xalqimizga bunday faolliги, islohotlarga ishonchi va dahldorligi uchun minnatdorlik bildirdi.

Tadqiqot metodologiyasi

- Inson qadri biz uchun qandaydir mavhum, balandparvoz tushuncha emas. Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz xayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini ta'minlashni nazarda tutamiz. Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni, malakali tibbiy xizmat ko'rsatish, sifatli ta'lim, ijtimoiy ximoya tizimi, sog'lom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz. Bu maqsadga erishish uchun esa dunyodagi noyob demokratik tuzilma bo'lgan

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. 7-fevral 2017-yil. Lex.uz.

³Халқ сўзи. 2021 йил. 7 ноябрь. № 238 (8018) 2 саҳифа.

⁴Жалилов Ш.Н. Кучли давлатдан - кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. -Т. Ўзбекистон, 2001. 3-6.

⁵Махалла-тинчлик ва осойишталик, ободлик ва фаровонлик марказига айланади. "/// Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 12 февраль куни махалла тизимини такомиллаштириш, махаллаларда тинчлик-осойишталикни мустахкамлаш, жиноятчиликнинг олдини олиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши // Халқ сузи. 13 февраль. № 32.- Тошкент, 2020.

mahalla instituti imkoniyatlaridan samarali foydalanish, uning vakolatlarini yanada kengaytirish, pirovard natijada mahallani jamiyatimizning xal qiluvchi bo'g'iniga aylantirish vazifasini o'z oldimizga qo'yamoqdamiz. Mahalla tinch bo'lsa, yurt tinch bo'ladi. Mahalla obod bo'lsa, butun mamlakat obod bo'ladi, - deydi Prezident.⁶

Eng qadimiy qadriyatlarimizdan hisoblangan, xalqimizning qon-qoniga singib ketgan, o'zbek xalqining yashash tarzini o'zida to'la-to'kis mujassam etgan mahalla jamiyatdagi munosib o'rniga tiklab qo'yildi. O'zbek mahallasi - xalqimizga xos donishmandlik timsoli. U tarixda ham o'z jozibasi, hayotiyligi, xalqchilligi, betakrorligi bilan dunyo ahli tafakkurini o'ziga jalb qilib kelgan. Moziydan tortib hozirgacha davlatlar o'zining ko'pgina ezgu amallarini, xosiyatli, barakatli tadbirlarini, xayotiy muhim masalalarini mahallada oqsoqollar, faollar aql zakovati, adolatli nazorati bilan amalga oshirib, xal qilib keladilar.⁷

Tahlil va natijalar

Chindan ham o'zbek mahallalari uzoq yillik tarixga ega bo'lib, hozirgi O'zbekiston hududida o'zini-o'zi boshqaruvchi ijtimoiy tashkilotning noyob shakli - mahalla azaldan mavjuddir. Odamlar to'da-to'da yashay boshlaganlarida bir-birlarining issiq-sovug'idan, hol-ahvoli, g'am-kulfati-yu, hursandchilik - shodliklaridan doimo xabardor bo'lib kelganlar.⁸ Tarixdan ma'lumki, mahallalar ezgulik beshigi, tarbiya o'chog'i, milliy udumlar, urf-odatlar va an'analar, shakllangan maskan bo'lib, odamlarni o'zaro mehr-oqibatli, sahovatli qilib tarbiyalashda, o'ziga xos jamoaning shakllantirilishida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Fuqarolarning o'zini-o'zi idora qilishi qadimgi Sharq mamlakatlari, jumladan, O'zbekiston hududida vujudga kelgan ilk davlatlar va ularning boshqaruv faoliyatida ham yorqin ifodasini topgan. O'zbek mahallalari o'zida jamoatchilik ruhi, insonparvarlik o'zaro yordam, insof, diyonat, rahimdillik kabi insoniy tuyg'ular bilan sug'orilgan holda shakllangan katta oiladir.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida qarindosh-urug'chilik asosida tashkil topgan jamoalar o'rniga kelgan mahallalar jamiyat hayotida asosiy o'rin tuta boshlagan. Shu bilan birga, Mahalla xo'jalik yuritishni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tashkil qilishning asosini tashkil eta boshladi, negaki sug'oriladigan yerlarda dehqonchilik sharoitlarida jamoa bo'lib harakat qilish talab etilardi va iqtisodiy maqsadlarga erishmoq uchun guruhviy birdamlikning zarurligi anglana boshlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. 7-fevral 2017-yil. Lex.uz.

2. Халқ сўзи. 2021 йил. 7 ноябрь. № 238 (8018)

3. Жалилов Ш.Н. Кучли давлатдан - кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. - Т. Ўзбекистон, 2001.

4. Маҳалла-тинчлик ва осойишталик, ободлик ва фаровонлик марказига айланади. "// Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 12 февраль куни

⁶Халқ сўзи. 2022 йил 27 январ. № 18. (8080) 1-саҳифа

⁷Ш.И. Жалилов, Кучли давлатдан - кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. Ўзбекистон, 2001. 11-б.

⁸Қодиров Д. Маҳалла тарбия маскани. -Т.: Хаёт ва қонун, 1999. №8. 19-216.

махалла тизимида такомиллаштириш, маҳаллаларда тинчлик-осойишталикни мустаҳкамлаш, жиноятчиликнинг олдини олиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши // Халқ сузи. 13 февраль. № 32.- Тошкент, 2020.

5. Халқ сузи. 2022 йил 27 январ. № 18. (8080)

6. Ш.И. Жалилов, Кучли давлатдан - кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. Ўзбекистон, 2001.

7. Қодиров Д. Маҳалла тарбия маскани. -Т.: Хаёт ва қонун, 1999. №8.

HADIS MA'NAVIYAT VA AXLOQ

Asroridin Samiyev Sayfidinovich-Termiz davlat pedagogika instituti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Annotasiya. Mazkur maqolada ilm-fan va texnikaning jadallik bilan rivojlanishi natijasida vujudga kelgan globallashuv jarayonida insoniyatning oldida ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid muammolarni keltirib chiqarayotgani va ularning yechimi to'g'risida hadislardan namuna keltirilgan va ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish katta ahamiyatga ega ekanligi to'g'risida asosli ma'lumotlar kiritilgan va mazkur ilmiy manbalardan barkamol avlodning ta'lim-tarbiyasida foydalanish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan ekanligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'rifat, axloq, odob, hadis, sunna, ta'lim, tarbiya, globallashuv, axborot, internet, telefon, milliy-diniy meros, uzluksiz ma'naviy tarbiya, milliy qadriyat, urf-odatlar.

HADITH SPIRITUALITY AND ETHICS

Asroridin Samiev Saifidinovich-Termiz State Pedagogical Institute, head of the pedagogical department, doctor of philosophy (PhD) in pedagogical sciences.

Abstract. In this article, in the process of globalization, which has arisen as a result of the rapid development of science and technology, it creates problems related to spiritual and moral education in front of humanity, and about their solution, examples of hadiths are given, and the use of them in the process of education is of great importance. It is stated that the use of resources in the education of the mature generation is one of the current problems.

Key words: spirituality, enlightenment, morality, manners, hadith, Sunnah, education, upbringing, globalization, information, Internet, telephone, national-religious heritage, continuous spiritual education, national value, traditions.

XADIS DUXOVNOST I ETIKA

Asroridin Samiyev Sayfidinovich-Termezskiy gosudarstvennuy pedagogicheskiy institut, doktor filosofii (PhD) v pedagogicheskix naukax.

Annotasiya. V statye rassmatrivayetsya problema duxovno-nravstvennogo vospitaniya v prosesse globallizatsii i integratsii, vznikshie v rezultate stremitel'nogo razvitiya sovremennoy nauki i tekhniki, i ix resheniye, glavnyy obrazom, v duxovno-nravstvennom vospitanii uchayusya. Uroki po vospitaniyu vkluchayut ispolzovaniye obrazov xadisev i ispozovaniye xadisev v obrazovanii garmonichno razvito go pokoleniya.

Kalit so'zlar *duxovnost, etika, etiket, xadisov, sunna, obrazovaniye, vospitaniye, globalizasiya, integrasiya, natsionalnogo naslediye, syennosti, traditsii.*

Kirish

Ma'naviy - axloqiy sog'lom barkamol insonni tarbiyalab voyaga yetkazish barcha davr zamonlarda har qanday bilimli, dono, aqli va zakovatli millat, xalq va davlatning diqqat markazida bo'lgan. Ma'naviy-axloqiy jihatdan sog'lom barkamol avlod, millat va davlatni asosiy boyligi hisoblanib, taraqqiyotining bosh mezonini bo'lib xizmat qilgan. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti va tajribasi shuni isbotladiki, ajdodlar ilmiy merosi, milliy qadriyatlar va urf-odatlarini mensimay ta'lim-tarbiya bilan shug'ullangan xalq va millat, farzandlari ma'naviy-axloqiy tarbiyasi buzilgan, natijada millat va mamlakat istiqbolga erisha olmagan va o'zini isloh qilmasa borib-borib tanazzulga uchrab mamlakatni xavf-xatar ostiga solgan. Chunki har bir jamiyat va xalqning ma'naviyati va axloqi, inson kamolotining u yoki bu bosqichiga xos bo'lgan dini, imon va e'tiqodi, urf-odat, axloq odobi, necha ming yillik tarbiyaviy tajriba va malakasini o'z ichiga oladi va kishilarning faoliyati, qobiliyati yurish-turishida namoyon bo'ladi. Kishilarning ma'naviy fazilatlarini, dunyoqarashi, mafkuraviy e'tiqodi bevosita milliy, ma'naviy va ilmiy meros bilan bog'lanib muayyan tartibga tushadi va ularning bevosita ta'siri natijasida rivojlanadi va kamol topadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Mamlakat yoshlarini ma'naviy-axloqiy tarbiyasini yanada kuchaytirish va yangi pog'onalariga ko'tarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida" 2019 yil 3-maydagi PQ-4307-son qarori qabul qilindi. Mazkur qarorni ijrosini ta'minlash shuningdek yoshlarni dunyoqarashi keng, faol va ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol fuqarolar etib tarbiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31- dekabrda 1059 –son qarori bilan "O'zluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi" qabul qilindi. Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 fevraldagi PQ-2774-sonli Qarori bilan "Imom Termiziy Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi" hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 10.07.2017 yil №483-sonli Qaroriga muvofiq "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy Xalqaro Ilmiy-tadqiqot markazi" faoliyati tashkil etildi. Bu xalqaro markazlarning tashkil etilishining asosiy maqsadi muqaddas Islom dini rivojiga hissa qo'shgan, hadis ilmining sultoni dunyoning imomi, vatandoshimiz Imom Buxoriy, ulug' muhaddis Abu Iso Muhammad at-Termiziy, Avliyolar Hakimi-hazrat Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Termiziy va boshqa muhaddis allomalarning ulkan merosini ilmiy asosda o'rganish, xalqimiz va jahon jamoatchiligiga targ'ib etish, azaliy milliy qadriyatlarmizni saqlash va ulug'lash asosida yosh avlodning ruhiy va ma'naviy olamini boyitish, imon-e'tiqodini mustahkamlash, ularning qalbida Ona-Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'ularini yanada kuchaytirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Hadislar Payg'ambarimiz Rasuli Akram solallohu alayhi vassalamning so'zlari va amallari bo'lib, inson xulq-atvorlarini, axloq-odobini, xatti-harakatini, yurish turishini tartibga solib, ularning ijobiy ahamiyat kasb etishdagi xususiyatlarga yo'naltiradi. Insonlarga zarar kelturuvchi barcha salbiy harakatlarni sodir etishga izn bermaydi. Shu sababli ham hadislar ma'naviy-axloqiy tarbiya vositasi sifatida kishilarni diyonat, insof, vijdon, iymon, adolat va sadoqatga da'vat etadi. Inson hayotda qanday axloq namunalari bilan yashashi kerakligini o'zi namuna sifatida yashab

ko'rsatgan. Buyuk turk yozuvchisi **Ahmad Lutfiy Qozonchi** o'zining "Saodat asr qissalari" nomli asarida Muhammad solallohu alayhi vassalamning hayot va faoliyatiga bag'ishlab yozadi: "...Insoniyat qanday axloq sifatleri bilan yashashi kerakligini Payg'ambarimiz shaxsan o'zlari namuna sifatida yashab ko'rsatganlar. Kim bu yo'ldan boshqa yo'l izlasa badbaxt bo'lur, kim uni tahqir qilsa bu dunyo va u dunyoga xoru zor bo'lur, kim unga qarshi chiqsa alal-oqibat balo qazolarga giriftor bo'lur".

Dar haqiqat dunyo shu paytga qadar Rasulluloh sollallohu alayhi vassallamdek mukammal, barchaga o'rnak bo'la oladigan go'zal axloq sohibi, dunyodagi barcha yaxshi sifatlarni o'zida mujassam etgan zotni ko'rmagan va bundan keyin ham ko'rmaydi. Bu noyob sifatlarini Sharq va G'arb olimlarining Rasuli Akramga berilgan bahodan ham bilsa bo'ladi.

Buyuk nemis faylasufi **Iogann Volfgang Gyote** bunday deb yozgan: "Men dunyo tarixini o'qib shunday xulosa keldim: dunyo podshohlari to'plagan barcha saltanatu boylik, qasrlaru saroylar Muhammad alayhisalomning yamoq yaktaklariga ham arziyas ekan... Biz Yevropa millatlari, madaniy imkonimiz yuqori bo'lishiga qaramay, Muhammad alayhisalomning so'ngi pog'onasiga qadar chiqqan olgan zinaning birinchi pillapoyasidamiz, xalos. Hech shubha yo'qki, biron kimsa u zotdan yuqoriroqqa o'ta olmaydi".

Bernard Shou aytadi: "Agar Muhammad alayhisalomdek bir odam hozir dunyoni boshqarganda edi, bu dunyoning mushkullarini hal qilishga muvaffaq bo'lar edi, bu esa o'z navbatida, hozirgi dunyoga yetishmayotgan xotirjamlik va saodatni olib kelgan bo'lardi".

Fransiyaning taniqli olimlaridan **Lamartining** bunday so'zlari bor: "Agar kishining buyukligi uning qilgan ishlariga, qozongan zafarlariga, imkoniyati oz bo'lsa-da, ko'p ish qilganiga qarab baholanadigan bo'lsa, Muhammad alayhisalom insonlarning eng buyugidir. U kishi ham payg'ambar, ham notiq, ham siyosatchi, sarkarda, qalblar himoyachisi, g'oyalar targ'ibotchisi, imom, davlat arbobi, yer yuzining 20 tadan ortiq mintaqasida islomiy saltanat qura olgan...Muhammad alayhisalom shunday zot edi! Naxotki u zot o'lchovlarga sig'sa".

Oksford universiteti professori **Vilyam Mongmeri**: "Muhammad alayhisalomning zafar-yutuqlari uning buyukligiga dalildir. Bunday martabaga erishgan boshqa shaxs G'arbda ma'lum emas. U buyuk zotni sehg'alikda ayblagan kishilar o'z maqsadiga erisholmay, noiloj qolgan odamning chiranishidir" deb yozadi.

G'arb olimlari Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vassallamning tarixlarini, siyratlarini, hayot yo'llarini yaxshi o'rgangani sababli mana shunday xulosalarga kelganlar. Shundan kelib chiqib, biz suyukli

Tahlil va natijalar. Hadislarda eng oliyjanob insoniy fazilatlar xushfe'lik, saxiylik, iymon, e'tiqod, saxovat, muruvat, mehr-shafqat, tavba-tazarru, o'zaro yordam, sadoqat, o'zgalarni kamsitmaslik, kamtarlik, vafo, mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanga muhabbat, do'stga sadoqat, sabr-toqat, halolik, poklik, rostgo'ylik, do'stlik, adolatparvarlik, ilmi bo'lish, rahmdillik, oliyjanoblik, haromdan hazar qilish, birovlar haqiga xiyonat qilmaslik, kattalarga, miskinlarga mehr-muruvat, ota-ona, qarindoshlarga hurmat, boriga shukrona qilish, yo'g'ida sabr-toqat qilish kabilar ulug'lanib, odamiylik sha'niga dog' tushuradigan yolg'onchilik, jaholat, zulm, xiyonat, fisq-fasod, g'azab, tajovuzkorlik, makr-hiyla, buzuvchilik, jaholat, yolg'onchilik, nopoklik, zino, sharobxo'rlik, g'iybat g'ayriinsoniy illatlar sifatida qoralanadi. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid hadislardan namunalar:

"O'zinga yoqqan narsani, boshqalarga ham ravo ko'r" (hadis). ya'ni odamlarga baxillik qilma, unga yordam ber, o'zinga yoqqan narsani yaqinlaringa ham ravo ko'r. **"Omonat qo'ygan**

kishining omonatini o'z vaqtida ado eting". Mazmuni amonatga xiyonat qilma. Uni ehtiyot qilib asra va so'ragan vaqtida egasiga qaytar. Amonatga xiyonat eng katta gunoh sanaladi. **"Haqqingizga xiyonat qilgan kishiga siz xiyonat qilmang"**, (hadis). Odamlar sizga xiyonat qilsa ham siz xiyonat qilma va yaxshilik bilan qaytar. Sizga yomonlik qilgan odamga yaxshilik bilan qaytarsangiz, uni ham yaxshilik sari yetaklagan bo'lasiz. **"Qachonki biror gunoh ish qilib qo'ysangiz, uni yuvish uchun orqasidan bir savobli ish qiling"** (hadis). Bilib bilmay biron gunoh ish qilsangiz, izidan uni yuvish uchun yaxshi ishlarni bajaring. Yaxshi ish gunohlarni yuvadi. U ma'noda emas, ki gunoh ish qilib izidan savob ish qilsam gunohlarim kechiriladi. Mazmuni shundan iborat, ki inson ba'zan bilib bilmay biron gunoh ish qiladi. Eng asosiysi o'sha gunoh ish takrorlanmasligi kerak. Takrorlansa u alakay bilib turib gunoh qilgan hisoblanadi. **"Bilmaydigan narsalaringni bilishda uyalmang, chunki insonning qadr-qimmatini uning bilimiga qarab baho beriladi"** (hadis). Mazmuni shuki bilishdan uyalmang, bilmaslikdan uyaling. Xalq maqoli bor. **"Bilish uchun so'ragan olim, uyalib so'ramagan o'ziga zolim"**. Qancha ko'p narsani bilsangiz shuncha qadr-qimmating oshadi. **"Qarz zillatdir"** (hadis). Imkonning boricha qarz olma, qarz olsang qarzdordan doim muttaham bo'lib yurasan. Qarzdor odamni tinchligi yuqoladi va doim iztirobda yuradi. Qanoat qilishni o'rganing. **"Halq bilan do'st bo'lish yarim aqldir"** (hadis). Xalqni o'zinga do'st tuting va doim xalq bilan birga bo'ling. **"O'rinli savol berish ilmning yarmidir"** (hadis). Kerakli joyda savol ber, kerakli joyda sukut saqla, o'rinsiz savol berma. Bilmaydigan narsangizni so'rab bilib ol. **"Sharob barcha gunohlarni boshlanishidir"** (hadis). Ya'ni barcha gunohlar, zino, urush-janjal va boshqa jinoyatlar ichkilikdan boshlanadi. Ichkilikdan uzoq yur va ichuvchilar bilan hamtavoq bo'lma. Chunki sharob barcha gunohlarning boshlanishidir. Hech kim sharob ichib g'alaba qilmagan. Sharob naslni, avlodni, millatni o'ldiradi. Nabi Solallohu alayhi vassallam: **"Alloh hamr (aroq) ni, uning ichuvchisini, qo'yib beruvchisini, sotib oluvchisini, siquvchisini, siqtiruvchisini, ko'taruvchisini va ko'tartiruvchisini la'natladi"** dedilar Imom Termiziy rivoyati. **"Hayo boshdan ayoqqacha xayrdir"** (hadis). Doim sharm hayo bilan yur. Behayo bo'lma. Imonning oltmish shoxi bo'lsa bitta shoxi hayodir. Hayosiz inson jonsiz tanaga o'xshaydi. Hayosi yo'qni imoni mustahkam bo'lmaydi. **"Ilmning ofati bu unutishdir"**. Ilmni unutmaslik uchun takrorlash kerak. Qancha ko'p takrorlasang shuncha ko'p narsa xotirada saqlanadi. Imom al-Buxoriy yuz ming sahih va ikki yuz ming nosahih hadislarini yoddan bilgan. **"So'zning ofati yolg'on gapirishdir"**. Xalqimizda boshing qilich kelsa ham yolg'on gapirma degan maqol bor. Yolg'onchi bilan oldi berdi qilma. Umuman yolg'onchidan uzoqroq yur. Chunki Allohning eng yamon ko'radigan bandalari bu yolg'onchidir. Yolg'onning umri qisqa bo'ladi. **"Har bir yaxshi ishing sadaqadir"**. Odamlarga qo'lingdan kelguncha yaxshilik qil. Xalq maqoli bor **"Yaxshilik qil suvga tashla, bilsa baliq biladi bilmasa Xoliq biladi"**. **"Olimlar halqning ichida Allohning omonatidir"** (hadis). Ya'ni olimlarni hurmatini bajo keltir va xizmatini qil sharaf topasan. Olimlar bilan birga yur va birga o'tir. **"Jannat onalar ayog'ini ostidadir"** (hadis) Jannat xoxlasang onanga va onanga va yana onanga yaxshilik qil. Ya'ni onangni rizo qilsang ikki dunyo rohatini ko'rasan va hech xor bo'lmaysan. **"Xarajati kamroq ayolning barakati ko'proqdir"** (hadis) Xarajati kamroq ayolga uylanganing ma'qul. Xarajati kamroq ayolning barakati ko'proq bo'ladi. **"Hayo imondandir"** (hadis). Ya'ni erkak va ayol bo'lishidan qat'iy nazar hayoli iboli bo'lishi kerak. Imonli inson hayolilir, hayoli inson bo'lsa imonlidir. **"Olim va tolibi ilm xayrda sherikdir"** (hadis) Olim ham, tolibi ilm ham, xayr yo'lida harakat qilinayotgan hisoblanadi. Tolib ilmni kamsitmaslik va unga yordam berish kerakligini o'qtiradi. **"Mazlumning duosi mustajobdur kofir bo'lsa ham"** (hadis) Nohaqlik zulm ko'rgan inson kofir bo'lsa ham duosi

mustajob bo'ladi. Odamlarga nohaq zulm qilmaslik lozim. **"Kim ilm talab qilsa Alloh rizqiga kafolat beradi".(hadis).** Tolibi ilmning, ya'ni ilm talab qilish va o'rganish Alloh taolo oldiga shuncha baland ki, rizqiga kafolat berar ekan.Farzandlarimizga ilm o'rgatishimiz kerak. **"Ilm talab qilish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir"(hadis).** Ilmni oila va jamiyat uchun naqadar manfaatli ekanligini inobatga olib talab qilishni, o'rganishni ayol va erkak uchun farz qilingan.Erkak ham, ayol ham, bilimli bo'lishi kerak. Faqat bilimli odamlar sog'lom farzand tarbiyalashi mumkin. Shuning uchun dunyoni ilm qutqaradi degan. Xalqimizda "Bir ayolni o'qitsangiz bir oilani o'qitgan bo'lasiz" degan naql bor. **"Kim aka-ukasini hojatini chiqaradi Alloh uning hojatini chiqaradi"(hadis).** Aka-uka va opa-singallaringiz mo'htoj bo'lgan vaqtda, yoki biron hojat bilan oldingizga kelganida uning hojatini chiqaringlar, moddiy va ma'naviy yordam bersngiz Alloh sizni hojatingizni chiqaradi. **"Ilmni yozish bilan jilovlanglar va mustahkamlanglar"(hadis).** Eshitgan narsadan ko'ra yozgan narsa o'zoq muddatda xotirada saqlanadi. Shuning uchun kerakli ma'lumotlarni yozib olish foydaliroqdir. **"Haqiqatni ayting achchiq bo'lsa ham"(hadis).** Darhaqiqat achchiq bo'lsa ham haqiqatni aytish kerak. Haqiqatni aytasangiz, xato qilgan odam boshqa xato qilmaydi. Haqiqatni aytmasangiz, xato va kamchiliklar davomli bo'laveradi va oxir-oqibat o'sha muhitga va jamiyatga katta zarar yetkazilishi mumkin. **"Bir-birlaringa sovg'a yuboringlar mehr-muhabbat ko'payadi"(hadis).** Bayramlarda, iydarda, to'ylarda ota-ona, aka-uka, opa-singil, do'st-birodarga sovg'a ulashish mehr-muhabbatni ziyoda qiladi. **"Qurilishda harom narsani ishlatmanglar, buzulishiga sabab bo'ladi"(hadis).** Darhaqiqat inson uy-joy qiladi va uni tagida yashaydi, bola-chaqasini boqadi, to'ylar qiladi, unda harom narsani ishlatmasligi kerak.Qurilishda harom narsani ishlatish yaxshilikka olib kelmaydi. **"Xayr-ehson umrni uzaytiradi"(hadis).**Xayr-ehson qiling odamlar haqqingizga duo qiladi. Eng yaxshi qo'l xayli qo'ldir deyiladi. **"Balog'atga yetgan kishini yetim deb bo'lmaydi"(hadis).** Ishlab pul topishga qodir bo'lgan kishini yetim hisoblamang, chunki unga yetim deb yordam bersangiz u tayyor narsaga o'rganib qoladi va boshqalar hisobidan yashashni afzal ko'radi. O'z mehnati bilan yashashni o'rgatishimiz kerak. **"Kim amonatga xiyonat qilsa iymoni yo'q, kim va'dasiga turmaydi dini yo'q"(hadis).** Dinimizda amonatga xiyonat qilishni katta gunoh sanagan va va'dasiga turmaydiganlarni yolg'onchi deb muomala qilmagan va davralarga qo'shmagan. **"Uch kundan ortiq araz yo'q"(hadis).** Uch kundan ortiq araz qilib gina saqlab yurishni gunoh sanalgan. Shuning uchun uch kundan ortiq arazmaslik kerakligini o'qtiradi. **"So'z tashuvchi jannatga bormaydi"(hadis).** Dinimizda so'z tashish, chaqimchilik qilishni eng katta gunoh sanalgan. So'z tashuvchini yonayotgan olovga o'tinchi deb aytgan va badbaxt so'z tashuvchi o'tinchidir deb ta'kidlagan. **"Yashashi yaxshi va ishlash qudratiga ega odamlarga sadaqa halol emas"(hadis).** Sadaqani muhtoj qarindoshlaringizga, beva-bechoralarga, ishlashga qodir bo'lmagan yetim-yesirlarga berish joizdir.**"Hayotdan nolimang va so'kmang hayotni Alloh yaratgan"(hadis).** Siz hayotingizni o'zgartirib yaxshi yashashing uchun mehnat qilishing kerak. Xalqimizda "Sizdan harakat mendan barakat" degan naql bor. Mehnat va harakatda so'ng Alloh bergan rizq-nasibaga shukrona qilishimiz kerak. **"Ulamo (olimlar) Payg'ambarning vorislaridir"** (hadis). Ulamolar-olimlar doim ilm o'rganish va ilm tarqatish yo'lida bo'ladi shuning uchun Payg'ambarning vorislaridir degan. Payg'ambarimiz shu qadar buyukligi bilan doim Allohdan "Meni ilmimni ziyoda qil" deb so'rar ekan. Yuqorida keltirilgan Payg'ambarimizning hadis namunalari bu insonlarni haqiqiy inson qiyofasi sifatida jamiyatda harakat qilishiga va odamlar bilan muomala munosabatda bo'lishiga ming yillardan buyon asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa va takliflar. Hadislar orqali ma'naviy-axloqiy tarbiya vazifalari qo'yidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy ongni shakllantirishda hadis namunalaridan foydalanish.
 2. Axloq-odob to'g'risidagi hadislardan foydalanib o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ularni tarbiyalash va rivojlantirish.
 3. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xulq-atvor ko'nikma va odatlarni tarkib toptirish.
 4. Hadislar orqali ota bobolarimiz qoldirgan ma'naviy –axloqiy merosni asrab avaylash.
 5. Yosh avlodga vatanparvarlik tarbiyani kuchaytirish.
 6. Boshqa mamlakatlarning millatimizga, dinimizga va urf-odatlarimizga yot g'oyalarning targ'ibot qilishiga yo'l qo'ymaslik va ularga qarshi kurashishda immunitet hosil qildirish.
 7. Dinimiz, millatimiz, tariximiz va urf-odatlarimizni asrab avaylash uchun ularga zid g'oya va harakatlarga qarshi kurashishda butun mamlakat aholisini mukammal asosli bilimlar bilan qurollantirish.
 8. Farzandlarimizni halol non nasiba bilan boqishni o'rgatish va porxo'rlikka qarshi kurashish.
 9. Ayollarga sharm, hayo, ibo millatimizga xos fazilat ekanligini ongiga singdirish.
 10. Oilalarni buzulishi va nikohsiz farzandlarning tug'ulishini oldini olish.
 11. Aysh ishrat, huzur halovat va behayolik mayllariga yo'g'rilgan "Ommaviy madaniyat" ga qarshi kurashishda ma'naviy-axloqiy mazmuniga ega Hadis namunalaridan keng foydalanilsa barkamol avlodning ta'lim-tarbiyasiga yaxshi natijaga erishishga kafolatdir.
- Xulosa shuki, hadislar Muhammad Payg'ambar (s.a.v)ning sunnatlari bo'lib, mazmunan har bir mo'minning ishonchini, e'tiqodini mustahkamlaydi va shu bilan insonni ma'naviy-axloqiy kamolotga da'vat etadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017
2. Karimov I. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. –T.: "O'zbekiston", 2011.
3. Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil Al-Buxoriy. Al Jomi' As-Sahih// 1-2 qism. – Toshkent, 1997 y.
4. Abu Iso Muhammad at-Termiziy Sunani Termiziy.- Toshkent, 1999 y.
5. Abu Iso Muhammad at-Termiziy "Shamoili Muhammadiya" Mirzo Kenjabek tarjimasi " Sharq"-2015 y.
6. Olimov.Sh.Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari.-Toshkent, 2015.
7. Qodirov.Q. Imom at-Termiziy hadislarida tarbiya va islom madaniyati.-T., 2011- yil.
8. Hoshimov.K, Nishonova.S, Inomova.M, Hasanov.R Pedagogika tarixi.- T."O'qituvchi" 1996.
9. Internet "Mehrob.uz " ma'lumotlari.

QARILIK VA QARISH JARAYONINING MA'NAVYI-AXLOQIY MUAMMOLARINI FALSAFIY JIHATLARI

Abdukarimova Gulchehra Bartovna
Toshkent davlat transport universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi
Gmail: paradigma777@bk.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada qarilik va qarish jarayoning ma'naviy-axloqiy yondashuvlarning uch turi mavjud bo'lib, bular erta qarish, tabiiy fiziologik qarish va ruhiy qarilik kabilar hamda erta qarish - qarish belgilarining erta paydo bo'lishi, qarish - bu tabiiy jarayon bo'lib, tana va ongning rivojlanishi va ma'naviy-axloqiy kamolotining takomillashuvi, mexnat faoliyatining asta-sekin pasayishi shuningdek, odamning jismoniy, ma'naviy ruhiy holati va uning avvalgi harakatlari o'rtasidagi bog'liqlik jihatlari ilmiy-falsafiy nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Qarish, zamonaviy gerontologiya, tabiiy fiziologik qarish, qarilik, ijtimoiy gerontologiya, gerontologiya, ruhiy qarish, keksalik, sog'lom keksalik, keksalik ontologiyasi.

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНО-ЭТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ СТАРОСТИ И ПРОЦЕССА СТАРЕНИЯ

Абдукаримова Гульчехра Бартовна
Ташкентский государственный транспортный университет
Старший преподаватель кафедры «Социальных наук»
Gmail: paradigma777@bk.ru

Аннотация. В этой статье представлены три типа духовно-нравственных подходов к старению и процессу старения, такие как преждевременное старение, естественное физиологическое старение, умственное старение и преждевременное старение – раннее появление признаков старения, старение является естественным процессом, развитие телесного и психического и духовного – совершенствование нравственной зрелости, постепенное снижение алкогольной активности, а также аспекты взаимосвязи между физическим, духовным и психическим состоянием человека и его предыдущими поступками. анализируется с научной и философской точек зрения.

Ключевые слова: Старение, современная геронтология, естественное физиологическое старение, старение, социальная геронтология, геронтология, психическое старение, старение, здоровое старение, онтология старения.

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF SPIRITUAL AND ETHICAL PROBLEMS OF OLD AGE AND THE AGING PROCESS

Abdukarimova Gulchehra Bartovna
Tashkent State Transport University
Senior teacher of the "Social Sciences" department
Gmail: paradigma777@bk.ru

Annotation. In this article, there are three types of spiritual and moral approaches to aging and the aging process, such as premature aging, natural physiological aging, and mental aging, and premature aging - the early appearance of signs of aging, aging is a natural process, the development of the body and mind and the spiritual -

the improvement of moral maturity, the gradual decline of alcoholic activity, as well as the aspects of the relationship between the physical, spiritual and mental state of a person and his previous actions are analyzed from a scientific and philosophical point of view.

Key words: Aging, modern gerontology, natural physiological aging, aging, social gerontology, gerontology, mental aging, aging, healthy aging, ontology of aging.

Kirish

Bizningcha, qarish - bu tabiiy jarayon bo'lib, tana va ongning rivojlanishi va ma'naviy-axloqiy kamolotining takomillashuvi, mexnat faoliyatining asta-sekin pasayishi shuningdek, odamning jismoniy, ma'naviy ruhiy holati va uning avvalgi harakatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjudligida ifodalanadi. Muloqotga, ijtimoiy aloqalarni yaratishga intilgan, aqliy faoliyat bilan shug'ullanish asnosida bilim va tajriba to'plagan kishi qalban yosh bo'lib, u quvonch va o'z faoliyatidan qoniqishning eng yuqori cho'qqisi deb biladi. Bu esa jismoniy zaiflik ma'naviy boyishi bilan izohlanadi.

Qarilik va qarish jarayoning ma'naviy-axloqiy yondashuvlarning uch turi mavjud bo'lib, bular erta qarish, tabiiy fiziologik qarish va ruhiy qarilik kabilar. Erta qarish - qarish belgilarining erta paydo bo'lishi. Insonning biologik va psixologik himoya mexanizmlarining haddan tashqari oksidlanishi. Irsiyat va tug'ma genetik moyillikning oqibatlari. Umumiy sog'liq muammolari va surunkali kasallik muammolari. Tabiiy fiziologik qarish – inson organizmida sezilmaydigan qarilikdan tabiiy omillari. Bu davr quyidagilar bilan tavsiflanadi: jismoniy charchoq, energiya yetishmasligi, ong va his-tuyg'ularning zaiflashuvi. Ruhiy qarilik - bu tananing hiyla-nayranglaridan oldin ruhning yo'qolishi, asab tizimining xiralashishi va xotiraning sustlashishi bilan bog'liq.

Adabiyotlar tahlili

Insonning ijtimoiy-psixik munosabatlarga aralashuvi ba'zan organizmning irratsional, salbiy hayotga qarshilik ko'rsatishi sifatida talqin qilinadi. Vaholanki, ma'naviy qarish juda kam uchraydigan xolat, keksalikda odamning tanasi notinch bo'lib, harakati sekinlashadi va ijtimoiy muhit bilan aloqasi asta-sekin yo'qola boshlaydi. Uning aqliy faoliyati zaiflashib, hayotga, tevarak-atrofga sekin nazar tashlay boshlaydi. Bu salbiy xodisa emas. Umuman olganda, ushbu holat uzoq umr ko'radigan barcha odamlar uchun odatiy hodisa hisoblanadi. Inson go'zallik hayot kechirish, umrining mazmunli o'tkazashi va bilan qarish bu oliy ne'matdir. Chunki, qariyalarning jamiyatdagi ahvoli, ular yashash turmush tarzi va avlodlararo virisilikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda, Sh.Sodiqova, "Keksa kishi o'zi o'rgangan sharoitda ko'proq qolishi kerak, zero insonning notanish muhitga ko'nikish jarayoni o'tgunga qadar bir muncha vaqt o'tadi. Eng muhimi, keksa yoshdagilarning tibbiy muammolari, tibbiy xizmatlarni ta'minlash uchun davlat mag'bal ajratmalarini sezilarli darajada ko'paytirishni talab etadi"⁹ deya ta'kidlab, insonni qarilik va qarish jarayonlarining oldini olishning tibbiy va ma'naviy-axloqiy jihatlarini siyosat darajasi ko'tarish kerakligi haqida fikr bildiradi.

Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda keksa odamlarga oid ko'plab tadqiqotlarda olib borilmoqda. Zamonaviy jamiyatda qaramlik, jismoniy va ruhiy zaiflik, madaniy qoloqlik, keksa odamlarning yangi g'oyalarni o'zlashtira olmaslik kabi holatlar keng tarqalgan. Jumladan, "keksalar aholining zaif qismi sifatida va keksalik hayotining yakuniy bosqichlarining ma'naviy-axloqiy jihatlariga e'tibor berilmagan"¹⁰ [2]. Madomiki, insonning ushbu hayot bosqichi ijtimoiy-axloqiy

⁹ Sodiqova Sh. Keksalik va ijtimoiy himoya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – B. 8.

¹⁰ Chodzko-Zajko W.J., The root of agism in contemporary society: a historical and scientific perspective. Gerontologist. 1995, No. 35.

mezonlarni, ajralmas qismi sifatida keksalikni axloqiy talqin qilishga asoslanadi. Ushbu yondashuvdagi asosiy e'tibor keksalar va qariyalarning turmush tarziga qaratiladi. Bizningcha, qarish va qarilik hayotning obyektiv sharoitlarini, hayot shakllarini insonlarning kundalik hayoti yoki ularning ijtimoiy mavjudligining shaxsiy xususiyatlarini konseptual jihatdan tadbiq etish imkoni bilan bog'liq. Chunki, qarishning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida hayot tarzi uning qadriyat asoslari bilan ajralib turadi. Bu esa, o'z navbatida, insonning yashash tanlovini belgilaydi va uning faoliyatini aniq obyektiv sharoitlarda belgilaydi.

Qarilik va qarish jarayonlari shaxsning hayoti davomida amalga oshadigan tabiiy jarayon hisoblanadi va umr o'tishi bilan hayotining o'ma'nosini, o'ziga xosligini anglaydi. Inson hayoti davomida mazmunli umr kechirishi, yosh avlodga qoldirgan ma'naviy merosi, kashfiyoti bilan ajralib turadi. Bu esa ijtimoiy qarish jarayonlarining falsafiy jihatlarini taqazo etadi. Shunday ekan, insonning tabiiy qarishi bilan bog'liq muammolarini gerontologiya fani o'rgansa, uning ijtimoiy qarish jarayonlarida ijtimoiy gerontologiya tadbiq etadi. Jumladan, "Qariyalarning jamiyatdagi ahvoli masalalarini amaliy, so'ngra nazariy yechish gerontologiyani yangi sohasi – ijtimoiy gerontologiyani yuzaga keltirdi. Xullas, bu ilmiy yo'nalishni rivojlantirish jarayonida qarilikning ijtimoiy, sotsial-psixologik, iqtisodiy, etik muammolar ishlanmalari yuqori o'ringa chiqdi. Ijtimoiy gerontologiya insonni ijtimoiy-biologik mavjudod sifatida o'rganib o'z muammolari hal etishda ijtimoiy va tibbiy-biologik yo'nalishlarini birlashtiradi. Ijtimoiy gerontologiya hozir, mustaqil fan huquqi va o'quv fani darajasini qo'lga kiritdi. Uning shiori: "Sog'lom keksalik" va "Saodatli uzoq umr ko'rish"¹¹ dan iborat. Bizningcha, insonning ijtimoiy-axloqiy ehtiyojlarini aks ettiruvchi, hayotning ma'nosi, mazmunli umr kechirish, baxt kabi an'anaviy toifalar turkumini tashkil etadi. Ular yordamida inson hayotining ijtimoiy, ma'naviy-g'oyaviy asoslari yaratiladi. Bu esa shaxsning o'z-o'zini anglashda, ijtimoiy-axloqiy bilimlarini ishlab chiqishida namoyon bo'ladi.

Keksalik davridagi insonning axloqiy hayotining mafkuraviy asoslarining o'ziga xosligi, bir tomondan, axloqiy izlanish - tugallanish munosabatlarining xususiyatlari tashkil etsa ikkinchi tomondan, hayot yo'lini talqin qilish orqali ochib berilishi mumkin. Bu tomonlarning ikkalasi ham o'z birligida "maftunkor" bir yoqlamalikdan – qarilik holatini faqat hayot kechinmalaridan inson o'limigacha talqin qilishga imkon beradi. Keksalik holatini yaxlit ko'rish va uning axloqiy jihatini - bu hayot va o'limni birlashtirgan holda, insonning ijodiy amalga oshirilishining mumkin bo'lgan tabiiy va munosib natijasi sifatida o'lmaslik bilan bog'langan hayot yo'liga murojaat qilish orqali erishiladi.

Bizningcha, keksalik, qarilik – ulug' martaba. Qariyalarni ardoqlab ularni hurmat qilib ardoqlar ekanmiz, ularning umri uzayayib, ruhi va kayfiyati ko'tariladi hamda xayotda yanada jamiyat uchun kerakligini his qilib yashaydilar. Bundan esa o'z navbatida yoshlarimiz foyda ko'radi va avlodlararo vorisiylik ta'minlanadi, kelgusida o'zlari ham qadr topadi. Biz, tadqiqotda qarish va qarilikning xronologik, fiziologik, psixologik va ijtimoiy xususiyatlari tahlil qildik. Bunda, qarilikning jamiyat rivojiga mos xronologik bosqichi uch turga bo'lib o'rgandik: Bular: qariyalar, keksalar va uzoq umr ko'ruvchilar. Bu borada Sh.Sodiqova, "Keksalar bilan bog'liq muammolarni hal etish oila va jamiyatda ularga bo'lgan munosabat, ularni e'zozlashga oid an'analar bajarilishi hamda ularning ijtimoiy himoyalanganiga bog'liqligi asoslangan. Inson keksayganida o'zi uchun hayotning ma'naviy qonuni – yaxshilik qilishdan iborat ekanini, faqat u orqaligina hayotining mazmunini topishga erishishi

¹¹ Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021. – B. 52.

mumkinligini anglab yetadi. Buning ma'nosi shuki, har bir inson hayotining mazmuni uning ezgulikka xizmat qilish yoki qilmasligi, o'zini har tomonlama namoyon qilishi, o'z ichki mohiyatini ochishi bilan ifodalanadi"¹² deb ta'kidlaydi. Madomiki shunday ekan, avlodlar vorisligini ta'minlashda qariyalarning o'rni, keksalar turmushini farovonlashtirishda farzandlar mas'uliyati, qariyalarni qadrlashning ko'rinishlari, qariyalarning ijtimoiy faolligi bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada keksalar bilan bog'liq muammolarni tahli etish, oila va jamiyatda ularga bo'lgan munosabat, ularni e'zozlashga oid an'analar bajarilishi hamda ularning ijtimoiy himoyalanganiga bog'liqligi asoslangan. Inson keksayganida o'zi uchun hayotning ma'naviy qonuni – yaxshilik qilishdan iborat ekanini, faqat u orqaligina hayotining mazmunini topishga erishishi mumkinligini anglab yetadi. Har bir inson hayotining mazmuni uning ezgulikka xizmat qilish yoki qilmasligi, o'zini har tomonlama namoyon qilishi, o'z ichki mohiyatini ochishi bilan ifodalanadi. Hayotning mazmuni va ahamiyatini chuqur anglash murakkab hodisa bo'lib, uning ko'p qirralari va sir-asrorlari o'rganish, jamiyat hayotini jadal rivojlantirishda ulardan to'g'ridan-to'g'ri foydalanish yo'llarini izlashi kerak. Inson hayotining asosiy qismi bir avlod umri bilan cheklanib qolmaydigan uzluksiz tarzda asrdan asrga yetib boruvchi va uning olijanob fazilatlarini bilan kamol topib, takomillashib, ulug'lanib boruvchi hodisadir. Shunday ekan, qarilik va qarishning ma'naviy-axloqiy jihatlari, ularning boy ma'naviy merosi aholiga, xususan kelajak yosh avlodlarga o'rnak bo'lishi, og'ir sinovdan o'tgan haqiqiy hayot namunalarini kelajak avlodlarga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar va natijalar

Inson o'z qo'li bilan zamon tuzilishini yaratuvchisi bo'lib, o'z davrining mohiyatiga moslashadi, o'zgaradi. Ularning nasl-nasabi, milliy ildizlari bir bo'lsa-da, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari turlicha bo'lgan bu uch tarixiy davr odamlari – keksalar bir xil emas, bir-birini takrorlamaydi. Ularning har biri o'z davri farzandi, keksalik namunasini namoyon etadi. Kelajak avlod keksalar taqdiridan qayg'uradi, ular sog'lik, farovonlik, yangilik tilaydi. U tibbiyot fanlari qarish qonuniyatlarini o'rganuvchi gerontologiya va keksalar kasalliklarini o'rganuvchi geriatriya yo'nalishlarida bundan keyin ham rivojlanib, muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga umid bildiradi¹³. Bizningcha, zamonaviy jamiyatda demografik qarish jarayonlari va qarishni o'rganishning mavjud nazariy-uslubiy asoslarini ilmiy-falsafiy tahlil qilishga qiziqish kuchayib bormoqda.

Hozirda keksalikning ijtimoiy-falsafiy jihatlari o'rganishga harakat qilayotganlarning aksariyati ko'plab amaliy va nazariy qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ushbu holatning asosiy sabablari orasida keksalik va qarishni o'rganishning qaysi nazariy va uslubiy yondashuvlari hozirgi vaqtda uning ontologik holatiga maqbul va adekvat ekanligi haqida aniq g'oyalarning yo'qligini ifoda etadi. Keksalik muammolarini o'rganish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar tahlili, qarilik va qarish jarayonining ma'naviy-axloqiy jihatlari va avlodlararo vorisiylikni ta'minlash masalalariga emas balki, inson qarishining tibbiy-biologik muammolarga bag'ishlanganligi bilan izohlanadi. Shu bois, biz keksalik va qarilik mohiyatini ijtimoiy-falsafiy xususiyatlarini tahlil qilishga xarakat qildik.

Bu yerda qarilik va qarish ontologiyasi ikki tomonlama rivojlanadi. Birinchidan, biz har doim inson hayoti qarilik va qarish jarayonining ajralmas birligi bilan belgilanadi, ikkinchidan, keksalik - bu qarigan subyektning dunyoda o'zini borlig'ini talqin qilishiga asoslangan obyektlar (inson biologik

¹² Sodiqova Sh.M. Qariyalari qadr topgan yurt. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2015. – B. 12.

¹³ Жданова И.В. Теоретико-методологические основания изучения старости и старения в современном обществе: Дисс... кандидата философских наук : 09.00.11. - Томск, 2007. - 179 с.

tanasi, fiziologik qarish jarayonlari, jamiyat tomonidan belgilangan rol va maqomlar) va qarigan shaxslarning individual xususiyatlarining ajralmas majmui. Bu xususda M.V.Romm, "Keksalik ontologiyasini ikki tomonlamaligini anglash, bu borada ishlab chiqilgan nazariy va uslubiy yondashuv ijtimoiy moslashish hodisasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Bizni keksalikning ontologik holati haqidagi an'anaviy tarkibi va funksional qarashlarini tahlil qilish va o'rganish, ijtimoiy-falsafiy nazariyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi"¹⁴ deb ta'kidlaydi.

Bizningcha, qarilik va qarish hodisalari an'anaviy, ma'naviy-axloqiy va falsafiy- metodologik nuqtai nazaridan ko'rib chiqilib, keksalikni inson hayotining biologik tarkibiy qismidagi miqdoriy o'zgarishlarning muqarrar jarayoni sifatida baholanadi. Bu o'zgarishlar ijtimoiy jarayonlar bilan belgilanadi. Keksalik va qarishning ma'naviy-axloqiy omillari, ma'lum bir yosh belgisini belgilash masalasi bo'lib, unga erishgandan so'ng, shaxs ma'lum bir vaqt va joyda mavjud bo'lgan meyorlar va urf-odatlar nuqtai nazaridan kelib chiqadi. Qarigan insonning ichki, subyektiv kechinmalariga va qarilikning sifat xususiyatlariga kelsak, ular e'tiborga olinmagan.

Keksalik biologik omillar bilan belgilanadigan jarayon. Chunki, insonning umri o'tishi ya'ni, vaqt o'tgan sari organizmlarning qarib borishi tabiiy va biologik omillarga tayanib, bu insonni o'limi bilan yakunlanadi. Bu xususda L.A.Seneka shunday yozadi: "Bazmu ziyofatlardan oshqozon buziladi, ichkilikbozliklardan tomirlar qotadi va titraydi, shaxvatdan qo'l, oyoq, bo'g'imlar zaiflashadi. Men qashshoqlashsam, demak, ko'pchilikka qo'shilaman, balarg'a qilinsam, borgan joyimni makon bilaman, zanjirband qilsalar –tashvish nega? Ahir men hozir ham zanjirband emasmanmi? Tabiat men o'z tanamga band etib quymaganmi? Men o'lamanmi? Demak, men endi hasta bo'lmayman, zanjirband qilinmayan, o'lim havfidan holiman"¹⁵. Unga ko'ra, inson tug'ilganidan o'lim tomon boradi, go'daklik, o'smirlik, yoshlik, qarilik yagona haqiqat – o'limga yetaklaydi.

Qarilik va qarish jarayonining ma'naviy-axloqiy muammolari, keksa odamning jamiyatda muvaffaqiyatli ishlashi va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishda faol subyekt sifatidagi ijtimoiy rolini aniqlashdan iborat. Keksalarning avlodlararo davomiyligini ta'minlash va ularning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini oshirishning o'ziga xos xususiyatlariga katta e'tibor berilmoqda. Shu ma'noda L.Tornston, "Inson ma'naviy mavjudot sifatida o'zini takomillashtirib boradi. Qarish inson hayotining ajralmas omili bo'lib, insonni tabiiy ma'naviy omillarini boshidan kechirish bilan bog'liq"¹⁶ deb ta'kidlaydi.

Bizningcha, jamiyatda jamiyat keksa odamning moddiy, ijtimoiy, psixologik farovonligi bilan bog'liq muammolar dolzarb ahamiyat kasb emoqda. Chunki, ijtimoiy munosabatlar tizimi qariyalarning jamiyat uchun zarur bo'lgan ehtiyojlarini to'liq ro'yobga chiqarish imkoniyatini nazarda tutadi. Bu esa o'z navbatida keksa odam o'z kuchini, bilimni va tajribasini jamiyat manfaati uchun ishlatish imkoniyatini topganda qarish jarayonini sekinlashtiradi. Keks yoshdagi odamlarda, faol hayot imkoniyatlarini kengaytirish masalasi ko'plab keksa odamlarning juda keksa yoshda ishlashni davom ettirish yoki boshqa ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanish istagi va qobiliyatini aks ettiradi.

Zamonaviy jamiyat barcha yoshdagi odamlarni hoxish istaklarini ro'yobga chiqarish va osuda hayot kechirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berishi kerak. Binobarin, ijtimoiy munosabatlar

¹⁴ Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теорет.-методол. Новосибирск: Наука, 2002. - 274 с.

¹⁵ Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. – Кемеровское книж. изд-во., 1986. – С. 98.

¹⁶ Торнстон Л. Геронтология в динамическом обществе // Социальная геронтология: современные исследования. М.: РАН ИНИОН, 1994. -С.58-68.

tizimida keksa odamlarning to'laqonli faoliyat olib borishi va ularni ma'naviy-axloqiy qo'llab quvvatlash davlat asosiy vazifasi bo'lishi kerak. Bu vazifalar quyidagilarda o'z aksini ifoda etadi:

1. Davlatning asosiy vazifasi keksa yoshdagi fuqarolarning mehnat huquqlarini himoya qilishi. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun ishlayotgan fuqarolarning nafaqaga chiqish shartlarini o'zgartirish kerak ya'ni, mehnat qonunchiligi asosida ayrim qoidalarini yengillashtirish;

2. Insonning qarishi asta-sekin va uzoq davom etadigan tabiiy jarayondir. Shuning uchun insonning tanasidagi psixofiziologik o'zgarishlarga nisbatan kasbiy mehnat faoliyatini bosqichma-bosqich, to'xtatish imkoniyatini nazarda tutish;

3. Jamiyat tomonidan keksa odamlarning ma'naviy tajribasi va tafakkuri, avlodlararo voriysilikni ta'minlash va milliy qadriyatlarini barqaror rivojlantirishda avlodlar o'rtasidagi mafkuraviy, ma'naviy-axloqiy tamoyillarni amalga oshirish.

Qarilik va qarish jarayoning tabiiy va ma'naviy-axloqiy muammolarining falsafiy jihatlarini o'z navbatda, obyektiv jismoniy cheklovlar va hozirgi paytda ma'lum bir jamiyatda mavjud qarilik modellarini hisobga olgan holda, o'z keksaligini namoyon etadi. Bu yondashuvda I.A. Podolskaya, "qarilikning odatiy atributlariga e'tibor bermaslikni anglatmaydi. Aksincha, ular birinchi marta o'zlarining ijobiy ahamiyatiga ega bo'lib, mavhum baxtsizlik alomatlari bo'lishni to'xtatadilar va ularning mavjudligining haqiqiylikni izlashda davom etadilar"¹⁷[9] deb ta'kidlaydi.

Bizningcha, qarilik va qarish muammolarini nafaqat sotsiologik balki, ma'naviy-axloqiy jihatlarini o'rganish, qarishning ijtimoiy gerontologiya nuqtai nazaridan, balki uzluksiz keng ko'lamli ijtimoiy-falsafiy kontekstda ham ko'rib chiqishga imkon beradi.

Xulosalar

Xullas, keksalik va qarishning ma'naviy-axloqiy muammolarini ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish, jamiyatda keksaliklarning ontologik usullaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, biz ushbu paragrafda zamonaviy dunyoda qarilik va qarish muammolarini, insonning qarishi va qarilikni falsafiy tahlil obyekti sifatida ochib berdik. Keksalik va qarishni o'rganish uchun qo'llaniladigan nazariy va uslubiy yondashuvlar, zamonaviy gerontologik tadqiqotlarning muhim tarkiy qismini tashkil etadi. Qarilikni har tomonlama, tabiiy, ma'naviy-axloqiy tushunish ijtimoiy hodisa bo'lib, bir tomondan, insonning biologik xususiyatlari va hayotni tashkil etishda yuzaga keladigan o'zgarishlar bilan obyektiv ravishda belgilanadi. Ikkinchi tomondan esa, shaxsning ham biologik, ham ijtimoiy hayoti - obyektiv ijtimoiy dunyoni talqin qilish asosida qurilgan va oxir-oqibatda o'z shaxsiyatini ongli ravishda yorqin tanlash natijasi bo'lgan o'zining subyektiv qiyofasi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Sodiqova Sh. Keksalik va ijtimoiy himoya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – B. 8.
2. Chodsko-Zajko W.J., The root of agism in contemporary society: a historical and scientific perspective. Gerontologist. 1995, No. 35.
3. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021. – B. 52.
4. Sodiqova Sh.M. Qariyalari qadr topgan yurt. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2015. – B. 12.
5. Жданова И.В. Теоретико-методологические основания изучения старости и старения в современном обществе: Дисс... кандидата философских наук : 09.00.11. - Томск, 2007. - 179 с.

¹⁷ Подольская И.А. Феномен старости: Социально-философский анализ: диссертация ... кандидата философских наук. - Москва, 2002. - 125 с.

6. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теорет.-методол. Новосибирск: Наука, 2002. - 274 с.
7. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. – Кемеровское книж. изд-во., 1986. – С. 98.
8. Торнстон Л. Геронтология в динамическом обществе // Социальная геронтология: современные исследования. М.: РАН ИНИОН, 1994. -С.58-68.
9. Подольская И.А. Феномен старости: Социально-философский анализ: диссертация ... кандидата философских наук. - Москва, 2002. - 125 с.

TIL VA KOMMUNIKATSIYA MUTANOSIBLIGINING FALSAFIY-GERMENEVTIK JIHATLARI

Xudayberganov Ravshonbek Xudaybergan o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori v.b., f.f.d (DSc)

Gmail: paradigma777@bk.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada til va kommunikatsiya masalalarining falsafiy-germenevtik jihatları yoritilgan bo'lib, unda kommunikativ jarayonlar kontekstida tushunish va tushuntirish munosabatlarining ekstralingvistik omillarini, kundalik aloqa muammolarini uning ilmiy va ijtimoiy sohalarida o'zaro ta'sirlarni o'rganishni taqozo etadi. Shuningdek, falsafiy hermenevtikaning asosiy vazifalaridan biri bu o'z-o'zini anglash imkoniyatining umumiy shartlarini aniqlashtirishdir. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, til va kommunikatsiyada qonunlar, sabablar, hodisalar, xossalar, munosabatlar avvaldan tilning ma'nolari bilan aniqlanishi, shu bois til va kommunikatsiyaning talqin qilish va ma'noni qayta tuzish holatlariga alohida e'tibor berish matnni tushunishda muhim omil ekanligi tahlil qililgan.

Kalit so'zlar: Hermenevtika, til, kommunikatsiya, lingvistik, interaktiv, interpretatsion, dekonstruktiv, ontologik va epistemologik, falsafiy-germenevtik.

ОТНОШЕНИЕ ЯЗЫКА И ОБЩЕНИЯ ФИЛОСОФСКО-ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Худайбергано́в Ра́вшонбек Худайберга́н у́глу

Ташкентский государственный транспортный университет

профессор и.о. кафедры «Социальных наук», д.ф.н. (DSc)

Gmail: paradigma777@bk.ru

Аннотация: В данной статье описываются философическое-герменевтические особенности языковых и коммуникативных проблем, что требует изучения экстралингвистических факторов понимания и объяснительных отношений в контексте коммуникативных процессов, проблемы повседневного общения и его взаимодействия в научной и социальной сферах. Также одной из главных задач философской герменевтики является определение общих условий этой возможности самосознания. С этой точки зрения законы, причины, события, свойства, отношения в языке и коммуникации предопределены значениями языка, поэтому особое внимание уделяется интерпретации и преобразованию смысла языка, и коммуникация является важным фактором. в понимании текста.

Ключевые слова: герменевтика, язык, коммуникация, лингвистическая, интерактивная, интерпретативная, деконструктивная, онтологически-эпистемологическая, философско-герменевтическая.

RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND COMMUNICATION PHILOSOPHICAL-HERMENEUTIC ASPECTS

Khudaiberganov Ravshonbek Khudaibergan ogli

Tashkent State Transport University

Professor of the Department of "Social Sciences", (DSc)

Gmail: paradigma777@bk.ru

Annotation: This article describes the hermeneutic features of language and communication issues, which requires the study of extralinguistic factors of understanding and explanatory relations in the context of communicative processes, the problems of everyday communication and its interactions in the scientific and social spheres. Also, one of the main tasks of philosophical hermeneutics is to determine the general conditions of this possibility of self-awareness. From this point of view, the laws, causes, events, properties, relations in language and communication are pre-determined by the meanings of language, so special attention is paid to the interpretation and transformation of meaning of language and communication is an important factor in text comprehension.

Keywords: Hermeneutics, language, communication, linguistic, interactive, interpretive, deconstructive, ontological and epistemological, philosophical-hermeneutic.

Kirish

Til va kommunikatsiya muammosini germenevtik jihatlar aloqa, o'zaro ta'sir va muloqat jarayonlarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ratsional o'zaro tushunish uchun zarur bo'lgan interaktiv, lingvistik, axloqiy tamoyillar, shaxsiy va ijtimoiy motivlarining o'zaro ta'siri (madaniy qadriyatlar, dunyoqarash, institutsional rollar va ijtimoiy normalar), subyektlararo munosabatlar uchun ijtimoiy-madaniy va axloqiy zaruriyatlarda o'z aksini ifoda etadi. Kommunikativ jarayonlar kontekstida tushunish va tushuntirish munosabatlarining ekstralingvistik omillarini, kundalik aloqa muammolarini uning ilmiy va ijtimoiy sohalarida o'zaro ta'sirlarni o'rganishni taqozo etadi.

Shaxslararo muloqot jarayonida lingvistik tushunish muammolarini hal qiladigan zamonaviy postklassik falsafa kommunikativ-pragmatik diqqat markaziga ega bo'lib, turli xil yondashuvlarga, shu jumladan fanlararo tadqiqotlarga tayanadi. Bu uning maqomi va uslubiy asoslarini tubdan qayta ko'rib chiqilishini ko'rsatadi. Aynan shu jihatdan zamonaviy analitik falsafaning muammoli maydonini kengaytirishni kommunikativ-lingvistik o'zaro ta'sirning kognitiv, konseptual va ijtimoiy-madaniy omillarini o'rganadigan yangi bilimlar maydonlarini yaratish bilan bog'liq holda ko'rib chiqish kerak. Muhimi pragmatik falsafaga tegishli bo'lib, u munozarali mantiqning axloqiy asoslarini o'ziga xos kommunikativ amaliyot sifatida, shuningdek turli xil nutq shakllari o'rtasida dialogga ehtiyoj borligi to'g'risida savol tug'dirdi.

Adabiyotlar tahlili

Til va kommunikatsiyalarning germenevtik nuqtai nazardan G.G.Gadamer, V.Diltey, P.Riker, F.Shleyermaxerlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, G.Gadamer: "til ongni gapga, va

shu bilan birga, muloqotga aylantiradi¹⁸ deya ta'kidlaydi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, til va kommunikatsiyada qonunlar, sabablar, hodisalar, xossalar, munosabatlar avvaldan tilning ma'nolari bilan aniqlanadi. Shu bois til va kommunikatsiyaning interpretatsion (talqin qilish), dekonstruktiv (ma'noni qayta tuzish) holatlariga alohida e'tibor berish matnni tushunishda muhim omil bo'ladi.

Bu borada Diltey germevntik tushunchani subyektivlik izohlash uchun qulay bo'ladigan hayotiy ko'rinishlarni refleksiv talqin qilishning uslubiy rivojlangan shakli sifatida ko'rib chiqdi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, ma'nolar germevntik tushunchaning obyekt sifatida nafaqat biografik kontekstda balki, shaxslarning shaxsiy hayot tarixi bilan belgilanadi. Ya'ni ma'noa lingvistik aloqada subyektlararo asosga ega bo'ladi. Shuningdek, Diltey kundalik muloqot amaliyotiga asoslanib, tushuntirishning subyektlararo muammosiga to'xtalib o'tadi. Talqin obyekt bo'lishi kerak bo'lgan hayotiy namoyonlarning uchta sinfini - lingvistik ifodalarni, harakatlarni va tajribalarni og'zaki bo'lmagan aniqlashni, ularning o'zaro bog'liqligi va o'zaro bog'liqligini ko'rsatib berdi.

Tushunish muammosi, Dilteyning fikriga ko'ra, "birinchi navbatda odamlarning amaliy hayoti manfaatlari orasida paydo bo'ladi. Bu yerda ular bir-biri bilan muloqot qilishga va har xil "hayot obyektivligini" talqin qilish bo'yicha o'zaro kelishuvga erishadi. Aynan kommunikativ jamiyatning ushbu fundamental tajribasi germevntik tadqiqotlar uchun zarur shartni tashkil etadi"¹⁹ - deb yozadi.

Bizningcha, tushunish muammosi, avvalambor, ilmiy bo'lmagan sharoitlarda - kundalik hayotda, tarixda, san'atda, adabiyotda yoki shunchaki urf-odatlar bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Falsafiy germevntikaning asosiy vazifalaridan biri bu o'z-o'zini anglash imkoniyatining umumiy shartlarini aniqlashtirishdir. Binobarin, G.Gadamer: "tushunishni dunyoni egallashning universal usuli deb biladi. Biz bilgan narsalar haqida har qanday uslubiy aks ettirishdan oldin germevntik tajriba dastlab dialogik va kommunikativ xususiyatga ega"²⁰, - ekanligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolaning ushbu jihatida til va kommunikatsiya mutanosibligi germevntik tajribaning tubdan ochiqqligini, to'liqsizligini ta'kidlaydi. Uning tuzilishi asosida yotadigan savol-javob dialektikasi, suhbatdoshlarning to'g'ridan-to'g'ri aloqasini emas, balki matnni talqin qilishni, an'analarni tushunish mazmunini jonli dialogga o'xshash narsa sifatida ochib beradi. Umuman olganda kommunikatsiya germevntik hodisaning paradigmasi va lingvistik aloqa bo'lib, tushunishning subyektlararoligiga erishiladi.

Tahlillar va natijalar

Zamonaviy tafakkurining asosiy yo'nalishlariga xos bo'lgan lingvistik burilish nafaqat mumtoz tafakkur bilan uzilishni, balki avvalo o'ziga xos uslubiy va konseptual tizimga ega bo'lgan ontologik va epistemologik muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan falsafaning tashqi ko'rinishidagi tub o'zgarishlarni anglatadi. Til va kommunikatsiya mutanosibligining falsafiy-germevntik jihatlari germevntik falsafaning evolyutsiyasi xuddi shu yo'nalishda sodir bo'ldi va bu yerda klassik hayotning o'zgarishi, "hayot namoyonlarini" va uning eng muhim sohasini,

¹⁸ 1. Gadamer H.-G.. Lob der Theorie. Reden und Aufsätze. Frankfurt am Main, 1985. S. 26-50.

¹⁹ Герменевтика. Психология. История. (Вильгельм Дильтей и современная философия). Материалы научной конференции РГГУ. Под ред. Н.С.Плотникова М. Три квадрата 2002. 208с

²⁰ Гадамер Ганс Георг. Диалектическая этика Платона. Феноменологическая интерпретация `Филеба`. Санкт-Петербург СПб Философское Общество 2000. - 256 с.

kommunikativ harakatni talqin qilish muammosini keltirib, o'ziga xos ilmiy, ijtimoiy-gumanitar va kundalik bilimlarning turli sohalari bilan samarali hamkorlik qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi. Zamonaviy falsafa hayotiy-amaliy masalalarga e'tiborni o'zgarishi bilan ajralib turadi, shu ma'noda har qanday kognitiv faoliyat va dunyoni anglashning har qanday shakli asosida yotganligi sababli til aloqasi va shaxslararo tushunishning metodologik muammolariga yo'naltirilgan amaliy falsafa bo'ladi.

Xolbuki, Derrida va Habermasning pozitsiyalari post-metafizik fikrlashning ifodasi ekanligi, klassik ratsionallikning epistemologik va ontologik asoslarini yo'q qilishlari bilan birlashadi. Shu bilan birga, ularning falsafaning madaniyatdagi o'rni va gumanitar bilimlar tizimidagi tushunchalarida sezilarli farqlar mavjud²¹.

Bizningcha, Habermas fikriga ko'ra, falsafa vositachilik funksiyasini bajaradi va uning asosiy roli kommunikativ harakatlar sohasini ratsionalizatsiya qilishdir. U falsafa va boshqa nutq shakllari o'rtasidagi chegaralarni olib tashlash yoki yo'q qilish ushbu funksiyani bajarishga to'sqinlik qiladi. Kommunikativ aloqa tildan oqilona foydalanish qoidalariga bo'ysunadi, bu orqali bahslashish jarayonida o'zaro talablar bo'yicha kelishuvga erishiladi. Jumladan, B.Melkevik: "ushbu yo'nalishdagi falsafaning maqsadi o'zaro tushunishning subyektivlik darajasiga erishish uchun zarur shart va shartlarning namoyon bo'lishi bilan bog'liq"²² - deya til va kommunikatsiyalarning falsafiy-germenevtik jihatlari haqida fikrlar bildiradi.

XULOSALAR.

Xulosa qilib qilib aytadigan bo'lsak, klassik falsafaga xos bo'lgan bilimlarni to'liq asoslash va haqiqatga bo'lgan nazariy vazifasi kundalik hayot dunyosining ramziy amaliyotlari va kommunikativ tuzilmalarini ratsionalizatsiyalashga yordam beradigan vositachilik funksiyasiga yo'l ochadi.

Germevtik yondashuvga ko'ra til bu borliqning mustaqil qismi hisoblanadi. Unga ko'ra tajribaning shakllanish mexanizmi ham tilda joylashgan. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, til insonning dunyoga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Chunonchi, til yordamida inson voqelikni nazariy bilibgina qolmay, uni hayotiy-amaliy sinovdan o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Gadamer H.-G.. Lob der Theorie. Reden und Aufsätze. Frankfurt am Mein, 1985. S. 26-50.
2. Герменевтика. Психология. История. (Вильгельм Дильтей и современная философия). Материалы научной конференции РГГУ. Под ред. Н.С.Плотникова М. Три квадрата 2002. 208с.
3. Гадамер Ханс Георг. Диалектическая этика Платона. Феноменологическая интерпретация `Филеба`. Санкт-Петербург СПб Философское Общество 2000. - 256 с.
4. Назарчук А.В. Теория коммуникаций в современной философии. Москва Прогресс Традиция 2009. 320 с.
5. Мелкевик Б. Юрген Хабермас и коммуникативная теория права. СПб. Алеф-Пресс. 2018.- 95 с.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1987. С. 30.
7. Лотман Ю.М., Петров В.М. Искусствометрия: Методы точных наук и семиотики. – М.,Изд.2, доп. 2007. - 368 с.

²¹ Назарчук А.В. Теория коммуникаций в современной философии. Москва Прогресс Традиция 2009. 320 с.

²² Мелкевик Б. Юрген Хабермас и коммуникативная теория права. СПб. Алеф-Пресс. 2018.- 95 с.

MIRBOBO NAQSHBANDIY QALB ZIKRI VA UNING TURLARI TO'G'RSIDA

Alisher Rajabov

BuxDU Pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mutasavvif Mirbobo Naqshbandiyning "Mir'otus solikin" ("Haq yo'li toliblarining oynasi") asarida bayon qilingan qalb, uning zikri va zikrning turlari to'g'risida yozgan qarashlari, fikr va xulosalari berilib, ilmiy tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: qalb, zikr, shaytoniy, nafsoniy, malakiy, rahmoniy, naqshbandiya, tasavvuf, nafs, nafas, xatar.

MIRBOBO NAQSHBANDI ON THE DIKRI OF THE HEART AND ITS TYPES

Annotation: In this article, the views, opinions and conclusions written by the mystic Mirbobo Naqshbandi about the soul, its dhikr and types of dhikr described in the work "Mir'otus solikin" ("The Mirror of the Seekers of the Right Path") were given and scientifically analyzed.

Key words: soul, zikr, satanic, nafsani, malaki, rahmani, naqshbandiya, mysticism, lust, breath, danger.

МИРБОБО НАКШБАНДИ О ДИКРИ СЕРДЦА И ЕЕ ВИДАХ

Аннотация: В данной статье представлены взгляды, мнения и выводы, написанные мистиком Мирбобо Накшбанди о душе, ее зикре и видах зикра, изложенные в труде "Миротус соликин" ("Зеркало искателей правильного пути") были даны и научно проанализированы.

Ключевые слова: душа, зикр, сатанинское, нафсани, малаки, рахмани, накшбандия, мистицизм, похоть, дыхание, риск.

Naqshbandiya tariqatining orifi, shoir va mutasavvif Mirbobo Naqshbandiy (tax. 1650-1715) to'g'risida ko'pchilik ko'pchilik xabardor emas. Negaki, Hind zaminda yashab ijod qilgan bu mutasavvif naqshbandiya tariqatining munosib vorisi, mutasavvifi, nazariyotchi va amaliyotchisi sifatida ikkita tasavvufga va naqshbandiya tariqati nazariy asoslariga bag'ishlangan "Tuhfatul muhaqqiqin" ("Haqni izlovchilarga tuhfa") va "Mir'otus solikin" ("Haq yo'li toliblarining oynasi") asarlarini yozgan bo'lsa-da, bu asarlar o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi.

Mazkur maqolada mutasavvifning "Mir'otus solikin" ("Haq yo'li toliblarining oynasi") asarida bayon qilingan qalb, uning zikri va zikrning turlari to'g'risida yozgan qarashlari, fikr va xulosalari berilib, ilmiy tahlil qilindi.

Qalbgga zikrni to'la kiritish va uni qalb o'zi doimiy aytadigan qilish uchun belgilangan nisob bor. Mutasavvif bu haqda shunday yozadi: "Ismi zot bu "Alloh, Alloh" bo'lib, solik uni toq sona aytib, nisob to'rt yuztaga yetganida Alloh naqshi qalbgga tillo suvi bilan yozilgandek chiziladi va qalbgga zikr kirib joylashadi hamda solikda Allohning huzuriga robita paydo bo'ladi"²³.

Solik shu martabaga yetgandan keyin unda mavjud barcha ma'naviy illatlar, shubha va gumonlar va boshqa har xil ikkilanishlar yo'qoladi. Ruhi orom oladi, shifo topadi, iymon halovatiga erishadi. Solik dunyo ishlaridan forig' bo'lib, o'zini xotirjamlik va sakinatda ko'radi.

²³ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزی و مركز استاد دانشگاه تهران: 211-ص 23

Qalbining turli tashvishlardan xoli bo'lganini, ruhi taskin topib, ruhan sog'ayganini his qiladi. Bu ruhiy sakinatni Mirbobo Naqshbandiy quyidagi baytda ifodalaydi:

Ey, nomi Tuam shifoi amroz,
Vey, zikri Tuam husuli ag'roz²⁴.

MAZMUNI:

Nomi barcha kasalliklarga shifo bo'lgan Zot – bu Sensan
Va zikri barcha maqsadlarni hosil qiluvchi Zot – Bu Sensan.

Mirbobo Naqshbandiy zikr qalbga o'rtnashganidan keyin paydo bo'ladigan ruhiy holatlarni tasvirlab, uning ruhiyatga ta'sirini bir qit'a orqali ifodalaydi:

Yodi Tu kunam dilam ba parvoz oyad,
Nomi Tu baram umr shuda boz oyad.

Ro'zeki, hadisi ishqat og'oz kunad,
Bo man daru devor ba ovoz oyad.

MAZMUNI:

Seni eslar bo'lsam, dilim parvoz qila boshlaydi,
Nomingni aytsam, umringa umr qo'shiladi.

Qaysi kunki, ishqingni so'zlar bo'lsam,
Eshigu devorlar ham tilga kirib men bilan gaplashadi.

Mutasavvif qalbning zikrga oshno bo'lishini, va undan ayrilishni istamasligini, undan bir lahza ayrilish inson uchun katta musibat bo'lishini. Bu hol bilan bog'liq ish bo'lganidan uni boshdan kechirganlar tushuna olishini aytadi. Shu o'rinda u "Irshodus solikin" ("Haq yo'li soliklarini to'g'ri yo'lga boshlash") asaridan bir voqeani naql qilib keltiradi:

"Irshodus solikin" da keltirilishicha, Shayx Fathulloh (Alloh sirini muqaddas qilsin) ning bir muridi bor edi. Bir kuni uning qalbi zikr qilishni boshlab yubordi. Bahor payti edi va yomg'ir yog'ib turgandi. Murid hovlining supasida bo'lganidan oyog'i loyga toyib sirpanib ketdi. "Bismilloh" deb, yugurib o'zini panaga oldi. O'sha onda uning qalbi zikrdan to'xtadi va o'rinini g'aflat egalladi. Murid buning musibatida to'rt oy oq joma kiyib, belini bog'lab, soqolini va tirnoqlarini o'stirib, motamzadalik bilan o'zini ojizona tutib va motamsaro yurib, ta'ziya tutdi"²⁵.

Mirbobo Naqshbandiy nazdida har bir nafas insonning qaytib kelmas umrining bir bo'lagidir. Shuning uchun uni bekor va g'aflat bilan o'tkazib bo'lmaydi. Qalb bilan zikr qilmasdan kirib chiqqan har bir nafas umrdan ketgan bir gavhar misolidir. Buni u quyidagi misrada ifodalaydi:

²⁴ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 212-ص

²⁵ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 213-ص

هر يك نفس كه ميروود از عمر گوهر است
كانرا خراج ملك چو عالم بود بها

MAZMUNI:

Umrndan o'tyotgan har bir nafas qimmatbaho gavhardir,
Uning xiroji butun olam bilan tengdir.

Mirbobo Naqshbandiy shuning uchun umrning har bir nafasini qalb huzuri bilan zikrda o'tkazmog'lik, hamisha qalbni g'aflatdan xoli qilishga harakat qilmog'lik lozim deb biladi. U buni Qur'on oyatining ma'nosidan izlaydi va uni asos qilib keltiradi: "Bizni zikr qilishdan qalbini g'ofil qilib qo'ygan, havoyi nafsiga ergashgan va qilar ishi isrofgarchilik bo'lgan kimsalarga itoat etmang" (Kahf: 28-oyat.).

Mirbobo Naqshbandiy shu tarzda iqtibos keltirib, zikrning amaliy jihatlarini to'liq tushuntiradi. Tushuntirish davomida zikrning qalbni poklashdagi ahamiyati to'g'risida yana bir necha masnaviy, bayt, qit'a va she'riy parchalar keltiradi.

Mirbobo Naqshbandiy qalbni tozalash jarayonida inson ruhiyatida kechadigan o'y-xayollarni to'rt turga bo'lib ko'rsatadi:

1. Shaytoniy.
2. Nafsoniy.
3. Malakiy.
4. Rahmoniy.²⁶

Shaytoniy va nafsoniy xatarlarni u "g'ayri Haq" xatarlar deb aytadi. Va solik bu nafslarni o'zidan nafy qilishi, ya'ni ketkazishi kerak hisoblaydi. U bu to'g'rida bir ruboiy mavzusi ostida masnaviyni keltiradi:

Xatarhoyi g'ayri Haq daroz don,
In riyozat solikonro farz don.
Posboni dil shav, andar kulli hol,
To nayoyad hech duzd onjo mahol²⁷.

MAZMUNI:

Haqiqiy bo'lmagan xatarlar ko'pdir,
Bu kabi xatarlarni boshdan kechirib, riyozat tortmoq solikka farzdir.
Har bir hol paytida qalbingning posboni bo'l,
Tokim unga har turli o'g'rilar kirolmasin.

Mazkur ruboiydan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Solik uchun fikriy, holiy, hodisaviy va boshqa turdagi ko'plab xatarlar mavjud.
2. Bu xatarlar Haqdan bo'lmay balki shaytondan va nafsdan bo'ladi.

²⁶ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتبخانه مركزي و مركز استاد دانشگاه تهران: 216-ص

²⁷ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتبخانه مركزي و مركز استاد دانشگاه تهران: 216-ص

3. Bu og'ir xatarlar paytida xursandchilik yoki g'am-anduhdan paydo bo'lgan har qanday holda qalbni qattiq ehtiyot qilish va unga dunyoviy istak va xohishlar aralashishidan asrash lozim.
4. Qalbni o'g'rilardan, ya'ni solikni Haq yo'lidan adashtirishi yoki chalg'itishi mumkin bo'lgan har qanday narsalardan himoya qilish kerak.

Mirbobo Naqshbandiy solikning qalbini zikrga mashg'ul qilish usullarini yozar ekan buning bir necha turi borligi aytadi: "Ba'zi zikrlar borki, ular ikki zarbda talqin qilinadi, bazisi esa uch zarbda talqin qilinadi, ba'zisi jahriya tarzida to'rt zarb bilan amalga oshiriladi. Bularni amalga oshirish tartiblari ham har xildir. Ularning ba'zisi nafas orqali bajarilsa, ba'zisi til orqali bajariladi, ba'zini ma'kus namozi²⁸ bilan amalga oshiriladi"²⁹.

Bu kabi turlichalikni Mirbobo Naqshbandiy solik uchun zararsiz deb biladi. U buni quyidagi misra bilan tushuntirib beradi:

MISRA:

Maqsad yakest Ka'ba ravonon agar sadand,³⁰

MAZMUNI:

Ka'baga boruvchilar yuzta bo'lsalar ham maqsadlari bittadir.

Mirbobo Naqshbandiy qalbning zikrga mashg'ul qilishda piri murshidning o'rniga e'tibor qaratadi. Uning fikricha, bu borada qanday zikr turini tanlash murshidning, ya'ni piring ixtiyorida bo'ladi. Mutasavvif bu to'g'rida "Ba'zi pirlar muroqabani talqin qiladilar. Buning usullari ham har turli pirlardan turlicha kelgan. Ba'zi pirlar esa posi anfosni, ya'ni nafasni nazorat qilish orqali zikrni buyuradilar. Bunda ular solikka har bir nafasni chiqarganda "La ilaha" bilan chiqarishni, nafasni olganda esa "illalloh" bilan olishni o'rgatadilar. Bu qoidani "hush dardam" yoki "xatari nafas" deb aytadilar"³¹.

Mirbobo Naqshbandiy bu zikrning ahamiyati naqadar katta bo'lganligidan pirlarning Haq yo'liga kirgan solik va toliblarga doimiy uni eslatib turishi uchun ajoyib usullardan foydalanganliklarini qayd etgan: "Ba'zi bir pirlar toliblarga zikrni to'xtamay davom ettirib yurishlari uchun ularning idishlari yoki englariga, doim nazari tushib turadigan joylarga "Alloh" naqshini yozib qo'yadilar"³².

Mutasavvif davomli zikrning natijasida solikning ko'zi oldidagi "Alloh" naqshi u murshididan irshod olganida uning qalbiga ko'chishini va bungacha solik zikrda bardavom bo'lishi kerakligini yozadi: "Solik ma'lum bir vaqt bu tariqa mudovamat va mulozamat ko'rsatsa,

²⁸ Тарикат соликларига буюриладиган ортиқча намоз тури.

²⁹ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 217-216-ص

³⁰ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 217-ص

³¹ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 217-ص

³² مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتيبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 217-ص

ayni o'sha "Alloh" naqshi murshiddan irshod olganda uning qalbiga muoyana qiladi va u qaysi tomonga boqmasin, unda "Alloh" naqshini ko'radi"³³.

Yuqoridagi xulosadan ma'lum bo'ladiki, naqshbandiya tariqatida qalbni tozalash eng muhim vazifalardan hisoblanib, uning quyidagi amaliy ko'rinishlari mavjud:

1. Qalbni zikrga o'rgatish usul va vositalari bir necha xil bo'lib, uning yagona qolipi mavjud emas. U vaziyat va voqelikni, shuniingdek, tariqatga kiruvchi solikning ruhiy va ma'naviy holidan kelib chiqib, belgilanadi.
2. Qalbni zikrga o'rgatish amaliyoti to'g'ridan-to'g'ri pirning nazorati va talqini ostida kechadi.
3. Qalbni zikrga o'rgatish usullaridan eng keng qo'llaniladigani bu "hush dar dam" usulidir.
4. Qalbni shaytoniy va nafsoniy istaklardan xoli qilish va zikrning davomiyligini t'minlashmaqsadida "Alloh" lafzini ko'z doim tushib turadigan joy va narsalarga yozib qo'yiladi.
5. Zikrning davomiyligidan kutiladigan natija bu "Alloh" lafzini qalbga naqsh qilib, qalbni Haq vasliga etishtirish.

Mutasavvif solik qalbi sayqallanib, unda Haq nuri tajalliy qila boshlashi bilan solikning ko'ziga Haqdan boshqasi ko'rinmay qolishini, qaysi tomonga va qaerga boqsa Uni ko'rishini ruboiy nomi ostida kelgan to'rtligida ifoda qiladi:

RUBOIY

Man nomi Turo bar kafi xud bingoram,
Bas, diyda bar on nom ham chun yorand.
Az baski, du diyda dar xayolat doram,
Dar har chi nazar kunam Tue pindoram.

MAZMUNI:

Men Sening nomingni o'z kaftimda ko'raman,
Bas, ko'zlarim ham unga juda o'rganib qolgan.
Shu qadarki, ikki ko'zimga xayoliy surating ko'rinadi,
Hamma narsaga boqsam, unda Seni ko'raman.

Mirbobo Naqshbandiyni mazkur asari tom ma'noda tariqat yo'lining soliklari uchun dasturulamal va uslubiy ko'rsatma hamda nazariy asos sifatida yozilgan o'ziga xos asar bo'lib, u o'z tadqiqotchilarini kutib turibdi. Shuningdek, undan inson kamolotiga xizmat qiladigan, uning ma'naviy dunyosini boyitadigan hamda axloqiy hayotda uchraydigan turli muammolar va ruhiy taranglikni ketkazishga ko'maklashadigan muhim o'gitlarni, pandlarni va qalbni tarbiyalashda, unga ezgulikni singdirishga qo'l keladigan va asos bo'ladigan xulosalarni olishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 211-ص
2. https://baharestan.khoy.iau.ir/article_689823.html

³³ مرآت السالكين. مير بابا ابن مير درويش نقشبندي. كتبخانه مركزى و مركز استاد دانشگاه تهران: 218-ص

MILLIY IDENTIKLIK TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI, TARBIYAVIY ASOSLARI

Farg'ona davlat universiteti
harbiy ta'lim fakulteti katta o'qituvchisi
Turgunbayev Toxirjon Abdugafurovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda kechayotgan dunyoning globallashuvi jarayonlari ijtimoiy fanlarda «identiklik» masalasiga berilayotgan o'ziga xos yondashuvlarni atrof-muhitda ro'y berayotgan sotsiomadaniy o'zgarishlar, jumladan dunyo xaritasida yangidan paydo bo'lgan davlatlarning tasnifi ilmiy atamalar izohi asosida bayon etilgan, shu bilan birga identiklik tushunchasi va uning mazmun mohiyati ilmiy-tahliliy xulosalar asosida keng o'rganish dolzarblik kasb etadi. Bundan tashqari identiklik tushunchasini keng tahlili borasida kichik sotsial guruhlar, sinflar, hududiy birliklar, etnik va milliy guruhlar, xalqlar, sotsial harakatlar, shuningdek, davlat va global miqyosida butun bir insoniyat bilan bog'liq tushunchalarni ham o'zaro bog'liqligi maqolada ilmiy asoslar bilan yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: identiklik, ijtimoiy rivojlanish, sotsiomadaniy ehtiyojlar, identifikatsiya, mansublik hissi.

Kirish

Identiklik ijtimoiy rivojlanish jarayonida paydo bo'lib, muayyan yaxlik strukturaga daxldorlik hissi bilan bog'liq holda, inson tomonidan o'zining ana shu strukturani bir qismi ekanligi va uning tarkibida muayyan aniq o'ringa ega ekanligini anglashni bildiradi. Identiklik kishiga o'z ehtiyojlarini qondirish va jamiyatda o'z o'rnini topishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida unga eng og'ir azob – butkul yolg'izlik va shubhalardan xalos bo'lish imkonini beradi. Shulardan kelib chiqib, biz «identiklik» tushunchasiga o'zimizning mualliflik ta'rifimizni berdik: «Identiklik – bu rivojlanish jarayonida paydo bo'ladi va muayyan yaxlit strukturaga mansublik hissini tuyish, shuningdek, shaxsning aynan ushbu strukturaga tegishli ekanligi va uning tarkibida muayyan aniq ijtimoiy guruhning bir qismi ekanligini anglashni bildiradi. Identiklik vositasida inson o'zi mansub bo'lgan ijtimoiy makondagi sotsiomadaniy ehtiyojlarini qondiradi va u orqali jamiyatda o'z o'rnini topadi». Shunday bo'lsada, ayrim holatlarda identiklik milliy ruh, xarakter va o'zlikni anglash omillari bilan e'tirof qilinadi.

Jamiyatda yetakchi va ustun hisoblangan sotsiomadaniy identifikatsiya odatda, nafaqat shaxsni, balki sotsiumda istiqomat qilayotgan avlodlarning ham o'zini har tomonlama ijobiy baholashi yoki sotsial muhitga muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi bilan bog'liq mutanosibliklarni aks ettiradi. U yoki bu identifikatsiyaning ijtimoiy strukturadagi o'rni sotsiomadaniy kontekstning o'zgarishi ta'sirida almashishi mumkin. Masalan, har bir davrning boshqaruv apparatidagi o'zgarishlar yangi shaxslararo yoki avlodlararo identifikatsiyani paydo qilishi mumkin. Jumladan, XX-asrning 30-60-yillaridagi insonlar uchun non mukofot rolini bajarishi muqarrar edi. Ammo bugungi kun avlodiga nonning qadrini android tizimidagi texnik vositalar (kompyuter, telefon, turli maishiy texnika buyumlari) qiymati bilan solishtirish mutlaqo tushunarsiz holat hisoblanadi. Lotincha (identus – aynanlik, mansublik, o'xshashlik) - shaxs tomonidan o'zining qaysi sotsial guruhga mansubligi hamda shu sotsial guruh doirasida ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, maishiy, axloqiy stereotiplarga amal qilinishi. Identiklik insonda «men kimman», «mening boshqalardan farqim nima» degan savollar asosida vujudga keladi va bunda inson o'zlikni anglash jarayonidagi murakkab yo'lni bosib o'tadi.

Yaqin vaqtlargacha «identiklik» tushunchasi ilmiy bahs-munozaralarda deyarli ishlatilmas va qo'llanmasdi. Mazkur atamaning nazariy va empirik o'rganish predmeti bo'lmagan. U monografiya, darslik va jurnal materiallarida uchramasdi. Bu tushunchani hatto falsafa, psixologiya lug'atlarining so'nggi nashrlarida ham uchratmaymiz. Faqat so'nggi o'n yilliklarda «identiklik» atamasi milliy matbuot sahifalarida paydo bo'la boshladi. Shunday bo'lsa-da, u hamon aksariyat o'quvchilar uchun notanish, tushunarsiz bo'lib, odatiy ilmiy kategorial apparatga qiyinchilik bilan moslashmoqda.

Milliy identiklikni tushunishda yondashuvlar tahlilini mutahassislar instrumental, primordial va konstruktiv yondashuvlarga ajratadilar. Aynan shu yondashuvlar identiklik omilini belgilashda ko'plab munozara va baxslarga sabab bo'lmoqda.

Identiklik rivojlanish jarayonida paydo bo'ladi va kishilarning muayyan yaxlit strukturaga daxldorlik hissini tuyish asosida o'zining muayyan aniq o'ringa egaligini u orqali namoyon etishini anglatadi. Identiklik insonga o'z ehtiyojlarini qondirishga va jamiyatdagi o'z o'rnini topishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida insonga eng og'ir azob, ya'ni butkul yolg'izlik va shubhalardan xalos bo'lish imkonini beradi.

«Milliy identiklik» ta'limoti P.Alter nazariyasiga ko'ra mavjud komponentlarni madaniy-milliy identiklik va fuqaroviy- siyosiy monandlikka ajratadi. Unga ko'ra madaniy-milliy identiklik asosini – an'analar, urf-odatlar, diniy e'tiqod, til umumiyligi qamrab oladi. Fuqaroviy va siyosiy identiklikning shakllarini esa sotsiumda istiqomat qilayotgan aholi qatlamining siyosiy ongi va huquqiy madaniyati rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan integrallashtiruvchi omil, ya'ni jamoaviy identiklik tashkil etadi³⁴.

Amerikalik tadqiqotchi K.Levin o'zining «maydonlar nazariyasi» ta'limotida identiklik: a) «subyekt» (individ/davlat), b) «atrof-muhit fazosi» (YE-environment) va v) «hayot fazosi» (L-life) orqali shakllantiriladi. Identiklik (I-identitiy)ni modellashtirar ekan, K.Levin географик, тарихий, диний, тил ва boshqa shu kabi unsurlarni quyidagi formulaga soladi, ya'ni $I=E-L$ yoki «identiklik» (I) «hudud», «iqlim» (E) asnosida «sivilizatsiyalar», «mafkuralar» (L)ga tayanib milliylikni tashkil etadi.

Ushbu nazariyalarga asoslanib, biz tadqiqot ishimizda qoraqalpoq milliy identikligining strukturaviy komponentlarini quyidagicha tasnifladik: a) emotsional-hissiy komponent; b) hulq-atvor komponenti; v) kognitivlik komponenti. O'z navbatida, **emotsional-hissiy komponent:** a) milliy tuyg'u; b) iftixor; v) kayfiyat; g) milliy xarakterni; **hulq-atvor komponenti:** a) fuqarolik pozitsiyasini ko'rsatish; b) o'zi mansub bo'lgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash; v) ijtimoiy munosabatlar birligini taklif etish; **kognitivlik komponenti:** a) milliy ong; b) milliy o'zlikni anglash (ratsionallik) omillarini tashkil etishini taklif qildik.

Bunday vaziyatda MDH mamlakatlarida avval mavjud bo'lgan «sovet kishisi» identikligining yangi paydo bo'lgan mavjud etnik identiklik oldidagi «inqirozi» kuzatiladi. Bu salbiy geterostereotiplarning paydo bo'lishi, etnik dahldorlik bilan bog'liq negativ tuyg'ularning shakllanishi, shuningdek, «kamsitilish»ni o'tkir his qilish va «titul», ya'ni asosiy etnosdan madaniy yiroqlashish bilan bog'lanib ketdi. Bunda «majburiy etniklik sindromi» namoyon bo'lib, u

³⁴ Степаненко О.А. Поиск идентичности как константа немецкой культуры. // Журнал: Вестник Ленинградского гос.унив. им. А.С.Пушкина. 2013. № 7. – С. 80-90

«insonlarning o'z irodasi va xohishiga qarshi o'laroq qaysidir etnosga tegishlilik bilan ulanib ketdi va uning ijtimoiy hayoti va tafakkurida muhim xarakteristikaga aylanadi. Yangi g'oyaviy qarashlar kishining jamiyatdagi o'rni, huquq va majburiyatlari doirasini belgilay boshladi, natijada har bir a'zoning yangi tizimga o'zini o'zi identifikatsiyalashishi yuqori o'ringa chiqadi. Tabiiyki, har qanday jamiyat yangitdan shakllanayotgan identiklikni ijobiy mazmun kasb etishini istaydi.

Ijobiy (pozitiv) identiklik ko'pchilik odamlarga xos bo'lib, u kishida o'zi mansub bo'lgan va boshqa etnik guruhlariga nisbatan tolerantlik muvozanatini namoyon etadi. Uni bir tomondan, etnik guruhning mustaqil va barqaror hayot kechirishini ta'minlovchi shart sifatida, ikkinchi tomondan, polietnik dunyoda osoyishta madaniyatlararo muloqotning shakli sifatida baholash mumkin. «Har bir inson – deb yozadi Abu Nasr Forobiy, – o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi. U bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-birlariga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuvi mumkin. Bularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi». Shuning uchun ijobiy etnik identiklikning

«meyoriy» (norma) maqomi aynanlik kasb etadi. Uning tarkibida kishi o'z etnik guruhining ijobiy obrazlari orqali boshqa etnik guruhlar bilan ijobiy qadriyatli munosabatlarga uyg'unlashadi.

Ijtimoiy fanlar tizimida identiklik, ya'ni mansublik «meyor» kategoriyasi orqali ham ifodalanadi. Shakliga ko'ra etnik mansublik ijobiy mazmun bilan boyitilgan «tolerantlik» (bag'ikenglik, chidamlilik) ko'magida turli etnoslarning o'zaro muloqot hissini «ijobiylik» asosida shakllantiradi. Ijtimoiy hayotda «ijobiylik» omili hamma vaqt bir xil mazmun kasb etmasligi mumkin. U «kosmopolitizm» (dunyo fuqarosi ma'nosida keladi) nazariyasidan farqli ravishda «meyoriy» etnik identiklikka ega bo'lgan etnomadaniy qadriyatlarni afzal deb biladi. Sotsiologik «meyor» «aynanlik» yoki «mansublik»dan chekinib, «indifferent» (loqayd)lik va gipoidentiklik (etnonigilizm) xususiyatlarni namoyon qilishi mumkin.

XX-asrning 90-yillaridan boshlab dunyo xaritasining keskin o'zgarib borishi va bir qator mustaqil davlatlarning vujudga kelishi ilmiy muloqotda «o'zlikni anglash» g'oyasini giperidentiklik shaklida rivojlantirib bordi. Sotsiumda etnik va fuqarolik mansublikni qo'llab-quvvatlash yoki ulardan butunlay voz kechish geometrik progress asosida kuchayib ketdi. O'z navbatida ushbu omilning u yoki bu ma'noda tezlashishi ma'lum bir etnik jamoalar uchun norasolik, cheklanish, etnik guruh vakillarining o'zlik uchun uyalish hissini keltirib chiqaradi. Identiklikda o'zidagi mansublikka nisbatan salbiy munosabatda bo'lish, shaxsning atrof bilan ijtimoiy madaniy muloqotga kirishishida ma'lum qiyinchiliklarni sezishga olib keladi. Natijada «etnonigilizm» kayfiyat insonning o'zidagi etnik mansublikdan begonalashuviga sabab bo'ladi.

Mansublikning yana bir shakli «giperidentiklik» bo'lib, unda guruh a'zolari sotsiumda etnik ustunlikka erishish uchun qat'iy hujum tamoyiliga asoslanadi. Sotsiologiyaga oid adabiyotlarda giperidentiklik tushunchasiga xolis qonun-qoidalar doirasida mavjud turga nisbatan harakatlanuvchi «etnoegoizm» iborasi qo'llaniladi. Avvalgi turlarga nisbatan «etnoegoizm» tartibli harakat qiladi va jamiyatdagi qaysidir etnik guruh a'zolari bilan muloqotga kirishishda «nafrat», «g'azab» yoki o'z xalqi muammolarini o'zgalar hisobiga hal etish huquqini qo'lga kiritish hissini namoyon etadi.

Xalqlar psixologiyasini ilmiy o'rganish hamma vaqt dolzarb muammolardan biri bo'lishiga

qaramay, uning umumiy tomonlari turli fan vakillari va mutaxassislari tadqiqotlarida turlicha o'rganilgan. Shunday bo'lsada, muammoning xususiy tomonlari, ayniqsa ayrim etnik guruhlar, katta yoki kichik millatlarga xos xususiy tomonlar yetarlicha tahlil etilmay qolaveradi. Nemis tadqiqotchisi V.Vundt xalqlar psixologiyasi xususida quyidagi fikrlarni ilgari suradi: «xalqlar psixologiyasi individual psixologiya singari mustaqil fan bo'lib, u individual psixik jarayonlar asosida rivojlanib boradi». V.Vundt «millat» va «xalq» tushunchalarini tenglashtirgan holda etnopsixologiyaning tadqiqot obyekti til, folklor va urf-odatlarining ahloq kurtaklari bilan birga o'rganishni ta'kidlaydi. U «til xalq ruhida yashaydigan tasavvurlar, qonunlar va ularning aloqadorligini umumiy shaklda qamrab oladi. Afsonalar esa tasavvurlarning ilk mazmunini o'zaro bir-biriga hissiy aloqadorlik va ulug'vorlik ruhida namoyon etadi, urf-odatlarda mavjud tasavvur va ulug'vorlikdagi ifodaning umumiy yo'nalishlari aks ettiriladi»³⁵ – deb izoh beradi. Tabiiyki, etnik identiklik xalq psixologiyasining ifodasini beradi.

Inson identikligi qandayligiga qarab, uning xatti-harakatlarini qabul qiladigan yoki inkor etadigan qadriyat va normalar, qiziqish va tamoyillari, stereotiplar va amal qiladigan yo'riqlarini prognozlash mumkin. Ijtimoiy identiklik o'zida ijtimoiy guruhga mansubligini anglashga qaratilar ekan, unda mazkur guruhda ahamiyatli bo'lgan qadriyat va yo'riqnomalar, shakllantirilgan stereotiplarning jamiyat uchun qabul qilingan mavjud meyorlari yashovchanligi oshadi. Taxmin qilish mumkinki, individ uchun har bir holatda identiklik turlari turli darajada dolzarb bo'ladi. Ya'ni ayni shu holatda biron bir alohida identiklik yuzaga chiqadi va asosiy, «yetakchi» (dominant) bo'ladi. Demak, shu paytda individ o'z mansubligini anglash barobarida, meyor, qadriyatlar va boshqalarning butun bir tizimiga o'zining bog'liq bo'lishligini ta'minlaydi. Batafsil fikr bildiriladigan bo'linsa, aytish mumkinki, qadriyatlar iyerarxiyasi doimiy emas, u muayyan paytda dolzarb ahamiyat kasb etadi va identiklik talablariga bog'liq ravishda amalga oshirilayotgan xatti-harakat modellarini qayta tizimlashtiradi. Shu nuqtai nazardan muammoga nazar tashlansa, har qanday dolzarb ijtimoiy identiklik xatti-harakat va ichki mohiyatni baholashda qarorlar orqali ifodalanadi.

Individ o'ziga u yoki bu ijtimoiy makonni tanlar ekan, shu bilan o'zi uchun aniq identiklikni ham tanlaydi. Biroq noturg'un hayot kishilarning sotsiumdagi o'rnini o'zgaruvchan, ya'ni – bugun turmushning sotsial pillapoyalarida biror narsa ahamiyatli bo'lsa, ertasiga esa boshqa holat

«ommabop, nufuzli, dolzarb» bo'lishi tufayli individning ayni damdagi jamiyatda egallagan o'rnini hamma vaqt ham nufuzli va foydali bo'lishiga kafolat berolmaydi. Tabiiyki, individ barqaror mansublikni istaydi, chunki o'zgaruvchan shart-sharoitlar uning ijtimoiy-ruhiy barqarorligini izdan chiqarib yuborishi mumkin. Shundan kelib chiqib unda ba'zan etnik mansublik ustuvorlik qilsa, ba'zida diniy identiklikka ehtiyoj paydo bo'ladi.

Mutaxassislarning e'tirof etishlariga ko'ra, bugunga kelib yer yuzida 1600 dan ortiq millat va elatlarning vakillari istiqomat qiladilar. Geografik xaritaga diqqat bilan nazar tashlaydigan bo'lsak, unda bor-yo'g'i 250 ta atrofida davlatlarning ro'yxati keltirilganligini ko'rish mumkin. Agarda, ulardagi diniy e'tiqod holatini kuzatadigan bo'lsak, raqamlar yanada qisqaradi, balkim u bor-yo'g'i bir nechta o'ntani yo tashkil qiladi yoki yo'q. Jinslar orasidagi tafovutni kuzatadigan bo'lsak, mavjud sanoq tizimi ikkiga kelib to'xtaladi xolos, ya'ni erkak va ayol. Ichki va tashqi, iqtisodiy va ijtimoiy siyosatimizda barcha omillarni chuqur tafakkurga asoslanib tahlil etiladigan

³⁵ Вундт В. Проблемы психологии народов. – СПб.: 1914. – С. 2.

bo'lsa, murakkab sinovlardan ilgarilab o'tilishi uchun identiklikning muhim omili bo'lgan mental xususiyatlar va uni belgilab beruvchi sotsial darajalarga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'ladi. Xulosa sifatida yana shuni ta'kidlash kerak, milliy identiklik tizimi demokratik tafakkur salohiyatining namoyon bo'lishida ilgari suriladigan maqsad va vazifalarga bog'liq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2017.
2. «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. –Toshkent, O'zbekiston, 1997. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.05.2018 y., 06/18/5430/1164-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. –Toshkent: O'zbekiston, 1997.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi PF-5106-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 27-son, 607-modda.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 105-1-sonli «O'zbekiston Respublikasining Harbiy doktrinasini» to'g'risidagi Qarori 1995 yil 30 avgust
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-436-II-son «Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida»gi Qarori. 2002 yil 12 dekabr.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda).
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida muddatli harbiy xizmatni o'tash shart-sharoitlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4054 sonli Farmoni 2008 yil 20 noyabr

YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIK TAMOYILLARI

E'zozaxon Kasimova
Farg'ona viloyati XTB bo'lim boshlig'i
Namangan davlat universiteti
Mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: O'zbekiston Respublikasida millatlararo hamjihatlik va totuvlikni ta'minlash orqali tinchlik va barqaror taraqqiyot asoslarini mustaxkamlash, diniy bag'rikenglik, do'stlik va birdamlik muhitining hukm surishi O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini yanada yuksaltirishdagi muhim ahamiyati maqolada keng tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: millatlararo hamjihatlik, tinchlik, milliy qadriyat, din, taraqqiyot, millat, jamiyat, ma'naviyat, kelajak, millatlararo munosabatlar.

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE IN THE NEW UZBEKISTAN

Abstract: The important importance of strengthening the foundations of peace and sustainable development in the Republic of Uzbekistan by ensuring inter-ethnic harmony and harmony, the prevailing atmosphere of religious tolerance, friendship and solidarity in further raising the prestige of Uzbekistan in the international arena is extensively analyzed in the article.

Key words: inter-ethnic harmony, peace, national value, religion, development, nation, society, spirituality, future, inter-ethnic relations.

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ГАРМОНИИ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Абстракт: Подробно анализируется важное значение укрепления основ мира и устойчивого развития в Республике Узбекистан путем обеспечения межнационального согласия и согласия, царящей атмосферы религиозной толерантности, дружбы и солидарности в дальнейшем повышении авторитета Узбекистана на международной арене в статье.

Ключевые слова: межнациональное согласие, мир, национальная ценность, религия, развитие, нация, общество, духовность, будущее, межэтнические отношения.

Kirish. O'zbekiston o'zining ko'p asrlik tarixida qadim-qadimdan ko'pmillatli va ko'pkonfessiyali mamlakat bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. O'zining tarkibi va mazmuni jihatidan xilma-xil xalqlar birligidan tashkil topgan bizning jamiyatimizda millatlararo totuvlikni saqlashga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Shu boisdan ham Birinchi Prezidenti Islom Karimov mamlakatimizda qaror topgan millatlararo munosabatlarning xarakteriga alohida to'xtalib, "O'zbekistonning boyliklari ko'p, lekin bizning eng katta boyligimiz, eng katta qadriyatimiz, bu – jamiyatimizda hukm surayotgan tinchlik, millatlararo do'stlik va hamjihatlikdir", [1]-deb ta'kidlagan edi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugungi kundagi yana bir muhim vazifa mamlakatimizda millatlararo totuvlik g'oyasining doimiy ustuvor bo'lishini ta'minlash bilan bog'liq. Bunda insonparvar, adolatli, huquqiy jamiyat qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan mamlakatimiz aholisi ongida har bir millatning o'z milliy madaniyati borligini, har bir etnos, etnik guruh dunyoda yagona ekanini, ularga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish, zinhor birini boshqasidan ustun qo'yish mumkin emasligini nazardan qochirmaslik nihoyatda muhim hisoblanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbekiston Respublikasida millatlararo hamjihatlik va totuvlikni ta'minlash orqali tinchlik va barqaror taraqqiyot asoslarini mustaxkamlash barcha millat va elat vakillarining ustuvor vazifasi bo'lib qolmoqda. Bu haqda fikr yuritganda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning "...Bizning davlatimiz ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlat. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda. Bu borada, hech shubhasiz, xalqimizga azaldan xos bo'lgan bag'rikenglik an'analari muhim rol o'ynamoqda"[2], – degan so'zlari zamirida naqadar katta ma'no mujassam ekani ayon bo'ladi.

Bugun mamlakatimizdagi yangilanish va islohotlar haqida so'z ketganda jahon hamjamiyati "Yangi O'zbekiston" degan iborani bot-bot tilga olmoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoev tomonidan millatlararo totuvlik va konfessiyalararo hamkorlikka berilayotgan alohida e'tibor mamlakatimiz taraqqiyotida yangi davrni boshlanishiga zamin yaratdi. Yurtimizdagi bunday ijobiy o'zgarishlar dunyo hamjamiyatida O'zbekistonga bo'lgan qiziqishni yanada oshirib, uning xalqaro maydondagi nufuzini tobora mustahkamlamoqda. Xalqimizga xos bo'lgan bag'rikenglik va insonparvarlik madaniyatining ravnaqida millatlararo totuvlik, konfessiyalararo hamkorlik muhitining hukm surishi fuqarolarimizni xususan, yosh avlodni ona Vatanga fidoiy va sadoqat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasining yettinchi ustuvor yo'nalishi sifatida mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borishga bag'ishlangan «Millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash» deb nomlangan bandida quyidagi vazifalar belgilab berilgan:

1. Milliy madaniy markazlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish.
2. Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasining izchil amalga oshirilishini ta'minlash.

3. Turli millat yoshlari uchun qo'shimcha qulay shart-sharoitlar yaratish, ularda fuqarolik burchini anglash, vatanparvarlik, bag'rikenglikka asoslangan millatlararo muomala madaniyatini yuksaltirish.

4. Xorijiy tillarda faoliyat yuritayotgan hamda millatlararo munosabatlar sohasida davlat siyosatini yoritayotgan ommaviy axborot vositalarini davlat tomonidan qo'shimcha qo'llab-quvvatlash choralari ko'rish.

5. Xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida do'stlik jamiyatlari faoliyatini takomillashtirish [3].

Ijtimoiy taraqqiyot jarayoni milliy o'zlikni anglashning o'sishi tufayli, muayyan davlatda yashayotgan, o'z davlatchiligiga ega bo'lmagan etnik guruhlarda separatizm g'oyalarini vujudga kelishi mumkinligini ko'rsatgan. Bu esa, davlatning hududiy yaxlitligi, suverenitetiga xavf tug'dirishi mumkin. Bunday salbiy holatlarning oldini olish uchun muayyan davlat o'z hududidagi etnik guruhlarining muammo va ehtiyojlarini o'z vaqtida aniqlash va ularni hal etishning maqbul mexanizmlarini ishlab chiqishi lozim bo'ladi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bugungi kunda yurtimizda 130 dan ortiq millat va elatlar o'zaro inoq, totuvlikda yashab kelmoqda. Mamlakatimizda 16 ta konfessiyaga mansub diniy tashkilotlar erkin faoliyat yuritmoqda. O'z navbatida, mazkur konfessiyalarning o'z faoliyatini amalga oshirish va mamlakat hayotida faol ishtirok etishi uchun hamma imkoniyatlar mavjud. Respublika davlat ta'lim muassasalarida o'qitish 7 tilda olib borilyapti[4].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari Qo'mitasi qoshida 138 ta milliy madaniy markaz, 34 ta xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik jamiyatlari faoliyat olib bormoqda. Dunyoning 18 ta mamlakatidagi hamkorlar, 29 ta o'zbek emigratsiya va diasporalari bilan aloqalar yo'lga qo'yilgan bo'lib, o'zbek madaniyati kunlari, tili, xalqining o'ziga xos milliy an'ana, urf-odatlarini, targ'ib etishga yo'naltirilgan anjuman, seminar, davra suhbatlari, ko'rgazma, viktorina, konsert va boshqa tadbirlar o'tkazilmoqda va shu orqali millatlararo munosabatlar yanada mustahkamlanmoqda[5].

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasiga yoshlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyani ishlab chiqish hamda ma'rifat va diniy bag'rikenglik to'g'risidagi rezolyusiyani qabul qilishni taklif etdi. Shuningdek, O'zbekiston rahbari jahon jamoatchiligiga «islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini» yetkazishga chaqirdi.

«Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatarga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz», dedi O'zbekiston rahbari hamda islom dini «ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga» da'vat etishini qayd etdi».

O'zbekiston Prezidenti BMTga a'zo davlatlarga «BMT Bosh Assambleyasining «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyusiyasini qabul qilish taklifi» bilan murojaat qildi. «Bu hujjatning asosiy maqsadi — barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko'maklashishdan iborat.

Bag'rikenglik–inson huquqlarini qaror toptirish, plyuralizm (shu jumladan, etnomadaniy plyuralizm), demokratiya va huquqning tantanasiga ko'maklashish majburiyati. Bag'rikenglik aqidabozlikdan, haqiqatni mutlaqlashtirishdan voz kechishni anglatuvchi va inson huquqlari sohasidagi xalqaro huquqiy hujjatlarda o'rnatilgan qoidalarni tasdiqlovchi tushunchadir.

Bag'rikenglikni namoyon qilish inson huquqlariga befarq yoki ijtimoiy adolatsizlikka sabr-toqatli munosabatda bo'lish, iymon-e'tiqodidan voz kechib boshqalarning e'tiqodiga yon bosish emas. U shuni anglatadiki, har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa boshqalar ham ega ekanini tan olmog'i lozim. U shuni anglatadiki, odamlar tashqi ko'rinishi, qiyofasi, o'zini tutishi, nutqi, xulqi va qadriyatlari jihatidan farqlanadi, ular dunyoda yashashga va o'zlarining ana shu individualligini saqlab qolishga haqlidirlar. U yana shuni anglatadiki, bir kishining qarashlari boshqalarga majburan singdirilishi mumkin emas.[6]

Diniy bag'rikenglikning millatlararo munosabatlarga ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, din va diniy qadriyatlar O'zbekistonda shakllanayotgan etnosiyosiy paradigmaga qarshi chiqmaydi, balki rivojlanishini ta'minlashga o'z vosita va usullari bilan yordam beradi. Etnosiyosiy paradigmanning strategik maqsadi jamiyatning barcha a'zolari, shu jumladan dirga e'tiqod qiluvchilar, konfessiyalar, diniy tashkilot a'zolariga ham daxldordir.

Ikkinchidan, O'zbekiston dunyoviy demokratik, huquqiy davlat, unda din davlatdan ajratilgan, din davlat ishlariga aralashmaganidek, davlat ham diniy idoralar, tashkilotlar ichki ishlariga aralashmaydi. Biroq bu din va diniy idoralar, e'tiqod qiluvchilar istagan ishini qilishi, davlat va jamiyat hayotiga indifferant munosabatda bo'lishi mumkin, degan fikrga olib kelmasligi zarur. Dindorlar qanday ijtimoiy-axloqiy va siyosiy-huquqiy qadriyatlarga tayanishiga davlat, jamiyat befarq qaray olmaydi.

Uchinchidan, xalqlar, millatlar inoq yashaganida, strategik maqsadni o'zining hayotiy maqsadi sifatida qabul qilganida ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlash mumkin.

To'rtinchidan, polietnik davlatlarda etnomadaniy plyuralizm va politeizm tabiiy hol hisoblanadi. Etnomadaniy plyuralizm bilan politeizmni murosada ushlab turish, ularni ijtimoiy taraqqiyot manfaatlariga xizmat qilishini ta'minlash etnosiyosiy paradigma zimmasidagi murakkab vazifalardan biridir.

Beshinchidan, diniy bag'rikenglik destruktiv guruhlariga, fundamentalizm va terrorizmga xushomad, yon bosish emas, u mudom xatti-harakatlar va g'oyaviy qarashlarni ijobiy yoki salbiy xarakterga ega ekanini ajrata oladigan voqelikdir. Insonning "ijtimoiy mavjudot" ekanligi uning xatti-harakatlari va g'oyaviy qarashlariga ma'lum bir talablar, xatto cheklanishlar qo'yadi. Bu ijtimoiy talablar va cheklanishlar huquqiy normalar hamda ma'naviy-axloqiy imperativlar orqali belgilanadi.

Oltinchidan, millatlararo munosabatlarda dinga, diniy qadriyatlarga tayanish vijdon erkinligi orqali ta'minlanadi. Qaysi dinga e'tiqod qilish, qanday diniy qadriyatlarni e'zozlash, targ'ib etish va qo'llab-quvvatlash shaxsning konstitutsion huquqidir. Ammo din va diniy tashkilotlarning millatlararo munosabatlarga bevosita aralashishi, ularni u yoki bu shaklda

uyushtirish, bir millatni ikkinchisiga qarshi qo'yishi mumkin emas. Milliy-etnik din yoki diniy tashkilot bo'lishi davlatning polietnik va politeistik xususiyatiga ziddir. Dinga e'tiqod millat, etnik belgi tanlamaydi, u har bir insonning ixtiyoridagi ishdir.

Yettinchidan, millatlararo munosabatlarda din va diniy tashkilotlar to'plagan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-axloqiy tajribalardan foydalanish har ikki tomon, ayniqsa ijtimoiy taraqqiyot uchun, konstruktiv ahamiyatga ega. Lekin etnosiyosiy paradigma dinda konservativ va dogmatik unsurlar ham borligini, ulardan destruktiv kuchlar foydalanishga intilayotganini unutishi mumkin emas. Diniy fundamentalizm va terrorizm keng tarqalayotgani bois, davlatlararo, millatlararo munosabatlarda bir-biriga shubha bilan qarash, to'la ishonmaslik real voqelikka aylangan.

O'zbekistonda politeizm qaror topgan, aholining 95 foizdan ortig'i islom diniga, qolganlari boshqa dinlarga e'tiqod qiladi. Bizning mamlakatimiz azal-azaldan qadimiy dinlar rivoj topgan makon sifatida dunyo sivilizatsiyasi tarixida alohida mavqega ega.

Konstitutsiyamizning 31-moddasida: "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi", [7] deb belgilab qo'yilgan. Unda dunyoviy davlatning dinga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan asosiy tamoyillari o'z ifodasini topgan. Unga muvofiq:

birinchidan, davlat asosiy qonuni orqali dinga qarshi siyosat yurgizmaslikni o'z zimmasiga oladi;

ikkinchidan, e'tiqod qilish yoki qilmaslik har bir insonning ajralmas huquqi ekanligi e'tirof etiladi;

uchinchidan, yuqoridagi ikki asosiy tamoyillardan kelib chiqqan holda va jamiyatda e'tiqodiy munosabatlarni tartibga solish va uni ta'minlash uchun davlat diniy qarashlarning majburan singdirilishiga yo'l qo'ymaslikni kafolatlaydi.

Mustaqillik yillarida diniy tashkilotlarning soni ortib borgan. Agar 1990 yilda Respublikada 95 ta diniy tashkilot faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2020 yilga kelib, ularning soni 2300 tadan oshgan.

Istiqlol yillarida diniy o'quv yurtlari tizimi ham rivojlandi. Masalan, mustaqillikkacha bor - yo'g'i 2 ta islomiy diniy o'quv yurti ishlagan bo'lsa, bugun ularning soni 11 taga yetdi. Ilk marta diniy o'quv yurtlaritalabalarigaham stipendiya joriyetildi. Istiqlol yillarida imomlarning diniy ma'lumot darajasi ham sezilarli oshirilishiga erishildi. 1997 yilda ularning bor-yo'g'i 4,2 foizi oliy va o'rta maxsus diniy ma'lumotga ega bo'lgan bo'lsa, 2005 yilda bu ko'rsatkich 84,5 foizga, bugungi kunda u qariyb yuz foizga yetgan. [8]

O'zbekistonda millat va elatlar vakillarining diniy qiziqishlari hurmat qilinadi. Sho'rolar davrida tortib olingan va boshqa maqsadlarda foydalanilgan cherkov, xram, sig'inish uylari, muqaddas maskanlar e'tiqod qiluvchilarga qaytarib berildi. Hozir yurtimizda 30 dan ortiq provaslav xramlari faoliyat ko'rsatmoqda. Toshkentdagi Aleksandro-Nevskiy, Svyato-Vladimirskiy, Svyato-Uspenskiy, Farg'onadagi Svyato-Sergeevskiy, Olmaliqdagi Svyato-

Uspenskiy va boshqa xramlar millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirish, boshqa millat vakillariga hurmat va ehtirom g'oyasini singdirishga xizmat qilmoqda.

Shu narsa diqqatga sazovorki, cherkovlar barpo etishda turli millat va elat vakillari ham ishtirok etadilar. Masalan, Termizda pravoslav xramini barpo etishda mahalliy aholi ham qatnashgan.[9]

Respublikamizda eng ko'p konfessiyali hudud Toshkent shahri va Toshkent viloyati hisoblanadi. Ulardan keyingi o'rinda Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Navoiy viloyatlari turadi.

Millionlab odamlarning ongi, qalbi va ruhiyatiga ta'sir o'tkaza oladigan dinning jamiyat hayotidagi roliga to'g'ri baho bera olmaslik diniy qadriyatlarni taraqqiyot va dunyoviylik bilan uyg'unlashtirmaslik salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekistondagi diniy bag'rikenglik sharqona kadriyatlarga, sharqona sivilizatsiyaning hayotbaxsh kuchiga, ulardagi pozitiv tajribalarga asoslanmoqda. Bizning ko'pgina qadriyatlarimiz tarixan islom va undagi gumanistik an'analar bilan bog'liqdir.

Bizning fikrimizcha, islomdagi yangi etnosiyosiy paradigmani va mamlakatimizdagi totuvlik, birodarlik va bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlashga yordam beradigan qadriyatlarni, ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni yanada keng o'rganish, targ'ib etish lozim.

Polietnik va politeistik davlatlarda konfessiyalararo munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Konfessiyalararo munosabatlarning bag'rikenglik asoslariga qurilishi jamiyatdagi umumiy ma'naviy muhitga, qolaversa, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatadi. Islom Karimov ta'kidlaganidek: "Bizning mustaqil, hur, ko'pmillatli mamlakatimizda islom dini bilan barobar pravoslavie, iudaizm, katolitsizm singari o'ndan ortiq boshqa konfessiyalar mutlaqo erkin faoliyat ko'rsatmoqda. Qaysi din yoki mazhabga mansubligidan qat'iy nazar, bu konfessiyalarning vakillari biz bilan yelkama-yelka turib, O'zbekiston xalqlarining farovonligi va ravnaqi uchun astoydil mehnat qilayotganliklari bizni mamnun etadi".[10]

Bugun kunda xalqaro terrorizm, radikalizm, mutaassiblik, ekstremizm kabi illatlarning chegara bilmasligi, bu jahon jamoatchiligida jiddiy tashvish va xavotir uyg'otayotgani ajablanarli emas. Mazkur illatlarga qarshi kurashda millatlararo totuvlik va hamkorlik yetakchi o'rinni egallaydi.

Yurtimizning bu borada olib borayotgan sa'y-harakatlari dunyo miqyosida o'zga mamlakatlarga namuna bo'layotganligi alohida e'tirof etilmoqda. Bu haqda fikr yuritilganda 2018 yil 12 dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasining yalpi majlisida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" nomli maxsus rezolyusiya qabul qilinganligini alohida eslab o'tish o'rinlidir. Mazkur rezolyusiyaning qabul qilinishi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning 2017 yil sentabr oyida Nyu-York shahrida bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida ilgari surgan tashabbusning amaliy ifodasi sifatida aytib o'tish mumkin.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida: "O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'alariga doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida

o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu – bizning eng katta boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash barchamizning burchimizdir"[11],–deya bejiz ta'kidlanmagan.

Xalqimiz mentaliteti va ma'naviyatiga xos bo'lgan millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlanishi avvalo, jamiyatimizda ezgu g'oyalar va insoniy fazilatlarni kamol toptirish, yurtimizda tinchlik va barqarorlikni hukm surishining asosiy kafolati sanaladi. Va bundan keyin ham millatlararo totuvlik va hamjihatlik yurtimizda tinchlik, barqarorlikni saqlashning samarali omili bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Respublika baynamilal madaniyat markazi tashkil etilganining 10 yilligiga bag'ishlangan tantanali majlis qatnashchilariga tabrik. // Karimov I.A. Havfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-jild.- Toshkent: O'zbekiston, 2002.-B.181.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 19 sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. <https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/ozbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyoyev-bmt-bosh-assambleyasining-72sessiyasida-nutq-sozladi.html>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
5. Umarov X. O'zbekiston – bag'rikeng diyor. <https://oyina.uz/kiril/article/575>
6. YUNESKO XALQARO ME'YORIY HUJJATLARI. Konvesiyalar, bitimlar, protokollar, tavsiyanomalar, deklaratsiyalar. (To'plam) "Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi".- Toshkent: "Adolat", 2004. - 91-92 b.
7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – Toshkent: "O'zbekiston", 2014. – 8 b.
8. Husniddinov bag'rikenglik va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: "Akademiya", 2005. – 116-17 b; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi diniy ishlar qo'mitasining joriy arxivi. 1991 – 2020 yillaridagi hisobotidan.
9. Boboxadjaev M. Respublika Uzbekistan: Ocherki mejnatsionalnix i mejkonfesionalnix otnosheniy, vneshnoekonomicheskix svyazey. – Toshkent: "Sharq", 1996. – S. 35.
10. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. –Toshkent: O'zbekiston, 1995. – B.175.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>

10.00.00

FILOLOGIYA FANLARI
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

ISTIQLOL DAVRI O'ZBEK SHE'RIYATI JANRLAR TASNIFIQA DOIR AYRIM
MULOHAZALAR

Quvonch Mamiraliyev Qurvonboy o'g'li

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch
doktoranti

E-mail: mamiraliyevquvonchbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada istiqlol davrida she'riy janrlarning o'rganilishi va yangilanish tamoyillari, she'riy janrlarning qorishiq holatda o'zbek she'riyatida uchrashi tahlilga tortilgan va mazkur hodisaga adabiyot nazariyasi nuqtayi nazaridan yondashilgan. Bundan tashqari, ushbu maqolada janrlar modifikatsiyasi hodisasi o'zbek she'riyatida hali o'rganilmagan hodisa sifatida ham ahamiyatli ekanligi ta'kidlab o'tilgan va asoslashga harakat qilingan. Barmoq vaznida yozilgan she'rlarni janrlarga ajratish masalasi va she'riy janrlarning modifikatsiyalashuv hodisasiga alohida to'xtalib o'tilgan. Maqolani yozishda adabiyotshunoslik metodologiyasining qiyosiy, psixologik, sotsiologik kabi tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Modifikatsiya, janr, she'riyat, janrlar mutatsiyasi, aruz, barmoq vazni, shakl va mazmun, meditatif lirika, ta'vsiy lirika, metod, psixologik tahlil, modernizm.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О КЛАССИФИКАЦИИ ЖАНРОВ В УЗБЕКСКОЙ
ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Мамиралиев Қувонч Қурвонбой ўғли

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени
Алишера Навои аспирант

E-mail: mamiraliyevquvonchbek@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируются принципы изучения и обновления поэтических жанров в период независимости, встречи поэтических жанров в смешанном состоянии в узбекской поэзии, а также рассматривается это явление с точки зрения теории литературы. Кроме того, в данной статье подчеркивается и делается попытка обосновать значение феномена жанровой модификации в узбекской поэзии как неизученного явления. Специально обсуждался вопрос о делении стихов, написанных пальчиковым весом, на жанры и явление видоизменения поэтических жанров. При написании статьи использовались методы сравнительного, психологического и социологического анализа литературоведческой методологии.

Ключевые слова: Модификация, жанр, поэзия, мутация жанров, знак, вес пальцев, форма и содержание, медитативная лирика, описательная лирика, метод, психологический анализ, модернизм.

SOME CONSIDERATIONS ON THE CLASSIFICATION OF GENRES IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Mamiraliyev Kuvonch Qurvonboy o'g'li

Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

PhD student

E-mail: mamiraliyevquvonchbek@gmail.com

Annotation: *In this article, the principles of the study and renewal of poetic genres in the period of independence, the meeting of poetic genres in a mixed state in Uzbek poetry are analyzed, and this phenomenon is approached from the point of view of literary theory. In addition, this article emphasizes and tries to justify the importance of genre modification phenomenon in Uzbek poetry as an unexplored phenomenon. The question of dividing the poems written in finger weight into genres and the phenomenon of modification of the poetic genres was specially discussed. Comparative, psychological, and sociological analysis methods of literary methodology were used in writing the article.*

Key words: *Modification, genre, poetry, mutation of genres, sign, finger weight, form and content, meditative lyric, descriptive lyric, method, psychological analysis, modernism.*

Kirish

XX asrning oxiridan boshlab o'zbek she'riyatida shakl va mazmundagi o'zgarishlar kuchaya boshladi. "Natijada she'riyatimiz asrlar davomida amal qilib kelingan poetik kanonlar inkor qilinib, o'zgargan mazmun-mohiyatga mos yangi shakl bobida izlanishlar davriga kirdi. Bu izlanishlarning eng muhim va she'riyatimizda tub yangilanishga olib kelgan yo'nalishlari sifatida she'rning ritmik-intonatsion sathida, poetik ifoda yo'sini va subyektiv tashkillanishdagi o'zgarishlarni ko'rsatish mumkin"[8;274]. Ilm-fanning shiddat bilan rivojlanishi barcha sohalarning mazmun va mohiyatiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmayapti. Bu jarayon, o'z navbatida, adabiyotning ham shakl va mazmuniga yaxshigina o'zgarishlarni olib kirmoqda. Zero, adabiyot turg'un hodisa emas, u rivojlanib, yangilanib boradi.

Adabiyotlar tahlili

O'zbek adabiyotida lirik asarlarni janrlarga ajratishning bahsli tomonlari ko'p. Lirik turning janrlar masalasi bo'yicha turli-tuman nazariy qarashlar mavjud. Jumaladan, I.Sulton, U.To'ychiyev, N.Shukurov, M.Ibrohimov. O.Nosirov, R.Orzibekov, H.Umurov, T.Boboev, D.Quronov, U.Hamdamiy kabi bir qator adabiyotshunos olimlar lirik janrlar nazariyasiga oid o'zlarining ilmiy-nazariy tahlillarini, fikr mulohazalarni bildirishgan. Avvalo, janrning xususiyatlari, uning belgilari haqida to'xtalsak. "Adabiyotshunoslik lug'ati" [7;79] da janr shunday ta'riflanadi: "**Janr** (fr. genre – jins, tur, xil) – adabiy janr, adabiy asarlarning tarixan shakllanuvchi tipi, muayyan davr milliy yoki jahon adabiyotida umumiy xususiyatlari bilan turli ko'lamdagi guruhlarini tashkil qiluvchi asarlarni anglatuvchi tushuncha. ...Tarixiy kategoriya sifatida adabiy janrlar sistemasi muttasil harakatda yashaydi: yangi janrlar vujudga keladi, takomillashadi, iste'moldan chiqadi; har bir alohida janrda ham muttasil sifat o'zgarishlari kuzatiladi, badiiy ijod amaliyoti uning shakliy va mazmuniy xususiyatlariga muttasil o'zgartirishlar kiritib boradi. Ikkinchi tomondan, yangi davr adabiyotida, XVIII asrdan boshlab, badiiy ijodda individ rolining muttasil ortib borishi barobaridadada an'anaviy janr kanonlari ham yemirilib boradi: endilikda muayyan ijodkorning u yoki bu janrda yaratgan asari ham qator o'ziga xosliklarni, ya'ni konkret asarga xos janr xususiyatlarini namoyon etaveradi. Yana bir jihati, har

bir davr adabiyotidagi janrlar tizimi adabiy an'analarning davomi va adabiy aloqalar natijasi o'laroq, yanada rang-barang tus oladi: faol janrlar bilan bir qatorda an'anaviy va xorijiy adabiyotlardan o'zlashgan janrlar ham iste'molda bo'ladi. Demak, har bir davr adabiyotining janrlar tizimini sinxroniya va diaxroniya aspektlarida o'rganish taqozo etiladi. Bu tabiiy ham, chunki, birinchidan, janrlar sistemasi muttasil o'zgarishda ekan, u haqdagi nazariy qarash ham adabiyot taraqqiyotining o'tib bo'lingan muayyan bosqichiga nisbatangina tugallanishi mumkin. Ikkinchidan, ijod amaliyotida individuallikning roli ortgan sharoitda janr kanonlarini qat'iy belgilab bo'lmaydi, shu bois ta'rif va tasnifda har bir janrga xos eng umumiy belgilarni asosga olish bilan qanoatlanishga to'g'ri keladi..." Bundan ko'rinadiki, janr turg'un emas, u vaqt o'tgan sari o'zgarib, yangilanib boradi yoki ba'zi hollarda esa eskirishi (bugungi kunda kam foydalaniladigan, ko'p murojaat qilinmaydigan janrlar: masalan, ta'rix, muammo va boshq.) mumkin. Ayniqsa, sintezlashuv — modifikatsiya jarayoniga bugungi kunda lirik janrlarda an'anaviylik va zamonaviylik qorishmasi sifatida ko'p duch kelamiz. Chunki bir janrning ichida ko'p hollarda boshqa janr va uning unsurlari, elementlari mavjud bo'lgan. To'xta Boboyev: "mumtoz she'riyatimizdagi (aruzda yaratilgan) lirik she'rlarning janr xususiyatlarini aniqlash hozirgi zamon poeziyasidagi (barmoqda yozilgan) lirik she'rlarning janr xususiyatlarini aniqlashga nisbatan ancha oson va qulay", — deganida anchayin haq.

Tadqiqot metodologiyasi

Hozirgi o'zbek she'riyatining nazariy masalalarini o'rganishda, xulosalar chiqarishda, albatta, o'tmish adabiyotiga va jahon adabiyoti nazariyasi meterilaiga suyaniladi. Hozirgi o'zbek lirikasida janrlarning nihoyatda xilma-xil ekanligi ularni o'rganishda tasniflashdan uyog'iga o'tish qiyinderk tuyuladi. O'zbek she'riyatining janriy tuzilishlarini adabiyotshunos olimlar turlicha o'rganishgan. Quyida she'riy asarlarning bir necha tasniflariga e'tibor qaratamiz.

Tahlillar va natijalar

Adabiyotshunos olim M.Ibrohimov janrlar tasnifi bo'yicha shunday yozadi: "Bizningcha, poeziya janrlarini tasnif etishda ularni tanlagan u yoki bu mavzuni aks ettirishda bir-birini farqlantirib turvchi qonuniy shakl xususiyatlarini, ayrimlarida esa ifoda etilgan pafosning sifatini asosiy prinsip qilib olish lozim. Shunda janrlarning alohida tiplari va har bir janrning ichki xillarini aniqlab olish imkoniyati tug'iladi. Masalan:

I tip. Qonuniy xususiyatlari misralar soni va qofiyalanish tartibiga ko'ra qat'iy belgilangan janrlar: fard, ruboiy, tuyuq, to'rtlik, beshlik, oltilik, sakkizlik, o'nlik, sonet va boshqalar.

II tip. Qonuniy xususiyatlari band qurilishi va bandlardagi misralarning qofiyalanish tartibi bilan belgilanadigan janrlar: g'azal, musallas, qit'a, murabba, masnaviy, muxammas, musaddas, muashshar kabilar.

III tip. Qonuniy xususiyatlari asarda aks etgan pafosga, kechinmalarning mungli yoki shodiyonaligi, tantanavorligiga, satirik va yumoristik ruhning ustunligiga qarab belgilanadigan janrlar: marsiya, qasida, gimn, masal, she'riy ocherk, she'ri felyeton, parodiya, epigrama va hokazolar.

IV tip. Asosiy xususiyatlari musiqa, raqs san'ati bilan bog'liq ya'ni o'qilishidan tashqari kuylanishi, ijro etilishi ham belgilaydigan janrlar (qo'shiq va uning xillari: marsh, yalla, o'lan, lapar, alla, romans, syuita, kantata kabilar.)

V tip. Qonuniy xususiyatlari hayotdagi voqealarni, turmush hodisalarini, qahramonlar xarakterini liro-epik tasvirlanishiga, yaratilishiga qarab belgilanadigan janrlar: ballada, poema, she'riy povest, she'riy roman.

VI tip. Janr xususiyatlari poeziyaning hech bir janri qonuniyatlariga mos kelmaydigan “she’r” lardir”. [3;22]

Olim boshqa mamlakatlar adabiyotshunosligidagi lirik janrlar tasnifi bilan ham yaxshi tanish. U XX asr o‘zbek she’riyatidagi janrlar tizimiga alohida e’tibor beradi. Ammo olim lirik janrlarni tasniflarga ajratganda bir nechta noaniqliklar ko‘zga tashlanadi. Jumladan, adabiyotshunos olim lirik janrlarni tiplarga bo‘lganda ma’lum bir tamoyilga suyunmaydi. Shuningdek, she’riy shakllar ham janr sifatida berilishi va folklorga xos bo‘lgan janrlar ham aralash holatda kelishi tadqiqotchi nigohidan chetda qoladi. E’tibor berib qaralsa, “janr xususiyatlari poeziyaning hech bir janri qonuniyatlariga mos kelmaydigan “she’r” lar” ning nazariy asoslari haqida gapirilmaydi. Ya’ni bunda qorishiq janrlar haqida fikr yuritilayotganligini bilish mumkin.

Bugungi adabiyotshunoslikda she’riy asarlarni mavzu-muammolari mohiyatiga ko‘ra tasniflash prinsipi ustuvor yo‘nalish kasb etdi” [5;318]. Bundan ko‘rinadiki, she’riy asarlarni janrlarga ajratishda mazmun birlamchi vostiga aylanib bormoqda. Chunki buguni kun o‘zbek she’riyati janr qonuniytlarida chegara bilmayapti. Janrning barcha jihatlarini ochib beruvchi alomatlarni ko‘rsatish qiyin: sababi adabiy janrlar hamisha qorishiq holda yashaydi.

Adabiyotshunos N.Shukurov: “Lirik asarlarning janrlarini aniqlashda she’rlarning bo‘rtib ko‘rinuvchi stilistik xususiyatlari va obrazli strukturasidan kelib chiqish kerak. Ana shu prinsiplar asos qilib olinsa, lirik janrlarni aniqlash vujudga keladi” , — hisoblaydi va ularni shu holatda tasniflab ko‘rsatadi.

1.Ijtimoiy-publitsistik lirika. 2.Intim lirika. 3.Ramziy lirika. 4. Voqeaband lirika. 5. Hajviy lirika [9;96].

Ammo lirik asarlarni ushbu holatda janrlarga ajratish ham ular o‘rtasidagi chegaralarni aniq belgilab berolmaydi. Buning asosiy sabablaridan biri lirikada janr chegaralarining biridan boshqasiga o‘tib qorishib ketganligidadir. Masalan, yuqoridagi tasnif bo‘yicha hajviy lirikada voqeabandlikni ham ko‘rishimiz mumkim (E.Vohidov “Tandir kiygan Matmusa”). Ushbu she’rda ma’lum bir voqea ixcham shaklda hajv qilinadi. Demak, ham hajviy lirika, ham voqeaband lirika aralshib ketgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi tasnif ham aynan lirikada janrlar masalasini aniqlashtirib berolmaydi.

Adabiyotshunos H.Umurov [10;227] lirik janrlarni tasniflashda she’rshunos olim U.To‘ychievning qarashlariga tayanadi.

Aynan, oxirgi tasnifdan ko‘rishimiz mumkinki, mumtoz she’riyatimizdagi janrlarda ham modifikatsiyalshuv mavjud bo‘lgan. Bir janrning elementlari boshqa bir janrlarda ham namoyon bo‘lgan. Ammo ba’zida bu holat modifikatsiya jarayoni emas, janrning turi sifatida ham bayon etilgan. Buni yuqoridagi tasniflardan ham ko‘rishimiz mumkin.

Adabiyotshunos D.Quronov [6;243] o‘zbek adabiyotida shu paytgacha qo‘llanilgan she’riy janrlarni quyidagicha turlarga ajratadi:

- 1) shakl xususiyatlari (bandning tuzilishi, qofiyalanish tartibi, vazn xususiyatlari va h.)ga ko‘ra ajratiluvchi janrlar: g‘azal, mustazod, tuyuq, ruboiy, tarjiband, tarkibband, musammatlar;
- 2) anjumanga mo‘ljallangan janrlar: nazira, badiha, muammo, chiston (lug‘z);
- 3) xalq og‘zaki ijodi janrlari (va xalq yo‘lidagi stilizatsiyalar): qo‘shiq, alla, aytishuv; baxshiyona va sh.k.;
- 4) xorijiy adabiyotlardan o‘zlashgan janrlar: sonet, xokku, tanka, oktava, epigramma, epitafiya va h.k.;

5) individual ijodiy eksperiment tarzida maydonga kelgan janrlar: qayirma (A.Suyun), ignabarg, uchchanoq (A.Obidjon), fiqra (F.Afro'z). Olim bu tasnifni mukammalilik da'vosidan yiroqligini ta'kidlaydi. To'g'ri, bu janrlarning hammasi ham bugun faol qo'llanmaydi, ammo ular ba'zi shoirlar ijodida mavjud. Qaysidir janrlar hozirgi she'riyat uchun an'anaviy, qaysilaridir o'zlashma, bosh biri esa hali ham ijodiy izlanishlar sifatida namoyon bo'lib kelmoqda. **Hozirgi she'riyatimizning, ya'ni barmoq vaznida yozilgan va modern she'rlarning o'z janri bormi?** Adabiyotshunos I.Sulton mumtoz lirik janrlar haqida fikr bildirib, ular hozirgi she'riyatimizda uchragani bilan janrlarga ajratish urf emasligini ta'kidlaydi. Olimning aytishicha, "... she'riy shaklda yozilgan har qanday asar she'r nomi bilan ataladi. Har bir lirika asari dastavval she'rdir, undan keyin ma'lum bir janrga (g'azal, ruboiy, doston, poema, qo'shiq va hokazolarga) mansub asardir" [4; 308]. O'z vaqtida adabiyotshunos Izzat Sulton falsafiy lirika, ishqiy lirika, siyosiy lirika kabi tasniflarga munosabat bildirib o'tadi va bu buni ilmiy asosga ega emas deb ta'kidlaydi. Mazkur fikrga o'z navbatida adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov [6;242] ham qo'shiladi va mazmunning o'zi janrni belgilovchi asos bo'la olmaydi, bunday yondashuvda janr mohiyati buzib tushunilgan bo'lib chiqadi, janr – eng avval shakl hodisasi, muayyan mazmun tipini shakllantirish va ifodalashga xizmat qiluvchi shakl hodisasidir, deya munosabat bildirib o'tadi.

Ikki jidlik Adabiyot nazariyasi kitobida ham janrlar masalasida ham asosli fikrlar berib o'tilgan. Ayni choqda, "Lirikamizning bugungi janr qiyofasini ko'proq qandaydir qorishiq, eski, "sof janr" talablaridan holi, "universal", sintetik she'riy shakl belgilamoqda" [2;267] deb ta'kidlanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, adabiyotshunos D.Quronov hozirgi she'riyat janrlarini lirik kechinma subyekt i va obyekt i nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflaydi: [6; 244]

- 1.Ijroviy lirika.
- 2.Personajli lirika.
- 3.Meditativ lirika
- 4.Tavsifiy lirika (uning ko'rinishlari: peyzaj lirikasi, voqeaband lirika)

Janr qonuniyatlarini faqat shakl nuqtayi nazaridan belgilash lirik tur janrlariga bir tomonlama qarashga, janrning turg'unlashuviga olib keladi. Aslida, janr turg'un bo'lmasligi lozim, unga erkinlik berilishi kerak. Negaki, shoir she'r yozayotganda o'z qalb kechinmalarini turg'un shakllarga tushirishi she'rning badiiy qimmatini tushiradi va she'rda aql asosiy rol o'ynaydi, tuyg'u esa aqlning soyasida qolib ketadi. She'r so'zining ham lug'aviy ma'nosi (arab) "tuyg'u", shoir esa "tuyg'uchi" dir. Demak, she'rda tuyg'u asosiy rol o'ynashi va u shaklga bog'lanib qolmasligi lozim. Lirikaga faqat obyekt nuqtayi nazaridan emas, ko'proq subyekt nuqtayi nazaridan qarash maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Shu jihatdan, adabiyotshunos D.Quronov lirik turni janrlarga ajratishda lirik kechinma obyekt i va subyekt i nuqtayi nazaridan yondashganini ma'qullaymiz, ammo bu tasnif mukammalilik da'vosidan yiroq ekanlagini olimning o'zi qayd etib o'tadi.

Yozuvchi va adabiyotshunos olim U.Hamdamiy o'zining "Yangilanish ehtiyoji" [8;196] kitobida istiqlool davri o'zbek she'riyatini ifoda usuliga ko'ra turli-tuman ekanligini ta'kidlaydi va ularni asosan besh qismga ajratadi:

- 1.An'anaviy barmoq
- 2.Xalqona ohang

3. Aruz.

4. Modernistik ohang (yoki ohangsizlik)

5. Sinkretik (qorishiq) ifoda usuli.

Umuman, muayyan janr va uning belgilari tarixiylik asosida yondashishni talab qiladi. Bir janr tarixi boshqasini o'xshamaydi. Har bir janr aralash (sinkretik) tarzda yashaydi, tabaqalanish shundan keyin boshlanadi [1;135], — deyiladi. Bizningcha, bu qarash asossizdek ko'rinadi. Chunki janr aralash (sinkretik) bo'lishi uchun avval paydo bo'lgan bo'lishi lozim. Janr paydo bo'lgandan so'nggina yillar davomida silliqiladi, tarashlanadi, tekislanadi va boshqa janrlar qorishib mutatsiyaga uchrashi mumkin. Janrning haqiqiy tabiatini uning mazmuni belgilashi kerak. Gohi janr shakli janr tabiatini belgilashda muhim rol o'ynaydi, chunki unda shaklning o'zi muayyam mazmunga ega bo'lgan bo'ladi. Agar janrning shakli yoki mazmuni boshqa janrlarda ham ko'rinsa, janrning tabiati buziladi va u boshqa janrlar bilan qorishib — mutatsiyaga uchraydi. Bu holat, ayniqsa, istiqlol davri o'zbek she'riyatida alohida bir jarayon kasb etib ulgurdi. Chunki barmoq vaznida yozilgan she'rlarni qaysi janrga kiritish, hozirgi zamonaviy she'riyatimizda yozilayotgan she'rlarda janr xususiyatlarini aniqlash bir muncha mushkul. Chunki, ularning ko'plaridagi ma'no an'anaviy, shakl esa zamonaviy tus olib ulgurdi. Aynan, mana shu jarayon istiqlol davri o'zbek she'riyatida janrlar mutatsiyasi degan hodisaning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Xo'sh, bu jarayonning paydo bo'lishiga sabab nima? Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Texnika asri ilm-fanga, inson tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Inson kundan kun yangi narsalarga intilmoqda, yangi kashfiyotlar yaratilmoqda. Shu jumladan, adabiyotda ham yangiliklar paydo bo'loqda. She'riyatda modernizm, postmodernizm, kibermmodernizm kabi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga inson tafakkuri, taraqqiyotidagi evrilishlar sabab bo'lmoqda. Adabiyotdagi eski shakllar sekin-sekin o'z o'rnini yangi shakllarga bo'shatib, an'anaviylik hamda zamonaviylik qorishib yangi janrlar, yo'nalishlar paydo bo'lmoqda. Biz ularni janr sifatida qabul qilishimiz kerakmi yoki she'riy shakl sifatida qarashimiz maqsadga muvofiqmi, degan savollar ham bor, albatta.

Xulosa

Ko'rinib turibdiki, har davrda she'riy janrlar masalasiga qarash turlicha bo'lgan. Har bir adabiyotshunos olim lirik asarlarni janrlarga ajratish bo'yicha o'z fikrini asoslashga harkat qilgan. Kimdir lirik asar janrini belgilashda mazmunni asosiy vosita qilish kera desa, boshqa olim shakl janr xususiyatini belgilashda muhim omil bo'lishi kerak degan fikrni aytadi. Biz buni yanada aniqlashtirish maqsadida boshqa jahon adabiyotida badiiy asarlarni janrlarga bo'lishda qaysi vositalar yetakchi omil sanalishiga ham e'tibor qaratdik. Umuman, jahon adabiyotida ham lirik asarlar masalasida aniq qonuniyatlar mavjud. XIX asrning o'rtalariga kelib, Yevropa she'riyatida janrlararo chegaralarining yo'qolib borishini ko'rishimiz mumkin. Jahon adabiyotida ko'plab ijodkorlar erkin she'r yozadi. Ammo ko'plab she'rlarda qofiya va bog'inlari mavjud bo'lsa ham, ular janr nuqtayi nazaridan tasniflamaydi. Barcha lirik asarlarga umumiy she'r deb qaraydi. Amerikada ham ingliz tilida g'azal yozadigan ijodkorlar talaygina. Ular o'zlariga xohlagan mavzularini g'azal shakliga solib yozishlari mumkin. Demak bundan ko'rinadiki, g'azal janr emas, she'riy shakl sifatida qaralar ekan.

Demak, janrlar tasnifi bo'yicha adabiyotshunos olimlarning fikri turlicha. Biror bir tasnif mukammallik da'vosidan yiroq. Chunki, bu davr she'riyatida janrlar qorishiq holatda ekanligini, janrning esa doimiy rivojlanib, sayqallanib turishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Адабий тур ва жанрлар. 3 жилдлик. 2- жилд. –Б. 335.
2. Адабиёт назарияси. 2 томлик. 2-т.- Т.: Фан, 1979.- Б.267
3. Иброҳимов М. Ўзбек совет поезияси жанрларининг таркиб топиши. –Тошкент: Фан, 1983.-Б.22.
4. Султон И. Адабиёт назарияси.-Т.: Ўқитувчи, 1986. -408 б.
5. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. - М.:Высшая школа, 1970. –С.318.
6. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Академнашр, 2018. -243 б.
7. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: Академнашр, 2010. –Б 79.
8. Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърляти. Илмий мақолалар. –Т.: Адиб, 2012. –Б. 274.
9. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. — Тошкент: 1973. 96 б.
10. Умунов Х. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: 2004. – 227 б.

KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYA RIVOJLANISHIDA TO'SIQLARNI BARTARAF ETISH

Primkulova Sadoqat, Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
e-mail: sadopirim@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada chet til o'rgatishda muloqot va o'zaro ta'sirni yaxshilash uchun nima qilish mumkinligi haqida fikr yuritilib, ular bo'yicha chora-tadbirlar: shaxsga qaratilgan yondashuv, ijtimoiy huquq hamda vaziyatni qo'llab-quvvatlash bosqichlari tavsiflanadi. Bu yerda boshlang'ich nuqtalar insonlarning birlashishi muayyan shakllarini beradigan shartlar ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, tilda uyatchatnlik, perfekcionizm, stress holati, pessimizm

УСТРАНЕНИЕ ПРЕПЯТСТВИЙ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Примкулова Садокат, преподаватель Самаркандского государственного института
иностранных языков
e-mail: sadopirim@mail.ru

Аннотация: В статье рассказывается о том, что можно сделать для улучшения диалога и взаимодействия в обучении иностранному языку, описываются меры: ориентированный подход к личности, социальные права и этапы поддержки ситуации. Здесь основывается на том, что исходными точками являются условия, которые дают определенные формы единения людей.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, стыд на языке, перфекционизм, стресс, пессимизм

ELIMINATION OF OBSTACLES IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Primkulova Sadokat, lecturer at the Samarkand State Institute of Foreign Languages
e-mail: sadopirim@mail.ru

Abstract: The article describes what can be done to improve dialogue and interaction in teaching a foreign language, describes measures: a focused approach to the individual, social rights and stages of supporting the situation. Here it is based on the fact that the starting points are conditions that give certain forms of unity of people.

Keywords: communicative competence, language shame, perfectionism, stress, pessimism

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 19-maydagi "O'zbekistonda xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida mamlakatimiz Oliy o'quv yurtlarida bo'lajak chet til o'qituvchilari kasb mahoratlarini jahon andozalari darajalariga olib chiqish vazifasi qo'yilgan. Bunda, xususan, ularning til bilish darajalari, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Chet til o'qitishda kommunikativ tazzorgarlikni

shakllantirish va xorijiy tilde erkin muloqot olib boorish yo'lida turli to'siqlarni bartaraf etish masalasini hal qilish alohida dolzarblik kasb etadi. Bunda shaxsga qaratilgan yondoshuvning ahamiyatini alohida tahlil etish lozim bo'ladi. Mazkur maqolada nemis tilida muloqot qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar to'g'risida mulohaza yuritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Nemis olimi Meyer [5] fikricha, kommunikativ kompetentsiya individual xususiyat emas. Bu ijtimoiy ishlab chiqarish, interaktiv holat hisoblanadi va faqat muloqot orqali rivojlanishi mumkin bo'lgan natijadir. Weigmann ham kommunikativ kompetentsiyani avtomatik ravishda egallash mumkin emas deb hisoblaydi. Kommunikativ kompetentsiyaga faqat til ko'nikmalari va qobiliyatlarini tizimli o'rganish orqali erishish mumkin [8. 111-112].

Kommunikativ kompetensiya 1960-yillardan boshlab chet tilini o'qitishda muhim rol o'ynadi. Kommunikativ til darslarida audiolingual usulda ba'zi idiomalarni oddiygina yodlash muhim hisoblanmaydi. Buning o'rniga chet tilini o'rgatish talabalarga chet tilida kundalik vaziyatlarni hal qilish imkonini berishi kerak edi [8. 111-112].

Muloqot - bu har bir kishi o'z fikrlarini ifodalash uchun kundalik vaziyatlarda kerak bo'lgan holatdir. "Muloqot" lug'atda [8. 929] quyidagicha ta'riflanadi: "Bir-birini tushunish; ayniqsa til, belgilari yordamida shaxslararo harakat. Muloqot nafaqat o'zini ifoda etish qobiliyatini, balki aytilganlarni to'g'ri talqin qilish va boshqasiga murojaat qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Muloqot, asosan, taqlid orqali ongsiz ravishda erishiladi va o'rganish butun umr davom etadigan jarayondir. Qanday qilib va nimani o'rganish har bir shaxsning o'ziga bog'liq [7. 4-8].

Kommunikativ kompetentsiyaning turli xil talqinlari mavjud. Ularning ichida aksariyati antropolog va sotsiolingvist Dell Hymesning [3. 27] ta'rifiga asoslanadi, bu dastlab eng mos deb hisoblanadi. U 1960-yillarning o'rtalarida "kommunikativ kompetensiya" atamasini kiritgan [1] Hymes uchun kompetensiya tildan foydalanish qoidalarini bilishni anglatardi. Foydalanish qoidalari bo'lmasa, grammatika qoidalari ham qo'llanilmaydi [3. 13-14]. Hymes (1979, 14) fikricha, kommunikativ kompetensiya nafaqat so'zlovchining grammatik bilimlaridan, balki psixolingvistik, sotsial-madaniy va pragmatik bilimlardan ham iboratdir va u kommunikativ kompetentsiyaga tildan foydalanishning tegishli qobiliyatini, ya'ni bu bilimlarning amalda qo'llanilishini bilishni nazarda tutadi [3. 14].

Hymes tilda kommunikativ kompetentsiyaga ega bo'lgan shaxs til tizimini bilish bilan bir qatorda quyidagi jihatlarga nisbatan tildan foydalanish qobiliyatiga ega deb hisoblaydi:

- Grammatik bilim: mumkinmi va qanday rasmiy darajada tuzilishi kerak;
- Imkoniyatlilik: biror narsa mumkinmi va qay darajada, masalan, xotira chegarasi darajasidami yoki jumla uzunligi chegarasi darajasida bo'lishi kerakmi;
- Kontekstga aloqadorlik: aytilgan gaplar mos keladimi va qay darajada kontekstga va vaziyatga mos keladi;
- Ijro: biror narsa ifodalanganmi va qay darajada ifodalangan yoki ifodalanmagan, va qanday bayonot yoki xatti-harakatlar berilgan narsani nazarda tutadi [3. 21-24].

Kommunikativ kompetensiya, ya'ni tildan foydalanish qobiliyati barcha to'rtta xususiyat bilan bog'liq. Yuqoridagi jihatlardan birortasini bilish butun kommunikativ kompetentsiyaning faqat bir qismidir. Hymesning kommunikativ kompetensiya ta'rifiga yana bir jihat qo'shdi, ya'ni til funksiyasini [7. 12-15]. Bu kontekstdagi funktsiyani grammatik bayonot sifatida tushunmaslik kerak, lekin qaysi til uchun ishlatilganligi haqidagi savolga, ya'ni, so'zning maqsadiga ishora qiladi. Demak, savol qanday aytilganida emas, nima yoki nima uchun aytilganida muhim.

Til turli maqsadlarda ishlatiladi, masalan, kimdandir biror narsa so'ramoq va hokazo. Gapning vazifasini faqat shu mazmunda tushunish mumkin.

Tilni o'zlashtirish muloqotning to'rt jihatini o'z ichiga oladi: gapirish, tinglash, yozish va o'qish. Tarixiy sharhdan ko'rinib turibdiki, chet tilini o'rgatish maqsadi tobora og'zaki muloqot ko'nikmalariga o'tmoqda. Masalan, boshqa ko'nikmalarni o'zlashtirish oshirildi. «Audiolingual metod»da og'zaki nutq foydasiga butunlay voz kechilgan. Biroq, barcha to'rtta mahorat bir xil darajada muhim deb tan olinishi kerak. O'zini ifoda eta olish va chet tilida tushunish uchun ularning barchasini o'zlashtirish kerak. Bugungi kunda chet tilining muntazam darslarida og'zaki muloqotga urg'u beriladi, lekin muloqotning boshqa jihatlar ham, albatta, teng darajada qo'llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada tadqiqot chet til (nemis tili)da muloqot qolish yuzaga keladigan qiyinchiliklar umumlashtirish, tahlil, muayyanlashtirish, mavzuiy guruhlariga ajratish, tavsiflash kabi metodik yondoshuvlarga asoslangan holda amalga oshirilgan

Tahlillar va natijalar

Til o'rganishda to'rtta malakani tasniflashning turli usullari mavjud. Gapirish va tinglash og'zaki nutq, o'qish va yozish esa yozma qobiliyat deb hisoblanadi. Bu aniq tasnif. Boshqa nuqtai nazardan, yozish va gapirishni ishlab chiqarish qobiliyatlari, tinglash va o'qishni esa retseptiv qobiliyatlar deb tasniflash mumkin. Ushbu bo'linishni juda aniq qilib bo'lmaydi, chunki subregionlar bir-birining ustiga chiqadi. Til bilan samarali shug'ullanish uchun talabalar allaqachon biror bilimga ega bo'lishlari kerak, masalan. ular o'zlaridan oldin kelishik shakllarini ko'rgan va eshitgan bo'lishi kerak. Tildan foydalanish universal bo'lishi kerak, shunda o'quvchilar tilni qisman ongsiz tahlil qilish uchun yetarli "ma'lumotlar" oladilar.

Boshqa tomondan, mashhur maqolda shunday deyilgan: "Egallangan bilim yuqolmaydi", ammo bor bilimlar qanchalik xilma-xil bo'lmasin, qo'llanilishi, albatta, cheklangan. Garchi, masalan, qaratqich kelishigi tizimi bilan tanish bo'lganlar o'z gaplarida qaratqich kelishigining to'g'ri shakllarini yasashda qiynaladi.

Og'zaki xulosa har doim og'zaki va yozma ma'lumotlarga asoslanadi. Og'zaki nutqni o'rgatish, ayniqsa, katta guruhlarda qiyin deb hisoblanadi. Sinf xonasida amaliy sabablarga ko'ra bir guruh talabalar uchun og'zaki amaliyotga qaraganda 30 talaba uchun yozma amaliyotni tashkil etish osonroq. Yozish qobiliyatlari bilan solishtirganda, nutq qanday shakllarni qo'llash yoki qanday qilib eng yaxshi ifoda etish haqida o'ylash uchun ko'p vaqt talab qilmaydi. Talabaning og'zaki ifodasi tez tugaydi va uni osonlik bilan takrorlab bo'lmaydi. Ifodaning o'ziga xosligi o'qituvchiga o'quvchilarning individual og'zaki faoliyatini nazorat qilish yoki hatto baholashni juda qiyinlashtiradi.

Chet tilida gapirishni o'rganish mumkin. Darhol gapirishni o'rganish kerakmi yoki avvalo til bo'yicha ba'zi boshlang'ich bilimlarga ega bo'lish kerakmi, degan qarashlar turlicha. Rivers [6. 189] nutqni boshidanoq mashq qilish kerak, deb hisoblaydi. U buni shunday tushuntiradi: Biror kishi birinchi marta gapirmasdan tilning asoslarini o'rgansa, talaba uchun "g'alati" tovushlar va so'zlar yoki murakkab tuzilmalarni omma oldida ifodalash qiyin bo'lishi mumkin. Ammo boshidanoq tilni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgansa, o'z fikrini murakkab shakllarda ifodalashni o'rganish mumkin. Uning fikriga ko'ra, o'quvchilar, masalan, boshidanoq til bilan biror natijaga erisha olsalar, tilga ko'proq ishtiyoqmand bo'lishadi [6. 188-189]. Savington empirik ma'lumotlar va nazariy tadqiqotlarga asoslangan o'z fikrini baham ko'radi. Uning fikricha [7. 67], avvalambor,

audiolingual usul tarafdorlari muloqot qilishdan oldin avvalo grammatik kompetensiyani egallashlari kerak. Canale [1. 14-17] bu fikrlar o'rtaligida turadi. Bir nechta tadqiqotlarga asoslanib, u o'quvchilar o'zlarining ishlab chiqarish bosqichiga yetmasdan oldin birinchi navbatda tushunish bosqichidan o'tishlarini aniqladi. Tushunish bosqichida produktiv ko'nikmani talab etish kerak emas. Boshqacha qilib aytganda, tinglash va o'qish vazifalari dastlab gapirish va yozishdan ko'ra ko'proq mos keladi. Kraus [4]) ham o'qituvchilar o'quvchilarni sinfda imkon qadar tez-tez va o'z-o'zidan ifoda etishga undashlari muhim deb hisoblaydi. O'zaro aloqa nafaqat o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida, balki o'quvchi va talaba o'rtasida ham amalga oshirilishi kerak. Perfektsionizm va ishonchsizlik insonni manipulyatsiya qilishi va gapirish uchun gapirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Xatolarini tuzatishga yo'l qo'yib berilsa, ko'p o'rganiladi. Ba'zan o'z motivatsiyasini topish uchun tilga chuqurroq sho'ng'ish va gapirishning afzalliklarini ko'rib chiqishga majbur qilish kerak. Ammo til o'quvchilari duch keladigan, ularni gapirishga xalaqit beradigan ba'zi umumiy aqliy to'siqlar ham bor. Har bir inson turli xil to'siqlarga duch keldi, ammo hamma bu masalalar haqida gapirishga qiynaladi, vaholanki nutq to'siqlarini yengib o'tish va gapirishga ko'proq ishonch topish mumkin. Masalan:

Uyatchanlik. Ba'zan chet tilida gapirish imkonsiz bo'lib tuyuladi, chunki o'ziga ishonch hissi yetarli bo'lmaydi. Ammo chet tilida suhbatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan eng yomon holat uyatchanlikdir. Yangi lug'atni sinab ko'rganda noto'g'ri talaffuz qilinsa va suhbatdosh gapiruvchini tushunmasa, qayta urinib ko'rish kerak, masalan, sinonim so'zdan foydalanish mumkin.

Perfektsionizm. O'ziga bo'lgan ishonch muammo bo'lmasligi mumkin, lekin perfektsionizm sabab, oddiy jumla tuzilmalari va har doim to'g'ri ishlatishini biladigan oddiy lug'atdan nariga o'tishga jur'at eta olmaslik holatlari uchraydi. Bunday xulq-atvorning katta muammosi shundaki, hech qachon maqsad tili yaxshilanmaydi. Mukammallik orqaga tortishi mumkin. Xatolar aslida eng yaxshi ittifoqchilardir. Tuzatish ijobiy bo'lmasa ham, hissiy tuyg'u beradi. Va kuchli his-tuyg'uni yangi so'z bilan bog'lash uni yodlashning eng yaxshi usullaridan biridir. Tuzatilish qo'rquvini motivatsiyaga aylantirish mumkin.

Stressga moyillik holati. Yangi odamlar bilan uchrashganda va ular bilan o'z madaniyatini baham ko'rishni istaganda tushunmaslik va qanday javob berishni bilmaslik ko'pincha to'siqlarni vujudga keltiradi, ammo stressni kamaytirish va gapirishda to'siqlarni muvaffaqiyatli yengib o'tish uchun bir nechta yo'llar bor. Masalan, yoddan biladigan va biror so'zni yoki gapni tushunmasa, ishlatishi mumkin bo'lgan bir nechta favqulodda iboralar ro'yxatini tuzib olish mumkin. "Iltimos, buni sekinroq ayta olasizmi?" yoki "Ushbu so'zni imlo qila olasizmi?" va hokazo. Shuningdek, boshqa so'zni bilmagan yoki eslay olmaganida ishlatishi mumkin bo'lgan so'zlarni ishlatishni mashq qilish ham yordam beradi. Bunda "Tabu" o'yini juda qiziqarli mashq bo'lishi mumkin. Ba'zida chet tilidagi birinchi suhbatni boshqariladigan va xavfsiz muhitda, masalan, til o'qituvchisi bilan chegaralab qo'yish foydali bo'ladi, shunda suhbatda nima kutayotganini oldindan bilish mumkin.

Pessimizm. Bu kabi insonlar hech qachon chet tilida gapira olmasligini, bu jarayon juda qiyin bo'lishini o'ylaydi, shuning uchun gapirishga hatto harakat ham qilishmaydi. Pessimistlar yaxshi narsalarni ko'rishga harakat qilishlari kerak, masalan: chet tilini o'rganish va gapirishdan keladigan barcha ajoyib narsalar ro'yxatini tuzishlari mumkin. Taraqqiyotga e'tibor qaratib, maqsadli tilga muvaffaqiyatli singdirish kabi kichik g'alabalarni ham nishonlash tavsiya

etiladi. Qanchalik ko'p gapirilsa, shuncha ko'p muvaffaqiyatga erishiladi va bu suhbatga bo'lgan munosabatni butunlay o'zgartiradi.

Xulosalar

Maqolada munosabat bildirilgan **uyatchanlik**ni yengish uchun tavsiya etilgan tadbirlar oliy ta'limda talabalarning individual xususiyatlariga qarab amalga oshirilishida e'tibor qaratish lozim. **Perfeksionizm** esa oddiy jur'atsizlik ekanligini unutmaslik kerak. Uni bartaraf etishda talaba bilan maxsus mashqlar o'tkazish tavsiya etiladi. Zero bunday ruhiy holat asta sekinlik bilan o'zgartirilishi mumkin. **Stressga moyillik holati hamda pessimism** bir-biriga yaqin bo'lgan ruhiy jarayon bo'lganligi bois tanlangan o'yin mashqlari yoki boshqa lingvistik materiallar talaba ruhiyatini ko'tarishga xizmat qilishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Canale, Michael & Swain, Merrill 1980. Theoretical Bases on Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. In: Applied Linguistics 1/1. Oxford: Oxford University Press, 1-47.
2. Duden 2003. Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
3. Hymes, Dell H. 1979. On communicative competence. In: Brumfit, Christopher J. & Johnson, Keith. (Hg.) The communicative approach to language teaching. Oxford: Oxford University Press, 5-26.
4. Kraus, Harald 2002. Kommunikative Kompetenz und Interkulturelles Lernen. Begriffsklärung, Abgrenzung sowie Auswirkungen auf Lehrpläne und Lehrbücher. Universität Würzburg.
5. Meyer, Meinert A. 2003. Erziehungswissenschaft. In: Bausch, Karl-Richard; Christ Herbert & Krumm Hans-Jürgen (Hg.), Handbuch Fremdsprachenunterricht. Tübingen: A. Francke Verlag, 43-49.
6. Rivers, Wilga M. 1981. Teaching foreign language skills. Chicago: The University of Chicago Press.
7. Savignon, Sandra J. 1983. Communicative competence. Theory and classroom practice. Texts and contexts in second language learning. USA: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
8. Weigmann, Jürgen 1992. Unterrichtsmodelle für Deutsch als Fremdsprache. Ismaning, Max Hueber Verlag.

RUS TILIDAGI “ ДУХОВНОСТЬ ” UMUMIY SEMALI LEKSEMALARNING IZOHLI LUG’ATLARDAGI TALQINI

Nodira Mirhaydarova Hayitboevna,
Guliston davlat universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya. Zamonaviy rus va o'zbek tili izohli lug'atlarini “ma’naviyat” umumiy semali so'zlar doirasida tahlil qilgach manbalarga xos asosiy ikki yutuqni ilg'ash mumkin. Har ikki tildagi lug'at leksik qamrovi juda keng, bu esa yirik “ma’naviyat” ma’no guruhi to’liq izohlanganini anglatadi. Lug'at maqolalarda asosan badiiy asar namunalari, ilmiy-ommabop gazeta maqolalarga murojat etilganligi ularni boshqa manbalarga nisbatan ishonchliroq ekanligini belgilagan.

Kalit so'zlar: izohli lug'at, ma'naviyat, umumiy semali so'zlar, ma'rifat, ahloq, talqin, V.I.Dal, S.I. Ojegov.

ИСТОЛКОВАНИЕ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ ОБЩЕЙ СЕМЫ ЛЕКСЕМ "ДУХОВНОСТЬ" В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Мирхайдарова Нодира Хайитбаевна,
Гулистанский государственный университет, преподаватель

Аннотация. Проанализировав толковые словари современного русского и узбекского языков в рамках слов с общим термином «духовность», можно сделать два основных достижения, характерных для источников. Лексический охват словаря в обоих языках очень широк, а это значит, что большая смысловая группа «духовность» раскрыта полностью. Тот факт, что словарные статьи относятся в основном к образцам художественных произведений, а также к научным и популярным газетным статьям, определил их надежность по сравнению с другими источниками.

Ключевые слова: толковый словарь, духовность, просторечие, просвещение, нравственность, толкование, В. И. Даль, С.И. Ожегов

INTERPRETATION IN THE RUSSIAN LANGUAGE OF THE GENERAL SEME OF LEXEMES "SPIRITUALITY" IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Mirhaydarova Nodira Haitbaevna,
Gulistan State University

Annotation: Having analyzed the explanatory dictionaries of the modern Russian and Uzbek languages within the framework of words with the general term "spirituality", we can make two main achievements characteristic of the sources. The lexical coverage of the dictionary in both languages is very wide, which means that the large semantic group "spirituality" is fully disclosed. The fact that the dictionary entries refer mainly to works of fiction, as well as scientific and popular newspaper articles, has determined their reliability in comparison with other sources.

Keywords: explanatory dictionary, spirituality, vernacular, enlightenment, morality, interpretation, V.I. Dal, S.I. Ozhegov

Matn tahriri, tarjimasi kabi amaliy jarayonlar natijasining mukammalligini ta'minlashda izohli lug'at muhim ahamiyat kasb etuvchi manbadir. Bu izohli lug'atdagi amaliy qiymatini

belgilovchi hususiyat bo'lsa, uning nazariy jihatdan zarurati tilning lisoniy qiyofasini shakllantirish imkonida namoyon bo'ladi. Ya'ni izohli lug'atdagi grammatik ko'rsatkichlar, etimologik ma'lumotlar kabi parametrlar til xususidagi nazariy ma'lumotni beradi. Bevosita so'z izohi, birikma, jumlarlar ushbu so'zning nutqdagi aktsidentsiyasi uni amalda qo'llash normalari haqida tushuncha shakllantirishga ko'maklashadi. Aksariyat zamonaviy izohli lug'atlar mana shu ikki vazifani bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bundan tashqari izohli lug'atdagi maqolalarda so'z ma'nodoshlari, variantdoshlari, so'zshakllari ham berilishi mumkin. Bunday ma'lumotlar ilova qilinganda lug'atning informativlik darajasi ortishi tabiiy. Shuningdek, mavjud izohli lug'atlar bazasida leksikografiyaning tarjima, o'quv va tor mutaxassislik lug'atchiligi shakllanadi, taraqqiy etadi. Sanab o'tilgan vazifa va hususiyatlar izohli lug'atlarni tuzish hamda takomillashtirish tilshunoslar oldidagi dolzarb amaliy masalalardan ekanligini asoslab beradi. Buning uchun so'zlarni grammatik turkum yoki boshqa lingvistik belgisiga ko'ra emas, semantik ko'lamiga ko'ra tasniflash ma'qul yechim ko'rinadi. Bir gipersema atrofida birlashgan leksemalarning ma'no ko'lamini, o'zaro ma'no munosabatlarini aniqlash ular izohini mukammallashtirishga, maqolada so'zga oid barcha lisoniy, nutqiy belgilarni jamlashga xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytganda leksemalarni semik belgisiga asoslanib tasniflash tilning leksik sathini ma'nodan shaklga tomon harakatlanib tahlil qilish demakdir.

Yuqoridagi fasllarda o'zbek leksikasining yirik ulushini qamrab oluvchi "ma'naviyat" leksik-semantik guruhi haqida so'z yuritildi. Guruhdagi leksemalar "ma'rifat" va "ahloq" oraliq ma'nolariga ajratilgani asoslandi. Bunda "ma'rifat" oraliq ma'no o'zbek milliy, mintaqaviy, diniy tushuncha va kontseptlarni ifodalovchi elementlardan shakllangani holda, "ahloq"ni tashkil etuvchi leksemalar umumbashariy qadriyatlarga muvofik, insoniyat uchun birdek muhim, barchamiz uchun tushunarli bo'lgan kontseptlarni namoyon etadi. Har bir oraliq ma'no guruhi tarkibida ham ijobiy, ham salbiy ma'no bo'yoqdorligiga ega bo'lgan leksemalar mavjud. Oraliq ma'no tarkibidagi leksemalarni ijobiy va salbiy bo'yoqdorligiga ko'ra ajratdik. Tasniflangan leksik-semantik guruh elementlari orasidagi ma'no munosabatlari, rus va o'zbek tilidagi badiiy matnlardagi o'zaro tarjimasiga tayangan holda "ma'naviyat" umumiy semali so'zlarning izohli lug'atlardagi talqinini o'rganish, yutuq va kamchiliklari haqida fikr bildirish, izohlarni mukammallashtirish yuzasidan taqliflar ishlab chiqish mumkin.

O'tgan asrning yarmiga qadar jadal sur'atda taraqqiy etib o'z yo'nalishi, uslubini shakllantirgan rus lug'atchiligi izchil siyosiy va tarixiy aloqalar sabab zamonaviy o'zbek leksikografiyasiga ham ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Rus izohli lug'atchiligi «so'z nafaqat leksik tarkibning asosiy birligi, balki nutqdagi asosiy, markaziy uzvdir»³⁶ degan aqidaga asoslanadi. Ya'ni so'z leksik sathning lisonda qotgan atom ko'rinishidagi alohida birligi emas, yaxlit nutq mexanizmida o'z o'rniga ega, boshqa elementlarga bog'liq holda harakatlanuvchi yoki boshqa nutqiy elementlarni harakatga keltiruvchi jonli uzv sifatida baholanadi. Ushbu aqida lug'at maqolada so'zning asosiy leksik ma'nolarini izohlab, kontekstual semalarini nutq tarkibida dalillash lozimligini ilgari suradi. Zamonaviy rus tili leksikasini shu printsipga asoslanib izohlovchi bir nechta yirik lug'atlar mavjud. Ular sirasida V.I.Dalning «Толковый словарь живого великорусского языка» 1863-1990 yillar oralig'ida o'n marta qayta nashr qilingan. So'ng Ya.K. Grot tahriri ostida «Словарь русского языка», D.N. Ushakov muharrirligida «Толковый словарь русского языка», S.I. Ojegovning «Словарь русского языка», S. A. Kuznetsov

³⁶ Смирницкий А. К вопросу о слове (Проблема «отдельности слова»). – М., 1952 – С.182

muharrirligidagi “Большой толковый словарь русского языка”³⁷ nomli izohli lug’atlari rus leksikasini tizimlashtirishda, leksikografik printsiplarni takomillashtirishda asos manbaga aylandi. Ushbu lug’atlar sirasida Dal va Ojegov tahriridagi manbalar qator boshqa tillar, xususan, zamonaviy o’zbek tilining izohli lug’atini yaratishda andoza vazifasini o’tagan.

Ma’lumki, har bir tilning asosiy lug’at tarkibi leksikografik tiplarga ajratilishi mumkin. Leksikografiy tip – bir yoki bir necha umumiy xususiyatlarga ega so’zlar guruhi bo’lib, ular grammatik, semantik, pragmatik, kommunikativ, prosodik va birikuv parametrlariga ko’ra bir-biriga o’xshaydi. Mana shu umumiy jihatlarning biri yoki bir nechasiga qarab ajratilgan leksik tiplar lug’atni tartiblashtirishga asos bo’ladi.³⁸ Quyida rus tili izohli lug’atlarini semantik leksik tip, “ma’naviyat” gipersemasiga ega so’zlar talqini nuqtai nazaridan tahlil qilamiz. Masalan, S. Ojegov va N. Shvedova tahriri ostidagi izohli lug’atda³⁹ “ma’naviyat” semasiga ega leksemalar talqiniga quyidagicha yondashiladi:

Добросовестный, -ая, -ое; -тен, -тна. Честно выполняющий свои обязательства, обязанности. <i>Д. работник.</i> <i>Добросовестно (нареч.) трудиться.</i> <i>сущ. добросовестность, -и, ж.</i>	Трудолюбивый, -ая, -ое; -ив. Любящий трудиться. <i>Т. ученик.сущ. трудолюбие, -я, ср.</i>
Честный, -ая, -ое; -тен, -тна, -тно, -тны и -тны.1. Проникнутый искренностью и прямоотой, добросовестный. <i>Ч. человек. Ч. труд. Поступить честно (нареч.). Честные намерения. Ч. взгляд.2.</i> Заслуживающий уважения, безупречный. <i>Честная жизнь. Честное имя. Ч. заработок (трудоотой).•</i> Честное слово уверение в искренности, правдивости чего-н. На честном слове держаться (разг. шутол.) о чём-н., что держится непрочно, готово оторваться, упасть. <i>сущ. честность, -и, ж.</i>	Ответственность, -и, ж.1. см. ответственный. 2. Необходимость, обязанность отдавать кому-н. отчёт в своих действиях, поступках. <i>Чувство ответственности. Нести о. за что-н. Привлечь к ответственности (заставить отвечать за плохой ход дела, за проступки; офиц.). Возложить о. на кого-н. (офиц.). Под вашу о. (отвечать будете вы).</i>
Терпеливый, терпел’ивый, -ая, -ое; -ив. Обладающий терпением, исполненный терпения. <i>Т. характер. Терпеливо (нареч.) ждать.сущ. терпеливость, -и, ж.</i>	Храбрость, -и, ж. Мужество и решительность в поступках, отсутствие страха, смелость. <i>Беззаветная х.</i>
Справедливость, -и, ж.1. см. справедливый. 2. Справедливое отношение к кому-н., беспристрастие. <i>Чувство справедливости.Поступить по</i>	Духовный, -ая, -ое.1. см. дух 2. Относящийся к религии, к церкви. Духовная музыка. <i>Д. стих. Духовная академия. Духовное училище. Из</i>

³⁷ Қаранг: Васильев А. Введение в историческую лексикологию русского языка. – Красноярск: Изд-во КГПУ, 1997; Козырев В., Черняк В. Вселенная в алфавитном порядке. – СПб., 2000.

³⁸ Қаранг: Апресян Ю. Синонимия ментальных предикатов: группа считать // Там же. – М., 1995. –С. 389

³⁹ Қаранг: Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка – М., 2010

справедливости. • Отдать ~ кому (чему) (книжн.) признать за кем-чем-н. какие-н. достоинства, правоту, отдать должное.	духовного звания (из духовенства). Духовное лицо (служитель культа). 3. духовная, -ой, ж. То же, что завещание (устар.). Наследство отказано по духовной. Духовное завещание (устар.) завещание, духовная.
Стеснительный, -ая, -ое; -лен, -льна.1. Застенчивый, стесняющийся. <i>С. юноша.2.</i> То же, что стесненный (устар.). <i>Жить в стеснительных условиях.</i> сущ. стеснительность, -и, ж.	Стойкий, -ая, -ое; стоек, стойка и стойка, стойко. 1. Прочный, неослабевающий. <i>С. кирпич. С. запах. Стойкая инфекция.</i> 2. перен. Непоколебимый, упорный, твердый (в 4 знач.). <i>С. характер. Стойко (нареч.) защищаться.</i> сущ. стойкость, -и, ж.

Anglashilganidek, misollardagi leksemalar ikki semasiga ko'ra bir guruhga umumlashadi. Birinchidan, so'zlarning lug'aviy ma'nosi tarkibidagi gipersema "ma'naviyat" ularni bir leksik semantik tipga oidligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, ularning ijobiy ifoda semasi yana bir umumiy xususiyat. Lug'at maqola asosiy leksema, uning turli shakllari, grammatik ko'rsatkichlari, izoh hamda birikma, jumla, gap ko'rinishidagi illyustrativ dalillardan tashkil topishi ma'lum.⁴⁰ Rus tilining morfologik, leksik-konstruktiv xususiyatlarini inobatga olgan holda tuzuvchilar asosiy leksemadan so'ng uning qator suffiksalarini keltirganligiga guvoh bo'lamiz. Lug'at maqolalar strukturasida kamchilik kuzatilmaydi. Biroq shu o'rinda maqolalarning mazmuniy tarkibiga nisbatan e'tiroz tug'iladi. Umuman olganda S. Ojegov va N. Shvedova tahriri ostidagi izohli lug'atda "ma'naviyat" semali so'zlar izohi uch xil ko'rinishda ekanligi ma'lum bo'ladi. Masalan, *добросовестный, честный, терпеливый, справедливость, стеснительный* kabi so'zlar izohi ushbu leksemalarning boshqa so'zshakllaridan foydalangan holda tuzilgan. *Стойкий, храбрость* leksemalari izohida esa so'zshakllar bilan bir qatorda sinonimlar ham keltirilgan. Biroq bu so'zlar va asosiy leksema ma'nosi bir-biriga qay darajada ma'nodosh ekanligi haqida ma'lumot berilmaydi. Shunchaki sinonimlarni sanab o'tish esa so'zning ma'no mohiyatini ochib bermaydi. Zero so'z mohiyati, ayniqsa, mavhum ma'noga ega so'z ma'nosi yondosh elementlarga asosidagi axborot ko'rinishida shakllantirilishi lozim. Jumladan, *ответственность* leksemasi izohida aynan shunday yondashuv guvohi bo'lishimiz mumkin. Tuzuvchi ushbu maqolada turli so'zshakllar, ma'nodoshlardan foydalanish o'rniga "*необходимость, обязанность отдавать кому-н. отчёт в своих действиях, поступках*" degan izohni keltiradi. Ushbu izoh so'z haqida batafsil tushuncha hosil qilishga asos bo'la oladi. Bunday yondashuvni tasviriy ta'rif deb ham atash mumkin. Yani leksema ma'nosi undagi tushuncha bilan bog'liq vaziyat, shaxs, munosabat va boshqa yondosh omillar vositasida izohlanadi. Leksema ma'nosiga aloqador vaziyatlar tasviri orqali ma'no haqida tasavvur hosil qilinadi.⁴¹ Bunday yondashuv abstrakt yoki aniq bo'lsa-da

⁴⁰ Қаранг: Денисов П. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. – М., 1974

⁴¹ Қаранг: Апресян Ю. Типы лексикографической информации об означаемом лексемы – М., 1995.

keng ma'no ko'lamiga ega leksemalarni izohlashda qo'l keladi. Zamonaviy leksikografiya bu talqin situativ izoh deb nomlanadi.⁴²

Quyida esa "ma'naviyat" gipersemasining salbiy ma'noga ega qutbiga oid so'zlar izohiga e'tiborimizni qaratamiz:

Тщеславие, -я, ср. Высокомерное стремление к славе, к почитанию. <i>Одержим ~м кто-н.</i>	Лукавый,-ая, -ое; -ав, -ва, -во.1. Коварный, хитрый. <i>Лукавый человек. Лукавый поступок. Лукавый царедворец!</i> Пушкин. Исполненный добродушно-веселого коварства, игривый, кокетливо-хитрый. <i>Лукавый взгляд. Лукавые глазки. Прищурился лукаво (нареч.). Лукавый задор.2.</i> в знач. сущ. лукавый, лукавого, м. Бес, дьявол, сатана, нечистый (церк. и простореч.). <i>Лукавый попутал.</i>
Беззастенчивый-ая, -ое; -ив, -ва, -во. Ничем не стесняющийся, действующий с дерзкой прямоотой, наглый. <i>Беззастенчивый лгун. Беззастенчивая ложь.</i>	Жадный -ая, -ое; -ен, -на, -но.1. Алчный, проникнутый ненасытной жадой, желанием; слишком падкий на что-н. <i>Жадный к деньгам. Жаден до еды.</i> перен. Полный напряженного интереса, страстный (книжн.). <i>Жадное внимание, жадное любопытство.</i> Выражающий жадность. <i>Жадный взор. 2.</i> Скупой, корыстолюбивый (разг.). <i>Его брат очень жадный человек.3.</i> чего. Жажущий, страстно стремящийся к чему-н. (поэт.устар.). <i>Познания жадный.</i> Лермонтов.
Трусливый -ая, -ое; -ив, -ива, -иво.1. Легко поддающийся чувству страха, боязливый, робкий. <i>Блудлив, как кот, а ~ив, как заяц.</i> Пословица. <i>Судья был человек, как обыкновенно бывают все добрые люди, ~ого десятка.</i> Гоголь (ср. десятка). 2. Выражающий трусость. <i>~ый вид. ~ое лицо.</i>	Злозла, мн. только р. зол, ср. 1. только ед. Дурное, греховное, вредное; противоп. добро. <i>На з~ - см. назло. Причинить з~. Сделать з~. Большое з~. Платить з~м за добро. Полковые командиры смотрели на меня, как на необходимое з~.</i> Пушкин. 2. Беда, напасть, несчастье (книжн. устар.). <i>Это з~ еще не так большой руки.</i> Крылов. <i>Из двух зол выбирать меньшее.3.</i> только ед. Злость, злое чувство, досада, преимущ. в выражениях: со зла; <i>З~ берет, взяло или разбирает кого (разг.). Я дал слово, в ту же ночь, к вам не ходить никогда и пришел к вам вчера поутру только со зла, понимаете вы, со зла.</i> Достоевский. <i>З~ меня берет, когда вспомню свою оплошность.</i>
Коварство ср. (книжн.). 1. только ед. Черта характера, свойство человека, состоящие в склонности к злым, хитрым умыслам, прикрытым наружной доброжелательностью. <i>Человек, полный коварства.2.</i> Поступок, поведение, внушенные	Двуличие-ия, мн. нет, ср. (книжн.). Лицемерие, двоедушие. Проявил исключительное~ в этом деле. Зазнаваться~юся, ~ся, сов. (к зазнаваться) (разг.). Загордиться, заважничать, возомнить о себе, начать проявлять пренебрежение к окружающим. <i>Как стал начальником, так и зазнался.</i>

⁴² Қаранг: Апресян Ю. Правила взаимодействия значений и словарь // Русский язык в научном освещении. – М., 2005. № 1; Гак В. О некоторых закономерностях развития лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.

хитрыми злыми умыслами такого рода. <i>He</i> <i>ожидал от вас такого коварства.</i>	

Тщеславие so'zi izohi qisqa, unda so'zshakllar emas ayni shu salbiy hulqiy me'yorni namoyon etuvchi ahloqiy holat tasvirlangan. Biroq dalillash uchun keltirilgan birikma so'zning nutqda voqelanganishdagi grammatik, sintaktik normalarini ochiqlab bermaydi. Zero so'z izohi qisqaligini inobatga olgan holda *одержим ~м кто-н* ko'rinishidagi misolda noaniq olmosh so'zning nutqiy aksidentsiyasiga oid ma'lumotni mavhumlashtiradi deyish mumkin. *Беззастенчивый* leksemasi izohi ham tasviriy, situativ talqinda amalga oshirilgan, juda qisqa ko'rinishda. Biroq so'zning nutqiy voqelanganishini namoyon etish uchun konstruksiya emas so'z birikmasi berilgan, bu esa uni qo'llash normasi, konteksti haqida tasavvur hosil qilish uchun yetarli. *Жадный* so'zi polisemiyaga ega. Uning birinchi ma'nosi o'zbekcha hasis so'ziga to'g'ri keladi. Tuzuvchi bu o'rinda ushbu hulq-atvorning tashqi belgilari, unga olib keluvchi sabablar, yoki oqibatlardan foydalangan holda situativ izoh shakllantirishi mumkin bo'lgani holda maqolada so'z ma'nodoshlarini sanab chiqqan. Biroq sanalgan sinonimlar va asosiy leksema orasidagi ma'nodoshlik munosabati qay darajada yaqin, uzoq ekanligi noma'lumligicha qoladi. Shunday ekan misol sifatida so'z birikmalari emas to'liq gaplarni ilova qilish orqali leksema lug'aviy ma'nosini to'laqonli namoyon qilib izohning nuqsonini to'ldirish ehtiyoji tug'iladi. Huddi shu yondashuvni *трусливый* leksemasi talqinida ko'ramiz. Ya'ni izoh so'zshakllar va ma'nodoshlar asosiga qurilgani holda so'zning nutqda voqelanganishi gap misolida beriladi. Shu illyustrativ dalil izohdagi noaniqlik o'rnini to'ldiradi, misol konteksti so'z ma'nosi, mohiyatini to'liq ochgan. *Коварство* leksemasi izohi vaziyat, sabab va oqibat kabi omillarni qamrab oluvchi situativ ta'rif bo'lgani holda uning nutqiy voqelanganishiga misol sifatida birikmalarni keltirish bilan cheklanilgan. *Лукавый* leksemasi izohi ma'nodoshlardan iborat, ehtimol shu sababdan tuzuvchilar ushbu so'z ishtirokida bir emas, bir necha birikmalarni berish vositasida mohiyatni ko'rsatish mumkin degan to'xtamga kelshigan. Biroq kundalik hayotda, og'zaki nutqda kam qo'llaniladigan bunday so'z ma'nosini birikmalarga yuklash orqali o'quvchida to'g'ri va to'liq tasavvur hosil qilib bo'lmaydi. Zero o'quvchi sanab o'tilgan birikmalarni jonli nutq kontekstida qo'llamagan yoki eshitmagan deyish haqiqatga yaqin. Bu so'zdan farqli o'laroq *зло, зазнаться* hamda *двуличие* birliklari og'zaki nutqda faol qo'llanadi. Ularning daraja qatoriga tartiblanmagan ma'nodoshlarni sanab o'tish qabilidagi nuqsonli izohi birikmalar yordamida to'ldiriladi, so'zlar qo'llanish chastotasi yuqoriligi bois yanada batafsil bayonga ehtiyoj tug'ilmaydi.

Leksikograf T. Yefremova tomonidan tuzilgan "Новый толково-словообразовательный словарь русского языка lug'atida⁴³ leksema izohi, hususan, "ma'naviyat" leksik-semantik guruhiga oid so'zlar talqiniga quyidagicha yondashilgan:

⁴³ Ефремова Т. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка – М.: 2000

Добродетель ж. 1) а) положительное нравственное качество человека (противоп.: порок). б) высокая нравственность, моральная чистота. 2) устар. доброе дело, благодеяние.	Лгун м. тот, кто постоянно лжет или привык лгать.
Искренний прил. 1) Правдивый, откровенный, чистосердечный. 2) Содержащий, выражающий неподдельные чувства, мысли; непритворный.	Ханжа 1. ж. разг.-сниж. То же, что: ханшин. 2. м. и ж. Неискренний человек, прикрывающийся показной добродетельностью или набожностью; лицемер.
Верующий 1) м. разг. Тот, кто признает существование Бога. 2) прил. Признающий существование Бога. Отважный прил. 1) Соотносящийся по знач. с сущ.: отвага, связанный с ним. 2) Полный отваги; смелый, бесстрашный.	Непокорный 1. м. разг. Тот, кто не признает над собою чьей-л. власти. 2. прил. 1) Не признающий над собою чьей-л. власти; непослушный, строптивый. 2) Выражающий непокорность. 3) перен. Не поддающийся воздействию; такой, что трудно овладеть (о неодушевленных предметах).
Мудрый 1. м. разг. Тот, кто обладает большим умом, высшим знанием, хорошим жизненным опытом. 2. прил. 1) Обладающий высшим знанием, хорошим жизненным опытом. 2) Проникнутый мудростью.	Чёрствый прил. 1) Затвердевший, засохший; несвежий (о хлебе, мучных изделиях). 2) а) перен. Лишенный душевной чуткости, сердечности, душевной теплоты; неотзывчивый, нечувкий. б) Свидетельствующий об отсутствии чуткости, отзывчивости.

Rus tilining nisbatan yangi ushbu izohli lug'atida maqolalar tarkibiga ko'ra boshqalaridan farq qiladi. Unda so'zning rod qo'shimchalari sanab o'tilmagan. Garchi ma'nodoshlarni sanab o'tish kabi holatlar kuzatilsa-da aksariyat izohlar tushunarli, sodda uslubda bayon qilingan. Ehtimol shu sababdan tuzuvchi izohlarni misollar bilan mustahkamlashga ehtiyoj yo'q deb xisoblagan. Biroq eski va yangi davr izohli lug'atlariga xos bo'lgan bir umumiy jihatni takomillashtirilishi lozim bo'lgan xususiyat sifatida qo'zdan kechirish mumkin. Ma'lumki, so'zning denotativ, konnotativ va uslubiy semalari mavjud. So'zda yaqqol lug'aviy polisemiya yoki ichki ma'no qavatlanishi kuzatiladi. Bir leksema lisoniy ko'pma'nolikka ega deb e'tirof etish uchun lug'aviy ma'nolar bir-biridan sezilarli darajada farqlanishi kerak. So'zning ko'chma ma'nosi lug'aviy polisemiya xisoblanmaydi.⁴⁴ Metaforik sema nutq kontekstida ochiladi, shuning uchun ko'chma ma'noda qo'llana oladigan leksemani ikki mustaqil lug'aviy ma'noga ega, sof polisemik so'zga tenglashtirib bo'lmaydi. Rus tilining izohli lug'atlarida esa kontekstual ma'nolar alohida, mustaqil sema sifatida talqin qilinadi. Bu esa o'z navbatida lug'at maqola

⁴⁴ Қаранг:Зимин В. Лексическое значение как объект комплексного описания в словарях – АДД. – Краснодар, 1994.

konstruktsiyasida chalkashlishlarni yuzaga keltiradi. Semalarni ajratish tartibi bir xil (aksariyat holatlarda raqamlash vositasida) amalga oshirilgani bois raqamlangan ma'nolardan qay biri mustaqil, qay biri asosiy ma'noning metaforik shakli ekanligini aniqlash mushkul. Shuningdek, "ma'naviyat" leksik-semantik guruhidagi so'zlar izohida yagona yondashuv, talqin printsipli ishlab chiqilmagan. Rus tili izohli lug'atlarida guruhdagi ba'zi elementlar ma'nodoshlar vositasida, boshqalari so'zshakllarini izohga kiritish orqali talqin qilinadi. Qolaversa, muayyan so'z ifodalovchi tushunchaga oid sabab, oqibat dixtonomiyasi, vaziyat tasviri kabi omillarga asoslanib tuzilgan izohlarni ham ko'rishimiz mumkin. Turli talqinlar sirasida uchinchi yondashuv "ma'naviyat" leksik-semantik guruhi tarkibidagi mavhum ma'noli leksemalar mohiyatini yaqqolroq ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Апресян Ю. Правила взаимодействия значений и словарь // Русский язык в научном освещении. – М., 2005. № 1;
2. Апресян Ю. Синонимия ментальных предикатов: группа считать // Там же. – М., 1995. –С. 389
3. Апресян Ю. Типы лексикографической информации обозначающем лексемы – М., 1995.
4. Васильев А. Введение в историческую лексикологию русского языка. — Красноярск: Изд-во КГПУ, 1997;
5. Гак В. О некоторых закономерностях развития лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.
6. Денисов П. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. – М., 1974
7. Ефремова Т. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка – М.: 2000
8. Зимин В. Лексическое значение как объект комплексного описания в словарях – А.Д.Д. – Краснодар, 1994.
9. Козырев В., Черняк В. Вселенная в алфавитном порядке. — СПб., 2000.
10. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка – М., 2010
11. Смирницкий А. К вопросу о слове (Проблема «отдельности слова»). – М., 1952 – С.182

J.ROULING IJODIDA PREKVELLARNING AHAMIYATI

Zayniddinova Maftuna Faxriddin qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti XTA (ingliz tili) yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Fayziyeva Malika Sadikovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi

[\(maftunazayniddinova9@gmail.com\)](mailto:maftunazayniddinova9@gmail.com)

Annotatsiya: Mazkur maqolada hikoya janri, ingliz adabiyotidagi kichik hajmli epik asar turlari haqida ma'lumot beriladi hamda prekvel nomli yangi adabiy turning asosiy xususiyatlari Joan Ketlin Rouling ijodi va uning bestselleri bo'lmish "Garri Potter" roman-epopeyasiga yozilgan nomsiz prekvel-hikoya asosida yoritiladi. Bu kichik hikoya oddiy odam tilidan yozilgan bo'lib, unda aslida nima bo'layotganini tushunish uchun avvalambor roman-epopeyani o'qib chiqish kerak. U yozuvchi xayolotida barpo etgan ulkan olamning o'tmishidan hikoya qiladi va bir necha daqiqa davomida bolalikdagi ajib hislarga qaytara oladi.

Kalit so'zlar: hikoya, kichik hikoya, prekvel, shakl va mazmun, fantastika.

Hikoya — badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar. Adabiyotda ilk nasriy asar namunalari V-VIII asrlarda paydo bo'lgan bo'lsa, hikoya XIX asrga kelib janr sifatida shakllandi. Bokachcho (italyan), Gi de Mopassan (fransuz), O'Genri (amerikalik), A.P.Chexov (rus), A.Qodiriy (o'zbek) hikoya janrining asoschilari hisoblanadi⁴⁵. Ikki Jahon urushi bo'lib o'tgan XX asrda ingliz adabiyotida paydo bo'lgan modernizm va post-modernizm oqimlari hikoyalarga ham ta'sir etmay qolmadi.

Zamonaviy adabiyot o'zgacha adabiy muhit, yozuvchilar va ziyrak kitobxonlar orasidagi ikkiyoqlama tushunish munosabati bilan ajralib turadi. Bugunning o'qimishli mushtariylari nozik ta'b va muayyan fikrga ega bo'lib, har kimning o'z qarashlariga yarasha didi bor va bu qaysidir ma'noda yozuvchilar ishini murakkablashtiradi. Ya'ni bugungi kunda hammaga birday manzur bo'ladigan asar yozish deyarli imkonsiz. Bu omillar ingliz adabiyotida kichik hikoya (short fiction) janrining takomillashuviga, ommalashuviga va tarmoqlanishiga sabab bo'ldi. Natijada novella (rus adabiyotida), novelette, short story, flash fiction, (sudden fiction/short short story, postcard fiction, microfiction, drabble, dribble/mini-saga) kabi asosan hajmi va so'zlar soniga ko'ra farqlanadigan sub-janrlar paydo bo'ldi. Quyida muqaddam sanab o'tilganlar sirasiga kirmaydigan, hali o'zbek kitobxonlari duch kelmagan yangi, nisbatan yosh asar turi- prekvel tahlil qilingan va muallif adabiyotining ayrim asosiy jihatlari o'quvchi nuqtayi nazaridan kelib chiqib yoritilgan.

Prekvel (prequel) - asosiy asardan keyin yozilgan, biroq asardagi voqealardan avvalgi davrni yoritadigan badiiy asar. XX asrda paydo bo'lgan, prekvel atamasi 1970-1980-yillarda keng qo'llanila boshlangan. Asosan kinematografiya sohasiga mansub, biroq adabiyotda ham ko'plab namunalarni uchratish mumkin. U janr sanalmaydi, zero adabiyotda turli janrlardagi prekvellarni, hatto prekvel-romanlarni ham uchratish mumkin.

Prekvellar ma'lum bir asarning qahramonlari bilan asardagi muqobil vaqtdan avval sodir bo'lgan ma'lum bir voqeani yoritadi, bu bilan asarni mazmunan to'ldiradi yoxud ikki asar

⁴⁵ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2000-2005. - B. 132.

o'rtasida mazmuniy ko'prik vazifasini o'taydi. Ilk prekvvel 1956-yil Jeyms Blish tomonidan yozilgan *They Shall Have Stars* hikoyasi bo'lib, u 1955-yilda yozilgan *Earthman Come Home* romanini qaysidir ma'noda tanishtiradi⁴⁶.

Mashhur prekvellardan biri sayyoramizdagi yagona yozuvchi-milliardier Joan Rouling qalamiga mansub **Untitled prequel** bo'lib, kitobxonlar uni shartli ravishda *Harry Potter Prequel*⁴⁷ (*James and Sirius prequel*) deb atashadi. Hikoya 2008-yilda xayriya tadbiri uchun yozilgan bo'lib, bor-yo'g'i 800 ta so'zdan iborat. Hikoya ma'lum va mashhur Garri Potterning tug'ilishidan ancha avvalgi davrlarga, uning otasi Jeyms Potter⁴⁸ va cho'qintirgan otasi Sirius Blekning⁴⁹ bebosh o'spirinlik yillariga bir nazardir. Prekvvel, yozuvchining azaliy an'alariga ko'ra, noafsungarlar (magllar) olamidagi g'ayritabiyy shov-shuv bilan boshlanadi.

The speeding motorcycle took the sharp corner so fast in the darkness that both policemen in the pursuing car shouted 'whoa!' Sergeant Fisher slammed his large foot on the brake, thinking that the boy who was riding pillion was sure to be flung under his wheels; however, the motorbike made the turn without unseating either of its riders, and with a wink of its red tail light, vanished up the narrow side street.

"We've got 'em now!" cried PC Anderson excitedly. "That's a dead end!"

Leaning hard on the steering wheel and crashing his gears, Fisher scraped half the paint off the flank of the car as he forced it up the alleyway in pursuit.

There in the headlights sat their quarry, stationary at last after a quarter of an hour's chase. The two riders were trapped between a towering brick wall and the police car, which was now crashing towards them like some growling, luminous-eyed predator.

"Get off the bike!" he bellowed at the smirking youths, who sat basking in the flashing blue light as though enjoying it.

They did as they were told. Finally pulling free from the broken wind mirror, Fisher glared at them. They seemed to be in their late teens. The one who had been driving had long black hair; his insolent good looks reminded Fisher unpleasantly of his daughter's guitar-playing, layabout boyfriend. The second boy also had black hair, though his was short and stuck up in all directions; he wore glasses and a broad grin. Both were dressed in T-shirts emblazoned with a large golden bird; the emblem, no doubt, of some deafening, tuneless rock band.//

//Yeldek uchib kelayotgan mototsikl atrof qorong'uligiga qaramay muyulishda shunday keskin burildiki, uni ta'qib qilayotgan mashinadagi har ikkala politsiyachi beixtiyor oh urdi. Serjant Fisher o'zining ulkan oyog'ini tormozga chunonam urdiki, mototsiklga mingashib ketayotgan yigit mashina ostiga uchib tushdi deb o'yladi, biroq baykerlarining har ikkisi ham joyida qolgan mototsikl qip-qizil ort chirog'ini zaif miltiratgancha, tor jinko'chaga kirib ketdi.

"Ular qo'limizda deyaver! - quvonib hayqirdi kichik xodim Anderson. – ko'chaning boshi berk!"

Mashina ruliga deyarli yotib olib, bir dunyo murovatlarini to'kkan Fisher baykerlarning ortidan tor ko'chaga kiraman deb mashina qanotidagi yarim bo'yoqni qirib yubordi.

⁴⁶ Oxford English Dictionary. (3rd ed.) Oxford University Press. March 2012. Retrieved 19 April 2012.

⁴⁷ O'Toole, Kevin (12 May 2017). "One-of-a-kind handwritten Harry Potter prequel story stolen in burglary". ABC News10 Albany NY.

⁴⁸ "Garri Potter va Afsonaviy tosh" J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjiması. "Book Media+" nashriyoti, 2018.

⁴⁹ "Garri Potter va Azkaban mahbusi" J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjiması. "Book Media+" nashriyoti, 2018.

Ularining faralari karerni yoritib turardi, statsionargacha 15 daqiqalik yo'l qolgandi. Ikkala tartibbuzar osmono'par bino va ular tomonga qandaydir alamzada, chaqnoq ko'zli yirtqichdek tobora yaqinlashib kelayotgan politsiya mashinasi orasida qolishgandi.

"Mototsikldan tushing!"- bo'kirdi u ko'kish nur ostida maza qilayotgandek irshayib o'tirgan o'spirinlarga qarata.

Ular aytilgandek qilishdi. Singan yon ko'zgudan bir amallab qutulgan Fisher ularga o'qrayib qaradi. Ikkovi ham yigirmaga kirmagan. Rulda o'tirganining sochi tim qora va uzun edi; uning beadab va yoqimtoy qiyofasi beixtiyor Fisherga qizining gitara chaladigan, takasaltang yigitini eslatib yubordi. Ikkinchi yigitchaning ham sochi qora edi, lekin ancha kalta bo'lib, har tarafga to'zg'igan; uning yuzida ko'zoynak va keng tabassum ko'rinmoqda. Ikkovi ham ulkan oltin qush, aftidan, qaysidir maza-matrasiz rok guruhning emblemasi tasvirlangan futbolka kiyib olgan.

Bu ikki tartibbuzar, shubhasiz, Sirius va Jeyms. Ikkovining tabiatida ham mislsiz iste'dod va shu iqtidorga bino qo'yishga moyillik bo'lgan. "Mo'jiza tufayligina balo-qazolardan omon qolar edik-da, so'ng uzoq kulib yurar edik..." – eslaydi bu ikki oshnaning uchinchi sherigi, ulg'ayib, Garriga saboq bergan Remus Lyupin⁵⁰. Hikoyada o'sha balo-qazolardan biri tasvirlangan: ikki yosh yigit tezlikni oshirganligi uchun politsiya qo'liga tushgan va bu ular uchun, o'zlarini qanday tutayotganiga qaraganda, odatiy hollardan biri. Ular hikoya davomida politsiyachilar bilan hazil-mutoyiba qilishadi, o'zlarini go'llikka solishadi va birdan...

But neither James nor Sirius was paying attention. They were suddenly as alert as gundogs, staring past Fisher and Anderson, over the roof of the police car, at the dark mouth of the alley. Then, with identical fluid movements, they reached into their back pockets.

For the space of a heartbeat both policemen imagined guns gleaming at them, but a second later they saw that the motorcyclists had drawn nothing more than –

"Drumsticks?" jeered Anderson. "Right pair of jokers, aren't you? Right, we're arresting you on a charge of –"

But Anderson never got to name the charge. James and Sirius had shouted something incomprehensible, and the beams from the headlights had moved.

The policemen wheeled around, then staggered backwards. Three men were flying – actually FLYING – up the alley on broomsticks – and at the same moment, the police car was rearing up on its back wheels.

Fisher's knees buckled; he sat down hard; Anderson tripped over Fisher's legs and fell on top of him, as FLUMP – BANG – CRUNCH – they heard the men on brooms slam into the upended car and fall, apparently insensible, to the ground, while broken bits of broomstick clattered down around them.//

//Biroq Jeyms va Siriusning xayoli boshqa yerda edi. Ikkovi ham birdan ovchi itday hushyor tortishdi va Fisher, Anderson va politsiya mashinasining tomi uzra ko'chaning qorong'u bo'shlig'iga tikilishdi. So'ngra ikkovi baravar qo'llarini orqa cho'ntaklariga uzatishdi.

Kiprik qoqishlik fursat davomida har ikki nozir o'zlariga to'pponcha o'qtashlarini kutishdi, biroq keyin qarashsa, shovvozchalar chiqargan narsa bor-yo'g'i –

"Baraban tayoqlari?" – o'shqirdi Anderson. "Ikkovimiz hamqiziqchimiz deng? Xo'sh, siz ikkovingiz hibsga olindingiz, sababi –"

⁵⁰ "Garri Potter va Azkaban mahbusi" J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjimai. "Book Media+" nashriyoti, 2018.

Ammo Anderson sabablarni sanay olmadi. Jeyms va Sirius tushunarsiz nimalardir deyishdi va simyog'ochdagi chiroqlar o'chdi.

Politsiyachilar o'girilishdi, so'ng orqaga tislanihdi. Uch kishi ko'cha uzra supurgida uchib – rostakamiga UCHIB – kelardi, ayni paytda mashina orqa g'ildiraklarida tura boshladi.

Fisherning tizzalari bukilib, qattiq yerga o'tirib qoldi, Anderson uning yerdagi oyog'iga chalinib, ustiga yiqildi; G'YUQ-GUMBUR-QARS - supurgi minganlarning qiya turgan mashinaga urilganlari va yerga hushsiz qulaganlari eshitildi, atrofga esa bir dunyo supurgi qoldiqlari sochildi.

Bundan so'ng har ikkala shovvoz politsiyachilarni hang-mang qilgancha, mototsiklda tim qora osmonga qarab uchib ketadilar. Bu hikoyada Jeyms va Sirius, katta ehtimol bilan Lord Voldemortning malaylaridan o'zlari va ikki begunoh politsiyachini qutqarib qolishgan. Hikoya bir qarashda nihoyatda mazmunli emasdek tuyiladi. To'g'ri, u juda qiziqarli va chiroyli yozilgan, undagi manzaralar, qanchalar fantastik bo'lmasin, kitobxonning ko'z oldida oson gavdalanadi, lekin uning o'zini alohida o'qiganda biror narsani tushunish qiyin. Bu esa Joan Roulingga mutlaqo xos emas, u o'z asarlarida, ayniqsa, mashhur Garri Potter turkumida, tasavvurga qanchalik erk bermasin, mantiq chegarasini aslo yo'qotmagan, yetti romanning har biri alohida syujetga ega va ayni paytda bu syujetlar bir-birini juda chiroyli davom ettirgan. Yozuvchi voqealarni shunday hayratlanarli tartibda tizganki, hech narsani ahamiyatsiz deb bo'lmaydi, deylik, "Garri Potter va Maxfiy xona" (2-kitob)da darsdagi oddiy mavzu sifatida tilga olingan mandragoralar "Garri Potter va Ajal tuhfalari" (7-kitob)da O'limdan miriquvchilarga qarshi qurol sifatida ishlatiladi. Modomiki shunday ekan, nega milliarder-yozuvchining ushbu hikoyasi o'zining mantiqiy davomi bilan o'xshash sifatlarga ega emas? Sabab oddiy, u hikoya yoxud odatiy muqaddima emas, prekvel. Uning mazmunini rostakamiga tushunish uchun "Garri Potter" roman-epopeyasi bilan tanish bo'lish darkor. Yozuvchi bu kichik, "arzimas" hikoya bilan kitobxonlarni qiziqtirgan savollarga javob beradi, xususan, Sirius va Jeymsning munosabatlari qanday bo'lgan, Lord Voldemort davri qanchalik tahlikali kechganki, oradan necha yillar o'tsa-da, odamlar uning ismidan-da dahshatga tushishadi (Bu voqea, Garri Potter epopeyasidagi yillar silsilasiga ko'ra qaraydigan bo'lsak, asardagi antagonist Lord Voldemort va uning tarafdorlari hukmronlik qilgan yillarga to'g'ri kelgan, bu paytda "hammaning va har bir kishining hayoti xatar ostida bo'lgan") va hokazo. Aslini olib qaraganda, Joan Roulingni prekvellar ustasi deb atash mumkin. Zero, keyinchalik muallif yozgan *Fantastic Beasts and Where to find them*, *Quidditch Through the Ages*, *The Tales of Beedle the Bard* kabi bir qator asarlar ham qaysidir ma'noda prekvellardir. Biroq bu yozuvchining mahorati faqat bir asar bilan yoki uning atrofidaagina cheklanib qolganligidan dalolat bermaydi, uning butunlay o'zgacha, jiddiy ruhda yozilgan asarlari ham mavjud (masalan, *The Casual Vacancy*, *Career of Evil*, *The Ink Black Heart*). Shunchaki, yozuvchi kitobxonlarni o'zi tasavvurida yaratgan mo'jizalar olamiga olib kira oldi va bu yerdan chiqib ketishning iloji yo'q, kitobxonning o'zi ham buni istamaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2000-2005. - B.132.
2. Oxford English Dictionary. (3rd ed.) Oxford University Press. March 2012. Retrieved 19 April 2012. <https://oed.com>
3. O'Toole, Kevin (12 May 2017). "One-of-a-kind handwritten Harry Potter prequel story stolen in burglary". ABC News10 Albany NY. [https://t.co/ljEQyyj9yY-J.K.Rowling\(@jk_rowling\)](https://t.co/ljEQyyj9yY-J.K.Rowling(@jk_rowling))
4. "Garri Potter va Afsonaviy tosh" J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjimasi. "Book Media+" nashriyoti, 2018.- B.18.

5. "Garri Potter va Azkaban mahbusi " J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjimasi. "Book Media+" nashriyoti, 2018. B.207.
6. "Garri Potter va Azkaban mahbusi " J.K. Rouling. Sh. Dolimov tarjimasi. "Book Media+" nashriyoti, 2018. - B.355

UDK 1751

USING SPEECH COMPRESSION IN SIMULTANEOUS TRANSLATION PROCESS

Daminov Navruz Kudratovich
Scientific Researcher of
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Annotation: The article deals with methods of speech compression based on the replacement of a text component in simultaneous translation from English into Russian or Uzbek. The purpose of the study is to identify the main methods of speech compression based on the material of simultaneous translation of the speeches of statesmen, the features of the use of speech compression methods, as well as to determine their frequency of use. As a result of the work carried out, a classification of speech compression methods based on the replacement of a text component was compiled, and the most frequent methods of speech compression were identified. The materials of the conducted research are of practical importance and can be used in the process of teaching simultaneous translation.

Keywords: preparation process, compression, simultaneous interpreting, interpretation strategy, speech compression, syntactic compression, frequency.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЖАТИЯ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА

Даминов Навруз Кудратович
научный исследователь
Самаркандского государственного института иностранных языков

Аннотация: В статье рассматриваются методы сжатия речи, основанные на замене текстового компонента при синхронном переводе с английского языка на русский. Цель исследования - выявить основные способы сжатия речи на материале синхронного перевода выступлений государственных деятелей, особенности использования способов сжатия речи, а также определить их частотность использования. В результате проведенной работы была составлена классификация методов сжатия речи на основе замены текстового компонента, а также выявлены наиболее частотные способы сжатия речи. Материалы проведенного исследования имеют практическое значение и могут быть использованы в процессе обучения синхронному переводу.

Ключевые слова: процесс подготовки, компрессия, синхронный перевод, стратегия перевода, речевая компрессия, синтаксическая компрессия, частотность.

SINXRON TARJIMA JARAYONIDA NUTQNI SIQISH USULIDAN FOYDALANISH

Daminov Navruz Kudratovich
Samarqand davlat chet tillar instituti
ilmiy tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilidan rus yoki uzbek tiliga sinxron tarjimada matn komponentini almashtirishga asoslangan nutqni kompressiya usullari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi davlat arboblari nutqlarini sinxron tarjima qilish materiali asosida nutqni kompressiya qilishning asosiy usullarini, nutqni siqish usullaridan foydalanish xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, ulardan foydalanish chastotasini aniqlashdir. Amalga oshirilgan ishlar natijasida matn komponentini almashtirishga asoslangan nutqni kompressiya qilish usullarining tasnifi tuzildi va nutqni kompressiya qilishning eng keng tarqalgan usullari aniqlandi. O'tkazilgan tadqiqot materiallari amaliy ahamiyatga ega bo'lib, sinxron tarjimani o'qitish jarayonida foydalanish mumkin.

Tayanch so'zlar: tayyorlanish jarayoni, kompressiya, sinxron tarjima, tarjima strategiyasi, nutqni siqish, sintaktik siqish, chastota.

Introduction

The study of the features of simultaneous translation from the point of view of the preparation process and its direct implementation arouses research interest among domestic and foreign linguists, which is due both to the growing need for this type of interpretation in the context of the active development of economic, political and cultural ties between different states, and the increase quality requirements. Much attention on the part of researchers was paid to the study of psycholinguistic aspects of simultaneous translation (Kochkina Z.A., Chernov G.V.), psychological mechanisms of simultaneous translation, in particular, the mechanism of probabilistic forecasting (Ilyukhin V.M., Feigenberg I.M.), methods of teaching simultaneous translation (Visson L., Latyshev L.K., Semenov A.L.), which explain the special status of this type of translation. Over the past five years, studies have also been carried out that affect the psychological aspects of teaching simultaneous translation [1], the theoretical foundations of simultaneous translation [2], in particular, the issues of using speech compression techniques in simultaneous translation [3] and its phonetic aspects [4], which shows the persistence of the relevance of the identified problems.

Literature analysis and methodology

A distinctive feature of simultaneous translation, as noted by V.N. Komissarov, is the simultaneity of the speaker's speech and the interpretation of his speech by the interpreter [6, p. 98]. Considering in these conditions the differences in the system features of the original language and the target language, the rate of the speaker's speech, it is not always possible to convey the source text in full. In conditions of limited time, the translator, with an indent of a few words, must pronounce the translation itself, while simultaneously managing to carry out the process of probabilistic forecasting and make translation decisions. It is important to note that the speed of cognitive processes associated with the perception, processing, recoding and reproduction of information in the target language is different for translators [6, p.199]. These circumstances lead to the need to use speech compression in simultaneous translation.

A number of authors, such as E.V. Breus, V.S. Vinogradov, L. Visson, V.N. Komissarov, L.K. Latyshev, R.K. Minyar-Beloruchev, G.V. Chernov consider in their works the methods of speech compression. According to the definition of I.V. Gurin and A.F. Shiryaev, speech compression is "a means of reducing the volume (syllable length) of a text (message) without damaging the communicative task of the speaker" [7, p. 83].

L. Visson identifies the following cases when the translator has reasons to apply one or another method of speech compression:

1. There are repetitions in the original language.

2. There are words in the target language that don't mean anything.
3. The speaker speaks too fast.
4. The subject situation allows expressing the same thought in fewer words, which leads to time savings and, accordingly, the ability to more fully concentrate on incoming semantic groups [8, p. 73].

The presented situations make the process of simultaneous translation very difficult to master. In this case, the interpreter is assisted by various methods and strategies of simultaneous translation. Simultaneous translation strategy is a way of performing the translation task, which consists in adequate transfer of the sender's message from the source language to the language of translation, taking into account the cultural and individual characteristics of the speaker. So, V.M. Ilyukhin distinguishes two types of strategies in the implementation of simultaneous translation: strategies associated with the time factor and strategies due to static factors. The method of speech compression studied in this paper belongs to the first category of translation strategies associated with the time factor [9].

The purpose of this study is to identify various methods of speech compression, determine the frequency and describe the features of their use in the process of simultaneous translation of public figures' speeches.

The theoretical basis of the study was the work of L. Visson, V.M. Ilyukhin, V.N. Komissarov, G.V. Chernova, A.F. Shiryayev, whose works are devoted to the study of speech compression techniques and their classification. So, it seems appropriate to classify the methods of speech compression, based on those identified by V.N. Komissarov and A.F. Shiryayev, two main groups of speech compression methods are the elimination of meaningful values and synonymic replacements.

Referring to the group of speech compression methods associated with the replacement of a text component allows us to distinguish the following types of speech compressions in its composition:

1. Elimination of text components containing information that is replenished by the extralinguistic situation of communication.
2. Elimination of components containing infomedia, which is not contained in the extralinguistic situation of communication.

The second group of speech compression methods based on synonymic replacement includes seven main methods:

1. Syllabic compression;
2. Abbreviation of the name;
3. The verb phrase is being transformed;
4. Transformation of the subordinate clause;
5. Replacement of repetitions and parallelisms;
6. Replacement of extralinguistic information;
7. Generalization of the whole sentence.

Thus, each of the selected groups includes key methods of speech compression. The analysis of the empirical material made it possible to identify examples of the use of all the main methods of speech compression based on synonymic replacement.

1. Syllabic compression.

It should be emphasized that syllabic compression is due to the choice of shorter equivalents in the target language.

Also, we are offering...

Shuningdek, ... taklif etamiz.

Кроме того, [...] мы предлагаем...

In this example, the translator used the word "also" as an equivalent to the phrase "besides". Given that the possible translation options include a number of lexical units, such as "in addition to it", "besides", "beyond that", characterized by a greater syllabic length, we can conclude that the syllabic compression method is applied.

2. Abbreviation of the name.

It should be noted that this method of speech compression is one of the most frequent in the translation of UN speeches. First of all, it is used when translating the name of the UN organization itself:

*This means reforming our **United Nations** and the wider international system...*

*То есть, это реформа **ООН** и более широкой международной системы...*

Ya'ni, bu BMT va kengroq xalqaro tizimni isloh qilishdir...

3. Fe'l so'z birikmasi fe'lga aylanadi.

Nutqni siqishning bu usuli eng yuqori chastotani ko'rsatadi va fe'l iborani fe'l bilan almashtirishdan iborat. Masalan, quyidagi misolda ko'rsatilganidek, "o'lpon to'lash", "rahmat aytish", "minnatdorchilik bildirish" iboralarini rus tiliga bitta "(to) rahmat" fe'li bilan tarjima qilish mumkin:

I want to pay tribute to Andrew, Nicola and Grace Farest and their Walk Free Foundation for inspiring our work.

Благодарим специальный фонд, который вдохновил нашу работу.

Bizning ishimizga ilhom bergan maxsus fondga minnatdorchilik bildiramiz.

4. Transformation of a subordinate clause, for example, into a prepositional, participle, adjective or other shorter construction.

Despite its effectiveness, this method of speech compression is not marked by high frequency. The whole subordinate clause can be replaced by the translator with a prepositional, participle or adjective, which significantly reduces the length of the message.

Below is an example of converting a subordinate subject into an object.

*I don't think there was a **solution that would have provided the British with a way of avoiding the war.***

Поэтому я не вижу, что у Британии был выбор и возможность избежать войны.

Shuning uchun men Britaniyada urushdan bosh tortish uchun tanlov va imkoniyat borligini ko'rmayapman.

5. Replacement of Repeating

This method of speech compression is characterized by frequency, since many speakers tend to use repetitions, including stylistic ones, in their speech. The translator may omit this repetition in order to save time. *As we meet at this General Assembly we face **challenges** that go right to the heart of who we are as nations. **Challenges** that test our values, our vision...*

*Сейчас, когда мы проводим встречу здесь на Генеральной Ассамблее, мы задумываемся о тех **вызовах**, которые испытывают нас как нации, испытывают наше видение, нашу решимость...*

Endi, bu yerda, Bosh Assambleyada uchrashar ekanmiz, biz xalq sifatida bizni sinovdan o'tkazayotgan, qarashlarimizni, qat'iyatimizni sinab ko'rayotgan muammolar haqida fikr yuritamiz...

6. Generalization

This method of speech compression is based on the generalization of information known to the recipient from the communication situation. Examples of using this method of speech compression are few, however, despite their rarity, they represent an example of reasonable compression, since they do not carry a semantic load in the situation under consideration, respectively, there is no need to transmit them.

The family's twenty one World War one medals will be brought together here in Oxford at Saint Peter's College.

Двадцать одна медаль, полученная членами этой семьи во время первой мировой войны будет храниться в этом колледже.

Birinchijahon urushi yillarida ushbu oila a'zolarining olgan 21 medali mazkur kollejda saqlanadi.

Discussion and results

However, the translator should never forget that the most important thing when using speech compression methods in translation is to correctly convey the meaning to the audience of listeners. Thus, one should not abuse the generalization technique if certain information can be really significant for the recipient. In the example below, the translator replaced the phrase "seeking to free the world from chemical weapons" with the phrase "on chemical weapons", since the name of the OPCW organization - the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons, reflecting the essence of the content of its activities, already conveys the meaning of the replaced phrase and does not require duplication.

First, we must ensure that our multilateral institutions can deliver the aspirations on which they were founded. Think of UNHCR looking after those who've been driven out of their homes. The OPCW striving for a world free of chemical weapons.

Во-первых, нужно обеспечить, чтобы многосторонние институты соответствовали бы тем ожиданиям, ради которых их создавали. Например, УВКБ по поводу тех, кто бежит из домов. ОЗХО по химическому оружию.

Birinchidan, biz ko'p tomonlama institutlar o'zlari yaratilgan umidlarni oqlashini ta'minlashimiz kerak. Misol uchun, o'z uylaridan qochib ketganlar haqida UNHCR. Kimyoviy qurol bo'yicha OPCW.

Below are examples of a complete transformation of the original message, based on the method of generalization.

...he was saying 'come on, let's get going, let's get going', when a messenger arrived from Downing street, saying 'you've got to come back to London, because there's a job for you', and the job was to be made war secretary.

Он постоянно подталкивал капитана: «скорее, скорее», но за ним пришли из Лондона и назначили его министром по военным делам.

U doimo kapitanni turtkilar: "tez, tez" deya undardi, lekin ular uni Londondan olib kelishdi va uni urush vaziri etib tayinlashdi.

As a result of the analysis of simultaneous translation texts for speech compression, it can be concluded that the most common methods of speech compression based on the replacement of a text component include the method of replacing repetitions and parallelisms, as well as the method of replacing a text component containing extralinguistic information. It can be assumed

that the high frequency of these speech compression methods is associated with their high efficiency.

Based on the analysis of the obtained research data, it is also possible to determine the frequency of the following groups of speech compression:

1. Lexical methods of RK (syllabic compression, shortening of the name, elimination of repetitions and parallelisms);
2. Syntactic methods of RK (transformation of a verb phrase or a subordinate clause);
3. Lexico-grammatical methods of RK (replacement of a text component containing extralinguistic information and generalization).

Thus, as a result of the analysis of texts on the subject of speech compression, it can be concluded that the most frequent methods of speech compression based on the replacement of a text component include lexical methods of speech compression. In particular, the method of replacing the repetition is marked with the highest frequency, which is opposed by the syllabic method of speech compression as the least frequent.

Syntactic speech compression presents the greatest difficulty in translation, since changing the structure of a sentence in the process of compressing information in simultaneous translation is not an easy task. Its solution is based on the implementation of analytical operations that require constant training in the course of training to form sustainable skills. Knowledge of the main methods of speech compression based on the replacement of a text component, the features of their application, makes the learning process more efficient.

Used Literature

1. Незнанов И.Н. Психологические аспекты обучения синхронному переводу // Вестник Южно-Уральского государственного университета. №12. 2015. – С. 68-71.
2. Хромых А.А. Конференц-перевод (попытка осмысления теоретических основ) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – №9(74): в 2-х ч. Ч.1. 2017. – С.193-196.
3. Завьялова В.Л. Фонетические аспекты устного опосредованного перевода // Казанский педагогический журнал. – №6. 2015. – С. 35-47.
4. Афанасьева М.С. Употребление приемов речевой компрессии при синхронном переводе // Международный научный журнал «Символ науки» – №3. 2016. – С. 111-114.
5. Коваленко А.С. К вопросу о прагматическом аспекте синхронного перевода // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – №9. 2014. – С. 78-94.
6. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учебник для институтов и фак. ин. Языков. М.: Высшая школа, 1990. 253 с.
7. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: Деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. М.: Воениздат, 1979. 183 с.
8. Виссон. Л. Синхронный перевод с русского на английский. – М.: Р. Валент, 1999. – 243 с.
9. Илюхин В.М. Стратегии в синхронном переводе: дис. ... канд. филологических наук 10.02.20. Московский ордена дружбы народов государственный лингвистический университет. М., 2001. 206 с.
10. Manshuk Zh. Yeskindirova – Zhuldyz K. Alshinbayeva. Methodology of simultaneous translation: some strategies and features // XLinguae, Volume 10, Issue 4, October 2017, ISSN 1337-8384, ISSN 2453-711X. P. 196-208. DOI: 10.18355/XL.2017.10.04.16
11. Официальный сайт ООН. [Электронный ресурс] URL: <https://www.un.org/en/> (дата обращения: 15.05.2019)

12. Видео конкурса «COSINES Pi – 201» [Электронный ресурс] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0jwPZWdxjHY&t=296s> (дата обращения: 15.05.2019)

UDK: 811.512.133'373.

SAMARQAND VILOYATI TOPONIMLARINING YASALISHI

¹Jo'raboyeva Gulrux Solijonovna, ²Asrayeva Dilnoza G'ofurovna,

¹Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi,

²Farg'ona davlat universiteti magistranti

¹Gmail: gjuraboyeva2021@gmail.com

²Gmail: asrayeva.dilnoza@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Samarqand viloyati toponimlarining struktural tavsifi: sodda tub va sodda yasama toponimlar, qo'shma toponimlar hamda ular takibidagi toponimik indikatorlar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: toponim, oykonim, sodda toponimlar, qo'shma toponimlar, formantli nomlar, topoasos, topoformant, toponimik indikatorlar.

СОЗДАНИЕ ТОПОНИМОВ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

¹Журабоева Гулрух Солижоновна, ²Асраева Дилноза Гафуровна,

¹Старший преподаватель Ферганский государственный университет,

²Магистрант Ферганский государственный университет

¹Gmail: gjuraboyeva2021@gmail.com

²Gmail: asrayeva.dilnoza@gmail.com

Аннотация: В данной статье изучается структурная характеристика топонимов Самаркандской области: простые основные и простые искусственные топонимы, комбинированные топонимы и топонимические индикаторы в их содержании.

Ключевые слова: топоним, ойконим, топонимы с простым содержанием, составные топонимы, названия форматов, топоасос, топоформант, топонимический индикатор.

CRATION OF TOPONYMS OF SAMARKAND REGION

¹Juraboyeva Gulrux Solijonovna, ²Asrayeva Dilnoza G'ofurovna,

¹Senior teacher of Ferghana State University,

²Magistrant Ferghana State University

¹Gmail: gjuraboyeva2021@gmail.com

²Gmail: asrayeva.dilnoza@gmail.com

Annotation: In this article, the structural description of the toponyms of the Samarkand region: simple basic and simple artificial toponyms, combined toponyms and toponymic indicators in their content are studied.

Key words: toponym, oykonym, toponyms with simple content, compound toponyms, formant names, topoasos, topoformant, toponymic indicator.

Kirish

Toponimlarning o'ziga xos tuzilishi va nomlanishini tadqiq etish nomning paydo bo'lish tarixi, tabiati, geografik joylashuvi va shu hudud aholisining mashg'ulotlari haqida ham ma'lumot berishi mumkin. Joy nomlari uzoq yillar davomida turli xalqlar talaffuzida fonetik jihatdan o'zgarishlarga uchrab, so'zning ma'nosi noto'g'ri talqin qilinishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun toponimlarning asl variantlarini aniqlash, yasaliish asosini to'g'ri tahlil etish orqali geografik hududning etimologiyasi, lingvistik taraqqiyoti haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili

O'zbek tilshunosligida toponimlar ilmiy jihatdan H.Hasanov, T.Nafasov, S.Qorayev, Z.Do'simov, B.O'rinboyev, T.Rahmatov, T.Enazarov, N.Oxunov, S.Nayimov, A.Turobovlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, mazkur olimlarning sa'y-harakatlari bilan O'zbekiston hududidagi barcha toponimlar to'plangan, ularning lisoniy xususiyatlari, tarixi, etimologiyasiga oid muhim ilmiy kuzatishlar olib borilgan. Toponimlarning yasaliishi, tuzilishi va modellari bilan bog'liq masalalar esa T.Nafasov, S.Qorayev, Z.Do'simov, L.Karimova, N.Oxunov, J.Latipovlarning ishlarida tadqiq etilgan [1, 2, 3]. Shunday bo'lsa-da, ushbu tadqiqotlarda toponimlarning morfologik tuzilishiga ko'ra turlari talqini borasida bir necha xil qarashlar kuzatiladi. Maqolada Samarqand viloyati toponimlarining tuzilishi va yasaliishiga oid masalalar mazkur olimlar tadqiqotlariga asoslangan holda tahlil etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada asosan lingvistik tavsiflash metodidan foydalanilgan. Toponimlarni tarixiylik tamoyiliga asoslangan tarixiy metod, qiyosiy-chog'ishtirma metod, birliklar ifodalaydigan ishora va belgilarga tayanuvchi semiotik metod, shuningdek, etimologik metodlar asosida o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tahlillar va natijalar

Qadim madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Samarqand viloyati toponimlari ham yasaliish strukturasiga ko'ra bir necha guruhlariga bo'linadi. Quyida ularning ayrimlari bilan tanishamiz.

1. Sodda toponimlar. Bir asosdan tashkil topgan joy nomlari hisoblanadi. Sodda toponimlar ham o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) sodda tub toponimlar: *Bolta, Tarnov, Qum, Chuqur, Arpa* (Oqdaryo tumani), *Saroy, Olma* (Ishtixon tumani), *Ravot, Laylak, Quduq, Qilich* (Kattaqo'rg'on tumani) kabilar. Ushbu so'zlar turdosh otdan atoqli otga o'tgan bo'lib, tarkibida hech qanday yasovchi qo'shimchalar ishtirok etmagan.

Qo'shimchasiz sodda tub toponimlar oddiy geografik hudud (*Chashma, Buloq, Jar, Tepa, Dasht*), o'simlik yoki hayvon nomlari (*Terak, Tut, Olma, Do'lana, Gul, Laylak*), urug'-aymoq, millat nomlari (*Nayman, Mang'it, Qiyot, Turkman, Juz, Qipchoq, Qirq, Xitoy*)dan vujudga kelgan bo'lishi mumkin.

Toponimiyada sodda toponimlar tarkibiga kiruvchi yana bir turkum nomlar mavjudki, ba'zi adabiyotlarda ularga *formantli nomlar* atamasi qo'llaniladi [2, 47-51]. Bunday toponimlar tarkibida so'z yasovchi, shakl yasovchi qo'shimchalar bor bo'lsa-da, mazkur lisoniy elementlarni toponim yasovchi unsur sifatida baholab bo'lmaydi. Masalan, Qo'g'ali, Axtachi, Ko'nchilik kabi toponimlar tarkibidagi *-li, -chi, -chilik* formantlari toponim yasovchilar emas, chunki bu affikslar toponimlar tarkibiga mazkur so'z toponimik nomga aylanmasdan oldin qo'shilgan. Demak, ushbu nomlar ayrim ishlarda qayd etilganidek, affiksatsiya usulida emas, rus olimasi A.V.Superanskaya ta'kidlab o'tganidek, onomastik konversiya usulida yasalgan [5, 92-93] va nol ko'rsatkichli nomlardir. Shunday ekan, bu kabi toponimlarga ham, bizningcha, sodda toponimlar sifatida

qaralsa, to'g'riroq bo'ladi. Samarqand viloyati toponimiyasi tarkibida uchraydigan *Olmazor* (Jomboy t.), *Ilonli*, *Tinchlik*, *Ohakchi* (Narpay t.), *Do'stlik*, *Paxtakor*, *Tuyoqli* (Payariq t.) kabi oykonimlar mana shunday formantli nomlar sirasiga kiradi.

b) sodda yasama toponimlar. O'zbek tilida so'z yasovchi sifatida qaralmaydigan *-lar* affiksi ham toponim tarkibida yasovchiga aylanishi mumkin. Professor A.G'ulomov bu affiksni so'z yasovchi morfemalar qatoriga kiritmaydi. Bu qo'shimcha noma'lum ko'plikni, hurmatni, biron fikrni ta'kidlashni, mavhum tushunchani konkretlashtirishini, umumiylikni, takrori bildiradi. Respublikamizning yetakchi toponimshunosi Suyun Qorayev esa o'zining "Toponimika" nomli darsligida ushbu affiksni "toponimlarni yasaydigan topoformant"lar qatorida sanab o'tadi. Olimning ta'kidlashicha *-lar* affiksi faqat kishilar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar yasaydi: arablar, beklar, boylar, zargarlar, moxovlar, shayxlar va hokazo. Yana *Ko'paklar*, *Shag'allar*, *Echkilar*, *Qarg'alar* kabi toponimlar ham mavjud. Bunday qaraganda, bu toponimlar hayvon nomlaridan tarkib topganga o'xshaydi. Aslida esa unday emas: *ko'pak*, *shag'al* (*chiyo'ri*), *echki*, *qarg'a* degan urug' nomlari bor. Yuqorida zikr etilgan nomlar ana shu urug' nomlari asosida vujudga kelgan. Masalan, *Qarg'alar* "qarg'a urug'idan bo'lgan kishilar yashaydigan joy" demakdir [1, 8].

Samarqand viloyati toponimlari orasida ham *-lar* affiksi orqali hosil qilingan bir nechta toponimlarni uchratish mumkin. Xususan, Samarqand shahridagi *Kimyogarlar* shaharchasi, Oqdaryo tumanidagi *Kallar* qishlog'i, Jomboy tumanidagi *So'filar*, Ishtixon tumanidagi *Sheyxlar* shaharchasi, *Xo'jalar* qishlog'i va h.k. Viloyatning Paxtachi tumanida *Itlar* va *Pishaklar* (mushuk so'zi tuman aholisining shevasida shunday talaffuz qilinadi) qishlog'i ham mavjud bo'lib, mazkur oykonimlar tarkibidagi *-lar* affiksi urug' nomlariga emas, balki hayvon nomlariga qo'shilgandir.

2. Qo'shma toponimlar. Ikki va undan ortiq asosdan tashkil topgan joy nomlari qo'shma toponimlar sanaladi. Viloyatdagi joy nomlarining ko'p qismi ot+ot, ot+sifat, sifat+ot, son+ot, ot+fe'l modelidagi toponimlardir. Samarqand viloyatining, balki butun respublikamizning ko'plab toponimlari qo'shma tarkibli birliklardan hosil bo'lgan. Ularning aksariyati ikki komponentli so'zlardan, ozroq qismi esa uch va undan ortiq so'zlar kompozitsiyasidan tashkil topgan. Qo'shma toponimlar ot, sifat, son, fe'l turkumiga oid so'zlarning bir-biriga qo'shilishidan hosil bo'ladi. Shulardan ayrimlari qo'shma so'zlik xususiyatini saqlab qolgan bo'lsa, ba'zi joy nomlari tarkibidagi komponentlardan biri lug'aviy ma'nosini yo'qotib, hozirgi kunda qo'shma so'z sifatida qaralmaydi. Masalan, o'rganilayotgan hudud nomi, ya'ni Samarqand toponimi turkiycha 'semiz' (boy, ulug', katta) va 'kent' - so'g'diycha *shahar* so'zlari qo'shilmasidan tashkil topgan [4, 211]. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida ham mo'g'ullar Samarqandni "Semizkent", ya'ni boy shahar deb ataganlarini yozadi. Agar ushbu nom diaxron nuqtayi nazardan tekshirilsa, qo'shma so'z, sinxron yondashuvda esa sodda so'z deb belgilanadi. Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda "kent" so'zi toponim yasovchi qo'shimcha sifatida qaralmoqda. Oqdaryo tumanidagi *Yangikent*, *Pirimkent*; Jomboy tumanidagi *Shirinkent* qishloqlarining nomlari ham tarixan shahar ma'nosini bildiruvchi "kent" so'zi qo'shilishidan yasalgan. Bugungi kunda bu joy nomlari qo'shma so'zlik xususiyatini yo'qotib, sodda yasama so'z sifatida tahlil qilinmoqda.

Obod so'zi ham ayrim adabiyotlarda affiks, ba'zi adabiyotlarda esa toponimik indikator sifatida qaraladi. Bu so'z tojikcha *ob* - suv, *obod* - suvli, suv yetarli joy degan ma'noni bildiradi. Viloyatdagi *Mehnatobod* (Bulung'ur t.), *Dehqonobod* (Jomboy t.), *Gulobod*, *Dashtobod* (Payariq t.), *Paxtaobod* (Oqdaryo t.) kabi qishloqlarning nomlari ham shu birlik asosida hosil bo'lgan.

Samarqand viloyatidagi qo'shma toponimlar morfologik tarkibiga ko'ra quyidagicha tasniflanadi:

1. Ot+ot modelida yasalgan toponimlar: *Moyqovoq, Etakovul, Jarboshi, Machitovul, Ozoddarxon, Qorovultepa* (Oqdaryo t.). Bu xil joy nomlari asosan qaratqich-qaralmish munosabatiga asoslanadi. Chunki tarixan tegishlilikni bildirgan so'z birikmalari tarkibidagi morfologik vositalar tushib qolgach toponimlar yanada soddalashgan. Masalan, *Mullaqo'rg'on* (Oqdaryo t.) – *mulla yashaydigan qo'rg'on* > *mullaning qo'rg'oni* > *Mullaqo'rg'on*; *Sharqtongi* (Pastdarg'om t.) – *sharqning tongi* > *Sharqtongi*; *Bozorjoy* (Qo'shrabot t.) – *bozor bo'ladigan joy* > *bozorning joyi* > *Bozorjoy*. Ot+ot modelidagi joy nomlari tub so'z + tub so'z (*Nurbuloq, To'novul, Singilbuloq, Labihovuz, Saroyqo'rg'on, Qoziariq, Ziyodin, Dalabog'*); tub so'z + formantli so'z (*Bog'iguliston*) ko'rinishida ham bo'lishi mumkin.

2. Sifat+ot modelida yasalgan toponimlar: *Qoratut, Yangihayot, Qo'tirbuloq* (Oqdaryo t.), *Egriqo'l* (Nurobod t.), *Kattaqo'rg'on, Oqdaryo* (viloyatdagi yirik tuman nomlari). Bu qolipdagi toponimlarning ko'p qismi bitishuvli birikmalardan hosil bo'ladi. Jumladan, viloyatdagi *Oqdaryo, Kattaqo'rg'on, Yangiqishloq, Qorateri* kabi tuman va qishloq nomlarida ikki so'z hech qanday morfologik vositalarsiz sintaktik aloqaga kirishib, aniqllovchi-aniqlanmish munosabati orqali toponimlarga aylangan. Sifat+ot ko'rinishidagi toponimlarni ham o'z ichida bir nechta turlarga bo'lib tasniflash mumkin: rang (*Sariqtepa, Oqdaryo, Qoratut, Qo'yiliboy, Oqtepa, Qoradaryo, Qizilbosh, Qizilolma, Oqtosh, Ko'kqarg'a*); shakl-hajm (*Kattaqo'rg'on, Torariq, Kattasoy, Balandqo'rg'on, Uzunqishloq, Balandbog'*); maza-ta'm (*Shirinbuloq*); belgi-xususiyat (*Qo'tirbuloq, Yangiqurilish, Obodturmush, Quruqsoy, Yangisaroy, Yo'g'ontayoq*); bildiruvchi sifatlardan hosil bo'lgan toponimlar.

3. Sifat+sifat modelida yasalgan toponimlar. Bu guruhga xos toponimlar biz o'rganayotgan hududda juda kam uchraydi. Unga Kattaqora (Nurobod t.) toponimini misol sifatida keltirish mumkin.

4. Son+ot modelida yasalgan toponimlar: *Yettio'g'il* (Jomboy t.), *Qirqyigit* (Ishtixon t.), *Beshkal, Qirqdarxon, To'rtayg'ir* (Oqdaryo t.), *Oltio'g'il* (Paxtachi t.). Ushbu qolipda yasalgan yana bir turkum joy nomlari mavjudki, ularning birinchi qismi sonidan, ikkinchi tarkibiy qismi esa, asosan, geografik atamadan tashkil topadi: *Uchtepa* (Ishtixon t.), *To'qqizhovuz* (Paxtachi t.), *Beshbuloq* (Urgut t.), *To'rtko'l* (Payariq t.) va boshqalar.

5. Ot+fe'l modelida yasalgan toponimlar: *Kampiro'ldi, Ko'lbosti* (Payariq t.), *Yerteshar* (Jomboy t.), *Jilqihayda* (Kattaqo'rg'on t.) kabilar. Bu toponimlar predikativ (ega-kesim) yoki to'ldiruvchili birikma orqali ifodalangan bo'lib, birinchi komponenti ot turkumidagi so'zlardan, ikkinchi komponenti ish-harakatni bildiruvchi fe'l formali so'zlardan tashkil topgan. Ushbu toponimlarning hosil bo'lishiga qandaydir voqea-hodisa sabab bo'lgan va dastlab birikma, gap shaklidagi birliklar yillar davomida toponimlarga aylangan.

Viloyatdagi toponimlarning juda kam qismi uch komponentdan iborat. Masalan, *Katta Qorayantoq, Katta Yangiqishloq, Yuqori Bog'ishamol* (Pastdarg'om t.), *Kichik Yo'g'ontepa* (Jomboy t.) va boshqalar.

Samarqand viloyati toponimlarning yasalishi va shakllanish jarayonida toponimik indikatorlar ham muhim rol o'ynaydi. Ilmiy manbalarda toponimik indikator (lotincha *indicator* – ko'rsatkich) – toponim tarkibida uchraydigan va uning turini ko'rsatib turadigan atama deb ataladi [2, 3, 4]. Quyidagi qishloq va shaharcha nomlari toponimik indikatorlar yordamida yasalgan:

- 1) tepa: *Oqtepa, Zindontepa* (Oqdaryo t.), *Yangitepa* (Bulung'ur t.), *Naymantepa* (Jomboy t.), *Chinortepa, Uchtepa* (Ishtixon t.), *Qo'shtepa* (Kattaqo'rg'on t.);
- 2) soy: *Ilonsoy* (Samarqand t.), *Kattasoy, Oqsoy* (Nurobod t.), *Oltinsoy, Tollisoy* (Kattaqo'rg'on t.), *Quruqsoy, Chorboqsoy* (Qo'shrabot t.);
- 3) tog' (viloyatning ayrim shevalarida `tov` shaklida uchraydi): *Qoratosh, Ultov* (Narpay t.);
- 4) qo'rg'on: *Kattaqo'rg'on* (tuman nomi), *Suluvoqo'rg'on* (Paxtachi t.), *Yangiqo'rg'on* (Oqdaryo t.), *Qizilqo'rg'on* (Bulung'ur t.);
- 5) buloq: *Qo'tirbuloq* (Tayloq t.), *Nurbuloq* (Qo'shrabot t.), *Beshbuloq, Qorabuloq* (Urgut t.);
- 6) ovul: *Tegirmonovul* (Qo'shrabot t.), *Mirzaovul* (Payariq t.), *Machitovul* (Oqdaryo t.), *Qirqovul* (Payariq t.);
- 7) tosh: *Qoratosh* (Qo'shrabot t.), *Oqtosh* (Narpay t.), *Tuyatosh* (Payariq t.), *Bolatosh* (Pastdarg'om t.), *Ko'ktosh* (Nurobod t.).

Xulosa

Xulosa o'rnida aytish kerakki, o'rganilayotgan hudud toponimlari tuzilish shakliga ko'ra asosan sodda va qo'shma tarkibli bo'lib, viloyatdagi toponimlarning juda kam qismi uch komponentdan iborat. Yuqorida ko'rib o'tilganlarning barchasi o'rganilayotgan hudud toponimiyasining o'ziga xos yasalish tizimiga ega va toponimik indikatorlarga boy ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
2. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985.
3. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O'zbekiston milliy nashriyoti ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
4. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.
5. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – Москва: Наука, 1969.

“TARIXI MULUKI AJAM” MASNAVIYSI HAKIMONA TAFAKKUR MAHSULI

Pardaeva Iroda Mamayunusovna,

SamDChTI dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Pardayeva_im@mail.ru

Annotatsiya: Alisher Navoiy diniy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, shuningdek, axloqiy-ma'rifiy mazmun bilan mujassamlashgan “Tarixi muluki Ajam” asarini yozishi bilan ilk bor mustaqil tarixiy, adabiy va nasriy asar yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Ushbu maqola “Tarixi muluki Azham” asaridagi shohlar tavsifiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: komil inson, falsafa, Shoh G'oziy, Iskandar, Husayn Boyqaro, shoh, ilohiy, ma'naviy tarbiya.

МЕСНЕВИ “ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ”- ПЛОД РАЗУМНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНОГО

Аннотация: С написанием “Тарихи мулуки Ажам”, которое интегрировано в религиозное, философское, общественно-политическое, а также нравственно-просветительское содержание, Алишер Навои смог создать самостоятельное историко-литературное и прозаическое произведение, впервые изображающее образ царей на узбекском языке.

Данная статья посвящена описанию царей в труде “Тарихи мулуки Ажам”.

Ключевые слова: совершенный человек, философия, Шах Гази, Искандар, Хусейн Бойкара, царь, божественное, духовное образование

MESNAVI “TARIHI MULUKI AJAM” - THE FRUIT OF THE SCIENTIST'S RATIONAL THINKING

Abstract: With the writing of “Tarixi muluki Ajam”, which is integrated into the religious, philosophical, socio-political, as well as moral and educational content, Alisher Navoi was able to create an independent historical, literary and prose work, for the first time depicting the image of kings in the Uzbek language.

This article is devoted to the description of the kings in the work “Tarixi muluki Ajam”.

Key words: perfect man, philosophy, Shah Gazi, Iskandar, Hussein Boykara, king, divine, spiritual education.

Kirish

Navoiy asarlarini kuzatadigan bo'lsak, “Tarixi muluki Ajam” asari Eronning afsonaviy sulolalari haqida hikoya qilinadi.

“Tarixi muluki Ajam” asari Alisher Navoiy tomonidan “Zubdat ut- tavorix” tarzida tilga olingan turkiy tildagi umumiy tarix haqidagi jome' kitobning ikkinchi qismi bo'lib, unda Ajam podshohlari tarixidan muxtasar so'z yuritilgan. “Zubdat ut-tavorix”ning uchinchi qismida turk podshohlarining Husayn Boyqarogacha bo'lgan tarixi tashkil etilishi nazarda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va xukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” asarlarining yaratilishi ma'lum tarixiy davrlar va jarayonlar bilan bog'liq. Ma'lumki, Navoiy 1483-1485 yillar orasida turkiy tildagi mashhur “Xamsa” asarini yaratish bilan Xuroson hukmdori va o'zining eng

yaqin do'sti bo'lgan Husayn Boyqaroning yuksak iltifotiga sazovor bo'ladi. Navoiyning shoh qoshida oshib borayotgan mavqe-e'tibori Husayn Boyqaro saroyidagi bir guruh amaldorlarni tashvishga solib qo'yadi. Ular shohning adolatparvar amirini markazdan uzoqqa jo'natish yo'lini izlay boshlaydilar. Xuddi shu paytda, xazinaning bo'shab qolishi amirlarning g'arazli niyatlarini amalga oshirishlari uchun qulay sharoit yaratadi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"sida keltirilishicha, o'sha vaqtda Husayn Boyqaroga ma'lum mikdorda mablag' kerak bo'lgan. Bu muammoni hech bir amir hal etolmagach, saroyda katta mavqega ega bo'lgan Majididdin Husayn Boyqaro, agar uning aytganlariga rozi bo'lsa, xazinani to'ldirishga va'da beradi. SHoh rozi bo'lgach, Alisher Navoiy davlat ishlaridan chetlashtirilib, 1487 yilda Astrobodga hokim qilib tayinlanadi. Navoiyning shoh huzurida faoliyat yuritishi adolatsizlik, nohaqlik, zulm va zo'ravonlik yo'li bilan xalqdan soliq yig'ishga yo'l bermas edi. SHuning uchun ham Navoiy mamlakat ishlaridan uzoqlashtirilib, uzoq yurtlarga jo'natiladi. Ikkinchidan, Astrobod Xurosonning chegaraga yaqin viloyatlaridan biri bo'lib, bu erda tinchlik va osoyishtalikni saqlab turish siyosiy ahamiyatga ega edi. Alisher Navoiy podshohning eng yaqin do'sti va ishonchli vakili sifatida ham siyosiy maqsadlar nuqtai nazaridan bu erga yuboriladi. Vatan sog'inchi bilan yashagan Navoiy oradan ikki yil o'tgandan so'ng poytaxtga qaytishga muvaffaq bo'ladi. Fisqu fasodlar fosh bo'lgach, Majididdin saroy ishlaridan chetlashtiriladi va o'rniga Nizomulmulk tayinlanadi.

Navoiy o'zining tarixiy asarlarini ana shunday og'ir damlarda yaratadi. "Tarixi muluki Ajam" asarining yaratilishi 1488 yilga borib bog'lanishi to'g'risida bir qancha ma'lumotlarni uchratish mumkin. Lekin "Tarixi anbiyo va hukamo" asarining yozilgan vaqti aniq emas. Manbalarda asarning yozilish sanasi 1485-1498 yillar orasi deb ko'rsatilgan. Ba'zi adabiyotlarda esa 1496 yili yozishga kirishildi, degan fikrlar bildirilgan. Olimlar bunday xulosaga kelishda Turkiyadagi To'pqopi saroyi muzeyida saqlanayotgan Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko'chirilgan "Kulliyot"ga asoslangan bo'lishlari mumkin. Chunki asarning ko'chirilgan davri Hazrat Navoiy hayotligi (1496-1497) yillariga borib taqaladi. "Kulliyot" tarkibiga kirgan "Kitobi tarix" ruknida "Tarixi anbiyo va hukamo" asari to'g'risida ham ma'lumotlar keltirilgan. "Kulliyot"ning ko'chirilgan vaqti bilan "Tarixi anbiyo va hukamo" yozilgan davrni almashtirmaslik lozim. Chunki asarning ko'chirilgan va yaratilgan davri orasida juda katta farq mavjuddir.

Muhokama va natijalar

Alisher Navoiy komil inson mavzusiga qo'l urar ekan, darvesh va podshoh timsollari qiyosi orqali saltanat va ma'naviyat tushunchalarini bo'rttirib, batafsil talqin etadi. Bu ikki tushuncha Sharq falsafasida o'zaro kelishmaydigan o'lchamlar deb qaralgan. Ammo Navoiy nazarida bular o'zaro kelishib, biri ikkinchisiga madadkor bo'lmog'i lozim. Xuddi ilohiylik va moddiylik, dunyo va oxirat bir-biriga bog'liq bo'lganidek, ma'naviyat va saltanat ham vobasta. Saltanat ma'naviyat tomon yursa boyiydi, mustahkamlanadi, xalqqa yaqinlashadi. Ma'naviy tarbiya oddiy fuqaroga ham, yurt boshlig'iga ham zarur. Ya'ni odam mulk egasi bo'ladimi, shohu amir bo'ladimi, undan qat'i nazar darvesh e'tiqodini qabul qilib borsa, kamolotga erishib, Iloh vasliga yetishi mumkin.

Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asarida o'zi ko'rishni orzu qilgan ana shunday kamolot (darveshlik va shohlikni o'zida namoyon qila olgan)ga erishgan ideal shohning mukammal tasvirini beradi.

Adib orzusidagi ideal shoh, ko'pincha, Shoh G'oziy yoki Iskandar timsolida aks ettirilgan. Temuriy shohlardan biri Husayn Boyqaroning Navoiy she'riyatidagi badiiy timsoli Shoh G'oziydir.

Tarixdan bizga ma'lumki, Husayn Boyqaro shaxs sifatida buyuk xislat va xususiyatlar egasi bo'lgan. Temuriy shaxzodalar orasida chavandozlik va qilichbozlik bobida unga teng keladigani bo'lmagan. Uning eng e'tiborga molik jihati shunda ediki, zulmni va yolg'onchilikni hech qachon kechirolmas edi. O'g'illaridan birini odam o'ldirgani uchun xuntalablarga topshirganligini keltirishimiz mumkin. Mazkur fazilatlar bilan bir qatorda, Husayn Boyqaro san'atga, adabiyotga o'ta qiziquvchanligi bilan ham alohida o'rin tutgan. Husayn Boyqaro 1469 yilda taxtni egallagandan so'ng mamlakatda ilm-fan, adabiyot va san'atning gullab-yashnaganligi, undan bizgacha "Devon" va "Risola" meros qolganligi fikrimizning isbotidir. Shular bilan bir qatorda, uning ba'zi salbiy xususiyatlari haqidagi tarixiy faktlarni ham inkor qilib bo'lmaydi.

Navoiy Husayn Boyqaro hokimiyat tepasiga kelgandan keyin yozgan deyarli barcha asarlarida uni adabiyot va san'at, ilm-fan va hunar ahliga saxovatli homiy, adolatli, vatanparvar shoh sifatida qayta-qayta madh etadi, ta'rif-tavsif qiladi, u bilan faxrlanadi. Bu ta'rif-tavsiflarda haqiqat ham, mubolag'a ham mavjud. Navoiy bu o'rinda, bir tomondan, shohning ijobiy fazilatlarini ulug'lasa, qo'llab-quvvatlasa, ikkinchi tomondan, hukmdor xarakteridagi ayrim salbiy qirralarni maqtov yo'li bilan bartaraf etishga harakat qiladi.

Navoiyning fikricha, shoh G'oziyning fazilatlarini behisob, ularni qog'ozga tushirish "ko'ngil istagidir":

Kim tuzay mastona Shohi G'oziy avsofida savt,

Bu ko'ngul gar bo'lsa o'z holidi, gar ham bo'lmasa [1,44].

Keyingi yillarda Husayn Boyqaroning shohlik va shoirlik faoliyatini chuqur tadqiq etish ancha rivoj topdi. A.Abduq'afurov, A.Hayitmetov, S.Erkinov, B.Valixojayev, Q.Tohirov, D.Salohiy, F.Karimova, U.Sotimov, J.Jo'raev, B.Oqbo'tayev kabi olimlar o'z tadqiqotlarida Husayniyning hali fanga ma'lum bo'lmagan jihatlari ochib berishgan.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarida, "Majolis un-nafois", "Lison ut-tayr" va boshqa asarlarida Husayn Boyqaro madhiga maxsus boblar, katta-katta lirik parchalar bag'ishlaydi. Ularda Sulton Husayn Boyqaroni ulkan davlatning elparvar, dono va adolatli hukmdori sifatida ko'rish istagi aks etadi, ana shu istak "Tarixi muluki Ajam" ning oxirgi qismida bitilgan masnaviyda ham o'z ifodasini topgan.

Tazkiraning ashkoniylar tabaqasidan bo'lmish Arduvon binni Yalosh tavsifi keltirilgan so'nggi fiqrasi nihoyasidagi masnaviyda shu uchinchi tabaqa sultonlar hukmronligining ham juda tez o'tib ketganligi, ko'pchiligining shohligi o'n-o'n besh yildan oshmaganligi, bu dunyoning shohga ham, gadoga ham birdek bevafo ekanligi xususida so'z boradi.

Asardagi uchinchi masnaviy ulug' shoirning qudratli zamondoshi, do'sti, hammaslagi bo'lmish Sulton Husayn Boyqaro vasfi bilan tugaydi. Masnaviyni eronzaminning to'rtinchi tabaqa salotini-sosoniylar sulolasi vakillari tarixi bilan boshlagan shoir unga o'z zamonasi shahanshohi Sulton Husayn madhini ulab yuborish bilan aniq bir niyatni nazarda tutadi. U Sulton Husayn Boyqaro shoir tavsiflarini keltirgan shavkatli shohlardan ham martabasi balandroq, fazilatda yuksakroq ekanligini ta'kidlashni istaydi. Shoir fikrlarini Sulton Husayn tabiati va mulkdorlik faoliyatidan qator misollar, dalillar keltirish bilan asoslashga harakat qiladi. Chunonchi:

Birovgaki ro'zi bo'lib shohliq,

Zamirig'a solsa Haq oghliq [2,252].

Ogohlik - bu bilim va hikmat. Bilimsizlik, bilishni istamaslik, qiziqmaslik - bu g'aflatdir. Dunyoni, odamni, olamni bilish, osmonu zaminni, quruqlik va suv ostini o'rganish - ogohlik, ma'rifatli bo'lishdir.

Ma'rifat – bu, avvalo, Ilohni anglash, shuningdek, olamni, dunyoni va o'zlikni anglay olishdir. Anglash, tafakkur qilish insonning eng go'zal fazilati. Anglamoq-ma'rifatning boshi, ogohlikning asosiy sharti.

Adabiyotshunos O.Davlatov shoir ijodida adolatga quyidagicha umumiy fikr bildirib o'tgan: "Navoiy adolatni keng ma'noda tushunadi, uni insonning axloqiy fazilatlarining yuksak shakli sifatida talqin qiladi. Uning ta'kidlashicha, adolat eng yaxshi fazilat bo'lib, ayniqsa, jamiyatning ilg'or qismi – hukmdorlar tabaqasida bo'lishi shart. Aslida, adolat – kishilar o'rtasidagi tenglikni nazorat qilishdir. Bir toifa ikkinchi toifaga tazyiq o'tkazmasligi, zo'ravonlik qilmasligi lozim. Navoiy adolatning huquqiy tomoni Qur'on va shariat qonun-qoidalariga so'zsiz amal qilishdan iborat deb tushungan. Islomda ham adolat bilan ish tutish Tangri taolo oldida namozu ro'za, zakotu hajdan afzalroq hisoblanadi.

Alisher Navoiy talqinida ijtimoiy munosabatlarning eng oddiy ko'rinishidan tortib, umum manfaatlarini hal qiluvchi holatlargacha adolat tamoyiliga og'ishmay amal qilinishi shart. Uning talqini bo'yicha adolat, eng avvalo, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning uyg'un, bir-birini to'ldirib boruvchi holatda vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. Ikkinchidan, adolat tamoyili qaror topgan jamiyatda turli ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi, ular orasidagi muvozanatni saqlab turadi. Uchinchidan, jamiyatdagi yaxlitlik, safarbarlik malakasini shakllantiradi, odamlarda vatanga sadoqat tuyg'usini toblaydi. To'rtinchidan, tashqi yovuz kuchlar o'rtasida parokandalikni yuzaga keltiradi. Chunki, Navoiyning fikricha, adolat barqaror mamlakatda sipohiylarning ahvoli bosqinchi qo'shinlarga nisbatan yaxshi bo'ladi. Tabiiyki, bu holat dushman tomonda ichki nizo va norozi kayfiyatni uyg'otadi. Beshinchidan, kishilar huquq va burchining mosligi, mehnati munosib rag'batlantirilishi odamlarda ertangi kunga ishonch kayfiyatini kuchaytiradi. Adolatli jamiyatda odamlarda shukronalik tuyg'usi ustuvor bo'ladi [4:15] :

Yana ulki chun adli zohirdurur,
Bari xalq ila qavmi shokirdurur.

Tasavvuf adabiyotida azaldan shoh va darvesh obrazi bir-biriga qarama-qarshi qo'yilib kelingan. Buning sababi: shoh-dunyo timsoli bo'lsa, darvesh - Ilohning mazhari. Shoh o'zining toju taxtiga, molu dunyosiga xursand bo'lib, Haqni unutkan. Voqean, dunyo va nafs – Allohni bilish, anglash yo'lida parda, to'siq. Darvesh esa, aksincha, Xudo ishqida dunyoni tark etgan, nafs xarxashalaridan qutulgan. Shuning uchun ham, darvesh Haq yo'lida turgani, Allohga yaqinligi, qalbi ilohiy ishqqa limmo-lim ekanligi bilan amal va martaba quli bo'lgan, dunyo va nafs chirmovuqlari bilan o'ralgan, ilohiy va ma'rifat nuridan mahrum shohdan ustun va afzal. Uni bu dunyoning hoyu havaslari, o'tkinchi boyliklari qiziqtirmaydi. U xazina to'plash dardida emas, balki Haq dardi bilan yashaydi. U doimo yodida, qalbida Allohni zikr etib turadi.

Navoiy darveshdagi xuddi ana shu xislatning podshohda ham aks etishini istaydi. Shoh qalbidagi Allohga bo'lgan muhabbat va ishonch uning odil va haqqoniy yo'l tutishida, shuningdek, xolis hukm chiqarishida muhim sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik. 3-jild. – Toshkent: Fan, 1988. – 616 b
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik. 16-jild. – Toshkent: Fan, 2000. – 336 b.
3. Alisher Navoiy. “Xamsa”. tanqidiy matn. Nashrga tayyorlovchi P.SHamsiev – Toshkent: Fan, 1960.
4. Davlatov O. Navoiy ijodida adolat talqini// Huquq va burch, 2012. –№2. B.16 –17
5. **Dilorom Salohiy. Navoiyning Rum diyoriga tuhfası.** –Toshkent: «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 2006. 5-soni
6. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 206 b.
7. Sulton I. Navoiyning qalb daftari. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2010. – 376 b.
8. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 2-tom. – Toshkent: Fan, 1977. – 460 b.

REALIYALARDA MADANIYATLARARO XUSUSIYLIK TASVIRI

Kazakov Ilhom Rozmamatovich,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti,

O'zbek tilshunosligi kafedrası, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, **Email:** ikazakov1973@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadimiy milliy-madaniy xususiyatlaridan guvohlik beruvchi, ularning etnik belgilarini ko'rsatib turuvchi realiyalar, ya'ni kiyim-kechaklar lingvokulturologik jihatdan o'rganilgan. Ushbu madaniyat namunalarida takrorlanmas joziba-yu tarovat, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar hamda diniy e'tiqodlar yashiringanligi tavsiflangan. Realialarda inson hayotidagi quvonchli yoki g'am-tashvishli lahzalari namoyon bo'lishi ko'rsatilgan. Realialarni madaniyatlararo hamkorlik asosida tadqiq etish har ikki xalqning lisoni va madaniyati o'rtasidagi farqlarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etishi isbotlangan.

Tayanch so'zlar: realiya, milliy-madaniyat, urf-odat, an'ana, milliy libos, lingvokulturologik birlik, mentalitet, milliy nigoh, leksik birlik, lison, madaniyat.

ПОРТРЕТ ИНТЕРКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ В РЕАЛИИ

Казаков Илхом Розматович,

Каракалпакский государственный университет

им. Бердаха, кафедра Узбекского языкознания, кандидат филологических наук,
доцент,

Email: ikazakov1973@mail.ru

Аннотация: В статье с лингвокультурологической точки зрения исследуются реалии, то есть одежда, свидетельствующая о древних национально-культурных особенностях узбекского и каракалпакского народов, проявляющая их этнические особенности. Описано, что в этих образцах культуры скрыты неповторимое очарование и свежесть, обычаи, социальные отношения и религиозные верования. Показано, что счастливые или грустные моменты в жизни человека показывают в реалии. Доказано, что исследование реалий на основе межкультурного сотрудничества имеет большое значение для определения различий между языками и культурами обоих народов.

Ключевые слова: действительность, национальная культура, обычай, традиция, национальная одежда, языково-культурное единство, менталитет, национальное мировоззрение, лексическое единство, язык, культура.

PORTRAIT OF INTERCULTURAL PERSONALITY IN REALITY

Kazakov Ilhom Rozmamatovich,

Karakalpak State University named after Berdak,

Department of Uzbek Linguistics, candidate of philology, associate professor,
ikazakov1973@mail.ru

Annotation: In the article, the realities, that is, clothes, which testify to the ancient national and cultural characteristics of the Uzbek and Karakalpak peoples, showing their ethnic characteristics, are studied

from a linguistic and cultural point of view. It is described that unique charm and freshness, customs, social relations and religious beliefs are hidden in these culture samples. It is shown that happy or sad moments in a person's life are shown in reality. Researching realities based on intercultural cooperation has been proven to be of great importance in defining the differences between the languages and cultures of both nations.

Keywords: reality, national culture, custom, tradition, national dress, linguistic and cultural unity, mentality, national outlook, lexical unity, language, culture.

Moddiy va ma'naviy yodgorliklar orasida o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining milliy kiyimlari har qaysi millat o'ziga xosligini aks ettirishi bilan birga ularning etnik belgilarini ham namoyish etadi. Xususan, ushbu tarixiylikka daxldor kiyimlarda takrorlanmas joziba-yu nafosat, inson umrining fasllari bilan bog'liq urf-odatlar, an'analar, shuningdek, ijtimoiy munosabatlardagi tafovutlar, diniy e'tiqodlar, hayotdagi quvonchli yoki qayg'uli voqealar yashiringan.

O'tmishga nazar tashlasak, o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining o'ziga xos va rang-barang moddiy madaniyati shakllanganligi ma'lum bo'ladi. Qadimgi davrlarda turli xil yoshda kiyilgan liboslar bu ikki qardosh xalq ayollarining butun hayot tarzini o'zida jamlagan bo'lib, ular bir-biriga aslo o'xshamaydi. Chunonchi qoraqalpoqlarning *jegde, kiymeshek, sawkele, malaqay, shogurme, shekpen* lari o'zbek madaniyatida uchramaydi. Shuningdek, o'zbek millatiga mansub *beqasam, alocha, atlas, adras* kabi mato turlari; *munisak, kaltacha, loki, kultapo'shak* singari liboslar qoraqalpoq xalqi madaniyatiga xos bo'lmagan kiyimlar sirasiga kiradi. Ushbu milliy kiyimlarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish natijasida ularning o'ta qadimiy ekanligi, o'tmish davrlardan e'tiboran o'zbek va qoraqalpoqlarning bir-biridan tafovutlanadigan milliy nigohi vujudga kelganligi, shunga muvofiq o'sha madaniyat namunalari lisonida o'zgacha manzara yaratib, shu bugunga qadar yashab kelayotganligi ayon bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlarda realiyalarga turli xil munosabat bildirilgan. Aslida, realiya – yunoncha *realia* so'zidan olingan bo'lib, u «*ash'yoviy, haqiqiy*» degan ma'noni ifodalaydi [1, 6]. O.S.Axmanovanning «Словарь лингвистических терминов» nomli lug'atida unga quyidagicha ta'rif berilgan: «Realiya deganda – borliqdagi ash'yoviy madaniyat natijasi, mumtoz grammatikada esa, muayyan mamlakatning davlat qurilishi, muayyan xalqning tarixi va madaniyatini ifodalovchi so'zlar, ma'lum bir tilda muloqot qilish xususiyatlarini ifodalovchi lingvistik birliklar tushuniladi» [2, 381]. Rus olimi L.N.Sobolevning fikricha, «Realiyalar – maxsus xususiyatga ega bo'lgan, bir tilda va boshqa mamlakatlardagi tillar muhitida muqobillari bo'lmagan milliy so'z va so'z birikmalaridir» [3, 281]. Lingvist L.S.Barxudarovning realiyalarga bergan ta'rifi bir qadar mufassalligi bilan ajralib turadi: «Realiyalar – shunday so'zlarki, ular boshqa tilda gaplashuvchi xalqlarning tillarida, amaliy hayotlarida mavjud bo'lmagan leksik birliklar hisoblanadi» [4, 95]. Realiyalar to'g'risida nisbatan mukammal va haqiqatga yaqin ta'rif mualliflari S.Vlaxov va S.Florinlardir. Ularga ko'ra: «Realiyalar – muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari bo'lib, ular milliy va davriy xususiyatga ega» [5, 48]. Xullas, realiyalar bu – muayyan millat madaniyatiga aloqador bo'lgan narsa yoki hodisalarni tavsiflovchi so'zlarning ikkinchi xalq tilida mavjud emasligidir.

Realiyalar tillarni qiyoslash jarayonida aniq ko'zga tashlanadigan, tillararo tafovutlanadigan, muayyan xalq maishiy hayoti va milliy-madaniyatiga xos tushunchalar, voqea-hodisalar, urf-odatlar va an'analarni ifodalaydigan nomlarning tabiiy ravishda boshqa xalqlar ijtimoiy hayot tarzida mavjud emasligidir. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, realiya bu –

muayyan millat mentalitetiga xos xususiyatlarni o'zida aks ettiradigan, boshqa xalqlar milliy-madaniyatida uchramaydigan so'z yoki so'z birikmalari hisoblanadi. O'zbek va qoraqalpoq xalqlari milliy-madaniyatida ham takrorlanmas, faqat ularning o'zlari uchungina xos kiyim-kechaklar mavjud. Bu, albatta, har ikki xalq o'tmishda olamga o'ziga xos va mos tarzda nazar tashlab, borliqni milliy nigohi orqali kuzatib, olamdagi narsa va hodisalarni tasavvur etganligi hamda tafakkuriga joylab, ularni lisonda aks ettirganligi natijasidir. Qardosh xalqlar mentalitetidan darak beruvchi ushbu realiyalarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish orqali o'tmishda yashab o'tgan ota-bobolarimizning milliy nigohi, tasavvur va tafakkuri, dunyoni anglashi har xil bo'lganligi, shunga bog'liq ravishda ular olamdagi narsa va hodisalarni lisonda turfa xil tasvirlaganligi yanada aniq ko'zga tashlanadi.

Qoraqalpoq ayollari hamda qizlari bayramlarda kashtali qizil yoki ko'k rangli matolardan tikilgan liboslarni kiyishni xush ko'rishgan. Yosh ayollar rang-barang liboslarni, yoshi kattalar oq-qizil, katak-katak kiyimlarni, keksa yoshdagi ayollar esa oq matodan to'qilgan liboslarni kiyishni ma'qul ko'rishgan. Ularning milliy liboslari sifatida qadimdan to hozirgi kungacha saqlanib kelgan *jegde* va *kiymeshek* larni kiyish o'z davrida ham urf bo'lgan.

Jegde – ayol-qizlarning qadimgi davrda ipakdan tikilgan va boshiga yopinchiq kabi o'rab kiyib yuradigan yengli kiyimdir. *Jegdesin qiya jamilgan, Ishi attay qimilgan, Birpara kórgen jigitle, Hátte jatip sağıngan* («Alpamis») [6, 192]. Darhaqiqat, *jegde* ayollar egniga yopinchiq kabi o'ralgan. O'sha yopinchiq yelka qismiga emas, balki boshning tepasiga tashlangan. Uning uzun yenglari bo'lgan, biroq ular qo'lni kiritish uchun emas, aksincha, orqa tomondan kalta ip bilan bog'lab qo'yilgan. Odatda *jegde* uy tashqarisida kiyilgan bo'lib, u o'zbek paranjilari kabi ayollarning yuzini o'zga nigohlardan himoya qilish vazifasini o'tagan. *Jegde* ning uch asosiy turi mavjud bo'lib, ular, asosan, yoshga qarab kiyilgan. Masalan, yosh, turmushga chiqqan ayollar yoki nikoh yoshidagi qizlar *jipek jegde*, onalar va o'rta yoshdagi ayollar *aq jegde* va keksa yoshdagi ayollar *kempir jegde* kabi liboslarni kiyishgan.

Qizil yoki *jipek jegde* – yuz foiz paxtadan ishlangan bo'lib, XIX asrning oxirida paydo bo'lgan va XX asrning dastlabki o'n yilliklarida tobora ommalashib borgan. Uning to'qilishi o'zbeklarning *alocha* matosiga o'xshab ketadi. Faqat matoning rangi va unga tushirilgan oq, qora va qizil chiziqlari *alocha* dan farqlanadi. *Jipek jegde* ning yoqa qismiga, asosan, qizil, qora va yashil ranglardan iborat bo'lgan kashtalar tushirilgan.

Aq jegde – ingichka paxta matosidan tayyorlangan bo'lib, u dastlab qo'lda tikilgan. Paxta ipining qattiq bo'lishi va sarg'ish kulrang tus olishi uchun uni avval jo'xori yormasi bilan suvda qaynatishgan. Keyinchalik *aq jegde* oq paxta matosidan tayyorlangan bo'lib, uning butun yuzasi, orqa va yenglari geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Agar o'sha *aq jegde* da kashtado'zlik bezaklari qanchalik murakkab bo'lsa, bu uning egasi shunchalik yuqori maqomga sazovor ayol ekanligidan dalolat bergan. Shuning uchun ham *aq jegde* ni o'ttiz yoshdan ellik yoshgacha bo'lgan ayollar oq salla ustidan yopishgan.

Kempir jegde – boshqa *jegde* larga qaraganda oddiy bezaklarga ega bo'lgan va faqat yoqa qismiga soddaroq kashta tushirilgan. Uning yuza qismi tekis bo'lgan, ya'ni hech qanday kashta tushirilmagan, mato holaticha qoldirilgan.

Qoraqalpoq millatiga mansub *kiymeshek* – sochlar va tananing ustki qismini qoplaydigan, ammo yuzini ochiq qoldiradigan ayollarning bosh pardasi hisoblanadi. *Kiymeshek* so'zma-so'z tarjima qilinganda, *kichkina kiyim* degan ma'noni anglatib, «*ximar*» so'zidan kelib chiqqan. U har doim mos keluvchi salla bilan kiyilgan bo'lib, old va orqa qismlari uchburchak shaklda bo'lgan.

Kiymeshek ning ikkita asosiy turi mavjud bo'lgan: a) konservativ ravishda geometrik naqshlar bilan bezatilgan, oq matodan yoki paxta matosidan tikilgan oq rangli *kiymeshek*; b) zanjirli naqshlar bilan bezatilgan, maxsus fabrikalarda ishlab chiqarilgan qizil va qora jundan tikilgan *kiymeshek*. Bunday *kiymeshek* lar, asosan, gulli bo'lib, zumorfik naqshlar bilan bezatilgan.

Qayd qilingan *kiymeshek* lardan birinchisi eng qadimiy turga mansubdir. U XIX asrning birinchi yarmidan e'tiboran urfga kirgan. Uni ellik yoshdan oltmish yoshgacha bo'lgan keksa yoshli ayollar kiyishgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida u sekin urfdan chiqa boshlagan. Ikkinchi turi esa qoraqalpoq kelinlarining to'y liboslaridan biri hisoblanib, XIX asrning oxirlarida urfda bo'lgan va 1930-yilning o'rtalariga qadar kiyilgan. O'sha davrda qizlar o'n besh yoshga kelib turmushga uzatilganligi bois ularga yoshligidan-oq, hunarmandchilik sohasi katta yoshdagi momolar tomonidan o'rgatilgan. Qizlar turmush yoshiga yetguniga qadar o'zlarining to'y liboslarini o'z qo'llari bilan tikishgan. To'y libosi beshta asosiy qismdan iborat bo'lgan: *oltin kiymeshek*, *ko'ylak*, *oltin jegde*, *oltin tuyme* va *zarli kovush*. Ushbu liboslarning dastlabki uchtasini qizning o'zi tayyorlagan. Ularni tayyorlash jarayonida matoga turli xil naqshlar joylangan. Ana shu liboslarga razm solgan kishi qizlarning qay darajada chevar ekanligini baholay olgan. Umuman, «Kelinchaklar tomonidan kiyiladigan *kiymeshek* lar asosan to'y libosi bo'lib, ular uchburchaksimon shaklda tikilgan. Ularda rang-barang naqshlar jo bo'lgan. *Kiymeshek* larning naqshlari har xil bo'lib, besh naqshli va to'qqiz naqshli *kiymeshek*lar uchraydi» [7, 119]. *Kiymeshek* lar har kuni emas, balki to'y va boshqa rasmiy yoki bayram tadbirlarida kiyilgan. Shunga bog'liq holda ular avloddan-avlodga o'tib, hozirgacha saqlanib kelgan.

Ma'lumotlarga qaraganda, *kiymeshek* XVI asrning birinchi yarmida Eron va Markaziy Osiyoda bir vaqtning o'zida paydo bo'lgan. Arabistonda ular «*ximar*» nomi bilan tanilgan. Bu nom Qur'onda ham keltirilgan. *Kiymeshek* ka o'xshash kiyimlarni o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va hatto, qirg'izlar ham kiyishgan. Biroq ular qoraqalpoqlar kiyadigan *kiymeshek* dan butkul farq qilgan. Ularning farqlanishi islomning qabul qilinishi bilan bevosita aloqadordir.

Qoraqalpoq ayollari milliy madaniyatini o'zida yorqin namoyon etuvchi bosh kiyimlardan biri *sáwkele* bo'lib hisoblanadi. U qizlar kiygan bosh kiyimlarning eng qadimiysidir. Bu bosh kiyimning tarqalishi juda uzoq davrlarga borib taqaladi. «*Sáwkele* bosh kiyimi juda qadimgi davrlarda, ya'ni eramizdan avvalgi X asrda Mesopotamiyada paydo bo'lganligi ehtimol. Keyinchalik sak va massagetlar eliga kirib kelgan bo'lishi kerak. Uning ildizlari uzoq tarixga borib taqalsa-da, faqat qoraqalpoqlar orasida tarqalishi ko'pchilik olimlar diqqat-e'tiborini o'ziga jalb qilib keladi» [8, 120]. Qoraqalpoq *sáwkele* si marvarid va yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan tantanavor bosh kiyimdir. Uni dastlab XIX asrdagi o'ziga to'q, boy xonadonning qizlari nikoh marosimlarida kiyishgan. *Sáwkele* uchta asosiy qismdan iborat bo'lgan: a) *tumaq* deb nomlanuvchi uzun gumbazsimon shapka yoki dubulg'a; b) marjon bilan o'ralgan va bezatilgan peshona qoplamasi; v) turli xil yuqori va pastki qismlardan tashkil topgan quloqchinlar.

Bunday bosh kiyimning vazifasi turlicha bo'lgan. Birinchi navbatda, u kelinchakning yuqori darajadagi maqomini mehmonlarga ko'z-ko'z qilishga xizmat qilgan. Ikkinchidan, nikoh paytida kelinning sochlarini yashirish vazifasini o'tagan. Chunki qadimgi e'tiqodlardan kelib chiqqan holda, yovuz kuchlar ayolning ochiq turgan sochlaridan kirib, butun tanasiga va ongiga o'rnashib oladi va hali dunyoga kelmagan chaqalog'iga ham ziyon yetkazadi, deb o'ylashgan. Shu sababli turmush qurmagan qizlar sochlarini ochiq qilib yurishgan. Ular oila qurayotgan paytidan boshlab yuqoridagi e'tiqodga amal qilib, sochlarini yashirishgan bo'lsa ajab emas. Shuningdek, *sáwkele* qizlarni har xil ins-u jinslardan, yomon ko'zlardan asraydi, degan tasavvur bo'lgan. Shuning

uchun *sáwkele* ga marjon va turkuaz kabi qizil va yarim qimmatbaho toshlar, munchoqlar qadalgan.

Azaldan O'rta Osiyoning boshqa hududlarida bo'lgani singari o'zbeklarda ham *do'ppi*, *ro'mol* asosiy bosh kiyim sifatida qadrlanib kelinadi. *Do'ppi* o'zining bichimi, shakli, naqshindorligi, ranglar uyg'unligi, shu bilan birga zardo'zlik san'atining qo'llanilishi jihatidan urf-odatlariga ko'ra har bir viloyat ahli kiyadigan bosh kiyimlardan tubdan farq qiladi. Tarixiy manbalarga qaraganda, o'zbeklar orasida *do'ppi* va *ro'mol* dan tashqari *salla* ga o'xshash bosh kiyim ham bo'lgan. Uni Samarqand tomonlarda *loki* deb nomlashgan. *Loki* bir nechta qismdan tashkil topgan bo'lib, avval boshga zar iplar bilan zeb berib tikilgan *kultapo'shak* (oddiy matodan qilingan turi ham mavjud) deb ataluvchi bosh kiyim kiyilgan. U old gardish, chuqur va to'g'ri burchakli uzun, ikki tomoni ochiq qopchiqdan iborat bo'lgan. O'sha qopchiqdan soch o'tkazilgan. *Kultapo'shak* ning ustidan *ro'mol* tashlangan. *Ro'mol* ustidan zarhal naqshlar tushirilgan *peshonaband* (ayollarning peshona qismiga bog'lanadigan mato yoki *ro'mol*) bog'lab qo'yilgan. *Peshonaband* ustidan esa zar bilan to'qilgan shoyi *ro'mol* tashlangan. Ayol-qizlar boshlariga bitta yoki ikkita *ro'mol* yopinishgan. Bunda bittasi bosh ustiga tashlanib, ikkinchisi uning ustidan *peshonaband* ko'rinishida bog'lab qo'yilgan. Aytish joizki, *ro'mol* bu – yuzga tutilgan mato: sochiq; *ro'mol* (cha)] 1. Ayollar boshiga o'raydigan, odatda, to'rtburchak shaklidagi mato. *Doka ro'mol*. *Shohi ro'mol*. *Er-xotinning urishi, doka ro'molning qurishi* (Maqol). 2. Umuman, shunday mato, parcha. *Uning [Toshmatning] boshi ..o'ralgan, chap qo'li ro'mol bilan yelkasiga osib qo'yilgan edi* (H.G'ulom, Mash'al) [9, 694].

Qoraqalpoq erkaklari kiyimlari orasida turli xil chopon va po'stinlar mavjud bo'lib, ulardan eng mashhuri movut, ya'ni, tuya junidan qo'lda to'qilgan keng *shekpen* (chopon) lar bo'lgan. Kambag'alroq odamlar uni qo'y junidan, shuningdek, paxta ipidan ham to'qib kiyishgan [10, 116]. *Shekpen* va *po'stin* larning o'ziga xosligi shunda ko'rinadiki, ularning orqa tomoniga kashta bilan uchburchak shakldagi tumor tushirilgan. Ushbu tumor inson orqa tomonidan hamisha zaif bo'lishi g'oyasini o'zida mujassam etib, u erkaklarning «*belida o'q to'la o'qdon olib yurish*» an'anasidan vujudga kelgan. *Shekpen* ning orqa tomoniga tushirilgan uchburchak tumor shakli – qadimgi ona ma'budi ramzi sifatida baholangan. Yana bir ma'lumot shuki, o'tmishda qoraqalpoq erkaklari uchun *qayis* (kamar) taqish majburiy sanalgan. Chunki kamar – insonning sha'ni va kuch-qudrati ramzi degan tasavvur paydo bo'lgan. Kundalik turmushda kamar vazifasini oddiy *ro'mol* bajargan bo'lsa, bayramlarda shoyi belbog' bilan bellar bog'langan. Iqtisodiy tomondan o'ziga to'q xonadon erkaklari mol terisidan tikilgan *qayis* ni bog'lashni odat tusiga aylantirishgan. Ushbu *qayis* da yo'lbarsning boshi va panjasi tasviri tushirilgan bo'lib, u kumushdan ishlangan hamda har xil ranglar bilan bezatilgan. Bundan tashqari unga turli xil shokilalar qadalgan. Shuningdek, qoraqalpoqlarda mayin teridan tayyorlangan *qayis* larni taqish ham urf bo'lgan. Bu xildagi kamarlar asosan, ovchilar tomonidan foydalanilgan bo'lib, ular piyola, o'qdon, chaqmoqtosh va shu kabi boshqa ko'chma hayot uchun zarur ash'yolar bilan to'ldirilgan.

Xullas, realiyalar bir tomondan, har qanday xalq milliy-madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan guvohlik berib, o'sha millat mentaliteti darajasining ko'rsatkichi hisoblansa, ikkinchi tomondan, uzoq yillik madaniyatlararo ta'sir natijasida o'zgacha husn-u tarovat, ko'rinish kasb eta oladigan darajadagi lingvokulturologik birliklar hisoblanadi. Realialarni madaniyatlararo hamkorlik asosida o'rganish har ikki millat lisoni va madaniyati o'rtasidagi farqlarni aniq ko'rsatib berish barobarida muloqot jarayonidagi har xil to'siqlarni bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Садиқов З. Қадимги туркий реалиялар таржимаси. Монография. –Наманган: «Vodiy Media», 2021.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969.
3. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский язык. – Москва: Просвещение, 1952.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975.
5. Влахов С., Флорин С. Непереводаемые в переводе. – Москва: Просвещение, 1986.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 2-том. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984.
7. Мамбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2007.
9. Мамбетов К. Кўрсатилган манба.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA OBRAZLI SO'ZLARNING KELIB CHIQISH TARIXI.

Ismatova Go'zal Sherali qizi

Buxoro davlat universiteti

Lingvistika: ingliz tili yo'nalishi magistranti

e-mail: ismatovaguzal27@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili va o'zbek tilidagi obrazli so'zlarning kelib chiqish tarixi haqida so'z yuritiladi. Ikki til doirasidagi obrazli so'z va iboralarning tarixiy taraqqiyot jarayonida obrazli so'z va iboralarning qanday o'zgarishi muhokama qilinadi. Obrazli so'z va iboralarning kelib chiqishida ularning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan turli tarixiy jarayonlar muhim ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, maqolada ingliz va o'zbek tilidagi obrazli so'z va iboralarning shakllanish bosqichlarining tarixiy davrlarga alohida e'tibor beriladi va ularning leksik va semantik qatlami haqida so'z yuritiladi. Qadimgi, o'rta va zamonaviy ingliz va o'zbek tili davridagi obrazli so'z va iboralarning rivojlanish davri yoritiladi.

Kalit so'zlar: obrazli so'z, obrazli ibora, majoziy ma'no, semantic qatlam, leksik qatlam.

THE HISTORY OF THE ORIGIN OF FIGURATIVE WORDS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Ismatova Guzal Sheraliyevna

Bukhara State University

Master student of the department of the English linguistics

e-mail: ismatovaguzal27@gmail.com

Abstract. This article is about the history of the origin of figurative words in English and Uzbek. How figurative words and phrases change in the process of historical development within two languages is discussed. Various historical processes that directly influenced their formation are important in the origin of figurative words and phrases. In addition, the article pays special attention to the historical periods of the formation stages of figurative words and phrases in English and Uzbek and talks about their lexical and semantic layers. The period of development of figurative words and phrases in the period of ancient, middle and modern English and Uzbek languages is illuminated.

Key words: figurative word, figurative expression, figurative meaning, semantic layer, lexical layer.

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ОБРАЗНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмадова Гузал Шералиевна

Магистрант кафедры английского языкознания

Бухарского государственного университета

Электронная почта: ismatovaguzal27@gmail.com

Абстракт. Эта статья об истории происхождения образных слов в английском и узбекском языках. Обсуждается, как образные слова и словосочетания изменяются в процессе исторического развития в пределах двух языков. В происхождении образных слов и словосочетаний большое значение имеют различные исторические процессы, непосредственно повлиявшие на их формирование. Кроме того, в статье особое внимание уделяется историческим периодам этапов формирования образных слов и словосочетаний в английском и узбекском языках и говорится об их лексическом и семантическом пластах. Освещается период развития образных слов и словосочетаний в период древнего, среднего и современного английского и узбекского языков.

Ключевые слова: образное слово, образное выражение, образное значение, семантический слой, лексический слой.

Kirish

Zamonaviy dunyoda yoki qadimiy tarixda bo'lishidan qat'iy nazar obrazli so'zlar so'zlashuv jarayonini yanada mazmundor va jozibali qilishning asosiy vositasidir. O'zgaruvchi so'zlar asosan badiiy asarlarda va she'riyatda asosiy fikr ifodalash quroli hisoblanadi. O'zgaruvchi so'zlar ingliz va o'zbek tillarida azaldan mavjud bo'lgan. Chunki bu ikki tilning tarixiy ildizi olis o'tmishga borib taqaladi. Buni ingliz tilining buyuk namoyondasi Villiam Shekspir va buyuk o'zbek mutafakkiri Alisher Navoiy asarlarida ko'rish mumkin. Garchi ular boshqacha atama bilan qo'llanilgan bo'lsada, asosiy va'zifasi va go'yasi o'zgarmay qolgan. O'zgaruvchi so'zlardagi ma'no umumiy ma'nodan tashqari yana qo'shimcha ma'noni angalatadi. G'oyalar, his-tuyg'ular, belgilar va voqealarni tasvirlash uchun obrazli so'zlardan foydalanish orqali tinlovchiga qo'shimcha estetik holatni yetkazish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Tildagi obrazli so'z va iboralarining xususiyatlarini qadimgi davrlardanoq tadqiq etish boshlangan va hozirgi kunda ham turli soha olimlarining e'tiborini o'ziga jalb etmoqda. Jahon va o'zbek obrazli so'z iborlari o'z taraqqiyoti davomida quyidagi uch bosqichlarni o'z ichiga oladi:

a) Noilmiy davr yoki o'zgaruvchi so'z va iboralar materialni oddiy qayd qilish davri. Masalan, Aristotel va uning izdoshlarining obrazli so'z va iborlar haqidagi fikrlari va o'z asarlarida metafora va o'xshatish tahlili.

O'zbek asarlarida qadimgi turkit tilga oid bo'lgan O'rxun-Enasoy bitiklari va "Oltin yorug'" tarjima asari.

b) Onomastikaning fan sifatida shakllanish davri. Bu fanning ildizlari Yevropa va rus tilshunosligida paydo bo'lgan. Bu davrda ingliz tilida obrazli so'z atamasi bilan dastlabki misollar

Franses Bruk asarida keltirilgan.⁵¹ O'zbek tilida obrazli so'z va iboralar Alisher Navoiy asarlarida birinchi marta she'riy san'at sifatida keltirilgan.

c) Sof onomastik yoki ilmiy davr. Ingliz va o'zbek tilida XX asrning 20- yillaridan hozirgi kungacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi.

Onomastik birliklar tarixiy nuqtai nazardan o'rganilganda quyidagi ikki yo'nalishga amal qilinadi:

a) onomastik materialning tarixiy holatidan hozirgi davrgacha bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash usuli (perspektiv tahlil usuli);

b) onomastik materialning hozirgi holatidan uning tarixiy holatigacha bo'lgan tarixiy rivojlanish jarayonini aniqlash (retrospektiv tahlil usuli).

Har ikki taxlil yo'nalishidan ham asosiy maqsad obrazli til birliklarning rivojlanish, o'zgarish jarayonlarini aniqlashdan iboratdir. Obrazli til-obrazli so'z va iboralar to'plangan materialni tarixiy metod bilan o'rganganda lisoniy (etnik) stratigrafiya (lotincha stratum -"qatlam" va yunoncha grafiya - "yozaman" so'zlaridan)ni aniqlashga intiladilar. Bunday tahlillardan maqsad obrazli til birliklarning eng qadimgi o'z va o'zlashgan qatlamlarini aniqlash, uning tarkibidagi o'zgarishlar silsilasini aniqlashdir.

Tahlillar va natijalar

Obrazli so'zlar va iboralar xaqning yashash tarzini, uning orzularini madaniyatini va mentalatini o'zida aks ettirib keladi. Masalan ingliz tilidagi

- When pigs fly.

Ushbu giperbolada ingliz madaniyatiga xos bo'lgan "pigs" ya'ni cho'chqalar atamasini ko'rishimiz mumkin. Bu ibora orqali "ilojsiz va imkonsizlik" holati ifodalanyapti.

O'zbek madaniyatiga qaraladigan bo'lsa, imkonsiz holatlar uchun boshqa ibora qo'llaniladi.

- Tuyaning dumi yerga tekkanda

Bu o'zbek madaniyatini ko'rsatuvchi giperbolada "tuya" so'zi madaniyatni ko'rsatuvchi omil bo'lib xizmat qilyapti. Chunki o'zbek madaniyatida ingliz madaniyatida qo'llanilgan cho'chqa so'zini qo'llash din jihatdan ta'qiqlangan. Buning boisi, islom dinida cho'chqa musulmon ahli uchun harom qilingan hayvonlar toifasiga kiradi. O'zbekcha iborada qo'llanilgan "tuya" so'zi esa musulmon ahli uchun yaxshi jonzotlardan biri hisoblanadi.

Obrazli so'z va iboralarda majoziy ma'no ustuvor hisoblanadi. Majoziy ma'no bu so'z yoki iborani oddiy tasavvurdagi ma'nodan chekingan holda qo'shimcha ma'no bilan aytishdir. Bu shuni ko'rsatadiki, qo'llanilgan so'z yoki iboradagi ma'no haqiqiy ma'nodan uzoqlashgan bo'ladi. Obrazli so'z va iboralarda qo'llanilgan majoziy ma'no haqiqiy tarifdan ajaralib turganligi sababli ularni tushunish va tushuntirib berish qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Bunday holatlarni ayniqsa tillar orasidagi tarjimalarda ko'rish mumkin.

Ingliz tilida obrazli so'zlar "Figurative words" deb ataladi. Ushbu iboradagi "figurative" so'zi "majoziy yoki obrazli" degan ma'noni anglatadi. Ingliz tilida obrazli so'z va iboralar kundalik nutqda ham, badiiy asarlarda ham nutqni yanada jozibali qilish uchun qo'llaniladi. Obrazli so'zlar ingliz tilida asosan tilda mavjud so'zlardan foydalangan holda tenglashtirish, taqqoslash, va bir-biriga bog'liq bo'lmagan ma'nolarni o'zaro birlashtirish uchun yaratiladi. So'zni tom ma'nosida qo'llash bu so'zni nutq jarayonidan tashqarida ham o'z ma'nosini o'zgartirmay saqlay olishidir. Bu har qanday matndan tashqarida ham o'z ma'nosini saqlaydi. Tilni obrazli ishlatish esa bu so'zlar va iboralarni faqat matnda yoki nutq jarayonida boshqa fikrni matndan

⁵¹ Language Log » Frances Brooke, destroyer of English (Not literally)"

tashqarida boshqa fikrni ifodlashidir, ya'ni bunday gaplarda mantiqiy bo'g'liqlik faqat kontekstda va nutq jarayonida mavjud bo'ladi.

Ingliz tilida obrazli so'zlar kelib chiqishi o'rta asrlarga, yani 14-15 asrlarga to'g'ri keladi. Ingliz tilida obrazli tilning tarixiga nazar tashlanadigan bo'lsa, ushbu atamaning ingliz tiliga kirib kelishi va yaratilishi 14- asr o'rtalariga to'g'ri keladi va qadimgi fransuzcha "Figuratif" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "metaforik" degan ma'noni anglatadi. Ushbu fransuzcha so'z esa lotin tilidagi "figurare" so'zidan olingan va "shakllantirmoq" degan ma'noni anglatadi. Ushbu atama G'arb dunyosida qadimgi davrlardan mavjud bo'lgan va asosan ritorika uchun qo'llanilgan. O'sha davrdagi obrazli so'z va iboralar o'sha davr madaniyatini va xalqning yashash tarzini o'zida aks ettirgan. Nafaqat ingliz adabiyotida, balki G'arb olamida ham obrazli so'zlarning kelib chiqishi qadimgi Rimda rivojlangan. Ammo o'sha davrda o'z ma'nosidagi ya'ni denotativ so'zlar va obrazli so'zlar o'rtasidagi farqni tushunish qiyin bo'lgan. Shu bois Aristotel va boshqa mutafakkirlar bu ikki ma'no o'rtasidagi farqni aniqlashga harakat qilganlar.⁵²

Obrazli so'zlar termini yunon faylasufi Aristotel tomonidan ayrim obrazli so'larni, xususan, metaforani o'rganish jarayonida sillogizm shaklini ifodalash maqsadida qo'llangan (mil. av. 4-asr). Strukturaviy tilshunoslik, matn lingvistikasi kabi tilshunoslik tarmoqlarining yuzaga kelishi obrazli so'z va iboralarga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirdi. Natijada obrazli so'z va iboralar semantik transpozitsiya (ma'noviy ko'chish)ning hosilasi tarzida o'rganiladigan bo'ldi. O'zbek tilshunosligida obrazli so'z va iboralarning mazkur ko'rinishlari alohida tadqiqotlarning manbai bo'lib, badiiy matnlar asosida atroflicha o'rganilgan.

1769-yilda Franses Bruk o'zining "The History of Emily Montague" romanida eng dastlabki Oksford ingliz tili lug'ati tomonidan denotativ ma'nodan kelib chiqadigan obrazli so'zlarga birinchi misol keltirilgan.⁵³

Ingliz adabiyotida obrazli so'zlarga nisbatan turli qarashlar mavjud bo'lgan. 19-asrning oxirida amerikalik ritorik Jon F. Genung obrazli tilni "ko'proq ta'sir ko'rsatish uchun oddiy vso'zlashuv uslubidan qasddan og'ish" deb ta'riflaganida klassik qarash hukmron edi. Biroq, 20-yillarning oxirlarida bu yondashuv o'zgardi: masalan, "oddiy holatdan qasddan og'ish" (an'anaviy tarzda) haqida gapirar ekan, amerikalik tanqidchi Jozef T. Shipli shunday dedi: "Raqamlar xuddi shunday eski til. Ular hozirgi foydalanishning ko'plab so'zlarida ko'milgan holda yotadi. Ular jargonning asosidir. Ular nasrda ham, she'riyatda ham doimiy uchraydi". Turli lug'atlar "nutq figurasi" atamasini idrok etishda lingvistik og'ishlikdan stilistik ijodga qarab siljishini aniqroq ko'rsatib, uni quyidagicha ta'riflaydi: (1) ma'noni yetkazish uchun ishlatiladigan "ifoda shakli (masalan, giperbola yoki metafora). yoki ko'pincha o'quvchi yoki tinglovchiga tanish bo'lgan ma'no yoki konnotatsiyaga ega bo'lgan bir narsani boshqasi bilan solishtirish yoki identifikatsiyalash orqali ta'sirni kuchaytirish"⁵⁴.

Ingliz tilida davrlashtirish 3 qismga bo'linadi:

1. Qadimgi davr ingliz tili
2. O'rta asrlar ingliz tilisi
3. Zamonaviy ingliz tili

Endi ularning qay birida qanday obrazli so'zlar unsurlari borligini ko'rib chiqsak.

⁵² M.H. Abrams; Geoffrey Harpham (2011). A Glossary of Literary Terms (10 ed.). Cengage Learning. ISBN 9780495898023. B.47

⁵³ "Language Log » Frances Brooke, destroyer of English (Not literally)"

⁵⁴ Buyuk Britaniya: Longman ingliz tili lug'ati, 1984 B,16

Qadimgi ingliz tili 7-asrdan 11-asrgacha bo'lgan muddatni o'zi ichiga oladi. Bu davrdan saqlangan eng qadimgi adabiy asar bu "Kademon madhiyasi" edi. Qadimgi ingliz tilida asosan metafora va metonomiyadan ko'proq foydalanilgan. Qadimgi tillarda metafora universal kognitiv va lingvistik mexanizm sifatida zamonaviylarga qaraganda unumdorligi past emas edi. Bundan tashqari, qadimgi hayot sharoitlari hozirgi sharoitdan juda boshqacha edi hozirgi sharoitdan ular odamlar va dunyo, shuningdek aniq va tasavvuriy olamni idrok etish o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlarni oldindan belgilab qo'ygan. Qadimgi davr ingliz tilisida dastlab "metafora" bilan shug'ullangan olim bu Olga Freidenberg edi. U mifologik nazariyada ma'no sifati yetishmasligini aytib o'tgandi. Qadimgi ingliz tilida metafora va metonomiyadan tashqari quyidagi obrazli so'z va iboralardan foydalanilgan:

a. Alliteratsiya. Obrazli so'zlarning bu turini dastlabki asarlardan biri bo'lgan "Beovulf" da ko'rish mumkin. Masalan:

- "Hwaet! We Gar-Dena | in gear-dagum"⁵⁵

Bu yerda alliteratsiyaga uchragan tovush bu "D" tovushidir.

b. Kenninglar qadimgi ingliz she'riyatining asosiy xususiyatidir. Kenning ko'pincha formulali metaforik ibora bo'lib, u bir narsani boshqasi bilan tavsiflaydi. Masalan, Beovulfda

- dengiz "kit yo'li" deb ataladi.

Yoki

- jangga "nayzalar bo'roni" sifatida ishoradir.⁵⁶

O'rta davrlar ingliz tilisi 11 asrdan 15 asrgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi. Bu davrga kelib fransuzlar tomonidan Britaniya orolining bosib olinishi oqibatida obrazli so'z va iboralar tarkibida ham biroz o'zgarishlar sodir bo'ldi. O'xshatish va metafora obrazli so'z va iboralarning asosiy turi bo'lib qolgandi. 11 asrdan 15 asrgacha olov, tana, hayvon va qushlar mavzulari obrazli so'z va iboralarning asosiy mavzulariga aylangan edi. Masalan :

Olov :

-) ...the fire of love...is neither bodily, ne it is bodili feelid

Hayvon va qushlar

- but yif thyn herte be take and gleymed with veyn lust and likynge of it, ..."

O'xshatishga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin:

- He that gadreth vertues withouten mekenesse, he is like to hym that maketh and berith poudre of spicerie in the wynde.

Bu yerda ziravorlar fazilatlariga o'xshatilyapti. Inson odamgarchiligi bu uning yaxshi amallari bilan ekanligi aytilyapti.

O'rta asrlar ingliz tilisida asosan metafora va o'xshatishdan foydalanilgan bo'lsada, Shekspir davriga kelib ular soni 23 taga yetdi. Shekspir nafaqat teater san'ati ustasi, balki obrazli so'zlardan foydalanish bo'yicha kuchli qobilyat egasi edi. Masalan Shekspirning "Romeo va Julyetta" asarida Romeo o'z sevgilisi Julyettani quyoshga o'xshatish uchun metaforadan foydalangan:

"It is the east, and Juliet is the sun.

Arise fair sun and kill the envious moon

Who is already sick and pale with grief

That thou her maid art far more fair than she."

⁵⁵ Alexander, Michael, ed. (1995), *Beowulf: A Glossed Text*, Penguin. Line1

⁵⁶Kathryn Hume (January 1975). "The Theme and Structure of Beowulf". *Studies in Philology*. 72 (1): 1–27.

Shu misralarning 3 – qatorida Shekspir jonlantirishdan foydalangan. Bu yerda Rometto Julyettani go'zalligini qanchalik rashk qilishi tasvirlangan.

Quyidagi misralarda esa Shekspir o'xshatishdan foydalangan:

“My bounty is as boundless as the sea,
My love as deep; the more I give to thee,
The more I have, for both are infinite.”⁵⁷

Zamonaviy ingliz davriga kelib obrazli so'zlarning turlari yanada ko'paydi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, zamonaviy ingliz davri 2 ga bo'linadi:

1. Dastlabki zamonaviy ingliz tili (1500- 1700-yillar)
2. Hozirgi zamonaviy ingliz tili (1700-yildan hozirgacha)

Dastlabki zamonaviy ingliz tilida ham obrazli so'z va iboralarning turlari ko'payib borgan. Ammo bu davrga kelib asosiy e'tibor ko'proq tilning lug'at tuzilishidan ko'ra grammatikaga qaratilgan edi. Dastlabki zamonaviy ingliz tili davri tildagi hodisalarning oddiylashuvi va standartlashishi bilan kechdi. Tilning sintaksis satxi murakkabdan osonlikka aylanib bordi va infleksiyalar kamaydi. Dastlabki zamonaviy ingliz tili davri hozirgi zamonaviy ingliz tili uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Hozirgi zamon ingliz tili o'rganuvchilari uchun dastlabki zamonaviy ingliz tilini o'qish va tushunish ko'p qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan:

- As I remember, Adam, it was upon this fashion bequeathed me by will but poor a thousand crowns, and, as thou sayest, charged my brother, on his blessing, to breed me well: and there begins my sadness.⁵⁸

Ammo bu davrning obrazli so'z va iboralar haqida to'liq ma'lumotlar keltirilmagan.

Hozirgi zamonaviy ingliz tili davri 1700-yildan boshlangan. Bu davrga kelib obrazli so'zlar adabiyotda muntazam qo'llaniladigan bo'ldi.

O'zbek adabiyotida ham obrazli so'z va iboralar eski o'zbek tilidan ya'ni 10- 11 asrdan mavjud. Bunday obrazli so'zlar o'sha paytda boshqacha nom bilan atalgan bo'lsada ularning asl vazifasi va mohiyati o'zgarmay kelmoqda. O'z zamonining “Malik ul-kalom” deb nom olgan Mavlono Lutfiy, “G'azal mulkining sultoni” va turkiy til asoschisi Alisher Navoiy, Boburiylar sulolasi asoschisi, ham shoh, ham shoir Zahriddin Muhammad Bobur ijodlarida ko'rish mumkin. Bu buyuk mutafakkirlardan tashqari 19 va 20-asrning shoir va yozuvchilari ijodida ham ko'rish mumkin. Bularga misol qilib o'zbek adabiyotida roman janri asoschisi Abdulla Qodiriy, serqirra iqtidor sohibi Abdulla Qahhor, 20-asr o'zbek adabiyotining rivojiga ulkan va bebaho hissa qo'shgan ulug' adib Oybek va boshqa yozuvchi va shoirlar ijodini keltirish mumkin.

O'zbek tilida ham tarixiy taraqqiyot natijasida bir necha davrga bo'lib o'rganish vujudga kelgan.

1. Qadimgi turkiy til.

Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi tili va tarjima asarlari tili ham katta rol o'ynagan. Qadimgi turkiy adabiy tilning mazkur manbalari bu davrdagi til xususiyatlarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy adabiy til tushunchasi faqat turkiy-run yozma yodgorliklari tili bilan chegaralanib qolmaydi, balki qoraxoniylar davri so'nggigacha bo'lgan adabiy tilni ham o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy tildagi iboralar bevosita va bilvosita matnlarning xususiyatlariga bog'liqdir. Jumladan, O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida iboralar kam

⁵⁷ Villiam Shespir “Romeo va Julietta” 1597. B,27

⁵⁸ Villiam Shekspir “As you like it” 1600. B,23

uchraydi. Iboralarning asosiy belgisi — obrazlilik bo'lib, bu esa o'z navbatida tilni taraqqiy ettirib boruvchi omillardan biridir, ayni paytda iboralar nutq ta'sirchanligi uchun ham asosiy vositalardan biridir. IX—X asrlardagi yozma yodgorliklarda esa iboralar ancha sermahsul. Ayniqsa, "Oltin yorug'"da iboralarning shunday ko'rinishlari uchraydiki, bu iboralarni kitobiy deb atash mumkin. Zotan, ayrim tillarning tarixiy leksikasida kitobiy iboralar bor. Bu iboralar bevosita tarjima jarayonida yuz beradi. "Oltin yorug'" ham tarjima asari bo'lgani uchun asliyat tilidagi iboralarning muqobilini qadimgi turkiy tildan topish imkoni bo'lmagani uchun tarjimonlar o'ziga xos, yangi iboralar yaratganlar. Bu iboralarni qadimgi turkiy tildagi individual ibora deb atash mumkin, chunki bu iboralar keyingi davr tilida uchramaydi:

- ... adgii qilingligh ki'm'i, kopriik itgil, yaratghil — ezgu ishlar(ning) kema, ko'prik(ini) yaratgin;

- nom filganin awritgiiti kongiil turghur sunlar — no'm g'ildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar

2. Eski o'zbek adabiy til.

Eski o'zbek adabiy tiliga misol qilib Navoiy davri ijodiyotini olishimiz mumkin. Bu davrga kelib obrazli so'zlar bir necha turlarga bo'lingan holda badiiy asarlarda qo'llanila boshlandi.

1. Istioraviy-ramziy tasvir usullari (majoz, istiora, kinoya, baroati istihlol, ranglar ramzi kabi).

2. Qiyosiy-assotsiativ usullar (tashbih, talmeh, tansiq us-sifot, tamsil ko'rinishlari, laffu nashr, murooti nazir kabi).

3. Fikrni dalillash (motivirovka) yo'llari (husni ta'lil, tamsil, irsoli masal, tasdir kabi).

4. Emotsional-mubolag'ali tasvir usullari (mubolag'a [tablig', shroq, g'uluv], tashbihning ayrim turlari [ma'kus, izmor], ruju', murojaat, savolu javob, ritorik so'roq).

5. Sintaktik-stilistik usullar (tarse', tardi aks, radd ul-ajz ilas-sadr, tashobeh ul-atrof, murabba', mudavvar, muzdavaj, mumosila, tashtir, tajziya, tasre', tazmin, tasme', tardid, takror, radd ul-matla', tajdidi matla' kabi).

6. a) so'zning ichki, tashqi formasi bilan aloqador san'atlar (tajnis, ihom, ittifoq, ishtiyoq, qalb, mutazalzil kabi); b) ayrim so'z emas, umuman tugal matn (misra, bayt) bilan aloqador stilistik usullar (tavjeh, ta'kid ul-madh bimo yashbah uz-zam, idmoj, ta'liq, tajohili orif, hazl unmurodu bihil-jidd kabi).

7. Kontrast (tazod, qarshilantirish) san'ati.

8. Murakkab san'atlar (muammo, ta'rix, hijoi huruf, harflar bilan bog'liq usullar).

9. Stilistik mutanosiblik (jam, tafriq, taqsim, jamu tafriq, jamu taqsim va boshqalar).⁵⁹

Bu obrazli so'z va iboralar turlari she'riy sifatida ham qaralgan. Shu sababli eski o'zbek tilida obrazli so'z va ibora tushunchasini toppish bir muncha qiyin vazifadir. Ammo bu she'riy san'atlar shunchalik ustalik bilan ishlatilganki, birgina mubolog'ani 3 turi mavjud bo'lgan.

1. Tablig' – (ar.) aqlan ishonish mumkin bo'lgan, hayotda ham yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'a. Bunda bo'rttirib tasvir qilinayotgan hodisa yoki xususiyat aqlga to'g'ri keladi va ba'zan qiyinchilik bilan bo'lsa da, amalga oshishi ham mumkin.

- Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

(Badoyi' ul vasat", 608 g'azal)

⁵⁹ Yoqubjon Is'hoqov "So'z san'ati so'zligi" Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2014 B, 53

Visol va'dasini bergan yorning kelmagani oqibatida oshiqning kechasi bilan uxlamay chiqishi mubolag'ali tasvir, lekin bu holatni aqlan tasavvur ham qilish mumkin va ba'zan hayotda ham uchrab turadi.

2. Ig'roq – (ar. kamonni qattiq tortmoq) – aqlan ishonish mumkin bo'lsa ham, hayotda yuz bermaydigan mubolag'a. Bunday tasvirda o'quvchi voqea yoki xususiyatni ko'z oldiga keltirib, tasavvur qila oladi, biroq uning amalda yoki hayotda sodir bo'lishi mumkin emas. Masalan, "Farhod va Shirin" dostonida Shirinning oti yiqilay deganda, Farhodning otni va Shirinni yelkasiga ko'tarib bir necha chaqirim yo'l bosishini aqlan qabul qilish mumkin bo'lsa ham, bunday voqea hayotda yuz berishi mumkin emas:

- Ko'tardi orqasig'a bodponi,

⁶⁰ Nechukkim bodpo, ul dilraboni...

Chu ikki-uch yig'och gom urdi shaydo,

Bo'lub ollinda qasru havz raydo.

3. G'uluvv (ar. – qo'lni imkon boricha baland ko'tarish) – aql ham bovar qilmaydigan, hayotda ham yuz berishi mumkin bo'lmagan mubolag'a:

- Har qizil gulkim, yuzung shavqida olib isladim,
yetkach ohim shu'lasi, ani sarig' gul ayladim

(“Favoyid ul kibar”, 426 g'azal)

Baytda keltirilishicha, oshiq o'z yorining qizil yuzini sog'inib, qizil gulni olib hidlagan ekan, ohining shu'lasidan qizil gul sariq gulga aylanibdi.

Tasvirlanayotgan ushbu hodisani aqlan qabul qilish mumkin emas hamda bunday hodisa hayotda ham yuz bermaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida obrazli so'z va iboralar turli atamalar bilan ifodalanadi. Masalan, Saodat Sultonsaidova va O'lmas Sharipovanning “O'ZBEK TILI STILISTIKASI” asarida obrazli so'z va iboralar atamasi troplar termini bilan qo'llanilgan. Trop deb bir narsaning nomini, belgisini boshqasiga ko'chirish yoki nulqda so'z va iboralaming ko'chma ma'noda ishlatilishiga aytiladi. Qandaydir xususiyati bilan bir-biriga yaqin ikki shaxsni, tushunchani, narsani, hodisani va ulaming belgisini qiyos qilish, o'xshatish troplaiga asos qilib olinadi. Bunda ular haqida aniq tasavur paydo bo'ladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida eng ko'p qo'llaniladigan obrazli so'z va iboralar turlariga metafora, o'xshatish, mubolog'a, jonlantirish, simvollarva istehzoli gaplar kiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak ,obrazli so'zlar ingliz tilida ham ,o'zbek tilida ham tarixiy taraqqiyotni o'z boshidan kechirgan. Yillar va asrlar davomida obrazli so'z va iboralar turli ko'rinishda paydo bo'lgan: ularga ba'zi turlar qo'shilgan, ba'zi turlar yo'qolib ketgan. Ingliz va o'zbek tillarida obrazli so'z va iboralar turli davrlarda turlicha ko'rinishga ega bo'lgan. Ammo obrazli so'z va iboralarning o'xshashlik tarafi shundaki, metafora va o'xshatish ikki tilni ham dastlab paydo bo'lgan obrazli so'zlarning namunasidir. Keyingi davrlarda ularga jonlantirish,

⁶⁰ Tadjixon Sabitova “NAVOIY IJODIDA BADIYY SAN'ATLAR” ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021 B,5-6

alliteratsiya, metonomiya, sinekdoxa, anafora kabi ko'p turlar qo'shilib borgan. 1-bobda obrazli so'z va iboralarning umumiy xususiyatlari va ularning etimologik kelib chiqishi haqida so'z yuritdik. Va bundan ikki til doirasida ham obrazli so'z va iboralar juda qadim zamonlardan mavjud bo'lganini, ammo turli atamalar bilan atalgan. Ingliz va o'zbek tillarida ham umumiy tarzda ifodalanadigan obrazli so'z va iboralar adabiyotda ham, tilshunoslikda ham bir xil qo'llaniladi. O'zbek tilida ham, ingliz tilida ham obrazli so'z va iboralarning bir qancha turlari mavjud. Va ularning bir-biridan farqli va o'xshash jihatlari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alexander, Michael, ed. (1995), *Beowulf: A Glossed Text*, Penguin. Line1
2. Buyuk Britaniya: Longman ingliz tili lug'ati, 1984 B,16
3. Kathryn Hume (January 1975). "The Theme and Structure of Beowulf". *Studies in Philology*. **72** (1): 1–27.
4. "Language Log » Frances Brooke, destroyer of English (Not literally)"
5. M.H. Abrams; Geoffrey Harpham (2011). *A Glossary of Literary Terms* (10 ed.). Cengage Learning. ISBN 9780495898023. B.47
6. Tadjixon Sabitova "NAVOIY IJODIDA BADIY SAN'ATLAR" *ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021* B,5-6
7. Yoqubjon Is'hoqov "So'z san'ati so'zligi" Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2014 B, 53
8. Villiam Shekspir "As you like it" 1600. B,23
9. Villiam Shespir "Romeo va Julietta" 1597. B,27
11. Gadoeva M.I. Features of connotative meaning of somatisms as part of phraseological units // *International Journal on Integrated Education*. Volume 3, Issue III, March, 2020. – P.73-78. (Impact Factor: SJIF 2020 – 5,712)
12. Gadoeva M.I. Lexico-semantic fields of "eye" in English and Uzbek languages // *Academicia. An International multidisciplinary Research Journal*. ISSN (online): 2249-7137. Vol. 11, Issue 10, October. <https://saarj.com> DOI NUMBER 10.5958/2249-7137.2021.02176.5. -India, 2021. – P.872-879. (Impact Factor: SJIF 2021 - 7.492)
13. Gadoeva M.I. Semantics of somatism in blessings of English and Uzbek cultures // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal Open Access, Peer reviewed Journal*. ISSN: 2776-0979. Volume 2, Issue 11, November, 2021. – P. 269-276. (Impact Factor: SJIF 2021 – 5,599).
14. Gadoeva M.I. Expression of the somatizms "mouth", "ear", "nose", "tongue" in the system of different languages // *Novateur Publications JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. ISSN No: 2581 – 4230. Volume 7, Issue 11, Nov. -2021. –P.125-130. (JIF -7.223).
15. Gadoeva M.I. Lexico-semantic Classification of Somatisms in Phraseological Funds of English and Uzbek Languages // *Eurasian Research Bulletin*. Open Access, peer research journal. –Belgium, 2022. –V.4. –P.140-145. www.geniusjournals.org. (JIF – 7.995).
16. Gadoeva M.I. Significant features of somatic vocabulary // *Namangan davlat universiteti axborotnomasi*. – Namangan, 2021. -№12. –B. 411-416. (10.00.00; №26)
17. Gadoeva M.I. Expression of somatizms in curses // *Euroasian journal of research, development and innovation*. Genius journals publishing group. Belgium, 2021. – P.30-33.
18. Gadoeva M.I. The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // *European Conference on Natural Research*. <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm>. –Sweden, 2021. – P. 36-41.

- 19.Gadoeva M.I. Polysemy of Somatizms in English and Uzbek Languages // International Conference on Multidisciplinary Research and Innovative Technology's. November 11th, <https://academiascience.org/>. –India. 2021, – P. 87-90.
- 20.Gadoeva M.I. Background analysis of somatic phraseological units in Uzbek // Proceeding of International Conference on Research Innovation In Multidisciplinary Sciences, Hosted From New York. www.econferenceglobe.com. –USA. 2021. –P. 297-300.
- 21.Gadoeva M.I. Interpretation of “head-bosh”, “foot-oyoq” and “heart-yurak (qalb)” in English and Uzbek languages // Models and methods for increasing the efficiency of innovative research: a collection scientific works of the International scientific conference (11 November) ISSUE 5. – Copenhagen. 2021. – P.61-65.
- 22.R.R.Kasimova. Comparative Study of the Ceremonies Connected with the Cult Momo and Ethnographisms // IMPACT: International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature // – Ohio, US. Volume-3, Issue-7, Jul 2015. – P. 29 - 34 (№17 Open Academic Journals Index. JCC Impact Factor (2015): 1.7843).

XITOIY FALSAFASIDAGI 德 DE ATAMASINING O'ZBEK TILIDA BERILISHI XUSUSIDA

Ismatullayeva Nargiza Rasuljanovna

PhD, dotsent v.b.,

Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrası,

1. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

2. ismatullayeva.nargiza@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola xitoy falsafasidagi 德 de atamasining leksik-semantik tahliliga bag'ishlangan. Maqolada, shuningdek, Konfutsiyning "Lun yuy" asarida uchragan 德 de atamasining o'zbek tilida turlicha talqin etilishi va tarjimada berilishi xususiyatlari ochib berilgan hamda 德 de komponenti asosida qurilgan bir nechta murakkab yasama so'zlar tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: xitoy falsafasi, Konfutsiy ta'limoti, "Lun yuy" ("Suhbat va mulohazalar"), daosizm, 德 de, fazilat.

Annotatsiya. Dannaya statya posvyayuyena leksiko-semanticheskomu analizu termina 德 de v kitayskoy filosofii. V state takje raskryvayutsya osobennosti razlichnykh tolkovaniy i perevodov termina 德 de v proizvedenii Konfutsiya «Lun yuy» na uzbekskiy yazyk i analiziruyutsya neskolko slov, postroyennykh na osnove komponenta 德 de.

Klyuchevyye slova: kitayskaya filosofiya, konfutsianskoye ucheniye, «Lun yuy» («Besedy i rassujdeniya»), daosizm, 德 de, dobrodetel.

Abstract. This article is devoted to the lexical-semantic analysis of the term 德 de in Chinese philosophy. The article also reveals the features of different interpretations and translations of the term 德 de in the work of Confucius, "Lun yuy" in Uzbek, and analyzes several complex words built based on the 德 de component.

Keywords: Chinese philosophy, Confucian doctrine, "Lun yu" ("Analect"), Taoism, 德 de, virtue.

Kirish

Konfutsiy ta'limotida ahamiyatga molik yetakchi tushunchalardan yana biri 德 de atamasi bo'lib, ushbu kategoriya necha asrlar osha o'z nufuzi, jozibasini yo'qotmay kelmoqda. "Lun yuy" asarida 德 de atamasi 40 marotaba tilga olinganligining guvohi bo'ldik. Mazkur atamaning bevosita Konfutsiy ta'limotida tutgan o'rni va mohiyati haqida so'z yuritishdan avval so'zning bir qator leksik-semantik ma'nolarini ko'rib chiqsak.

德 de so'zining leksik-semantik tahlili

仁 ren kabi 德 de so'zi ham ko'p ma'noli so'zlardan hisoblanib bir necha so'z turkumlari o'rnida kelishi mumkin

1) Ot so'z turkumi o'rnida:

1. yaxshi fazilat; yuqori axloqlilik;

konfutsiy ta'limotida: axloqlilik; insonparvarlik;

daosizm ta'limotida: De, insonning ichki dunyosida Daoning aksi;

德薄, 能鲜 de bo, neng xian – axloqi bo'shroq, qobiliyati ham oz

2. qalb kuchi; qalb; ichki fazilat; qalb jasorati;

“然则德我乎？” *Ran ze de wo hu?* (《左传·成功三年》) [1, 2288]

“Menda shunday qalb bormikan?”

表德 *biao de* – qalb jasoratini ko'rsatmoq.

3. muruvvat; sahovat; himmat; ko'mak

“刻石颂秦德。” *Ke shi song Qin de.* (《史记·秦始皇本纪》) [2, 50].

“Chin Shi Xuangdining himmat-muruvvatini madh etib toshga o'yib yozdilar”.

4. himmatli hukmdor; “Sizning” (*epistolyar, maktub yozish shakliga xos bo'lgan so'z*)

“君之及此言者也，百姓之德也。”

Jun zhi ji ci yanzhe ye, baixing zhi de ye.

“Sizning, hukmdor ushbu so'zlarni aytishingiz – bu xalqingiz uchun oliy himmatdir” [3, 848].

5. haqiqat; yuksak namuna; ideal;

“通于天地者，德也。”

Tong yu tian di zhe, de ye.

“Osmonni ham, yerni ham teshib o'tib keta oluvchi – bu haqiqatdir” [3, 848].

6. yuqori axloqli inson;

“德不孤，必有邻。”

De bu gu, bi you lin.

“Yuqori axloqli inson aslo yolg'iz bo'lmas, uning albatta o'z yaqinlari bo'lur” [4, 22].

7. tabiat, xarakter; tipik belgi, xususiyat, sifat; talablarga muvofiqlik, yaroqlilik

“实，德，业三，各不相离。” *Shi, de, ye san, ge bu xiang li.* (《国故论衡·语言缘起说》) [1, 2288]

“Fakt, tabiat, kasb-kor uchovi bir-biridan ajralmasdir.”

8. ibtido; vujudga kelish, paydo bo'lish; o'sish, rivojlanish

冬至为德 *dong zhi wei de* – qishki quyosh turishi ibtidosi.

9. Atoqli ot:

a). *geografik atama.* (德县 *Dexian* o'rniga qisqartma so'z) Desyan (Shandun provinsiyasidagi uyezd);

b). (德意志 *Deyizhi* o'rniga qisqartma so'z) Germaniya, Olmoniya; nemischa, olmoncha;

西德 *Xi De* – G'arbiy Olmoniya

德侨 *deqiao* – nemis rezidentlari, Xitoydagi nemislar

v). *familiya De.*

2) Fe'l so'z turkumi o'rnida:

1. muruvvat (marhamat) ko'rsatmoq, himmat qilmoq, homiylik qilmoq; yordam bermoq;

张仪所德于天下者 *Zhang Yi suo de yu tian xia zhe* – Jang I⁶¹ning Dunyoga marhamat ko'rsatgani.

2. mehri tovlanmoq; minnatdor bo'lmoq; ta'sirlanmoq;

王德狄人 *Wang de di ren.* – Qirol shimoliy qabilalardan minnatdor bo'ldi.

3. “-ga ko'tarilmoq”, “chiqmoq”, “yuksalmoq” ma'nolari qadimda qo'llanilgan bo'lib, hozirda esa bu iste'moldan chiqqan arxaik ma'noga aylangan.

君子德车 *Junzi de ju* – amaldor jang aravasiga ko'tariladi [3, 848].

⁶¹ 张仪 (Zhang Yi) – Jang Yi (m.a. ?-310) Jangguo davri Vey knyazligidagi zodagonlar avlodidan bo'lmish shaxs.

4. “to’g’ri (to’ppa-to’g’ri) qilmoq” ma’nosi hozirda iste’moldan chiqqan arxaik ma’noga aylangan

切而不德 *qie er bu de* – noto’g’ri kesmoq (to’g’ramoq)

德 de so’zining falsafiy talqini

“Ichki”, uzviy va tabiiy sifat bo’lmish 德 “tashqi” jismoniy kuch, kuch ishlatish (力 *li*), jazolar (刑 *xing*) va qonun (法 *fa*) ga nisbatan asosiy oppozitsiyani tashkil etadi [5, 119]. “Lunyuy”da 德 tushunchasi chuqur ma’noga ega bo’lib, uning falsafiy mushohadasini mazkur asarda keltirilgan ibora va hikmatlar misolida olib borsak. “以直报怨，以德报德” [4, 99] *yi zhi bao yuan, yi de bao de* – “Yomonlikka to’g’rilik bilan, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytar.” aqidasi “Shijing” asarida keltirilgan “Javobsiz yaxshilik bo’lmas” g’osiga muvofiq keladi. “君子之德风，小人之德草，草上之风，必偃。” [4, 79] *Junzi zhi de feng, xiaoren zhi de cao, cao shang zhi feng, bi yan.* – “Komil insonning fazilatini shamolga, xaqir odamning fazilatini maysaga taqqoslash mumkin. Shamol o’t-o’lanlar ustida esadi, shu sabab maysaning shamol ortidan egilishi muqarrar.” Mazkur iborada o’xshatish-metafora usulidan foydalanilgan bo’lib, bu “德” tushunchasi mohiyatini anglab yetishni yengillashtiradi. “德”ga qarshi so’zlaridan yana biri “土” *tu*, ya’ni “er” bo’lib, quyidagi iborada ham oppozitsion holat yuzaga kelgan. “君子怀德，小人怀土。” [4, 20] *Junzi huai de, xiaoren huai tu.* – “Komil inson yaxshi fazilatni sog’inadi. Haqir odam esa dala yerni.” Konfutsiy haqiqiy inson bo’lish uchun yana har tomonlama takomillikka erishishga e’tibor berilishi kerakligini ham ta’kidlaydi. U shunday deydi: “志于道，据于德，依于仁，游于艺。” [4, 39] *Zhi yu dao, ju yu de, yi yu ren, you yu yi*, ya’ni “Intilish-maqсад muhaqqaq yo’lda; asos yuksak axloqlilik (fazilat)da; tayanch insonparvarlikda; harakat olti san’at (axloq qoidalari, musiqa, kamondan o’q otish, ot minish, kalligrafiya, matematika)dadir.”

德 de komponentli yasama so’zlar tahlili

Quyida “德” komponenti asosida qurilgan bir necha murakkab yasama so’zlar tahlilini keltiramiz. Mazkur atamalar sintaktik usulida yasalgan qo’shma so’zlardir. Konfutsiy ta’limotida 德 atamasi “axloqlilik” va “fazilat” ma’nolarini anglatganligi sababli qo’shma so’zlar hosil qilishda ishtirok etgan 德 so’zi shu ikki ma’noda qo’llanilgan.

1) 德治 *de zhi* – “axloqiy ta’sir etgan holda [xalqni] muruvvat va ishontirish yo’li bilan idora etish”. Bu yerda 治 *zhi* so’zi “idora etish” ma’nosini bildiradi.

☆ 子曰：“道之以政，齐之以刑，民免而无耻；道之以德，齐之以礼，耻且格。” [4, 5]

Zi yue: “Dao zhi yi zheng, qi zhi yi xing, min mian er wu chi; dao zhi yi de, qi zhi yi li, you chi qie ge.”

Konfutsiy dedi: “Ma’muriy buyruqbozlik bilan xalqni boshqarilsa, xalqni iskanjalar yordamida tartibga keltirilsa, oddiy xalq o’zini majburan jinoyat sodir etishdan ushlab turadi, lekin jinoyatning sharmandali ish ekanligini bilmaydi. Xalqni muruvvat va ishontirish yo’li bilan boshqarilsa, axloq tartib-qoidalari bilan xalqni qo’lda ushlab turilsagina, oddiy xalq egri ish qilish sharmandaliligini biladi, shuningdek o’zi xatolarini o’zi to’g’rilay oladi.”

三分天下有其二，以服事殷，周之德，其可谓至德也已夫！

Sān fēn tiānxià yǒu qí èr, yǐ fú shì yīn, zhōuzhīdé, qí kěwèi zhì dé yě yǐ fū!

Qirol Jou Ven dunyoning uchdan ikki qismiga ega bo’lsa ham, o’zini In sulolasining amaldori deb bilgan va In sulolasiga xizmatda davom etgan. Qirol Jou Venning fazilatini eng yuksak fazilat deyish mumkin.

2) 德操 *de cao* – “barqaror axloqlilik prinsiplari; yuqori axloqiy poklik”. Bu yerda “操” *cao* so’zi “axloqiy negiz” ma’nosini bildiradi.

☆ 子曰：“南人有言曰：‘人而无恒，不可以作巫医。’善夫！‘不恒其德，或承之羞。’”子曰：“不占而已矣。” [4, 89]

Zi yue: “Nan ren you yan yue: ‘Ren er wu heng, bu ke yi zuo wu yi.’ Shan fu! ‘Bu heng qi de, huo cheng zhi xiu.’” Zi yue: “Bu zhan er yi yi.”

Konfutsiy dedi: “Janubliklarning bir gapi bor: ‘Kishi subutsiz bo’lsa, u folbin va tabib bo’la olmaydi.’ Yaxshi gap! «Ijing»da ham shunday deyilgan: O’zining axloqiy pokligini uzoq vaqt saqlab tura olinmasa, bu doim sharmandalikka olib keladi”. Konfutsiy dedi: “«Ijing»dagi mazkur jumla subutsiz kishilarni bashorat qilmaslikka chorlaydi⁶²”.

3) 德政 *de zheng* – “fazilatli boshqaruv”. Bu yerda “政” *zheng* so’zi “boshqaruv; siyosat” ma’nosini bildiradi.

☆ 子曰：“为政以德，譬如北辰居其所而众星共之。” [4, 5]

Zi yue: “Wei zheng yi de, pi ru bei chen ju qi suo er zhong xing gong zhi.”

Konfutsiy dedi: “Hukmdor insonparvarlik fazilati bilan mamlakatni boshqarsa, u xuddi Qutb yulduzi singari aniq bir joyda joylashadi va yulduzlar uni o’rab turadilar.”

Xulosa

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash mumkinki, Konfutsiy o’zining ta’limoti uchun muayyan atamalar yaratib kashf etmagan, balki o’z davridan oldin ham qo’llanib kelgan so’zlarga kengroq ilmiy izoh bergan hamda bu so’zlarning axloqiy kategoriya va atama bo’lib qolishiga hissa qo’shgan. Xitoy falsafiy atamalarida polisemantiklik xususiyati kuzatilib, bunday tushunchalarni turli tillarda tarjimada berish masalasi dolzarblik kasb etadi. Chunonchi, falsafiy matn tarjimasida leksik birliklarni to’g’ri tanlash, falsafiy atamalar tarjimasini berishda e’tiborlilik, grammatik me’yorlarga amal qilish shakl va mazmun mutanosibligiga erishishning garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 辞海 (“So’zlar dengizi” lug’ati). – 上海：上海辞书出版社，1999 年.
2. 古汉字字典 (Qadimiy xitoy iyerogliflari lug’ati). – 北京：商务印书馆，1985 年.
3. Ошанин И.М. Большой китайско-русский словарь. – Москва: Наука, 1983. – Т 4.
4. 论语 (“Lun yu”). 山东曲阜，1985 年.
5. Китайская философия (энциклопедический словарь). – Москва, 1994.
6. Ismatullayeva, N. R. (2021). Konfutsiy hikmatlarida “komil inson” tushunchasi talqini. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 1), 513-519.
7. Ismatullayeva, N. R. (2022). Content of the Philosophical Term “Golden Mean” “中庸” in Confucius Doctrine. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 9(3), 224-229.

⁶² Konfutsiy «Ijing»ning 32-geksagrammasiga sharh keltiradi.

HOZIRGI O'ZBEK HIKOYALARIDA TASVIR VA TALQIN

(Zulfiya Qurolboy qizi asarlari misolida)

Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch
doktoranti

E-mail: kamolaegamberdiyeva3110@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zulfiya Qurolboy qizining hikoya va romanlari o'zbek adabiyotda yaratilgan asarlar orasida o'zining qiziqarliligi, ta'sirchanligi, hayot haqiqati va insoniy harakterlarni ishonarli gavdalantirganligi hamda turmushning murakkab muammolarini dadil ko'tarib chiqilgani bilan ajralib turishi, shuningdek, uning ijod olamiga kirib kelganidan tortib bugingi kungacha bo'lgan ijodiy kamolotini tadrijini tadqiq etish orqali ijodkorning nasriy asarlaridagi o'ziga xos xususiyatlar, yutuqlar va kamchilik sabablari ko'rsatib berilgan.

Z.Qurolboy qizi nasrining muhim xususiyatlaridan yana biri uning chinakam mukammal romanlar yaratish yo'lida ijodiy izlanishlar olib borayotgani hisoblanadi. Uning ko'plab hikoyalari esa go'zal va ta'sirchan nasr yaratishga intilishning eng yaxshi sabablaridan biridan deb baholanishga loyiqdir.

Kalit so'zlar: hikoya, obraz, syujet, Tohir, Xulkar, makon, zamon.

ОБРАЗЫ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УЗБЕКСКИХ ИСТОРИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДОЧЕРИ ЗУЛЬФИИ КУРОЛБОЙ)

Эгамбердиева Камола Иброхимовна

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени

Алишера Навои аспирант

E-mail: kamolaegamberdiyeva3110@gmail.com

Аннотация. Рассказы и романы Зулфики Куролбой кызы относятся к числу произведений узбекской литературы, которые интересны, трогательны, убедительно воплощают реалии жизни и человеческой природы, смело поднимают сложные жизненные вопросы. Тот факт, что произведения З.Куролбой кызы поднялись на уровень серьезного события в литературе, определяет актуальность темы данной статьи.

Поэтапно изучая творческую зрелость дочери З.Куролбой с момента ее вхождения в творческий мир и до наших дней, сделана попытка показать особенности, успехи и недостатки ее прозаических произведений.

Еще одна важная черта прозы дочери З.Куролбой – творческий поиск для создания действительно совершенных романов. Многие его рассказы заслуживают того, чтобы считаться одной из лучших причин стремиться к красивой и трогательной прозе.

Ключевые слова: повесть, образ, сюжет, Тахир, Хулкар, пространство, время.

IMAGERY AND INTERPRETATION IN MODERN UZBEK STORIES (IN THE EXAMPLE OF ZULFIA KUROLBOY'S DAUGHTER'S WORKS)

Egamberdiyeva Kamola Ibroximovna

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, PhD
student

E-mail: kamolaegamberdiyeva3110@gmail.com

Annotation. *Zulfiya Kurolboy qizi's stories and novels are among the works of Uzbek literature that are interesting, touching, convincingly embody the realities of life and human nature, and boldly raise complex issues of life. The fact that the works of Z.Kurolboy qizi have risen to the level of a serious event in the literature determines the relevance of the topic of this article.*

By gradually studying the creative maturity of Z.Kurolboy's daughter from the moment she entered the world of creativity to the present day, an attempt was made to show the peculiarities, successes and shortcomings of her prose works.

Another important feature of Z.Kurolboy's daughter's prose is that she is doing creative research to create truly perfect novels. Many of his stories deserve to be considered one of the best reasons to strive for beautiful and moving prose.

Key words: *story, image, plot, Tahir, Hulkar, space, time.*

Kirish

Zulfiya Qurolboy qizining "Tafakkur" hikoyasini o'qir ekanmiz, Omon Muxtorning "Ffu..." nomli asari beixtiyor yodga tushadi. O'sha romanda bir ota tepsa, tebranmas, kaltafaxmroq bir o'g'li uchun bozordan aql sotib oladi. Yigit shu qadar aqlli bo'lib ketadiki, butun shaharni o'ziga bo'ysundiradi. Ammo ota bundan qo'rqib o'g'liga boshqa aql sotib olishga qaror qiladi va o'rtame'yona aqlni o'g'li uchun topib keladi. Endilidagi aql bilan butun shaharni qo'ga olib ulgurgan o'g'il tamoman o'zgaradi. Toqqa chiqib ketishga qaror qiladi. U yolg'izlikni, g'ariblikni istab qoladi. Bir burda non-u, suv bilan umr o'tkaza boshlaydi⁶³.

Zulfiya Qurolboy qizi hikoyasida bir odamning ikki xil tafakkur bilan yashaganini ko'rishimiz mumkin. Bu holat koreys kino filmlaridagi xotirasidan ajlalgan kishilar tushgan vaziyatga o'xshab ketadi. Mazkur o'xshashlikda ham o'zbek hikoyalari syujetida ilgari deyarli uchramagan noan'anaviylikni kuzatishimiz mumkin. Syujetdagi bu noan'anaviylikni hikoya qahramonining es- xushi o'zidalik chog'lari bilan fikrlash qobiliyatidan mahrum bo'lgan vaziyatlari o'zaro ulanib ketishi natijasida vujudga keladi.

Adabiyotlar tahlili

Hikoya qahramoni Tangriberdi ismli yigit bolalikdan shaxmatga mehr qo'yadi. Yigit uchun bu o'yin taqdirga, hayot mzmuniga aylanib qolgan. Lekin uning otasi bunga ko'nika olmaydi. O'g'lining bu "balo" dan qaytarish uchun nima qilsa, qilib ko'rardi. Ammo o'g'il ham o'z ahdida muqim turardi. Yillar o'tib, o'g'lining qochib ketishidan xavfsiragan ota uni uylantirib qo'yadi. Endi ikkinchi bir inson, kelinning ham hayoti do'zaxga aylanadi. Shu g'urbatli hayot chigillarida yigit nogiron bo'lib qoladi. Uning bu holatga tushishiga yigitning qishloqda haqiqat va adolat kurash darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Tangriberdining qishloqdagi illatlar to'g'risidagi haqqoniy fikrlari kolxoz raisiga ma'qul kelmaydi. Oqibatda rais qishloqdagi ikki barzngi yigitni yollab, Tangriberdini yarim o'lik holga yetgunicha kaltaklatadi. Faqat yozuvchining mahorati tufayli o'quvchiga ayon bo'lsa-da, butun qishloq uchun sirli hodisadek saqlanib qolaveradi. Rais bunga erishmoq uchun nihoyatda ustalik bilan o'ylab topilgan tadbirlardan foydalanadi. U kaltaklangan yigitga xayrixohlik ko'rsatgandek bo'lib ko'rinish uchun uyiga televizor yuboradi. Natijada, raisning qilmishlari qor yog'ib, izlar bosilib ketganidek sirililgicha qolaveradi va

⁶³ Zulfiya Qurolboy qizi. Yovuzlik farishtasi. – T.: 2005, 65-bet.

qishloqdagi tartibsizliklar avj olaveradi. Tangriberdi es-xushini yo'qotgan, uzoq vaqt davomida uning ota-onasi ham olamdan o'tib ketadilar hamda xotini bolalari bilan uyiga ketib qoladi. Tangriberdining tafakkuri o'z holiga qaytayotganligi ayon bo'ladi. Tangriberdining dastlabki tafakkuri va nogironlikdagi aqli ko'p ramziy ma'nolarni ifodalaydi. Orzular bilan yonib yashayotgan yosh Tangriberdi biqiq holatdagi qishloq ahli orasida marvarid donasi misol edi. U qishloqdan chiqib keta olmagan Shovqi muallimining bolaligi armoni edi go'yo. Tangriberdining nogironligacha bo'lgan holati tafakkurining biqiqlikdan chiqishi harakati edi. U shu qishloqning asl farzandiga omi fuqarolari qatoriga qo'shiladi. U o'z orzu va maqsadlarini, o'zligini unutgan bir qop go'shtga aylanib qoladi. Qizg'in va ta'sirchan syujetga ega bo'lgan bu asardan nafaqat maishiy hayotdagi o'zaro ziddiyatlarining ayanchli oqibatlariga, balki butun insoniyatning taqdiri, ruhiyatiga taalluqli biroq lam ma'noni anglash mumkin⁶⁴.

Asar so'ngiga borib, to'shakka mixlangan Tangriberdi tashlandiq bir odamga aylanib qoladi. O'zidan sassiq, ko'lansa hid chiqarib, badani qurtlab ketadi. Lekin uni yana o'rnidan turg'izgan "yur", "yur" deya qichqirishga sababchi bo'lgan narsa, oldingi o'z tafakkuri edi. Uni uyg'otgan omil sifatida hikoyada televizor orqali namoyish qilingan jahon chempionining o'yini ko'rsatiladi. Televizorga tikilib turib, Tangriberdi shaxmat chempionining xatosini topadi va xuddi shu voqyeadan yigitning tafakkuri tiklanayotgani ma'lum bo'ladi.

"Tangriberdi jahon chempionining har bir harakatini, hatto ko'z qarashlarini ham e'tibordan qochirmasdan o'yinni kuzatardi. Uning butun vujudi ko'zga aylangan, yekran ichiga kirib ketgudek bo'lib o'tirardi.

Bir mahal tosh qotib o'tirgan jahon chempionining qo'li harakatga keladi. Barmoqlari "ot" ning boshini tutadi.

Shunda... Shunda... Tangriberdi o'tirgan joyidan qalqib tushadi⁶⁵.

Yo'q! Yo'q deya pichirladi u hayajonlanib. - "Ot" ni qo'ya tur! "Ruh" ni C 8 dan C 4 ga yur! Shunda... Ana shunda... !»

Xuddi shunday lavhalarni ko'zda tutib, tanqidchi Umarali Normatov Zulfiya Qurolboy qiziga yozgan "ochiq xat"ida hikoyaning mazkur o'rnida muallif iste'dodi yarqirab ko'ringanligini alohida ta'kidlab, g'oyatda ta'sirchan manzaralar chizgani uchun unga tasannolar aytish lozimligini uqtirgan edi.

Demak, "**Tafakkur**" hikoyasida Zulfiya Qurolboy qizi nasrning o'ziga xos fazilatlaridan biri, ya'ni bir inson timsolida ikki xil ruhiy holatdagi qahramon obrazini yaratish mahoratiga ega ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xuddi shuni hisobga olib, munaqqid Umarali Normatov asarni so'nggi yillardagi o'zbek hikoyachilikning yutuqlaridan biri sifatida baholaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Zulfiya Qurolboy qizi ijodiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning asarlarida hayotning bir bo'lagini ko'rishimiz mumkin. Adibaning hikoyalarida atrofimizda yaqqol ko'rinib turgan, hozirgi davrda bizni o'ylantirayotgan dolzarb muammolar hamda voqyea-hodisalar muhim o'rin tutadi. Zulfiya Qurolboy qizining hikoyalaridagi oddiylik, xalqqa yaqinlik ijodkor uslubiga xos xususiyatlardan biri hisoblanadi. Uning "**Ikki manzil**" hikoyasi bu fikrning yaqqol dalili bo'la

⁶⁴ Zulfiya Qurolboy qizi. Quyosh men tomonda. – T. : "Yangi asr avlodi" 2005, 215-bet.

⁶⁵ Yo'ldoshev Q. Azobda toblangan odamlar tasviri. -T.: Yangi asr avlodi. 2009, 40-bet.

oladi. Asar voqyealari ikki: bir-biriga umuman qarama-qarshi bo'lgan kishilar o'rtasida ro'y beradi⁶⁶.

Oilaviy munosabatlarda onaning qiziga befarqligini, otaning qamalishini, akaning ichkilikka berilib, o'qishdan haydalganini, oltita ukasining bebosh qolganligini ko'rish mumkin. Oiladagi bu muammolar yolg'iz qizning bo'yniga yuklatilgan.

Tahlillar va natijalar

Zulfiya Qurolboy qizi ushbu hikoyasida ikki; bir-biridan yosh, mavqeyi, dunyoqarashi, ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan butunlay farq qiladigan kishilar orasidagi muhabbat tuyg'usini ko'rsatgan.

Adiba ijod namunalarida milliy adabiyot bilan birga jahon adabiyot ta'sirining mavjudligi mazkur hikoya qahramonlari ismsizligida ham ko'rish mumkin: jahon adiblarining ko'pchiligi qahramonlariga ism qo'ymay qandaydir ma'no yuklaydi. Z.Qurolboy qizi qahramonlari ismsizligi sababi — ular fikri, demakki, qiyofasi yo'q odamlar va shu bois ular ismsiz qolgan. Hikoyadagi obrazlar o'z ismini topishga intilayotgan kishilar. Ular hali ismini topganlari yo'q, lekin topish uchun intilayapti. O'zlarining kimliklarini muhokama qilayapti. Muhit degan salobatli va zalvorli oqim yo'qotib yuborgan o'zlarining qalblari va fikrlarini izlab yurgan kishilar. Adibaning ismli qahramonlari ismsizlardan ko'proq — ularning bari o'zligi va o'zlarining mustahkam qarashlariga ega obrazlardir. Ularni bu qarashlardan qaytarib bo'lmaydi. Shuning uchun ism qo'yilgan. **“Ikki manzil”** hikoyasi qahramonlariga ism qo'ymay, ularni erkak va ayol deb atashning o'zi ham ular orasidagi masofa juda uzoqligini ko'rsatadi.

Voqyealar rivoji davomida erkak va qizning bir-biriga mutlaqo qarama-qarshiligi suhbatlarida, mulohaza va xarakterlarida namoyon bo'ladi. Erkakning muhabbat haqida yonib gapirganlari, zamon o'zgarib yoshlar bu tuyg'uga yengil-yelpi qarayotganligini tushuntirishi qiz uchun nasihatdek tuyulardi.

Demak, **“Ikki manzil”** hikoyasi Zulfiya Qurolboy qizi nasrining yana bir fazilatini, ya'ni unda ikkita bir-biriga zid harakterlar yaratish yo'li bilan hayotdagi dolzarb muammolarni ko'tarib chiqish xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi.

Tahlilga tortilgan hikoyalarning barchasidan o'zining orginal g'oyalarini ifodalash uchun noan'anaviy syujet yaratish Zulfiya Qurolboy qizi nasriga xos asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi, degan xulosa kelib chiqadi⁶⁷.

Xulosalar

Z.Qurolboy qizi hikoyalari tahlili va nazariy mulohazalar mazkur fasl yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- *har bir millat folklorida xalqning milliy an'analari, urf-odatlar, xulq-atvori, marosimlari, hayotdagi yaxshi yomon hodisalarni baholashi, nafosatni tushunish tarzi, axloqiy ma'naviy fazilatlarini ifodalangan bo'ladi;*

- *Z.Qurolboy qizining asar (**“Kampirlar”**, **“Qadimiy qo'shiq”**, **“Ayol qiyofasidagi ajal”**, **“Ko'lanka”**) larida folklor motivlari va rivoyatlar, folklorizmning rang-barang ko'rinishlari ishtirok etgan;*

⁶⁶ Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. —T.: Yangi asr avlodi, 2006. 391 bet.

⁶⁷ Yo'ldoshev. Q. Roman va bugungi o'zbek romanchiligi. “Sharq yulduzi”, 2011. №4. 131-bet.

- yozuvchi romanlarida og'zaki va yozma adabiyot sintezlashib ketgan (har ikki roman sarguzashtlarga, qahramonlar qiyinchiliklari tasviriga boy bo'lib, ikkisi ham yaxshilik bilan xotima topgan);

- ijodkorning nutqini lo'nda va qisqa, deb bo'lmaydi, albatta, biroq ramziy bo'yoqdorlik, yashirin ma'no yozuvchining fikr va g'oyasini yorqin-tiniqroq ifodalashga erishgan;

- XX asrda ishlab chiqarish munosabatlari, kapitalizm rivojlangani, inson har tomonlama moddiy ehtiyojini qondira olgani holda insoniyat baxtli bo'lib qolmagan. Yuz bergan jahon urushlari natijasida adabiyotda tushkunlik, yo'lsizlik, umidsizlik oqimi – absurd shakllangan, bu Z.Qurolboy qizining aksar hikoyalariga xosdir (**"Tafakkur"**, **"Ayol"**, **"Yozsiz yil"**);

- adiba ijod namunalarida milliy adabiyot bilan birga jahon adabiyot ta'siri ham seziladi, bu ayrim asarlaridagi qahramonlariga ism qo'ymasligida ko'rinadi: jahon adiblarining ko'pchiligi qahramonlariga ism qo'ymay qandaydir ma'no yuklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zulfiya Qurolboy qizi. Yovuzlik farishtasi. – T.: 2005, 65-bet.
2. Zulfiya Qurolboy qizi. Quyosh men tomonda. – T. : "Yangi asr avlodi" 2005, 215-bet.
3. Yo'ldoshev Q. Azobda toblangan odamlar tasviri. -T.: Yangi asr avlodi. 2009, 4-bet.
4. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. –T.: Yangi asr avlodi, 2006. 391-bet.
5. Yo'ldoshev. Q. Roman va bugungi o'zbek romanchiligi. "Sharq yulduzi", 2011. №4. 131-bet.

MUST-KNOW SKILLS TO TRANSLATE NEWSPAPER ARTICLES

Kasimova Adiba Nosirovna

Senior teacher of

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Annotation: *This article discusses must-know techniques and methods for realizing accurate and precise translation of newspaper articles in practical lessons. Each stage covers the necessary activities for students to accomplish taking account the characteristics of the students, suggested stages are commented with methods they have got to use in practice. Initially, novice translators get to know the text and its content by using skimming, scanning and extensive reading skills. While acquiring these skills they study linguistic, compositional and sociocultural features of the subject matter presented in subtexts of newspaper articles. Suggested methods have definite task-based exercises with the object of to develop translator's skills to master the translation techniques of, particularly, publicistic materials.*

Key words: *publicistic materials, newspaper article, text, translator, method, activity, peer-editing, task-based translation, linguistic, compositional, sociocultural, features, competence, skill, knowledge, advanced, practical, skimming, scanning, extensive reading, comprehending.*

НЕОБХОДИМЫЕ НАВЫКИ ДЛЯ ПЕРЕВОДА ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ

Касимова Адиба Носировна

старший преподаватель

Самаркандского государственного института иностранных языков

Аннотация: *В данной статье рассматриваются обязательные приемы и методы для осуществления точного перевода газетных статей на практических занятиях. Каждый этап охватывает необходимые упражнения для выполнения студентами с учетом особенностей будущих переводчиков, предлагаемые этапы комментируются методами, которые они должны использовать на практике. Первоначально начинающие переводчики знакомятся с текстом и его содержанием, используя навыки ознакомительного, поискового и изучающего чтения. Приобретая эти навыки, они изучают лингвистические, композиционные и социокультурные особенности предмета, представленного в подтекстах газетных статей. Предлагаемые методики имеют определенные задания, направленные на развитие у переводчика навыков владения приемами перевода, в частности, публицистических материалов.*

Ключевые слова: *публицистические материалы, газетная статья, текст, переводчик, метод, деятельность, коллегиальное редактирование, перевод, основанный на задании, лингвистический, композиционный, социокультурный, особенности, компетентность, умение, знание, продвинутый, практический, ознакомительное чтение, поисковое чтение, изучающее чтение, понимание.*

GAZETA MAQOLALARINI TARJIMA QILISHDA BILISH KERAK BO'LGAN KO'NIKKMALAR

Kasimova Adiba Nosirovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada amaliy mashg'ulotlarda gazeta maqolalarini aniq tarjima qilish uchun bilish kerak bo'lgan metod va usullar muhokama qilinadi. Har bir bosqichda talabalarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda tayyorlanayotgan tarjimonlar bajarishi uchun zarur bo'lgan faoliyatlar qamrab olinadi. Taklif etilayotgan bosqichlar ular amaliyotda qo'llashlari kerak bo'lgan usullar bilan izohlanadi. Dastlab, tayyorlanayotgan tarjimonlar matn va uning mazmuni bilan tanishish, izlash va o'rganib o'qish ko'nikmalaridan foydalanadilar. Ushbu ko'nikmalarni egallashda ular gazeta maqolalarining matnlarida keltirilgan mavzuning lingvistik, kompozitsion va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini o'rganadilar. Tavsiya etilgan usullarda tarjimonning, xususan, publitsistik materiallarni tarjima qilish usullarini o'zlashtirish, ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida aniq vazifalarga asoslangan mashqlar tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: publitsistik materiallar, gazeta maqolasi, matn, tarjimon, usul, faoliyat, o'zaro tahrir, topshiriqli tarjima, lingvistik, kompozitsion, ijtimoiy-madaniy, xususiyatlar, kompetentsiya, malaka, bilim, ilg'or, amaliy, tanishib chiqish, izlash, o'rganib oqish, tushunish.

Introduction

Teaching translation of various thematic texts in publicistic materials includes not only the knowledge of the English language but also acquiring the techniques of how to imply them in practice.

While teaching to the methods of translation of various thematical texts it is essential for future translators to master translation component, which is highly required. That is, especially, useful for students to develop their autonomous translation activity of publicistic, scientific, technical, literary texts. To organize practical translation activity of specific texts, in our case is publicistic materials, should be conducted systematically in classes under the supervision of the experienced teacher. Furthermore, some hours ought to be allocated to self-study activity which is important for them, to exploit techniques and methods learnt theoretically in groups. Novice translator begins their preliminary tasks together with a teacher. In practical lessons students get profound knowledge, master the translation techniques generally delivered in theoretical lessons; they improve the skills and competence in professional activity, by its turns it triggers them to develop their scientific outlook and literate speech, this chance makes both a teacher and students to have interrelation of collaborative work, students are able to receive direct instructions from the supervisor, translated work and translation competence can be checked executively either by the teacher or throw into the discussion for them in search of appropriate translation variants of a given task. Conducting practical classes, the teacher facilitates students to obtain knowledge in depth, based on allocated practical issues consolidate theoretical knowledge in the translation context. In addition, on the example of the subject matter facilitator demonstrate the application of theory in practice, provide with disciplines and references to master professional skills. Consequently, manuals and reference books are provided for further independent studies. Due to the fact of the well-oriented instructions and practical application of techniques in class students

will be able to use them in successive prerequisite tasks independently. Thus, teacher monitors students' translation activity of various texts in particular publicistic texts. Prior to the translation activity teacher is to approach to the subject theoretically in lectures, and after assist students in their time-consuming translation work. Such disciplines which are taught in the department of theory and practice of translation consider to upskill and form practical expertise for students-translators. There are a number of references for them to allude during mastering translation competence. For the acquisition such competence, they are conducted common subjects such as Written translation, Consecutive translation, Practical simultaneous interpretation etc. Each of the mentioned subjects aims to raise translation competence having set objectives in the higher educational establishment. In general, if the task is in written form students learn the topic, study the glossary related to it, or work out it by themselves. Sometimes tasks are given auditory, and students listen to the material, learn the concept and interpret the translation orally. Translation competence is needed in both cases. Of no account the advanced level of knowledge is highly appreciated. The more knowledgeable is a translator, the more efficient output of translation can be achieved. The process is supposed to carry out in more interactive way within groups and then autonomously by students themselves. Materials can be distributed according to their level, complexity, theme and time required to accomplish in and out of class.

Literature analysis and methodology

For instance, the beginning stage of the practical lesson on publicistic materials which is a sample of one of the disciplines mentioned above may presuppose *task-based translation* of newspaper headlines by students themselves; analyzing their grammatical structure, lexis and semantics of the concept, stylistic features of the context. By forming and compiling terminological ad-hoc of the subjects will lead them to brush up knowledge, broaden the horizons in studying all kinds of interested fields. With the object of simplification, clarification and contextualization the translation work of the given tasks some existed reliable online glossaries may be relevant for them such as www.wordreference.com, www.proztermsearch.com, **IATE dictionary (Inter active terminology for Europe)**, www.mymemory.com, www.multitrans.com, www.reversecontext.com etc. Consequently, as it has been mentioned above in the beginning stage, by working on the translation of online and offline newspaper materials demands elaboration of thematical terminologies and understanding the essence of style and stylistics. Teaching principles to the translation methods as the basis of translation practice of publicistic materials is not so easy at seems. There are norms and rules to be realized in the process of translation. Firsthand experience translators gain in their pedagogical practice in class under the guidance of skilled preceptor. The translation fulfilled by students are analyzed, checked, synthesized by a preceptor provided with feedbacks either written or oral. It is mandatory for a preceptor to know how to approach to the analysis of the accomplished tasks, as it comes out of comprehensive training and utmost preparedness of the subject; must know translation principles and methods. That is, conventional knowledge to get across to students objectively in the solutions based on constructive interpretation.

The second stage of the practical work considers *collaborative work* between a preceptor and a student so that individual approach in practice brings to a beneficial outcome. Here, preceptor can listen to a student's problems face during translation in and out of the lesson. This cooperative teaching method has more an expository trait as student can get detailed explanations of the slips done in translated tasks.

The third stage supposes *peer editing assignment, teacher guided editing of the translation*. Peer editing allows peers to identify mistakes and suggest improvements for translation more effectively. The principle of conducting this coerces peers to introduce theoretical knowledge obtained practically inasmuch as they have been taught to use the grammatical structures, constructions, set-expressions, phrases, phrasal verbs, strong and weak collocations to render authentic contextualization. They should imagine the motive of the situation objectively delivered in subtext, also acquisition of this principle namely implies substantive coverage of the statement. Using peer editing assignment students become alert in working out proper awareness of proof-reading, vigilant in self-correction of the options in the usage of language means. In particular, these stages are essential to hold systematically because they create conditions to become sought-after specialist required to the preparation expertise of this field. Without preceptor's guided work at the practical lessons such systematical approach will not be proofed. Cooperation of both sides will lead to succession.

Realizing this all, we characterize the publicistic style functionally as communicative, expressive, cumulative, aesthetic which possess the language as a whole. Having had the material in hand with task-based instruction students tend to communicate so that the adequate translation will emerge in the process of discussion and analyzing the subtext gist. This way they may create the picture the author intends to put across. We admit that the coverage of the news is popular among other functional styles so it is indispensable part of our life like press, radio, TV, nowadays it is wide-spread in social nets we get accustomed to get information as a firsthand means of source. Therefore, there are a number of *linguistic, compositional and sociocultural features* defined in articles, other publicistic publications. This style of publications are the examples of frequently emerged **neologisms, word combinations, borrowings, shortenings** accepted in the target language abound in internationalisms in linguistic context. Speaking about linguistic peculiarities we may refer stylistics and emotionally colored expressive lexis, availability of neologisms, grammatical innated structures used in this style.

Translators should be aware of notably *compositional feature* presented in publicistic texts, especially in newspaper headings. Its variability of the designing headings and synopsis of news as a structural basis (the principle of Wh questions) disclose the gist at the beginning of the text. This improves and develops introductory and skimming strategies in pre-translation process. Whereas *sociocultural features* are reflected in sociocultural life of society such as, actuality, abundance, generality and interactivity of publicistic texts. Traditional both paper-based and e-based newspaper come outs present news in retrospect of exact country, nation, social stratum expressing views and setting concerned with an issue at the individual, generic and nation-wide level. Subsequently, this is essential for the translators to form their intercultural competence in the process of studying the English language. Publicistic style characterizes the combinations of all functional styles like scientific, official, colloquial, literary that are the attributes of abundance its genre. Indeed, translators in courseware acquire diverse speech acts in the curriculum which includes the contents of various competences of sociocultural, lingua country study, intercultural factors in studying the usage of socio-political lexis, the wide usage of stylistic expressive means of polysemantic words, neologisms, the functions of grammatical structures, punctuations etc. These features enable translators to organize the perception of news semantics, sentiment classification of newspaper texts. So as to elicit the subtext notion teacher introduces the exploitation of various methods, works out corresponding drills for translators. Due to above

proposed methods, teacher imparts various reading techniques, teaches them to enhance communicative reading competence: accentuation factual information, successive arrangement of data and interpretation. Unlike literary texts, translation newspaper texts require the high level of lexical and grammatical knowledge of reading and speaking skills. Moreover, translator is expected to raise analytical, critical thinking and interpretive skills of stylistic analysis of a text (as this style of texts differs with its thematical variability and language setting). An important point is that any topic of newspaper material considers semantical aspects in classes, and may serve as actual and modern issue in practical lessons. Situational issues develop translator's creative, problem solving skills to overcome them in practice.

Discussion and results

Practical lessons on translation newspaper texts

Practically, teaching to the exact and sufficient translation activity involves proper methodology that develops skills and competence stimulating students' academic activity in translation disciplines. Initially, students employ their acquired language by using reading skill as a method to comprehend the text setting and interpretation of the text delivered. With the aim of extension of above-mentioned techniques in translation practice students should use skillfully their reading skill. The text is given, it has a heading with its lexical and grammatical features which interpreted by analyzing systematically as followings in the table. This activity can be realized subsequently segmenting the lesson in several tasks. The table shows the arrangement and introduction of the methods to improve understanding the notion of newspaper text before carrying out translation process.

Task 1: Material for comprehending the subject matter (Newspaper article : heading, text, interpretation)	Students skim the material
	Students scan the material
	Students use an intensive reading skill

In the realization of **Task 1** teacher works out interactive and communicative methods to introduce, employ and evaluate later students' competence by organizing exercises to improve their competence in comprehension, translation and interpretation skills. There are wide-range of techniques can be used for defining types of tasks on various thematical materials of newspaper texts. After the instruction of Task 1 has been introduced students look through the text using skimming, scanning and intensive reading skills. Next, teacher uses *Asking and Answering Question* exercises to elicit students' understanding the subject matter. Furthermore, there are more teaching methods such as, *categorizing, completing, finding differences and similarities, gap filling, note-taking, information transferring into Tl, closing* etc. *Categorizing* is used to allocate meaningful components of the text. *Completing* is the method used to finish text from the excerpt taken from the newspaper article after the information has been skimmed and scanned. *Finding*

differences and similarities are mainly suggested for pair-work activity, students compare and find out similarities and differences within the text. In *Gap filling* activity students need to fill in some missing information in the text. *Note-taking* is the method used either by listening or reading to develop note taking skill and compel them take down short notes aiming to record and set down necessary information for further usage in translation activity. *Information transferring into TL* is effectively used both individually and as pair-work activity to work out the translation of the newspaper text. After that students go through the peer-editing activity at the lesson. Consolidation is one of the essential parts of the lesson. Having fulfilled all exercises under the guidance of preceptor, students are asked to accomplish one more task based on *closing* method. This method takes students' time to work with the vocabulary they get acquainted during the activity. Here, they choose and fill in the words by implication according to the text.

Task 2: SL Material with TL interpretation (Translation activity)	Students transfer the meaning into the TL. They are allowed to use glossaries in class
	Students are aware of linguistic and cultural features of the SL.
	Students synthesize either oral or written translation

The stages in **Task 2** are accomplished and translation process implies the transference of the subject matter paying attention to its linguistic and cultural factors influence on the translated work. This task defines students' comprehension skill of synthesizing both oral and written in TL with the help of SL.

Task 3: Developing Peer-editing,, Teacher-editing skill in translation	Students/Teacher compare the meanings of the concept given in both languages
	Students/Teacher discuss the contents of the translated text, suggesting more adequate translation
	Students use their evaluation strategy Teacher guided translation, then gives feedback on the work done

Task 3 is one of the essential ones in which students may compare the subtext meanings hidden in the subtext, analyze them by sharing views on the issue. The dilemma can be solved in groups as each will have translated and ready to share with more adequate translation version. In the last process teacher provides with feedbacks written profound constructive explanations of translation done.

Conclusion.

In conclusion, the developed methods to work with publicistic materials, in our case is newspaper texts, are useful to improve future translators' competence on translation activity: allocating answers asked in the task for comprehending the subject matter profoundly and other methods of great use in the targeted controlled and guided reading, listening, translation work. These well-planned works include actual source of knowledge to raise students' motivation for further development of this discipline.

References:

1. Buzadzhi D.M. Uninvented English. On the teaching of translation into a foreign language. Translators' journal "Bridges", No. 1 (41) / 2014, - p. 65–74.
2. Vdovyuk V. I., Filkov S. M. Fundamentals of pedagogy of higher education in structural and logical schemes. Manual. M.: MGIMO (U) of the Ministry of Foreign Affairs of Russia, 2004. - p. 67.
3. Klimzo B.N. Technical translator's trade. On the English language, translation and translators of scientific and technical literature. 3rd ed., corrected and supplemented - M.: "R. Valent", 2011. - 488 p.
4. Komissarov V. N. Theoretical foundations of the methodology for teaching translation / V. N. Komissarov. - Moscow: Rema, 1997. – p. 110
5. Parshina T. V. Pedagogical approach to the formation of a special component of the translation competence of students-translators in higher education.

CONCEPTUAL METAPHORS: RESEARCH AND APPLICATION

Kurvonbekov Manuchekhr Islomjon ugli

manuchexrkurvonbekov@gmail.com

Alijonova Mokhira Murodjon kizi

mokhiraalijonova6@gmail.com

Uzbekistan State World Languages University

Translation Faculty English Applied Translation Department

Annotation: *This article explores the cognitive roles that metaphors play in newsroom discourse and the emotional context of conceptual metaphors. In everyday speech, metaphor has a wide variety of uses that help us convey our ideas clearly. The analysis demonstrates the metaphorical construction of natural phenomena. The introduction of cognitive theory of metaphor is used in the analysis.*

Keywords: *Emotion, conceptual analyzing, metaphor, and metaphorical expression.*

Introduction

As a tool for communication, language is essential to our daily lives. People use language to express their thoughts, feelings, and experiences in a variety of ways. The speaker does not always express these meanings explicitly; occasionally, he or she may do so implicitly. The use of figurative language deviates clearly from what speakers of a given language might consider the usual interpretation of words or the usual arrangement of words to convey a particular meaning or effect. There are many different kinds of figurative language, but metaphor is one that has attracted enough attention to be researched and is believed to be crucial to cognition. Conceptual metaphor, also known as cognitive metaphor, in cognitive linguistics refers to the understanding of one idea or conceptual domain in terms of another. The understanding of quantity in terms of directionality (e. g. "the price of peace is rising") or the perception of time as a measure of value (e. g. 'I worked today,' I spent time there. Any mental framework for experiencing human life can be a conceptual domain. According to the theory, the mapping between conceptual domains and neural mappings in the brain are related because of how frequently different languages use the same metaphors, which are frequently perceptually based. Although some researchers doubt its empirical validity, this theory has attracted a lot of attention. Since then, the field of metaphor

studies within the larger discipline of cognitive linguistics has increasingly developed, with several annual academic conferences, scholarly societies, and research labs contributing to the subject area. Some researchers, such as Gerard Steen, have worked to develop empirical investigative tools for metaphor research, including metaphor identification procedure. In Psychology, Raymond, Gibbs has investigated conceptual metaphor through a number of psychological experiments. "

Methodology

Conceptual metaphors are frequently used to illuminate abstract theories and models because they are effective at reducing complex concepts to understandable terms. One significant theory that is explained using a metaphor is the conceptual metaphor of seeing communication as a conduit. Thus, the use of conceptual metaphors in language not only influences how we communicate in daily life, but also how we comprehend academic theories. These metaphors are frequently used in communication, and we do more than just use them verbally—we also perceive and behave accordingly. The conceptual domains are proposed to serve two main roles in conceptual metaphors:

- Source domain: the conceptual domain from which we draw metaphorical expressions (e.g., love is a journey).
- Target domain: the conceptual domain that we try to understand (e.g., love is a journey).

A mapping is the way in which a source domain tracks onto and describes aspects of the target domain. Mappings describe the mental organization of information in domains, the underlying phenomenon that drives metaphorical usage in language. This conceptualization relates closely to image schemas representations used in reasoning, through the extension of spatial and physical laws to more complex situations. A primary tenet of this theory is that metaphors are matter of thought and not merely of language: hence, the term conceptual metaphor. The metaphor may seem to consist of words or other linguistic expressions that come from the terminology of the more concrete conceptual domain, but conceptual metaphors underlie a system of related metaphorical expressions that appear on the linguistic surface. Similarly, the mappings of a conceptual metaphor are themselves motivated by image schemas which are pre-linguistic schemas concerning space, time, moving, controlling, and other core elements of embodied human experience. Conceptual metaphors typically employ a more abstract concept as target and a more concrete or physical concept as their source. For instance, metaphors such as 'the days [the more abstract or target concept] ahead' or 'giving my time' rely on more concrete concepts, thus expressing time as a path into physical space, or as a substance that can be handled and offered as a gift. Different conceptual metaphors tend to be invoked when the speaker is trying to make a case for a certain point of view or course of action. For instance, one might associate "the days ahead" with leadership, whereas the phrase "giving my time" carries stronger connotations of bargaining. Selection of such metaphors tends to be directed by a subconscious or implicit habit in the mind of the person employing them. The principle of unidirectionality states that the metaphorical process typically goes from the more concrete to the more abstract, and not the other way around. Accordingly, abstract concepts are understood in terms of prototype concrete processes. One manifestation of this view is found in the cognitive science of mathematics where it is proposed that mathematics itself, the most widely accepted means of abstraction in the human community, is largely metaphorically constructed, and thereby reflects cognition unique to humans that uses embodied prototypical processes (e.g. counting, moving along a path) that are understood by all human beings through their experiences. Conceptual metaphors are seen in

language in our everyday lives. Conceptual metaphors shape not just our communication, but also shape the way we think and act.

Analysis

Characteristic that is attributed to the tsunami and the hurricane by the newspapers is cruelty. The articles explicitly refer to the natural phenomenon as merciless and brutal, portraying it thus as having no sympathy with people. Such a representation is even intensified by the employment of the metaphor themes of fight and WAR. The metaphor themes of FIGHT and WAR are often realized by explicit comparisons in similes, as in it looks like we've been nuked or reporters likened it to war zones. Apart from similes, a number of other references to war and fight occur in news discourse, for instance, the depiction of the hurricane as pummeling, i.e. fighting with fits, the description of the landscape as a bombed-out landscape, and the portrayal of the landfall of the hurricane as the onslaught from this article. The natural phenomenon is seen as acting with volition, aiming to physically set upon people. Such a view is also conveyed in the following two examples: The water separated, then it attacked. Instead of revealing that the waves and the wind move because of geophysical forces, the newspapers portray the natural phenomena as having a desired goal, a target – to hurt and kill people, and cause damage to their property. To intensify the negative portrayal of the tsunami and the hurricane even more, newspaper discourse constructs the notion of the natural phenomena as punishing people, which is explicitly expressed in the following sentences: (14) Our mother has punished us. Different methods can be used to probe a corpus for figurative expressions used to talk about emotion in a given language. One option is to focus on specific emotion words of the domain under scrutiny. For example, in order to study the domain of anger in English, one may select words like anger, irritation, fury, indignation, frustration or resentment. Once the target words are identified, we can retrieve from the corpus all the sentences in which those words are employed. This usually involves numbers too high for manual inspection, but a typical approach in the field is to analyze some of them randomly selected from the full list. The following are some examples for the word anger extracted from this article: 5 Julius couldn't remember when he had last been hit by such a wave of anger. 6 Anger was still simmering in him. 7 He was also formidable, demanding, difficult—and smoldering with anger. 8 Once out of his presence he vents his anger for his dead friend on nature. 9 His occasional outbursts of anger shocked those around him. The researcher would then identify the metaphorical expressions and classify them according to the metaphor they instantiate. This method entails the rephrasing of the observed metaphorical expressions as metaphorical patterns. A metaphorical pattern is “a multi-word expression from a given source domain into which a specific lexical item from a given target domain has been inserted” .

For example, the metaphorical patterns in sentences are wave of [emotion], [emotion] simmer, smolder with [emotion], vent [emotion], and outbursts of [emotion].

Then the metaphorical patterns are grouped according to source domain (e.g., fire, hot fluid), and the number of expressions in each group is counted. The resulting list of conceptual metaphors and their degree of exploitation for a given word constitutes the word's “metaphorical profile.” Some of the conceptual metaphors in the metaphorical profile of anger are presented in Table 1, with examples of the metaphorical patterns that instantiate these metaphors, and the

number of occurrences of them, in a random sample of some citations from the methods of exploring in emotion and conceptual metaphor.

Metaphor analysis can also reveal aspects of emotion salient for the speakers of a language, but potentially disregarded by emotion theorists. Two examples are the association of anger with irrational behavior (captured by the metaphor anger is insanity), and the damage it can cause to the person him/herself (captured by anger is an illness). The first aspect is overshadowed in emotion psychology by the tendency to emphasize the overall utility of emotions as adaptive mechanisms that prepare the organism for optimal interaction with the environment. Our folk-representation of the emotion, as suggested by language, invites a more nuanced view: anger may be rational overall, but it often results in irrational reactions nevertheless. The second aspect, often disregarded by psychology (except in clinical contexts), is the potential damage of the emotion to the person. It is common in psychology to refer to anger as a “negative” emotion because it feels unpleasant, it is caused by something negative, and it leads to confrontation. But nothing is typically said (when justifying the “negativity” of anger) about the possible negative effects of the emotion for one’s well-being. By contrast, metaphor highlights the “pain” inherent in anger, the disruption it causes to body functions, and its possible long-term negative effects. In sum, both aspects of the emotion (irrationality and damage) are present in expert theories of emotion to some extent, but a look at language can remind psychologists that these two factors are much more salient in the way lay people represent anger for everyday purposes. Metaphorical profiles can also be relevant for cross-cultural studies. For example, that Russian “душа” (soul) and English “mind”, Uzbek “orzu” are salient terms in their respective cultures to discuss intangible aspects of human life. Congruently with these observations, our analysis of metaphor across several terms revealed that when the body is conceptualized as a container for anger the emotion is more frequently associated with the soul and heart in Uzbek; and with the head and mind in English. Another example of cultural specificity is the pattern observed for the semantic foci of expression (the visibility of the emotion) and regulation (the willing control of the feeling). Significantly, more expressions related to containment are found in Uzbek than in English for the metaphor anger is a pressurized fluid. Additionally, more Uzbek words expressions are related to pressure. The latter is also true for Russian. By contrast, English compared to Russian has a significantly larger number of metaphors highlighting expression—the coming out of the anger-fluid. It has been suggested that these patterns may reflect the more collectivistic nature of Spain and Russia, compared to English-speaking communities like the USA and the UK—which score high on individualism. Cross-cultural psychology suggests that collectivistic communities experience a greater urge to repress the overt manifestation of intense negative emotions for the sake of harmony within the group. This would explain the relevance of containment metaphorical expressions in Russian and Spanish. Individualistic communities, on the contrary, would have a comparatively more positive evaluation of the open manifestation of anger, seen as an affirmation of the self.

Conclusion

The goal of this paper was to present and illustrate Conceptual metaphor, a popular approach to the study of conceptual representation in cognitive linguistics that can also be of use to the interdisciplinary field of the affective sciences. Conceptual metaphor is a theoretical framework in that it posits the existence in our minds of stable associations between different domains recursively employed to help us represent reality. Conceptual metaphor is also a methodology in the sense of proposing a way of looking at language to identify these stable

associations. Cognitive psychology has also used metaphor research for the experimental investigation of embodied cognition. Furthermore, the paradigm has inspired cross-cultural and social psychology, which now advocate a “metaphorenriched social cognition”. In the middle of this interdisciplinary interest in metaphor, constructs like the semantic foci discussed here are particularly useful to compare findings across disciplinary domains. Another important development is the adoption of corpusbased quantitative approaches to metaphor analysis, which allow us to measure the relative significance of the observed patterns for different emotion concepts within and across languages. This has useful applications in linguistic research, but also in other disciplines. As illustrated in previous sections, patterns in metaphorical language use inform us of the way communities represent their emotional experiences and can reveal underlying cultural difference. To conclude, the paper reveals on the analysis of concrete linguistic material that metaphor simultaneously performs several cognitive and social functions, which are all intertwined with each other. This multi-functionality makes metaphor a unique and very effective discursive tool to be employed in newspapers. Emotion is a multifaceted phenomenon and its study requires a multidisciplinary approach. Linguistics, anthropology, and psychology look at it, respectively, from the standpoint of language, culture, and cognition. Conceptual metaphor research stands halfway between the three, providing a privileged vantage point on the phenomenon. This may be the greatest advantage of Conceptual metaphor for the affective sciences. The various disciplines involved in the study of emotion can communicate, quite literally, through metaphor.

References

1. Abrams, M.H. (2003). A Glossary of Literary Terms (Seventh Edition). United States of America: Heinle & Heinle.
2. Lakoff, G., Johnson, M. (1980), Metaphors We Live By, Chicago: Chicago University Press
3. Altheide, David L. and R. Sam Michalowski (1999) ‘Fear in the News: A Discourse of Control’.
4. Perspectives in Politics and Discourse. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 61–81.
5. Conboy, Martin (2007) The Language of the News. Oxon: Routledge.
6. Newspaper Articles about Asylum Seekers’. Journal of Sociolinguistics 5(3), 352– 371.
7. Fairclough, Norman and Ruth Wodak (2010) ‘Critical Discourse Analysis in Action

SOME STRATEGIES FOR TEACHING NON-PHILOLOGY STUDENTS AT DIFFERENT LEVELS

Madieva Gavhar Abdulazimovna-Jizzakh polytechnic Institute

Abstract: *In the given article the problem of teaching English at mixed classes and its solution is studied. If we take into consideration the role of teacher and learner in acquiring the knowledge of a language, the problems can be solved effectively. One of the greatest challenges experienced by teachers teaching students who learn English as a foreign or a second language is teaching a class consisting of fast learners and slow learners commonly referred to as mixed-ability classes. There are a great variety of classroom activities by means of which they can overcome difficulties of mixed ability classes. In our days every student requires an individual approach according to the abilities shown. One should get an extra task so as not to be bored, another barely manages to follow the lesson, yet another needs a lesser task and some extra attention*

Key words: *fast learners, slow learners, mixed-ability class, instructional methods, discussions, problem-solving tasks, personality, student's nomination, extra work, weaker students, extra attention.*

НЕКОТОРЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГОВ НА РАЗНЫХ УРОВНЯХ

Мадиева Гавхар Абдулазимовна – старший преподаватель Джизакского политехнического института

gavharmadiyeva@gmail.com

Аннотация: *В данной статье исследуется проблема преподавания английского языка в смешанных классах и ее решение. Если мы примем во внимание роль учителя и ученика в овладении языком, проблемы могут быть эффективно решены. Одна из самых больших проблем, с которой сталкиваются учителя, обучающие студентов, которые изучают английский язык как иностранный или второй язык, - это преподавание в классе, состоящем из быстро обучающихся и медленно обучающихся, обычно называемых классами со смешанными способностями. Существует большое разнообразие классных занятий, с помощью которых они могут преодолеть трудности в классах со смешанными способностями. В наши дни каждый студент требует индивидуального подхода в соответствии с проявленными способностями. Кому-то нужно дополнительное задание, чтобы не скучать, другому еле удастся уследить за уроком, третьему нужно задание поменьше и повышенное внимание.*

Ключевые слова: *быстро обучающиеся учащиеся, медленно обучающиеся учащиеся, смешанный класс, методы обучения, дискуссии, задачи по решению проблем, личность, номинация учащегося, дополнительная работа, более слабые учащиеся, дополнительное внимание..*

Введение

Образование было основным фактором более формальной передачи английского языка по всему миру. Понимание и владение английским языком является наиболее важным фактором, определяющим доступ к высшему образованию, возможностям трудоустройства и социальным возможностям. В настоящее время английский является наиболее предпочтительным языком. Изучение языка – естественный процесс для аборигенов. Одна из самых больших проблем, с которой сталкиваются учителя, обучающие студентов, которые изучают английский язык как иностранный или второй язык, - это

преподавание в классе, состоящем из быстро обучающихся и медленно обучающихся, обычно называемых классами со смешанными способностями. Но для изучающих другие языки требуются целенаправленные усилия для изучения иностранного языка[1]. С такими проблемами сталкиваются учащиеся сельских и полугородских районов Узбекистана, поскольку английский не является их родным языком. В настоящее время в большинстве учебных заведений обучаются учащиеся со смешанными способностями с разным уровнем внимания, интереса, стилей обучения, скоростью, зрелостью, типами интеллекта, которые создают проблемы для учителей. Сейчас в сельской и полугородской местностях изучение английского языка начинается с раннего возраста. При обучении на смешанном уровне способностей учитель должен следовать разным стратегиям обучения для каждого учащегося, у которого разные возможности, навыки, интересы и потребности в обучении. Хорошо известно, что у каждого ученика свой способ обучения, и он учится и прогрессирует с разной скоростью. Хотя большинство учебных заведений, как правило, имеют многопрофильный уровень, преподаватели считают преподавание таких классов очень трудной и ответственной задачей, поскольку она включает в себя планирование уроков, которые включают в себя большое разнообразие задач, соответствующих различным стилям обучения и способностям. Очень сложно преподавать в классе с явно разным уровнем языковой компетенции. У них может быть разный начальный уровень владения английским языком, или они могут учиться с очень разной скоростью. В настоящее время учителя английского языка во всем мире продолжают говорить о том, что их ученики находятся на смешанном уровне. В прошлом учителя вполне могли сказать, что проблема была просто в том, что некоторые ученики были умнее или просто «лучше», чем другие в классе. Но теперь мы понимаем, что ситуация более сложная. Наши студенты действительно смешаны во многих отношениях. Они различаются по уровням: внимания, интереса, мотивации, стилей обучения, типов интеллекта, физиологических потребностей, скорости, зрелости, познания мира. Классная комната является единственной средой для учащихся, где они должны максимально использовать этот шанс. Однако некоторым учащимся трудно говорить на изучаемом языке по многим причинам, от интереса до уверенности, от возраста до знаний. Другие студенты, однако, хотели бы выразить все, что они думают или чувствуют, используя новый язык.

- В то время как некоторые учащиеся следят за уроком и могут отвечать на вопросы и хорошо сдают тесты, другие отстают, кажется, что они не понимают и плохо справляются с тестами.
- В то время как некоторые студенты обращают внимание и сотрудничают, другие «неправильно себя ведут» и кажутся незаинтересованными.
- Учителя обеспокоены тем, что они недостаточно бросают вызов отличникам и в то же время не оказывают достаточной помощи тем, кто не так хорош.
- Учителям трудно проводить уроки на таком уровне, чтобы все учащиеся могли быть вовлечены.

В результате одни учащиеся могут говорить много, делать много очередей, а другие не говорят весь урок. Учителя должны выявить проблемы классов со смешанными способностями и попытаться найти решения для их устранения[2].

Методологии исследования

Каждый учащийся имеет право участвовать в работе класса независимо от его личных возможностей. С одной стороны, мы не имеем права пренебрегать малоспособными учениками, а с другой стороны, урок не должен быть скучным для способных учеников.

Понимая важность предъявления различных требований к учащимся со смешанными способностями, в последнее время в нашей стране были разработаны новые трехуровневые стандарты по аудированию, говорению, чтению и письму. Некоторые стратегии работы в классах смешанных способностей:

- Учитель должен адаптировать некоторые материалы, чтобы сделать язык простым.
- Разработка собственных учебных материалов. Используйте наглядные учебные материалы, чтобы привлечь внимание учащихся и мотивировать их интерес к предмету.
- Варьируйте уровень заданий для медленно обучающихся. (например) уменьшить количество вариантов или не давать более сложные варианты в многоуровневых упражнениях.

- Формировать группы из слабых и сильных учеников, отделенных друг от друга, и давать этим группам разные задания. (Например) более сильные и быстрые учащиеся работают с более сложными задачами, тогда как более слабые учащиеся решают более простые задачи или работают с учителем в составе группы.

- Постарайтесь узнать учащихся, их уровень владения языком и интересы. Постарайтесь найти сильные стороны каждого ученика, предлагая различные виды деятельности.

- Постарайтесь найти сильные стороны и предпочтительный стиль обучения каждого. Вовлекайте и поощряйте застенчивых учеников. Дополнительную работу следует дать тому, кто хотел бы делать это по своей любимой теме. Они с большим энтузиазмом будут работать над такими проектами.

- Помогите ученикам, научитесь уважать разнообразие с точки зрения навыков и способностей. Помимо таких практик, на занятиях по английскому языку также можно применять следующие методы.

- Самоуважение: отношение учителя, который постоянно поправляет его, может разрушить самооценку ученика. Учитель более эффективен, когда он или она может выделить положительные качества ученика. Важно указать на маленькие успехи ученика, которые могут привести к большим успехам завтра.

- Создание слова: у каждого человека, который должен говорить на языке, есть три уровня силы слова, которые постепенно и неуклонно формируются в процессе изучения языка[4].

Первый набор слов - это то, что человек сможет идентифицировать, но может не знать правильного значения и, следовательно, не решается использовать его во время разговора или письма. Этих слов, как правило, великое множество. Второй набор слов — это то, что человек сможет определить и понять значение, но не может вспомнить или использовать в зависимости от ситуации. Третий набор слов может быть вдвое меньше второго набора. Необходимо позаботиться о том, чтобы развить словесную силу ученика.

Эмпирический подход к обучению: информация, знания и мудрость лучше всего достигают нас через опыт. Экспериментальное обучение полезно в случае развития языковых навыков. Когда человек знакомится с языком, ему становится легко выучить его или говорить на нем. Когда кто-то рассматривает возможность обучения разговорному

английскому языку, он должен подумать о создании учебных ситуаций, которые помогут учащемуся испытать язык. Количество таких возможностей для знакомства с языком будет определять прогресс в навыках учащегося говорить по-английски. Понимание прочитанного: необходимо дать возможность каждому учащемуся читать вслух, чтобы учащийся мог слышать произносимые им слова. Поскольку буквы идентифицируются, а слова распознаются, учащийся может продолжать читать, но может не понимать, поэтому нет необходимости практиковать чтение после проверки того, может ли учащийся понять то, что он читает. И это поможет учащемуся легко определить ответ на наводящие вопросы[3].

Прослушивание: сюда входят несколько типов разговоров и речей. Могут быть предоставлены наилучшие доступные методы записи разговора. Разговоры сначала будут имитацией, но постепенно, посредством повторений, ученик перерастет имитационный метод и попытается говорить, используя свои собственные слова, структуры и модели.

Упражнения на умственные способности. Связь между мыслью и выражением — важный аспект, который необходимо учитывать всякий раз, когда учащемуся нужно помочь в изучении языка. Со всей такой практикой в классах учащиеся также должны быть ознакомлены. Не может быть обучения без воздействия. Групповые обсуждения могут быть организованы. Тексты должны быть прочитаны учащимися вслух. Рвение к обучению поможет им в их собственном продвижении. Проблемы учащихся и учителей взаимосвязаны. Необходимо убедиться, что учащийся вносит огромный вклад в этот процесс. Некоторые стратегии работы в классах смешанных способностей: Первая стратегия включает в себя создание или предоставление разных задач для разных уровней. Например, учитель может использовать ряд вопросов на понимание текста. У учителя может быть два набора вопросов — А и Б. Возможно, все учащиеся должны заполнить набор А, более сильные также должны заполнить набор Б, или у них даже есть дополнительный текст для чтения. Это, очевидно, увеличивает объем подготовки к уроку. Например, учитель дает учащимся текст для чтения[5].

Литературный обзор

Генри Форд, известный инженер и производитель автомобилей, вырос в бедной семье американских фермеров с очень небольшим бюджетом. Восьмерым детям пришлось выживать, тяжело работая на ферме. Будучи интеллектуальным, целеустремленным мальчиком, он справился с проблемами и занялся производством автомобилей: выпустив первый автомобиль на бензине, Форд создал конвейерную систему производства автомобилей[6]. Генри Форд уделял большое внимание управлению финансами, совершенствуя свою автомобильную промышленность. Он тратил свои деньги на производительные, важные процессы в автомобилестроении. Его знаменитый девиз «Автомобиль для всех!» отрицал идею о том, что только самые богатые люди могут владеть автомобилями! Форд разработал специальную технику для производства автомобилей по более низкой цене за счет уменьшения количества денег, потраченных на него. В результате грамотное управление финансами принесло ему и его компании известность. Позже Генри Форд тоже стал одним из самых богатых людей в мире. После прочтения этого текста более сильные учащиеся должны выполнить детальную словарную работу над словарным запасом текста[7].

Результат и анализы

Когда более сильные учащиеся тратят 10 минут на работу со словарями, у учителя есть время следить за более слабыми и помогать им с текстом. Затем учитель может выполнить общие задания на понимание для класса, и, возможно, более сильные ученики могут сделать презентацию о словах, которые они исследовали. Теперь я хочу поговорить о дополнительной работе и домашнем задании. Несложно давать разным ученикам разные домашние задания. Учитель должен давать слабым учащимся домашнюю работу, которая действительно закрепляет работу в классе, а более сильным учащимся должен давать работу, расширяющую их знания. При обучении в классах со смешанными способностями более слабые ученики будут упускать что-то во время урока или не понимать. И учитель должен использовать домашнее задание для решения этой проблемы[8]. В классе смешанного уровня у учителя могут быть разные ожидания от языка, который производят разные ученики. Иногда это может подтолкнуть более сильных учеников, если учитель сильно поправляет их, хотя она должна быть чувствительна к этому. Учителя не должны пренебрегать учениками, которые менее способны, чем другие. Существует большое разнообразие занятий в классе, с помощью которых они могут преодолеть трудности классов со смешанными способностями. Если мы примем во внимание роль учителя и ученика в овладении языком, проблемы могут быть эффективно решены. Только тогда студенты осознают практическое использование английского языка. Английский будет использоваться ими как средство выражения. Они смогут использовать английский как язык общения. Свободное владение речью, правильное знание структуры предложений, уверенность в выступлении перед публикой позволят им идти в ногу с развивающимся миром[9].

Заключение

Таким образом, роль учителя в первую очередь состоит в том, чтобы определить и выяснить эффективные стратегии и реализовать активный, интересный и интерактивный процесс обучения для учащихся с разным уровнем способностей. У учителей должны быть здоровые и близкие по духу отношения со студентами, и всегда желательно соблюдать баланс между эмоциональными и интеллектуальными отношениями с ними. У учителей должны быть здоровые и близкие по духу отношения со студентами и всегда желательно соблюдать баланс между эмоциональными и интеллектуальными отношениями с ними. Учителя должны учить, формировать, мотивировать и воссоздавать умы, способные противостоять вызовам и преодолевать проблемы в современном сценарии.

Литературы

1. Mixed-ability classes consist of fast learners and slow or weak learners (Ansari, 2013). According to Ansari (2013),
2. Malikova N.P. On some innovative methods of teaching sociology // Socis, 2002, №2
3. Al-Shammakhi, F. & Al-Humaidi, S. (2015). Challenges facing EFL teachers in mixed ability classes and strategies used to overcome them. World Journal of English Language
4. Lindstromberg, S. (2004). Towards better results with mixed proficiency classes: Use of flexible tasks. Humanising Language Teaching, 6(3).
5. Broughton G. Teaching English as a Foreign Language. Oxford university press, 2008.
6. Scrivener J. Learning Teaching.- Oxford. Macmillan, 2005.

7. Мадиева Г, Дусбоева Н Some modern methods of teaching English Молодой учёный № 7.2 (111.2 2016, апрель).
8. Мадиева Г. Использование ролевых игр при обучении английскому языку, Ученый XXI Века научный журнал ISSN 2410-3586 2-2 2016
9. З.И.Куйчиева. Игровые формы обучения речевому общению на уроках немецкого языка, Наука и мир.2(5) 47-48

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TA'ZIYA BILDIRUVCHI NUTQ ETIKETIDA VERBAL VA NOVERBAL MULOQOT SHAKLIDAN FOYDALANISH KO'RSATKICHI

Narmurodova Gulnoza Ilhom qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

"Umumiy tilshunoslik" kafedrasida katta o'qituvchisi

e-mail: G.Ilhomovna@gmail.com

Annotatsiya: Til – insonlar yashayotgan hududning madaniyati, turmushi va millatining ajralmas qismidir. Til vositasida jamiyatning madaniy qadiryatlari, dunyoqarashi, urf-odat va an'analari yozma va og'zaki tarzda saqlanadi va butun dunyo hamjamiyatiga uzatiladi. Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqot muammolari birinchi o'ringa chiqdi. Ushbu mavzuni o'rganishning dolzarbligi ta'ziyaning haqiqiy kommunikativ holatini modellashtirish orqali ingliz tili va ingliz milliy madaniyatidagi o'ziga xoslik, millatning muloqot madaniyati, nutq etiketini bilish va o'rganish samaradorligini oshirishdan iboratdir.

Kalit so'zlar: til va madaniyat, verbal va nonverbal muloqot, Xristian dini, Islom dini, his-hayajon undovlari, ta'ziya bildirish.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕРБАЛЬНЫХ И НЕВЕРБАЛЬНЫХ ФОРМ ОБЩЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И УЗБЕКСКИЙ РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Нармуродова Гулноза Илхом қизи

Узбекский государственный университет мировых языков

Старший преподаватель кафедры "Общее языкознание"

e-mail: G.Ilhomovna@gmail.com

Аннотация: Язык является неотъемлемой частью культуры, образа жизни и нации региона, в котором проживает человек. Культурные ценности, мировоззрение, обычаи и традиции общества сохраняются в письменной и устной форме и через язык передаются всему мировому сообществу. Таким образом, проблемы межкультурной коммуникации вышли на первый план в современном языкознании. Актуальность изучения данной темы заключается в повышении эффективности обучения и познания уникальности английского языка и английской национальной культуры, культуры общения нации, речевого этикета путем моделирования реальной коммуникативной ситуации соболезнавания.

Ключевые слова: язык и культура, вербальное и невербальное общение, христианство, ислам, эмоциональные обращения, соболезнавание.

USE OF VERBAL AND NON-VERBAL FORMS OF COMMUNICATION IN ENGLISH AND UZBEK SPEECH ETIQUETTE

Narmurodova Gulnoza Ilhom kizi

Uzbekistan State University of World Languages

Senior teacher of the Department of General linguistics

e-mail: G.Ilhomovna@gmail.com

Annotation: *Language is an integral part of the culture, lifestyle, and nation of the region where people live. The cultural values, worldviews, customs, and traditions of the society are preserved in written and oral form and transmitted to the whole world community through the medium of language. The relevance of studying this topic is to improve the effectiveness of learning and learning about the uniqueness of the English language and English national culture, the communication culture of the nation, and speech etiquette by modeling the real communicative situation of condolence.*

Keywords: *language and culture, verbal and non-verbal communication, Christianity, Islam, emotional appeals, condolence.*

Kirish

O'zbek tilshunosligida ta'ziya jarayoni hamda uning lisoniy ifodalanishi masalasi ona tili va xorijiy tillar materialida lingvokulturologik jihatdan tadqiqi shu kungacha amalga oshmagan.

Bizningcha, bunday harakat orqali nafaqat xorijiy tilni mukammal o'zlashtirish, balki millatlararo muloqot jarayonida yuzaga keladigan birmuncha muammoli vaziyatlarning oldini olish imkonini ham beradi.

O'rganilgan materiallar natijasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim ikki til asosida olib borilayotgan o'rganuvchilarning ta'ziya nutqida nutqiy etiket normalaridan noto'g'ri foydalanayotganligi aniqlanmoqda. Bu noqulay holatlarning barchasiga nafaqat til o'rganuvchilarning, balki til o'rgatuvchilarning ham kommunikativ muloqot jarayonida amalga oshirish zarur bo'ladigan nutqining milliy-madaniy xususiyatlarini e'tiborsiz qoldirganligidadir. Tadqiqotimiz mavzusining dolzarbligi aynan yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf etish orqali "ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish; milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish"⁶⁸ ga qaratilganligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili

Xalqaro munosabatlarda madaniyatlararo aloqada muayyan til talablarini qo'yadi. Bu o'z navbatida, nutq etiketi va kommunikativ xulq-atvorning bir qator qoidalariga rioya qilishni talab etadi. Inglizlardagi kabi o'zbek millatida ham ta'ziya etiketida o'ziga xosliklar kuzatiladi.

Ta'kidlashimiz joizki, ehtiyotkorlik bilan tasalli beruvchi so'zlarni tanlash va baham ko'rish orqali, olamdan o'tgan insonning oila a'zolari uchun shifo va dalda beruvchi vositaga aylanishi mumkin. To'g'ri fikrlash va yo'l-yo'riq bilan tanlangan so'zlar qayg'u chekayotgan odamning hayotida ijobiy o'zgarishlarga olib keladi. Ta'ziya bildirish etiketida, verbal muloqot jarayonida so'zlarni tanlashda va har bir gapirayotgan gapga ehtiyot bo'lish kerak, chunki noto'g'ri tanlangan so'z munosabatlarga tuzatib bo'lmaydigan zarar yetkazishi mumkin. Insonlarning yaqinini

⁶⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.

yo'qotish dardi shu darajada yuqori bo'ladiki, har qanday harakat ham ularda g'azabning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Ko'pincha insonlar dafn marosimlarida bo'lganida yoki yaqini vafot etganidan keyin, atrofdagi jamoa bilan suhbatda bo'lganida, jimlikni, sukunatni yo'qotish maqsadida turli xil gap va iboralardan foydalaniladi. Ba'zan ta'ziya iboralari va so'zlari din jihatidan noto'g'ri baholanadi. Ta'ziya bildirish etiketida bu holat Xristian va Islom dinida ham kuzatildi.

Ingl. t:

*Sweetie, your mother is no longer in pain. She is happy now in heaven. Have courage.*⁶⁹[Sviti, onangiz og'riqlardan qutildi. U hozir jannatda juda baxtiyor. Kuchli holatda].

O'zb. t:

1. *Suyangan tog'dan ayrilibsizlar.*
2. *Beajal ketibdi bechora.*
3. *Attang o'ladigan yoshda emasdi bechora.*⁷⁰

O'zbek tilida bunday tarzda ta'ziya bildirish Islom dini jihatidan noto'g'ri baholanadi. Shuning uchun ham ta'ziya bildirish nutq etiketida ta'ziya bildiruvchilar har bir so'z va iboradan to'g'ri foydalanishlari va diniy jihatdan ma'lumotga ega bo'lishlari darkordir.

Dunyo hamjamiyatida, turli xalqlar madaniyatida ta'ziya bildirish etiketida azadorga hamdardlik bildirishda taqdir izmiga bo'ysunish, o'lim haqligiga ishonirish va marhumning yaxshi fazilatlarini yodga olgan holatda tasalli berish holati bor.

- *Boldi endi, bolam! Bunaqada o'zingizni oldirib qo'yasiz. Dunyoning ishlari shu ekan, iloj qancha?*
- *U bir zum indamay qoladi-da, qo'shib qo'yadi: - Volidayi mehriboningiz xo'p yarlaqagan odam ekanlar. To'shakda yotmabdilar, birovg'a zoriqmabdilar. Bunaqa beozor o'lim har kimga ham nasib etavermaydi.* [O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. 7-bet].

Shuningdek, o'zbek mentalitetida ta'ziya bildirishda yoshi ulug' onaxonlar vafot etgan insonning yaqinlariga ya'ni onasi, ayoli yoki farzandlariga erkalash, yupatish so'zlaridan foydalanib murojaat qilishadi:

- *Aylanay, ko'rgan-kechirganlaringiz shu bo'lsin. Siqilmay o'tiribsizlarmi?*
Hudoning ishlarida qaytamiz endi. [So'zlashuvdan].

Fikrlarimiz umumlashmasi sifatida aytishimiz mumkinki, ta'ziya bildirish etiketida verbal va novebal muloqot turlaridan foydalanganimizda suhbatdoshning qaysi millat vakili ekanligiga, uning dini, urf-odat va an'alarini inobatga olgan holda fikrlarimizni ifodalshimiz joizdir. Zero, ingliz madaniyatidagi nutq etiketi qoidalari o'zbek milliy madaniyatiga umuman to'g'ri kelmasligi mumkin.

Ilm ahliga ayonki, noverbal muloqot til, tovush nutqining qo'llanilishiga asoslanmagan bo'lib, bu mimika, imo-ishoralar, pantomimika, sensor yoki tana orqali aloqalar vositasidagi muloqot shakli hisoblanadi. Bu boshqa odamdan qabul qilinadigan taktil, ko'rish, eshitish, hid bilish, hamda, boshqa sezgi va tasavvurlar majmuasidan iboratdir. Inson muloqotining noverbal shakl va vositalarining ko'pchiligi tug'ma bo'lib, faqat o'ziga o'xshashlar bilan emas, balki, boshqa tirik jonotlar bilan ham hissiyot va xulq-atvor darajalarida hamfikrlikka erishish orqali o'zaro ta'sir ko'rsatishga imkon beradi.

⁶⁹Diah Nurliansih, Ernie D. An Analysis of Condolences Speech Act by Indonesian Adolescents. // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 430. – P. 34-37.

⁷⁰ Усмонхон Алимов. Оилада фарзанд тарбияси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014. – 456 б.

Dunyo hamjamiyatida mavjud bo'lgani kabi, ingliz va o'zbek millati vakillari ham ta'ziya bildirish jarayonida verbal va nonverbal nutq muloqot shakllaridan foydalanishadi. Dastavval, ingliz va o'zbek tillarida ta'ziya bildirishda nonverbal muloqot shaklidan foydalanish jarayoni tahlil qilindi.

Ta'ziya bildiruvchi nutq etiketida nonverbal muloqot shaklidan foydalanish ko'rsatkichi

Ingliz tili nonverbal vositalar	O'zbek tilida nonverbal vositalar
Embrace - qattiq quchoqlamoq	Bag'riga bosish.
Handshake - qo'llarini siqish.	Qo'llarini siqish.
Hugs - bag'riga qattiq bosish.	Yelkasiga qo'lini qo'yish.
Patting on the shoulder - yelkasini silash.	Yelkasini silash.
Bow your head - hafalik ifodasi sifatida boshini egish.	Boshini egish.
Hand holding - qo'llarini ushlash.	Qo'lini ko'ksiga qo'yish.
Silence - sukunat, jimlik saqlash.	Sukunat, jimlik saqlash.
Cheek kiss - yanoqlaridan o'pish.	Ko'zini yumib qo'yish

Ingliz va o'zbek milliy madaniyatidagi o'ziga xos tarzda nonverbal muloqot shaklidan foydalanish jarayoni jadvalda keltirildi va izohlandi. Ingliz madaniyatida ta'ziya bildirish jarayonida *cheek kiss, handshake, hugs, embrace, patting on the shoulder, bow your head, hand holding, silence* kabi nonverbal muloqot (non-verbal communication) shakllaridan foydalaniladi. Ta'ziya bildirishdan oldin inglizlar o'zlarini shu holatga moslashtirishni afzal bilishadi ya'ni o'zini tutish etikasiga, tana harakati va yuz ifodalariga katta ahamiyat qaratadi. Shuningdek, suhbat davomida imo-ishoralar, ovoz ohangi, ko'z bilan aloqa va tana harakati haqida faol o'ylab ko'rib, keyin olamdan o'tgan insonning yaqinlariga ta'ziya bildirishni joiz deb bilishadi.

O'zbek milliy madaniyatida ta'ziya bildirish etiketida bag'riga bosish, yelkasiga qo'lini qo'yish, yelkasini silash, qo'llarini mahkam siqish, boshini egish, qo'lini ko'ksiga qo'yish va sukunat ya'ni jimlik saqlash eng muhim nonverbal vositalar hisoblanadi. Shular orasida sukunat saqlash, jim turish ham katta ahamiyat kasb etadi. Bilamizki, kuchli stressni boshidan keyicharayotgan inson atrofdagilarning munosabatini noto'g'ri tushunishga moyil bo'ladi. Shu boisdan ham, azadorlar kuchli charchoq, og'riq va azobni boshidan kechirayotgan bir paytda jimlik ham ba'zan ular uchun juda zarur bo'ladi. Berilgan misolda jimlik saqlash orqali ta'ziya bildirish holatiga guvoh bo'lindi.

O'zb.t:

Bir hafta bo'ldiki, do'stlarim, tanish-notanish-lar eshikdan ma'yus kirib kelishadi. Do'stlarim jimgina o'tirib, jimgina chiqib ketishadi. Boshqalar ohista so'raydilar:

- Necha yoshda edilar?

Men aytaman... Aytaman-u o'ylayman: onaning yosh-qarisi

boladimi? Mehrning yosh-qarisi boladimi? Shafqatning-chi? Sadoqatning-chi? [O'tkir Hoshimov.Dunyoning ishlari. 8-bet].

Ingliz tilida ta'ziya bildiruvchilar hamdardlik bildirish jarayonida *oh, oh no, ah, eh(interjections)* kabi his – hayajon undovlaridan foydalanishadi. Ingliz milliy madaniyatida ta'ziya nutq etiketida vafot etgan inson haqqiga duo qilishda ham bu undovlardan foydalaniladi.

Ingl. t:

-Oh dear, I'm totally shocked by hearing the news of your mother's passing.

- Eh! God bless her soul. I'd like to offer my heartfelt sympathies. I was so saddened to hear about the death of your loved one.

- Oh, I am so sorry. Words cannot express my condolences. [Quick Condolence].

O'zbek madaniyatida *voy his- hayajon* (emotsional) undovlardan ta'ziya jarayonida juda ko'p foydalanishiga izlanishlar jarayonida guvoh bo'lindi: *voy-dod, voy sho'rim, voy endi nima qilamiz* deya ta'ziya bildiruvchilar azadorlarga murojaat qilishadi.

- *Voy onam-a! Ro'shnolik ko'rmagan onam-a!*

- *Voy, onajon-a! - dedi ingrab. - Kun ko'rib, kuni ro'shnolik ko'rmagan onam-a!* [O'tkir Hoshimov.Dunyoning ishlari. 82-bet].

Ma'lumot o'rnida keltirib o'tish darkorki, noverbal muloqot haqida gap ketganda, ingliz va o'zbek madaniyatidagi farqlilik bu his-tuyg'ularning namoyon bo'lishidagi holatdir. Ingliz madaniyatida o'zbek madaniyatiga qaraganda, ta'ziya bildirish etiketida ko'proq vazminlik kuzatiladi va his-tuyg'ularni haddan tashqari ko'rsatishdan saqlanadi.

Ta'ziya jarayonida noverbal muloqot vositalaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyojning yuqori darajada ekanligiga o'rganishlar jarayonida guvoh bo'lindi. Ta'ziya jarayonida azadorga hamdardlik bildirilganda, azadorlardagi charchoq hissi, yig'idan ovozi bo'g'ilishi natijasida ta'ziyani boshlarini sal egib, ko'zlarini qisqa yumush orqali qabul qilish holatlariga ham guvoh bo'lindi. Bilamizki, insonlar muloqotida nigohlarning roli keyingi muloqotning taqdiriga kuchli ta'sir ko'rsatadi va odamlarning bir-birlarini tushunishlariga yordam beradi. Shu sababdan ham, milliy-madaniy xususiyatlarni o'rganishda verbal va noverbal vositlardan foydalanishga alohida e'tibor berish darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. David Jurgens and Naitian Zhou. Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. – P. 609-626.
2. Diah Nurliansih, Ernie D. An Analysis of Condolences Speech Act by Indonesian Adolescents. // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 430. – P. 34-37.
3. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari: Qissa va hikoyalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 336 b.
4. Усмонхон Алимов. Оилада фарзанд тарбияси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014. – 456 б.

THE EXPRESSING OF THE OBLIGATION MEANING IN UZBEK AND ENGLISH

Gadoeva Mavlyuda Ibragimovna Buxoro davlat universiteti filologiya faanlari doktori (DSc)

Master student: Jurayev Saddaf Zokirovich, master student of Bukhara State University,
Uzbekistan juraevsada@gmail.com

Abstract: *This article illustrates the expressing the meaning of obligation in Uzbek and English language. Furthermore, the stylistic ways of using the words which mean as obligation and also similarities and differences on usage of obligation meaning in both languages. Besides the expression of the meaning of general obligation, in which the similarities and comparative differences in the loading of this grammatical meaning in English and Uzbek languages and the methods of their methodological application are explained*

Key words: *obligation, must, have to, to be to, to be obliged to, modality, category, independent words, auxiliary words and others.*

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MAJBURIYLIK MA'NOSINING IFODALANISHI

Mavlyuda Ibragimovna Gadoyeva filologiya filologiya fanlari doktori

Jo'rayev Saddaf Zokirovich, Buxoro davlat universiteti magistranti juraevsada@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida majburiylik ma'nosining ifodalanishini o'z ichiga qamrab olgan holda tilning leksik hamda gramatik sathlarda vujudga kelishi va ifoda etilishi yoritiladi. Shu bilan birgalikda, umumiy majburiylik ma'nosining ifodalanishi, bunda ingliz va o'zbek tillarida ushbu gramatik ma'no yuklatilishida o'xshashlik va qiyosan tafovutlar hamda ularning uslubiy qo'llanish metodlarini izohlanadi. Bundan tashqari, ushbu mavzu bo'yicha yetuk mutafakkir tilshunos olimlarning fikr mulohazalariga guvoh bo'lishimiz mumkin.*

Kalit so'zlar: *majburiylik, shart, zarur, majbur bo'lmoq, mayl, modallik kategoriyasi, mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar.*

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda yurtimizda chet tillariga, ayniqsa ingliz tiliga bo'lgan qiziqish va talabning ortib borishi natijisida ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish bo'yicha yangi qaror va farmonlarning ijrosi davlatimiz miqyosida olib borilmoqda. Hozirgi kunda dunyo miqyosida barcha xalqlar o'rtasida muhim aloqa vositasi hisoblanmish tilning ahamiyati va o'rni haqida gap ketganda uning dunyo hamjamiyatidagi foydalanish o'rniga ko'ra fikr yuritiladi. Ma'lumki, ingliz tili bugungi kunda xalqlar, millatlar o'rtasida aloqa ko'prigi vazifasini o'taydi. Hozirgi globallashuv davrida ingliz tilining millatlar, xalqlar taraqqiyotidagi roli yanada ortdi.

Ushbu modal fe'llarning so'zning leksik ma'nosini komponentli tahlil qilish nuqtai nazaridan ushbu muammoni ko'rib chiqish majburiylik ma'nosini ifodalovchi modal fe'llar umumiy semantik komponentlarini aniqlash uchun bu ma'nolar orasidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro bog'liqlik munosabatlarining - oldini olishga urinishdir. Qiyosan o'zbek va ingliz tillarida modal fe'llar tafovutini aniq bir til kategoriyasida uchratish mumkin. Shuningdek, ingliz tilida modal fe'l deb atalmish tilning gramatik sohasi mavjud bo'lib biroq o'zbek tilida ushbu majburiylik ma'nosi mustaqil, o'z ma'no mazmuniga ega so'zlar orqali ifodalanadi. Ingliz va o'zbek tillarda majburiylik ma'nosini ifodalash jarayonidagi tafovut shu o'rinda kesishuvini guvohi bo'lishimiz mumkin. Modal fe'llarning semantik tuzilishini ifodalashda bu modal fe'llarning ma'nolari o'rtasida tizimli semantik aloqalarning mavjudligi ham e'tiborlidir.

Ushbu maqolada majburiylik ma'nosini ifodalash usullari, ingliz va o'zbek tillarida bu ma'noni ifodalashdagi qiyosiy tafovutlar va o'xshash lingvistik xususiyatlar haqida so'z yuritiladi. Bizga ma'lumki ingliz tilida modallik kategoriyasining o'ziga xos ifodalanish usullari mavjud. Ular quyidagilar:

1. Morfologik usul.
2. Leksik - gramatik usul.
3. Leksik usul.
4. Sintaktik usul.

Yuqorida ta'kidlangan modallik kategoriyasining sintaktik usul yordamida modal fe'llar infinitiv shaklda boshqa fe'lga yordamchi sifatida xizmat qiladi. Ingliz tilida majburiylik ma'nosining ifodalanishi, shubhasiz, modal fe'llar orqali aks ettiriladi. Asosan majburiylik ma'nosini ifodalashda so'zlovchi tomonidan must modal fe'li foydalanilib, mazkur modal fe'l ma'lum bir kuch ta'sirida ma'suliyat, burch, zaruriylik, majburiylik, qa'tiy buyruq va ishonch ma'nolarini ifodalaydi. Must modal fe'lining xuddi shunday ma'noga ega bo'lgan ekvivalentlari to have to va to be obliged to lar mavjud. Ular must modal fe'lini qo'llash mumkin bo'lmagan zamonlarda ishlatiladi.

Masalan: Baring, because of the type of work in which he was engaged, had been obliged to forget making friends.

I felt that I had to have the air.

Ma'lum bir kuch ta'siridagi zaruratni have to (yordamchi modal fe'l) + V (fe'l) ham ifodalaydi, lekin bu birikma buyruq va maslahatni ifodalash uchun ishlatilmaydi.

I must do it now = I have to do it now.

He must go there tomorrow = He has to go there tomorrow. ¹

1. Murphy R, "English Grammar in Use" Cambridge University- 1985, 326 p

O'tgan zamondagi majburiylik, zaruratni ifodalashda had + to + V, kelasi zamonda ko'pincha shall / will have + to + V ishlatiladi:

I had to go there.

I shall have to do it ¹.

E'tiborli jihati shundaki, bir necha akademik diskurs tahlillari natijasida aniq bo'ldiki, faqat ingliz tilida majburiylik, muhimlik ma'nosini ifodalovchi modal va yordamchi modal fe'llar: must, have to, (has to), have got to, be supposed to va boshqa shu kabi yuqorida ta'kidlangan ma'noni hosil qilishda xizmat qiluvchi so'zlardir. Tadqiqot natijalariga ko'ra majburiylik va muhimlik ma'nosini ifodalovchi modal fe'llar va yordamchi fe'llar qo'llanish doirasiga ko'ra, muloqotda foydalanish darajasiga muvofiq quyidagicha reyting joylashuviga ega ekanligi namoyon bo'ldi.

Table 2. Frequency (nf) of necessity/obligation modals in academic discourse

Rank (o'rni)	Modals (modal fe'llar)	NF (foydalanish su'rati)
1	Should	174
2	Must	121
3	Have to	64
4	Shall	11
5	Be supposed to	3,75
6	Have got to	0,75

Yuqoridagi jadval shuni tavsif etadiki, zaruriyat va majburiyat ifodalarini hali ham akademik diskurs-analiz tahlillarida uchratish mumkinligi aniq ifoda etilib, bu so'zlar qo'llanish doirasi, muloqot vositasi sifatida tilda namoyon bo'lishi jadval reyting asosida yoritib berildi². Ta'kidlash o'rinliki, asosan tilshunoslar must modal fe'lini majburiylik ma'nosini ifodalashda ustun deb bilgan bo'lsa, Indoneziyada o'tqazilgan bu tadqiqot yuqorida tasvirlangan modal fe'llar ma'lum bir til foydalanuvchilari orasida majburiylik va muhimlik ma'nosini ifoda etishda qo'llanish sur'atini namoyon etdi. Gramatik qoidalar tasnifiga ko'ra majburiylik ma'nosi faqatgina modal fe'llar orqali o'z aksini topadi, ish harakatga inson munosabatini ifodalashi til o'rganuvchilariga ma'lumdir.

Aniq va qisqa qilib shuni aytish joizki, ingliz tilidan farqli ravishda o'zbek tilida majburiylik ma'nosi majbur bo'lmoq, to'g'ri kelmoq singari mustaqil so'zlar orqali ifoda etiladi. O'zbek tili leksikologiyasida gramatik va sintaktik uslubiyatga muvofiq ushbu yoqlanayotgan majburiylik ma'nosini mustaqil so'zlar orqali ifodalash shu yo'sinda ingliz tilidan farq qiladi.

1. G'aprov M, Qosimova R, "Ingliz tili grammatikasi" T.: 2008, 336 p

2. Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 4(1), 2019 (Ingliz tilini o'qitish va tilshunoslik xalqaro indonez jurnali, 2019)

Masalan: Parvoz ertalabki 7:00 da ekanligi tufayli ular uylarini erta tongda tark etishga majbur bo'lishdi.

Mazkur gapda majburiylik ma'nosi gapning oxirida qo'llangan, gapda kesim sifatida kelgan majbur bo'lmoq (mustaqil) fe'l so'z turkumi yordamida ifodalandi.

Majburiylik ma'nosini ifodash maqsadida foydalaniladigan yana bir modal fe'l bo'lmish to be (to) zaruriyatni, biron ishni qilish majburiyligini, oldindan kelishib qo'yilganlik kabi ma'nolarni anglatadi. To be (to) fe'lidin anglashilgan ish – harakat nutq so'zlanib turgan paytdan keyin yuzaga chiqadi va shu sababli u modal ma'noda kelasi zamon shaklida qo'llanilmaydi.

To be (to) fe'li ham indikativ ham shart mayllarida ishlatiladi.

If I were to die I shouldn't idle here .

Agar to be (to) inkor shaklida ishlatilsa, harakatni bajarishga zaruriyat yo'qligi yoki so'zlovchining rejalashtirilgan ishning yuzaga chiqishiga qarshi ekanligini ifodalaydi.

For example: You are not to go! I object. No, murmured Nan, you are coming with me¹.

To have to modal fe'l sifatida must modal fe'lining o'rnini bosuvchi valentlik hisoblanadi. To have to fe'li infinitiv bilan ishlatilganligi uchun majbur bo'lmoq, bajarishga majbur bo'lib qolmoq kabi ma'nolarni anglatadi. To have to asosan ma'lum bir sharoitga, hodisaga bog'liqlikni anglatish uchun qo'llaniladi.

He had to see her tonight.

– Why did old Tante have to live on the other side of the farm ?

– I just have to go to Smith's. ²

To have to fe'li har uchala zamonda ishlatilishi mumkin.

a) hozirgi zamonda : But I have to think of you .

b) o'tgan zamonda : She had to bend and strain at it in order to pull it out.

c) kelasi zamonda : I think I shall have to go.

To have to shart maylida ham ishlatilishi mumkin.

1.Lock G ,“ Functional English Grammar ” 1998 Irish publishing, on page 84

2. Khaimivich B.S, Rogovskaya B.I, “ A course in English Grammar. “ M.: - 1963, on page 239

For ex: One day in early summer seemed miraculously, that Stern would not have to sell his house and move away .

To have to o'rnida to have got to ham ishlatilishi mumkin.

You have got to have friends in order to be safe .

To have to fe'lining o'tgan va hozirgi zamondagi so'roq va bo'lishsiz shakllari do ko'makchi fe'li yordamida yasaladi. Kelasi zamon so'roq va bo'lishsiz shakllari esa not inkor yuklamasi ishtirokida yasaladi.¹

For ex: Does he have to go right now ?

He does not have to go right now.

She will not have to come so early tomorrow

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida majburiylik ma'nosini ifodalashda o'zaro bu ikki til o'rtasida gramatik va sintaktik o'xshash va farqli tomonlarini guvohi bo'ldik. Shuningdek, ingliz tilida modal fe'llar orqali, o'zbek tilida esa mustaqil so'zlar orqali ifodalanishi yuqorida ta'kidlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Khaimivich B.S, Rogovskaya B.I, “ A course in English Grammar. “ M.: - 1963, 239 p
2. Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 4(1), 2019
3. Lock G ,“ Functional English Grammar “
4. Ehrman M. E. The Meanings of the Modals in Present day American English. - The Hague: Monton, 1986. – 106 p.
5. Murphy R ,“ English Grammar in Use “, „Cambridge University“- 1985,326 p
6. G'aprov M, Qosimova R, “ Ingliz tili grammatikasi “ T.:2008, 336 p
7. Хорнби А.С ,“ Конструкции и обороты современного английского языка” М.: - 1958, 334 p
8. Зверова Е. А, “ Модальные глаголы в английском языке “
9. Buranov J.B ,“ Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi “, „ O'qituvchi“-1973, 283 p
10. Palmer F. R. Mood and Modality. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 238 p.
- 11.Gadoeva M.I. Features of connotative meaning of somatisms as part of phraseological units // *International Journal on Integrated Education*.Volume 3, Issue III, March, 2020. – P.73-78. (Impact Factor: SJIF 2020 – 5,712)
- 12.Gadoeva M.I. Lexico-semantic fields of “eye” in English and Uzbek languages // *Academicia. An International multidisciplinary Research Journal*. ISSN (online): 2249-7137. Vol. 11, Issue 10,

- October. <https://saarj.com> DOI NUMBER 10.5958/2249-7137.2021.02176.5. -India, 2021. – P.872-879. (Impact Factor: SJIF 2021 - 7.492)
- 13.Gadoeva M.I. Semantics of somatism in blessings of English and Uzbek cultures // Web of Scientist: International Scientific Research Journal Open Access, Peer reviewed Journal. ISSN: 2776-0979. Volume 2, Issue 11, November, 2021. – P. 269-276. (Impact Factor: SJIF 2021 – 5,599).
- 14.Gadoeva M.I. Expression of the somatizms "mouth", "ear", "nose", "tongue" in the system of different languages // Novateur Publications JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN No: 2581 – 4230. Volume 7, Issue 11, Nov. -2021. –P.125-130. (JIF -7.223).
- 15.Gadoeva M.I. Lexico-semantic Classification of Somatisms in Phraseological Funds of English and Uzbek Languages // Eurasian Research Bulletin. Open Access, peer research journal. –Belgium, 2022. –V.4. –P.140-145. www.geniusjournals.org. (JIF – 7.995).
- 16.Gadoeva M.I. Significant features of somatic vocabulary // Namangan davlat universiteti axborotnomasi. – Namangan, 2021. -№12. –B. 411-416. (10.00.00; №26)
- 17.Gadoeva M.I. Expression of somatizms in curses // Euroasian journal of research, development and innovation. Genius journals publishing group. Belgium, 2021. – P.30-33.
- 18.Gadoeva M.I. The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // European Conference on Natural Research. <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm>. –Sweden, 2021. – P. 36-41.
- 19.Gadoeva M.I. Polysemy of Somatizms in English and Uzbek Languages // International Conference on Multidisciplinary Research and Innovative Technology's. November 11th, <https://academiascience.org/>. –India. 2021, – P. 87-90.
- 20.Gadoeva M.I. Background analysis of somatic phraseological units in Uzbek // Proceeding of International Conference on Research Innovation In Multidisciplinary Sciences, Hosted From New York. www.econferenceglobe.com. –USA. 2021. –P. 297-300.
- 21.Gadoeva M.I. Interpretation of “head-bosh”, “foot-oyoq” and “heart-yurak (qalb)” in English and Uzbek languages // Models and methods for increasing the efficiency of innovative research: a collection scientific works of the International scientific conference (11 November) ISSUE 5. – Copenhagen. 2021. – P.61-65.
- 22.Firuz N. English Phraseological Units With Somatic Components //Central Asian Journal Of Literature, Philosophy And Culture. – 2020. – T. 1. – №. 1. – C. 29-31.
23. R.R.Kasimova. Comparative Study of the Ceremonies Connected with the Cult Momo and Ethnographisms // IMPACT: International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature // – Ohio, US. Volume-3, Issue-7, Jul 2015. – P. 29 - 34 (№17 Open Academic Journals Index. JCC Impact Factor (2015): 1.7843).
24. R.R.Kasimova. Uzbek National Cuisine Ethnographisms in English Translations // Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research // University College of Takestan // UJSSHR, 2016.Volume 4, Issue 2. – P. 20-25 (№5 The Global Impact Factor: 0,765).
25. R.R.Kasimova. Description of Ceremonial Ethnographisms in English Translation of “Alpomish” // International Journal of Central Asian Studies. – Korea. Volume 20, 2016. – P. 55-74 (10.00.00 №3).
26. R.R.Kasimova, A.R. Ziyadullayev, A.A.Ziyadullayeva. Comparison of ceremonies and legends associated with the belief in reverence for water // International Scientific Journal Theoretical and Applied Science, MA.USA. – Published: 17.06.2019. – P.120-124.

27. R.R.Kasimova, M.F.Akhmedova. Syntactic Stylistic Devices // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2020. №3. – Б.79-83.
28. R.R.Kasimova, M.F.Akhmedova. Stylistic issues in the novel “If Tomorrow Comes” by Sidney Sheldon // International Scientific Journal Theoretical and applied science, MA.USA. – Published: 17.05.2020. – P.68-70.
29. R.R.Kasimova. The Nature of the Culture Bound Words and Problems of Translation. - International Scientific Journal Theoretical and applied science, MA.USA. – Published: 31.03.2021. – P. 401-405.
30. R.R.Kasimova. The Peculiarities of Comparative Historical Method and its Types // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, MA.USA. – Published: 15.04.2022. – P. 336-345.
31. R.R.Kasimova. The Distinctive Writing Style of Arthur Conan Doyle // International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 4, Apr 2022. - P. 197-201.
32. R.R.Kasimova. Comparative study of a Writer’s and Translator’s Psychology in the English translation of “Kecha va Kunduz” // VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyum. Moldova, 13-15 may, 2022.

Internet veb sayt tarmoqlari:

<http://wikipedia.com>

<http://www.hotenglish.com>

[http:// www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)

[http:// www.english library.com](http://www.englishlibrary.com)

[http:// www.literature.com](http://www.literature.com)

[http:// www.odessapassage.com.](http://www.odessapassage.com)

[http://www.translations.com.](http://www.translations.com)

ORGANIZATION OF ROUND TABLES IN GERMAN WITHIN THE FRAMEWORK OF ADDITIONAL PROFESSIONAL TRAINING

Mardanova Feruza Subxonovna

Teacher of the Department of Foreign Languages,
Samarkand State Architectural and Civil Engineering University

Sultanova Muhabbat Shamsiyevna

Teacher of the Department of Foreign Languages,
Samarkand State Architectural and Civil Engineering University

Annotation. The article is devoted to the problem of organizing independent, extracurricular work of students of additional educational programs for the study of foreign languages, namely, the organization of the practical orientation of the use of a professional foreign language. The article raises the question of the basic components of the professional training of specialists in various fields and the language component of such training. A number of issues are analyzed in order to rationally use modern methods of teaching foreign languages. Particular attention is paid to the issues of maintaining a balance between old, proven methods that have proven their effectiveness more than once, and new teaching methods, which include the method of organizing and holding a round table. The importance of organizing extracurricular work with students of additional educational programs in the implementation of the competency-based approach is noted. The article, in particular, analyzes the experience of the Institute for Legal Translation in organizing such a type of extracurricular work as holding a round table in German as part of the Student Legal Forum.

Key words: student forum, professional communication, professional intercultural competence, intercultural communication, foreign language for special purposes.

ОРГАНИЗАЦИЯ КРУГЛЫХ СТОЛОВ НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В РАМКАХ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Марданова Феруза Субхоновна

преподаватель кафедры иностранных языков,
Самаркандский государственный архитектурно-строительный университет

Султанова Мухаббат Шамсиевна

преподаватель кафедры иностранных языков,
Самаркандский государственный архитектурно-строительный университет

Аннотация. Статья посвящена проблеме организации самостоятельной, внеаудиторной работы слушателей дополнительных образовательных программ изучения иностранных языков, а именно организации практической направленности применения профессионального иностранного языка. В статье поднимается вопрос базисных составляющих профессиональной подготовки специалистов различного профиля и языкового компонента такой подготовки. Ряд вопросов проанализированы с целью рационального использования современных методов обучения иностранным языкам. Особое внимание уделяется вопросам соблюдения баланса между старыми, проверенными методами, не раз доказавшими свою результативность, и новыми методиками преподавания, к которым и относится метод организации и проведения круглого стола. Отмечена важность организации внеаудиторной работы со слушателями дополнительных образовательных программ при реализации компетентностного подхода. В статье, в частности, анализируется

опыт Института юридического перевода в организации такого вида внеаудиторной работы, как проведение круглого стола на английском языке в рамках Студенческого юридического форума.

Ключевые слова: студенческий форум, профессиональная коммуникация, профессиональная межкультурная компетенция, межкультурная коммуникация, иностранный язык для специальных целей.

QO'SHIMCHA KASBIY TAYYORGARLIK DOIRASIDA NEMIS TILIDA DAVRA SUHBATLARINI TASHKIL ETISH

Mardanova Feruza Subxonovna
Xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi,
Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti
Sultonova Muhabbat Shamsiyevna
Xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi,
Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya. Maqola chet tillarini o'rganish bo'yicha qo'shimcha ta'lim dasturlari talabalarining mustaqil, sinfdan tashqari ishlarini tashkil etish muammosiga bag'ishlangan, xususan, professional chet tilidan foydalanishning amaliy yo'nalishini tashkil etish. Maqolada turli sohalardagi mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning asosiy tarkibiy qismlari va bunday tayyorgarlikning til komponenti masalasi ilgari surilgan. Chet tillarni o'qitishning zamonaviy usullaridan oqilona foydalanish maqsadida bir qator masalalar tahlil qilingan. O'z samarasini bir necha bor isbotlagan eski, isbotlangan usullar bilan davra suhbatini tashkil etish va o'tkazish uslubini o'z ichiga olgan yangi o'qitish usullari o'rtasidagi muvozanatni saqlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirishda qo'shimcha ta'lim dasturlari talabalar bilan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish muhimligi qayd etilgan. Maqolada, xususan, Talabalar forumi doirasida ingliz tilida davra suhbatini o'tkazish kabi sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish bo'yicha takliflar berilgan.

Tayanch so'zlar: talabalar forumi, professional muloqot, professional madaniyatlararo kompetentsiya, madaniyatlararo muloqot, maxsus maqsadlar uchun chet tili.

Introduction

The study of a foreign language is one of the basic components of the professional training of specialists in various fields. At the same time, it should be noted that language training requires significant efforts from the student. The ability to optimally organize one's life and choose the necessary training modules is also the key to a successful future career for students[2, 87-94]. To a large extent, it depends on the teacher whether the student wants to make an effort and learn a foreign language or turn to other, easier prospects.

Literature analysis and methodology

To achieve a high level of teaching a foreign language, it is important to know the latest teaching methods, special teaching techniques and techniques in order to optimally select one or another method in accordance with the level of knowledge, needs, and interests of students. The rational use of teaching methods in foreign language classes requires a creative approach on the part of the teacher, because "pedagogy is a science and art at the same time, and therefore the approach to choosing teaching methods should be based on the creativity of the teacher"[6, 158-161].

It is clear that effective learning is a skillful combination of traditional teaching methods and a large number of new interactive methods. Modern methods are designed to take into account the personality of the student and are aimed at active interaction between the student and the teacher, as well as students with each other.

Focusing on a competency-based approach, a foreign language teacher widely uses active and interactive forms of conducting classroom activities, combining classroom work with extracurricular work [8, 20-22].

Recently, the round table method has been actively used and integrated into the curricula of foreign languages.

Consider the objectives of this extracurricular activity in terms of teaching professional German:

- German for professional purposes (students use information relevant to their main specialty);
- German for academic purposes (students, using the Internet, select information according to the degree of reliability and reliability, prepare speeches, PowerPoint presentations, write annotations for speeches, practice public speaking skills);
- German for business communication (students develop group work skills, they learn to coordinate the work of participants during the round table, using methods suitable for holding a meeting and for a business meeting).

Such events allow students to form a number of competencies prescribed in the federal state educational standards of the new generation. When preparing a presentation or expressing their ideas on professional issues, students learn to logically correctly, clearly and reasonably build their speech, lexically competently fill their statement.

The need to work with traditional modern information media, the selection and sorting of information, the analysis of reliability help to develop the ability to use the basic skills and abilities of working with a computer as a means of information management. Group work, involvement in the discussion during the round table help to form the skills of working in a team, tolerantly perceiving social, ethnic, confessional and cultural differences.

Giving a critical assessment of the holding of such an extracurricular event, let us raise the question: are such events necessary or is it enough to hold round tables as part of the educational process? You can't say for sure either yes or no. But if a student sees his future in science, then, of course, yes. Almost any modern publication contains an abstract of the article in German. The acquisition by a student of even a little experience will greatly simplify the process of writing an article or making a presentation in the future [5, 147-152].

The round table is a method of active learning, one of the organizational forms of cognitive activity of students, which allows to consolidate the knowledge gained earlier, fill in the missing information, form the ability to solve problems, strengthen positions, and teach the culture of discussion. A characteristic feature of the "round table" is the combination of a thematic discussion with a group consultation.

Discussion and results.

The main purpose of the "round table" is to develop students' professional skills to express their thoughts, argue their views, justify the proposed solutions and defend their convictions. At the same time, there is a consolidation of information and independent work with additional material, as well as the identification of problems and issues for discussion.

Round table - a society, conference or meeting within the framework of a larger event (congress, symposium, conference). It is used in two senses - as a free conference of heterogeneous participants for the direct discussion of certain problems (in particular, conflicts) and - less often - as a closed society of the elite, making important decisions on the sidelines.

In the modern sense, the expression round table has been used since the 20th century as the name of one of the ways to organize the discussion of a certain issue; this method is characterized by the following features:

- the purpose of the discussion is to summarize ideas and opinions regarding the problem under discussion;
- all participants of the round table act as proponents (they must express an opinion on the issue under discussion, and not on the opinions of other participants); the lack of a set of several roles is not typical for all round tables;
- all participants in the discussion are equal; no one has the right to dictate their will and decisions.

This model of discussion, based on agreements, as an outcome gives results, which, in turn, are new agreements. In the process of round tables, original solutions and ideas are born quite rarely. Moreover, often the round table plays more of an information and propaganda role, and does not serve as a tool for developing specific decisions.

Of course, student round tables are not a novelty, but the ability to present one's idea in a foreign language, to understand and comprehend the ideas of others, to evaluate or make critical remarks is a skill that greatly contributes to the self-development and self-organization of students.

Based on the foregoing, the leadership of the Institute and the Department of Legal Translation seemed to have a promising idea of holding a round table in German as part of the Student Legal Forum.

The Student Legal Forum is an annual all-Russian event. This forum attracts students of all courses and forms of education. The format of the forum is unique. For three days, it allows participants to immerse themselves in the work of practice-oriented platforms, take part in round tables on topical issues of law held by all departments of the University, attend master classes by practicing lawyers and get acquainted with litigation models.

And in 2015, for the first time, a round table was organized within the framework of the Student Legal Forum, the working language of which was German. The first meeting of the German-language round table was held jointly with the Department of Labor Law and Social Security Law on international labor law. This topic attracted the attention of students from many law schools, but only five student papers were selected. The selection was complicated by the fact that the criterion was not only the relevance of the legal problem raised in the article, but also a competent presentation in German, the use of legal terminology adopted in the field of international and Russian law.

Despite the fact that only 5 participants were selected, about 15 people took part in the meeting itself. The problems raised by the students caused lively discussions, the level of language proficiency was quite high, which allowed all participants to communicate in German on professional topics. Since then, for six years now, the Institute for Legal Translation has been holding a roundtable in German.

The topics of the round table vary depending on the general theme of the Student Legal Forum. Traditionally, the topic of the round table is formulated broadly enough to give everyone

the opportunity to speak in German, regardless of the legal problem that worries a particular participant.

Participants of the speech are grouped within the framework of smaller topics. Thus, within the framework of a large topic, two or three subsections are distinguished, united by narrower areas of law. Usually, such subsections as private international law, current trends in the development of Russian law, and comparative law are of the greatest interest. In 2020, many works were devoted to topics related to the legal regulation of society during the COVID-19 pandemic.

The number of participants in the German-speaking round table is growing every year. If for the first round table it was necessary to select 5-6 works from 15 presented, then in 2018-2020. the number of submitted works reaches 40-45. Since the maximum number of round table participants should not exceed 15-16 people, the selection criteria for papers are quite strict, which cannot but affect the quality of preparation of students participating in the round table meeting, both speakers and participants.

Students prepare presentations of the materials of their article, highlighting the main issues that they would like to discuss with the participants of the round table. Then there is a discussion of the topic, everyone can participate in the discussion. The round table meeting is attended by guests from among the faculty of the University, representatives of employers. They act as experts and moderators of the discussion.

The transition to the online format in 2020 made it possible to attract an even larger number of participants from various Russian law schools. This format, in our opinion, makes it possible to attract foreign students to participate in the German-speaking round table. Moreover, the Institute plans to organize similar round tables in Spanish, French and German.

The organization of such round tables, in our opinion, contributes to the development of intercultural communication, provides almost unlimited opportunities for considering topical and socially significant issues, allows students to learn how to speak in public, work with sources and critically evaluate information, which seems to be the most significant for students of the humanities.

The ability to present one's idea in a foreign language, to understand and comprehend the ideas of others, to evaluate or criticize someone's judgments is a skill that greatly contributes to the self-development and self-organization of students.

Literature

1. Бирюкова М. А. Особенности формирования навыков профессиональной коммуникации у студентов, изучающих немецкий язык в юридическом вузе // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). — 2017. — № 11. — С. 26—37.
2. Галстян С. С., Федорова Е. Л. Технологии эффективной коммуникации и педагогическое взаимодействие со студентами юридического профиля с целью формирования иноязычных речевых навыков // Вестник Московского государственного областного университета. — Серия : Педагогика. — 2020. — № 2. — С. 87—94.
3. Калиновская В. В. Юридическая терминология: заимствование и перевод // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). — 2017. — № 11. — С. 68—73.
4. Пикалова В. В. Учебное пособие по английскому языку в сфере права интеллектуальной собственности как средство повышения уровня профессиональной коммуникативной компетенции юристов-переводчиков // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). — 2017. — № 11. — С. 106—112.

5. Рудковская И. В. Использование современных методов и технологий преподавания иностранных языков // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков : материалы Региональной заочной научно-практической конференции / отв. ред. О. В. Кравец. — Ростов н/Д, 2019. — С. 147—152.
6. Свищева И. В. Современные методы преподавания иностранных языков в неязыковых вузах и ссузах с учетом характеристики обучающихся нового поколения // Актуальные вопросы современного иноязычного образования : материалы II Всероссийской научно-практической конференции : в 2 ч. — Армавир, 2020. — С. 158—161.
7. Яшина О. В. Применение современных образовательных технологий при обучении иностранному языку в рамках дополнительного профессионального образования // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). — 2020. — № 1. — С. 97—101.
8. Karchava O. The influence of modern methods of foreign language teaching on the higher school students' communicative competence formation // The Scientific Heritage. — 2021. — № 64-4 (64). — С. 20—22.

INGLIZ VA O'ZBEK (RUS) TILLARIDA SLENGIZMLAR VA ULARNING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLARI KONTRASTIV TADQIQI

Satimova Dilafuz Numonjonovna

f.f.f.d.(PhD), Andijon Davlat Chet tillari Instituti dotsenti

Sevaraxon Azimova Abdulla QIZI

Andijon Davlat Chet tillari Instituti 2-kurs magistranti

E-mail: mrs.secret96@mail.ru

Annotasiya. Ushbu tadqiqot qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek (rus) tillarida "Slengizm" larni qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Shuningdek, qiyoslanayotgan tillar o'rtasida "Slengizm" lar bilan o'xshash va farqli tomonlari misollar kesimida bayon etilgan, izohlangan, xulosa qismida puxta takliflar berilgan. Mavzuning mohiyatini yanada chuqur o'rganish, uning ustida keng masshtabda izlanish olib borilishi kerakligiga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: slengizm, lingvokulturologiya, sotsiolingvistik, neologizm, stereotip, submadaniyat, anglisizmlar, element.

Abstract. This study is devoted to the comparative analysis of "Slangisms" in unrelated English and Uzbek (Russian) languages. Furthermore, the similarities and differences between the compared languages and "Slangisms" are described and explained in the section of examples, and detailed suggestions are given in the conclusion section. It was felt that a deeper study of the essence of the topic should be carried out on a large scale.

Keywords: slang, linguoculturology, sociolinguistic, neologism, stereotype, subculture, anglicisms, element.

Аннотация. Данное исследование посвящено сравнительному анализу «сленгизмов» в неродственных английском и узбекском (русском) языках. Кроме того, сходства и различия между сравниваемыми языками и «сленгизмами» описаны и объяснены в разделе примеров, а подробные предложения даны в разделе заключения. Выражено, что более глубокое изучение сути темы должно быть проведено в больших масштабах.

Ключевые слова: сленгизм, лингвокультурология, социолингвистика, неологизм, стереотип, субкультура, англицизмы, стихия.

Kirish

Jamiyatda turli kategoriyaga ega ijtimoiy guruhlar mavjud. Ular ko'pincha ushbu turli xil ijtimoiy guruhlar o'rtasida mavjud bo'lgan ijtimoiy tengsizliklar, shuningdek, ushbu guruhlarining o'zaro ta'siri va bir-biriga munosabati natijasida yuzaga keladi. Ular jamiyat qismlarini, jumladan, yoshi, etnik kelib chiqishi, dini, ijtimoiy sinfi, sog'lig'i va boshqalarni tasniflaydi. Shu bilan birga, nutq darajasida ijtimoiy bo'linish mavjud, chunki barcha ijtimoiy guruhlar uchun uning a'zolarining lingvistik xatti-harakati xarakterlidir. Shu munosabat bilan turli ijtimoiy guruhlarining lingvistik xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Sleng madaniyatning muhim elementidir. Chet tilini o'rganish ona tilida so'zlashuvchilar madaniyatini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir. Sleng, idiomatik iboralar va frazemalarni o'rganish so'z boyligini kengaytirishga, ommaviy axborot vositalari matnlarida uchraydigan norasmiy nutq shakllarini tushunishga va ona tilida

so'zlashuvchilar bilan kundalik muloqotga, shuningdek, nutq qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili

Ingliz tilida ijtimoiy tabaqalanish va sleng masalasiga oid ko'zga ko'ringan asarlar Yevropa tilshunosligining yirik vakillari Dj.K.Xotten, E.X.Partridj, R.Spirs, L.Soudek, L.Anderson va P.Trudjil, M.M.Makovskiy; rus tilshunosligida esa B.A.Il'ish, I.R.Gal'perin, V.I.Arnol'd, V.A.Xomyakovlar tomonidan yaratilgan. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarning funksional-semantik asosi E.Matiello, A.Lipatov, T.E.Zaxarchenkolar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, yoshlar slengiga oid diqqatga sazovor ishlardan K.Ebl, A.Yu.Romanov, Ye.E.Matyushenko, N.A.Djeus, Ye.M.Kazachkova kabi olimlarning tadqiqotlarini ko'rsatish mumkin [6,5].

O'zbek tilshunosligida G'.H.Raximov o'zining "Britaniya va Amerika slengining sotsiologik xususiyatlari" nomli dissertasiyasida ushbu masalaga ilk bor monografik planda e'tibor qaratgan. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar Sh.Shoabdurahmonov, A.Hojiev, Sh.Shahobiddinova, M.Asqarova, X.Jamolxonov, M.Mirtojiyev, U.Tursunov, O'.Yusupov, R.Sayfullaeva (B.Mengliev, G.Boqieva, G.X.Rahimov), Sh.Yuldasheva va boshqa tilshunoslarning ishlarida o'ziga xos tarzda tahlil qilingan [6,7].

Tahlil metodologiyasi

Tadqiqotlardan sleng atamasi tilshunoslikda XVIII asrdan keyin qo'llanilgani, ungacha bo'lgan davrda birlikning nutq hodisasi sifatida qo'llanishi juda uzoq davrni o'z ichiga olganini ko'rish mumkin. Ammo, shu bilan birga, yuqoridagi davrgacha bo'lgan Anglosakson bitiklarida topilgani haqida ma'lumot ham bor. U leksik element sifatida D.Choserning (1340-1400) she'riyatida uchragan. E.X.Partridj slengni ingliz tilidagi ijtimoiy lahjalar orasida alohida o'rin tutadigan inglizcha atama, deya izohlaydi [4,10].

Slengga "Merriam-Webster" lug'ati quyidagi ikki ta'rifni beradi. Birinchi ta'rif yuqoridagi ta'rif bilan o'xshash, biroq ikkinchi ta'rif slengga yanada kengroq tushunchani beradi:

1. *Standart so'z boyligi hisoblanmaydigan, ma'lum bir guruh vakillari tomonidan norasmiy ravishda qo'llaniladigan so'zlar.*

2. *Odatda yangi so'zlar yaratilishidan hosil bo'luvchi, erkin o'zgartiriluvchi, kutilmagan vaziyatlarda qo'llaniluvchi g'ayrioddiy, ta'sirli, shuningdek, hazilomuz, til adabiy me'yorlariga xos bo'lmagan norasmiy so'zlardan iborat nutq uslubi* [9].

Hozirda keng ko'lamda foydalanadigan va ko'p tilliligi bilan ajralib turuvchi ABBY LINGVO lug'ati ham slengga bir necha izohlar beradi:

Sleng o'ta norasmiy, yozma nutqdan ko'ra og'zaki nutqqa xos bo'lgan so'zlar, iboralar yoki jumlar bo'lib, bir-birini juda yaxshi biladigan yoki bir xil manfaatlarga va qiziqishlarga ega bo'lgan shaxslar tomonidan foydalanadigan til elementlarining o'ziga xos turidir [8].

O.S. Axmanovning "Lingvistik atamalar lug'ati"da «slang» tushunchasining quyidagi ta'rifini topish mumkin: «Slang - 1. Professional nutqning so'zlashuv varianti. 2. Adabiy tilga yoki umuman, ushbu insonlar guruhiga bevosita aloqador bo'lmagan jamiyat nutqiga kirib, ushbu tillarda alohida hissiy-ekspressiv rangga ega bo'lgan muayyan kasbiy yoki ijtimoiy guruhning so'zlashuv versiyasining elementlaridir. " [1, 157].

D.N.Satimovning ta'rifiga binoan, sleng bu mustaqil lisoniy birlik bo'lib, o'zida yangilik, zamonaviylik, g'ayrioddiylik, erkinlik va yumoristik xususiyatni namoyon qilish maqsadida, vaziyat taqozosiga ko'ra adabiy tildagi mavjud so'zlar, vositalardan ongli va mulohazali ravishda

foydalanuvchilar nutqidagi hissiy bo'yoqdor norasmiy muloqot vositasidir. Sleng muloqotda kommunikasiyani jonli, obrazli va emotsional-ekspressiv qilishga zamin yaratadi.

Sleng og'zaki nutqda individlarning, ongli va mulohazali, adabiy so'zlarga putur yetkazmagan holda ularga stilistik polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya va neologizm hodisalari jihatdan yondashib, muloqotda so'z erkinligi natijasida yaralgan kommunikantlarning o'zaro ijtimoiy ta'siri hosilasidir [6,24].

Sleng - bu asosan adabiy tilga kirmaydigan va ma'lum ijtimoiy guruhlarining norasmiy muloqotida qo'llaniladigan ma'lum so'zlar yoki iboralar, deya olishimiz mumkin. Foydalanish doirasiga qarab, sleng odatda quyidagilarga bo'linadi:

- *umumiy (ma'lum va tez-tez ishlatiladigan)*
- *maxsus (kam ma'lum va tor doirada qo'llaniladi)*

Umumiy slengga biron bir ijtimoiy yoki kasbiy guruhga xos bo'lmagan so'zlar, o'ziga xos-maxsus slenglar esa bunday guruhlariga xos bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi: o'smirlar slengi, yoshlar slengi, talabalar slengi, sportchilar slengi, ayollar slengi, qariyalar slengi va boshqalar.

Tahlil va natijalar

Asosan zamonaviy yoshlar slengi nihoyatda ommabop bo'lib, ularni qo'llanilishiga doir asosiy manbalarini ko'rishimiz mumkin:

1. Axborot (IT) texnologiyalari. Endilikda har bir yoshda turli xil kompyuter gadjetlari, o'yin pristavkalari va boshqa "aqli" jihozlar mavjud. Bu sohada doimiy ravishda yangi so'zlar paydo bo'ladi. Masalan, rus tilida Gareeva L.M. quyidagicha misollarni keltiradi, «мамка», «мать» – материнская плата, «глюк» – неполадки в компьютере, «кодить» – программировать, «троить» – сбиваться, путаться и т.п.).

2. Internet. Tarmoqlar bugungi yosh avlod hayotining juda muhim qismidir. Shu munosabat bilan uning nutqiga tobora ko'proq yangi so'zlar kirmoqda. ("memlar" - kulgili rasmlar, "post" - fotosuratlar yoki matnlarni yuklash, "lichka" - shaxsiy xabarlar, "stream" - video eshittirishlarni o'tkazish va boshqalar). Vaqt va nutq harakatlarini tejash uchun qisqartmalar ishlatiladi (pls (iltimos), sps (rahmat), TK (tug'ilgan kun), kk (kerak), Gb (goodbye-xayr), chunarli (tushunarli) va boshqalar) va so'zlarning kesilgan shakllari (ass.a-assalomu alaykum va boshqalar).

3. Xorijiy o'zlashmalar (anglisizmlar). Ma'lumki, ingliz tili halqaro tildir. Mamlakatimizda keyingi o'n yilliklarda uni o'rganishga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda va uni o'zlashtirish hattoki bolalikdan boshlanmoqda. Masalan, "brifing" – qisqa majlis yoki uchrashuv, "hayp" - diqqatni jalb qilish, "level" – daraja [7].

Jamiyat tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy o'zgarishlar va o'zgarishlar xuddi oynadagidek yoshlar nutqida o'zining maksimal aksini topadi. Bularning barchasi zamonaviy yosh avlodning nutq xatti-harakatlarini o'rganish muammosini dolzarblashtiradi, bu shubhasiz, oldingi davr yoshlarining nutq xatti-harakatlaridan farq qiladi. Shunday qilib, butun jamiyat ongi o'zgarib, moslashib, qayta qurilayotgan o'zgarishlar sharoitida yoshlar yangi zamonda hayotga yangicha qarashlar, o'zgacha dunyoqarash bilan shakllanadi va rivojlanadi, bu esa bevosita yuqorida ta'kidlanganidek yoshlarning nutqiy xulq-atvoriga ta'siri, deydi Sarsenova I.A. o'zining maqolasida [5, 110].

Ingliz Internet slengi va SMS tiliga misollar:

Lol = laughing out loud (xoxlab kulish, kulishdan o'zini tiyolmaslik)

Btw = by the way (aytmoqchi)

rofl = rolling on the floor laughing (*polda kulgidan yumalayapman*)

imho = in my humble opinion (*kamtarona fikrimcha*)

imo = in my opinion (*menimcha*)

asap = as soon as possible (*imkon qadar tezroq*)

c u = see you (*ko'rishguncha*)

b4n = bye for now (*hozircha xayr*)

b / f = boyfriend (*boyfrend, yigit*) va shunga o'xshash - *g / f brb* = be right back (*men tez orada qaytaman*)

abt = about (*haqida, taxminan*)

k = OK (*yaxshi*)

Tadqiqot natijasida sleng aniq ijtimoiy-professional yo'nalishga ega emasligi, uni turli xil ijtimoiy va ma'rifiy maqomlar, turli kasblar va boshqa jamiyat vakillari ishlatishi mumkinligi aniqlandi. Shuning uchun biz slengning bunday xususiyatini hammabop va keng qo'llaniladigan, deb ta'kidlashimiz mumkin.

Hal qiluvchi elementlarga ega bo'lgan, ijtimoiy tajribada yoki so'zlardan foydalanish chastotasida ma'lum jihatlarni ta'kidlaydigan madaniy o'ziga xos nomlar umumiy slenglar tarkibiga kirishi uchun ancha katta imkoniyatlarga ega. Yoshlar slengida mujassamlangan olamning lisoniy manzarasi bo'yicha izlanish uchun, birinchi navbatda, adabiy tilda to'laqonli sinonimlarga ega bo'lmagan va yoshlar uchun dolzarb bo'lgan moddiy va ma'naviy olam voqeligini ifodalovchi slengizmlar mavjud. O'z navbatida, yoshlar madaniyatining salmoqli til belgilari umumiy slengga o'tish, butun etnojamiyatning lingvistik makonida tasdiqlanish uchun eng katta imkoniyatlarga ega [3, 56].

O'z-o'zini ifodalash ham lingvistik, ham ekstralingvistik darajada sodir bo'ladi. Xususan, tajovuzkor antisosial xatti-harakatlar, sport kiyimlariga ishtiyoq va shunga o'xshashlar Britaniya til madaniyatida stereotipning atributlari hisoblanadi. O'z navbatida, submadaniyatlarning ekstralingvistik atributlari, qoida tariqasida, sleng so'zlari va iboralarida o'zlarining og'zaki ifodasini topadi: masalan, bingo bling "arzon zargarlik buyumlari, odatda massiv zanjirlar" [2, 44], tsepura "qo'pol zanjir"

Ingliz va o'zbek tillarining sleng birliklarini taqqoslash tilning erkin nutqi, yani substandart elementlarini ochib berish va uni modellastirishdan dalolat beradi. Bu nazariy tilshunoslik, lingvokulturologiya, tilshunoslikning amaliy sohalari, xususan, tarjimashunoslik uchun ham muhimdir, chunki ingliz tilining slengizmlari aksariyati rus tilida, shu jumladan o'zbek tilida ham o'xshash bo'lishi mumkin.

Xulosa

Bundan xulosa qilish mumkinki, sleng tilda emotsional-ekspressiv vazifani bajaradi, uni yanada yorqing, hayotiy va ifodali qiladi. Slengizmlarning keng qo'llanilishi zamonaviy ingliz va o'zbek tillarida lug'atning ushbu segmentining dinamik rivojlanishidan dalolat beradi. Chog'ishtirayotgan tillarning leksik tarkibi barcha xilma-xilligi bilan olamning lisoniy manzarasini aks ettiradi.

Slang yoshlar orasida ko'proq mashhur bo'lishiga qaramay, turli yoshdagi insonlar tomonidan qo'llaniladi. Slang zamonaviy hayotning barcha jabhalarini qamrab oladi: madaniyat, sport, ta'lim, siyosat va jinoyat. Har bir inson "odobsiz" yoki "hazil" uchun oddiy so'zlarni o'lchashda hissiy rang berish uchun slengizmlardan o'zi xohlagancha foydalanadi. O'smirlar slengizmlarni afzal ko'radilar, uning yordami bilan ular vaqtni tejashadi, bundan tashqari obyekt

yoki vaziyatning mohiyati haqida qisqacha gapirishlari mumkin. Umuman olganda, o'smirlar uchun slengizmlar o'zini namoyon qilish usulidir. Bu orqali ular nutqni zamonaviy, qiziqarli, ifodali va unga o'zgacha tus berayotgan, deb biladilar. Tabiiyki, har bir til egasiga cheklov qo'yish murakkab va buni istisno qilib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Axmanova, O.S. Slovar lingvistik terminov / O.S. Axmanova. – M.: Kniga po trebovaniyu, 2013. – 608 s.
2. Gareeva L.M. Sovremenniy molodejny sleng: yego istochniki i raznovidnosti // Mejdunarodniy nauchno-issledovatel'skiy jurnal ▪ № 9 (111) ▪ Chast' 3 ▪ Sentyabr'. – C. 129-131
3. Latishev K.I. Sopostavlenie angliyskogo i rossiyskogo molodejnogo slenga v lingvokul'turologicheskom aspekte // SCI-ARTICLE.RU. Mejdunarodniy elektronniy jurnal. <https://sci-article.ru/stat.php?i=1602182731>
4. Partridge E. Slang Today and Yesterday. – London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1954. – 476 p.
5. Sarsenova I.A., G.K. Kortabaeva. Sposobi i priemi peredachi slengizmov s angliyskogo yazika na russkiy// Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya. №4 (61). 2012. ISSN 1563-034 X. – C.109-112.
6. Satimova D.N. Ingliz va o'zbek yoshlar slengining qiyosiy tahlili. Fil.fan.fal.dok.dissertasiya. – Andijon. 2021. – 194 b.
7. Slovar molodyojnogo slenga / Yoshlar sleng lug'ati. URL: <http://teenslang.su/> (14.11.2020)
8. ABBYY Lingvo x5 English-English.2011. Электрон лугат.
9. Merriam-Webster Dictionary. – USA: Fogware Publishing Windows, 2020. 5.0.3.

METONIMIYALI INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARINING SEMANTIK TAHLILI

Boboqulova Nilufar Xayrullo qizi,
Termiz Davlat Pedagogika instituti
Xorijiy tillar nazariyasi va metodikasi
kafedrası o'qituvchisi
E-mail: godirova@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida metonimiyali maqollarning qo'llanilishi hamda o'rganilayotgan maqollarning ma'nosi va semantik xususiyatlari faktik materiallar asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: maqol, ekvivalent, metonimiya, chog'ishtirish, sematik tahlil, o'xshashliklar.

SEMANTIC ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEKI PROVERBS WITH METONYMY

Bobokulova Nilufar Khayrullo kizi
Termiz State Pedagogical Institute
Theory and methodology of foreign languages
An English teacher of the department
E-mail: godirova@mail.ru

Annotation: The article describes the meaning and semantic features of metonymic proverbs in English and Uzbek languages and the studied proverbs are analyzed based on factual materials.

Key words: proverb, equivalent, metonymy, comparison, sematic analysis, similarity.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ С МЕТОНИМИЕЙ

Бобокулова Нилуфар Хайрулло кызы
Термезский государственный педагогический институт
Теория и методика иностранных языков
преподаватель кафедры
E-mail: godirova@mail.ru

Аннотация: В статье описываются значение и семантические особенности метонимических пословиц в английском и узбекском языках и анализируются изучаемые пословицы на основе фактических материалов.

Ключевые слова: пословица, эквивалент, метонимия, сравнение, сематический анализ, сходство.

Metonimiya bu bir narsaning o'rniga u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan so'zlar bilan almashinadigan nutq shakli, ya'ni metonimiyada biror bir narsa yoki hodisa nomi o'zgargan holda ko'chiriladi, lekin bu holat nomlangan bo'lib emas balki aloqadorligi yoki o'xshashligi sababli bir biriga bog'liq bo'ladi. Metonimiya o'zining ma'nosidan angalgan holda ya'ni, grekchadan olingan bo'lib "qayta nomlash", yoki "boshqa nom berish" degan ma'nolarni

anglatadi. Masalan, Ra'no Anvarga xat yozib yuboradi va gapning qolganini Fuzuliydan o'qirsiz, deydi (A.Qodiriy "Mehrobdan chayon"). Bunda muallifning nomi uning asari o'rniga ko'chgan uni nomi bilan qo'llanadi. Yana bir misolda metonimiyani kuzatishimiz mumkin: "Oyoqyalanglar", bunda organism bilan bog'liq bo'lgan "oyoq" so'zi hamda "yalang" esa "ochiq" so'zlari orqali metonimiya vujudga kelayapti, bu o'z

o'rnida "nochorlik", "kambag'allik" ma'nolarini beradi. Bitta so'z orqali odamlarni tasvirlash ya'ni ta'sirchanlik kuchayishi orqali metonimiya hosil bo'ladi.

Shu bilan birga paremiologlar tomonidan ham maqollarda qayta nomlash xususiyatlari o'rganilayotgan bir paytda metonimiyali maqollarni o'rganish lozim deb topdik. Quyida ingliz va o'zbek metonimiyali maqollarning sematik tahliliga to'xtalib o'tdik.

Ingliz tili maqollarida metonimiyani misollarini ko'rib chiqamiz:

The way to a man's heart is through his stomach.

To'g'ridan to'g'ri tarjima qilinganda "Erkaning yuragiga oshqozon orqali yo'l" ma'nosini beradi, lekin maqoldan tushunishimiz kerakki, ko'p ayollar turmush

o'rtog'iga mazali taomlar tayyorlash orqali uning sevgisini qozonadilar. Ayollar turmush o'rtog'ining qornini to'ydirsalar uning sevgisini qozonadi. Bunga ekvivalent sifati esa, "Ayol qulog'i bilan, erkak oshqozni bilan sevadi" metonimiyali maqol sifatida ko'rishimiz mumkin.

Marry in haste, and repent at leisure.

Bunda shoshilib uylanish yaxshi oqibatlariga olib kelmasligi, hamda keyin afsus chekishimiz uchun ko'p vaqt borligini tasvirlab beruvchi metonimiyali maqol.

The best things in life are free.

Hayotimizdagi eng yaxshi narsalar bepul. Bu maqolda sevgi, do'stlik va sihat-salomatlik kabi haqiqatan ham qimmatli narsalar uchun pul to'lashimiz shart emasligi aks ettirilgan.

A good book is a great friend.

Yaxshi kitob ajoyib do'st ma'nosini beradi, demak bunda obyekt jonlantirilgan holda metonimiyali maqol hosil bo'lgani misol bo'la oladi. Yaxshi kitob insonning yaxshi do'sti bo'lishiga ya'ni kitob orqali ko'pgina yaxshi fazilatlarni

o'rganish muhim ekanligini ta'kidlasak to'g'ri tassavur hosil bo'ladi. Bunga ekvivalent qilib, o'zbek maqollaridan uchtasi to'g'ri kelishi mumkin:

Kitob bilim bulog'i — o'quvchining o'rtog'i

Kitobdan yaxshi do'st yo'q

Kitob-beminnat do'st

Metonimiyalar ko'pincha adabiyotda va kundalik suhbatda qo'llaniladi. Metonimiya bu boshqa so'zlar ichida yotgan ma'no yoki iboradir. Ba'zan metonimiya so'zning taniqli xususiyati bo'lgani uchun tanlanadi. Masalan, *the pen is mightier than the sword*, bunda "qalam" – "pen" hamda "qilich" – "sword" so'zlari umumiy boshqa ma'noda kelib, qalam – so'z, qilich esa tajavuzkorlik va kuch ma'nolarida qo'llanib, bir so'z insonga qanchalik og'ir botishini izohlaydi. Bunga ekvivalent qilib, *qalamning uchi- qilichning kuchi* maqolini misol qilsak mubolag'a bo'lmaydi.

Better late than never.

Hech qachondan ko'ra kech yaxshi ma'nosida qo'llanigan metonimiyali maqol. Nimaiki ishni haraktga keltirmoqchi bo'lsak, qilmaganimizdan ko'ra qilganimiz yaxshi ma'nosida qo'llanilmoqda va bunga o'zbek maqoli ekvivalent bo'lib: *Hechdan ko'ra, kech yaxshi* to'g'ri keladi.

Think first, than action.

To'g'ridan to'g'ri tarjima qilinganda, harakat qilishdan oldin o'ylashingiz maqulligini aks ettiradi. Demak, biror nima aytmoqchi bo'lsangiz chuqurroq bir to'xtamga kelib, keyin gapirishingiz lozim ekanligi ushbu maqolda aytilgan. *Avval o'yla, keyin so'yla* maqolasi yaqqol ekvivalent misol tariqasida.

Oil and water don't mix.

Bu inglizlar maqoli bo'lib, suv bila yog' aralshmaydi degan ma'noni beradi, ya'ni ikki xil xarakterli odamlar bir joyda ishlolmasligi bu maqolda aks ettirilgan. Haqiqatdan ham metonimiyali ingliz maqolasiga e'tibor bersak, suv bilan yog'ni qanchalik harakat qilmaylik u aralashmaydi. Inglizlar bu maqol orqali odamlarning xarakterlarini ifodalaganlar.

Blood is thicker than water

Ingliz maqolida qon suvdan qalinroq (so'zma-so'z "Qon qalinroq, suvga nisbatan ") tarkibiy qon (blood) moddaning zichligi belgisi asosida suv (water) bilan taqqoslanadi. Maqol allegorik tarzda izohlaydi oilaviy rishtalarni, qarindoshlik rishtalari ko'pincha juda kuchli va ba'zan yordam muhtoj bo'lgan oila a'zosiga umumiy ko'maklashish ma'nosida *qon* komponenti bu yerda majoziy lug'atda "nikoh emas, balki tug'ilish bo'yicha oila rishtalari uyg'unligi" degan ma'noni anglatadi va bu maqolni qisman majoziy bo'ladi.

Full coin, full case.

Bunda "coin"-pul ma'nosida kelib, "case"- esa muammo ma'nosi ifodalaydi, hamda to'g'ridan to'g'ri tarjima qilinganda, to'liq tanga-to'liq quti degan ma'noni beradi. Aslida esa, puling qanchalik ko'p bo'lsa muammlar shunchalik ko'payadi, muammo ehtiyoj ham ma'nosi beradi bu maqolda.

Early bird gets worm.

Bu maqolni to'g'ridan to'g'ri tarjima qilinganda ma'nosini yo'qotish hosil bo'ladi, ya'ni Tongi qush, qurt oladi xato ma'nosi beradi. *Early bird* – erta tongdan turgan *shaxs*ga nisbatan aytilayapti, *gets worm* esa unga *baraka* ko'proq bo'ladi degan ma'noni anglatadi. Bu maqolni o'zbek maqoliga o'xshash ekvivalentlarini misol qilib quyida aks ettirilgan:

Erta turgan ish bitirar,

Kech turgan ko'p turtinar.

Erta turgan horimas

Out of sight, out of mind.

Bu maqolni tarjima qilishda, xatolika yo'l qo'yilmasligi kerak, chunki to'g'ridan to'g'ri tarjima qilinga "Ko'zdan va aqldan" degan xato ma'noni beradi. Lekin chiroyli tarjima qilsak va inglizlarni madaniyatiga asoslanib tarjima qilsak, "*Hayoli parishon*" degan ma'no kelib chiqadi.

Cold hands, warm heart

Qo'llar sovuq, yurak illiq ma'nosiga ega bo'lib, ya'ni *tashqi ko'rinishiga qarab baho bermang* deb tarjima qilinadi. Bu yashirin hissiyotli yoki g'amxo'rlik qiladigan har qanday odam haqida aytilishi mumkin. Bu tashqi ko'rinishda sentimental ko'rinmaydigan, lekin yashirincha yaxshilik qiladigan odamni tasvirlaydigan metonimiyali maqol.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, har bir metonimiyali maqollarni tarjima qilayotganda o'sha xalqning urf-odatlarini, turmush tarzini, madaniyatini o'rganib chiqib, ekvivalent yoki chiroyli tarjima

berish lozimligi tarjimonga bog'liq hisoblanadi, aks holda, o'sha xalqning milliyligiga putur yetkazib qo'yishi mumkin. Metonimiya xodisasi maqolni obyektga nisbatdan kuchli ma'noni beruvchi va emotsiyalarni kuchaytirish voqelikni aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sol odub Yu. P. Turli tillarda maqol va matallarni farqlash muammosi turlari // Filologiya fanlari. 1994. No 3. S. 55-71.
2. Jakobson R. Hallem. Fundamentals of Language. The Hague, 1956.
3. Taylor A. The Proverb and an Index to the Proverb. Copenhagen, 1962.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki jildlik. 1-jild. A-R. Moskva: Rus tili. 1981. 386-b.
5. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar mahzani-Toshkent: O O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.-480b.
6. <http://dayusanz.blogspot.com/2016/05/metonymy-and-proverbs.html>

UDK 811.512.133:811.111:629.3 (038)

O‘ZBEK VA INGLIZ AVTOMOBIL TERMINOLOGIYASINING HOSILAVIY USULINI STRUKTURAVIY TAHLIL QILISH VA TAVSIFLASH

Parpiyeva Umida Xasanovna
Toshkent Irrigasiya va Qishloq Xo‘jaligini
Mexanizasiyalash Muxandislari Instituti
“Ingliz tili” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida avtomobil terminologiyasining strukturaviy tahlili va uni tavsiflashda zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: avtomobil terminologiyasi, atamashunoslik, terminologiya, avtomobil sanoati, konseptual element.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОИЗВОДНОГО МЕТОДА УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ АВТОМОБИЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Парпиева Умида Хасановна
Ташкентский институт повышения квалификации
Преподаватель кафедры «Английского языка»

Аннотация: В данной статье рассмотрены актуальные вопросы современной лингвистики в области структурного анализа и описания автомобильной терминологии на узбекском и английском языках.

Ключевые слова: автомобильная терминология, терминология, терминология, автомобильная промышленность, концептуальный элемент.

STRUCTURAL ANALYSIS AND CHARACTERIZATION OF THE DERIVED METHOD OF UZBEK AND ENGLISH AUTOMOTIVE TERMINOLOGY

Parpieva Umida Khasanovna
Tashkent institute of Irrigation and Agricultural
Mechanization Engineers, National Research University
English Language Department teacher

Abstract: This article discusses current issues of modern linguistics in the field of structural analysis and description of automotive terminology in Uzbek and English languages.

Keywords: automotive terminology, terminology, terminology, automotive industry, conceptual element.

Zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri - atamashunoslik va tilning maxsus maqsadlardagi milliy til tizimidagi o‘rni.

Yu.Vning diqqat markazida . tadqiqot murakkab. "Leksik tizimdagi terminologiya: funktsional o'zgaruvchanlik" [Slozenikina 2006], unda "terminologik birliklarni tavsiflashda funktsional yondashuv ulardan foydalanishning diskursiv sharoitlarini, atamalarning haqiqiy semantikasini va ularning variantlarini tahlil qilishni hisobga oladi. ilmiy nutq" [Slozenikina 2006, p. 32].

Tilshunoslikda bu atama “maxsus bilim yoki faoliyat sohasi tushunchasini bildiruvchi soʻz yoki ibora” degan maʼnoni anglatadi. Bu atama tilning umumiy leksik tizimiga kiritilgan, lekin faqat maxsus terminologiya orqali yetkazib beradi (Yartseva , 1990).

Avtomobil terminologiyasi nisbatan yaqinda, 20-asrning 80-yillaridan boshlab tadqiqot mavzusi boʻlib kelgan. 1980 yilda L.I.Voskresenskaya ingliz avtomobil atamalarining semantik tuzilishini koʻrib chiqdi, 1985 yilda VG Zaxarova rus va belarus tillarida avtomobil sanoati terminologiyasining terminologiya tizimini tadqiq qildi. 1998 yilda L.I.Lesnichaya fransuz tili materialini boʻyicha qoʻshma atamalarining sintaktik tuzilmalarining semantikasini, I.N.Pozdnisheva 2007 yilda ingliz, fransuz va rus tillaridagi avtomobil terminologiyasining qiyosiy tahlilini oʻtkazdi. Statistik maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilining avtomobil terminologiyasida affiks yoʻli bilan shakllangan terminologik birliklar umumiy miqdorning 32 foizini tashkil qiladi. Tadqiqotga koʻra, qoʻshimchali atamalar soni prefiksli atamalar sonidan koʻp.

Maqolada avtomobil transporti terminologiyasining oʻzbek va ingliz tillaridagi qiyosiy tarkibiy-semantik tahlili berilgan. Maqsadga erishish quyidagi vazifalarni hal qilishni oʻz ichiga oladi:

- "termin" atamasini taʼriflashda turli yondashuvlarni koʻrib chiqish.

- oʻzbek va ingliz tillarida avtotransport atama tizimlarining shakllanish evolyutsion jarayonlarini kuzatish;

- oʻzbek va ingliz tillarida motorli lugʻatni shakllantirishning eng samarali usullarini aniqlash ;

- oʻzbek va ingliz tillarining avtotransportining tarkibiy va semantik xususiyatlarini oʻrganish ;

- oʻzbek va ingliz tillaridagi motor atamalarining elektron lugʻat bazasini tuzish.

Kirish: Maqolada ikki xil til oʻrtasidagi asosiy terminologiya va ikki xil tildagi motor atamalaridagi farqlar keltirilgan.

Terminologiya - maʼlum bir narsaga nisbatan ishlatiladigan maxsus soʻzlar yoki iboralar mavzu yoki faoliyat . (<https://dictionary.cambridge.org/ru//terminology>) Avtomobil sanoati, avtomobilning texnik tuzilishi, shuningdek, kundalik hayotda, shaxsiy foydalanishda va ishlab chiqarishda ishlatiladigan turli xil mashina va mexanizmlar bilan bogʻliq atamalar hayotimizda doimiy ravishda uchraydi. Ushbu atamalarni bilish bugungi kunda nafaqat mutaxassislar, balki shaxsiy avtomobillari yoki qishloq xoʻjaligi texnikasi boʻlgan oddiy odamlar uchun ham majburiy boʻlib qolmoqda. Ingliz tilida yozilgan avtomobil va boshqa mexanik va elektr texnika vositalarini taʼmirlash va texnik xizmat koʻrsatish boʻyicha texnik hujjatlar, turli tavsiyalar oqimi ortib borayotgani ajablanarli emas.

Atamalar - ishlab chiqarish, fan, sanʼatning har qanday sohasining maxsus tushunchalarini chaqiradigan soʻzlar yoki iboralar. Har bir atama, albatta , oʻzi belgilagan voqelikning taʼrifiga asoslanadi, buning natijasida atamalar obʼjekt yoki hodisaning aniq va ayni paytda siqilgan xarakteristikasi hisoblanadi. Har bir bilim sohasi ushbu fanning terminologik tizimining mohiyatini tashkil etuvchi oʻziga xos atamalar bilan ishlaydi. Terminlar (terminologiya) fanining mustaqil bilim sohasi ekanligi haqidagi koʻplab fikrlar bor, birinchi marta 1967–1968 yillarda va atamaning ikki maʼnosini farqlash maqsadida atamashunoslik (turli ishlab chiqarish, texnologiya sohalari atamaları majmui), fan, sanʼat, ijtimoiy hayot va boshqalar 'va' ular haqidagi fan') VP Petushkov va BN Golovin yangi ilmiy fanni terminologiya deb atashni taklif qildilar [Leichik 2009: 13].

Grinev -Grinevich yozganidek, ushbu sohada va Rossiyada nazariy tadqiqotlar boshlanganidan beri oʻtgan yillar davomida atamalar fanining muammolari va asosiy

tushunchalari shakllantirildi, maxsus lug'at birliklari aniqlandi, ularning eng muhim xususiyatlari tavsiflandi. , va buyurtma qilingan shartlarga javob beradigan bir qator talablar ishlab chiqilgan; atamashunoslikni tartibga solish tamoyillari va terminologik ishning asosiy yo'nalishlari belgilandi; asosiy Evropa tillarining ko'plab mavzu sohalarining lug'ati tasvirlangan [Grinev-Grinevich 2008: 7-8].

Bugungi kunda tadqiqotning quyidagi yo'nalishlari mustaqil ravishda ajralib turadi: nazariy, amaliy, umumiy, xususiy, tipologik, qiyosiy, semasiologik, onomasiologik, tarixiy va funktsional. Kognitiv, stilistik va uslubiy terminologiya kabi bir qator yangi yo'nalishlar ham shakllanmoqda. Terminologiyaning mustaqil bo'limlari sifatida matnning terminologik nazariyasi, terminologiya va terminologiya tarixini ham ko'rib chiqish mumkin [Grinev-Grinevich 2008: 12-13].

Terminologiya ikki xil ma'noga ega:

1. Bu har qanday fan sohasida tushunchalar va ularning belgilarini (atamalar, nomlar, belgilar) o'rganish, tegishli ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va boshqarish ishini tartibga soluvchi tamoyillar va usullar bilan bog'liq bo'lgan intizom va
2. Ayrim fan sohasining maxsus tiliga mansub atamalar majmui. Tushunchalar va ularning maxsus tillardagi ifodalarini o'rganishda terminologiya ko'p tarmoqli hisoblanadi, chunki u o'zining asosiy vositalari va tushunchalarini bir qator fanlardan (masalan, mantiq, ontologiya, lingvistika, axborotshunoslik va boshqa aniq sohalar) oladi va ularni tartibda mos ravishda moslashtiradi. o'z sohasidagi xususiyatlarni qamrab olish.

Terminologiyaning fanlararo aloqadorligi terminologik birliklarning lingvistik ob'ektlar (lingvistika), kontseptual elementlar (mantiq, ontologiya, kognitiv fanlar) va ilmiy va umumiy til kontekstlarida aloqa vositalari sifatidagi ko'p qirrali xususiyatidan kelib chiqadi.

Shunga ko'ra, terminologiya nazariyasi uch xil o'lchovga ega ekanligini aniqlash mumkin : kognitiv, lingvistik va kommunikativ o'lchov (Sager: 1990). Terminologiya nazariyasining lingvistik jihatini, asosan, atama yasalihi va atama shakllari uchun qonuniyatlarni belgilovchi lingvistik mexanizmlarda aniqlash mumkin .

Hozirgi ob'ektiv jarayonlarjoriybilimlar bazasi tizimi doirasidadabdabali xarakterdagi amaliy ilmiy fanlarning paydo bo'lishi va keng rivojlanishiga sabab bo'ladi . Bu yangi hodisaga bo'lgan istakni keltirib chiqaradi ilmiy va oqilona aks ettirishni birlashtirgan turli xil atamalarg'oyalarma'lumotlarning turli tarmoqlari . Har birining o'ziga xosligianiqlash bilim sohasi aks ettirilganichidaso'z , va alohida shaxsni aniqlashso'z bilimlar bazasining turli sohalariruxsat beradiAQSh har bir atama va terminologiya masalalariga yangi tushuntirishlar kiritsin . Shu paytgacha inglizlarning quvur transportining ilmiy va malakali sohasi atamalarini har tomonlama o'rganishga qaramay , ajratilmagan . texnik topshiriq va til nazariyasi doirasida quvur transportining ingliz tilidagi atamalarining tarkibiy-semantik va lug'at-semantik xususiyatlarining lingvistik tavsifi ajratilmagan . Ilgari bu so'zning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlariintervallardaekvivalent til o'rganilmagan , bu mumkinuning har qanday rivojlanishining yo'llarini bashorat qilish mumkin bo'lgan tarzda qurish . Ko'rsatilgan malakali faoliyat so'zi tilshunoslikda yetarlicha o'rganilmagan _o'qish maqsadi , shuning uchun, fikr va ingliz xalqining quvur transporti atamaları tahlili dolzarb ko'rinadi . Amalga oshirilgan ishlarning ilmiy yangiligi uning ichida yotadiIngliz tili va o'zbek tilidagi avtomobil terminologiyasining 2 ta tilda shakllanish variantlari ilmiy tadqiq qilinganligi isbotlangan . Tahlil qilinganso'ztil ichidagi va tildan tashqari o'zlashtirishning o'qish maqsadidan hisobga olinadi . Mashinaning pastki tilidagi

so'zning rivojlanishining hozirgi bosqichida amaliy yarmi , mutlaqo yangitaraqqiyoti tildan tashqari sabablar bilan yuzaga kelgan semantik munosabatda aniqlanadi .

Hozirgi vaqtda avtomobil savdosida bunday rivojlanish mavjud _chunki ishlab chiqarishning bo'linishi va shuning uchun o'z ixtiroi va uning nomiga mualliflik huquqi mavjudligi. Turli markali mashinalar uchun mo'ljallangan zamonaviy elektron tizimlar odatda ishlab chiqaruvchi tomonidan buyurtma qilingan maxsus algoritmlarga muvofiq ekvivalent funktsiyalarni bajaradi . Chunki butunlay boshqacha ishlab chiqaruvchilar o'zlarining algoritmlarini ishlab chiqadilar, ular ba'zan o'z atamalaridan foydalanadilar. Hujjatlarni o'qib chiqqan va bunday shartlarga javob beradigan mutaxassis o'xshash nomlar mutlaqo boshqa nomlar orqasida ekanligini tushunadi, ular aslida ekvivalent qurilmadir. Unday emas mutaxassisga har safar yangisini uchratgandek ko'rinadimuddat, uishlov berish butunlay butunlay boshqa qurilma. shuning uchun biz bunday atamalarni kontur qilmoqchimiz . To'liq hajmi 827 birlik bo'lgan avtomobil neologizmlari namunasini o'rganish semantik aloqadorligini ko'rsatdi. qo'shimcha ravishda ularga xosdir so'z birliklari: 236 ta avtomobil neologizmlari, ya'ni yigirma sakkizinchi so'z sinonimlari . bizga ruxsat bering sovg'anamunalari Sinonimlarning turli xil turlari qo'llab-quvvatlanadigan tasnif.

Shunday qilib , avtomobil neologizmlari orasida mutlaq va shartli sinonimlar ajralib turadi. Mutlaq sinonimlarni ikki guruhga bo'lish mumkin edi:

1) birinchi guruh - variantlar, ular orasida quyidagi turlar ajratilgan:

a) grafik , masalan: Oson kirish/chiqish xususiyati (Ford) = Oson kirish/chiqish xususiyati (Mercedes-Benz) - avtomobilga chiqish/tushishni osonlashtirish funksiyasi;

b) so'z yasash, masalan: 2 bosqichli qulfni ochish (Land Rover) = 2 bosqichli qulfni ochish (Land Rover) - ikki bosqichli eshik qulfini ochish, bitta o'chirish sikli (Chrysler) = bitta o'chirish sikli (Chrysler) - bitta ikki marta artib olish;

v) morfologik va sintaktik variantlar:

-elliptik: Oldinga ogohlantirish funksiyasi (Land Rover) = Oldinga ogohlantirish (Land Rover), -mumkin bo'lgan to'qnashuv haqida erta ogohlantirish funksiyasi, yaqinlik ko'rinishi , -avtomatik ishlash (Land Rover) = Yaqinlik ko'rinishi (Land Rover) - yaqinlikning avtomatik ishlashi kameralari; -kompozit variantlar: Smart Key (Land Rover) = Smart Key (Mercedes-Benz) - aqlli kontakti kaliti, yukni bog'lash rishtasi (Mercedes-Benz) = yukni bog'lash rishtasi (Mercedes-Benz) - bagajni qulflash halqasi; - qisqartmalar: DHS = Dynamic Handling System (Jeep) - burilish paytida tana darajasini barqarorlashtirish tizimi, TPMS = Shinalar bosimi monitoringi tizimi (Ford) - shinalar bosimini kuzatish tizimi, EPM = Electric Power Management (Chevrolet) - bortdagi quvvat ta'minotini boshqarish; 2) ikkinchi guruh - dublonlar, shu jumladan

2. quyidagi turlar ajratildi:

a) ko'p vaqtli : belgilangan atama Bo'sh ish tezligini nazorat qilish = neologizm Transmissiya Bo'sh ishini boshqarish - bo'sh turgan boshqaruv vites qutisi; - qisqartmalar: DHS = Dynamic Handling System (Jeep) - burilish paytida tana darajasini barqarorlashtirish tizimi, TPMS = Shinalar bosimi monitoringi tizimi (Ford) - shinalar bosimini kuzatish tizimi, EPM = Electric Power Management (Chevrolet) - bortdagi quvvat ta'minotini boshqarish;

2) shartli guruh - dubletlar, ular orasida quyidagi turlar ajratilgan:

a) ko'p vaqtli : belgilangan atama Bo'sh ish tezligini nazorat qilish = neologizm Transmissiya Bo'sh ishini boshqarish - bo'sh turgan boshqaruv vites qutisi;

b) areal : bagaj qopqog'i (Am) = orqa eshik (Br) - bagaj qopqog'i, MIL <noto'g'ri ishlash indikator lampasi (Am) = dvigatelni tekshirish (Br) - dvigatel diagnostikasi uchun boshqaruv lampasi, ichki chiroqlar (Am) = ichki yoritish (Br) - ichki yoritish (avtomobil); Avtomobil neologizmlari orasidagi shartli sinonimlarni ko'proq 2 guruhga bo'lish mumkin :

1) asosiy klaster kvazinonimlardir. Avtomobil tilida kvazi-sinonimlar avtomobilga o'xshash qaror qabul qiladigan neologizmlardir tabiiy falsafa tizimlari, ulardan biri bu (yaxshilanayotgan) ikkinchisiga qaraganda qo'shimcha funktsiyalarni birlashtiradi, masalan, yashovchini aniqlash tizimi (KIA) = chavandozni sezish tizimi (Ford) - oldingi yo'lovchini aniqlash tizimi rider = oldingi yo'lovchini o'lchashni aniqlash tizimi. Asosiy tizim oldingi chavandozning mavjudligini yoki yo'qligini aniqlaydi va agar yo'q bo'lsa, AN voqea sodir bo'lgan taqdirda havo yostig'ini o'chiradi. Operatsion o'ynash uchun qo'shimcha ravishda ikkinchi ilg'or tizimifodalangandan yuqori , tan oladichavandozning yuki va bu narxga qarab , AN baxtsiz hodisasida havo yostig'ini tayyorlash darajasini nazorat qiladi ;

2) Ikkinchi klaster - har xil sinonimlar: a) aspekt: bagaj to'ri = qulaylik tarmog'i = yuk maydoni xavfsizlik tarmog'i - bagaj uchun xavfsizlik tarmog'i; b) vaziyat: oy tomi = quyoshli tom - panoramali tom.

avtomobil terminologiyasining elementlari

7. "Avtomobil" atamasi odatda odamlarni yoki yuklarni yo'lda tashish yoki odamlarni yoki yuklarni yo'llarda tashish uchun ishlatiladigan transport vositalarini tortib olish uchun ishlatiladigan quvvat bilan boshqariladigan transport vositasini anglatadi. Bu atama trolleybuslarni, ya'ni elektr simiga ulangan relssiz transport vositalarini; u qishloq xo'jaligi traktorlari kabi transport vositalariga taalluqli emas, ulardan foydalanish yo'lda odamlar yoki yuklarni tashish yoki yo'llarda odamlar yoki yuklarni tashish uchun ishlatiladigan transport vositalarini tortib olish uchun faqat yordamchi funktsiyadir.

8. "Haydovchi" ("haydovchi") atamasi transport vositasini, avtomobilni va hokazolarni (jumladan, velosipedlarni) boshqarayotgan yoki yo'l bo'ylab olib boruvchi qoramollar, podalar, chorvachilik, yuk yoki o'ram hayvonlarni boshqaradigan har qanday shaxsni anglatadi.

➤ Agar u boshqa yo'l harakati ishtirokchisi yoki to'qnashuvi bilan to'qnashuvning oldini olish yoki yo'l harakati qoidalari talablariga rioya qilish zaruratidan tashqari boshqa sabablarga ko'ra harakatsiz bo'lsa va qo'nish yoki qo'nish uchun zarur bo'lgan vaqt bilan cheklanmagan bo'lsa, "to'xtab turish". yuklarni yuklash yoki tushirish uchun odamlarni tushirish.

➤ odamlarni minish yoki tushirish uchun yoki yuklarni yuklash yoki tushirish uchun zarur bo'lgan vaqt davomida harakatsiz bo'lsa, "to'xtadi" .

➤ "Chorraha" atamasi yo'llarning bir xil darajadagi har qanday chorrahasini, chorrahasini yoki tutashgan joyini, shu jumladan, bunday chorrahalar, kesishmalar yoki tutashuvlardan hosil bo'lgan hududni anglatadi.

➤ bo'linishi, belgilanishi yoki bo'ylama belgilar bilan ko'rsatilmasligi mumkin bo'lgan, lekin kengligi mototsikllardan tashqari avtomobillarning bir qatorida harakatlanish uchun etarli bo'lgan har qanday bo'ylama bo'laklarni anglatadi .

➤ «Yo'lning qatnov qismi» atamasi yo'lning transport vositalari harakati uchun umumiy foydalaniladigan qismini anglatadi; yo'lda bir nechta qatnov qismlari bo'lishi mumkin, ular aniq belgilangan, xususan, ajratuvchi chiziq bilan yoki turli darajadagi.

➤ "Yo'l" atamasi transport harakati uchun ochiq bo'lgan har qanday yo'l yoki ko'chaning butun yo'lini anglatadi.

➤ "Avtomobil yo'li" atamasi yo'l bo'yidagi mulkka xizmat qilmaydigan va transport vositalari harakati uchun maxsus qurilgan va mo'ljallangan yo'lni anglatadi:

i) ayrim joylar bundan mustasno yoki vaqtinchalik, harakatlanish uchun mo'ljallanmagan bo'linuvchi chiziqli bilan bir-biridan ajratilgan yoki alohida hollarda boshqa vositalar yordamida harakatning har ikki yo'nalishi uchun alohida qatnov qismlariga ega bo'lsa;

ii) avtomobillar, temir yo'llar yoki tramvaylar yoki piyodalar yo'llari bilan bir xil darajadagi chorrahalarga ega emas;

iii) avtomobil yo'li sifatida maxsus belgilangan

1. tormoz kuchi - qo'llab-quvvatlovchi yuzaning avtotransport g'ildiraklariga reaksiyasi, bu esa avtotransport vositasi va (yoki) g'ildiraklarining sekinlashishiga olib keladi.

Avtomobil terminologiyasiga oid ifodalar:

1. **to buckle up** – xavfsizlik kamarini taqish

Make sure that the passengers are **buckled up**. – yo'lovchilar xavfsizlik kamarini taqqanliklariga ishonch hosil qiling.

1. **to brake** – to'xtatish (tormozolish)

Do you know how **to brake**? – Siz qanday qilib to'xtashni (mashinaganisbatan) bilasizmi?

• **to hit the brakes** (informal) – to'xtatish (tormosholish), (norasmiy)

I had to **hit the brakes** when I saw a pedestrian. – Piyodani ko'rganimda tormozlashga to'g'ri keldi.

1. **to stall** – to'xtab qolish (mashinadvigiteliganisbatan)

Can you help me? My car **stalled**. – menga yordam beraolasizmi? Mening mashinam to'xtab qoldi.

1. **to step on the accelerator** – gazni bosish

Shift into first and **step on the accelerator**. – Birinchi tezlikka o'ting va gazni bosing.

2. **to accelerate (to speed up)** – tezlikni oshirish

You can **speed up** on a highway. – Magistralda tezlikni qo'shishingiz mumkin.

• **to reverse** – orqaga tisarilmoq

Please, **reverse** carefully. There is a limousine behind us. – ehtiyotkorlik bilan orqaga tisariling. Ortimizda limuzin bor.

3. **to honk (the horn)** – g'uvillamoq (gudok)

He could not hear the car **honking** behind him. – U orqasidan mashina g'uvillashini eshitmadi.

3. **to make a U-turn** – keskin burilish

He struggled with the steering wheel, attempting to **make U-turn**. – U keskin burilishga harakat qilib, g'ildirak bilan kurashdi.

(1) **to follow the speed limit** – tezlikni nazorat qilish

We can drive where we want, but we have to **follow the speed limit**. – Biz xohlagan joyga borishimiz mumkin, lekin biz tezlikni cheklashimiz kerak.

4. **to exceed the speed limit (to speed)** – tezlikni oshirish

5. **Don't exceed the speed limit**, speeding may cause collisions with animals. – Tezlikni oshirmang, ortiqchatezlik hayvonlar bilan to'qnashuvga olib kelishi mumkin.

Biz talabalarga avtomobil terminologiyasini eslab qolishlariga yordam berish uchun Cue kartasidan foydalandik. Tadqiqot ishimizda 1 guruh bilan ishladik. 1 guruhdan 2 ta jamoa tuzdik. Avto ehtiyot qismlardan 1- guruhga "Cue Card" yasadik, kartochkalar avto ehtiyot qismlar

sharafiga yozilib, o'quvchilarga tarqatildi. Alohida qog'oz varag'i ularga avtomobil qismlari haqida ma'lumot berdi. Unda o'quvchilar o'ziga mos keladigan so'zning izohini topib, eslab qolishdi. Talabalar mustaqil va guruhda ishladilar. 2-guruh uchun biz mashina yasash suratlarini berdik. Ular fotosuratlarini ko'rib chiqdilar va mashinaning bir qismi bo'lgan mashinani tasvirlab berishdi va 1-guruh uni topdi. Bu nutqiy nutq qobiliyatini mustahkamlaydi. Talabalar har ikki yo'nalishda faol ishtirok etdilar, talabalarning so'z boyligi kengaydi.

Xulosa

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda, biz jonli taxmin qilishimiz mumkinki, ingliz terminologik tizimi dangasalik bosqichidagi terminologik tizim kabi, o'zlashtirilgan va qayta o'ylangan yangi atamalar bilan to'ldiriladi. bizning o'zbek tilimiz ham avtomobil atamalarini tarjima qila oladi va biz yangi so'z topishimiz kerak. Yangi kontseptsialarni taqdim etish zarurati va avtomobil ekspeditsiyasining yagona xalqaro terminologiyasidan foydalanishning amaliy zarurati, asosan, ingliz tilidan qarz olishni ushbu terminologiyani to'ldirishning eng muhim vositalaridan biriga aylantiradi.

Lug'at

Inglizmuddat	Transkripsiya	O'zbekcha _tarjimasi
absorber , bumper	[əb'zə:bə] [' bʌmpə]	bamfer
tezlatkich	[ək'seleɪtə]	tezlatuvchi
akkumulyator , batareya	[ə'kju:mjələɪtə] [' bætri]	akkumlator , quvvatmanba
qo'ltiq	[' ɑ:mrest]	qo ' ltiqosti
orqagaeshik	[bæk ' dɔ :]	orqaeshik
kaput (BrE), kaput (AmE)	[' bɒnɪt] [hʊd]	kapot
yuklash	[bu:t]	yukxona
tormoz	[breɪk]	to'xtashmoslamasi
tormozsuyuqlik	[breɪk ' gri:pɪd]	to ' gasportligi
tormozyorug'lik	[breɪklaɪt]	to'xtashchirog'i
lampalar	[bʌlbz]	chiroqlar
kabina	[kæb]	moshinaichi
mashinasignal	[kɑ:rə'la:m]	moshinasignalizatsiyasi
sovutishtizimi	[' ku:lɪŋ ' sɪstəm]	haqidatizimi
silindr	[' sɪlɪndə]	silindir
dizel	[' di:zl]	dizelish'isi
haydovchiliklitsenziya	[' draɪvarz ' laɪsɪns]	haydovchilikguvohnomasi
elektritizimi	[ɪ'lektɪkl ' sɪstəm]	elektrta'minoti
egzoz (quvur)	[ɪg'zɔ:stpaɪp]	egzoztrubkasi
muxliskamar	[fænkamar]	haqidakamari
qanot , qanot	[' fen] [wɪŋ]	moshinaqanoti
to'ldirishstantsiya	[' fɪlɪŋ ' steɪʃn]	ish ' ishxobchasi
tumanchiroqlar	[fʊglɑɪts]	tumanyoritgichi
oldeshik	[fʌntdɔ :]	eski eshik
yoqilg'io'lchagich	[' fju:əlgeɪdʒ]	ish ' io'lchagich
garaj	[' gæra:ʒ]	moshinaqo'yiladixona

qo'l tormozi	[' hændbreik]	qo ' lto'xtatgichi
shox	[hɔ:n]	tovushlar
qalpoqcha	[' hɒbkæp]	g' qo'l
litsenziyaplastinka	[' laɪnspleɪt]	davlattelefon
moynasos	[ɔɪpɒmp]	yog ' nasosi
pedal	[' pedl]	pedal
benzin	[' petrel]	ish'i
nasos	[pɒmp]	nasos
radiator	[' reɪdɪeɪtə]	radiator
orqa ko'rinishoyna	[' rɪrvju : ' mɪrə]	orqaoyina
yo'l	[rəʊd]	yo'l
xizmatstantsiya	[' sɜ:vis ' steɪʃn]	xizmatko'rsatishshaxobchasi
zaxiraqismlar	[speɪpɑ:ts]	parvarishlashqismlar
uchqunvilka	[spɑ:kplʌg]	uchqunvilkasi
spidometr	[spi : ' dɒmɪtə]	tezliko'lchagich
rul boshqaruvig'ildirak	[' stɜrɪŋwi:l]	boshqaruvruli
quyruq - yorug'lik	[' teɪllart]	orqachiroq
tank	[tæŋk]	ish ' ibaki
harorato'lchagich	[' temprətʃəgeɪdʒ]	harorato'lchagich
old oyna , old oyna	[wɪndskri:n] [' wɪndʃi:ld]	orqaoyinatozalagich

Adabiyot

1. Avtomobilnyy spravochnik. Pervoe nashrie. Perevod s angliyskogo. Izdat -vo «Za rulyom», M., 2000.- 896 s.
2. Averbux K. Ya. Obshchaya nazariya / K. Ya. Averbux. - Ivanovo : Izd-vo Ivanovskogo gos. un-ta, 2004. - 252 s.
3. Alekseeva L. M. Lingvistika termina / L. M. Alekseeva // Sb. nauch. trudov «Leksikologiya. Terminovedenie . Stilistika». - Moskva - Ryazan, 2003. - S. 37-42.
4. Alekseeva L. M. Problemy termina i terminoobrazovaniya : uchebnoe posobie po spetskursu / L. M. Alekseeva. - Perm : Izd-vo Permsk . gos. un-ta, 1998. - 120 s.
5. Barxudarov, L.S. Yazyk i perevod: Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda. – M.: Mejdunarodnye otnosheniya, 1975. – 240 s.
6. Glushko, M.M. Funktsional stil obshchestvennogo yazyka va metody ego issledovaniya. – M.: 1974 yil.
7. Grinev, S.V. Vedenie v terminovedie . – M.: Moskva litseyi, 1993. – 309 s.
8. Dimitrova N. Lexiko-geneticheskaya xarakteristika russkoy terminologii gruzoperevozok / N. Dimitrova // Filo1oşoz. - Elets : EGU im. I. A. Buni. - 2015. - Vyp . 1 (24). - S. 18-22.
9. Dimitrova N. Terminy-internatsionalizmy v terminologii transportno-ekspeditsionnoy deyatelnosti / N. Dimitrova // Mejdunarodnyy sbornik nauch. trudov «Material po ruseko-elavyanekomu yazykoznaniyu». - Vyp . 33. - Voronej: «NAUKA-YUNIPRESS», 2016. - S. 236-241.
10. Slojenikina Yu . V. Osnovy terminologii: Lingvesticheskie aspekty teorii termina. –Izd. stereotip. / Yu. V. Slojenikina . – Moskva : Knijnyy dom «LIBROKOM», 2016. –120 s

11. Shanskiy N.M. Leksikologiya sovremennogo russkogo yazyka. Izd. 3-e, pererab . M.: LKI, 2007. 300 s.
12. Etimologikslvarsovmennogoruschayazyka : v 2 t . / Sost . A . K . Shaposhnikov . – Moskva :Flinta . Nauka , 2010 yil.
- 13 .Inglizcha -ruscha ilmiy va texnologik lug'at – Anglo - Ruskiynauchno - texnicheskislovar , 2005 yil.
14. <http://slovar-vocab.com/english-russian/scientific-technical-vocab>.
- 15 .[http ://origin_de.deacademic.com/](http://origin_de.deacademic.com/)
- 16 .Birlashgan transport terminologiyasi , BMT/ECE, Yevropa transport vazirlari konferensiyasi va Yevropa komissiyasi tomonidan tayyorlangan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Nyu-York va Jeneva, 2001 yil.

UDK: 847.289

“TUSHDA KECHGAN UMRLAR”, “IKKI ESHIK ORASI” ASARLARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEMALARNING IFODA PLANI

Qurbonova Zaynab-Jizzax Davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki eshik orasi” asarlarida qo‘llanilgan frazemalarning ifoda plani tahlil qilingan. Frazelogizmlar badiiy matnga estetik zavq beradi. Kitobxon asarini o‘qish jarayonida frazeologizmlardan o‘ziga boshqacha emotsiya oladi. Yozuvchi ijodida qancha ko‘p frazeologizmlarni ishlatga, asarining qimmatini shunchalik oshadi va asar qahramonining xarakterini, uning holatini, ichki dunyosini ochishda frazeologizmlardan foydalanadi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, O‘tkir Hoshimov, “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki eshik orasi”, iboralar, ifoda plani, tilshunoslik, adabiy tahlil.

PLAN OF EXPRESSION OF PHRASES USED IN THE WORKS “TUSHDA KECHGAN UMRLAR”, “IKKI ESHIK ORASI”

Kurbonova Zaynab-Teacher of Jizzakh state pedagogical university

Abstract. In this article, the expression plan of phrases used in O'tkir Hashimov's works “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki eshik orasi” is analyzed. Phraseologisms give aesthetic pleasure to the artistic text. The reader gets a different emotion from phraseology while reading his work. The more phraseologisms the writer uses in his work, the more the value of his work increases and he uses phraseology to reveal the character of the hero of the work, his situation, inner world.

Key words: phraseology, O'tkir Hashimov, “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki eshik orasi”, expressions, expression plan, linguistics, literary analysis.

ПЛАН ВЫРАЖЕНИЯ ФРАЗ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ “ТУШДА КЕЧГАН УМРЛАР”, “ИККИ ЭШИК ОРАСИ”

Курбонова Зайнаб-Преподаватель Джизакского государственного педагогического университета

Абстракт. В данной статье анализируется план выражения фраз, используемых в произведениях Откир Хошимов “Тушда кечган умрлар”, “Икки эшик ораси”. Фразеологизмы

доставляют эстетическое удовольствие художественному тексту. Читатель получает различные эмоции от фразеологизма при чтении его произведения. Чем больше фразеологизмов использует писатель в своем произведении, тем больше возрастает ценность его произведения, а фразеологизмы он использует для раскрытия характера героя произведения, его положения, внутреннего мира.

Ключевые слова: фразеология, Откир Хошимов, “Тушда кечган умрлар”, “Икки эшик ораси”, выражения, план выражения, языкознание, литературоведческий анализ.

Kirish

Xalqning madaniy qadriyatlari, ma'naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma'naviyat manbai bo'lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan qattiq maqkuraviy tazyiqqa qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan - avlodga o'tib o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'alarini saqlab qolishga muvaqqaq bo'ldi. Bugungi kunda O'zbekiston to'la huquqli asosda eng obro'li va nufuzli xalqaro tashkilotlar tarkibiga kirgan bo'lib, barcha qit'alardagi o'nlab mamlakatlar bilan do'stona aloqalarni rivojlantirib bormoqda, shuningdek mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi, deb e'lon qilinib, bu borada ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

Ma'lumki, frazeologik birliklar har bir tilning lug'at boyligini tashkil etuvchi til birligi hisoblanadi va ular til birligi sifatida nutqqacha tayyor holda mavjud bo'ladi. Frazeologiya tilshunoslik fani bo'limlaridan biri hisoblanadi. Bu bo'lim tilning lug'at tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi. Frazema ko'chma ma'noli turg'un birikmadir. Frazeologiya til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldordir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topgan, obrazli, ma'noviy tabiatga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: tepa sochi tikka bo'ldi, sirkasi suv ko'tarmaydi va hokazo.[1]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz tilshunosi Sh.Balli [8] asos solgan. Frazeologiyalarning grammatik, semantik, funksional – uslubiy jihatlarini rus tilshunoslarining tadqiqotlarida ham ko'rish mumkin. Jumladan, V.Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma'no guruhlariga ko'ra tasniflaydi.[9] V.Jukov esa frazeologizmlarning kategoriya va ma'nolarini aniqlagan.[10] O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarni Sh.Rahmatullayev, M.Sodiqova, I.Qo'chqortoyev, A.Rafiyev kabi olimlar ishlarida keng o'rganilgan. Olimlar o'rgangan ishlarida frazeologizm masalalari yetarli darajada tahlil qilingan.

So'zlashuv nutqida faol foydalaniladigan hamda turli badiiy matnlarda qo'llanilgan frazeologik birliklarga doir misollar orqali o'rganilganligi ahamiyatlidir. Lekin badiiy matnlarda yozuvchi uslubiga oid frazeologik birliklarni o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar olib borish bugungi kundagi muhim ishlardan hisoblanadi.

Tahlil va natijalar

Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazli va ta'sirchan vosita sifatida qo'llaniladi. Til birligi hisoblangan frazeologizmlarning badiiy matnda tadqiq va tahlil etilishi muhimdir. Frazeologizmlar badiylikni ochib beruvchi unsur hisoblanadi. Badiiy nutqqa o'zgacha joziba, ko'tarinki ruh, yengillik baxsh etadi. Frazeologizmlar biron narsa-hodisani atash, nomlash vazifasini bajarmaydi, balki shu predmet yoki hodisani aniqlashtirib, ularni emotsional va obrazli tarzda baholaydi. Adabiy tilning sofligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi vositalardan biri frazeologizm sanaladi. Frazeologik birliklarning eng ko'p badiiy matnda, qisman publitsistika,

ilmiy ommabop matnlarda ham qo'llaniladi. Yozuvchi badiiy matnda frazeologik birliklardan quyidagi maqsadlarda foydalanadi:

1. Biror voqea-hodisani obrazli, ta'sirli ifodalash uchun: tili uzun, ilonni yog'ini yalagan, dunyoni suv bossa, uning to'pig'iga ham chiqmaydigan;
2. Turli holatlarni baholash uchun; frazeologizmlar salbiy va ijobiy bo'yoqqa ega: Uning ko'zlari olayib o'rnidan turolmay qoldi;
3. Badiiy matnda emotsionallikni ifodalash uchun: Xudoga shukur, ko'ngli joyiga tushdi;
4. Nutqda ekspressivlikni («ekspressiya» so'zi aslida lotincha so'z bo'lib, «kuchaytirilgan; ifodali, tasviriy» degan ma'nolarni anglatadi. Nutqning ta'sirchanlik xususiyatini ifodalaydi) ifodalash uchun;
5. Badiiy matnda satira va yumor hosil qilish uchun.

Yumor va satirani yaratishda frazeologizmlar alohida o'rin tutadi. Bu esa ularning ichki tabiati bilan bog'liq, chunki ko'pgina frazeologik birliklarning semantik tarkibida hazil, mazax, kesatiq, piching singari ma'no nozikliklari bo'ladi. Frazeologizmlar badiiy asardagi qahramon nutqini, uning so'zlash ohangida yumoristik yoki satirik ishorani ta'kidlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan frazeologizmlardan O'tkir Hoshimov o'z ijodida o'rinli foydalangan: *Ariq qazib bo'lmasa, yer qazib bo'lmasa... o'zimizniyam patagimizga qurt tushib turibdi.* [5]

Katta iste'dod avval xalq e'tiborini, keyin mehr- muhabbatini va nihoyat xalq e'tiqodini qozonadi. Aslida shu uch bosqichni har bittasi bir umrga teng- deb yozadi adib o'zining mashur —"Ikki eshik orasi" romanida.

Frazeologizmlar badiiy matnga estetik zavq beradi. Kitobxon asarini o'qish jarayonida frazeologizmlardan o'ziga boshqacha emotsiya oladi. Yozuvchi ijodida qancha ko'p frazeologizmlarni ishlatasa, asarining qimmatini shunchalik oshadi. Yozuvchi asar qahramonining xarakterini, uning holatini, ichki dunyosini ochishda frazeologizmlardan foydalanadi. Frazeologik birliklarni badiiy matnda qo'llash juda murakkabdir. Bu birliklarning mazmun tarkibida ham frazeologik, ham uslubiy ma'nolar mavjud. Badiiy matnda, umuman, yozma va og'zaki matnlarda frazeologizmlar qo'llanilganda bu birlik bir qator vazifalarni bajaradi. Bu vazifalarning biri uzual, ya'ni lisoniy xarakterga ega bo'lsa, qolganlari okkazonal, ya'ni nutqiy (uslubiy) funksiyadir. Frazeologizmlarning ichki ma'nosi, ichki tabiati har qanday badiiy matnda ro'yobga chiqadi. Har bir yozuvchining frazeologizmlardan foydalanish uslubi va yo'nalishlari bo'ladi.

Frazeologik birliklar, asosan, og'zaki nutqqa xos bo'lib, har xil soha kishilari tomonidan ularning o'zaro muomalalari, hazil-mutoyibalari, munozaralari, do'stona suhbatlari jarayonida yaratiladi va qo'llaniladi. U yoki bu xalq, farzandlari tomonidan yaratilgan va odatda ular nutqida qo'llaniladigan frazeologizmlar asosan shu xalqni qamrab olgan voqea-hodisalar, shart-sharoitlar, shu xalqqa taalluqli bo'lgan har xil qarashlar, urq-odatlar, yurish-turishlarni aks ettiradi, frazeologizmlarning tarkibidagi komponentlar ham, asosan, shu xalq tili lug'at boyligiga taalluqli bo'lgan so'zlardan tashkil topadi. Frazeologik iboralar hayotning, deyarli, hamma sohalarini qamrab olgan. Ular daladagi dehqonlar, dengizdagi matroslar, qo'y boqib yurgan cho'ponlar, miltiq osgan merganlar, pazandalar, sozandalar, savdogarlar, san'atkorlar, baliqchilar, sayyohlar, qimorbozlar va shu kabi ko'pgina soha egalari tomonidan yaratilgan bo'lib, bu odamlar o'z fikrlarini jonli bayon etish, atrofdagi voqea-hodisalarga nisbatan o'zlarining simpatiya yoki antipatiyalarini bildirish, boshqa soha odamlari yoki bir-birlari bilan o'zaro muomala qilishda nutqlaridagi ta'sirchanlikni oshirishda va nihoyat, har xil topshiriqlar berish, ogohlantirish, po'pisa va ta'na qilishda o'z faoliyatlari holati bilan bog'liq bo'lgan so'z birikmalari, chiroyli metaforalarni

topib nutqlarida qo'llay boshlaganlar. Bu ibora va metaforalarning ko'pchiligi kishilarga yoqib qolib, ularning professional lug'at boyligiga aylanib qolganlar. Asta-sekin bu iboralarning ba'zilari yana kengroq ma'no kasb eta boshlaganlar, ya'ni boshqa muhitlarning ham shu asil holatlarida qo'llanila boshlaganlar. Masalan, har xil sohada odamlari, chunonchi sportchi o'z nutqida sportga oid, san'atkor san'atga oid, baliqchi baliq va baliqchilikka oid iboralardan ko'proq qoydalanadi.

O'tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlari», «Ikki eshik orasi», «Tushda kechgan umrlar», «Bahor qaytmaydi» va shu kabi asarlarida qo'llangan frazeologik birliklarni to'plab o'rganish orqali yozuvchining o'ziga xos uslubi va yo'lini tahlil qilishga harakat qildik.

- *pinakka ketmoq*: ma'nosi: uxlab qolmoq; Alimardon yaproqlarning pirpirab uchishini tomosha qila-qila pinakka ketdi.[6]
- *burnini suqmoq*: Sinonimi: a) bosh suqmoq; Aytyabman-ku, burnini suqmagan joyi yo'q edi bu bolaning. b) burnini tiqmoq; s) tumshug'ini tiqmoq (salbiy ma'no); d) chovlisini solmoq.[7]
- *og'zi qulog'iga yetmoq*: ma'nosi: xursand bo'lmoq. Kechqurun og'zim qulog'imga yetkudek bo'lib bir do'ppi yong'oq ko'tarib keldim.[4]
- *olamdan o'tmoq*: varianti:olamdan ketdi. Ma'nosi: o'lmoq. Meni shuncha o'limdan asrab qolgan odam shundoq ko'z o'ngimda olamdan o'tdi. [5]
- *belida belbog'i bor*: ma'nosi: mard. Endi... gapning po'stkallasi shu: belimda belbog'im bor deganing ertalab hasharga kelaver. [5]

So'nggi yillarida o'zbek tilshunosligi frazeologizmlarning struktural grammatik, semantik-uslubiy, funksional-pragmatik va antropotsentrik jihatdan o'rganish sohasida muayyan yutuqlarga erishdi, bir qator yangi monografiyalar, risolalar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqolalar, frazeologik lug'atlar yaratildi, bir necha nomzodlik dissertatsiyalari hamda doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Frazemadan anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi leksemalardan anglashiladigan ma'nolarning oddiy (arifmetik) yig'indisi bo'lmay, umumlashma, ustama ma'no, ayni vaqtda ko'chma ma'no sifatida gavdalanadi. Frazeologik ma'noning o'ziga xosligi frazemalar o'rtasidagi ma'noviy munosabatlarning tabiatini belgilab beradi. Frazemalarning leksemalar bilan kechadigan sinonimik, antonimik, darajali munosabatlari frazemalararo munosabatlardan farqlidir. Bunda frazeologik ma'noda leksik ma'nodan farqli o'laroq nominatsiya bilan bir qatorda konnotatsiyaning doimiy mavjudligi, obrazga egalik kabilar ahamiyatlidir.

Frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy ma'lumot tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o'zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi "hikmatlar xazinasi" bo'lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.

Xulosa

Frazeologizmlarning yuzaga kelishi faqat ma'no hodisasidir. Frazeologizm va so'z bo'lmasa, nutqiy-sintaktik butunlik ham bo'lmaydi. Turli xususiyatlarga ega bo'lgan frazeologizmlar majmuyi tilning frazeologik qatlamini tashkil etadi. Tilning frazeologik qatlami doimiy ravishda yangi frazeologizmlar bilan boyib boradi. Shu bilan birga xalq tilining taraqqiyot qonunlarini aks ettiradi. Frazeologizmlarni o'qib, o'rganish va ularni tahlil qilish, tasniflash ma'lum ma'noda o'z xalqining tili haqida ma'lumotga ega bo'lishiga yordam beradi. Frazeologizmlar so'zlovchi nutqini ta'sirchan va kuchli emotsiyaga boy bo'lishini ta'minlovchi muhim birlik hisoblanadi. Frazeologizmlar - bu hozirgi zamon frazeologik sistemasining asosiy birligi bo'lib, tildagi mavjud so'z birikmalarining umumiy hisobidan juda qiyinchilik bilan farqlanadigan ko'p aspektli til

hodisasi hisoblanadi. Har tilning boy lingvistik imkoniyatlarini ko'rsatib beruchi vositalardan biri frazeologizmlardir. Frazeologizmlarning paydo bo'lishi inson tafakkuri bilan tilning leksik imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosibliklarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ma'naviyat, eng avvalo millatni, milliy madaniyatni, milliy turmush tarzini muhofaza qiladi. U ijtimoiy - madaniy filtr vazifasini bajaradi va milliy an'analarga yot, milliylikka putur yetkazuvchi, millatning axloqiy, estetik, falsafiy qarashlarga, imon-e'tiqodiga, adolat va haqiqat to'g'risidagi tasavvurlarga mos kelmaydigan narsalarni qabul qilmaslikka, aksincha, ularni siqib chiqarishga harakat qiladi hamda milliy rivojlanish uchun zarur bo'lgan o'zga xalqlarning yutuqlarini, tajribasini o'zlashtirishga intiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi o'zbek tili. O'quv qo'llanma. – T.: «Fan va texnologiya», 2009. – 416 b.
2. Abduazizov A. Til nazriyasiga kirish. T.: 2010. – 150 b.
3. Yo'ldoshev.B. Hozirgi frazeolog birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. T.: 2010.
4. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. qissa va hikoyalar / –T.: Yangi asr avlodi, 2018. – 336 b.
5. O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi: roman. –Toshkent: Meriyus, 2017. – 544 b.
6. O'tkir Hoshimov. Bahor qaytmaydi: qissa va hikoyalar. –T.: Yangi asr avlodi, 2015. –500 b.
7. O'tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar / roman / «Abadiy barhayot asarlar» turkumi. –T.: «Ilm-ziyo zakovat», 2019. –240 b.
8. Balli Sh. Французская стилистика. М.: Из-во иностр. лит-ры, 1961. –С. 89-90.
9. Грамматикой русского языка. Виноградов. 1952-1954 йй
10. Жуков А.В. Фразеологическая преходность в русском языке. Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1984. –С. 25-31.
11. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati, Toshkent, 1978.;
12. Sodiqova M. «O'zbek tilining orfografik lug'ati. Toshkent. 1977.;
13. Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi. –T.: ToshDU nashri, 1975. B 48-72.
14. Rafiyev A. O'zbek va rus tillarida ravish frazeologik birliklar. T.: 1999.

“BOBURNOMA”DAGI REALIYALAR VA ULARNING TARJIMALARDA AKS ETISHI

Ibragimova Rayhona Abdumajidovna
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
tayanch doktorant
email: rayhonaibragimova8@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy hos soʻzlar-realiyalar, shu sohada olib borilgan tadqiqotlar, tarjimashunoslikda realiyalar va ularni bir tildan boshqasiga tarjima qilish va pragmatik xususiyatlari, xususan, Bobur milliy hududda roʻy bergan voqealarni tasvir etishda, endemiklarni qiyosiy tavsiflashda, peyzaj tasvirida qoʻllagan realiyalar va ularning lingvopragmatik jihatlarini ifodalab koʻrsatamiz.

Kalit soʻzlar: milliy soʻzlar, realiya, madaniy munosabat, milliy qadriyat, lingvokulturologiya, madaniyatshunoslik, lingvopragmatika, milliy kiyim, endemiklar, urf-odatlar, sanʼat, milliy kolorit, milliy hususiyat.

РЕАЛИИ В «БОБУРНОМЕ» И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ В ПЕРЕВОДАХ

Ибрагимова Райхона Абдумажидовна
Наманганский инженерно-технологический институт
email: rayhonaibragimova8@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрены национально-специфические слова-реалии, исследования, проведенные в этой области, реалии в переводе и их переводе с одного языка на другой и их прагматические особенности, в частности реалии, используемые Бабуром при описании событий, происходивших в национальной территории, в сравнительном описании эндемиков, в изображении ландшафтов и выражении их лингвопрагматических аспектов.

Ключевые слова: национальные слова, культурная установка, национальная ценность, лингвокультурология, культурология, лингвопрагматика, национальная одежда, эндемики, обычаи, искусство, национальный колорит, национальная особенность

REALIAS IN "BOBURNOMA" AND THEIR EXPRESSION IN TRANSLATIONS

Ibragimova Rayhona Abdumajidovna
Namangan Institute of Engineering and Technology
email: rayhonaibragimova8@gmail.com

Abstract: In this article, national specific words-realias, research conducted in this field, realias in translation studies and their translation from one language to another and their pragmatic features, in particular, the realias used by Babur in describing the events that happened in the national territory, in the comparative description of endemics, in the depiction of landscapes and express their linguopragmatic aspects.

Key words: national words, realia, cultural attitude, national value, linguoculturology, cultural studies, linguopragmatics, national clothes, endemics, customs, art, national color, national characteristic

Kirish

Til kommunikativ, emotsional-ekspressiv, akkumulyativ funksiyalarni bajaradi. Tilning akkumulyativ funksiyasi madaniy munosabatlar, milliy qadriyatlarni aks ettirish xususiyati orqali

ham namoyon bo'ladi. Til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganadigan soha – lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biri realiyadir. *Realiya* so'zi lotincha "*realia*" so'zidan olingan bo'lib, u *ashyoviy, haqiqiy* degan ma'nolarni anglatadi.

Filologiya sohasida, jumladan til, adabiyot hamda tarjimashunoslikda realiyalar va ularni bir tildan boshqasiga tarjima qilish xususiyatlari borasida bir qator tadqiqotlar yaratilgan. Jumladan realiyalarni tilshunoslik doirasida o'rgangan va ilmiy ta'riflar bergan Axmanova O.S.⁷¹, mamlakatshunoslik asnosida o'rgangan rus olimlaridan Vazsburd V.M.⁷², madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etgan Vereshagin va Kostomarovlar⁷³, realiya-frazeologizmlarni Kunin A.V.⁷⁴, shuningdek, realiyalarni amerikanizmlar sirasida o'rganish ham qiziqarli tadqiqotlardan hisoblanadi⁷⁵.

Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ilmiy tahlil etgan bolgar olimlari Vлахov, S. Florinlarning muhim kitobi⁷⁶ alohida ahamiyatga egadir. Realiyalar tasnifi bo'yicha nisbatan mufassal variantni S. Vлахov va S. Florinlar berishgan. Unga ko'ra: —*Realiyalar – muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlar, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari bo'lib, ular milliy va davriy xususiyatga egadirlar*"⁷⁷.

Tadqiqot metodologiyasi

"Boburnoma" matnida realiyalar juda ko'p ishlatilgan. Ularni o'qib muallifning badiiy yuksak mahoratga ega ekanligiga yana bir karra guvoh bo'lamiz. Ushbu maqolada "Boburnoma" matnida qo'llanilgan realiyalarga to'xtalib o'tamiz, "Boburnoma" matnidagi realiyalar va ularning lingvopragmatik jihatlarini ifodalab ko'rsatamiz.

"Boburnoma"da realiyalarni ko'plab qo'llanilishi asarda milliy koloritning yuqori darajada aks etganligidan darak beradi. Bu jihatidan realiyalar matnning pragmatik xususiyatlarini yanada yorqin ochib berishga olib keladi. Ular voqealarni real tasvir etishda, shu xalqqa xos bo'lgan rasm-rusum, urf-odatlarini aks ettirishda faol namoyon bo'ladi. Xususan, Bobur milliy hududda ro'y bergan voqealarni tasvir etishda, meva turlarini ko'rsatishda, hayvonlar, qushlarni qiyosiy tavsiflashda, peyzaj tasvirida, urf-odatlarini ko'rsatishda realiyalardan unumli foydalanadi.

O'z navbatida realiyalar matnda ifodalangan tasvirlarni yorqin ko'rsatib, kitobxonda o'sha davr voqealari, kishilari, turmush tarzi, narsa-buyumlari, urf-odatlar haqida tasavvur uyg'otadi. "Boburnoma"da yuzlab tarixiy shahslar (temuriy hukmdorlar, harbiy amaldorlar, ilmfan va san'at namoyondalari va boshqalarning)ning nomlari keltirilgan bo'lib, asarda faqatgina ularning hayot faoliyatlari, qilgan ishlari, asarlari, jangu-jadallari yoritib berilmay, balki ularning yuz qiyofalari, fe'l-atvorlari, iqtidorlari ham o'ta puxtalik va teranlik bilan ifodalab berilgan. Bobur otasi Umarshayh Mirzoni ta'riflaganda ham realiyalardan mohirona foydalangan: "*To'nni bisyor tor kiyar edi, andog'kim, bog' bog'laturda qornini ichiga tortib bog'latur edi, bog' bog'lag'ondin so'ng o'zini qo'ya bersa, bisyor bo'lur erdikim, bog'lari uzulur edi. Kiymakta va yemakta betakalluf edi, dastorini*

⁷¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966, 454-457.

⁷² Вайсбурд Е.М. Реалия как элемент страноведения. - Риз.Р. №3., - М., 1972

⁷³ Верещагин В.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - Москва, 1983.

⁷⁴ Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретическая курс. - Москва, 1978

⁷⁵ Томахин Г.Д. Реалия через американизмы. - Москва, 1982.

⁷⁶ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Издание третье. Исправленное. - Москва: Валент. 2006.

⁷⁷ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Издание третье. Исправленное. - Москва: Валент. 2006.

dastorpech chirmar edi. Ul zamonda dastorlar tamom chorpech edi, bechin chirmab, aloqa qo'yar edilar. Yezlar g'ayri devonda aksar mo'g'uliy bo'rk kiyar edi"⁷⁸.

Bunday tasvirlash orqali kitobxon o'sha davr mansabdorlarining kiyinish uslubi haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Parchada keltirilgan milliy hos so'zlarni birma-bir ko'rib chiqamiz: "To'n" — o'zbek xalqining ustki milliy kiyimi; avra astarli, uzun, yengli, tik yoqali, oldi ochiq, ichiga paxta solib qaviladigan erkaklar kiyimi. To'n-qadimiy kiyim turi; buni O'zbekiston hududida saqlangan devoriy rasmlardan, miniatyuralardagi tasvirlardan bilish mumkin. Qadimdan xon va amirlar tomonidan boy va amaldorlarga yaxshi xizmatlari evaziga, mehmonlar, elchilar, xorijiy mehmonlarga to'n kiydirilgan, bu odat hozirgi kunda ham saqlangan. Yana biri "bog" ya'ni belbog' realiyasiga quyidagicha ta'rif beriladi: Belbog', chorsi, qiyiqcha — belga bog'lanadigan to'rtburchak shakldagi mato, milliy kiyimning tarkibiy qismi⁷⁹. Turkistonda erkaklar kiyimi (to'n, yaktak va boshqalar) ustidan belga bog'lanadi, Gulli, gulsiz matolar (bo'z, las, shoyi, atlas va boshqalar)dan tayyorlanib kashta bilan bezatiladi. Belbog' bog'lash qadimdan mavjud bo'lgan, kishilar uchun zeb, milliy urf odat tusiga aylangan. Marosimlarda, jumladan to'yda kuyovga to'n kiydirib belbog' bog'lanadi. "Dastor"- salla, dastorpech- salla o'raydigan kishi⁸⁰. Salla — musulmon erkaklarning bosh kiyimi. Hukmdor, vazir, amaldorlarning unvoni va lavozimiga qarab sallaga qimmatbaho toshlar (gavhar, yoqut va boshqalar), ukpar ham taqilgan. Qadimda sallaning o'ramlar soni va o'ralish usuli, matosi diniy mazhablarni hamda kishilarning ijtimoiy mansubligini bildirgan. Bundan ko'rinadiki o'sha davr temuriy hukmdorlarining dastorlari "tamom chorpech" ya'ni, to'rt o'ramli bo'lgan ekan.

Tahlil va natijalar: Realialarga geografik ob'ektlarning nomlari, endemiklar (o'simlik va hayvonlarning nomlari) ham kiradi. "Boburnoma" matnida ham joy nomlari, ayrim o'sha mintaqaga xos o'simlik va hayvonlarning nomlari ham keltirilgan. Hatto o't-o'lan nomlarining nega bunday nomlanishiga ham o'z munosabatini bildiradi, ilmiy hulosalar chiqaradi. "Boburnoma" ni chuqur o'rgangan boburshunos olim Vahob Rahmon shunday ta'rif beradi: "Boburnoma"ni nabototga oid asar ham deyish mumkin. Muallif "Boburnoma"da Farg'onadan Hindistonga qadar yer, joy, tog', o'lkalarda o'sadigan daraxt, o'simlik, o't-o'lan, gullar haqida qimmatli ma'lumotlar berar ekan, ko'proq bu ma'lumotlar haritasi Afg'oniston, Pokiston va Hindistonga to'g'ri keladi⁸¹. Misollarda ko'radigan bo'lsak, quyidagicha ifodalangan: "Ba'zi kitoblarda bitibturlarkim, "yabrux, us-sanam" bu tog'lardadur, vale bu muddatta xech eshitilmadi. Bir giyoh, eshitildikim, Yettikentning tog'larida bo'lur, ul el "ayiq o'ti" derlar, mexrgiyoh, xosiyatliq, g'olibo mexrgiyohdur". (Boburnoma 36)

Tarjimalarda quyidagicha izohlangan.

Leyden-Erskin tarjimasida: "In many books it is related that the Yabruj us sannam grows on these hills; but now it is quite unknown. There is, however, a species of grass which is produced on the mountains of Bete-kend and the people of the country term aikoti, that is said to have the virtue of the mehergiyah". Bu tarjimada xos so'zlar o'zgarishsiz, tarjima tili harflari bilan ifodalangan va definition orqali tushuntirib ketilgan.

Beverij tarjimasida: "Some books write that the mandrake is found in these

⁷⁸ Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". – Toshkent: Sharq NMAK, 2002. – B.37

⁷⁹ O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

⁸⁰ "Boburnoma" uchun qisqacha izohli lug'at. Andijon, 2008 46-b

⁸¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". – Toshkent: Sharq NMAK, 2002. – B.33

mountains but for this long time past nothing has been heard of it. A plant called *Ayiq auti* and having the qualities of the mandrake (*mihr-giyah*), is heard of in *Yiti-kint*"; it seems to be the mandrake (*mihr-giyah*) the people there call by this name(i.e. *ayiq auti*).

V. Thackston tarjimasida: *"A plant in the Yeti Kent mountains, which the people there call ayiq oti, is claimed to have the properties of mandrake. It most likely is the mandrake, but they call it by the other name."*

Tarjimada ikkala tarjimon ham "*ayiq o'ti*"ga nisbatan "*mandrake*" so'zidan foydalangan. Tarjimon tarjima tilida qaysidir hususiyatlari o'xshash o'simlik nomini (*mandrake*-a poisonous plant that was once thought to have magic power) topgan bo'lishi mumkin, lekin u aynan o'zidek bo'lmaydi. *Ayiq o'ti* o'simligi ko'pyillik (*bazilari biryillik*) o'simlik bo'lib, tarkibida zaharli modda – *anemonol* bo'lganligi uchun, *ayiq o'ti* bor o'tloqlar hayvonlar uchun havfli. Quritilganda zaharsizlanadi. Odamlar dorivor *giyoh* sifatida foydalanishgan⁸².

Yana bir misol: *"Farg'ona viloyatining girdo-girdi tog'larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg'u yig'ochi bu tog'larda bo'lur, o'zga xech yerda bo'lmas. Tobulg'u bir yig'ochedur, po'sti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlarga qafas qilurlar, tarosh qilib tirgaz qilurlar, xeyli yaxshi yig'ochdur"*. (Boburnoma 36) O'simlikning ko'rinishi, foydalanish jihatlariga berilgan bunday aniq, lo'nda va muhim ma'lumot o'quvchini tasavvurini boyitish uchun xizmat qiladi. *Tobulg'u* daraxtining faqat *Farg'ona viloyatining* atrofidagi tog'larda o'sishi, boshqa joylarda bo'lmasligi haqidagi ta'rif bu so'zning o'sha hududga hos bo'lgan so'z ekanligiga ishora qiladi. Tarjimonlar ham buni to'g'ri anglab, hos so'z sifatida tarjima qilishgan.

Leyden-Erskin tarjimasida: *All around the country of Ferghana, among the mountains, there are excellent yaylak (or summer stations). The tabulghu wood is*

found here among the mountains and in no other country. The tabulghu, which has a red bark, is a wood of which they use as a walking-staves, whip-handles and bird-cages.(p.8) tarzida berilgan.

Beverij tarjimasida: *In the mountains round Farghana are excellent summerpastures*

(*yilaq*). *There, and nowhere else, the tabalghu grows,a tree (yighach) with red bark ; they make staves of it ; they make bird-cages of it ; they scrape it into arrows ; it is an excellent wood (yighach) and is carried as a rarity to distant places.(p.11)*

Faqatgina V. Thackston shimoliy yarimsharda o'suvchi dekorativ buta turi *Spiraeaga* qiyoslab, shu so'z bilan tarjima qilishi notog'ri deb hisoblaymiz.

V. Thackston tarjimasida: *In the mountains surrounding the province of Fergana are excellent summer pasturelands. Spiraea trees — with red bark — are found in these mountains and nowhere else. From them are made staffs, whip handles, bird cages, and arrows.(p.39)*

Badiiy asarlar tarjimasi uchun til bilishning o'zi kifoya qilmaydi, chunki har bir badiiy asar bir millat vakili tarafidan yoziladi va unda albatta milliylik bo'ladi. Shu milliy kolorit bilan bog'liq bo'lgan milliy xos so'zlar - realiyalar asar tilining ajralmas qismi bo'lib, ular yordamida yozuvchi qahramon obrazini yaratadi, xalqning milliy xususiyatini tasvirlab beradi. Realiyalar milliy taomlar, kiyim-kechaklar, milliy cholg'u asboblari, ro'zg'or anjomlari, nomlar, taxalluslar, shahar va qishloq sharoitlari tasviri, hayvon va o'simlik nomlari, tashkilotlar, diniy marosimlar va boshqa etnografik belgilarni bildiruvchi so'z va iboralar bo'lishi mumkin.

⁸² WWW.Wikipedia.org

Milliy xos soʻzlarni tarjima qilishda tarjimon avvalo obraz yaratilgan millatning tarixi, madaniyati, urf-odatlarini oʻrganishi kerak. Adabiy asarning umumiy sifatlari oʻsha yerliklarning xususiy-ijtimoiy hayot tarzida, sharoitida, kiyimi, urflari, koʻchalar-u shahari va boshqalarida namoyon boʻladi. Bularning

yigʻindisi asarning milliy xususiyatini tashkil etib, barchasi original asarda nutq vositalari orqali berilgan boʻladi. Ularning toʻgʻri tarjima qilinishi juda muhimdir.

“Boburnoma” matnidagi ushbu parchada *“Sulton Maxmudxon bir xujra solibtur, ul xujradin quyiroq ushbu togʻning tumshugʻida tarix toʻqquz yuz ikkida men bir ayvonlik, xujra soldim”*. (Boburnoma 35) Tarjimadan oldin eski oʻzbek tilidagi “Sulton” va “hujra” milliy soʻzlarini koʻrib chiqsak: “hujra –anʼanaviy oʻzbek meʼmorchiligidagi eng kichik xona; bir yoki bir necha kishiga moʻljallangan yotoqxona yoki darsxona”⁸³ boʻlsa, “Sulton”- musulmon davlatlari boshliqlarining unvoni. 10-asrda islom mamlakatlarida xukmdor Sulton deb yuritilgan. Shohlar, xonlar va ularning farzandlari ismiga Sulton soʻzi qoʻshib aytilgan. Asardagi milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi antroponimlar yaʼni Bobur tilga olgan tarixiy shaxslarning nomlari Boburona aniqlik bilan shaxslarni bir-biridan farqlash uchun kishilarning avlodi, mansabi, kasbiga ham aniqlik kiritilgan. Tarjimalarda quyidagicha ifodalangan:

V. Thackston tarjimasida: *“Sultan-Mahmud Khan built a pavilion. Farther down, on a spur of the same mountain, I had a porticoed pavilion built in 902”* (p.36)

Tarjimon hujra realiyasiga “pavilion” (a summer house or other decorative building used as a shelter in a park or large garden) soʻzini olib xato qilgan. Chunki yuqorida aytib oʻtganimizdek hujra bir kichik xona. Pavilion keng va katta uy maʼnosini beradi.

Beverij tarjimasida: *“SI. Mahmud Khan built a retreat (hajra) and lower down, on its shoulder, I, in 902AH. (1496AD.) built another, having a porch.”* Bu tarjimada “retreat” (a place you can go to that is quiet or safe) soʻzi tinch va xavfsiz joy maʼnosida orqali berilishi kitobxonga notogʻri tasavvur beradi.

Leyden-Erskin tarjimasida: *“Sultan Mahmud Khan built a small summer house, beneath which, on the shoulder of the hill in the year 902, I built a larger palace and colonnade”* tarzida ifodalangan. Bunday tarjimada ham oʻquvchiga yanglish maʼlumot berilgan boʻladi, chunki “palace” – keng, katta va hashamatli boʻlishini bilamiz. Lekin “Sulton” antroponimi transliteratsiya usulida toʻgʻri ifodalangan.

“Boburnoma” matnida ismlar bilan birga laqablar koʻp ishlatiladi. Laqablar esa shaxslarning xarakterlaridan tashqari, yashash joyi va sharoitlariga bogʻliq holda qoʻyilishi mumkin. Haqiqatdan ham boburona uslubda shaxslarning ismlari bilan birgalikda laqablar keltirilganligini, ular esa shu shaxsni biror qobiliyati jihatidan kim ekanligini koʻrsatib turadi⁸⁴.

Ushbu misolga eʼtibor qaratsak: “Yana bir Qanbar Ali edi, moʻgʻul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal salloqliq qilgʻon uchun Qanbar Ali salloh der edilar. Yunusxon

⁸³ WWW.Wikipedia.org

⁸⁴ Moʻminova M. Boburnoma matni tarjimalarida antroponim va toponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.fal.doc.diss.... Andijon, 2021 20-b

qoshida oftobachilik qildi, so'ngra bek bo'lub edi. Mening qoshimda xeyli ulug' roiyat topib edi. Ishga yetguncha ehtimomi yaxshi edi. Ishga yetgan mahalda qoltog'aylig'i bor edi. Purgo'y va parishongo'y edi. Muqarrardur har kimki ko'p aytur, parishon aytur. Havsalasi tor va tiyra mag'z kishi edi" (Boburnoma. 2002; 42). Muallif Qanbar Alining obrazi va xarakterini ta'riflashda, salloh (salloh -mol so'yuvchi, qassob) so'zini qo'shish orqali shaxs ota-bobolarining kasb-korlari nima ekanligini bildirish maqsadida uning ismiga shu laqabni qo'shib qo'yadi. Qanbar Aliga salloh deyish orqali bu laqab nima uchun qo'shilayotganligiga to'xtalib, uning otasini shu hunarga ega ekanligini ko'rsatib o'tadi. Bu ham bo'lsa muallif tasvirlash borasida qanchalik mahoratli ekanligidan darak beradi.

Xulosa. Shuning uchun Boburshunos olim Saidbek Hasanov Boburga bergan ta'rifida shunday deydi: " Tarixiy shahslarning qiyofalari va fazilatlarini yoritganda muallif ularga nisbatan haqqoniy munosabatda bo'lishga, ularni yashash tarzi va sharoitlaridan kelib chiqib, fe'l-atvorlarini eng muhim jihatlarini mumkin qadar aniq va ihsam iboralarda, lo'nda ifodalashga xizmat qiladi". (Boburnoma 2002,25-b)

Shuning uchun ham realiyalar tarjimasida tarjimon duch keladigan har qanday holat hal qilsa bo'ladigan, avvaldan belgilangan qoida mavjud emas. Tarjimon har bir kontekstdan kelib chiqib realiyalarni tarjima qilishga bel bog'lashi kerak bo'ladi. Zero har bir realiya tarjima va tarjimon uchun alohida bir muammodir.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". – Toshkent: Sharq NMAK, 2002. – B.37
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966, 454-457.
3. Вайсбурд Е.М.Реалия как элемент страноведения. – Риз.Р. №3., - М., 1972
4. Верещагин В.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – Москва, 1983.
5. Кунин А.В. Английская фразеология. Туоретическая курс. – Москва, 1978
6. Томахин Г.Д. Реалия через американизмы. – Москва, 1982.
7. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. Издание третье. Чернов Г.В. В вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе публицистики на английский язык. – Уч.записи МГПИИЯ. Вып 58. – 1958. С. 223.
8. Сапогова Л.И. О понятие реалия. Сб. №4. – М., 1990.
9. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский.- М., 1952.
10. Salomov G'. Maqol va idiomalar tarjimasasi. – Toshkent, 1964.;
11. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
12. Komilov N. Bu qadimiy san'at. – Toshkent: Adabiy meros, 2000
13. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. – Ташкент: Фан, 1980.
14. Otajonov N. Jaxongashta "Boburnoma" Toshkent, 1996
15. Xoshimova D. Boburnoma matnidagi tasviriy vositalarning ingliz tiliga tarjimalari tadqiqi. Dok. diss.... Toshkent, 2018
16. Sodiqov Z. Qadimgi turkiy realiyalar tarjimasasi. – Namangan, 2021. – 98 b.
17. Isayeva Sh.M. Yusuf Xos Xojib asarining ingliz va rus tilidagi tarjimalarida ekvivalent bo'lmagan leksikaning lingvomadaniy jihatlarini: Filol. fan. fals. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2022.

O'ZBEK TILI DIALEKTAL KORPUSINI YARATISHNING LISONIY OMILLARI

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsent v.b Rustamova Zulfiya
Xolmirzayevna

Annotatsiya: Hozirgi kunda, O'zbek tilini mufuzini ko'tarishga juda katta e'tibor berilmoqda. Chunki, o'z yurtida yashab turib o'z tilini bilmaslik bu juda katta sharmandagarchilikdir. O'zbek tilini rivojlantirish uchun bizga uni tub ahamiyatini bilish kerak bo'ladi. Ushbu maqola, dialektal korpus korpus lingvistikasining o'rganish ob'ekti sifatidani yoritib beradi.

Kalit so'zlar: Dialektal korpus, tilshunoslik, lingvistik omillar, korpus nazariyasi, lingvistik matnlar.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СОЗДАНИЯ ДИАЛЕКТНОГО КОРПУСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низоми, и.о доцент
Рустамова Зулфия Холмирзаева

Аннотация. В настоящее время большое внимание уделяется повышению престижа узбекского языка. Потому что не знать своего языка, живя в своей стране, это большой позор. Чтобы развивать узбекский язык, нам необходимо знать его фундаментальное значение. В данной статье рассматривается диалектный корпус как объект изучения корпусной лингвистики.

Ключевые слова: диалектный корпус, лингвистика, лингвистические факторы, корпусная теория, лингвистические тексты.

LINGUISTIC FACTORS OF CREATING THE DIALECT CORUS OF THE UZBEK LANGUAGE

Tashkent State Pedagogical University named after Nizomi, docent
Rustamova Zulfiya Xolmirzayevna

Abstract: Nowadays, great attention is paid to raising the prestige of the Uzbek language. Because not knowing one's own language while living in one's own country is a great shame. In order to develop the Uzbek language, we need to know its fundamental importance. This article highlights the dialectal corpus as an object of study in corpus linguistics.

Key words: Dialectal corpus, linguistics, linguistic factors, corpus theory, linguistic texts.

Kirish

O'zbek tili shevalarining asosiy xususiyatlarini yaxshi bilish o'qituvchilar, ayniqsa ona tili o'qituvchisi uchun juda zarur. Hozirgi kunda sheva xususiyatlari adabiy til ta'sirida juda tez birlashib, tekislanib borayotganiga qaramay, bu xususiyatlar faqat qishloqlarda emas, balki shaharlarda ham ma'lum darajada saqlanib turibdi. Shu sababli o'quvchilar nutqida ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari yozuvida uchraydigan xatolar sheva ta'sirida sodir bo'lmoqaa. Shuning uchun o'qituvchilar, ayniqsa ona tili o'qituvchisi, o'zbek adabiy tili me'yorlarini yaxshi bilishi, bu me'yorlarni o'quvchilarga o'rgatishi ularning yozma va og'zaki nutq madaniyatini o'stirish ustida tinimsiz mashg'ulot olib borishi zarur. Ma'lumki, hozirgi zamon o'zbek adabiy tili hozirgi bosqichga qadar uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Ular urug'-urug',

qabilaqabila bo'lib hayot kechirganlaridan so'ng, asta-sekin elat, xalq bo'lib tashkil topdi. Shunga qarab ularning tillari ham turli taraqqiyot yo'llarini boshdan kechirdi va o'zgarib, mukammalashib, takomillashib, taraqqiy qilib keldi. Ana shu tilning taraqqiyoti, ularning tarkibi va guruhlarga bo'linishi qadimgi davrlardan oq olimlar diqqat-e'tiborida bo'lgan. Masalan. Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit-turk» nomli asarida keng hududda hayot kechirgan urug'qabila va ular tillarning bir-biriga bo'lgan munosabatini, ularning tillardagi yaqinlik va farqlarni differentsatsiya (ajralish) va integratsiya (qo'shilish) kabi masalalarni aniqlagan.

Adabiotlar tahlili

60-yillar o'zbek dialektologiyasi taraqqiyotida muhim o'rin tutgan, ko'plab dialektologik kadrlar yetishtirib bergan Rossiya va O'zbekiston Fanlar Akademiyasining muxbir a'zosi A.K. Borovkovdir. U faqat o'zbek dialektologiyasida emas, umuman, o'zbek tilshunosligi fanining taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Chunki o'zbek tilshunosligining hamma sohalari bo'yicha chuqur ilmiy asosga qurilgan asarlar yaratdi. Olim o'zbek dialektologiyasining ulkan mutaxassisi sifatida ko'pgina asarlar yaratdi, o'zbek shevalarini tasnif qildi. Uning sof dialektologik asarlariga «Voprosnik dlya sobiraniya materialov po uzbekskom govoram», «K xarakteristike uzbekskix «umlautn» ili «uygurizovann1x»govorov», «Voprosn klassifikatsii uzbekskix govorov», «Uzbekskoye govort Namanganskoy oblasti» kabilarni kiritish mumkin. Mazkur ishlarda olim o'zbek shevalarining g'oyat xilma-xilligini, ularni tasnif qilish m asalalarini yoritdi. «Voprosnik dlya sobiraniya materialov po uzbekskim govoram» da esa birinchi tajriba sifatida savol-javoblardan iborat anketa usulini qo'llab ko'rdi. Bu bilan olim o'zbek shevalarini lingvo-geografik usulda o'rganish ishiga ham asos qo'ydi. A.K. Borovkov o'z qarashlarida o'rta o'zbek dialekti vakillari bilan qipchoqlahjasi vakillarining qadimgi vaqtlardayoq aralashuvi jarayoni o'tganiga ishora qiladi. 30 yillardan boshlab professorlar YE.D. Polivanov, G'ozi Olim, K.K. Yudaxin, A.K. Borovkov bilan birga o'zbek shevalarini o'rganishda juda katta ish larni bajarish gan. Rossiya P yedagogika F anlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor V.V. Reshetovdir. V.V. Reshetov olib borgan ilmiy dialektologik tadqiqotlar Vatan urushidan keyingi davrning xarakterli xususiyatlaridan bo'lib, ko'plab dialektologik kadrlarni tayyorladi. V.V. Reshetov xilma-xil o'zbek shevalarining fonetik, morfologik hamda leksik xususiyatlarini yoritadigan ishlarini Ikkinchi jahon urushi arafalarida boshlagan edi. Uning «Nekotorne zamechaniya po konsonantizmu i morfologii margelanskogo govore uzbekskogo yazmka», «K voprosu o termine «Kurama» i o «kuraminax», «Klassifikatsiya uzbekskix govorov Angrenskoy dolinn», «K voprosu ob izuchenii uzbekskix narodn1x govorov», «O dialektnoy osnove uzbekskogo literaturnogo yazika», «Kuraminskiye govorn Tashkentskoy oblasti». Foneticheskaya i morfologicheskaya sistema», «O Namanganskom govore uzbekskogo yazja», «Sostoyaniye i zadachi uzbekskoy dialektologii», «O d i al yek to l o gi ch yesk o m atlase u zb yekskogo yazj a" , «O'zbek dialektologiyasi», «O'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi», «O'zbek shevalarining tasnifi» kabi bir qancha asarlarida o'zbek dialektologiyasining taraqqiyotiga xos xususiyatlarni yoritdi.

tahlil va natijalar

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatiari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mojallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari

belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

O'rganilayotgan til yoki shevalarining aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan interferentsiyasi natijalarini talqin qilish.

Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda shevalari bilan kesishgan. Shevalar kesishgan joyda har ikkala til shevalariga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo boladi. Ijtimoiy omillarni hisobga olish. Interferentsiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferentsiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'ndagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'lanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferentsiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zni izohsiz ishlatib ketsalar, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan: - dialogik nutqdagi dialektal so'z nuallif gapida reallashtiriladi: - Buvijon, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan (Farg'ona tong otguncha).

O'zbek korpus lingvistikasida shevalar korpusini belgilash bir qadar murakkab jarayonlardan biridir. O'zbek tili agglutinativ tillar guruhiga kirishi bilan dialektal korpusning tuzilish orqali korpus tuzilish kerak deb hisoblasak, boy milliy madaniyatga ega yashash tarzi, tarix va an'anaga egaligi bilan mavzuviy metarazmetkilangan shevalar korpusi tuzilish birinchi planga chiqishi tabiiy. Bunda, albatta, dunyoda hozirda foydalanilayotgan dialektal korpuslarga yondashgan holda ish olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Olimning bevosita rahbarligida dialektologik kadrlardan fan doktorlari yetishib chiqdi. V.V. Reshetov yozgan ilmiy-dialektologik asarlar o'zbek tilining ikki yirik va yetakchi komponenti: qorluqchigil-uyg'ur va qipchoq lahjasini yoritishga bag'ishlangan bo'lib, mazkur lahjalarning taraqqiyotiga doir original fikrlarni olg'a suradi. V.V. Reshetov o'z asarlarida o'zbek tili dialektal komponentlarining o'zaro munosabatiga ma'lum darajada e'tibor bilan qaraydi. Xullas, o'zbek dialektologiyasining Ikkinchi jahon urushidan keyingi davr taraqqiyotining butun yo'nalishi V.V. Reshetov faoliyati bilan chambarchas bog'langandir.

Xulosa

Yuqorida berilgan ma'lumotlardan xulosa qiladigan, o'zbek tilini ahamiyatini oshirish uchun biz ko'proq mehnat qilishimiz va o'z tilimizni yanada mukammal o'rganishimiz kerak. Buning uchun esa dialektal korpus haqida ko'proq ma'lumot bilishimiz va o'rganishimiz kerak ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. <file:///C:/Users/borajabboyev/Downloads/xolova-m.-dialektal-korpusning-fonetik-metarazmetkasi-haqida-ayrim-qaydlash.pdf>

2. https://www.researchgate.net/profile/Shahlo-Khamroeva/publication/344323625_Korpus_lingvistikasi_atamalari_lugati/links/5f679c44a6fdcc008631c6a0/Korpus-lingvistikasi-atamalari-lugati.pdf
3. <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2020/03/zamonaviy-lingvistik-korpuslarning-kompyuter-modellari-1.pdf>
4. <file:///C:/Users/borajabboyev/Downloads/xolova-m.-dialektal-korpusning-fonetik-metarazmetkasi-haqida-ayrim-qaydlash.pdf>

FRAZEOLOGIK QURSHOV VA FRAZEOLOGIK MARKAZ

Ganiyeva Shodiya Azizovna, Qo'qon davlat pedagogika
instituti doktoranti
ganiyevaphd@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada frazeologik birliklarning boshqa lingvistik birliklar bilan o'zaro sintagmatik munosabati, ularning birikish xossasi, frazeologik qurshov va frazeologik markazning o'ziga xos xususiyatlari, qurshov hosil qiluvchi so'zning grammatik va semantik funksiyasini belgilash masalalari yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** sintagmatik munosabat, frazeologik qurshov, frazeologik markaz, grammatik funksiya, semantik funksiya, gomogen, geterogen, frazeologik kontekst, valentlik, sintaktik pozitsiya.*

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЕ КОНТЕКСТ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЦЕНТР

Ганиева Шодия Азизовна, докторант Кокандского государственного педагогического
института

***Аннотация.** В статье описываются синтагматические отношения фразеологических единиц с другими языковыми единицами, их сочетательные свойства, особенности фразеологического контекста и фразеологического центра, а также вопросы определения грамматической и смысловой функции слова, образующего контекста.*

***Ключевые слова:** синтагматическая связь, фразеологическая контекст, фразеологический центр, грамматическая функция, семантическая функция, гомогенный, гетерогенный, фразеологический контекст, валентность, синтаксическая позиция.*

PHRASEOLOGICAL CONTEXT AND PHRASEOLOGICAL CENTRE

Ganieva Shodiya Azizovna, Doctoral student of Kokand State Pedagogical Institute

***Annotation.** The article describes the syntagmatic relations of phraseological units with other language units, properties of their combination, the peculiarities of a phraseological context and a phraseological centre, as well as the issues of determining the grammatical and semantic function of a word that forms the context.*

***Key words:** syntagmatic relation, phraseological context, phraseological centre, grammatical function, semantic function, homogeneous, heterogeneous, phraseological context, valence, syntactic position.*

Kirish

Frazeologik birliklar ham til sistemasida o'zining ifoda imkoniyatlari bilan farqlanuvchi lisoniy birlik sifatida o'rin tutadi. Frazeologizmlar garchi so'z birikmalari, jumlagina yaqin tursada, ma'no xususiyatlariga ko'ra lug'aviy ma'noli birliklar, leksemalar bilan "tayyorlik" semasi orqali umumiylikni hosil qiladi, chunki frazeologik birliklar ham tilda umumiy, imkoniyat sifatida turuvchi emik birlik sanaladi. Leksik birliklar singari frazeologizmlar ham bir-biridan ajralgan holda mavjud emas. Ular ham boshqa lingvistik birliklar bilan munosabatda bo'lib, muayyan sistemani hosil qiladi. Frazeologik birliklar ham boshqa til birliklari kabi til sistemasida paradigmatic va sintagmatic munosabatga kirishadi. Frazeologizmlarning ma'lum bir umumiy ma'no asosida muayyan guruhlariga birlashishi frazeologik paradigmamni hosil qiladi va mazkur paradigma a'zolari o'zaro paradigmatic munosabatda bo'ladi. Shuningdek, ular leksemalar bilan o'zaro bog'lanishi natijasida sintagmatic munosabatga kirishadi.

Adabiyotlar tahlili

Hozirgi kunda frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari tadqiqiga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar bo'yicha jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, Germaniya, AQSH, Polsha, Rossiya, Ukraina, shuningdek, yurtimizda ham bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur izlanishlar natijasida frazeologik birliklar, ularning semantikasi, lingvoadaniy va kognitiv xususiyatlari, frazeologik birliklar va so'zning ko'chma ma'nosi o'rtasidagi munosabatlar hamda idiomalar, somatik frazeologizmlar semantikasining kognitiv aspektlari, *frazeologizmlar va barqaror birliklar*, frazeologizmlarni assotsiativ, kognitiv aspektda tadqiq etish muammolari, frazeologizmlarning shakl va ma'no munosabatlari, frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlari, ularning shakllanishi muammolari ilmiy asoslangan.

Frazeologiya tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida o'tgan asrning 40-yillarida maydonga keldi. Frazeologiya nazariyasining rivojida Sh.Balli, Y.D.Polivanov, L.A.Bulaxovskiy, V.V.Vinogradovlarning, turkiyshunoslikda S.K.Kenesbayev, S.N.Muratov kabi tilshunoslarning alohida xizmatlari bor. O'zbek frazeologiyasining nazariy masalalari bo'yicha dastlab Y.D.Polivanov[1,24], keyinchalik Sh.Rahmatullayev, B.Yo'ldoshev, Abdimurod Mamatov, Abdug'afur Mamatov, A.Isayev, A.Rafiyev, Q.Hakimov, Sh.Usmonova, K.Bozorboyev, B.Jo'rayeva, Sh.Abdullayev, Sh.Almamatova, M.Vafojeva va boshqa qator tilshunoslarning asarlari maydonga keldi [2;3;4;5;6;7;8;9;10;11;12;13;14].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqola mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, differensial-semantik va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Leksik birliklar singari frazeologizmlar ham bir-biridan ajralgan holda mavjud emas. Ular ham boshqa lisoniy birliklar bilan munosabatda bo'lib, muayyan sistemani hosil qiladi. Frazeologik birliklar ham boshqa til birliklari kabi til sistemasida paradigmatic va sintagmatic munosabatga kirishadi. Frazeologizmlarning ma'lum bir umumiy ma'no asosida muayyan guruhlariga birlashishi frazeologik paradigmamni hosil qiladi va bu a'zolar o'zaro paradigmatic munosabatda bo'ladi.

Frazeologizmlarning boshqa lingvistik birliklar bilan bog'lanish imkoniyati va bu imkoniyatning yuzaga chiqishi ularning sintagmatic munosabatini tashkil etadi. Boshqacha

aytganda, frazeologizmning boshqa lingvistik birliklar bilan birikuvining jami uning birikish xossasini tashkil qiladi.

V.P.Jukovning fikricha, paradigmatic qatorga gomogen, bir jinsli lingvistik birliklar birlashadi. Masalan, frazeologizm bilan frazeologizm paradigmatic munosabatda bo'ladi. Bu jihatdan frazeologik sintagmatik munosabat munosabatga kirishayotgan a'zolarining geterogenligi bilan frazeologik paradigmatic munosabatlardan farq qiladi. Frazeologik sintagmatik munosabat frazeologizmlarning so'z (leksema) bilan munosabatidir [15,115]. Masalan: *Shu-shu bo'ldi-yu, Tillayevning unga ixlosi oshib ketdi* (S.Ahmad. «Qoplon»). Mazkur parchada *ixlosi oshmoq* frazeologizmi to'ldiruvchi pozitsiyasida kelgan *unga* olmoshi, aniqlovchi pozitsiyasida kelgan *Tillayevning* atoli oti va hol pozitsiyasida kelgan *shu-shu bo'ldi-yu* ifodalari bilan sintaktik qurshovni, frazeologik-sintagmatik munosabatni hosil qiladi. Shuningdek: *O'g'ling mening o'g'limdan oldin yurishga yuragi dov bermadi* (T.Murod. «Yulduzlar mangu yonadi»). Berilgan misolda *yuragi dov bermaq* frazeologizmi to'ldiruvchi pozitsiyasidagi *mening o'g'limdan oldin yurishga* birikmasi bilan hamda aniqlovchi pozitsiyasida kelgan *o'g'ling(ning)* so'zlari bilan sintaktik qurshovni hosil qilib, frazeologik kontekstni shakllantirmoqda.

Frazeologik qurshovda frazeologik ma'no yorqinlashadi. Unda frazeologizm bilan munosabatda bo'lgan so'z frazeologizm ma'nosini ochish uchun xizmat qiladi. Masalan, *ularga sichqonning ini ming tanga bo'ldi* frazeologik qurshovida *ularga* so'zi qurshov hosil qilish, ya'ni kontekst yaratish funksiyasini bajaradi.

Professor Sh.Rahmatullayev frazeologizmlarning sintaktik qurshovi haqida fikr yuritib shunday yozadi: «Frazeologizmning biror sintaktik qurshovga ega bo'lishi uning turkumiga, ichki sintaktik qurilishiga, fe'l frazeologizmlarda fe'l so'z-komponentning boshqaruviga va bu boshqaruvning frazeologizm tarkibida reallashgan yoki reallashmaganligiga, ot komponent tarkibida qatnashadigan egalik affiksiga bog'liq»[3,12].

Rais gapida mahkam turib oldi (S.Ahmad. «Sobiq») parchasida *gapida turmoq* frazeologik birligi ishtirok etgan. Bu o'rinda *mahkam* leksemasi frazeologizm tarkibidagi «mustahkamlik» semasini kuchaytirish uchun xizmat qilyapti.

Frazeologik qurshovni hosil qiluvchi so'z bilan frazeologizm munosabatida qurshov hosil qiluvchi so'z pozitsion-grammatik funksiya ham bajaradi. Demak, qurshov strukturasi qurshov hosil qiluvchi so'zning grammatik va semantik funksiyasini belgilash hamda shu asosda frazeologik qurshov modelini yaratish mumkin bo'ladi.

Bu nuqtai nazardan qurshov subyektli, obyektli va relyativ (holli) bo'lishi mumkin. Subyektli qurshovda subyekt turli xil sintaktik pozitsiyada keladi. Qurshov hosil qiluvchi so'zning shunday sintaktik pozitsiyalari ham frazeologizm talabi bilan belgilanadi: *Nizom! – deb Humoyun uning otini yoqtirib takrorladi. – Bu daryo ichida ikkovimiz dunyoga qaytadan kelganday bo'ldik* (P.Qodirov. «Avlodlar dovoni»).

Frazeologik qurshovda frazeologik birliklarning kategorial ma'nolari, qaysi so'z turkumiga mansubligini bildiruvchi ma'no ham katta ahamiyatga ega. Masalan, fe'l frazeologizmlar bir qator valent imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, qurshov hosil qiluvchi so'zning qaysi grammatik shaklda kelishi frazeologizmning kategorial ma'nosi bilan bog'lanadi. Jumladan, *qovog'idan qor yog'adi* frazeologizmi qurshov hosil qiluvchi so'zning subyekt bo'lishini va bu subyektning qaratqich kelishigida kelishini talab qiladi. Shunga ko'ra, uning modeli $LS_{ning} + Fp$ tarzida belgilanishi mumkin. Shuningdek, *chehrasi ochilmoq, yuzidan nur yog'ilmoq* singari frazeologizmlar ham ana shu modelning manifestantlari sanaladi.

Ta'kidlash zarurki, frazeologik qurshov frazeologizmlarning grammatik shakli va ular tarkibidagi komponentlarning joylashish o'ri bilan ham uzviy bog'liqdir. Masalan *bosh qo'shmoq* frazemasi turlicha ko'rsatkichlarni talab qiladi:

bosh qo'shdim - *men*

bosh qo'shding - *sen*

bosh qo'shdi - *u*

Ko'rinadiki, mazkur frazeologizmning subyekt valentligiga uning tarkibidagi shaxs-son ko'rsatkichlari ishora qilyapti.

Ayrim hollarda frazema ma'nolarining o'zgarishida grammatik ko'rsatkichlarning o'ziga xos o'ri bor. O'zbek tilshunosligida «bir til birligi doirasida yuzaga chiquvchi» ziddiyat – enantiosemiya hodisasi yuzasidan tadqiqot olib borgan professor N.Mahmudov va Y.Odilovlar frazeologik enantiosemiya borasida ham maxsus fikr yuritir ekanlar, quyidagilarni qayd etadilar: «Fazeologik enantiosemiya ma'lum bir frazeologizmning sintaktik qurshoviga ko'ra ham yuzaga keladi. Bu tur enantiosemiyada frazeologizmga boshqaruv yo'li bilan bog'langan so'zda tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarining almashinishi muhim. Masalan, hozirgi o'zbek tilidagi *yuz burmoq* frazeologizmining «kishiga nisbatan yuzini teskari tomonga qaratmoq» va «kishiga yuzini qaratmoq» ma'nolari o'rtasida ham enantiosemiya bor»[16,121].

Sh.Rahmatullayev frazemalarning grammatik qurilishi borasida fikr yuritir ekan, frazeologik birliklarga xos ayrim ramziy belgilarni ifodalashda frazemalarning leksik-grammatik tarkibini ham asos qilib oladi. Jumladan, «*ko'z(i)ni och* frazemasining leksik-grammatik tarkibi va sintaktik qurilishini quyidagicha yozib ko'rsatish mumkin: $\{[ko'z + (S) + (N) + Kt] X [och-]\}$ -Bu frazemani, masalan, payt hollovchisi vazifasida ishlatish uchun unga bo'lishli shakl yasovchisi, -*gan* sifat-dosh shakli yasovchisi, -*lari* nisbatlovchisi, (-dan) *keyin* ko'makchisi qo'shiladi»[17,163].

Bu o'rinda frazemalarning leksik-grammatik tarkibi asos qilib olinadi. Ikkinchi tomondan, frazeologizmning bir butunligi masalasiga ham e'tibor qaratish zarur. Fazeologizmga asos bo'lgan komponentlarning grammatik ko'rsatkichlari bir butun frazeologizm uchun polifunksional sanaladi, chunki bunday ko'rsatkichlar frazeologizm ichidagina amal qiladi. Bizning nazarimizda, frazeologik model sifatida frazeologizm bilan boshqa lug'aviy birliklarning birikish imkoniyatlari ham nazarda tutilmog'i zarur.

Xulosa

Leksik-fazeologik kontekst so'z bilan frazeologizm orasidagi sintagmatik munosabat asosida hosil bo'ladi. Fazeologik birliklar komponentlari deaktualizatsiyalashganligi tufayli ular mustaqil qo'llanish xususiyatini yo'qotishi natijasida kontekst qismi sanalmaydi. Fazeologizm bilan struktur va semantik bog'liq bo'lgan so'z frazeologik qurshovni hosil qiladi.

Fazeologizmlarning sintagmatik munosabatida frazeologik qurshov tushunchasi muhim o'rin egallaydi. Fazeologik qurshov hisobiga frazeologik ma'no bilan leksik ma'no hamkorligi maydonga keladi va bu hamkorlik ularni modellashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Demak, frazeologizm tarkibidagi komponentlarning o'zaro sintagmatik munosabati emas, balki frazeologizm bilan boshqa leksemalarning sintagmatik munosabati frazeologik qurshovni ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. Ёўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Муҳаррир, 2013.

2. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1976.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
4. Рафиев А. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг структурал-функционал хусусиятлари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1982.
5. Маматов А.Э Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991.
6. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993.
7. Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994.
8. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фанл. докт.... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент: Университет, 1992.
10. Усманова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.
11. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол. фанл. номз.. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006.
12. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол. фанл. номз.. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2001.
13. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008.
14. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009.
15. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М.: Просвещение, 1978.
16. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. Тошкент: Академнашр, 2014.
17. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Иккинчи китоб. Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.

ERGASH GAPLI QO'SHPREDIKATIV BIRLIKLAR SINERGETIK TIZIM SIFATIDA

Teshaboev Dilmurod Raxmadjonovich, Farg'ona davlat universiteti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada ergash gapli qo'shpredikativ birliklar va ularning tarkibiy xususiyatlari, ergash gapli qo'shpredikativ birliklarga sinergetik paradigma sifatida yondashish va ularga bag'ishlangan tadqiqotlar, sinergetik paradigmada ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning o'ziga xos xususiy belgisi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, ergash gapli qo'shpredikativ birlik, bosh predikativ birlik, ergash predikativ birlik, sinergetik paradigma, o'z-o'zini tashkillashtiruvchi tizim, bifuraksiya hodisasi, fluktuatsiya hodisasi

ДВУПРЕДИКАТИВНАЯ ЕДИНИЦА В ПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ КАК СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Тешабоев Дилмурод Рахмаджонович, Ферганский государственный
университет, Доктор философии по филологическим наукам, доцент

Аннотация: В данной статье рассматриваются подчиненные предложения с двупредикативными единицами и их структурные особенности, подходы к двупредикативным единицам как синергетическая парадигма и посвященные им исследования, особенности подчиненных предложений с двупредикативными единицами в синергетической парадигме.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, двупредикативная с подчинённым предложением, главная предикативная единица, придаточная предикативная единица, синергетическая парадигма, самоорганизующаяся система, явление бифуркации, явление флуктуации

DOUBLE PREDICATIVE UNIT IN SUB-SENTENCES AS A SYNERGETIC SYSTEM

Teshaboyev Dilmurod Rahmadjonovich, Fergana state university, Doctor of Philosophy
(PhD) in Philology, associate professor

Annotation: This article discusses subordinate sentences with two predicative units and their structural features, approaches to two predicative units as a synergistic paradigm and studies devoted to them, features of subordinate sentences with two predicative units in the synergetic paradigm.

Keywords: compound sentence, two-predicative with a subordinate clause, main predicative unit, subordinate predicative unit, synergetic paradigm, self-organizing system, bifurcation phenomenon, fluctuation phenomenon

Kirish

Rivojlanib borayotgan davrda ko'p qirrali, murakkab, tobora globallashib borayotgan muammolarni hal qilish yangicha tafakkur tarzini talab etmoqda. Bu esa mavjud zamonaviy murakkab muammolar yechimini aniqlashda ilmiy bilimlar sintezi, ularning sinergetik tizim sifatida o'rganishni, sinergetik evolyutsion paradigma asosida tahlil qilishni taqazo etadi. Bu paradigmaga ko'ra, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar oddiy tizim emas, balki boshqa til

birliklari kabi lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida o'z-o'zini tashkil etuvchi, o'zidagi keng funksional imkoniyatlari bilan turli shaklda namoyon bo'lish va qayta namoyon bo'lishlarni yuzaga chiqaruvchi til hodisasidir.

Adabiyotlar tahlili

Qo'shpredikativ birliklarni o'z-o'zini tashkillashtiruvchi tizim sifatida tadqiq etar ekanmiz, xususan, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar bifuraksiya nuqtalari va "evolyusion va inevoluyusion"[6] jarayonlardan iborat bo'lgan yo'lni bosib o'tuvchi murakkab tizim hisoblanadi.

Barcha lisoniy hodisalarni qamrab oluvchi tildagi o'z-o'zini tashkillashtirish jarayoni bir qancha muhim belgilarni o'z ichiga olgan omillarni o'rganish bilan amalga oshirishni taqozo etadi. Bunda geografik-makon omili, xronologik-zamon, vaqt o'qi omili, sotsiologik omil – ijtimoiy muhit, madaniyat, din, millat, yosh kabi omillarni e'tiborga olish zarur.

Tildagi o'z-o'zini tashkillashtirish jarayoni geografik, xronologik va sotsiologik omil deb ataluvchi muhim omillar ta'sirida yuz beradi. Til sistemasidagi tartib parametri nisbiydir. Bu haqida G.Xaken: – *"Til – jamiyat tizimida tartib parametri odamlar hisoblanadi, chunki odamlar o'sha tilning vakillari sanaladi, odamlar tilni o'rganadi, uni mukammallashtiradi va boshqa avlodlarga etkazadi. Individuum – jamiyat tizimida esa tartib parametri til hisoblanadi, chunki til shaxs va jamiyat o'rtasida o'ziga xos "oltin ko'pri" vazifasini bajaradi"*[11] – deb yozadi.

Olib borilgan tadqiqotlardan shuni ko'rish mumkinki, murakkab til birligi hisoblanuvchi qo'shpredikativ birliklar ham tabiat hodisalari kabi o'z-o'zini tashkillashtiruvchi, muayyan tartibda yangi strukturalarni o'zida namoyon qiluvchi, sinergetik paradigma asosida rivojlanib boradigan murakkab tizim hisoblanadi. Buni qo'shpredikativ birliklarning sintaktik qurilishidagi o'zgarishlar, bir holatdan boshqa bir holatga o'tishdagi sifat bosqichiga tomon siljishlar, ichqi va tashqi ta'sirlar natijasida qo'shpredikativ birliklar, xususan, ergash gapli qo'shpredikativ birliklardagi turli belgilarning paydo bo'lgani va bo'layotgani tasdiqlaydi. Tilda sodir bo'lgan va sodir bo'layotgan o'zgarishlar, E.Sepirning fikricha, tilning ichki strukturasi bilan aloqador bo'lgan qandaydir mexanizm bilan boshqariladi[10]. E.Sepirga ko'ra, tildagi sinergetik paradigma – bu inson organizmidagi genetik dastur kabi tilning harakati va hayotining tub mohiyati bo'lgan "dreyf" dir.

Tadqiqot metodologiyasi

Ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning nazariy muammolarini aniqlash va ularni tahlil qilish jarayonida tasniflash, sinxron-tasviriy, tavsifiy, uzviy-komponent tahlil, oppozitiv, qiyosiy, transformatsiya, germeneytik va semantik-tavsifiy usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Ergash gapli qo'shpredikativ birliklar tizimida sinergetik paradigmaning namoyon bo'lishini quyidagicha asoslash mumkin:

I. Ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning muntazam ravishda ochiq bo'lishi, paradigma a'zolarining o'zaro ta'sirlashib turishi sinergetik paradigmaning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Ergash gapli qo'shpredikativ birliklar ham boshqa til hodisalari kabi ochiq sistema sifatida jamiyatda uzluksiz ravishda o'zaro ta'sirlashuv natijasida rivoj topadi, yangi-yangi til strukturalarini yaratadi. Bu esa ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning sinergetik paradigma talablariga to'la mos kelganligini ko'rsatadi.

Tadqiq qilinayotgan qo'shpredikativ birliklar tarixiy taraqqiyot jarayonida o'zida mavjud bo'lgan belgilarni yo'qotishi, yangicha xususiyatlarga ega bo'lishi, buning natijada oldingi holatidan farqlanuvchi, yangi va yangi belgilarga ega bo'lgan strukturalar hosil bo'lishi mumkin.

G'.Abdurahmonov va Sh.Shukurovlarning "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: morfologiya va sintaksis" deb nomlangan asarida ergash gapli qo'shma gaplar[1] deb talqin qilingan ba'zi murakkab tuzilmalar bugungi kun o'zbek tilshunosligida o'z holatini boshqa bir holatga o'zgartirgan, ulardagi tartib tartibsizlashgan, ya'ni ular ergash gapli qo'shpredikativ birlikdan kengaygan aniqlovchi yoki kengaygan holli birikmali monopredikativ birlikka aylangan:

-*mis*, -*ma* o'tgan va hozirgi zamon sifatdosh shaklli birikmalar aniqlovchi ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni hosil qilishdagi belgisini yo'qotib, shaxs va narsaning turli belgisini bildiruvchi aniqlovchili so'z birikmasiga o'zgartirgan.

Tinasining o'g'li turadigan Bangilak tog'igacha quvladik. "To'nyuquq" bitiktoshi

Bosh kelishik shaklidagi sifatdoshli birikmalar o'zidagi aniqlovchi ergash gapli qo'shpredikativ birlikni hosil qilishdagi holatini shaxs va narsaning turli belgisini bildiruvchi aniqlovchili so'z birikmasiga o'zgartirgan.

Makka achilduq kun bo'ldi. "Tafsir"

-*da* shaklli sifatdosh birikmalar payt ergash gapli qo'shpredikativ birlik va kesim ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni hosil qilishdagi belgisini kesimdan anglashilgan harakat-holatning payt mazmunini bildiruvchi kengaygan so'z birikmalariga o'zgartirgan.

Tepada ko'k osmon, pastda qora er yaratilgandan keyin, ikkisining orasida odam o'g'lonlari yaratildi. "Kultegin" bitiktoshi

-*dan* shaklli sifatdosh birikmalar payt yoki sabab ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni hosil qilishdagi belgisini kesimdan anglashilgan harakat-holatning payt, sabab mazmunini bildiruvchi kengaygan so'z birikmalariga o'zgartirgan.

Qora xalqning tili kelmasligidan "qof"ni "jim" o'qiydurur. "Shajarayi tarokima"

Sifatdosh shakllaridan keyin kelgan uchun sof ko'makchisi sabab ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni hosil qilishdagi belgisini kesimdan anglashilgan harakat-holatning sabab mazmunini bildirgan kengaygan birikmaga o'zgartirgan.

1. *Tangri yorlaqagani uchun... hoqon bo'ldim "Kultegin" bitiktoshi*, 2. *Yozlar chibini ko'p bolur uchun bu olkaga kam kelurlar "Boburnoma"*

So'ng, *so'ngra*, *keyin* vazifadosh ko'makchili birikmalar sabab mazmunidagi ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni hosil qilishdagi belgisini payt mazmuni ifodalangan kengaygan birikmaga o'zgartirgan.

Mening volidalarim va ko'ch va urug'larim men Andijondan chiqqanimdan so'ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bilan O'ratepaga kelib edilar. "Boburnoma"

-*a*, -*y*, -*b*, -*ib*, -*gach*, -*guncha*, -*gali* ravishdosh konstruksiyali birliklarning ergash predikativ birlik belgisini yo'qotishi, ularning kesimga nisbatan tarz, payt, shart, sabab, natija mazmunini ifodalovchi tobe taksis birlikka aylanishi ravishdosh oborotli ergash gapli qo'shpredikativ birliklardagi xaotik belgi hisoblanadi.

Qo'shpredikativ birliklar sistemasida yangi qurilmalarning yuzaga chiqayotganligi ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning dissipativ strukturalar sifatida o'zida sinergetik paradigma tamoyillariga asoslangan holda rivoj topuvchi tendensiyasiga egaligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi o'zgarishlardan shuni ko'rish mumkinki, tarixiy taraqqiyot jarayonida qo'shpredikativ birliklar tizimining sinergetik paradigmaga asosan fluktuatsiya hodisasiga uchraganligi, bu hodisaning qo'shpredikativ birliklar tizimiga ta'sir qilganligi, buning natijasida bifuraksiya mexanizmi ishga tushganligini ko'rish mumkin.

II. Qo'shma gaplar tadqiqi borasida olib borilgan ko'pgina asarlarda qo'shpredikativ birliklarning evolyusion taraqqiyoti va dinamikasi xususidagi fikrlar, qarashlar va yondashuvlarning turlichaligini ko'rishimiz mumkin [2,3,4,5,7,12,13,14,15].

Qo'shma gap va ularning tasniflanishiga doir turlicha nazariy fikrlarda bo'lgan tadqiqot vakillari o'z qarashlarini ham nazariy, ham amaliy lisoniy dalillarga tayangan holda ishonarli tarzda isbotlagan.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki, qo'shpredikativ birliklarning stadial taraqqiyoti yo'nalishi sinxron aspekt va diaxron aspekt misolida ko'rib chiqilsa, qo'shpredikativ birliklardagi holat bir-biridan farqlanadi. Shu bilan birga, ushbu masalaga sinergetik paradigma nuqtai nazardan yondashilsa, qo'shpredikativ birliklarning ayrim muammoli tomonlari o'z echimini topadi.

Bizningcha, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar taraqqiyotini soddadan murakkabga qarab boruvchi "chiziqli" yo'nalish deb talqin qilish masalaga bir tomonlama yondashgan bo'lamiz. Ergash gapli qo'shpredikativ birliklardagi o'zgarishlarni kuzatsak, ularning "nochiziq" taraqqiyot traektoriyasiga ega bo'lganligini kuzatishimiz mumkin.

Ergash gapli qo'shpredikativ birliklardagi "nochiziq" taraqqiyot trayektorisini xuddi qiyshiq sinusoidga o'xshatish mumkin, ya'ni qo'shma gaplarning tasniflanishi va turlarga ajratilishida murakkab sintaktik birlikning bog'langan qo'shma gap tipi ma'lum vaqt dominantlik qiladi, tadrijiy ravishda mazkur lisoniy tip "egri chiziq" dinamikasi bo'yicha taraqqiy qiladi. Bu holat u bilan bir qatorda qo'shma gaplarning boshqa bir tipi bo'lgan ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning rivojlanganligi va paydo bo'layotganligini ko'rsatadi. Shu tarzda ergash gapli qo'shpredikativ birliklar barqarorlik va beqarorlik, ustuvorlik va noustuvorlik, tartib va tartibsizlik kabi sinergetik paradigmaning muhim bo'lgan tamoyillari asosida rivojlanish traektoriyasiga ega bo'ladi.

III. Ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning tasniflanishida bog'lovchi vositalar ham muhim sanaladi. Ergash va bosh predikativ birliklarning o'zaro tobe-hokim munosabatga kirishuvida bog'lovchi vositalarning gap bo'lagi vazifasida kelish-kelmaslik belgisi ergash gapli qo'shpredikativ birliklar tizimida "Bog'lovchi vositalari gap bo'lagi vazifasiga xoslangan va xoslanmagan ergash gapli qo'shpredikativ birliklar" deb nomlanuvchi yangi bir murakkab strukturalarni yuzaga chiqishiga olib keladi. Masalan,

1. Asar agar katta adabiyotga kirmasa, asar emas. Bordi-yu bo'ynidan boylab olib kirilsa, u oyoqosti bo'ladi. A.Qahhor 2. Fikring qanchalik o'tkir bo'lsa, tilingni shunchalik yomon kesadi. X.Do'stmuhammad 3. Ilmni fursat bo'lganda o'rganish kerak, chunki ilm zarur bo'lgan paytda fursat topilmaydi. Abdulloh ibn Mas'ud 4. Odob ulug'lik va yuksaklik qasrining narvonidir, shuning uchun u orqali barcha maqsad va manzillarga yetish mumkin. "Sharq hikmatlari" dan

Tahlilga tortilgan yuqoridagi 1-, 3- murakkab birliklar bog'lovchi vositalari gap bo'lagi vazifasiga xoslanmagan ergash gapli qo'shpredikativ birliklar sanalib, sinergetik paradigmada yaxlit bir butunlikni tashkil qilgan. 2-, 4-qo'shpredikativ birliklar esa yuqoridagi butunliklardan bog'lovchi vositalari gap bo'lagi vazifasiga xoslanganligi bilan differensiyalashadi va alohida bir butunlikni tashkil etadi.

Ergash gapli qo'shpredikativ birliklardagi ayrim tipologik o'zgarishlarning kuzatilayotganligi ushbu sintaktik butunlikning sinergetik paradigma asosida rivojlanishini isbotlaydi.

IV. Boshqa turkiy tillar qatori o'zbek tili uchun noustuvor holat sanaluvchi fuziya hodisasi til sistemasida ahamiyatsiz emas. Chunki lingvosinergetik paradigmada til sistemasida

kuzatiladigan beqarorlik, o'zgaruvchan holatlar, fakultativ jarayonlar juda muhim ahamiyat kasb etadi. Til sistemasida yangi tartib va strukturalarning shakllanishiga zamin yaratuvchi mana shunday beqaror holatlarni ijbiiy baholash mumkin.

E.N.Knyazeva o'zining tadqiqot ishlarida beqarorliksiz rivojlanish bo'lmasligini, u orqali ochiq tizimlarda tubdan yangilanishlarning paydo bo'lishligi, taraqqiyot beqarorlik, tasodifiy holatlar va fluktuatsiyalar asosida amalga oshishini ta'kidlab o'tadi[6]. Bu shuni anglatadiki, har qanday tizim ichida kuzatiluvchi fluktuatsiya, beqarorlik o'sha tizimning taraqqiyotini, o'zgarish dinamikasini ko'rsatuvchi omil sanaladi. Shu ma'noda til sistemasidagi lisoniy tiplar doimiy tarzda barqarorlikdan beqarorlikka yoki aksincha beqarorlikdan barqarorlikka almashinib turuvchi hodisalardir. Buni ergash gapli qo'shpredikativ birliklarning sinergetik paradigmasida quyidagicha izohlashimiz mumkin.

Ergash gapli qo'shpredikativ birlik qismlaridagi bog'lovchi grammatik vositalarni boshqa bir grammatik vositalarga o'zgartirish bir lisoniy tipning boshqa bir yangi lisoniy tipga aylanishiga sabab bo'ladi. Masalan,

Xalq qarg'asa, xor bo'lasan, Xalq qo'llasa, bor bo'lasan. "O'zbek xalq maqoli"

Ushbu murakkab sintaktik birlik qismlari o'zaro -sa shart mayli shakli bilan birikkan ergash gapli qo'shpredikativ birlik sanaladi. Bu ergash gapli qo'shpredikativ birlik fluksuatsiya hodisasiga uchrab, grammatik va semantik jihatdan farqlanuvchi yangi bir tiplarni ham yuzaga chiqarishi mumkin. Yuqoridagi ergash gapli qo'shpredikativ birlikdagi -sa shart mayli shakli o'z o'rnini shuning uchun ko'makchili qurilmasiga bo'shatib, beqarorlik holatini yuzaga keltirsa, struktur jihatdan birlashuvchi, lekin semantik jihatdan farqlanuvchi ikki xil tipdagi murakkab sintaktik qurilmani hosil qiladi. Masalan,

Xalq qarg'adi, shuning uchun xor bo'lding, Xalq qo'lladi, shuning uchun bor bo'lding. "O'zbek xalq maqoli"

Tahlilga tortilgan ergash gapli qo'shpredikativ birliklar bog'lovchi grammatik vositalarning o'zgarishi bilan barqarorlik holatidan beqarorlik holatiga o'tgan, natijada struktur jihatdan birlashuvchi (ergash predikativ birlik + bosh predikativ birlik ko'rinishidagi hol ergash gapli qo'shpredikativ birlik), semantik jihatdan farqlanuvchi (birinchisi shart-tashviq, ikkinchi qo'shpredikativ birlik esa sabab-ta'kid mazmunidagi hol ergash gapli qo'shpredikativ birlik) ikki xil tipdagi murakkab sintaktik qurilmani hosil qilgan.

Ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni tashkil etgan izohlovchi va izohlanuvchi predikativ birliklarning tobe-hokim munosabatidagi tartibning beqaror holati ham (tobe munosabatda bo'lgan predikativ birlikning hokim munosabatdagi predikativ birlikka aylanishi yoki, aksincha, hokim munosabatda bo'lgan predikativ birlikning tobe munosabatdagi predikativ birlikka aylanishi) yangi bir mikrostrukturadagi ergash gapli qo'shpredikativ birliklarni yuzaga chiqaradi. Masalan,

Hamma muammoning asosi muhabbatsizlik va qaysarlik, chunki bu hayotda sevgi ocholmaydigan qulf yo'q. "Radio"dan

Hamma muammoning asosi muhabbatsizlik va qaysarlik bo'lsa ham, bu hayotda sevgi ocholmaydigan qulf yo'q.

Yuqoridagi sintaktik birliklarning birinchisida *bu hayotda sevgi ocholmaydigan qulf yo'q* predikativ birligi *hamma muammoning asosi muhabbatsizlik va qaysarlik* bosh predikativ birligiga nisbatan tobe munosabatda bo'lib, bosh predikativ birlikdan anglashilgan harakat-holatning sabab mazmunini ifodalagan va izohlanuvchi predikativ birlikka nisbatan izohlovchi predikativ

birlik vazifasida kelgan. Ikkinchi sintaktik birlikda esa izohlovchi va izohlanuvchi predikativ birliklardagi tartibning o'zgarish holati (tobe predikativ birlikning hokim predikativ birlikka, hokim predikativ birlikning tobe predikativ birlikka aylanishi) to'siqsizlik mazmunidagi yangi bir murakkab strukturaning hosil bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Ergash gapli qo'shpredikativ birlik qismlari orasidagi fluktuatsiyalar, beqaror holatlarning kuzatalishi (bog'lovchi grammatik vositalarning o'zgarishi, tobe-hokim munosabatlarning o'zgarishi) ham grammatik, ham struktur, ham semantik jihatdan farqlanuvchi turli tipdagi yangi mikrostrukturalarning yuzaga chiqishiga olib kelgan va ergash gapli qo'shpredikativ birliklar sinergetik paradigmasidagi taraqqiyotni ta'minlagan.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar sistemasini sinergetik tizim nuqtayi nazaridan tahlil qilish bu tizimdagi yangidan yangi bilimlarni shakllanishiga asos bo'ladi, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar tizimidagi murakkab mexanizmlarni, ularning umumiy g'oyalari, usullari va qonuniyatlarini ochib beradi va shu sistemaning ichki strukturaviy xususiyatlarini shakllantirish, ularni maqsadli yo'nalishda rivojlantirish, shu bilan birga, ergash gapli qo'shpredikativ birliklar tizimida ijodiy izlanishlarni tartibga solishda fundamental ahamiyat kasb etadi va bu tizimning mazmun-mohiyatini chuqur tadqiq etish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar Ro'yxati

1. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси: морфология ва синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи. 1973.
2. Абдурахмонов Ф.А. Қўшма гап синтаксис асослари. Тошкент, 1958.
3. Абдурахмонов Ф. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.
4. Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гаплар. ДД. Тошкент, 1979.
5. Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960.
6. Князева Е.Н. Оддисея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. М., 1995.
7. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, "Фан" нашриёти, 1992.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7, М., 1956, С.455.
9. Поспелов Н.С. О грамматические природе сложного предложения. – В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.
10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс-Универс, 1993.– С . 12.
11. Хакен Г. Можем ли применять сиинергетику в науках о человеке? // Синергетика и психология. Выт.2. - М.: ЯНУС-К, 1999.– С. 15.
12. Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис, Тошкент, 1978, 226-290 бетлар.
13. Равшанова С. Боғланган қўшма гаплар. ҚД. Тошкент, 1969.
14. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, С.274.
15. Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965.

“ZARBULMASAL” ASARI SO‘Z BOYLIGIDAGI MAVZUIY GURUHLAR TAHLILI

Ubaydullayeva Shoir-Jizzax Davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Zarbulmasal” asari so‘z boyligida qo‘llangan so‘zlarning funksional-semantik ma‘nolari tahlil qilingan. Tahlil jarayonida asarda qo‘llangan so‘zlar mavzuiy guruhlariga bo‘linib tasnif etilgan. Bunday tasnifda so‘z ma‘nolarining bir-biridan tubdan farqlanishini kuzatish mumkin.

Kalit so‘zlar: narsa-hodisa nomlari, harakat-holat, belgi-xususiyat, miqdor, harakatning belgi-xususiyati, ishora tushunchalarini ifodalovchi so‘zlar.

АНАЛИЗ ТЕМАТИЧЕСКИХ ГРУПП В ЛЕКСИКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЗАРБУЛМАСАЛ».

Убайдуллаева Шоира-магистрант Джизакского Государственного Педагогического Университета

Аннотация: Слова, используемые в лексике произведения “Зарбулмасал” в данной статье анализируются функционально-семантические значения. Используется в работе в процессе анализа слова разбиты на тематические группы. Слово в этой классификации можно заметить, что их значения коренным образом отличаются друг от друга.

Ключевые слова: имена объекта-события, действие-состояние, признак-свойство, количество, слова, выражающие знаковое свойство действия, понятия жестов.

ANALYSIS OF THEMATIC GROUPS IN THE VOCABULARY OF THE WORK "ZARBULMASAL".

Ubaydullayeva Shoir-master of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: The words used in the vocabulary of the work “Zarbulmasal” in this article functional-semantic meanings are analyzed. Used in the work in the process of analysis words are classified into thematic groups. A word in this classification it is possible to observe that their meanings are radically different from each other.

Key words: object-event names, action-state, sign-property, quantity, words expressing the sign-property of the action, the concepts of gestures.

Gulxaniy qalamiga mansub “Zarbulmasal” [5, 3-55] asarida qo‘llangan leksik birliklar o‘ziga xos xilma-xil mavzuiy guruhlarini tashkil etib, mazkur mavzuiy guruhlar o‘z ichida bir nechta kichik semantik guruhlariga ham bo‘linadi. Leksemalarning bunday guruhlariga ajralishi orqali ularning tarkibiy tomonlari, funksional-semantik xususiyatlari va o‘ziga xos jihatlari o‘rganiladi.

So‘zlarni mavzuiy guruhlariga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag‘alligini belgilashga yordamlashadi. O‘z va o‘zlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlariga bo‘lish va ularni qiyosiy o‘rganish o‘z qatlamda qaysi sohalarga oid so‘zlar saqlanib turgani, qanday jabhalarga doir leksemalar tarixan iste‘moldan chiqib ketgani va ular o‘rnini o‘zlashgan so‘zlar egallaganini aniqlashga yo‘l ochadi[3,121]. Kuzatishlarimiz asarda qo‘llangan leksemalarni quyidagi mavzuiy guruhlariga tasniflash imkonini berdi:

1. *Narsa va hodisalarning nomlarini bildirgan soʻzlar.* Mazkur guruh tarkibiga kiruvchi leksemalar boshqa guruh tarkibiga kiruvchi leksemalardan koʻra faol qoʻllangan va miqdor jihatidan ham koʻpchilikni tashkil etadi. Quyida ushbu guruhga kiruvchi soʻzlarni mazmun-mohiyatidan kelib chiqib tasnif qilamiz:

1) inson tana aʼzolarining nomlarini bildirgan soʻzlar: Izlanishlar jarayonida shuni koʻrish mumkinki, asarda qoʻllangan tana aʼzolari soni 16 tani tashkil etadi. *Bosh* (11,12,22,34,45), *yuz* (9,10), *jamol* (14), *ogʻiz* (11,12,24), *lab* (14), *tish* (10), *ovoz* (10), *koʻz* (10,11,24,45), *qosh* (11), *peshona* (12), *quloq* (10,12,26,35,45), *boʻyin* (14), *vujud* (36), *bel* (15), *oʻpka* (35), *oyoq* (9,10,11,34);

2) qarindoshlik va yaqinlik tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: Oʻzbek tilshunosligida bu masala toʻgʻrisida qisman gapiriladi. Lekin qavm- qarindoshlikni anglatuvchi *ota*, *ona*, *bola*, *oʻgʻil*, *qiz*, *nabira* kabi terminlari leksikologiya tarixi bilan bogʻlab tekshiriladi va misol tariqasida koʻrsatiladi [4, 150]. Qarindoshlik terminlari leksikaning eng qadimgi qatlamlariga mansubdir [4, 150]. Asar matnidagi bu terminlar miqdor jihatdan 10 tani tashkil etadi. *Qiz* (9,10,14,18,22,41,45), *ona* (10,17,18,41), *ota* (12,42,45), *bobo* (9,19), *oʻgʻil* (11,20), *amma* (46), *kuyov* (41,45), *er* (42), *xotin* (10,41), *yangi* (47);

3) geografik obyekt va maxsus oʻrin-joy nomlari: *shahriston* (3), *guliston* (13), *shahar* (15,29), *navohiy* ((*mamlakat*)14), *diyor* (24), *oshiyon* (14,42), *oʻrda* (19), *gʻulomgardish* (19), *uya* (22), *boʻston* (28), *koshona* (29), *togʻ* (14,15), *sohil* (31), *daryo* (32), *nayiston* ((*qamishzor*)36), *shoʻrazor* (37), *sahro* (40);

4) fasl va vaqtga doir tushunchalarning nomlari: *qish*, *yoz* (25), *namozshom* (27), *zamon* (26), *kech*, *peshin* (27), *tong*, *tun* (45), *kuz* (47);

5) tabiiy hodisa nomlari: *qor*, *yomgʻir* (36);

6) oʻsimliklar bilan bogʻliq tushunchalarni nomlovchi soʻzlar: *sabza rayohin* (*sabza rayhon*), *anvoysi* *gullar*, *chechaklar* (9), *savsan* ((*gulsapsar*)19), *daraxt* (30), *nihol* (41), *gul* (42);

7) urf-odat va marosim nomlari: *sovchi* (10,14), *xostgarlik* (*sovchilik*) (14), *qalin* (10), *maʼraka* (41,47), *mahr* (26,46,47), *fotiha* (47);

8) osmon jismlarining nomlari: *shams va qamar* ((*quyosh va oy*)30), *oy* (11), *quyosh* (36);

9) isteʼmol qilinuvchi taom va mahsulot nomlari: *chuchvara* (12), *halvo* (13), *ayron* (22), *palov*, *chilim* (38), *sharob* (39), *quyruq* (43), *sut* (45); 10) maishiy hayot bilan bogʻliq narsa nomlari: *tesha*, *arra* (15), *bolta* (16), *chelak* (22), *parda* (35), *oyna* (36), *chirogʻ*, *palos*, *oʻchoq*, *oʻtin* (37), *xalta*, *qozon* (39), *yelpigʻich* (40), *sham* (43), *kema* (46);

11) cholgʻu asboblari nomlari: *rud*, *ud*, *daf*, *nay*, *barbat* (34), *tor*, *soz* (43);

12) mavhum tushuncha nomlari: *fahm* (11), *qalb*, *yaxshilik* (13), *dil*, *koʻngil* (15) *mehr* (17), *gʻam*, *ixtiyor* (18), *nafs* (27), *sabr* (30), *ranj*, *saodat* (31), *aql* (42), *firoq* (43);

13) kasb-hunar nomlari: *tabib* (11), *najjor* ((*duradgor*)14), *sarbon* ((*tuyakash*), *duradgor* (18), *oshpaz*, *zargar* (24), *misgar* (27), *poʻstindoʻz* (28), *navozanda* (*ashulachi*), *sozanda* (34), *qassob* (36), *bogʻbon* (41), *boʻzchi* (42);

14) ot va ot bilan bogʻliq boʻlgan soʻzlar: *ot*, *argʻumoq* (27).

2. *Harakat va holatni ifoda etuvchi soʻzlar.* Feʼl sintaktik konstruksiyalarda markaziy oʻrinni egallaydi, gap strukturasini belgilaydi, uning qanday maʼnoli soʻzlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega boʻladi [7, 3]. Soʻz turkumlari ichida asosiy oʻrinni ot va feʼllar tashkil qilishi eʼtiborga olinsa, feʼlning keng soha ekanligi anglashiladi [2]. Asar leksikasida juda katta oʻrinni egallagan, eng faol qoʻllangan soʻzlar harakat va holatni ifodalovchi leksemalardir. Ularning ayrimlari asarda bot-bot takrorlangan. Ushbu leksemalar oʻz qatlamga tegishli boʻlib tub va ichki imkoniyatlar asosida yasalgan yasama soʻzlardir. Ana shunday xarakterga ega boʻlgan soʻzlarni oʻz ichida

ma'no-mazmun jihatidan quyidagicha guruhlarga ajratib tasniflaymiz: 1) jismoniy faoliyat bilan bog'liq harakatni ifoda etuvchi so'zlar: *kelmoq, yugurmoq* (11), *sanamoq, bog'lamoq* (12), *bormoq, solmoq* (13), *yurmoq, oqmoq* (18), *o'ltirmoq, parvoz qilmoq* (19), *supurmoq* (25), *silkinmoq* (32), *qochmoq, kesmoq* (37), *urmoq, olmoq* (41), *qadam qo'ymoq* (42); 2) nutqiy faoliyat bilan bog'liq harakatni ifodalovchi so'zlar: *so'zlay boshlamoq* (10), *aytmoq* (11), *hikoyat qilmoq* (12), *dermoq* (13), *bayon qilmoq* (14), *javob bermoq* (19), *nasihat qilmoq, tanbih bermoq* (27), *demoq* (33), *izhor qilmoq* (41); 3) aqliy faoliyat bilan bog'liq harakatni ifodalovchi so'zlar: *bilmoq* (13), *anglamoq* (19), *o'rganmoq* (20), *xabardor bo'lmoq* (28), *fikr etmoq* (30), *mulohaza qilmoq* (37); 4) ruhiy holatni ifodalovchi so'zlar: *istamoq* (12), *rozi bo'lmoq* (13), *rasvo bo'lmoq* (14), *ado bo'lmoq* (17), *suymoq* (18), *xursand bo'lmoq* (24), *xafa bo'lmoq, darqahr bo'lmoq* ((jahli chiqmoq) 41);

5) jismoniy holatni ifodalovchi so'zlar: *halok bo'lmoq* (12), *tavaqquf aylamoq* ((jim qolmoq) 25), *tuzalmoq* (43); 6) ko'rish fe'llari: *boqmoq* (18), *ko'rmoq* (19); 7) imo-ishora harakati bilan bog'liq so'zlar: *imlamoq* (20); 8) tabiiy holatni ifodalovchi so'zlar: *qizarmoq* (29).

3. *Belgi-xususiyatni anglatuvchi so'zlar*. Belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar borliqda shaxs yoki jonli va jonsiz narsalarning turli- Tuman belgilarini ifodalaydi. Mazkur fikrlardan kelib chiqib, asarda qo'llangan sifatlarni quyidagicha guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq: 1) shaxsning fe'l-atvori xarakter xususiyatini aks ettiruvchi so'zlar: *dilkash* (9), *notavon* (11), *besabr* (12), *oqil* (16), *dono* (20), *baxil* (21), *bema'ni* (23), *beor* (24), *yuzsiz, axmoq* (25), *beadab* (27), *ojiz* (42);

2) shaxs qiyofasini tasvirlovchi so'zlar: *chiroyli* (10), *bahodir* (18), *pahlavon* (25);

3) shaxs va narsalarning belgi-xususiyatini anglatuvchi so'zlar: *egri- To'g'ri* (10), *do'ng, keng, xom* (12), *yaxshi, yomon* (13), *og'ir* (18), *qosir (qusur)* (20), *uzun* (22), *tor* (43), *katta-kichik* (46); 4) maza-ta'mni bildiruvchi so'zlar: *shirin, achchiq* (11), *totli* (21); 5) rang-tusni bildiruvchi so'zlar: *qaro* (21), *oq-qora* (47).

4. *Ish-harakat va holat belgisini bildiruvchi so'zlar*: 1) harakatning paytini bildiruvchi so'zlar: *ilgari* (12), *ertadan-kechgacha* (16), *avval, so'ngra* (22), *erta-kech* (25), *hozir* (45); 2) harakat-holatning tarzini bildiruvchi so'zlar: *dam-badam* (18); 3) harakatning miqdor-darajasini ifodalovchi so'zlar: *ko'p* (20), *oz-oz* (22), *kam* (25); 4) harakat-holatning o'rnini ifodalovchi so'zlar: *orqa* (34).

5. *Miqdor va sanoqni tushunchalarini ifodalovchi so'zlar*. Turkiy tillarda son sistemasi har qaysi tilda bo'lgani kabi birdaniga emas, asta-sekin shakllanib, o'zgarib kelgan. Bunga ko'hna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin bo'lish mumkin. Ma'lum va mashhur yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qo'llanilgan [2]. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib asarda qo'llangan so'zlarni quyidagicha tasniflaymiz: 1) tartib son: *birinchi, ikkinchi, uchinchi* (20); 2) sanoq son: *yetti, o'n ikki* (14), *bir, ikki* (27), *o'n, o'n besh, yigirma besh* (28), *ming* (43), *olti* (47); 3) kasr son: *ikkidan bir* ((yarim) 12), (14). Asarda miqdor tushunchasini bildirgan leksemalarning aksariyati hisob so'zlar, ya'ni no'merativlar bilan ifodalangan. Tilimizda turli xil o'lchovlar va shu o'lchovlarning o'z birliklari bor. Shu asosda o'lchov so'zlarning ham bir necha turlari mavjud: uzunlik o'lchovi: *farsax, quloch* (14). Alohida olinganda predmet nomini, matn ichidagina o'lchov ma'nosini ifodalagan o'lchov so'zlari: 1) og'irlik o'lchovi: *tezak qopi bilan...*(11); 2) maydon o'lchovlar: *ming chordevor* (43).

6. *Ishora bildiruvchi so'zlar*. O'zbek tilining lug'at boyligida bunday so'zlarning o'z o'zni va mavqeyi alohida. Ishora bildiruvchi so'zlarning asosini va miqdor jihatdan ko'pchilik qismini olmosh tashkil etadi. Ularda... nafaqat ot, sifat, son, balki fe'l, ravish, taqlidiy so'z, xatto matnni almashtira olish, ularga ishora etish xususiyati juda kuchli [6]. Asar matnida 1) shaxsni ifoda etuvchi ishora bildiruvchi so'zlar: *men, sen, u, biz, siz, ular, ani, alar*. Shuningdek, 1-shaxs men o'rnida kamina, faqir

soʻzlari keltirilgan. 2) narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi soʻroq soʻzlar: *kim, nima, ne, necha, nechuk, qandogʻ*; 3) koʻrsatish soʻzlari: *bu, shu, oʻshal, ul, shul, anda*; 4) inkor: *hech maxluq, hech kim, hech nima, hech qaysi*; 5) belgilash: *har ikkisi, har kim, har qancha, barcha, hamma*; 6) shaxsni taʼkidlab koʻrsatuvchi: *oʻz soʻzi*.

Xulosa qilib aytish mumkinki, soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratib oʻrganish maʼlum xalq tilida biror sohaga oid leksikaning boy yoki kambagʻal ekanligini, mazkur tildagi leksemalarning turli qirralarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduvaliyeva.D.A. Alisher Navoiy tarixiy asarlari leksikasi. – Toshkent: Fan, 2016. B.80-93.
2. Abdushukurov.B.B. “Qissasi Rabgʻuziy” leksikasi. – Toshkent-2017.
- 3.Begmatov.E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – T.:FAN,1985.B.121.
4. Ismoilov.I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – T.:FAN, 1996. B.150.
5. Muhammad Sharif Gulxaniy. Zarbulmasal. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1972. B. 3-55.
6. Neʼmatov. H., Gʻulomov.A.K., Mahmudov.N.M., Qodirov.N., Abduraimova.M. Ona tili // Taʼlim taraqqiyoti Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligining axborotnomasi. 1-maxsus son. – T.:Sharq,1999.
7. Rasulov.R. Oʻzbek tilidagi holat feʼllari va ularning obligator valentliklari. – T.:FAN,1989.B.3.

PAREMIYALAR LISONIY OLAM KOMPONENTI SIFATIDA

Umirzakov Ulug'bek Sindarovich

(SamDU roman-german tillari kafedrası katta o'qituvchisi)

Annotasiya: Ushbu maqolada dunyo xalqlariga xos bo'lgan madaniyat, milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlarning ko'p asrlık tarixi, ijtimoiy-siyosiy hayotida sodir bo'lgan o'zgarishlar, lisoniy olam manzarasi tushunchasi, milliy kolorit, milliy madaniyat tushunchalari, xalq og'zaki ijodining kichik janrlari sirasiga kiruvchi namunalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit s'yzlar: faoliyat, madaniyat, milliy-ma'naviy qadriyatlar, paremiya, matal, maqol, masal, xalq og'zaki ijodi, mustaqil birlik.

PAREMII KAK KOMPONENT LINGVISTICHYE'SKOGO PROSTRANSTVA

Umirzakov Ulugbek Sindarovich

(starshiy prepodavatel kafedry romano-germanskix yazykov SamGU)

Annotasiya: V dannoy statye rech idet o kulture narodov mira, nasionalnyye i dukhovnyye syennosti, mnogovekovaya istoriya narodov, izmeneniya v obuyestvenno-politicheskoy jizni, ponyatiye yazykovoy kartiny mira, ponyatiye nasionalnogo kolorita, nasionalnoy kulture, osobennosti narodnogo ustnogo tvorchestva v obrasax, otnosyayuxsya k janram narodnogo ustnogo tvorchestva.

Kalit so'zlar: deyatel'nost, kultura, nasionalno-dukhovnyye syennosti, paremiya, poslovitsa, pogovorka, pritcha, folklor, samostoyatel'noye yedinstvo.

PAREMIA AS A COMPONENT OF LINGUISTIC SPACE

Umirzakov Ulugbek Sindarovich-senior lecturer of the department romano-germanic languages SamSU

Annotation: In this article, the culture of the peoples of the world, national and spiritual values, the centuries-old history of nations, changes in socio-political life. the concept of the linguistic worldview, the concept of national color, national culture. on the one hand, the peculiarities of folk oral art in the samples belonging to the genres of folk oral art.

Keywords: activity, culture, national-spiritual values, paremia, proverb, parable, folklore, independent unity.

Kirish

Dunyo xalqlariga xos bo'lgan madaniyat, milliy-ma'naviy qadriyatlar xalqlarning ko'p asrlık tarixi, ijtimoiy-siyosiy hayotida bo'lgan o'zgarishlar bilan bog'liq. Insonning o'zini o'rab turgan voqelik, tabiat va jamiyatda sodir bo'layotgan voqea-hodisalar dastlab inson tafakkurida obraz sifatida shakllanadi va bu o'z navbatida keyinchalik mifologik dunyoqarashni shakllantiradi. Insonning yashash tarzi, axloqi davrlar o'tishi bilan me'yorga tushib, madaniyat va qadriyatlarni yuzaga keltirdi. Insoniyatning madaniyati va qadriyatlari uning faoliyatida namoyon bo'ladi. **Faoliyat**— kishilarning tashqi olamga faol munosabati shakli, insonning o'zini o'zi maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirish usuli, inson borlig'ining muhim xususiyatlaridan biri. Faqat faoliyat zamiridagina inson mohiyati [namoyon](#) bo'lishi, jamiyatning, har qanday ijtimoiy tuzilmaning mavjudligi ta'minlanishi mumkin. Inson va [jamiyat](#) ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, faoliyat shakllari, asosan, quyidagicha turkumlashtiriladi: moddiy faoliyat (insonning o'z

xavfsizligi ta'minlanishi, oziq-ovqat, kiyim kechakka bo'lgan dastlabki ehtiyojlarining qondirilishi va [mehnat qurollari](#) orqali tashqi tabiatning o'zgartirilishi); ijtimoiy-siyosiy faoliyat (ijtimoiy munosabatlarga, ijtimoiy hayotga ta'sir ko'rsatish); ma'naviy faoliyat (ilm-fan, san'at, din, badiiy [ijod](#) va b. sohalaridagi faoliyat)...

Faoliyat muayyan yaxlit [jarayon](#) sifatida o'zida mavjud olamni, ijtimoiy borliqni, amaliyotni o'zgartirish va tushuntirish dasturi hamda undan kelib chiqadigan harakatlar majmuini mujassamlashtiradi[16].

Inson tug'ilgandan boshlab o'zini o'rab turgan olamni bilishga qiziqadi. Olam haqidagi tasavvurlarini xayolida obrazlar sifatida shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida inson faoliyati, xususan, nutqiy faoliyatga borib taqaladi. Insonning lisoniy layoqati uning tildagi mavjud birliklarni tanlashi va o'rinli qo'llashiga imkoniyat yaratadi. "So'z ma'nosini anglashda faqat uning semantik tuzilmasini bilishimiz kamlik qiladi. Biz muayyan tilda so'zlashuvchi odamlarning tafakkur xususiyatlari, fikrlash tarzlari va dunyoni til unsurlari yordamida bilish xususiyatlaridan ham xabardor bo'lishimiz lozim. Chunki mazkur vazifalarni so'zlarning sof lingvistik tahliliga yuklash qiyin. Bu esa til hodisasining tabiatini, mohiyatini chuqurroq tushunish uchun unda so'zlashuvchining borliqni bilishi va uni ongida "pishirib", o'z tilida (nutqida) tinglovchiga bekam-ko'st uzatishi bilan bog'liq masalalarni ham tadqiqotlarimiz kun tartibiga qo'yishni talab qilmoqda. Ma'lumki, inson moddiy olamda yashar ekan, u o'z atrofidagi borliqqa (narsa-hodisalarga, o'simlik va hayvonlarga) o'z munosabatini bildiradi. Masalan, hayvonlar va qushlarga xos ijobiy, salbiy xususiyatlar insonga, uning turmushi, odo-axloqi va holatiga til yordamida o'xshatiladi, ko'chiriladi yoki metaforizasiya qilinadi. Bu holatlar obrazli bo'lganligi uchun inson hissiyotiga kuchli ta'sir qiladi va uning ongida muhrlanib qoladi. Bu tarzdagi til talqini masalaga kognitiv aspektda yondashuvni aks ettiradi"[17].

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili

Mavjud adabiyotlarda olam manzarasi haqida fikr yuritilganda milliy kolorit termini ham ko'p qo'llaniladi. Aslida dastlab tasviriy san'at atamasi sifatida kolorit termini lug'aviy jihatdan rang, bo'yoq ma'nosini ifodalab, [tasviriy san'at](#) asarlari (ko'pincha rangtasvir) voqelikni real va ifodali tasvirlashda ranglarning o'zaro mutanosibliigi mazmunini anglatgan va voqelikni ta'sirli tasvirlash vositasining tarkibiy qismi bo'lgan kolorit asarning g'oyasi, mazmuni, davri, uslubi hamda muallifning shaxsiga bog'liq bo'lgan. Bundan tashqari kolorit biror narsaning o'ziga xos tomonlari majmuini ham anglatgan. Masalan, badiiy asarning davr, milliylik bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlari kolorit sifatida tushunilgan [18].

Lisoniy olam manzarasi tushunchasi milliy kolorit, milliy madaniyat tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Ularni bir-biridan ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki insonning xatti-harakatidan tortib tafakkur qilishigacha, fikr ifodalashda so'zlarni qo'llashida ham shu millatga xos bo'lgan belgi-xususiyatlar, madaniy saviyasi bo'rtib turadi. Madaniyat atamasi keng ma'noda qo'llanib, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy-ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlarni, muayyan xalq yoki ijtimoiy guruhning ma'lum davrda erishgan natijalari, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik va ma'rifatlilik hamda turmushning inson ehtiyojlariga mos keladigan sharoitlari majmuini ifodalaydi. Inson faoliyatining ikki asosiy turi - moddiy va ma'naviy yaratuvchanlikka ko'ra, madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyatlarga bo'linadi. Moddiy madaniyat moddiy faoliyatning barcha sohaları hamda ularning har birida erishilgan natijalar -

mehnat qurollari, turar joy, kundalik turmush buyumlari, kiyim-kechak, transport, aloqa vositalari va shu kabilarni o'z ichiga oladi. Ma'naviy madaniyatga aqliy va ma'naviy yaratuvchanlik sohalari - bilim, odob-axloq, ta'lim-tarbiya, huquq, falsafa, din, nafosat, fan, san'at, adabiyot, folklor. asotirlar va shu kabilar kiradi [6]. Insonning o'zi o'sib ulg'aygan muhit, ijtimoiy hayot tarzi, o'sha davrda belgilab qo'yilgan axloqiy mezonlar asosida shakllangan bu holatlarning barchasi uning faoliyatida, xususan, xalqning so'zlashadigan tilida aks etadi. Xalqning olam to'g'risidagi tasavvurlari, ular haqida asrlar davomida chiqargan xulosalari avvalo, og'zaki ijod namunalari, san'atida, adabiyotida, e'tiqodida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham unda asta-sekin milliylik kasb etgan dunyoqarash, qadriyat, urf-odatlar, o'ziga xos tafakkur asosida yuzaga kelgan lisoniy olam manzarasi tildagi mavjud leksik-frazeologik birliklar, grammatik shakllar vositasida ifodalanadi.

Lisoniy olam manzarasi haqida fikr yuritish paremiyalar to'g'risida ham ma'lumot berishni taqozo qiladi. Chunki paremiyalar tilning bugungi kundagi holati to'g'risidagina emas, balki uning o'tmishi, lisoniy olam manzarasida muhim hisoblanuvchi birliklarning kelib chiqishi va shakllanishi, taraqqiyot yo'li, semantik o'zgarishlarga uchraganligi, semantik doirasining kengayishi yoki torayishi to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar berishi shubhasiz.

Paremiya matal, maqol, masal ma'nosini anglatib, tilshunoslikda didaktik xarakterdagi o'zida yaxlit gapni ifodalagan barqaror frazeologik birliklar tushuniladi[19].

Tadqiqot metodologiyasi. Lug'atlarda paremiologiyaga quyidagicha ta'rif beriladi: paremiologiya qadimgi grekcha παροιμία paroimia – masal, maqol va λόγος logos - so'z, ta'limot) frazeologiyaning kichik bo'limi, guruhlar, xalqning hayotiy tajribasiga asoslangan an'anaviy qadriyatlar va qarashlarning qisqa, obrazli verbal ifodasi hisoblangan maqol, maqolli ifodalar, antimaqollar, matal, vellerizmlar, shiorlar, qisqa va yaqqol reklama chaqirig'i yoki tashviqot shiori, aforizmlar, topishmoqlar, boshqa hikmatlar belgilari - paremiyalarning tasniflanishini o'rganishga bag'ishlangan filologiyaning bo'limi.

Paremiyalar - insoniy muloqotlarning zaruriy elementi, tilning asosiy birliklari va belgisi. Bu belgilar o'ziga xos ma'lumotlarni yetkazadi, tipik hayotiy va fikriy vaziyatlarni yoki u yoki bu ob'yektlar o'rtasidagi munosabatlarni bildiradi. Dunyoning barcha xalqlari paremiyalari aynan bir xil tipik vaziyatlarni ifodalaydi, mantiqiy mazmuniga ko'ra o'xshash bo'ladi, faqat obrazlar (detallar, realiyalar) bilan farq qiladi va ular yordamida mantiqiy mazmun yetkaziladi[19].

Paremiologiya (yun. paroimia — hikmatli so'z, zarbulmasal va... logiya) — 1) ma'lum bir tildagi avloddan avlodga og'zaki shaklda ko'chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo'lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni - paremalarni o'rganadigan [fan](#) sohasi;

2) muayyan tilda mavjud bo'lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar - paremalar tizimi.

Paremalar avloddan avlodga faqat og'zaki holdagina o'tib kelganligi, [xalq](#) og'zaki ijodining mahsuli bo'lganligi uchun adabiyotshunoslikning o'rganish ob'yekti hisoblanadi, chunki ularning aksariyati ko'pincha she'riy shaklga o'xshaydi va ularda o'xshatish, antiteza, anafora, alliterasiya, kinoya, piching kabi bir qancha tasviriy vositalar qo'llanadi. Shu bilan birga paremalar so'zlardan tuzilib, ma'lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo'lgani uchun tilshunoslikning ham o'rganish ob'yektidir. Paremiologiya ana shu 2 jihatni o'zida birlashtiradi. Paremalarning kelib chiqishi, tarixan rivojlanishi va ma'no xususiyatlarini o'rganuvchi paremiologiya [frazologiya](#) bilan chambarchas bog'liq. Paremiologiya tilda mavjud bo'lgan turli

xil barcha iboralarni o'rganadi, frazeologiya esa uning bir qismi sifatida faqat ko'chma ma'noli turg'un birikmalarni o'rganadi. Shu jihatdan ular o'zaro farqlanadi. O'rganish ob'yektining birligi, ya'ni bir necha so'zdan tashkil topgan turg'un, barqaror birikmalarni tekshirish paremiologiya bilan frazeologiyaning o'xshash, umumiy tomoni hisoblanadi[20].

Paremalarni to'plash va ulardan nutqning og'zaki yoki yozma ko'rinishlarida foydalanish o'zining uzoq tarixiga ega. Buning ildizlari olis davrlarga borib taqaladi. Tilshunoslikda qadimiy manba hisoblangan "Devonu lug'otit turk" asarida Mahmud Koshg'ariy bu haqda quyidagicha yozadi: "Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim, qattiq joylarini yumshatdim, qiyin va qorong'i joylarini yoritdim. Bu ish ustida so'zlarni o'z joyiga qo'yish, kerakli so'zlarni osonlik bilan topish uchun bir necha yillar mashaqqat tortdim. Nihoyat, kerakli so'zlarni o'z joyida qo'llaydigan, qiyinchiliksiz topa oladigan bir holga keltirdim. Kitobni sakkiz asosiy bo'limda chekladim... Har bir bo'limni otlar (ismlar) va fe'llar tarzida ikki qismga ajratib berdim. Otlarni oldin, fe'llarni esa otlardan keyin o'z sirasiga qarab, boblarga ajratib, o'z o'rnida oldinma-ketin ko'rsatdim. Tushunilishi oson bo'lishi uchun asarda arabcha istilohlar (termin) qo'lladim[7].

Ayrim lug'atlarda paremiologiyaning o'rganish ob'yektini juda keng tushuntiriladi. Tilshunos I.Bayonxonovning ko'rsatishicha, paremiologiya paremiyalarni o'rganish va tasniflash – xalqning, guruhlarining hayotiy tajribasiga asoslangan maqol, maqolli ifodalar, matal, vellerizm, shior, slogan (reklama shiori), aforizmlar, topishmoq, hikmatli so'zlar, an'anaviy ahamiyatli qarashlarning qisqa obrazi verbal ifodalanishini o'rganuvchi frazeologiyaning bo'limchasi, filologiyaning bo'limi hisoblanadi. Paremiyalar - maxsus birliklar va til belgisi, insoniy muloqotning zaruriy elementidir. Bu belgilar o'ziga xos ma'lumotlarni yetkazadi, tipik hayotiy va fikriy vaziyatlarni yoki u yoki bu boshqa ob'yektlar o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi. Dunyo xalqlarining barchasida paremiyalar bir xil aynan tipik vaziyatni aks ettiradi, mantiqiy mazmun o'xshash bo'ladi, mantiqiy mazmun yetkazilishida xizmat qiluvchi obrazlar (detallar, realiyalar)ga ko'ra farqlanadi[19].

Keltirilgan ta'rifdan ma'lum bo'ladiki, paremiologiyaning o'rganish ob'yektlari qamrovi ancha keng. Paremiya sifatida tushuniluvchi maqol, maqolli ifodalar, matal, vellerizm, shior, slogan (reklama shiori), aforizmlar, topishmoq, hikmatli so'zlar kabilarni umumlashtirib turuvchi jihatlarni aniqlash ularning o'zaro munosabatini o'rganib chiqishni taqozo qiladi. Paremiyalar folklorning kichik janrlarini qamrab olishiga ko'ra adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilsa, ularning tuzilishini tashkil qiluvchi lisoniy birliklar tabiatiga ko'ra tilshunoslikning ham o'rganish ob'yekti hisoblanadi. Paremiyalar so'zlardan tuzilib, ma'lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo'lganligi uchun tilshunoslikning ham o'rganish ob'yektidir, chunki ular so'zlardan hosil bo'lishiga ko'ra oddiy gaplarga o'xshasa ham, mazmuni, tuzilishi, ohangi (intonasiyasi) va boshqa grammatik xususiyatlari jihatidan o'ziga xosliklarga ega[3].

Xalq og'zaki ijodining kichik janrlari sirasiga kiruvchi namunalarida bir tomondan xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatlar, xalqimizning dunyoqarashi, tafakkuri, milliy-ma'naviy qadriyatlari bilan bog'liq tomonlar aks etsa, ikkinchidan, ularda ona tiliga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Lisoniy olam manzarasida paremiyalarning tutgan o'rni haqida fikr yuritganda so'z va paremiya munosabatini ham e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Paremiyalar so'zlardan tuzilib, ma'lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo'lganligi uchun tilshunoslikning ham o'rganish ob'yektidir, chunki ular so'zlardan hosil bo'lishiga ko'ra oddiy gaplarga o'xshasa ham,

mazmuni, tuzilishi, ohangi (intonasiyasi) va boshqa grammatik xususiyatlari jihatidan o'ziga xosliklarga ega[3].

Avvalo, so'zning tabiatiga e'tibor beraylik. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da so'zga shunday ta'rif berilgan: "So'z. Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, ob'yektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga xos munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi"[9]

Ko'rinadiki, paremiyaning mustaqil birlik sifatida shakllanishi asosida so'z yotibdi. Tilshunos olim R.Sayfullayeva va boshqalar tomonidan yozilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida so'z shunday izohlangan: "So'z umumlingvistik muammom bo'lib, shu boisdan umumiy so'z nazariyasi doirasida ham o'rganiladi. Leksik birliklar doirasiga nafaqat alohida so'zlar (tugal shakllangan birliklar), balki so'zga **teng barqaror birliklar**, murakkab, tarkibli so'zlar ham kiritiladi. Lekin so'zlar asosiy lug'aviy birliklar sanaladi...

Struktur yondashuvda so'z leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi uning alohidaligi va o'ziga xosligi mezonlarini tiklashdir. Birinchi holatda so'z so'z birikmasi bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va alohidalik belgilari ochiladi. So'z nutqdagi analitik shaklining lisoniy asoslari yoritiladi. Ikkinchi holatda so'zning turli grammatik shakllaridan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash xususida so'z boradi, Shu munosabat bilan grammatik shakl olgan leksema - so'zshakl tushunchasi muayyanlashtiriladi. Shuningdek, leksemaning turli nutqiy variantlari - fonetik, morfologik, leksik-semantik variantlari tadqiq qilinadi"[10].

Anglashiladiki, so'zning o'ziga xos xususiyatlarini bilish uni leksik birliklar doirasida qaraluvchi boshqa lingvistik birliklar bilan taqqoslash orqali nafaqat gapda tutgan o'rni yoki ma'noviy tuzilishini aniqlashni, balki so'zlovchining kommunikativ maqsadi, nutq amalga oshayotgan jarayon, muhit, muloqot ishtirokchilarining o'zaro bog'liqlik jihatlariga munosabatini ham belgilashni taqozo etadi. Bu esa tadqiqotchidan mazkur masalaga aniqlik kiritishda faqat so'zlarning semantik jihatiga e'tibor berish bilan cheklanib qolmaslikni, o'zi tadqiq etayotgan til sohibining tafakkuri, u yashayotgan muhitning ta'siri kabi jihatlarini ham e'tiborga olish lozimligini ko'rsatadi.

Lisoniy olam manzarasi ishtirok etuvchi birliklarning funksional-stilistik imkoniyatlari badiiy matnda namoyon bo'ladi. Lisoniy birliklarning o'ziga xos xususiyatlari xalqning paremiologik fondi namunalarida ham aks etishi to'g'risida olamning lisoniy manzarasi bo'yicha kuzatishlar olib borgan R.Abdullayeva frazeologik birliklar misolida quyidagicha tahlil qiladi: Masalan, tarvuzning qo'ltiqdan tushishi jarayoni real voqelikda bir marotaba sodir bo'lgan bo'lishi mumkin. Tarvuzning qo'ltiqdan tushganida yuzaga keladigan jismoniy hamda ruhiy holat barcha noqulay holatga tushgan kishilarning qiyofasini gavdalanitiruvchi, qiyosiy zahira so'z bo'lib qolgan. Demak, tarvuzning qo'ldan tushishi va chiziq so'zini birlashtirib turuvchi umumiy bir jihat paydo bo'ladi. Bu jihat - olamning lisoniy manzarasida mavjud bo'lgan so'z mazmunining va vazifasining o'zgarishi. Biroq, atama va ko'chma ma'noli so'zni farqlab turuvchi bir jihat mavjud. Ko'chma ma'noli so'zlarda kishining obrazli tafakkur natijasi aks etadi. So'z ilmiy atama sifatida qo'llana boshlaganida, u konkret ma'no bilan bog'lanadi. Albatta, atamalar o'rtasida ham so'zning shakl va ma'no munosabatlari ko'ra farqlanishi kuzatilishi mumkin, biroq uning fan doirasida ma'no doirasi chegaralanadi[1].

Darhaqiqat, inson olamni o'ziga xos tarzda ko'radi, qay darajda idrok qilishiga qarab unda obrazli tafakkur paydo bo'ladi. Bu esa o'z navbatida so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash ehtiyojini

yuzaga keltiradi. Bunda tabiiyki, soʻzlarning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi soʻzlarning funksional-semantik tabiatiga taʼsir qiladi.

Fransuz tilshunosligida ham paremiya deyilganda asosan barqaror koʻrinishdagi, didaktik xarakterdagi birliklar nazarda tutiladi. Masalan, «Cordial» lugʻatida mazkur tushuncha *parémie est un énoncé plein, comme un proverbe, un axiome, un adage* tarzida izohlangan[12]. Koʻrinadiki, lugʻatda mazkur tushunchaning lingvistik tabiatiga eʼtibor qaratilgan va paremiya maqol, aksioma koʻrinishidagi tugallangan fikr, qadimgi barqaror ifoda sifatida izohlangan. Anatoliy Bayliyning “Qadimgi grekcha-fransuzcha lugʻat”ida esa faqat bir maʼno - *le proverbe*, yaʼni maqol qayd etilgan[11].

Fransuz tilshunoslarining fikricha, mazkur tushuncha oʻz doirasiga maqol va u bilan bogʻliq boʻlgan boshqa birliklarni qamrab oladi. Bunda ibratli, nasihatimiz soʻzlardan tortib didaktik xarakterdagi qisqa barqaror ifodalargacha nazarda tutiladi.

Paremiyalar toʻgʻrisida fransuz olimlarining fikrlari deyarli bir-biriga yaqin. Fransuzcha leksikografik manbalarga murojaat qilamiz:

Paremiologiyaga ilmiy soha sifatida qarash:

- *Parémiologie - Traité sur les proverbes. Recueil de proverbes* [15].

Paremiologiya - maqollarni deskriptiv oʻrganish - *Parémiologie, parémiographie - étude descriptive des proverbes*[14].

Paremiologiya maqollar, maqol nazariyasi, maqollarni toʻplash toʻgʻrisidagi ilmiy asarlar sifatida: - *Parémiologie - Traité des proverbes; théorie des proverbes, recueil de proverbes*[13].

Fransuz lingvomadaniyatida koʻplab paremiyalar asosan savdo sohasiga bogʻliq holda yuzaga kelgan. Bu paremiyalar mazmunan pand-nasihat xarakterida boʻlib, inson faoliyatining savdo-sotiq bilan bogʻliq jihatlarini qamrab olgan. Xalq ogʻzaki ijodi tadqiqotchilari asosan tekshirish doirasida paremiologiya tushunchasi ostida savdoning mayda janrlari bilan bogʻliq boʻlgan maqollarni, oʻtkir mazmunli qochirimlarni, matallarni, savdodagi tez aytishlarni, topishmoqlarni, boshqalardan farqlanib turuvchi latifalarni oʻrganadilar.

Oʻzbek tilshunosligida ham fransuz tilshunosligida ham paremiyalar lingvomadaniyatshunoslikning ajralmas qismi hisoblanadi. Paremiyalarda oʻzi mansub boʻlgan xalqqa xos dunyoqarash, voqelik faktlariga milliylik nuqtai nazaridan baho berish sezilib turadi. Fanda shu vaqtga qadar paremiyalar asosan xalq ogʻzaki ijodining kichik janrlari sifatida adabiyotshunoslarning diqqat markazida boʻlgan. Keyingi yillarda bu janrlarning lingvistik tabiatini oʻrganishga oid ishlar ham maydonga kelmoqda.

Paremiologiyaga doir tadqiqotlarda paremiya sifatida asosan maqol tushuniladi va unga “xalq ogʻzaki ijodi janri; qisqa va loʻnda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal maʼnoli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gap. Muayyan ritmik shaklga ega. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuygʻulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan”[8] deb taʼrif beriladi. Maqolga xos boʻlgan xususiyatlarning ayrimlari adabiyotning kichik janr deb hisoblanuvchi boshqa turlarida ham uchraydi. Shu bois maqol nisbatan keng tushunchani ifodalaydi. Maqollar oʻziga xos uslubga ega. Maqol baʼzan masal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli soʻz, tanbeh, mashoyixlar soʻzi, hikmatli maqol, donishmandlar soʻzi, otalar soʻzi deb ham yuritilgan. Folklorshunoslikda qayd qilinishicha, maqollarning janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Maqollarning hajmi qisqa va cheklangan.
2. Maqollar mazmunan serkoʻlam va chuqur maʼnoni ifodalaydi.

3. Xalq maqollari shaklan she'riy va nasriy bo'ladi. Ammo nasriy maqollar ham she'riy misralarni eslatadi. Masalan: Ko'za kunda emas, kunida sinadi.
4. Maqollarda hayotiy voqea-hodisa haqida qat'iy hukm ifodalanadi. Bu hukm musbat yoki manfiy mazmunda aks etadi.

5. Maqol shaxs hayotidagi xususiy vaziyatni xalq, omma, hayot nuqtai nazardan umumlashtiradi.

6. Maqol matni tilshunoslikda shaxsi umumlashgan gap hisoblanadi. Ko'rinadiki, maqolning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatishda ularning tuzilishi va hajmi, semantik qamrov doirasi, ifoda uslubi, gapning qaysi ko'rinishida ekanligi hisobga olinadi. A.M.Babkin o'z kuzatishlarida paremiologiya doirasida qaraluvchi janrlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritir ekan, maqollarni frazeologizmlarga yaqinlashtiruvchi qo'llanishning barqarorligi, maqollarda frazeologik lug'at chegaralaridan chiquvchi ma'no ko'chishi va emosional-ekspressiv xarakterning va o'ziga xos jihatlarning mavjudligi: pand-nasihat xarakterining hayotiy kuzatishlarning umumlashma natijasi ekanligi, me'yoriy ko'rinishda gap bo'lagi vazifasida kela olmasligiga alohida e'tibor qaratadi[2].

V.P. Jukov ham o'z tadqiqotlarida maqollarni tartibga olishda lug'atga kiritilgan alohida kategoriyalarga mansub so'zlar o'rtasidagi farqlarga izoh berish lozimligini uqtiradi. U semantik va sintaktik mezonlarga asoslanar ekan, bir tomondan frazeologizmlarni – asosida tip tushunchasi yotuvchi ochiq strukturali birliklarni (yopiq bo'lmagan strukturalar) ma'noviy va ohang jihatdan tugallangan, sintaktik bo'lingan (agar maqol asl ma'nosida qo'llangan bo'lsa), predikativlik va modallik kategoriyasiga, shuningdek, gap belgilariga ega bo'lgan yopiq strukturalardan chegaralaydi[5].

Kelib chiqishiga ko'ra turlicha bo'lgan maqol va matallar orasida farq mavjudligi S.G.Gavrinning kuzatishlarida ham tilga olingan. Olim matallar azaldan umumlashma xarakterda bo'lmay, faqat qo'llanishdagina unga erishadi deb hisoblaydi. Bu faqat qo'llanishda bo'lib, maqollardagi kabi ma'noda emas. Olim shunday yozadi: "Matal shu sababdan umumlashadiki, qachonki u ko'pchilik hollarda qo'llansa: matal mazmuniga ko'ra emas, balki vazifasiga ko'ra umumlashma vositasi hisoblanadi"[4].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva R. Olamning lisoniy manzarasi.Farg'ona universiteti ilmiy axborotnomasi. <https://uzjournals.edu.uz/fdu/vol1/iss5/24/>
2. Babkin A.M. Leksikograficheskaya razrabotka russkoy frazeologii. M.-L.: Nauka, 1964. S.25-27.
3. Bayonxonova I. Paremiyalarning turli tizimdagi tillarda umumiy xususiyatlari <http://samxorfil.uz/maqola/paremiyalarning-turli-tizimdagi-tillarda-umumiy-xususiyatlari>.
4. Gavrin S.G. K voprosu ob otlichii poslovisy ot pogovorki v sovremennom russkom literaturnom yazыke // Uchen. zapiski Perm. gos. ped. in-ta. 1958. Выр. XVII. S.32.
5. Jukov V.P. Iskusstvo slova v poslovisax i pogovorkax // Slovar russkix poslovis i pogovorok. 7-ye izd., stereotip. M.:Rus.yaz., 2000.S.9.
6. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohi.Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,2010.-B.366.
7. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent: "O'zbekiston", 2002.B.43.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. <https://ziyouz.uz/kutubxona/ziyouz/lugatlar/B.340>.

9. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.
10. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek tili. (Kirish, Fonetika-fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazzeologiya, Leksikografiya). Darslik. Toshkent, 2005. -163 byet.
11. Bailly, Anatole. Dictionnaire grec ancien-français [Elektronnyy resurs]. – Rejim dostupa: <https://archive.org/details/BaillyDictionnaireGrecFrancais>.
12. Cordial. Dictionnaire français. –[Elektronnyy resurs]. – Rejim dostupa: [https:// www.cordial.fr/dictionnaire/](https://www.cordial.fr/dictionnaire/)
13. Dictionnaire des expressions et locutions. P.: Dictionnaires le Robert, 1993. -816c.
14. Larousse.Dictionnaire français. –[Elektronnyy resurs]. –Rejim file: //C:/Users/Sulaymon/Downloads/Telegram Desktop/O.docx dostupa: <https://www.larousse.fr>
15. Le Littré. (XMLittré v2) Dictionnaire de la langue française. –[Elektronnyyresurs]. – Rejim dostupa: <https://www.littre.org>.
16. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/f/faoliyat/>
17. <https://hozir.org/kognitiv-lingvistika.html>
18. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/kolorit-uz/>
19. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
20. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/paremiologiya-uz/>
21. [https://turizm.kasaba.uz/uz/uzbek legends and mythes/maqollar](https://turizm.kasaba.uz/uz/uzbek_legends_and_mythes/maqollar)

HALIMA AHMEDOVA LIRIKASIDA BADIY-ESTETIK TAFAKKUR TADRIJI

Xalova Maftuna Abdusalamovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, PhD.

mamirova.d@bk.ru

Annotatsiya: Maqolada shoir Halima Ahmedova she'riyati haqida ma'lumot berilgan. Shoir lirikasining kechinma asosiga qurilgan tafakkur madaniyatining o'ziga xos yangicha talqini tahlil qilingan. Umuman olganda, H.Ahmedova she'rlarini muayyan ruhiy holatning rangin manzaralari deyish mumkin. Undagi obrazning badiiy qiyofa, salmoqdorlik, originallik, emotsionallik kasb etishida xayol, orzu, istak, armon, sog'inch, tasavvur kabi bir qator tushunchalar muhim rol o'ynagan. Maqolada aynan mana shu tasvirlar asos bo'lib yozilgan she'riy asarlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: badiiy olam, lirik kechinma, ayol qalbi, ilhom, iste'dod, tahlil, talqin, poetik uslub.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ В ЛИРИКЕ ХАЛИМЫ АХМЕДОВОЙ

Аннотация: В статье представлена информация о поэзии поэтессы Халимы Ахмедовой. Анализируется уникальная новая интерпретация культуры мысли, построенная на опыте лирики поэта. В целом стихи Х.Ахмедовой можно назвать красочными сценами определенного душевного состояния. Ряд понятий, таких как фантазия, мечта, желание, мечта, тоска, воображение, сыграли важную роль в обретении изображением художественного облика, весомости, оригинальности, эмоциональности. В статье анализируются поэтические произведения, основанные на этих образах.

Ключевые слова: художественный мир, лирический опыт, женская душа, вдохновение, талант, анализ, интерпретация, поэтический стиль.

ARTISTIC AND AESTHETIC THINKING IN HALIMA AKHMEDOVA'S LYRICS

Abstract: The article provides information about the poetry of poetess Halima Akhmedova. A unique new interpretation of the thought culture built on the basis of experience of the poet's lyrics is analyzed. In general, H. Ahmedova's poems can be called colorful scenes of a certain mental state. A number of concepts such as fantasy, dream, desire, dream, longing, and imagination played an important role in the image's acquisition of artistic appearance, weightiness, originality, and emotionality. The article analyzes the poetic works based on these images.

Key words: artistic world, lyrical experience, female heart, inspiration, talent, analysis, interpretation, poetic style.

Kirish

Halima Ahmedova she'riyatga Abuvali Qutbiddin, Bahrom Ro'zimuhammad, Aziz Said, Eshqobil Shukur, Faxriyor, Zebo Mirzo kabi shoirlar bilan bir davrda kirib keldi. Garchi bu shoirlar o'ziga xos poetik uslubi bilan bir-biridan farqlanib tursa-da, ularni birlashtiradigan muayyan nuqtalar mavjud, bu, eng avvalo, ular she'riyatining intellektual falsafiylikka moyilligida ko'zga tashlanadi. Shu bois Halima Ahmedova ijodini uning tengdoshlari, zamondoshlari ijodi bilan qiyoslab o'rganishga harakat qilamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Shoira she'riyati, shuningdek, an'anaviy va xalqona yo'sinda irod qilgan Muhammad Yusuf va Iqbol Mirzo she'riyatidan ham keskin farqlanadi. Bu eng avvalo, H.Ahmedova lirikasining kechinma asosiga qurilgan tafakkur madaniyatining o'ziga xos yangicha ifoda uslubida ko'zga tashlanadi. Mavzu va g'oya talqini misolida bu o'ziga xoslikni ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular ijodida o'xshash va yaqin mavzular mushtarakligi mavjud, biroq poetik g'oya ifodasini, mazmun e'tibori tamomila bir-biridan ajralib turadi. Fikrlarimizning isboti uchun M.Yusuf va H.Ahmedovanning bir mavzuga oid she'rlarini solishtirib ko'ramiz. Tadqiqot mavzuimizga yaqin bo'lishi uchun har ikkala shoirning ayol mavzusiga bag'ishlangan she'rlariga murojaat qilamiz.

Muhtarama, hamisha bosh harflar bilan bitilishga loyiq. Ayol – ona, opa-singil, qizaloq, qolaversa, suyuqli yor haqida yozmagan, ular sha'niga bag'ishlov – qasidalar bitmagan biror shoir topilmaydi. Odam bolasi dunyoga kelgach, uning ilk tayanchi, suyanchi – suyuqli Ona, tili chiqib ilk aytadigan so'zi ham – Ona. She'r san'ati ham Ona madhidan boshlangan bo'lsa, ajab emas.

Muhammad Yusufning "O'zbekning ayollari" she'rida o'zbek ayolining yaxlit poetik obrazi yaratilgan. She'r shunday boshlanadi:

Uxlamaydi tunlari,
Oy nurlari taralgan.
O'zbekning xotinlari
Farzand uchun yaralgan.

Demak, shoir nazdida o'zbek ayoli farzand uchun yaralgan, farzandga mehr uning birinchi xislati, so'ng she'rning qolgan yana to'rt bandida uning "farzand"ga ohangdosh, qofiyadosh "mehnat", "toqat", "iffat", "izzat"dek ta'riflari qalashib keladi, "farzand"ga "mehnat", "toqat", "iffat", "izzat" qo'shilib o'zbek ayolining yaxlit bir beqiyos jamoli ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Halima Axmedova ham ona haqida yozadi, biroq uning ona obrazi Muhammad Yusufning she'ridagidek tafsiliylik xarakteriga ega emas, mukammal bir butun portret qiyofasiga ega emas. H.Ahmedova M.Yusufdan farqli o'laroq ona obrazining shtrixlarini, ayrim chizgilarini berish orqali poetik fikrini rivojlantiradi. H.Ahmedova ijodida maxsus onaga bag'ishlangan she'r uchramaydi, lekin juda ko'p she'rlarida ana shu ona timsolining rang-barang chizgilarini ko'ramiz: *eslab o'tish, biror fikrni keltirish, ritorik murojaat qilish, kuzga qiyoslash* kabi turli tuman badiiy tasvir usullar vositasida reallashtirish, poetik fikrni shunday vositalardan tashkil topgan ayrim misra va baytlar asosiga qurish singari. Uning "Onam aytdi..." deb boshlangan "Yashil" to'plamidagi she'ri misolida ham bu uslub belgisini ko'rsak bo'ladi:

Onam aytdi: sarg'ayibdi rayhon shoxchasi,
Dadam aytdi: shafqat bilmas kuz kelayapti.
...Men o'shanda ninachining qanotlariga,
Soddagina yuragimning rasmin chizardim
Va nurlarning arqoniga chirmashib uzoq,
Xayolimning daraxtidan meva uzardim.

Jilmayardi nozbo'ylarning hidini sochib,
Va ochardi ariqlarga baxtning yo'lini,
Erta turib onam kabi yuwardi har kun
Shafqat degan tog'orada dunyo ko'nglini.

Bugun umrim derazasin ochaman sekin,
Sog'inchlarim tomirini chimchilar havo.
Kim edi u shivirlagan mung ovozida,
Shamol sotib olgan hazin xazonlar aro.

Onam aytdi: sarg'ayibdi rayhon shoxchasi,
Dadam aytdi: shafqat bilmas kuz kelayapti [2,42-43].

She'r davomida ona obrazi uch bor tilga olinadi: birinchi misrada, oxirgi misradan oldingi satrda (takrorlanadi) hamda

Erta turib onam kabi yuwardi har kun
Shafqat degan tog'orada dunyo ko'nglini.

Ko'rinib turibdiki, ushbu she'rda lirik ifodaning erkin parvozi kechinmalar dialektikasini yaratishga, lirik qahramon nutqining ruhiyat va xayolot olamida saqlangan manzaralar chizgisi bilan to'yinishiga xizmat qilgan. Aytish mumkinki, ushbu she'rning ruhiy asoslari inson umrining bebaqoligi haqidagi tushunchalarga tutash:

Onam aytdi: sarg'ayibdi rayhon shoxchasi,
Dadam aytli: shafqat bilmas kuz kelayapti.

Ona va otaning bu so'zlari, eng avvalo, ularning o'z hayot yo'llari haqida, ikkinchidan, bu so'zlar, armonli xitoblarni yodga olib miskin o'ylar girdobidagi farzand, ya'ni lirik qahramon sog'inchlarining assotsiativ gammasidan yuzaga kelgan kechinma, ruhiy-psixologik holat manzarasi.

...Bugun umrim derazasin ochaman sekin,
Sog'inchlarim tomirini chimchilar havo...

Bugun sog'inch ildizlari - o'tganlar yodi, yillar armoni, ota-onani qo'msash hissidan ulg'aygan hasratning suratida namoyon bo'ladi.

She'r o'rtarog'ida H.Ahmedova ham M.Yusufda bo'lgani kabi onaning mehri, shafqati to'g'risida gapirmoqda, lekin bu izhor tarzi tamomila yangi, original:

Erta turib onam kabi yuwardi har kun
Shafqat degan tog'orada dunyo ko'nglini.

Ko'rib o'tganimiz, bu shoirlarning birida xalqona, ikkinchisida falsafiy intellektual mushohada tarzi kuchli ekanligini urg'ulab bermoqda.

Muhokama va natijalar.

Ta'kidlash joizki, H.Ahmedova she'rlari an'anaviy bo'lmagan yangi lirika namunalari fors, tojik adabiyotshunosligida "she'ri nav", ya'ni "yangi she'r" atamasi mavjud, bizda bu ko'pincha an'anaviy bo'lmagan she'r tarzida qo'llaniladi. Bu lirikaning an'anaviy ataladigan Zulfiya, H.Xudoyberdiyeva, G.Jo'rayeva, O.Hojiyeva lirikasidan farqli xususiyati – muayyan masalaning qo'yilishi va uning tadrijiy takomil bosqichlarini mantiqan rivojlantirishga qaratilmaydi, balki ma'lum bir masalani tuyg'ular assotsiatsiyasi hisobidan har tomonlama idrok va ifoda etishga yo'naltiradi. Masalan, Halima Xudoyberdiyevaning an'anaviy lirikasida poetik maqsad aniq va tiniq, adresat ham tayin, mayishiy hayot tarzi ma'lum makon va zamon kategoriyalari cheklangan. "O'sh-o'zgan" turkumiga kiruvchi she'rlarining barchasida bu sifatlar ko'zga ravshan tashlanadi, Halima Ahmedova esa unday emas. Unda poetik maqsadni birdan anglash dushvor, o'ylashni, xayollarga erk berishni, takror o'qib chiqishni taqozo etadi. H.Ahmedova she'rlarida adresat ham ko'pincha lirik qahramon va uning o'z ko'ngliga qaratilgan murojati yoki izhori dil bayoniga

o'xshaydi, ya'ni o'zlikning sharhiga. Maishiy hayot tarzi mubham, makon va zamon xossalari esa cheksiz, chegarasiz, go'yoki poyonsiz va xushmanzara kengliklarda hayot, erk, sevgi va hijron, topish va yo'qotish, sog'inch va azob, to'g'ilish va o'lish haqida xayol surayotgan, tasavvur va taxayyullarini erkin qushlardek parvoz qildirayotgan lirik qahramonning goh yaqinlashib, goh olislashib borayotgan ovozi tinglagandek bo'lamiz:

Jilmayib turibdi ko'nglim sen uchun,
Garchi ko'zlarimga to'lgan g'ussalar.
To'kilib ketmasaydi isming, qo'rqaman,
Kiprik qoqqanidan nafis maysalar.
Sabr nafasiga ekdim o'zimni,
Yuragim suratin chizganda falak.
Qorachig'im ichra cho'kayotgan dunyo,
Sen ham almisoqdan qolgan bir ertak... [2,75]

An'anaviy she'rdan ko'ra mazkur yangi she'rda his-tuyg'u kechinma asosiga tiklangan tafakkur madaniyati-xususiy va yuksak intellektual poetik obraz tabiati asarning butun kompozitsion unsurlariga o'z ta'sirini o'tkazadi.

"Avvalo, shu narsani ta'kidlash joizki, - deb yozadi N.Rahimjonov, - Halima Ahmedova lirikasidagi badiiy-estetik tafakkur yangilanishi idrok va ifoda prinsiplarida namoyon bo'lmoqda. Xususan, shoiraning lirik qahramoni ko'nglidagi ilohiy nigoh bilan olam shevalariga, atrof-tevaragida kechayotgan voqelik jarayonlariga, odamlar fe'l-atvoriga nazar tashlaydi, estetik baholaydi, falsafiy mazmunning turfa holat va ko'rinishlarda jilvalanishi asosi shundan. Ya'ni, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni ko'rish, anglash, mohiyatini tushuntirish ustuvor. Bu borada haqiqat tuyg'usi ilohiy nigohning tajallisi sifatida zohir topadi". N.Rahimjonov ta'kidlab o'tgan ana shu sifat o'zgarishlari bois an'anaviy lirikadan ko'ra bu lirikada tushkun kayfiyatga, uning rang-barang tasvirlariga keng o'rin beriladi. Syurrealistik asarlarda bo'lganidek hayot va xayol, hush va tush, reallik va ro'yo uyg'unlashib lirik qahramonning ma'naviy olamini poetiklashtiradi.

Halima Ahmedova lirikasida ranglar (yashil, oq, pushti, sariq, moviy, qora va h.k.), dov-daraxtlar, qushlar, maysa-o'simliklar, tuproq, shabboda ramzi asarlari badiiyatining muhim xususiyatlaridan biri. Shu ma'noda yolg'iz yashil rangining mazmun qirralarini ko'zdan kechirish kifoya. Shoiraning aynan kitobining nomi ham "Yashil" deya atalishi bejiz emas. U shoiraning dunyoqarashi bilan bog'liq holda olam va odamni, voqelikni, jamiyat hodisalarini badiiy idrok va ifoda qilishdagi falsafiy-estetik prinsiplaridan voqif etadi.

Shoira lirikasida yashil rang, bo'yoq har bir she'rda yangi-yangi ma'nolarni anglatishiga ko'ra nufuzlidir. (*Yam-yashil daryo, yashil nigoh, ishqday yashil, yalpizlar xayoli yam-yashil, yam-yashil nafas tafti, xayol kengliklari yashil, "qachonlardir men ham yam-yashil edim, Daryoga talpingan jilg'aday yashil", "Yashil kundan qolgan gardman ehtimol", "Haqiqatning rangi - yashil", "Va yana kimdir aytgan edi: avval va oxirni to'ldirar yashil", "Yashil sog'inch bilan tirikman bu chog'", "Havvoning yam-yashil tomirlarida", "Suvlardan ajralib qolgan sog'inchni, Yupatib to'ldirdim yam-yashid hisga", "Men boqqan ko'zguda yashildir olam", "Yam-yashil iforlar kelmoqda qaydan", "Borliq va yo'qlikning yashil ovozi" va h.k.*)

Anglashiladiki, ezgulik, adolat zamiridagi mehr-muhabbat tuyg'ularidan go'zallik balqib chiqayotir. Inson fe'l-atvorida namoyon bo'lguvchi aynan ana shu mehr-muhabbatga ko'ra odamiylik xususiyatlarini, shaxslik darajasini o'zaro farqlash mumkin.

Shoira she'rlarida ("Yashil", "Boshim aylanadi, aylanadi yer", "Bir qush bo'lsam qanotlari zumrad bo'lsam", "Osmon moviylanar...", "Iddao" va h.k.) yam-yashil rang zimmasiga yuklanayotgan ma'nolar ma'naviy-axloqiy qadriyatlar maqomida cho'ng va rangin. Bir o'rinda haqiqatni qo'llayotgan fikr tariqasida aqlga kuch bag'ishlasa, boshqa o'rinda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida irodamizni quvvatlantiradi:

Boqaman to'rt yonda sening nigohing,
Anjir gullariday sirli, maftunkor.
Aytgin, nima uchun, ne uchun axir
Ming yilki, jonimdan erimaydi qor?
Qachonlardir men ham yam-yashil edim,
Daryoga talpingan jilg'aday yashil,
Yelkamga bosh qo'yib uxlardi quyosh,
Uyg'onganda derdi: salom, maysa, dil!...

Shoiraning ayrim she'rlari kompozitsiyasiga ba'zan hayotiy biror voqea, hodisa hikoyani lirik – lir-epik xususiyatlari ham singib ketadi. "Dunyo sovib ketdi..." – deya boshlanadigan she'r ko'ngil hasbi holi sharhidan iborat. Biroq mana shu tuyg'ular tasviriga hayotiy voqea qamrab olinadi:

Eski jun ro'molin boshiga o'rab,
Tanish kampir o'tar yuki ko'p og'ir.
Qizargan ko'zining qorachig'ida
Ajalning ganjidan o'g'irlangan sir.
U kitob sotadi so'nggi bekatda,
Kitobki, umriday sarg'ayib ketgan.
Xaridor chorlaydi har kun betinim
Ammo qiyo boqmas yonidan o'tgan.
Dasturxonday yozib eski kitoblarini
Alanglab charchamas to'rt tomonga zor.
Yig'ishtirsa hamki kun etagini
Unga yaqinlashmas biror xaridor [2,51].

Shu misralar bilan voqea tasviri yakuniga yetadi, so'ng yana she'r avvalida bo'lganidek hissiyotlar, xayollar bayoniga o'tiladi. Va she'r so'ngida intellektual falsafiy umumlashma chiqaradi:

Ayoz deraza oynasin mavhum shakllarda bezaydi.
Ko'nglim, oshiqlikni unutgan ko'nglim,
Kampir sotolmagan eski kitobga –
Sarg'aygan kitobga juda mengzaydi,
Dunyo sovib ketdi juda ham... [2,51]

Mazkur umumlashma xulosa an'anaviy lirikadan farqli ravishda ijtimoiy ohang tashimaydi, balki ko'ngil she'riyatining navbatdagi, yangi bir qalbga doir talqinini yuzaga chiqaradi. An'anaviy va yangi she'rni shartli ravishda aql-idrokka hamda intuitsiyaga bo'ysinuvchi lirika shakllari desak to'g'riroq bo'lar. H.Ahmedova ijodini tahlil qilish shunday xulosalarga kelishimizga imkon beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Адабиёт назарияси. II томлик. I-том. М.К.Нурмухамедов тахрири остида. Т.: "Фан", 1978. – Б. 414.
2. Аҳмедова Ҳ. Яшил. Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 161.
3. Аҳмедова.Ҳ.Ташбеҳ. Шеърлар.Т.: Akademnashr, 2017. - Б.262.
4. Шукуров Н. Сўз сеҳри, шеър меҳри. Т.: "Зарафшон", 1992. – Б.269.
5. Жамол К. Лирик шеърятда композиция. Т.: "Фан", 1983. – Б.96 .
6. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Т.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. –Б.307.

УДК 811.512.133

ОБРАЗОВАНИЕ ЛЕКСЕМ С ПРЕДМЕТНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

¹Богданович Геннадий Александрович

²Хамдамов Достон Давронжон угли

¹преподаватель Андиганского государственного института иностранных языков

²студент Андиганского государственного института иностранных языков

¹E-mail: b.g.a-uz@mail.ru. ² G-mail: lidegil1111@gmail.com.

Аннотация: Данная статья посвящена мало разработанной теме словообразования, а именно теме деривации лексем с предметным значением в узбекском языке. В статье рассматриваются словообразовательные особенности и специфика применения различных аффиксов с данным значением. Затрагиваются практически все аффиксы узбекского языка с соответствующей семантикой, 3 из них рассматриваются подробно. Отмечаются их семантические отличия, а также дифференциация в аспекте продуктивности.

Ключевые слова: аффикс, лексема, формант, заимствование, семантика, деривация.

O'ZBEK TILIDA NARSA MA'NOSIGA EGA LEKSEMALAR YASALISHI

¹Bogdanovich Gennadiy Aleksandrovich

²Xamdamov Doston Davronjon ug'li

¹Andijon davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

² Andijon davlat chet tillar instituti talabasi

¹E-mail: b.g.a-uz@mail.ru. tel. +998905482799

² G-mail: lidegil1111@gmail.com. tel.: +998888385988

Annotatsiya: Ushbu maqola oz ishlab chiqilgan so'z yasalishi mavzusiga, ya'ni o'zbek tilida narsa ma'nosiga ega leksemalarni hosil qilish mavzusiga bag'ishlangan. Maqolada so'z yasash xususiyatlari va shu ma'noga ega turli affikslardan foydalanish xususiyatlari muhokama qilingan. O'zbek tilining tegishli semantikaga ega bo'lgan deyarli barcha affikslari tasvirlangan, ulardan 3 tasi batafsil ko'rib chiqilgan. Ularning semantik farqlari, shuningdek, mahsuldorlik jihatidan farqlanishi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: affiks, leksema, formant, o'zlashtirma, semantika, derivasiya.

FORMATION OF LEXEMES WITH SUBJECT MEANING IN UZBEK

¹ Bogdanovich Gennady Alexandrovich

² Hamdamov Doston Davronjon ugli

¹ teacher of the Andijan State Institute of Foreign Languages

² student of Andijan State Institute of Foreign Languages

¹E-mail: b.g.a-uz@mail.ru . Tel. +998905482799

² Gmail: lidegil1111@gmail.com . Phone: +998888385988

Annotation: This article is devoted to a little-developed topic of word formation, namely the topic of derivation of lexemes with subject meaning in the Uzbek language. The article discusses the word-formation features and the specifics of the use of various affixes with this meaning. Almost all affixes of the Uzbek language with the corresponding semantics are affected, 3 of them are considered in detail. Their semantic differences are noted, as well as differentiation in the aspect of productivity.

Keywords: affix, lexeme, formant, borrowing, semantics, derivation.

Введение

Узбекский язык, будучи по своей природе агглютинативным, отличается аффиксальным характером процесса деривации. Поэтому здесь можно говорить лишь о тех или иных аффиксах, обозначающих определённую категорию. В нашей статье мы проанализируем лексемы с предметным значением.

Количество словообразующих суффиксов существительных с данной семантикой незначительно. Некоторые из них в настоящее время не образуют новых слов, вышли из употребления и считаются не продуктивными: **-(и)н** (*экин, тугун, қўшин*), **-(и)нди** (*қиринди, чўқинди. чиринди*), **-(и)қ** (*чизик, чандик, ямоқ*).

В современном литературном узбекском языке среди формантов, образующих существительные с предметным значением, лишь три аффикса: **-ма, -нома, -гич** выполняют словообразовательную функцию.

Анализ литературы

Следует отметить, что изучение зарубежными лингвистами и тюркологами проблемы состава слова, в частности, словообразования в тюркских языках, особенно усилилось в 60-70-х годах XX века [2]. Особенно заслуживают внимания работы В. Л. Котвича, Ж. Дени и Л. Базэ в области словообразования в тюркских языках. В их трудах приведены интересные научные факты, связанные с морфологическим построением слова, а также всесторонне обосновано значение аффиксации в словообразовании тюркских языков. Но, в то же время, отдельного рассмотрения проблемы словообразования лексем с предметным значением доселе не проводилось.

Методология исследования

Методологической основой нашего исследования является пособие Хаджиева А. «Ўзбек тили сўз ясашиши тизими». В исследовании применены методы сопоставления, анализа и синтеза. Академик А. Хаджиев открыл новые грани словообразования в узбекском языкознании, пролил свет на решение некоторых противоречивых проблем. В частности, он указывает, что, если аффикс образует новую форму, то его следует оценивать как формообразующую единицу, если же образует новую лексему, то - в качестве

словообразовательной. Он научно обосновывает необходимость основы и словообразовательного аффикса в образовании любого нового слова. Затем приводит веские аргументы, почему «морфология» и «словообразование» должны рассматриваться в качестве отдельных сфер.

Анализ и результаты

Аффикс **-ма**. Этот аффикс является словообразующим для существительного и прилагательного.

В современном узбекском языке **-ма** при образовании существительного и прилагательного считается самым продуктивным.

Посредством аффикса -ма в узбекском языке образуются отглагольные существительные и прилагательные. При этом данный аффикс в современном узбекском литературном языке считается продуктивным формантом как при образовании существительных, так и при образовании прилагательных.

Относительно слов с аффиксом **-ма** можно сказать следующее:

Во-первых, некоторые существительные были образованы из прилагательных посредством субстантивации, и данный процесс продолжается. Например, таковыми являются слова *димлама*, *қовурма*, *тиркама*. Поэтому значения этих слов даются обобщённо. Например, слово *қовурма*, в действительности будучи прилагательным, используется вместе со словом, обозначающим какое-либо блюдо: *қовурма палов*. В этом примере значение слова *қовурма* исходит из значения его составных частей (*қовурма* – приготовленное способом жарки). Слово *палов* обозначает вид блюда. (В нем имеется сема «пища»). В результате неиспользования данного слова (*палов*) сема «пища» входит в часть значения слова «*қовурма*», и это слово переходит в разряд существительного. Поэтому лексическая единица «*ковурма*» обозначает обобщенное название жареных блюд, а не одного блюда.

По этой причине значение слов с аффиксом **-ма** не определяется вне текста.

Одним словом, продуктивностью **-ма** при заимствовании из других языков и продолжение этого процесса поясняется возможность образования новых слов. Однако по причине того, что слова не всегда образуются путем сложения основ и аффикса, значения этих слов объясняются другим путём.

Как сказано выше, аффиксы, образующие название предмета, не продуктивны и перестали быть актуальными. Естественно, тому есть причины.

Прежде всего, нет новых лексем, с помощью основ которых можно было бы образовать новые слова.

Кроме того, посредством **-ма** были образованы слова одного вида, с общим одним значением. Сравните: *чўкинди* - *чўкма*, *кўшин* - *кўшилма*, *топилдик* - *топилма* и т.д.

Эти два явления отражают непродуктивность данных аффиксов. По этой причине один из аффиксов-синонимов, а именно **-ма**, продуктивен, а остальные вышли из употребления.

Аффикс **-нома**. Данный аффикс произошел от персидского **нома** – «послание» и используется в значениях «письмо», «послание». Может образовывать сложные слова: *саёхатнома*, *Бобурнома*, *огузнама* и т.д. В подобных лексемах **нома** выступает в роли аффиксоида.

Можно предположить, что в дальнейшем **нома** выйдет из употребления, так как на данный момент этот аффиксоид не используется как отдельная самостоятельная лексема.

Посредством **нома** образуются слова одного типа образования и значения, первичная основа слова определяет значение: *таклифнома* – пригласительное (*таклиф* - приглашение) письмо, *рухсатнома* – пропуск (разрешение), *йўриқнома* – инструктивное (*йўриқнома* - инструкция) письмо, *муружаатнома* - письменная (*муружаат*- обращение) просьба.

В современном узбекском языке имеется немного слов, образованных посредством аффикса **-ги** (**-ки, қи**): *керги, сунурги, чопки, санчки*; посредством аффикса **-қ**: *ўроқ, тароқ, қайроқ*. Но, во-первых, они в данный период не используются для образования новых слов и перешли в разряд непродуктивных. Во-вторых, на самом деле они не были только образующими аффиксами в значении инструмента (орудия действия), даже в этом значении они не были столь продуктивны. С помощью них были созданы и другие существительные, обозначающие нечто иное. Лишь некоторые лексемы выступали в значении инструмента (орудия действия). Например, сравните с предыдущими данные существительные: *кулги, севги, тепки, кўчки, туртки, сочқи, бўёк, мудроқ, сувоқ, эсноқ* и т.д.

Несмотря на то, что имеется некое количество существительных, образованных посредством аффикса **-ги** (**-ки, қи**), данные форманты не входят в определенную категорию словообразовательных аффиксов и поэтому не образуют новые слова и считаются непродуктивными.

-гич относится к аффиксам, образующим слова со значением предмета и вещи. Этот аффикс образует также слова со значением инструмента. Аффикс **-гич** (с вариациями **-кич, -қич, -гич**) в 40-50 годы имелся в составе немногочисленных слов: *илгич, кескич, қисқич, қиргич*. В последующие годы с развитием науки, техники и других отраслей **-гич** превратился в продуктивный аффикс, обозначающий предмет, бытовую технику или вещь: *совитгич, музлатгич, улагич, ўтказгич, ўгитлагич, ўлчагич, таҳсимлагич*. Конечно же, имеются причины тому, почему данный аффикс стал продуктивным.

Во-первых, **-гич** в основном образовывал слова, обозначающие предмет, бытовую технику и вещь. Слов с другими значениями имеется малое количество (типа *кулгич, босқич*).

Во-вторых, понятие «предмета и вещи» достаточно широко, значение этих слов может включать много предметов - от машин до мелких деталей. Например, для того, чтобы обозначить машину, которая роет канаву, используется слово *кавлагич*, проводник тока – *ўтказгич*, соединитель - *улагич*. Ввиду развития науки и техники соответственно с помощью аффикса **-гич** появляются новые слова, пополняя словарный состав языка.

Слов со значением орудия действия на данный момент в узбекском языке чрезвычайно много, их количество растёт до сих пор: *қўрак чувигич, ер текислагич, газ юткич*. Следовательно, данный аффикс является продуктивным. Нужно также сказать, что зачастую **гич** добавляется к зависимому слову и полученное словосочетание обозначает признак предмета. Например: *Кискич гайка, итаргич клапан, текислагич мола, сургич насос*. «Ёғочга ишлов бериш болимида тилгич, кирккич, тешгич асбоблари кичик гурухларга ажратилган» (газета «Маърифат»).

Но нельзя сказать, что образование прилагательных посредством **гич** целесообразно. Поскольку было бы более правильно в подобных случаях использовать не **гич**, а причастие. Например: не *текислагич мола*, а *текислаш моласи*.

Выводы

Итак, подытоживая вышесказанное, можно утверждать, что количество словообразующих суффиксов существительных с предметным значением в узбекском языке

незначительно. Некоторые из них в настоящее время не образуют новых слов, вышли из употребления и считаются не продуктивными: *-(и)н*, *-(и)нди*, *-(и)қ*. Среди формантов, образующих существительные с предметным значением, лишь три аффикса: *-ма*, *-нома*, *-ич* выполняют словообразовательную функцию.

Литература

1. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: Наука, 1970.
2. "Толковый словарь узбекского языка". В 2-х томах, том 1, М., 1981.
3. Рахматуллаев Ш. Основные единицы строения языка. Ташкент, «Университет», 2002
4. Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясаши тизими. Пособие для преподавателей и студентов филологических факультетов вузов. Т., Издательско-полиграфический творческий дом "Укитувчи", 2007.

LAPAR JANRINING GENEZISI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Guljahon Amonovna MARDONOVA

Pedagogika fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Qarshi davlat universiteti

***Annotatsiya:** Maqolada o'zbek nikoh to'yi marosim folklorining tarkibiy qismi hisoblangan laparning janr xususiyati, to'y qo'shiqlari bilan o'xshash va farqli belgilari, tarixiy asoslari, genezisi va o'ziga xosligi masalalari tahlil etilgan.*

***Tayanch so'zlar:** nikoh to'yi, marosim, qo'shiq, folklor, lapar, janr, genezis, voqeabandlik, mavzu, kompozitsiya.*

НЕКОТОРЫЕ СУЖДЕНИЯ О ГИНЕЗИСЕ ЖАНРА ЛАПАР

Гулжахон Амоновна МАРДОНОВА

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Каршинский государственный университет

***Аннотация:** В статье анализируются жанровые особенности лапара, который является составной частью узбекского свадебного фольклора, его сходства и различия со свадебными песнями, исторические основы, генезис и своеобразие.*

***Ключевые слова:** свадьба, церемония, песня, фольклор, лапар, жанр, генезис, сюжет, тема, композиция.*

SOME CONSIDERATIONS ON THE GENESIS OF THE LAPAR GENRE

Guljakhon Amonovna MARDONOVA

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Karshi State University

***Annotation:** The characteristics of the Lapar genre, which is considered a component of Uzbek wedding ceremony folklore, its similarities and differences with wedding songs, historical foundations, genesis and originality are analyzed in the article.*

Keywords: *wedding ceremony, ceremony, song, folklore, Lapar, genre, genesis, event, theme, composition.*

Folklor asarlari mavzu qamrovi, janri, g'oyaviy-badiiy xususiyati va marosim bilan izchil aloqadorligiga ko'ra alohida ajralib tursa-da, to'y qo'shiqlari, ayniqsa, lapar o'ziga xos ijro shakli, aytilishi va kompozitsion tuzilishi jihatidan maxsus o'rganishni talab etadi. Chunki to'y marosimi va u bilan bog'liq qo'shiqlar qadimdan xalqimiz e'tiqodiy qarashlari, marosim va udumlariga aloqadorlik nuqtayi nazaridan folklorning boshqa janrlaridan ajralib turadi. Ayniqsa, lapar to'y marosimi tarkibida "qizlar kechasi", "qizlar bazmi" udumini o'tkazish bilan bog'liq marosimda qiz va yigitning aytishuvi bo'lib, jozibadorligi, mehr-muhabbatga yo'g'rilganligi bilan ahamiyatlidir. Ular qaysi mavzuda, qanday mazmunda bo'lmasin yaxshilik, ezgulik, sevgi, ishonch, baxt kabi insoniy tuyg'ular badiiy ifodalanadi. O'zbek nikoh to'yi marosim folklorining alohida janri hisoblangan lapar haqida ana shunday fikrlarni ta'kidlash mumkin.

"Lapar – musiqiy folklor janri; voqeabandligi va kuy tuzilishi jihatidan uncha murakkab bo'lmagan, tor diapazonli, naqoratsiz, cholg'u jo'rligisiz aytiladigan qo'shiqlarga yaqin. Ikki turi mavjud: 1) to'y marosimi, xalq sayli, hashar kabi yig'inlarda yigit va qizlar tomonidan tarafma taraf bo'lib dialog shaklida ijro etiladigan lapar. ...Bularda, asosan yigit va qizning muhabbat kechinmalari, orzu umidlari aks etadi, shuningdek, yengil hajv va yumor ham qo'shilib ketadi. 2) o'yin laparlari. Xorazm xalfalari, Buxoro sozandalari orasida "labidan", "labi uchidan" aytiladigan yengil xarakterdagi qo'shiqlarga nisbat beriladi. Odatda, ikki kishi galma-galdan raqs tushib ijro etadi [11;226]. Quyidagi ta'rif esa laparning ikkinchi turiga to'g'ri keladi. "Lapar – bir yoki bir necha ijrochi tomonidan navbat bilan aytiladigan bandli ashula shakli. Lapar ko'proq hajviy-tanqidiy, turmushdagi ayrim kamchiliklarni ifodalovchi mazmunda bo'ladi va raqs bilan ijro etiladi" [4;85].

Lapar janri folklorshunos N.Kasimov ilmiy tadqiqotiga qadar maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan. To'g'ri, bu janr xususida XX asrning yigirmanchi yillarida matbuotda birinchi bo'lib Elbek maqola e'lon qiladi. Elbekning ta'kidlashicha, laparlar "qizlar bazmi" da yigit va qizlar o'rtasida aytishuv tarzida kuylangan [10]. Ma'rifatparvar Abdurauf Fitratning lapar janri xususidagi fikr-mulohazalari ham shunga yaqin turadi [9].

O'tgan asrning yetmishinchi yillaridan keyin folklorshunos olim M.Alaviya aynan yuqoridagi fikrlarni ta'kidlash bilan bir qatorda bu janrning voqeabandligini aytib o'tadi [1]. Oradan bir necha yil o'tib professor B.Sarimsoqov o'zining lapar janri mavzusidagi maqolasini e'lon qiladi. Bu o'rinda ham yuqoridagi fikrlar bir qadar to'ldirilgan, xolos [8]. Garchi lapar janrining o'ziga xos tomonlari ilmiy jihatdan tahlilga tortilgan bo'lsa-da, muammo sifatida uning genezisiga doir ayrim tadqiqot ishlari ko'zga tashlanadi. Qoraqalpoq adabiyotida shoirlar ijodida "aytyis" janrini tadqiq qilgan K.Allambergenov ushbu janrning tarixiy asoslari marosim folkloriga aloqador ekanligini ta'kidlaydi [2]. Fikrimizcha, u bu o'rinda turkshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida aytishuv janrining tarixiy ildizlari juda qadimiy davrlarga borib taqalishi haqidagi fikrlariga suyanagan ko'rinadi [12].

Folklorshunos N.Kasimov "O'zbek xalq laparlariga xos xususiyatlardan biri va eng asosiysi sifatida mazkur janrning to'y marosimlari tarkibida ejro etilishini nazarda tutmoq lozim. Chunki janrning marosim bilan genetik aloqadorligi uning og'zaki ijod an'anasida juda ham qadimiy ekanligidan dalolat beradi. Demak, laparning asosan nikoh to'ylarining muayyan bir uzvida – qizlar bazmida ijro etilishi janrning tarixan mustaqil janr sifatida vujudga kelib, mustaqil taraqqiy

etib kelayotganligini anglatadi. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz folkloridagi aytyis janrining tarixan marosim folklori, aniqrog'i to'y marosimi bilan bog'liqligi va asosan so'z muhohasasi shaklida kechishi, tojik folkloridagi badeha janrining ham ijro o'rni va bajaradigan vazifasi nuqtayi nazaridan lapar bilan bir xilligi lapar janrining tarixiy asoslari Markaziy Osiyo xalqlari marosim folklorida birgina janrning turli nomlarda keng tarqalganligini ko'rsatadi" [3;17], deb ta'kidlaydi. Demak, ijro etiladigan o'rni, ijrochilar tarkibi va bajaradigan vazifasiga ko'ra lapar janri Markaziy Osiyo xalqlari oilaviy-maishiy marosimlarida qadimdan mavjud bo'lgan, nikoh to'ylari bilan bog'liq holda rivojlanib, tarixiy-folkloriy jarayonda yashab keldi.

Qo'miqlarning to'y-marosim folklorini tadqiq qilgan A.Mollayevning fikricha, nikoh kuni kelinni maxsus belgilangan ayol – "abay" kuyovnikiga uzatishib boradi. "Abay" obraziga hamma ham rozi bo'lavermaydi. Chunki qo'miqlarda kuyovnavkarlar aytishuv qo'shiqlariga usta bo'lib, "abay" ham bo'sh kelmasligi, qiz tomonni javoblari bilan himoya qilishi shart [5;9]. Demak, nikoh to'yi bilan bevosita aloqador aytishuvlar Markaziy Osiyo xalqlari bilan bir qatorda Kavkaz xalqlarida ham qadimdan mavjud bo'lgan.

Xader Ali Adilex Motasem "Falastin arablari to'y qo'shiqlari janrlari tarixiy-rivojlanish davrlari shuni ko'rsatadiki, ular anchayin ko'hnadir. Erkaklar qo'shiqlari – *"al-ataba, al-medjana, al-mana, al-karadi, al-musamman, al-kasid, al-mexuarebe, al xadadi* VII–VIII asrlardayoq mavjud bo'lgan [6]ligini ta'kidlaydi. Qolaversa, olim Falastin arablari nikoh to'yi marosimidan bir kun oldin *"al-xenna"* (kelinni xina bilan bezantirish) udumi haqida ma'lumot berar ekan, bu marosimda ayollar tomonidan lirik mazmunga yo'g'rilgan *"adjalo'e"* qo'shiqlari kuylanishini ta'kidlaydi [6;9].

Qadimgi davrlarda ikki urug' o'rtasida o'zaro munosabatlarni yaxshilash, yer-suv masalasidagi kelishuvlarni tinchlik bilan hal qilish maqsadida quda-andachilik an'analariga rioya qilingan. N.Kasimovning fikricha, "Bir fratriyadan qiz olish uchun kuyov tomon turli xildagi sinovlarni bajargan, turli xildagi to'lovlarni to'lagan. Mana shunday ritual sinov ko'rinishlaridan biri kelin tomonning qizlari bilan kuyov tomondan kelgan yigitlarning o'zaro so'z va hozirjavoblikda bir-birlarini sinab ko'rish sanaladi. Darhaqiqat, qizlar bazmida, ya'ni asosiy to'ydan bir kun oldin bunday lapar aytish udumi keyinchalik oddiy ko'ngilxushlik va tomosha qilish maqsadida o'tkaziluvchi an'anaviy odatga aylangan bo'lsa ham, urug'chilik davrida u jiddiy ritual sinov vazifasini o'tagan" [3;20-21].

Shu o'rinda lapar va o'lan bitta janr, vodiy hududlarida lapar, cho'l-dasht hududlarida, chorvador va ko'chmanchi aholi tomonidan o'lan deb aytiladi degan fikrlar ham o'rtaga tashlanadi. Ammo professor H.Razzoqovning "...laparlar o'lanlarga o'xshab ketsalar-da, tematika, g'oyaviy mazmuni, vazni va yengil musiqiyliigi, o'zidagi yumor-satira elementlarining o'tkirligi bilan ulardan farq qiladilar" [7;246], degan fikrlari bu boradagi tadqiqotlarni yana davom ettirishni talab qiladi. Chunki shu paytga qadar bu ikki janrning bir-biridan farqli jihatlari ilmiy asoslangan emas. Demak, bu mavzuda chuqur tahlilga asoslangan fundamental tadqiqot ishi dolzarb bo'lib turibdi.

Aslida xalq tomonidan yaratilgan har bir qo'shiq u qaysi mavzuda ijro etilmasin, alohida variantlilikka ega bo'lib, alohida ijodiy bir aktdan iboratdir. Shu o'rinda ustoz H.Razzoqov tomonidan aytilgan fikrga o'z mulohazamizni bildirishga harakat qildik. Bizning nazarimizda lapar va o'lanlarning o'q ildizi bitta. Turkiy xalqlar va etnik guruhlarda u turlicha nomlar bilan qayd etilgan bo'lishi mumkin. Sababi, shu paytga qadar ikkita janr sifatida baholanib kelingan lapar va o'lanlarning ijro maydoni, ijrochilari, mazmun-mohiyati, vazifasi, badiiyati, kompozitsion tuzilishi borasida aytarli tafovut yo'q. Satira-yumor elementlariga kelsak, buni har ikkisida ham

kuzatish mumkin. Shunda istiholali fikr tugʻiladi. Bu janr turkiy xalqlarning koʻchmanchi, yarim koʻchmanchi, chorvador, choʻl va dasht hududlarida yashovchi etnik guruhlar tomonidan oʻlan, aksincha turmush madaniyati va hunarmandchilik rivojlangan hududlarda, yaʼni shahar va uning atrofida yashovchi aholi orasida lapar deb nomlanmaganmi? Harqalay, bu masalaga yanada oydinlik kiritish, birinchidan, folklor janrlarini tasniflash, ularga xos tarqalish hududini aniqlashtirishda muhim faktik maʼlumotlarni beradi. Ikkinchidan, ikki bir xil janrga xos xususiyatlarni aniqlashtirmaslik oʻquvchi va mutaxassislarni chalgʻitishi mumkin. Bu kabi holatlar albatta alohida oʻrganish ishlarini talab etadi. Lapar janri va u bilan bogʻliq ijro, voqelik aks etgan badiiy shartlilik ham maʼlum tarixiy ildizga ega. Bu jarayon dastlab nikoh toʻyi marosimidagi ijtimoiy-maishiy aktning maʼlum ajdodlar eʼtiqodi, tasavvur va tushunchalari asosida yuzaga keladi. Shuningdek, ajdodlarimizning tabiat hodisalari, magik-ritual vazifa bajaruvchi vositalarga ilohiylik nuqtayi nazaridan yondashuvi va shu asosida himoyachi ajdodlar kultiga boʻlgan ruhiy vaziyati, kechinmalari bilan bogʻliq qarashlarning ramziy-timsoliy ifodalanishidir. Lapar matni tarkibida qoʻllanuvchi bir qator ramziy ifodalar shundan dalolat beradi.

Xulosa oʻrnida taʼkidlash joizki, ajdodlarimizning qadimiy tasavvurlari, tushunchalari, ishonchlari, eʼtiqodlari va aynan ana shularga oʻq tomir sifatida xizmat qilgan turli oilaviy-maishiy marosimlar, magik-ritual harakatlar, rasm-rusumlar xalq tomonidan toʻqilgan har qanday ijod namunalari uchun genezis vazifasini oʻtagan. Lapar janri genezisi ham mana shu kabi qarashlar negizida shakllanib, evolyutsion jarayonda badiiy-estetiklashib, marosim tarkibida ommalashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – 224 б.
2. Алламбергенов К. Қарақалпақ эдебиятында айтыс. – Нокис, 1989.
3. Касимов Н. Ўзбек халқ лапарлари (жанр спецификацияси ва бадиияти): филол.фан.номзод. ...дисс. – Тошкент: ЎзФА А.Навоий номидаги Адабиёт институти, 1998. – 125 б.
4. Маданият ва санъат атамаларининг изоҳди луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 2015. – 349 б.
5. Моллаев А.-М.Н. Свадебно-обрядовый фольклор кумыков и его сценическое воплощение: общенациональное и локально-специфическое: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. – Махачкала: Ин-т яз., лит. и искусства им. Г.Цадасы, 2012. – 22 с.
6. Мотасем Х.А.А. Музыкально-поэтическая система арабо-палестинского фольклора (На примере свадебного обряда): автореферат дис. ... кандидата искусствоведения. – Киев, 1997. – 25 с
7. Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ қўшиқлари //Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
8. Саримсоқов Б. Маросим фольклори //Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1988.
9. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент, 1995. – Б.89-90.
10. Элбек. Лапарлар //Билим ўчоғи журнали, 1922. – №1. – Б.96-98.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. 5 жилд. КОНИМЕХ-МИРЗОҚУШ. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 704 б.

12. Қошғарий, Махмуд. Девону луғатит турк. 3 жилдлик. 3- жилд. – Тошкент, 1970. – 193 бетда.

УДК: 882

МИФ И МИСТИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ РОССИИ

Ибрагимова Н.М.

PhD, и.о. доцента кафедры русского языка и литературы,
Навоийский государственный педагогический институт

Аннотация. В данной статье рассмотрена мистическая и мифологическая реальность современной женской прозы России на материале произведений Л. Петрушевской “Медея”, “Черное пальто” и Л. Улицкой “Aqua allegoria”, “Медея и её дети”. Актуальность научной статьи состоит в изучении творчества женщин – писательниц России в сопоставительном аспекте, и выявлении мифологических и мистических тенденции в прозе вышеуказанных представительниц современной женской прозы России.

Ключевые слова: миф, мистическая реальность, “Авторский” миф, “Структура мифов”, мифологические мотивы, феминистическая мифология, архетип, мистический сюжет.

MYTH AND MYSTICAL REALITY IN THE ARTISTIC SYSTEM OF MODERN WOMEN'S PROSE IN RUSSIA

Abstract. This article examines the mystical and mythological reality of modern Russian women's prose based on the works of L. Petrushevskaya “Medea”, “The Black Coat” and L. Ulitskaya “Aqua allegoria”, “Medea and her children”. The relevance of the scientific article lies in the study of the work of women writers of Russia in a comparative aspect, and the identification of mythological and mystical tendencies in the prose of the above representatives of the modern women's prose of Russia.

Keywords: myth, mystical reality, “Author's” myth, “Structure of myths”, mythological motifs, feminine-centric mythology, archetype, mystical plot.

ROSSIYADA ZAMONAVIY AYOLLAR NASRINING BADIY TIZIMIDAGI MIFOLOGIK VA MISTIK HAQIQAT

Annotatsiya. Ushbu maqolada L. Petrushevskayaning “Medeya”, “Qora palto” va L. Ulitskayaning “Aqua allegoria”, “Medeya va uning bolalari” asarlari asosida zamonaviy rus ayollar nasrining mistik va mifologik voqeligi ko'rib chiqiladi. Ilmiy maqolaning dolzarbligi Rossiya ayol yozuvchilarining ijodini qiyosiy jihatdan o'rganish va Rossiya zamonaviy ayollar nasrining yuqoridagi vakillarining nasridagi mifologik va mistik tendentsiyalarni aniqlashdadir.

Kalit so'zlar: mif, tasavvufiy voqelik, “Muallif” mifi, “Afsonaviylar tuzilishi”, mifologik motiolar, ayol–markazli mifologiya, arxetip, mistik syujet.

Обращение к мистике и мифам – это общая для всех мировых литератур традиция. Наиболее часто используемыми формами мифологизации является: реконструкция древних мифологических сюжетов, которые интерпретируются с некоторыми изменениями, что позволяет автору «внедрить сюжет мифа в современность, использовать

его для трактовки явлений действительности; внедрение в реалистическое повествование некоторых мифологических мотивов и образов в своих художественных целях, рассчитывая на то, что произведение так или иначе, спроецируется на известный миф; “авторский” миф, когда использованный миф приобретает новые черты и значения. Авторское мышление, накладываясь на мифопоэтическое рождает новую художественную мифоструктуру. Мифологическая структура включает логически выстроенное повествование, мифологические сюжеты, образы, мотивы, ставшие архетипическими, т.е. постоянными и неизменными ориентирами. “Авторский” миф – оригинальная, авторская система мифологем. Объектом отражения оказываются не только “вечные” темы, такие как любовь, ненависть, жизнь, смерть, одиночество, но и реалии современной действительности, получившие авторскую оценку (отраженные в авторской позиции).

Широко используют мифологические сюжеты и образы архетипические схемы, внедряют миф в повествование представительницы современной русской женской прозы Л. Петрушевская и Л. Улицкая. Поскольку это достаточно серьёзная и обширная тема, требующая специального исследования, в рамках нашей работы, имеющей иные цели, мы решили остановиться на рассмотрении особенностей, реализации в их произведениях античного мифа о Медее, не имея возможности проанализировать более широкий круг произведений писательниц.

Л. Петрушевская обратилась к мифологическому образу Медеи в рассказе “Медея” (1989 г.), позже к этому образу обращается Л. Улицкая в романе “Медея и её дети” (1996 г.), по-разному интерпретируя древний миф о Медее, дочери царя Калхиды.

Сами заглавия произведений Л. Петрушевской и Л. Улицкой вмещают огромную культурную память, вызывают ассоциации с древним мифом и детоубийством. Реминисценции и аллюзийность особенно очевидны в рассказе Л. Петрушевской, хотя автор воссоздаёт вполне современный сюжет: жена таксиста, собеседника героини, из ревности к мужу жестоко убивает свою дочь. Явно прослеживается общий с мифом мотив отвергнутой и оскорблённой женщины, способной на отчаянное коварство. В рассказе Л. Петрушевской муж, рассказывающий о трагедии, осознаёт свою вину, раскаивается, чего нет в мифе. И.Н. Зайнулина отмечает ряд переключек рассказа с мифом, вместе с тем героиня Л. Петрушевской – наша современница, хотя мотивы поведения обеих героинь идентичны: обе героини лишены одной из важных составляющих их существования, главных жизненных ценностей: для мифической Медеи – это дом, родители, родина, любовь, для современной Медеи – общественное положение, работа и тоже любовь. Л. Петрушевская несколько изменила ориентиры, адаптировала мифический сюжет к реалиям сегодняшнего дня. Героиня рассказа “Медея” совершив убийство, приходит с повинной в милицию, в античном мифе Медея не кается. В рассказе Петрушевской покаяние и даже смерть – выход из сложившейся ситуации, способ облегчить свои страдания, выйти из замкнутого круга порочной жизни. Таким образом, ориентируясь на мифологические мотивы и образы, имя, образ, автор воссоздаёт картину узнаваемого современного ему мира с приметами времени, воплощающую осознанием жизненные принципы писателя: всякое зло влечёт покаяние.

В романе Л. Улицкой “Медея и её дети” миф о Медее является своеобразным способом конструирования повествования. Мифологизм – основная черта поэтики романа – проявляется на разных уровнях: сюжетном, образно-символическом, пространственно-временном.

Экспозиция романа – вполне реалистическое описание современной эпохи с её социально-историческими факторами (событие на Крымском полуострове; депортация крымских татар, их борьба за право возвратиться на родину, приметы непростого времени) и повествованием о жизни и семье Медеи, в котором чётко прослеживается переключка с древнегреческим мифом, хотя и “вывернутом наизнанку”, как отмечает сама Л. Улицкая. Главная героиня предстаёт как некая “анти – Медея”, хранительница семейного очага, самоотверженно и преданно любящая своих многочисленных родичей. Своих детей у Медеи нет, но её щедрого сердца, великодушия, милосердия и тихой всепронзающей любви хватает на всех сестёр, братьев, племянников, их внуков, которые по расписанию ежегодно съезжаются к ней в дом. В ней нет ни жестокости, ни мстительности, ни всепоглощающей страсти. Мифологическая Медея – разрушительница, не способная совладать со своей страстью детоубийца, Медея Улицкой – воплощение божественного, милосердного, человеческого. Улицкая отходит от культурных клише, делает попытку пересмотреть традиционные интерпретации мифологического образа, разрушая образную и символическую структуру античного мифа, создавая на его основе новый миф и новую реальность. Медея работает фельдшерницей, “заведует больничкой” – это ещё один важный штрих к портрету хранительницы и созидательницы, в центре внимания которой дом, полезная деятельность, семья – важнейшие составляющие человеческого бытия. Таким образом, мифологическая Медея и основные элементы мифа о ней демифологизируются. В контексте романа особое символическое значение приобретает дом Медеи – как правило, воплощение уюта, женского благополучия, стабильности в континууме женской прозы. Не случайно он располагается в “центре мироздания”, на самом высоком месте посёлка. Это сакральный центр, где свято чтутся и соблюдаются традиции и когда-то кем-то установленные правила Медеи – олицетворение родовых традиций, воплощение нравственных устоев общества, его культурных ценностей, всего того, на чём мир держится.

Миф, использованный писательницей, приобретает новые черты и значения, накладываясь на мифопоэтическое мышление, авторское мышление порождает, по сути новый миф, подтверждающий, что жизнь не так гнусна, “какой видится из окна, а такова, какой мы её делаем”. Так осуществляется новый посыл в современную действительность и утверждаются субстанциональные ценности женской прозы.

Взаимодействие мифа и мистики с реалистической эстетикой, достигающее уровня синтеза, позволяет создать глобальную модель мира, разрешить “такие метафизические глобальные проблемы, как смысл жизни, цель истории, тайна смерти” и, конечно, более частные: социальная иерархия, гендерное взаимодействие, человеческие взаимоотношения, нравственные проблемы современного мира и т.д., а также снабдить произведения глубоким социальным подтекстом, обличительным пафосом, рядом емких деталей и символов, которые несмотря на подчёркнутую отрешенность от реальности, позволяют понимать авторские отсылки к реальным явлениям и событиям, считывать завуалированную авторскую позицию.

В произведениях представительниц женской прозы, даже если они мистического или мифологического характера, ирреальное, фантастическое тесно переплетается с обыденным, с конкретной жизненной повседневностью. Они характеризуются единством жизненного материала и определенностью авторской позиции. Размывание привычных границ реальности в них пробуждает воображение читателя, подчеркивает извечность,

повторяемость и универсальность ситуаций, стимулирует соучастие, понимание соотнесенности происходящего в человеческой душе и мире порождает необходимость рациональной оценки изображаемого.

Характеризуя свой первый цикл мистических рассказов “Песни восточных славян”, Л. Петрушевская писала: “Это сочиненные мною как бы фольклорные произведения <...> поэзия страхов, снов и кошмаров”. Но вместе с тем эти страшилки, являющиеся своеобразной формой детского мифотворчества, обычно содержат у неё установку на достоверность и многими нитями связаны с реальностью, имеют серьёзную нравственно-философскую подоплеку. В них ставятся те же проблемы, что и в реальных произведениях писательницы: поиски путей преодоления трагедии одиночества, взаимоотношения родителей и детей, проблема материнства, стремление к обретению родства душ. Интертекстуальные диалогические связи с её многочисленными текстами позволяют отчетливо высветить это. Таким образом, рождается сложно организованное новое жанровое образование. В этом убеждает, например, рассказ “Черное пальто”. В реальных рассказах Л. Петрушевской время действия, как правило, “ночь”, тьма, её герои вынуждены не жить, а выживать в этой тьме, беспросветной черноте, сюжет концентрируется вокруг отдельных “черных” жизненных эпизодов и событий. В рассказе “Черное пальто” и само название, и многие ситуации и детали заставляют вспомнить о той темной стороне обыденной жизни, которая изображается в реальных произведениях писательницы. Следуя поэтике сна, используя традиционные приметы сновидений (незнакомое место, тупиковое состояние, поиск выхода, какие-то странные люди и обстоятельства, встреча с миром мертвых, слова-заклинания), автор воссоздает атмосферу мистического ужаса и неожиданности. Черное пальто-предмет-проводник между двумя мирами. Только накинув его или сбросив, ступить в путь, ведущий к спасению или гибели. Но загадка черного пальто разрешается лишь в самом конце. Путь к её разгадке указывают волшебные предметы, среди них ключ, спички, которые находит героиня в кармане пальто. Именно благодаря им герои могут обрести спасение, сжечь черный покров смерти. Свеча (огонь) – символ озарения, олицетворения истины, знания, жизни, которую легко погасить. Спичек всего 10, это тоже символично, т.к. десятка содержит все числа, а следовательно все возможности, в том числе возможность изменить судьбу, найти выход из тьмы ночи.

В “страшных историях” Л. Петрушевской даже смерть не лишает человека шанса изменить судьбу. Героиня спускается и поднимается по лестнице дома, в который неизвестно как попадает, что напоминает круги ада в дантовской “Божественной комедии”. Эта литературная реминисценция проясняет философский подтекст рассказа. Дантовские аллюзии, реминисценции встречаются и в других произведениях Л. Петрушевской, но в рассказе “Черное пальто” образ дантовского ада трансформируется. “Незнакомое место”, куда попадает героиня – это не просто царство мертвых, но “круг” ада, где оказываются самоубийцы. У Данте в “седьмой бездне” Ада самоубийцы теряют себя – лицо, тело, превращаются в деревья – Лес самоубийц. В рассказе Л. Петрушевской героиня попадает не в лес, а в какой-то полуразрушенный район, войдя в пустую квартиру, видит груды тряпья, садится на неё и почувствует, что тряпки шевелятся, будто живые змеи, а потом слышит полузадушенный голос, т.е. самоубийцы и у Петрушевской теряют лицо, тело, но превращаются не в деревья, а в тряпки.

Однако героини, которым дано вырваться из тьмы и мрака в рассказе “Черное пальто” не утратили ни тел, ни лиц. Женщина–мать, которую героиня встретила в доме, помогла ей, израсходовав на неё свою последнюю спичку, т.к. знала, что пока спичка горит, та может спастись. Жест самопожертвования вызывает ответную реакцию: девушка предлагает женщине свои спички. В предсмертных записках обеих женщин выражен мотив любви связи и заботы о близких.

Немаловажную роль мистическая составляющая мира играет и в творчестве Л. Улицкой, основным принципом прозы которой, как известно, считаются бытописание и историзм. Но в некоторых её произведениях на фоне реальной жизни используются мистические эпизоды. Мистические мотивы у Л. Улицкой связаны чаще всего с опытом смерти, в основе которого лежат пограничное состояние героя и проницаемость границы между действительностью и иным миром, символика которых придает смерти смысл преобразования и возрождения. Мистические переживания героев, обычно у Улицкой получают рациональное объяснение (сон, предсмертный обряд, психическое расстройство) и реальную подоплеку, что позволяет читателю легко включить их и соотнести с тканью реального повествования.

Некоторые мистические рассказы Л. Улицкой имеют совершенно реальную предысторию. Так, основой рассказа “Aqua allegoria” является необъяснимый уход из дома мужа Сони Солодовой Володи, который в общем–то ещё и не успел стать частью её души, но лишившись его, она потеряла смысл существования, замкнув в своём и без того не очень радостном, а теперь совершенно опустевшем мире. Отмыв на кухне следы пребывания мужа, она потеряла интерес даже к пище и, превратившись сначала в кокон, а потом в бабочку, выпорхнула в форточку, незаметно ушла из безрадостной и бессмысленной жизни, никого не огорчив, ни о ком и ни о чём не жалея.

Грань между жизнью и смертью оказалась призрачной, легко преодолимой, потому что жизнь была пустой и безрадостной, душа одинокой и неприкаянной, а перевоплощение явилось ответом недостойному бытию, средством спасения от не подающей надежд жизни. Тема смерти, с которой связан мистицизм Л. Улицкой, интересна автору в 3-х аспектах: поведение умирающего, отражающее в какой–то мере степень его человеческого достоинства (тяжелый, недостаточный уход, смерть праведника), что для неё “важнее самой смерти”, как она сказала в одном из интервью; отношение разных народов (культур) к смерти (“Веселые похороны”, “Серкантип”, значение смерти в древних культурах); “другие миры», в которые попадает человек после смерти. Обычно мистические эпизоды в романах и рассказах Л. Улицкой охватывают узкий круг жизненных явлений и состояний, физических и психологических разворачивающихся в сюжетных ситуациях сна, бреда, психической болезни, составляющих иногда один сюжетный комплекс благодаря проницаемости границ между мирами: либо герои попадают в особое пространство иного мира, либо этот мир проникает в их жизнь. Маркируют место перехода “реальные” пространственные элементы мира персонажей, чаще всего – дверь, окно: в рассказе “Aqua allegoria” Соня Солодова, уходя из жизни, превратилась в бабочку и выпорхнула в открытую форточку, героиня рассказа “Серкантип” сидит у окна, за которым ей открывается полное, совершенное, постоянно прирастающее знание, в рассказе “Вдвоём” дверь маркирует начало полубредового любовного свидания Валентина Ивановича с умирающей женой.

Мистическое пространство, куда перемещаются герой, – зыбкое, беспредельное, преобразующееся населенное необычными существами, непознаваемой природы, например, героиня “Aqua allegoria” попадает в непростое место», где вокруг неё порхали разнообразные яркие и крупные бабочки, в романе “Казус Кукоцкого” Елена Кукоцкая при встрече с дедом попадает в низкое, заполняющее собой всё, помещение со множеством “мутных людейтеней”. Но среди многочисленных бабочек Соня смогла разглядеть черты знакомых женщин, вероятно, как и она, без сожаления покинувших отторгнувший их мир. Героини женской прозы “обнаруживают себя в ином нереальном мире, вырываясь из жестокой реальности нереального по своей жестокости мира”. Соприкосновение с другим миром обычно сопровождается физическим преображением героев или изменением их сознания, собственного “Я”. Используются световая и цветовая символика: отказ от материального сопровождается изменяющимися запахами, цветом, светом (“ясные зеленые глаза” и “зеленовато-голубые крылья Сони-бабочки, затхлый запах тряпья в “Черном пальто” Л. Петрушевской, полузабытый запах духов “Aqua allegoria” и впоследствии нарастающий запах яблок в рассказе Л. Улицкой “Aqua allegoria” все это способствует впечатляющему воссозданию трансформации души и мира героев). Разнообразные версии соприкосновения героев с иным миром обладают общим смыслом: отрицание смерти как абсолютного конца, возможность сохранения личности после завершения земной жизни, посмертное перерождение героев (“Казус Кукоцкого” – пребывание персонажей в потустороннем мире). Большинство её героев, переживающих мистический опыт, если не сразу, то со временем понимают суть происходящего и воспринимают и оценивают его как обыкновенную реальность, ориентируясь на свои прежние знания и впечатления от земной жизни.

Однако не всё подлежит удовлетворительному объяснению. Например, в рассказе “Aqua allegoria” преображение к исчезновению Сони остается без рационального объяснения. Взломав дверь её квартиры, сестра Нелли и милиционеры не обнаруживают хозяйки – только “странные тряпки вроде шерстяных обносок”. Рассказ завершается нарраторским описанием “непростого места”, где находится Соня-бабочка. Сверхъестественное появляется обычно на фоне описания заурядного быта персонажей, действие развивается от естественного к сверхъестественному, охватывающему весь мир произведения, акцентирующему внимание на угасании жизни в результате безумного существования. Близость автора к позиции нарратора, нейтрализация его дискурсом разницы между естественным и сверхъестественным и реалистическое изображение иных миров сближают мистические эпизоды с “действительностью” изображаемого мира, и с авторской позиции выражается открывшаяся автору неоспоримая достоверность, принимаемая автором, уверенность героя и нарратора в достоверности пережитого и переданного опыта.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что произведения Л. Улицкой, в которых наряду с действительностью запечатлен собой промежуточное пространство между мистикой и данной реальностью, который позволяет автору произведения дать оценку изображаемому, выразить свою позицию.

Список литературы:

1. Зайнулина И.Н. Миф в русской прозе конца XX – начала XXI вв.: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Казань: 2004 г.

2. Мелетинский Е.М. Миф и двадцатый век // Избранные статьи. Воспоминания. – М., 1998 – с. 419.
3. Петрушевская Л. Девятый том. – М, 2004. – с. 305.
4. Ровенская Т. Роман Л. Улицкой “Медея и её дети” и повесть Л. Петрушевской “Маленькая Грозная”: опыт женского мифа, творчества // Вестник № 1 (2). М.: 2012 г. – с. 68–72.
5. Улицкая Л. Медея и её дети. – М.: 2002. – с. 5.

EPIK QAHRAMONNING IJTIMOIIY HAYOTI VA OG'A-INICHILIK BILAN ALOQADOR MOTIVLAR

Raximova Shoirat Atabekovna

TTA Urganch filiali

Ingliz tili kafedrası v.b.dotsenti, (PhD)

email: shoira77.77@bk.ru

Annotatsiya. Maqolada xalq og‘zaki ijodining epos janri haqida so‘z boradi. Ushbu janr eng murakkab janrlaridan biri bo‘lib, uning tarkibida obrazlar doirasi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Eposda asosiy harakat qiluvchi obraz bosh epik qahramon bo‘lib, u o‘z faoliyatini tevaragidagi ko‘plab obrazlar faoliyati bilan birgalikda olib boradi. Uning jangovor oti, mo‘jizaviy quroli, safdosh do‘sti, umr yo‘ldoshi va boshqalar shular jumlasidandir. Shu bilan birga, ko‘pgina epos namunalari epik qahramonning singlisi ham faoliyat ko‘rsatib, uning taqdirida asosiy rolni o‘ynaydi. Maqolada shu kabi motivlarga e‘tibor qaratilgan bo‘lib, ularning tub mazmun mohiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: epik qahramon, doston, epos, motiv, obraz, safdosh do‘sti, epos namunasi

МОТИВЫ, СВЯЗАННЫЕ С ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНЬЮ И РОДСТВЕННЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ ЭПИЧЕСКОГО ГЕРОЯ

Рахимова Шоира Атабековна

Ургенчский филиал ТМА

и.о.доцент кафедры “Английский язык”, (PhD)

email: shoira77.77@bk.ru

Аннотация. В статье говорится об эпическом жанре фольклора. Этот жанр является одним из самых сложных жанров, и в его структуре чрезвычайно важен спектр образов. Главным действующим лицом в эпосе является главный эпический герой, который ведет свою деятельность совместно с деятельностью многих окружающих его персонажей. Среди них его боевой конь, чудо-оружие, соратник, спутник жизни и другие. В то же время во многих примерах былины сестра эпического героя также выступает и играет главную роль в его судьбе. В статье делается акцент на таких мотивах и раскрывается их сущность.

Ключевые слова: былинный богатырь, эпос, мотив, образ, соратник, эпический пример.

MOTIVES RELATED TO THE SOCIAL LIFE AND RELATIONSHIP OF THE EPIC HERO

Rakhimova Shoirat Atabekovna

TMA Urgench branch

Docent of English language department, (PhD)

email: shoira77.77@bk.ru

Annotation. The article discusses about the epic genre of folklore. This genre is one of the most complex genres, and the range of images is extremely important in its composition. The main character in the epic is the main epic hero, who conducts his activities together with the activities of many characters around him. Among these are his fighting horse, miraculous weapon, comrade-in-arms, life partner, and others. At the same time, in many examples of epics, the sister of the epic hero also acts and plays the main role in his fate. The article focuses on such motives and reveals their essence.

Key words: epic hero, epic, motif, image, friends, epic example

Kirish

Epik qahramonning asrandi farzandi, do'sti va singlisi bilan aloqador motivlar. Epos an'anasiga ko'ra epik qahramon o'z faoliyati davomida hech qachon yolg'iz holda kurash olib bormaydi. Bu degan so'z uning raqibi bilan yakkama-yakka jangga kirmaydi degan emas. Gap shundaki, epik qahramon safarga chiqqanda albatta yakka o'zi o'tlanmaydi. Ushbu motiv ham jahon folklorida sayyor tarzda tarqalgan bo'lib, ko'pgina epik asarlarda ko'zga tashlanib turadi.

Bu motivning ildizlari aslida folklordagi dualizmga borib taqaladi. Turkiy xalqlar eposida uning yorqin izlari mavjud. Alpomish-Qorajon, Go'ro'g'li-Avazxon, Yusuf-Ahmad, Manas-Baqay kabi juft obrazlarni ko'plab keltirish mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Evenlarning arxaik eposini tadqiq qilgan rus folklorshunosi J.M. Lebedevaning ta'kidlashicha, epik qahramonga yordam beruvchi eposdagi ikkinchi shaxs aslida uning inisi bo'lib, bu holat evenlarning arxaik eposida saqlanib qolgan. Ini bo'lmaganda bu vazifani singil bajaradi⁸⁵. Bu tezisga qo'shilish mumkin. Chunki, "Alpomish" dostonida uning singlisi Qaldirg'och, "Bozirgon" dostonida epik qahramonning singlisi Oysulton epos bosh qahramoni do'sti bilan bog'liq motivda ishtirok etuvchi obraz vazifasining bir qismini bajaradilarki, bu holat arxaik eposdagi singil obrazlariga bevosita aloqadordir.

Demak yuqorida ta'kidlaganimiz kabi, bu obrazlarning ildizi dualizmga aloqador bo'lib, dastlab epik qahramonga asosiy yordamchi uning inisi yoki singlisi bo'lgan. Keyinchalik esa bu obrazlar epik qahramonning do'sti yoki safdoshi sifatida tasvirlana boshlagan. Bu toifadagi obrazlar slavyan eposida ham ko'p bo'lib, ular epik qahramonga hamisha sodiq yordamchi sifatida tasvirlanadilar⁸⁶.

Bosh epik qahramonga sodiq yordamchi sifatida tasvirlanadigan bu obrazlardan keyin, epos taraqqiyoti natijasida epik qahramon atrofida qirq yigit jamlangan⁸⁷.

Darhaqiqat, nisbatan sal keyinroq shakllangan "Go'ro'g'li", qirg'iz eposi "Manas"da epik qahramonning qirq yigiti bosh qahramon atrofida jam bo'lib, dushmanga qarshi birgalikda kurash olib boradilar. Bu degan so'z qirq yigit urushib asosiy bahodir ularning soyasida qolib ketadi degani emas. Dushman bilan kurash boshlanishi oldidan ko'pchilik hollarda dastlab ikki-uchta polvon yigitlar dushman tomonning yigitlari bilan kurashga tushadilar. Nihoyat bosh epik qahramon bilan asosiy raqib o'rtasidagi hal qiluvchi kurash boshlanadi. Bu holat "Alpomish"ga o'xshagan qahramonlik eposlarida ayniqsa yorqin ko'rinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

⁸⁵ Лебедева Ж.К. Архаический эпос евенов, Новосибирск, 1981, 38-39-betlar

⁸⁶ Путилов Б.Н. Героический эпос черногорцев, Л., 1982, 162-bet

⁸⁷ Путилов Б.Н. Героический эпос действительности, Л., 1988, 77-bet

“Go‘ro‘g‘li”, “Manas” kabi eposlarda esa ba’zi hollarda qirq yigitdan tashqari qo‘shin to‘plash va birgalikda dushman qo‘shinini yengish epizodlari ham tez-tez ko‘zga tashlanib turadi. Bu holat jamiyat taraqqiyotining so‘nggi bosqichlari bilan aloqador bo‘lsa kerak. Nima bo‘lishiga qaramasdan, eposda bosh qahramonga asosiy masalalarda tayanch sifatida faoliyat ko‘rsatadigan obrazlar saqlanib qolgan. Ular ko‘p hollarda epik qahramonning yoshlikdan birga o‘sgan do‘stlari sifatida tilga olinsalar, ayrim hollarda to‘qnash kelib, bir-birini kuchda sinab do‘st tutinishadi. Shu tariqa to‘ umr nihoyasigacha bir-biri bilan ajralmas do‘st bo‘lib qolishadi. Shunday qilib, bosh qahramonning do‘sti bilan bog‘liq motiv G‘arb va Sharq folklorida juda keng tarqalgan bo‘lib, eng qadimgi sayyor motivlardan hisoblanadi. Bu motiv asosan uch bosqichni boshdan kechirgan bo‘lib, birinchisida epik qahramon yonida uning inisi yoki singlisi faoliyat ko‘rsatadi. Ikkinchi bosqichda bu vazifani sodiq do‘st amalga oshiradi. Oxirgi bosqichda esa qirq yigit obrazi maydonga chiqadi. Bularning barchasi epos taraqqiyoti bilan uzviy bog‘lanib ketadi.

Tahlillar va natijalar

Xalq og‘zaki ijodining epos janri eng murakkab bo‘lib, uning tarkibida obrazlar doirasi nihoyatda kengdir. Eposda asosiy harakat qiluvchi obraz bosh epik qahramon bo‘lib, u o‘z faoliyatini tevarigidagi ko‘plab obrazlar faoliyati bilan birgalikda olib boradi. Uning jangovor oti, mo‘jizaviy quroli, safdosh do‘sti, umr yo‘ldoshi va boshqalar shular jumlasidandir. Shu bilan birga, ko‘pgina epos namunalarida epik qahramonning singlisi ham faoliyat ko‘rsatib, uning taqdirida asosiy rol ni o‘ynaydi.

Slavyan eposida bu obraz ideal tarzda namoyon bo‘ladi. Epik qahramonning singlisi akasini safarga ketishida hayri hoh bo‘lib, uni qurollantiradi, unga sirli qurollar taqdim etadi, hatto akasi bilan birga jang maydoniga otlanadi, uni ayrim hollarda halokatdan saqlab qoladi⁸⁸.

Xuddi shunday epizodlar Janubiy slavyan eposidagi Marko Kravich faoliyatida ham bor⁸⁹.

Epik qahramon jangovor singlisining obrazi Shimol xalqlari, jumladan, even eposida ham juda keng ishlanganligi ayrim manbalarda qayd qilinadi va bu obrazning ildizi materiariat davri bilan aloqador degan xulosa ilgari suriladi⁹⁰.

Bu obraz turkiy xalqlar eposida yanada yorqin qiyofada namoyon bo‘ladi. “Alpomish” dostonidagi Qaldirg‘och obrazi akasining eng yaqin yordamchisi, uni kurashga ilhomlantiruvchi asosiy kuch sifatida gavdalanadi⁹¹.

“Alpomish” dagi Qaldirg‘och obrazi bilan aloqador ko‘pgina epizodlar “Qo‘rqut ota kitobi”dagi Bayrakning singlisi faoliyatida ham ko‘rinadi⁹².

Turkiy xalqlar eposining qadimiy namunalarida bu obraz jangavor, jasur, kurashchan qiyofada beriladi. Xorazm xalqlari orasida mashhur bo‘lgan “Shahriyor” dostonida Shahriyorning singlisi Anjum pari obrazi bunga misol bo‘la oladi. U akasining bulbuligo‘yo izlab borib, toshga aylanib qolganidan keyin izidan borib, uni o‘z asliga keltiradi va unga munosib qalliq topib, uylantirib ham qo‘yadi. Uning faoliyati ko‘p jihatlar bilan “Alpomish” dagi Qaldirg‘ochni eslatadi. Biroq “Shahriyor” dostoni ishqiy-sarguzasht bilan aloqador romanik dostonlar turkumiga kirganligi sababli Anjum pari obrazida afsungarlik juda kuchli. U bir afsun o‘qish bilan odamni toshga aylantirish yoki uni qaytadan o‘z asliga keltirishga qodir bo‘lgan fantastik qiyofada tasvirlanadi.

⁸⁸ Путилов Б.Н. Героический эпос действительности, Л., 1988, 108-bet

⁸⁹ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведения, Л., 1979, -С.271

⁹⁰ Лебедева Ж.К. Архаический эпос евенов, Новосибирск, 1981, 39-betlar

⁹¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, Л., 1974. –С.153

⁹² Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, Л., 1974. –С.165

Lekin bari bir uning barcha faoliyati akasining ishlariga yaqindan yordam berishga qaratilgan. Uning obrazidagi fantastik bo‘yoqlar esa ertaklarning kuchli ta’siridir. Xorazmda keng tarqalgan “Go‘ro‘g‘li” eposida ham bunday obrazlarning ayrim namunalari saqlanib qolgan. Turkumning “Bozirgon” shoxobchasidagi Oysulton obrazi bunga misol bo‘la oladi. Dostonda tasvirlanishicha, Oysulton Go‘ro‘g‘lini kurash tushishda bemalol yenga oladi. Akasiga har jihatdan yordam berishga layoqatli qizdir. Biroq, bu obrazdagi faollik oxirigacha yetkazilmagan. Uning keyingi faoliyati ancha passiv tarzda berilgan.

Bu holat ham dostonning romanik xususiyatga ega ekanligi bilan bog‘liq deb hisoblash mumkin. Obraz faoliyatida afsungarlik xususiyati bo‘lmasa-da, hatti-harakatlarida qahramonlik dostonlaridagi ayollarga xos qat’iylik, jangavorlik yetishmaydi.

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonidagi G‘aribning singlisi Guljamil obrazida ham ana shunday xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Umuman olganda ishqiy-romanik dostonlarda singil obrazi ancha passivlashib o‘z o‘rnini epik qahramonning faol yordamchisi bo‘lgan erkak obraziga bo‘shatib bergan.

“Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarida bu obrazning vazifasini dastlab Safar Mahram keyinchalik Avazxon bajaradi. Aslida epik qahramonning jangovar yordamchisi qahramonlik dostonlaridan boshlab ko‘zga tashlanadi. “Alpomish” dagi Qorajon obrazi bunga dalil bo‘la oladi.

Binobarin, epik qahramonning singlisi obrazining ildizi qadimiy bo‘lib, materiarxat bilan bog‘lanadi. Jamiyatning keyingi taraqqiyotida ular asta-sekin o‘z o‘rnini epik qahramonning erkak yordamchilariga bo‘shatib berishgan.

Adabiyotlar:

1. Лебедева Ж.К. Архаический эпос евенов, Новосибирск, 1981, В.38-39.
2. Путилов Б.Н. Героический эпос черногорцев, Л., 1982, В.162.
3. Путилов Б.Н. Героический эпос действительности, Л., 1988, В.77.
4. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведения, Л., 1979, -С.271.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, Л., 1974. -С.153.

PAMFLET HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Yusupjanov Elyorbek Usmonali o'g'li
Farg'ona davlat universiteti Mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya: Maqolada o'zbek adabiyotida yaratilgan roman-pamflet tahlilga tortilgan. Bunda qo'yilayotgan muammoning dolzarbligi asoslangan. So'ngra, pamflet haqidagi ilmiy-nazariy fikrlarga oydinlik kiritib olish maqsadida ingliz, rus va o'zbek olimlarining fikrlari solishtiriladi. Pamflet asarning badiiy-publisistik, badiiy-falsafiy xususiyatlari esa Nurali Qobulning "Sukut suiqaqsi yoxud Stalindan Saddamgacha" nomli roman-pamfletidan olingan parchalar bilan isbotlanadi. Muallif o'zi ilgari surayotgan har bir fikrini ilmiy asoslagan, fikrlarini izchil va mantiqiy ifodalagan.

Tayanch so'z va iboralar: syujet, personaj, sarkazm, peyzaj, dialog, monolog, kompozisiya, badiiy asar, roman-pamflet, badiiy-publisistik baholash.

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ К ПАМФЛЕТА

Юсупжанов Элёрбек Усмонали угли
Ферганского государственного университета Исследователь

Аннотация: Статья основана на анализе романа-памфлета, созданного в узбекской литературе. Это основано на актуальности поставленной проблемы. Затем, чтобы прояснить научные и теоретические мнения о памфлете, сравниваются мнения английских, российских и узбекских ученых. Художественно-публицистические и художественно-философские особенности памфлета подтверждаются выдержками из романа-памфлета Нурали Кабула "Убийство тишины, или от Сталина к Саддаму". Автор научно обосновал каждую выдвинутую им мысль, последовательно и логично выразил свои мысли.

Ключевые слова и выражения: сюжет, персонаж, сарказм, пейзаж, диалог, монолог, композиция, художественная произведения, роман-памфлет, художественно-публицистическая оценка.

SOME COMMENTS ON THE PAMPHLET

Yusupjanov Elyorbek Usmonali o'g'li
Ferghana State University Researcher

Annotation: The novel-pamphlet created in Uzbek literature is analyzed in the article. This is based on the urgency of the problem. Then, in order to clarify the scientific and theoretical opinions about the pamphlet, the opinions of English, Russian and Uzbek scientists are compared. The artistic-journalistic, artistic-philosophical features of the pamphlet are proved by excerpts from Nurali Qabul's novel-pamphlet entitled "Assassination of Silence, or from Stalin to Saddam". The author scientifically substantiates every opinion he puts forward, expresses his thoughts consistently and logically.

Key words: plot, character, sarcasm, landscape, dialogue, monologue, composition, artistic work, novel-pamphlet, artistic-journalistic assessment.

Kirish

Adabiy-badiiy asarning spesifik xususiyatini ko'rsatuvchi asosiy belgilardan biri janr sanalib, janr tarixiy kategoriyasi sifatida doimo takomillashib boradi. Mustaqillik yillarida ham

mamlakatimiz adabiyotida ba'zi janrlar faollashib, ba'zilar takomillashib, ba'zilar esa kamroq qo'llanib kelinmoqda. Bu esa adabiyotshunoslar oldiga janrlar taraqqiyoti va dinamikasini tadqiq etish vazifasini qo'yadi. Ayniqsa, pamflet janri manbalarda ijtimoiy guruh, ma'lum shaxsning salbiy tomonlarini ochib tashlovchi, kichik hajmli asar sifatida ta'riflanar edi. Biroq, so'nggi yillarda iste'dodli yozuvchi Nurali Qobul turkum roman-pamflet yaratdi [6, 7, 8, 9, 10]. Ularda sobiq tuzum va uning rahbarlari hayotiga badiiy-publisistik baho berilgan. Ammo adabiyotshunoslar shu paytgacha mazkur asarlarni tadqiqot ob'ekti qilib olmagan.

Buning ustiga kichik hajmli deb kelingan pamflet janrining bugungi adabiyotda roman darajasiga ko'tarilishi ham alohida ilmiy izlanishlar olib borish zaruratini tug'diradi.

Adabiyotlar va metodologiya.

Ma'lumki, ingliz, rus adabiyotlarida roman darajasidagi pamfletlar mavjud bo'lib, ularga jahon adabiyotshunosligida munosib baho berilgan. Fikr isboti uchun, D.Defoning "Yetuk ingliz savdogari", J.Sviftning "Irlandiyadagi holatga ko'z yuritish" kabi, S.Ya.Rozvalning "Aybsiz ishlar", I.Shevsovning "Tlya" kabi roman-pamfletlarini keltirish mumkin [1,4,5]. Adabiyotlardan ma'lum bo'lmoqdaki, roman-pamfletlar yoki yirik hajmdagi pamflet asarlar avval ham yaratilgan. Lekin ilmiy manbalarda, jumladan, qator lug'atlarda pamflet kichik hajmli asar degan tushuncha yetakchi o'ringa chiqqan. Masalan, N.Hotamov, B.Sarimsoqov pamfletga quyidagicha tavsif berishgan: "pamflet (ing.pamphlet – qo'ldagi varaq so'zidan) – biror ijtimoiy tuzum, voqelik yoki siyosiy partiya faoliyati, programmasi ustidan o'tkir hajv orqali kuluvchi kichik satirik adabiy asar" [13.219-220], deb yozilgan. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralievlar lug'atida esa "pamflet (fr.feullet – uchar varaq) – publisistika janri, aniq bir shaxs yoki ijtimoiy tuzilma (tuzum, partiya, harakat, guruh va b.) ni keskin fosh etish maqsadiga qaratilgan kichik hajmli asar" degan ilmiy qarash yetakchilik qilar edi [11. 212]. Pamfletni kichik hajmli asar ekanligi va keskin ifoda, sarkazm, ironiya yetakchiligi haqidagi fikr rus tilidagi manbada ham uchraydi [3,266].

XX asrning taniqli adabiyotshunosi Jon Antoni Kaddon (Cuddon, John Anthony) yaratgan lug'atda pamfletga quyidagicha ta'rif berilgan: "pamflet (Al panfletus, ehtimol lotincha "pamphilus" dan olingan, yunon. Pamphilos, "hammaning sevimli asari") – O'rta asrlarda juda mashhur bo'lgan kitob, odatda qog'oz muqovali (charm muqovali emas). Dastlab risolaning bir turi tushunilgan. Keyinroq adabiyotda qisqa asar, degan ma'noga ega bo'lgan. Muallif o'zi teran his etgan dolzarb mavzu. Ko'plab taniqli yozuvchilar pamfletdan kuchli siyosiy yoki diniy qarashlarni ifodalash uchun foydalanishgan. Ayniqsa, bu janr Angliyada Ser Tomas More, Tindal, Grin, Dekker, Jerard Uistanli, Milʼton, D.Defo, JSvift kabilar ijrodida gullab yashnagan... Fransiyada ham pamflet ko'p yaratilgan. Ayniqsa, 1789 yildan 1848 yilgacha bo'lgan notinchlik davrida ko'p yozilgan" [2,507-508]. Ko'rinadiki, dastlabki ikki manbada pamflet kichik ekanligi ta'kidlagansa, ingliz olimi J.Kaddon ta'rifida pamflet dastlab risola, kattaroq asar ma'nosida qo'llanilgan. Bundan tashqari qayd etilgan birinchi o'zbek manbasida badiiy asar, D.Quronov va boshqalar yaratgan lug'atda esa publisistik asar deb yozilgani ham turli bahslarga asos bo'ladi.

Natija.

Aslida pamflet badiiy-publisistik janr sanalib, u adabiyotshunoslikdan kompozisiya, syujet, obraz va obrazlilik kabi tushunchalarni o'zlashtirgan bo'lsa, publisistikadan ijtimoiy hayotga munosabat, jamiyatdagi islohotlarga, o'zgarishlarga hozirjavoblik bilan yondashish, badiiy to'qimadan ko'ra aniq dalillalarga tayanish kabi xususiyatlarini olgan.

Yuqorida biz foydalangan va qaytgan ilmiy manbalarda pamflet so'zining kelib chiqishi ham turlicha berilgani, asarni o'zbek va rus olimlari kichik hajmli deyishgani, faqat ingliz olimigina

pamfletning kattaroq asar ekanligini ta'kidlaydi. Qizig'i, rus adabiyotida o'tgan asrning oltmishinchi yillaridayoq (rus adabiyotida undan oldin ham roman-pamflet yaratilgan bo'lishi mumkin) roman-pamflet yaratilgani holda biz manbalarda olimlar pamfletni kichik asar deb berishgan. Shunday holatni o'zbek olimlarining ishlarida ham kuzatdik. Ko'rinadiki, roman-pamflet termin va tushunchasiga aniqlik kiritish lozim. Bundan tashqari, Nurali Qobul yaratgan roman-pamfletlarning badiiyatini aniqlash zarur bo'ladi.

Munozara.

So'nggi yillarda Nurali Qobul "Temuriylar epopeyasi"ni yaratdi. Unda Turkiston tarixining bir necha asrlik davri badiiy ifoda etildi. Shu orada yozuvchining olti jildidan iborat roman-pamfletlari ham yaratildi. Roman-pamflet o'zbek adabiyotida birinchi marta yozuvchi tomonidan yozilganini adabiyotshunos Q.Yo'lchiev o'z monografiyasida qayd etgan va uni tadqiq etish muammosini ko'targan [14]. Boshqa tadqiqotchilar, xususan, A.To'ychiev [15], M.G'aniev[12]lar ham Nurali Qobulning roman-pamfleti mavjudligini bir jumlada tilga olishgan, xolos. Holbuki, roman-pamflet yozish adabiyotimizda katta hodisa sanaladi.

Buning ustiga, roman-pamfletda umuminsoniy masalalarni saqlash zarurligi, globallashuv davrida butun insoniyat jamiyatidagi o'zgarishlar boshqa xalq, millatlar hayotiga ham ta'sir etishi haqidagi fikrlar ilgari surilgan. Qator tarixiy shaxslar hayotiga bog'liq dalillarni keltirish orqali bugungi dunyo va uning tarixiga oid muammolarning yechimini topishga harakat qiladi. Shu ma'noda yozuvchi asarini tahlil etish shart bo'ladi.

Roman-pamfletning birinchi kitobida Adol'f Gitlerni yuzaga keltirgan muhit haqida quyidagilar yozilgan: "Masalaning mohiyat mantig'ini chuqur o'rganadigan bo'lsak, yovuz daho Adol'f Gitler osmondan tushib qolmagan. Uni o'sha davr va mamlakatdagi yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, muhit, po'kak kabi siyosat ko'lmagining yuzaga qalqib chiqishi olib kelgan. Jamiyat a'zolarining ko'pchiligini xuddi nasist dahoning hokimiyat tepasiga kelishiga xohishu istak, oligarxiya doiralari rag'bat bo'lgan.

Eng dahshatlisi, nasional socialistlar davlat va hukumat tepasiga kelish jarayonida olmonlar orasida o'zga xalqlarga past nazar bilan qarash va nafratlanish hissi yuksak bo'lgan" [7,6].

Parchadan ma'lum bo'lmoqdaki, yozuvchi davlat va jamiyat qurilishi hamda amaliyotida shovinistik kayfiyat va loqaydlik, kaltabinlik kelajakda fashizmdek ofatni olib kelishini ko'rsatadi. Bu bilan jamiyat a'zolarini yurtdagi har bir voqelikka hushyorlik bilan munosabatda bo'lib, umuminsoniy g'oyalar asosida ish ko'rishni ta'kidlaydi. Chunki Gitler jamiyatdagi ana shunday kayfiyatni tez ilg'ab oldi va undan o'z maqsadi yo'lida foydalanib qoldi. Yozuvchi ana shunday ijtimoiy-falsafiy fikrlarini ta'kidlar ekan, ularni turli badiiy tasviriy vositalar orqali berishga intiladi. Masalan, yuqoridagi gapdagi "osmondan tushib qolmagan", "hissi yuksak bo'lgan" jumalarga poetik konstruksiya quvvatini singdirgan. Boshqa o'rinlarda esa peyzaj va o'xshatishdan unumli foydalanadi. Masalan, "Oltinrang quyosh, moviy ko'k esa biz nomukammal yaratilarning qilmishu qidirmishlariga ko'zlarini katta ochganча sassiz-sadosiz boqaveradi" [7]

Yozuvchi syujet liniyasi markaziga N.Chernishevskiy bilan bog'liq tarixiy voqelikni olib kirar ekan, rus xalqi ozodligi, shaxs erki uchun kurashga chiqqan kishining o'zi ulug' deb bilgan xalqning o'rniga olomonni ko'rganidan umidi so'nganini ochib beradi. Bu dastlab personaj portreti, so'ngra ichki monologida namoyon bo'ladi. Monologik nutqdan oldin esa qisqa satrlarda peyzajni ham tasvirlashni unutmaydi. Eng muhimi, kompozisiyaning shu yerida mahbusning ritorik so'roqli nutqi va uning zimmasidagi badiiy-estetik vazifa teran va yorqin tasvirlangan.

Chernishevskiy polisiya iti o'zidan ham ozod va erkinroq ekanligini his etishini, bunday xo'rlikdan ko'zi jiqqa yoshga to'lishi ortida komil va vatanparvar shaxslar kalabin rahbarlar, xudbin amaldorlar va manfur siyosatchilar qo'lida qurbon bo'lishi tarixiy hayot ekanligini badiiy tasvirda aks ettiradi. Shu yerda buyuk nemis faylasufi Artur Shopenhauerning kishilar axloqi va xaloyiq, olomon tushunchasi haqidagi fikri isbotini topganini keltirib, samimiy, oqko'ngil, ziyoli kishilarning yetuk vakillari bo'lgan Volter, Karl Yung, Immanuel Kant kabilar olamdan vafo talab qilib adashganligini keltiradi. Aytish kerakki, muallifning olam, xaloyiq haqidagi bu qadar tushkun fikr-mulohazalari ma'nan chirigan jamiyat fojeasini anglatadi, degan xulosaga keladi.

Roman-pamfletidagi tilida keskin tanqid, sarkazm kuchli bo'lib, shu orqali Nikolay Gavrilovich Chernishevskiydek kishiga chor amaldorlari tomonidan yetkazilgan zulm ifodalanadi. "Turmadan to'rt marta qochish uchun ham maxfiy xizmatning stukachii bo'lish kerak edi" [16], "Nigohi yangi kesilgan qayindan yasalgan, qayin sharbati va efir moyi hidi anqiyotgan sahna tovoniga qadalgan edi" [16], "So'ngra unga "rahm" qilib, Sibirga surgun qildilar" [17], "Nazarida u qarovsiz, kimsasizlar qabrstonidan oralab ketayotgandek edi" [17]. Olingan parchalarga diqqat qilinsa, mazkur gaplar mazmunida achchiq kulgi, sarkazm yetakchiligini kuzatish mumkin. Birinchisi Nikolay Gavrilovich Chernishevskiy va Iosif Vissarionovich Stalin faoliyatidagi o'xshash jihatlarni keltirish davomida Chernishevskiy seminariyani tark etib dono bo'lgani, Iosif Vissarionovich Stalin esa chor oxrankasining ayg'ochiligini bo'ynigaga olgani va to'rt marta surgun qilinganini aytish hamda surgunda qattiq qo'riqlanadigan qamoqdan qanday qochganiga ironik munosabat bildiradi. Ikkinchi gapda esa odamni o'ldirish uchun kishilar sharbatni sevib iste'mol qiladigan, o'sib turgan qayin, oldinroq kesilgan yog'och emas, yangi kesilgan daraxtdan dor qurishganiga ishora qiladi. Bu go'yoki o'limga hukm qilingan kishiga "hurmatdek", xalq orasidagi eski o'limga yangi kafan degandek gap edi. Uchinchi gapda esa Chernishevskiy erkin fikrli, faylasuf, donishmand kishi bo'lgani va Chor hukumati siyosatining xato kamchiliklarini ko'rsatib Rossiyani Yevropaning rivojlangan mamlakatlari qatoriga olib chiqishga uringani uchun qamoqqa olib, o'limga hukm etishgani, oxirida "rahm" qilib, o'lim hukmini surgunga almashtirishgani kesatq bilan keltirilgan. Etibor qiling, jamiyat rivojlanishi uchun hissa qo'shmoqchi bo'lib, kishilarga shaxs sifatida har bir voqelikka shaxsiy munosabatda bo'lish, har bir jarayonga, o'zgarishlarga erkin va ozod kishidek yondashib yashashligi uqdirgani uchun hukumat uni qamoqqa tashlaydi. Bir qarashda ikkala tomon ham bir maqsadga tomon intilyotgandek, ammo, N. Chernishevskiy hukumatdagilarning fikrlariga teskari tarzda muloha yuritar, hukumatning ikki yuzlamachiligini ochib tashlar edi. Oxirgi gapda esa uni yomg'ir ostida, qo'li kishanlangan, yalangoyoq holda o'n mingdan ortiq kishilar to'plangan maydonga boshini dor sirtmog'iga solib, so'ngra qayta olib ketish paytida kishilar orasidan o'tayotganda xayolidan kechgan fikri edi. Kishilar tirikdek go'yo, ammo ular o'zligini anglamagan, tomosha uchun kelgan hamda ular fikri, qalbi o'lgan kishilar ekanligini ta'kidlamoqchi bo'ladi.

Demak, Nurali Qobul o'zi yaratgan roman-pamfletda ijtimoiy-falsafiy qarashlarini turli ironik munosabat, jamiyatda yuz berayotgan voqelikka ba'zi qatlam kishilarning loqayd, beparvo qarab turishlari, xalq ideali millat ziyolilari timsolida shakllanishi, ammo ularga e'tibor qilmaslik, ular ortidan ergashmaslik fojeaga olib kelishini ko'rsatmoqchi bo'lgan. Biz bunday tarzda jamiyat tarbiyasidagi fikrlarni ifodalashga mustaqillik davriga kelibgina erishdik, degan xulosaga keladi.

V. Xulosa.

1. Zamonaviy o'zbek adabiyotida roman-pamflet mavjud bo'lib, unda sobiq tuzum tarixi, Rossiya imperiyasibilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy lavhalar yetakchilik qiladi.

2. Pamfletda, badiiy publisistik janr sifatida, yozuvchi ijtimoiy hayotni obraz va obrazli aks ettirish, aniq syujet, kompozisiya asosida tasvirlash yoʻlidan boradi. Badiiy toʻqima oʻrniga real hayotiy voqea, faktlarni badiiy tarzda ifodalaydi, bunda oʻzining ijtimoiy-falsafiy, badiiy-estetik qarashlarini ochiq keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Англия в памфлете: Англ. Публицисти. проза нач. XVIII века. \Сост. Авт. Предсл. И.О.Шайтанов. –Москва: Прогресс, 1987. – 528 с.
2. Cuddon, J. A. A dictionary of Literary Terms and Literary Theory. – Madlen, USA: John Wiley & Sons Ltd, 2013. – 800 p. www.atibook.ir.
3. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия. – 1987. – 752 с.
4. Розвал С.Я. Невинные дела. – Москва: Советский писатель, 1962. - 224 с.
5. Шевцов И. Тля. – Москва: Советская Россия, 1964. – 284 с.
6. Қобул, Нурали. Сукут суиқасди ёхуд Сталиндан Саддамгача. Биринчи китоб. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018. – 288 б.
7. Қобул, Нурали. Суиқасдан сўнгги сукут ёхуд Чингизхондан Черчилгача. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ижод-пресс, 2019 - 320 б.
8. Қобул, Нурали. Синалган ва синалмаган фаришталар ёхуд Романовдан Рузвельту Путингча. Тўртинчи китоб. – Тошкент: Маʼrifat bitiklari, 2021. – 320 б.
9. Қобул, Нурали. Оқ пошшонинг қора туни ёхуд қандай ҳукумат – шундай муҳолифат. Бешинчи китоб. – Тошкент: Маʼrifat bitiklari, 2021. – 352 б.
10. Қобул, Нурали. Дордан қочган даҳолар. Олтинчи китоб. Тошкент: Маʼrifat bitiklari, 2021. – 320 б.
11. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 400 б.
12. Ғаниев М. А. Тарихий романда сюжет ва композиция. (Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи мисолида). Филолог. фан.б.фалф.докт. (PhD) дисс. – ФарДУ, 2022. – 243 б.
13. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 362 б.
14. Йўлчиев Қ. Нурали Қобулнинг прозаик маҳорати. – Тошкент: Маʼrifat bitiklari, 2021. – 252 б.
15. Тўйчиев А.Х. Нурали Қобул насри поэтикаси (ҳикоя ва қисслари мисолида). Филолог. фан.б.фалф.докт. (PhD) дисс. – ГулДУ, 2022. – 272 б.

RUS TILIDAGI TUGALLANGANLIK VA TUGALLANMAGANLIK FE'L KATEGORIYASINING O'ZBEK TILIDA IFODALANISHI

Ruziyeva Zilola Mustafayevna
filolgiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Navoiy davlat pedagogika instituti,
zi101ruzieva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada rus tilidagi fe'lning vid morfologik kategoriyasi, xususan, tugallanmagan (несовершенный) va tugallangan (совершенный) vid fe'lining semantik mazmuni sinxron–kontrastiv aspektida ko'rib chiqilgan. Ushbu kategoriyaning milliy xususiyatlari va tillararo muvofiqligi o'rganilgan. Rus tilidagi fe'lning vid shakli semantikasining o'zbek tiliga ifodalash yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: vid, chegaralovchi va bo'lishsizlik fe'llari, to'liqlik, to'liqsizlik, davomiylik, harakat takrori, aspektual qarama–qarshilik, bosh fe'l, ko'makchi fe'l.

ПЕРЕДАЧА СЕМАНТИКИ СОВЕРШЕННОГО И НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА ГЛАГОЛА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В данной статье рассмотрена морфологическая категория вида русского глагола, в частности семантика совершенного и несовершенного вида в синхронно–сопоставительном аспекте. Рассмотрены национальная особенность и межязыковое соответствие данной категории, описаны способы передачи содержания вида русского глагола на узбекский язык.

Ключевые слова: вид, предельные и непредельные глаголы, завершенность, незавершенность, продолжительность, повторяемость действия, видовая оппозиция, основной глагол, вспомогательный глагол.

THE CATEGORY OF THE VERB ASPECT IN RUSSIAN AND THE METHODS OF ITS EXPRESSION IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. The article discusses the lexical and grammatical specifics of the verb words of the Russian and Uzbek languages, in particular, the complex problems of the aspect category in the synchronous–comparative concept, describes a clear structure for a new understanding of its functioning, orderliness, structural–level status, national uniqueness and interlingual correlations.

Keywords: verb, temporality, aspectuality, imperfect form, perfect form, ultimate, the category “Vid” temporal forms, species opposition, modes of action, action limit, binarity, universality.

Kirish

Jahon tilshunosligida o'rganish, tavsiflash va o'qitish murakkab deb tan olingan ko'plab til hodisalari mavjud. Ular orasida rus va o'zbek tillari fe'llarining leksik va grammatik xususiyatlari, xususan, vid (tur) kategoriyasi, unga oid murakkab masalalarni sinxron–qiyosiy jihatdan ko'rib chiqish, kategoriyaning vazifasi, izchilligi, tuzilma darajasidagi maqomi, milliy xususiyatlari va tillararo muvofiqligini yangicha anglash uchun aniq asos yaratish alohida dolzarblik va ilmiy ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida vid kategoriyasi asosiy munozarali masalalardan biri hisoblanadi, chunki o'zbek tilidagi fe'lining barcha vid shakllari zamon va makonda harakat borishining xususiyatini ifodalaydi va fe'l harakati tarzining ifodalovchisi hisoblanadi. Vid kategoriyasi rus fe'l leksemasining o'ziga xos xususiyati bo'lib, rus tili grammatikasining eng murakkab bo'limlaridan biri hisoblanadi, ta'lim o'zbek tilida olib borilayotgan talabalarning nutqida ko'p uchraydigan grammatik xatolar bundan dalolat beradi. Bularning barchasi rus fe'lining o'ziga xos semantikasini o'zbek tilida ifodalash yo'llarini, shuningdek, o'zbek tilidagi tur-zamon tizimi doirasida ajratish va ta'riflash mumkin bo'lgan asl vid ma'nolarini o'rganishni taqozo etadi.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili

Fe'l va uning leksik-grammatik xususiyatlari F.I. Buslayev, V.V. Vinogradov, A.X. Vostokov, A.M. Peshkovskiy, F.F. Fortunatov, A.A. Shaxmatov, E. Koshmider kabi tadqiqotchi-tilshunoslarning doimo diqqat markazida bo'lib kelgan. Ye.D. Polivanov, A.N. Kononov, V.V. Reshetov, A.A. Azizov, Sh.Shukurov, M.Sodikova va ko'pgina boshqa tilshunoslarning ilmiy asarlari fe'lining zamon, daraja, mayl kabi grammatik kategoriyalarini o'rganishga bag'ishlangan. Lingvometodik jihatdan rus va o'zbek tillarining materialiga asoslangan fe'llarning tugallangan va tugallanmagan vid turlarining qiyosiy tavsiflari mavjud (U.I. Yuldasheva, O. Azizov, M. Mirzayev, A. Safayev, A. Buribekov, Sh.M. Jalolova).

Tahlil metodologiyasi

Rus tilida fe'lining vid kategoriyasi, ya'ni tugallanganlik va tugallanmaganlik kategoriyasi harakatning borishini ifodalashdagi farqlarni bildiradigan hamda совершенный va несовершенный vidlarning qarama-qarshi grammatik shakllari tizimida yoki turli xil so'zlarning qarama-qarshiligida o'z ifodasini topadigan grammatik kategoriya sifatida o'rganiladi.

Vaqt davomida harakatning amalga oshirilishi usulini ifodalovchi, uning ichki chegarasi bilan bog'liqligini tavsiflovchi ma'nolar *vid ma'nolari* deb nomlanadi. Ular rus tilida ikkita guruhni ajratishga imkon beradi: bir-biridan semantik va grammatik jihatdan farq qiladigan tugallangan (совершенный) va tugallanmagan (несовершенный) vid fe'llari.

Tugallanmagan (несовершенный) vid fe'llari (imperfekt fe'llar) chegaralanmagan harakatni bildiradi (*tugallanmagan harakat*). Masalan: *Все больные сидели на скамьях, не шевелились и молчали* (А.П. Чехов "Безлеу"). – *Hamma bemorlar skameykalarda qimir etmay, jim o'tirardi* (A.P. Chexov "Qochoq". X. Axrorova tarj.).

Tugallangan (совершенный) vid fe'llari (perfekt fe'llar) chegaralangan harakatni bildiradi (*tugallangan harakat*). Masalan: *Я прыгнула на подножку и обернулась через плечо* (Ч. Айтматов "Первый учитель"). *Bir sakrab vagon zinapoyasiga chiqdim-da orqamga qayrilib qaradim.*

Umuman olganda, vid kategoriyasi ham so'z o'zgartiruvchi, ham so'z yasovchi kategoriya belgilariga ega bo'lib, fe'l birliklarining leksik-semantik xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir: semantik jihatdan har qanday farq vid shakli bilan belgilanadi, fe'l leksemlarining sintaktik birikishiga, gap va matnlarning tuzilishiga ta'sir qiladi.

Tugallanganlik va tugallanmaganlik fe'l kategoriyasining quyidagi kategorik xususiyatlariga ega: 1) ikki turga ega; 2) universallik; 3) vid-zamon munosabati.

Fe'lining zamon va vid kategoriyalari mustaqil, turli, ammo bir-biriga bog'liq grammatik komponentlardir. Ular shakllar tizimi, ma'nolari, ifoda vositalari va boshqalar bilan farqlanadi.

Fe'ning vid belgilari zamon xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, matnda zamonning grammatik shaklining mavjudligiga ta'sir qiladi. Har qanday zamon shakli tugallanganlik va tugallanmaganlik fe'l kategoriyasi ma'nosiga ega bo'lishi mumkin, biroq hamma

fe'llar ham zamon ma'nosiga ega bo'lmaydi, masalan, tugallangan (совершенный) vid fe'llari hozirgi zamon shakliga ega emas.

Fe'l zamonlari so'z o'zgartiruvchi tipidagi morfologik kategoriyadir. Har bir fe'l zamon shakllariga ega: o'tgan, hozirgi, kelasi zamon. Faqat o'tgan, faqat hozirgi yoki faqat kelasi zamonni ifodalovchi fe'llar qatori yo'q.

Tugallanmagan (несовершенный) vid fe'llar negizidan uchala zamon shakli, tugallangan (совершенный) vid fe'llari negizidan esa ikkita zamon shakli hosil bo'ladi. Zamon paradigmasining to'liq emasligi uning vid paradigmasi bilan o'zaro bog'liqlikligidir. Agar fe'l birligi faqat bitta vidda mavjud bo'lsa, unda u zamon shakllarining bir qismidan mahrum bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, fe'lning zamonlari so'z o'zgartiruvchi kategoriyadir, uning paradigmasi vidga bog'liq. Zamon kategoriyasi vid kategoriyasi orqali leksika bilan bog'liqdir.

Zamon shakllariga xos bo'lgan grammatik ma'nolar: nutq momenti munosabatiga ko'ra: nutq momentida ham davom etadigan (hozirgi zamon), momentigacha bo'lgan (o'tgan zamon) va nutq momentidan so'ng (kelasi zamon) bo'lgan harakat ma'nolaridir. Vid va zamon o'zaro bog'liq: vid zamon shakllarning paradigmaticasini belgilaydi, zamon shakllarida vid kategoriyasi mavjud.

Fe'l so'zlarining turli xil ma'nolariga ko'ra, tugallanganlik va tugallanmaganlik fe'l kategoriyasining tasnifini o'z ichiga tugallanmagan (несовершенный) va tugallangan (совершенный) vid fe'llari oladigan vid juftliklari, bir vidga hamda ikki vidga ega fe'llar bilan ifodalanadi. Leksik ma'no bo'yicha bir xil (ko'p ma'noli fe'llar uchun) yoki qisman bir xil bo'lgan grammatik ma'no jihatidan qarama-qarshi qo'yilgan qarama-qarshi viddagi fe'llar vid kategoriyasining negizini tashkil etadi.

Shunday qilib, rus tilidagi vid kategoriyasi barcha fe'l leksema va shakllarini qamrab olgan holda fe'l shakllari paradigmaticasiga va ularning birikishiga ta'sir qiladi, fe'lning leksik ma'nosi bilan bir tomondan, fe'l so'z yasaliishi bilan ikkinchi tomondan o'zaro ta'sir qiladi. Vid kategoriyasi harakatning ichki temporal tuzilishi, uning haqiqati / realligi hamda sub'ekt va ob'ektga munosabati bilan chambarchas bog'liqdir.

Rus va o'zbek tilidagi fe'llar shaxs va narsalarning harakatini yoki holatini bildiradi va daraja, nisbat kategoriyasi, o'timli va o'timsizlik, zamon, mayl, shaxs-son kabi morfologik belgilarga ega.

O'zbek tilidagi fe'l leksemalarining rus tilidagidan farqi vid va rod kategoriyalarining yo'qligida. Biroq ular turli zamon shakllari majmuasi, harakat nomi mavjudligi bilan qoplanadi.

O'zbek tilida boshlang'ich fe'l shakli vazifasi ikkinchi shaxs birlik son (*o'tir – cudu*) buyruq maylining fe'l negizi bilan amalga oshiriladi, undan turli xil qo'shimchalar yordamida shaxs-son, zamon, daraja, mayl kabi kategoriyalarining barcha shakllarini hosil qilish mumkin.

Rus fe'li ikkita negizga ega: noaniq shaklning asosi va hozirgi zamonning negizi. O'zbek tilidagi fe'lning so'z shakli bitta asosga ega bo'lib, bu buyruq maylining ikkinchi shaxs-son shaklning mustaqil ma'nosini anglatuvchi fe'l'dir, masalan, *o'yna-moq* (infinitiv), *o'yna-* (2-shaxs-sonning buyruq mayli), *o'yna-dim* (o'tgan zamon) va boshqalar.

Rus tilida perfekt va imperfekt fe'llar farqlari qo'yidagilar: imperfekt fe'llar to'liq zamon paradigmasiga ega – o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllari (*учил, учу, буду учить*), perfekt fe'llarda to'liq bo'lmagan zamon paradigmasi mavjud – ular hozirgi zamon shaklidan mahrum (*выучил, выучу*); несовершенный vid kelasi zamon shakli analitik usul (*буду учить*) bilan, совершенный вид kelasi zamon shakli esa sintetik usul (*выучу*) bilan yasaladi; perfekt fe'llar faza fe'llari hamda cheksiz davomiylikni, doimiy takrorlanishni ifodalovchi, modal va salbiy baho ma'nolarini anglatuvchi so'zlar bilan birikmaydi.

Perfekt fe'l vidi harakatning bir karraligini, vaqtinchalik cheklangan davomiyligini, to'liqligi va bir natijaga erishganligini anglatadi (*что сделать?*).

Cheklangan fe'llarni grammatik jihatdan uchta maylda – aniqlik, buyruq yoki shart maylida qo'llash orqali shakllantirish mumkin; aniqlik maylidagi o'tgan va kelasi sodda zamon shaklida (*что сделал? – написал; что делают? – напишут*); temporal ma'noga ega so'zlar bilan (*вдруг, внезапно, неожиданно*), jarayonning tugallanganligi, natijasini bildiradigan so'zlar bilan (*за всё время, за целый год, за восемь часов*) birikkan holda, o'tgan zamon sifatdoshi (*прочитавший, прочитанный*) hamda tugallangan (*совершенный*) vid ravishdoshini shakllantirish (*подумав*) orqali.

Imperfekt fe'llardan perfekt fe'llar yasalishining bir necha usullari mavjud: prefiks qo'shish (*писать – написать*), qo'shimchalarni qisqartirish (*открывать – открыть*), affikslarni almashtirish (*усваивать – усвоить*), qo'shimchalarni almashtirish va o'zakda harflarning navbatlanishi (*прощать – простить*).

O'zbek tilida to'liqlik va davomlilik ma'nolarini ifodalash vositalaridan nafaqat to'liqlik yoki davomiylilikning o'zi, balki uzluksizlik yoki ma'lum ma'noda to'liqlikni ifodalash uchun ham foydalaniladi. Masalan, *yot, tur, yur, o'tir, bor, kel, ber* ko'makchi fe'llari davomlilikni ifodalaydi, lekin har ularning har biri ma'lum ma'nodagi davomlilikni ifodalaydi: *ishlab yotibdi* (*усердно работает*) – *yot* ko'makchi fe'li davomlilik ma'nosini bildirish bilan birga sub'ekt ishga qattiq kirishganligini bildiradi; *yozib bormoq* (*записывать*) – *bor* ko'makchi fe'li yo'nalish ma'nosidagi davomlilikni bildiradi.

Agar harakat davomli bo'lsa, lekin *yot, tur, yur, o'tir, bor, kel, ber*, ko'makchi fe'llari bildiradigan ma'nodagi davomli harakat bo'lmasa, bu harakatning davomlilikini ifodalash uchun ko'rsatilgan fe'llardan birortasi qo'llanilmaydi. Demak, tugallikni yoki davomlilikni bildiruvchi bu ko'makchi fe'llar har doim ham davomlilikning o'zini ifodalovchi vosita sifatida qo'llanilmaydi. Rus tilida esa fe'lning *несовершенный* va *совершенный* vidini hosil qiluvchi shakllar faqat shu ma'noni (tugallik va davomlilik) ifodalovchi vositalar hisoblanadi.

O'zbek tilida tugallik va davomlilikni bildiruvchi yordamchi fe'llardan foydalanmasdan ham harakatning tugallanganligi yoki tugallanmaganligini (*tashlandi – бросился, o'tdi – прошёл*) ifodalash mumkin. Shuning uchun tugallik va davomlilik ma'nosini ifodalovchi o'zbek ko'makchi fe'llarini rus tilidagi *несовершенный* va *совершенный* vid shaklini hosil qiluvchi formantlar bilan bir xil hodisa deb hisoblab bo'lmaydi.

Rus tilida *совершенный* vid fe'llari hozirgi zamon shakllaridan mahrum. Biroq o'zbek tilida ko'makchi fe'llar yordamida hosil qilingan va harakatning to'liqligini anglatuvchi fe'l konstruksiyalari hozirgi zamon shaklida ishlatilishi mumkin: *Ivan Nikolayevich endi to ertalabgacha baxtiyor chehra bilan tinchgina uxlaydi va xotini uchun mavhum, ammo qandaydir dabdabali va saodatli tushlar ko'rib yotadi* (M. Bulgakov "Usta va Margarita". K. Mirmuxamedov tarj.). – *Иван Николаевич теперь будет спать до утра со счастливым лицом и видеть неизвестные ей, но какие-то возвышенные и счастливые сны* (M. Булгаков "Мастер и Маргарита").

O'zbek tilida rus tilidagi kabi fe'llarning vid kategoriyasi ham, fe'llarning *совершенный* va *несовершенный* vid shakllari mos keladigan shakllar ham mavjud emas. Biroq o'zbek tilidagi fe'llarning ba'zi zamon shakllari orqali rus tilidagi *совершенный* vid fe'lining alohida ma'nolarini ifodalash mumkin. (*prochitat – o'qib chiqmoq: o'qib chiqaman – hozirgi-kelasi zamon, o'qib chiqayman – hozirgi zamon, o'qib chiqmoqdaman – hozirgi davomli zamon, o'qib chiqdim – aniq o'tgan zamon, o'qib chiqqanman – yaqin o'tgan zamon, o'qib chiqqan edim – avval o'tgan zamon*).

O'tgan zamon ma'nolari rus tilida rod kategoriyasi bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida turli shakllar bilan chambarchas bog'liq: aniq o'tgan zamon shakli –*dim*, – *ding*, – *di*, – *dingiz*, – *dilar* qo'shimchalari bilan. Harakatning tugallanganligini ifodalash uchun совершенный vid ma'nosini beruvchi *bo'lmoq*, *qo'ymoq*, *qolmoq* kabi ko'makchi fe'llari qo'llaniladi. Masalan: *Ho' ancha keyin esim kirib ulg'ayganimda, men bu teraklarning sir-asroridan voqif bo'ldim* (Ch. Aytmatov "Birinci muallim". Zaynab tarj.). Позже, много лет спустя, я понял тайну двух тополей (Ч. Айтматов "Первый учитель").

Rus tili fe'lining kelasi sodda zamon shakli o'zbek tilida hozirgi-kelasi zamon shakli bilan ifodalanadi (*jo'nab ketadi* – *noedem*).

O'zbek tilida morfologik vid kategoriyasining yo'qligi harakatni amalga oshirish xususiyatini anglatuvchi boshqa lingvistik elementlarning mavjudligi bilan qoplanadi. O'zbek tilidagi fe'l zamon shakllari rus tilidagi fe'lining vid mazmunini ba'zi qo'shimcha ma'nolarini ifodalash bilan tavsiflanadi. Zamon kategoriyasi harakatning realika bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liq.

Rus tilidagi несовершенный vid fe'lining mazmunini aks ettiruvchi zamon shakllari xilma-xilligi sababli, o'zbek tilidagi leksemalar несовершенный vid fe'llariga juda yaqin (*пишу* – *yozayurman*, *писал* – *yozardim*, *буду писать* – *yozaman*).

Rus fe'lining несовершенный va совершенный vidi bilan ajralib turadigan ma'nolar o'zbek tilida harakat tarzi shakllari orqali ifodalanadi. Shuni ham tan olish kerakki, harakat tarzi shakllari semantika nuqtai nazaridan vidlar kategoriyasiga nisbatan boyroq, chunki yordamchi fe'llarning affikslari nafaqat tugallik yoki takrorlanish, balki davomiylik, qobiliyatlilik, to'satdan ro'y berish, boshlanish, bir martalik kabi bir qator ma'nolarni bildiradi.

O'zbek tilida rus несовершенный vid fe'llarining o'tgan zamon shakli mazmuni takrorlanadigan davomli o'tgan zamonning asosiy shakli, –*ar* qo'shimchali asosiy fe'l shakli *eding*, *edim* (*borar edi*, *ketar edik*) yordamchi fe'llar bilan birikuvi yordamida, turli fe'l shakllari orqali ifodalanadi. Masalan: *Maktabga o'z ixtiyorimiz bilan havas qilib borardik* (Ch. Aytmatov "Birinci muallim". Zaynab tarj.). – Мы сами шли в школу (Ч. Айтматов "Первый учитель").

Garchi o'zbek fe'llari vid ma'nolariga ega bo'lmasa-da, o'zbek tilida ma'lum bir grammatik vositalar mavjud bo'lib, ular yordamida rus fe'llarining ma'lum vid ma'nolarini ifoda etish mumkin.

Ulardan eng muhimi asosiy fe'llarning ko'makchi fe'llar bilan birikmasidir. Masalan: *Tog'larda shunday chashmalar bo'ladiki, yangi yo'l ochilsa, bu chashmalarga eltadigan so'qmoq yo'llar esdan chiqib ketadi, suvsaganda yo'ldan burilib boradigan yo'lovchilar tobora kamayadi, shu bilan bu chashmalarni yalpiz yoki na'matak bosib ketadi* (Ch. Aytmatov "Birinci muallim". Zaynab tarj.). – Бывают такие родники в горах: проляжет новая дорога, тропа к ним забывается, все реже заворачивают туда путники напиться воды, и родники понемногу зарастают мятой да ежевикой (Ч. Айтматов "Первый учитель").

Ko'makchi fe'llarning ma'nosi, qo'llanilishi va boshqa xususiyatlari A. G'ulomov va A. Hojiyevlar tomonidan o'rganilgan. Asosiy fe'llar semantikasi to'liq bo'lib, ular mustaqil ifodalanadi. Ko'makchi fe'l leksemalar ma'lum bir grammatik ma'nolarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Shunday qilib, rus fe'lining vid ma'nolari o'zbek fe'li negizining o'zida bo'lib, barcha fe'l shakllarida saqlanib qoladi.

Xulosa va tavsiyalar

Tugallangan (совершенный) vid va tugallanmagan (несовершенный) vid (perfektiv va imperfektiv) grammatik jihatdan qarama-qarshidir, perfektiv chegaraga yetib borish ma'nosini anglatadi va harakatni bo'linmas yaxlitligida ifodalaydi, imperfektiv esa chegaraga yetib borish belgisiga va harakatning yaxlitligiga betaraflikni bildiradi.

Tugallangan va tugallanmagan vidlarning farqlovchi xususiyatlari: birikishi (perfektiv fe'lining faza fe'llari, harakatning cheksiz davomiyligini ko'rsatuvchi ravishlar bilan birikmasligi); paradigma tarkibi (tugallangan vid to'liqsiz paradigmaga ega: kelasi murakkab zamon shaklining yo'qligi); fe'l negizining tuzilishi.

O'zbek tilida fe'l negizlari bir-biriga harakatning natijasiga munosabati jihatidan qarama-qarshilikni anglatmaydi: rus tili fe'lining vid turli ma'nolari o'zbek tilidagi fe'lining negizida bo'ladi va barcha fe'l so'z shakllarida saqlanib qolgan. O'zbek tilida vid xususiyatining semantikasi sintetik shakllarda kamroq va ko'proq-analitik shakllarda ifodalanadi, bu esa harakat bajarilishining turli xil ma'nolarini ifoda etuvchi qo'shma fe'llarning keng rivojlanishiga olib keldi.

O'zbek tilidagi fe'lining zamon shakllari rus tilidagi fe'lining совершенный va несовершенный viddagi ba'zi ma'nolarini ifodalashi mumkin. Harakatning natijaga erishganligini bildiruvchi fe'l konstruksiyalari o'zbek tilida va hozirgi zamon shaklida qo'llanilishi mumkin. Murakkab fe'llar o'zbek tilida совершенный vid fe'llarining o'tgan zamon ma'nosini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Азизов А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. – Ташкент: Учпедгиз, 1960. – 200 с.
2. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – М., 1997. – 198 с.
3. Gulomov A.F. Fe'l. – Toshkent, 1954. – 88b.
4. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. – Ташкент: Укитувчи, 1965. – 243 с.
5. Айтматов Ч.Т. Первый учитель. – М.: Эксмо, 2012. – 70 с. // https://knigi-fb2.net/xfsearch/1/Чингиз_Айтматов/.

TEMPORAL MA'NOLI SO'ZLARNING INGLIZCHA O'ZBEKCHA TIPOLOGIYASI

Samadova Svetlana Jontoshevna, mustaqil izlanuvchi
Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti

Annotasiya: Xorijiy tilni o'rganuvchilar o'rganayotgan tilning leksika va grammatikasini o'z ona tillariga taqqoslagan holda o'rganadilar. Shundan kelib chiqib maqolada vaqtni ifodalovchi birliklarning ingliz va o'zbek tillarida ishlatilish usullari haqida so'z boradi. Leksik materialning mazmuni, iboralar, predlogli birikmalar va so'z birikmalari hamda ularni o'zbek tilida mos variantlari asarlardan olingan misollar orqali tushuntirilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Adverbial elementlar, temporal sintagma, predloglar, leksik birliklar, payt ergash gap, bosh gap, ravish, fe'l, ot, predlogli birikmalar.

ENGLISH-UZBEK TYPOLOGY OF TIME EXPRESSING WORDS

Samadova Svetlana Jontoshevna, independent researcher
Chirchik higher tank command engineering school

Abstract. Foreign language learners study the vocabulary and grammar of the target language by comparing it with their native language. Based on this, the article discusses the ways of using units of time in English and Uzbek languages. The content of lexical material, phraseological units, prepositional phrases, as well as their equivalents in the Uzbek language is explained using examples from the works of writers.

Key words: Adverbial elements, temporal syntagma, prepositions, lexical units, subordinate clause of time, main clause, adverb, verb, noun, prepositional phrases.

ANGLO-UZBEKSKAYA TIPOLOGIYA SLOV, OBOZNACHAYUSHIX VREMYA

Samadova Svetlana Jontoshevna, soiskatel CHVTKIU

Annotasiya. Izuchayushiy inostrannyy yazyk izuchayut leksiku i grammatiku izuchayemogo yazyka, sravniyaya yego so svoim rodnym yazykom. Isxodya iz etogo v statye rassmatrivyutsya sposoby upotrebleniya yedinis vremeni v angliyskom i uzbekskom yazykax. Soderjaniye leksicheskogo materiala, frazeologizmov, slovosochetaniy s predlogami, a takje ix sootvetstviyuyushiy varianty v uzbekskom yazyke poyasnyayetsya na primerax iz proizvedeniy.

Klyuchevyye slova i slovosochetaniya: Adverbialnyye elementy, temporalnaya sintagma, predlogi, leksicheskiye yedinisy, pridatochnoye predlozheniye vremeni, glavnoye predlozheniye, narechiye, glagol, suuyestvitelnoye, slovosochetaniya s predlogami.

Kirish

Qaysi tilni o'rganmaylik, temporallikni ifodalovchi birliklarni o'rganmasdan ilojimiz yo'q. Chunki sodir etilayotgan har qanday voqea-hodisa vaqt va makonda amalga oshiriladi. Temporal ma'nolar ma'lum va aniq temporal birliklar bilan, til birliklari – ravishlar, fe'llar, otlar, sifatlar yordamida yuzaga keladi. Ingliz tilida payt holini turli sintaktik birliklar orqali ifodalash mumkin. A.M. Muxin payt holini ifodalovchi sintaktik birliklarning differensial sintaktik-semantik belgisini temporallik atamasi bilan ataydi. Shunga ko'ra ingliz va o'zbek tillarida temporallikni ifodalovchi sintaktik birliklar quyidagicha namoyon bo'ladi. Temporal sintegmasini ifodalovchi birliklar gap

qurilmasida kesimga bog'lanib, unda ifodalangan ish-harakatning tugallanganligini, davomiyligini, chegaralanganligini, nutq jarayonidan keyin bajarilishini va ish-harakatning bajarilishida ketma-ketlikni ifodalashi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Ushbu maqolamizda Temporallikni ifodalovchi adverbial elementlar, predloglar orqali va paytni ifodalovchi leksik birliklar yordamida ham ish-harakatning bajarilish paytini ifodalashi mumkin. Ularni maqolamizda ko'rib chiqamiz.

Adverbial (ravishli) yelementlar bilan ifodalangan temporal birliklar quyidagilar:

Oddiy ravishlar

yet	- hali, hanuz
never	- hech qachon
now	- hozir
still	- hamon
ever	- bir paytlar, biror payt
just	- hozirgina, faqat
already	- allaqachon
always	- har doim
sometimes	- ba'zan
often	- tez-tez, ko'pincha
then	- keyin, shu payt, o'shanda

- **Yet – hali** – bu kesimning inkor shaklida uchraydi: Jim had not yet seen his beautiful present . (OH, The gift of the Magi 5); Pardozechilar hali-veri ishga tushmaydi, - dedim xotirjamlik bilan. (O'H, 5, Ikki eshik orasi)

- **Never – hech qachon**: Jim was never late. (OH, The gift of the Magi 3); U tong otishi-yu, kech kirishini hech qachon shunchalik orziqib kutmagandi. (uzun kechalar, O'H 61, Uzun kechalar)

- **Now – hozir**: So now Della's beautiful hair fell about her, rippling and shining like a cascade of brown waters. (OH, The gift of the Magi 2); hozir dilsiyohlik bo'lishini bilib, yuragim g'ash tortdi (O'H, 4, Ikki eshik orasi);

- **Still – hamon**: With a whirl of skirts and with the brilliant sparkle still in her eyes, she cluttered out of the door and down the stairs to the street (OH, The gift of the Magi 2);Tushim hamon ko'z oldimdan ketmas, dadamni yo'qotib qo'yganim alam qilardi (O'H, 53, Ikki eshik orasi);

- **Ever – bir paytlar, biror payt**: Maybe the hairs of my head were numbered," she went on with a sudden serious sweetness, "but nobody could ever count my love for you. Shall I put the chops on, Jim?" (OH, The gift of the Magi 4); Bir paytlar o'zining bolaligi o'tgan hovli o'rnida to'rt qavatli uy qurilibdi. Yong'oqzor qirqilib ketibdi.(O'H, 189, Bahor qaytmaydi);

- **Once – bir vaqtlar**: Robert Cohn was once Middleweight boxing champion of Prinstone (EH, A cosmopolite in a café, 11); Bir vaqtlar mana shu uyga yor-yor bilan kirib kelganini haligina orziqib eslamaganmidi!(O'H, Cho'l havosi 222);

- **Just – hozirgina, faqat**: "I'm not cold," she said. "I was just thinking. I ought to tell you something" (OH, Blind man's holiday 22); Hilola bir nafas jim bordi-da, hozirgina ekranda ko'rgan voqealardan yana hayajonlanib ketdi. (O'H, Uzun kechalar, 67);

- **Already – allaqachon**: But whenever Mr. James Dillingham Young came home and reached his flat above he was called "Jim" and greatly hugged by Mrs. James Dillingham Young, already

introduced to you as Della. (OH, The gift of the Magi,1); Ammo Shodivoy allaqachon otliqning oldiga borib olgan, qo'shqo'llab so'rashar edi. Alimardon uning oxirgi gaplarini eshitib qoldi. (O'H, Cho'l havosi, 268);

- **Always – har doim:** Della doubled the fob chain in her hand and sat on the corner of the table near the door that he always entered. (OH, The gift of the Magi, 3); U har doim molini bizlarga qaytartirardi. Nimagadir bu safar o'jarligim tutdi. (O'H, Hurkitilgan qush, 30);

- **then o'zbek tiliga keyin, shu payt, o'shanda** kabilar yordamida tarjima qilinadi: Then she heard his step on the stair away down on the first flight, and she turned white for just a moment. (OH, The gift of the Magi, 3); Keyin qo'lidagi tol yog'och bilan imo qilib ko'rsatdi. – Dadasiga o'xshagan daroz ekan. (O'H, Hurkitilgan qush, 30); Then all of a sudden I started to cry (EH, 36); Shu payt ichkari uyning ham eshigi ochilib, ostonada onasi ko'rindi. (O'H, Qalbingga quloq sol, 357); Then you'd know these things (EH,108); O'shanda onasi unga guruch yuvilgan suvni ichirgani Muniraning esida qolgan. (O'H, Baxt, 35);

- **Sometimes – ba'zan:** Grand as the watch was, he sometimes looked at it on the sly on account of the old leather strap that he used in place of a chain.

(OH, The gift of the Magi,4); Kimsan akam men o'ylagandek yomon bola emas ekan. Ba'zan rahmim keladi unga (O'H, Ikki eshik orasi 46,);

- **During +ko'rsatish olmoshi yoki son +ot – bu paytda, ... mobaynida:**

During this time Robert's mother had settled an allowance on him about three hundred dollars a month (EH,13); Bu paytda Robertning onasi unga oyiga uch yuz dollardan pul yubora boshlagan edi. (EH,5); During these three years, the first spend in travel, the last two in Paris (EH,13); Mana shu uch yil mobaynida birinchi yilni sayohat bilan o'tkazishdi, keyingi yili Parijda bo'lishdi (EH,5);

Adverbial elementlardan tashqari, ingliz tilida turlicha predloglar bilan hafta kun nomlari, oylar, yillar, ovqatlanish paytini ifodalovchi leksik birliklar birikib kelib, temporallikni ifodalasa, o'zbek tilida temporallikni ifodalovchi otlar, sifatdoshlar, har xil kelishik qo'shimchalaridan foydalaniladi. "... predloglarning alohida so'z turkumi sifatida o'ziga xos xususiyatlari sintaktik darajada ko'zga tashlanadi. Ular sintaktik konstruksiya tarkibida alohida so'z sifatida aniq ajralib turadi va birikmaning markazi hamda tobelanuvchi komponentlari o'rtasida tobe aloqani ifodalash vazifasini bajaradi" [6;144]. Maqolamizning ushbu qismida temporallikni ifodalovchi predlogli birikmalarga e'tibor qaratamiz.

- After + ot – ot+dan+keyin: Klein proposes a stroll after dinner; and me and him and Silver walks down toward Seventh Avenue to see the sights. (OH, Babes in the jungle, 16); Munira sakkizinchi sinfni bitirganidan keyin Oloy bozori biqinidagi tikuvchilik atelyesiga ishga kirdi. (O'H, Baxt, 36);

- **Ot+before – bundan+son+oldin:** He had come in with me an hour before. (EH, 138); O'zidan oldin Anvarning ish boshlagani, quvonch bilan gapirishi unga yoqmadi.(O'H, Bahor qaytmaydi,132);

- **Before – ilgari ham:** Before there was a royal family they called the man "Whispering Ben." (OH, The princess and the Puma, 40); Yo'q, eshitgandi, bir vaqtlar, kelin bo'lmasidan ilgari... (O'H, Bahor qaytmaydi, 226);

- **Before + son – son+dan+ilgari:** Before the first year had passed I had saved a thousand dollars, and we had lived in comfort. (OH Confessions of a Humorist, 50) Qamal bo'lmasidan bir hafta ilgari qiz yigitlardan biriga – o'z sevganiga tekkan ekan. (O'H, Bahor qaytmaydi,140)

- **At+ot – ot+sifatdosh+da:** Tell you some more at lunch (EH,110) Qolganini tushlik qilayotganimizda gapirib beraman. (EH, Bahor qaytmaydi, 196)

- **At+ son+ ot – ot+son+da:** *At three o'clock* Klein brought his Wall Street friend to see us in Silver's room. (OH, Babes in the Jungle,15); *Ertaga – 24 mart kuni soat 13 da* 3-kurs studentlarining umumiy komsomol yig'ilishi bo'ladi. (O'H, Qalbingga quloq sol, 458);

- **For+ son+ ot - son+ ot+davomida:** Tomorrow would be Christmas Day, and she had only \$1.87 with which to buy Jim a present. She had been saving every penny she could *for months*, with this result. (OH, The Gift of the Magi,1) Shu kunlar *davomida* Hilola bilan ham durustroq gaplashmaganini, qiz undan qachondir, negadir ranjib qolganini tush kabi g'ira-shira esladi. (O'H, Uzun kechalar,77)

Temporallikni ifodalovchi sintaktik birliklar nafaqat adverbial elementlar, paytni yoki vaqtni ifodalovchi sintaktik birliklar predloglar yordamida ifodalanadi, balki paytni ifodalovchi leksik birliklar yordamida ham ish-harakatning bajarilish paytini ifodalashi mumkin. Masalan: *tomorrow-ertaga, yesterday-kecha, Thursday-payshanba, tonight-bugun kechqurun*, hamda paytni ifodalovchi leksik birliklar bilan ayrim *ravish, son, olmosh* kabilar birikib kelishi yordamida ham ish-harakatning tugaganligini, davomiyligini, hali ro'yobga chiqmaganligi kabi zamon shakllarining ifodalanishiga aniqlik kiritadi.

- **One day – bir kuni:** I struck New York about noon *one day*, and took a walk up Broadway. (OH, Babes in the jungle, 12); *Bir kuni* butun No'g'ayqo'rg'on dahasi choyxonaga yig'ilib maylis qildi (O'H, Xayollarga bo'laman tutqin, 47);

- **All day – kuni bo'yi, ertalabdan kechgacha:** "Why, Bill. I've been looking for him *all day*." (OH, The Princes and the Puma, 43); *Ertalabdan kechgacha* ichkilikbozlik qilishib, o'zlarining baxtiqaro onalarini kaltaklash bilan shug'ullanishadi. (EH,142);

- **The next day – ertasi kuni:** *The next day* he waited, impatient, in his rooms for the word. (OH, Confessions of a Humorist, 80);

- **Last night – kecha kechqurun:** I was tight last night (EH, 78); *Ertasiga kechqurun* Qonqus yoqasida – Alimardonning eng baxtiyor, eng pokiza damlari – bolalik yillari kechgan o'sha anhor yoqasida jimgina mudrab yotgan go'ristonda yana bir qabr mungli do'ppaydi. (O'H, Cho'l havosi,275);

- **The same day – o'sha kuniyoq:** *The same* night his employer's safe was robbed. (OH, Blind man's holiday, 21); *O'sha kuniyoq* singlimdan uyingizga xat berib yuborgandim. Akam eshik oldida ko'rib qolib, xatni tortib olibdi... (O'H, Xayollarga bo'laman tutqin, 55);

- **Every morning/every evening – har ertalab/har kechqurun:** It is worth a paragraph to say that this remarkable scene can be witnessed *every evening* in numerous cafes in the City of New York. (OH, A cosmopolite in a café,8);

Har sahar turarman va yakkash

O'zimdan ohista so'rarman:

"Bilmadim, bu nening talqini,

Bog'larda erta kuz salqini..." (O'H, Uzun kechalar, 65)

- **Each year – har yili:** The good ones came each year (EH, 124); Onasi uni *har yili* bolalar oromgohiga yuborardi. (O'H, Qalbingga quloq sol, 386);

Temporallikni ifodalashda ergashgan qo'shma gaplarning roli katta. S.Ya. Abdullayevaning "Payt ergash gapli qo'shma gaplar sintaksisi" mavzusidagi nomzodlik tadqiqotida ta'kidlanishicha, aksariyat hollarda payt ergash gapli qo'shma gaplarda u yoki bu zamon shakllarining, u yoki bu boshqa payt bog'lovchilarining qo'llanishi qo'shma gapda qo'llanilgan

fe'ning aksional (chegaralangan/chegaralanmagan) ma'nolariga va ular yordamida ifodalangan aspektual vaziyatlarga bog'liq bo'ladi.

Aytish joizki, bunday holda payt ergash gapning kesimi ifodalagan ish-harakat semantikasini bosh gap kesimi ifodalagan semantika bilan qiyoslaganda, ergash gap kesimining ish-harakati bosh gap kesimi ish-harakatidan oldin, keyin yoki bir paytda bajarilishiga qarab tahlil qilish mumkin. Ammo, ingliz tili payt ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida temporallikni ifodalovchi bog'lovchilarning roli beqiyos.

Payt ergash gaplarning bosh gap bilan bog'lanishida while, after, as, what time kabilar ham qo'llaniladi:

- While Cogan was describing to me the topography along the Siberian Railway the orchestra glided into a medley. (OH, A cosmopolite in a café,8); Uylanayotganimda ko'zim qayoqda edi! (O'H, Bahor qaytmaydi, 201);

- After we got back to the hotel and Klein had gone, Silver jumps at me and waves his hands. (OH, Blind man's holiday,16); ...Aqlimni taniganimdan keyin bilsam, men shirin, beg'ubor tush ko'rayotgan ekanman-u, To'lash bir og'iz gapi bilan ustimdan muzday sovuq suv quyib, uyg'otib yuborgan ekan. (O'H, Hurkitilgan qush, 33);

- As we started along the road he turned and walked back toward the inn (EH,122); Hakim sassiq urushdan kelgach, polizda brigadir bo'lib ishlardi.(O'H, Hurkitilgan qush, 29);

- I don't know what time I got to bed (EH,138); Bora-bora Charosning qaysi kuni, soat nechada darsi tugashini bilib oldi. (O'H, Qalbingga quloq sol, 423).

Xulosa

Temporallikni ifodalovchi sintaktik birliklar sodda gaplar tarkibida ishtirok etganda, aynan o'sha gapning kesimi ifodalagan ish-harakatning bajarilish payti anglashiladi, ya'ni so'zlovchi o'zining suhbatdoshiga ish-harakatning bajarilganligi, bajarilayotganini, bajarilish paytini aniq ma'lum qiladi. Demak, sodda gap qurilmasida temporallik elementlarining ifodalanishi adverbial birliklar: *yet-hali, never-hech qachon, now-hozir, still-hamon, ever-bir paytlar, once-bir vaqtlar, just-bir paytlari, already-allaqachon, always-har doim, hamisha, then-keyin, shu payt, o'shanda, bu paytda, sometimes-ba'zan, at once-darrov, during-bu paytda, mobaynida, soon now-ko'pi ketib ozi qolmoq* kabilar yordamida ifodalasa, temporallikni ifodalovchi predlogli birikmalar *after+ot-otdan keyin ot+before-bundan+son+oldin, before+ot-ot+dan oldin, at+ ot-ot+sifotdosh+da, ot+son+da, for+ son+ot- son+ ot+davomida, in va by* predloglari esa vaqtni ifodalovchi leksik birliklar bilan birikib kelishi mumkin. Bundan tashqari, yesterday, tomorrow, tonight, day hafta kunlarini ifodalovchi leksik birliklar *one, all, next, last, same, each* kabi bog'lovchilar yordamida birikib, bosh gapdagi ish-harakat bilan payt ergash gapdagi ish-harakatni taqqoslab, kesimlar ifodalagan ish-harakatning bajarilishiga aniqlik kiritadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramov Sh. Gap bo'laklarining tilshunoslikdagi tadqiqi // Hozirgi zamon o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. – Qo'qon, 2015 – B.286 – 290.
2. Boymirzayeva S.U. Matn mazmunida temporallik semantikasi. – T.:O'zME, 2009. 192b.
3. Bo'ronov J.B. Ingliz va o'zbek tili qiyosiy grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1973.-284b.
4. Muxin A.M. Lingvisticheskiy analiz. Teoreticheskiye i metodologicheskiye problemy. L.:Nauka, 1976.-282s.
5. Muxin A.M. Funktsionalnyy sintaksis. –SPb.: 1999.-260s.

6. Sayfullayev A. Predloglarni kodifikasiyalashning kontekstual asoslari. – T.: Fan, 2014,-144b.
7. O'zbek tili grammatikasi. Sintaksis. t. II. (ma'sul muharirlar: Abduraxmonov G'L., Shoabduraxmonov Sh. Sh., Hojiyev A. P.) – T.:Fan, 2007.-126b.
8. O'tkir Hoshimov (O'H). Ikki eshik orasi. – Toshkent – 2019.
9. O'tkir Hoshimov (O'H). Sevgi qissalari (hikoyalar va qissalar) – Toshkent – 2013.
10. Ernest Hemingway (EH). A Farewell to Arms. – Leningrad, 1971.
11. O. Henry (William Sydney Porter). "7 best stories".

К ВОПРОСУ О РЕФЕРЕНЦИИ ЭКСПРЕССИВНЫХ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ФРАЗЕОСЕМ

Раъно Азизовна Насирова

Старший преподаватель

Самаркандского государственного института иностранных языков,

Самарканд, Узбекистан

E-Mail: ranonasirova1602@gmail.com

Аннотация: Рассматривается характер значения фразеологических единиц, обуславливающий конкретность экспрессивных и эмоциональных фразеосем во фразеологизмах с частично переосмысленными компонентами. Кроме того, в статье анализируются примеры, которые показывают экспрессивность и эмоциональность фразеосем в предложениях. Эмоциональные выражения необходимы для подкрепления сообщений, передачи реальности и создания доверия, поэтому выражение эмоций важно в общении на научной основе. Виды экспрессивных и эмоциональных фразеосем раскрыты с помощью примеров которые взяты из англоязычной художественной литературы.

Ключевые слова: фразеосема, семантика, мотивированность, немотивированность, фразеологическая единица, денотат, экспрессия.

TO THE QUESTION OF THE REFERENCE OF EXPRESSIVE AND EMOTIONAL PHRASEOSEMES

Rano Azizovna Nasirova

Senior teacher of Samarkand State Institute of Foreign Languages

Samarkand, Uzbekistan

E-Mail: ranonasirova1602@gmail.com

Abstract. This article analyzes the nature of the meaning of phraseological units is considered, which determines the specificity of expressive and emotional phraseosemes in phraseological units with partially rethought components. In addition, the article analyzes examples that show the expressiveness and emotionality of phraseosemes in sentences. Emotional expressions are necessary to reinforce messages, convey reality and create trust, therefore the expression of emotions is important in communication on a scientific basis. Types of expressive and emotional phraseoses are revealed using examples taken from English fictions.

Keywords: phraseoseme, semantics, motivation, lack of motivation, phraseological unit, denotation, expression.

EKSPRESSIV VA EMOTSIONAL FRAZEOSEMALARGA MUROJAAT QILISH MUAMMOLARI

Rano Azizovna Nasirova

Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi

Samarqand, O'zbekiston

E-Mail: ranonasirova1602@gmail.com

***Annotatsiya.** Quyidagi ilmiy maqolada qisman qayta ko'rib chiqilgan komponentli frazeologik birliklardagi ekspressiv va emotsional frazeosemalarning o'ziga xosligini belgilaydigan frazeologik birliklarning ma'no tabiati ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada emotsional ifodalar, hissiy holat yoki munosabatni bildiradigan xatti-harakatlar, jumalardagi frazeosemalarning ekspressivligi va emotsionalligini ko'rsatadigan misollar tahlil qilinadi. Hissiy ifodalar xabarlarini kuchaytirish, haqiqiylikni yetkazish va ishonchni oshirish, rivojlantirish uchun zarurdir, shu bois nima uchun hissiyotlarni ifodalash o'zaro muloqotlarda muhim ekanligini ilmiy asosda, frazeologik birliklar, turtkisizlik va motivatsiyalar yordamida ifodalash maqsadida ingliz badiiy adabiyotidan olingan misollar yordamida ekspressiv va emotsional iboralarning turlari ochiladi.*

***Tayanch so'zlar:** frazeosema, semantika, motivatsiya, turtkisizlik, frazeologik birlik, denotatsiya, ifoda.*

Введение

При отсутствии научно обоснованной системы экспрессивных, эмоциональных и собственно стилистических помет лексикографические и справочные пособия далеко не всегда правильно интерпретируют значение фразеологических единиц (ФЕ), неполностью раскрывая все их тончайшие экспрессивные и эмоциональные нюансы и стилистическую направленность; во многих случаях искажается стилистическая сущность и вся семантика ФЕ (как и слов), на что мы, а также и другие исследователи, неоднократно указывали (Н.М.Павлова, 1971).

Степень обобщенности и абстрактности экспрессивных фразеосем определяется:

- а) мотивированностью/немотивированностью ФЕ;
- б) типом экспрессии: дифференцированной (грубой, возвышенной), недифференцированной;
- в) аналитическим целостным характером её значения. Все три фактора находятся в очень тесной взаимосвязи. Так экспрессивные фразеосемы в семантике «зоофразеологизмов» с экспрессией грубости, в подавляющем большинстве случаев мотивированных образований, выражающих презрительное отношение к человеку, или фразеосемы, представляющее денотат в возвышенном, облагороженном виде в значении ФЕ, передающих почтительное отношение к нему, более конкретны, чем экспрессивные фразеосемы в смысловой структуре ФЕ, лишенных этих видов экспрессии; здесь необходимо подчеркнуть, что не следует отождествлять очень тесно связанную с характером экспрессии (абстрактной или конкретной) ярость её выражения, её воздействующую силу, о чем речь будет идти дальше.

Основная часть. Обратимся к иллюстрациям. В семантике следующих ФЕ:

- 1) вульгаризмов с экспрессией грубости и

2) поэтизмов с экспрессией возвышенности экспрессивные фразеосемы более конкретны, например, (1) son of a bitch^ a bitch (derogatory term) a woman esp. a lewd or catty or treacherous one (COD) («мерзавец, презренный человек») DSZ, “pejorative for a man, fellow”: DSCE: “a term of violent abuse”, the biggest toad in the puddle: toad a disgusting, loathsome person (WNJD II); a hateful person, contemptuous (UED) (букв. «самая большая жаба в луже») «местный заправила, главарь» - «a derogatory term for a person of note in a small community»; - ФЕ, выражающих презрительность;

(2) light of my eyes! «свет очей моих!» (возлюбленная, beloved); Bard of Avon («бард с Эйвона») – поэтическое прозвище В.Шекспира – ФЕ, передающих любовное, почтительное отношение к денотату. В немотивированных ФЕ, например, a) lead apes in hell (iron.) (букв. «водить, нянчить обезьян в аду») о судьбе, ожидавшей старых дев после смерти, в значении «умереть старой девой», «die an old main» (DSZ) (фразеологизм, основанный на старом, забытом поверье) – экспрессия, обусловленная яркостью неповторимостью образа, созданного ирреальной ситуацией, носит более абстрактный, отвлеченный характер; (б) в КФЕ – интенсификаторах, основанных даже на мало выразительном образе: like anything (букв. «подобно чему-л.»); like sixty (amer.sl) (букв. «подобно шестидесяти») в значении «очень сильно, во всю мочь, отчаянно стремительно», по определению DSZ “indicating energetic, rapid or intense action” экспрессивные фразеосемы носят отвлеченный, абстрактный характер.

Интерес представляет ФЕ- интенсификатор «on earth» (букв. «на земле, на свете») в значении «решительно, же», по определению AZD II “used for emphasis”, которая употребляется в вопросительных и восклицательных предложениях для экспрессивно-эмфатического усиления высказывания. В семантике этой ФЕ, сохраняющей признаки мотивированности, экспрессивные фразеосемы носят абстрактный, отвлеченный характер. Следует отметить, что в силу частности употребления этого фразеологизма его экспрессия стирается. Несмотря на это, фразеологизм ... on earth принадлежит к наиболее употребительным эмфатическим оборота современного литературно-разговорного английского языка, что подтверждается многочисленными цитатами из произведений известных современных писателей – мастеров художественного слова, например:

“What on earth made you fall in love with her?” (S.W.Maughan); “Who on earth mould have expected the old boy to turn up like that...” (E.Waugh); ...for the life of him he did not know what on earth to answer! (J.Galsworthy); Chris... “I do hope I shan’t make a mess of things”. Joyce: “Why on earth should you?” (M.Brand)

Мотивированность семантики ФЕ – коллоквиализма американского происхождения monkey business (букв. «обезьяне дела») в значении «глупое поведение, дурачество, шутливая выходка», «фокусы», «штучки», по определению DA, “a cartful or crafty carryings – on trifling, foolish conduct” (A Dictionary of Americanisms on Historical Principles, ed. by M.M.Mathews. Chicago: The University of Chicago Press, 1956), определяет большую конкретность экспрессивных фразеосем чем в немотивированных ФЕ.

Аналитический характер значения ФЕ, также обуславливающий большую конкретность экспрессивных фразеосем, наблюдается в фразеологизмах с частично переосмысленными компонентами. Иллюстрацией подобных фразеологизмов могут служить адъективные и глагольные компаративные ФЕ с непереосмысленным первым компонентом, о чем свидетельствуют как уже приведенные в данной работе, так и

следующие образования: swim like a stone (букв. «плавать как камень», «плавать как топор»), repeat like a parrot «повторять как попугай». В составе КФЕ все компоненты могут подвергаться переосмыслению, о чем свидетельствуют следующие образования: (as) weak as water (букв. «слабый, как вода») в переносном значении «безвольный, слабохарактерный, малодушный» “weak-willed”, (as) sharp as a needle (букв. «острый, как игла») в переносном значении «очень наблюдательный» keen, alert (UED), адвербиальная КФЕ as the crow flies (букв. «как лежит ворона»), in a direct (букв. «по прямой (линии), напрямик, кратчайшим путем»). Вследствие мотивированности значения этих ФЕ экспрессивные фразеосемы в их семантике более конкретны.

Однако в современном английском языке имеются фразеологизмы с частично переосмысленными компонентами, экспрессивность которых носит более абстрактным, отвлеченный характер. Это такие ФЕ, в которых частичное, неполное переосмысление компонентного состава приводит к частичной немотивированности. Так, например, в составе следующих глагольных ФЕ вербальный компонент употребляется в прямом, номинативном значении (переосмыслению подверглась субстантивная группа, её значение немотивированно): pay through the nose (букв. «платить через нос») в значении «платить бешеные деньги; заплатить с лихвой», по определению SOD, “pay excessively”, talk through one’s hat (букв. «говорить через шляпу») в значении «вести глупые разговоры, нести чушь, пороть чепуху»; по определению SOD, “exaggerate, bluff, make wild statements”, по определению DSZ “talk nonsense: coll. orig. US, where at first it meant to bluster”; it rains cats and dogs (букв. «идет дождь кошками и собаками») в значении «льёт как из ведра», «идет проливной дождь», по определению SOD, “it rained very heavily”.

Сравнение приведенных ФЕ с фразеологизмом talk big (или tall) (букв. «говорить важно, высоко») в значении «хвастать, бахвалиться, говорить высокопарно» (по определению SOD, “talk boastfully, indulge in inflated language” по определению SDD “boast, brag”), в составе которого глагол употребляется в прямом значении, а переосмысление второго компонента мотивировано, также свидетельствует о том, что экспрессивность мотивированных ФЕ более конкретна.

Яркость, воздействующая сила экспрессивных фразеосем определяется выразительностью образа в основе ФЕ, создающей высоко эмфатичный собственно экспрессивные ФЕ и эмоционально-экспрессивные ФЕ с большим эмоциональным зарядом.

Следует еще раз подчеркнуть тесную взаимосвязь и взаимообусловленность всех названных факторов. Так, выразительность образа, в свою очередь, определяется: составом лексем-компонентов ФЕ и их сочетаемостью, «внутренней валентностью» ФЕ детерминированными семантико-стилистическими, лексическими или эвфоническими средствами (либо их взаимодействием), которые формируют все стилистические свойства ФЕ, включая экспрессивность. Состав лексем-компонентов определяет также эмоциональный заряд ФЕ.

2. Выразительность образа фразеологических единиц. Наибольшей яркостью, наивысшей экспрессивной насыщенностью обладают ФЕ, в основе которых лежит неповторимый образ, созданной ирреальной, фантастической ситуацией. «Подход ума человека к отдельной вещи, снятие слепка (понятия) с нее не есть простой, непосредственный, зеркально мертвый акт, а сложный, раздвоенный, зигзагообразный, включающий в себя возможность отлета фантазии от жизни, мало того: возможность

превращения (и при том незаметного, неосознаваемого человеком превращения абстрактного понятия, идеи и фантазию) (in letter instant бога))» (См.: С.Д.Кинцнельсон, 1965, с.11). все это легко в основу фантастических ситуаций, избранных человеком, разными языковыми коллективами, для абстракции и материализации в языке с целью экспрессивно-образной, наглядной, выразительно-эмфатической передачи отвлеченных мыслей, сложных эмоций, чувств, эмоционально-субъективных оценок, обозначения предметов, явлений и фактов действительности. Материальными экспонентами, вербальными выразителями этих фантастических ситуаций, претворяющих идею в фантазию, предающих абстрактное через конкретное, являются фразеологические единицы, соотносимые с этими ситуациями. Понятийная основа фантастических ситуаций зиждется на сопоставлении взаимоисключающих понятий, что находит лингвистическое выражение в алогической сочетаемости слов – компонентов ФЕ, определяемой их семантической несовместимостью. Иными словами, образ в основе ФЕ, созданной фантастической ситуацией, обуславливает сочетаемость таких лексем-компонентов, в прямом значении которых отсутствуют сходные семы. В.Г.Гак (1968, с.24) называет это явление «рассогласованием сем».

Алогическая сочетаемость лексем-компонентов, которая находит выражение в нарушении «внутренней валентности» ФЕ и выявляется анализом структурно-семантической организации ФЕ по НС, создаёт основу семантики фразеологизма, его образно-переносный план; логическая сочетаемость лексем, в свою очередь, формируется семантико-стилистическими средствами: гиперболическими метафорой или сравнением, оксюморонами, антифразисом, которые способствуют формированию яркой экспрессии и эмоциональности. Отрицательное и алогическое сравнение в основе некоторых компаративных ФЕ также является гиперболическим сравнением, находящим лингвистическое выражение в отсутствии семантической связи между лексемами-компонентами.

Заключение

Как показывает анализ экспрессивных и эмоциональных свойств ФЕ разной структуры, семантики и стилистической направленности, алогическая сочетаемость лексем-компонентов ФЕ, нарушение их «внутренней валентности» служат самым мощным фактором создания яркости именно экспрессивные фразеосемы и эмоциональные фразеосемы. Упомянутые выше семантико-стилистические средства во многих случаях взаимодействуют с лексическими (сопоставление синонимов, антонимов, тавтологический повтор) и эвфоническими (аллитерация, ассонанс, рифма, ритм) в формировании стилистической сущности ФЕ, в первую очередь экспрессии и эмоциональности. Эти средства всегда являются ведущими не только в образовании экспрессивных фразеосем и эмоциональных фразеосем, но и в определении их яркости и воздействующей силы, что подтверждается сопоставлением как мотивированных, так и немотивированных ФЕ, «собственно» экспрессивных фразеологизмов, лишенных эмоциональных свойств, так и эмоционально-экспрессивных, обладающих эмоциональными фразеосемами выразителями эмоций, эмоционально-субъективных оценок и экспрессией с лексическими коррелятами, у которых, как правило, отсутствует экспрессия.

Например:

1. When pigs fly (букв. «когда летят свиньи») «когда рак на горе свистнет, после дождика в четверг», never
2. When two Sundays come together (букв. «когда встречаются два воскресенья») «никогда, когда рак на горе свистнет», never
3. Between the devil and the deep (blue) sea (букв. «между дьяволом и глубоким синим морем») «в безвыходном положении, между двух огней, между молотом и наковальней», in a fix, a perplexing situation
4. Sweep back the ocean (букв. «отодвинуть назад океан») «пытаться сделать невозможное», do the impossible
5. Pull the devil by the tail (букв. «тянуть дьявола за хвост») «быть в затруднительном положении, в стесненных обстоятельствах, биться как рыба о лед», be in strained circumstances, be reduced to one's last shift
6. Once in a blue moon (букв. «один раз при голубой луне») «очень редко, в кои как», very seldom
7. Move heaven and earth (букв. «двигать небо и землю») «стараться изо всех сил», do all that can be done
8. Burn the wind (букв. «жечь ветер») «нестись во весь опор, мчаться с огромной скоростью, с головокружительной быстротой», run extremely fast.

Как показывает сопоставление, дифференциальными признаками экспрессивных ФЕ являются образная и эмфатическая экспрессивность. Семантика приведенных ФЕ отличается яркой выразительностью, экспрессивной насыщенностью. В их основе лежит фантастическая, ирреальная ситуация.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке //Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — 312 с.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: МО, 1972. — 288 с.
3. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. -2006. - Idioms (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5)
4. Локетт Брайан. Английский язык: вчера, сегодня и завтра. ООО «Русский язык - Медиа», 2005 SetExpressions (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5).
5. Balchin N. Mine Own Executioner. URL:<https://www.goodreads.com/>
6. Collins English Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/> (CED).
7. Fowles J. The Ebony Tower. URL: <http://seas3.elte.hu/>.
8. Hoyle Fred. Tight Binding Book. URL:<https://archive.org/>
9. London J. The Iron Heel' ch. VIII <https://www.gutenberg.org/>
10. Nasirova Rano Azizovna. (2021). The Stylistic Aspect of the Meaning of Phraseological Units as an Object of Modern Linguistic Theory. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, (2), 1–4. Retrieved from <https://repo.ijert.org/index.php/ijert/article/view/2317>
11. New Oxford American Dictionary. Stuart Berg Flexner, 2nd Edition. © 2005 by Oxford University Press, Inc. 250 тыс статей. (NOAD)
12. Set Expressions (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5)
13. Sinclair U. World's End A Lanny Budd Novel. URL: <https://books.google.co.uz/>
14. The Free Dictionary. URL: www.thefreedictionary.com/ (FD).
15. Urban Dictionary. URL: www.urbandictionary.com/ (UD).

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Мансурова Тахмина Тахировна

Старший преподаватель

Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация: В статье рассматриваются основные принципы компьютерного анализа текстов на естественном языке. Приведены примеры анализа на трех уровнях с использованием соответствующего инструментария: словарей и корпусов текстов.

Ключевые слова: естественном языке, Джорджтаунский проект, мини-текст, синтаксический, семантический, прагматический, машинный перевод, автоматический перевод, понимание текстов.

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Мансурова Тахмина Тахировна

Катта ўқитувчи

Чирчиқ давлат педагогика университети

Аннотация: Мақолада табиий тил доирасида матнни компьютер таҳлилининг асосий тамойиллари яратилган. Уч даражада таҳлил намуналар и тегишли ҳолатлар қўлланилган ҳолда келтирилган. ҳолатлар қўлланилган ҳолда келтирилган.

Калим сўзлар: табиий тил, жоржтаун лойиҳаси, минитекст, синтактик, семантик, прагматик, машина таржимаси, автомат таржима, матнни тушуниш.

MAIN DIRECTIONS OF COMPUTER LINGUISTICS

Mansurova Takhmina Takhirovna

Senior Lecturer

Chirchik State Pedagogical University

Abstract: The article deals with the basic principles of computer analysis of natural language texts. Examples of analysis at three levels using the appropriate tools: dictionaries and text corpora are given.

Keywords: natural language, Georgetown Project, minitext, syntactic, semantic, pragmatic, machine translation, automatic translation, text comprehension.

Введение

Так как вопросов, изучаемых компьютерной лингвистикой, немало, то со временем в ней выделился ряд направлений, посвященных отдельным аспектам автоматической обработки естественного языка. В настоящее время в компьютерной лингвистике выделяют пять основных направлений (Информатика).

1. Анализ текстов на естественном языке. Лингвисты давно изучают, как устроен текст, и прежде всего предложение, играющее роль кирпичика, из совокупности которых складывается текст. Но лишь с появлением компьютеров эти исследования приобрели новое направление. Группа американских лингвистов выдвинула дерзкую идею, получившую название Джорджтаунский проект, — автоматизировать процесс перевода

текстов с одного языка на другой, используя для этого ЭВМ. Идея заинтересовала лингвистов многих стран и активизировала работы в области анализа текстов.

В ходе этих работ надо было ответить, прежде всего, на вопрос: "Существуют ли строгие формальные правила, по которым строится структура предложения и структура текста?" Если о структуре предложения лингвисты накопили много материала, то структура текста ими не изучалась.

В результате проведенных исследований стало ясно, что за каждым текстом (в том числе и за отдельным предложением, являющимся своего рода мини-текстом) скрывается не одна, а несколько формальных структур, которые можно разделить на три уровня (Информатика)

- синтаксический
- семантический
- прагматический.

Более подробно эти и другие уровни анализа текстов естественного языка будут рассмотрены ниже.

Как указывалось выше, направление анализа текстов на естественном языке появилось в связи с желанием решить проблему машинного перевода. Машинный перевод — это автоматический перевод текстов с одного языка на другой (например, пословный перевод научно-технической информации, патентов, документов, инструкций, программ ЭВМ с алгоритмического на машинный язык), а также научное направление, охватывающее круг проблем, которые возникают при автоматизации перевода. Система машинного перевода обычно содержит лингвистические описания входного и выходного языков, т.е. языков исходного текста и текста, полученного в результате перевода, и алгоритм, на основе которого выполняется данный перевод (Информатика).

Со временем (в 50-х гг. 20-го в.) проблема машинного перевода переросла в отдельную научно-техническую проблему и фактически обрела черты отдельного научного направления с одноименным названием. Это направление возникло на стыке таких наук, как математика, кибернетика, лингвистика и программирование. Тем не менее, основу машинного перевода как научного направления составляют результаты, полученные в области компьютерной лингвистики.

2. Синтез текстов на естественном языке. Задача синтеза может рассматриваться как обратная по отношению к анализу. Если заданы некоторая тема и цель будущего текста, то можно считать заданной прагматическую структуру текста. Ее надо декомпозировать в прагматические структуры отдельных предложений и для каждого предложения пройти все этапы анализа в обратном направлении. На сегодняшний день здесь еще масса нерешенных проблем. Неизвестно, как генерировать прагматическую структуру текста из тех целей, которые стимулируют создание текста. Непонятно, как эту структуру разбить на прагматические структуры предложений и как от этих частных прагматических структур перейти к глубинным семантическим структурам. Более известны методы дальнейшего движения по пути генерации текста.

Одним из первых примеров естественно-языковых систем, способных синтезировать тексты, является автоматическая система создания текстов волшебных сказок, созданная в Московском энергетическом институте в 70-х гг. и называемая TALE (Информатика). На первом шаге она выдает тексты примерно такого вида: "Жил-был Х. Не было у него

желаемого У. Стал просить Х Бога. Бог обещал. Появился У. Вырос У. Ушел раз Х и не велел У делать Z. Но У сделал Z. Вернулся Х. У нет. Понял Х, что У сделал Z. Пошел Х искать У..." В памяти рассматриваемой системы хранились данные для заполнения так называемых актантов, а одинаковые переменные показывают, что на эти места всюду надо поставить одни и те же заполнители. Так возникает текст: "Жил-был царь. И не было у царя желаемого наследника. Стал царь просить Бога. Бог обещал. Появился наследник. Вырос наследник..." Вот пример сказки, сочиненной этой программой.

ОДНАЖДЫ В ТРИДЕВЯТОМ ЦАРСТВЕ, В ТРИДЕСЯТОМ ГОСУДАРСТВЕ ЖИЛ ЦАРЬ.
ЦАРЬ ИМЕЛ ДОЧЬ.

ЦАРЬ ОТПРАВИЛСЯ НА ОХОТУ ПООХОТИТЬСЯ.

ЦАРЬ ЗАПРЕТИЛ ДОЧЕРИ ВЫХОДИТЬ ИЗ ДОМА.

НАРУШИЛА ДОЧЬ ЗАПРЕТ. НАЛЕТЕЛ КОЩЕЙ.

УНЕС КОЩЕЙ ДОЧЬ.

ИВАН ОТПРАВИЛСЯ КУДА ГЛАЗА ГЛЯДЯТ ИСКАТЬ ДОЧЬ.

ДОЛГО ЛИ, КОРОТКО ЛИ ШЕЛ ИВАН. ВСТРЕТИЛ ИВАН СТАРУШКУ.

СТАРУШКА ПОГИБАЛА, УМИРАЛА С ГОЛОДА. ПОМОГ ИВАН СТАРУШКЕ,
НАКОРМИЛ.

РАССКАЗАЛ ИВАН СТАРУШКЕ, КУДА ПУТЬ ДЕРЖИТ.

ДАЛА СТАРУШКА ИВАНУ КЛУБОЧЕК, КУДА ПОКАТИТСЯ, ТУДА И ИДИ.

ПОКАТИЛ ИВАН КЛУБОЧЕК. ПОШЕЛ ДАЛЬШЕ ИВАН. ВСТРЕТИЛ ИВАН
СТАРЕНЬКУЮ СТАРУШКУ. СТАРЕНЬКАЯ СТАРУШКА ПОГИБАЛА БЕЗ ВОДЫ. ПОМОГ
ИВАН СТАРЕНЬКОЙ СТАРУШКЕ, НАПОИЛ.

РАССКАЗАЛ ИВАН СТАРЕНЬКОЙ СТАРУШКЕ, КУДА ПУТЬ ДЕРЖИТ.

ДАЛА СТАРЕНЬКАЯ СТАРУШКА ИВАНУ СЕРЕБРЯНЫЙ КЛУБОЧЕК, КУДА
ПОКАТИТСЯ, ТУДА И СТУПАЙ СЕБЕ. ПОКАТИЛ ИВАН СЕРЕБРЯНЫЙ КЛУБОЧЕК.
ПОШЕЛ ДАЛЬШЕ ИВАН.

ВСТРЕТИЛ ИВАН СОВСЕМ СТАРЕНЬКУЮ СТАРУШКУ.

СОВСЕМ СТАРЕНЬКАЯ СТАРУШКА ПОГИБАЛА, ПАДАЛА ПОД ТЯЖЕСТЬЮ
НОШИ. ПОМОГ ИВАН СОВСЕМ СТАРЕНЬКОЙ СТАРУШКЕ ДОНЕСТИ НОШУ.

РАССКАЗАЛ ИВАН СОВСЕМ СТАРЕНЬКОЙ СТАРУШКЕ, КУДА ПУТЬ ДЕРЖИТ.
ДАЛА СОВСЕМ СТАРЕНЬКАЯ СТАРУШКА ИВАНУ ЗОЛОТОЙ КЛУБОЧЕК, КЛУБОЧЕК
ПОКАТИТСЯ, А ТЫ ЗА НИМ ИДИ.

ПОКАТИЛ ИВАН ЗОЛОТОЙ КЛУБОЧЕК. ПОШЕЛ ДАЛЬШЕ ИВАН.

ПРИШЕЛ ОН В ПОДЗЕМНОЕ ЦАРСТВО КОЩЕЙ.

ВИДИТ ИВАН ЗАМОК ИЗ ЗОЛОТА И СЕРЕБРА. ВОШЕЛ ИВАН В ЗАМОК. СИДИТ В
ЗАМКЕ КОЩЕЙ БЕССМЕРТНЫЙ. СПРАШИВАЕТ КОЩЕЙ ИВАНА: ЗАЧЕМ
ПОЖАЛОВАЛ КО МНЕ?

ОТВЕЧАЕТ ИВАН КОЩЕЮ: ИЩУ ДОЧКУ ЦАРСКУЮ, ЧТО ТЫ УКРАЛ.

ГОВОРИТ КОЩЕЙ: ВЫПОЛНИШЬ РАБОТУ, ЧТО Я ЗАДАМ, — ТВОЯ ЦАРЕВНА, НЕ
ВЫПОЛНИШЬ — ДО КОНЦА ЖИЗНИ ПОД ЗЕМЛЕЙ ОСТАНЕШЬСЯ. КОЩЕЙ ЗАДАЛ
ИВАНУ РАБОТУ: ЗА ОДНУ НОЧЬ ВЫРУБИТЬ ДРЕМУЧИЙ ЛЕС, ЗЕМЛЮ ВСПАХАТЬ,
ПШЕНИЦУ ПОСЕЯТЬ, МУКУ СМОЛОТЬ, ПИРОГОВ НАПЕЧЬ И МНЕ НА СТОЛ ПОДАТЬ!

ИВАН ВЫПОЛНИЛ РАБОТУ, ПРИНЕС ПИРОГИ. КОЩЕЙ ЗАДАЛ ИВАНУ РАБОТУ: ЗА ОДНУ НОЧЬ ПЧЕЛ РАЗВЕСТИ, ВОСК СОБРАТЬ, ДА ИЗ ВОСКА ДВОРЕЦ ПОСТРОИТЬ.

ИВАН ВЫПОЛНИЛ РАБОТУ. К УТРУ-СВЕТУ БЫЛ ГОТОВ ДВОРЕЦ ИЗ ВОСКА.

КОЩЕЙ ЗАДАЛ ИВАНУ РАБОТУ: ПРИЙТИ НА ЗЕЛЕНЫЙ ЛУГ, ПОЙМАТЬ ТАМ КОНЯ НЕЕЗЖЕНОГО, ДА ПРИЕХАТЬ КО МНЕ НА ТОМ КОНЕ!

ИВАН ВЫПОЛНИЛ РАБОТУ, ОБЪЕЗДИЛ КОНЯ. КОНЬ ШАТАЕТСЯ, ИЗ ОРА ПЕНА ПАДАЕТ. ОСВОБОДИЛ ИВАН ЦАРЕВНУ.

ВЗЯЛ ИВАН ЦАРЕВНУ. ПОВЕЗ ИВАН ЦАРЕВНУ ВО ДВОРЕЦ. ЖЕНИЛСЯ ИВАН НА ЦАРЕВНЕ. ИВАН ПОЛУЧИЛ ПОЛЦАРСТВА.

В качестве другого примера системы автоматического синтеза можно привести систему, умеющую слагать стихи. Примеров таких систем уже немало, хотя с сочинением стихов дело обстоит несколько сложнее. Программа в состоянии учесть характер рифмы, количество слогов в соответствующих строках стихотворения, метрическую форму стихотворения и провести грамматический анализ. Однако содержание будущего стихотворения в значительной степени оказывается произвольным и зависит от содержания исходного словаря. Вот пример машинного стихотворения [XXX] (Информатика).

Добрый реет шелест

Плачет пустота

Слушают качели

И поет беда

Стань покорно горе

Томно лишь летит

И прозрачно море

Тайно шелестит

И бежит земная

Незаметно тень

Медленно лесная

Славит влажный день.

В настоящее время автоматический синтез текстов необходим также при создании:

- интеллектуальных систем, способных объяснять пользователю ход решения той или иной задачи,
- систем поддержки принятия решений, способных помогать пользователю принять то или иное решение на основе выработанных альтернатив,
- информационно-справочных систем различного назначения, способных подсказать пользователю наиболее оптимальный путь поиска и/или заказа той или иной информации (например, в системах заказа билетов),
- различных диалоговых систем (см. ниже).

3. Понимание текстов. Проблема понимания текстов на естественном языке включает не только лингвистические аспекты. С ней тесно связаны задачи, традиционно решаемые в рамках психологии, философии и семиотики. Рассказывая о проблеме анализа текстов, мы несколько раз ссылались на то, что сам анализ служит инструментом для понимания содержания текста. Пожалуй, самое важное значение проблема понимания имеет в так называемых диалоговых системах.

В начале 70-х гг. специалисты в области искусственного интеллекта удивляли далеких от науки людей системами общения на естественном языке, демонстрирующими на первый взгляд почти безграничные возможности созданного ими интеллектуального интерфейса общения. Любой человек мог общаться с системой на произвольную тему, используя все богатство доступного ему языка. При этом система поддерживала разговор, поражая собеседника своими способностями. Вот один из примеров такого разговора, в котором в качестве интеллектуального интерфейса использовалась программа, реализованная на ЭВМ, получившая название "Элиза" (Информатика).

Собеседник: Сегодня прекрасная погода, не правда ли?

"Элиза": Вы любите прекрасную погоду?

С.: Конечно. Кто же ее не любит?

"Э.": Да. Прекрасная погода — это хорошо.

С.: Интересно, какие виды в этом году на урожай?

"Э.": Вас это интересует?

С.: Ну, более-менее. А вас?

"Э.": Более-менее.

С.: Но все-таки, хотелось бы, чтобы урожай был хорошим.

"Э.": Я вполне согласна с вами.

Внешне диалог напоминает светскую беседу двух не слишком знакомых людей. Это, скорее, игра в общение, чем общение по существу. Но и такая игра занимает в жизни людей немалое место. "Элиза" в подобных разговорах оказывается вполне "на уровне". Многие даже считают, что их просто разыгрывают и с ними общается не программа, реализованная на компьютере, а живой собеседник. Подобные примеры диалоговых систем сейчас можно найти в сети Интернет, где эти системы получили название языковых чатов.

Уровень общения, который демонстрируют "Элиза" и другие подобные ей программы, по сути, самый низкий из всех возможных. Это уровень так называемого фактического диалога. В таком диалоге партнеры (или один из них) практически не слушают друг друга. Это лишь видимость беседы, а для поддержания ее используются стандартные "домашние заготовки".

4. Оживление текста. Это одно из самых молодых направлений в компьютерной лингвистике. Своим появлением оно обязано персональным компьютерам, которые впервые дали возможность организовать общение с пользователем не только путем обмена текстами, но и посредством зрительных образов на экране дисплея.

Одной из особенностей мышления человека (едва ли не основной для возможности самого мышления) является его разномодальность. Психологи пользуются этим термином, чтобы подчеркнуть, что наши представления об окружающем мире и о нас самих могут иметь различную природу (различную модальность). Можно "мыслить словами", но можно представлять себе какие-то зрительные картинки, как часто бывает в снах. Есть люди, для которых многие воспоминания состоят из запахов или вкусовых впечатлений. Словом, все наши органы чувств дают свою модальность в мышлении. Но две модальности: символическая (текстовая) и зрительная — являются для человека основными (Информатика).

Легко проверить, что между этими модальностями имеется весьма тесная связь. Обычно название чего-то или текстовое описание некоторой ситуации тут же вызывает зрительные представления об этих объектах и ситуациях. И наоборот, стоит нам увидеть

нечто, как мы тут же готовы описать увиденное с помощью нашего родного языка. Так текст и сопутствующая ему зрительная картина оказываются объединенными в нашем сознании и интегрированными в некоторое единство. Текст как бы "живет" в виде некоторого образного представления. И изучение того, как происходит эта интеграция и как по одной составляющей представления появляется вторая, — одна из увлекательных задач, стоящих перед специалистами в области компьютерной лингвистики и их коллегами — создателями интеллектуальных систем. Уже найдены некоторые важные законы интеграции текстов и зрительных образов. Созданы первые экспериментальные модели этого процесса и первые интеллектуальные системы, способные описывать в виде текста предъявляемую им картинку (например, пейзаж), а также воссоздавать одну из возможных картин, соответствующих введенному в систему тексту.

5. Модели коммуникации. Появление искусственных систем, способных воспринимать и понимать человеческую речь (пока в весьма ограниченном объеме) и тексты на естественном языке, создало предпосылки для непосредственного общения человека и компьютера. Это, в свою очередь, повысило интерес лингвистов к процессам, сопутствующим организации и ведению диалога. Примерами могут служить:

- способ построения сценария диалога на основе тех целей, которые активная сторона в диалоге ставит перед собой;
- поддержка выбранного сценария с учетом интересов партнера и его возможного противодействия тому сценарию, который используется;
- нахождение средств маскировки истинных намерений говорящего;
- организация пассивной поддержки коммуникационного процесса и т.д.

Эти пять направлений, которые активно развиваются в компьютерной лингвистике, естественно, не исчерпывают всего содержания этой науки. Но и сказанного вполне достаточно, чтобы оценить ее важность и значимость не только для самой лингвистики, но и для создания технических систем, по способностям к диалогу, не уступающих человеку.

Литература

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. И доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды, том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 2005.
3. Попов Э.В. Общение с ЭВМ на естественном языке. М. Наука. 2000.

К ВОПРОСУ О ПОСТМОДЕРНИЗМЕ КАК КАТЕГОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Хожиматова Нигора, преподаватель кафедры русского языка и литературы

Андижанского государственного университета

E-mail: nigoraxon6792@mail.com

Аннотация. В статье рассматриваются основные признаки постмодернизма как теоретической модели, анализируются его базовые концепты, в которой обобщается современное состояние исследований по творчеству русских писательниц.

Ключевые слова: постмодернизм, проблема жанрового своеобразия, современная литература, женская литература, писательница, семья, женское творчество, критик, мир.

TO THE QUESTION OF POSTMODERNISMAS A CATEGORY OF LITERATURE

Khozhimatova Nigora, Lecturer, Department of Russian Language and Literature, Andijan State University

E-mail: nigoraxon6792@mail.com

Annotation. The article discusses the main features of postmodernism as a theoretical model, analyzes its basic concepts, which summarizes the current state of research on the work of Russian writers.

Keywords: postmodernism, the problem of genre originality, modern literature, women's literature, writer, family, women's creativity, critic, world.

Введение

В период глобальных реформ в нашей стране большое внимание уделяется развитию «женской прозы» в аспекте проблем изучения современного литературоведения. Вследствие этого существует необходимость в дальнейшем углублении научных исследований по творчеству представителей «женской прозы», в типологии создаваемых ими образов персонажей, особенностей их композиции, поэтики.

В современном литературоведении рубеж XX–XXI веков называют кризисным. Кризис представляет собой непримиримое противоречие, которое приводит к неясности и страха за будущее. Это переходное состояние, которое может привести или к разрушению системы, или к ее изменению во что-то более качественное.

Неординарным указателем переломного, критичного своеобразия эпохи стал постмодернизм.

Анализ литератур

Для повышения качества образования в высших учебных заведениях проводили и проводят ведущие литературоведы и лингвисты мирового уровня. Многие литературные критики единогласны с периодизацией женской прозы.

Появилась женская проза в кризисную эпоху в культуре вообще. Самыми известными литературоведами исследовавшим постмодернизм и женскую прозу в частности, были Абашева М. Чистенькая жизнь не помнящих зла // Литературное обозрение. 1992.; Басинский П. Позабывшие добро? Заметки на полях «новой женской прозы» // Литературная газета. 1991.; Габриэлян Н. Ева — это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // Вопросы литературы. 1996.; Лекманов О. А. Книга

об акмеизме и другие работы / О.А. Лекманов. – Томск: Водолей, 2000; «Не помнящая зла»: Новая женская проза. Составитель Л. Л. Ванеева.

Анализ и выводы исследования.

Термин «**постмодернизм**», который находится в одном семантическом поле с определениями «массовое искусство», «информационная цивилизация», «экранная культура» и т.д., получил популяризацию в культуре второй половины XX века в целом: искусстве, философии, науке, политике и др., что определило многогранность этого понятия. В самом названии – постмодернизм – подчеркивается переходный характер стоящего за ним явления.

Поэтика постмодернизма основана на узаконении промежуточных явлений искусства и культуры. Постмодернизм оказывается «краеугольным камнем» по отношению к предыдущей культуре, оказавшимся «материалом» для художественных построений и отправной точкой разворачивания текстов современного искусства.

Если рассматривать к примеру, художественный мир писательницы Л.С. Петрушевской, то он представляет собой открытую художественную систему, в которой переплавляется опыт различных литературных направлений, течений, школ. В частности, в целом ряде ее произведений обнаруживаются диалогические связи с творчеством А.А. Ахматовой. Они возникают на основе типологической близости их поэтики. Во-первых, богатство интертекстуальных связей присуще творчеству Ахматовой и Петрушевской. Во-вторых, для Ахматовой, как и для Петрушевской, характерна «интервенция в область приземленного», особое отношение к самым прозаическим вещам. В этом смысле показательно следующее наблюдение автора «Книги об акмеизме» О.А. Лекманова: «Пристальное внимание к «земному» привело участников «Цеха поэтов» к специальному выбору реалий окружающей действительности. Общепринятая поэтика была выбрана центром новой «предакмеистической» картины мира»⁹³. Картина мира Петрушевской также свойственно смещение традиционно низменных областей в центр. Знаменитая цитата из «Тайн ремесла»: «Когда б вы знали, из какого сора / Растут стихи, не ведая стыда...», - могла бы служить эпиграфом и к творчеству Петрушевской. Наконец, в произведениях писательницы встречаются слова-сигналы, отсылающие к поэзии Анны Ахматовой. В своей мемуаристике она упоминает ее стихи в числе самых почитаемых ею книг. Мировосприятию современной писательницы, как и ее великой предшественницы, присущ трагизм. Он проявляется и в трактовке образа дома, значимого в лирике поздней Ахматовой и являющегося ключевым в художественном мире Петрушевской (об этом мы остановимся подробнее во второй главе настоящего исследования).

Следует сказать, что прозу Петрушевской называют энциклопедией жизни русской, современной женщины.

Ее проза фантастична и в тоже время реалистична, как и ее драматургия. Стиль ее прозаических и драматических произведений лишен распространенных тропов, а иногда сух и неясен.

Более того, рассказы Петрушевской похожи на новеллы, сюжеты которых принимают непредсказуемое развитие. Чтобы осуществить поставленную перед собой колоссальную

⁹³Лекманов О. А. Книга об акмеизме и другие работы / О.А. Лекманов. – Томск: Водолей, 2000. – С.34

задачу – изобразить колоритную картину современной жизни России, писательница обращается не только к драматургическому и прозаическому, но и к поэтическому творчеству.

Как известно, для постмодернизма характерны хаос, плюрализм, тотальная ирония, включение читателя в некий дискурс, интертекстуальность, цитатность текста, игра с читателем.

Постмодернизм был построен на отрицании всего прошлого, и стремлении уничтожить национальное в искусстве. Постмодернисты активно использовали такие понятия, как «игра» и «симулякр».

Постмодернисты широко используют прием временного искажения (нелинейное повествование).

Постмодернисты стали создавать многомерные произведения, составленное из цитат, отсылающих ко многим культурным источникам.

Русский литературный постмодернизм значительно отличается от модернизма.

Сравним, чем отличается суть постмодернизма от модернизма: в постмодернизме присутствует бессмыслица, а в модернизме – романтизм и символизм. В модернизме текст последовательный, завершённый, а в постмодернизме он прерывистый и открытый. В модернизме рассказ строится по принципу метафоры, а в постмодернизме – по принципу метонимии.

Литература постмодернизма представлена в виде лоскутного одеяла, которое состоит только из цитат.

Сохраняя связь с определенным культурным кодом, художественный образ обретает новое содержание. Примером может послужить следующее: Е. Попов написал «Накануне», Б. Акунин – пьесу «Чайка», Л. Петрушевская – «Дама с собаками», Л. Улицкая – «Большая дама с маленькой собачкой».

Русские постмодернисты активно переписывают тексты Чехова, их поэтика и стиль существенно отличаются от поэтики великого классика, который творил в рамках совершенно иной картины мира, в которой пребывает литературный постмодернизм.

Художественный мир Чехова значительно отличается от художественного мира постмодернизма.

Рассмотрим эти отличия. Во-первых, в постмодернизме мир и человек изображаются с абсурдистских убеждений. Чехов, напротив, верил в будущее, верил в человека. У него нет хронического уныния, характерное писателям-постмодернистам.

Чехов рисует своих персонажей в добром юмористическом ключе. В постмодернистских текстах жесткое комическое выступает как оценка абсурдности и злости в мире.

В постмодернизме отсутствует любая иерархии, оценка, философия. В текстах постмодернистов нет какого-либо смыслового центра. Децентрализация текста необходим для создания условий использования различных интерпретаций.

Таким образом, литературные произведения постмодернизма понятны каждому читателю – имплицитному и невзыскательному. Потому, что постмодернистский текст многоуровневый: от детективных до философских, понимание которых требует больших знаний.

В литературном постмодернистском тексте используются плюрализм смыслов, множество интерпретаций.

В русском постмодернизме особенное место занимает так называемая «женская проза». К «женской прозе» относят произведения Л. Петрушевской, В. Токаревой, Г. Щербаковой, Т. Толстой.

Однако это литературное явление до сих пор не исследовано: критической литературы о женской прозе фактически нет.

Необходимо определить, что в настоящей работе мы подразумеваем под «женской прозой». Воспользуемся утверждением ученой Нины Габриэлян, которая предлагает воспринимать «женскую» прозу, как прозу, созданную женщиной⁹⁴. Далее Нина Михайловна пишет: «Несмотря на тавтологию этих определений такое пояснение поможет нам отчасти миновать некоторых символических ловушек, которые подразумеваются в словах «мужское» и «женское». Ибо в сформировавшемся виде культуры эти слова не индифферентны, свидетельствующие не только гендерный вопрос, но и несущие в себе также оценочные критерии»⁹⁵.

Выводы

Следовательно, сам термин «женская проза» — вариант, относящийся и к данной литературе, и к статусу женщин в социуме.

Женская проза появилась в русской литературе в конце 1980-х — начале 1990-х годов. Филолог Марина Абашева считает, что женской прозы раньше не было, не встречалось такого большого количества женских имен в «толстых» журналах, отдельные женские сборники («Женская логика», 1989, «Чистенькая жизнь», 1990, «Непомнящая зла», 1990), а значит, не было и споров по этому поводу⁹⁶. Марина Петровна считает, что женская проза это новый взгляд на женщин-писательниц, это иная полемика в культуре о женской прозе.

В своем интервью, который был дан в 1998 году, писательница Светлана Василенко утверждает, что женская проза является своеобразным мироощущением, истоком которой являются сборники женской литературы. Это мироощущение влияет на общество женщин-писательниц, которые признают свою принадлежность к такой данной литературной группе. И сегодня эти писательницы находятся не изолированно, в доказательство чему можно привести мысли Габриэлян: «...вероятно, есть и своя — хотя, конечно, не прямая — взаимосвязь между возрождением в конце 80-х годов женского и феминистского движения в России, массовым прорывом на страницы журналов и других изданий авторов (и мужчин, и женщин), склонных к «женской» стилистике, и выходом в свет — одного за другим — коллективных сборников... Выход подобных сборников, то есть объединение авторов по половому признаку, был невозможен ни в 60-е, ни в 70-е, ни даже в начале 80-х годов. Хотя писательницы, представленные там, мало похожи друг на друга... тем не менее многим из них (хотя и не всем) свойственно стремление к деконструкции традиционных мужских и женских образов, попытка вырваться за пределы той ситуации, когда женщина видит себя исключительно глазами мужчины, а не своими собственными, перестать копировать

⁹⁴Габриэлян Н. Ева — это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // Вопросы литературы. 1996. № 4. - С. 31.

⁹⁵Габриэлян Н. Ева — это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // Вопросы литературы. 1996. № 4. - С. 31.

⁹⁶ Абашева М. Чистенькая жизнь не помнящих зла // Литературное обозрение. 1992. N 5-6. - С. 9.

мужское перо, но реализовать в своем творчестве те качества, которые закодированы в патриархальной культуре как женские. Именно это, пожалуй, и отличает в целом новую женскую прозу от прозы шестидесятниц и семидесятниц...»⁹⁷. Автор статьи считает, что через призму литературы женщины могут выразить свой жизненный опыт. Это мироощущение характерно женской прозе, которая вразрез отличается от прозы женщин-писательниц прошлых времен русской литературы. Мнение, что полное уравнивание женщин в правах с мужчинами и женский багаж знаний — одно и то же, специфично для отрицательного отношения к женской прозе, и в дальнейшем анализе на него будет обращено внимание.

Многие литературные критики единогласны с периодизацией женской прозы.

Появилась женская проза в кризисную эпоху в культуре вообще. Указав на периодизацию женской прозы, перейдем к главному вопросу, волнующий ученых: необходима ли женская проза как парадигма в литературе? И что это за парадигма? В сборнике «Не помнящая зла» есть самые ранние суждения о том, что женская проза есть. Она появилась как неотвратимость, обусловленная эпохой. Женская проза различается от мира мужчины. «Мы вовсе не намерены отрешиваться от своего пола, а тем более извиняться за его «слабости». Это безрассудно и бессмысленно, как отпираться от стержневой основы или предназначения. Свое достоинство надо сохранять, хотя бы и через принадлежность к определенному полу (а может быть, прежде всего именно через нее)»⁹⁸.

Эта важная мысль многих единомышленников женской прозы, считающих, что подобная проблема существует в русской литературе. Авторы сборника, уверенны, что раз у женщины есть значимое место в обществе, то она должна занимать и отдельное литературное место.

А вот Ирина Слюсарева не считает «женскую литературу» особой парадигмой. По ее мнению, женщина может заниматься творчеством, а вот утверждать о классификации «женской» литературы — легкомысленно⁹⁹. Главный редактор журнала «Вестник НАУФОР», Ирина Слюсарева утверждает, что если писательница пишет хорошую прозу, значит, это хорошая проза, но не категорически «женская» проза.

Российский писатель, литературовед и литературный критик Павел Валерьевич Басинский в отличие от Ирины Слюсаревой считает, что женская проза, исходя из коллективного мнения сборника «Не помнящая зла», уже представляет собой разногласие. Авторы сборника, по Басинскому, не уверенное в себе коллективное «я», которое до сих пор оглядываются, а следовательно, опираются на консервативные традиции¹⁰⁰. Критик считает, что отражение женского опыта существовало со времен Платона.

Резюмируя, несмотря на различные мнения критиков, видно, что женская проза не увлечение или ошибка, а значимая и существенная парадигма в современной русской литературе

⁹⁷Габриэлян Н. Ева — это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // Вопросы литературы. 1996. № 4. - С.42.

⁹⁸ «Не помнящая зла»: Новая женская проза. Составитель Л. Л. Ванеева. М., 1990. - С.3.

⁹⁹ Слюсарева И. Оправдание житейского: Ирина Слюсарева представляет «новую женскую прозу» // Знамя. 1961. № 11. - С.238-240.

¹⁰⁰Басинский П. Позабывшие добро? Заметки на полях «новой женской прозы» // Литературная газета. 1991. № 7. - С.10.

Литература

1. Абашева М. Чистенькая жизнь не помнящих зла // Литературное обозрение. 1992. N 5-6. - С. 9.
2. Басинский П. Позабывшие добро? Заметки на полях «новой женской прозы» // Литературная газета. 1991. № 7. - С.10.
3. Габриэлян Н. Ева — это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // Вопросы литературы. 1996. № 4. - С. 31.
4. Лекманов О. А. Книга об акмеизме и другие работы / О.А. Лекманов. – Томск: Водолей, 2000. – С.34
5. «Не помнящая зла»: Новая женская проза. Составитель Л. Л. Ванеева. М., 1990. - С.3.
6. Слюсарева И. Оправдание житейского: Ирина Слюсарева представляет «новую женскую прозу» // Знамя. 1961. № 11. - С.238-240.
7. Khabibullaeva, F. K. (2020), —The hermeneutic approach to text analysis in the process of literary translation (on the example of Russian translations of the novel by A. Qodiriy —Bygone Days) //, Research Result. Social Studies and Humanities, 6 (3), 16-27, DOI: 10.18413/2408-932X-2020-6-3-0-2

O`TKIR HOSHIMOVNING "IKKI ESHIK ORASI" ASARIDA SOMATIK BIRIKMALARINING SEMANTIK TAHLILI

Gadoyeva M.I. BuxDU dotsenti, Murodova E`tibor BuxDU,
2-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola O`tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida qo`llanilgan somatizmlarning ma`nosini tahlil qilishga qaratilgan bo`lib, shu asar doirasida somatik birikmalarning aynan asar ichida qanday mazmunda kelganini ifodalab beradi. Bundan tashqari maqola somatizmlarning turlari, ularning tilshunoslikda qo`llanilishi va tarkib topish usullarini muhokama qilishga qaratilgan bo`lib, ularning muhimlik darajasini asoslab beradi.

**Kalit so`zlar:** somatik birikmalar, somatizmlar, somatik elementlar, semantik ma`no, so`z birikmalari, atamalar.

SEMANTIC ANALYSIS OF SOMATIC COMBINATIONS IN UTKIR HOSHIMOV'S "BETWEEN TWO DOORS".

Abstract. This article is aimed to analyze the meaning of somatisms which are used in Utkir Hoshimov's work "Between Two Doors". Furthermore, it expresses the meaning of somatic units within the framework of this work. In addition, the article discusses the types of somatisms and their use in linguistics. Of course, the importance of somatic phraseological units is also highlighted with the clear examples in the process of discussion.

Key words: somatic combinations, somatisms, somatic elements, semantic meaning, phrases, terms.

Kirish

Somatizmlar frazeologiyaning eng qadimgi qatlamlaridan biri hisoblanib, shu bilan birgalikda eng kattasi ham hisoblanadi. Ularning miqdoridan qat`iy nazar, ulardan kelib

chiqadigan tasvirlarning konseptuallashtirishdagi rolimiz va tajribamiz lingvistik qiziqishlarni oshiradi va yanada ko'proq inson tanasi nafaqat jismoniy balki, lisoniy ma'noladagi so'zlarni ham yarata olishiga guvoh bo'lamiz.

Somatizmlarning umumiy va keng qamrovli nazariyasiga kelsak, somatemalar tasvirlar tipologiyasiga ko'ra tartibli shakllanishning turli darajalarini o'z ichiga oladi. Masalan, agar somatizm inson tanasining pastki a'zolaridan, oyog'idan, tizzasidan yasalgan bo'lsa, birikmalarning ham ma'nosi shunga yaqin pastroq tushunchani bildiradi. Agar bosh bilan ifodalanadigan bo'lsa, unda ma'noliroq tushunchalarni yasasa bo'ladi. Bundan tashqari, somatemalar ko'pincha metonimik tarzda ishlatilishi mumkin. Ya'ni, bir qism butun bir tanaga tegishli bo'lishi mumkin yoki aksincha, butun bir tana bilan, bir tana a'zosini tushunish mumkin. Bu albatta tahlil qilinayotganda yoki konteksti ichida ma'nosi aniqlashtirilayotganda yuzaga chiqadi. Ko'pgina holatlarda somatizmlar funksiyalari xilma-xilligi tufayli metaforaga xos bo'ladi. Bunday hollarda somatik birikmalar tananing bosh, qo'l va og'iz kabi qismlarini o'z ichiga oladi va ularning variantlarini rivojlantiradi. Ma'no sohalari ifodalovchi "bosh" bilan bog'liq bo'lgan somatizmlar fikrni, o'ylovni, aqlni bildiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

"Somatizm"termini tilshunoslikda birinchi marta uyg'ur-fin tillari tadqiqotchisi F.Vak tomondan inson tana a'zolari ishtirok etgan eston tili frazeologizmlarini nomlashda qo'llagan. Somatizmlar eston tili frazeologizmlari tarkibidagi qadimiy leksik birliklardir, deya qayd etadi olim. Shu orqali "somatologiya" so'zi ham tilshunoslikda paydo bo'ladi.

F.Vak somatizmlarga qiziq boshlagan va tadqiq qila boshlagan birinchi tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. U barcha somatizmlarni uch guruhga ajratdi:

1. shaxsni tavsiflash;
2. odamlar va hayvonlarni tasvirlash;
3. hayvonlarni tasvirlash.

Somatologiya - antropologiyaning inson tanasi va uning qismlari shakli, o'lchami va vazni o'zgarishini o'rganadigan bo'limi hisoblanadi. U butun somatik frazeologizmlarni uch guruhga: faqat odamlarni tasvirlaydigan, odamlar va hayvonlarni tasvirlaydigan, faqat hayvonlarni tasvirlaydigan iboralarga ajratdi. Keyingi yillarda somatik frazeologizmlar qiyosiy usulda va turli tizimdagi tillar bilan o'rganildi. Bu o'rinda Y.Dolgoplov (rus, ingliz va nemis tillarida somatik frazeologizmlar), M.Abilgaliyeva (qozoq va nemis tillarida somatik frazeologizmlar), D.Saypullayeva (turkman va ingliz tillarida somatik frazeologizmlar) kabi olimlarning bu sohadagi tadqiqotlarida muhim natijalar qo'lga kiritildi.

Somatizmlar O.Jespersen, G.Xoyer, J.Lyons, D.Bazarova kabi tilshunos olimlarning asarlarida ham ko'rib chiqiladi. Rus, ingliz va nemis tillari somatizmlarini qiyoslagan Dolgoplov, O. Nazarov (rus va turkman tillari somatizmlarini taqqoslash), M. Abilgaliyeva (qozoq va nemis tillari somatizmlari) alohida e'tiborga loyiqdir. D.Bazarova turkiy tillar somatizmlarini qiyoslashga bag'ishlangan bir qancha ishlar olib bordi.

O'zbek tilining somatizmlari A.Isaevning "O'zbek tilining somatik frazeologik birliklari" asarida ham o'rganilgan. Bu asarda somatizmlarning tildagi sinonimiyasi, antonimiyasi, omonimiyasi va kommunikativ funksiyasi nuqtai nazaridan o'rganildi. Shuningdek, tatar, turkman va ozarbayjon tillari materiallari bo'yicha "bosh", "ko'z" komponentlari ishtirokidagi frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qildi.

METODOLOGIYA

Ilmiy maqolani yozishda kontekstual tahlil usulidan asosiy metod sifatida foydalanildi. Chinki asar ichidan tanlab olingan parchalar aynan asarning mazmuniga mos tarzda, asar ichida holatni tasvirlagan holda tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama

Ushbu bo'limda O'tkir Hoshimov adabiy merosida asosiy o'rinlardan birini egallagan "Ikki eshik orasi" romani haqida so'z boradi. Asarda insonlar taqdiri va inson umrining murakkabligi zo'r mahorat bilan tasvirlangani, tinchlikka rahna solgan urushning qoralangani, uning g'ayriinsoniy mohiyatiga urg'u berilgani, urush voqealarining har bir ota-ona qalbini jarohatlagani, ko'ngillarga ozor yetkazgani romanning umuminsoniy pafosini tashkil etishi haqidagi fikr-mulohazalar ishning mohiyatini tashkil etadi. Yozuvchi yaratgan obrazlarining mardlik, matonat, insonparvarlik va sabr-bardoshlilik fazilatlari orqali millatning ruhiy takomilini ochishga muvaffaq bo'lgani haqida so'z yuritilgan.

O'tkir Hoshimov o'zining durdona asari "Ikki eshik orasi"da somatizmlardan mohirona tarzda foydalangan. Bu asar urush davrida front ortida ro'y bergan hodisalarni boricha tasvirlaydigan asardir. Uni o'qir ekanmiz urush nafaqat insonlarning hayotiga, va hattoki, fikrlashiga ham salbiy ta'sir ko'rsatganiga guvoh bo'lamiz.

Yozuvchi asarda somatizmlarning bir qancha turlaridan foydalangan. Insonning tana a'zolaridan "qo'l", "oyoq", "ko'z", "yurak", "bosh", "yuz" va "bel" kabi komponentlar bilan tuzilgan somatik birikmalar ishtirokida asarning mazmuniy jihatini oshirib bergan. Ba'zi holatlarda ularning asl ma'nosi qo'llangan bo'lib, ba'zi qismlarda ko'chma ma'nosida ishlatilgan. Quyidagi misollar "oyoq" so'zi bilan yasalgan somatizmlar bo'lib, ularni shunday tahlil qilamiz:

"Qayoqdasan, bolam? Qaysi yurtlarda yuribsan?! Joning sog'mi o'zi? Mayli, oyoq-qo'lsiz bo'lsang ham, birov zambilda ko'tarib kelsayam jon derdim!"[1,43].

Bu parchada "qo'l-oyoqsiz" so'zi o'z ma'nosida qo'llangan bo'lib, ona o'g'lining har qanay holatiga qaramasdan uni qabul qilishga tayyorligini, urushdan joni sog'-salomat kelsa, shuni o'zi yetarli ekanligini shu so'zlar orqali ifodalab beryapti.

"Qor yog'ib turibdi-yu, dalada pishirib qo'yibdimi", deb oyoq tiraydiganlar ham topildi[1,71]. Asarning bu qismida esa "oyoq tiramoq" somatizmi qo'llangan bo'lib, "qarshi bo'lmoq" yoki "norozi bo'lmoq" ma'nosida keladi. Agar oyoqni asl holatida ham tirab tursa, harakatlanish qiyin bo'ladi. Shu sababli ham "oyoq tiramoq" "xohishi yo'qlik" ma'nolarida ham qo'llaniladi.

"- Voy, man oyoq-qo'lidan bog'layotganim yo'q-ku, bobosi!"[1,138]. Oyoq-qo'li bog'langan inson, tabiiyki, hech qayerga harakat qilolmaydi. Ushbu parchada "qarshilik qilmaslik", "ushlab turmaslik" ma'nolarida qo'llanilgan.

O'tkir Hoshimov "yurak" somatizmlaridan ham oqilona tarzda foydalangan. Quyida ularning tahlillari bilan tanishamiz:

"Shundagina dadamning ko'ziga yurak betlab qaradim"[1,39]. "Yurak" elementi bilan yasalgan somatizmlar ko'pincha insonning hissiy holatiga bog'liq bo'ladi. Ular insonning nimalarni his qilishini ko'rsatib berishda ishlatiladi. "Yurak betlamoq" iborasi biror harakatni qilolmaslik, unga kuchi yetmaslik, qo'rqish kabi hissiyotlarni ifodalashda ishlatiladi.

Yozuvchi "yelka" bilan yasalgan somatik birikmalardan ham foydalangan.

"Oqsoqol dadamning yelkasiga qoqdi"[1,120]. Bu parchada "yelka" o'z ma'nosida ishlatilgan bo'lib, uning o'zbek madaniyatiga bog'liq ma'nosi namoyon bo'lgan. Ya'ni o'zbekcha urf-odatga ko'ra yelkadan qoqish "faxrlanish", "yashavor", "maqtash", "tasalli berish" ma'nolarini anglatadi.

“Paxtalik kiygan rangpar xotin bolaning ketidan yetib kelib, yelkasiga chang soldi”[1,158]. “Yelkaga chang solmoq” iborasi biror kishiga “tashlanmoq” yoki “otilmoq” ma`nosida keladi. Asarda keltirilgan parchada “hujum qilmoq” ma`nosida qo`llangan.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma`lumotlarga qaraganda, somatizmlar tilning madaniy boyligini oshirib beruvchi lug`atlar turiga kirib, uning qadimiy qatlamlaridan biri hisoblanar ekan. O`zbek tili somatik birikmalarga boy tillardan biri hisoblanib, bunday birikmalar nafaqat tilshunoslikda, balki adaiyotda ham keng qo`llanilb kelinyapti. Ularning asar mazmunini yanada kuchaytirib berishi, mazmuniy bo`yoqdorlik qo`shishi va o`quvchiga yanada ma`noliroq asarni yetkazib berishi somatizmlarning qanchalik ahamiyatli birikmalar ekanligini anglatib turadi. Shunday ekan, bunday birikmalar tilshunoslikda yanada chuqurroq tahlil qilinishi va lingvomadaniyat sohasida ham kengroq talqin qilinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. O`tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”;
2. Gadoeva M.I. Features of connotative meaning of somatisms as part of phraseological units // *International Journal on Integrated Education*. Volume 3, Issue III, March, 2020. – P.73-78. (Impact Factor: SJIF 2020 – 5,712)
3. Gadoeva M.I. Lexico-semantic fields of “eye” in English and Uzbek languages // *Academicia. An International multidisciplinary Research Journal*. ISSN (online): 2249-7137. Vol. 11, Issue 10, October. <https://saarj.com> DOI NUMBER 10.5958/2249-7137.2021.02176.5. -India, 2021. – P.872-879. (Impact Factor: SJIF 2021 - 7.492)
4. Gadoeva M.I. Semantics of somatism in blessings of English and Uzbek cultures // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal Open Access, Peer reviewed Journal*. ISSN: 2776-0979. Volume 2, Issue 11, November, 2021. – P. 269-276. (Impact Factor: SJIF 2021 – 5,599).
5. Gadoeva M.I. Expression of the somatizms "mouth", "ear", "nose", "tongue" in the system of different languages // *Novateur Publications JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. ISSN No: 2581 – 4230. Volume 7, Issue 11, Nov. -2021. –P.125-130. (JIF -7.223).
6. Gadoeva M.I. Lexico-semantic Classification of Somatisms in Phraseological Funds of English and Uzbek Languages // *Eurasian Research Bulletin*. Open Access, peer research journal. –Belgium, 2022. –V.4. –P.140-145. www.geniusjournals.org. (JIF – 7.995).
7. Gadoeva M.I. Significant features of somatic vocabulary // *Namangan davlat universiteti axborotnomasi*. – Namangan, 2021. -№12. –B. 411-416. (10.00.00; №26)
8. Gadoeva M.I. Expression of somatizms in curses // *Euroasian journal of research, development and innovation*. Genius journals publishing group. Belgium, 2021. – P.30-33.
9. Gadoeva M.I. The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // *European Conference on Natural Research*. <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm>. –Sweden, 2021. – P. 36-41.
10. Gadoeva M.I. Polysemy of Somatizms in English and Uzbek Languages // *International Conference on Multidisciplinary Research and Innovative Technology's*. November 11th, <https://academiascience.org/>. –India. 2021, – P. 87-90.
11. Gadoeva M.I. Background analysis of somatic phraseological units in Uzbek // *Proceeding of International Conference on Research Innovation In Multidisciplinary Sciences*, Hosted From New York. www.econferenceglobe.com. –USA. 2021. –P. 297-300.

12. Gadoeva M.I. Interpretation of “head-bosh”, “foot-oyoq” and “heart-yurak (qalb)” in English and Uzbek languages // Models and methods for increasing the efficiency of innovative research: a collection scientific works of the International scientific conference (11 November) ISSUE 5. – Copenhagen. 2021. – P.61-65.

13.00.00

PEDAGOGIKA FANLARI ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PEDAGOGICAL SCIENCES

BADIIY BEZAK SAN'ATI MASHG'ULOTLARIDA BADIIY-PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Abdujalolov Sardorbek Abdujalol o'g'li,

Andijon davlat universiteti San'atshunoslik fakultetiti Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi
kafedrası mudiri

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilaridan kasbiy grafik bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va ularni ta'lim jarayonida qo'llash dolzarb pedagogik muammo ekanligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, musavvir, amaliy bezak san'ati, pedagogik kompetentlik, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari va h.k.

РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Абстрактный. В данной статье говорится о том, что приобретение профессиональными графическими знаниями, умениями и навыками будущих учителей изобразительного искусства и их применение в образовательном процессе является актуальной педагогической проблемой.

Ключевые слова: изобразительное искусство, живописец, декоративно-прикладное искусство, педагогическая компетентность, будущие учителя изобразительного искусства и др.

DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND PEDAGOGICAL COMPETENCE IN FINE ART CLASSES

Abstract. In this article, it is said that the acquisition of professional graphic knowledge, skills and qualifications of future visual arts teachers and their application in the educational process is an urgent pedagogical problem.

Key words: visual art, painter, applied decorative art, pedagogical competence, future visual art teachers, etc.

Kirish

Jahon amaliyotida tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy-grafik kompetentligini rivojlantirishda grafik bilimlar, ob'yektlarning funksional va konstruktiv o'ziga xosligini bilishga asoslangan ko'nikma va malakalar (kompetensiyalar)ni samarali qo'llash, grafik kasbiy yo'nalganlik va faoliyat tajribasi, grafik axborot texnologiyalari bo'yicha erkin ijodkorlik muhitini yaratish, muvaffaqiyatli kasbiy-pedagogik faoliyat, uning ahamiyati va muayyan san'at masalalarga munosabat, tasviriy san'at o'qituvchisi yo'l qo'yadigan xatolarning oldini olishga qaratilgan korreksion mashqlar tizimi alohida ahamiyatga ega. Shu jihatdan oliy ta'lim muassasalarida tasviriy san'at yo'nalishida o'qituvchilar tayyorlaydigan davlat talim standartlari,

malaka talablari, o'quv dasturlarida konstruktorlik, ishlab chiqarish texnologik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida kasbiy grafik kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda tasviriy san'at ta'limi samaradorligini oshirish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilib, ta'lim mazmunini loyihalash, kasbiy grafik kompetensiyalarni tuzilmalarga ajratish, o'qitishning yangi metodik modellarini yaratish va ularni ta'lim amaliyotida qo'llashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ta'lim mazmunini modernizatsiyalash sharoitida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilaridan kasbiy grafik bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va ularni ta'lim jarayonida qo'llash talab etiladi. Oliy malakali mutaxassislar tayyorlash va rivojlantirish jarayoni qonuniyatlari va tendensiyalari, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash muammolari R.X.Djurayev, A.R.Xodjaboyev, N.A.Muslimov, Sh.S.Sharipov, Q.T.Olimov, O'.Q.Tolipov, M.B.Urazova, R.G.Isyanov, N.N.Azizxodjaeva, D.O.Himmataliyev, J.A.Hamidov, O.A.Qo'ysinov, B.A.Nazarova, Sh.N.Muslimov kabilar tomonidan o'rganilgan.

MDH mamlakatlari olimlari L.V.Antropova, I.R.Absalyamova, V.I.Baydenko, I.E.Bryakova, V.P.Bespalko, A.A.Verbitskiy, A.D.Grigorev, I.F.Isaev, E.F.Zeer, L.V.Kolyasnikova, S.N.Mironenko, A.V.Xutorskoy, V.A.Slastyonin va boshqalar kasbiy kompetentlikni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari bo'yicha izlanishlar olib borgan.

E.P.Vox, G.A.Galenyuk, S.V.Jilich, G.M.Klochkova, T.K.Musalimov, T.P.Petlina, A.V.Petuxova, N.V.Fedotova, A.Abduraxmonov, I.R.Absalyamova, D.F.Ko'chkarova, Sh.K.Murodov, U.A.Nasritdinova, T.Rixsiboyev, D.C.Saidahmedova, S.S.Saydaliyev, A.K.Xamraqulov, Ch.T.Shokirovalarning ilmiy ishlarida bo'lajak mutaxassislarning aynan grafik tayyorgarligi va grafik-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish muammolari tadqiq etilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Xorijlik olimlar Anjela Stof, Benjamin Blum, Brayan Kol, Drapeau Patti, Jaslin Golberg, Merriembar Jeron pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, kompetentligi va kasbiy-pedagogik salohiyatini rivojlantirish muammolariga doir tadqiqotlar olib borgan[4, 6]. "Kompetentlilik" psixologiya va pedagogikaga oid adabiyotlarda professional faoliyatning ma'lum turlari bilan bog'liq sifatlarga ega bo'lishni bildiradi. S.I.Ojegovning izohli lug'atida "xabardorlik, bilganlik, biror sohada obro'-e'tibor qozonish"ni anglatadi. Shuningdek, L.Xell va D.Zigler kompetentlilikka "psixosotsiologik sifat bo'lib, kuch va ishonchni bildiruvchi, o'z ishining muvaffaqiyatli va foydali ekanligidan kelib chiqqan tuyg'u bo'lib, insonga uning atrofida bilganlari bilan hamkorlikda samarali harakat qilishi mumkinligini anglatadi", [8, 209] deya ta'rif berganlar.

N.A.Muslimov va boshqalar kompetentlilikni quyidagicha ta'rifladilar: "...faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish"[3, 93].

Yu.E.Rahimovanning ta'kidlashicha, "Kasbiy kompetentlilik – bu integrativ tavsif bo'lib, tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka hamda shaxsga oid fazilatlarini ifodalaydi, ular bozor sharoitida raqobatbardosh bo'lish imkonini beradi"[7, 36]. "Bitiruvchini tayyorlash modeli nafaqat bitiruvchining bilim, ko'nikma va malakalar tizimi bilan belgilanuvchi kasbiy kvalifikatsiyasini, shuningdek, zamonaviy xalqaro amaliyotda tayanch kompetensiyalar deb tavsiflanuvchi shaxsga oid sifatlari va tizimli shakllantirilgan universal mahorat va qobiliyatlarni ham o'z ichiga oladi"[1, 63].

Tasviriy san'at insonning his-tuyg'ulari va qobiliyatlarini tashqariga chiqarishga yordam beradigan turli xil shakllarga ega. Rassomlik orqali keng qadrlanadi Vizual ko'nikmalar nozik ishchi kuchi uchun zarurdir. Maktab ta'limida tatbiq etilayotgan bu san'at o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishda hamda umumiy shaxsni shakllantirishda yordam beradi. Talabalar, sahna san'ati ularning psixologik, shuningdek, ijodiy qobiliyatlarini yaxshilash bilan birga fundamental fikrlashda yordam beradi.

Hindistonda bir nechta maktab-internatlar mavjud bo'lib, ular o'zlarining ta'lim o'quv dasturlariga tasviriy san'atni joriy qilganlar va boshlaganlar, chunki bu o'quvchilarning umumiy takomillashuviga foyda keltiradi. Shunday qilib, tasviriy san'at bo'yicha ta'lim o'quvchilarni mustahkam kelajak uchun jihozlash yo'lidir.

Natijalar

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909 "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori e'lon qilindi. Ushbu farmonda oliy ta'lim tizimida o'z yo'nalishlari bo'yicha dunyoning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalarini o'rnatish, o'quv jarayoniga ilg'or xorijiy tajribalarini joriy etish, ayniqsa, istiqbolli pedagog va ilmiy kadrlarni xorijning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalarida stajirovkadan o'tkazish va malakasini oshirish borasidagi ishlar yetarli darajada olib borilmayapti.

Zamonaviy o'qituvchilarni tayyorlash sifati zamonaviy ta'limning asosiy yo'nalishi bo'lib, butun o'quv jarayoniga va uning alohida tarkibiy qismlariga yuqori talablarni qo'yadi. Talabalarni o'z-o'zini rivojlantirish uchun ta'lim maqsadlarining o'zgarishi, sub'yekt-sub'yekt munosabatlariga o'tish va bilimlarni o'zlashtirishda mustaqillik rolining kuchayishi kasbiy kompetensiyalarni egallashda ta'lim motivatsiyasining rolini oshiradi. Bu, o'z navbatida, kognitiv qobiliyatlar va shaxsiy fazilatlarni takomillashtirish bilan bir qatorda, mas'uliyat, mustaqillik va yaxshi tashkiliy tabiat kabi bu jarayonning muvaffaqiyatini belgilaydi. Talabalarning ta'lim motivatsiyasiga bag'ishlangan ko'plab ishlarga qaramay, bu masalada hali ham to'liq yakdillik mavjud emas. Bu, ayniqsa, ichki motivatsiyaning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarning ta'siri, uning harakat mexanizmlari, shuningdek, uni qanday boshqarishni tushunish uchun to'g'ri keladi. Talabalarning ta'lim motivatsiyasi darajasini oshirish muammosini hal qilishning asosiy masalalaridan biri uni rivojlantirish uchun mos usul va texnologiyalarni tanlashdir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, faqat an'anaviy texnologiyalardan foydalanish ushbu muammoni samarali hal qilishga imkon bermaydi. Shu nuqtai nazardan, badiiy pedagogika muvaffaqiyatga erishish va o'quvchi shaxsini o'z-o'zini rivojlantirish bilan bog'liq motivlarni amalga oshirish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan maxsus texnologiya sifatida istiqbolli yo'nalish bo'lib ko'rinadi.

Tasviriy san'at sohasida professional rassomlar odatda akademiya va universitetlarni bitiradilar. Kasbiy rivojlanish uchun san'at talabalari sohaga oid faoliyat bilan shug'ullanishlari kerak. O'qituvchilar tomonidan qo'llab-quvvatlash va kursdoshlar bilan almashish ham muvaffaqiyatlarga erishishga yordam beradi. Akademik yoki kasbiy badiiy ma'lumotga ega bo'lmagan havaskorlar o'z malakalarini avtodidaktik tarzda egallashlari yoki kattalar ta'lim markazidagi kabi kurslarga borishlari mumkin. Tasviriy san'at sohasida empirik tadqiqotlar kamligicha qolmoqda; shu sababli, ushbu tadqiqotning maqsadi rassomlar, oraliq va havaskorlarning tasviriy san'atdagi badiiy rivojlanishiga mos keladigan sohaga xos amaliy faoliyat va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning qaysi turlarini tahlil qilish edi.

Bugungi kunda rasmiy ta'lim va o'qituvchilarning malakasini oshirish ma'lumot uzatish sifatida o'qitishning eskirgan pedagogik paradigmasini qamrab oluvchi kompetensiyalarga ega bo'lishga qaratilgan. O'qituvchi nafaqat muntazam bilimlarni uzatishni, balki sezilarli darajada murakkabroq bilim, qobiliyat va qaror qabul qilishni o'z ichiga olgan kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak. Yuqorida aytib o'tilgan kompetensiyalar o'qitish jarayonini mas'uliyat bilan loyihalash, uni amalga oshirishning ijodiy yo'llarini izlash, dinamik va kutilmagan o'qitish holatlariga tez va samarali moslashish, o'quvchilarning mustaqil va ijodiy badiiy ifodasini rag'batlantirish, yangi texnologiyalarni qo'llash va integratsiyani rag'batlantirishni anglatadi. O'qituvchilar kasbiy ta'lim jarayonida ushbu kompetensiyalar bo'yicha malakaga ega bo'ladilar. Biroq, bu yetarli emas, chunki tez ijtimoiy va ta'lim sohasidagi o'zgarishlar kasbiy bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish orqali, ya'ni o'qituvchilar umrbod ta'lim orqali erishadigan yangi kompetensiyalarni egallash orqali doimiy takomillashtirish zaruratini keltirib chiqardi. Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish o'qituvchilarning boshlang'ich bosqichida, shuningdek keyingi kasbiy ta'limda rag'batlantirilishi kerak.

Bo'lajak rassom – pedagogni o'qitish va kasbiy tayyorlash tizimi aniq va ilmiy asosda bo'lishi kerak. Bu yo'nalishda dastlabki ta'lim va tarbiya umumta'lim maktablari doirasida amalga oshiriladi. Maktab - deganda, eng avval ta'lim va tarbiyaning aniq tizimini, bu tizimga hamda dars o'tish metodlariga o'quvchilarning ixtiyoriy ravishda buysunishini, ilmiy asoslangan bilimlarni o'zlashtirishda ilmiylik, metodik izchillik, aniqlik va badiiy ijodning amaliyotda sinalgan tajribalarini o'rganishni nazarda tutamiz. Qadimda barakali ijod qilib, o'zlaridan buyuk tasviriy san'at asarlarini meros qilib qoldirgan mashhur ijodkorlarning tasviriy san'at sohasida erishgan tajribalari bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimida, xususan turli badiiy maktablarda yoshlarni tasviriy san'atdan saboq berishda asos hisoblanadi. Shuning uchun tasviriy san'atni o'rganishni xohlovchi va tasviriy san'at olamiga endigina kirib kelayotgan bo'lajak rassom eng avval qadimda ijod qilgan rassomlarning klassik asarlarini o'rganib taxlil qilishi va olgan bilimlari hamda ko'nikmalari asosida o'z shaxsiy ijodiy yo'lini tanlab chiqishi va ijodiy qobiliyatini rivojlantirishi kerak.

Badiiy akademik maktab yo'nalishida o'quvchilarni faqatgina bilim va ko'nikmalar bilangina qurollantirish emas, balki ijodiy faoliyatda ham ishtirok ettirish ko'zda tutiladi. Ba'zi endigina boshlovchi rassomlar qonun, qoidalarga amal qilmaydilar va maktab o'zining an'anaviy ko'rsatmalari bilan ularning individualligi rivojlanishiga halaqit beradi, deb o'ylab darhol murakkab ijodiy masalalarni hal etishga urinadilar. Maktab esa o'quv muasasasi sifatida o'zining dars o'tish ilmiy usullari bilan ijodiy qobiliyatlar rivojlanishiga hech qachon halaqit qilmagan, aksincha, u yosh rassomlar rivojlanishi, ta'lim olishi va shakllanishiga yordam bergan. Tasviriy san'atning hamma turlari uchun asosiy qoida bo'lgan rasmlarni chizishni o'rganib olishda maktab ayniqsa, zarur hisoblanadi. Shuning uchun hech kim maktabni o'z usullari bilan o'zboshimchalik qilib, rassomlar studiyasiga aylantirishga haqqi yo'q. Maktabga qarshi bo'lganlar - odatda yosh, boshlovchi rassomlar orasida ba'zan shunday is'tedod egalari uchraydiki, maktab ularni rivojlanishiga halaqit beradi, havoskor rassomlar ko'rgazmalarida juda ham mazmunli asarlar uchraydi, ularga rassomlar maktabda o'qimay ham erishganlar, deyдилar. Ta'lim psixologiya va pedagogikasi ijodiy qobiliyatlar va ijodiy faollik rivojlanishi o'quv jarayonida katta natijalar berishi mumkin deb, hisoblaydi. Demak, ta'lim jarayoni, ta'lim faoliyati maktabning diqqat markazida bo'lishi kerak. «Erkin ijod» usuli tarafdorlari, sodda bolalik rasmlari shunisi bilan ajoyibki u dunyoni o'ziga qabul qilishini ifoda etadi, tasviriy san'atda esa bola o'zining ijodiy tashabbusini

qizg'in namoyon etadi deb hisoblaydilar. Rasm chizish jarayonida bola ijodiy yaratuvchilikdan zavqlanadi va biz buni unda butun hayoti davomida saqlab qolishimiz kerak. «Erkin tarbiya» tarafdorlari umumta'lim maktablari rassomlarni tarbiyalamaydi, deb aytadilar va bolalarni realistik san'atning hamma qonun va qoidalariga o'qitish kerak emas deb hisoblaydilar. Boshlovchi rassom tasvirni ko'rishdan oldin har bir bosqichda avvaliga qog'ozga tushirmoqchi bo'lgan tasvirining hayoliy tasvirini yaratib oladi: predmet shakli, o'ziga xoslik xususiyatlari haqida tasavvuri hali aniq bo'lmaganida, u umumiy sxemali shakl bilan cheklanadi, shundan keyin, pedagog tushuntirgan narsa haqida kuzatish olib borish va qayta tushunib olgan sari u ko'rinayotgan naturani haqiqiy va emotsional – mazmunli ifoda etilishiga yaqinlashib boradi.

Bugungi kunda ba'zi pedagoglar tasvirladda naurani ko'rish va taxlil qilishga e'tibor qaratmaydilar. Bunday usulni qo'llamaydilar, uning badiiy ijodga ta'sir etishida "sxematizm" va qonun qoidalar badiiy rivojlanishga to'sqinlik qilishini sabab qilib ko'rsatadilar. Akademik tasvirlashga qarshi chiqib, murakkab shaklni soddalashtirish, sxemalarga, qoidalariga qarshi chiqadilar, tasvirlashda metodik bosqichlarda tasvirlash bu rassomni ijodiy rivojlanishga to'sqinlik qiladi deb hisoblaydilar. Ma'lumki, hamma o'quvchilar akademik rasm chizishning bir xil qonun va qoidalarini o'rganishlariga qaramay, ularning har biri naturani o'z tasavvuriga ko'ra o'zicha qabul qiladi va shuning uchun tasvirda to'la bir xillik bo'lishi mumkin emas. Rassom shu bilan birga naturadan nusxa oluvchisifatida emas, balki uni qayta quruvchi sifatida ishtirok etadi. Bunga yana shuni ham qo'shish mumkinki, u yangi o'quv masalasini hal etishga kirishar ekan, o'zi uchun ko'plab yangiliklar yaratadi, demak, o'zini ijodiy yo'nalishini namoyon etadi. Realistik tasvir yaratish juda murakkab ijodiy jarayon hisoblanadi va eng avvalo bu jarayon ob'ektning xayoliy obrazini moddiy yaratish bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni haqiqiy uch o'lchamli predmetni tasviriy ikki o'lchamli qog'oz tekisligiga ko'chirish bilan bog'liqdir. Ko'rib turgan obrazni tasvirga o'tkazish jarayoni ijodiy fikrlashsiz mumkin emas: bunda rassom taqqoslashga, solishtirishga, umumlashtirish, mulohaza qilishiga majburdir. O'zining ko'p asrlik davrida badiiy rassomchilik maktablari yosh rassomlar ijodiy qobiliyatini rivojlantirish sohasida ulkan pedagogik tajriba to'plagan. Bu o'tmishdagi rassom-pedagoglarning tajribalari diqqat bilan o'rganish va umumlashtirishni talab etadi, ularning asosida biz tasvir chizish akademik mashg'ulotlarida ijodiy qobiliyatini rivojlantirish yangi ilmiy asoslangan usullarini ishlab chiqishga kirishishimiz mumkin bo'ladi. Qadimgi rassomlarning yutuqlari, tajribalarini e'tiborga olmaslik, badiiy maktabning yo'q bo'lishiga, san'atning "nodon"lashishiga olib keladi. nazariyot va amaliyotning tabiiy ravishda birligi yosh rassomning faol rivojlanishiga, uning ijodiy qobiliyati o'sib borishiga yordam beradi.

Ijodiy qobiliyat, tanqidiy fikrlash qobiliyati, o'sish va innovatsiya qobiliyati - badiiy ta'limning asosiy vakolatlari. Tashqi xabardorlik bir xil darajada dolzarbdir, chunki u kasbiy amaliyotdagi mavjud o'zgarishlarning muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu kompetensiyalarni rassomlar va dizaynerlar uchun asosiy kompetensiyalar deb hisoblash mumkin. Tanqidiy fikrlash qobiliyati va tashqi xabardorlik bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, birinchi navbatda nuqtai nazardan (ya'ni, ichki va tashqi) farqlanadi. Qolgan kompetentlar, yuqorida aytib o'tilganidek, tashkiliy va kommunikativ qobiliyat va hamkorlik qobiliyatidir. Qobiliyatlar umumiy qobiliyatlarga tegishli. Ushbu qobiliyatlar har bir bo'limda va har yili yanada aniqroq rivojlanadi. Biz ushbu rivojlanishni "ta'lim maqsadlari" nuqtai nazaridan havola qilamiz: ular talaba har yil oxirida nimani bilishi va qila olishi kerakligini belgilaydi. O'quv maqsadlari individual kurslar va loyihalar darajasida yanada aniqroq shakllantiriladi. Har bir kurs bo'yicha o'quv maqsadlarini to'liq dastur tavsifida topish mumkin. Vizual aloqa/mahsulot/fazoviy dizaynerlar va tasviriy

rassomlarning malakalari milliy darajada Tasviriy san'at va dizayn bo'yicha ta'lim profillarida (Beroepsprofiel en opleidingsprofielen. Beeldende Kunst en Vormgeving) asl shaklida tasvirlangan.

Xulosa

Jahon amaliyotida tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy-grafik kompetentligini rivojlantirishda grafik bilimlar, obyektlarning funksional va konstruktiv o'ziga xosligini bilishga asoslangan ko'nikma va malakalar (kompetensiyalar)ni samarali qo'llash, grafik kasbiy yo'nalganlik va faoliyat tajribasi, grafik axborot texnologiyalari bo'yicha erkin ijodkorlik muhitini yaratish, muvaffaqiyatli kasbiy-pedagogik faoliyat, uning ahamiyati va muayyan san'at masalalarga munosabat, tasviriy san'at o'qituvchisi yo'l qo'yadigan xatolarning oldini olishga qaratilgan korreksion mashqlar tizimi alohida ahamiyatga ega. Shu jihatdan oliy ta'lim muassasalarida tasviriy san'at yo'nalishida o'qituvchilar tayyorlaydigan davlat talim standartlari, malaka talablari, o'quv dasturlarida konstruktorlik, ishlab chiqarish texnologik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida kasbiy grafik kompetentlikni rivojlantirishningilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Mamlakatimizda tasviriy san'at ta'limi samaradorligini oshirish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilib, ta'lim mazmunini loyihalash, kasbiy grafik kompetensiyalarni tuzilmalarga ajratish, o'qitishning yangi metodik modellarini yaratish va ularni ta'lim amaliyotida qo'llashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim mazmunini modernizatsiyalash sharoitida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilaridan kasbiy grafik bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va ularni ta'lim jarayonida qo'llash talab etiladi.

Hozirgi vaqtda kasbiy kompetentlikni shakllantirishda o'qitish texnologiyasiga katta e'tibor berilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilar tarkibi tomonidan ishlab chiqilayotgan va foydalanilayotgan o'qitish texnologiyalari bo'lajak pedagoglar kasbiy kompetentligining qaror topishi va tarbiyalash ta'lim tizimining tarkibiy qismi bo'lib, kasbni egallashning kasbiyahamiatli bazasini dastlabki yaratishga, kasbiy faoliyatni yuqori darajada amalga oshirish uchun nazariy, amaliy va motivatsiyali tayyorgarlikning va qodirlikning sekin-asta shakllanishiga yordam beradi. Bundan tashqari, bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetentlikni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarida kompetensiya tushunchasi muhimdir.

Kompetensiya – o'z bilimlarini tinmay boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, shu kun va davr talablarini his etishni, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni qayta ishlashni hamda o'z amaliy faoliyatida qo'llashni talab qiladi. Kompetensiya egasi bo'lgan mutaxassis muammolarni yechishda o'zi o'zlashtirib olgan, aynan shu sharoitga mos metod va usullardan foydalanishni yaxshi bilishi, hozirgi vaziyatga munosib bo'lgan metodlarni tanlab olib qo'llashi, to'g'ri kelmaydiganlarini rad etishi, masalaga tanqidiy ko'z bilan qarashi kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi. Kompetentlikning asosi qobiliyatlardan iborat bo'lganligi uchun ularning har biri o'z kompetentligiga mos kelishi kerak. Qobiliyatlar eng umumiy ko'rinishlari bilan kompetensiyaning jismoniy madaniyatdagi, aqliy sohadagi, umum"quv, amaliy, ijrochilik, ijodiylik, badiiy, texnik, shu bilan birga pedagogik-psixologik, ijtimoiy va boshqa ko'nikmalariga mos keladi.

An'anaviy dars mashg'ulotlari ma'ruza, so'zlab yoki hikoya qilib berish, butun sinfga yagona topshiriqlar berish orqali o'qituvchining ko'p harakatchanligi davomida amalga oshiriladi. Noan'anaviy dars mashg'ulotlarida esa pedagogik va axborot texnologiyalaridan ko'plab foydalanish, innovatsion yoki interfaol uslublarni ko'plab qo'llash, guruhlash, muammoli topshiriqlardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning ta'lim mazmunini o'zlashtirishdagi

faolliklarini bir necha marta oshirish mo'ljallaniladi. Innovatsion uslublarni qo'llash "Novotsia"-inglizcha yangiliklarni kiritish degan ma'noni anglatadi va darsdagi o'qitish, o'rganish va o'zlashtirishni aniqlash jarayonlarini mutlaqo yangicha uslublarda, shakllarda va mazmunda yangilab borish hisoblanadi. Interfaol (interaktiv) inglizcha "inter"-o'zaro o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikda ta'lim mazmunini o'zlashtirishda birgalikda faol harakatlanishiga aytiladi. An'anaviy darslarda o'qituvchilarning faolligi, harakatlanishi ko'proq sezilsa, noan'anaviy darslarda esa o'quvchilarning mustaqil o'zaro harakatlarida keskin faollashish kuzatiladi, Chunki ilgari "hamma baravar o'qitilishi kerak" degan shior ostida ishlagan bo'lsa, hozirgi davrda esa "ta'lim mazmunini o'zlashtirish-asosan, ta'lim oluvchilarga ko'proq kerak degan shior ostida ish olib borilmoqda. Umuman olganda, hozirgi davrdagi darslarda asosan BKM lar (bilish, ko'nikmalar va malakalar) tayanch atamalar vositasida, muommoli topshiriqlar yordamida o'rgatilsa, ilgarigi darslarda esa ko'proq o'qituvchi ma'ruzasi orqali shakllantiriladi. Tasviriy va amaliy san'atdan tashkil etiladigan maktabdan va sinfdan tashqari ishlarda hal etilishi lozim bo'lgan vazifalardan biri o'quvchilarni ijodkorlik faoliyatiga yo'naltirishdir. Ijodkorlik his-tuyg'usi yaqqol seziladigan, mustaqil fikran va ishlay oladigan kishigina o'ziga xoslikka, erkinlikka ega bo'ladi va o'xshashi yo'q, bir-birini takrorlamaydigan asarlar yarata olishi mumkin. Ijodkorlik kishining mustaqil faoliyatining oliy shaklidir.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, tasviriy san'at ta'lim jarayonlarini modernizatsiyalash (ingl. Modern-yangilangan, zamonaviy) tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishlarida olib borilayotgan o'quv jarayoniga nisbatan innovatsion yondashuvni talab etadi. Bunda esa bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining ahamiyati sezilarli darajada kattadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Азизходжаева Н.Н. Формирование профессиональных компетенций будущих специалистов. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. Вып. 12. Ч.1. СПб, 2014. – 63 с.
2. Косогова А.С. Личностный и карьерный рост студента в контексте воспитания // Высшее образование в России. – 2005.–№12.–С. 24.
3. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015. – 93 б.
4. Муслимов Ш.Н. Бўлажак технологик таълим ўқитувчиларининг касбий график компетентлигини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: п.ф.б.ф.д. (PhD) диссер.автореф. –Т.: 2020. – Б. 11.
5. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини ривожлантиришнинг педагогик асослари: Пед. фан. док... дис. – Тошкент: 1993. – 4 б.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 100 000 слов и фразеологических выражений // Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: А ТЕМП, 2007. – С. 234
7. Рахимова Ю.Э. Формирование профессиональной компетентности учащихся медицинского колледжа: Дисс. ... канд. пед. наук. – Ташкент, 2012. – 36 с.

8. Boltabayevich, B. B., & Pardaboy, K. (2020). Scientific and theoretical aspects of the formation of compositional abilities of students in painting classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 8(3).
9. Байметов Ботир Болтабаевич. Актуальные вопросы подготовки педагогических кадров республике Узбекистан. *Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ»* 2020/10. Том 1. 10 (31). Страницы 5-9.
10. Boltaboevich, B. B., & Ogiloy, K. (2008). Master of historical portrait genre, a teacher who created a school in the field of fine arts people's artist of Uzbekistan professor Malik Nabiev (1906-2008).
11. Sultanov Kh.E. Innovation technology clusters use of technology in illustration / *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol. 24, Issue 04, 2020: ISSN: 1475- 7192. P. 3871-3879;
12. Sultanov Kh.E., Sobirov S.T., Исмаилов У.Ш. Illustration and the Influence of Illustrator on Children's Understanding of Fairy Tales and Works of Art in Books / *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7193// p.3526-3533;

YOSH DZYUDUCHILARNING TEZKOR KUCH SIFATINI RIVOJLANTIRUVCHI VOSITALAR

O'zDJTSU, Ko'pkurash sport turlari fakulteti dekani padagogika bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent, Tangriyev Alisher Jumanazarovich
gmail: alishertangriyev2021@gmail.com

Annotatsiya: Maskur maqolada tadqiqot ishimiz davomida sportning dzyudo turi mashg'ulotlarida shug'ullanib kelayotgan yosh sportchilarning tezkor kuch jismoniy sifat ko'rsatkichlarini rivojlantirishga qaratilgan vositalar samarasi o'rganib chiqish natijalari va ularning muhokamasi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifat, kuch, tezkorlik, tezkor-kuch, mashg'ulot jarayonlari.

СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ СКОРОСТНО-СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ МОЛОДЫХ ДЗЮДОИСТОВ

PhD доцент А.Ж.Тангриев, декан Факультета спортивного многоборья

Аннотация: В настоящей статье приведены результаты исследовательских работ по изучению эффективности средств, направленных на развитие скоростно-силовых физических качеств юных спортсменов, занимающихся дзюдо и их обсуждению.

Ключевые слова: Физическая подготовленность, физические качества, сила, скорость, скоростно-силовые качества, процессы занятий.

MEANS OF DEVELOPMENT OF SPEED-STRENGTH QUALITIES OF YOUNG JUDOISTS

PhD associate Professor A.J.Tangriyev Dein of the fakulteti All-around sports

Abstract: This article presents the results of research work on the study of the effectiveness of means aimed at the development of speed-strength physical qualities of young athletes involved in judo and their discussion.

Key words: Physical readiness, physical qualities, strength, speed, speed-strength qualities, training processes.

Dolzarbligi

Sport yakka kurashida, jumladan dzyudo sport turida butun jahon harakatidagi raqobatning keskinlashishi, yuqori malakali kurashchilarni musobaqalarga tayyorlash samaradorligini oshirish va shu maqsadlarga erishish yo'lida yangi, samarali vosita va usullarni izlab topishni taqozo etadi. O'zbekiston sportchilarining Olimpiya o'yinlari va jahon sport maydonlarida munosib qatnashib yuqori natijalarni qo'lga kiritib kelishi mamlakatimiz sharafigini yanada yuksalishiga zamin yaratadi. Ammo erishilgan g'alabalarni saqlab turish va yanada mustahkamlash uchun musobaqa tayyorgarligi va o'quv mashg'ulot jarayonlarini kelgusida ham takomillashtirishga alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Shu o'rinda malakali sportchilarni tayyorlash ko'p tomonlamali va uzoq vaqt davom etadigan jarayon hisoblanishini eslash o'rinli. Jumladan: o'quv-mashg'ulot jarayonlarini samarali tashkil qilish uchun quyidagi amallarni aniqlab olish zarur: sportchilar o'quv-mashg'ulot jarayonlarini optimallashtirish xususiyatlari; o'quv-mashg'ulot jarayonlarini sportchilar organizmiga ta'siri, ixtisoslashgan o'quv-mashg'ulot

jarayonlarini ustuvor yo'nalishi bo'yicha tasniflash hamda ularni mashqlantirish imkoniyatlariga ko'ra ajratish, sportchi holatini o'zgarish dinamikasini ob'ektiv nazorat qilish usulini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi [1,2].

O'z navbatida shuni ham aytib o'tishimiz lozim-ki, dzyudoda kuch imkoniyatlarini tadqiq qilish amallari shuni ko'rsatadi-ki "portlovchan" kuchlanishlar ko'p jihatdan dzyudochilarning sport mahoratini yuqori darajada ekanligini ifodalaydi va bu jarayonlarda tezkor kuchni ahamiyati ham juda katta hisoblanadi. Ammo ushbu jarayonlar yetarli darajada o'rganib chiqilmaganligi ham bir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Dzyudo sport turida raqibdan ustun kelish uchun kombinatsion harakatlarni amalga oshirish va ularni takomillashtirib borish masalasi va tezkor kuch sifatini rivojlantirish, takomillashtirish masalalari dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: Yosh dzyudochilarning tezkor-kuch jismoniy sifati darajasini oshirishning samarali vositalarini o'rganish.

Tadqiqotning vazifalari: - Yosh dzyudochilarning tezkor-kuch sifati darajalarini aniqlash.

Tadqiqotning ob'ekti: Yosh dzyudochilarning o'quv-mashg'ulot jarayonlari.

Tadqiqotning predmeti: Yosh dzyudochilarning o'quv-mashg'ulot jarayonlari davomida jismoniy ko'rsatkichlarini tadqiq qilish.

Tadqiqot usullari: Ilmiy-uslubiy adabiyotlar materiallari tahlili, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, matematik-statistik tahlil.

Tadqiqotni tashkillashtirish: tadqiqot ishlari Toshkent shahar Yangi hayot tumani Bolalar va o'smirlar sport maktabida shug'ullanuvchi yosh dzyudochilarning o'quv-mashg'ulotlari jarayonlari davomida o'tkazildi. Tajribalarimizda boshlang'ich tayyorgarlik guruhi mashg'ulotlarida shug'ullanib kelayotgan tayyorgarlik darajalari deyarli bir xil bo'lgan yosh dzyudochilar ishtirok etishdi (n=88). Sinaluvchilar nazorat (NG, n=44) va tajriba (TG, n=44) guruhlariga ajratildi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi. Ushbu tadqiqot doirasida amalga oshirilgan ilmiy uslubiy adabiyotlar materiallari tahlili shuni ko'rsatadi-ki, tezkor-kuch sifatini rivojlantirishga qaratilgan tayyorgarlik mashqlari yosh dzyudochilarning musobaqa faoliyati xususiyatlariga tuzilmaviy funksional jihatdan mosligi juda muhim ahamiyat kasb etadi va bu muhim fakt maskur tadqiqot amaliyotimiz davomida aniqlab boriladi. Mushak kuchini mashq qildirishning asosiy uslublari; takroriy, seriyali, oraliqli usullar mushaklar xosligining o'zgarishiga yo'l qo'ymaydi [8]. Asosiy jismoniy, shu jumladan, kuch, tezkor-kuch, chidamlilik, chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan usullardan foydalangan holda olingan yuqori natijalar dzyudochilar orasidagi fundamental muammolarni hal etish uchun imkoniyat yaratadi. Sport kurashida, murakkab koordinatsiyali va tsiklik sport turlaridan farqli ravishda, yosh dzyudochilarni tayyorlash usuliyatlaridan kelib chiqqan holda tayyorgarlik darajalari imkoniyatlari o'rganib chiqish maqsadga muvofiqdir. Jumladan maxsus tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish samaradorligini oshirishga qaratilgan yuklamalar davomiyligi bilan bog'liq umumiy jismoniy tayyorgarlik bosqichlari o'rganib chiqilganidan so'ng tezkor-kuch mashqlari yo'nalishini individual tarzda kirishish mumkin. Ushbu tadqiqotimizda dzyudoda eng ko'p qo'llanadigan deyarli hamma texnik harakatlarning nomlari hamda usullar jammlanmasi bilan amaliy ishlar olib bordik [3, 4, 5].

1-jadval.**Dzyudochilarning tezkor-kuch sifatini rivojlantiruvchi aylanma mashg'ulot mashqlari.**

T/R	Mashq nomi	Bajarish davomiyligi
1	Argonga tirmashib chiqish	40 sek.
2	70-80 sm balandlikdagi tumbaga sakrash	40 sek.
3	O'z vaznini yarmi og'irligidagi shtangani yotgan holda ko'tarish	40 sek.
4	Qo'llarga tayangan holda, qo'llarni bukib yozish	40 sek.
5	Shtangani chap va o'ng tomonga o'tkazish	40 sek.
6	Gavdani ko'tarish (press)	40 sek.
7	O'z vaznini yarim og'irligidagi shtangani pastdan tortib ko'tarish	40 sek.
8	Seoi-nage usuliga tashlash	40 sek.

Yosh dzyudochilarning tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish uchun aylanma mashg'ulot vositalaridan foydalanildi. Ushbu mashqlarni shunday saralash lozim-ki, ular yordamida musobaqa jarayonlarida dzyudochilar barcha imkoniyatlarini ko'rsata olishsin va bu mashqlar yosh dzyudochilarni tezlik va tezkor-kuch tayyorgarligining mustahkam taraqqiy etishini ta'minlovchi mexanizmlarga ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lsin. Shuning uchun dzyudo sport turida alohida ahamiyatga ega bo'lgan mashqlar tanlab olinishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu yerda ko'rsatilgan vositalar aylanma mashg'ulotda qo'llanilgan og'irliklar bilan bajariladigan mashqlarga misol bo'la oladi. Og'irliklar sportchining vazniga tenglashtirilguncha mashg'ulotning davomiyligi (3-4 oy ichida) davom etadi (1-jadvalga qarang).

Dastlabki natijalarga ko'ra birinchi mashq argonga (oyoqlar yordamisiz) tirmashib chiqish hisoblanib bu jarayon davomida yosh dzyudochilarning qo'l muskullariga asosiy yuklamalar qaratiladi. Dzyudochilarning kuch sifatini tarbiyalovchi vositalarimizdan biri ushbu mashq hisoblanadi. Bu yuklama ta'sirida dzyudochilarning gavda muskullari ham faol harakatda bo'ladi [6,7].

Navbatdagi amalga oshiriladigan mashqimiz 70-80 sm balandlikdagi tumbaga sakrab chiqib tushish, imkoni boricha 180 va 360 gradusga burilish bilan bajarilishi lozim. Ushbu mashq davomida sportchilarning oyoq muskullari faol harakatda bo'ladi. Sakrash jarayonida tezkorlik harakatlari ham ma'lum bir miqdorda amalga oshiriladi.

Chalqancha yotgan holatda shtangani siqib ko'tarish mashqimizda esa asosan kuch sifatini yaxshilashga qaratilgan elementlar o'rin olgan. Ushbu harakat muobaynida yosh dzyudochilarning bilak, ko'krash va qorin muskullariga asosiy yuklamalar yo'naltiriladi.

Qo'llarni bukib yozish mashqi. Bu mashq asosan yelka va bilak muskullarini chiniqtirishda muhim ahamiyat kasb etsa o'z o'rnida ko'krak va qorin muskullariga ham sezilarli tasirini ko'rsatishi dar haqiqatdir.

Jismoniy yuklamalar davomida yosh dzyudochilarimizning jismoniy holatlarini aniqlash va ulardagi o'zgarishlarni payqay olish murabbiylarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Dzyudochilarning mashg'ulot jarayonlarida qo'llanilgan tik turgan holatda shtanga grifini bir uchini ikkala qo'l bilan ushlab, chap va o'ng tomonlarga siljitish mashqi ham yosh sportchilarning kuch va tezkorlik sifatini rivojlantirishga asosiy turtki bo'lib xizmat qiladi. Ushbu mashq 45 gradus ostida qiya turgan gimnastika o'rindig'ida chalqancha yotgan holatda, gavgdani 90 gradusga burish

bilan ko'tarish va tushirish orqali amalga oshiriladi va shu o'rinda oyoqlar mahkamlangan holatda bo'lishi kerak

O'rindiqda qorin bilan yotgan holda shtangani ko'tarish mashqida ham kuch sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lib dzyudochilar mashg'ulot jarayoniga muhim ahamiyat kasb etadi [8,9].

Tadqiqotimiz davomida so'ngi tanlab olingan vositamiz sherigini (sportchi vazni bilan teng) seoi-nage texnik usulida tashlash. Bu usul yosh dzyudochilardan tezkor-kuch sifatini talab qiluvchi asosiy mashqlardan biri hisoblanadi. Yosh dzyudochilarning tezkor-kuch sifati mashg'ulot jarayonida raqibini ko'tarib tashlash paytida maskur usullardan foydalangan holda amalga oshirishi ayni muddaodir. Ma'lumot o'rnida shuni ham aytib o'tishimiz joizki har bir tanlab olingan mashq yosh dzyudochilarning tezkor-kuch sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lib ushbu mashqlar davomiyligi 40 sekundni tashkil etadi (1-jadvalga qarang).

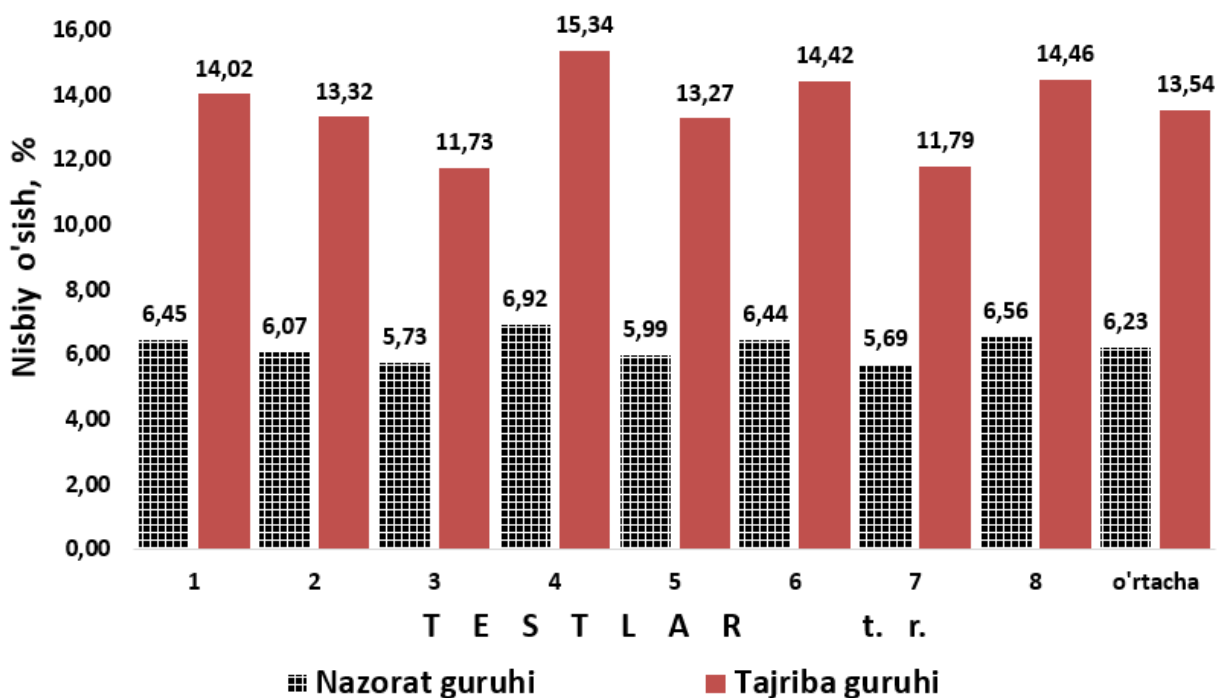
Tadqiqot davomida NG va TG sinaluvchilarini tanlangan testlar bo'yicha natijalari, ularning asosiy statistik xarakteristikalarini [5, 6, 7] 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Nazorat va tajriba guruhlarini sinaluvchilarini tanlangan testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarini tajriba davomida o'zgarish dinamikasi

тест.№		Тажриба боши		Тажриба охири		Нисбий ўсиш, %	t	P
		$\bar{X}$	σ	$\bar{X}$	σ			
1	НГ	2,17	0,31	2,31	0,32	6,45	2,07	<0,05
	ТГ	2,14	0,32	2,44	0,35	14,02	4,20	<0,001
2	НГ	20,76	2,84	22,02	2,89	6,07	2,06	<0,05
	ТГ	20,64	2,87	23,39	3,09	13,32	4,33	<0,001
3	НГ	28,43	4,41	30,06	4,53	5,73	1,71	>0,05
	ТГ	28,72	4,54	32,09	4,87	11,73	3,36	<0,01
4	НГ	46,81	7,31	50,05	7,56	6,92	2,04	<0,05
	ТГ	46,54	7,38	53,68	8,14	15,34	4,31	<0,001
5	НГ	31,87	4,32	33,78	4,41	5,99	2,05	<0,05
	ТГ	31,64	4,41	35,84	4,71	13,27	4,32	<0,001
6	НГ	25,63	3,74	27,28	3,83	6,44	2,04	<0,05
	ТГ	25,39	3,79	29,05	4,12	14,42	4,34	<0,001
7	НГ	32,15	5,01	33,98	5,13	5,69	1,69	>0,05
	ТГ	31,38	5,01	35,08	5,32	11,79	3,36	<0,01
8	НГ	21,94	3,22	23,38	3,31	6,56	2,07	<0,05
	ТГ	21,44	3,21	24,54	3,49	14,46	4,34	<0,001

Izoh: har bir mashq 40 soniya davomida bajarilgan.

1-diagramma. Nazorat va tajriba guruhlarini sinalluvchilarini tanlangan testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlarini tajriba davomida nisbiy o'sishini solishtirish (foizlarda)

Tezkor-kuch mashg'ulotlari jarayonida amalga oshirilgan pedagogik kuzatishlar jarayoniga to'xtalib o'tadigan bo'lsak. Har bir stansiyalarda turli xil og'irliklarda qayd qilingan miqdoriy natijalarni yanada aniqroq aks ettirish maqsadida, yakuniy natijalarga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan ikkita kattalikni ko'rsatib o'tish lozim. Birinchi navbatda bu og'irlik massasi, chunki u har bir stansiyada mashg'ulotning 40-soniyasida maksimumdan 65-75% dan oshmadi. Ikkinchidan, ushbu stansiyalarda mashqlarning bajarilish tezligidir hisoblanadi. Ish surati maksimal darajada amalga oshirildi. Bularning barchasi tezkor-kuch xarakterdagi mashg'ulot jarayonining turli yo'nalishini ta'minlaydi. 40 soniyali mashg'ulot jarayonida sportchilar, vazn toifalaridan qat'iy nazar, birinchi stansiyada arqonga 2-3 marta ko'tarilishlarni, ikkinchi stansiyada 25-30 marta sakrashlarni, uchinchisida 15-20 marta shtangani ko'tarishlari, to'rtinchi stansiyada esa ko'pi bilan 25-27 marta shtangani siljitishni amalga oshirishlari lozim. Navbatdagi mashq davomida ko'pi bilan 20-25 marta gavdani bukib yozishni, so'ngi belgilangan mashqda sherik bilan ishlab, ko'pi bilan 10-12 marta raqibni tashlashlari kuzatildi (1-diagramma).

Maskur mashqlar musobaqa mashqlarini modellashtirsa ham, ular qaysidir jihatdan dzyudodagi ko'pgina texnik usullarning bajarilishida qatnashadigan asosiy mushak guruhlarini rivojlantiradi. Ko'rinib turganidek, dzyudochilar mashg'ulotning ushbu mashqlar majmuasi yordamida sportchini yangi musobaqa faoliyati sharoitlariga yaqinlashtirilgan harakat rejimiga olib chiqish mumkin. Bu esa yuqori natijalarni qayd etish imkoniyatini sportchilarimizga taqdim etadi.

Xulosa

Hozirgi vaqtda tezkor-kuch xususiyatidagi vositalarni rejalashtirish uslubiyatini ishlab chiqish bo'yicha maqsadli vazifalarni yo'lga qo'yishga kirishishdan oldin bunday mashg'ulot yuklamalarini qayd qilish va tahlil etish jarayoni qay darajada amalga oshirilishini aniqlab olish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Hozirgi kunda malakali yosh sportchilar tayyorgarligi

xususiyatlarini, shuningdek, obektiv zaruriyat va ko'p vaqtning mashg'ulot yuklamalarini nazorat qilishga sarflanishini e'tiborga olib, tezkor-kuch sifatini inobatga olish hamda tahlil etishni alohida jarayonlarga ajratish va mustaqil ravishda ko'rib chiqish lozim. Yosh dzyudochilarni tayyorlash amaliyotida tezkor-kuch tayyorgarligi bo'yicha alohida mashg'ulotlar olib borilmaydi.

Tezkor-kuch yo'nalishidagi yuklamalarni bajarishda qanday nazorat uslubidan foydalanish kerakligini aniqlab beruvchi yagona qoida yo'q. Bunday mashg'ulot yuklamalarni nazorat qilish va tahlil etishning samarali vositalarini rejalashtirishning oqilona shakllarini izlab topish olimlar hamda murabbiylarning dolzarb vazifasiga aylanadi. Bu esa izlanuvchilar uchun navbatdagi tadqiqotlarini o'tkazishiga qaysidir manoda turtki bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotda ishtirok etgan dzyudochilarda ushbu sport turida ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan tezkor-kuch ko'rsatkichlari ham yetarli darajada shakllanmaganligi ma'lum bo'ldi. Ularda qayd etilgan dastlabki tezkor-kuch sifat ko'rsatkichlari 1 yillik an'anaviy mashg'ulotlar ta'sirida ham jadal o'zgarmaganligi qayd etildi.

Maskur tadqiqot amaliyotimiz davomida o'rganilgan muammolar va kamchiliklar hamda berilgan vositalar orqali qayd etilgan natijalar dzyudochilarning tezkor-kuch tayyorgarligini musobaqa oldi faoliyati xususiyatini hisobga olgan holda kelgusida ham o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. ПҚ-3031-сон “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президент Қарори. 2017 йил 3 июн. [http // Lex.uz](http://Lex.uz).
2. Мирзиёев Ш.М. ПҚ-2821-сон “Ўзбекистон Республикаси спортчиларини 2020 йил Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган XXXII ёзги Олимпия ва XVI Паралимпия ўйинларида иштирок этишга тайёрлаш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори. 2017 йил 9 март. [http // Lex.uz](http://Lex.uz).
3. Абдиев А.Н. Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений студентов, специализирующих в видах спортивных единоборств: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. - Т 2004. 51с.
4. Абдуллаев А., Ханкелдиев Ш., Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти. - Т.: ЎзДЖТИ. 2005-232 с.
5. Акбаров А., Спортда педагогик тадқиқот натижаларини интерпретация қилиш усуллари солиштириш, Фан-спортга, 2021, № 6, 62-64 с.
6. Ахметов Р.В., Развитие силовых и скоростно-силовых качеств у борцов греко-римского стиля, Среднетерешанск, 2016, 43 с.
7. Бакиев З.А., Тастанов Н.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности// Педагогик таълим.-Тошкент, 2008. - №3. -С.125-130.
8. Tangriyev A.J. Chuqurlashtirilgan bosqichda yosh dzyudochilarning tezkor-kuch qobilyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Monografiya. Chirchiq 2022 yil.

**TALABALARARO HAMKORLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA
KLASTERLI YONDASHUVNING O'ZIGA XOSLIGI**

**Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti O'zbek tili, pedagogika va
jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi
Otaboyeva Zulfiya G'ofurovna**

Annotatsiya:

Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar jamoasida hamkorlik madaniyatini tarkib toptirish vositasi sifatida klasterli yondashuv imkoniyatlarini o'rganish orqali ta'lim tizimida talabalararo hamkorlik madaniyatini shakllantirishning nazariy va amaliy o'ziga xos texnologik jihatlarini haqida yoritigan.

Kalit so'zlar: klasterli yondashuv, interfaol metodlar, innovatsion

**ОСОБЕННОСТИ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ
СТУДЕНЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

Отабоева Зулфия Гафуровна, преподаватель кафедры узбекского языка, педагогики и физической культуры Андижанского института сельского хозяйства и агротехнологий

Аннотация: Освещены теоретические и практические специфические технологические аспекты формирования культуры межвузовского сотрудничества в системе образования путем изучения возможностей кластерного подхода как средства структурирования культуры сотрудничества в студенческом коллективе в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: Кластерный подход, интерактивные методы, инновационные

**FEATURES OF THE CLUSTER APPROACH IN FORMING A CULTURE OF STUDENT
COOPERATION**

Otaboeva Zulfiya Gafurovna, teacher of the Department of the Uzbek language, pedagogy and physical culture, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnologies

Abstract: Theoretical and practical specific technological aspects of the formation of a culture of interuniversity cooperation in the education system are highlighted by studying the possibilities of a cluster approach as a means of structuring a culture of cooperation in a student team in the educational process.

Keywords: Cluster approach, interactive methods, innovative

Kirish

Tadqiqot davomida nazariy izlanishlar olib borgan vaqtda biz "klasterli yondashuv" tushunchasi bugungi kundagi zamonaviy pedagogikada kamdan-kam tadqiq etilayotganini guvohi bo'ldik. Shunday ekan, talabalararo o'zaro munosabat va ta'sir etish muammosi zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari aks ettirilgan ishlarda keng ko'lamda qo'llaniladigan klasterli yondashuv ta'lim samaradorligini hamda talabalararo hamkorlik madaniyatini shakllanishiga salmoqli hissa ko'shuvchi vosita sifatida qaralishi lozim degan fikrdamiz.

Zamonaviy pedagogikada klasterli yondashuvning o'rni alohida tahsinga sazovor chunki, mazkur yondashuv turfa xil yo'nalishlardagi fanlarning umumiylikdagi faoliyati samaradorligini oshirishning zamonaviy usullaridan biri hisoblanib, zamonaviy talabalararo hamkorlik madaniyatini vujudga kelishining nazariy va metodik jihatdan o'zagi sifatida e'tirof etilishi lozim. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazkur yondashuvning o'ziga xosligi talabalarning samimiy raqobatbardoshligini oshirishda tahlim tizimiga o'zaro ijobiy munosabat,

ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy, kasbiy faoliyat yuzasidan ko'prik vazifasini o'taydi deb ishonch bilan aytish mumkin.

Tadqiqot doirasida mavzuga yuzasidan turli adabiyot va ilmiy ishlarni o'rganish natijasida klasterli yondashuvning nazariy tahlili olib borildi. Bundan maqsad shuki, turli sohalarida, jumladan pedagogika va psixologiyada talabalararo hamkorlikni tashkil etishning klaster shaklining afzalliklari, zarurati kabi tomonlariga aniqlik kiritilib, foydali tomonlari o'rganildi.

Adabiyotlar taxlili

Pedagogika fanidan izohli lug'atda **"Klaster" (Tarmoqlar) metodi** — o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, umumiy fikr doirasini kengaytirishga, atamalar, tushunchalar va voqealarning bir-biri bilan boqelikligini anglab olishga o'rgatuvchi metod hisoblanadi. By metoddan asosan darsning yakuniy qismida yoki bob yuzasidan takrorlash o'tkazilganda, umuman, avval egallagan bilimlarini takrorlash va mustahkamlash maqsadida foydalanish mumkin"[1] degan ta'rif keltirilgan.

Pedagog olim D.Ro'ziyevaning "Interfaol metodlar: mohiyati va kullanilishi" nomli metodik qo'llanmasida "Klaster" (g'uncha, to'plam, bog'lam) metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, uni o'quvchi (talaba)lar bilan yakka tartibda, guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlarda qo'llash mumkin. Klasterlar ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish, ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi" [2]deya ta'riflaydi.

Akademik R.Djuraev umumiy tahriri ostida tuzilgan "Pedagogikadan atamalar lug'ati"da «Klaster» (tarmoqlar) metodi – 1) o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, umumiy fikr doirasini kengaytirish, atamalar, tushunchalar va voqealarning birbiri bilan bog'liqligini anglab olishga o'rgatuvchi metod. 2) klaster (g'uncha, bog'lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, tahsil oluvchilarga ixtiyoriy muammo (mavzu)lar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradigan usuldir" [3]deb izohlanadi.

Innovatsion tizimni rivojlantirishga qaratilgan muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar va muassasalar miqdori hamda bunday o'quv klasteri yuqori samarali, natijador mahsuloti, axborot va texnologiyalari tashqi va ichki bozorda raqobatbardoshlikka asoslangan innovatsion faoliyat turlari ortib borishiga zamin yaratmoqda. E.A.Afonina o'quv majmuasi ma'lum bir geografik mintaqadagi jamiki ta'lim bosqichlaridagi ta'lim dargohlarini, korxonalar mahsulotlarni ta'minlab beruvchilar hamda ish beruvchilarni, innovatsion tizim qismlarini, qolaversa, faoliyati ma'lum bir hudud atrofidagi sanoat yoki uning tarmoqlarni nazarda tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda klaster yondashuvidan samarali foydalanish variantlarini tavsiflab, talabalararo yuzaga kelishi mumkin bo'lgan klasterlarning turfa xil yo'nalishlari quyidagicha xarakterlanadi:

–klasterning birinchi turi kafedra professor-o'qituvchilari hamda talabalarni birlashtirishga hizmat qilishi;

–klasterning ikkinchi turi umumlashtirilgan loyiha doirasidagi aniq vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan oliy ta'lim muassasalarining turli xil o'quv-fanlarini integratsiyasidan kelib chiqib amalga oshirishi;

–klasterlarning uchinchi turi tashqi hamkorlar ishtiroki doirasida ijtimoiy-iqtisodiy manfaatdorchiligi ma’lum bir turdagi loyihalarni amalga oshirishga qaratilib, oliy ta’lim muassasalarining tashqi hamkorlikdagi o’zaro sheriklikchilikni mustahkamlanishiga hizmat qilishi;

–klasterning to’rtinchi turi bir qancha oliy ta’lim muassasalar katta korxonalar bilan yirik loyihalarda ishtirok etishida shakllanadi.

Klasterning o’ziga xos an’anaviy xususiyatlaridan biri uning innovatsion yo’nalishi ekanligidan kelib chiqib, klasterning innovatsion ta’sir doirasini oshirish, qatnashuvchilarga ilmiy-tadqiqot faoliyati sohasi ko’lamini kengaytirish imkoniyatlarini yuzaga kelishi muhim ahamiyatga egaligi bilan izohlanadi.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalar jamoasida ta’lim klasterlarini ishlab chiqish yuzasidan treninglarni tashkil etish va amalga oshirishda biz uchun ta’limni yanada rivojlantirish kontseptsiyasi muallifi AQSHlik olim Jozef Renzullining quyidagi fikri asos bo’la oladi. Olim AQSHning ko’plab Oliy ta’lim muassasalari asosida talabalarni samarali faoliyatga kirishish imkoniyatini tadqiq etib, nazariy jihatdan asoslab bergan va amaliy faoliyatda sinovdan o’tkazgan. Klaster tushunchasini “Maqsadli auditoriya uchun muhim bo’lgan mahsulot yoki xizmatni yaratish uchun maxsus tashkil etilgan laboratoriyalar o’quv guruhlari ijodiy ustaxonalarining amaliyotga yo’naltirilgan faoliyati.”[4] -deya izohlaydi.

D.Renzullining klasterli o’zaro munosabat tushunchasini tadqiq etish asnosida, uning mazmuni ko’pgina jihatlaridan muallifning bunday o’zaro munosabatning mohiyatini anglab yetishga muvofiq keladi degan fikrni ayta olamiz. O’rganishlar natijasida D.Renzulli ta’kidlagan texnologiyaning ba’zi bir elementlaridan talabalar jamoasida hamkorlik madaniyatini rivojlantirish uchun foydalanish ayni muddao bo’ladi degan xulosaga kelindi.

Ta’limning deduktiv va induktiv modellarining komporativ tavsifi:

Qiyosiy tahlildan ko’rinib turibdiki, o’quvchiga yo’naltirilgan ta’lim induktiv modelning ikkita tamoyiliga asoslanadi:

- 1) yo’naltirilgan va maqsadli o’rganish printsipi;
- 2) haqiqiy muammoning boshlanishi.

Maqsadga yo’naltirilgan ta’limni tavsiflab, Renzulli fikriga ko’ra, mazkur kontseptsiyani eng samarador tamoyillarini quyidagilar ekanligini ta’kidlaydi:

1. “Har bir talaba o’ziga xosdir, shuning uchun o’quv jarayoni shaxsning qobiliyatlari, qiziqishlari va o’rganish uslublarini hisobga olishi kerak.
2. Talabalar qilayotgan ishlaridan zavqlansa, o’rganish samaraliroq bo’ladi. Shuning uchun o’quv jarayoni shunday tashkil etilishi va amalga oshirilishi kerakki, zavq olish boshqalardan kam bo’lmagan maqsaddir.

3. Mazmun va jarayonlar hozirgi vaqtda haqiqiy muammo kontekstida o’rganilsa, o’rganish yanada mazmunli va qiziqarli bo’ladi. Shunday qilib, talabalar tomonidan muammoni tanlashda individual yondashuv imkoniyatlariga, umumiy manfaatlarga ega bo’lgan shaxslar yoki guruhlar uchun muammoning ahamiyatiga va talabalarga o’rganayotgan muammoni individuallashtirishga yordam beruvchi strategiyalarga e’tibor qaratish lozim. Yuqoridagi tamoyillar asosida o’rganishning yakuniy maqsadi qaram va passiv ta’limni mustaqil va faol ta’lim bilan almashtirishdan iborat”[5].

Mazkur holatlarda Renzulli ta'lim jarayonining asosiy xususiyatlariga e'tiborni qaratishni nazarda tutadi:

- “talabalar va o'qituvchilar mustaqil ravishda sohani tanlaydilar.
- o'rganish;
- talabalar muayyan auditoriyaga erishish uchun mahsulot va/yoki xizmatlar yaratadi;
- talabalar o'z mahsulotlari yoki xizmatlarini yaratish uchun tasdiqlangan usullarni qo'llaydilar va yuqori darajadagi professionallik bilan ishlaydilar. Ularning faoliyati kattalar mutaxassislarinikiga qaraganda kamroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, ammo ular umumiy maqsadni birlashtiradi: raqobat darajasi va mavjud resurslarni hisobga olgan holda mahsulot yoki xizmatni iloji boricha samarali ishlab chiqarish”[6]

Oliy ta'lim muassasalari talabalar jamoasida hamkorlik madaniyatini rivojlantirish vositasi sifatida klasterlarning o'zaro munosabatlardagi imkoniyatlarini nazariy tahlil qilish asosiylarini aniqlashga imkon yaratadi:

- ta'lim maqsadini bo'lajak kadrlarning atrofidagi olamga mustaqil ravishda adaptitsiyasi uchun zaruriy bo'lgan individual sifatlar va qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltirish (mazkur ta'lim modelining talabalarga yo'naltirilganligi);
- g'oyalarni ilgari surish va amalga oshirish jarayonida o'zaro hamkorlik qatnashuvchilari ijtimoiyo-ma'naviy salohiyati va imkoniyatlarini oshirish orqali sinergiya samaradaorligini tarkib toptirish;
- kognitiv takomilashish mexanizmlarini amalda sinab ko'rish, ash, “Ijodiy hissiy ko'rinish” ni tabiq etish, o'zining ijodiy qobiliyatlari va ishlarini hamkorlarining o'zaro muvofiq xusiyatlari bilan qiyoslash, qolaversa, motivatsion impuls ta'sirining paydo bo'lishi va qadriyatlarning o'zgarishini ko'rsatadi.
- tadqiqot shart-sharoitlarni, usullarni, mavzularini va jamoalarning hamkorligini mustaqil tanlashni kafolatlash, bu har birining birgalikdagi faoliyat natijasi uchun shaxsiy javobgarligi yuzasidan mas'uliyatini oshirishga zamin yaratadi;
- klasterning har bir a'zosiga “butunni tashkil etishga muhim hissa qo'shish” yoki “mehnat taqsimoti” (vakolatlarni taqsimlash) orqali o'z ixtisosligini rivojlantirish va o'z qarashlarini aks ettirishda faol ishtirok etish imkoniyatini taqdim etish;
- ma'lumotlarning doimiy maxfiyligi va erkin almashinuvi;
- insonlar;
- harakatni o'z-o'zini tashkil etish mexanizmlarini yangilash va o'zaro munosabat jarayonini tashqaridan nazorat qilishning zarurati yo'qligi.

Tekshiruv davomida biz muallifning pozitsiyasini qo'llab-quvvatlay oldik, unga ko'ra biz taklif qilayotgan muammoning yechimlaridan biri mahalliy o'quv klasteri doirasida tashkil etilgan talabalar va tashqi muassasalar ekspertlarining o'zaro hamkorligi bo'lishi mumkin.

O'ylaymizki, mahalliy ta'lim guruhlarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish talabalar o'rtasida hamkorlik madaniyatini yangilash, shuningdek, yuqorida qayd etilgan o'zaro guruh hamkorligi imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish orqali eng samarali yechimni ta'minlaydi. Eng muhimi, o'quvchilarning bevosita, ma'lum bir ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha mutaxassislar bilan birgalikdagi tadbirlarda faol ishtirok etayotgan o'zaro hamkorlikning o'ziga xos xususiyatlari.

Talabalar o'rtasida hamkorlik madaniyatini shakllantirish maqsadida o'zaro hamkorlikni tashkil etish bo'yicha eksperimental tadbirlar uchun klaster kooperatsiyasining afzalliklari va uni

universitetning mahalliy ta'lim klasteri doirasida o'quv jarayonida qo'llash imkoniyatlari asos qilib olindi.

Taxlil va natijalar

Ilmiy tadqiqotlarni o'rganib chiqib, biz "klaster" atamasi klasterini rivojlantirish nazariyasining barcha elementlarini o'zida mujassam etgan umumiy tushuncha sifatida qo'llaniladi, degan xulosaga keldik.

Ko'rsatib o'tilgan tamoyillarning mazmuni shundan iboratki, klasterning o'zaro munosabati, agarda yuzaga kelsa, bunda qatnashuvchi sub'ektlarning o'zini o'zi tashkil etish mexanizmlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Klaster metodi shartlarini, ish usullarini, sheriklarni tanlash erkinligi har bir guruhning va umuman guruhning birgalikda faoliyat natijasi uchun shaxsiy javobgarligini oshirishga yordam beradi, shu bilan o'z-o'zini tashkil etish mexanizmlarini ishga tushiradi. O'zaro hamkorlikni tashkil etish natijasi uning barcha sub'ektlari harakatlarini muvofiqlashtirish va ular o'rtasida ishonchli o'zaro yordam munosabatlarini yaratish lozim.

Shu bilan birga, klasterning o'zaro hamkorligini tashkil etar ekan, shuni tushunish kerakki, klasterdagi faoliyat erkinligi holati nafaqat hamkorlikning ijodiy xarakteriga va innovatsion g'oyalarning paydo bo'lishiga, balki klasterlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning vujudga kelishiga ham zamin yaratadi. Hamkorlikning buzilishi natijasida yuzaga keladigan shaxslararo nizolar potensial mojaro maydonini namoyon etadi.

Klasterning o'zaro ta'siri jarayonida muqarrar ravishda yuzaga keladigan nizolarning paydo bo'lishi va hal etilishi tajribasi eng samarali guruh qarorini qabul qilishga yordam beradi, o'zaro munosabatlarning turg'unligini oldini oladi va nizolarni konstruktiv hal qilishning shaxsiy resursini boyitadi. Bu, o'z navbatida, klaster subektlari o'rtasidagi hamkorlik madaniyatining ta'lim darajasini oshiradi.

Shunday qilib, nazariy tadqiqotlar davomida biz klaster o'zaro ta'siri talabalar o'rtasida hamkorlik madaniyatini rivojlantirish uchun muhim pedagogik salohiyatga ega degan xulosaga keldik.

Foydalanilgan adabiyot

1. J.Hasanboyev, X.To'raqulov, M.Haydarov, O.Hasanboyeva. Pedagogika fanidan izohli lug'at. T., "Fan va texnologiya", 2008, 153-b.
2. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi / Metodik qo'llanma. Tuzuvchilar: D.Ruziyeva, M.Usmonboyeva, Z.Xolikova. - Toshkent: Nizomiy. nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. - 36 bet.
- 3.R.X.Djuraev, O'.Q.Tolipov, R.G'.Safarova, X.O.To'raqulov, M.E.Inoyatova, M.S.Divanova. Pedagogik atamalar lug'ati. Toshkent – 2008. 36-bet.
4. Urmonov N.T., Mustafakulov SH.I. Moliyaviy-iqtisodiy tayanch so'zlarga qiyosiy izohli lug'at. – T.: "Moliya" nashriyoti, 2016. - 292 b.
6. Renzulli Dj. S. Obogayayuyeye obucheniye: putevoditel po praktiko-oriyentirovannomu, osnovannomu na potrebnostyax studentov obucheniyu / Dj. S. Renzulli, M. Djentri, S. M. Reys. - Vladivostok: VGUES, 2006-336 s.

TA'LIMNING INTERFAOL SHAKLLARI

Ziyayev Adhamjon Nisolmuxammatovich
Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti
E mail: adham_qdpi@mayl.Ru

Annotatsiya: Maqolada interfaol metodlar vositasida o'tiladigan darslarning samaradorligini ta'minlashda o'qituvchi bilishi lozim bo'lgan ta'limning interfaol shakllarining turlari, ularning mohiyati va qo'llanish jihatlari haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: interfaol metodlar, tafakkur, muloqot, metod, keys-stadi, aqliy hujum, debat, rolli o'yinlar, inssenirovka metodi.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ

Зияев Адхамжон Нисолмухамматович
доцент Кокандского государственного педагогического института
adham_qdpi@mayl.Ru

Аннотация: В статье описаны виды интерактивных форм обучения, их сущность и аспекты применения, которые должен знать учитель, чтобы обеспечить эффективность уроков, проводимых интерактивными методами.

Ключевые слова: интерактивные методы, мышление, коммуникация, метод, кейс-стади, мозговой штурм, дебаты, ролевая игра, стимуляционный метод.

INTERACTIVE FORMS OF LEARNING

Ziyayev Adhamjon Nisolmukhammatovich
Associate Professor of the Kokand State Pedagogical Institute
E mail: adham_qdpi@mayl.Ru

Annotation: The article describes the types of interactive forms of teaching, their essence and aspects of application that a teacher should know in order to ensure the effectiveness of lessons conducted by interactive methods.

Key words: interactive methods, thinking, communication, method, case-study, brainstorming, debate, role-playing, simulation method.

Kirish

Zamonaviy ta'limni tashkil etishning muhim zaruriy unsurlaridan biri interfaol metodlar vositasida darslar o'tish hisoblanadi. Mazkur maqolada ta'limning interfaol shakllari turlari va ularning mohiyati hamda qo'llashga qo'yiladigan talablarni tadqiq qilishga qaratilgan. 2022 yil 20 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Parlamentga Murojaatnoma yo'lladi va kirib kelayotgan yangi — 2023-yilni O'zbekistonda "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim" yili deb e'lon qilishni taklif etdi.[1]

Shavkat Mirziyoyev ta'lim sifatini oshirish – Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'li ekanligini aytdi.

Adabiyotlar tahlili

Ma'lumki, ta'lim sifati o'qitishning innovasion texnologiyalarini keng qo'llab dars mashg'ulotlarini tashkillashtirishga ko'p jihatdan bog'liq. "interfaol o'qitish" atamasini turlicha tushinish holatlari kuzatiladi. "Interfaol" tushunchasi ingliz tilidan "interact" so'zidan olingan bo'lib ("inter" – o'zaro, "act" – harakat qilmoq) – birgalikda harakat qilmoq ma'nosini anglatadi. SHunday qilib, interfaol so'zi birgalikda harakatlanmoq, birgalikda suhbatlashmoq, birgalikda dialogga kirishmoq, birgalikda kompyuter bilan muloqatda bo'lmoq, odamlar bilan birgalikda muloqotda bo'lmoq kabilarni anglatadi.

Hozirda ta'limning interfaol shakllarining ayrimlaridan foydalanib kelinmoqda:

- ishchanlik va rolly o'yinlar;
- psixologik va boshqa turdagi treninglar;
- guruhli disput, ilmiy munozara;
- debatlar;
- keys-metodlari;
- loyiha metodlari;
- aqliy hujum;
- diolog rejimidagi seminarlar (dialog-seminar);
- konkret, aniq holatlar tahlili;
- kichik guruhlarda ishlash metodi (talabalar (tinglovchi, o'quvchi) tadqiqot guruhlari natijalari);
- aylana stol metodi;
- institut (universitet), institutlararo video-, telekonferensiyalar;
- ilmiy forumlar tashkillashtirish;
- kompyuter o'yinlari (simulyasiya);
- kompyuter loyihalash va natijalar aniq tahlili;
- zamonaviy multimediyaviy vositalari prezentatsiyasi;
- interfaol ma'ruzalar;
- ma'ruza press-konferensiya;
- binar ma'ruza (o'qituvchi-talaba; talaba-talaba);
- oldindan rejalashtirilgan xatolar bilan ma'ruza;
- muammoli ma'ruza va b.[2]

Tadqiqotlar metodologiyasi

Ishchanlik o'yinlari – bu ta'lim metodi muammoni, vazifani real vaziyatlarda guruh bo'lib echishga qaratilgan. Ishchanlik o'yinlari kasbiy ta'limda ishtirokchilarning ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy, pedagogik, boshqaruv va boshqa muammolarni hal qilishlarida yangi samarali yo'llarini topish, qayta tiklash, yangilash metodi sanaladi.

Ishchanlik o'yinlarini boshlashdan oldin muammoli vaziyat to'g'risida tushuncha beriladi, har biri ishtirokchi guruhlariga bo'linadi, ularning vazifalari aniq belgilab beriladi hamda darsning asosiy maqsad vazifalari aniqlab olinadi. Ishchanlik o'yinlari ishtirokchilarining o'zaro aloqalari o'yin qoidalari bilan belgilab beriladi hamda o'yin olingan natijalar tahlili va umumlashtirish bilan yakunlanadi.

Ishchanlik o'yinlar orqali: ishtirokchilarning taktik va strategik tafakkuri, ishtirokchining imkoniyat va qobiliyatlarini, uning o'zini tuta bilishi, boshqarishini, uning faoliyat motivlarini tahlil qilishini bilib olib, unga ta'sir ko'rsatish mumkin bo'ladi.

Ishchanlik o'yinlari tashkillashtirish quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

- ishchi o'yinini tashkillashtirish bo'yicha o'qituvchining ko'rsatmasi (instruktaji) (mavzu, maqsad, mazmun, kutilayotgan natija, o'yinchilar jamoalarini shakllantirish, rollarni bo'lib berish);
- tinglovchilar tomonidan hujjatlarning (o'yin ssenariysi, qoidalari, bosqichma-bosqich vazifalari) o'rganilishi, kichik guruhlar ichida rollarning taqsimlanishi;
- o'yinning davom ettirilishi (holatning o'rganilishi, muhokama, qaror qabul qilish, uni shakllantirish);
- taklif qilingan (kichik guruh tomonidan) qaror himoyasi;
- o'yin g'oliblarini aniqlash;
- o'yin natijalarining tahlili va o'qituvchi tomonidan umumlashtirilishi.

Ishchanlik o'yinlaridan foydalanish talabalarning tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradi, muloqo madaniyatini oshiradi, muammoli vazitlar, ularni echishning turli variantlari topishga ko'maklashadi.

O'quv jarayonida ishchan o'yinlarining turli shakllaridan foydalaniladi.

Immitasion ishchan o'yinlari. Dars paytida biron bir korxona, tashkilot faoliyati ko'rsatib beriladi (immitasion shaklda). Huddi shuningdek, biron bir hodisa, insonlarning aniq bir faoliyati (ishchan muzokara, dastur muhokamasi va b.), joylardagi faoliyat immitasiyasi (maktab direktori kabineti, majlislari zali) va boshqalarni ko'rsatib berish mumkin. Immitasion o'yinlar ssenariysida hodisa mazmunidan tashqari uning strukturasi, imitasion jarayonlar va ob'ektlari ko'rsatib beriladi.

Rollar ijrosi (rolli o'qinlar). Bu o'yinlarda konkret shaxsning funktsiya va vazifalarining bajarilishi, uning harakatlari va o'zini tutish taktikalari ishlab chiqiladi, o'rgatiladi.

O'yinni tashkillashtirishdan oldin holatning p'esa-modeli ishlab chiqiladi, ta'lim oluvchilarga ularning qiziqishlariga qarab rollar taqsimlanadi; ishtirokchilar hamkorligida muammo echimi topiladi. Rolli o'yinlarda nizoli (konflikt) muhiti vujudga kelishi mumkin, rol taqsimotidan chetta qolganlar o'yinni nazoat qilib boradilar va yakunida arbitr, ekspert sifatida qatnashishlari mumkin, shu tariqa nizo muhitining oldi olinadi.

Ishchi teatri (inssenirovka metodi). Bunday darsda ma'lum bir holat va bunday holatda insonning o'zini tutishi (povedenie) o'ynaladi. Bunda talaba (o'quvchi) o'zi tanlagan obrazi ichiga kirib borishi, uning xatti-harakatlarini tushunib etishi, sharoitni to'g'ri baholashi hamda muammodan chiqib ketish yo'lini topishi kerak.

Inssenirovka metodining asosiy vazifasi talabaga (o'quvchi) muammoli vaziyatga tushib qolganda nimalarga e'tibor berish, holatga to'g'ri baho berish, boshqalarning imkoniyatlari, qiziqishlarini ham inobatga olgan holda buyruqbozlikka berilmasdan vaziyatdan chiqib ketishni o'rganadi.

Inssenirovka metodi uchun ssenariy yoziladi, unda aniq vaziyat, shaxs ning aniq majburiyatlari va vazifalari ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Loyihalash o'yini amaliy mashg'ulotlarda foydalaniladi va unda injenerlik, konstruktorlik, texnologik loyihalarning o'yin vaziyatlarida echimi topiladi.

Bu matod orqali talabalarning individual va hamkorlikdagi faoliyatlarining yuksak darajadagi kesishuvini ko'ramiz. Guruhda loyihani yaratish, bir tomondan, loyihalash jarayonlari texnologiyalarini bilishni, boshqa tomondan esa, kasbiy muammolarni echishda shaxslararo muloqot va munosabatlarga kirishishni taqozo qiladi.

O'yin loyihalash real loyihaga olib kelishi ham mumkin, agarda loyiha oldiga konkret muammo echimi qo'yilgan hamda bu jarayonda faoliyat yuritayotgan korxona, muassasa sharoitida amalga oshirilgan bo'lsa.

Didaktik-idrok qilish o'yinlari ishchanlik o'inlar toifasiga kirmaydi. Ularga faqat o'rganilayotgan material o'ziga xos matnda, gohida rol o'yin elementlarini kiritilishini taqozo qiladi. Bunday o'yinlar ilmiy, madaniy, ijtimoiy hodisarlardan nusxa ko'chirishda (bilimdonlar tanlovi, "Pole chudes", KVN va b.), modellar mazmunidan nusxa olishda (sayohat o'yinlari, aytaylik, marshrutni belgilab olishda) foydalanish mumkin.

Konkret vaziyatlar tahlili. Konkret vaziyat – bu hodisa bo'lib, uning mazmunida qarama-qarshilik bo'ladi yoki u atrof olam bilan qarama-qarshilikka kirishadi. Vaziyat o'zida ijobiy yoki negativ tajribani saqlashi mumkin. Barcha vaziyatlar oddiy, kritik va ekstremal shakllarda bo'ladi.

Keys metodi (inglizcha case – vaziyat, holat) – konkret vaziyatlarni tahlil qilish metodi bo'lib, unda faol muammoli vaziyatlar tahlili konkret vazifalar-vaziyatlar echimini (keys chimi) topishga o'rgatish orqali hal qilinadi.

Keys metodining asosiy maqsadi – ta'lim oluvchilarni vaziyatni tahlil qilishga, muammo echimini topishga takliflar kiritishga va eng to'g'rilarini tanlashga o'ratadi.

Keyslar amaliy (real hayotiy vaziyatlarni ifodalaydi), ta'limiy (ta'lim beruvchi) (sun'iy yaratilgan hayot sharoitini ifodalavchi) va tadqiqotchilik (modellash tirish metodi orqali tadqiqot faoliyatini mo'ljallash) kabilarga bo'linadi.

Konkret vaziyat metodi (metod case-study) faol imitasion ta'lim metodlari toifasiga kiradi.

Konkret vaziyatlarni tahlil qilishda ta'lim oluvchilarning guruhda komanda bo'lib ishlash ko'nikmasi rivojlanadi, ularning o'rganayotgan mavzu doirasida tipik muammolarni echish imkoniyatlari kengayadi.

Konkret vaziyatlarni o'rganishda talaba bu vaziyatni to'liq o'rganishi, sharoitini baholashi, muammo mavjudligi va uning mazmuni nimadalgini aniqlashi lozim. Ushbu muammoning echimini topishdagi o'zining roli va aniq harakat chizig'ini belgilab olishi zarur.

Aniq vaziyatlar metodini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

- tayyorlov bosqichi;
- tanishuv bosqichi;
- tahliliy bosqich;
- natija bosqichi.

Keys metodi ko'proq iqtisod va xorijiy biznesni o'rganishda qo'l keladi. Bu ushbu metoddan boshqa hollarda foydalanish mumkin emas degani emas, albatta.

Tahlil va natijalar

Hozirgi vaqtda ta'limning faol metodlari, shu jumladan keys metodi (case-study) uzluksiz ta'lim tizimining barcha tarmoqlari va bosqichlarida keng qo'llanilib kelmoqda.

Trening ([inglizcha](#), *training* dan *train* -o'qitish, tarbiyalash) – ta'limning faol metodi bo'lib, u tarbiyalanuvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish hamda ijtimoiy ustanovka berishga qaratilgan.

Trening – ta'limning interfaol shakli bo'lib, u ta'lim oluvchilarning shaxslararo kompetentligini rivojlantirish hamda kasbiy muloqot madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan.

Trening metodining ustunligi, ishtirokchilarni ta'lim jarayoniga faol jalb qila bilish imkoniyatining mavjudligidadir.

Treninglarni mezoniy yo'nalishlari, ta'sir etish ko'lamiga qarab, quyidagi turlarga bo'lish mumkin: malakaviy, psixoterapevtik, ijtimoiy-psixologik, biznes-trening.

Malakaviy trening ma'lum malakalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan. Biznes-trening, masalan, muzakoralar olib borish, o'zini prezentasiya qilish, texnika sotuvi ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Psixoterapevtik trening (qisqacha nomi psixoterapevtik guruh) kishilar ongini o'zgartirishga yo'naltirilgan. Bu guruhlar psixoterapiya yo'nalishlari – psixodramatik, gavda-harakatlar terapiyasi va boshqalarga – mutanosib.

Ijtimoiy-psixologik trening kishilar ongini o'zgartirish hamda malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Ijtimoiy-psixologik trening shaxslararo muloqotni ijtimoiy ustanovkalar va ko'nikmalarni o'zgartirishga yo'naltirilgan.

Bugungi kunda ushbu metoddan bolalar, ularning ota-onalari bilan, professional guruhlar bilan tashkilot va korxona rahbarlari bilan ishlashda faol foydalaniladi.

Ijtimoiy-psixologik treningning asosiy maqsadi – muloqot kompetentligini oshirishdir. Ushbu metoddan foydalanishda unga o'zgartirishlar kiritish mumkin, lekin uning asosiy maqsadi kishilar muloqati bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, ustanovkalarni rivojlantirish, kishilar persektiv qobiliyatlarini shakllantirish, shaxslarning munosabatlar tizimini rivojlantirishdan iborat bo'lishi kerak.

Xulosa.

O'quv faoliyati doirasida quyidagi o'quv vaziyatlaridan foydalanish tasiya etiladi:

- yangi o'quv dasturini (loyihasini) tayyorlashda;
- kichik guruhlarda hamkorlik faoliyatini boshlashda;
- bolalar e'tiborini bir masaladan ikkinchi masalaga ko'chirishda;
- dars yakuni va bolalar charchaganda;
- treninglar, seminarlar va boshqa o'quv tadbirlarini hamda bolalarning guruhdagi faoliyatini boshlashdan avval.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Parlamentga Murojaatnomasi. 20.12.2022.
2. Meliqo'zieva, X. Mamajonova, A.Ziyaev "Ta'limning interfaol metodlari vositasida dars o'tish bo'yicha o'qituvchilar uchun tavsiyalar" nomli o'quv uslubiy qo'llanma T-"Fan va texnologiya"2014.
3. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: TDPU. 2006.
4. Zagvyazinskiy V.I. Pedagogicheskie osnovy integratsii traditsionnykh i novyx metodov v razvivayushchem obuchenii: uchebnoe posobie / V. I. Zagvyazinskiy; Tyum. gos. un-t. - Tyumen : Izd-vo TyumGU : Kompaniya Mir, 2008.
5. Turakulova Feruza Aminovna Qualified practice and media education. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) Vol.10, Issue 12, Dec. (2022) 1693-1698
6. Aminovna, Feruza Turakulova. "Bolajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda "Ustoz-shogird" an'anasidan foydalanish tizimini takomillashtirish texnologiyasi." *Ижтимоий фанларда инновация онлайн илмий журналы* (2022): 191-194

TA'LIMDA INNOVATSION USLUBLARNI ISHLAB CHIQUISH HAMDA AMALIYOTGA JORIY ETISHNING NAZARIY ASOSLARI

Allayorova Sarvinoz Baxtiyorovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Pedagogika kafedrası o'qituvchisi,

e-mail: allayorovasarvinoz52@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim muassasalarini innovatsion jarayonlarga qo'shilishini taminlash hamda o'z o'zini rivojlantirish uchun maydon yaratish, mavjud innovatsion maydonda ko'rish va eng muhimi aniq yangiliklarni o'zlashtirish borasida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ta'lim, innovatsiya, pedagog, talaba, oliy ta'lim, ta'lim shakli, metod, texnologiya, ta'lim me'yorlari

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗРАБОТКИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ И ВНЕДРЕНИЯ НА ПРАКТИКУ

Аллаёрова Сарвиноз Бахтеровна

Чирчикский государственный педагогический университет, преподаватель кафедры

педагогике, e-mail: allayorovasarvinoz52@gmail.com

Аннотация: В данной статье говорится об обеспечении включенности образовательных учреждений в инновационные процессы и создании пространства для саморазвития, видя в существующем инновационном пространстве и, самое главное, осваивая конкретные инновации.

Ключевые слова: образование, инновации, педагог, студент, высшее образование, форма обучения, метод, технология, образовательные стандарты.

THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE METHODS IN EDUCATION AND IMPLEMENTATION IN PRACTICE

Allayorova Sarvinoz Bakhtiyorovna

Chirchik State Pedagogical University, Teacher of the Department of Pedagogy, e-mail:

allayorovasarvinoz52@gmail.com

Abstract: This article talks about ensuring the inclusion of educational institutions in innovative processes and creating a space for self-development, seeing in the existing innovative space and, most importantly, mastering specific innovations.

Key words: education, innovation, pedagogue, student, higher education, form of education, method, technology, educational standards

Kirish

Bugungi kunda jamiyatimizda bo'layotgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, madaniy sohalaridagi o'zgarishlarni kelajakda mamlakatimizning intellektual imkoniyatlarini belgilab beruvchi va uni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblangan ta'lim tizimiga ham bog'liq ekanligini hisobga olish kerak.

Shuningdek intellektual salohiyatning o'sishi, sifat darajasida rivojlantirish nafaqat ta'lim samaradorligining oshishiga, shu sohadagi tizim takomillashuviga o'z ta'sirini o'tkazibgina qolmasdan, mazkur ijtimoiy tizimning barcha sohalarini o'sishiga ham sezilarli darajada ta'sir

etadi. Shuning uchun ham bugungi kunda ta'limdagi strategik yo'nalishlardan biri ta'lim muassasalarining innovatsion faoliyati asosiy omil sifatida belgilab berilmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Ta'lim tizimini isloh qilishning zarurligini tushunib yetish, amaliyotda ta'lim muassasalarini innovatsion jarayonlarga qo'shilishini taqozo etib, o'zini yaratish imkoni, mavjud innovatsion maydonda ko'rish va eng muhimi aniq yangiliklarni o'zlashtirishdan iborat. Bu holat bugungi kunda o'ta dolzarbligi bilan muhimdir, chunki, ushbu innovatsion jarayon ta'lim muassasalarini yashash sharti (bevosita va ko'chma ma'noda ham), kelajak avlodlar va pedagoglar jamoasining aloqalarini ijtimoiy himoyalash sharti bo'lib ham xizmat qiladi. Hayot ta'lim muassasalari oldiga yangi, mumkin bo'lmagandek tuyulgan vazifalarni, ya'ni eskichasiga ishlab turib, aniq yangiliklarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etishni oldimizga maqsad qilib qo'ymoqda.

Barcha yangiliklarga o'ta ehtiyotkorlik bilan yondashadigan, o'tmish boyliklarga, tajribalarga e'tiqod ruhida tarbiyalangan, stabillikni yoqtiradigan keksa avlodni, shuningdek hech qanday o'zgarishlarni xoxlamaydigan pedagoglarni ham tushunish mumkin.

Bunday holatda "innovatsion jarayonlar orqasidan quvish" bugungi kunning hayotimizning ajralmas qismi ekanligini ham aytib o'tish lozim. Xohlaymizmi yoki yo'q bizning ta'lim muassasalari devorining orqasida bozor va bozor munosabatlari jarayoni ketayapti. Bu jarayon to'g'ridan-to'g'ri bizga tegishlidir, chunki ta'lim muassasalari o'rtasidagi raqobat tushunchasi ularni raqobat qobiliyati, ta'lim sifati, ijtimoiy buyurtmalar bularning hammasi turmushimizga kirib kelayapti.

Bu jarayon biz yashayotgan muhit, hayot tarzi ekanligini har doim xis etib turishimiz kerak. Bu jarayonga qarshi turish befoyda va havflidir. Biz tanlash imkoniyatiga ega emasmiz va ushbu tezkor jarayonda ishtirok etishga majburiy. Mazkur jarayonda eng muhimi aql bilan, foydali tarzda, o'z tashkilotimiz uchun ishtirok etishdan iborat. Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga qaraganda, o'zgarishlarga qobiliyat, bugungi kunda rivojlanishning hal qiluvchi omili, u yoki bu ta'lim muassasalarining raqobat qobiliyatini ta'minlovchi asosiy omil deb hisoblaydilar.

Bugungi kunda maktab va oliy ta'lim tizimidagi an'anaviy va ommaviy ko'rinishdagi ta'lim va tarbiya jarayonlari o'rniga ta'lim muassasalari rivojlanishida o'ziga xos yangilik bo'lib innovatsion jarayonlar kirib kelmoqda. Innovatsiya (in-"lik", novus-"yangi") yangilik kiritish, yangilik degan ma'noni anglatadi.

"Innovatsion ta'lim" deganda odatda o'quv jarayoniga yangi (foydali) elementlar olib kirish tushuniladi. Shuning uchun ta'lim tizimida innovatsiya o'zgartirish bilan bevosita bog'liq.

Bunday o'zgartirishlar ta'lim tizimining:

- maqsadiga, mazmuniga, metod, texnologiyasiga, tashkil etish shakli va boshqaruv tizimiga;

- pedagogik faoliyatdagi o'ziga xoslik va o'quv-bilish jarayonini tashkil etishga;

- ta'lim darajalarini nazorat qilish va baholash tizimiga;

- o'quv-metodik ta'minotiga;

- tarbiyaviy ishlar tizimiga;

- o'quv reja va o'quv dasturlariga;

- o'quvchi va o'qituvchi faoliyatiga bog'liq.

Yangilik aniq tarixiy xarakterga ega, ya'ni o'z vaqtdan oldin paydo bo'lishi mumkin, o'z vaqtida me'yor bo'lishi yoki eskirishi ham mumkin.

Mamlakatimizda rivojlanib borayotgan innovatsion siyosat ta'lim oldiga muhim va mas'uliyatli vazifalarni qo'yimoqda. 2006 yil iyul oyida Sankt-Peterburg shahrida "Sakkizlik guruhi" tomonidan Sammitda qabul qilingan "XXI asrda innovatsion jamiyat uchun ta'lim" to'g'risidagi hujjat g'oyalarini yiriklashtirishni hisobga olishni va muammoning yechimini talab etadi.

Hozirgi milliy loyihalar saytida "innovatsion ta'lim" iborasi paydo bo'lmoqda va unda aytilishicha innovatsion ta'lim o'qitishni yangi bilimlarni yaratish jarayonida amalga oshirishni taqozo etmoqda. Bu esa bugungi kunda mavjud "Innovatsion ta'lim texnologiyalari" tushunchasi bilan yangi "innovatsion ta'lim" tushunchalarini bir-biridan ajratishni talab etmoqda.

Ta'lim sohasi-mamlakatimizda birinchilardan bo'lib faol innovatsion harakatni boshladi. Ma'lum bosqichda XX asr oxirlarida bunday harakatlar yo'lga qo'yilgan edi. Masalan, A.G.Rivin va V.K.Dyachenko tomonidan o'qitishni jamoaviy o'qitish, D.B.Elkonin, V.V.Davidov, L.V.Zankovlar tomonidan ilgari surilgan rivojlantiruvchi innovatsion ta'lim to'g'risidagi qarashlar o'z vaqtida ma'lum ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga boshqa innovatsion ta'lim texnologiyalari: dialektik o'qitish usullari (A.I.Goncharuk, V.L.Zarina), o'qitishning individual yo'nalishli usuli (A.A.Yarulov), "Ekologiya va dialektika" (L.V.Tarasov), evristik o'qitish (A.V.Xutorskoy) dialog madaniyati (V.S.Bibler, S.Yu.Kurganov), loyihali o'z-o'zini refleksiya (G.P.Shedrovitskaya) va b.q.larni keltirish mumkin.

Yuqoridagi keltirilgan texnologiyalar o'qitishda o'zlashtirishni yuqori ko'tarish, o'quv jarayonida qiziqtirishni, o'quv materialini tushunishni yaxshilashni, funksional savodxonlikni shakllantirishni, loyihali savodxonlikni, nazariy tafakkurni, ekologik va iqtisodiy tafakkurni, kommunikativlikni, ijtimoiy faollikni, fuqarolik ongini, o'z-o'zini anglash va boshqa vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan edi.

Hozirda boshqa faoliyat sohalari, jumladan, ishlab chiqarish rivojlanishining innovatsion yo'lga o'tgach, ta'lim sohasi ularga faqat yetakchilarni tayyorlash funksiyasini bajaradi. Lekin aslida esa boshqacha ko'rinish ko'zga tashlanadi. Ilgari jamiyat uchun uncha ko'p bo'lmagan va mustaqil shakllangan innovatorlar yetarli edi. Yuqorida sanab o'tilgan ta'lim texnologiyalari uchun innovatorlar faqat pedagoglar edi va ularning innovatsiyalari o'quvchilarda zaruriy sifatlarni shakllanishiga yo'naltirilgan bo'lib, innovatsion tafakkur va qobiliyatni innovatsion faoliyatiga yo'naltirishga e'tibor qaratilmagan. Bildirilgan fikrlar "innovatsion ta'lim texnologiyalari" va "innovatsion ta'lim" tushunchalarini quyidagi tarzda ajratib, alohida qarab chiqishni talab etadi:

- innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturlari ;
- bu barcha ta'lim texnologiyalari, yaratuvchi va ularni rivojlantiruvchi pedagog innovatsion faoliyatining natijasi hisoblanadi.

Innovatsion ta'lim-bu shunday innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturlariki, unda pedagog innovatsion faoliyati natijasi bo'lib, o'qitilayotganlar innovatsion g'oyalarini yaratuvchisi (generatsiya) hisoblanadi. Bu o'rinda masalaning dolzarbligi mavjud "mono"innovatsion ta'lim texnologiyalarini "bi"-innovatsion xolatigacha rivojlantirishdan iborat. Bular bir qator chet el o'quvchilari misolida ular tomonidan yaratilgan tajribalar, ixtirolar misolida o'z amaliy isboti bilan tasdiqlangan. Bu o'rinda zamonaviy fan yutuqlari asosida kuchli, talantli tafakkur orqali amalga oshirilishini, ya'ni ixtiroli masalalarni hal etish nazariyasi IMEN yo'li bilan hal etish mumkinligi isbotlangan.

Bir qator rivojlangan mamlakatlar ilmiy laboratoriyalarida (IMEN) IMEN pedagogikaga “bilimlarni ixtiro qilish” deb nomlangan yangi metod yaratildi. IMEN ning integratsiya asoslari eng ko‘p tarqalgan barcha innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan birgalikda ishlab chiqildi. Buning qo‘shimcha samarasi – turli pedagogik texnologiyalarni amaliy dialektika tilida yozib chiqish imkonini beradi. Dunyodagi global o‘zgarishlar jarayoni, mamlakatimizdagi iqtisodiy va ijtimoiy– madaniy sohalaridagi o‘zgarishlar, ta’lim tizimida tayyorlanayotgan mutaxassislariga jiddiy e’tibor qaratishni taqozo etadi.

An’anaviy pedagogik ta’lim mazmuni va tashkil etishi jihatidan aniq o‘quv fani bo‘yicha mutaxassis o‘qituvchilarni tayyorlashga qaratilgan. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlikdagi an’anaviy tizimda, faoliyatli yondashuv asosida o‘quv-tarbiyaviy jarayon yotadi va bu jarayonda ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatlar sub’ekt-ob’ekt tarzida yo‘lga qo‘yilgan. Bu yerda sub’ekt-o‘qituvchi ma’lum chegaralangan sharoitda bo‘lib, uning faoliyatini o‘quv reja va o‘quv dasturi boshqaradi hamda munosabatlar qat’iy belgilab qo‘yilgan. Ob’ekt-talaba ma’lum darajadagi bilim hajmi bilan chegaralangan.

An’anaviy ta’lim mazmun jihatidan o‘zaro bog‘liq avtonom faoliyat bilan belgilangan: o‘qituvchini o‘qitish faoliyati va talabani o‘quv bilish faoliyati; o‘qiyotgan talaba o‘qituvchi rejasining ijrochisi va boshqaruv ob’ekti bo‘lib faoliyat ko‘rsatadi. An’anaviylikdagi o‘quv jarayonida o‘zaro faoliyat taqlid qilish, imitatsiya, namuna bo‘yicha faoliyat ko‘rsatish, ijtimoiy va shaxslararo o‘zaro ta’sirning bir xildaligi, tashqi nazorat va natijani baholash, bularning barchasi bilish motivlarini qisqartirish, bilish motivlarini kengayishiga imkon bermaydi.

1990-2000 yillar davomida nazariya va amaliyotda pedagogik ta’limga yangicha yondashuvlar ishlab chiqildi. Amaliy jarayonlar “yuqoridan” va “quyidan” boshlandi. “Yuqoridan” harakat oliy ta’limga yangi o‘quv rejalarini joriy qilinishi bilan boshlanadi. Yangi o‘quv rejalariga ko‘ra oliy ta’lim o‘quv fanlarini kurslar bo‘yicha mustaqil o‘tish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bunday “demokratik erkinlik” kafedralar va fakultetlar tomonidan o‘zgacha ijodkorlik bilan qabul qilindi va bu “quyidan” bo‘layotgan o‘zgarishlar ko‘plab “pedagog-novator”lar harakatini yuzaga keltirdi. Innovatsion harakatlarni bir nechta jumladan, tashkiliy, mazmunli, metodik ko‘rsatkichlari yuzaga keldi va amaliyotga joriy qilindi. Ushbu xolatlar ko‘plab pedagogika va psixologiya kefedralar yoi‘ilishlarining asosiy masalasi sifatida muhokamaga qo‘yildi hamda davlat o‘quv rejasi, dasturlari asosida har bir oliy o‘quv yurti o‘zlarining ishchi o‘quv reja va ishchi o‘quv dasturlarini ishlab chiqishga kirishildi.

Bu esa joylarda har bir fan o‘qitilishining innovatsion texnologiyalarini joriy etish va qo‘llash uchun imkoniyatlarni berdi.

Innovatsion faoliyatning muhim komponentlari hozirgi davr ta’lim taraqqiyoti yangi yo‘nalish – innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. ‘Innovatsion pedagogika’ termini va unga xos bo‘lgan tadqiqotlar G‘arbiy Yevropa va AQShda 60-yillarda paydo bo‘ldi. Yangilik kiritishning sotsial-psixologik aspekti amerikalik innovatik E.Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifa(tip)lari tasnifini, uning yangilikka bo‘lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etadi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) - yangilik kiritish, yangilikdir. A.I.Prigojin innovatsiya deganda muayyan ijtimoiy birlikka - tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg‘un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o‘zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir. Tadqiqotchilar innovatsion jarayonlar tarkibiy qismlarini o‘rganishning ikki yondashuvini

ajratadilar: yangilikning individual mikrosathi va alohida-alohida kiritilgan yangiliklarni o'zaro ta'siri mikrosathi.

Tadqiqot metodologiyasi

Birinchi yondashuvda hayotga joriy etilgan qandaydir yangi g'oya yoritiladi.

Ikkinchi yondashuvda alohida-alohida kiritilgan yangiliklarning o'zaro ta'siri, ularning birligi, raqobati va oqibat natijada birining o'rnini ikkinchisi egallashdir. Olimlar innovatsion jarayon mikrotuzilmasini tahlil qilishda hayotning davriyligi konsepsiyasini farqlaydilar. Bu konsepsiya yangilik kiritishga nisbatan o'lchanadigan jarayon ekanligidan kelib chiqadi. Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsiya jarayoni sxemasi beriladi. U quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1. Yangi o'oya tug'ilishi yoki yangilik konsepsiyasini paydo qilish bosqichi, u kashfiyot bosqichi deb ham yuritiladi.

2. Ixtiro qilish, ya'ni yangilik yaratish bosqichi.

3. Yaratilgan yangilikni amalda qo'llay bilish bosqichi.

4. Yangilikni yoyish, uni keng tadbiq etish bosqichi.

5. Muayyan sohada yangilikning hukmronlik qilish bosqichi. Bu bosqichda yangilik o'zining yangiligini yo'qotadi, uning samara beradigan muqobili paydo bo'ladi.

6. Yangi muqobillik asosida, almashtirish orqali yangilikning qo'llanish doirasini qisqartirish bosqichi. Yangilik kiritishning tizimli konsepsiyasi mualliflari innovatsion jarayonlarning ikki muhim shaklini farqlaydilar. Birinchi shaklga yangilik kiritishni oddiy ishlab chiqish kiritiladi. Bu ilk bor mahsulot o'zlashtirgan tashkilotlarga taalluqlidir. Ikkinchi shaklga yangilikni keng ko'lamda ishlab chiqish taalluqlidir. Yangilik kiritish ham ichki mantiq, ham vaqtga nisbatan qonuniy rivojlangan va uning atrof-muhitga o'zaro ta'sirini ifodalaydigan dinamik tizimdir.

Pedagogik innovatsiyada 'yangi' tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va sub'ektiv yangilikka qiziqish uyg'otadi. Xususiy yangilik joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko'zda tutadi. Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma'lum unsurlarning yig'indisi shartli yangilik hisoblanadi. Mahalliy yangilik konkret ob'ektda yangilikning foydalanishi bilan belgilanadi. Sub'ektiv yangilik ma'lum ob'ekt uchun ob'ektning o'zi yangi bo'lishi bilan belgilanadi. Ilmiy yo'nalishlarda yangilik va innovatsiya tushunchalari farqlanadi. Yangilik - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar. Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iboratdir.

Pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonunining mohiyati shundaki, unda yangilik yangi sharoitlarda qayta tiklanadi.

Tahlillar va natijalar

Pedagogik innovatsiya tadqiqotchilari innovatsiya jarayonining ikki tipini farqlaydilar:

1. Innovatsiyaning birinchi tipi stixiyali o'tadi, ya'ni innovatsion jarayonda unga bo'lgan ehtiyoj hisobga olinmaydi, uni amalga oshirishning barcha shart sharoitlari tizimi, usullari va yo'llariga ongli munosabat bo'lmaydi.

2. Innovatsiyaning ikkinchi tipi ongli, maqsadga muvofiq, ilmiy asoslangan faoliyat mahsulidir.

Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida o'qituvchi innovatsiya faoliyatiga bo'lgan zaruriyat quyidagilar bilan o'lchanadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasining tubdan yangilashni talab qiladi. Bunday sharoitda o'qituvchining innovatsiya faoliyati pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat bo'ladi;

- ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish doimo o'qitishning yangi tashkiliy shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;

- pedagogik yangilikni o'zlashtirish va uni tatbiq etishga nisbatan o'qituvchining munosabati harakteri o'zgarishi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samardorligini belgilovchi muayyan me'yorlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me'yorlarga yangilik, maqbullik (optimalnost), yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari kiradi.

Yangilik pedagogik yangilik me'yori sifatida o'zida taklif qilinadigan yangini, yangilik darajasi mohiyatini aks ettiradi. Pedagog olimlar yangilikning qo'llanish mashhurligi darajasi va sohasiga ko'ra farqlanadigan mutlaq, chegaralangan mutlaq, shartli, sub'ektiv darajalarini farqlaydilar.

Maqbullik me'yori o'qituvchi va talabaning natijaga erishish uchun sarflangan kuch va vositalarini bildiradi. Natijalilik, pedagogik yangilik o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy tajribalar mulki bo'lib qolishi lozim. Pedagogik yangilik dastlab ayrim o'qituvchilarning faoliyatiga olib kiriladi. Keyingi bosqichda - sinalgandan va ob'ektiv baho olgandan so'ng pedagogik yangilik ommaviy tatbiq etishga tavsiya etiladi. V.A.Slastenin o'tkazgan tadqiqotlar o'qituvchining innovatsion faoliyatga kasbiy tayyorgarligini aniqlash imkoniyatlarini beradi. Ular quyidagi tavsiflardan iborat:

- mo'ljallangan yangilikni yalpi va uning alohida bosqichlari muvaffaqiyatini bashorat qilish;

- kelgusida qayta ishlash maqsadida yangilikning o'zidagi va uni tatbiq qilishdagi kamchiliklarni aniqlash;

- yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorlarini tanlab olish, ularning eng ahamiyatli va pishqlik darajasini aniqlash;

- yangilikni tatbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish;

- yangilikni tatbiq etadigan tashkilotning innovatsiya qobiliyatiga baho berish.

O'qituvchining innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi. Innovatsion faoliyatning samaradorligi pedagog shaxsiyati bilan belgilanadi. O'qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi lozim:

- yangilikni idrok qilishga innovatsion shaylikni shakllantirish;

- yangicha harakat qila olishga o'rgatish. Oliy maktab o'qituvchisining innovatsion faoliyati oliy maktab pedagogikasining bosh muammolaridan biridir.

Ta'lim tizimida innovatsion uslublarni ishlab chiqishning zaruriyati Hozirgi sharoitda innovatsion faollik oliy ta'limning ham mazmun hamda tashkiliy tuzilmaviy jihatdan qayta ishlab chiqish bilan bevosita bog'liq. Bu jarayonlarning asosi bo'lib, oxirgi uch, o'n yillikda pedagogik ta'lim nazariyasini tezkor ishlab chiqilishi bo'ldi.

Pedagogik ta'lim rivojlanishining zamonaviy innovatsion yo'nalishlarini ichida xususiy innovatsion nazariyani shaxsiy (xususiy) yo'nalishli ta'lim sohasidagi ishlanmalarni, ta'limni

tashkiliy-tuzilmaviy modelini, ta'limni ko'p darajali tizimini rivojlantirishni ajratib ko'rsatish mumkin.

Hayotiy kelajakni amalga oshirish uchun inson ongli tarzda qayta o'z-o'zini faoliyatini yo'lga qo'yadi va buning uchun ta'lim jarayoni imkoniyatlaridan foydalanadi. Ayniqsa, bu jarayon talaba yoshi davri, yoshlik davri ayni ushbu jarayonni yo'lga qo'yish uchun muhim bosqich davri hisoblanadi. Agar oliy o'quv yurti "o'qish joyi va vaqti emas, balki yigit va qizlarni katta bo'lish maydoni" (D.B.Elkonin) deb qaralsa, u holda ushbu oliy o'quv yurtidagi pedagogik jarayon uni amalga oshirish orqali ta'lim olayotgan talabaning o'z-o'zini rivojlantirishini faollashtiruvchi, hech bir narsa bilan qiyoslab bo'lmaydigan pedagogik jarayonni ijodiy-o'zini qayta qurish sub'ekti ham talaba, ham pedagog uchun imkoniyatlar hisoblanadi.

Xulosalar

O'qituvchi faoliyati ham o'zgaradi: "usta" ishlari orqali bilimlarini pedagogik texnologiya asosida yetkazishdan, talabalarda pedagogik qobiliyatni shakllantirish maqsadida birgalikdagi faoliyatni tashkil etuvchi "maslahatchi" pozitsiyada talabalar bilan birgalikda uning kelajak kasbiy faoliyatini loyihalovchiga aylanadi. Shunga ko'ra integrativ ta'lim texnologiyalarini yo'lga qo'yish dolzarb bo'lib qoladi.

Bundan tashqari oliy ta'limda har bir fanlarni o'qitish sohasida pedagogika va psixologiya fanlari bloki tezkor texnologik izlanishlarni amalga oshirish bilan shug'ullanishlari kerak. Pedagogik ta'lim amalga oshirishining tashkiliy-tuzilmaviy modeli haqida alohida to'xtalish kerakligi e'tiborga loyiq. Bular: kichik darajadagi, ko'p bosqichli va ko'p darajadagi modellarga qaratilishidan iborat. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan har bir model mustaqil yaxlit ta'lim sifatida qaralib, ular o'zlarining jilg'alariga ega bo'lib, aniq ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy holatlar bilan bevosita bog'liq.

Umuman olganda oliy ta'lim tizimida individual-ijodiy va jamoaviy-ijodiy faoliyat sohasida bugungi kunga kelib sezilarli tajribalar to'planganligi hamda o'quv pedagogik jarayoni ishtirokchilari o'rtasida sub'ekt-sub'ekt munosabatlari rivojlanishida o'zgarishlar sodir bo'layotganini kuzatish mumkin. Ushbu tizim orqali talabalarni mustaqil vazifa bajarish ishtiyoqi ortib, reyting tizimida ularning faol ishtiroki ta'minlansa, ikkinchi tomondan pedagoglar tomonidan talabalar faoliyatini boshqarishda metodik madaniyat darajasi o'sib borishi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Boshlang'ich ta'lim sohasidagi innovatsion jarayonlar" o'quv-uslubiy majmua. Namangan 2021
2. Innovatsion ta'lim texnologiyalari Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. – T.: "Sano standart" nashriyoti 2015
3. ISMOILOV O.A., NAZAROV SH.Q. TA'LIM MUASSASALARIDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR TOSHKENT – 2012
4. A.Taniyev. "Innovatsion iqtisodiyot". Darsik. – Samarqand: SamDU nashri, 2020 y
5. Байбаева, М. Х., Химматалиев, Д. О., & Маликов, Э. (2015). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ. ББК 74.200 П 76, 51.
6. Zokirova, D. N. M., Qurbonova, F. Q., & Nishonov, M. M. O. G. L. (2022). NAZARIY ELEKTROTEXNIKA FANI DARS MASHG'ULOTLARIDA INNOVATSION TARBIYA BERISHNING INTERFAOL USULLARIDAN FOYDALANISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 371-377.

7. Нажмиддинова, Ё., Абдуллаева, Н., & Давронова, М. Prospects adaptation of graduates professional colleges in manufacturing plants Najmiddinova Yo., Abdullaeva N. 2, Davronova M. 3 (Republic of Uzbekistan) Перспективы адаптации выпускников профессиональных колледжей на производственных предприятиях.
8. Химматалиев, Д. О. (2017). Сущности понятия интеграции, педагогической интеграции при подготовке к профессиональной деятельности будущих учителей профессионального образования. *НАУКА–ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ*, 204.
9. Zokirova, D. N. (2021). Goals And Objectives Of Organizing Independent Work Of Students. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(01), 179-182.
10. Химматалиев, Д. О. (2019). ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ. In *Непрерывное образование: теория и практика реализации* (pp. 320-323).
11. Химматалиев, Д. О. Tashkent city, Uzbekistan d. ximmataliev@ mail. ru ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ FEATURES OF THE APPLICATION OF MODERN INNOVATIVE.
12. Нажмиддинова, Ё. Р., & Дадамирзаев, М. Г. (2018). Инновационная деятельность в системе профессионального образования. *Экономика и социум*, (6), 784-788.

CHIZMACHILIK FANINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH

Mamatov Dilshod Xasanovich,

Farg'ona viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi "Amaliy fanlar va maktabdan tashqari ta'lim metodikasi" kafedrasida katta o'qituvchisi,
e-mail: dilshodmamatov67@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari va uning ahamiyati batafsil yoritilgan. Shuningdek, unda chizmachilik darslarida ayrim interfaol metodlardan foydalanish yo'llari aniq misollar orqali bayon qilingan.

Kalit so'zlar: frontal qirqim, gorizontal qirqim, grafik organayzer, interfaol metod, metod, murakkab qirqim, oddiy qirqim, o'qituvchi, o'quvchi, profil qirqim, qirqim.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ЧЕРЧЕНИЯ

Маматов Дильшод Хасанович,

Старший преподаватель кафедры «Методики прикладных наук и внешкольного образования» национального центра обучения педагогов новым методикам Ферганской области e-mail: dilshodmamatov67@gmail.com

Аннотация: В статье подробно описаны возможности использования интерактивных методов и их значение в преподавании черчения в общеобразовательной школе. Также описаны способы использования некоторых интерактивных методов на уроках черчения на конкретных примерах.

Ключевые слова: фронтальный разрез, горизонтальный разрез, графический органайзер, интерактивный метод, метод, сложный разрез, простой разрез, учитель, ученик, профильный разрез, разрез.

APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING DRAWING

Mamatov Dilshod Khasanovich,

Senior teacher of the department of methods of applied sciences and out-of-school education of the National center for training pedagogues for new methods of the Ferghana Region,
e-mail: dilshodmamatov67@gmail.com

Annotation: The article describes in detail the possibilities of using interactive methods and their importance in teaching drawing in a secondary school. It also describes how to use some interactive methods in drawing lessons with specific examples.

Keywords: frontal section, horizontal section, graphic organizer, interactive method, method, complex section, simple section, teacher, student, profile section, section.

Kirish

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, umumta'lim fanlarini o'qitishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar hamda ilm-fan va zamonaviy

axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalash ustivor vazifa sifatida belgilangan [1].

Bu o'z navbatida fan o'qituvchilarining kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borishlari lozimligini taqozo etadi. Chunki ta'lim sifati ko'p jihatdan umumiy o'rta ta'lim maktablarida darslarning tashkil etilish shart-sharoitlariga va ularda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarga bog'liqdir.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajriba asoslarini Respublikamiz ta'lim tizimiga joriy etish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatib kelinganligi ma'lum. Bunday usul o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ishlash, ijodiy izlanish, tashabbus ko'rsatish qobiliyatlarini rivojlantirishga katta imkon bermasligi aniq [3].

Lekin bu an'anaviy ta'lim metodidan butunlay voz kechish kerakligini bildirmaydi. Chunki ayrim dars turlari uchun noan'anaviy ta'lim metodlarini qo'llash yaxshi samara bermasligi mumkin. Barcha metodlar an'anaviy yoki noan'anaviy bo'lishidan qat'iy nazar o'quv materialining didaktik vazifasi, shart-sharoitlar va vaqtni e'tiborga olgan holda tanlanadi. Agar darsning maqsadi ma'lum darajada murakkab mazmunga ega material bo'yicha yangi bilimlarni berishdan iborat bo'lsa, noan'anaviy metodlarni qo'llash yaxshi natija bermaydi, bunda darsni an'anaviy tarzda olib borgan ma'qulroq. Chunki no'anaviy o'qitish metodlarining maqsadi egallanayotgan bilimlarni o'quvchilar tomonidan o'zlari qidirib topishlari, mustaqil o'rganib, ularni tahlil qilishlari va to'g'ri xulosalar chiqarishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Interfaol metodlar mazmuni va ularni qo'llash masalasida MDH va xorij davlatlarida V.Bespalko, S.Muxina, A.Solovyova, D.Garrison, O.Balashov, T.Anderson, W.Archer, J.Dewey, o'zbek olimlaridan J.Yo'ldoshev, O.Tolipov, U.Inoyatov, R.Safarova, D.Fayzullayeva, N.Saydaxmedov, N.Muslimov, D.Sayfurov, A.To'rayev, M.Usmonboyeva, U.Nishonaliyev, N.Azixxodjayevalar o'zlarining muhim tadqiqotlarini olib borishgan.

Asosiy qism

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni amalga oshirish chizmachilik o'qituvchilaridan kasbiy kompetentlik va pedagogik mahoratni talab etadi. O'qituvchi har bir o'quv mashg'ulotiga tayyorlanish jarayonida bu mashg'ulotni oldindan loyihalashtiradi va rejalashtiradi hamda kerakli interfaol metodlarni tanlaydi. Chunki chizmachilik fanini o'qitishda har bir darsda interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Interfaol metodlar o'zaro harakat, o'quvchilarning faolligi, guruh tajribasiga tayanish, qayta bog'lanish prinsiplariga asoslanib, ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

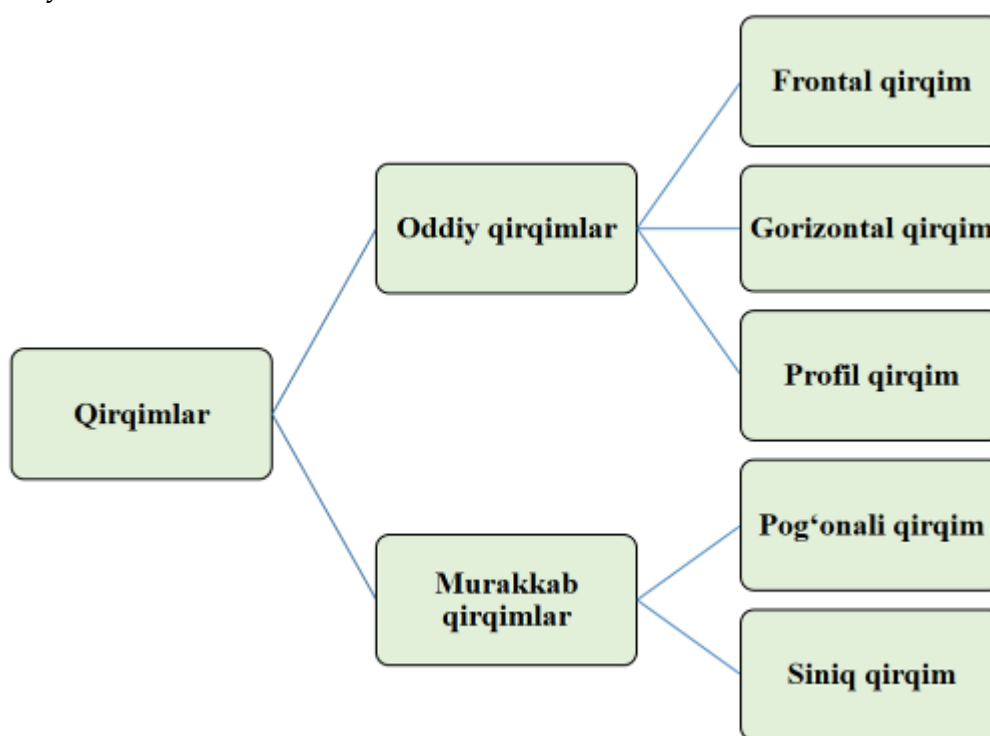
O'qituvchi tomonidan o'quvchilarga interfaol metodning mohiyati, afzalliklari haqida yetarlicha ma'lumot berilishi ular tomonidan hal etiladigan muammo mohiyatining to'la tushunilishini ta'minlash va kutilgan natijaga erishishga yordam beradi.

Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik fanini o'qitishda ayrim interfaol metodlardan foydalanish yo'llari haqida so'z yuritamiz.

Masalan, “Klaster” grafik organayzerini oladigan bo’lsak, klasterlar ilgari surilgan g’oyalarni umumlashtirish, ular o’rtasidagi aloqalarni topish, yangi g’oyalarni vujudga keltirish imkoniyatini yaratadi. Bu metodni o’quvchilar bilan yakka tartibda, guruh asosida tashkil etiladigan mashg’ulotlarda qo’llash mumkin. “Klaster”dan ma’ruza va amaliy o’quv mashg’ulotlarining motivatsiya, tahlil va fikrlash bosqichlarida foydalanish mumkin, chunonchi motivatsiya qismida o’quvchi mavzu haqida nimalarni bilishini, fikrlash bosqichida qanday yangi bilimlarni egallagani, ular qanday o’zlashtirilganligi, o’quvchining voqea yoki predmet haqidagi bilimlarini qay darajada kengayganligini aniqlash hamda olingan bilimlarni bir tizimga keltirish, umumlashtirish maqsadida foydalaniladi.

“Klaster” metodi o’quvchini mavzuga taalluqli tushuncha va aniq fikrlarni erkin va ochiq uzviy bog’langan ketma-ketlikda tarmoqlashga o’rgatadi.

Masalan 9-sinf chizmachilik kursida o’tiladigan “Qirqim turlari” mavzusiga oid quyidagi “Klaster”ni tavsiya etish mumkin:

Yuqorida ko’rib chiqilgan ma’lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va taqqoslash usuli o’quvchilarni yangi mavzuni puxta o’zlashtirishga, mavzu yuzasidan mustaqil fikr yuritishga undaydi.

Muammoni aniqlash, uni hal etish, tahlil qilish va rejalashtirish usul va vositalari o’quvchilarni amaliyotda uchraydigan muammolarni ko’ra olishga, ularning sababini aniqlashga va hal qilishga o’rgatadi.

Muammoning dastlabki sabablarini aniqlash bo’yicha fikrlar zanjirini tuzishda “Nima uchun?” sxemasidan foydalanish mumkin. Bu grafik organayzer tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlashni rivojlantiradi va faollashtiradi.

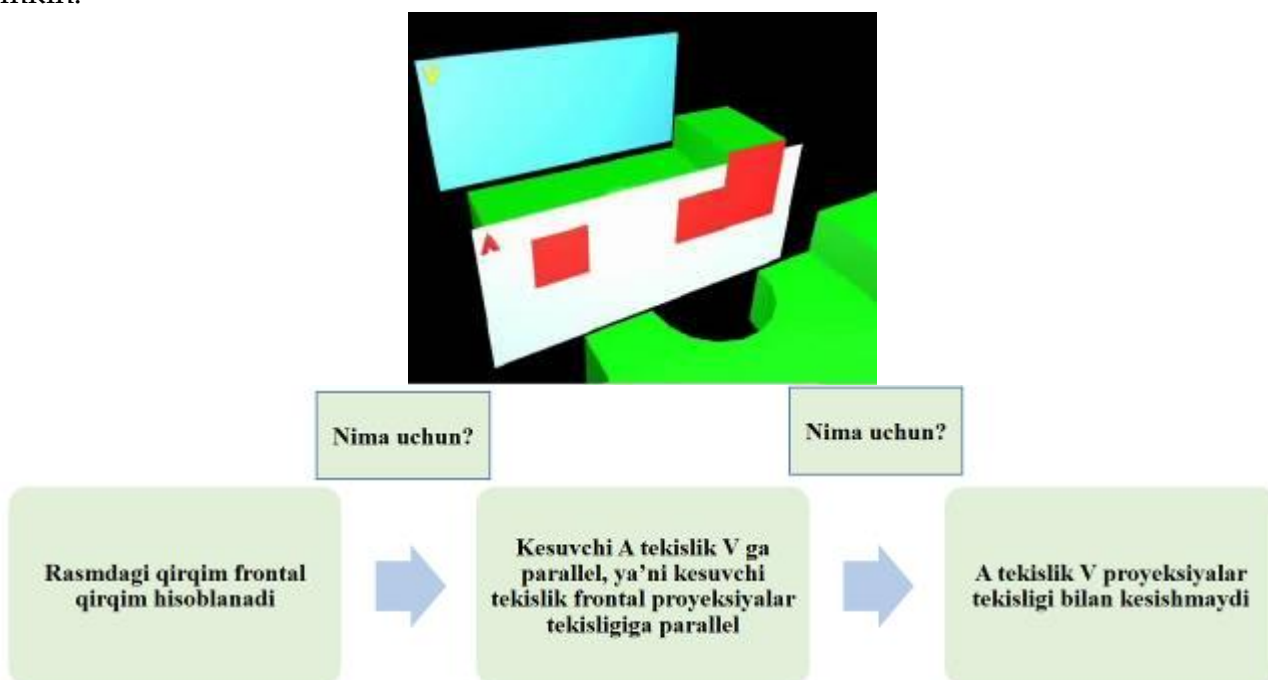
“Nima uchun?” chizmasi muammoni shakllantirishdan boshlanadi. “Nima uchun?” savoli bilan ko’rsatkich chiziladi va undan keyin o’quvchi miyasiga kelgan javobni yozadi. Ushbu jarayon berkitilgan sabab aniqlanguncha davom etadi.

Bu grafik organayzer turli muammoli masala va vaziyatlar yechimini to’g’ri topishga o’rgatadi, o’quvchilarda muammo mohiyatini aniqlash bo’yicha ko’nikma va malakalarini

rivojlantiradi. Bu organayzer yordamida o'quvchilar muammoli vaziyatlarni kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qiladilar, ularning oqibatlarini o'rganadilar [2].

Grafik organayzerni tuzish kichik guruhlarda amalga oshirilsa, yaxshi samara beradi. O'quvchilar A4 formatidagi qog'ozda berilgan muammoni kelib chiqish sabablarini "Nima uchun?" savoli orqali har tomonlama tahlil qiladilar. Har bir kichik guruhga bir xil muammo berilishi ham mumkin. Bu holda kichik guruhlarda izlab topilgan sabablar oxirida jamoada muhokama qilinadi, har xil g'oyalar o'rganiladi. Bu organayzerni tuzish ko'p vaqt talab etganligi uchun amaliy mashg'ulotlarda amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Masalan, quyidagi rasmda tasvirlangan qirqimning qanday qirqim ekanligini aniqlash tengligi muammosiga keladigan bo'lsak, bu grafik organayzerni quyidagicha tasvirlashimiz mumkin:

Shunday qilib, 9-sinf chizmachilik kursidan "Qirqim turlari" mavzusi misolida umumiy o'rta ta'lim maktablarida chizmachilik fanini o'qitishda interfaol metodlarni qo'llash imkoniyatlarini ko'rib chiqdik.

Xulosa

Mashg'ulot jarayonida shu kabi interfaol metodlardan foydalanish orqali muammoli vaziyatni hal etish bilan birga o'quvchilarni kelgusi hayotga tayyorlash va ularga o'z bilim va ko'nikmalaridan amaliyotda foydalanishni o'rganish uchun imkoniyat yaratgan bo'lamiz.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, chizmachilik fani bo'yicha tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida interfaol metodlardan to'g'ri va o'rinli foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, o'quvchini fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi va mustaqil izlanishga undaydi. **Chunki bu metodlar** o'quvchilarni olayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishga, hatto xulosalarni ham o'zi keltirib chiqarishga o'rgatadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son.
2. Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O'quv-uslubiy qo'llanma. Innovatsion ta'lim texnologiyalari seriyasi. – T.: "Iqtisodiyot", 2011. – 206 b.
3. Ishmuxamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (ta'lim tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma). – T.: "Ofset print", 2013. – 278 b.
4. Rahmonov I. Va b. Chizmachilik 9: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari uchun darslik. To'ldirilgan va qayta ishlangan 3-nashri – T.: "O'zbekiston", 2019. –104 b.
5. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari / O'quv qo'llanma. – T.: "Fan", 2006. – 261 b.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari / O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: "Sano standart" MCHJ, 2015. – 208 b.
7. Qirg'izboyev Y. va b. Mashinasozlik chizmachiligi kursi: Oliy texnika o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: "O'qituvchi", 1981. – 350 b.
8. Мухина С.А., Соловьёва А.А. Современные инновационные технологии обучения. – М.: "Геотар-медия", 2008. – 43 с.
9. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi: www.lex.uz.

“TARBIYA” FANI VOSITASIDA YUQORI SINIF O‘QUVCHILARIDA FAOL FUQAROLIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Abdullayev Dilshodbek Yuldashali o‘g‘li
Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi
abdullayevdilshodbek1992@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada “Tarbiya” fani vositasida yuqori sinf o‘quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish orqali yoshlarni fuqarolik ruhida tarbiyalashning ahamiyati va pedagogik asoslari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: “Tarbiya” fani; fuqaro; fuqarolik; fuqarolik tarbiyasi; faol fuqaro; fuqarolik pozitsiyasi; huquqiy ong; huquqiy madaniyat.

DEVELOPMENT OF ACTIVE CITIZENSHIP AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE SUBJECT “EDUCATION”

Annotation: The article discusses the importance and pedagogical foundations of educating young people in a civic spirit through the development of an active citizenship among high school students with the help of the subject “Education”.

Keywords: subject “Education”; citizen; citizenship; civic education; active citizen; civic position; legal awareness; legal culture.

РАЗВИТИЕ АКТИВНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ У УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ПРЕДМЕТ “ВОСПИТАНИЕ”

Аннотация: В статье рассматриваются важность и педагогические основы воспитания молодежи в гражданском духе через развитие активной гражданской позиции у учащихся старших классов с помощью предмета “Воспитание”.

Ключевые слова: предмет “Воспитание”; гражданин; гражданство; гражданское воспитание; активный гражданин; гражданская позиция; правосознание; правовая культура.

Kirish

Hozirgi davrda O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini barpo etish maqsadini hayotga tatbiq etish bilan hamohang tarzda bozor iqtisodiyotiga o‘tish, demokratik qadriyatlarni egallash, fuqarolar ijtimoiy-siyosiy faolligini yuksaltirish, shani erkinligini amalda joriy etish, siyosiy jarayonlarni erkinlashtirish, demokratik me‘yorlar asosida takomillashtirish kabi yangidan-yangi dolzarb vazifalar paydo bo‘ldi.

Yangi jamiyat qurishdagi bu omillarning barchasi umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan qaraganda ko‘proq ma‘naviyatga yaqin mezonlardir. Ma‘naviyat insonning o‘z erkinligini xis etishi, millat, jamiyat va o‘z vataniga nisbatan muhabbat va ezgulikga erishish kafolati xamdir. Faqat ma‘naviyatli inson o‘z shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlaridan past qo‘ya oladi. Inson jamoa, millat va davlat manfaatlarini ifoda etish va qondirish uchun faollik ko‘rsata olsa, o‘zining ham manfaatlarini anglashda ma‘naviyatlilik darajasi yuksalib boraveradi. Haqiqiy barkamol va ma‘naviyatli insonda jamiyatdagi barcha manfaatlar va ehtiyojlarni muvofiqlashtirishga intilish, bu faoliyatni u xuddi o‘zining umri mazmunidek his qilish xarakteri

shakllanadi. Xulosa qilib aytganda o'tmish, hozirgi zamon va kelajakni uyg'unlashtiruvchi qadriyatlar tizimi biz qurayotgan demokratik, fuqarolik jamiyatining poydevori bo'lib xizmat qiladi.

"Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»[1]da yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash, yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishning maqsadlari sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Adbiyotlar tahlili

Mamlakatimizda o'quvchi yoshlarda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari O.Musurmonova, A.Akramov, B.Abdullayeva, A.Asqarov, Sh.Baratov, N.Djamilova, A.Begmatov, O.Jamoliddinova, X.Ibragimov, J.Yo'ldoshev, M.Quronov, M.Qaxxarova, A.Mavrulov, N.Muslimov, D.Ro'ziyeva, X.Tojiboyeva B.Xodjayev, G.Tulenova, Sh.Sharipov, Sh.Shodmonova, G'.Shoumarov, N.Egamberdiyeva, E.Yusupov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati ummuta'lim maktablarida «Tarbiya» fanini o'qitish hamda ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar vositasida yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari ishlab chiqilganligi, shaxsning faol fuqarolik pozitsiyasini egallash imkoniyatlarini kengaytirish, baholash metodikasi, mezon ko'rsatkichlari, shaxs faolligini namoyon etishning pedagogik shart-sharoitlarini yaratishga oid yondashuvlarning aniqlanganligi bilan izohlanadi.

Tahlillar va natijalar

Ushbu ustuvor maqsadlar umumta'lim maktablarining yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish mazmuni, tamoyillari, metodikasi hamda pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etgani bois **Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qarori bilan** umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani konsepsiyasi tasdiqlandi.

- unga ko'ra, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani 1-9-sinflarda – 2020/2021 o'quv yilidan, 10-11-sinflarda esa 2021/2022 o'quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etiladi. "Tarbiya" fanidan darsliklar va o'quv-metodik majmualar yangi o'quv yili boshlangunga qadar chop etilib, joylarga [2]yetkaziladi.
- 2020-yil iyul oyidan boshlab yangi o'quv yili boshlangunga qadar umumta'lim maktablaridagi "Boshlang'ich ta'lim", "Milliy g'oya va huquq", "Tarix" va "Dinshunoslik" mutaxassisligiga ega fan o'qituvchilari uchun xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazlarida "Tarbiya" fanidan onlayn shaklda maqsadli malaka oshirish kurslari tashkil etiladi.
- "Tarbiya" fanidan darsliklar va o'quv majmualarini xarid qilish va yetkazib berish xarajatlari Respublika byudjeti hamda Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan qoplanadi. Shu bois yoshlar tarbiyasiga bevosita ta'sir

ko'rsatadigan «Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitish ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvni taqozo etmoqda.

- Jumladan, yoshlar tarbiyasida dunyoda yuz berayotgan murakkab geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarga to'g'ri baho bera olish, ijtimoiy muammolarni hal etishda to'g'ri qaror qabul qilish, hayotda o'z o'rnini topish bilan bog'liq bo'lgan aniq maqsadlarni shakllantira olishga o'rgatish, buning natijasi o'laroq, oila-jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning uzilib qolishining oldini olish, loqaydlik, huquqbuzarlik, «ommaviy madaniyat»ning turli ko'rinishlaridan saqlash imkoni yaratiladi.

Bu, o'z o'rnida, O'zbekiston Respublikasini siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy rivojlantirishning muhim omili bo'lgan yoshlar tarbiyasi shaxsan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbuskorligida davlat siyosati darajasiga ko'tarilganini inobatga olib, ushbu yo'nalishdagi prinsipial yondashuvlarni takomillashtirish, strategik maqsad va vazifalarning konseptual asoslarini ishlab chiqish zaruratini talab qildi.

Yangi darslikning avvalgi darsliklardan farqi quydagilar:

1. "Tarbiya" darsligi "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlool g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirdi.
2. 1-9-sinflarda-2020/2021-o'quv yilidan, 10-11-sinflarda esa 2021/2022-o'quv yilidan amaliyotga joriy etildi.
3. Darsliklarni tayyorlashda Yaponiyaning "Axloq ta'limi", Singapurning "Fe'l atvor va fuqarolik ta'limi", Buyuk Britaniyaning "Tafakkur", "Xulq ta'limi" fanlari va darsliklari yaqindan o'rganildi.
4. Ilk marotaba darsliklarda 21-asr ko'nikmalari deb nom olgan "Yumshoq ko'nikmalar" joriy qilindi. Darsliklar orqali o'quvchida bilim berishdan tashqari ko'nikma shakllantiriladi.

O'quv-metodik majmuaning yangi avlodini ishlab chiqish prinsiplari hamda ularning mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablar:

- o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish;
 - «Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari» prinsipi mazmun va mohiyatini o'quvchilarning ongu tafakkuriga singdirish;
- o'quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorlash;
- faol fuqarolik pozitsiyalarini mustahkamlash;
- mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va huquqiy madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom e'tiqodlilik, teran ma'rifatlilik, bag'rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirish vazifalarini belgilaydi.

Tarbiya fani o'quvchilarda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, ularning har tomonlama ijtimoiylashuviga ko'maklashish, samarali hamkorlik qilish, vaqtini mazmunli tashkil etish, milliy, ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish, o'zlarining intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, yoshlar o'rtasida uchrayotgan salbiy holatlarning asl sabablarini aniqlash va oldini olish, huquqbuzarlik va jinoyatchilikni keskin kamaytirishga qaratilgan quyidagi profilaktik ishlar natijadorligini oshirishga zamin yaratadi:

- o'quvchilarda milliy g'urur va iftixor, moddiy va ma'naviy merosni asrab-avaylashga qaratilgan insonparvarlik tuyg'usini tarkib toptirish;
- davlat ta'lim standartlari talablari asosida o'quvchilar tomonidan bilim va hayotiy ko'nikmalarning to'liq o'zlashtirilishiga erishish;
- o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlashni hamda ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- yangi avlod o'quv-metodik majmualarini yaratish va amaliyotga joriy etish;

- umumta'lim fanlarining o'qitish metodologiyasini takomillashtirish asosida ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish:

Tarbiya fani o'quvchilarda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish, ularning har tomonlama ijtimoiylashuviga ko'maklashishga yordam beradi. Shu bois dast avval o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini rivojlantirish lozim.

Fuqarolik tarbiyasi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni Xalq, Vatan, jamiyat manfaatlari yo'lida kurashuvchi fuqarolar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Fuqarolik tarbiyasining markaziy ob'ekti fuqaro sanaladi.

Fuqaro fuqaroligi huquqiy jihatdan e'tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a'zosi bo'lgan shaxsdir.

Fuqarolik esa huquqiy va axloqiy me'yorlarga ongli rioya etish, ma'lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas'ullik bilan yondoshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik[4].

Fuqarolik tarbiyasining vazifalarini quyidagilar tashkil etadi:

- yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega ega bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya etishga o'rgatib borish;
- o'quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to'g'risida ma'lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko'nikma va malakalar hosil qilish;
- o'quvchilarda davlat ramzlariga nisbatan hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha'ni, or-nomusini himoya qilishga tayyorlik hissini shakllantirish;
- o'quvchilarda xalq o'tmishi, milliy qadriyatlarga nisbatan muhabbat tuyg'usini uyg'otish, ulardan g'ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish;
- vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e'zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e'tiborini jalb etish:

Yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmini takomillashtirish modeli umumta'lim maktablarida pedagogik jarayonlarni huquqiy ta'lim va tarbiya bilan uyg'unlashtirish, «Tarbiya» fanini o'qitishda fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish, «**shaxs - oila - mahalla - ta'lim muassasasi - tashkilot - jamiyat**» prinsipi innovatsion texnologiyalarga asoslangan pedagogik tizimni kiritish orqali aniqlashtiriladi. Shu sababli "Tarbiya" fanini o'qitish jarayonida yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish jarayoni uning maqsadi, shakllari, metodlari va vositalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlari majmui ishlab chiqildi.

Xulosalar

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, fuqaroviylik va fuqaroviy ongni o'rganishdan asosiy maqsad fuqarolik jamiyatini barpo etishda o'quvchilarda fuqaroviy faollikni shakllantirishdir. Zero fuqarolik jamiyati nafaqat fuqaroviylik xususiyatlariga ega ongli fuqarolar vositasida, balki faol bo'lgan fuqarolar bilan barpo etiladi. Ana shu faollikni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Zero ular fuqarolik jamiyatini barpo etishning umumiy va xususiy qonuniyatlarini anglash imkonini beradi.

adabiyotlar

1. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son 29.01.2022.

2. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani konsepsiyasi. **Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qaroriga 3-ilova**
3. Jo'rayev N. G'oyaviy immunitet yoki ma'naviy xaloskorlik tuyg'usi. – T.: O'zbekiston, 2001. 52-bet.
4. Mavlonova R.A. va boshqalar. Umumiy pedagogika. Darslik. – T., "Innovatsion rivojlanish" nashriyot-matba uyi, 2020. – 528 b.
5. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T., "Sano-standart" nashriyoti, 2017. – 416 b.

THE SIGNIFICANCE OF CRITICAL THINKING IN EDUCATION

Samarkand State Institute of Foreign Languages, assistant teacher Dushanova Nargiza
Mamatkulovna.

Tursunova Shaxnoza Sherzodovna

Email: gdusha@internet.ru

Annotation: *This article is devoted to highlighting the importance of developing learners' critical thinking competency in educational process. Since the presence of this skill is closely associated with the progress of other skills including solving a problem, supporting or refuting a theory, carrying out an experiment, formulating an argument, presenting an interpretation, engaging in a critique, better understanding a topic, and choosing an appropriate course of action in every stage of an academic process. This article also highlights the importance of forming critical thinkers in education since it is believed that this competency in learners greatly aids in reaching academic achievements.*

Key words: *ACER critical thinking skill development framework, cognitive process, reflective sceptism, information literacy, problem solving, metacognition*

Аннотация: *Данная статья посвящена освещению важности развития у учащихся компетенции критического мышления в образовательном процессе. Поскольку наличие этого навыка тесно связано с развитием других навыков, включая решение проблемы, поддержку или опровержение теории, проведение эксперимента, формулирование аргумента, представление интерпретации, участие в критике, лучшее понимание темы и т. д. выбор подходящего образа действий на каждом этапе учебного процесса. В этой статье также подчеркивается важность формирования критического мышления в образовании, поскольку считается, что эта компетенция у учащихся очень помогает в достижении академических успехов.*

Ключевые слова: *система развития навыков критического мышления ACER, когнитивный процесс, рефлексивный скептизм, информационная грамотность, решение проблем, мета познание.*

In professional and educational settings, it is undeniable that critical thinking development is an essential skill for 21st-century learning. However, it is not well documented to what extent it is operationally defined, taught, and evaluated.

This makes it harder to come up with intervention strategies and assessment tools, as well as to help students develop critical thinking.

The difficulties in teaching and evaluating critical thinking have led to the development of the ACER critical thinking skill development framework. There are several descriptions of the

talent, which are listed in the first section of this document, but few of them offer suggestions for how to apply it in the classroom. This framework delineates the steps involved in critical thinking along predetermined strands and aspects that are supported by reliable evidence. The framework's elements are intended to serve as teaching aids and the foundation for evaluation.

The suggested paradigm defines critical thinking as cognitive processes that are ultimately goal oriented and purpose driven, which is consistent with the nature of the classroom. The skills taught assume that critical thinking is more than just reflective thought; it is also applied and generative. Whether that purpose is to solve a problem, support a theory or statement, conduct an experiment, formulate an argument, present an interpretation, engage in a critique, better understand a topic, or choose a course of action.

The ACER critical thinking framework aims to define critical thinking as a generally applicable set of skills that can be operationalized in classroom practice. It serves as a teaching and evaluation tool. This framework offers a uniform terminology in which the talent can be expressed and comprehended in a generalized fashion that can be used across disciplines. The elements can be included into lesson plans or utilized to write or map assessment items. To provide the application context, guarantee relevance, and enable sustainable integration, the skill needs to be incorporated into the methodology, norms, and "ways of knowing" of each discipline.

The process of creating critical thinkers has become one of the objectives of education in the information economy since it is thought that this talent will enhance the capacity and potential of nation states. It follows that growth and advantages for the knowledge economy should occur when people are able to successfully act on opportunities by applying their critical thinking skills. It is understandable why the development of critical thinking abilities is so desirable given these advantages for both people and the larger community (Abrami et al., 2008; Penkauskiene et al., 2019; Society for Human Resource Management, 2008; UNESCO, 2019a, 2019b, 2020; World Bank, 2018).

Some people reserve the term "critical thinking" for reflective thinking that focuses on analyzing and evaluating existing communication, information, and arguments, especially through the application of logic and reason (e.g., Beyer, 1985; Browne & Keeley, 2011; Dewey, 1910; Fisher & Scriven, 1997). Reflective thinking, according to Dewey's original definition, is the "active, persistent, and deliberate investigation of any belief or purported form of knowledge in light of the premises that sustain it and the further conclusions to which it tends" (1933, p. 9). This focus on reflective evaluation is captured also in McPeck's description of critical thinking as 'reflective scepticism' (1981).

According to David Hitchcock (2017, p. 6), some definitions from the philosophical tradition "see critical thinking as concerned primarily with the analysis of already existing information". Others believe it also pertains to the creation of fresh intellectual works. For instance, Robert Ennis's influential definition of critical thinking, "reasonable reflective thinking focused on deciding what to believe or do," (1985), expands the results of critical thinking beyond judgments about what to believe to include actions as well. Since his definition encompasses making decisions, he contends that critical thinking is an activity with real-world implications. He suggests that one of the many skills of a critical thinker is "deciding on an action," and he explains it as being characterized by the following abilities or stages:

- describe the issue
- choose criteria to evaluate potential solutions

- create alternate approaches.
- review the situation as a whole,
- make a tentative decision, and
- monitor the implementation of that decision.

In light of this, Ennis' definition seems to bridge a gap between two ideas of critical thinking: those that come from the tradition of educational philosophy and those that come from the discipline of psychology. Reviews of the literature note that psychological concepts of critical thinking tend to emphasize the application of analysis and evaluation to problem-solving and decision-making circumstances rather than to forms of knowledge or argumentation (Lewis & Smith, 1993; Black, 2007; Lai, 2011). (Kuhn, 1999; Tarricone, 2011). For instance, Halpern's definition (1998) emphasizes the use of cognitive skills and strategies to increase the likelihood of desirable outcomes, with the understanding that these outcomes are determined by the individual and serve to frame critical thinking as being "purposeful, reasoned, and goal directed" (p. 450).

Relationships with other competencies

It is evident from a review of the critical thinking literature that definitions of critical thinking have benefited from linkages and relationships with other abilities including information literacy, problem-solving, and metacognition. For instance, Halpern (1998) believes that problem-solving, logical inference, calculating probability, and decision-making all need the use of critical thinking. Similar to Sternberg (1986), who approaches critical thinking from the viewpoint of the mental processes and methods (metacomponents, performance components, and knowledge-acquisition components) used to solve practical issues, make judgments, adapt to changing situations, and learn new concepts.

In fact, many definitions of critical thinking include a component of making decisions or solving problems (Moore, 2010; Willingham, 2007), and they emphasize the significance of establishing standards to guide this process (Facione, 1990; Lipman, 1987; Moore, 2010).

Although Sternberg (1986) views metacomponents as a single entity among the higher order executive processes that are employed to plan, monitor, and evaluate, critical thinking skills, The most important cognitive abilities for critical thinking, according to Kuhn (1999, pp. 17–18), are all metacognitive (meta-knowing skills) and fall into three broad categories: metastrategic (e.g., the choice and monitoring of strategies applied to procedures), metacognitive (e.g., asking "What do I know, and how do I know it? "), and epistemological (e.g., asking "How does anyone know?").

While less difficult within the field of psychology, subsequent to Kurfiss (1988), other scholars have advocated for a distinction to be made between critical thinking and problem-solving (Jones et al., 1995). They have argued that while problem-solving is commonly connected with the fields of math and science, it is more frequently believed to include well-defined problems with constrained solutions.

The social and behavioral sciences have a tendency to be connected with critical thinking, which characterizes processes involving open-ended reasoning about ill-defined problems or concerns. According to Fisher and Scriven (1997), the two ideas overlap but are also separate since some types of critical thinking cannot be categorized as problem-solving activities in the traditional sense of the word, and vice versa.

Information literacy is a different discipline that uses critical thinking in its definitions and models and actively strives to apply it. Information literacy is dependent on critical thinking to 'provide the tools for assessing information' and that information literacy is 'an aspect or dimension

of critical thinking' (Chartered Institute of Library and Information Professionals [CILIP], 2018). These procedural skills include the retrieval, management, storage, referencing, and communication of information (2007, p. 9). Information literacy can be viewed psychologically as involving at least some of the knowledge-acquisition skills of critical thinking, such as selective encoding ('screening relevant from irrelevant information,' selective combining, and so on.

This close relationship between the two conceptions is emphasized by a number of authors in the information literacy sector.

Comparative analyses of information conceptions

There are many areas where literacy and critical thinking overlap (Allan, 2008; Hollis, 2019; Weiner, 2011). A correlational analysis of information literacy and critical thinking assessments found positive associations between the two constructs as well (Wertz et al., 2013). The authors conclude that although the two constructs are not synonymous, they do share "enough commonalities to suggest that they are fundamentally connected" (2013, p. 2).

Therefore, it should come as no surprise that definitions of information literacy frequently refer to the same conceptual ground that is outlined in definitions of critical thinking, but do so explicitly in relation to thinking about knowledge and information. For instance, the frequently referenced definition from the American Library Association from 1989 incorporates concepts from metacognitive understanding about one's state of knowledge (e.g., Kuhn, 1999) and information appraisal.

The ability to critically analyze and generate fair judgments about any information we acquire and utilize is known as information literacy. It enables us as citizens to create informed opinions and actively participate in society (CILIP, 2018).

According to Grafstein (2017), the literature on information literacy frequently emphasizes "the ability to 1) identify and articulate an information need for a particular purpose, 2) understand how to find information sources that are appropriate to the information needed, 3) distinguish appropriate from inappropriate sources for a particular purpose, and 4) critically assess" sources. This further emphasizes the importance of critical thinking to conceptions of information literacy. (pp. 4–5).

These are shared as assumed core competencies of information literacy by a number of models and frameworks, including the Big 6 (Eisenberg and Berkowitz, 1990), SCONUL Seven Pillars of Information Literacy (Bent & Stubbings, 2011), UNESCO Information Literacy Indicators (Catts & Lau, 2008), and the Standards for the 21st Century Learner (American Association of School Librarians, 2007).

According to Grafstein (2017), the literature on information literacy frequently emphasizes "the ability to 1) identify and articulate an information need for a particular purpose, 2) understand how to find information sources that are appropriate to the information needed, 3) distinguish appropriate from inappropriate sources for a particular purpose, and 4) critically assess" sources. This further emphasizes the importance of critical thinking to conceptions of information literacy. (pp. 4–5).

These are shared as assumed core competencies of information literacy by a number of models and frameworks, including the Big 6 (Eisenberg and Berkowitz, 1990), SCONUL Seven Pillars of Information Literacy (Bent & Stubbings, 2011), UNESCO Information Literacy Indicators (Catts & Lau, 2008), and the Standards for the 21st Century Learner (American Association of School Libraria)

The scope of critical analysis

A strategy for critical thought that prioritizes education and application

within public discourse and research settings, of broad critical thinking concepts and abilities, is arguably the dominating paradigm (Coney, 2015; Moore, 2004). Such methods are thought to have a wide range of applications and are simple to teach, which are their key benefits. There is no reason in principle [why] students cannot extend the fundamental tools of thought they learn in one domain of study to all the other domains and subjects that they study, for instance, by giving students broad questioning techniques for inspection and application in their field of study (Paul et al., 1997, p. 4).

For instance, Facione's (1990) expansive definition and list of core skills and subskills derived from the Delphi Project show that the panel involved argued for the application of critical thinking skills across and within people's personal and civic lives rather than seeing them as restricted to particular contexts and situations. The panel's belief that critical thinking abilities "transcend" (p. 10) the requirement to be connected to situated experiences or practices is reflected in particular by the absence of any specified context and situation within the aforementioned definition. Nevertheless, this position was also weighed against an awareness that "domain-specific information... methods and strategies... to make acceptable judgments in specific circumstances" may be necessary for one to successfully exercise critical thinking. However, those who support the claim that critical thinking is context-specific contend that generalist models of critical thinking understate how important it is.

The corollary of this negotiated process is that an individual's prior experience or level of expertise in a given context determines their capacity to think critically within that context, and, in particular, their capacity to distinguish between information sources that shape their assumptions (Blum & Spangehl, 1977; Brookfield, 1997; Mezirow, 2009). This means that a person's prior exposure to and interaction with in-context standards and norms determines how successfully they may approach a challenge, and it implies that increasing their exposure to such situations will raise their competence.

While critics contend that critical thinking cannot be taught, generalists insist that broad ideas, questions, and practices can be used to foster critical thinking. A sizable body of literature has emerged as a result of this discussion, additional effects have included ongoing conversations and polarizing avenues of inquiry. For instance, Moore (2004) stated that philosophers and cognitive scientists rarely attempted to engage concerns from other disciplines in their debates, which contributed to the rigidity of disputes across frameworks. Furthermore, according to Davies (2006), the frequently disputed character of critical thinking has worked to portray a false dichotomy or "fallacy of the false dichotomy."

In Davies' opinion, both approaches can be useful for teaching and practicing critical thinking and can be combined by highlighting and locating big concepts.

Opinions may vary in terms of its definition and applicability of this term in practice. However, acquisition of this skill is prerequisite in educational process to analyze and evaluate information, to make a logical reasoning with a view to constructing sound and solid new knowledge. It will also enable them to process and synthesize information so that they can apply it judiciously to tasks for informed decision-making and productive problem-solving.

References

- Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Wade, A., Surkes, M. A., Tamim, R., & Zhang, D. (2008). Instructional interventions affecting critical thinking skills and dispositions: A stage 1 meta-analysis. *Review of Educational Research*, 78(4), 1102–1134.
2. Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Waddington, D.I., Wade, A., & Persson, T. (2015). Strategies for teaching students to think critically: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 85(2), 275–314.
3. Adib-Hajbaghery, M., & Sharifi, N. (2017). Effect of simulation training on the development of nurses and nursing students' critical thinking: A systematic literature review. *Nurse Education Today*, 50, 17–24.
- American Libraries Association. (2000). *Information literacy competency standards for higher education*.
4. Basri, H., Purwanto, As'ari, A. R., Sisworo, S. (2019). Investigating critical thinking skill of junior high school in solving mathematical problem. *International Journal of Instruction*, 12(3), 745–758.
5. Bent, M., & Stubbings, R. (2011). The SCONUL seven pillars of information literacy: The core *Investigating critical thinking skill of junior high school model*. In SCONUL (Ed.), *SCONUL Working Group on Information Literacy*. SCONUL.
6. Beyer, B. K. (1985). Critical thinking: What is it? *Social Education*, 49, 270–276.
7. Black, B. (2007). Critical thinking – A tangible construct? *Research Matters*, 3. Cambridge Assessment.
8. Blum, M. E., & Spangehl, S. (1977). *Ideas and research: A course introducing inquiry in the social sciences and humanities [and] summary*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED157812.pdf>
9. Brookfield, S. D. (1997). Assessing critical thinking. *New Directions for Adult and*

Continuing Education. 75 (Fall), 17–29.

10. Browne, N.M., & Keeley, S.M. (2011). *Asking the right questions: A guide to critical thinking* (10th ed.). Pearson.

11. Catts, R., & Lau, J. (2008). *Towards information literacy indicators*. UNESCO.

Christie, B., Beames, S., & Higgins, P. (2016). Context, culture and critical thinking: Scottish secondary school teachers' and pupils' experiences of outdoor learning. *British Educational Research Journal*, 42(3), 417–437.

12. Chartered Institute of Library and Information Professionals. (2018). *CILIP definition of information literacy 2018*. <https://infolit.org.uk/ILdefinitionCILIP2018.pdf>

13. Coney, C. L. (2015). Critical thinking in its contexts and in itself. *Education Philosophy and Theory*, 47(5), 515–528.

14. Davies, W. M. (2006). An 'infusion' approach to critical thinking: Moore on the critical thinking debate. *Higher Education Research & Development*, 25(2), 179–193.

TECHNIQUES THAT INCREASE THE INTEREST OF YOUNGER SCHOOL-AGE STUDENTS IN THEIR STUDIES

Gulhayo Umarova Murodiljonovna

Chirchik State Pedagogical University, Faculty of primary education,

e-mail: gulhayoumarova03@gmail.com

Annotation: the article is about increasing the interest of students of younger school age to study, the development of creative thinking, the formation of a culture of speech for students of younger school age.

Keywords: small school, students of age, interactive, pedagogical games, creativity, speech culture.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARNI O'QISHGA BO'LGAN QIZIQISHINI OSHIRUVCHI METODLAR

Gulhayo Umarova Murodiljonovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Boshlang'ich ta'lim fakulteti,

e-mail: gulhayoumarova03@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish, kreativ fikrlashni rivojlantirish, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni nutq madaniyatini shakllantirish haqida.

Kalit so'zlar: Kichik maktab, yoshidagi o'quvchilar, interfaol, pedagogik o'yinlar, kreativlik, nutq madaniyati.

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА К ЧТЕНИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Гулхаё Умарова Муродилжоновна

Чирчикский государственный педагогический университет, факультет начального

образования, e-mail: gulhayoumarova03@gmail.com

Аннотация: Статья посвящена повышению интереса к чтению, развитию творческого мышления, формированию речевой культуры учащихся начальной школы.

Ключевые слова: младшая школа, ровесники, интерактивно, педагогические игры, творчество, культура речи.

Introduction

In the present period, various scientific research is being carried out to increase the heating of students of younger school age to study. Because this issue has been relevant so far. The main activity of children of younger school age is reading. Upon arrival at school, the child switches to a psychologically new system of relationships with those around him. He begins to radically change his life, to give him new mjburats, to succumb to the demands of educational activities, to feel like going to school every day. The fact that family members are interested in the achievements of the child's educational activity, as well as control over him, the attitude towards him in a new form, fully feeling that his social status has changed, becomes the basis for a change in attitude towards himself [1]. Creating opportunities and conditions for the characteristics of mental development inherent in a child through attitudes and requirements for him as soon as he steps into school family, imposes a huge sense of responsibility on the school education system. Therefore, teachers and parents need to work in cooperation. For this, the teacher must

have very strong pedagogical skills. For this, it is necessary that the pedagogue First knows how to communicate with the student. At this point, two questions arise: "what to teach?" "how to teach?" [2].

Literature analysis

The approach to education is a set of basic principles, requirements and goals that are the basis for new technologies. The requirement of modern education is not to give students as much knowledge as possible, but to teach them to learn on their own, not only to know, but also to be able to work with the information received. The presence of interactive games and innovation in each lesson serves to make the course process interesting and understandable.

Interactive methods are those that are referred to as collective thinking, that is, methods of pedagogical influence are a component of the content of Education. The peculiarity of these techniques is that they are carried out only through the joint activities of pedagogical students. For example, I would advise teachers not to tell students the shortcomings of the error in the course of the lesson in front of the team and check notebooks with another colored pen, abandoning the red pen. In the classroom , students can reproduce the way they tell a story, a fairy tale, and asking questions to each other leads to the fact that students prepare for the discussion from small classes, develop a culture of speech [3].

The pedagogical House will make the task interesting to students ,will make the task understandable to all students , interesting. Starting a lesson with a high mood , bringing the attention of students in the lesson with unusual questions and exhibitions ,video lessons has a huge impact on the mood of students and their interest in the lesson. Pedagogical games-the educational goal of the game will be aimed at the education of independence, the education of will, cooperation in the formation of certain approaches, points of view, spiritual, aesthetic and worldview, collectivism, the ability to get into the team, communicative [4].

Games that develop activity will be aimed at developing attention, memory, speech, thinking, comparative skills, finding a similar one, hypothesis, imagination, creative abilities, empathy, reflection, being able to find the optimal solution, motivation for educational activities. The organization of games and joyful moments in the course process based on the topics of the same lesson, strengthening the topics covered and causing the renewal of knowledge. For this, the teacher pedagogue will have to be ,first of all, a creative thinker, an initiator, a craving for news, a seeker.

Research methodology

Each method or innovative lesson template may not be fully consistent with the course process or each class , in which the pedagogue will adapt the novelty a little to his conditions and apply it in the course process , again, to make it more understandable and easy. In the course jargon, it is very important to fully hear the opinion of students and encourage them to answer their questions. The duration of the stimulation process ensures the active movement of the reader. Provides a drive towards the goal. For this, it is important to organize a healthy competitive environment in the classroom and work as a team in the classroom , to cultivate harmony, a spirit of solidarity [5].

Together with the interest , aspiration of each student in the classroom, it is important to know what are the subjects that torment them and are difficult to understand. Because it is important that students are given a solution to their problem situations by the class leader. To achieve the cherished goal in the development of moral qualities of students of younger school

age, it is imperative to take into account their age and psychological characteristics. There is no doubt that a better effect will be achieved if educational activities are carried out with a one-on-one approach to students. It is known that in students of grades 1-2, Khali interests are not clearly manifested, students react with interest to everything in the process of reading. The activities they master will satisfy them [7].

Later, however, interests develop in order to find out the causes, regularities, connections and dependencies between events. "What is this?"- the question is more interesting, for children a little older " " for what reason?", "How?"the questions remain important. With the development of reading skills, interest in reading books arises. First, interest arises in reading books, and then reading certain literature, fairy tales, the content of which is sharp and interesting, and then reading books about scientific adventures that are not difficult. Students of grades I-II begin to be attracted by the content of the material they are mastering, some methods of reading work. The independence of students of grades III and IV will grow. At this age, students begin to be interested in all the work related to the methods of mental activity, the cultivation of their own memory, speech, attention and will. In Grade IV, students clearly define their interest in various subjects. Some do not like it when they like it, paying more attention to some of the subjects. Whichever job students are more satisfied with, these jobs will generate interest in them. The child should not lose self – confidence when performing a certain work, know how to do the work entrusted to him, and realize that for this it is necessary to show only enthusiasm [8].

Analysis and results

The development of interests, mental development in students goes from simple to complex, from known to unknown, closely distant, from Description To explanation, from facts to generalization. The following should be paid attention to the assimilation of education for students: the younger the students, the more demonstrative education can be, as well as active movement plays a big role. Not all students have the same knowledge, they have different levels of training, and it is also impossible to be different from this.

For this reason, ignorance of the given material may not indicate the true reason for low assimilation. We know that most educators find it difficult to assess the mental development of students, and as a result of this, an important factor that must be taken into account in the educational process in their work activities is supposedly left out. It should be noted that the level of mental development of students is determined not only by the presence of the ability or knowledge to obtain theoretical or practical knowledge in them.

The level of mental development of a student is determined by several signs, such as the development of thought processes, the ability of the educational material to distinguish important and basic ones, the knowledge gained or the ability to transfer the formed, mastered skill to another activity, the ability to apply various theoretical knowledge in practice, think independently, draw conclusions.

Conclusions

In conclusion, The opinions and opinions of third-graders on etiquette differ from the opinions of students in content and form and structure. This is because the wider the scope of their living experience depends on the nature of the age period different approach to something with a difference different approach there are also differences in the way they reveal the essence of the problem. For the content of moral concepts in students of grades I-III, the need to change, first of

all, indicates the need to find generalizing secondary signs for the separation of an important symptom of each concept.

It can be concluded that the pedagogical-psychological knowledge and the aspiration of the educator to new knowledge, the creative thinking skills shape him as a pedagogue who can meet the requirements of Sir King and today. When every pedagogue is constantly sought on himself, his pedagogic skills and knowledge increase.

Respect among their students and parents, as well as their profession, is constantly increasing. Obtaining knowledge from the cradle to the grave serves a person to increase his position. Today's constant search for a pedagogue on himself determines his position in society.

References

1. Umarova Gulhayo Murodiljonovna. Technologies that increase the interest of younger school-age students in their studies // American Journal of Interdisciplinary Research and Development. Volume 09, Oct., 2022. RR. 210-224.
2. Gulhayo Umarova Murodiljanovna, daughter of Zulayho Jabborova Mansur. Increasing interest in reading in younger school-age students // Journal of selfless and passionate educators "for teachers". Issue 34, Collection 1, December, 2022. 8-12 b.
3. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // Eastern European Scientific Journal. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.
4. Zokirova, D. N. (2021). Goals And Objectives Of Organizing Independent Work Of Students. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(01), 179-182.
5. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 7505-7522.
6. Gulhayo Umarova Murodiljanovna, D.O.Khimmataliyev. Methods and means of forming patriotic feelings in adolescents // Journal of selfless and passionate educators "for teachers". Issue 34, Collection 1, December, 2022. 13-23 b.
7. Umarova Gulhayo Murodiljanovna. Development of interest in reading in younger school-age students on the basis of a cluster approach // International Research journal "Pedagogs". Volume-21, Issue-2, November, 2022. Pp.7-10.
8. Najmiddinova Yo. R., Ibragimov R. Sh., Yigitaliyev J. A. THE CONCEPT OF ICT COMPETENCE OF PERSONNEL. THE IMPORTANCE OF HAVING ICT COMPLEMENT AND INFORMATION CULTURE // INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH AND DEVELOPMENT - Vol. 5 Issue 2, March 2020... <http://www.iejrd.com>
9. Химматалиев, Д. О., & Файзуллаев, Р. Х. (2016). Сущности понятия интеграции, педагогической интеграции при подготовке к профессиональной деятельности будущих учителей профессионального образования. *Высшая школа*, (15), 36-38.
10. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022). Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 654-661.
11. Химматалиев, Д. О. (2022). ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЖОДИЙ ҚОБИЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МАВЖУД ҲОЛАТЛАРИ: Химматалиев Дўстназар Омонович, Чирчиқ Давлат Педагогика институти "Педагогика ва менежмент" кафедраси профессори Жўраева Гулбаҳор Абдуғаффор қизи, "Тошкент ирригация ва кишлоқ

хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти” миллий тадқиқот университети таянч докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (6), 171-174.

12. Nematillaeva, Z. D. (2021). Problems in providing independent learning education and ways to prevent them. *Academica: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(1), 1431-1436.

13. Химматалиев, Д. О. (2019). ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ. In *Непрерывное образование: теория и практика реализации* (pp. 320-323).

14. Химматалиев, Д. О. Tashkent city, Uzbekistan d. ximmataliev@mail.ru ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ FEATURES OF THE APPLICATION OF MODERN INNOVATIVE.

TA'LIM JARAYONIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA AMALIY KO'NIKMALARNI SHAKILLANTIRISH

Himmataliyev Do'stnazar Omonovich

(Chirchiq Davlat Pedagogika instituti "Pedagogika" kafedrası professori)

Itolmazova Gulzoda Qurbongeldiyevna

(Chirchiq Davlat Pedagogika instituti Pedagogika fakulteti 2-kurs magistranti)

Annotasiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, yangi pedagogik texnologiyalardan ta'lim jarayonida amaliy ko'nikmalarni shakillantirish samarali usullari va bu usullarning afzallik tomonlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim sifati, innovatsiya, essi, nutqiy konpitensiya, amaliy ko'nikmalar, pedagogik metodlar.

Аннотация: В данной статье рассмотрений инновационные подходы в образовательном процессе эффективные методы стимулирования практических навыков в образовательном процессе с использованием новых педагогических технологий методы было высказано мнение об преимуществах.

Ключевые слова: Качество образование, инновация, Essi, ключевой согласование, практичность умение, педагогический методы.

Abstract: This article discusses innovative approaches in the educational process new effective method of stimulating practical skills in the educational process using new pedagogical technologies methods the opinion was expressed about the advantages.

Key words: Quality of education, innovation, Essi, speech coordination, practically skills, pedagogical methods.

Kirish

Bugungi kunda Respublikamiz umumta'lim maktablarida o'qitishning samarali va oson usullarini qo'llash va yuqori natijalarga erish uchun ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Umumta'lim o'quvchilarining bilim salohiyati ko'nimlarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Bugungi kunda ta'limdagi o'zgarishlar maktab yoshidagi o'quvchilarining psixologik xususiyatlari bilim va ko'nikmalarining shakllanishi, unga ta'sir etuvchi omillar, rivojlantiruvchi ob'ektlarni hisobga olgan holda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini samarali

rivojlantirish va shakllantirishni maqsad qilgan holda ilmiy yondashish lozim. Hozirda maktablarda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini va bilim salohiyatini rivojlantirish uchun bir qancha ishlar tadbqiq qilinib amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta'lim jarayonida zamonaviy ta'limni tadbqiq qilish va undagi zamonaviy pedagogik texnologiya metodlaridan samarali foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilyabdi [1].

Adabiyotlar

Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra sub'ektiv xususiyatga ega. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar texnologiyalar:

- pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishi;
- o'qituvchi o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;
- o'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarni egallanishini ta'minlashi;
- o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;
- o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;
- pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarining ustivorligiga erishishni kafolatlashi zarur.

Yuqorida sanab o'tilgan metod va vositalar yordamida tashkil etiladigan texnologiyalar o'quvchilardan shaxsiy amaliy ko'nikmalarini shakllantirishi uchun zamin bo'lishi kerak [2], [11].

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. Innovatsion pedagogik jarayonlar ta'lim xizmatlari bozorida nafaqat u yoki bu ta'lim muassasasining raqobatbardosh bo'lishiga asos yaratadi, balki o'qituvchi va o'quvchi shaxsini intensiv rivojlantirish, o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati va muloqotini demokratlashtirish, ta'lim-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish, o'quvchini faol ta'lim olish hamda o'zini shakllantirishga yo'naltirish, ta'lim texnologiyalari, metod va vositalari hamda ta'limning moddiy-texnika bazasini modernizatsiyalash kabi vazifalarni bajaradi, pedagoglarning kasbiy mahorati, ularning ijodkorligi, izlanuvchanligining rivojlanish yo'nalishlarini aniqlaydi, o'quvchilarning shaxs sifatida kamol topishida muhim o'rin tutadi [3], [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Hozirgi kun talabi ta'lim jarayonida asosiy yo'nalishdagi ta'lim mazmunini yanada mukammallashtirishni talab etadi. Ta'lim yo'nalishlari maxsus aniq o'quv predmetlari bilan chambarchas bog'liq bo'lishiga qaramay, ularning predmet to'g'risidagi chuqur tasavvurlaridan maqsadga muvofiq chetga chiqqan holda fanlararo ajratilgan yo'nalish bo'yicha bilimlarni boshqa o'quv predmetlariga ham qo'llay olish imkoniyatlarni yuzaga keltirish lozim. Amaliy mashg'ulotlarda talabalarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishning mazmunini yanada mukammallashtirishda o'quv axborotni integratsiya tamoyili asosida o'qitishni joriy etilishiga alohida e'tibor ajratish lozim, bunda albatta talabalarga kasbiy tayyorgarlikka xos butun bilim, ko'nikma va malakalarini ta'minlanishi e'tiborga olinadi [4], [8].

Barkamol avlodni voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya berish, har sohada yetuk mutaxassis qilib tayyorlash shu kunning dolzarb masalasidir. Ilm-fan jadal taraqqiy etayotgan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng joriy etilayotgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta'lim oluvchilar oldiga ularni jadal sur'atlar egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasini qo'ymoqda. Ta'limning barcha bosqichlari o'quvchilarning tasavvur va ko'nikmalari asosida mustaqil ishlash samaradorligini takomillashtirish, ilmiy fikrlashga, o'quv faniga qiziqishini kuchaytirish, kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish, nazariy va amaliy mashg'ulot mobaynida ularning faolligini oshirishdan iborat. Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan, yoki ular tomonidan qo'llanilayotgan ilg'or texnologiyalardan foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir [5], [10].

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajriba asosini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim berish – suhbatli ta'lim berish, bunda ta'lim oluvchi, ta'lim beruvchi va kompyuterning o'zaro harakati amalga oshiriladi.

Interfaol metoddan foydalanish jarayonida ta'lim beruvchi -innovatsion va axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tatbiq qilishni zamonaviy axborot dunyosining rivojlanishidagi mantiqiy va zaruriy qadam deb xarakterlash mumkin. Kompyuterlarning o'quv jarayoniga jadal kirib kelishi pedagoglar hayotida misli ko'rilmagan darajada o'qitishning yangi turlarini, shakllarini keltirib chiqardi. Boshlang'ich ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish ikkita asosiy masalani yechish bilan bog'liq: o'quvchilarni yangi texnikaviy vositalardan foydalanishga o'rgatish va o'quvchilarning o'qish hamda o'qishdan tashqari faoliyatida yangi imkoniyatlarini ochish va takomillashtirish maqsadida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish [6].

Tahlil va natijalar

O'quvchilar yuqori sinf bo'lganida esa boshlang'ich sinfda hosil bo'lgan amaliy ko'nikmalarni yanada rivojlantirish masalasi o'qituvchi va o'quvchi oldidagi dolzarb muammodir. O'quvchilar amaliy ko'nikmani shakllantirish yuzasidan muammolar va ularning yechimlari haqida to'xtalsak.

Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish metodlari [7], [12]:

- o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar yechimini topishga yo'naltirilgan jarayonda qo'llashni taqozo etadi. Bunda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmasi hosil qilinadi.
- amaliy ishlar sinfda yoki tabiiy sharoitlar – maktab yer maydoni, issiqxona, geografik maydonlarda amalga oshiriladi.
- ularni amalga oshirishda sodir etiladigan harakatlar o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va zarur hollarda yo'riqnoma yoki maxsus ko'rsatmani o'quvchilar e'tiboriga havola etadi.

Qayd etilganidek, ushbu metodlar o'quvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi.

Aynan amaliy faoliyat jarayonida nazariy bilimlar harakatdagi shaklga ega bo'ladi.

Ushbu metodlarni qo'llashning va bu metodlarning ta'limdagi asosiy vazifasi quydagilardan iborat:

- Umumta'lim maktab o'quvchilarining amaliy ko'nikmalarini, ijodkorligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillarini tahlil etish;

➤ Umumta'lim maktab o'quvchilarining amaliy ko'nikmalarini kompetentsiyalar asosida jadal rivojlantirish;

➤ Umumta'lim maktab o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini zamonaviy pedagogik metodlar orqali rivojlantirish;

➤ Umumta'lim maktab o'quvchilarning amaliy ko'nikmalari shaxsiy xususiyatlari va xulq-atvoriga ta'sir etish omillarini aniqlash.

Ko'rsatilgan vazifalar bajarilsa ta'lim jarayonida o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning quyidagi yangiliklariga erishish mumkin.

➤ Umumta'lim maktab o'quvchilarining amaliy ko'nikmalarini rivojlantiruvchi omillarni tahlil qilib, bugungi kundagi pedagogik metodlar orqali, dars jarayonida foydalaniladigan kompetentsiyalar asosida va o'quvchining shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib turli seminar treninglar asosida amaliy ko'nikmalarini shakllantirishning oson yo'llarini tadbiq etish.

➤ Umumta'lim maktablari o'quvchilarining amaliy ko'nikmalarni klasterli yondashuv asosida rivojlantirish - pedagogik shart - sharoitlar yaratish;

➤ Umumta'lim maktablari o'quvchilarining amaliy ko'nikmalarni klasterli yondashuv asosida rivojlantirish metodik modelini ishlab chiqish.

➤ Umumta'lim maktablari amaliy ko'nikmalarni klasterli yondashuv asosida rivojlantirishning metodikasi ishlab chiqiladi.

Xulosalar

Bugungi kunda o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun yangi nashr etilayotgan darsliklarda ham alohida e'tibor qilinmoqda. Bu mavzular esa biz yuqorida fikr yuritgan ilgari surilgan g'oyalar asosida o'tilishi o'zining yuqori samarasini bermoqda. Ayniqsa o'zga tilida ta'lim oluvchi sinflarda klaster va boshqa yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanib dars o'tish juda katta natijalarni bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.Mavlonova va boshqalar "Pedagogika" T. "O'qituvchi" 2007 y. 312 b.
2. Sh.Abdullaeva, D.Axatova. Pedagogik texnologiyalar. Nayo'y, 2003 yil 263b.
3. H.T.Omomnov, N.X.Xo'jayev, S.A.Madyarova, E.U.Eshchonov. "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" 2009 www.ziyouet.com kutubxonasi.
4. D.Himmataliyev, F.Jumanova, D.Ahmadjonov, G.Itolmazova "Ta'lim tarbiya jarayonlarini tashkil etishga kreativ yondashuv" Chirchiq" Chinor fayzli bland" 2022yil.50b.
5. Najmiddinova Yo. R., Inamov D. D., Davronova M. U., Inamiddinova D. K. METHODOLOGY OF THE FORMATION OF GENERAL VOCATIONAL TRAINING IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS ON THE BASIS OF COMPETENCY APPROACH // PALARCH'S JOURNAL OF ARCHAEOLOGY OF EGYPT / EGYPTOLOGY, PJAEE, 17 (6) (2020). – 3663-3679 page. <http://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/1482>
6. Usubovich, O. O., & Nematillaevna, Z. D. (2022). Problems Arising From the Use of the Case-Study Method and Methods of Their Prevention. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(6), 5-10.
7. ОЧИЛОВ, А. (2022). ТАЪЛИМДА ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАР. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 1(4), 16-19.
8. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // *Eastern European Scientific Journal*. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.

9. Мухамедова, Г. Б. (2022). ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 289-293.
10. Химматалиев, Д. О., & Мукимов, Б. Р. (2019). Интегрированный подход к формированию коммуникативной компетентности учителя профессионального образования. *Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума*, 91.
11. Химматалиев, Д. О. (2016). Интеграция научных знаний при подготовке к профессиональной деятельности будущих учителей профессионального образования. *ГОСУДАРСТВО И ШКОЛА*, 50.
12. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022). METHODOLOGY OF USING CONNECTING ELEMENTS OF SCIENCE IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF THE SCIENCE OF HYDROELECTRIC POWER STATIONS. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 654-661.

JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHISINI PEDAGOGIK FAOLIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Qodirov Jo'rabek Mamatismanovich
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchisini pedagogik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida mahalliy va horijiy olimlarning fikr va mulohazalari asosida xulosalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. pedagogik faoliyat, kasbiy-pedagoglik yo'nalish, konstruktivli mahorat, kommunikativli mahorat, axborotli mahorat

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Кадыров Жорабек Маматисманович
Докторант Наманганского государственного университета

Аннотация. В данной статье представлены выводы, основанные на мнениях и суждениях отечественных и зарубежных ученых о специфике педагогической деятельности учителя физической культуры.

Ключевые слова. педагогическая деятельность, профессионально-педагогическая направленность, конструктивное мастерство, коммуникативное мастерство, информационное мастерство

PECULIARITIES OF THE PEDAGOGICAL ACTIVITY OF A PHYSICAL EDUCATION TEACHER

Kadyrov Jorabek Mamatismanovich
Doctoral student of Namangan State University

Annotatsiya. This article presents conclusions based on the opinions and opinions of local and foreign scientists about the specific characteristics of the physical education teacher's pedagogical activity.

Key words. *pedagogical activity, professional-pedagogical direction, constructive skill, communicative skill, informational skill*

Kirish

Zamonaviy maktab o'quvchilarning o'quv va kognitiv faoliyatini to'g'ri boshqara oladigan o'qituvchiga, o'quvchi ta'limining yuqori natijasini belgilangan vaqt ichida va oldindan belgilangan resurs xarajatlari bilan bashorat qila oladigan va diagnostika qila oladigan o'qituvchi-menejerga muhtoj.

Jismoniy tarbiya va sport butun dunyoda ijtimoiy sohaning jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biridir. Jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassisning tayyorlanish darajasi o'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy omillaridan biridir.

Umumiy o'rta ta'lim maktablariga jamiyatning o'sib borayotgan talabini, qaysi o'qituvchida fuqarolik pozitsiyasi tarkib topgan bo'lsa, kim yuqori umumiy va kasb madaniyatini egallagan bo'lsa, kimda ijtimoiy faollik tarbiyalangan bo'lsa, ana shunday o'qituvchi amalga oshira oladi.

Bugungi kun talablariga javob berish uchun, talaba muntazam ravishda o'z-o'zini takomillashtirishi, pedagogik kasb mehnati uchun zarur bo'lgan xamma narsani egallashi, u o'zining xususiy shaxsini shakllantirishi kerak.

Adabiyotlar tahlili

Jismoniy tarbiya o'qituvchisini pedagogik faoliyati haqida R.Xelman (1975), U.Noyman (1975), X.Shvidman (1976), L.Paul (1979), G.Ryors (1979), O.Grupp (1979), Y.Shmitts, K.Vidmer, G.Lenka, Sh.Gressing, Yu.Lange (1983), K.Xaynemann (1987), X.Xaag (1988), E.Maynberg (1995) lar turli hil fikr va mulohazalar bildirganlar.

R.Xelmann (1975) fikricha, sport pedagogikasi shaxsning sport orqali rivojlanishini maqsadli, tushunarli va rejali o'rganishi va ta'minlashi lozim. X.Shvidman (1976) ta'kidlashicha, sport pedagogikasi predmeti bu sport faoliyatidir (ayniqsa, sport yutuqlariga erishish faoliyati). Bu sportchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish maqsadida qilinadigan qiyin va serqirrali jarayon bo'lib, maktab, ishlab chiqarish va oiladagi tarbiyaviy jarayonlardan farqli, o'z xususiyatlariga egadir. Sport pedagogikasi mana shu xususiyatlarni ko'rsatib, nazariy tomondan ifodalaydi. U.Noyman (1975) ta'kidlashicha, sport pedagogikasi boshqa har qanday pedagogika fanlari kabi differentsatsiyalanish ob'ektiv jarayoni bo'lib, jamiyat ehtiyojiga aylangan. L.Paul (1979) sport pedagogikasini faoliyatidan kelib chiqib, uni sport fanlari qatoridagi o'rni va oldiga qo'yiladigan vazifalarni ifodalaydi. Avtor, sport pedagogikasini rivojlanish bosqichlari jamiyat ehtiyojlari talablariga mosligidan kelib chiqib, uning fan sifatidagi predmetini aniqlashni taklif etadi.

K.K.Plotonovning kontseptsiyasiga muvofiq shaxs tizimida umumiy maxsus va individual - takrorlanmaydigan yagona xususiyatlar aksini topadi va to'rtta kichik tizimdan tashkil topadi.

Tadqiqot Metodologiyasi

Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, tarixiy-qiyosiy tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

Shaxsning umumiy xususiyatlariga g'oyaviy, siyosiy, axloqiy, xuquqiy estetik va boshqa qarashlari ta'lluqlidir, bular uning ongining asosini tashkil qiladi.

O'qituvchining maxsus xususiyatiga kasb faoliyati va individual tajribasi bilan bog'langan ko'nikmalar tegishli bo'ladi. Bu o'qituvchining o'z fani bo'yicha nazariy va uslubiy tayyorgarligi, psixologik va pedagogik ma'lumotlilik, shuningdek, maxsus kasb mahorati va qobiliyatiga (bilish, konstruktiv, kommunikativ, informatsion, tashkilotchilik) ta'aluqlidir.

O'qituvchi shaxsiyatining individual takrorlanmas sifatiga psixologik jarayonlarining individual fazilatini; oliy asab faoliyati va mijoz turining xususiyatini; pedagogik faoliyat uchun ahamiyati bo'lgan ruhiy va jismoniy sifatini kiritish mumkin.

Tabiiyki, sanab o'tilgan barcha xususiyatlar odamlarda bir xil darajada rivojlanmagan. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilardan oliy o'quv yurtlarida o'qitish jarayonida, o'qituvchi shaxsiyatini tavsiflaydigan qobiliyat, sifat, xususiyatlarni rivojlanishga aloxida e'tibor berilishi lozim. Bunda kasb egallashda nafaqat maxsus bilim va mahorat va boshqa ko'pgina sifatlar ta'sir ko'rsatishini hisobga olish kerak bo'ladi.

Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyatli tashkil topishi uchun psixik jarayonlarning ahamiyati ham oz emas: izchillik, tanqidiy ko'z bilan qarab bilish, o'tkir zexn, ijodiy tasavvur va xotira; diqqatning uyushqoqligi va kuzatuvchanlik; jo'shqin sezgirlik va mexribonlik, boshqa kishilarga ta'sir ko'rsata olish qobiliyati va xakozolar.

Pedagogik kasbi uchun insonning tabiiy harakteri (sifatlari) ham muhimdir: uning oliy asab faoliyatining turi; mijozi va xatto tashqi ko'rinishining xislatlari. Masalan, Z.N.Vyatinaning ma'lumotiga ko'ra, oliy asab faoliyati turkumini, o'qituvchining pedagogik faoliyatini individual faoliyatining uslubi belgilaydi, bunda uning kasbiy imkoniyati anchagina to'laroq namoyon bo'ladi. SHaxsning umumiy va kasb xususiyati sifatining tuzilishi, vertikal bo'yicha bo'ladi, go'yoki shaxsga butunligicha singib ketgandek, bu esa professionalligining barcha muhim belgilarini nazarda tutish imkoniyatini beradi.

Yuqorida biz shaxsiyat tuzilishini to'rtga kichik tuzilishdan iborat ekanligini gapirib o'tgan edik. Buni o'qituvchining shaxsiyatiga tegishligini ko'rib chiqamiz.

Bosh miya tag osti kichik tuzilishning yuqorisida shaxsning ijtimoiy va kasbiy yo'nalishi o'rnashgan bo'ladi. Bu yerda shaxs yo'nalishining ya'ni dunyoqarash, mafkurada axloqiy me'yorlar va xokazolar o'quvchining axloqiy tarbiyasi.

Kasb-pedagogik yo'nalishi shaxsning pedagogik faoliyati yetarli darajada anglashilganda xissiy ifodalangan mo'ljalni ko'zlaydi. U pedagogik kasbga axloqiy-etik, mahorat, bilimda, kasbiy qobiliyatida ifodalanadi va pedagogik faoliyatda bolaga bo'lgan muhabbat va qiziqish extiyojini aks ettiradigan psixologo-pedagogik sergaklik va kuzatuvchanlik, pedagogik hushmuomalalik, talabchanlik, maqsadga intilishlik, dilkashlik, o'zini tuta bilishlik, o'z-o'zini baxolash, kasbiy mehnatga layoqatlik va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Kasbiy-pedagoglik yo'nalishning

eng muhim shakli moyillik bo'lib hisoblanadi. U o'zining harakatini saqlamaydi, balki faqat psixologik yo'nalishini belgilaydi va unga o'tkazishga ko'maklashadi. Agar moyillik mustaxkamlansa va faoliyat sabablarini hammasini yengish kuchiga ega bo'lsa, u pedagogik faoliyati extiyojiga bir shakldan boshqa shaklga aylanadi. Shaxsiyat extiyoji va imkoniyati, jamiyat talabiga javob beradigan kasb pedagogik faoliyat uning ijtimoiy moxiyatini tasdiqlaydigan o'zini-o'zi takomillashtirishni harakatlantiruvchi vositasini vujudga keltiradi.

O'qituvchining kasb-pedagoglik yo'nalish darajasi, faoliyat maqsadini ochib berish yordami bilan tavsiflanib, uning manfaati va extiyojini aks ettiradi. Maqsadning ijtimoiy ahamiyatligi qanchalik yuqori bo'lsa, uning shakllanish darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Kasb-pedagoglik yo'nalishning barqarorligi o'qituvchining o'z kasbiga chiniqqanligi va extiyojining doimiyliigi bilan aniqlanadi.

O'qituvchining shiddatli ishlashi uni o'z kasbi va ijtimoiy majburiyatlarini faol bajarganligida namoyon bo'ladi.

Kasb yo'nalishning ta'sirchanligini o'qituvchining amaliy majburiyatlarini faol bajarganligida namoyon bo'ladi.

Kasb yo'nalishning ta'sirchanligini o'qituvchining amaliy ishlari va tarbiyaviy ishlarning natijalari bo'yicha yakun qilinadi. O'qituvchi shaxsiyatining bosh miya po'stoligining tag osti tuzilishi ikkinchisini belgilab beruvchi xususiyati, kasb va maxsus tayyorgarligi hamda omilkorligi bo'lib hisoblanadi.

Pedagogik faoliyat o'zining maxsus tuzilishiga ega, uning tarkibiga ulkan miqdordagi pedagoglar faoliyati, nisbatan unchalik ko'p bo'lmagan asosiy mahorat ro'yxatini kommunikativ, tashkilotchilik axborot qobiliyatlar taalluqlidir.

O'qituvchining bilish (gnostik) mahorati bola psixikasini, psixik holatini chuqur tushunish uchun zarurdir. Ularga darslar va tarbiyaviy tadbirlar uchun zarur bo'lgan axborotlarni ajratib olish, o'z harakatini nazorat qilish, ularni takomillashtirish, psixo-pedagogik bilimlardan foydalanish, to'plangan pedagogik tajriba va boshqalar kiradi. Bu mahoratlarni shakllantirishning zarur sharti yetarli darajada tarkib topgan idrok, diqqat, tafakkur, tasavvuf, xotira kabilar rivojlangan bo'lishi kerak. Bu ya'ni bilish mahorati o'qituvchi mehnatining kasbiy umuminetellektual asosini barpo etadi.

Konstruktivli mahorat taxminiy vazifani bajaradi, ular o'qituvchining amaliy harakatidan uzib ketgandek bo'ladi. Mashg'ulotlarning kompozitsion tuzilishni shunday usullarini belgilaydiki, ular o'quvchilarda intellektual emotsional va amaliy qiziqish uyg'otadigan bo'ladi. ular tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish jamoaning rivojlanishida kelajak yo'nalishlar tizimi va ayrim shaxsni maqsadga muvofiq yoshi, ruhiy, jismoniy xususiyatidan kelib chiqib, jamoa sharoitida individual tarbiya dasturini amalga oshirish bilan bog'langan.

Kommunikativli mahorat o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar jamoatchilik vakillari bilan pedagogik maqsadga muvofiq munosabatlar o'rgatilishda, jamolar o'rtasidagi munosabatlarini tartibga solishda o'quvchilarni o'ziga moyil qila olishni uddalashida, ular bilan muloqotda bo'lishning kerakli shakllarini topa olishda, pedagogik ta'sir ko'rsatishning natijalarini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladi.

Axborotli maxorat ba'zan faqat aloqa vositasi sifatida qaraladi, mustaqil maxorat sifatida qarash shu bilan asoslanadiki, ya'ni kommunikativ maxorat faqatgina o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish shartidir, axborot berish mahorati esa nafaqat ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshiradi, balki shu bilan birga ta'lim va tarbiyaning zaruriy sharti hamdir. Axborot berish mahoratning rivojlanishi ovozni to'g'ri boshqarish, ifodali va emotsional nutq madaniyati ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga ega.

Tashkilotchilik mahorati o'qituvchi o'quvchilarini turlicha faoliyat turlariga jalb qilish bilan ularda o'zligini tarbiyalash, mustaqil o'rganish, o'z-o'zini o'stirish kabi xislatlarini uyg'ota olish qobiliyati bilan aniqlanadi. Talabalar o'qituvchi mehnatining ko'p rejali ijtimoiy mas'ulligini kasbga kerakli bilimlari egallashi uchun samarali sharoit yaratishni ochiq-oydin anglab olishlari kerak.

O'qituvchi shaxsiyatining uchinchi (yuqoridan) tuzilishning bir qismida ruxiy sifatlar majmuasini belgilaydigan bilim, xissiyot, idrok etish kabilar bo'ladi. Ular xususiy pedagogik

qobiliyatini vujudga keltiradi. Shaxsning bu individual, barqaror xususiyati, ob'ektga nisbatan pedagogik mehnat sharoiti vositalarini o'ziga xos sezgirlik bilan egallaydigan bo'ladi. Bu sezgirlik o'quvchilar ruxiyatiga tezda, nisbatan yengil va chuqur kirib borishning ro'y berishi pedagogik ta'sirning bir turidir.

Pedagogik ta'sir etish o'quvchilar shaxsiyatida ro'y beradigan o'zgarishlar va sezgirlik bilan faoliyatidagi kamchiliklar uchun ma'suliyatni sezish ma'suliyati bilan bog'langan.

O'qituvchi shaxsiyati ijtimoiy faolligi shakllanishning ahamiyatini ta'kidlab, bu faollik sifatini rivojlantirish imkonini ta'minlaydigan ularning ifodalanish darajasi ko'rsatkichlarini, shuningdek bu sifatlarni shakllantiruvchi faoliyat turlarini ko'rsatib o'tamiz.

1. Ijtimoiy faollikni rivojlantirish imkoniyatini belgilovchi ish sifati.

Ijtimoiy sifatlar: dunyoqarashi, axloqiyliigi, yuqori ma'lumotlilikgi (umumiy va kasbiy tayyorgarligi darajasi), madaniyati (mehnat, muomilasi, fel - atvori, umumiy madaniyati va x.k) intizomlilikgi, tashkilotchanlilikgi.

Psixologik sifatlar: rivojlangan intellekt (tushunchalarni uddalay olish harakati, xodisalar moxiyatini ocha olish), qobiliyat (umumiy va maxsus), xissiyot (axloqiy va estetik xissiyotlar dinamikasi), faollikni rag'batlantiruvchi iroda farmonlari (maqsadni tanlash, harakat dalillari, vositalar, qabul qilingan qarorlar). Birinchi galda ijtimoiy talabni qondirishga yo'naltirilgan manfaatlarni oqilona extiyojlari; kommunikativli mahorat, bir birini tushunishni o'rnata olish mahorati va g'oyalari, bilimlar o'zaro almashish.

Jismoniy sifatlar: mustaxkam sog'lik va jismoniy takomillashuv, yuqori darajadagi mehnatga layoqatlilik.

Ko'rsatib o'tilgan sifatlar o'rtasida ma'lum muhim o'xshashliklar mavjud. Ijtimoiy sifat yo'nalishining ahamiyati asosida yotadi, ijtimoiy faollikning mazmunini belgilaydi.

Psixologik sifat, ularning tuzilishi faollikning yo'nalishi va tavsifini belgilaydi, uning har xil komponentlarini kuchaytiradi va shu asosda ijtimoiy ish koeffitsentini o'stiradi.

2. Ijtimoiy faollik sifatining ifodalanishi bo'yicha ko'rsatkichlar: intensivlik, diapazon.

3. Ijtimoiy aktivlik ko'rinadigan va shakllanadigan faollik turlari: pedagogik bilish, siyosiy, axloqiy, xuquqiy, badiiy-estetik kommunikativ, jismoniy-sport faoliyatining xar bir turida ijtimoiy faollikning ma'lum turi muvofiq keladi.

Pedagogik faoliyatning samaradorligi va sifatini oshirish o'qituvchining umumiy madaniyati va mahoratiga bog'liq.

Madaniyat va ma'rifat insonlarning xayoti va faoliyat soxasiga kirib boradi, ularning mehnat qobiliyati va ijtimoiy tajribani egallashning muhim vositasi bo'lib hisoblanadi.

O'qituvchining shaxsi ko'pgina ijtimoiy ahamiyatli belgilar bilan tavsiflanadi, ulardan biri uning umumiy madaniyatidir.

Ijtimoiy sifatlar, faoliyati va fel-atvori tuzilishida ifodalanadigan rivojlanish darajasidir. U insoning xayoti va faoliyatini tashkil etishning shakllari va turlarida ifodalangan qobiliyatlar va ijodiy kuch rivojlanishning ma'lum darajasini aks ettiradi. Madaniyat o'zida bilimlarda, mahoratlarda, tajribalarda, dunyoqarash, axloqiy, estetik, jismoniy rivojlanish darajalarida amalga oshiriladigan faoliyat natijalari ko'rsatkichlarini qamrab oladi.

Agar faoliyat madaniyatida inson kuchi moxiyatining uchta asosiy shakllari ajratib ko'rsatilsa: madaniyat yaratuvchi, xaqiqiy madaniyatni o'zlashtirish bo'yicha va ularni o'qituvchilik faoliyati bilan birgalikda olib borishga harakat qilinsa, u xolda, ularning xammasi ularda aniq ifodalanganini ko'rish mumkin. O'qituvchining madaniyat yaratuvchilik faoliyati

o'qituvchilar shaxsiyatini shakllantirishga yo'naltirilgan. Tarbiya kuchining yetakchi sifati o'qituvchi, to'plagan madaniy boyliklarini o'zlashtirmasdan ularni tasavvur qilib bo'lmaydi. O'qituvchi o'zlashtirgan madaniyatning shaxsan namoyon bo'lishi, uning kasb faoliyatida, fe'l-atvorida, xulqida, muomalasida, kundalik hayotida ifodalanganligida aks etadi.

Shunday qilib, o'qituvchi shaxsining madaniyatda umumiy madaniyatning barcha tuzilish usullari namoyon bo'ladi: madaniy rivojlanish darajasi, bu darajaga erishish usullari; erishilgan madaniy darajaning pedagogik faoliyatda amalga oshiriladi.

Oliy o'quv yurtida o'qituvchini tayyorlash jarayoni uni umumiy madaniyat bilan birgalikda rivojlanishiga yo'naltirilgan (u o'z ichiga siyosiy, ilmiy, pedagogik, axloq, estetik, jismoniy) unga muvofiq keladigan bilim, e'tiqod, ko'nikma, mahorat, ijodiy qobiliyat, axloqiy qoidalar va ijtimoiy xislatlar ularning barcha ijtimoiy faoliyat, axloq turlari va shakllarida amalga oshiriladi. O'qituvchi shaxsining umumiy madaniyati, kasbining ijtimoiy ahamiyatligiga e'tiqodli, pedagogik mehnatga birinchi xalqaro zaruriyat sifatidagi ehtiyoji, rivojlangan sezgi kasb iftixori mehnat sevarlik mehnatga layoqatligi, kasbiy topshiriqlar chiqib qolganda tezda va sifatli qilib yechishga tayyor turishi, o'z tajribasini boshqalarga o'rgatish, pedagogik tajribaning kengayishidan va kasb ustaligiga erishishdan maroqlanishini ko'zlaydi.

O'qituvchining umumiy madaniyatini tarkibiy qismi bu pedagogik madaniyatidir. Umumiy madaniyat pedagogik madaniyatning o'ziga xos asos bo'lib xizmat qiladi. Ular orasidagi aloqa shunchalikki pedagogik madaniyat – bu pedagogik jarayon sharoitida umumiy madaniyatning o'ziga xos ko'rinishidir. Pedagogik madaniyatning tuzilishida psixologik-pedagogik va omilkorlik, kasb-pedagogik sifatining umumiy rivojlanishi, pedagogik etikalar va ko'p qirrali munosabatlar tizimi, axloq va faoliyat uslubining sintezi ko'rinadi. Shaxsning bir-birini taqazo etadigan komponentlarini birlashtirish, pedagogik madaniyatining har qaysisini boyitadi va oliy darajada rivojlantiradi.

Jismoniy tarbiya ko'pchilik o'qituvchilar uchun shaxsiy qadriyatga aylanmagan, ularning turmush tarzida kerakli o'rinni egallamaganligini pedagogik tajriba ko'rsatmoqda. O'qituvchilar o'z sog'lig'ining holati tufayli ijodiy potentsiallarini to'laligicha amalga oshira olmayotganligi xaqida ko'pgina ma'lumotlar mavjuddir. Ulardan ko'pchiligi shamollash xastaliklariga ko'proq moyildir. Ularni nevrozlar, yurak qon-tomir xastaliklari mag'lub etadi, bu esa o'quv-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Sinf rahbari o'quvchilar jamoasini birlashtirish uchun ijobiy tarbiyaviy-ilmiy samaradorligidan juda kam va past darajada foydalanadilar. O'qituvchilarning jismoniy tarbiya sohasidagi faoliyati, odatdagidek, juda xam past va kam samaralidir. Ko'pchilik o'qituvchilarning turmush tarzini noto'g'ri tashkil etilganligi, shaxsiga umummadaniy va kasbiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, pedagogik xodimlarning kasbga bo'lgan qobiliyatini pasaytiradi.

XULOSA

O'qituvchining jismoniy tarbiyasi, uning jismoniy rivojlanishi va ma'lumot darajasini va bu darajaga erishish usuli hamda jismoniy tarbiya va sport faoliyatining hilma-hil shakllarida namoyon bo'lishini faxmlash, shaxsning sifatli rivojlanishida motivli-extiyoj sohasini uyg'otadigan tarzda qarab chiqish mumkin. Bu yerda o'qituvchining pedagogik faoliyatiga, o'z sog'ligiga, jismoniy rivojlanishiga, tayyorgarligiga, kasb mehnatiga bo'lgan layoqatligi, sog'lom turmush tarzidagi bilim va munosabat shakllarning yig'indisi, bilimlar, e'tiqodlar va ulardan foydalanishning uzviy birligi yotadi. Shuningdek o'quvchilarda jismoniy tarbiya asosini

shakllantirish bo'yicha yo'naltirilgan o'qituvchining kasb faoliyati pedagogik vazifalarini yechishga jismoniy tarbiyaning kasbiy tayyorgarligi natijalarida o'z ifodasini topadi.

Shaxsning jismoniy takomillashuvi uning faoliyatini o'zgartiruvchi asos sifatida ruxiy, fiziologik va jismoniy imkoniyatini rivojlanishini belgilovchidir; buning uchun ko'nikma va malaka yetarli bo'lishi zarur.

Jismoniy madaniyatning faoliyat mohiyati jismoniy tarbiya va sport faoliyatda, o'z-o'zini tarbiyalash, pedagogik faoliyatini takomillashtirish va unda yuqori natijalarga erishishi keng doirada namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Варданын А.Н. Педагогика физического воспитания и спорта. Методические рекомендации. –М., 2010.
2. Воробьева Е.В. и др. Педагогическая практика по физическому воспитанию в школе: Учебно-методическое пособие. –М., 2013.
3. Губа В.П. и др. Измерения и вычисления в спортивно- педагогической практике: Уч.пособие. - М.: ФиС,2006.
4. Кайнова Э.Б. Общая педагогика физической культуры и спорта: учебное пособие. – М.: ИД «Форум»: ИНФРА-М, 2009.
5. Карпушин, Б.А. Педагогические основы воспитательной деятельности при занятиях физической культурой и спортом./ Б.А. Карпушин - СПбГАФ- Ким.П.Ф. Лесгафта, 2003.
6. Колодезникова С.И., Колодезникова М.Г. Формирование управленческой компетентности специалиста в сфере физической культуры и спорта // Вестник Бурятского государственного университета. - 2010. - № 13. - С. 75-80.
7. Неверкович С., Аронова Т., Баймурзин А. Педагогика физической культуры. –М.: Академия, 2010.
8. Неверкович С.Д. Педагогика физической культуры и спорта. – М.: «Академия», 2010.
9. Пружинин К.Н. и др. Педагогика физической культуры и спорта. Программа дисциплины. – Иркутск, 2011.

KURASHCHILARNING MASHG'ULOT JARAYONIGA QO'YILADIGAN GIGIENIK TALABLAR

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
v.b dotsenti Abduraxmonov Ulug'bek Abdurasulovich
ulugbekk0723@gmail.com

Annotatsiya: kurashchilarning mashg'ulot jarayoniga qo'yiladigan gigienik talablari haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: gigiyena, organizm, badantariya, jismoniy rivojlanish, sport, kun tartibi.

ГИГИЕНИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ТРЕНИРОВОЧНОМУ ПРОЦЕССУ БОРЦОВ

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами
и.о доцента Абдурахмонов Улугбек Абдурасулович
ulugbekk0723@gmail.com

Аннотация: освещается гигиена физических упражнений национальных борцов.

Ключевые слова: гигиена, организм, здоровье, физическое развитие, спорт, распорядок дня.

HYGIENIC REQUIREMENTS FOR THE TRAINING PROCESS OF WRESTLERS

Tashkent state pedagogical university named after Nizami
associate professor t.a Abdurakhmonov Ulugbek Abdurasulovich
ulugbekk0723@gmail.com

Anotation: it is covered about the hygiene of the physical exercises of national wrestlers.

Keywords: hygiene, organism, body, physical development, sports, agenda.

Kirish

Gigiyena inson salomatligiga tashqi muhitning ta'sirini o'rganadi. Gigiyenaning asosiy vazifasi – yashashning eng qulay sharoitini izlash, insonning ish unumdorligini oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan organizmning tashqi muhitning zararli ta'siriga qarshiligini kuchaytirishdir.

Badantariya va sport o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitiga insonning moslashishida muhim vosita hisoblanadi. Ya'ni, jismoniy mashg'ulotlar insonning moslashish mexanizmini mashq qildirish uchun katta ahamiyat kasb etadi va o'zgaruvchan noqulay ob-havo sharoitlariga uning issiq va sovuqqa, nam havo, odatiy bo'lmagan jismoniy yuklamalar va boshqalarga qarshi tura olish qobiliyatini rivojlantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1999-yil 27-may 271-sonli qarorini amalga oshirish maqsadida nazkur qarorga binoan o'quvchilar va talabalarning umumjismoniy tayyorgarligini maxsus testlar bo'yicha tekshirishning umummilliy haftasini joriy qilish, shuningdek, mamlakatimiz aholisining jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash hamda o'stirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish maqsadida, maxsus testlarni muvaffaqiyatli topshirganlik uchun xalq dostoni qahramonlari sharafiga "Alpomish" va "Barchinoy" deb nomlangan uch darajali ko'krak nishonlarini ta'sis etish konsepsiyasi topshirildi.

Asosiy qism

Shaxsiy va ijtimoiy gigiyena sohasi bo'yicha muntazam bilimlarni, jismoniy mashqlarning gigiyenik asoslarini o'rta maxsus, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, oliy o'quv yurti talabalari egallashlari zarur. Yoshlar uchun "Alpomish" va "Barchinoy" testlarining o'z yoshlariga doir majmuida shaxsiy gigiyena masalalarini chuqur o'rganish nazarda tutiladi: bu turli kasb egalarining optimal harakat rejimi, jismoniy mashq mashg'ulotlari paytida ularning oqilona ovqatlanishi, tiklanish massajidan va boshqalardan foydalanish, salomatlikni asrash hamda mustahkamlash, jismoniy va aqliy ish qobiliyatlarini ko'tarish uchun jismoniy madaniyat va sportning qulay vositalarini qo'llashdan iboratdir.

Kurashchilar o'z organizmlari funksiyalarini takomillashtirish maqsadida ongli ravishda faoliyat sharoitini murakkablashtiradilar, masalan, raqibni ko'p marta ko'taradilar, katta masofani bosib o'tadilar, og'ir mashqlarni bajaradilar. Biroq, faoliyat sharoitini murakkablashtirish ishiga bemaslahat kirishib bo'lmaydi, ya'ni gigiyenik qoidalar asosida mustahkamlangan va jismoniy tarbiya hamda sport bilan shug'ullanuvchilar uchun tavsiya qilingan, jismoniy yuklamalarning ilmiy asoslangan me'yorlariga rioya qilishni taqozo qiladi. Ularga o'quv-mashg'ulot ishlarida rioya qilish kerak. Sportchiga qanday shaxsiy gigiyenik talablar qo'yiladi? Shaxsiy gigiyenaning asosiy talabi mehnat faoliyati va turmush sharoitida inson salomatligini asrash va mustahkamlashga yo'naltirilgan. Bu qoidalarining ko'pchiligini inson bolalikdan o'zlashtiradi, ya'ni u ob-havoga qarab kiyinadi, yuvinadi, tishlarini yuvadi va hokazo

Kun tartibi yoki kunning qat'iy taqsimlanishi doimiy bir vaqtda turish va ertalabki gigiyenik badantarbiya, suv muolajalari va nonushta, ishga yoki o'qishga borish, katta tanaffus va uyga qaytish, tanovul qilish va dam olish, sport mashg'uloti, uy yumushlari, ko'ngil ochish, kechki sayr, uyquga tayyorgarlik va boshqa faoliyat turlaridan iborat.

Kun tartibini tuzishda inson o'zining bandligini – katta-kichik ishlardan mayda-chuyda ishlargacha hammasini hisobga olish lozim. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining maslahati, ularning bilimi va tajribasi shunday kun tartibini tuzishga, muvaffaqiyatli o'qishga hamda sevimli sport turi bilan shug'ullanishiga yordam beradi. Quyida (1-jadvalda) namuna tariqasida sport shu'basida shug'ullanuvchi o'rta maxsus ta'lim muassasasi o'quvchisining kun tartibini misol tariqasida keltiramiz:

Kun tartibi

Sutka vaqti	Faoliyat turlari
7.00	Turish, o‘rin-ko‘rpani yig‘ishtirish
7.05 – 7.20	Ertalabki gigiyenik badantarbiya (EGB)
7.20 – 7.45	Chiniqtiruvchi muolaja, yuvinish, kiyinish
7.45 – 8.00	Nonushta
8.00 – 8.20	O‘qishga yo‘l olish
8.20 – 14.30	O‘quv mashg‘ulotlari, jamoat ishlari
14.30 – 15.00	Uyga qaytish
15.00 – 15.30	Tushlik
15.30 – 16.30	Tushlikdan so‘nggi dam olish
16.30 – 18.00	Jismoniy mashg‘ulot va uyda mustaqil jismoniy mashqlarni bajarish, shuningdek, dars qilish, uy ishlari, sayr, ko‘ngilochar o‘yinlar va boshqalar bilan mashg‘ul bo‘lish.
18.00 – 18.10	Tushki ovqat
18.10 – 20.00	Uy topshiriqlarini bajarish
20.00 – 20.30	Kechki ovqat
20.30 – 22.00	Bo‘sh vaqt (sayr qilish, o‘qish, teleko‘rsatuvlarni tomosha qilish va boshqalar)
22.00	Uyquga yotish

Uyqu – kun tartibining ajralmas tarkibiy qismi. Uyqu paytida organizm dam olib, o‘ziga keladi va kuch yig‘adi. Ayniqsa, uyqu asab tizimi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u asab to‘qimalari oziqlanishining yaxshi-lanishiga ta‘sir ko‘rsatadi. Uyqu kishini tetiklashtiradi, holdan toyishning oldini oladi, kun faoliyati uchun kuch beradi. Odatda, 14-16 soatlik ish kunidan keyin uyquga ehtiyoj tug‘iladi. Katta yoshdagi kishilarga, ko‘pincha, sutkada 8 soat uyqu yetarli bo‘ladi, o‘smirlar 9-10 soat uxlasalar, uyquga to‘yib turadilar. Uyquga yotish uchun soat 22 dan 23 gacha eng yaxshi vaqt hisoblanadi. Badantarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchi o‘quvchilar, ayniqsa, ishlarning tig‘iz (imtihon, musobaqalar, jismoniy mashg‘ulotlar) davrida ko‘proq uxlashlari kerak. Tez va qattiq uxlab qolish uchun kechki payt 30-40 daqiqa toza havoda sayr qilish, xonani shamollatish maqsadga muvofiqdir. Kunduzgi uyqu ham foydali, biroq unga individual ehtiyoj bo‘lishi zarur. Chunki, kunduzi uxlanga, kechki uyqu buziladi. Kun bo‘yi qattiq charchagan kishi, odatdagidan 1-2 soat oldin yotgani ma‘qul. Musobaqa oldidan sportchilarning hayajonlanishi yaramaydi, chunki uyqu buzilishi mumkin. Oqilona rejim va barcha gigiyenik qoidalarga rioya qilish uyqusizlikning oldini oladi.

Yordamchi bayonotlar

Ayrim sport o‘yinlari va yakkakurashlar (basketbol, gandbol, kurash turlari va boshqalar)da tirnoqlar parvarishiga e‘tibor bermaslik sportchilar orasida jarohatlanishga sabab bo‘lishi mumkin. Gimnastika, og‘ir atletika va boshqa sport turlari bilan shug‘ullanish tufayli qo‘l, oyoq qadoqlanishi kelib chiqadi. Ularni glitserin va krem bilan yumshatish tavsiya qilinadi.

Og‘iz bo‘shlig‘i va tishlar parvarishi tishlarni faqat oppoq qilish haqida g‘amxo‘rlik bo‘lmay, balki bu nosog‘ tishlar hamda oshqozon-ichak kasallik-laridan saqlanishdir.

Oziq-ovqat qoldiqlari og‘iz bo‘shlig‘idagi mikroblar uchun ozuqa bo‘lib xizmat qiladi. U buzilib, og‘izdan noxush hid keladi, tishlar orasida tosh hosil bo‘lishini kuchaytiradi, milk to‘qimalarining bo‘shashib qolishi (parodontoz) kasali paydo bo‘lishiga, shuningdek, tish qimirlab

qolishi va tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun tish pastasi yoki tish kukuni bilan kuniga ikki marta yuvish maqsadga muvofiqdir.

Davomli va aqliy zo'riqishni talab qiladigan ish MATning toliqishiga olib keladi. Bosh miya burmachalari bo'lakchalaridagi toliqishning oldini olishning eng yaxshi vositasi boshqa faoliyat turiga o'tish hisoblanib, bunda eng yaxshisi yengil jismoniy ish: chorbog'da ishlash, sayr, yengil yugurish, gimnastika va hokazolar bilan shug'ullanish tavsiya qilinadi. Bular, albatta, o'quv muassa-sasida jadval tuzish paytida hisobga olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajgimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz". Toshkent "O'zbekiston" 2017-yil.
2. Mirziyoyev Sh.M. "Erkin va farovon Demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". Toshkent "O'zbekiston"2017-yil.
3. Mirziyoyev Sh.M. "Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va halq farovonligining garovi". Toshkent "O'zbekiston"2017-yil.
4. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. T., 2009.
5. Usmanxodjayev T.S., Artiqov Z.S., Qirg'izboev M.M. Belbog'li kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi. T., 2020. -146 b.
6. Акопян, А. О. Скоростно-силовая подготовка в видах спортивных единоборств : метод.рекомендации / А. О. Акопян, В. А. Панков. – М. : Советский спорт, 2003. – 68 с.
7. Актуальные проблемы спортивной медицины: Сб. науч. Тр. – Малаховка, 1989. МОГИФК
8. Андреев А.П. Построение структуры и содержание тренировочного процесса квалифицированных лыжников-гонщиков с учетом основных факторов, определяющих спортивный результа: Автореф. на соиск. Малаховка – 1998
9. Аралбаев, А. С. Начальное обучение борцов с учетом смысловой структуры противоборства : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Алпысбай Сейткалиевич Аралбаев. – Малаховка, 1991. – 22 с.
10. Багин Н.А. На лыжах к здоровью и спортивным результатам: Учебное пособие - Великие Луки, 2001г.
11. Гейхман К.Л. Оздоровительная физкультура, закаливание в системе санаторно-курортного лечения / К.Л. Гейхман, В.В. Сидоров, Т.П. Гусева. – Пермь, 1991. – 200с.
12. Кулиненков О.С. Фармакология спорта. Клинико-фармакологический справочник для спортсменов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Советский спорт, 2001. – 198с.
13. Холодов, Ж. К. Теория и методика физического воспитания и спорта : учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ж. К. Холодов, В. С. Кузнецов. – М. : Академия, 2003. – 480 с.
14. Шубик В.М., Левин М.Я. Иммунологическая реактивность юных спортсменов- М: Физкультура и спорт, 1985.
15. Шулика, Ю. А. Греко-римская борьба : учебник для СДЮШОР, спортивных факультетов педагогических институтов / Ю. А. Шулика. – М. : Финис, 2004. – 800 с.

TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH – IJTIMOY EHTIYOJ VA PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Tuychiyev Adxamjon Tuxtaboyevich
Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-manzil: adham.tuychiev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada shaxsning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga doir ilmiy adabiyotlar nazariy tahlil qilib chiqilgan. Bunda ijodiy va mustaqil fikrlovchi, qolaversa, ijtimoiy yetuk shaxsni o'quv faoliyatida faol, maqsadni to'g'ri qo'ya oluvchi, muammolarni shakllantira biluvchi, eng muhimi, oqilona qaror qabul qiluvchi shaxsni shakllanishiga tanqidiy fikrlash yordam berishi aks ettirilgan. Shuningdek, ta'limning modernizatsiyasi jarayonida va globallasuvi sharoitida talabaning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish dolzarb masala bo'lib qolayotgani ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, muammo, shaxs, tadqiqot, qaror qabul qilish.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В статье проводится теоретический анализ научной литературы по вопросам развития критического мышления личности. В этом находит отражение то, что критическое мышление способствует формированию творческого и самостоятельного мыслителя, а также социально зрелой личности, активной в учебной деятельности, умеющей правильно ставить цели, способной формулировать проблемы, а также, рационально принимающей решения. Также было отмечено, что развитие критического мышления учащихся остается актуальным вопросом в условиях глобализации и модернизации образования.

Ключевые слова: критическое мышление, проблема, личность, исследование, принятие решений.

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A SOCIAL NEED AND A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. The article provides a theoretical analysis of scientific literature on the development of critical thinking of the individual. This reflects the fact that critical thinking contributes to the formation of a creative and independent thinker, as well as a socially mature person, active in learning activities, able to set goals correctly, able to formulate problems, and rationally make decisions. It was also mentioned that the development of students' critical thinking remains a topical issue in the context of globalization and modernization of education.

Keywords: critical thinking, problem, personality, research, decision making.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida Respublikamizda so'nggi yillarda ta'limning globallasuvi va modernizatsiyasini hisobga olgan holda, tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish borasida 2023 yilga yurtimizda "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deya nomlab, ta'lim sifatini oshirish – Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'lidir, ... qolaversa

o'quvchilarda erkin va kreativ fikrlashni, jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning o'zni nihoyatda beqiyos ekanligini tahkidlaydi.¹⁰¹ "O'quvchi va talabalarni yodlashga emas, fikrlashga o'rgatishimiz lozim. Ularning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ularga sermazmun va tushunarli darsliklar yaratish zarurligiga" urg'u beradi Prezidentimiz.

Tan olish kerak, ayrim hollarda maktab va oliygohlarda ta'lim oluvchilarni yodlashga o'rgatadigan metodika bilan faoliyat yuritiladi. Bu esa kutilgan natijani bermaydi. Endilikda farzandlarimizni fikrlashga chorlaydigan metodika yaratish zarur. Masalan, bu borada Finlyandiya tajribasini olish mumkin. Ushbu mamlakat mediasavodxonlik, tanqidiy fikrlash, tabiiy fanlar va matematika bo'yicha dunyoda eng ilg'orlardan biri sanaladi. O'quvchilar o'qituvchi bilan birga fikrlaydi, undan fikrlash, tasavvur qilish, aniq yechim topish bo'yicha motivatsiya oladi, savodxonlik ham yuqori. Aslida yuqorida tilga olgan masalalarimiz uchun vaqt kerak. Bir yoki ikki yilda ko'zlangan natijaga erishib bo'lmaydi. Lekin harakat, astoydil mehnat bilan samaradorlikka erishish lozim.

Tanqidiy tafakkur bilan bog'liq masalalar Abdulla Avloniy, Maxmudxo'ja Behbudiy, Ibrat, Munavvarqori Rashidxonov kabi jadidchilar tomonidan yozilgan asarlarda o'z aksini topgan.

O'rta asrlarda yashab ijod va faoliyat olib borgan buyuk mutafakkirlarimiz Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sinolar ta'kidlaganidek¹⁰², bolaning mustaqil tanqidiy fikrlashi jarayonida o'zlashtirilgan bilimlari biror-bir manbadan tayyor holda olingan bilimlar bilan qiyoslaganda katta afzallikka ega. To'liqroq va tezroq rivojlangan bu bilimlar talabalar tafakkuri hamda faol amaliy-tanqidiy fikrlashi quroliga aylanadi. Ular tomonidan yaratilgan asarlarda fikrlashga oid ta'riflar keng bayon etilgan.

Falsafiy asarlar tafakkurni rivojlantirish masalasini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Aristotel', Aflotun, Suqrot, Dekart, Kant [66] va boshqalarning asarlarida tafakkur bilish faoliyatining alohida shakli, avlodlardan avlodga davomiylilikni nazarda tutuvchi tarixiy hodisa sifatida, bilimni til vositasida mustahkamlash imkoniyati sifatida qaraladi.

Xorijiy adabiyotlar tahlili. Ravshanki, agar biz har qanday fikrlashni nazarda tutib, «tanqidiy fikrlash» atamasidan foydalansak, «tanqidiy» tushunchasiga hech qanday ehtiyoj qolmagan va shu tufayli biz bu atamani barcha o'ziga xos taraflarini yo'qotgan bo'lar edik. «Tanqidiy» so'zi yunon (*kritikí téchni*) tilidan olingan bo'lib, «hukm, tahlil qilish sanhati» yoki «qozi» (sudg'ya) mahnolarini anglatadi va adabiyotga lotin tilidan kirib kelgan. Lug'atda, shuningdek «tanbeh», «talabchan», «tortishuv», «injiq», iboralari uning sinonimlari sifatida aniqlangan. Ko'pincha «tanqidiy» so'zi nimanidir yaxshi yoki yomon deb baholashda qo'llaniladi. Lekin masalaning bunday qo'yilishi tanqidiy fikrlashning asosiy qiymatini pasaytiradi va mohiyatini ochib bera olmaydi. Aslida, ta'rifda keltiriladigan *tanqidiy* so'zi tahlil qilish va baholash komponentini nazarda tutadi.

Darhaqiqat, tanqidiy fikrlash – bu XXI asrning muhim ko'nikmalaridan biri bo'lib, u ma'lumotlarni tahlil qilish, xulosalar chiqarish va tahlil asosida qarorlar qabul qilish, shuningdek o'z fikrini shakllantirish, pozitsiyani himoya qilish imkonini beradi. Bugun zamonaviy internet dunyosida har bir insonni ma'lumotlar dengizi ostida ko'rishimiz mumkin. Bu esa har bir

¹⁰¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. –Т., 2022 йил, 20 декабрь.

¹⁰² Хошимов К., Нишонова С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: «Ўқитувчи», 1996.

shaxsdan olinayotgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqish va tekshirish talab etiladi. Tanqidiy fikrlash orqali biz turli ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarni ko'ramiz, orasidan noto'g'ri ma'lumotlarni olib tashlaymiz va ularni saralab talqin qilamiz. Zero, tanqidiy fikrlash – axborotlarni o'zlashtirishdan boshlanadigan va xulosa chiqarish bilan tugallanadigan murakkab o'ylash jarayonidir.

Biroq tanqidiy fikrlash – bilish faoliyatining yuqori darajasi sifatida talabalarda matn bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga, og'zaki va yozma nutqni egallashga, mazkur matn bo'yicha tengdoshlari bilan birgalikda harakatda bo'lishiga qaratilgan pedagogik texnologiya. Tanqidiy fikrlash – o'quv auditoriyasidagi ruhiyatni o'zgartira oladigan strategiyalar majmuidir.

XXI asr ta'lim texnologiyalarining asosi sifatida tanqidiy fikrlashni o'rganish – pedagogika, psixologiya va qator ilmiy bilim sohalarining asosida paydo bo'lgan eng ustuvor yo'nalishlardan biri deb atash mumkin. Chet tilini o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirish, rivojlantirish alohida ahamiyatga ega va u zamonaviy jamiyatning rivojlanishiga, qolaversa insonning ichki dunyosiga e'tiborning ortishiga mos kelishi lozim.

Chet elda tanqidiy fikrlashni eksperimental o'rganish 19-asrning oxirida A. Bine tomonidan boshlangan bo'lib, u bolalarning tanqidiyligini aniqlash uchun absurd iboralar yordamida tuzilgan testlardan foydalangan. Umumiy psixologik nuqtai nazardan tanqidiy fikrlash muammosiga J. Piaje va V. Shtern to'xtalib, ular tanqidiy fikrlashni rivojlanishi bolaning tug'ilishi bilan bog'liq genezisi, va uning egosentrizmdan asta-sekin ozod bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan savollarni ko'tarib chiqadi; ular tanqidiy fikrlash qobiliyatini aqliy qobiliyatning bilish jarayonida yuqori darajadagi tushunishni ta'minlovchi eng muhim tarkibiy qismi deb hisoblagan [186].

20-asr boshlarida J.Dyui "tanqidiy ratsionalizm" tushunchasini kiritdi, bu bilan u shaxsiy faoliyat, imkoniyatlar, oqibatlarni anglash va ulardan xabardor bo'lishni nazarda tutgan. Psixolog tafakkurni tarbiyalash muammosi haqida fikr yuritarkan, u shunday deb yozadi: «Javob berilishi kerak bo'lgan savol, yengib o'tilishi lozim bo'lgan qiyinchilik o'z oldiga aniq maqsad qo'yadi, fikrlar oqimini ma'lum bir kurs bo'ylab boshqaradi». Qilingan har bir xulosa tartibga soluvchi maqsad bilan bog'liq holda, uning bu muammoga tegishliligiga qarab baholanadi. Bunday qiyinchilikni bartaraf etish zarurati olib borilayotgan tadqiqotni nazorat qiladi ... Intizomli ong – bu har bir holatda zarur bo'lgan kuzatish, g'oyalarni shakllantirish, fikrlash va eksperimental tekshiruv darajasini yaxshiroq tushunadigan va o'tmishdagi xatolardan yaxshiroq foydalanib, kelgusida yanada yaxshi fikr yuritish orqali undan xulosa chiqaradigan aqlidir [48]. J.Dyuining fikricha, "tanqidiy fikrlash kechiktirilgan mulohazalardir va bu kechikishning mohiyati muammoni hal qilishga urinishdan oldin uning mohiyatini aniqlashga qaratilgan tadqiqotdir" [48, b. 172].

Aynan shu davrdan boshlab tanqidiy fikrlash 20-asr Amerika ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Boshqa bir psixolog R.Pol shunday deydi: "...inson tafakkuri tanqidiylik xossalriga ega bo'lishi uchun u jamoat mezonlari va standartlari bilan to'qnashib, muloqot maydoniga kirishi kerak..." [219, 7-b.]. U tanqidiy fikrlashni "zaif" va "kuchli" ma'nolarga ajratadi. Kimningdir nuqtai nazarini tanqid qilish yoki qoralash uchun tahlil va mulohazalardan foydalanish – bu "zaif" ma'noda tanqidiy fikrlashning namunasidir. "Kuchli" ma'noda tanqidiy fikrlaydigan shaxs o'z g'oya va tasavvurlarini ularga qarshi bildirilishi mumkin bo'lgan eng kuchli e'tirozlarga bo'ysundirish zaruratidan kelib chiqadi [219].

U.Glasser mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, taxminlarni tan olish, xulosa va dalillarning kuchini baholash qobiliyatini tekshirish uchun testlarni o'z ichiga olgan tanqidiy

fikrlash dasturini ishlab chiqdi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash – bu hukmlarning asosiligi, xatti-harakatlarni ma’qullash va ularning asoslilik darajasini baholash, qo’llanilish chegarasini topish qobiliyatidir.

R.X. Jonson tanqidiy fikrlashni – shaxsning o’ziga taklif qilingan nuqtai nazar yoki xatti-harakatlar to’g’risida to’g’ri xulosa chiqarish imkonini beradigan aqliy faoliyatning alohida turi deb ta’riflagan.

R.Polning fikricha, tanqidiy fikrlash muammosining rivojlanishida **uchta muhim “to’lqin”** mavjud bo’lib, ularning har biri masalaning turli amaliy tomonlarini o’rganadigan turli tadqiqot yondashuvlarini aks ettiradi.

Birinchi tadqiqot to’lqini (1970-1982) amaliy mantiqni o’rganish bilan shug’ullangan bo’lib, ushbu to’lqin nazariyotchilari tanqidiy fikrlashning yadrosi – mantiq va ratsionalizmdan iborat, deyдилar. Masalan, X.Gardnerning fikricha, tanqidiy fikrlash shunday fikrlashki, u ham taxminlarni, ham faktlarni sinchkovlik bilan baholash asosida rivojlanadigan va barcha tegishli faktlarni tahlil qilish va asosli mantiqiy xulosalardan foydalanish orqali eng xolis xulosalarga olib keladigan fikrlash turidir.

Britaniyalik tadqiqotchi K.Popper tanqidiy va ratsional munosabatlarni tenglashtirib, shunday deb yozgan edi: “Insonni olim qiluvchi – bilimga egalik qilish emas, balki uning doimiy va dadil haqiqatga intilishidir. Qaysi yechim haqida o’ylashimizdan qathi nazar, biz bu qarorni darhol himoya qilish emas, balki eng jiddiy tarzda rad etishimiz kerak. Majoziy va mardonavor taxminlarni hamisha diqqat bilan kuzatib borilishi va sinab ko’rilishi lozim” [134]. Bizning fikrimizcha, tanqidiy fikrlash tanqidiy munosabatga asoslanadi, uni o’zgartirishga, tekshirishga va rad etishga tayyorligi bilan tavsiflanadi, deb hukm qiladi K.Popper.

Amerikalik psixolog olimlar R.Ennis va E.Norris tanqidiy fikrlash sohasida chuqur tadqiqotlar olib bordilar, ular buni oqilona fikrlash, fikrlash jarayonining o’zini nazorat qilish va qonunlarga rioya qilish qobiliyati kabi ko’nikma va qobiliyatlarning yig’indisi sifatida izohladilar, bunda ular formal mantiq qoidalariga asoslanib ushbu qonunlarning buzilishini ham aniqladilar. [202].

Ikkinchi to’lqin (1982-1990) davrida juda ko’p tadqiqotchilar va amaliyotchilar mazkur ilmiy tadqiqot ishiga jalb qilinadi, shuning uchun ilmiy ishlanmalar yaxlit yondashuvning yo’qligidan aziyat cheka boshladi. S. Brukfeldning “tanqidiy fikrlash ijobiy va samarali faoliyat, hayotga nisbatan faol munosabatning o’zagi bo’lib, dunyoni o’zgartirish qobiliyatiga ishonch hosil qilish imkonini beradi” deb hisoblagan fikrlari alohida ahamiyat kasb etadi [19].

Tanqidiy fikrlash – bu shunchaki natija emas, balki jarayon; bu “taxminlarni aniqlash” uchun doimiy faoliyat va harakat demakdir. “O’zgalarning g’oyasini tushunish ustida ishlaganimizda, bizning tanqidiy fikrlashimiz passiv bo’ladi: biz faqat kimdir bizdan oldin yaratgan narsalarni idrok qilamiz. Tanqidiy fikrlash yangi yoki allaqachon tushunilgan g’oyalar sinovdan o’tkazilganda, baholanganda va ishlab chiqilganda boshlanadi. Biroq, tanqidiy fikrlashning oxirgi bosqichiga hech qachon erishib bo’lmaydi. Bu umuminsoniy haqiqatlarga skeptik munosabatdir” [163, b. 176].

Uchinchi to’lqin (1990 yildan - hozirgacha) tanqidiy fikrlashning zamonaviy tushunchasini o’z ichiga oladi, bu uni ko’nikma va malakalar yig’indisi qobig’idan tashqariga chiqib, tanqidiy fikrlaydigan shaxsning fazilatlarini ko’rsatadigan shaxsiy sohaga olib boradi.

Kaliforniya tanqidiy fikrlash tadqiqot markazi olimlari Richard U. Pol va Linda Elderlarga ko'ra, tanqidiy fikrlash haqida o'ylash – "bu fikrlashning kuchli va zaif tomonlarini anglay olish va natijada tafakkurga yangi shakl bera olish" qobiliyatidir.

"O'z tafakkuri haqida bunday mulohaza yuritish – fikrlashning asosiy elementlarini (maqsad, savol, ma'lumot, taxmin qilish, talqin qilish, tushuncha, nuqtai nazar) anglab yetish va bu elementlarni intellektual mezonlar va standartlardan foydalangan holda baholash qobiliyatini o'z ichiga oladi: aniqlik, dolzarblik, chuqurlik, kenglik va izchillik" [220, b. 11]. Tanqidiy fikrlash, mualliflarning fikriga ko'ra, aqliy faoliyat aniq maqsadni (orzu, tush, uyqu va h.k.) ko'zlamasa yoki fikrlash muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, yo'naltirilmagan yoki avtomatik fikrlashdan farqli o'laroq, boshqariluvchanlik, xabardorlik, maqsadga muvofiqlik kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ammo amalda harakatlarni ongli ravishda baholashni anglatmaydi.

MDH olimlarining adabiyotlari tahlili. Shaxsning tuzilishidagi tanqidiylikning o'rni va roli haqidagi savolga nazariy yechim zarurligini ko'plab MDH mualliflari (L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.A.Smirnov, B.M.Teplov va boshqalar) ta'kidlaganlar. MDH pedagogika va psixologiya yo'nalishida 20-asrda eng keng tarqalgan mashhur tushunchalar – bular "fikrlash tanqidiyligi" yoki "tanqidiy fikrlash" tushunchalari edi.

Ko'pgina mualliflar fikrlashning tanqidiyligi va tanqidiy fikrlashni terminologik jihatdan turlicha ta'riflaydilar. Biroq, barcha tadqiqotlarda asosiy komponent xatolarni aniqlashdan iboratdir. Tanqidiy fikrlash kontsepsiyasi (E.A. Xodos va A.B. Butenko) metakognitiv qobiliyatlar majmuasi sifatida qaraladi: mantiqiy xatolarni qidirish; bilim asoslarini o'rganish va uni qo'llash – yashirin taxminlar va noto'g'ri qarashlarni aniqlash, stereotiplarni aniqlash va shakllantirish, ularning tahlili va asosiligi; muammolarni yoki dilemmalarni hal qilishning muqobil usullarini shakllantirish; hukmlarning to'g'riligi, ishonchliligi va mustahkamliligini baholash [179, 59-b.].

Tanqidiy fikrlash muammosiga turli yondashuvlarni tizimlashtirgan holda, **uchta yo'nalishni** ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalishda tanqidiylik aqliy faoliyatning tabiatiga ta'sir qiluvchi shaxsning alohida xususiyati sifatida qaraladi. A.I.Lipkinaning tadqiqotlarida aql xususiyatlari aqliy faoliyatning shaxsiy parametrlari sifatida ko'rib chiqilgan va amalga oshirilgan [93; 72-b.]. A.I. Lipkina, L.A. Ribak aql yoki fikrning tanqidiyligini fikrning mustaqilligi va moslashuvchanligi bilan bog'laydilar. Aqlning bu sifati, ularning fikriga ko'ra, o'z qaroriga mumkin bo'lgan harakat sifatida qarash, uning nisbiyligini tushunish qobiliyatini nazarda tutadi. "Tanqidiy fikrga ega bo'lgan odam tanqidiy xatolarga nisbatan sezgirlikni namoyon qiladi, unda o'rganilayotgan hodisalarning va mustaqil ravishda kashf etilgan bilimlarning, faktlarning ishonchliligi, asosiligi va dalillari darajasiga ishonch hosil qilish zarurligi tarbiyalanadi" [93; 83-b.].

Ikkinchi yo'nalishda tanqidiy fikrlash tashqi ta'sirlar ta'sirida vositachilik qiluvchi tizimlashgan ta'lim sifatida gavdalanadi. B.V.Zeygarnik ishida tanqidiy fikrlash xulq-atvorni tartibga soluvchi, shaxsiy-motivatsion sohani saqlay bilish ko'rsatkichi sifatida qaraladi [54, 82-b.]. U aqlning tanqidiyligini tafakkurni tartibga solish funksiyasida namoyon bo'lishidadir, deb hisoblagan, u oqilona harakat qilish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish va ularni obyektiv shartlarga muvofiq tuzatish qobiliyatidan iborat [54; 69-b.]. I.I.Kojuxovskaya tanqidiy fikrlashni "inson shaxsiy fazilatlarining cho'qqisi", deb ta'riflaydi [73; 46-b.]. Muallifning ta'kidlashicha, o'z harakatlari ustidan doimiy nazoratning yo'qligi va yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatish tanqidiy fikrlashning buzilishini anglatadi. Tanqidiylik – xatti-harakatni tartibga solish va faoliyat

vositachiligini ta'minlaydigan va shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasini amalda aniqlaydigan eng muhim shaxsiy fazilatlaridan biridir.

Uchinchi yo'nalishda tanqidiy fikrlash aqliy faoliyatning ko'nikma va malakasi sifatida ehtirol etiladi. Tanqidiy fikrlash – bu "... kutilayotgan gipotezalarni qo'llab-quvvatlovchi va unga qarshi barcha dalillarni sinchkovlik bilan o'lchash va bu gipotezalarni keng qamrovli sinovdan o'tkazish qobiliyati" (B.M. Teplov [165, 78-b]), "o'zgalar fikriga o'zaro ta'sir kuchi bilan qarshi tura olish qobiliyati..." (A.A. Smirnov [157; 177-b]); ishning ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlash va xatolarni bartaraf etish bo'yicha takliflarni shakllantirish qobiliyati (S.I. Veksler [26; 8-b]). Shuni ta'kidlash kerakki, ayrim MDH tadqiqot ishlarida tanqidiylik muammosining fiziologik tomoniga ham ma'lum darajada e'tibor beriladi (P.K. Anoxin, L.S. Vigotskiy, A.N. Leont'ev, Yu.A. Samarin va boshqalar). Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zgaruvchan muhit sharoitlariga adekvat javob berish ham assotsiativ tizimlarning boyligiga, ham asab jarayonlarining harakatchanligi va muvozanatiga bog'liq.

Mahalliy adabiyotlar tahlili. O'zbekistonlik pedagog olimlar tomonidan talabalarning tafakkurini rivojlantirish masalalari bo'yicha qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, E.A. Turdiqulov, Sh. Avazov, O'.M. Asqarova, E.V. Qodirova, F.O. Xodjiev, I. Sh. Ismatovlarning ilmiy tadqiqot ishlarida oliy ta'lim muassasalarida bo'lg'usi mutaxassislarni tayyorlashning uslubiy asoslariga e'tibor qaratilgan. F. Jumanova, T. Saparov, N. Nishanova, A. Tuxtaev, A. Malikova, A. Medjitovalarning tadqiqotlarida o'quv jarayonida sog'lom muhitni shakllantirishga e'tibor qaratilgan. Xorijiy tillarni o'qitishning metodik masalalari yuzasidan J. Jalolov, K. Risqulova, G. Mahkamova, F. Yuzlikaev, M. Kadirova, F. Saidova kabi olimlarimiz tomonidan tadqiq qilingan.

Tilshunos o'zbek olimi J. J. Jalolov, u yoki bu ma'lumotni tahlil qilish nuqtai nazaridan, "o'rganuv o'qish turini bajargan talaba to'liq va aniq axborotga ega bo'lishi va o'rgangan mazmunga o'z munosabatini bildirishi, tanqidiy fikrlashi, uni izohlay olishi, bilgan narsalari bilan muqoyasa qila olishi lozim," deydi.¹⁰³

Talaba notanish mazmunli nutqni tinglaganda: 1. Ayrim so'zlarni, gaplarni, jummalarni tushunishi (fragmenting comprehension), 2) asosiy dalil-fikrlarni yuzaki tushunishi (overall comprehension), 3) hamma dalil, fikrlarni to'liq tushunishlari (comprehension in details), va 4) tanqidiy tushunish (critical comprehension) sodir bo'ladi. O'qituvchi tinglab tushunishni o'rgatayotganda yuqoridagi mexanizmlarni, 4 xil tushunishni hisobga olishi kerak.¹⁰⁴

"Tanqidiy fikrlash – yangi, tushunib bo'lingan g'oyalar tekashirilayotganda, baholalanayotganda, rivojlantirilayotganda va qo'llanilayotganda sodir bo'ladi, - deb ta'kidlaydi o'zbek olimi S.S. G'ulomov [191, 14].

Yuqorida keltirib o'tganimizdek, "tanqidiy fikrlash" atamasidan pedagogik muhitda anchadan beri foydalanib kelinmoqda, ammo uning talqinlari bugungi kungacha turlichadir. Bir qator pedagog-psixolog olimlar S.S. G'ulomov, E. G'ozievlar tanqidiy fikrlash "yuqori darajadagi" fikrlashni anglatadi (Benjamin Blum taksonomiyasi tizmiga ko'ra o'rganish qobiliyatlarining so'nggi oliy pog'onasi), degan g'oyani ilgari suradilar. Faylasuf olimlar Z. G'ofurov, J. Tulenov, Q. Nazarovlarning fikrlaricha – tanqidiy fikrlash deganda mantiqiy fikrlash va isbotlash

¹⁰³ Ж.Ж. Жалолов. Чет тил ўқитиш методикаси. – Т.: "Ўқитувчи". 1996. Б. 207.

¹⁰⁴ Ў.Х. Ҳошимов, И.Я. Ёқубов. Инглиз тили ўқитиш методикаси. – Т.: "Шарқ". 2003. Б. 134-135.

ko'nikmalari tushuniladi, uning yordamida talabalar diqqat bilan o'qish, chuqur munozaralar yuritish va yozuvda o'z fikrlarini aniq va o'ylab ifoda etish imkonini oladilar.

O'zbek olimasi Sh.Abdullaeva "O'quvchilarda refleksiv mushohada qilish ko'nikmalarini shakllantirish" asarida: "Tanqidiy fikrlash – fikr yuritishning shunday ko'rinishiki, unda aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, induksiya, deduktsiya) ning barchasi ishtirok etadi [24, 34]", deb yozadi. Bundan kelib chiqadiki, ta'lim oluvchi taqdim qilinayotgan o'quv materialini o'zlashtirishi uchun bilish jarayonining induktiv va deduktiv bosqichlaridan o'tadi.

Professor O'.Asqarovaning fikricha, tanqidiy fikrlash ba'zi hollarda "yo'naltirilgan fikrlash" deb xam ataladi, chunki u kutilgan natijani olishga mo'ljallangan bo'ladi. Biz hech qanday aniq maqsad qo'ymay shug'ullanadigan orzular, tushlar va fikrlash faoliyatining boshqa ko'rinishlari tanqidiy fikrlash toifalariga mansub emas. Masalan, biz ertalab o'rindan turib, tishimizni yuvib, bizga tanish yo'l bilan maktabga, oliygohga yoki ishga ketayotganimizda, bizning fikrlashimiz ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lsada, biz bajarayotgan xarakatlarni ongli baholashni deyarli nazarda tutilmaydi. Bularning barchasi yo'naltirilmagan avtomatlashgan fikrlashga oid misollardir.¹⁰⁵

F.Xodjievaga ko'ra, tanqidiy fikrlash – bilimlarni o'zlashtirish va mustaqil fikrlashning yuqori darajadagi tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning voqea, hodisa, borliqni obyektiv idrok etish imkoniyatini kengaytiruvchi aqliy hodisadir. Tanqidiy fikrlashda g'oyalar va ularning ahamiyati ko'pfikrlilik nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi hamda ular boshqa g'oyalar bilan taqqoslanadi. Unda tahlil, taqqoslash, izohlash, yangilik kiritish, muammolarni hal qilishga alohida e'tibor beriladi hamda o'quvchilarda bunyodkor g'oyalarning yovuz g'oyalar ustidan g'alaba qozonishiga ishonch paydo qilinadi.¹⁰⁶

Biz ijtimoiy hamda pedagogik nuqtai nazardan mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlarida tanqidiy fikrlash muammosiga yondashuvlarni moslashtirish va sintez qilish asosida tanqidiy fikrlash haqidagi tushunchamizni aniqladik. Tanqidiy fikrlash, bizningcha, nafaqat tarbiyaviy, balki shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'p qirrali hodisa sifatida qaraladi; maqsadli fikrlashni ifodalovchi, uning maqsadi isbotlash, tushuntirish va muammoni hal qilish yo'llarini topish bo'lib, bu shaxsning fazilatlarida namoyon bo'ladi va sharhlash, tahlil qilish, baholash, xulosa qilish, tushuntirish va o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatini nazarda tutadi.

Xulosa. Shaxsning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga oid ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Tanqidiy fikrlash g'oyasining falsafiy va pedagogik-psixologik jihatlarini ko'plab ilg'or tafakkur vakillari tomonidan o'rganilgan, chunki aynan tanqidiy fikrlash ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxsni, qolaversa, ijtimoiy yetuk shaxsni shakllanishiga yordam beradi. Ijtimoiy yetuk shaxs deganda, o'quv faoliyatida faol, maqsadni to'g'ri qo'yishni biluvchi, talabani o'qituvchi bilan erkin muloqot qila olish, vaziyatga qarab harakat usullari va uslublarini o'zgartirish, muammolarni shakllantirish, eng muhimi oqilona qaror qabul qilishni biladigan shaxs tushuniladi. Talaba o'ziga xos shaxsiy fazilatlarga ega, shuning uchun u ijodiy faoliyat mahsulini mustaqil ravishda yaratishga va muntazam o'zgaruvchan muhitda o'zini maqsadga qarab o'zgartirish va takomillashtirishga tayyor turishi

¹⁰⁵ Аскарова Ў.М. Танкидий фикрлаш // Муаммоли маърузалар матни. – Наманган. 2007.

¹⁰⁶ Ф.О.Ходжиева. Ўқувчиларни танкидий фикрлашга ўргатиш ва унинг муҳим жиҳатлари. Замонавий таълим/Современное образование. 2017. Б. 6-8

lozim. Ta'limning modernizatsiyasi jarayonida va globallashuvi sharoitida talabanning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish alohida dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Tanqidiy fikrlash muammosiga bag'ishlangan xorijiy va mahalliy olimlarning ishlarini tahlil qilish ushbu hodisaning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyati va uni ta'limda rivojlantirish ustuvorligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Axmedova L.T. Talabalarni kasbga tayyorlashda pedagogik texnologiyalarning roli va o'ri. Toshkent. 2009.
2. Xodjiyeva F.O. O'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va uning muhim jihatlari. Zamonaviy ta'lim/Sovremennoe obrazovanie, 2017, 6, Toshkent.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь [Текст] - М.: Просвещение, 1996. – 253 с.
4. Смирнов В.И. Общая педагогика [Текст]. - М.: Логос, 2002. -302 с.
5. Теплов Б.М. Избранные труды. В 2 т. Т. 2. / - М.: Педагогика, 1985. - 326 с.
6. Dewey J. Psychology and pedagogy of thinking (How we think) / J. Dewey; D.C. Heath & Co., Publishers, Boston, 1910.
7. Ennis R. Evaluating Critical Thinking. – New York: Pacific Grove, CA, Wildwest. P.283, 1989.
8. Halpern D.F. Thought and knowledge: an introduction to critical thinking / 5th Edition. - New York: Psychology Press. 2014.
9. Paul, R.W. Critical Thinking. Foundation for Critical Thinking. - Santa Rosa SA, 1993. - pp. 4-14.

MAKTABLARDA RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O'QITISHGA ZAMONAVIY YONDASHUV: O'QISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Axmedov Numon

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qtuvchisi

Annotatsiya. Boshlang'ich va o'rta maktablarda rus tilini o'rganishga tegishli yondashuvlarni izlash muammosi hali hamon ko'rib chiqilmoqda. Bugunki kunda uchta ta'lim yo'nalishi yetakchi sifatida ajratilgan: madaniy, aksiologik va faollik. Madaniy yondashuv tushunchalari rus tilini o'qitish maktab kursida eng samarali amalga oshiriladi. Til maktab o'quvchilari tomonidan chinakam hayotiy va tarbiyaviy milliy qadriyat sifatida qabul qilinishi kerak va o'qituvchi uchun u nafaqat ta'lim sub'ekti, balki o'quvchilarni fuqarolik tarbiyasining asosiy vositasi, kasbiy faoliyat vositasidir. Boshlang'ich sinflarda nutqni rivojlantirishga faollik yondashuvining ta'siri yetarli emasligi ta'lim muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada ta'limga zamonaviy yondashuv borasida fikrlar keltirilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tilning kognitiv funksiyasi, o'qish ko'nikmasi, matn, ma'lumot, o'qish qobiliyati, mavzu.

MODERN APPROACH TO TEACHING RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE IN SCHOOLS: FORMING READING SKILLS

Abstract. The problem of finding appropriate approaches to learning the Russian language in primary and secondary schools is still under consideration. Today, three educational directions are distinguished as leaders: cultural, axiological and activism. The concepts of the cultural approach are most effectively implemented in the school course of teaching the Russian language. Language should be accepted by schoolchildren as a truly vital and educational national value, and for the teacher it is not only a subject of education, but also the main means of civil education of students, a means of professional activity. One of the educational problems is the lack of influence of the active approach on the development of speech in primary grades. This article discusses the modern approach to education.

Key words: cognitive function of language, reading skill, text, information, reading ability, topic.

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В ШКОЛЕ: ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКА ЧТЕНИЯ

Абстракт. Проблема поиска адекватных подходов к изучению русского языка в начальной и средней школе до сих пор остается актуальной. На сегодняшний день в качестве лидеров выделяются три образовательных направления: культуроведческое, аксиологическое и активистское. Концепции культурологического подхода наиболее эффективно реализуются в школьном курсе обучения русскому языку. Язык должен быть принят школьниками как подлинно жизненная и воспитательная национальная ценность, а для учителя он является не только предметом обучения, но и основным средством гражданского воспитания учащихся, средством профессиональной деятельности. Одной из воспитательных проблем является отсутствие влияния деятельностного подхода на развитие речи в начальных классах. В данной статье рассматривается современный подход к образованию.

Ключевые слова: когнитивная функция языка, умение читать, текст, информация, умение читать, тема.

Kirish

O'qish chet tilini o'rgatishning ham maqsadi, ham vositasidir. O'quv jarayonida bu ikki funksiyani aniq ajratish kerak, chunki ular barcha ishlarning uslubiy tashkil etilishini belgilaydi. O'quvchilarning rus tilida o'qish qobiliyatini egallash o'rta maktabda ushbu fanni o'rganishning amaliy maqsadlaridan biridir. Maktab bitiruvchilari o'qishi yetuk bo'lsa, egallagan ko'nikmadan amalda foydalana oladilar. Yetuklikning mukammallik darajasi har xil bo'lishi mumkin va maktab oldida yetuklikning minimal darajasini (kommunikativ kompetentsiyaning minimal darajasi) ta'minlash vazifasi turadi. Buni amalga oshirish fan o'qituvchisi oldidagi vazifa bo'lib, bu holatda o'qituvchi va o'quvchi tashabbusi bilan o'qish uchun obyektiv shartlar yaratiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Vazifalarning minimal yetuklik darajasi bilan cheklanishi o'zini o'qish qobiliyatiga va buning uchun o'zlashtirilishi kerak bo'lgan til materialining miqdoriga qo'yiladigan talablarda namoyon bo'ladi. O'qishning rivojlanish darajasi nutq faoliyati sifatida o'qishning ishlashi uchun yetarli bo'lishi kerak.

Yetuklikning minimal darajasi, birinchi navbatda, o'quvchilar o'zlashtirgan o'qish turlari sonining cheklanishi bilan bog'liq. Ularni aniqlashda ular amaliy ehtiyojlardan, ko'pincha chet tilidagi kitobga murojaat qilishda paydo bo'ladigan vazifalardan kelib chiqadi [7, 24].

Barcha o'qish holatlari ikki guruhga bo'linadi: o'quvchi faqat matndagi ma'lumotlarni olishi kerak bo'lgan vaziyatlar va uni olish bilan bir vaqtda uni xuddi shu shaklda boshqa shaxslarga o'tkazish talab qilinadigan vaziyatlar. Birinchi holda, o'z-o'zidan o'qish, ikkinchisida, ovoz chiqarib o'qish ishlatiladi. Maktabning vazifasi o'quvchilarni o'z-o'zidan o'qishga o'rgatishdir, chunki hayotda chet tilida ovoz chiqarib o'qish juda kichik odamlar doirasi (o'qituvchilar, aktyorlar, diktorlar va boshqalar) tomonidan talab qilinadi.

Har qanday mutaxassis, hech bo'lmaganda, chet tilida o'ziga kerakli adabiyotni tanlay olishi va o'zi uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni to'g'ri tushunishi, shuningdek, o'zini qiziqtirgan sohadagi yutuqlardan xabardor bo'lishi kerak.

Bunday o'qish turlari turli natijalarga erishishga qaratilgan, masalan, maqola/kitob mavzusi haqida tasavvurga ega bo'lish. Ushbu ma'lumotni olish uchun sarlavhalar ko'rib chiqish, alohida paragraflar yoki hatto jumalarni ko'rib chiqish yetarli bo'lishi mumkin. Kirish o'qish qismida o'quvchi kitob/maqolaning o'ziga xos mazmuni bilan tanishadi, asosan ma'lumotlarga e'tibor qaratadi, shuning uchun bu tur ba'zan mazmunni umumiy qamrab olgan o'qish deb ataladi. Bu tez sur'atda ravon o'qish va mazmunni tushunib olishni nazarda tutadi. Nihoyat, o'qishni o'rganishda o'quvchi matndagi ma'lumotlarni to'liq va to'g'ri tushunishga, uni tanqidiy tushunishga intiladi.

Ish amaliyotida ma'lum bir o'qish turining samaradorligini baholash uchun tushunishning to'liqlik darajasidan tashqari, uning tezligi ko'rsatkichi ham qo'llaniladi. Shunga ko'ra, ushbu o'qish turlari uchun yetuklikning minimal darajasini aks ettiruvchi yakuniy talablar quyidagicha shakllantirilishi mumkin:

Kirish o'qish: tushunishning to'liqlik darajasi matndagi faktlarning kamida 70 foizini, shu jumladan barcha asosiylarini tashkil qiladi. Asosiy ma'lumotni tushunish aniq, ikkilamchi - buzilmagan bo'lishi kerak.

Talabalarda texnik ko'nikmalarni avtomatlashtirish darajasi odatda o'qishning ushbu turi bilan belgilanadi.

O'qishni o'rganish: tushunishning to'liqlik darajasi - 100% va barcha ma'lumotlarni to'g'ri (adekvat) tushunish kutiladi. Tezlik ixtiyoriy ko'rsatkich sifatida qabul qilinadi, ammo u 50 - 60 Vt / min dan past bo'lmasligi kerak.

Ko'rib chiqish o'qish: o'qishning bu turi o'quvchidan yetarlicha katta miqdordagi til materialiga ega bo'lishni talab qiladi, shuning uchun maktab matn mavzusini aniqlashni ta'minlaydigan uning ba'zi usullarini o'rgatadi. Ko'rish uchun ajratilgan vaqt daqiqada 1 - 1,5 sahifalar tezligida aniqlanadi.

Ushbu talablarga erishish orttirilgan o'qish qobiliyatini amalda qo'llash imkoniyatini beradi [6].

O'qish amaliy o'qitish bilan bir qatorda ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarni ham ko'zlaydi. O'qish asosan tilning kognitiv funksiyasini amalga oshiradi va matnlarni to'g'ri tanlash ulardagi faktik ma'lumotlardan talabalarning umumiy ufqlarini kengaytirish uchun ham, ta'lim maqsadlarida ham foydalanishga imkon beradi. O'qish jarayonida lingvistik kuzatish rivojlanadi va o'quvchilar o'z fikrlarini lingvistik dizaynga ko'proq e'tibor berishni o'rganadilar.

O'qishning nutq faoliyati sifatidagi xususiyatlari uni juda samarali ta'lim vositasiga aylantiradi. Uning ijobiy roli, ayniqsa, til materialini o'zlashtirishda yaqqol ko'zga tashlanadi: o'qish jarayoniga hamroh bo'ladigan mnemonik faoliyat o'rganilgan va o'quvchilar uchun yangi til birliklarini esda saqlashni ta'minlaydi. Shuning uchun o'rganishning ilg'or bosqichlarida matnlarni o'qish ham so'z boyligini kengaytirish usullaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

O'qish paytida yodlash ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Birinchisi, asosan, tez (kirish) o'qish paytida, o'quvchi diqqatini to'liq matn mazmuniga qaratganda (mazmun bilan birga uning lingvistik shaklini eslab qoladi) sodir bo'ladi. Ushbu turdagi yodlashning samaradorligi, ayniqsa, mo'l-ko'l o'qish bilan sezilarli bo'ladi, shuning uchun mashg'ulotlarning barcha darajalarida juda ko'p oson (tegishli daraja uchun) matnlarni o'qish tavsiya etiladi. O'zboshimchalik bilan yodlash o'quvchi diqqatini ongli ravishda (o'qituvchining maxsus topshiriqlari yordamida yoki o'z tashabbusi bilan) nafaqat mazmunga, balki uni ifodalashning til vositalariga ham qaratish orqali erishiladi.

Amaliyotda yodlashning ikkala turiga ham tayanish zarur va shu nuqtai nazardan ta'lim matnining maqsadini ta'kidlagan holda, uslubiy adabiyotlarda ko'p va intensiv o'qish uchun matnlar ko'pincha farqlanadi. Birinchi holda, kirish o'qishga asoslangan ishning obyektiga faqat matn mazmuni bo'lsa, ikkinchisida o'qishni o'rganishga asoslangan holda uning lingvistik material hamdir.

O'qish paytida yuzaga keladigan til materialini yodlash ijobiy til tajribasining to'planishini ta'minlaydi, uning mavjudligi og'zaki nutqning to'g'riligi (gapirish) uchun zarur shartdir: matnlarda o'rganilayotgan til birliklari turli kontekstlarda ko'p marta takrorlanadi, shu tufayli ularning semantik chegaralari va foydalanish normalari (leksik birliklarning mosligi, grammatik tuzilmalarni to'ldirish, ikkalasining ham turli xil aloqa holatlari bilan o'zaro bog'liqligi) o'quvchi ongida aniqlanadi.

Og'zaki nutqni rivojlantirishga o'qishning ijobiy ta'siri nutq bilan shug'ullanadigan barcha analizatorlar o'qish jarayonlarida (ham jim, ham baland ovozda) ishtirok etishi tufayli mumkin.

Muhokama va natijalar

Bundan tashqari, o'qilgan matnlarning mazmuni to'g'ridan - to'g'ri og'zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan ko'plab mashqlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi – savol-javob mashqlari, qayta hikoya qilish, o'qilgan narsalar haqida suhbatlar va munozaralar va boshqalar.

Ovoz chiqarib o'qish alohida o'rin tutadi. U talaffuzni o'rgatish uchun keng qo'llaniladi va yangi til materialini tushuntirishda ishning ajralmas qismidir. Kommunikativ vazifalarning umumiyliigi (axborot uzatish) va baland tashqi nutqning mavjudligi ovoz chiqarib o'qishni gapirish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi: bu nutqning ifodaliligi va jozibadorligi ustida ishlashga, uning tezligini asta-sekin oshirishga imkon beradi.

O'qishning aytib o'tilgan ta'lim funksiyalari talabalar tomonidan til materialini o'zlashtirish va ularning og'zaki nutqini rivojlantirish bilan bog'liq. Shu bilan birga, o'quv jarayonida o'qish asosida qurilgan ish shakllari qo'llaniladi, ularning maqsadi nutq faoliyati sifatida o'qish oqimi uchun zarur bo'lgan operatsiyalarning ma'lum komplekslarini o'rgatishdir [4, 12].

Demak, o'qilayotgan narsani semantik qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan aqliy operatsiyalarning qaysi majmuasi ta'lim obyekti ekanligiga qarab, sintetik va analitik (tahlil elementlari bilan) o'qish, tarjima qilinmagan (to'g'ridan-to'g'ri tushunish bilan) va tarjima qilingan o'qish farqlanadi. Talabaga yordam ko'rsatishning tabiati va darajasiga ko'ra, o'qish lug'atsiz va lug'at bilan, oldindan olib tashlangan va hal qilinmagan qiyinchiliklar bilan, tayyor va tayyorlanmagan holda o'qishga bo'linadi.

Tashkil etish shakliga ko'ra sinf va uyda o'qish, o'quv (o'qituvchining ko'rsatmasi bo'yicha) va haqiqiy yoki mustaqil (o'quvchi tashabbusi bilan), frontal (hamma bir xil kitobni o'qiydi) va individual; ovoz chiqarib o'qish xor va individual bo'lishi mumkin.

Ushbu ish shakllarining barchasi kirish va o'qishni o'rgatishda qo'llaniladi. Shunday qilib, birinchisini shakllantirish uchun ham sintetik, ham analitik o'qish kerak, chunki u nafaqat materialni sintetik idrok etishni, balki tushunishda qiyinchiliklar bo'lmagan taqdirda ham ish shakllari ham uyda, ham sinfda, frontal va individual bo'lishi mumkin. Xuddi shu narsani o'qishni o'rganish haqida ham aytish mumkin.

Ovoz chiqarib o'qish ovozsiz o'qishni shakllantirishda zaruriy bo'g'indir, ammo uning roli faqat ovozsiz o'qish bilan umumiy komponentlar doirasi bilan cheklangan. Talabaning uzoq muddatli xotirasida o'rganilayotgan til birliklarining vizual va eshitish motorli tasvirlarini yaratishdan tashqari, ovoz chiqarib o'qish qo'llaniladi:

- a) o'rganilayotgan tilning alifbo va tovush qoliplarini o'zlashtirish;
- b) idrok etilgan gap elementlarini sintagma birlashtira olish, sintagma komponentlarini birgalikda talaffuz qilish va ularni ritmik va intonatsiyaga to'g'ri joylashtirish ko'nikmalarini shakllantirish;
- c) o'qish tezligini tezlashtirish (oddiy gapirish tezligigacha),
- d) bashorat qilish qobiliyatini rivojlantirish (bunda o'quvchi matnning asosiy jumlarini o'qib uning davomini taxmin qila olishi kerak);
- e) o'qitish va bosma materialni idrok etishning to'g'riligini nazorat qilish uchun.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ovoz chiqarib o'qish birinchi navbatda o'quvchining vizual signallarni so'z, sintagma, gap, matn darajasida tovush signallariga qayta kodlash qobiliyatini rivojlantirish va nazorat qilish vositasi sifatida qo'llaniladi. Ammo shuni esda tutish kerakki, o'z-o'zidan o'qiyotganda, xuddi shu jarayonlar boshqacha davom etadi va shuning uchun

ushbu turdagi o'qish ko'nikmalarini mustahkamlash uchun yuqorida ko'rsatilganlarga o'xshash mashqlar ham zarur.

O'qishni o'rgatishda o'rta maktabda rus tilini chet tili sifatida o'qitishning barcha usullarini belgilab beradigan umumiy tamoyillarga qo'shimcha ravishda, nutq faoliyatining ushbu turining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qator aniq qoidalarni ham hisobga olish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Johnson K.E. The Sociocultural Turn and Its Challenges for Second Language Teacher Education. // TESOL Quarterly., – London., 2006: – 235 p
2. Stiro O. The role of reading in teaching a foreign language. "Foreign language at school." 1940, No. 5
3. West M. Learning to read a foreign language. London., 1955.
4. Головкина Л.С. Синтетическое чтение на уроках английского языка в средней школе. Сб. Учителя о своей работе. М., 1962.
5. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. М., 1953.
6. Иванов Д. В. Об основах аналитического чтения, «Уче-ные записки МОПИ», том XIX, вып. 4, 1959
7. Карпов И.В. Психологическая характеристика процесса пони-мания и перевода учащимися иностранных текстов. Сб. «Теория и мето-дика учебного перевода, под ред. К. А. Ганшиной и И. В. Карпова, М., 1950

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASH JARAYONIDA ELKTRON DARSlikLARNI QO'llASHNING AHAMIYATI

Haydarov Ramozon Mamayusupovich

Termiz davlat universiteti "Texnologik ta'lim" kafedrasida katta o'qituvchisi.

Elektron pochta manzili: haydarov_ramazon@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektron darsliklar va ularni bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida qo'llashning ahamiyatini ochib berish borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. o'qituvchi, texnologiya, kasbiy kompetentlik, elektron darslik, innovatsiya virtual topshiriqlar, kasbiy kompetentligini rivojlantirish, raqobatbardosh mutaxassis.

ЗНАЧИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИИ

Хайдаров Рамозон Мамаюсупович

Старший преподаватель кафедры «Технологическое образование» Термезского государственного университета.

Электронный адрес: haydarov_ramazon@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается значение электронных учебников и их использование в процессе подготовки будущих учителей технологии.

Ключевые слова: учитель, технология, профессиональная компетентность, электронный учебник, инновация, виртуальные задания, развитие профессиональной компетентности, конкурентоспособный специалист.

THE SIGNIFICANCE OF USE OF ELECTRONIC TEXTBOOKS IN THE PROCESS OF PREPARING FUTURE TEACHERS OF TECHNOLOGY.

Khaidarov Ramozon Mamayusupovich

Senior Lecturer at the Department of Technology Education, Termez State University.

Email address: haydarov_ramazon@mail.ru

Abstract. This article discusses the importance of electronic textbooks and their use in the process of training future technology teachers.

Key words. teacher, technology, professional competence, electronic textbook, innovation, virtual tasks, development of professional competence, competitive specialist.

Kirish

Respublikamizda sifatli ta'lim, fan, texnika va ishlab chiqarishni moderinizatsiyalashga qaratilgan taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqish va uni bosqichma-bosqich amalga oshirishga yo'naltirilgan bir qancha davlat dasturlari bajarilmoqda. Hususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning

taraqqiyot strategiyasining 42-maqsadida “2026 yilga qadar o’quv dasturlari va darsliklarni ilg’or xorijiy tajriba asosida to’la qayta ko’rib chiqib, amalda joriy etish¹⁰⁷” belgilab qo’yilgan.

Ushbu maqsadni amalga oshirishda maktabgacha, xalq ta’imi va oliy ta’lim muassasalari bir-birlari bilan o’zaro hamkorlikda ishlashni taqozo etadi. O’zaro hamkorlikda ishlash natijasida yetuk mutaxassislar tayyorlash, ularning jamiyatdagi o’rnini belgilash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ma’lumki, XXI asr boshlariga kelib, axborot jamiyatning shu qadar muhim bo’lagi va tarkibiy qismiga aylandiki, har qanday mamlakatning qanday sur’atlar bilan rivojlanishi bevosita unga bog’liq bo’lib qoldi. Shu sababli har bir davlat bugungi kunda jamiyatni axborotlashtirish masalasiga jiddiy e’tibor bermoqda.

Ta’lim tizimining o’quv amaliyotida qo’llanilayotgan didaktik vositalar orasida zamonaviy elektron vositalarning roli yil sayin ortib bormoqda. Bularga elektron darsliklardan, audio-vizual vositalar, kompyuterlashtirilgan vositalar, mobil vositalar, o’quv platformalari misol bo’la oladi. Bizning fikrimizcha o’qitishda elektron vositalardan foydalanishning faqat axborot tashuvchi texnikasi emas, balki maxsus axborot tashuvchi, animatsiyali, audio-vizualli elektron darsliklar va boshqa axborotlarni qo’llash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek o’quv amaliyotida real ishlayotgan stanok, mashina va agregatlarni qo’llash ham yaxshi natija beradi. Ayniqsa umumiy o’rta ta’lim maktablarida amaliy fanlar blokidagi texnologiya fanining ayrim mavzularni o’quvchilarga to’laqonli yetkazishda yelektron darsliklardan foydalanishning samaradorligi yuqori hisoblanadi.

So’ngi yillarda texnologiya fanidan amaliy mashg’ulotlarni tashkil etuvchi va o’tkazuvchi o’qituvchilarni tayyorlash jarayonida ta’lim muassasalarida nazariy va amaliy bilim, ko’nikma hamda malakalarni berishda elektron vositalarni qo’llash muammosiga ko’proq ahamiyat berilmoqda. Elektron vositalarni o’quv amaliyotida qo’llash texnologiya fani o’qituvchilarining mehnatini osonlashtiradi, o’qitish vaqtini qisqartiradi. Texnik vositalarni qo’llashda kitoblardan foydalanish bilan birga elektron qurilmalar, elektron darsliklardan foydalanish yo’lga qo’yilmoqda. Ushbu vositalarni dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda qo’llash o’qituvchilarga mavzuni tushuntirishda ancha qulayliklar yaratadi va talabalarda kasbiy bilim, ko’nikma va malakalarni mustahkamlashga hamda ularning raqobatbardosh mutaxasis bo’lib shakllanishga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili:

1. Mamlakatimizda bo’lajak texnologiya fani o’qituvchilarini tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslari bo’yicha N.A.Muslimov, L.Bobomurodova, S.S.Igamov, F.S.To’rabekov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosini tashkil etadi, umumiy o’rta ta’lim maktablarida texnologiya fanini innovatsion yondashuvlar asosida o’qitish bo’yicha M.X.Shomirzayev, B.E.Qodirov, F.X.Mukumova, L.R.Zaripov, M.Ikramova, va R.Paxriddinova, X.A.Umarovlar, kasbiy kompetensiyani takomillashtirishga bag’ishlangan tadqiqot ishlari N.S.Sayidaxmedov, Y.R.Maxmudov, B.I.Muranov, A.R.Xodjaboev, S.X.Abdullaev, F.A.Umarova, kabi olimlar tomonidan olib borilgan. Hususan, N.A. Muslimov Bo’lajak kasb ta’limi o’qituvchilarini kasbiy shakllantirish (2004) monografiyasida bo’lajak kasb ta’limi o’qituvchilarining kasbiy shakllanish

¹⁰⁷

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi 2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 42-maqsadi

metodlarini yoritib bergan, B.E.Qodirov "Development of basic Competencies of students in crafts in technology lessons" (2020) maqolasida o'quvchilarning hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron ta'limning o'rni va ahamiyatini ochib bergan, To'rabekov F.S. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida axbopot texnologiyalarini qo'llash metodikasi (2012) nomli dissertasiya ishida mehnat ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida virtual laboratoriyani qo'llashni ochib bergan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda elektron darsliklardan foydalanish muhokama qilinadi. "Texnologiya ta'limi praktikumi" fanidan amaliy mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'llaniladigan "Durodgorlik ishlari (Yog'ochga qulda ishlov berish)" elektron darslik asosida ta'lim berishning asosiy maqsadlari keltirilib o'tiladi. Elektron darsliklarni o'quv jarayonida qo'llashning avzalliklari keltirilib o'tiladi.

Tahlillar va natijalar

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining ijodiy, texnikaviy tafakkurlarini rivojlantirish yo'llaridan biri texnikaviy konstruksiyalash va modellashtirish asosida texnologiya fani darslarini tashkil etishni yo'lga qo'yishdan iboratdir. Texnologiya fanidan nazariy darslarda yoki o'quv ustaxonalaridagi texnikaviy konstruksiyalashni ma'lum darajada malakali konstruktorlar, texnologlar, malakali ishchilar, yig'uvchilar va sozlovchilar faoliyati bilan taqqoslash mumkin. Chunki, ishlab chiqarish sharoitida yangi mashinalarni yaratish singari o'quv ustaxonalarida turli buyumlarni, texnikaviy moddalarni yaratish jarayoni ham quyidagi bosqichlardan tashkil topadi: texnikaviy fikrning tug'ilishi; mo'ljallangan buyumga texnikaviy talablarning qo'yilishi; konstruksiyani eskizlar holatida ishlab chiqarish va uni muhokama qilish; texnologik jarayonning xaritasini ishlab chiqish; zarur materiallar va asboblarni tanlash; o'ylab qo'yilgan buyum detallarini tayyorlash va ularni uzellarga yig'ish; uzellardan buyum tayyorlash, buyumni ishda sinab ko'rish va uni sozlash.

Yuqoridagi talablarni bajarishda elektron darsliklarning hissasi beqiyos hisoblanadi. Chunki, ayrim stanoklarda ish bajarishda stanokda bajarilayotgan maydon haqidagi ta'savvur hosil bo'ladi holos. Ta'lim oluvchiga stanoklarning dvigatelning harakati, uzatmalar qismidagi jarayonlar va hokozolar haqida yaqqol ta'savvur etish uchun elektron darsliklardan foydalanish yaxshi samara beradi. Elektron darsliklarni o'quv jarayonida qo'llashning avzalliklari 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Elektron darsliklarni o'quv jarayoniga qullash avzalliklari

Yuqoridagi 1-rasmda ko'rsatilib o'tilganlaridan shunday xulosa chiqarish mumkinki, darslardagi konstruktorlik-texnologik faoliyat produktiv (ijodiy) va reproduktiv (bilish-ijrochilik) faoliyatlarini bir-biriga qo'shish yo'li bilan amalga oshirilishi, ya'ni talabalar texnikaviy model yoki asbobni ishlab chiqishi yoki takomillashtirilishi mumkin ekan. Texnologiya fani darslarini tashkil etishda ko'rgazmali metodlarni qo'llash yuqori samara berishi ilmiy tadqiqotlarda aniqlangan bo'lib, ayniqsa u ish-harakat faoliyatini virtual tarzda namoyish qilish natijasida bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarining kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buni texnologik ta'limining "Texnologiya ta'limi praktikumi (Yog'ochga qulda ishlov berish)" bo'limi uchun tayyorlangan elektron darslik misolida qarab chiqamiz.

Bizning fikrimizcha, texnologiya ta'limida elektron darslik tushunchasi metodologik nuqtai nazardan ancha keng ma'noga ega. Virtual o'quv laboratoriyasidan talabalar nafaqat texnologiya ta'limi amaliyoti jarayonida, balki kurs ishlarini bajarishda va bitiruv malakaviy ishlar loyihalarini amalga oshirishda, o'quv-tadqiqotchilik ishlarida keng foydalanishlari mumkin.

Texnologiya ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda "Texnologiya ta'limi praktikumi" fanidan amaliy mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'llaniladigan "Durodgorlik ishlari (Yog'ochga qulda ishlov berish)" elektron darslik talabalarda umumkasbiy fanlar bo'yicha kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda foydalanish uchun mo'ljallangan.

"Texnologiya ta'limi praktikumi" fanidan amaliy mashg'ulotlarini "Durodgorlik ishlari (Yog'ochga qulda ishlov berish)" elektron asosida tashkil etish orqali ta'lim mazmuni rivojlanishi bilan bir qatorda o'qitish metodikalari ham takomillashtirilmogda. Chunki, o'quv jarayonini yoritish, ko'rgazmali tasvirlash va ma'lumot xarakteridagi materiallar bilan boyitish, taqdim etilayotgan axborotning ko'rish qatorini anchagina kengaytirish imkonini beradi.

“Texnologiya ta’limi praktikumi” fanidan amaliy mashg’ulotlarini tashkil etishda qo’llaniladigan “Durodgorlik ishlari (Yog’ochga qulda ishlov berish)” elektron darslikda bo’lajak texnologiya fani o’qituvchisi uchun biz tomonimizdan tayyorlandi va amaldagi DTS mazmuniga yo’naltirildi. Ushbu elektron darslikda 24 ta amaliy mashg’uloti berilgan bo’lib, har bir mashg’ulotda dars ishlanmasi, mashg’ulotning nazariy bayoni, virtual topshiriqlar, nazorat savollari, adabiyotlar, izlash tizimi, rasmlar, jadvallar, sxemalar va videolavhalar o’z aksini topgan.

“Texnologiya ta’limi praktikumi” fanidan amaliy mashg’ulotlarini tashkil etishda qo’llaniladigan “Durodgorlik ishlari (Yog’ochga qulda ishlov berish)” elektron darsliklar asosida ta’lim berishning asosiy maqsadlari bo’lib quyidagilar hisoblanadi: talabalar tomonidan texnik bilimlarning egallanishi, o’quv materiallarni o’rganishning turli metod va vositalarini o’zlashtirish, pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish malakalarini shakllantirish; talabalarning ijodiy qobiliyatlarini, ularning yosh va individual xususiyatlarini, texnik iqtidori asosida turli xil amaliy faoliyat jarayonida rivojlantirish; talabalar faoliyatining turli sohalarida, jumladan yog’ochlarga ishlov berish sohasida uchrashi mumkin bo’lgan amaliy vazifalarni ijodiy hal qilishi uchun sharoit yaratish; talabalarda tabiatga muxabbat, kelgusi kasbiy faoliyati davomida o’z o’rnini topish, o’z mehnati natijalari uchun mas’uliyatni xis qilish, mehnatsevarlik va mehnat madaniyatini tarbiyalashga ko’maklashish sanaladi.

Joylashtirilgan elektron darslikda berilgan materiali mazmuni kattagina ma’lumotlar bazasidan iborat bo’lib, o’qituvchi undan dars o’tishning turli metodikalarini qurishda foydalana oladi. Bundan tashqari, elektron darslikning tuzilmaviy tashkil etilishi o’qituvchiga mavjud bo’limlarni o’zining yoritish, ko’rgazmali tasvirlash va ma’lumot xarakteridagi materiallari bilan doimiy to’ldirib borish imkonini beradi Oliy pedagog ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning aksariyat qismi umumiy o’rta ta’lim maktablarida texnologiya ta’lim o’qituvchilari bo’lishlarini hisobga olgan holda, ushbu elektron darslik mazmuni fan dasturiga moslashtirilgan holda ishlab chiqilgan va fan dasturidagi “Durodgorlik ishlari (Yog’ochga qulda ishlov berish)” bo’limiga doir barcha mavzularni o’z ichiga olgan holda ishlab chiqilgan.

Xulosalar

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlab o’tish joyizki, “Durodgorlik ishlari (Yog’ochga qulda ishlov berish)” bo’limi bo’yicha tayyorlangan elektron darslikda talabalarning boshqa fanlardan olgan bilimlarini o’zida integratsiyalangani bois bu ma’lumotlardan boshqa o’quv fanlarida ham foydalanish ijobiy samara beradi. Chunki, elektron darslikning muhim jihati durodgorlikda ishlatiladigan moslama va jihozlarning, asboblarning haqidagi umumiy ma’lumotlar bilan birga, mutaxassislar bilishi shart bo’lgan ma’lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va uzatishga moslashib qolmasdan, balki zarur ma’lumotlar fayllarida saqlanadigan avvalgi mavzudagi ma’lumotlar fayllarida foydalanish yo’li bilan mashg’ulotlarni ko’rgazmalilik va ko’rsatmalilik tamoyillari asosida namoyish qilish mumkinligi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalarida va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to’g’risida” 27.07.2017 y., PQ-3151, O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y., 30-son, 729-modda.
2. O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi huzuridagi Oliy va o’rta

maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2019 yil 5 iyuldagi 3-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan 5112100-Texnologik ta'lim yo'nalishining Malaka talablari.

3. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. - T.: Fan, 2004. - 128 b
4. Bobomurodova L.E. Innovatsion ta'lim jarayonida bo'lajak texnologik ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining kasbiy-metodik ijodkorligini takomillashtirish: Dic. p.f.f.d. (PhD) – Samarqand: 2022. – 127 b.
5. Qurbonov B. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi fanidan mehnat ta'limi yo'nalishi talabalari uchun o'quv-uslubiy majmua Guliston shahri 2011 yil, 125-bet
6. To'rabekov F.S. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilapini tayyorlash jarayonida axbopot texnologiyalapini qo'llash metodikasi: Ped.fan. nom. diss. – Toshkent, 2011. – 175 b.
7. Shomirzayev M.X, Haydarov R.M.Mukumova F.X.Texnologik ta'lim praktikumi. Darslik // Toshkent.-2022 Lesson Press"
8. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy–pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.
9. Qodirov B.E. "Development of basic Competencies of students in crafts in technology lessons" // Yeuropcan Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 4, 2020, Part II ISSN 2056–5852
- 10.Hamidov J.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilapini tayyoplashda o'qituvchining zamonaviy didaktik vaocitalapini yapatish va qo'llash texnologiyaci: Pedagogika fanlapi bo'yicha doktoplik (DSc) dis. avtopef. – Toshkent, 2017. –70 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI BADIY ASARLAR BILAN TANISHTIRISHNING SHAKL, METOD VA VOSITALARI

Xo'jamberdiyeva Shahnoza Ko'paysinovna

Namangan davlat universiteti, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning shakl, metod va vositalari, bola yoshidan kelib chiqib asar tanlash uni qay holda bolaga yetkazish to'g'risida gap boradi. Mavzu yuzasidan xorij va o'zbek olimlari fikrlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: ertak, hikoya, musiqa, harakat, xalq ertaklari, proza, she'riy ertaklar, hikoyalar.

Аннотация: В данной статье рассказывается о формах, методах и средствах приобщения дошкольников к художественным произведениям, о том, как выбрать произведение исходя из возраста ребенка и как донести его до ребенка. Представлены мнения зарубежных и узбекских ученых по теме.

Ключевые слова: Ключевые слова: сказка, рассказ, музыка, действие, народные сказки, проза, поэтические сказки, рассказы.

Abstract: This article deals with the forms, methods and means of introducing preschool children to artistic works, how to choose a work based on the child's age and how to convey it to the child. Opinions of foreign and Uzbek scientists are presented on the topic.

Key words: fairy tale, story, music, movement, folk tales, prose, poetic tales, stories.

Kirish

Maktabgacha ta'lim tashkiloti uzluksiz ta'lim tizimining ilk bosqichi sanalar ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning yangi shakl, metodlaridan kichik yoshdagi bolalar bilan mashg'ulotlar o'tkazishda samarali foydalanishning katta imkoniyatlari mavjud.

Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish tarbiyachilarga maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish metodlari va shakllarini tanlab olish erkinligini beradi. Zamonaviy o'qitishning asosiy natijasi bo'lib shu narsa hisoblanadiki, bunga ko'ra bola uning rivojlanishiga va hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishiga qanchalik yordam bera oladigan nimalarni o'zlashtirgani e'tiborga olinadi. Pedagog tomonidan tanlab olingan o'qitish shakllari intellektual jarayonlarning shakllanishiga yordam berishi, masalalarni ijodiy hal qilish uchun shart-sharoitlarni yaratishi, mustaqillikni va mas'uliyatni o'rgatishi, bolalarni o'z xulq-atvorini boshqarishni mashq qildirishi lozimdir. Bu borada bolani ma'naviy-axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash, qalbida kitobga nisbatan havas uyg'otish, ilk kitobxonlik madaniyatini shakllantirishga qo'yilgan talablar boyitib borilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar dunyo sirlaridan butunlay bexabar bo'ladilar. Shunga qaramay, kichikintoylar o'zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o'rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog'chalarida esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya'ni ularga badiiy asarlardan parchalar o'qib berishlari lozim. Bu davr bolalariga o'qib beriladigan har

qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi talab etiladi.[1] Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiq.

Yosh kitobxonlarga ongi va tafakkurini boyitish bilan birga, ularning qalbini, zavqini uyg'otadigan ya'ni, tuyg'ulariga ham kuchli ta'sir etadigan san'at asarlari zarur. Bundan qariyb ikki asr ilgari bolalar adabiyotining ulkan munaqqidlari V.G.Belinskiy, N.G.Chernishevskiy, N.A.Dobrolyubov[2] asoslab ko'rsatganidek, yosh kitobxonlarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularga estetik zavq uyg'ota oladigan, qaynoq hayot manzarasini butun borlig'icha aks ettirgan chinakam badiiy asarlar hamon muhim talabligicha qolayotir.

Bolalik – bu muhim ahamiyatga molik yosh va hayotiy davr. Bolalikning o'ziga xos xususiyati – bu bolalarning ta'lim olish tajribasi natijasida kattalardan ko'ra ko'proq o'rganish va o'zgarish qobiliyatiga ega ekanligidir. Bolalik – bu baxtli bolalik huquqi tan olinadigan, bola rivojlanishining muhim bosqichi.[3] Bu o'rinda badiiy adabiyot bolalarni aqlan, axloqan va estetik tarbiyalashning qudratli, ta'sirchan quroli sifatida xizmat qiladi, u bola nutqini rivojlantirish va ertaklar olamiga sayohat bolalar tasavvurini, ularning xayolot olamini, fantaziyasini rivojlantiradi. Eng yaxshi adabiy namunalar asosida insonparvarlik ruhida tarbiyalangan bolalar o'z hikoyalarida va ertaklarida mazlumlar va zaiflarni himoya qilish, yomonlarni jazolash orqali o'zlarining adolatparvarligini namoyon qiladilar.[5] Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, o'y kechinmalari, orzu-istaklari, voqelikka estetik munosabati o'z ifodasini topadi. Ularning aksariyati yozuvchilar (kattalar) tomonidan yaratilsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtai nazaridan talqin va tadqiq etiladi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Barkamol bola tarbiyasida kitoblarga nisbatan qiziqish bildirishini, “o'qishga” taqlid qilishi; chiroyli rasmlar bilan bezatilgan kitoblarni tomosha qilish, badiiy asarlar orqali bolaning his-tuyg'ularini, eshitish, tinglash ko'nikmalarini tarkib toptirishda davom etish.[6] Bolaga uxlatayotganda doimiy ravishda “Alla” qo'shig'ini kuylash. Uyg'oq paytida erkalamalar (“Yulduzim, qunduzim...”, “Suv keladi g'ozini bilan...”) aytib quvontirish. Bola bilan birgalikda yorqin rangdagi chiroyli rasmlar kitobchalarni tomosha qilish, sodda, qiziqarli hikoya va ertaklarni ifodali tarzda o'qib berish va uning tinglashini rag'batlantirish.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning shakl, metod va usullarda badiiy adabiyotga mehrini uyg'otish kerakligi aytib o'tildi. Shu bilan birga maktabgacha yoshdagi bolalarga yoshi va qiziqishlari inobatga olinib badiiy adabiyot namunalarini tanlash, kitob o'qishni muntazam mashg'ulotga aylantirish aniqlandi.

Tahlillar va natijalar

Maktabgacha ta'lim tashkiloti uzluksiz ta'lim tizimining ilk bosqichi sanalar ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning yangi shakl, metodlardan kichik yoshdagi bolalar bilan mashg'ulotlar o'tkazishda samarali foydalanishning katta imkoniyatlari mavjud. Jumladan, o'rgatadigan dasturni emas, balki ertak, hikoya yoki bilim beruvchi filimni ko'rish yohud eshitish ancha qiziqarliroq. Pedagog tomonidan tanlab olingan o'qitish shakllari intellektual jarayonlarning shakllanishiga yordam berishi, masalalarni ijodiy hal qilish uchun shart-sharoitlarni yaratishi, mustaqillikni va mas'uliyatni o'rgatishi, bolalarni o'z xulq-atvorini boshqarishni mashq qildirishi lozimdir. Bu borada bolani ma'naviy-axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash, qalbida kitobga nisbatan havas uyg'otish, ilk kitobxonlik madaniyatini shakllantirishga qo'yilgan talablar boyitib borilishi lozim.

Bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning shakllaridan: bola kattalar bilan birgalikda matallar va sanoq she'rlar syujetlari asosida ishtiyoq bilan o'yinlar tashkil qiladi; u tovush taqlidiga va folklor yo'nalishidagi bir maromdagi takrorlashlarga quloq tutadi hamda ularga taqlid qiladi. Bola adabiy asarlarda bayon qilingan voqealarni juda jiddiy qabul qiladi. O'ziga yoqib qolgan ertakni bir necha marta eshitishga ham tayyor. Uning qahramonlarini illyustratsiyalar va o'yinchoqlarda xursand bo'lib tanib oladi, har gal ertakning baxtli yakunini berilib kutgani holda syujet harakatlarining odatdagi ketma-ketligini sinchkovlik bilan kuzatib boradi.

Ilk yoshdagi bolalarga o'qib beriladigan asarlar doirasini asosan folklor asarlari tashkil qiladi. Ular eng yaxshi tarzda ilk yoshdagi bolalar ehtiyojlariga mos keladi, chunki, u so'z, ohang, musiqa va harakatni o'zida jamlagandir. Bolalar hayvonlar haqidagi xalq ertaklari bilan tanishadilar: "Sholg'om", "Bo'g'irsoq", "Uycha", "Chipor tovuq" va boshqalar.

Ilk yoshdagi bolalar badiiy asarlarni qabul qilishining asosi — bu ularga nisbatan emotsional javob, turli xil ohanglarni ilg'ab olish, ularga munosabat bildirish, imkoniyat darajasidagi adabiy asarlar qahramonlarini tanib olish va ular haqida qayg'urishdir.

Ushbu yoshdagi bolalar uchun kichik shakldagi she'riyat, ya'ni: folklor va mualliflik she'riyati muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bosh qahramonlari bolalar, hayvonlar bo'lgan, o'yinli va maishiy vaziyatlar bayon qilingan asarlar bolalarga juda qiziqarlidir.

Ilk yoshdagi bolalarga badiiy adabiyotni tanishtirish jarayonida ularda bilish va nutqiy qobiliyatlarini hamda nisbatan tegishli munosabatni rivojlantirish zarur.

Turli adabiy janrlar turlicha usulda yetkazishni talab qiladi. Ilk yoshdagi bolalarga ertakni kitobdan o'qib emas, balki uni aytib bergan ma'qul; bu emotsional ta'sirni kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida ertakning asosiy mazmunini tushunishga yordam beradi. Katta yoshli odam kitobga emas, bolalarga qaraganida u xuddi har bir bola bilan suhbatlashgandek bo'ladi va shu bilan monologik nutqni eshitish hamda tushunishdek muhim qobiliyatni tarbiyalaydi.

Agarda ertak mazmuni unchalik katta bo'lmasa, uni ikki-uch marta hikoya qilish yoki eng yorqin joylarini takrorlash mumkin. Uni aytib bo'lgandan so'ng bolalarga shunday sharoitni vujudga keltirish tavsiya qilinadiki, toki ular eng qiziqarli jihatlarni esga olish va ularni ertakdagi so'zlar bilan takrorlashga majbur bo'lsin.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarga o'qib berish uchun unchalik katta bo'lmagan hikoya va she'rlar tavsiya qilinadi, bular kichik tinglovchilarda ijobiy emotsiyalarni tarbiyalashga yordam beradi. Ularning bolaning shaxsiy tajribasiga yaqin bo'lgan oson mazmuni oddiy va sodda shaklda ifodalangan: qofiyalar o'xshash, she'r qatorlari qisqa bo'lishi lozim. Bolalar ularni takrorlar ekan, qatorlarning jarangdorligini, she'rning musiqiyligini ilg'ab oladilar, ularni oson qabul qiladilar. So'ngra esa butun she'rni esda saqlab qoladilar.

Bolalarni ilk yoshda ko'proq she'rlar o'ziga jalb qiladi, chunki ular aniq qofiyalari, ohangdorligi va musiqiyliги bilan alohida ajralib turadi.

Bolalarga badiiy adabiyotlarni tanishtirish borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida bola uch yoshga kelib adabiy rivojlanishning quyidagi ko'rsatkichlariga erishadi:

- adabiy asar borasida kattalar bilan muloqot qilishdan zavq oladi, ularni qiziqib tinglaydi;
- unga aytib berilayotgan yoki o'qilayotgan asarlarni chalg'imasdan, diqqat bilan tinglaydi;
- kichikintoylarga mo'ljallangan kitoblardagi illyustratsiyalarni ko'zdan kechirishga qiziqish bildiradi.

Uch-to'rt yoshli bolalarda adabiy ertaklarni tanlash qobiliyati shakllanadi. Ular ayrim adabiy qahramonlarni biladilar va sevadilar, o'zlari uchun muayyan ertakni ajratib oladilar va doimo ularni o'qib berish yoki aytib berishni iltimos qiladilar. O'zlari ham yoqib qolgan she'riy matnlarni ko'p martalab qayta-qayta takrorlaydilar.

Besh yoshlarga kelib ayrim syujetli harakatlar va personajlarni afzal ko'rishi yaqqol sezila boshlaydi. Bularning barchasi besh yoshli bolaning ancha boy adabiy tajribasi umumlashtirmalari hisoblanadi.

Bolada kitobga nisbatan estetik madaniyat munosabatini shakllantirish lozim. Kitob o'qishga ishtiyoq, xohish illyustratsiyalarni mustaqil ravishda va takror ko'rib chiqishidan, aynan shu kitobni takror tinglash istagidan dalolat beradi. Maktabgacha yoshdagi kichik bolalarni bolalar badiiy adabiyoti bilan tanishtirishga doir ishlarning mazmuni va shart-sharoitlari masalalarini ko'rib chiqamiz.

Ushbu yoshdagi bolalar uchun badiiy adabiyotning quyidagi janrlari maqsadga muvofiqdir: folklorning kichik shakllari, prozaik va she'riy ertaklar, hikoyalar, she'rlar. Ayni paytda bola uchun adabiy obrazlarning emotsional jozibadorligi quyidagi hollardagina ortadi: ya'ni, agarda badiiy mazmun uning qabul qilishi uchun imkon doirasida bo'lsa; badiiy asar yorqin va ifodali taqdim etilsa; bola badiiy matn mazmunini tashqi harakatlarda ifodalasa; badiiy asar asosida o'zi ham improvizatsiya qilsa.

Besh yoshga kelib bola:

O'ziga yoqqan nechta asarlar nomlarini aytishi; suratlarni o'ziga tanish bo'lgan ertakdagi voqealar rivojiga qarab terib chiqishi; o'zi xohlagan kichik she'r (ovunmoq) yoki ritmik tashkil etilgan matnni (bo'g'irsoq qo'shig'i, ertakning ayrim leytmotivlari) emotsional tarzda aytib berishi mumkin; mustaqil faoliyatda — o'yinda, rasm chizishda va boshqa kundalik vaziyatlarda adabiy obrazlardan foydalanadi.

Xulosalar

Badiiy adabiyot bolalarni har tomonlama tarbiyalashning ta'sirchan vositasi bo'lib, u ular nutqini rivojlantirish va boyitishga ulkan hissa qo'shadi. Badiiy adabiyot she'riy obrazlar orqali bolaga jamiyat, tabiat hayoti, insoniy his-tuyg'ular va munosabatlarni tushunishga yordam beradi, emotsiyani boyitadi.

Badiiy adabiyot maktabgacha yoshdagi bolalarda insonparvarlik his-tuyg'ularini, hamdardlik, yaxshilik, kichiklar, ota-onalar va oilaning katta a'zolariga nisbatan g'amxo'rlik ko'rsatish kabi hissiyotlarni shakllantirishga yordam beradi.

Bolalar badiiy asarlardan estetik va axloqiy tasavvur oladilar. Bolalarni bolalar badiiy adabiyoti bilan tanishtirishni ularning yosh imkoniyatlari, nutqiy rivojlanish va adabiy asarlarni qabul qila olish darajasini hisobga olgan holda o'tkazish zarur. Ushbu yosh bosqichida maktabgacha ta'lim muassasasi va oilaning vazifasi — bolalarni adabiy rivojlantirish poydevorini hozirlash, ularni bo'lajak o'quvchilar sifatida shakllantirishdan iboratdir.

Mashhur fransuz faylasufi Frank Bekon "Kitoblar tafakkur durdonalarini avloddan avlodga eltuvchi aql kemalaridir" deb bejiz aytmagan. Zero, kitob aqlni charxlaydigan, aql bulog'ini ochadigan va uni ilhomlantiradigan buyuk mo'jizadir.

Professor E.I.Yo'ldoshev "O'qish madaniyati" tushunchasiga shunday ta'rif beradi: "O'qish madaniyati — juda keng qamrovli tushuncha bo'lib, kitobga qiziqish va uni sevis, adabiyot bilan kengroq tanishishni, kitob va u bilan ishlash haqidagi maxsus bilimlarga ega bo'lishni,

shuningdek, kitobdan to'la ravishda foydalanishga yordam beruvchi ko'nikma va malakaga ega bo'lishni taqozo etadi".

Safo Matchon: "Kitobxonlik — o'qilgan kitoblar soni bilan belgilanmaydi, balki u tushunib o'qish, ya'ni maqsadli o'qishdir, — desa, taraqqiy etgan xorijiy mamlakatlarda,-deb yozadi H.To'xtaboyev, — kitobxonlik fan darajasiga ko'tarilgan. Kitobxonlik kitobni targ'ib qilishgina emas, balki kitob o'qishni, o'qiladigan kitobni tanlay olishni, mag'zini chaqishni, ya'ni kitob yordamida o'zini anglashni o'rgatish hamdir. Bolalar kitobxonligini shakllantirishda maktab hamda ota-onalar zimmasiga nihoyatda murakkab va mas'uliyatli vazifa yuklanadi. Buning uchun ota-onalarning o'zi ham yuksak didga ega, ma'rifatli va bilimli bo'lishlari kerak. Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy ta'kidlashicha, maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishda o'qitish izchil, ko'rsatmali, maqsadga muvofiq bo'lishi va ma'lum tizimda olib borilishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiyot. Bolalar adbiyoti va folklor. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. –Toshkent, 2006. – B. 5.
2. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Majmua. Bolalar adabiyoti. 2016. – B. 8.
3. Ilk qadam. O'quv dastur. – Toshkent, 2022. – B. 19.
4. Adabiyot. Bolalar adbiyoti va folklor. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. –Toshkent, 2006. – B. 5
5. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. 2016. – B. 8.
6. "Болажон" таянч дастури. Такимилаштирилган "Мактабгача таълимга қўйиладиган Давлат талаблари" асосида ишлаб чиқилган) 2016. – Б. 12.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANINI UZVIY O'QITISH MAZMUNIGA QO'YILADIGAN TALABLAR.

Marasulova Zulayho Abdullayevna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: zmarasulova78mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada respublikamiz ta'lim tizimida "Informatika va axborot texnologiyalari" fanini uzviy o'qitish mazmuniga qo'yiladigan talablar haqida yoritilgan. Shuningdek, o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli adabiyotlar va ilg'or pedagogik, shu jumladan, axborot texnologiyalari bilan ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirishni amalga oshirish vazifasi qo'yilgan.

Kalit so'zlar: Informatika, umumiy o'rta ta'lim, uzviylik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kompyuting, zamonaviy ta'lim, axborot savodxonligi, raqamli kontent yaratish, raqamli savodxonlik.

ТРЕБОВАНИЕ К СОДЕРЖАНИЮ КОМПЛЕКСНОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА "ИНФОРМАТИКА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ" В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Марасулова Зулайхо Абдуллаевна
кандидат педагогической наук (PhD), старший преподаватель
Кокандского государственного педагогического института,
Электронная почта: zmarasulova78mail.ru

Аннотация: В данной статье описаны требования к содержанию интегрального обучения «Информатике и информационным технологиям» в системе образования нашей республики. Также поставлена задача обеспечить систему образования качественной литературой и передовой педагогикой, в том числе компьютерными технологиями, осуществить компьютеризацию системы непрерывного образования.

Ключевые слова: Информатика, общее среднее образование, интеграция, информационно-коммуникационные технологии, вычислительная техника, современное образование, информационная грамотность, создание цифрового контента, цифровая грамотность.

REQUIREMENTS FOR THE CONTENT OF COMPREHENSIVE TEACHING OF THE SCIENCE OF "INFORMATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES" IN THE SCHOOLS.

Marasulova Zulaykho Abdullayevna,
Senior teacher of Kokand State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)
E-mail: zmarasulova78mail.ru

Annotation: This article describes the requirements for the content of integral teaching of "Informatics and information technologies" in the educational system of our republic. Also, the task is to provide the educational process with high-quality literature and advanced pedagogical, including information technologies, to implement the informatization of the continuous education system.

Keywords: *Informatics, general secondary education, integration, information and communication technologies, computing, modern education, information literacy, digital content creation, digital literacy.*

Hozirgi yangi zamonaviy texnologiyalar asrida Informatika va axborot texnologiyalari faniga juda katta ahamiyat berilmoqda. Ayni vaqtda amaliyotshi-o'qituvchilar, olimlar, mutaxassislar hamda metodistlar jalb qilinib, informatika fani bo'yicha DTS takomillashtirildi va unga muvofiq umumta'lim maktablarining 5-9-sinflari uchun informatikaning o'quv dasturi va rejasi DTS asosida egallanadigan bilim, ko'nikma va malakalar ishlab chiqildi. Shu ma'noda informatika ta'limida sinflar bo'yicha uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Har bir bosqichda o'quv dasturi tapkibi uzviylik va uzluksizlik saralangan holda oddiydan murakkabga qarab tizimlasha borib, yuqori darajadagi ta'lim sari intilib boradi [1].

Birinchi bosqichda, ya'ni boshlang'ich informatika ta'limi (5–6-sinf kesimi)ning maqsadi o'quvchilarda algoritmik qobiliyatlarni o'stirish, kompyuterdan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish va axborot madaniyati asoslarini o'rganishga o'quvchilarni psixologik tayyorlashdan iborat.

Ikkinchi bosqich, ya'ni informatikadan bazaviy ta'limni shakllantirish – o'quvchilarda axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha malakalarni hosil qilish, ularda tadrijiy fikrlash va axborot madaniyatini o'stirishdan iborat.

Uchinchi bosqich, ya'ni, kasbiy tayyorlashga bo'lgan informatika ta'limining maqsadi o'quvchilarda dasturlash asoslari malakasini hosil qilish va zamonaviy dasturiy vositalar hamda dasturlash usullaridan foydalanish malakalarini shakllantirishdan iborat.

Informatika ta'limi mazmun-mohiyatini, uning uslubiy ta'minotini, o'qitishning shakl va vositalar o'rtasidagi bog'lanishni yo'lga qo'yishda quyidagi yo'nalishlarni e'tiborga olish zarur:

1) ta'lim-tarbiyaviy ishlarning masalalari, umumiy maqsadlariga o'zgartishlar kiritish, xususan, amaliy va rivojlantiruvchi yo'nalishlarini kuchaytirish; kursni ikkinchi darajali materiallardan ozod etish, tez o'zgaruvchi zamonaviy axborot jamiyati sharoitida eng muhim masalalarni fan mazmuniga kiritish;

2) tez o'zgarayotgan axborot asrida informatika fanlari mazmuni va yo'nalishining jadal o'zgarishi bilan bog'liq aniq holatlarni topish;

3) "Informatika va axborot texnologiyalari" ta'limidagi barcha samarali metodik tizimni saqlab qolgan holda uzviylikni ta'minlash.

Ta'limning samaradorligini oshirishda fanlar o'qitishning quyidagi jihatlariga ahamiyat berilishi kepak:

- 1) fandagi eng muhim tushunchalarning yoritilganligiga;
- 2) tushunchalarning mantiqiy davomiyligi va yaxlitligi ta'minlanganligiga;
- 3) fanlararo bog'liqlik va fan mazmunidagi ehtiyojlarni o'zida mujassamlashtirganligiga;
- 4) o'quvchining bilish qobiliyati va psixofiziologik xususiyatiga, yoshiga mosligiga;
- 5) mazmun tanlanishida pedagogik-psixologik talablarni bajarishga yo'naltirilganlikni, ya'ni o'quvchi shaxsini shakllantirib borish e'tiborga olinganligiga;
- 6) mazmunning tarbiyaviy ahamiyatiga va h.k.

Bugungi kunda insonning kundalik hayotida yuqori texnologiyalar, axborot jarayonlari joriy etilishi tufayli ijro etish, algoritmlarni tuzish qobiliyati zamonaviy inson faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ta'lim-tarbiya mazmunida bapkamol avlodni tarbiyalashga

bo'lgan maqsadlarning aks ettirilishi, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega istiqbolli nazariyalar va qonunlar, tushunchalar to'g'ri ifodalangan materiallarning kiritilganligi, ortiqcha takroriy g'alizliklarning oldini olish, fanlararo uzviylikni ta'minlash, o'quvchilar yosh xususiyatlari va bilim darajalariga moslik, o'quv rejasi va dasturidagi ta'lim hajmiga mosligi, ya'ni darslik mazmunini fan va mavzularni o'rganish uchun vaqtga mos kelishi, o'quvchilarning tegishli mavzu va bilimlarni mustahkamlash mezonlariga amal qilinishi shart [2].

“Informatika va axborot texnologiyalari» fanida pedagogik texnologiyalarni qo'llashga keng imkoniyatlar mavjud [3]. Bu imkoniyatlar fanning fanlar umumlashmasi, amaliy tatbiqiy fan sifatida qaralishi bilan izohlanadi. Shuningdek, bu fanda tushunchalararo, mavzulararo, bog'liqlik, bir-birini to'ldirishlik xususiyati kuchlidir. Bu xususiyat fanning pivojlanishiga, takomillashuviga yordam berib, uzviylik printsipini ta'minlab turadi.

O'qitilishda uzviylik bo'lmas ekan, mavzulararo bog'liqlik bo'lmas ekan, bilim, malaka va ko'nikma haqida gapirish mumkin emas. Chunki, har bir o'rganilayotgan tushuncha tanishilgan tushunchani qanday o'zlashtirilganligiga bog'liq va shu bilan birga informatika fani elementlarining inson hayotiy faoliyatidagi o'rni hisobga olinadigan bo'lsa, uning boshlang'ich va oxirgi yaratilayotgan elementlari turli xil ahamiyatga ega. Bunda mavzuga mos texnologiyani tanlash maqsadlidir, chunki o'qituvchi va o'quvchilarning maqsadi natijaga erishish. Bu jarayonda o'quvchilarning bilim saviyasi va sinf xarakteriga mos texnologiya tanlanadi, shu bilan birga uni oldindan loyihalashtirish kepak. Sababi o'qituvchi mavzuning o'ziga xos jihatlari, tushuncha va texnik qurilmalar xususiyatlarini, bola hamda sinf salohiyatini va hamkorlikdagi faoliyatni tashkil eta olish qobiliyatlarini hisobga olishi zarur bo'ladi.

Jaxonda raqamli iqtisodiyot sharoitida o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishga doir kompetentsiyalar tizimini takomillashtirish, “kompyuting” (computing) ta'limi bo'yicha milliy o'quv dasturlarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

“Kompyuting” (computing) – mustaqil fan sohasi bo'lib, o'qitishning uchta yo'nalishini o'zida mujassam etgan, ularning har biri boshqalarni to'ldiradi va o'quvchilarga tobora raqamli dunyoda muvaffaqiyatli hayot keshirishlari uchun zarurdir: informatika (CS), axborot texnologiyalari (IT) va raqamli savodxonlik (DL).

2016 yilda Amerika informatika o'qituvchilari assotsiatsiyasi (Computer Science Teachers Assosiation – CSTA) beshta asosiy mazmunli yo'nalishlar asosida tuzilgan 12 yillik informatika bo'yicha alohida o'quv dasturini nashr etdi:

1) hisoblash tizimlari; 2) tarmoqlar va internet; 3) ma'lumotlarni tahlil qilish; 4) algoritmlar va dasturlash; 5) axborot texnologiyalarining ta'siri. Ushbu yo'nalishlarning har birida o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan savollarni topish mumkin.

2018 yilda bo'lib o'tgan (International compyuter and informational literacy student's, ICILS) kompyuter va axborot savodxonligi bo'yicha xalqaro tadqiqot doirasida o'quvchilarning AKTdan bazoviy qo'llanilishidan tashqari turli maqsadlarda ham unumli foydalanish qobiliyatini tizimli ravishda baholash vazifasi qo'yildi. Ushbu maqsadda CT (computer thinking) – hisoblash tafakkuriga baho berilib, bunda insonning real dunyoda duch keladigan muammolarni topish va baholash, ushbu muammolarning, keyinchalik kompyuterda amalga oshirish orqali, algoritmik yechimlarini ishlab chiqish qobiliyati tushuniladi. Ushbu tadqiqot natijalaridan biri quyidagi faktlarning bayoni bo'ldi: 1) hisoblash tafakkuri insonning zamonaviy raqamli dunyoda hayoti va o'zini o'zi rivojlantirishi uchun zarur bo'lgan ilg'or raqamli ko'nikmalarga ega bo'lishining zaruriy

shartidir; 2) “Informatika” fanini oʻzlashtirish hisoblash tafakkurini shakllantirishda muhim rol oʻynaydi.

Raqamli savodxonlik (digital fluency) – raqamli texnologiyalar va internet resurslaridan xavfsiz va samarali foydalanish uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalarning mavjudligidir.

Raqamli savodxonlikning asosida raqamli kompetentsiyalar yotadi – ular axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish bilan bogʻliq eng keng koʻlamli vazifalarni hal qilish qobiliyati, shu jumladan raqamli hamkorlik qilish, xavfsizlikni taʼminlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini oʻz ichiga oladi.

Raqamli savodxonlik raqamli koʻnikmalarni (digital skills), yaʼni maʼlumotlarga kirish va boshqarish uchun raqamli qurilmalar, kommunikatsion ilovalar va tarmoqlardan foydalanish boʻyicha bilim va layoqatlar asosida yaxshi shakllangan, avtomatlashtirilgan xatti-harakatlar (shaxsga oid, texnik va intellektual)ni oʻz ishiga oladi.

Raqamli iqtisodiyotda yashash va ishlash uchun zarur boʻlgan kompetentsiyalarning yetarlisha toʻliq roʻyxati beshta yoʻnalish boʻyicha tuzib chiqilgan fuqarolar uchun raqamli koʻnikmalarning Yevropa modelida koʻrsatib berilgan boʻlib, ular 21 ta raqamli kompetentsiyalarni oʻz ishiga oladi:

- axborot savodxonligi (information and data literacy) – maʼlumotlar, axborot va raqamli kontentni koʻrish, qidirish va filtrlash; maʼlumotlar, axborot va raqamli kontentni baholash; maʼlumotlar, axborot va raqamli kontentni boshqarish;

- muloqot va hamkorlik (communication and collaboration) – raqamli texnologiyalardan foydalangan holda oʻzaro aloqa; raqamli texnologiyalardan hamkorlikda foydalanish; raqamli texnologiyalar orqali fuqarolik ishlarida ishtirok etish; raqamli texnologiyalar yordamida hamkorlik qilish; tarmoq odobi; raqamli identifikatsiyani boshqarish;

- raqamli kontent yaratish (digital content creation) - raqamli kontentni ishlab chiqish; raqamli kontentni integratsiyalash va qayta ishlash; mualliflik huquqi va litsenziyalar; dasturlash;

- xavfsizlik (safety) - qurilmalarni himoya qilish; shaxsiy maʼlumotlar va maxfiylikni himoya qilish; salomatlik va farovonlikni himoya qilish; atrof-muhitni muhofaza qilish;

- muammolarni hal qilish (problem solving) - texnik muammolarni hal qilish; ehtiyojlar va texnologik javoblarni aniqlash; raqamli texnologiyalardan ijodiy foydalanish; raqamli kompetentsiya kamchiliklarini aniqlash.

Maktab oʻquvchilarida barcha raqamli kompetentsiyalar bosqichma-bosqich shakllanadi. Masalan, tarmoq odobi sohasidagi kompetentsiya oʻquvchilarda quyidagi hollarda shakllanadi: ijtimoiy muhitda belgilangan xatti-harakatlar meʼyorlaridan foydalanadi (boshlangʻich taʼlim); raqamli muloqotda axborotlardan foydalanish va nashr etish, mos xatti-harakatlar, kontekst va maqsadli guruhga oid axloqiy tamoyillarni hisobga oladi; raqamli muloqotda axloqsiz xatti-harakatlarning oqibatlari qanday boʻlishi mumkinligini tushuntirib bera oladi (tayansh oʻrta taʼlim); raqamli muloqotda axborotdan foydalanish va nashr etishga oid qonunchilik qoidalarini hisobga oladi; raqamli muloqotda madaniy xilma-xillikni hisobga olish muhimligini tushuntirib, unga amal qiladi (oʻrta taʼlim); xilma-xillikni qabul qilib, qadrlaydi, shuningdek nomaqbul xatti-harakatlarni aniqlash uchun tegishli strategiyalardan foydalanadi; texnologiyani ishlab chiqish va undan foydalanishning axloqiy masalalari (oʻrta maxsus, professional taʼlim) boʻyicha asosli nuqtai nazarlarni ilgari sura oladi.

Mazkur vazifa, shubhasiz, taʼlimni axborotlashtirish va taʼlimda uzluksizlik va uzviylikni taʼminlash masalasini kun tartibiga olib chiqadi. Binobarin, uzviylik sinf, fan, mavzular oʻrtasidagi

o'zaro bog'liqlik hisoblanib, bu jarayonda ta'lim mazmuni avvalgi o'quv-tarbiya jarayonining takrori yoki fanlar orasida olg'a surilayotgan fikrning mazmun jihatdan bog'liq holda to'ldirilishini ifodalaydi [4.].

Umumiy o'rta ta'lim 5-9-sinflari "Informatika va axborot texnologiyalari" fani ta'limida uzviylik va uzluksizlik masalasini ta'minlashda quyidagicha yondashish maqsadga muvofiqdir:

- 1) o'quvchi shaxsini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan qurollantirishdagi asosiy uslubiy vosita darslikda keltirilgan mavzular tapkibidagi matn, pasm, chizma, sxema va jadvallarning uzviyligini ta'minlash orqali;
 - 2) o'quvchi shaxsining yoshi, psixologik xususiyatlarining inobatga olinishi;
 - 3) darslik mavzularini tuzishda o'quvchilar dunyoqarashi, ularning o'qish sharoitlari va yoshga doir qobiliyatlarining hisobga olinishi;
 - 4) darslik mazmunining o'quv dasturiga mosligi;
 - 5) darslik mazmunini yorituvshi bilimlarning o'quvchilarni faollikka undash darajasi;
 - 6) amaliy mashqlar va nazorat savollarining sifat darajasi (miqdor jihatdan);
 - 7) dars matnining o'quvchilarga tushunarliklik darajasi;
 - 8) matnning mantiqan to'g'ri tuzilishi;
 - 9) mavzuga oid materiallarning son va miqdor jihatdan ta'minlanganligi;
 - 10) har bir dars mazmunida ortiqcha materiallarning mavjud bo'lmashligi;
 - 11) darslik mazmunining boshqa fanlar bilan uyg'unlashuvi;
 - 12) o'zlashtirilgan nazariy bilimlarning amaliyot bilan bog'liqligi va boshqalar nazarda tutiladi.
- Bu bosqichni ro'yobga chiqarish maqsadida hozirgi paytda zamon talablariga mos darsliklar yaratish va o'quv dasturlarini takomillashtirish borasida ishlar olib borilmoqda.

Ta'lim-tarbiya jarayoni yangi o'quv-uslubiy majmualar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlanganligi, ularning ta'lim sohasida qo'llanilishi yuksak samara va yuqori natijalarga sabab bo'ladi.

Shu bois barcha ta'lim bo'g'inlarida bo'lgani kabi, umumta'lim maktablar ham dars jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish keng yo'lga qo'yilmoqda. Bunday texnologiyalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- muammoli o'qitish texnologiyasi;
- o'qitishning tabaqalashtirilgan texnologiyasi;
- o'qitishni yakkaalashtirish texnologiyasi;
- dasturlashtirilgan o'qitish texnologiyasi;
- kompyuter axborot texnologiyasi;
- mualliflik texnologiyasi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Informatika va axborot texnologiyalari fanining uzviylik va uzluksizlikni ta'minlashning metodik ta'minotini takomillashtirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqildi hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari 5-9 sinflar Informatika va axborot texnologiyalari darsliklari mavzularini yoritishda foydalanildi. "Informatika va axborot texnologiyalari" fanidan uzviylashgan dastur, ta'limda uzviylikni ta'minlovchi dars ishlanmalari, zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarga asoslangan dars loyihalari va metodik tavsiyalar asosida mashg'ulotlar tashkil etildi va mavzulardagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash natijasida informatika sohasiga oid tushunchalarni, dasturlarning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglab etishga erishildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A.A., Imomov E.Z. va boshqalar. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish kontseptsiyasi. -T.: Sharq. 2002. -15b.
2. Taylaqov N.I. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun informatikadan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning ilmiy pedagogik asoslari. Monografiya. -T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2005. - B. 160.
3. Prosvirkin V.N. Preemstvennost v sisteme neprerivnogo obpazovaniya // Pedagogika. - Moskva, 2005. - № 2. - S. 41-46.
4. Kamaltdinova D.T., Sayfurov D.M. Informatika va axborot texnologiyalari // Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. - Toshkent: «Tasvir», 2020. - 112 b.
5. Kayumova N.A. Pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasida informatika o'qituvchisini tayyorlashning metodik tizimi: Monografiya. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. - 148 b.
6. Marasulova Z.A. Incessansy and Continuity Training Informatics and Information Technologies at school // Eastern European Scientifis Journal, Gepmaniya Aucgabe. 2019 №1-B.401-405 ISSN:2199-7977 www.auris-verlag.de
7. Marasulova Z.A. Neprerivnost i preemstvennost v obuchenii informatike v obsheobrazovatelnix shkolax // Innovations and modern pedagogical teshnologies in the education system./ -Praga, February 20-21, 2019. - B. 22-25 <http://sosiosfera.som,e-mail:sosiosfera@seznam.sz>
8. Marasulova Z.A. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Informatika va axborot texnologiyalari" fani uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash parametrlari // Fizika, matematika, informatika. Toshkent, 2019. №2 -B.41-46.

TIL O'QITISHDA MASHQLAR TIPOLOGIYASI MASALALARI

Aziza Bazarbaeva,

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti,

Aziza.Bazarbaeva.1990@mail.ru

Annotatsiya: Mashqlarni tipologiyalash, turlash, sinflash ham til o'qitish metodikasining baxsli jixatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada til o'qitishda mashqlar tipologiyasiga yondashuvlar, ushbu yondashuvlarning afzalliklari va muammolari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Mashqlar, mashq tizimlari, mashqlar tipologiyasi, mashqlarni sinflash.

THE PROBLEMS OF TYPOLOGY OF EXERCISES IN LANGUAGE TEACHING

Aziza Bazarbaeva,

PhD Student of Fergana State University

Aziza.Bazarbaeva.1990@mail.ru

Abstract: Typology, classification and classification of exercises is one of the important aspects of language teaching methodology. This article examines approaches to typology of exercises in language teaching, the advantages and problems of these approaches.

Key words: Exercises, exercise system, typology of exercises, classification of exercises.

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ УПРАЖНЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

Азиза Базарбаева,

Докторант Ферганского государственного университета

Aziza.Bazarbaeva.1990@mail.ru

Аннотация: Типология, классификация и классификация упражнений является одним из важных аспектов методики обучения языку. В данной статье рассматриваются подходы к типологии упражнений в обучении языку, преимущества и проблемы этих подходов.

Ключевые слова: Упражнения, система упражнений, типология упражнений, классификация упражнений.

Kirish

Mashqlarni tipologiyalash, turlash, sinflash ham til o'qitish metodikasining baxsli jixatlaridan biridir. Mashqlarni sinflarga ajratishga ko'plab urinishlarni kuzatishimiz mumkin. Ayrim uslubshunoslarmashqlar tipologiyasi aniq bir kriteriaga ko'ra amalga oshirilishi kerak deb hisoblashsa (ma'lumotning o'zgarish darajasiga ko'ra (N.I.Geiz); til elementlaridan foydalanishga imkon yaratishiga ko'ra (B.A.Lapidus); gapirishga tayyorlashiga ko'ra (N.B.Obnosov) va boshqalar), boshqalar til mashqlarining turlari shunchalar ko'pki, hatto bir nutq turini o'rgatish mashqlarining o'zini ham yagona shartga ko'ra tiplashtirish mushkul deb ta'kidlaydilar. Boshqa mutaxassislar mashqlar tipologiyasining 2-3 yoki 4 kriterialilarini taklif qiladilar. Lekin, taklif qilingan tipologiyalar aniq shartlarga ega emas va mashqlarni mukammal darajada qamrab ololmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mashqlarning klassik tipologiyasi negizida esa Ferdinand de Sossyurning “Umumiy lingvistika kursi” (1916) asarining dunyoga kelishi bilan qo'llanila boshlangan “til – nutq” munosabati yotadi. Unga ko'ra, til o'qitish jarayonida qo'llaniladigan barcha mashqlar ikki eng umumiy guruhga: til mashqlari va nutq mashqlariga bo'linadi. Birinchi tip mashqlari (til mashqlari) yordamida til materiali o'rganiladi va o'rganuvchining e'tibori til formasiga qaratiladi. Ikkinchi tip mashqlari esa o'rganilgan til materiali asosida nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi va bunday mashqlarni bajarishda o'rganuvchining e'tibori nutqning mazmuniga qaratiladi.

Tahlil va natijalar

Mashqlarni sinflashda til – nutq tushunchasidan foydalanish bu bo'linishni chet tili o'qitish jarayonidam qo'llash mumkinligini ko'rsatdi. Bu tipologiya avvalo til mashqlari so'ngra nutq mashqlari yordamida o'qitishga qaratilgan metodlarga asoslandi. “Til” va “Nutq” mashqlari dastlab Rahmanov I.V tomonidan qo'llanilgan. Bu terminlar yordamida mashqlar maqsadiga ko'ra sinflangan. Til mashqlari deganda, ma'lum bir til belgisini o'rgatishga yo'naltirilgan mashqlar tushunilsa, nutq mashqlari nutqni shakllantirishi kerak bo'lgan. O'z navbatida, nutq mashqlari aniq bir grammatik belgini emas, balki nutqiy muloqot yordamida tilni o'zlashtirishni nazarda tutardi. Agar mashq leksik yoki grammatik bo'lsa, bu mashq alohida leksik yoki grammatik materialnigina o'rganishga yordam beradi va bunday til mashqlarida tabiiy nutq yo'q deb hisoblangan. Bundan kelib chiqib, masalan, barcha grammatik mashqlar til mashqlari deb yuritilgan. Lekin, tez orada metodik adabiyotlarda grammatik va leksik mashqlarga bo'lish muvaffaqiyatli emasligi aytiladi va bunga sabab qilib, bu mashqlar yordamida biror ko'nikmani shakllantirish mumkin emasligi, ushbu mashqlarni bajarish shart-sharoitlari bu bilimlar real qo'llaniladigan vaziyatlarga to'g'ri kelmasligi ko'rsatildi. Shundan keyin mashqlarning grammatik va leksik turlarini kommunikativ mashqlar bilan qorishtirish fikri paydo bo'ldi. Shunday qilib, “gibrid” mashqlar paydo bo'ldi: mashqlar maqsadiga ko'ra grammatikhisoblanar, lekin shu bilan bir qatorda, grammatik hodisalar turli xil tabiiy yoki shartli nutqiy muloqot vaziyati orqali o'zlashtiriladi edi. Yangi paydo bo'lgan “kombinatsiyalangan” mashqlar termini shunday mashqlarga nisbatan qo'llanildi. Kombinatsiyalangan – til aspektiga ko'ra aniq bir turdagi va nutqiy muloqot qorishmasi bo'lgan mashqlarning paydo bo'lishi bilan til va nutq mashqlariga ajratish grammatik, leksik va fonetik mashqlarga nisbatan ham qo'llaniladigan bo'ldi.

Shuni hisobga olgan holda, Shatilov S.F. mashqlarning yangi terminologiyasini taklif qildi: til (til aspektlariga yo'naltirilgan) va nutq (ma'lum til belgisiga yo'naltirilmagan) mashqlari. Mashqlarni til aspektlarini o'rgatish doirasida (grammatika, leksika va fonetika) til va nutq mashqlariga bo'lish, aniq til materialini o'zlashtirishning umumnazariy asoslarini ishlab chiqishda o'z davri uchun katta qadam bo'lgan bo'lsada, klassifikatsiya ayrim qarshiliklarni keltirib chiqaradi (Barteneva I.Y.). Mashqlarni ajratishning asosi hisoblangan til va nutqni chegaralash, til mashqlari nutqiy muloqotni ko'zda tutmaydi, nutq mashqlarida esa bu asosiy belgi degan ma'noni beradi. Fe'llarning tuslanishi va so'zlarning turlanishi (bu aniq til mashqlari) mashqlariga bu kriteriya o'rinli. O'rganuvchilar bilan ularning dam olish kunlari haqida suxbat qurish esa nutq mashqi. Ammo, syujetli tekstni tarjima qilish, turli savollarga javob berish kabi axborot almashinuvini talab qiladigan mashqlarni esa bunday osonlik bilan bu ko'rsatilgan guruhlarga kirita olmaymiz. Bundan tashqari, nutq mashqlari muloqot xarakteriga ega bo'lsada, ularda ham o'rganuvchining e'tibori ma'lum nutq birliklariga qaratilishi mashqlarni Shatilov taklif qilganturlarga ajratishga qarshilik keltirib chiqaradi. Bizningcha, mashqlarni sinflashda

Shatilov taklif qilgan nomlashdan foydalanish til o'qitish jarayoni markaziga til aspektlarini olib chiqib ularning til o'rganishdagi ahamiyatini nutqiy faoliyat turlarini rivojlantirishdan ustun qo'yadi. Til o'qitishdan maqsad o'rganuvchini muloqotga tayyorlash ekanligidan kelib chiqib bu yondashuvning kerakli natijaga olib kelmasligini aytishimiz mumkin.

Mashqlarni sinflashning boshqa usuli ularni "tayyorlovchi- nutq oldi- nutq" mashqlariga bo'lishdir. Bu klassifikatsiya negizida bilim va ko'nikma tushunchalari yotadi. Bu tushunchalardan ko'plab lingvist va ulubshunoslar intensiv ravishda foydalanishidan kelib chiqib, ularni izohlashda aniq bir qarorga kelib olish kerak. Bundan tashqari "ko'nikma" tushunchasi psixologik va pedagogik adabiyotlarda turlicha sharxlanadi (I.Y.Barteneva). Ko'pchilik psixologlar va uslubshunoslar tomonidan tan olingan nuqtai nazarga ko'ra, ko'nikmalar bilimlarning avtomatizatsiyalshgan komponentlarini aks ettiradi, bajarilayotgan harakatning optimal mukammallik darajasi bo'lib hisoblanadi. Barcha mualliflar ko'nikma tushunchasini "avtomatizm" bilan bog'laydilar. B.A. Lapidus ga ko'ra ko'nikma avtomatizm, "avtomtizm" esa o'z navbatida asosiy vazifa hioblangan axborot almashish jarayonini tez, ortiqcha urinishsiz amalga oshiradigan xarakat.

Til materialini egallash ko'nikmlarni shakllantirishdan (tayyorlovchi mashqlar) to ikkilamchi bilimlarni shakllantirishgacha (nutqiy amaliyot) yo'l sifatida ko'rib chiqiladi. Bu klassifikatsiya differentsial bo'lib, unda oraliq (nutq oldi) mashqlari ham ajratiladi. Yuqorida eslab o'tganimiz syujetli tekstni tarjima qilish va turli xil savollarga javob berish mashqlari huddi shu tur mashqlaridir. I.Y.Bertenovaga ko'ra, mashqlarni tiplarga ajratishga yana bir urinish til va nutq mashqlarini quyidagi turlarga ajratadi:

- Analitik (til aspektlariga ko'ra) mashqlar (masalan, grammatik yoki leksik mashqlar);
- Tayyorgarlik mashqlari (masalan, gaplarni namunadagidek tuzish mashqi);
- O'quv nutqiy kommunikatsiyaning ayrim elementlarini o'z ichiga olgan mashqlar (masalan, to'g'ri gapni ko'chirma gapga aylantiring).

Nutq mashqlari:

- Asl nutq mashqlari (turli nutqiy faoliyatlar: gapirish, yozish, tinglab tushunish, o'qishda tabiiy muloqot mashqlari);
- O'quv nutqiy yoki shartli nutqiy mashqlar (o'qish sharoitida nutqiy kommunikatsiyaga taqlid qiluvchi mashqlar).

Ko'rib turganimizdek, terminologik farqlarga qaramasdan barcha mashqlar til materiali va nutq mashqlariga ajratilgan. Mashqlarni tahlil qilib ularni o'rganar, sinflarga ajratar ekanmiz bundan bir narsani: ularni til o'rgatish jarayonida to'g'ri qo'llash va natijada o'rganuvchini eng maqbul mashqlar yordamida muloqotga moxirona tayyorlashni maqsad qilamiz. O'qituvchining maxorati ham shunda namoyon bo'ladi. Aslida, til o'rgatishga yondashuvlar, metodlar ustida tinmay izlanishlar olib borilishidan ham maqsad chet tili egallash jarayonini osonlashtirishdir. Shuning uchun ham uslubshunos olim Saidumar Saidaliev "Metod – bu ko'p kuch sarflamasdan ko'p narsa o'rgata olishdir" deb ta'kidlaydilar. Qachon til va nutq mashqlarining o'zaro eng maqbul faoliyatiga erishish mumkin degan savolga ko'plab olimlar turlicha javob beradilar. Qator olimlar til va nutq mashqlari munosabati bir-biridan qat'iy ajratilgan holda, ketma-ket usulda bo'lishi kerak deb tasavvur qiladilar. Masalan, grammatik hodisalarni o'rganish uchun, ularning fikricha:

- Shu grammatik hodisani o'zlashtirish uchun ma'lum ishlarni bajarish va bunda barcha e'tiborni faqatgina til shakllariga jamlash, mazmunni vaqtinchalik bee'tibor qoldirish;

-O'zlashtirigan grammatik hodisani nutq mashqlarida qo'llash uchun ma'lum ishlarni bajarish.

Lekin, tajribada til mashqlarida o'zlashtirilgan bilimlar ulardan alohida bajariladigan nutq mashqlarida har doim ham to'g'ri qo'llanilmaydi. Shuning uchun ham, mashqlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lishi va yaxlit tizimni tashkil qilishi kerak. Aytish mumkinki, o'qitish tizimining negizi to'g'ri tashkillangan, o'zaro bog'langan, til va operatsion murakkabliklariga qarab o'sib boruvchi mashq tizimlaridir. V.A. Buxbinder mashqlarni uch tipga ajratadi: informatsion, operatsion va motivatsion. U o'zining bu klassifikatsiyasini quydagicha izoxlaydi. Birinchi bosqichda mashqlar materialni anglashni va o'zlashtirishni ta'minlashi, material haqidagi axborotni mustaxkamlashi kerak. Ikkinchi bosqichda avtomatizmlarni rivojlantirish amalga oshiriladi. Uchinchi bosqichda esa nutqiy ko'nikmalar takomillashtiriladi. Biz Buxbinderning informatsion mashqlarini axborot beruvchi, bilimni shakllantiruvchi; operatsion mashqlarni ko'nikma avtomatizmlarni rivojlantiruvchi; uchinchi bosqichni takomillashtiruvchi mashqlar sifatida talqin qilib, bugungi zamon talabiga moslashtirishimiz mumkin. Faqat bunda nutqiy ko'nikmalar faqatgina motivatsion bosqichda emas, xar uchala bosqich mashqlarida shakllantirilishi, rivojlantirilishi va takomillashtirilishi kerak.

Xulosalar

Mashqlarni tipologiyalash va ularning tartiblangan tizimiini yaratishga oid ko'plab salmoqli izlanishlar olib borilganligiga qaramasdan, chet tillari o'qitish jarayoniga mashqlarni to'g'ri tadbiq qilish ularning aktual va optimallarini tanlab olish, ulardan zamonaviy darsliklarda to'g'ri foydalanish va ularni sistemalashtirish metodikaning muhim vazifalaridan bo'lib qolaveradi. Zamon o'zgargani sari til o'rganishning ahamiyati va til o'rganishga bo'lgan talab ham uni o'rganish usullari kabi o'zgaradi. Tabiiyki, turli usul va yondashuvlar turlicha mashqlardan iborat bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бим. И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – Москва: Русский язык, 1977.
2. Бим. И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку. – Обнинск: Титул, 2001.
3. Гальскова Н.Д. и Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – Москва: Академия, 2006.
4. Гез Н.И. и другие. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – Москва: Высшая школа, 1982.
5. Жалолов Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012.
6. Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке. – Москва: Высшая школа, 1980.
7. Harmer Jeremy. How to teach English. – Pearson, 2009.
8. Hermann Funk. Aufgaben. Übungen. Interaktion. – München: Klett-Langenscheidt, 2014.
9. Neuner G. Übungszpologie für den kommunikativen Deutschunterricht. – Berlin und München: Langenscheidt KG, 1981.
10. Richards C. Jack and Renandya A. Willy. Methodology in language teaching. – New York: Cambridge, 2002.

ORGANIK KIMYODA "ALKANLARNING TUZILISHI VA IZOMERIYASI" MAVZUSINI O'QITISHDA ZAMONAVIY KIMYOVIY KOMPYUTER DASTURLARIDAN FOYDALANISH.

¹Hazratova Dilshoda Azamovna, ²Amrilloyev Akbar Azamat o'g'li

¹Buxoro davlat universiteti Organik va fizkolloid kimyo kafedrası dotsenti, k.f.f.d., (PhD)

²Buxoro davlat universiteti kimyo yo'nalishi magistranti

e-mail: dilshoda.hazratova@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida organik kimyo fanida "alkanlarning tuzilishi va ularning izomeriyasi" mavzusini o'qitishda an'anaviy va noan'anaviy uslublar yordamida o'tilgan darsda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatgichlari muhokama qilingan. Shuningdek kimyoviy kompyuter dasturlaridan foydalanish samaradorligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: "chem draw", "chem 3D", optimallashtirish, izomerlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ХИМИЧЕСКИХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ В ПРЕПОДАВАНИИ "СТРУКТУРА И ИЗОМЕРИЯ АЛКАНОВ" В ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

¹Хазратова Дилшода Азамовна, ²Амриллоев Акбар Азамат угли

¹Бухарский государственный университет доцент кафедры органической и физико-коллоидной химии, д.ф.х.н., (PhD)

²магистрант Бухарского государственного университета по специальности химия

e-mail: dilshoda.hazratova@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются показатели успеваемости учащихся на уроке, проводимом с использованием традиционных и нетрадиционных методов по предмету «структура и изомерия алканов» по органической химии в общеобразовательных школах. Также была проанализирована эффективность использования химических компьютерных программ.

Ключевой слова: "chem draw", "chem 3D", оптимизация, изомеры.

USE OF MODERN CHEMICAL COMPUTER PROGRAMS IN TEACHING "STRUCTURE AND ISOMERISM OF ALKANE" IN ORGANIC CHEMISTRY

¹Khazratova Dilshoda Azamovna, ²Amrilloyev Akbar Azamat o'gli

¹Bukhara State University Associate Professor of the Department of Organic and Physical-Colloid Chemistry, (PhD)

²master student of Bukhara State University with a degree in chemistry

e-mail: dilshoda.hazratova@mail.ru

Annotation. This article discusses the performance of students in a lesson conducted using traditional and non-traditional methods in the subject "structure and isomerism of alkanes" in organic chemistry in secondary schools. The effectiveness of the use of chemical computer programs was also analyzed.

Keywords: "chem draw", "chem 3D", optimization, isomers.

Kirish

Zamonaviy sharoitda talabalarning o'quv-bilish faolliklarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Kimyo fanini o'qitishda ko'rgazmalar, kimyoviy reaksiyalar, amaliy mashg'ulotlar, moddalarning molekula maketlaridan foydalanish yaxshi samara berishi isbotlangan [1].

Ta'limni kompyuterlashtirish insonning aqliy rivojlanishiga ulkan hissa qo'shadi. Chunki, kompyuter yordamida o'qitish jarayonida inson fikrlash usul va metodlari qatoridan induksiya va deduksiya, umumlashtirish va aniqlashtirish, tahlil va sintez, tasniflash va tizimlashtirish, abstraklashtirish va o'xshatish kabilar tabiiy ravishda o'rin oladi. Bular esa mantiqiy xulosa chiqarish uchun fikrlarni ifodalash, asoslash va isbotlashga, shu asosda mantiqiy fikrlashning o'sishiga asos bo'lib xizmat qiladi [2].

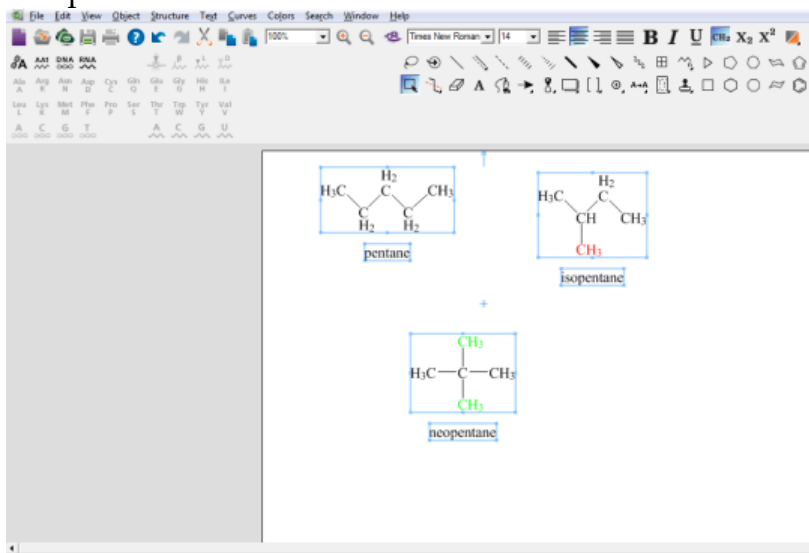
O'qitishga yangi texnik vositalar, shu jumladan, kompyuterlar va boshqa axborot texnologiyalarining jadal kirib kelayotgan hozirgi davrida o'quvchilarning bilim olishlarini tashkil etishda kompyuterlardan foydalanish dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi.

Tadqiqodlar metodologiyasi

Organik kimyo fanining "alkanlarning tuzilishi va izomeriyasi" mavzusini tushuntirishda quyidagi usullar qo'llanildi:

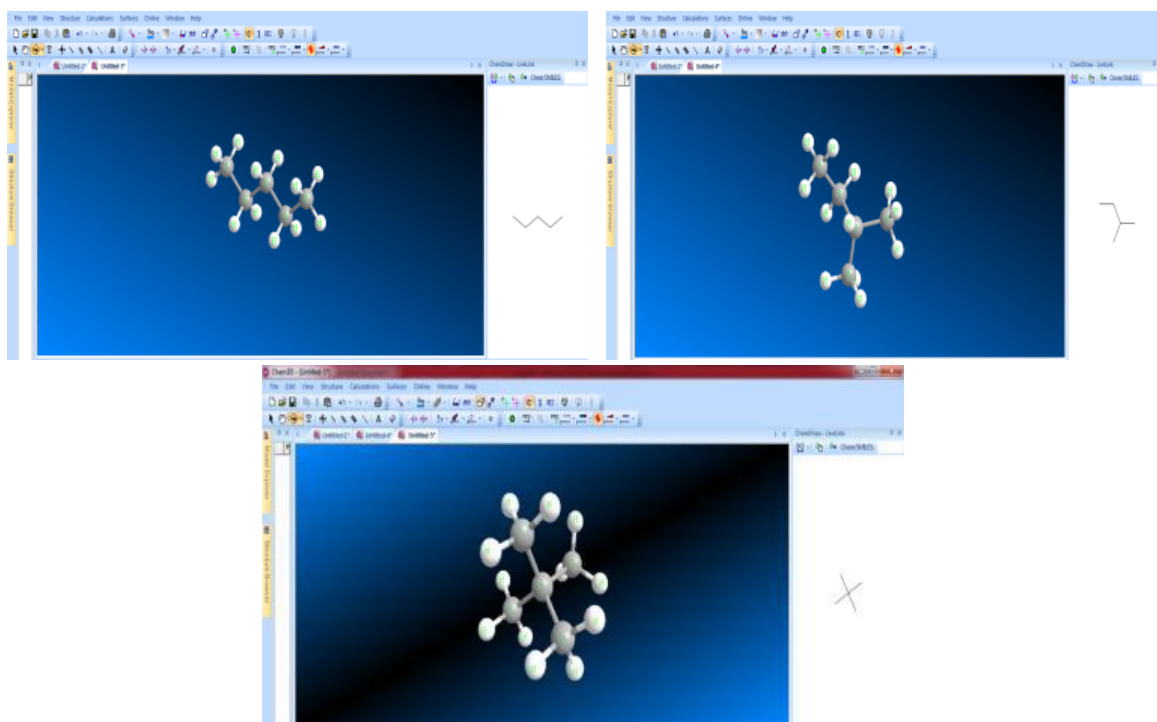
1. Alkanlarning tuzilish formulalari doskada yozib tushuntirildi va o'quvchilarga mustaqil ishlash uchun vazifalar berildi. O'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatgichlari tahlil qilindi.
2. Alkanlarning tuzilish formulalari kimyoviy dasturlar Chem Draw, Chem 3D, Gaussian, HyperChem dasturlarida moddalar formulalari hosil qilish o'rgatildi, topshiriq berilib, natijalar olindi.

Bunda 2 ta sinf tanlab olindi va ularning biriga an'anaviy uslubda, ikkinchisiga esa noan'anaviy uslubda darslar tashkil qilindi.

1-rasm. Chem 3D dasturida alkanlarning tuzilish formulalarini yozish Organik kimyoni yodlab o'rganib bo'lmazligi tabiiy, chunki u nihoyatda keng va kimyoning katta bo'limi hisoblanadi. Uni faqat tushunish orqali yaxshi o'rganish va o'zlashtirish mumkin. Shu jihatdan biz keltirmoqchi bo'lgan usul ancha yaxshi samara beradi. Nazariy materiallar o'quvchini aqliy zo'riqtiradi, ularni mustaqil tarzda axborot texnologiyalaridan foydalanib ta'limning noan'anaviy

uslubidan foydalanish esa ularning bilish kuchini oshiradi hamda organik olamni bilib olishlari uchun kuchli zamin yaratadi [3].

2-rasm. Alkanlarning 3 D formulalari.

2-rasmga keltirilganidek kompyuter ekranida harakatli tasvir amalga oshiriladi. Bu texnologiyalardan foydalanish darsda vaqtni tejashga, turli o'quv vositalari usullarini tashkil qilishga, ta'lim jarayonida ko'rgazmalik darajasini oshirishga, o'quv jarayonini jonlantirishga, emotsional holatni oshirishga imkon beradi

Tahlillar va natijalar

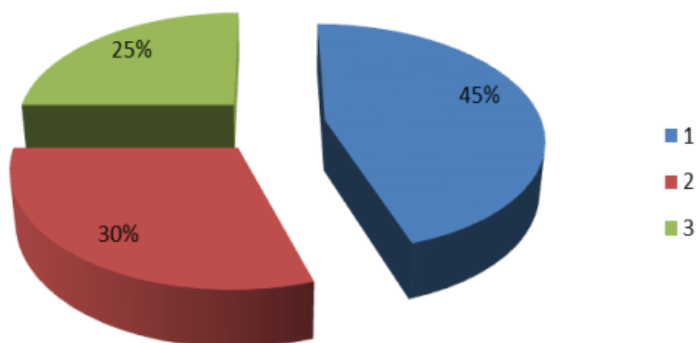
Organik kimyo fanini o'qitishda kimyoviy kompyuter dasturlaridan foydalanib o'tilgan darsdan quyidagicha natijalar olindi:

➤ An'anaviy usulda o'quvchilar berilgan topshiriqni tushunib bajarib kelganlar soni va umumiy o'quvchilar soni (1-jadval) .

1-jadval

№	O'quvchilar soni	Topshiriqni aniq bajargan o'quvchilar soni	Xato bajarib kelganlar	Bajara olmaganlar
1	20	9	6	5

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, an'anaviy ta'limda sinfdagi 20 o'quvchidan 9 tasigina mavzuni to'liq tushungan deb olish mumkin. Bunda o'zlashtirish ko'rsatgichi 45% ni tashkil qiladi.

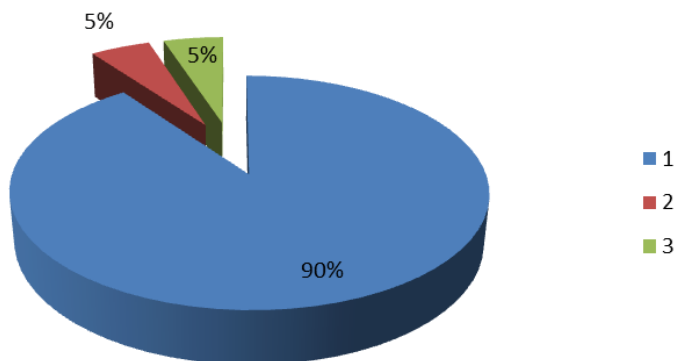
1-diagramma. An'anaviy uslubda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatgichlari

➤ Noan'anaviy uslubda komyuter dasturi vositasida tushuntirilib dasturdan foydalanish o'rgatilganidan keyin natijalar qayd etildi va o'zlashtirish ko'rsatgichlari o'rganildi (2-jadval).

2-jadval

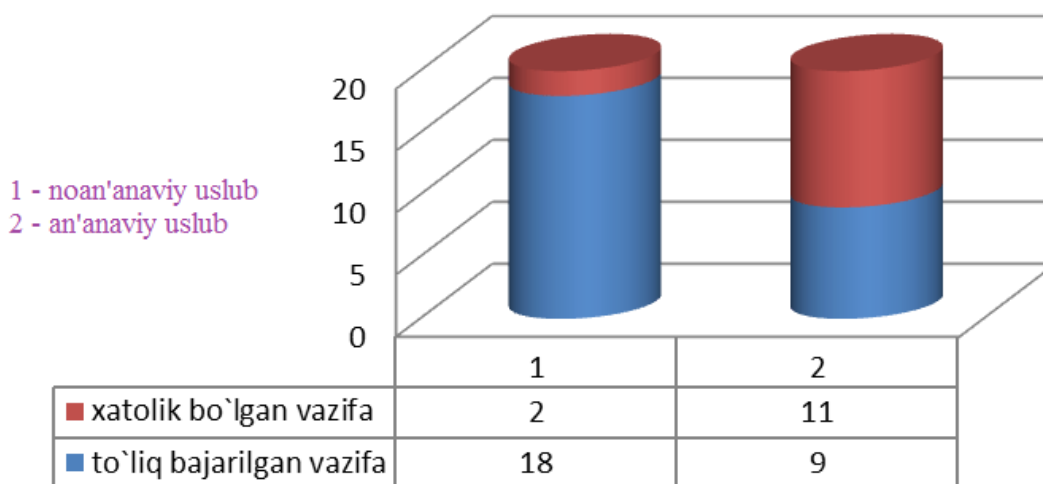
№	O'quvchilar soni	Topshiriqni o'quvchilar soni	Xato bajargan	Bajara olmaganlar
1	20	18	1	1

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, an'anaviy ta'limda sinfdagi 20 o'quvchidan 18 tasi mavzuni to'liq tushungan deb olish mumkin. Bunda o'zlashtirish ko'rsatgichi 90% ni tashkil qiladi.

2-diagramma. Noan'anaviy uslubda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatgichlari

Bu natijalarni solishtiradigan bo'lsak, komyuter dasturlarni qo'llaganda yuqoriroq natija qayd etildi:

3-diagramma. An'anaviy va noan'anaviy uslublardan olingan natijalar

3-diagrammaga ko'ratilganidek, noan'anaviy darsda 20 ta o'quvchidan 9 tasi topshiriqni to'g'ri va xatosiz bajargan bo'lsa, kimyoviy kompyuter dasturlaridan foydalanib tushuntirilganda bu ko'rsatgich 18 taga yetgan.

Xulosalar

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, kompyuter dasturlari nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga, shu bilan birga kompyuterda ishlash orqali ularning ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishiga ham yordam beradi. Bunda kompyuter dasturlari asosiy o'quv materialini to'ldirish uchun yoki o'qitishning samaradorligini oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Tajriba shuni ko'rsatdiki, kimyo o'qitishda kompyuter dasturlarini qo'llash orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Modellashtirilgan dasturlardan foydalanishning maqsadi, o'qitishning boshqa usullari qo'llanganda tasavvur qilinishi, ko'z oldiga keltirilishi qiyin bo'lgan materiallarni tushunarli bo'lishini ta'minlashdan iborat. Modellashtirish yordamida o'quvchilarga ma'lumotlarni grafik rejimda kompyuter multimediyasi ko'rinishida taqdim qilish mumkin. Natijada real vaqtda ko'rish imkoniyati mavjud bo'lmagan jarayonlarni jonli, qiziqarli yo'l bilan o'rgatish mumkin bo'ladi [5]. O'zlashtirish qiyin bo'lgan mavzulardan atom tuzilishi, organik moddalarning tuzilishi, kimyoviy reaksiyalarning mexanizmlarini o'rganishda ularni turli xil kompyuter dasturlari yordamida modellashtirishdan foydalanish yaxshi samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуқодиров А.А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.
2. Соловьев, М.М., Самоучитель по 3ds max :Соловьев, М.М. - М.:Солон-пресс, 2007. - 376 с
3. Alsina-Jurnet, I., Gutiérrez-Maldonado, J., & RangelGómez, María-Virgina (2011). The role of presence in the level of anxiety experienced in clinical virtual environments. *Computers in Human Behavior*, 27, 504–512.
4. Bers M. & Chau, C. (2010). The virtual campus of the future: stimulating and simulating civic actions in a virtual world. *Journal of Computing in Higher Education*, 22, 1–23. doi:10.1007/s12528-009-9026-3.
5. Nurmonov S. E., Xasanova X. N. UDK: 372.854. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida organik kimyoni o'qitishda elektron ta'limiy resurslardan foydalanishning ahamiyati //Ilmiy axborotnoma. – с. 57.

TALABALARNING HUQUQIY SAVODXONLIK MALAKASINI OSHIRISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Xamraqulov Zafarjon Yigitalievich

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD.

Gmail: zafarjonxamraqulov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'limda tahsil oluvchi talabalarning huquqiy savodxonligini oshirish va unda foydalaniladigan pedagogik texnologiyalarning o'rni masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy hujjatlar, huquq normalari, huquqiy savodxonlik malakasi, pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, uslubiy tavsiyalar.

РОЛЬ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ КВАЛИФИКАЦИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Хамракулов Зафаржон Йигиталиевич

Доцент Кокандского государственного педагогического института, PhD.

Gmail: zafarjonxamraqulov@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы повышения правовой грамотности студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, и роль используемых в этом педагогических технологий.

Ключевые слова и выражения: юридические документы, правовые нормы, квалификация правовой грамотности, педагогические технологии, инновация, методические рекомендации.

THE ROLE OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGAL LITERACY QUALIFICATION OF STUDENTS

Khamrakulov Zafarjon Yigitalievich

PhD, Dosent of the Kokand State Pedagogical Institute

Gmail: zafarjonxamraqulov@gmail.com

Annotation: The article deals with the issues of increasing the legal literacy of students studying in higher educational institutions, and the role of pedagogical technologies used in this.

Key words and expressions: legal documents, legal norms, qualification of legal literacy, pedagogical technologies, innovation, guidelines.

Kirish

Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyat kishilarni davlat siyosatini qaysi yo'nalishda olib borilayotganligi va demokratik an'analarga nechog'lik mos kelayotganligini tushunishlari uchun ahamiyatlidir. Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish davlat va jamiyat oldiga ulkan vazifalarni qo'yar ekan, buning uchun avvaldan bajariladigan ishlarning asosiy yo'nalishlarini belgilab olish talab etiladi. Zero, jamiyatning huquqiy ongi va madaniyati fuqarolarning bilim darajasi, tajriba va malakasiga bog'liq bo'ladi. Buning uchun ularda huquqiy savodxonlikka doir bilimlar va ko'nikmalarni takomillashtirish zarurdir. Talabalarning huquqiy

savodxonlik malakasini oshirish va bunda yangi innovatsion texnologiyalardan foydalanish mazkur jarayonning tarkibiy qismidir.

Adabiyotlar tahlili

Talabalar huquqiy savodxonligini va yuridik fanlarda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha Rossiya olimlaridan Ye.A.Pevtsov, O.M.Shevchenko, S.S.Babushkin, Kutafin nomidagi Moskva davlat yuridik universitetida O.A.Tarasenko, T.A.Andronova va boshqa olimlar "Sovremennye metody prepodavaniya yuridicheskikh nauk" mavzusida ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan, G.O.Aravetisyan yuridik fanlarni o'qitish metodikasi bo'yicha, Ye.A.Pevtsov huquq fanlarini o'qitishda interfaol o'qitish texnologiyalarining ahamiyatini ochib bergan. Rus olimlaridan V.M.Monaxov, V.B.Klirin, V.P.Bespalko pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlab beruvchi omili ekanligini asoslab berishgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Yuridik ixtisoslik bo'yicha kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarining talabalari va undan keyin ta'lim tizimida huquqshunoslik fanidan dars beruvchi 5111600 – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi talabalari huquqiy savodxonlik bo'yicha kengroq bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Maqolada mazkur yo'nalish bo'lajak mutaxassislarining huquqiy savodxonlik malakasini yanada yuksaltirish masalalari muhokama qilindi. Bunda yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etish bo'yicha uslubiy takliflar ishlab chiqildi va tavsiya etildi.

Tahlillar va natijalar

O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-son "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni fuqarolarimizning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ularning huquqiy savodxonligini oshirish zarurligini asosida qabul qilingan. Chunki sohadagi kamchilik va muammolar davlat va jamiyat oldiga jiddiy vazifalarni qo'ygan edi. Quyidagi muammo va kamchiliklar mazkur vazifalar ishlab chiqilishiga asos bo'ldi:

- aholi huquqiy bilimlarining yetarli emasligi sababli o'z huquq va erkinliklarini himoya qilishni so'rab tegishli organlarga murojaat qila olmayapti;
- yosh avlod huquqiy bilimlarini oshirishda milliy qadriyatlarimizga sadoqat va huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik ruhini tarbiyalashga kompleks yondashuvning samaradorligi ko'rinmayapti;
- huquqiy ta'lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishda ta'lim muassasalari va huquq-tartibot organlari, mahalla va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro uyg'un ish yuritishi to'la yo'lga qo'yilmayapti;
- huquqiy bilimlarni oshirishning aniq ijrochilarga yo'naltirilgan ta'sirchan mexanizmlarining mavjud emasligi olib borilayotgan islohotlarning natijadorligini ta'minlay olmayapti;
- aholi huquqiy bilimlari va savodxonligini oshirishda innovatsion usullar va ta'sirchan vositalardan, shuningdek ilg'or xorij tajribasidan yetarlicha unumli foydalanilmayapti. [1]

Muammolarni kamaytirish jamiyat, shuningdek, talabalar huquqiy ongi va savodxonligini ham oshirishni talab etadi. Huquqshunoslik sohasining yetuk pedagog kadrlarini tayyorlash, huquqiy savodxonlik malakasini oshirish zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimi didaktikaning an'anaviy usullari bilan birga, interfaol usullardan foydalanishni rag'batlantirmoqda. Zotan, mazkur usullar ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi o'rtasidagi muloqotning, ular orasidagi erkin fikr almashishning

yuksalishiga xizmat qiladi. Shuning uchun pedagogikada yangi innovatsiyalarning ahamiyati ortib bormoqda.

“Huquqiy savodxonlik” tushunchasi rus manbalarida, shaxsning huquqiy madaniyati, ularning huquq va majburiyatlarini hamda odamlar, ijtimoiy qatlamlar, tashkilotlar o’rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjatlarni yaxshi bilish; ziddiyatli vaziyatlarni tahlil qilishda huquqiy bilimlarni qo’llash, huquq sub’ektlarining xatti-harakatlariga huquqiy baho berish qobiliyati sifatida ta’riflanadi. [2] Talabalarning huquqiy savodxonlik malakasini oshirish yangi pedagogik texnologiyalarni qo’llash maqsadga muvofiqdir. Pedagogik jarayonda innovatsion texnologiyalarni qo’llash huquqshunoslik fani bo’lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligiga quyidagicha ijobiy ta’sir ko’rsatadi:

- talabalarning faolligi ortib boradi;
- talabalarning zamonaviy axborot texnologiyalaridan o’zlari uchun kerakli axborotni olish ko’nikmalari takomillashadi;
- talabalarda liderlikka intilish shakllanadi;
- talabada javobgarlik pozitsiyasi rivojlanadi;
- haqiqiy yetakchilik xislatlariga ega bo’lib boradi.

Pedagogik texnologiyalar ta’lim-tarbiyaning kommunikativ xususiyatlarini oshiradi. Talabalarga imkon qadar ko’proq va foydali bilimlar berilishini ta’minlaydi. Innovatsion usullar va texnologiyalar zamonaviy pedagogikada rang-barang bo’lib, tanlash imkoniyati yuqoridir. Bunda dars beruvchi pedagogning tajribasi asosiy planga chiqadi. Pedagog yangiliklardan xabardor va intiluvchanlik xislatlariga ega bo’lsa, ta’limning an’anaviy usullari bilan cheklanib qolmasdan, pedagogik texnologiyalarning eng maqbul variantlarini tanlay oladi. Nemis pedagogi A. Distverg o’qituvchilarni o’z ustilarida ishlashlari haqida: “O’qituvchi fan bilan muntazam shug’ullanishi lozim. Aks holda u qurigan daraxt va toshga o’xshab qoladi. Qurigan daraxt va tosh meva bera olmaganidek, kelajakda bunday o’qituvchidan hech qanday natija kutib bo’lmaydi” [3],

- deb bejiz aytmagan. Bunda pedagogning mahorati ko’p narsani belgilab beradi. Huquqshunoslik fanlarini o’qitishda pedagogik texnologiyani to’g’ri tanlash va qo’llashda quyidagi holatlarni inobatga olish talab etiladi:
- milliy huquqiy tizim jahondagi va mamlakatda yuz berayotgan global o’zgarishlarga mutanosib ravishda rivojlanib boradi, shunga asosan huquqiy axborot vaqt o’tishi bilan hajman ortadi;
- yurisprudentsiya huquq manbalari asosida yangi tushuncha va tamoyillar bilan boyiydi, bu ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchini o’z ustida ishlashga yo’naltiradi;
- yuridik sohaga taalluqli bilim sohalari keng miqyosli bo’lganligi bois, ularning hatto eng zarurlarini ham auditoriya soatlari bilan qamrab olishning iloji yo’q;
- ta’lim oluvchilarning qobiliyat, qiziqish va malaka darajasidagi katta farqlar talabalarga eng zaruriy bilimlarni ham yetkazib berishga to’sqinlik qiladi.

Ta’limdagi pedagogik texnologiyalarni qo’llash jarayonida yuqoriroq samaradorlikni ta’minlashda talabalar bilan ishlashni to’g’ri yo’lga qo’yish maqsadga muvofiqdir. Bo’lajak o’qituvchi oliy o’quv yurtida o’qish davrida o’qituvchiga bo’lgan ijtimoiy buyurtmani bajarish maqsadida maydonga chiqadi [4]. Chunki huquqiy savodxonligi yuqori bo’lgan talaba oliy ta’lim muassasasini tamomlab, mehnat faoliyatiga kirishganda, zaruriy axborotni mustaqil o’rgana oladi. Aynan ushbu omil talabalar huquqiy savodxonligini oshirishni dolzarb ahamiyatga egaligini namoyon etadi.

Huquqiy savodxonlik malakasini oshirishda talabalarni huquq normalari bilan ishlashdagi faoliyati bo'yicha ayrim uslubiy tavsiyalarga rioya qilish zarur. Ular quyidagilardir:

- vakolatli davlat hokimiyati organlari tomonidan loyihasi taqdim etilgan, qabul qilingan, o'zgartirish kiritilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni darslarda muntazam ravishda xabardor qilib borish;
- sohalarga taalluqliliga qarab boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan o'xshash va farqli tomonlarini tahlil qilish;
- yangi qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatning eskisidan ustunlik jihatlarini ajratish;
- yangi qabul qilingan tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlari, amal qilish doirasi, hujjatlarning sub'ekti, muddati va boshqa xususiyatlari bo'yicha mazmunan yaqin hujjatlar bilan taqqoslash;
- tartibga solinishi zarur bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni aniqlash orqali yangidan ishlab chiqilishi talab etilayotgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni oydinlashtirish;
- qabul qilinishi lozim bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjat orqali tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatning ob'ektiv va sub'ektiv jihatlarini tahlil etish va boshqalar.

Talabalar huquqiy savodxonlik malakasini rivojlantirish huquqni qo'llash va huquqni sharhlash hujjatlari bilan ishlash orqali ham amalga oshiriladi.

Xulosa

Fuqarolar huquqiy immunitetining yuksakligi mamlakatdagi tinchlik va osoyishtalikning kafolatlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Buning uchun jamiyat a'zolarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini rivojlantirish talab etiladi. Bunda oliy ta'lim muassasalari talabalarining huquqiy savodxonlik malakasini oshirish muhim qadamlardan biridir. Talabalarni me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan ishlashining yo'lga qo'yilishi jarayonni tezlashtirishga xizmat qiladi. Bularni to'g'ri anglagan pedagog talabalarni mazkur jarayonga tayyorlab boradi. Pedagogik texnologiyalar, innovatsion usullar pedagogning mehnatini yengillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. <https://lex.uz/docs/4149765>
2. https://professional_education.academic.ru/2918/yuridicheskaya_gramotnost
3. Xoliqov A.A. "Pedagogik mahorat". –T.: "Iqtisod-moliya". 2011. –B.84
4. Olimov SH., Gasanova Z. Pedagogik texnologiyalarni o'quv-tarbiyaviy jarayonga yo'llash. – T.: "Fan va texnologiya", 2014. – B. 67.

DASTURLASH TILLARINI O'QITISHDA PEDAGOGLARNING MEDIA KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH.

Kamalova Nilufar Ilxomovna

Buxoro viloyat pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, "Aniq va tabiiy fanlar metodikasi" kafedrası o'qituvchisi.

E-mail: kamalova@umail.uz

Annotatsiya: O'quvchi yoshlarning media savodxonligi, media madaniyati va media kompetentligi bugungi kunning diqqatga sazovor masalasi bo'lib qolmoqda. O'quvchi yoshlarning media kompetensiyasini shakllantirish uchun avvalmabor pedagog xodimlarda media savodxonlik yuqori darajada bo'lishi kerak. Maqolada pedagog kadrlarning malakasini oshirish jarayonida dasturlash tillarini o'qitishda media ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish va pedagoglarning media kompetensiyasini rivojlantirish omillari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Media kompetensiya, media va axborot savodxonligi, dasturlash, malaka oshirish, Creative Commons, media kontent.

РАЗВИТИЕ МЕДИАКОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПРИ

Камалова Нилуфар Илхомовна

Бухарский областной национальный центр подготовки педагогов по новым методикам, преподаватель кафедры «Методология точных и естественных наук».

Электронная почта: kamalova@umail.uz

Аннотация: Медиаграмотность, медиакультура и медиакомпетентность студенческой молодежи сегодня остаются серьезной проблемой. Для развития медиакомпетентности учащихся медиапедагоги должны обладать высоким уровнем медиаграмотности. В статье рассматривается использование возможностей медиаобразования в обучении языкам программирования и развитие медиакомпетентности учителей в процессе повышения квалификации учителей.

Ключевые слова: медиакомпетентность, медиа- и информационная грамотность, программирование, профессиональное развитие, Creative Commons, медиаконтент.

DEVELOPMENT OF MEDIA COMPETENCES OF TEACHERS IN TEACHING PROGRAMMING LANGUAGES.

Kamalova Nilufar Ilkhomovna

Bukhara regional national center for training teachers on new methods, teacher of the department "Methodology of exact and natural sciences".

E-mail: kamalova@umail.uz

Annotation: Media literacy, media culture and media competence of students today remain a serious problem. To develop students' media competence, media educators must have a high level of media literacy. The article discusses the use of the possibilities of media education in teaching programming languages and the development of media competence of teachers in the process of professional development of teachers.

Key words: media competence, media and information literacy, programming, professional development, Creative Commons, media content.

Kirish

Axborot jamiyati insoniyat uchun ulkan imkoniyatlarni ochib beradi. Axborot inqilobi ijobiy salohiyat bilan birga yangi vazifalarni ham keltirib chiqarmoqda. Zamonaviy ilm-fan ta'lim jarayonida o'qitishning yangi shakl va usullarini joriy etishni taqozo etadi, bu esa ta'lim oluvchining shaxsiyatini shakllantirishga, potentsial imkoniyatlarni ochishga yordam beradi. Ta'lim oluvchining ijtimoiy, madaniy, shuningdek, ilmiy va kognitiv salohiyatini ro'yobga chiqarish imkonini beruvchi media-ta'lim texnologiyalari, xususan, multimedia vositalaridan keng foydalanish asosida ta'lim modellarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Adabiyotlar tahlili

A.Fyodorovning fikricha, media-ta'lim jarayonida olingan mediasavodxonlik/media kompetentsiya – ta'lim oluvchiga televidenie, radio, video, kino, axborot makonining imkoniyatlaridan faol foydalanishga yordam beradi. Matbuot, internet media madaniyati tilini yaxshiroq tushunishga yordam beradi [1, 167 b.].

Media va axborot savodxonligining afzalliklari quyidagilarda ko'rish mumkin[2, 16 b.]:

- Media va axborot savodxonligini o'qitish va o'rganish jarayoni kelgusida o'sib kelayotgan avlodga o'z bilimlarini yetkazish uchun pedagoglarni keng bilimlar bilan qurollantiradi.
- Media va axborot savodxonligi demokratik jamiyatda media va axborot kanallarining faoliyati haqida muhim bilimlar beradi, media va axborot xizmatlarining funksiyalari doirasidagi faoliyatini baholash hamda ushbu funksiyalarni amalga oshirish va asosiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni tushunishni ta'minlaydi.
- Media va axborot savodxonligiga ega bo'lgan jamiyat erkin, mustaqil va turfa fikrli media va ochiq axborot tizimlarini rivojlantirishni rag'batlantiradi.

Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish tizimining barcha sohalarida media texnologiyalarni samarali integratsiyasini amalga oshirish va bu bilan ta'lim jarayonida pedagoglarning metodik talabini qondirishga erishish mumkin. Media ta'limni rivojlantirish orqali pedagoglarning uzluksiz malakasini oshirishga erishish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 25-yanvardagi PQ-4963-son qarorida "Uzluksiz kasbiy ta'lim" maxsus elektron platformasi faoliyatini yuritish, malaka oshirish tashkilotlari bilan birgalikda qayta tayyorlash hamda malaka oshirish kurslari o'quv modullari kontentini markazlashtirilgan tarzda ishlab chiqish va platformaga kiritilishi belgilandi[3]. Ushbu platforma yordamida informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchilari o'z malakalarini uzluksiz oshirib borishlari mumkin.

Metodologiya

Global tarmoqning rivojlanishi va jahon hamjamiyati tomonidan to'plangan ma'lumotlarni cheksiz olish imkoniyati axborotning sifati va ishonchliligini tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi. Dasturlash tillarini o'rganishda pedagoglar qaysi ishonchli manbaalardan foydalanishi va dars jarayonida tadbiq qilib, o'quvchilarda dasturlashga oid bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi media manbaalarni aniqlash va media savodxonlikni shakllantirish lozim.

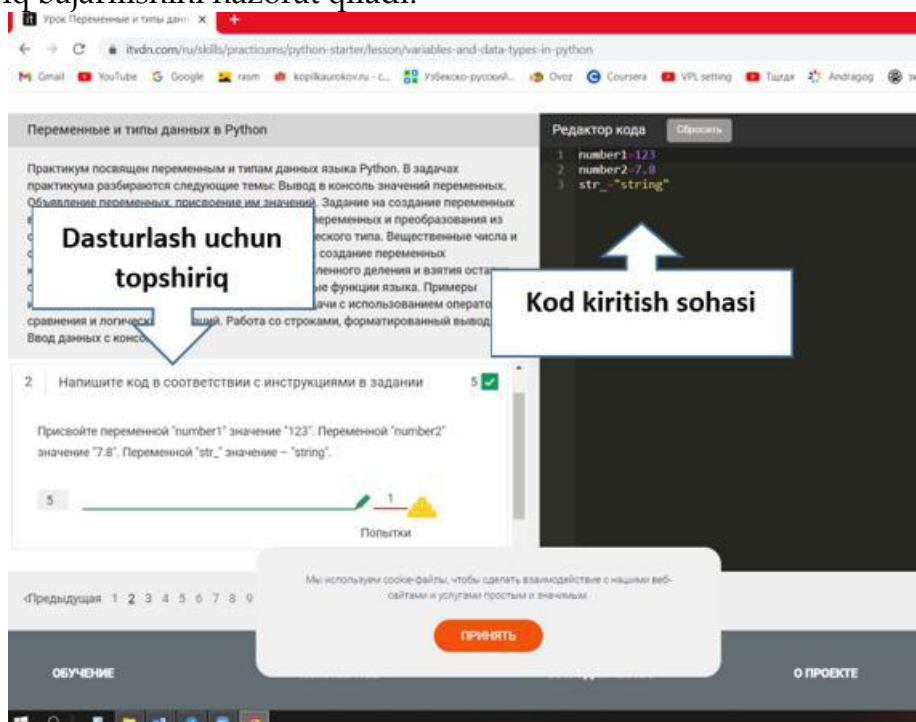
Pedagoglarga mediasavodxonlikni shakllantirish uchun mediata'lim texnologiyalarini o'quv jarayonining mavjud tizimiga integratsiyalash lozim.

Informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchilarining malaka oshirish tizimida media va axborot savodxonligini oshirishda quyidagi topshiriqlarni bajarish orqali amalga oshirilishi mumkin:

1-topshiriq. Dasturlashga oid darslikda kiritilmagan mavzuni global tarmoqdan izlab topish, ma'lumotlarni tahlil qilish va mustaqil o'rganishni topshirish. Bunda tinglovchilar media manbaalarni izlab topishadi, topilgan ma'lumotlarni sifatiga baho berishadi. Media manbada o'rgatish uchun qo'llanilgan usul va vositalarni tahlil qilib, ular orasidan kam vaqtda sifatli bilim olish mumkin bo'lgan manbaalarni ko'rsatib berishadi. Bunda coursera.org platformasidan foydalanish mumkin. Unda darslikdagi joriy dasturlash tili – pythonni o'rganish bo'yicha bir necha o'quv kurslar mavjud. Ular boshlang'ich dasturlashdan, professional dasturlashgacha mo'ljallangan bir necha darajada o'rgatiladi. Platformada joylashtirilgan video materiallar yuqori sifatli bo'lib, darslar nufuzli universitet o'qituvchilari tomonidan video ma'ruza shaklida o'tiladi. Dasturlashni o'rganish uchun mo'ljallangan youtube.com platformasida joylashtirilgan materiallar tahlilini ham amalga oshirish mumkin.

2-topshiriq. Darslikda mavjud mavzularni o'tishda foydalaniladigan taqdimotlarni yuklab olish, o'zgartirish va ularni baholash. Bunda tinglovchilar ta'lim portallaridan tayyor taqdimotlarni yuklab olib, ularga o'zgartirish kiritishlari lozim. Tinglovchi taqdimotda ma'lumotni ifodalash qoidalari, dizayn va animatsiyalarning umumiy talabga mosligi va unda foydalanilgan grafik ma'lumotlarning sifatiga e'tibor qaratishi lozim. Bulardan tashqari mualliflik huquqi buzilmasligiga va taqdimotdan foydalanish ochiqligiga ham alohida e'tibor qaratishlari lozim. Bunda <https://ppt-online.org/> va <https://myslide.ru/> kabi portallardan foydalanish mumkin.

3-topshiriq. Dasturlashga oid mavzularni o'tishda onlayn teranajorlar va imitatsion modellardan foydalanish uchun internet manbaalarni izlab topish. Bunda <https://itvdn.com/> saytidan foydalanish mumkin. Bu sayt foydalanuvchiga dastur kiritish uchun topshiriq beradi va berilgan topshiriq bajarilishini nazorat qiladi.

1-rasm. <https://itvdn.com/> saytida onlayn trenajor oynasi.

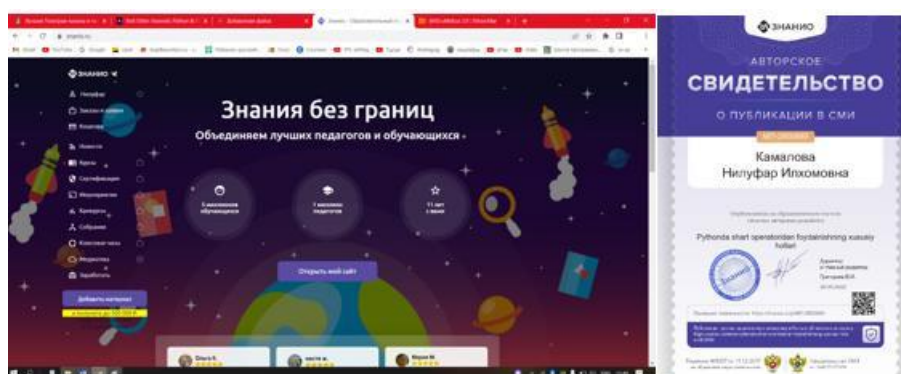
4-topshiriq. Murakkab masalalarni dasturlashda tayyor yechimlarni izlab topish va manbaaning ishonchligiga baho berish. Tinglovchilar berilgan masalaning turli parametrlari bo'yicha qidiruvga berib, qo'lga kiritgan natijalarni tahlil qilishi, ayni shu dasturning yechimi topilmaganda, algoritmi o'xshash dasturlardan foydalanib, berilgan masalani dasturlashlari lozim.

5-topshiriq. Muammoli vaziyat bo'yicha dasturchilar hamjamiyatiga murojaat qilish va ular bilan fikr almashish. Bunda tinglovchilar python dasturlash tillarini o'rganuvchi guruhlariga a'zo bo'lishlari va bu guruhlarda o'zlarining savollari bilan murojaat qilishlari, guruhning boshqa a'zolari yo'llagan savollarga javob uzatishlari kerak bo'ladi. Buni pythonni o'rganish uchun mo'ljallangan telegram guruhlariga a'zo bo'lish orqali amalga oshirish mumkin. Quyida python bo'yich onlayn muloqot o'rnatish mumkin bo'lgan guruhlar havolasi keltirilgan:

- https://t.me/pythonist_ru - muloqot rus tilida, uzatilgan ma'lumotlarga izoh yozish orqali amalga oshiriladi.
- <https://t.me/pythonuz> - muloqot o'zbek tilida, uzatilgan ma'lumotlarga izoh yozish orqali amalga oshiriladi
- <https://t.me/python> - muloqot ingliz tilida bo'ladi.

6-topshiriq. O'zlari tayyorlagan media manbaalarni global tarmoqda joylashtirish va uni mualliflik huquqi bilan himoyalash. Tinglovchilar turli ta'lim platformalarda ma'lumotlarini joylashtirib, ushbu saytda media kontent joylashtirilganligini tasdiqlovchi ma'lumotnomani yuklab olishadi.

Buning uchun <https://kopilkaurokov.ru> , <https://znanio.ru/> kabi platformalardan foydalanish mumkin.

2-rasm. Znanio.ru platformasi va undan olinadigan ma'lumotnoma namunasi.

Znanio.ru platformasidan olingan ma'lumotnomada QR kod mavjud bo'lib, uning haqqoniyligini tekshirish mumkinligi izohlab o'tiladi. QR kodni skaner qilish uchun mo'ljallangan dasturlar tahlil qilinadi.

7-topshiriq. Dastur kompilatsiyasini amalga oshirish uchun mo'ljallangan platformalarda olimpiada masalalarini dasturlab, kompilatsiya qilish. Bunda masala berilishini onlayn tarjimonlar yordamida tarjima qilish va dasturni tuzib platformada kompilatsiyani amalga oshirish.

Python dasturlarini kompilatsiyasi uchun mo'ljallangan "dasturlash maktabi" nomli <https://acmp.ru/> sayti mavjud bo'lib, unda berilgan vazifalarni nafaqat python balki Pascal, Java, C++, C# kabi ko'plab mashhur dasturlash tillarida bajarish mumkin.

The screenshot shows the 'Школа программиста' website with a table of tasks. The table has columns: ID, Задача (Task), Тема (Topic), Разбор (Solution), Сложность (Difficulty), Решаемость (Solvability), and Принято (Accepted). The tasks are listed with their respective statistics.

ID	Задача	Тема	Разбор	Сложность	Решаемость	Принято
0001	A+B	Задачи для начинающих	Да	2%	90%	145316
0002	Сумма	Целочисленная арифметика	Да	19%	69%	55060
0003	Пятью пять - двадцать пять!	Целочисленная арифметика	Да	8%	86%	73061
0004	Игра	Задачи для начинающих	Да	4%	96%	69766
0005	Статистика	Сортировка и последовательности		15%	90%	36897
0006	Шахматы	Целочисленная арифметика		23%	69%	18132
0007	Золото племени АББА	Длинная арифметика		30%	71%	24051
0008	Арифметика	Задачи для начинающих	Да	5%	96%	72839
0009	Домашнее задание	Сортировка и последовательности		27%	80%	20786
0010	Уравнение	Простая математика		17%	67%	19623
0011	Задача	Динамическое программирование		55%	69%	8732
0012	Длинная	Геометрия		45%	44%	3448
0013	Быки и коровы	Разбор строк		26%	94%	17347
0014	НОК	Целочисленная арифметика	Да	19%	92%	30732
0015	Дороги	Теория графов		18%	93%	26953
0016	Лесенка	Рекурсия, перебор		55%	77%	7363
0017	Поле чудес	Сортировка и последовательности		31%	66%	5453
0018	Факториал	Длинная арифметика		42%	69%	12821
0019	Ферзь, пада и конь	Простая математика	Да	29%	87%	5775
0020	Пилообразная последовательность	Сортировка и последовательности		38%	42%	2049
0021	Зарплата	Задачи для начинающих	Да	4%	80%	62277
0022	Единицы	Системы счисления	Да	16%	95%	27672
0023	Гадание	Целочисленная арифметика	Да	13%	97%	32834

3-рasm <https://acmp.ru> saytidagi topshiriqlar ro'yxati

Bugungi kunda ijodkorlar o'z kontentlarini himoya qilish uchun Creative Commons¹⁰⁸ litsenziyasidan foydalanadilar. Yuqoridagi topshiriqlarni bajarishda Creative Commons litsenziyasi talablariga rioya qilishlari lozim bo'ladi.

Тahlillar va natijalar

Ushbu taklif qilingan metodika asosida Buxoro viloyat xalq ta'limi xodimlarini yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazida tajriba va nazorat guruhlarida darslar tashkil qilindi. Tajriba natijalarini qayta ishlashda matematik statistika (Styudent mezoni) usulidan foydalanildi[4]. Taklif qilingan model asosida "Ishonchli ma'lumotlarni izlab topish", "Ruxsat etilgan manbaalardan ma'lumotlarni yuklab olish", "Media kontentni joylashtirish va uni litsenziya bilan himoyalash", "Mualliflik huquqini beruvchi litsenziyalar bilan ishlash" ko'rsatgichlari tahlil qilindi. Tinglovchilar tajriba va nazorat guruhlariga bo'lindi. Tajriba guruhida 73 nafar, nazorat guruhida 70 nafar tinglovchi ishtirok etdi va ularning baholari 10 ballik tizim asosida belgilandi. Tinglovchilar natijalari 1 va 2-jadvallarga keltirilgan.

1-jadval. Yuqoridagi ko'rsatgichlar bo'yicha tajriba guruhining baholar soni va ishonchlilik oralig'i

xi	5	4	3	2
mj	30	85	12	0
Ishonchlilik oralig'i	4.10<x<4.17			

2-jadval. Yuqoridagi ko'rsatgichlar bo'yicha nazorat guruhining baholar soni va ishonchlilik oralig'i

¹⁰⁸ Creative Commons bu litsenziyalar beruvchi Amerika notijorat korporatsiyasining nomi. Mualliflik huquqi jamoatchilikka bepul. Ushbu litsenziyalar Creative Commons litsenziyalari sifatida tanilgan va birinchi marta 2002 yilda chiqarilgan.

xi	5	4	3	2
mj	15	48	55	8
Ishonchlilik oralig'i	$3.58 < x < 3.52$			

Samaradorlik koeffitsiyenti $\eta=1.16$ ni tashkil qildi.

Yuqoridagi topshiriqlarni bajarish davomida tinglovchilar media kontentlarni tahlil qilish malakasiga ega bo'ladilar. Pedagogik faoliyatlarida uchraydigan muammolarni hal qila olish va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishadi. Ushbu topshiriqlar axborotni baholash va sintez qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Федоров А. В. Медиаобразование будущих педагогов. — Таганрог: Изд-во Кучма, 2005. — 314 с
2. В. Namazov, M. Fayziyeva, G'. Djalilov Media va axborot savodxonligi Pedagoglar uchun metodik qo'llanma. Toshkent – 2018 y. 159 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 25-yanvardagi PQ-4963-son qarori
4. Жучок П.М. Оценка эффективности обучения методами математической статистики // Советская педагогика. –Москва, 1965. -№ 6. –С. 34-36.

TILNING TURLI SATHLARIDA HIS-HAYAJON BILDIRUVCHI BIRLIKLAR

Turdiyeva Gulmira Akramjonovna
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti
turdievagulmira@gmail.com

Annotatsiya: Insoniyat borliqdagi voqea-hodisalarni idrok etar ekan, bu voqea-hodisalar ma'lum bir jihatlari bilan unda turli his-hayajonlarning uyg'onishiga sabab bo'ladi, natijada, bu holat tilda o'z ifodasini topmay qolmaydi. Hamma tillarda bo'lgani kabi o'zbek tilida ham his-hayajonni yuzaga keltiruvchi usul va vositalar mavjud. Mazkur maqolada turli til sathlarida his-hayajonni ifodalovchi birliklar va ularning muloqot jarayonidagi o'rni keng yoritib berilgan. Ushbu sohada ish olib brogan ko'plab tilshunos olimlarning qarashlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: his-hayajon, til sathlari, emotsional-ekspressivlik, grammatik ma'no, lingvistik, nolingvistik, muloqot, birliklar, ifoda.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ НА РАЗНЫХ УРОВНЯХ ЯЗЫКА

Турдиева Гульмира Акрамжоновна,
Докторант Ферганского государственного университета
turdievagulmira@gmail.com

Аннотация: Когда человечество воспринимает события в существовании, эти события вызывают пробуждение различных эмоций в определенных аспектах, и в результате эта ситуация выражается в языке. Как и во всех языках, в узбекском также есть методы и средства, вызывающие эмоции. В этой статье широко рассматриваются единицы, выражающие эмоции на разных языковых уровнях, и их роль в процессе общения. Тема анализируется на основе взглядов многих ученых-лингвистов, работающих в этой области.

Ключевые слова: эмоция, языковые уровни, эмоционально-выразительность, грамматическое значение, лингвистический, нелингвистический, связь, единицы, выражение.

EMOTIONAL UNITS AT DIFFERENT LEVELS OF LANGUAGE

Turdiyeva Gulmira Akramjonovna,
PhD student of Fergana State University
turdievagulmira@gmail.com

Abstract: As humanity perceives the events in existence, these events cause the awakening of various emotions in certain aspects, and as a result, this situation is expressed in language. As in all languages, the Uzbek language also has methods and tools that create emotions. This article widely presents the units expressing emotion at different language levels and their role in the communication process. The issues analyzed on the basis of the views of many linguists investigated in this field.

Key words: emotion, language levels, emotional-expressiveness, grammatical meaning, linguistic, non-linguistic, communication, units, expression.

Kirish

Bizga ma'lumki, odamzot umri davomida turli hissiy holatlarning guvohi bo'lib yashaydi. Shunday hissiy holatlar ta'sirida tashqi va ichki dunyoga munosabatda bo'ladi, o'z emotsiyalari, his-tuyg'ularini har xil yo'llar bilan namoyish etadi. Inson hissiyotlarini ko'pincha so'zlar yoki imo-ishoralar bilan ifodalaydi. Hamma tillarda bo'lgani kabi o'zbek va ingliz tillarining ham emotsional-ekspressivlikni hosil qiluvchi usul va vositalari mavjud.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

O'zbek tilshunos olimi A. Abdullayevning "O'zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli" [2] nomli risolasida emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik-fonologik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik usullarini tahlil qilgan. U hozirgi o'zbek tilida fonetik ma'no kuchaytirishning quyidagi ko'rinishlarini aytib o'tgan: 1) unlini kuchli talaffuz qilish (zarb urg'usi); *tez kelmoq, baland bino, achchiq choy*; 2) unlini cho'zish (kvantitativ urg'u); *qato-or imorat, shiri-in tassurot*; 3) undoshni qavatlash (geminatsiya); *muttaham, uchchiga chiqqan* kabi. Sanab o'tilgan fonetik hodisalarning qo'llanishida o'ziga xos shart-sharoitlar va qonun-qoidalar mavjud. Shuningdek, tilshunos olimning ta'kidlashicha, fonetik usulda ekspressiv ifodalashning ayrim ko'rinishlari mavjud bo'lib, kuchaytirish, kuchsizlantirishdan tashqari, erkalash, suyish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu ma'nolar tovush o'zgarishi (ko'jim-ko'zim), tovush o'zgarishi va unlini cho'zish (serraye-eb turmoq), tovush orttirish (Barnosh, Shaxlosh – kishining nomi) va so'zni bo'g'inlarga ajratib, har bir bo'g'inni kuchli talaffuz qilish (ayt-may-man!) kabi usullar bilan yuzaga keltiriladi. Bundan tashqari, emotsional ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi A. Haydarovning nomzodlik dissertatsiyasida atroflicha tadqiq qilingan [9]. Muallif badiiy tasvirdagi personaj nutqida unli tovushlarning turlicha talaffuzini konnatativ ma'nolar bilan ifodalaydi. G.Yaxshiyeva "O'zbek tilida fonografik uslubiy vositalar" [5] nomli nomzodlik dissertatsiyasida undosh tovushlarning cho'ziqligi, bir tipdag undoshlarning takrorlanishi grafik jihatdan ifodalanishini tahlil qilgan.

Tahlil va natijalar

A. Haydarov badiiy tasvirdagi personaj nutqida unli tovushlarning turlicha talaffuzini konnatativ ma'nolarini quyudagicha keltiradi [9]:

1. Shodlanish xursandlik, kayfiyatning yaxshiligi: Davlatbekov bolalarni to'xtatib, kechqurun ajoyib bir kino ko'rsatilishini shunday ohangda aytdiki, bolalar birdan: - ureee-y! - deb chuvalashdi. – Kino-o-o-o! (P.Qodirov).

2. Hayratlanish: I-i-i! Naziraxon shifokor bo'lganmi? (S.Ahmad).

3. Taajjub: Xo'-o'sh, agar adashmasam, kandidatlikni tugatib kelyapsiz, shekilli? (O'.Usmonov).

4. Izrirob, o'kinish: Voy o'lay, sho'rim qurisi-i-in! (H.H).

5. G'azablanish, kuchli to'lqinlanish: Baqirma menga, baqirma-a-a! Baqrayma deyaipman senga-a-a! (O'.Usmonov).

6. Ma'yuslik: Chol quvonchli ma'yuslikmi, bilib bo'lmaydigan g'alati ohangda : – Ke-etdi-i-i!!! – dedi. (S.Ahmad)

7. Ikkilanish: – Kayfiyat qalay? Ertaga ish ko'pmi? Yo'-o'q, - dedi, Toshmamat ikkilanib: – Nima xizmat bormidi? (P.Qodirov)

G.Yaxshiyeva ilmiy-tadqiqot ishlarida undosh tovushlarning cho'ziqligi, bir tipdag undoshlarning takrorlanishi grafik jihatdan ifodalaydi. Bunday holatlar personajning ruhiy holatini ko'rsatadi [5]:

Eshik oldidan :

-Voy jonim-degan cho'ziq bir ovoz eshitildi. (S.Ayniy)

Ushbu misolda "jonim" so'zining "jonimm" shaklida talaffuz etilishi uning asl ma'nosiga kitobxon hissiyotiga ta'sir qiladigan qo'shimcha achinish, iztirob kabi ma'no bo'yoqlarini qo'shgan. Maxsus so'z shakllari vositasida, shuningdek, ma'lum bir grammatik ma'no ifodalovchi shaklni ko'chma ma'noda qo'llash orqali morfologik usul yordamida ham his-hayajonni ifodalash mumkin. Jumladan, - choq, - chak, - loq, - cha, - jon, -gina qo'shimchalari suyish, erkalash, yoqtirish, kesatish, tahqirlash, mensimaslik kabi ma'nolar bilan emotsional-ekspressivlikni ifodalaydi. Masalan: *O'zingizni go'llikka solmang, otincha. Do'ndiqchayu, do'ndiqcha, xizmat qilay o'lguncha* (Hamza). *Senga nima, yetimcha* (So'zlashuv). *Hoy, bu kim desam senmiding so'yoqqinam? Voy aynonib ketay, darozginamdan!* (O.Yoqubov). *Akajon, jo-on aka...* (Mirmuhsin). - lar qo'shimchasi ot bo'lmagan so'zlarga ham qo'shib, ma'noni kuchaytirib emotsional-ekspressivlikni ifodalashi mumkin: *shunchalar ham qiynaysanmi* (So'zlashuvdan). *Qanchalar kutdim sizni kelishingizni* (So'zlashuvdan).

A.Abdullayev egalik (ko'pincha I shaxs birlik formasi), shaxs-son, zamon qo'shimchalari ham maxsus qo'llanganda (ko'chma ma'noda) so'zlovchining voqelikka turli munosabatlarini ifodalashini bir qancha misollar orqali ko'rsatib bergan: *kenjatoyingiz qani? ...yordam bersa bo'lmaydimi* (O.Yoqubov). *Ha, bolam, qolaqol, chirog'im...* (Ch. Aytmatov). *Endi gapning ochig'i biz onadan chala tug'ilgan ekanmiz* (O. Yoqubov). *Nima balo, og'izlariga talqon solib oldilarmi ...boshlari og'rib qolmadimi?* (O. Yoqubov) [2].

So'zlarni takror qo'llash orqali ham his-hayajonni ifoda etish mumkin, ya'ni bir o'zakli so'zlarning qaratqich - qaralmish formasida (*odillarning odili*), chiqish kelishigi formasi yordamida (*qanchadan qancha, yaxshidan-yaxshi*), sifat-doshning egalik formasi yordamida takrorlas bilan (*quvonganim quvongan, o'ylagani, o'ylagan*). Emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi leksik-frazeologik vositalar sifatida polisemantizm, trop, stilistik chegaralangan leksika, sinonimiya va frazeologiya kabi hodisalarni kiritish mumkin. Sanab o'tilgan til hodisalari ekspressivlik hosil qilishda aktiv va sarmahsul vositalar [2].

Bilamizki, polisemantizmlar bir ma'nosi neytral, yana bir ma'nosi bilan esa emotsional-ekspressiv fikr ifodalash uchun xizmat qiladi, ya'ni nominativ va ko'chma ma'nolari bilan: *Do'stlik oftobining so'nmas quyoshi* ("O'zbekiston adabiyoti va san'ati"). Sinonimik birliklar ham emotsional-ekspressivlikni hosil qilishda muhim o'rin tutadi. Sinonimiya bor joyda tanlash, saralash, eng munosibini qo'llash imkoniyati mavjud. U bor joyda, albatta, gradatsiya bor, gradatsiya bor joyda esa ekspressivlik bor. Masalan, *yuz, bet, chehra, oraz, aft, bashara* sinonimik qatoridagi *chehra, oraz, aft, bashara* so'zlari emotsional-ekspressiv ma'noga egadir. Inson ruhiyati, his-hayajonini ifodalashda frazeologizmlarning ham beqiyosdir. Ularda mavjud bo'lgan gradatsiya hodisasi, ayniqsa, emotsional-ekspressivlikni qay darajada lozim bo'lsa. shu darajada ifodalash imkonini beradi. Masalan, sochi tikka bo'lmoq iborasini olaylik, emotsional-ekspressivlikni ifodalash jihatdan eng quyi daraja hisoblansa, u ma'lum fonetik yoki grammatik vositalar yordamida kuchayib borib, o'ziga xos gradatsiya hosil qiladi: *sochi tikka bo'lmoq – sochlari tikka bo'lmoq – sochlari tippa-tik bo'lmoq – sochi tippa-tik bo'lmoq – sochi tikka bo'lib ketmoq – sochlari tippa-tik bo'lib ketmoq*.

Ekspressivlik fikr ifodasining ta'sir kuchini orttirish demakdir. Nutqni yanada yorqinroq, ta'sirchanroq, taassurotliroq qiladigan narsalarning hammasi ekspressiyadir, Demak, nutq ekspressivligi – nutqni yorqin, ta'sirchan, tasviriy taassurotli qiluvchi vositalardir [1]. Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning usul, vositalari ko'p va xilma-xilligini yuqorida keltirilgan misollar

orqali ko'rishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, his-hayajonni ifoda etishda boshqa sohalarga nisbatan sintaksisning imkoniyatlari juda keng va boydir. Binobarin, gap so'zlardan tuziladi, so'z gap ichida o'zining asl semantik mohiyatini ochib beradi. Gapning shakl va ma'no munosabatlari ekspressivlik ifodalashning muhim omillardan biridir. Masalan, *"Toza havoda sayr qilishni hamma xoxlaydi"* gapi o'rnida *"Toza havoda sayr qilishni kim xoxlamaydi?!"* shakli qo'llanishi, *"Oila davrasida ovqatlanish hammasidan yaxshi"* gapi o'rnida *"Oila davrasida ovqatlanish! Qanday yaxshi!"*, *"Qo'lingni ko'tar!"* o'rnida *"Ko'tar qo'lingni!"* shakllarini qo'llash mumkin. Misollardan ko'rinib turibdiki, qo'llanilayotgan gaplarning ikkinchilarida emotsional-ekspressiv holatlar ifodalangan. Shuni ta'kidlash kerakki, sintaksisda bunday imkoniyatlar juda ham ko'pdir.

Bundan tashqari, sintaksisda prosodik – intonatsion vositalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. A. Abdullayev aytganidek, *"Sintaktik hodisalarni intonatsiyadan tashqari yoki aksincha tasavvur qilib bo'lmaydi. Intonatsiya tufayli avvalo gapning o'zini uyushtirish, uning semantik, grammatik xususiyatlarini ta'minlash mumkin bo'ladi. Eng muhimi, gap neytral va ekspressiv mazmunini yuzaga keltirishda va ularni farqlashda intonatsiya alohida ahamiyatga ega [2]."*

Intonatsiya yordamida tuzilgan his-hayajon gaplarni fralashda gap ohangi, eng muhimi, vaziyat katta rol o'ynaydi. Ushbu hodisani Qaxarova I. o'zining *"Igliz va o'zbek tillaridagi his-hayajon gaplarning kognitiv-pragmatik talqini"* nomli tadqiqot ishida quyidagicha izohlagan: *"Intonatsiya turli emotsional holatlarni bildirish uchun xizmat qilishi mumkin. Masalan: Otasi aytdimi? (So'roq+sevinch). Yoz! Havo qanday! Ko'rinadiki, intonatsiya emotsionalikni ifodalovchi vositalardandir. Intonatsiya orqali bunday holatni ko'rsatishda, gapning maqsadga va emotsionallikka ko'ra turini belgilashda, shu jarayon bilan bog'liq holda, ba'zan gapdagi so'zning leksik-grammatik turi ham o'zgaradi. Bu dunyoda shuncha yashab qo'yibsanu, tag'in qancha yashamoqchisan o'zi? (M.O. Makintosh, 167) – Have you lived so long and still want to go on living? (S.M.Mackintosh, 112) (So'roq gap, qancha? – so'roq olmoshi)".*

Xulosa

Shuni ta'kidlash kerakki, kishilarning his-tuyg'ularini ifodalashda lingvistik vositalardan tashqari nonlingvistik, ya'ni imo-ishora va turli gavda harakatlari kabi yordamchi vositalar ham mavjud bo'lib, ular so'zlashuv nutqida, ayniqsa, dialogik nutq jarayonida qo'llanadi. Imo-ishoralar va gavda harakatlari turli til vositalari yordamida nutqqa ko'chirish mumkin. Nutqning barcha ko'rinishlarida til vositalari orqali emotsional-ekspressivlik ifodalangani kabi imo-ishora va gavda harakatlari yordamida ham shunday ma'nolar ifodalanishi mumkin. Ko'rinib turganidek, inson ruhiyatini, kechinmalarini ifodalashda tilning turli sathlaridagi his-hayajonni ifodalovchi usul va vositalarning o'rni beqiyos. Ular tilimizga o'zgacha ko'tarinkilik va ta'sirchanlik baxsh etadi. Hamma tillarda bo'lgani kabi o'zbek va ingliz tillarining ham emotsional-ekspressivlikni hosil qiluvchi usul va vositalari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. A. Abdullayev. O'zbek tilida ekspressivlik ifodalanishning sintaktik usuli. – Toshkent: Fan, 1987. – B.3
2. A. Haydarov Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – Toshkent, 2009 – B.35
3. Fedoruk Y.M., Gorshokova K.V., Shanskiy N.M. Zamonaviy rus tili. T. I. – B.99
4. I. Qaxarova. Ingliz va o'zbek tillaridagi his-hayajon gaplarning kognitiv-pragmatik talqini. Filol.fanlari nomzodi... diss. – Toshkent, 2019. – B.21

5. G. Yaxshiyeva O'zbek tilida fonografik uslubiy vositalar. Fil.fan.nomz.diss...– Toshkent, 1997 – B.34

INGLIZ TILI DARSLARIDA O'QUVCHILAR TADBIRKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY-TEKNOLOGIK MASALALARI

Mirzakarimova Maxliyoxon Madaminjonovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Gmail:maxliyo82uz@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning amaliy-texnologik masalalari, yangi turdagi mutaxassisni rivojlantirish g'oyasini hayotga tatbiq etish, o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlarini ochib berish va ularning zamonaviy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish bo'yicha istiqbolli nuqtai nazar va tadbirkorlik faoliyatining ta'limiy usullari, uzluksiz ta'limda uzviylik tamoyillari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik ko'nikmalari, uzluksiz o'qitish, tadbirkorlik, biznes, mehnat bozori, yoshlar, jamiyat, milliy innovatsion tizim, tadbirkorlik ta'limi, zamonaviy ta'lim, o'quvchi-yoshlar, menejment.

ПРАКТИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ НА УРКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Мирзакаримова Махлиёхон Мадаминжоновна

Андижанский государственный институт иностранных языков

Gmail:maxliyo82uz@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрены практические и технологические вопросы развития предпринимательских способностей учащихся на занятиях по английскому языку, реализация идеи формирования специалиста нового типа, раскрытие современных подходов к развитию предпринимательских способностей студентов, и перспективная перспектива развития их современной предпринимательской деятельности и воспитательных методов предпринимательской деятельности, в непрерывном образовании обсуждаются принципы согласованности.

Ключевые слова: предпринимательские способности, непрерывное образование, предпринимательство, бизнес, рынок труда, молодежь, общество, национальная инновационная система, предпринимательское образование, современное образование, студенческая молодежь, менеджмент.

PRACTICAL-TECHNOLOGICAL ISSUES OF STUDENTS' ENTREPRENEURIAL SKILLS DEVELOPMENT IN ENGLISH CLASSES

Mirzakarimova Makhliyokhon Madaminjonovna

Andijan State Institute of Foreign Languages

Gmail:maxliyo82uz@gmail.com

Abstract: *In the article, the practical and technological issues of the development of entrepreneurial skills of students in English language classes, the implementation of the idea of developing a new type of specialist, the disclosure of modern approaches to the development of entrepreneurial skills of students, and the prospective perspective on the development of their modern entrepreneurial activities and educational methods of entrepreneurial activities, in continuous education the principles of coherence are discussed.*

Key words: *entrepreneurial skills, continuous education, entrepreneurship, business, labor market, youth, society, national innovation system, entrepreneurial education, modern education, student-youth, management.*

Kirish

Mehnat bozorida tadbirkorlik faoliyatining yangi prinsiplaridan biri bu texnik, innovatsion va tashkiliy muammolarni hal qilishga ijodiy yondashishdir. Ushbu tamoyil oxirgi o'n yillikda o'zini to'liq ishdan chiqargan reproduktiv, konservativ yondashuvga qarshi shakllantirilgan. Bugungi kunda bozor kon'yunkturasi o'zgarishiga moslashuvchan tarzda javob beradigan, taklif etilayotgan mahsulotlar va xizmatlarning turlarini kengaytiradigan tadbirkorlik faoliyati rivojlanmoqda.

Adabiyotlarning tahlili

Hozirgi kunda ko'pgina ta'lim muassasalari oldida tubdan farq qiladigan tadbirkorlik sifatlariga ega bo'lgan odamlarni shakllantirish vazifasi bo'yicha MDH olimlari tomonidan izlanishlar olib borilmoqda. Ushbu vazifa faol, tashabbuskor, qaror qabul qilishga tayyor, o'z pozitsiyalari va qarashlarini himoya qiladigan, o'z faoliyati natijalari va oqibatlari uchun javobgar bo'lganlar o'quvchilarni tarbiyalashdan iboratdir[7].

Xorijiy tadqiqotlarda xodimlarning yangi turini shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish ta'lim muassasasidan uning faoliyatini tashkil etishga yangicha yondashishni, ya'ni o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yangicha qarashlarni kuzatishimiz mumkin.

Mamlakatimizda yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini boshlashda bir qator qiyinchiliklar mavjud bo'lib, bu muammolarga moliyaviy qiyinchiliklar, yuqori soliq stavkalari va kreditlar bo'yicha foizlar, yoshlarning qo'lida boshlang'ich sarmoyaning yetishmasligi, faoliyatining qisqa davomiyligi va tajriba yo'qligi kiradi. Ushbu muammolar davlat tomonidan tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali o'z yechimini topishi uchun yoshlarga xususan maktab bitiruvchilariga ko'plab imtiyozlar berilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqola metodologiyasi postpozitivizmga va strukturalanmagan usulga asoslanib, nazariy tahlil, umumlashtirish, kuzatish, suhbat, ekspert baholash, faoliyat natijalarini o'rganish, pedagogik eksperiment kabi empirik usullardan foydalanildi hamda ta'lim oluvchilarning fikrlash qobiliyati va bilim darajasining oshishiga, ularda tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga, ta'lim tizimida uzluksizlik va uzviylikni yanada takomillashuviga xizmat qiluvchi yangi tadbirkorlikka oid uslubiy shakl, vosita va tajribalarni kengroq jalb qilish o'rganiladi.

Tahlil va natijalar

Fikrimizcha, globallashtirish jarayonida maktabning ingliz tili o'qituvchilari o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda tadbirkorlik nuqtai nazaridan o'quvchilarni real iqtisodiy hamkorliklarni yo'lga qo'yishdagi integratsion metodlarni qo'llashni taqozo etadi, bu albatta, pedagogika universitetida ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonini tartibga solish kerakligini talab etadi. Maktab o'quvchilariga iqtisodiy bilim va tadbirkorlik asoslarini o'rgatish

uchun bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarini ilmiy-uslubiy tayyorlashning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'qish davrida talabalar, bo'lajak o'qituvchilar texnik, iqtisodiy, psixologik, pedagogik va metodik bloklarning o'quv fanlari majmuasini o'zlashtirishlari kerak. Bunday o'qitishning muhim elementi o'quv jarayoniga texnologik, dizayn, psixologik, pedagogik va tadbirkorlik xarakteridagi ijodiy vazifalarni kiritishdan iborat [1].

Maktab o'quvchilari - bu har qanday o'zgarishlarga tezda javob beradigan jamiyatning eng faol qismi bo'lib, boshqa yosh guruhlariga qaraganda tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda ko'proq imkoniyat va qobiliyatga egadirlar. Maktab bitiruvchilarining tadbirkorlik ko'nikmalari rivojlantirish - bu davlat idoralarining alohida e'tiborini talab qiladigan juda murakkab sektor. Uning maqsadli qo'llab-quvvatlanishi mintaqada kichik biznesning rivojlanishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishga, mintaqaning investitsion jozibadorligini oshirishga olib keladi.

Fikrimizcha, o'quvchi-yoshlarni tadbirkorlikka tizimli ravishda tayyorlash shaxsni uzluksiz o'qitishning uch bosqichida: umumta'lim maktabida, universitetda, shuningdek malaka oshirish tizimida amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida tadbirkorlikka katta e'tibor qaratish lozim. Ingliz tili darslarida o'quvchilarning tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda tadbirkorlikka oid amaliy ko'nikmalarni nazariy va amaliy o'qitish uchun ingliz tili fani o'qituvchilarini maxsus tayyorlash kerak.

Zamonaviy dunyoda talab qilinadigan faoliyat, uslubiy, kommunikativ va boshqa vakolatlarning amaliy ifodasi sifatida tadbirkorlik kompetensiyasi haqida gapirishimiz mumkin. Har qanday o'quv yurtining bitiruvchisi u yoki bu darajadagi tadbirkor bo'lishi kerak. Tadbirkorlik funksional savodxonlikning zarur tarkibiy qismiga aylanib bormoqda [7].

Bilim	Ko'nikma	Malaka
• tadbirkor imkoniyati • tadbirkorlik rejalarni tuzish usullari • mijozlarga xizmat ko'rsatishni bilish • ishlab chiqarish jarayonlari • muzokaralar yuritishni bilish • biznesni boshqarish • bozor • raqobatchilar • tadbirkorlik sohasining huquqiy asoslari • ko'maklashish va moliyalash manbalari	• marketing • moliyaviy boshqaruv • ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish • rejalashtirish • rahbarlik (kouching: xodimlarni boshqarishning zamonaviy xili)	• yetakchilik • imkoniyatlar doirasida harakat qilish • axborotni yakka tartibda qidirib topish • malaka • shartnomalarni bajarish qobiliyati • muammolarni hal etish • muntazam rejalashtirish • tavakkal qilish qobiliyati

1-rasm. Tadbirkorlik kompetensiyasi

Jahon tajribasini hisobga olgan holda O'zbekistonda milliy innovatsion tizimni shakllantirish strategiyasini ishlab chiqish zarur. Milliy innovatsion tizimni shakllantirish jarayoni ko'p bosqichli va uzoq davom etadi, shu sababli, maqsadga yo'nalishda dastlab to'g'ri tanlangan harakat trayektoriyasi juda muhimdir. O'zbekiston sharoitiga mos keladigan innovatsion modelni topish uchun boshqa mamlakatlarda ushbu sohaning milliy xususiyatlarini hisobga olish va ushbu xususiyatlarning sabablari nimada ekanligini o'rganish lozim [6].

Strategik innovatsiyalar va axborotlashtirish markazi mamlakat aholisi va birinchi navbatda innovatsion madaniyatni (jamiyatning menejment, ta'lim, ishlab chiqarish, moliya, qonunchilik va boshqa sohalarida innovatsiyalarga tayyorligi va qobiliyati) shakllantirish mexanizmini tashkil etish va ishga tushirishda turli darajadagi menejerlar orasida hududlarni qamrab oluvchi, innovatsion rivojlanish va milliy innovatsion tizimlar bo'yicha taqsimlangan tuzilishga ega tahliliy va axborot markazini yaratish, mamlakatning innovatsion salohiyatini tizimli tahlil qilish, ya'ni innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli xil manbalar, shu jumladan moddiy, moliyaviy, intellektual va boshqa manbalar to'plamini tizimli tahlil qilish, mintaqaviy innovatsiya faoliyatini baholash; kichik va o'rta tadbirkorlikning innovatsion salohiyati, yirik sanoat korxonalari, kombinatlar, korporatsiyalar ichidagi fanning holati, dolzarb va ilmiy-akademik va universitet sohasida tadqiqotlar, ilmiy bilimlar tijoratlashtirish darajasini va sanoat, tadbirkorlik bilan aloqalarni borligini tahlil samaradorligini hisobga olgan holda amalga oshirish zarur [5].

Ko'rinib turibdiki, zamonaviy ta'lim tizimida ayniqsa maktablarda, korxonalar bilan aloqa qilishga e'tibor qaratilishi kerak. Dasturlar orasida bitiruvchi o'quvchilar uchun korxonalarda amaliyot o'tash tizimiga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Hozirgi asosiy vazifalardan biri maktab o'quvchilariga hunar o'rgatishning milliy-an'anaviy asoslarini ishlab chiqish va ularni hayotga tatbiq qilishdir degan so'zning asl ma'nosini izohlab berishimiz hunar-muayyan tayyorgarlik talab etiladigan va tirikchilik manbai bo'lgan ijodiy mehnat faoliyatidir.

Uzluksiz ta'limda fan va ishlab chiqarish davlat va jamiyat bilan o'zaro bog'liq. Ta'lim va tarbiya jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omildir. Chunki, ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi ijtimoiy buyurtmasini bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ta'lim mazmunini tashkil etish ilmiylik, faollik, tushunarliklik, ta'lim va tarbiyaning birligi, ko'rgazmalilik va muntazamlilik, uzviylik, izchillik kabi didaktik tamoyillarlar asosida amalga oshiriladi. Ana shu tamoyillardan biri ta'lim tizimida uzviylik bo'lib, u tadbirkorlik ta'limini tashkil etishda yetakchi tamoyillardan hisoblanadi. Ingliz tili darslarida tadbirkorlik ta'limi uzviylik tamoyillari o'tilgan o'quv material bilan kelgusida o'tiladigan o'quv material o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni taqozo etadi. Bu tamoyillarning mohiyatiga ko'ra o'tilgan o'quv material yangi o'tilishi kerak bo'lgan o'quv material uchun asos yaratadi.

“Kim bo‘lmoq?”

“Kim kerak?”

- iqtisodiyot ehtiyojlariga mos holda o‘quvchi yoshlarni ilmiy-tashkiliy kasbga yo‘naltirish
- bilimlarni yangi texnika va texnologiyalar talablariga doimiy ravishda mos kelishini ta‘minlash
- kadrlarni qayta o‘qitish va malakasini oshirish kabi ishchi kuchlarini tayyorlash jarayonlarini rivojlantirish va takomillashtirish
- kadrlarning kasbiy va malakaviy ko‘tarilish tizimini yaratish
- kadrlar tayyorlashning eng samarali shakllarini tanlash

2-rasm. Tadbirkorlik ta‘limi tizimida iqtisodiyotning talab va ehtiyojlari

Uzluksiz ta‘lim tizimida uzviylashgan fan dasturlarining mavjud bo‘lishi va uni o‘quv jarayoniga joriy qilinganligi katta ahamiyatga ega. Demak, uzluksiz ta‘lim tizimida metodik ta‘minotni: Davlat ta‘lim standartlari, o‘quv rejalari va o‘quv dasturlarining ahamiyati, ta‘lim sifatini oshirishda, uzluksiz ta‘limni takomillashtirishda uzviylashgan dasturlarning yaratilishi va izchillik bilan amaliyotga tatbiq etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz tili darslarida o‘quvchilar tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish ta‘lim samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri ta‘lim turlari uzluksizligini takomillashtirish va fanlararo uzviylikni ta‘minlashdir. Shuningdek ta‘lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikning ta‘minlanishi – ta‘limning keyingi bosqichi mazmuni avvalgi bosqichdagi mazmunni bevosita davom ettiribgina qolmay, balki mazmun jihatdan uzviy bog‘langan tarzda, ayrim fanlarni kengaytirilgan va chuqurlashtirilgan holda takomillashtirishi va boyitishida hamda fanlararo uzviylikning ta‘minlanishi asosida noo‘rin takrorlanishlarga chek qo‘yishida o‘z ifodasini topadi. Ingliz tili darslarida o‘quvchilar tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish ta‘lim tizimida mehnat bozorida o‘z o‘rnini topadigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini ko‘p jihatdan umumkasbiy va maxsus fanlarni yuqori darajada integratsion o‘qitishni belgilaydi. Umumkasbiy fanlar fundamental fanlar hisoblanib, umumta‘lim fanlar negizida o‘qitiladi va maxsus fanlar yo‘nalishidagi bilimlarni kengaytiradi, chuqurlashtiradi hamda shu maxsus fanni o‘rgatish uchun asos yaratadi. Maxsus fanlarni o‘qitish amaliy bilim kuchli va ishlab chiqarishga bog‘liq bilimlar bilan bog‘langan bo‘lganligi, o‘zlashtirilgan nazariy-amaliy bilimlari asosida ishlab chiqarish muammolarini hal qilishga yo‘nalganligi sababli o‘ziga xoslikni namoyon etib, o‘quv maqsadlarini belgilashda ham o‘ziga xoslikni talab etadi.

Ingliz tili darslarida o‘quvchilar tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish ta‘lim tizimida umumkasbiy va maxsus o‘quv fan dasturlarini uzviylashtirishni ilmiy-uslubiy va amaliy ahamiyati shundan iboratki, jamiyatdagi demokratik o‘zgarishlar, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy-iqtisodiy islohotlar va ularning natijalarini inobatga olgan holda uzviylashgan o‘quv fan dasturlari yaratiladi. Ta‘lim tizimida uzviylashgan fan dasturlarining qo‘llanilishi avvalambor noo‘rin takrorlanishlarga barham beradi, talabalarga beriladigan bilim, ko‘nikma va malakalarni

tizimlashtirilib, ularning bilimlaridagi bo'shliqlarni to'ldirishda hamda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar

Ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik asoslarini takomillashtirish imkoniyatlarini yanada oshirishda ta'limning uzluksizligini barqarorlashtirish, umumta'lim va kasbiy tayyorgarligini doimo yangilab hamda chuqurlashtirib turish, mazkur ta'lim jarayonida uzviy ketma-ketlikka erishish, ularning kasbiy mahoratini pedagogik va axborot texnologiyalar asosida oshirib borish kabilar asosiy omil bo'ladi, deb hisoblaymiz. Ana shunday muhim ishlarni amalga oshirishda ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda uzluksizlik va uzviylikni yanada takomillashuviga xizmat qiluvchi yangi tadbirkorlikka oid uslubiy shakl, vosita va tajribalarni kengroq jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli qarori 08.10.2019.
2. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. – T.: "Fan va texnologiya". – 2008.
3. Sanaqulova S.H. "Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari". – T.: Ta'lim texnologiyalari №1, 2017 y. 85-88 b.
4. Ishmuhammedov R.J., Abduqodirov A., Pardayev A. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar". – T.: 2008. 27-28 b.
5. Инновации в профессиональном образовании и обучении: предпринимательский подход к подготовке кадров: Информационные материалы международного проекта /Под. Ред Г.В. Борисовой, Т.Ю.Аветовой –СПб.:Северо-западное агенство международных программ.2002.
6. Текст научной работы на тему: Развитие предпринимательской активности современной молодежи в процессе обучения Ю. И.Панов Санкт-Петербург 2006.
7. Образование и бизнес: предпринимательский подход в обучении как фактор социальной адаптации молодежи. - Петрозаводск, 2006.
8. Andijon viloyati Shahrixon shahri muzeyi yordamchi ilmiy bisotlari (K.P.№1150, K.P.№2172, Yo.I.B.№2223).
9. Bo'lajak millionerga maslahatlar. Ma'rifiy-ommabop nashr. –T.: Yangi asr avlodi, 2005. – 62 b.
10. Davies H. A review of enterprise and the economy in education. HM Treasure, 2002. URL: www.dfes.gov.uk.

TALABALARNING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA MAVJUD MUAMMOLAR

Dilafruz Sarimsakova,

Namangan davlat universiteti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

dilafruz89@gmail.com

Annotatsiya: Yevropa Kengashining CEFR: "Chet tillarni egallashning umumevropa kompetentsiyalari: o'rganish, o'rgatish va baholash" hujjatida belgilangan malaka talablari asosida talabalarning (bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari) ingliz tilini C1 darajada egallashi uchun zaruriy nutqiy malakalari, lingvistik kompetentsiyalar qatorida, va ayniqsa, sotsiolingvistik kompetentsiyasini rivojlantirish katta ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda, talabalarning sotsiolingvistik kompetentsiyasini egallaganlik darajasini qo'yilgan malaka talablari asosida o'rganildi va mavjud muammolar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik kompetentsiya, ingliz tili, CEFR malaka talablari, muloqot, til bilish darajasi, talabalar, fan dasturlari.

THE CURRENT PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE

Dilafruz Sarimsakova,

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Namangan State University

dilafruz89@gmail.com

Abstract: Based on the qualification requirements set out in the CEFR document of the Council of Europe: "Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment", students (future English language teachers) need speaking skills to acquire English at C1 level, among linguistic competences, and especially to develop sociolinguistic competence. For this purpose, the sociolinguistic competence level of the students was studied based on the qualification requirements and the current problems were analyzed.

Key words: sociolinguistic competence, English language, CEFR qualification requirements, communication, language level, students, science programs.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Дилафруз Саримсакова,

Доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, Наманганский
государственный университет

dilafruz89@gmail.com

Аннотация: В соответствии с квалификационными требованиями, изложенными в документе CEFR Совета Европы: «Общая европейская компетенция владения иностранным языком: обучение, преподавание и оценка», студентам (будущим преподавателям английского языка) необходимы навыки разговорной речи для овладения английским языком на уровне C1. уровень, среди языковых компетенций, и особенно развивать социолингвистическую

компетенцию. Для этого был изучен уровень социолингвистической компетентности студентов на основе квалификационных требований и проанализированы актуальные проблемы.

Ключевые слова: социолингвистическая компетентность, английский язык, квалификационные требования CEFR, общение, языковой уровень, студенты, научные программы.

Kirish

Hozirda yurtimiz OTMLarining xorijiy tillar yo'nalishlari Britaniya Kengashi tomonidan tavsiya etilgan xalqaro PreSETT (Pre-Service Teacher Training) o'quv dasturiga muvofiq ingliz tili ta'limini olib borilmoqda. Mazkur o'quv dasturi umume'tirof etilgan xalqaro CEFR malaka talablariga ko'ra, talabalar (bo'lajak chet tili o'qituvchilari) o'rganilayotgan chet tilini C1 darajada egallashlari uchun zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotda mustaqil qo'llay olish va turli ijtimoiy jonli vaziyatlarda tildan to'g'ri va faol qo'llay olish layoqatiga ega bo'lishni nazarda tutadi. PreSETT o'quv dasturi tarkibiga kirgan o'quv modullari shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlari va chet tili o'qitishga kommunikativ yondashuvdan maksimal darajada foydalanishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Amaldagi fan dasturlari va ishchi o'quv dasturlari talabalarning ingliz tilini ijtimoiy kommunikativ vaziyatlarda (CEFR) xalqaro me'yorlariga asosan C1 darajada amalda qo'llay olish kompetentsiyalarini (C1 ingliz tili bilishning mustaqil erkin muloqot darajasi uchun 7500-8000 ta so'z bilishi) nazarda tutadi. (1-jadvalga qarang)

1-jadval

CEFR xalqaro me'yorlariga asosan ingliz tilini egallash darajasi va til bilish darajalari uchun lug'at boyligi miqdori

Proficient user (Mukammal foydalanuvchi)	C 2 ingliz tili bilishning mustaqil erkin muloqot darajasi	16000 (o'n olti ming) aktiv va passiv so'zlar;
	C1 ingliz tili bilishning mustaqil erkin muloqot darajasi	8000 (sakkiz ming) aktiv va passiv so'zlar;
Independent user (Mustaqil foydalanuvchi)	B2 ingliz tili bilishning mustaqil muloqot darajasi	4000 (to'rt ming) aktiv va passiv so'zlar;
	B1 ingliz tili bilishning mustaqil boshlang'ich darajasi	2000 (ikki ming) aktiv va passiv so'zlar;
Basic user (Boshlang'ich foydalanuvchi)	A2 ingliz tili bilishning tayanch darajasi	1000 (bir ming) aktiv va passiv so'zlar;
	A1 ingliz tili bilishning boshlang'ich darajasi	500 (besh yuz) aktiv va passiv so'zlar;

Talabalarining sotsiolingvistik kompetentsiyasi (CEFR) xalqaro me'yorlari amaldagi DTSlarda "can do" mazmunida yoritilgan bo'lib, OTMLarda mutaxassisligi chet tili bo'lgan bakalavr bosqichi bitiruvchilariga C1 ingliz tili bilishning mustaqil erkin muloqot darajasini egallashga qo'yilgan malaka talablari quyidagi jadvalda tasvirlab berilgan [1;9-10] (2-jadvalga qarang).

**CEFRda belgilangan sotsiolingvistik kompetentsiyani egallaganlik darajasi
(Sociolinguistic competence)**

Sotsiolingvistik kompetentsiyani egallaganlik darajasi	“Can do” mazmunida ifodalanishi
C2	Muloqot jarayonida so'zlashuvga oid iboralarni to'g'ri qo'llaydi va ma'nolarini konnotativ darajalarini tushunadi. Ingliz tilini ona tili sifatida so'zlashuvchilar tomonidan ishlatadigan tilning sotsiolingvistik va sotsiomadaniy ta'sirini to'liq baholaydi va shunga mos ravishda munosabat bildiradi; ingliz tilini ona tili sifatida so'zlashuvchilar va o'zining jamiyati o'rtasida ijtimoiy-madaniy va sotsiolingvistik farqlarni hisobga olgan holda samarali vositachilik qila oladi.
C1	Muloqot jarayonida so'zlashuvga oid iboralarni ajrata oladi, rasmiy/norasmiy registrlarni farqlay oladi; katta miqdorda idiomatik qo'llanilgan filmlarni ko'rib tushunadi. Ijtimoiy maqsadlarda, jumladan, hissiy, ishorali, hazil va mutoyiba uchun tildan to'g'ri va samarali foydalana oladi.
B2	Vaziyatga va tegishli shaxs(lar)ga mos keladigan rasmiy yoki norasmiy registrda o'zini ishonchli, aniq va xushmuomalalik bilan ifodalay oladi. Nutq tez va so'zlashuv uslubida bo'lsa ham, biroz harakat bilan davom eta oladi va guruh muhokamalariga hissa qo'sha oladi. Ingliz tilini ona tili sifatida so'zlashuvchilar bilan munosabatlarni beixtiyor hayajonlanmasdan yoki bezovta bo'lmasdan yoki ulardan ingliz tilida so'zlashuvchiga nisbatan o'zini tutishni talab qilmasdan davom ettirishi mumkin. Vaziyatda o'zini to'g'ri ifoda eta oladi va shakllantirishda qo'pol xatolardan qochadi.

Tahlil va natijalar

Talabalarning sotsiolingvistik kompetentsiyasini egallaganlik darajasini amaldagi holatini aniqlash maqsadida, tadqiqotga jalb qilingan jami 435 nafar talabalardan so'rovnoma oldik. Natijalarni tahlil qilish jarayonida talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyani zaruriy darajada rivojlanmaganligini ko'rish mumkin. Bu esa, talabalarning ingliz tilida erkin muloqot qilishga o'rgatish bilan birga, “Til ko'nikmalari integratsiyasi” va “Xorijiy tillarni o'qitishda madaniyatlararo muloqotni shakllantirish” va “Mamlakatshunoslik” fanlarini o'qitish bilan bog'liq sotsiomadaniy bilimlarni egallashda uchraydigan psixolingvistik omillarini inobatga olinmaganligini va modullar mazmunini talabalarning ongiga kengroq singdirish, egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini boyitish, ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyasini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish maqsadida auditoriya va auditoriyadan tashqarida mustaqil bajarishga mo'ljallangan mavzular bilan boyitishi zaruratini ko'rsatdi.

O'zbekiston OTMLarining xorijiy tillarni o'qitish yo'nalishlarida sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirishning samarali texnologiyalarini takomillashtirishda dunyoning AQSh, Angliya va boshqa bir qator Yevropa mamlakatlarida ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni o'rganishni taqozo etdi. Talabalarda sotsiolingvistik kompetentsiyaning zaruriy darajada rivojlanmaganligi S.Kramsh ta'kidlaganiday, real hayotiy vaziyatlarda ingliz tilidan foydalanayotganlarida yaqqol namoyon bo'ladi [2;296-311]. Mazkur holat lingvodidakt tadqiqotchilardan ingliz tili mashg'ulotlarida

bajariladigan mashqlar tizimi va topshiriqlarni ilmiy va psixolingvistik jihatdan chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Ana shu jihatdan oliy ta'lim muassasalarining ingliz tili o'rgatish jarayonida ingliz tilida madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasi bilan birga sotsiolingvistik kompetentsiyani shakllantirishni o'z ichiga olgan "Til ko'nikmalari integratsiyasi", "Xorijiy tillarni o'qitishda madaniyatlararo muloqotni shakllantirish" va "Mamlakatshunoslik" fanlarini o'qitishda o'qituvchilarning kommunikativ kompetentsiyaning bir qismi sifatida sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirishning metodik tamoyillari haqidagi tasavvurlarini o'rganish orqali muammolarni aniqlashga muvaffaq bo'ldik.

Namangan davlat universiteti, Andijon davlat universiteti va Farg'ona davlat universitetlarining jami 35 nafar ingliz tili fani o'qituvchilari bilan o'tkazilgan suhbatlar orqali olingan ma'lumotlarga asoslanib, sotsiolingvistik kompetentsiyani o'qitish bilan bog'liq muhim fikrlar o'rganildi va muhokamaga tortildi (3-ilovaga qarang).

Ushbu suhbatlardan aniqlandiki, sotsiolingvistik kompetentsiya bugungi zamonaviy ingliz tili o'qitish ta'limining dolzarb masalalaridan biri ekanligi, talabalar kuchli raqobatbardosh, kommunikativ kompetentli bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari bo'lib kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyati uchun sotsiolingvistik kompetentsiyani egallash zarurati ta'kidlandi. Yuqorida ko'rsatilgan fanlarni o'qitish jarayonida til va madaniyatni integrallashgan holda o'qitilishi, biroq bu fanlarga ajratilgan soatlar miqdorining ("Til ko'nikmalari integratsiyasi fani" uchun 1-2 kurslarda 1 akademik o'quv yilida auditoriya mashg'uloti 76 soat, "Xorijiy tillarni o'qitishda madaniyatlararo muloqotni shakllantirish" 3 kursda auditoriya mashg'uloti 68 soat, 5-6-semestr), "Mamlakatshunoslik" (4-semestr) 1 akademik o'quv yilida 30 soat amaliy, 30 soat seminar mashg'ulotlari sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirish uchun yetarli emas deb ta'kidlashgan. Buning uchun talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyasini rivojlantirishda mustaqil ta'lim jarayonida darsliklardan tashqari manbalarni o'qishga o'rgatish zarur. Auditoriyadan tashqarida mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning sotsiolingvistik kompetentsiyasini rivojlantirishga mo'ljallangan onlayn bepul kurslarni ta'lim olish imkoniyatlarini talabalarga tushuntirish hamda mustaqil ta'lim olish malakalarini rivojlantirishi mumkinligini bildirishgan. Shuningdek, o'qituvchilar talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyasini egallashga to'sqinlik qilayotgan bir qator muhim omillarni sanab o'tishdi:

- muloqot jarayonida tillararo interferentsiya sababli vujudga keladigan qiyinchiliklar, xususan talabalarning ingliz tilida o'qituvchilarga nisbatan murojaat shakllarida yaqqol qo'zga tashlanmoqda. Misol uchun, o'zbek mentalitetida o'qituvchilarga nisbatan hurmat va ehtiromni bildiruvchi "ustoz" atamasi ta'lim muassasalarida murojaatning o'rinli shakli sifatida keng ishlatiladi. Biroq ingliz tilini muloqot tili sifatida o'rganayotgan talabalar "ustoz" atamasini o'zbek tilidan ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilib, "teacher" so'zini murojaat shakli sifatida foydalanishadi. Ingliz tili kontekstida bu murojaat shakli mutlaqo noto'g'ri (inappropriate) hisoblanadi.

- sotsiomadaniyatga oid til materiallarining qoida sifatida taqdim etish bilan chegaralanib qolganligi;

- nutq madaniyati normalarining turlicha bo'lishi – tili o'rganilayotgan mamlakat vakillari bilan real muloqot jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. O'qituvchilar ingliz mamlakatlarida bo'lgan sotsiolingvistik tajribalari misollarida keyslar to'plamini ishlab chiqdik va tajriba sinov jarayonida foydalandik (7-ilovaga qarang).

Ushbu aniqlangan muammolar xorijiy til va adabiyoti yo'nalishlarining amaldagi fan dasturi va ishchi o'quv dasturlari sotsiolingvistik kompetentsiyani o'rgatishga mo'ljallangan til materiallari va topshiriqlarni takomillashtirilishi zarurligini ko'rsatmoqda.

Talabalarda ingliz tili o'rganish bilan bog'liq psixolingvistik muammolar AQShning yirik lingvodidakt olimi S.Krashen [3;210] tavsiya etgan o'rganish va o'zlashtirishni farqlash (acquisition learning distinction), ona tilini o'zlashtirish psixofiziologiyasiga asoslangan tabiiy ketma-ketlik (Natural Order), Monitor (The Monitor Hypothesis), mazmunni tushunib o'zlashtirish (Input Hypothesis), chet til o'rganish jarayonida uchraydigan salbiy omillarni bartaraf etish (The Affective Filter Hypothesis) tamoyillari va Z.Dorniyning [4] chet tilini egallash psixolingvistikasiga oid tavsiyalari asosida tadqiq qilindi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, talabalar sotsiolingvistik manbalarning mazmunni tushunib o'zlashtirishi (comprehensible input) natijasida ularning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetentsiyani rivojlantirishga bo'lgan motivatsiyasi va munosabati o'zgaradi. Talabalarning sotsiolingvistik kompetentsiyasi tilning madaniyat jihatlaridan (imo-ishoralar, frazeologik birliklar, maqollar va hokazo) to'g'ri foydalanish, madaniyatlararo muloqotda xulq-atvor, o'zini tutish va etiket qoidalariga amal qilish, ijtimoiy va ilmiy doiraga xos tarzda tilni moslashtirish, madaniyatlararo muloqotni chuqurroq tushunib yetish, o'zga millat vakillariga nisbatan hurmat va tolerantlik sifatlariga ega bo'lish, o'zga madaniyat va turli vaziyatlarga moslasha olishida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda talabalarning chet tilini egallashdan maqsadi asosan, chet tilini egallash bo'yicha beriladigan sertifikatlar (CEFR, IELTS, TOEFL)ni olish maqsadida yoki bitiruv imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirishga yo'naltirilgan. Aytish mumkinki, ushbu holat O'zbekistonning xorijiy ta'lim yo'nalishlarida ham kuzatilmoqda. Shu bilan birga, ish beruvchi tashkilotlarning talabalardan chet tilini egallaganlik darajasini aniqlovchi sertifikatlarni talab qilishi ham muammoning bir tomoni hisoblanadi. Mazkur holat lingvodidakt tadqiqotchilardan ingliz tili mashg'ulotlarida bajariladigan mashqlar tizimi va topshiriqlarni ilmiy va psixolingvistik jihatdan chuqur tahlil qilishni talab etadi. Ingliz tili o'qitish sohasida yuqori natijalarga erishgan bo'lsak ham, talabalarning sotsiolingvistik kompetentsiyasini rivojlantirishlarida muammolar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Council of Europe (2018). Common European Framework of Reference for Languages : Learning, Teaching, Assessment. Cambridge, U.K.: Press Syndicate of the University of Cambridge. Мурожаат санаси:02.11.2020
2. Kramsch C. // Teaching foreign languages in an era of globalization: Introduction / The Modern Language Journal, 2014: p. 296-311.
3. Krashen S.D. (2019). Principles and Practice Second Language Acquisition. 1989. Internet edition. p. 210.
4. Dörnyei, Z. (2001). Motivational Strategies in the Language Classroom. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Саримсакова, Д. 2022. Психологические факторы развития социолингвистической компетентности в английском языке. *Общество и инновации*. 3, 6 (дек. 2022), 190–195. DOI:<https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss6-pp190-195>.

SPORT YUKLAMARINI HISOBGA OLGAN HOLDA BIOLOGIK FAOL QO'SHIMCHALARDAN FOYDALANISH USULLARI

Mirzayev Saidmaxmud

Namangan davlat universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası dotsenti, b.f.n.

Boltobayev Sadulloxon Abdullayevich

Namangan davlat universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası professori, t.f.n.,

Jahongirov Shahriyor Djahongirovich

Namangan davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti o'qituvchisi

E-mail: sadulloboltobayev@gmial.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sport mashg'ulotlarida sportchi organizimiga tushadigan yuklama va sportchi qayta tiklanishi osonlashtirish maqsadida sport yuklamarini hisobga olgan holda biologik faol qo'shimchalardan foydalanish usullariga oid nazariy ma'lumot va amaliy tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Sport yuklamasi, tiklanish, qayta tiklanish, charchash, biologik faol moddalar.

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ДОБАВОК С УЧЕТОМ СПОРТИВНОЙ НАГРУЗКИ

Мирзаев Саидмахмуд

Наманганский государственный университет,

кафедра физической культуры, доцент

Болтобаев Садуллохан Абдуллаевич

Заведующий кафедрой физической культуры

Наманганского государственного университета профессор, т.ф.н

Жахонжиров Шахриёр Джахонгирович.

Учитель факультет физической культуры Наманганского государственного университета

E-mail: sadulloboltobayev@gmial.com

Аннотация: В данной статье приведены теоретические сведения и практические рекомендации по методам применения биологически активных добавок с учетом нагрузки на организм спортсмена при спортивной тренировке и спортивной нагрузки с целью облегчения восстановления спортсмена.

Ключевые слова: Спортивная нагрузка, восстановление, регенерация, утомление, биологически активные вещества

METHODS OF USING BIOLOGICALLY ACTIVE SUPPLEMENTS TAKING SPORTS LOAD INTO ACCOUNT

Mirzaev Saidmakhmud

Namangan State University,

professor teacher of the Department of Physical Culture:

Boltobayev Sadullokhon Abdullayevich

Head of the Physical Culture Department of Namangan State University: Associate Professor.

Jahongirov Shahriyor Djahongirovich

Teacher of the Faculty of Physical Culture of Namangan State University

E-mail:sadulloboltobayev@gmial.com

Abstract: *This article describes the theoretical information and practical recommendations on the methods of using biologically active supplements, taking into account the load on the athlete's body during sports training and the sports load in order to facilitate the recovery of the athlete.*

Key words: *Sports load, recovery, regeneration, fatigue, biologically active substances.*

Kirish

Hozirda butun jaxon sporti va undagi natijalarni biologik faol qoshimchalarsiz tasavvur qilishni iloji yo`q. Bunday bo`lishiga sabab ham aynan sportgadi natijalarni kundan kunga ortib borayotgani desak mubolag'a bo`lmaydi. Shu sababdan biz sport yuklamarini hisobga olgan holda biologik faol qo'shimchalardan foydalanish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbqiq etishni ayni vaqtda dolzarb masala deb qaramoqdamiz.

Ishning maqsadi: Sport yuklamarini hisobga olgan holda biologik faol qo'shimchalardan foydalanish usullarini o`rganish.

Ishning vazifalari:

- 1) Sport mashg`ulotlaridagi yuklamalar va ularni sportchi organizimiga tasirini aniqlash.
- 2) Biologik faol qo'shimchalarni aniqlash va yuklamadan keyin tiklanishni yengillashtirish usullarini o`rganish.

Biologik faol (parhezli) oziq-ovqat qo'shimchalari (BFQ) - bu parhezni individual oziq-ovqat yoki biologik faol moddalar va ularning komplekslari bilan boyitish uchun oziq-ovqat bilan to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish yoki oziq-ovqat mahsulotlariga kiritish uchun mo'ljallangan tabiiy (yoki tabiiyga o'xshash) biologik faol moddalarning tarkibiy qismidir [1].

Adabiyotlar tahlili

Ushbu ishni tayyorlashda ushbu muammoning turli tomonlarini tahlil qilishga xissa qo'shgan mutaxassis olimlar V.V.Menshikov, N.I.Volkov, N.N.Yakovlev, I.K.Proskurina, T.T.Berezov, B.F.Korovkin, A.Leninjer, Ya.Musil, O.Novakova, K.Kunts, Yu.K.Vasilenko, N.I.Ponomareva, M.Ya.Saraf, M.Tsarik va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlari tahlil etildi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, tarixiy-qiyosiy tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

So'nggi o'n yilliklardagi tadqiqotlarda, doping xarakteriga ega bo'lgan moddalarni intensiv jismoniy kuch ishlatish jarayonida qo'llanilishi ko'plab nojo'ya ta'sirlarga sabab bo'lganligi to'g'risida qator mualliflar tomonidan yoritib berilgan. Bu xolat bunday yuklar ostida turli organlarga himoya ta'sirini ko'rsatadigan yangi biologik faol moddalarni qidirishga, shuningdek ularning sport faoliyatiga ta'sir qiladigan allaqachon ma'lum bo'lgan dorilar bilan birikishiga yondashishga olib keldi.

Bunday moddalar va formulalar (mono va ko'p komponentli) ko'pincha farmakologik preparatlar sifatida emas, balki biologik faol (parhezli) qo'shimchalar (BAA) sifatida sertifikatlangan. Ular ko'plab firmalar tomonidan ishlab chiqilgan va ishlab chiqarilmoqda (dastlab - birinchi navbatda Amerika, keyinchalik evropa, shu jumladan Ukraina). So'nggi yillarda sport ozuqaviy qo'shimchalarini ishlab chiqarish juda tez o'smoqda. Shunday qilib, 1994 yildan 1998 yilgacha parhez qo'shimchalarini ishlab chiqarish (million AQSH dollarida) 900 dan 1420

gacha o'sdi va jami 29000 ta oziq-ovqat qo'shimchalari ushbu mamlakat bozorida taqdim etilgan [2].

Oziq-ovqat qo'shimchalarida biologik faol elementlarning nisbati aniq hisoblab chiqiladi va tananing ehtiyojlariga moslashtiriladi, masalan, oziq-ovqat mahsulotlari haqida.

Shu bilan birga, parhez qo'shimchalari giyohvand moddalardan farq qiladi:

- parhez qo'shimchalarning organizm uchun xavfsizligi, dozani oshirib yuborish deyarli mumkin emas, sintetik dorilar bilan solishtirganda nojo'ya ta'sirlari yo'q;
- dorilar ta'siridan sekinroq, ammo uzoqroq muddat;
- ko'pincha tabiiy mahsulotlarga bo'lgan ishonch tufayli bemor uchun ko'proq qiziqish uyg'otadi;
- asosan profilaktika maqsadida foydalanish dorilarni bekor qilmaydi, ammo ulardan foydalanish miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi.

Biz oziq moddalar tarkibidagi yog`maxsuloti sportchiga energiya berishi bilan bir qatorda uni miqdori va ko'pgina osimliklardagi nisbatiga to'xtaldik.

Bunday tarkibni va uni o'ziga xosligini sportchi hamda sport musabbiylari bilishi mashg'ulotlardagi faoliyatni anchagina yaxshilanishiga sababchi bo'ladi.

Sport ovqatlanishida tavsiya etilgan bazi oziq-ovqatlardagi uzun zanjirli yog`kislotalari nisbati

Ozuqa maxsuloti (Uzun zanjirli yog`kislotalari)	Foiz nisbati		
	Omega-3	Omega-6	Omega-9
Masxar moyi	yuqi (oz miqdorda)	75	15
Makkajo`xori moyi	yuqi (oz miqdorda)	70	25
Zaytun moyi	yuqi (oz miqdorda)	10	71
Kunga boqar moyi	2	60	25
Soya moyi	7	54	24
Baliq yog`i	37	1	13

Yuqoridagi moy va yog`lar ham sportchi organizmiga biologik faol modda sifatida ta'sir etmay qolmaydi.

Xulosa

Xulosa sifatida har bir sportchi nobiologik faol qo'shimchalardan foydalanish natijasida turli xil noxush holatlar yuzaga kelmoqda. Doping nazorati ayniqsa qilingan natijalarini bekor qilinishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababdan tabiiy vositalardan foydalanish sportchiga yaxshini natijalarga erishish uchun zamin yaratadi deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Oleynik S.A va b. Sport farmakologiya va dietologiyasi –M: "Dialetika" 2006-y.
2. Дубровский В.И. Спортивная медицина. Учебник. - М.: "ВЛАДОС", 2005.
3. Макарова Г.А. Спортивная медицина. Учебник. - М.: "Спорт", 2002.
4. P.Brukner & K.Khan. "Clinical Sports Medicine", 4th edition. - McGraw- Hill Education, 2012.
5. Susan B. O'Sullivan, Thomas J. Schmitz, George Fulk. "Physical Rehabilitation", 6th edition. - F.A.Davis Company, 2014.
6. Oazieva Z.Yu. Nurmuxamedov Q.A. Sport tibbiyotidan ma'ruzalar matni. Uslubiy qo'llanma. - T.: "O'zDJTI NMB", 2012.

SPORT TIBBIYOTINING PAYDO BO`LISHI TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI

Namangan muxandislik texnologiya instituti
Jismoniy tarbiya va sport bo`limi boshlig`i, v.b. professor
Kuchkarov Ulug`bek Lochinbekovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sport tibbiyotining paydo bo`lishi va rivojlanishining qisqacha tarixi, vujudga kelishi va yuksalish bosqichi haqida fikrlar yuritilgan.

**Kalit so`zlar:** sport, davolash-profilaktik muassasalari, sog`liqni mustahkamlash, barkamol rivojlanish, jismoniy madaniyat, davolash diagnostikasi, sportchilar kasalligi va jarohatlar.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СПОРТИВНОЙ МЕДИЦИНЫ И ЕЕ РАЗВИТИЯ

Наманганский инженерно-технологический институт
Заведующий кафедрой физического воспитания и спорта, и т.п. профессор
Кучкаров Улутбек Лочинбекович

Аннотация: В данной статье рассмотрена краткая история возникновения и развития спортивной медицины, этапы ее возникновения и развития.

Ключевые слова: спорт, лечебно-профилактические учреждения, укрепление здоровья, сбалансированное развитие, физическая культура, диагностика, лечение, заболевания и травмы спортсменов.

HISTORY OF EMERGENCE OF SPORTS MEDICINE AND ITS DEVELOPMENT

Namangan Institute of Engineering Technology
Head of physical education and sports department, etc. professor
Kuchkarov Ulug`bek Lochinbekovich

Annotation: In this article, a brief history of the emergence and development of sports medicine, its emergence and development stage are discussed.

Key words: sports, treatment-preventive institutions, health promotion, balanced development, physical culture, diagnosis of treatment, diseases and injuries of athletes.

Tibbiyotning jismoniy mashqlar va sportning odam organizmi, uning ayrim sistemalari va a`zolariga ta`sirini o`rganadigan soha bu sport tibbiyotidir. Sport tibbiyotining asosiy vazifalari:

- jismoniy mashqlarning organizmga salomatlikni mustahkamlash;
- mehnat qobiliyatini oshish;
- umrni uzaytiradigan omil sifatidagi ta`sirini o`rganish;
- jismoniy mashqdar va sport mashg`ulotlarining ratsional usullarini ishlab

chiqishdan iborat.

Sport tibbiyoti tibbiyotning mustaqil sohasi sifatida rivojlanadi. U o`zining o`rganish usuliga (xususan, organizm va uning ayrim sistemalari hamda a`zolarining funksional imkoniyatlarini aniqlash sohasida), ilmiy muassasalari va fizkultura hamda sport sohasidagi mutaxassis vrachlarga ega. Sport tibbiyoti klinik va nazariy tibbiyot fanlari bilan o`zaro bog`liq hissoblanadi. Sport tibbiyoti asosan, muskul, suyak va boshqa sistemalarda, shuningdek, ayrim a`zolarida jismoniy mashqlar va sport bilan shug`ullanish natijasida paydo bo`ladigan morfologik

o'zgarishlarni o'rganadigan funksional dinamik anatomiya, turli a'zolar va sistemalar faoliyatida har xil sport yuklama (nagruzka)lari chog'ida paydo bo'ladigan o'zgarishlarni o'rganadigan fizkultura va sport fiziologiyasi; sportchining salomatligiga va mehnat qobiliyatiga ta'sir qiladigan murakkab biokimyoviy jarayonlarga aloqador ma'lumotlarni qayd qiladigan va umumlashtiradigan sport biokimyosi; turli harakterdagi gigiyenik omillar (kiyim-bosh, poyabzal gigiyenasi, mashqdar o'tkaziladigan joy, sport inshootlari qurilishlari, sanitariya me'yorlari va boshqalar)ni o'rganadigan fizkultura va sport gigiyenasi: fizkultura va sport mashg'ulotlari bilan bog'liq shikastlanishlarning oldini olish va davolash usullarini ishlab chiqadigan sport travmatologiyasi; turli dori vositalarining organizmga ta'sirini o'rganadigan sport farmakologiyasi va boshkalar bilan shug'ullanadi. Sport tibbiyoti sport mashqlari bilan noratsional shug'ullanish natijasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan patologik o'zgarishlarni o'rganadi va ularning oldini olish choralarini ishlab chiqadi.

Sport tibbiyoti - ilmiy-amaliy fan, tibbiy-jismoniy madaniy dispanser va tibbiy-jismoniy madaniyat xonalari kabi davolash-profilaktik muassasalarga ega.

Sport tibbiyoti - aholiga davolash-profilaktik xizmat kursatish tizimining tashkiliy qismi xamda odam jismoniy tarbiyasi yagona tizimining ajralmas qismidir.

Sport tibbiyoti maqsadi sog'liqni mustahkamlash, sog'liqni saqlash barkamol rivojlanishiga yordam beradigan vositalar sifatida jismoniy madaniyat va sport rivojlanishiga bor imkoniyatlar bilan yordam berishdir.

Sport tibbiyoti oldida quyidagi vazifalar turadi:

1. Jismoniy madaniyat va sport bilan shug'uvullanuvchi shaxslar sog'ligini shifokor tomonidan tashkil kilish va amalga oshirish.

2. Jismoniy madaniyatning vosita va uslublarini asoslash, sportchilarning shifokor tomonidan kuzatilishi, davolash diagnostikasi, sportchilar kasalligi va jarohatlari oldini olish yangi uslublarini ishlab chiqish.

3. -Turli yoshdagi, jinsdagi, kasbdagi, turli sog'lik x,olatidagi shaxslar bilan jismoniy madaniyat va sport buyicha ishlashning yuqori sog'lomlashtirish samaradorligini ta'minlash. Sport takomillashuviga yordam berish.

4. Jismoniy tarbiyaning eng to'g'ri gigienik shart-sharoitlarini belgilash, jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlar jarayonida odamga salbiy ta'sir kursatadigan omillarni bartaraf etishga yo'naltirilgan choralar tizimini amalga oshirish. Sport tibbiyoti bilan hal qilinadigan vazifalar jismoniy harakat sog'lomlashtirish printsiplari va mamlakat tibbiyoti profilaktik yo'nalishiga to'la muvofiq uning mazmunini belgilaydi. Sport tibbiyotidagi ish asosiy omillari quyidagilar:

- jismoniy madaniyat va sport bilan shugullanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish;
- etakchi sportchilarni dispanserizatsiyadan utkazish;
- tibbiy-pedagogik nazorat;
- sog'lomlashtirish, davolash va profilaktik tadbirlar;
- mashg'ulot va musobaqalar o'tkazish joyi va shart-sharoitlari sanitariya-gigienik nazorati;
- sport musobaqalari tibbiy ta'minoti;
- sport jarohati oldini olish;
- ilmiy-tadqiqot va uslubiy ish;
- tibbiy sport maslahati
- sportchilar orasida sanitariya-ma'rifat ishi va aholi orasida jismoniy madaniyatni targ'ibot qilish.

Jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish boshlang'ich, takroriy va ko'shimchaga bo'linadi.

Boshlang'ich tibbiy ko'rikda shifokor jismoniy madaniyat, va sport mashg'ulotlariga ruxsat berish haqidagi savolni echadi. Shifokor ruxsatisiz trener yoki jismoniy tarbiya o'kituvchisi yangi kelgan bolani mashg'ulotlarga kiritishga haqqi yo'q, tibbiy ko'rikda sog'lik, xolati, jismoniy rivojlanish va bo'lingan jismoniy vazifaga organizm o'rganishini aniqlaydilar.

Takroriy tibbiy ko'rikda sog'lik holati, sportchi jismoniy rivojlanish va organizm funktsional xolatiga jismoniy, madaniyat va sport bilan doimiy shug'ullanish ta'siri aniqlanadi. . .

Qo'shimcha tibbiy kuzatuvlar sportchilarni musobaqalarga kiritish hamda kasallik yoki jarohatlardan keyin, organizmni kattiq, charchashida mashq qilishlarga kirishish imkoniyati haqidagi masalalarni hal etish uchun tashkil qilinadi.

Yetakchi sportchilar dispanserizatsiyasi doimiy mashq qiluvchi va musobaqalarda qatnashuvchi sportchilar tibbiy kuzatuvchi faol shakli hlsoblanadi. Har taraflama chuqurlashtirilgan kuzatuv sog'lik xolati funktsional imkoniyatlarni aniqlash, sport tayyorgarlik darajasini belgilash, patalogik xolatini (kattiq harchash, ko'p mashq, qilib yuborish) bilishga yordam beradi.

Tibbiy pedagogik nazorat sport bilan shug'ullanuvchi shaxslar sog'ligining tibbiy kuzatuvini butun jarayonining muhim tarkibiy qismi xisoblanadi. Tibbiy-pedagogik nazorat o'quv mashq qilishda shifokor va trener bilan birgalikda olib boriladi. Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar jismoniy vazifa xajmi va tezligini rejalashtirish, mashq qilish, aniqlashda e'tiborga olinadi.

Sog'lolomlashtirish, davolash va profilaktik tadbirlar jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlari jarayonida sportchilar sog'ligini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega va davolash-profilaktik muassasalar va sanitariya-epidemiologik stantsiyalar shifokorlari bilan birgalikda sport shifokorlari tomonidan amalga oshiriladi.

Sport mashg'ulotlari va musobaqalari joyi va o'tkazish shart-sharoitlarini sanitariya-gigienik nazorat qilish sport mashg'ulotlari va musobaqalari o'tkaziladigan yangi sanitariya-gigienik shart-sharoitlarini yaratish, sport qurilmalari holatini nazorat qilish, mashg'ulot va musobaqalar o'tkaziladigan meteosharoitlarni kuzatish, sport asbob uskunasi, kiyimi va himoya qo'llanmalarini nazorat qilishni maqsad qilib qo'yadi.

Sport musobaqalari tibbiy ta'minoti shifokor ishi tarkibiy qismidir. Har qanday sport musobaqasini tashkil qilishda tibbiy xizmatni tashkil qilish ko'zda tutilgan. Tibbiy xodim bo'lmasa bosh hakam musoboqani boshlashga haqqi yo'q.

Jismoniy madaniyat ommaviy turlari tibbiy ta'minlovchi ommaviy shakllarni . (ishlab chiqarish gimnastikasi, katta yoshdagi shaxslar bilan shug'ullanish va b.) tibbiy nazorat bilan ta'minlashdan iborat.

Jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlaridagi sport jarohatlari profilaktikasi maqsadida ogohlantiruvchi tadbirlar amalga oshiriladi, metodik ko'rsatmalar va maxsus yo'riqnomalar tasdiqlanadi.

Tibbiy sportning maslahati dispanser va jismoniy tarbiyachilar, shifokorlari bilan olib boriladi. Maslahat paytida sportchi, trener, pedagog mashq qilish tartibi va metodikasi, jismoniy vazifa darajasi, mashg'ulotlar xususiyati va tezligi bo'yicha shifokorlardan maslahatlar oladi.

Sanitariya-ma'rifat ishi sportchilar orasida mashq qilish jarayonini yaxshilash, turmush, mehnat, sport bilan mashg'ulotlarda sportchilarga gigienik ko'nikmalarni singdirishga qaratilgan.

Sportchi shifokorining muhim vazifasi sportchilarni o'zini nazorat qilish, shaxsiy va ijtimoiy gigiena qoidalarini bajarish, birinchi tibbiy yordamni ko'rsatish, tabiat tibbiy omillaridan chiniqtirish maqsadida to'g'ri foydolanish va ularni jismoniy mashqlar bilan mohirona biriktirishga o'rgatishdir.

Sport tibbiyoti faoliyatiga quyidagilar kiradi:

- sportchilarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish;
- jismoniy tarbiya majburiy kursi (davomat dasturi) bo'yicha shug'ullanadigan maktab o'quvchilari, talabalar; o'rta maxsus ta'lim o'quvchilari, tibbiy kuzatuvchi;
- jismoniy madaniyat jamoalari, sport seksiyalari, sport klublarida shug'ullanuvchilar tibbiy kuzatuvchi.

Xulosa qilib aytganda, sport bu jismimizni sog'lom, baquvvat va ko'rkam bo'lishining eng asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Qolaversa, sport bilan doimiy tarzda shug'ullanish insonni ham ruhan, ham jisman kuchli qilish bilan birga o'sha shaxsni oilasiga, vataniga muhabbatini, sadoqatini orttirishga hizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Galenus jurnali. (s.f.). Tarixda sport tibbiyoti.
2. Makaoli, D. (2003). Sport tibbiyoti darsligi: Sport jarohati va jismoniy faollikning asosiy fanlari va klinik jihatlari.
3. Dominuez Rodriguez, G., va Peres Kasales, L. (2001). Sport tibbiyotining umumiy tibbiyotdagi o'rni.
4. Tlatoa Ramírez, H. M., Ocaña Servín, H. L., Markes Lopes, M. L. va Aguilar Bekerril, J. A. (2014). Tibbiyot va sport tarixi: jismoniy tarbiya, insoniyat tarixida yo'qolgan sog'lom turmush tarzi.
5. Albors Baga, J., va Gastaldi Orquin, E. (2013). Sport tibbiyotining o'tmishi, buguni va kelajagi.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2005-y.

TALABALARDA XORIJIY TILLARDAN KASBIY MOBILIGINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Suyunova Gulchexra Xolmamatovna

Jizzax politexnika instituti o'qituvchisi, E-mail: gulchexra173@gmail.com

Annotatsiya: Zamonaviy jahon hamjamiyati bilimga asoslangan jamiyat va iqtisodiyot, uzluksiz ta'lim strategiyasi, raqobatbardoshlik va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish muammolarini muvaffaqiyatli hal etishi, ijtimoiy hamjihatlikni, teng imkoniyatlar va hayot sifatini yaxshilashidan kelib chiqadi. SHu bilan birga, oliy ta'limning ahamiyati ta'kidlanib, ushbu g'oyani davlat miqyosida huquqiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlash bo'yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishga e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: kasbiy mobillik, ijtimoiy mobillik, muhandislik.

Аннотация: современное мировое сообщество исходит из того, что оно успешно решает проблемы общества и экономики, основанных на знаниях, стратегии непрерывного образования, конкурентоспособности и использования новых педагогических технологий, улучшает социальную сплоченность, равные возможности и качество жизни. В то же время подчеркивается важность высшего образования, и уделяется внимание реализации необходимых мер по обеспечению правовой поддержки этой идеи на государственном уровне.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, социальная мобильность, инженерия.

Abstract: the modern world community proceeds from the fact that it successfully solves the problems of society and the economy based on knowledge, the strategy of continuing education, competitiveness and the use of new pedagogical technologies, improves social cohesion, equal opportunities and quality of life. At the same time, the importance of higher education is emphasized, and attention is paid to the implementation of the necessary measures to ensure legal support for this idea at the state level.

Keywords: professional mobility, social mobility, engineering.

Kirish

Bugungi kunda vertikal va gorizontal ijtimoiy harakatlarga tayyor bo'lgan va kasbiy mobilligi rivojlangan mutaxassislar butun dunyoda har qachongidan ham ko'proq talabga ega. Davlat fuqarolarning o'zini-o'zi mehnat qilishidan manfaatdor va ularning faol iqtisodiy hayotini rag'batlantirishi kerak. Aynan mehnat resurslarining harakatchanligi iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga va mamlakatning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvida mintaqalar o'rtasidagi ijtimoiy tafovutlarni yumshatishga yordam beradi. Bundan tashqari, aholining mobilligi mintaqaviy mahalliy hokimiyat organlarini munosib rag'batlantirish uchun ham zarurdir, chunki bu hududlar o'rtasida raqobat mavjudligini ta'minlaydi. Faqat raqobat natijasida jamoat tovarlari bilan ta'minlash ma'lum bir hudud aholisining ehtiyojlarini to'liq qondiradi [1].

Mutaxassislarni texnika sohasida, zamonaviy infratuzilma, madaniy-texnika bazasi bilan birgalikda o'z bilimlaridan foydalangan holda tayyorlashning fundamental xususiyati ularning bilim va malakalarini doimiy ravishda yangilab borish bilan uyg'unlashishi zarur. Mehnat resurslarining kasbiy mobilligini oshirish uchun odamlarning bunga intilishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, G'arbda inson butun umri davomida uzluksiz kasbiy ta'lim bilan shug'ullanadi. Bu unga o'z qobiliyatiga ishonch hosil qilish, hayot sharoitlarini o'zgartirishda eng yaxshi qarorni

topish va qabul qilish, ishsizlik sharoitida talabga ega bo'lish imkonini beradi. SHaxsning yuqori ijtimoiy mavqega va ushbu lavozimga tegishli obro'siga, shuningdek kasbiy maqomiga va u bilan bog'liq moddiy mukofotga da'volari uchun asoslar uning olgan oliy ma'lumoti va bu jarayonda shakllangan qadriyatlaridir [4].

Yuqoridagilar bilan bog'liq holda, bizning fikrimizcha, bo'lajak mutaxassisning kasbiy mobillikka tayyorligini OTMda kasbiy tayyorgarlik bosqichida ham shakllantirish zarur. "Kasbiy mobillik" va "tayyorlik" tushunchalarining mazmuniga asosiy yondashuvlarni tahlil qilish bo'lajak mutaxassislar orasida "kasbiy mobillikka tayyorlik" toifasini aniqlash uchun zarurdir.

"Mobillik" tushunchasining quyidagi talqini mavjud (lotinchadan - mobilis, frantsuzcha - mobil): 1) tez harakatlanish qobiliyatiga ega; 2) tez qaror qabul qilish [3].

SHunga ko'ra, mobillikni talqin qilishda ikkita yondashuvni kuzatish mumkin: birinchisi uni faqat lavozim (mansab o'sishi), kasb (shaxs yoki shaxslarning tashqi harakati, harakati, o'tish); ikkinchisi uning shaxsiy xususiyatlari (ichki xos xususiyat) bilan bog'liq.

Adabiyotlar tahlili

Birinchi nuqtai nazar tarafdorlari (N.T.Gromova, S.S.Frolov) mobillikning namoyon bo'lishini ijtimoiy makondagi harakat, ijtimoiy-madaniy guruhlar o'rtasidagi harakat jarayonida ko'radilar. Va bu holda, ular "ijtimoiy mobillik" tushunchasiga yaqinroq bo'lib, ular shaxsning ijtimoiy muhitni moslashtirish va o'zgartirish, makrojamiyatda shaxsiy, madaniy va ishbilarmonlik aloqalarini tezda o'rnatish va o'zlarining ijtimoiy imkoniyatlarini namoyish etish qobiliyatini anglatadi. Jamiyatning ijtimoiy-kasbiy tuzilishidagi shaxslarning harakati ularning kasbiy mavqeini gorizont va vertikal ravishda o'zgarishi, bir xil malaka darajasidagi kasb turining o'zgarishi, yanada murakkab va mazmunli turlarga o'tish bilan bog'liq [5].

Ikkinchi nuqtai nazarga ko'ra "mobillik" - bu inson psixikasining holati, shaxsning muammolarni hal qilishga, tezkor qarorlar qabul qilishga, o'zgaruvchan sharoitlarga bir zumda moslashishga tayyorligi; ijtimoiy va kasbiy muhitning yangi sharoitlarida faoliyatni qayta qurish (O.V.Amosova, L.V.Vershinina, G.A.Stefanovskaya, A.V.Brushlinskiy, R.S.Nemov, A.V.Petrovskiy, M.G.Yaroshevskiy). SHu munosabat bilan, mobillikni shaxsiy xususiyat sifatida shakllantirishning muhimligi tasdiqlanadi, bu ta'lim va tarbiyaning ijtimoiy talab qilinadigan maqsadlaridan biridir [2].

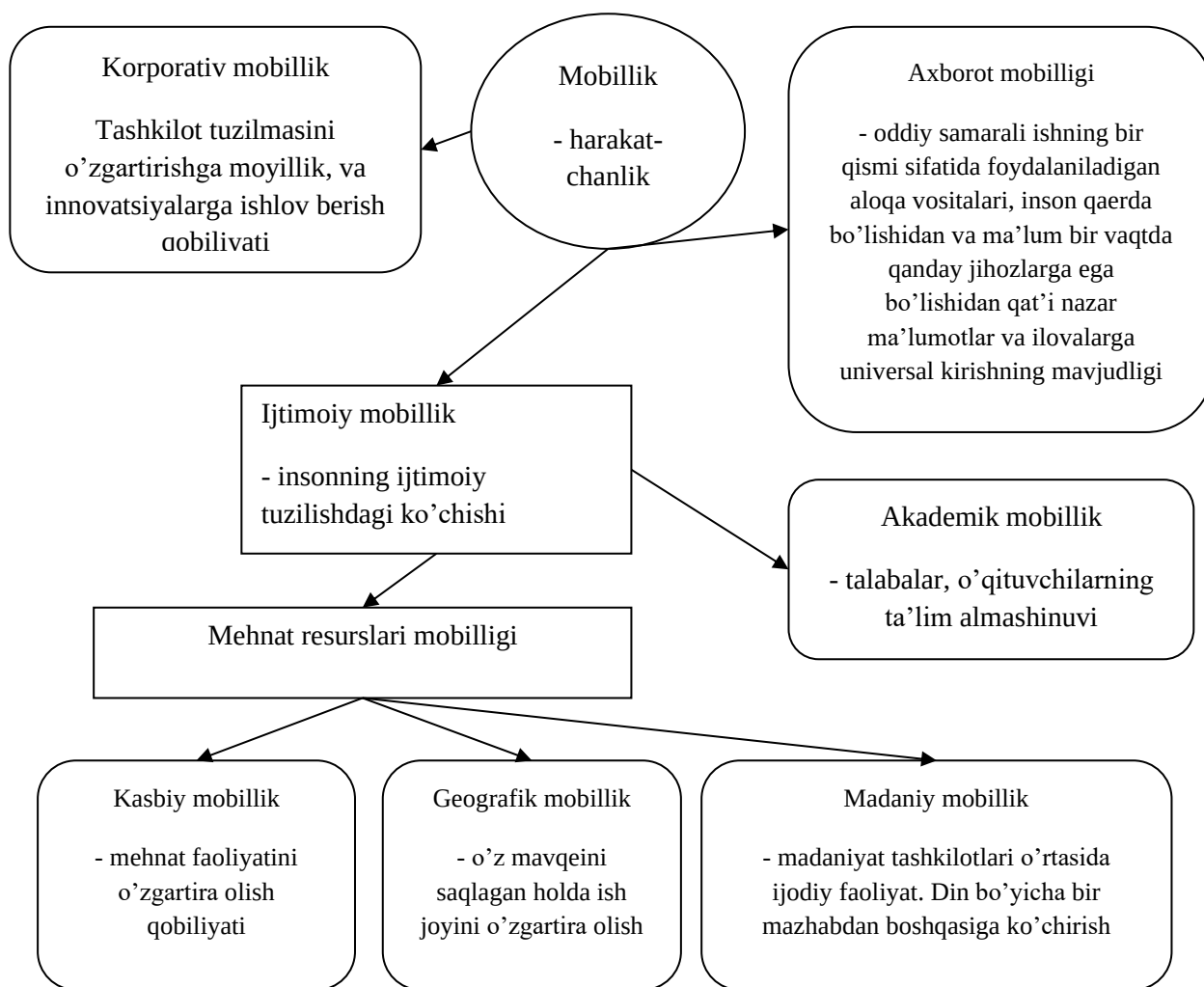
Yu.I.Kalinovskiy ikkala ma'noni birlashtirishga harakat qildi, "mobillik"ni shaxsning integral sifati sifatida belgilab, uning vaziyat va sharoitlar ta'siri ostida ijtimoiy, madaniy yoki kasbiy muhitda o'z mavqeini tezda o'zgartirish qobiliyatini tavsiflaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

«Mobillik» tushunchasi «kasbiy mobillik» tushunchasini o'z ichiga oladi. Kasbiy mobillik jamiyat, ta'lim va ta'lim sohalari bilan uzviy bog'liqdir. Mobillik insonning hayot imkoniyatlarini kengaytirishdagi muhim xususiyatlaridan biridir. Darhaqiqat, bugungi jamiyatda globallashtirish oliy ma'lumotli mutaxassislarning ham gorizont, ham vertikal ijtimoiy mobilligini kengaytirmoqda.

Mavjud "kasbiy mobillik" tushunchasi - bo'lajak mutaxassisning ijtimoiylashuvi uchun muhim bo'lgan shaxsiy sifat - insonning o'z moyilligi va imkoniyatlariga mos keladigan ma'lum bir faoliyat turiga bo'lgan ehtiyojini anglash qobiliyatini anglatadi [6].

Kasbiy mobillik olimlar tomonidan mutaxassisning sifat xususiyati, shaxsning o'z hayotining kasbiy sohasidagi o'zgarishlarga tez va samarali munosabatda bo'lish, o'z harakatlarini mos ravishda qayta qurish (to'g'rilash) qobiliyati (ko'nikmalarda ifodalangan) sifatida qaraladi.

zamonaviy ishlab chiqarishning tez o'zgaruvchan talablari va jahon iqtisodiy va ta'lim makoniga integratsiyalashuv tendentsiyasiga muvofiq dolzarb kasbiy muammolarni hal qilish uchun ichki shaxsiy resurslarni yo'naltirish imkonini beradi [7].

Kasbiy mobillikning mazmuni va faoliyatining o'ziga xosligi mutaxassisning OTMda (iqtisodchi, shifokor, huquqshunos, muhandis va boshqalar) oladigan yo'nalishi va malakasi bilan belgilanadi va ijtimoiy talabga javob berishi kerak [8]. Bizning fikrimizcha, "mobillik", "ijtimoiy harakatchanlik" va "kasbiy mobillik" tushunchalarining o'zaro bog'liqligini quyidagicha ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasm.

"Mobillik", "Ijtimoiy mobillik" va "Kasbiy mobillik" tushunchalarining o'zaro bog'liqligi.

Insonning kasbiy sharoitlarga tez moslashishini, kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatini belgilaydigan va uning kasbiy va shaxsiy o'sishi yo'nalishini belgilaydigan kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlar va ruhiy holatlarning shakllanishiga ana shu o'quv fanlari, gumanitar fanlar yordam beradi hamda yo'nalishi kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishga, bilimlarni dialogik tushunishga, uning aksiologik rivojlanishiga yordam beradi. Ushbu kasbiy fanlar orasida xorijiy tilni alohida ajratib ko'rsatish kerak [9].

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishni shaxs yoki shaxslarning ijtimoiy-madaniy guruhlar ichida yoki o'rtasidagi harakatida namoyon bo'ladigan ijtimoiy

fenomen - ijtimoiy mobillik bilan bog'lab, biz "kasbiy mobillikka tayyorlik" tushunchasidan foydalanamiz. Biroq, bizning fikrimizcha, uning mazmuni "kasbiy faoliyatga tayyorlik" tushunchasi mazmuni bilan bir xil emas.

Biz "kasbiy mobillik qobiliyati" tushunchasini shaxsning integral sifati deb tushunamiz, uning shakllanishi talabani kasbiy faoliyat turini o'zgartirishga bo'lgan ichki munosabatida ifodalanadi, o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi boshqarishda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarish sharoitida individual mehnat strategiyalari alohida ahamiyatga ega. O'z hayoti va maqsadini muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlari, shaxsiy hayot strategiyasining stilistik urg'ulari bilan bog'liq holda idrok etish muhimdir. SHaxs o'z hayotini o'z uslubida quradi, bu esa uni maqsadga yo'naltiradigan ma'lum bir qadriyat yadrosiga asoslanadi, muvaffaqiyatga erishish parametrlari va yo'llarini uning qadriyatlar dunyosi kontekstida maqbul yoki nomaqbulligi nuqtai nazaridan aniqlashga yordam beradi [10]. Har bir inson ish topish yo'llarini, oila va kar'era harakatini rejalashtirishni mazmunli tanlaydi. SHu munosabat bilan mobillik, shaxsiy va kar'era o'sishiga tayyorlikni shakllantirish muhimdir. SHunga ko'ra, kelajakka bo'lgan umidlar oila rejalari va kasbiy o'sish va uning sur'ati o'rtasidagi bog'liqlik asosida qurilishi kerak.

Kasbiy mobillikka tayyorlik ham jinsga bog'liq. Qoidaga ko'ra, erkaklar uchun ish joyini o'zgartirish, qayta tayyorlash odatiy hodisa sifatida qabul qilinadi. Ayollar esa an'anaviy ("tabiiy", "normal") gender konstruksiyalariga "qarshilik ko'rsatishga" va ijtimoiy makonni faol o'zlashtirishga majbur bo'ladilar. Ikki tomonlama mas'uliyat - ishda va oilada - mehnat bozoridagi yuqori raqobat sharoitida ayolning kasbiy yo'nalishini yuqori pog'onaga ko'tarilish istagi emas, balki omon qolish doirasi bilan cheklaydi [11]. Yigitlarning an'anaviy gender tuzilmalariga qarshilik ko'proq kasbiy yoki kar'era ma'nosi emas, balki mobillik tendentsiyasi bilan bog'liq.

SHunday qilib, bizning fikrimizcha, kasbiy mobillikka tayyorlik shartli ravishda ikki guruhga bo'linadigan bir qator omillar bilan belgilanadi: ichki va tashqi (shaxsning o'ziga nisbatan).

Tahlillar va natijalar

Ilmiy adabiyotlarda "omil" deganda "har qanday jarayondagi muhim holat" tushuniladi. I.F.Berejnoyning so'zlariga ko'ra omil - bu "faol kuch, ta'sir qiluvchi, belgilovchi, o'zgartiruvchi narsa - bular ta'sir qilish qobiliyatiga ega bo'lgan sabablar, impulsdardir". Omil ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan holat, haqiqatda ta'sir qiladigan, belgilovchining namoyon bo'lishidan kelib chiqib, ularni pedagogik faoliyatda aniqlash, tahlil qilish va hisobga olish mumkin. CHunki omillar uchta haqiqiy pedagogik ma'noga ega bo'lishi mumkin: ijobiy, ya'ni muayyan hodisaga ijobiy ta'sir ko'rsatish; neytral yoki salbiy, ya'ni u yoki bu hodisaga salbiy ta'sir ko'rsatish, o'qituvchining ularni aniqlash va hisobga olish vazifasi faollashtiriladi [12].

Bizning fikrimizcha, ichki omillar qatoriga insonning fiziologik va psixologik xususiyatlarini kiritish kerak, masalan:

- *temperament* - xarakterning turi, shaxsning asab tizimi kasbiy mobillikka tayyorlikni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu omilning salbiy ta'siri o'zini melanxolik - yolg'izlik va uyatchanlikda, flegmatik odamda - odamlarga befarqlikda, sog'lom odamda - yuzakilik, tarqoqlik, nomuvofiqlikda, xolerik odamda - shoshqaloqlikda namoyon bo'lishi mumkin;

- *tavakkal qilishga moyillik* - ishni o'zgartirish to'g'risida qaror qabul qilish, ehtimol oldingi faoliyat bilan bog'liq odatiy turmush tarzidan voz kechish, qaror qabul qilish qobiliyati, oqibatlari har doim ham bo'lmaydi;

- *yosh* - ko'pincha, odam qanchalik yosh bo'lsa, u qanchalik harakatchan bo'lsa, qanchalik katta bo'lsa, unga hayotida biror narsani o'zgartirishga qaror qilish shunchalik qiyin bo'ladi, u o'z nuqtai nazarida ko'proq konservativ va unga qaram bo'lgan odamlar bilan bog'liq. Ijobiy yo'nalish yoshlarning kelajakka intilishi, mavjud tuzilmalar chegarasidan chiqib ketishga intilishidadir. Biroq, ular ko'pincha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarni oldindan ko'ra olmaslik tufayli xavfli harakatlarga murojaat qiladilar, xavfni e'tiborsiz qoldiradilar, xavfning samaradorligini hisobga olmaydilar;

- *sog'liq* - sog'liq muammolari, stress, qoida tariqasida, ularni hal qilish shaxsning eng dolzarb vazifasiga aylanishiga olib keladi. Bundan tashqari, bir qator hollarda, odamni harakat qilish va faol bo'lish imkoniyatidan mahrum qiladigan ma'lum bir kasallik tufayli professional harakatchanlikka tayyorlik shakllanishi mumkin emas. U ob'ektiv holatni va to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy qulaylikning sub'ektiv tuyg'usini nazarda tutganligi sababli ijobiy qiymatga ega;

- *o'ziga ishonch* - ijobiy munosabat, rejalashtirilgan hamma narsa amalga oshishiga ishonch, shu jumladan o'quv jarayonida olingan bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar va oldingi kasbiy faoliyatlar tufayli iroda va qobiliyatni talab qiladigan dadil harakatlar uchun qat'iyatlilikni keltirib chiqaradi. Muayyan vaziyatda optimal va aniq xulosalar chiqarish qobiliyati barcha begona fikrlardan voz kechish va voqeaning ildiziga qarash qobiliyatini talab qiladi. O'ziga ishongan odam har doim o'z his-tuyg'ulari, istaklari va talablari haqida ochiq gapiradi, qanday rad qilishni biladi, aloqalarni o'rnatishga, suhbatni boshlash va tugatishga qodir. U o'z oldiga yangi maqsadlar qo'yishdan qo'rqmaydi va ularni amalga oshirishga ishtiyoq bilan kirishadi. Bu qayd etilgan omilning ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Salbiy ta'sir, boshqalar bilan munosabatlarda ishonchsiz odam o'z fikrini bildirishdan, istaklari va ehtiyojlari haqida gapirishdan qo'rqishi mumkin. Natijada, u nafaqat maqsadlarga erishish uchun faol harakat qilishni to'xtatadi, balki o'z oldiga, umuman olganda, har qanday maqsadlarni qo'yishni to'xtatadi, o'ziga va o'z niyatlarini amalga oshirish haqiqatiga ishonchini yo'qotadi;

Bizning fikrimizcha, tashqi omillarga quyidagilar kiradi:

- *umumiy munosabatlar* - ma'lum bir davrda ma'lum bir jamiyatda shakllangan "to'g'ri" hayot haqidagi g'oyalar, uning turli ijtimoiy maqomdagi a'zolarining xatti-harakatlari odamlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga sezilarli ta'sir qiladi. Ijobiy ko'rinishda ijtimoiy me'yorlar mumkin bo'lgan mobilliklar variantlarini, xususan, kasbiy mobillikni belgilaydi, erkaklar va ayollarning, boy va kambag'allarning qadriyatlar tizimini va tegishli hayot strategiyalarini belgilaydi. Salbiy ta'sir - yaqinlik, hokimiyat tomonidan homiylik, ijtimoiy, iqtisodiy imtiyozlar va boshqalar, qoida tariqasida, xodimlarning xatti-harakatlaridagi o'zgaruvchanlikni minimallashtiradi, ijtimoiy muhitdagi o'zgaruvchan sharoitlarga javob berish moslashuvchanligini kamaytiradi;

- *sharoitlar va ish haqi*, uning obro'si - inson mavjudligining moddiyligi inson hayoti davomida qabul qiladigan qarorlarga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Bu uning ish topish istagi yuqori daromad, qulay ish sharoitlari bilan belgilanadi. Bundan tashqari, ma'lum bir ish/lavozim/faoliyat sohasining ahamiyati va ahamiyatini boshqalar tomonidan baholanishi insonning tanlovida katta rol o'ynaydi. Kasbiy o'sish orqali ijtimoiy kar'erani yaxshilash istagi kasbiy mobillikka tayyorlikni shakllantirishga yordam beradi;

- *mehnat bozori tarkibidagi o'zgarishlar* - iqtisodiyotda, tarmoqlarda, kasblarda yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi zarur bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan talabni keltirib chiqaradi. Ishchi kuchining geografik mobilligiga bo'lgan talab, u bilan bog'liq davlat siyosati ish joyini yoki faoliyat turini o'zgartirish to'g'risida qaror qabul qilishni xohlovchilar sonining ko'payishiga olib keladi;

- *hayotiy vaziyatni aniqlash* - oldingi ish joyidan ishdan bo'shatish, oilaviy ahvolning o'zgarishi, daromad manbai, yashash vositalarini yo'qotish yoki shoshilinch xarajatlarning paydo bo'lishi odamni hayotida ma'lum o'zgarishlar zarurligini tushunishga olib keladi. Bunday sharoitda shaxs yangi ish, yuqori maoshli, barqaror, o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun imkoniyatlarni ochib beradigan yangi ish foydasiga tanlov qilishga moyil. Bu yerda rivojlangan bozor sharoiti, transport va boshqa kommunikatsiyalar, ijtimoiy infratuzilmaning mavjudligi mutaxassisning kasbiy mobillikka tayyorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlash mumkin.

Xulosalar

SHunday qilib, zamonaviy sharoitda kasbiy mobillikka tayyorlik muammosining dolzarbligi orqali biz shaxsning integrativ sifatini tushunamiz, uning shakllanishi shaxsning kasbiy faoliyat turini va joyini o'zgartirishga bo'lgan ichki munosabatida ifodalanadi. Oliy ta'lim mazmuni o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy voqelikka o'z vaqtida javob berishi kerak. Mutaxassislar tayyorlashning amaldagi tizimi so'nggi yillarda sezilarli darajada o'zgardi, lekin hali ham yangilanishga muhtoj, chunki o'qitishni tashkil etishning odatiy metodlari zamonaviy talablarga yetarli darajada javob bermaydi. Yangilangan jamiyatda fikrlaydigan, faol, tashabbuskor, malakali, o'zini-o'zi rivojlantiruvchi, mobil, idrok eta oladigan, yarata oladigan, anglab eta oladigan, joriy eta oladigan shaxs talabga ega. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish yo'nalishlari bilan bog'liq jamiyatimizda keng muhokama etilayotgan va qo'llab-quvvatlanayotgan o'zgarishlar bilimli va kasbiy jihatdan barkamol, yetarli darajada amaliy ko'nikma va nazariy tayyorgarlikka ega bo'lgan, kasbiy mobillikka tayyor inson bo'lishini ko'rsatmoqda [5]. Bizning fikrimizcha, bir qator muhim kasbiy kompetentsiyalarda asosiy e'tibor kasbiy mobillikka tayyor bo'lishi va bu mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi sifatining integral ko'rsatkichi sifatida qaralishi kerak.

Mutaxassisning mobillikka tayyorlik darajasiga ta'sir etuvchi omillarning ikki guruhini aniqladik. Bizning fikrimizcha, ichki omillarni - temperament, tavakkalchilik, yosh, sog'liq, o'ziga ishonch, e'tiqodlar, oilaviy ahvoli va jinsi; tashqi omillarga - ijtimoiy munosabatlar, sharoitlar va ish haqi, uning obro'si, mehnat bozori tarkibidagi o'zgarishlar, ma'lum bir hayotiy vaziyat. Biz aniqlagan omillarning ko'p yo'nalishlilikini va ularning mutaxassisning kasbiy mobillikka tayyorligiga ijobiy, neytral yoki salbiy ta'sir ko'rsatishini hisobga olib, ta'lim jarayonini muayyan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish orqali amalga oshirish zarur degan fikrdamiz. Omillarga ijobiy yo'nalish berib, kasbiy mobillikka tayyorlikni rivojlantirishga hissa qo'shish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хамидов Ж.А. Использование мультимедийных технологий в профессиональном образовании // Среднее профессиональное образование, 68-69 11 2011
2. Hamidov J. A. Using Multimedia Technology Problems in Professional Education // Eastern European Scientific Journal /Auris – Verlag.de 2019, №1. 187- 190 стр.
3. Bakhridinovich A. B. THEORETICAL BASES OF FORMATION OF DESIGN-DESIGN COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 5. – C. 1791-1795.
4. Максимова М.Л. Образование как фактор социальной мобильности в современной

России (http://www.unn.ru/rus/fl_4/k2/students/hopes/10.htm) (24.06.2009)

5. Nematillaevna, Z. D. (2021). Problems in providing independent learning education and ways to prevent them. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(1), 1431-1436.
6. Adilov B. ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF PROJECT-DESIGN COMPETENCE OF STUDENTS OF THE ENGINEERING DIRECTION // *Science and innovation*. – 2022. – Т. 1. – №. B4. – С. 318-322.
7. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // *Eastern European Scientific Journal*. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.
8. Najmiddinova Yo. R., Ibragimov R. Sh., Yigitaliyev J. A. THE CONCEPT OF ICT COMPETENCE OF PERSONNEL. THE IMPORTANCE OF HAVING ICT COMPLEMENT AND INFORMATION CULTURE // *INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH AND DEVELOPMENT* - Vol. 5 Issue 2, March 2020... <http://www.iejrd.com>
9. Меркулова Л. П. Формирование профессиональной мобильности специалистов технического профиля средствами иностранного языка : автореф. дис. ... докт. педаг. наук : 13.00.08 / Л. П. Меркулова ; Самарский гос. ун-т ; науч. рук. А. А. Вербицкий. - Самара, 2008. - 40 с.
10. Мухамедова, Г. Б. (2022). ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 289-293.
11. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022). Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 654-661.
12. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // *Eastern European Scientific Journal*. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.

ARALASH TA'LIMNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Xalmatova Dilobod Alimjanovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi,

e-mail: Dilobod123321@gmail.com

Anotassiya: Turli shakl, usullar moslashtirilgan holda joylashtirilishi aralash ta'limning innovatsiya sifatida kirib kelishiga sabab bo'lishi haqida.

Kalit so'zlar: Asinxron, sinxron, aralash, grafiklar, sxemalar, animatsiyalar, simulyatsiyalar, modellar.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Халматова Дилобод Алимжановна

Преподаватель Чирчикского государственного педагогического университета, e-mail:

Dilobod123321@gmail.com

Аннотация: Речь идет о том, что разные формы и методы размещаются адаптированным образом, что и является причиной введения смешанного обучения как инновации.

Ключевые слова: асинхронные, синхронные, смешанные, графика, схемы, анимации, симуляции, модели

PEDAGOGICAL FUNDAMENTALS OF INTEGRATED EDUCATION

Khalmatova Dilobod Alimzhanovna

Lecturer, Chirchik State Pedagogical University,

e-mail: Dilobod123321@gmail.com

Annotation: It is about the fact that different forms and methods are placed in an adapted way, which is the reason for the introduction of mixed education as an innovation.

Key words: Asynchronous, synchronous, mixed, graphics, schemes, animations, simulations, models.

Kirish

Axborot texnologiyalari ta'limning turli yangi ko'rinishlarini taklif etmoqda, xususan keyingi vaqtlarda modulli ta'lim tizimida majmuaviy yondashuv tamoyili kuchayib bormoqda. Unda turli shakl, usullar moslashtirilgan holda joylashtirilishi aralash ta'limning innovatsiya sifatida kirib kelishiga sabab bo'ldi.

Deklan Bern «Blended Learning» (aralash ta'lim) haqida shunday deydi – “ushbu ta'lim boy pedagogik tajribadan samarali foydalanishga qaratilgan”. Bunday yondashuv axborotni taqdim etishda turli uslubiyotlardan foydalanishni, ta'limni tashkil etishda va ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari, yakka tarzda va guruhlarda an'anaviy faoliyatni tashkil etishga asoslanishi mumkin. Bunday turlicha yondashuv o'quvchini charchatmaydi va o'qishga bo'lgan motivlarini kuchaytiradi. Asosiy masala – tanlangan uslubiyotlarning o'zaro mutanosibligini ta'minlash va kam harajat asosida yuqori samaradorlikka erishish hisoblanadi.

Blended Learning (Aralash ta'lim) tushunchasi

Aralash ta'limda talabalarga universitetlarning masofaviy ta'lim tizimidan va o'quv materiallaridan foydalanishga to'liq ruxsat beriladi. Bu tizimda online kutubxonalar va manbalar mavjud bo'ladi. Talabalar bir qism nazorat ishlarini talabalar onlayn tizimida topshirishadi. Shuningdek, tizimda guruhli muloqotlar uyushtiriladi va turli loyihalar amalga oshiriladi.

Adabiyotlar taxlili

Adabiyotda aralash ta'limning bir qator ta'riflari taklif qilingan. Sloan Konsortium aralash ta'limni shaxsan va onlayn yetkazib berishni birlashtirgan kurs sifatida nazarda tutadi, bu erda kontentning 30-79% onlayn tarzda yetkazib beriladi. Taqqoslash uchun, ommaviy axborot vositalarini yoki ta'lim jarayonini aralashtirishga ishora qiluvchi aniqroq ta'riflar mavjud. Aralash ta'limni «elektron ta'lim muhitida qo'llaniladigan vositalar va vositalarning kombinatsiyasi yoki «turli didaktiklarning aralashmasi» deb ta'riflaydi. 2008 yilda AQSh Ta'lim Departamenti tomonidan AQSHda masofaviy ta'limni o'rganish bo'yicha topshirilgan tadqiqot Aralashtirilgan ta'limni quyidagicha ta'riflagan. Aralash ta'lim bu - «onlayn ta'lim va an'anaviy ta'lim kombinatsiyasi bilan o'quvchilar uchun dars vaqtini qisqartirish» (Lyuis va Parsad, 2008, 1-bet). Ushbu ta'rifdan foydalangan holda tadqiqot shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasalarining 35 foizi aralash kurslarni taklif qiladi va 12,2 million ya'ni 12 foizi hujjatlashtirilgan masofaviy o'qitish kurslarni tanlashgan. Ta'limni axborotlashtirish, o'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, Rossiyada masofaviy ta'lim nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan Y. S. Zair-Bek, Y. S. Polat, O. V. Pustovalova, I. V. Robert, P. V. Sisoyev, M. A. Tatarinova, S. V. Titova va h.k lar shug'ullanishgan. Umumiy, oliy va o'rta kasb-hunar ta'limida aralash ta'limni qo'llash muammosi bilan Y. A. Avdeeva, O. Bezverxaya, P. M. Gorev, O. N. Jukova, N. A. Kopilova, D. D. Magdich, K. M. Moskvina, I. Y. Mishota, I. A. Nagayeva, V. G. Nesterenko, Y. A. Polyakov, I. I. Prosvirkina, I. A. Rudneva, N. N. Selyavkina, N. N. Skripnikova, V. V. Utemov, I. O. Filippova, V. O. Chepurnaya, Y. I. Chirkova, L. V. Chistobaeva, Y. Banados, S. Bonk va h.klar shug'ullanishgan. Rus olimlari orasida aralash ta'lim masalalarida quyidagi olimlar tadqiqot ishlarini olib borishgan: Y.I. Kapustina («To'liq vaqtda ta'lim va masofaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llashning

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada an'anaviy ta'lim elementlari ming yillardan beri mavjud, biroq aralash ta'lim paydo bo'lganiga hali 10 yilcha ham bo'lgani yo'q. Shu sababli bu ta'lim turlarini aralash tarzda olib borish maqsadga muvofiq. Xususan bunday ta'lim yordamida o'quvchi va talabalarda aralash ta'limning olib borilish usullari tavsiflandi. O'zbekistonda aralash ta'limni qachon va qanday ko'rinishda o'rgatilayotgani tahlil qilindi va rivojlangan davlatlar bilan solishtirildi.

Tahlillar va natijalar

Blended Learning modeli talabalarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- Online rejimida o'quv materiali bilan xohlagan vaqtda tanishish.
- Sinov testini topshirib bilimni sinash;
- Nazorat testini topshirish;
- O'tilgan mashg'ulotlarga mos qo'shimcha manbalar bilan tanishish;
- Audio va video yo'zuvlardan, animatsiya va simulyatsiyalardan foydalanish;
- E-maildan foydalanish va forumlarda ishtirok etish;
- Ma'ruzadan tashqari o'qituvchi-talaba va talabalar o'rtasida muloqot tashkil etish.

An'anaviy ta'lim elementlari ming yillardan beri mavjud, biroq aralash ta'lim paydo bo'lganiga hali 10 yilcha ham bo'lgani yo'q. Shu sababli bu ta'lim turlarini aralash tarzda olib borish maqsadga muvofiq.

An'anaviy, elektron va aralash ta'lim

An'anaviy ta'lim modeli

-O'quv yili (semestri) boshida dars jadvallari belgilanadi, fanlar bo'yicha kirish darslari o'tiladi.

-Bunda talabalarga fanning tuzilishi, nazorat tizimi, adabiy manbalar va uslubiy maslahatlar beriladi.

-Semestr davomida ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya mashg'ulotlari, kurs va diplom ishlari, referatlar, nazorat ishlari shaklida mashg'ulotlar bo'ladi.

-Semestr oxirida o'zlashtirilgan bilimlar baholanadi.

Bunday o'qish usuli dastlabki oliy ta'limni olayotgan yosh talabalarga juda mos keladi. Lekin, bu usul, kun bo'yi ishda bo'ladigan, universitetga kelishga imkoni mavjud bo'lmagan, katta yoshli, qo'shimcha ta'lim olishni hohlovchi va malakasini oshiruvchi, uzoq masofada yashovchi, sirtidan o'qishni hohlaydigan talabalar uchun biroz noqulay hisoblanadi.

Elektron ta'lim modeli

Internet paydo bo'lishi bilan sirtqi ta'lim elektron ko'rinishga o'tdi. Bunday tizimda talaba to'liq Internet orqali o'qiydi. Talaba deyarli universitetga kelmaydi, faqat yakunida baho olish uchun keladi. Bunday o'qish modeli katta yoshli, uzoq masofadan kelgan talabalar uchun juda qulay. Elektron ta'limning an'anaviy ta'limdan farqli jihatlari quyidagilar:

-Talabaga kamroq tushuntiriladi, talaba ko'proq mustaqil shug'ullanadi;

-O'qituvchi va boshqa talabalar bilan muloqot cheklanmagan bo'ladi.

-Asosiy muloqot vositalari – chat, forum va elektron pochta. Shuningdek, "virtual electron sinf" ham mavjud.

-O'qituvchi ma'ruza o'qishi, virtual seminarlar o'tkazishi mumkin.

-Guruhli mashg'ulotlarga jiddiy e'tibor qaratiladi, chunki talaba o'zini kompyuterga mixlangandek his qilmasligi va hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini egallashi kerak.

-Fan materiallari interfaol shaklda: matn, audio, video shaklida beriladi, bu materiallar turli rasmlar, grafiklar, sxemalar, animatsiyalar, simulyatsiyalar, fotolar, manbalarga havolalar bilan to'ldiriladi;

-Talabalarning bilimlari test topshirish, guruhli loyihalar ishlash, esse yozish, ma'ruza va referatlar yozish, nazorat ishlarini bajarish kabi shakllarda nazorat qilinadi;

-Ma'lumot almashish tizimi – fayl jo'natish va qabul qilish shaklida bo'ladi. O'qituvchiga jo'natilgan ma'lumotlar yaxshilab tekshirilgandan so'ng, shaxsiy mulohazalar, tavsiyalar yoki baho shaklida qaytariladi.

Elektron o'quv modeli ancha moslashuvchan hisoblanadi. Transport, vaqt, joy muammolari deyarli yo'q. O'quv materiallari o'ta aniq tuzilgan bo'ladi (chunki talaba mustaqil ravishda o'zi shug'ullanadi). Agar topshiriqlar belgilangan muddatgacha topshirilmasa talaba o'qishdan haydaladi. O'zini o'zi nazorat qilish va o'z ishini tashkil qilish ko'nikmalari juda muhim. Asosan katta yoshlilar uchun tavsiya etiladi.

Aralash ta'lim modeli

Talaba yosh bo'lsa demak, uni oddiy usulda o'qitish kerak, degan fikr noto'g'ri, albatta. Avstraliyalik ish beruvchilar online va Blended Learning usulida ta'lim olgan talabalarni ko'proq

ishga olishar ekan. Chunki ular, nafaqat kompyuter texnologiyalarini yaxshi bilishar ekan, balki ularda mustaqil shug'ullanish va hamkorlikda ishlash ko'nikmalari kuchli rivojlangan bo'lar ekan. Shu sababli, ba'zi AQSh va Evropa davlatlarida maktab va kollejlarni Blended-Learning tizimiga o'tkazishga qiziqish tobora ortmoqda. Uning o'ziga xosliklari quyidagicha.

Ma'ruza mashg'ulotlari. Mashg'ulotlar uchun materiallar to'liq bo'ladi, slaydlar ham bo'ladi, chunki talabaning mustaqil shug'ullanishi uchun yetarli darajada ta'minlanishi zarur.

Seminar mashg'ulotlari (face-to-face sessions). Ular ma'ruzalarga qo'shib olib borilishi mumkin. Seminar mashg'ulotlari eng qiziqarli, munozarlarga boy mavzularni o'zlashtirishda va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda qo'llaniladi.

Fanning o'quv materiallari (darslik va uslubiy qo'llanmalar). Ular ham qog'oz, ham elektron shaklda mavjud bo'ladi. Elektron shakli qog'oz shakliga qaraganda mazmuni ancha boy, qiziqarli va o'zlashtirishga qulay bo'ladi.

Online muloqot. Bu yangi turdagi muloqot hisoblanadi. Ular odatda chat, forum, e-mail shaklida bo'ladi. Ular orqali talabalar o'zaro muloqot qilishadi va hamkorlikda ishlashadi. O'qituvchiga hohlagan vaqtda savol berish va qisqa muddatlarda javob olish imkoni bo'ladi. Bilim olishda boshqa talabalar bilan maslahatlashib ishlash juda katta yutuqlarga olib keladi.

Yakka tartibdagi va guruhli online loyihalar. Bunday loyihalar Internetda ishlash, turli manbalardagi axborotlarni tahlil qilish, guruh bilan kelishib ishlash, vazifalarni bajarish bo'yicha mas'uliyat va vazifalarni birgalikda taqsimlash ko'nikmalarini shakllantiradi (collaboration). Hozirgi vaqtda ko'pchilik Evropa kompaniyalari collaboration usulidan kundalik faoliyatida keng foydalanishadi. Virtual sinf xonasi. Bunda turli Internet aloqa vositalari yordamida, shuningdek, talabalar bevosita jismoniy tarzda o'qituvchi bilan yoki o'zaro ushrashishi, muloqot qilishi mumkin. Bu talabalarga muayyan erkinlik beradi. Audio va video ma'ruzalar, animatsiya va simulyatsiyalar. Bular aralash ta'limni yanada oddiy, boy va qiziqarli qiladi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar, Blended Learningning o'rta moslashuvchan tizim ekanligini ko'rsatmoqda. Demak, talaba 2-sentabrda darsga kelib o'qituvchi bilan ko'rishadi va fanning kirish darsida ma'lumotlarni elektron shaklda oladi. Adabiyotlar ro'yxati o'rniga web-sayt manzilini hamda login va parollarni oladi.

Ma'ruza darsida ma'lumotlar qisqa beriladi va havola etilgan manbalarda juda ko'plab qiziqarli materiallar, sinov va imtixonlarni topshirish uchun zarur topshiriqlar bo'ladi. Ma'ruzalar asosan PowerPoint taqdimotlari shaklida bo'ladi.

Darslarning bir qismi online rejimida bo'ladi. Bunday materiallarni talabalar yakka tartibda mustaqil yoki guruh bo'lib o'zlari o'zlashtirishlari zarur bo'ladi. Online darslar savol-javob tarzida bo'lishi mumkin. Ishlangan ma'lumotlar o'qituvchiga fayl tarzida yuboriladi va o'qituvchi tomonidan baholanib qaytariladi. Muddatidan kechikkan ishlarni o'qituvchi qabul qilmaslikka haqlidir. Nazorat ishlari o'qituvchi nazorati ostida ham o'tkazilishi mumkin. Yakuniy imtixonlar sinfda o'tkaziladi.

Aksariyat maktablar uchun bu qiyin sinov edi, ammo ba'zi o'qituvchilar va maktablar pandemiya qiyinchiliklarini munosib tarzda engishdi. O'quvchilarni saqlab qolishdi. Mustaqil va aralash onlayn formatda muvaffaqiyatli o'rganilgan motivatsiya, guruh o'zaro ta'sirini saqlab qoldi. Samarali aralash ta'lim tizimida faoliyat yurituvchi maktablar ham shunga o'xshash natijalarga erishmoqda. Biroq, barcha maktablar ariza berishni da'vo qilmaydi aralash ta'lim bir xil darajada samarali. Aralashtirilgan va aralashgan onlayn ta'limda muvaffaqiyatli va samarali bo'lgan maktablar mavjud farqlarni ishlatiladigan modellarda ko'rish mumkin o'rganish va ular asos

bo'lgan pedagogik tamoyillarda hamda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarda ko'rish mumkin.

Samarali aralash ta'lim pedagogikasi

2020 yilning bahorida COVID-19 pandemiyasi va karantin maktablar butun dunyo bo'ylab 1,3 milliardga yaqin maktab o'quvchilarining masofadan turib yoki turli gibril va aralash formatlarda o'qishga majbur bo'lishiga olib keldi. Ta'lim texnologiyasi nuqtai nazaridan tektonik siljish bo'ldi: bo'lgan formatlar ekzotik, millionlab o'qituvchilar va maktab o'quvchilari, shuningdek, ularning ota-onalari uchun odatiy holga aylandi. Hammasidan ko'proq bu puxta o'ylangan va rejalashtirilgan formatlar emas, balki o'z-o'zidan paydo bo'lgan ta'lim shakllari edi. Ko'pgina o'qituvchilar to'g'ridan-to'g'ri uyda dars berishgan, talabalar ham uyda o'qidilar. Bunday vaziyatda ta'lim jarayonining normasi aralash onlayn ta'limga aylandi, "... sinxron va asinxronni birlashtirgan ta'lim yondashuvi o'rganish" ya'ni

Sinxron ta'lim nima?

Sinxron o'qitishda o'quvchi va o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir joyda bo'ladi. Bu yuzma - yuz darsga o'xshaydi. Bu ommabop bo'lib qoldi, chunki u onlayn ta'limdagi qiyinchiliklarni kamaytirishga yordam beradi. Sinxron o'qishning bir misoli - bu talabalar va o'qituvchilar veb - konferentsiya vositasi orqali darsda qatnashishidir. Bu o'quvchilarga savollar berish va o'qituvchilarga ularga darhol javob berish imkonini beradigan virtual sinf yaratadi.

Asinxron ta'lim nima?

Asinxron ta'lim - bu o'qishni rag'batlantirish uchun asinxron o'zaro ta'sirlar bilan o'z-ozini o'rganish usuli. Elektron pochta, onlayn munozara taxtasi, Tarixda asinxron ta'limni qo'llab - quvvatlovchi manbalardir. Ba'zi bir asinxron o'quv mashg'ulotlari kurslarni boshqarish uchun Blackboard, Moodle kabi kurslarni boshqarish tizimlari bilan o'zaro aloqada bo'lish, elektron pochta orqali muloqot qilish, munozara forumlarida joylashtirish va maqolalarni o'qishdir. Bundan tashqari, o'quvchilarni o'qishga jalb qilish uchun o'z vaqtida fikr - mulohazalarni va aniq muloqotni saqlab turish muhimdir.

Aksariyat maktablar uchun bu qiyin sinov edi, ammo ba'zi o'qituvchilar va maktablar pandemiya qiyinchiliklarini munosib tarzda engishdi: o'quvchilarni saqlab qolishdi.

XULOSALAR

Mustaqil va aralash onlayn formatda muvaffaqiyatli o'rganilgan motivatsiya, guruh o'zaro ta'sirini saqlab qoldi. Samarali aralash ta'lim tizimida faoliyat yurituvchi maktablar ham shunga o'xshash natijalarga erishmoqda.

Aralashtirilgan va aralashgan onlayn ta'limda muvaffaqiyatli va samarali bo'lgan maktablar mavjud farqlarni ishlatiladigan o'rganish va ular asos bo'lgan pedagogik tamoyillarda hamda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarda modellarda ko'rish mumkin.

Adabiyotlar

1. Komilova M.O. Смешанное обучение в современном образовательном пространстве. Fan ta'lim va amaliyot integratsiyasi.
2. Allamova, Sh. Sh., Rizayeva, S. D., Mahkamova, M. U. (2021). Umumta'lim muassasalarida ta'lim klasterining afzalliklari. Academic Research in Educational Sciences, 2(11), 1370-1376.
1. Химматалиев, Д. О. (2022). ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЖОДИЙ ҚОБИЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МАВЖУД ҲОЛАТЛАРИ: Химматалиев Дўстназар Омонович, Чирчиқ Давлат Педагогика институти "Педагогика ва менежмент" кафедраси профессори Жўраева Гулбаҳор Абдуғаффор қизи, "Тошкент ирригация ва қишлоқ

хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти” миллий тадқиқот университети таянч докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (6), 171-174.

2. Allamova, Sh. Sh. (2022). Using the innovative cluster of education in the mixed education system. *Экономика и социум*, 12(91), 1010-1013.

3. Исмаилова, З. К., Химматалиев, Д. О., & Байбаева, М. Х. (2015). Основные вопросы интеграции образования и производства и пути их решения. In *Педагогика: традиции и инновации* (pp. 216-218). 4. Allamova, Sh. Sh. (2022). BLENDED LEARNING METHOD. *Экономика и социум*, 1(92), 503-506.

4. Najmiddinova Yo. R., Inamov D. D., Davronova M. U., Inamiddinova D. K. METHODOLOGY OF THE FORMATION OF GENERAL VOCATIONAL TRAINING IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS ON THE BASIS OF COMPETENCY APPROACH // PALARCH'S JOURNAL OF ARCHAEOLOGY OF EGYPT / EGYPTOLOGY, PJAEE, 17 (6) (2020). – 3663-3679 page. <http://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/1482>

5. Nematillaevna, Z. D. (2021). Problems in providing independent learning education and ways to prevent them. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(1), 1431-1436.

6. Rizayeva, S. D. (2022). Masofaviy ta'lim tizimida ta'lim klasteridan foydalanish. *Экономика и социум*, 1(92), 518-522

7. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 7505-7522.

8. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // *Eastern European Scientific Journal*. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.

9. Химматалиев, Д. О., & Файзуллаев, Р. Х. (2016). Сущности понятия интеграции, педагогической интеграции при подготовке к профессиональной деятельности будущих учителей профессионального образования. *Высшая школа*, (15), 36-38.

10. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022). Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 654-661.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALARNING O'Z-O'ZINI RIVOJLANTIRISHI UCHUN ASOS BO'LADIGAN SABABLAR

Xolmatov Shokirjon Solievich

O'zDJTU nemis tili amaliy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: shoksur@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz talabalar o'z-o'zini rivojlantirishi uchun asos bo'ladigan sabablar va maqsadlarni ko'rib chiqamiz. Bunda biz kredit-modul tizimida o'quv faoliyati o'ziga xosliklarining nazariy tahliliiga ham to'xtalib o'tamiz.

Kalit so'zlar: Kredit-modul tizimi, o'z-o'zini rivojlantirish, shaxsiy maqsadlar, o'rganish sababi, erishish sababi, ichki sabab, bosqichlar

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ САМОРАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Холматов Шакиржон Солиевич

Старший преподаватель кафедры прикладных наук немецкого языка Узбекского государственного университета мировых языков

E-mail: shoksur@mail.ru

Аннотация: В этой статье мы рассмотрим причины и цели, которые станут основой для саморазвития студентов. В данном случае мы также остановимся на теоретическом анализе особенностей образовательной деятельности в кредитно-модульной системе.

Ключевые слова: Кредитно-модульная система, саморазвитие, личные цели, причина изучения, причина достижения, внутренняя причина, этапы

BASIC REASONS FOR THE SELF-DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Kholmatov Shokirjon Solievich

Senior lecturer of the department of applied sciences of the German language at the Uzbekistan State World Languages University

E-mail: shoksur@mail.ru

Annotation: In this article, we will look at the reasons and goals that will become the basis for students' self-development. In this case, we will also focus on the theoretical analysis of the features of educational activities in the credit-modular system.

Keywords: Credit-modular system, self-development, personal goals, the reason for studying, the reason for achieving, the internal reason, the stages

Respublikamizda oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishga imkon yaratmoqda. Bu tizimning joriy qilinishining asosiy mazmuni jahonning rivojlangan davlatlari ta'lim standartlariga moslashtirishdan iborat bo'lgan [6,8]. Kredit-modul tizimida nafaqat fanlarning murakkabligi, auditoriya soatlari yuklamasini, balki talabaning berilgan materialni o'rganish bo'yicha mustaqil ishlashi, shu jumladan, mashg'ulot va imtihonlarga tayyorgarligi uchun sarflanadigan vaqtni ham hisobga oladi [5,27].

Ma'lumki, har qanday bilim, shu jumladan, OTM ta'limi doirasidagi bilimlar talabani axborot bilan boyitgan holda o'z-o'zini tafakkur qilishini faollashtiradi hamda aql rivojiga turtki beradi. Biroq biz o'ziga munosabatni tiklanishiga imkon yaratgan holda talabani o'zini-o'zi belgilashini, o'zini anglashini rivojlantiruvchi hamda ta'lim oluvchilarning o'z-o'zini rivojlantirishini faollashtiruvchi o'quv-o'rganish faoliyatini nazarda tutamiz. O'qishning kredit-modul tizimida talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishiga urg'u berishda bosh rolni o'ynovchi maqsad, sabablar, mazmun singari tuzilmaviy qismlari tahliliga murojaat qilamiz.

O'quv faoliyati sabablar orqali harakatga keltiriladi va saqlab turiladi. O'smirlarning o'z imkoniyatlariga orttirilgan darajada e'tibor qaratishlari, o'z-o'zini rivojlantirishga ichki tuyg'u orqali intilish o'quv faoliyati sabablarini anglash va talaba tomonidan o'quv vazifasining qabul qilinishi orqali ko'rib chiqishga imkon beradi, buni hal qilish natijasi esa, "harakatlanayotgan sub'ektning o'zini" o'zgarishi bo'lishi lozim[7,40].

Ichki sabablar mexanizmlarini qidirish sabablar muammosi bo'yicha ishlardagi ayrim yondashuvlarga murojaat qilishni taqozo qiladi.

O'quv faoliyatining sababi deyilganda, biz talaba tomonidan beriladigan shaxsiy ma'noni o'z o'quv faoliyatini asoslashni tushunamiz. Bizning yondashuvlarimiz talaba o'quv faoliyati sababining quyidagi yetakchi xususiyatlarini sanab o'tgan G.K.Baxodirovaning yondashuvlariga mos tushadi:

talaba tomonidan o'quv faoliyati ahamiyatini tushunish (o'z-o'ziga "nimaga va nima sababdan?"ligini izohlash);

ushbu tushunchaning so'zda ifodalangan shakli;

o'quv faoliyati shaxsli maqsadini izohlash;

talab ehtiyojini faoliyat ma'nosida aks etishi .

SHaxsiy ahamiyatga ega sifatidagi bilim olishni anglash uchun o'qish jarayonida talaba o'qishining shaxsiy sabablari va maqsadlariga tayanish lozim. Shuni unutmaslik zarurki, o'qituvchi tomonidan talabaga belgilangan har qanday maqsad uning uchun yetarli darajada ahamiyatli bo'lmasligi mumkin, bunday munosabatni yuzaga keltirishga imkon beruvchi ta'sir o'tkazishning maxsus usullari zarur.

A.K.Markovanning ta'kidlashicha, sababning yuzaga kelishi "o'qishga shunchaki ijobiy yondashuvni ortishi yoki salbiy munosabatning chuqurlashuvi emas, balki bularning orqasida turgan unga kiruvchi yangi, yanada yetuk ba'zan bular orqasidagi ziddiyatli munosabatlarni uyg'otuvchi sabablar sohasi tuzilmasining murakkablashuvidir" [7,47].

O'smirlikda o'qish sabablari o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojlari bilan bog'liq. SHu bois, o'quv faoliyati ichki sabablarini shakllantirishdagi OTM talabasi bilan ishlashda quyidagilarni hisobga olish zarur:

o'z-o'zini namoyon etishning shaxsiy imkoniyatlarini kelajakdagi kasbiy faoliyatda ko'rishga yordamlashgan holda talabani hozirgi lahzadagi o'z o'quv faoliyati maqsad va vazifalarini tushunishga intilish, shuningdek, o'zlashtirilayotgan bilimlarning nazariy va amaliy ahamiyatini anglashda yordam ko'rsatish;

kasbning qiymati va ijtimoiy ahamiyatini ochib bergan holda o'zining kelajakdagi kasbiy ifodalash yo'lini anglashda yordam ko'rsatish.

Ko'rinib turganidek, talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishiga shu jumladan, bilimlar va o'rganishga qiziqish ham barqaror ta'sir ko'rsatadi. SHunga bog'liq holda, ikki guruhni: yetishish sabablari va o'rganish sabablarini ajratib ko'rsatamiz.

Birinchi guruhda o'quv faoliyati ushbu faoliyatning o'zidan tashqarida turgan maqsadlarga erishish vositasidir (kasbiy sabablar, tashqi sabablar). Boshqa guruhda esa, faoliyatning o'zi maqsaddir (faoliyatdan yuzaga keladigan sabablar, ichki o'qib-o'rganish sabablari).

O'qib-o'rganish sabablari shunday sabablarki, bunda noma'lum yangi bilim o'rganish faoliyatining maqsadiga mos tushadi. Talabani o'rganish jarayoni va o'rganilgan narsaning mazmuni qiziqtiradi. Yetishish sabablarining asosini muvaffaqiyatga intilish tashkil etadi, bu insonni o'rganish sa'y-harakatlari natijasida qo'lga kiritadigan natijagina qiziqtirishini anglatadi.

O'rganish sababi paydo bo'lishi bilan insonning idrok etish psixik jarayoni, xotirasi, tafakkuri va boshqa imkoniyatlarida qiziqish uyg'otgan faoliyatni bajarishga imkon beruvchi qayta qurish yuz beradi. Biroq ta'lim tizimi so'nggi vaqtga qadar aynan erishish sababini rag'batlantirishga: yaxshi baho olish, imtihonni muvaffaqiyatli topshirishga yo'naltirilgan edi. Ayni vaqtda ta'limda **erishish sababidan** to'la voz kechib bo'lmaydi.

Aynan o'rganish sabablari talabani mustaqil o'quv faoliyatida qaror topgandir. O'rganish sabablarining qayta shakllanishi orqali o'quv fanini o'rganishga qiziqish, bilimlar tizimini qo'lga kiritishga qiziqish sifatidagi faol o'rganish qiziqishi shakllanadi. Buni qondirgan holda inson ushbu faoliyat jarayonida o'zining qanday o'zgarayotganini anglay boshlaydi, o'zini tushunib yetadi va o'zini namoyon etgan holda o'zida mavjud qudratni rivojlantiradi. Natijada o'quv faoliyati imkoniyatlarini amalda cheksiz kengaytirish yuz beradi, bu talabani o'z-o'zini rivojlantirish yo'lidan boshlab boradi [7,54].

Shunday qilib, o'quv faoliyatida talabani shakllangan o'rganishga bo'lgan qiziqish hamda ushbu qiziqishni qondirish uchun o'z-o'zini rivojlantirish zarurati o'rtasidagi ziddiyatlarni anglash harakatga keltiradi.

Sabablarning betaraf darajasida turgan talabalar o'quv faniga qiziqish bilan qaraydi. Biroq o'qishdagi alohida sa'y-harakatlar va zo'riqishdan o'zini olib qochadi. Ijobiy sabablar muvaffaqiyat va natijaga erishishga yo'naltirilgandir, chunki ushbu bosqichdagi sabablarning xususiyati o'quv faoliyati ular uchun faqat shaxsiy farovonlikka erishish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu **bosqichda** turgan talabalar qandaydir majburlovchi holatlar tufayligina o'qiydilar. Ushbu bosqichdagi sabablar beqarordir. Talaba o'z intilishlarini boshqara olmaydi.

Ijobiy-anglangan bosqich sabab qismlarining yetarlicha shakllangani bilan farqlanadi. Talabalar o'quv fanlarining muhimligini va ularga o'zining qiziqishini aniq anglaydilar. Ular o'qish mazmunini o'z manfaatlariga nisbatan baholagan holda bilim olish zaruratini tushunadilar. Faqat bilimlarga emas, balki o'rganish faoliyatining usullariga aniq yo'nalganligi bilan farqlanadilar, o'z-o'zini rivojlantirishga ongli tarzda intiladilar.

Ijobiy-ta'sirchan bosqich o'zini o'zgartirishni, bilim olish ehtiyojini chuqur anglagan talabalar uchun xos bo'lgan **sabablardir**. Ular ijodiy faoliyatga intilishi bilan farqlanib turadilar. Talabalar o'z mehnatining va shaxsiy ma'nodagi uning ahamiyatini tushunishga asoslangan kasbga, o'qishga qiziqish bilan qaraydilar[7, 59].

O'z ortidan o'rganish ehtiyojlari va yetishish ehtiyojlarini birgalikda olib keluvchi o'quv faoliyatida maqsad belgilashni o'zgartirish orqali ijobiy-anglangan va ijobiy-ta'sirchan bosqichlarga qarab surilish mumkin.

Talabani o'quv faoliyatiga **ichki sababini** dolzarblashtirish uchun talabani kuchlariga ishonishga yo'naltirilgan pedagogik o'zaro harakat zarur; uning faoliyati asosiga vazifani hal qilish ustuvorligini belgilagan holda o'z yondashuvini kiritish zarur. O'quv faoliyati sababini boyitish talaba tomonidan hayotda ilgari surilish istiqbollari belgilashga rag'batlantirilishi mumkin, bu o'z imkoniyatlarini tahlil qilishga majbur etadi. SHu asnda, o'z tayyorgarligining

istalayotgan hamda mavjud darajalari o'rtasidagi ziddiyatlar ko'zga tashlanib qoladi. Bu esa, talabaning o'z-o'zini rivojlantirishga shaxsiy sabablarni ta'minlashni vujudga keltiradi.

Shunday qilib, ichki sabablar talaba faolligi mahsulдор va samarali o'quv faoliyatining rag'batlari sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Bu holatda mazkur o'quv faoliyati, bir tomondan, jozibador va qiziqarli, boshqa tomondan esa, bilim oluvchilarning ichki ehtiyojlari va maqsadlariga javob bergan holda shaxsiy mazmunga ega bo'ladi. Bu o'quv materialining mazmuni, hatto eng dolzarb va "istiqbolda zaruriy" bilimlarning muayyan yig'indisi bilan cheklanib qolmasligi, balki shaxsiy faoliyatga, va shuningdek, pedagogik faoliyatga shaxsiy munosabatni shakllantirishga imkon beruvchi materiallarga ega bo'lishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 y. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiasini tasdiqlash to'g'risida"** PF-5847-son **Farmoni**. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi 2019 yil 9 oktyabr. www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi "2017-2021 – yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi", PF-4947-son Farmoni. lex.uz
3. Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 824-son Qarori. 31.12.2020
4. "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida" Nizom. 31.12.2020
5. O'rinov V. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: Asosiy tushunchalar va qoidalar. Qo'llanma. Toshkent, 2020 y.
6. Usmonov B., Xabibullaev R. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2020 y.
7. Markova A.K. Formirovanie motivatsii ucheniya v shkolnom vozraste: Posobie dlya uchitelya. M.: Prosveshenie, 1983. – 96 s.

TURIZM YO'NALISHI TALABALARIGA INGLIZ TILIDA SOHAVIY LEKSIKASINI O'RGATISH TEXNOLOGIYASI

Yuldasheva Dilfuza Qodirovna, Namangan davlat universiteti, Ingliz filologiyasi fakulteti
katta o'qituvchisi

E-mail.ru: dilfuza.yuldasheva73@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga ingliz tilida sohaga oid leksikani o'qitishning o'ziga xos texnologiyalari misollar yordamida muhokama etiladi.

Kalitso'zlar: turizm, til, tarjima, metod, texnologiya, milliy-mahalliy so'zlar, translitiratsiya

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ТУРИСТИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

Юлдашева Дильфуза Кадыровна, старший преподаватель факультета Английской филологии Наманганского государственного университета

E-mail.ru: dilfuza.yuldasheva73@mail.ru

Аннотация: В данной статье на примерах будут рассмотрены конкретные технологии обучения профессиональной лексике на английском языке студентов, обучающихся по направлению туризм.

Ключевые слова: туризм, язык, перевод, метод, технология, национально-местные слова, транслитерация

TECHNOLOGY OF TEACHING PROFESSIONAL VOCABULARY IN ENGLISH TO STUDENTS OF THE FACULTY OF TOURISM

Yuldasheva Dilfuza Kadirovna, Senior Lecturer at the Faculty of English Philology of
Namangan State University

E-mail.ru: dilfuza.yuldasheva73@mail.ru

Abstract: This article illustrates specific technologies for teaching professional vocabulary in English to students studying in the direction of tourism using examples.

Keywords: tourism, language, translation, method, technology, national-local words, transliteration

Kirish

So'nggi yillarda o'zbek turizmining tezkor suratlarda rivojlanishi, uni va u taklif qilgan sayyohlik mahsulot hamda xizmatlarining ma'lum ko'lamda jahon bozorlariga kirib borishiga olib keldi. Tabiiyki, taklif qilingan xizmat va mahsulotlar bilan hudud ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-tarixiy hayotiga xos tushunchalar jahon turistik terminologiyasi tarkibiga kirdi, ya'ni o'zbek tili ko'plab milliy-xususiy atamalar bilan sayyohlik termino-sistemasiga o'z hissasini qo'shdi.

Jahon tajribasidan ma'lumki, turistik nutq sohasidagi lingvistik tadqiqotlar so'nggi yillar mobaynida faol ravishda olib borilmoqda, chunki butun dunyoda jadal rivojlanib borayotgan turizm sohasi o'z tiliga ega va sohaga oid maxsus so'z va iboralar, termin va nomlar alohida yondoshuvni talab etishi, ularning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash va ularni talqin etilishida barcha xususiyatlarning e'tiborga olinishi mukammal va erkin muloqotni yaratilishiga olib keladi. Shuning uchun turizm yo'nalishi talabalariga ingliz tilidagi sohaviy leksikani (terminlarni) o'qitish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

J.Javliyevaning "Terminologiya masalalari bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili" nomli aqolasida shunday keltiriladi: Terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning aktual yo'nalishlaridan biridir. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o'sib borishi, bir tomondan, ilm-fanning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq hodisa deb izohlanadi. Terminologiya har bir til so'z boyligining juda katta qismini tashkil etadi. Uning juda tez rivojlanishi ham bejiz emas, chunki u yangi so'zlar yasash imkonini beradi. Biror tilning terminologiyasi ko'p terminlar tizimidan tashkil topgan. Bilim, sanoat yoki madaniyatning biror maxsus sohadagi biror so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Termin ifoda etayotgan biror so'zning mazmuni adabiyotda izohlash orqali talqin qilinadi. "So'z ifodasi lingvistik termin deb hisoblanishi mumkin",- deb yozgan edi Z.Xarris va I.F.Frizyslar. Fanning har bir bo'limi yoki maktabi o'z tabiati va metodlariga moslab maxsus terminologiyani rivojlantiradi. Bunday maxsus terminologiya ilmiy izlanishning muhim qismi bo'lib, o'ta muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil

O'zbekistonda turizmning jadal o'sishi natijasida sohaga chet tillarda yaxshi muloqot qila oladigan ko'plab malakali xodimlar kerak. Ingliz tili turizm sohasidagi xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va xalqaro sayyohlar o'rtasida samarali muloqot qilish uchun ishlatiladigan muhim chet tillaridan biridir. O'zbekistonga sayohat qilayotgan sayyohlar sayohat ma'lumotlarini olish, turpakatlarni sotib olish, mehmonxona xonalarini bron qilish va aviachiptalarni sotib olishda sayohat agentliklarining yordamiga muhtoj. Xuddi shunday, mehmonxona mehmonlari xarid qilish, restoran tanlash, tovarlarni o'z mamlakatlariga qaytarish, an'anaviy shoularni tomosha qilish va mahalliy taomlarni sinab ko'rish bilan bog'liq ko'rsatmalar va ma'lumotlarni taqdim etishda yordamga muhtoj. [5]

Sohaviy leksika tarkibining asosiy qismini turizm terminologiyasi tashkil etishi sir emas. Turizm yo'nalishi talabalariga turizm terminologiyasini o'ziga xos texnologiyalar asosida o'qitish muhim jarayondir. Har qanday terminologiya tilning umumiy leksik-semantik tizimining bir qismi bo'lganligi sababli, u umuman lug'atga xos bo'lgan barcha jarayonlarni o'z ichiga oladi: leksik, semantik, morfologik, sintaktik. Ushbu maqola orqali biz terminlarni shakllantirishning semantik usulini ko'rib chiqishga e'tibor qaratamiz.

"Terminologizatsiya" ko'p tillarga xos bo'lgan va umumiy jarayon bo'lib, umumiy adabiy tilda so'zning terminga aylanishidir. Terminologiyada umumiy adabiy tilning so'zlari ma'lum bir fan yoki soha konsepsiyasini ifodalash uchun ishlatiladi, shu bilan birga u atamaning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi (uning ma'nosi o'ziga xos, aniq ta'riflanadi va ma'lum bir fan tushunchalari tizimiga kiradi) va ko'pchilik mutaxassis bo'lmaganlarga tushunarli bo'lib qoladi. Turistik terminologiyaga kelsak, shuni ta'kidlash joizki, turistik atamalarning aksariyati shunga

o'xshash tarzda umumiy adabiy tildan olingan. Turizm sohasi keng qamrovli soha bo'lib, barcha savdo va maishiy xizmat turlarini qamrab olgan. Har bir davlatning, turistlar tashrif buyuruvchi maskanlarida so'z va atamalarining o'ziga xos ishlatilishiga qarab ikki turga bo'linadi:

1. Mahalliy;
2. Tashqi;

Mahalliy so'z va atamalar ma'lum bir hudud doirasida qo'llanilsa (a double-decker, pub, Big BEN , palace, The Tower...) tashqi so'z va atamalar xalqaro miqyosida ishlatiladi (tourism, agency, guide, products, airport, plane, train, hotel...). Asosiy farq shundaki mahalliy so'z va atamalar barcha mahalliy aholi tomonidan qo'llanilib, mahalliy madaniyatga xos bo'lgan so'zlardir; tashqi so'z va atamalar dunyoning turli chekkalaridan tashrif buyurgan sayyohlar tomonidan, hamda turli madaniyatga mansub insonlar tomonidan qo'llanilishi mumkin. [4-5]

Turizm yo'nalishi talabalariga ingliz tilida sohaviy leksikani o'qitishda chog'ishtirma texnologiya eng samaradorligi yuqori metodlardan biri hisoblanadi. Bu o'rinda so'z o'zlashish hodisasini alohida ta'kidlash lozim. O'zbek turizm atamalarining ingliz tiliga o'zlashtirilishidagi ilk e'tiborli jihat shundaki, ular faqat o'zbek madaniyati xususiyatlarini aks ettirib, aksar tillararo ekvivalentiga ega emas. Masalan, maqbara, machit, madrasa, xontaxta, qamchi, ko'rpacha, sandiq, dahliz, ayvon va shu kabi ko'plab mahalliy, milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan so'zlarni izohlashda ularning ma'no va vazifalari jihatidan, milliyligini saqlab qolish maqsadida transliteratsiya usulidan foydalaniladi.

Har bir so'z yangi va takrorlanmas jihatlariga ega bo'lgan tushunchani anglatgani bois o'zbek sayyohlik terminlarining ingliz tiliga o'g'irilishidagi eng maqbul usul ularni transkripsiya yoki transliteratsiya qilish (ya'ni ularni biror bir xorijiy tilga tarjima qilish) sanaladi. Misol tariqasida bu hodisani quyidagi milliy-madaniy so'zlarda ko'rish mumkin [3]:

"*Beshik*" so'zining inglizcha funksional ekvivalenti bo'lgan so'z *cradle* leksemasi bo'lib bir xil (ikkalasi ham bola uxlashi uchun) vazifani bajarishi mumkin, ammo u o'zbek tilidagi tushunchaning mohiyatini to'liq ochib bermaydi [1]. Zero, *cradle*[2] "ixtiyoriy materialdan yasaladigan, vertikal panjaralar bilan atrofi o'rab olingan va chaqaloq erkin yotqizib qo'yiladigan bolalar krovatchasi" ni ifodalasa, beshikning ta'rifi butunlay boshqacha va hatto yasalishi ham e'tiborli hamda nozik jarayon. U maxsus turdagi yog'ochdan yasaladi, go'dak unga bog'lanadi va uning o'ziga xos "kichik kanalizatsiya tizimi" mavjud.

Haj- [khadj]- (the pilgrimage to Mecca prescribed a religious duty for Muslims obligatory pilgrimage to a holy place, esp. Mecca) Haj qilish musulmonlar uchun diniy va majburiy burch bo'lib, Makka- muqaddas joy hisoblanadi va u yerni ziyorat qilish barcha musulmonlar uchun buyurilgan...

Qalin- [kalin]- (money paid for bride and her expenditure before marriage) kelin uchun to'langan pul va uning nikohdan oldingi xarajatlari;

Ayron- [airon]- (a drink from sour milk mixed with water and a little salt) suv bilan aralashtirilgan qatiqdan va ozgina tuz solib tayyorlangan ichimlik;

Ayvon-[aivon]- (In Central Asia, a top-closed, 1, 2 or 3 side open building designed for climatic conditions (mostly summer) O'rta Osiyoda iqlimiy sharoit (asosan yoz fasli)ga mo'ljallab qurilgan usti yopiq, 1, 2 yoki 3 tomoni ochiq bino;

Balx- [balkh] – (one of the oldest cities and cultural centers of the Sast, former capital of Bactria) Baqtriya davlatining sobiq poytaxti va Sastning eng qadimgi shaharlari va madaniy markazlaridan biri;

Banda-[banda] (a captive person) Asirga oingan shaxs;

Baraka- [baraka] – 1) a spiritual father long time in Mecca, in 1370 met with Temur Baraka-Baraka -figuratively«Benefit»- Uzoq vaqt Makkada musulmonlarning diniy otasi, 1370 yilda Temur Baraka bilan uchrashdi, 2) Baraka-majoziy ma'noda "foйда"

Hovuz-[khavuz]-reservoir, pool- "suv saqlash uchun xizmat qiladigan, maxsus qazilgan chuqurlik".

Sayyohlik matnlari kontenti, eng avvalo, iste'molchiga tushunarli bo'lishi lozimligini ta'qozo etadi. Shu boisdan ko'p hollarda yuqoridagi har ikkala yondashuvni uyg'unlashtirgan holda transliteratsiya hamda transkripsiya qilingan tushunchalar sayyohga ma'lum ekvivalent terminlar yoki kengaytma-izoh vositasida qo'shimcha yoritiladi:

1. *The mosque is the place where the prayers of Muslims are performed, the monastery revered for them, from the XI century began to be used for individual events.*
2. *Another reason to come to Uzbekistan in winter is that there are dishes in our kitchen (for example, izhzhah-raw chipped meat, fish dishes, horse meat and other meat) that are not desirable to eat in the hot season.*

Transliteratsiya hamda transkripsiya usullari, shuningdek, o'zbek turistik termino-sistemasidagi ism va toponimik nomlar, bayram va festivallar nomi tarjimasida samarali sanaladi:

1. *Samarkand with its Registan, Bibi-Khanyim Mosque, Gur-Emir and Shahi-Zinda, Bukhara with its Poi-Kalyan Complex, Ark citadel, Samanid Mausoleum and lyabi-Khauz Ensemble, and of course Khiva with its intract inner city Ichan Kala, mosques, madrasahs, minarets, wall and gates are sites of tourism.*

2. *Some type of mosque was intended for prayers by a large number of Muslims during the Muslim holidays "Kurban Khayit" and "Uraza Khayit", which were celebrated twice.*

Yuqoridagi parcha kontentida qo'llangan yana bir texnika matnning chorlovchilik (tashviqot) funksiyasi maqsadida sayyohda qiziqish uyg'otib, unga ma'qul keladigan qo'shimcha ma'lumotning ham taqdim etilishi bo'lmoqda.

Sayyohlik matnlari tarjimasida ma'lum millatning tarixiy-madaniy jihatlari saqlanib qolingani holda lingvistik xususiyatlari transformatsiya qilinadi. Masalan, "qizil yonoq o'zbek milliy qo'g'irchoqlari" birikmasi "rosy-cheeked Uzbek national dolls" tarzida o'giriladi. Zero, bevosita "red-cheeked Uzbek national dolls" tarjimasini noodatiylik xususiyatini kasb etgan bo'lardi. Yoki bu birikma tarjimasini ingliz tilining yana boshqa imkoniyatlari doirasida amalga oshirsa bo'ladi:

The most favorite heroes from the puppet shows that have survived to this day are Palvan-kachala and the beautiful Bikiyakhon. They are distinguished by shiny faces made of papier-mache or wood with huge blushes on their cheeks. [3]

Sayyohlik matnlari tarjimasida to'g'ri so'z tanlovi ham juda muhim. Masalan, uy-ro'zg'orda foydalaniladigan ko'rpa va ko'rpachalar mohiyatan farqli tushunchalarni ifodalaydi. Lekin shaklan birgina kichraytirish qo'shimchasi bilan farq qiladi. Bu 2 so'z faqat grammatik xususiyat-o'lcham jihatidan farq qiladi deyolmaymiz. Chunki ular turlicha funksiyalarni bajarishadi: biri ostimizga to'shalsa, boshqasi ustimizdan yopinib yotish uchun mo'ljallangan. Shunga ko'ra ingliz tilida ham ularni ikki xil tushuncha vositasida ifodalash maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni ko'rpa- *blanket or quilt*, ko'rpacha esa *mattress* tarzida:

Tashkent's most famous farmers market, topped by a giant green dome, is a delightful slice of city life spilling into the streets off the Old Town's southern edge. There are acres of spices arranged in brightly coloured mountains, entire warehouses dedicated to sweets, and the freshest bread and fruits around.

Souvenir hunters will find kurpacha (colourful sitting mattresses), skullcaps, chapan (traditional heavy quilted cloaks), ceramics and knives here. [4]

Yuqoridagi sayyohlik matnida *ko'rpacha* so'zi bevosita (transliteratsiya) taqdim etilib, izoh sifatidagina ingliz tilidagi ekvivalenti keltirilmoqda. Ushbu parchadagi *chopon* so'zi bilan ham shu hodisa ro'y bermoqda. Ammo unga muqobil sifatida tanlangan *cloak* leksemasi mohiyatan farqli tushunchani ifodalaydi. Zero, u Kembridj lug'atidagi ta'rifiga ko'ra yengsiz tashqi yopinchiqni anglatadi. O'zbekcha choponning tabiati esa barchamizga ma'lum. Ammo *chopon* so'zining xususiyatlarini aks ettiradigan mutloq mos so'z ingliz leksikonida mavjud emas. *Kaftan, robe* so'zlari garchi yengli yopinchiqni nazarda tutsada, ular ko'proq *yaktak* so'ziga ekvivalent sanaladi. Shu boisdan *chopon* so'zi haqida sayyohlarda aniqroq tushuncha uyg'otish uchun *kaftan, robe* so'zlariga *heavy* (qalin) leksemasini qo'shib izohlagan ma'qul hisoblanadi.

Ekvivalentlar vositasida sayyohlik terminlarini ifodalash o'zbek qurilish-arxitektura terminlari tarjimasida ham yaxshi samara beradi:

1) *The huge estrade (supa) was disassembled outside of them an entrance.*

2) *The main room of the mosque with the prayer niche (mehrob) usually has a dome. The main room has an entrance portal (peshtoq). There are pillared arcades around the courtyard.*

Xulosa va munozara

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki turizm yo'nalishi talabalariga ingliz tilida sohaviy leksikani o'qitish o'ziga xos xususiyatlarga ega ekan. Bu jarayonda mahalliy so'zlarni izohlashda ularni ma'nolari va vazifalarini inobatga olib, milliyligini saqlab qolish maqsadida transliteratsiya usulidan foydalaniladi, buni misollar orqali bilib oldik va bu usul orqali xorijiy tillarni o'qitish Turizm sohasida yetuk kadrlar tayyorlashda juda katta ahamiyat kasb etadi va yuqori samaradorlikka erishiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Aliyeva M.T. Turizm sanoatini rivojlantirish // Xalqaro Plexanov o'qishlari, 19 aprel, REA. ular. G.V. Plexanov. - M., 2016 yil.
2. Alieva M.T. O'zbekistonda turizmni rivojlantirish tendentsiyalari // O'n beshinchi xalqaro Plexanov o'qishlari, 27 aprel REA. ular. G.V. Plexanov. - M., 2012 yil.
3. Ushakov D.S. Turizm texnologiyasi. Qo'llanma. – M.: Moliya va statistika, 2019. – 240 b.
4. Denisova G., Drozd, A., Romanovich R. Tourism Terminology in Social, Linguistic and Translation Contexts (Межкультурная коммуникация обучения иностранном языкам), Oxford: CAB International, 2011, 356 p.
5. Yuldasheva D.K. Improving Students' Linguistic Skills at English Classes (In The Field Of Tourism) Journal of Pedagogical Intensions and Practices 8, 2022, 189-191 p.

**PEDAGOGIK TAJRIBALARDA IKKI BOG'LIQMAS TANLANMALARNING
BIRJINSLILIGINI TEKSHIRISHNING STYUDENT ALOMATIGA ASOSLANGAN
NAZORAT KARTALAR HAQIDA**

Yuldashev Xushnudbek Dilmurad o'g'li
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
G-mail: yuldashevx266@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikki bog'liqmas tanlanmalarining birjinsliligini tekshiruvchi Styudentning Z , T va U alomatlariga asoslangan holda pedagogik tajribalarni to'la statistik tahlil qilishga mo'ljallangan diagrammalar bilan ifodalanuvchi va statistik instrument deb ataluvchi yangi nazorat kartalar qurilgan. Bu nazorat kartalar pedagogik gipotezalarni ketma-ket tekshirishidan tashqari boshqa bir qancha vazifa-larni ham bajaradi. Masalan, ularni o'tkazilgan tajribalar xujjati, pedagogik tajribani boshqarish vositasi, turli mutaxassislar uchun umumiy til, jarayon ovozi va boshqalar sifatida olish mumkin.

Kalit so'zlar. Bog'liqmas tanlamalar, o'rta qiymatlar, statistik gipotezalar, birjinslilik alomatlari, Styudentning o'rta qiymatlarni taqqoslash alomatlari, nazorat kartalar, nazorat karta chegaralari, tajriba va nazorat guruxlari, o'rta qiymatlarni bir-biridan farqlarini ko'rsatuvchi nazorat kartalar, ingliz tilini o'qitishdagi yangi metodikaning samaradorligini ko'rsatuvchi nazorat karta.

**О КОНТРОЛЬНЫХ КАРТАХ ПРОВЕРЯЮЩИЕ НЕЗАВИСИМОСТЬ ДВУХ ВЫБОРОК В
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТАХ ОСНОВАННЫЕ НА КРИТЕРИИ СТЬЮДЕНТА**

Юлдашев Хушнудбек Дилмурад угли
Андижанский государственный университет, базовые докторант
G-mail: yuldashevx266@gmail.com

Аннотация. В статье проведены новые контрольные карты на основе критериев Стьюдента: Z , T и U , проверяющие однородность двух независимых выборок. Эти контрольные карты под названием статистический инструмент статистически анализируют педагогические эксперименты в виде диаграмм. Кроме проверки последовательной проверки статистических гипотез они выполняют и другие функции. Например, их можно принимать как документ проведенных экспериментов, инструмент для управления педагогического эксперимента, общий язык для различных специалистов, голос процесса и т.п.

Ключевые слова. Независимые выборки, средние значения, статистическая гипотеза, критерии однородности, критерии Стьюдента о сравнении средних значений, контрольная карта, границы контрольных карт, контрольная карта сравнивающий средних значений, экспериментальная и контрольная группа, контрольная карта показывающая результат изучения английского языка по новой методике.

**ON CONTROL CHARTS THAT CHECK THE INDEPENDENCE OF TWO SAMPLES IN
PEDAGOGICAL EXPERIMENTS BASED ON THE STUDENT'S CRITERIA**

Yuldashev Khushnudbek Dilmurad o'g'li
Andijan state university, PhD student
G-mail: yuldashevx266@gmail.com

Annotation. The article presents new control charts based on Student's criteria: Z , T and U which check the homogeneity of two independent samples. These control charts, called the statistical tool, statistical analyses pedagogical experiments in the form of diagrams. Besides testing the statistical hypotheses sequentially, they perform other functions. For example, they can be obtained as a document of conducted experiments, a tool for managing a common language for various specialists, a voice of the process, etc.

Keywords. Independent samples, mean values, statistical hypothesis, homogeneity criteria, Student's criteria for comparing mean values, control charts, control chart borders, control chart comparing average values, experimental and control group, control chart showing the result of learning English using a new method.

Kirish masalaning qo'yilishi

Aytaylik ikki bosh to'plam biror belgiga nisbatan taqqoslanayotgan bo'lsin. Belgi interval yoki nisbat shkalalarida o'lchansin va mumkin bo'lgan qiymatlarini X va Y tasodifiy miqdorlar (son belgilar) bilan belgilaylik.

O'lchash natijasida X dan n hajmli $\underline{X} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ va Y dan m hajmli $\underline{Y} = (y_1, y_2, \dots, y_m)$ bog'liqmas tanlanmalar olingan. X va Y ni noma'lum taqsimotlarini mos ravishda $F(x)$ va $G(x)$ bo'lsin.

Amaliyotda $\underline{X}$ va $\underline{Y}$ tanlanmalarni birjinsliligini (ya'ni X va Y ni taqsimotlari bir xil ($F(x) \equiv G(x)$)) tekshirish muhim hisoblanadi. Ko'p masalalarda birjinslikni taqsimotlarning sonli xarakteristikalarini tengligi bilan asoslash yetarli bo'ladi. Masalan, Styudent alomatlarida X va Y son belgilarning matematik kutilmalarini tengligi haqidagi gipotezalarni tekshirish bilan birjinslilik asoslanadi, ya'ni quyidagi gipotezalar tekshiriladi [1]:

$$H_0: M(X) = M(Y); \quad H_1: M(X) > M(Y);$$

$$(H_1: M(X) \neq M(Y); \quad H_1: M(X) < M(Y)).$$

Biz maqsaddan kelib chiqib bu yerda alternativ gipoteza sifatida $H_1: M(X) > M(Y)$ ni qabul qilamiz.

$\bar{X}$ va $\bar{Y}$ tanlanma o'rta qiymatlar matematik kutilmani siljimagan bahosi ekanligini hisobga olib gipotezalarni bundan keyin quyidagi amaliyotga yaqin xolatini ishlatamiz:

$$H_0: \bar{X} = \bar{Y}; \quad H_1: \bar{X} > \bar{Y}.$$

Pedagogik jarayonlardagi tajribalarni statistik tahlil qilishda bosh to'plamlar tajriba va nazorat guruhlar talaba yoki o'quvchilardan tashkil topgan bo'lib, ulardan mos ravishda n va m nafari tasodifiy tanlab olinadi. Ularni taqqoslovchi belgi sifatida, masalan, ingliz tilida "o'qish", "yozish", "tinglab tushunish", "gapira olish" kabi xususiyatlarini olishimiz mumkin bo'ladi. Bunda belgining qiymatlari "2"; "3"; "4"; "5" baholar bo'lishi mumkin. U holda tajriba guruhidagi X son belgi va nazorat guruhidagi Y son belgilar tajriba natijalari asosida "2"; "3"; "4"; "5" qiymatlarni qabul qiluvchi tasodifiy miqdorlar bo'ladi va $\underline{X}$ va $\underline{Y}$ tanlanmalarda x_i va y_j $i = 1, 2, \dots, n$, $j = 1, 2, \dots, m$ sonlar 2, 3, 4, 5 larni bittasini qabul qiladi. Shu bilan n ta va m ta sonlardan tashkil topgan tanlanmalarni o'rta qiymatlari $\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n x_i$ va $\bar{Y} = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m y_j$ larni taqqoslab H_0 va H_1 gipotezalarni tekshirishimiz mumkin bo'ladi. Buning uchun esa ba'zi shartlar bajarilishi kerak bo'ladi.

Ma'lumki $F(x)$ va $G(x)$ normal taqsimlangan bo'lib, $D(X)$ va $D(Y)$ ma'lum bo'lganda; $D(X)$ va $D(Y)$ lar noma'lum, lekin bir-biriga teng bo'lganda mos ravishda gipotezalarni tekshirishning quyidagi alomatlari mavjud:

$$Z = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\frac{D(X)}{n} + \frac{D(Y)}{m}}};$$
$$T = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{(n-1)S_x^2 + (m-1)S_y^2}} \cdot \sqrt{\frac{n \cdot m \cdot (n+m-2)}{n+m}},$$

bu yerda S_x^2 va S_y^2 lar $D(X)$ va $D(Y)$ larni mos ravishda tuzatilgan dispersiyalari.

$F(x)$ va $F(y)$ lar ixtiyoriy bo'lib, n va m lar yetarlicha katta bo'lganda

$$U = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\frac{D_T(X)}{n} + \frac{D_T(Y)}{m}}}$$

kriteriy yordamida gipotezalar tekshiriladi, bu yerda $D_T(X)$ va $D_T(Y)$ lar $D(X)$ va $D(Y)$ larni mos baholari.

Birjinslilikni tekshiruvchi boshqa kriteriyalar ham mavjud, lekin biz bu maqolada shu uchta hol bilan chegaralanamiz.

Odatda masalani qo'yilishi va tegishli shartlarni bajarilishiga qarab kriteriy tanlaymiz va tajribadan avval va keyin gipotezalar tekshirilib, tajriba natijalarini statistik tahlili keltiriladi.

Biz ushbu maqolada shu ishlarni nazorat karta (NK) lar metodi asosida bajarish usulini ko'rsatishni maqsad qildik va yangi NK larni keltiramiz. Buning uchun NK metodi haqida qisqacha ma'lumotlar beramiz.

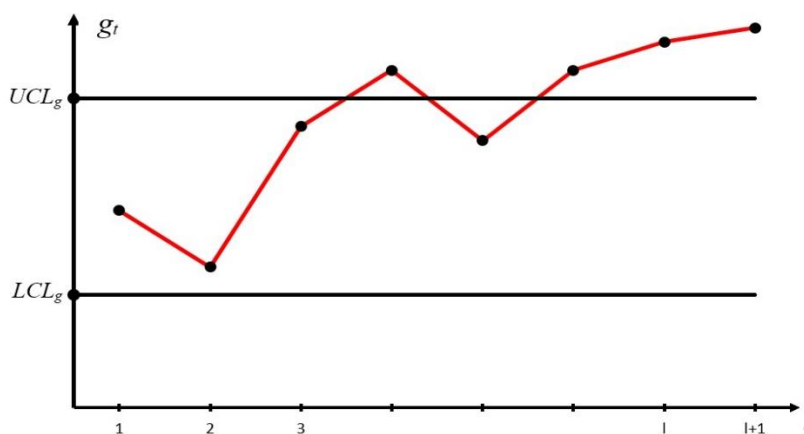
Statistik gipotezalarning ketma-ket tekshirishning NK usuli.

Bosh to'planning son belgilaridan olingan tanlanmalarga va tekshirish gipotezasiga asosanib tanlangan $g(\underline{X}, \underline{Y})$ statistika berilgan bo'lsin.

Bu statistikaning $t = 1, 2, \dots, l$ vaqt birliklarida olingan tanlanmalarga asosanib topilgan qiymatlarini g_t deb belgilaymiz. H_0 gipoteza o'rinli bo'lganda Z , T va U kriteriyalarining taqsimotlariga asosan bu miqdorlar uchun 99% li ishonchli intervallarni aniqlaymiz. Bundan foydalangan holda $g(\underline{X}, \underline{Y})$ uchun ham 99% li ishonchli intervalni topib, intervalni yuqori chegarasini UCL_g , quyi chegarasini LCL_g deb belgilaylik. So'ng bulardan foydalangan holda quyidagi tartibda diagramma hosil qilamiz:

- Gorizontol o'qda tanlanma olishning birlik vaqtlarini, vertikal o'qda g_t ni qiymatlarini belgilaymiz va tekislikdan (t, g_t) nuqtalarni aniqlab kesmalar bilan birlashtiramiz;
- Vertikal o'qdagi LCL_g va UCL_g nuqtalardan gorizontol o'qqa parallel qilib $(o; l+1)$ oralig'ida to'g'ri chiziqlar o'tkazamiz.

Natijada quyidagi ko'rinishdagi diagramma hosil qilamiz.

1-rasm. g – nazorat karta.

Bu diagramma “ g – NK” deyiladi.

LCL_g NK quyi nazorat chizig’i (Lower Control Limit), UCL_g esa yuqori nazorat chizig’i (Upper Control Limit) deyiladi. g_t esa nazorat qiluvchi miqdor deyiladi. Bu diagrammada (t, g_t) nuqtalar NK chegaralari orasida bo’lsa H_0 gipoteza to’g’ri, aks holda H_1 gipoteza to’g’ri deb hisoblanadi.

NK gipotezalarni ketma-ket tekshirishidan tashqari boshqa bir qancha vazifalarni ham bajaradi. Masalan, uni o’tkazilgan ilmiy tajribani xujjati, turli shu kabi tajribalarni taqqoslash uchun ilmiy natija, jarayonni boshqarish instrumenti, turli mutaxassislikdagi ilmiy xodimlarning umumiy tili, jarayonning ovozi kabi qo’shimcha vazifalari mavjud.

NK ilmiy-amaliy ishlarda jarayonni boshqaruvchi statistik instrument deb nomlanadi [2].

Ushbu maqolada biz asosan pedagogik jarayonlarni boshqarish bilan bog’liq NK tuzish va ularni amalda qo’llash to’g’risida fikr va mulohazalarimizni keltiramiz.

Styudent alomatlariga asoslangan NK lar.

Ma’lumki [1] Z va U kriteriyalar normal - $N(0; 1)$ - qonunga, T kriteriy esa ozodlik darajasi $k = n + m - 2$ bo’lgan Styudent taqsimotiga bo’ysunadi. Endi bu kriteriyalar uchun α qiymatdorlik darajasidagi $1 - \alpha$ ishonchli ehtimolli ishonchli intervallar tuzamiz va ulardan foydalanib $H_0: \bar{X} = \bar{Y}$ ba $H_1: \bar{X} > \bar{Y}$ gipotezalarni ketma-ket tekshirish prinsipiga asoslangan NK lar quramiz.

1) $F(x)$ va $G(x)$ lar normal taqsimlangan, $D(X)$ va $D(Y)$ lar ma’lum bo’lsin. Z - NK ni quramiz. Nazorat qiluvchi miqdor sifatida $g(\underline{X}, \underline{Y}) = \bar{X} - \bar{Y}$ ni olamiz. H_1 gipotezaga asosan bu nazorat kartaning faqat yuqori nazorat chegarasi UCL_z bo’ladi xolos va quyidagi tasdiq o’rinli.

1-teorema. $\alpha = 0,01$ va H_0 gipoteza o’rinli bo’lsin. U holda quyidagi formula o’rinli

$$UCL_z = 2,34 \cdot \sqrt{\frac{D(X)}{n} + \frac{D(Y)}{m}},$$

bu yerda n va m lar tayin sonlar.

1-natija. Agar belgilangan $t = 1, 2, \dots, l$ birlik vaqtlarda olingan tanlanmalar uchun $g(\underline{X}, \underline{Y}) = \bar{X} - \bar{Y} > UCL_z$ tengsizlik o’rinli bo’lsa, u holda H_1 gipoteza to’g’ri bo’ladi.

2) $F(x)$ va $G(x)$ lar normal taqsimlangan, $D(X)$ va $D(Y)$ lar noma’lum, lekin teng bo’lib, n va m lar kichik ($n, m < 30$) bo’lsin. T - NK ni quramiz. Bu holda nazorat qilinuvchi miqdor sifatida

$$g(\underline{X}, \underline{Y}) = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{(n-1)S_X^2 + (m-1)S_Y^2}}$$

miqdorni olamiz. T - NK ning yuqori nazorat chegarasi uchun esa quyidagi tasdiq o’rinli bo’ladi.

2-teorema. $\alpha = 0,01$ va H_0 gipoteza o’rinli bo’lsin. U holda quyidagi formula o’rinli bo’ladi:

$$UCL_T = t_{o'ng. kr}(0,01; k) \cdot \sqrt{\frac{n+m}{n \cdot m \cdot (n+m-2)}}$$

bu yerda $t_{o'ng. kr}(0,01; k)$, $k = n + m - 2$ ozodlik darajasi bilan T taqsimotning kritik nuqtalar jadvalidan aniqlanadi.

2-natija. Agar $t = 1, 2, \dots, l$ da $g(\underline{X}, \underline{Y}) > UCL_T$ o'rinli bo'lsa, u holda H_1 gipoteza to'g'ri bo'ladi.

3) $F(x)$ va $G(x)$ ixtiyoriy taqsimotlar va n va m lar yetarlicha katta ($n, m > 30$) tayin sonlar bo'lsin. U - NK ni quramiz. Bu holda nazorat qilinuvchi miqdor sifatida

$$g(\underline{X}, \underline{Y}) = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{m \cdot D_T(X) + n \cdot D_T(Y)}}$$

miqdorni olamiz. U - NK ning yuqori nazorat chegarasi esa quyidagi tasdiqdan topiladi.

3-teorema. $\alpha = 0,01$ va H_0 gipoteza o'rinli bo'lsin. U holda

$$UCL_u = \frac{2,34}{\sqrt{n \cdot m}}$$

formula o'rinli.

3-natija. $t = 1, 2, \dots, l$ da $g(\underline{X}, \underline{Y}) > UCL_u$ o'rinli bo'lsa, u holda H_1 gipoteza to'g'ri bo'ladi.

Teoremlarni isbotlari bir xil. Shu sababli, masalan, 2-teoremanikini keltiramiz.

H_0 gipoteza o'rinli bo'lganda T tasodifiy miqdorning taqsimoti Student taqsimotiga intiladi. Shundan foydalanib α qiymatdorlik darajasida $1 - \alpha$ ishonchli interval tuzamiz.

$$P(T < t_{o'ng. kr.}(\alpha; k)) =$$

$$= P\left(\frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{(n-1) \cdot S_X^2 + (m-1) \cdot S_Y^2}} \cdot \sqrt{\frac{n \cdot m \cdot (n+m-2)}{n+m}} < t_{o'ng. kr.}(\alpha; k)\right) = 1 - \alpha$$

Endi $\alpha = 0,01$ olib, so'ng ehtimol belgisi ostidagi tengsizlikni $g(\underline{X}, \underline{Y})$ ra nisbatan yechib quyidagi tengsizlikka kelimiz:

$$P\left(g(\underline{X}, \underline{Y}) < t_{o'ng. kr.}(0,01; k) \cdot \sqrt{\frac{n+m}{n \cdot m \cdot (n+m-2)}}\right) = 0,99$$

Bu yerdan NK chegarasini topish qoidasiga asosan

$$UCL_T = t_{o'ng. kr}(0,01; k) \cdot \sqrt{\frac{n+m}{n \cdot m \cdot (n+m-2)}}$$

ni topamiz. Teorema isbot bo'ldi.

Endi qurilgan Z - NK, T - NK va U - NK larning amalda ishlatilishiga oid ba'zi masalalarni ko'ramiz.

Pedagogik tajribalarni samaradorligini nazorat qilish.

Aytaylik ingliz tilida "o'qish", "yozish", "gapirish" va "tinglab tushinish" kabi belgilarni talabalarga tushintirishni osonlashtiruvchi yangi metodika yaratilgan bo'lsin. Bu metodikani samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhleri tanlangan bo'lsin. Tajriba guruhlarida yangi metodika, nazorat guruhlarida esa an'anaviy metodika bo'yicha darslar tashkil qilingan bo'lsin. $n, m > 30$ bo'lib, har uch oyda bir martadan o'qitish samaradorligi tekshirilgan. Talabalar 5 ballik tizimda ("2", "3", "4", "5") guruhchalarga ajratilgan.

Bu ballarni bittasini tasodifiy ravishda qabul qiluvchi X va Y son belgilar bo'lsin. Izlanuvchidan $H_0: \bar{X} = \bar{Y}$ va $H_1: \bar{X} > \bar{Y}$ gipotezalarni tekshirib tajriba haqida statistik xulosa chiqarishi talab qilinadi.

Biz muammodan kelib chiqqan holda NK ni tanlashimiz kerak. Bunda yuqorida qurilgan NK lardan U - NK tajribani tahlil qilish uchun to'g'ri keladi. Endi xar uch oyda talabalarni keltirilgan 4 ta belgi ("o'qish", "yozish", "gapirish" va "tinglab tushinish") bo'yicha tegishli nazorat ishlarini o'tkazib, shu birlik vaqtlarda nazorat qilinuvchi miqdor

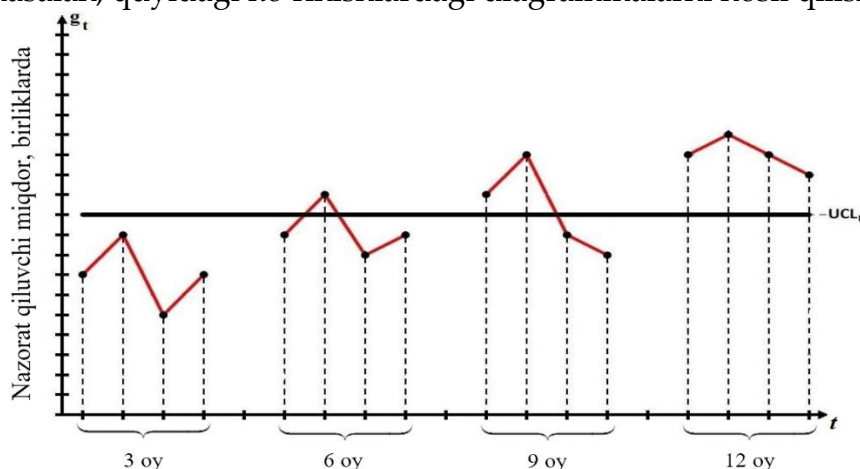
$$g(\underline{X}, \underline{Y}) = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{m \cdot D_T(X) + n \cdot D_T(Y)}}$$

ning qiymatlarini va yuqori nazorat chegara

$$UCL_u = \frac{2,34}{\sqrt{n \cdot m}}$$

ni topamiz.

Natijada, masalan, quyidagi ko'rinishlardagi diagrammalarni hosil qilishimiz mumkin.

2-rasm. Ingliz tilini o'qitishdagi yangi metodikaning samaradorligini ko'rsatuvchi nazorat karta.

Diagrammadan ko'rinib turibdiki dastlabki 6 oyda natijalar qoniqarli bo'lmagan. Keyingi 6 oyda esa bu 4 ta belgining talabalar ongida yaxshilan-ganligini kuzatamiz.

Xolat (diagramma) boshqacha bo'lishi ham mumkin edi. Masalan, bir yil davomida siniq chiziqlar UCL_u dan yuqoriga chiqmasa, u holda yangi metodika samarasiz deb xulosa chiqargan bo'lar edik.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. В.Е.Гмурман. Эхтимоллар назарияси ва математик статистика. Т. "Ўқитувчи" 1977.
2. В.Е.Гмурман. Теория вероятностей и математическая статистика: Учеб. пособие для вузов. М. «Высшая школа» 2003.
3. Х.Й.Миттаг, Х.Ринне "Статистические методы обеспечения качества". М. "Машиностроение", 1995.
4. X.D.Yuldashev. Styudent alomatiga asoslangan nazorat kartalar bilan pedagogik tajribalarni statistik tahlil qilish haqida. Namangan davlat universiteti, O'zR FA V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti, «Yosh matematiklarning yangi teoremlari - 2022» ilmiy anjumani to'plami. Namangan, 13 - 14 May, 2022 yil. 272-bet.

5. Yuldashev X.D. Nazorat kartalar bilan pedagogik tajribalarni statistik hisoblash tahlil qilish dasturi. Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturning rasmiy ro'yxatdan o'tkazilganligi tog'risidagi guvohnoma, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi intellektual mulk agentligi, № DGU 16988.

AHOLI BILAN IJTIMOIIY TALIM VA TARBIYA VIY ISHLARNI TAKOMILLASHTIRISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Qurbonova Zilola Alisher qizi
Oriental universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek oilasining hayoti, undagi o'zaro munosabatlar, uning urf-odatlar, an'analari va qadriyatlar, turmush tarzi, madaniyati, tarbiyaviy muhiti va mehnat shart-sharoitlarini takomillashtirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-tarixiy, ilmiy manbalar, turmushning falsafiy jihatlar, mehnat shart-sharoitlari.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СОЦИАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ С НАСЕЛЕНИЕМ

КУРБОНОВА ЗИЛОЛА АЛИШЕР КИЗИ
Преподаватель Oriental университета

Аннотация: В статье рассматривается жизнь узбекской семьи, взаимоотношения в ней, ее обычаи, традиции и ценности, использование педагогических технологий в улучшении образа жизни, культуры, воспитательной среды и условий труда.

Ключевые слова: социально-исторические, научные источники, философские аспекты жизни, условия труда.

THE USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING SOCIAL LEARNING AND EDUCATIONAL WORK WITH THE POPULATION

KURBANOVA ZILOLA ALISHER DAUGHTER
teacher of Oriental university

Abstract: The article examines the life of the Uzbek family, the relationships in it, its customs, traditions and values, the use of pedagogical technologies in improving lifestyle, culture, educational environment and working conditions.

Keywords: socio-historical, scientific sources, philosophical aspects of marriage, working conditions.

Kirish

Ijtimoiy-tarixiy va ilmiy manbalarning guvohlik berishicha, o'zbek oilasining hayoti, undagi o'zaro munosabatlar, uning urf-odatlar, an'analari va qadriyatlar, turmush tarzi, madaniyati, tarbiyaviy muhiti va mehnat shart-sharoitlari jiddiy ilmiy muammolar sifatida XX asrning 60-70 yillaridan e'tiboran o'rganila boshlandi. Ana shu yillardagi dastlabki tadqiqotlar ko'proq falsafiy, tarixiy, etnografik yo'nalishdagi va oilaning tarbiyaviy va mehnat shart-

sharoitlarini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, keyingi tadqiqotlar o'z xarakteriga ko'ra, oilaning madaniy, huquqiy, tibbiy, uning turmush tarzi, undagi tarbiya muhitining ahamiyati, o'zaro munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini o'rganishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Mazkur tadqiqotlar sirasiga quyidagilarni keltirib o'tish o'rinlidir. Jumladan, X.Toshtemirov (1977, 1980), L.S.Yaxyoev (1980), G.M.Hamidova (1984), T.T.To'ychieva (2000), M.Xolmatova (2000)lar tomonidan oilaviy turmushning falsafiy jihatlarini, oila-nikoh munosabatlarining takomillashish an'analari va hozirgi zamon o'zbek oilasining turmush tarzi o'rganilgan. Sh.A.Isroilov (1979), F.M.Otaxo'jaev (1995) va boshqalar o'z tadqiqotlarida o'zbek ayollarining huquqiy masalalari, oila-nikoh munosabatlarining huquqiy jihatlarini o'rganganlar. M.R.Bo'rieva (1997) o'z tadqiqotlarida o'zbek oilasining demografik jihatlarini tadqiq etgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili

B.Z.Umarov (1986) esa o'z ishlarida o'zbek oilasining sotsiologik jihatlarini tadqiq etgan. Ayniqsa, Respublikamiz pedagog olimlarining mazkur sohada amalga oshirgan tadqiqotlari e'tiborga loyiqdir. A. Q. Munavvarov (1984, 1994), M. I. Sangilov (1986), O.Musurmonova (1999), H.Uzoqov (1992,1994), O.To'raeva (1990) va boshqalar o'z tadqiqotlarida o'zbek oilasining o'ziga xosligi, tarbiyaviy imkoniyatlari va shart-sharoitlari, o'zaro munosabatlar shakllanishining ma'naviy asoslarini keng o'rganganlar.

Oilaviy hayot psixologiyasi, oila-nikoh munosabatlari, oiladagi o'zaro munosabatlar, undagi ziddiyatlar, ajralishlar va uning oqibatlari keyingi yillarda psixologiya fanining keng tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda. Bu sohada psixolog olimlardan G'.B.Shoumarov (1986, 1990, 1994, 2001), Ye.A.Morshinina(1986), E.G'oziev (1994, 2002). V.M.Karimova (1987, 1994, 1999), M.G.Davletshin (1993,1994), N.A.Sog'inov (1990), S.A.Oxunjonova (1991), A.Shojalilov (1994), T.M.Adizova (1994), E.Usmonov (1993), X.Karimov (1994), Sh.Sh.Jo'raeva (1994), R.S.Samarov (1997), O.Shamieva (2000) N.Salaeva (2001), F.R.Ro'ziqulov (2002) va boshqalar olib borayotgan ilmiy tadqiqot ishlari diqqatga sazovordir.

Respublikamizning yetakchi psixolog olimlaridan G'.B.Shoumarov (1990, 1994, 2000) o'z tadqiqotlari natijalariga tayanib, oilaning mustahkam bo'lishi, er-xotinning baxtiyor hayot kechirishlari va tinch-totuv yashashlarida ularning o'zaro qovushishi muhim rol o'ynaydi (165) deb ko'rsatadi. U o'zaro qovushuvlarni shartli ravishda 3 tarkibiy qismga bo'linishni e'tirof etadi. Ular:

- 1) biologik qovushuv,
- 2)psixologik qovushuv,
- 3)sotsial qovushuv.

Ba'zi hollarda mijoz turi jihatidan kelin-kuyovlar mos kelmasa-da, lekin ular orasidagi hissiyot kuchi, psixologik-pedagogik bilim saviyasi, oilaviy hayotni mustahkamlashga intilish, tarbiya va madaniy saviya darajasi, o'zaro munosabat maromlari ularning o'zaro qovushishini, oilaning mustahkamligini ta'minlay oladi.

E.G'ozievning (1992, 2002) oilaviy hayot muammolari sohasida olib borilayotgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Olimning ta'kidlashicha, oilaviy munosabatlar turli negiz; iqtisodiy, mafkuraviy, hissiy irodaviy, axloqiy-aqliy, qarindosh-urug'chilik, yaqinlik va do'stlik- birodarlik asosida quriladi. Ana shu negizlar baquvvat oilada er-xotin totuvligi, oila barqarorligi, oilaning baxti va farovonligi ta'minlanadi. Olimning fikricha, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda yoki yangi oilalar qurishda ana shu muhim asoslarga e'tibor berish va ba'zi bir narsalardan ogoh bo'lish zarur. "Oila but bo'lishi uchun birinchi navbatda, shaxslararo tenglikni qaror toptirish kerak. Ikki

yosh, ya'ni bo'lg'usi kuyov-qayliqlar bir-birlarini chuqurroq o'rganishlari, ayrim nuqsonlardan ko'z yumushlari zarur. Yoshlarni qiyinchiliklarni yengishga, o'zgacha shart-sharoitga ko'nikishga bolalikdan o'rgatib borish lozim. Eng muhimi ular o'rtasida chin muhabbat bo'lishi darkor. Oilada mehnat taqsimotini to'g'ri yo'lga qo'yish ayni muddaodir".

Shaxsning murakkab mohiyati faqat ijtimoiylashuv, uzluksiz rivojlanish jarayonida to'liq namoyon bo'ladi. Insonning shaxs sifatida kamol topishi oiladan boshlanadi. Bolalar maktabgacha ta'lim muassasasi, maktab bolani rivojlanayotgan shaxs sifatida qabul qiladi, uning shakllanishi oilaviy jamiyatda boshlangan bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya muhitidagi hayot - insonning keyingi hayotida davom etuvchi jarayon hisoblanadi. Butun hayot sohasiga qanday tuzilmalar ta'sir etishiga qarab, shaxsning rivojlanish natijasi, shaxsning atrofidagi dunyo va odamlar bilan ongli munosabati belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ijtimoiy pedagogika sohasidagi olimlar va amaliyotchilarning tadqiqotlarida ijtimoiy-tarbiyaviy faoliyat tushunchasining to'rtta asosiy tarkibiy qismi ajralib turadi, ular: shaxs bilan individual ishlash, guruhlarda ishlash, jamoada, oilaviy-qo'shniçilik jamiyatida ishlash, jamoatchilik va davlat darajasidagi ijtimoiy siyosat.

Oilaviy-qo'shniçilik jamiyatidagi ijtimoiy-tarbiyaviy siyosatning yanada muhim vazifalari Chirchiq shahrining ijtimoiy soha majmuasi Qo'mitasi va bo'limlari, davlat muassasalari va jamoat birlashmalari yordamida hal qilinadi. Yashash joyidagi ijtimoiy-tarbiyaviy ishlar tizimda ijtimoiy tarbiya har bir odamga yaqin va tushunarli, chunki u "kichik vatan", "fuqarolikning shakllanishi" tushunchalari bilan bog'liq. Bu yerda bizning oilalarimiz yashaydi, farzandlarimizni shu yerda tarbiyalaymiz. Ko'rinib turibdiki, bu boradagi ishlar ijro hokimiyati va o'zini o'zi boshqarish organlaridan jiddiy e'tiborni talab qiladi.

Mikromuhitning turli sohalarida amalga oshiriladigan ijtimoiy tarbiya ustuvor soha hisoblanadi, unda shaxs rivojlanadi, barcha toifadagi aholi hayot davomida ijtimoiy rivojlanib boradi.

Xulosa

Ijtimoiy tarbiyaning asosiy maqsadi insonni shaxs sifatida kamol topishi, jamiyatda uning qobiliyati va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishiga ko'maklashishdan iborat. Bolalar va yoshlarning yashash joyidagi faolligi (ushbu muhitda shaxs rivojlanishining ijtimoiy holatining o'ziga xos xususiyatlari va uning psixologik holatining xususiyatlari tufayli) namoyon bo'ladi, ularga:

- o'sib borayotgan odamlarning yosh va individual xususiyatlarini maksimal darajada ro'yobga chiqarish, o'smirning, yuqori sinf o'quvchisining "men va jamiyat hayotida mening o'rnim" tizimda o'zini baholashga bo'lgan ehtiyojini qonduvchi iste'dodi, ichki ijodiy imkoniyatlari, qobiliyatlarni namoyon qilishga imkoniyat yaratish, kattalar dunyosiga qo'shilish, jamoaviy va individual faoliyatda mustaqillik, ob'ektivlik; maktabda har tomonlama muloqot qilish, hayotda mehr-oqibat, halollik, rahm-shafqat, bag'rikenglik va boshqa muhim shaxsiy fazilatlarni namoyon etish;

- ijodiy-faollik, ijobiy-amaliy faoliyatda bolalar va yoshlarning o'zini o'zi boshqarish organlarining ochiq sohadagi ishlarida amaliy ishtirok etishi; motivlarning haqiqiy faoliyati (shaxsiy ma'noda), bu faoliyat shaxs uchun alohida muvaffaqiyat va ahamiyatga ega (afsuski, faoliyat yo'nalishi ijobiy yoki salbiylik bilan bog'liq);

- faoliyatning predmetli-amaliy va o'zgaruvchan tavsifi, uning ko'rgazmali, predmetli-amaliy va muloqot shakllari - tashkilik va tashkillashtirilmagan, jamoaviy va individual, an'anaviy va noan'anaviy, turli muassasalar tomonidan amalga oshiriluvchi, havaskorlik uyushmalari orqali, shuningdek, shaxsiy-oilaviy tanlov hamda bo'sh vaqtni o'tkazish usullari va shakllarini loyihalash, o'xshash mashg'ulotlar va boshqalar bilan bog'liq;

- faoliyat natijalari haqida tasavvurlarning aniqligi va mustaqil maqsadlar qo'yilishida paydo bo'luvchi faoliyatning maqsadga muvofiq mohiyatining o'ziga xosligi;

- kattalar, rasmiy tarbiyaviy tuzilmalar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri majburlamaslik, shuningdek, muloqotning dastlabki tuzilishi (o'smirlar va yoshlarni o'z ichiga olgan ijtimoiy va ma'naviy qiyofani belgilovchi tarkib va mashg'ulotlar va o'z-o'zidan paydo bo'ladigan guruhlar);

- keng qamrovli va ko'p darajali xarakterga ega bo'lgan shaxslararo muloqotni egallash. Bunday muloqot maktab o'quvchilarining turli yoshdagi, turli hayotiy tajribaga ega, turli kasblar va avlodlardagi odamlar bilan o'zaro faoliyat almashish jarayonida to'ldiriladi va tasdiqlanadi.

- bu faoliyatni tashkil etishda, uning samaradorligini baholashda - oila, keng doiradagi odamlar, bolalar, o'smirlar, yoshlarning yaqin atrofidagilarni ob'ektiv tabiiy jalb etish masalalari turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. William L. Cook, David A. Kenny. Application of the Social Relations Model to Family Assessment. Source: Journal of Family Psychology, Vol. 18, No. 2, p. 361–371. Impactfactor:
2. Арпабаева Д, Арпабаева В. Шарқ мутафаккирларининг оила ва тарбия ҳақидаги қарашлари. Замонавий таълим журнали. 2015 й. 68 б.
3. Исматуллаева Н. Конфуций таълимотларида “комил инсон” тушунчаси талқини. “Ўзбекистон-Хитой: тарихий-маданий, илмий ва иқтисодий алоқалар ривожини” халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент: ТошДШИ, 2018.

IMPLEMENTATION OF MILTON ERICKSON'S PRINCIPLES IN LINGUA-COACHING APPROACH

Juraeva Gulkhayo Bakhodir kizi
National University of Uzbekistan
e-mail: gjuraeva77@gmail.com

Annotation: This article defines the five principles of Milton Erickson in lingua-coaching approach and its appliance in education. Furthermore, the mechanism for implementing the principles is a step-by-step process characterized by a clear definition of goals for each stage, the organization of effective interaction of subjects at each stage, that allows to track the dynamics of changes in the communicative students' development and promptly develop and make the necessary corrections.

Key words: Milton Erickson, principles, lingua-coaching, adaptation

MILTON ERIKSON TAMOYILLARINI LINGVA-MURABBIYLIK YONDASHUVIDA AMALGA OSHIRISH

Jo'rayeva Gulxayo Baxodir qizi
O'zbekiston Milliy Universiteti
e-mail: gjuraeva77@gmail.com

Аннотация: Ushbu maqolada Milton Eriksonning beshta tamoyillarini lingva-murabbiyligida o'qitishga bag'ishlangan. Bu tamoyillarni aniqlash uchun bir necha bosqichlar mavjud. Shuningdek, prinsiplarni amalga oshirish mexanizmi har bir bosqich uchun maqsadlarni aniq belgilash, har bir bosqichda sub'yektlarning samarali xamkorligini tashkil etish, bu talabalarning kommunikativ rivojlanishidagi o'zgarishlar dinamikasini kuzatish va o'z vaqtida ishlab chiqish hamda kerakli tuzatishlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Калит сўзлар: Milton Erikson, lingva-murabbiylik, tamoyil.

ВНЕДРЕНИЕ ПЯТИ ПРИНЦИПОВ МИЛТОНА ЭРИКСОНА В ЛИНГВА-КОУЧИНГЕ

Жураева Гулхаё Баходир қизи
Национальный Университет Узбекистана
e-mail: gjuraeva77@gmail.com

Аннотация: Эта статья посвящена внедрению пяти принципов Милтона Эриксона в лингва-коучинговом подходе. Существует несколько шагов для определения этих принципов. Кроме того, механизм реализации принципов представляет собой поэтапный процесс, характеризующийся четким определением целей для каждого этапа, организацией эффективного взаимодействия субъектов на каждом этапе, что позволяет отслеживать динамику изменений в коммуникативном развитии студентов и своевременно разрабатывать и вносить необходимые коррективы.

Ключевые слова: Милтон Эриксон, лингва-коучинг, принципы, адаптация

Introduction

The essence of the coaching is the potential of the personality to maximize his/her productivity and efficiency. It helps individuals to learn more rather than teach. Timothy Gallway, the founder of coaching, considers that coaching is based on a person's ability to learn for himself, think and act creatively [1, p. 258]. Therefore, a coach, who applies this technique, sets an aim not only to transfer certain knowledge, but develop certain students' skills. They strive for revealing the internal reserves and energies of their students to direct their vectors in the right direction.

These days, coaching, and Erickson coaching in particular, is one of the most effective tools for personal development. Modern realities suggest that a person, a mature person, that is, one who takes responsibility for his states, actions and their consequences, also has the skill of instilling in himself new skills necessary to solve the tasks set by herself, the level of significance, including responsibility, which increases with the development of personality.

Five principles suggested by Milton Erickson who was a famous psychiatrist and psychologist in America:

1. People are okay as they are; 2. People already have all the resources within them to achieve what they want; 3. People always make the best choice they can at the time; 4. Every behavior has a positive intention; 5. Change is inevitable [2];

The realization of his task is to impart to the client the skill of independently solving his own issues. As a result, positive formulations make it possible to assign a positive experience of interaction of a person with any system at any logical level as fully as possible, i.e. as efficiently as possible. Thus, with high-quality coaching work, the result curve goes up sharply in time due to the fact that, based on the very ideology of Erickson coaching, it is not supposed to invest a resource in processing negative experience [3].

As for setting the interests (tasks) of the individual to the foreground, there is an additional tool for even greater structuring of the process of achieving goals [4]. This process is assimilated, as it were, with the process of learning and comprehending oneself and the world. Thus, training does not require any additional effort or additional time [5].

The principle of "everything is OK with everyone", skillfully communicated by a professional coach, allows you to overcome the natural resistance of the individual to changes as efficiently and environmentally as possible, reducing in particular the influence of negative past experience on an adult if new learning is necessary [6].

Given above five principles can be adopted in the lingua-coaching approach while negotiating with the learners:

1. Any learners may achieve good result in foreign language acquisition; 2. Any learner has all necessary resources and potentials in achieving the results of learning a foreign language; 3. Any learner is able to opt what to learn and how to learn from great number of variants and select the best one; 4. Any learner may learn the language positive intentions and identify the best ways of its realization; 5. Any learner obtain new information, even though they get stuck in one place as there are variety of possibilities in learning second language acquisition.

Due to the fact that modern reality sets tasks for an integral personality to communicate the results of its development to the outside for the purpose of implementation, while the framework of interpersonal interaction has been significantly expanded by the many times increased information field (which in the last 20 years is not limited to the usual culture, national language, generational framework, etc.), foreign language proficiency is one of the most effective tools for

interaction both interpersonal and with the aforementioned information field of the world, being at the same time a tool for expanding the framework of personal self-knowledge [7].

Thus, according to the author's research, speaking in a foreign language, a person allows himself to go beyond the usual interactions inherent in his native language, simultaneously mediating realities, metaphors and ways of communication inherent in the culture of a foreign language [8]. The appropriation of this unconscious (since speaking is a natural process) experience is, according to Erickson, an instrument of awareness, the appearance of an additional "degree of freedom" in interaction with both the world, people, and oneself [9].

Thus, lingua-coaching is an effective approach for teaching students foreign languages, as

a) unlike academic methods, it is a goal-oriented and uses the available resource of the individual;

b) applied, since, unlike knowledge like assimilation of the theory and paradigm of language, it is focused on the ability to use it, its models is speaking;

c) eco-friendly, since, assigning a positive experience is not evaluative, traumatizing the psyche of adults,

d) representing, on the other hand, personal development tools that integrate as effectively as possible, due to the natural need of the individual in communication, both learning outcomes and communication results [10].

A foreign language is a tool for introducing personal achievements in a cultural environment.

The appliance of Erickson coaching methods in lingua-coaching can significantly increase the effectiveness of the latter. Therefore, the introduction of a task setting module using logical levels can significantly increase the level of motivation of the learner, thus, the assignment of positive experience from the language coaching session could be much deeper, allowing you to move faster on the way to achieving the tasks. Language, oddly enough, and this was mentioned above, is the main tool of the individual in communicating and implementing the results of his development in his own cultural environment. Language proficiency, being a tool for enriching the cultural space of an individual, is at the same time her area of responsibility: "said – done", because Erickson coaching is also conducted with the help of language. A foreign language is a kind of metaphor for a new personal space that she needs to master, so most of the technologies of Erickson coaching are applicable to interaction with it.

Conclusion

The result of the merger of the two technologies could be a much more complete development of the cultural space of the individual as a field for achieving the desired results. A person realizes his achievements among people, mastering a foreign language allows you to increase both the depth of penetration of the individual into his own resource and the expansion of the sphere of influence of the individual on the world.

References

1. Gallwey T. Inner game, Focus, teaching, enjoyment and mobility in the workplace. — M. - 2005-p. 258
2. William H.O. Taproots: Underlying Principles of Milton Erickson's Therapy and Hypnosis (Norton Professional Book) 1st Edition

3. Gardner R.C., Lambert W.E. Attitudes and Motivation in Second Language Learning - Rowley, Mass.: Newbury House Publishers, 1972 – p.313
4. Dornyei Z. Motivational strategies in the language classroom – Cambridge University Press, 2001 – p.18-19
5. Tarone E. Teaching Strategic Competence in the Foreign Language Classroom // Studies in Language Learning, 1983 – p.123
6. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches in ESP // Applied Linguistics 1/1:1, 1980 – p.47
7. Douglas H. Brown, Lee H. Teaching by principles: an Interactive approach by language pedagogy – San Francisco State University: Pearson Education, 2015-p.531
8. Woolfolk A. Educational Psychology - New Delhi: Pearson Education, 2012 – p. 672
9. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам : пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. и доп. / Н. Д. Гальскова. – М. : АРКТИ, 2003. – 192 с.
10. Подласый, И.П. Продуктивная педагогика.- М.: Народное образование, 2003. - 495 с.

PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARIDA PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARI NATIJALARINING MIQDOR VA SIFAT TAHLILLARI

Abdullayev A'zamjon Komolxanovich,

Pedagogik innovatsiyalar, kasb-hunar ta'limi boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti mustaqil tadqiqotchisi.

Gmail: azamjonabdullayevnamqi@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada professional ta'lim muassasalarida pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalarining miqdor va sifat tahlillari korib chiqilgan bo'lib, jahonning rivojlangan davlatlarida professional ta'lim tizimi haqida so'z yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** lanshaft dizayni, arxitekturaviy kompozitsiya, arxitekturaviy tasavvur, virtual modellashtirish, Matematik-statistik metod, pedagogik tadqiqotlar.*

КОЛИЧЕСТВЕННО-КАЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Абдуллаев Азамжон Комолханович,

независимый научный сотрудник Института педагогических инноваций, управления профессионального образования и переподготовки педагогических кадров и их квалификации.

Gmail: azamjonabdullayevnamqi@gmail.com

***Аннотация:** В данной статье были рассмотрены количественный и качественный анализ результатов педагогических экспериментов в профессиональных учебных заведениях, а также рассмотрена система профессионального образования в развитых странах мира.*

***Ключевые слова:** ландшафтный дизайн, архитектурная композиция, архитектурное видение, виртуальное моделирование, математико-статистический метод, педагогическое исследование.*

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE ANALYSIS OF THE RESULTS OF PEDAGOGICAL EXPERIMENTAL WORK IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abdullayev Azamjon Komolkhanovich,

independent researcher of the Institute of Pedagogical Innovations, Management of Vocational Education and Retraining of Pedagogical Personnel and their Qualification.

Gmail: azamjonabdullayevnamqi@gmail.com

Abstract: *In this article, quantitative and qualitative analyzes of the results of pedagogical experiments in professional educational institutions were considered, and the professional education system in the developed countries of the world was discussed.*

Key words: *landscape design, architectural composition, architectural vision, virtual modeling, Mathematical-statistical method, pedagogical research.*

Kirish

Jahonning rivojlangan davlatlarida professional ta'lim tizimi (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Korea, Xindiston, Xitoy, Malaziya, Singapur, Rossiya va boshqalar) muvaffaqiyatlarining asosi bugungi kunda tayyorlanayotgan kadrlarni o'z sohasi bo'yicha mustaqil ishlay olishi, arxitekturaviy-grafik savodxonligi, chizmalarni o'qish-chizish, loyihalash (bino-inshoot, lanshaft dizayni, arxitekturaviy kompozitsiya va boshqalar) kompetentsiyasini rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir. Grafik-loyihalash fanlarni jumladan, "Arxitekturaviy loyihalash" fanidan o'quvchi-talabalarni ta'limning barcha turlarida ta'lim olish, multimediali, virtual modellashtirish, grafik modellashtirish vositalari yordamida arxitekturaviy loyihalash bilim-ko'nikmalarini o'zlashtirish kompetentsiyasi tayyorlanayotgan raqobatbarodosh, intellektual salohiyatli kadrlarni arxitekturaviy tasavvurini shakllanishiga, arxitektura ta'lim samaradorligini oshirishga olib keladi. Shunday ekan professional ta'lim tizimida virtual modellashtirish asosida "Arxitekturaviy loyihalash" fanini o'qitish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Grafik ta'limning o'quv metodik jihatdan takomillashtirish, talabalar fazoviy tasavvurini rivojlantirish, grafik loyihalash, o'qitish metodikasi masalalari R.Xorunov, I.Raxmonov, A.Xolmirzayev, Sh.Murodov, D.Kuchkarova, E.Ro'ziyev, A.Xamrakulov, A.Qahharov, Sh.Dilshodbekov va boshqalar tomonidan o'rganilgan. "Arxitekturaviy loyihalash" fanini o'qitishda talabalarning loyihalash ko'nikmalari rivojlantirish masalalari bugungi kunda dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Fanni o'qitishda raqamli texnologiyalar, virtual modellashtirish vositasida o'quvchilarning fazoviy tasavvuri, grafik savodxonligi, ijodiy fikrlashini, loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada Professional ta'lim muassasalari o'quvchilarini virtual modellashtirish orqali loyihalash kompetentligini rivojlantirish metodikasini tashkiliy-tuzilmaviy modelini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirildi. Tajriba sinov jarayonlarida professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining loyihalash kompetentligini rivojlanganlining baholash mezonlarini aniqlandi va rivojlanganlik darajalarini matematik statistik hisob kitoblar orqali asoslandi

Tahlillar va natijalar

Hozirgi kunda o'quv jarayonida ko'plab o'qitish metodlari va vositalari mavjud hamda ularni o'quv jarayoniga qo'llanilib kelinmoqda ularning sifat ko'rsatkichini ijobiyligini matematik-statistik metodlardan foydalanib, aniqlaymiz.

Matematik-statistik metod ilmiy tadqiqotda keng qo'llanilishi hozirgi davr fanining o'ziga xos xususiyatlaridandir. Matematik-statistik metodning qo'llanilishi tadqiqot samaradorligini oshiradi, pedagogik voqelikning aniq ifodalash, mavjud voqelikning ichki bog'liqlik qonuniyatlarini aniqlash, uni har xil sharoitda samaradorligi, rivojlanish darajalarini bilish, baholash imkoniyatlarini oshiradi. Pedagogik tadqiqotlarni matematikallashtirish o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqish ilmiy ishlarni samaradorligini kafolatlaydi. Pedagogik tadqiqotda miqdoriy baholash ta'limiy, tarbiyaviy voqelikni mohiyati va matematik tilda ifodalash metodikasidir. Pedagogik tushuncha aniqligi, matematik tilda uni ifodalash, tadqiqot natijalarini umumlashtirishni osonlashtiradi. Pedagogik tadqiqotni matematikallashtirish ilmiy sifat darajasi aniq bo'lishiga bog'liq. Muayyan voqelikni natijani faqat darajalarini tahlilida nazariyani yaratilgani, nazariy tushunchalar matematik tilda ifodalanishi gipotezani asoslaydi. Sifatli tahlil, miqdoriy tahlilda yanada samarali bo'ladi. Matematik metoddan samarali foydalanish asosi maxsus metodlar tizimini rivojlanishi bilan bog'liq. Maxsus metodlarni taraqqiy etgani matematik metodga manba' tayyorlaydi, uyg'unlikda ilmiy tadqiqot natijasini interpretatsiya natijasini oshiradi.

Matematik statistik metod pedagogik tadqiqotlarning samarali metodlaridan biri bo'lib qoldi. Bugungi kunda axborot texnologiyalarining keng rivojlangani pedagogik tadqiqotlarni matematikallashtirish imkoniyatlarini, zaruriyatini yanada oshirdi. Ta'lim-tarbiya jarayoni rivojlanishi sifatini miqdoriy tahlili keng qo'llanilmoqda. Pedagogik tadqiqotlarning matematik tili, lingvistikasining shakllanishi ta'lim-tarbiya nazariyasining ifodalovchi vositasiga aylangan. Bu esa pedagogik voqelik, tadqiqot natijalarini muayyanlik darajasini oshiradi. Shuning uchun pedagogik tadqiqotlarni matematikallashtirish tadqiqot metodlaridan ko'ra ilmiy konseptsiya, nazariyani ifodalovchi samarali vositaga aylanmoqda. Matematik metodning evrestik xususiyatini oshirish, pedagogik tadqiqotlarni yangilik yaratish, ijodiy izlanish, fikrlash omilkorligini oshirmoqda. Shuning uchun bo'lajak kasb-ta'limi mutahasislarini pedagogik tadqiqotlarni matematikallashtirish madaniyati ilmiy tadqiqot intensivligini ta'minlaydi. Matematik tahlil metodini qo'llashda mantiqiy tahlil; - dalillarni miqdoriy sonlar bilan ifodalash zaruratini asoslash; - sonlar bilan umumlashtirish maqsadini yoritish; - tablitsalarni oddiy, tushunarli til bilan umumlashtirish; - eng muhim miqdorni, tablitsani ko'rsatish; - Tablitsalarni gorizantal va vertikal tahlil qilish-kabi tamoyillarga amal qilinadi.

Yuqoridagi metodologiyaga asoslangan holda "Arxitekturaviy loyihalash" fanini o'qitishda raqamli uslubiy ta'minot, nostandart testlar, kompyuter o'yini, grafik loyiha topshiriqlari, virtual modellar, videodarslardan foydalanib, ta'lim jarayonini olib borishda o'quvchi-talabalarning bilim va ko'nikmalari nostandart testlar, savollarga berilgan javoblariga, grafik loyiha topshiriqlarni bajarishlarida ijobiy yechimini topishlariga, kompyuter o'yinida bajarilgan natijalariga qarab aniqlandi. Biz taklif etayotgan raqamli uslubiy ta'minot, nostandart testlar, kompyuter o'yini, grafik loyiha topshiriqlari, virtual modellar, videodarslar asosida o'qitishda ta'lim samaradorligining oshishini kuzatdik hamda sifat samaradorligini matematik statistik metodlar orqali tekshirib ko'ramiz.

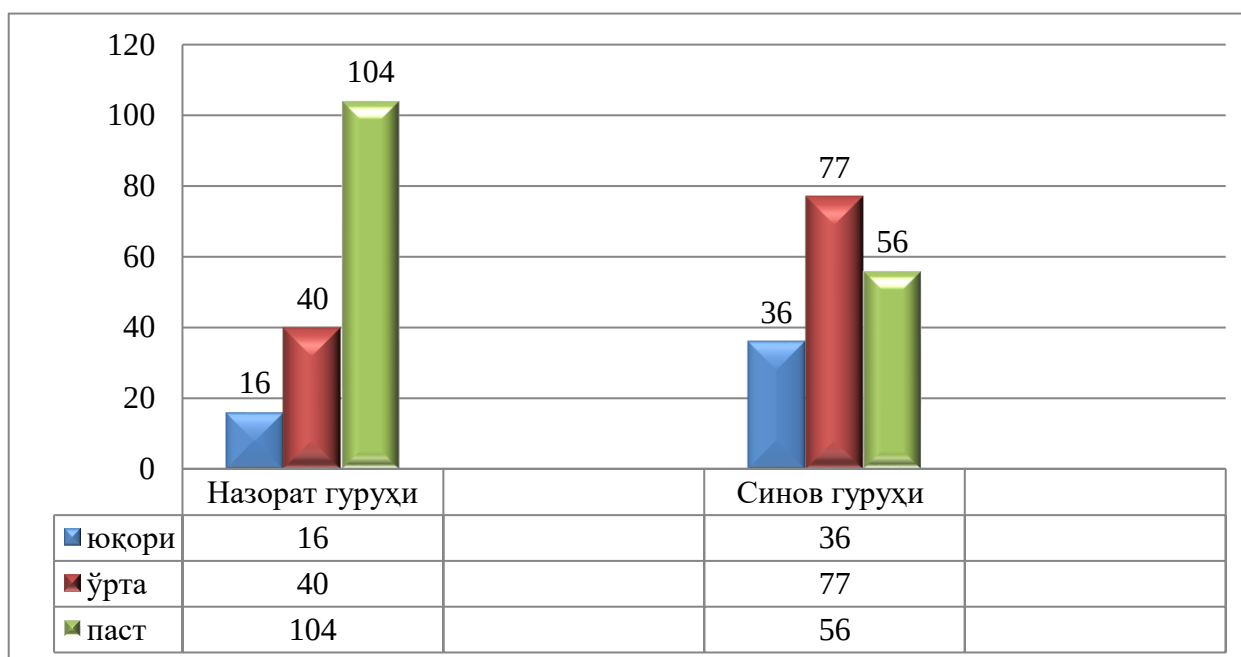
1-jadval

Tajriba-sinovda ishtirok etgan professional ta'lim o'quvchilar soni

Ta'lim muassasi nomi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Namangan sanoat texnikumi	21	19
Namangan arxitektura va qurilish texnikumi	38	36
Buxoro arxitektura va qurilish texnikumi	30	30
Marg'ilon arxitektura va qurilish texnikumi	58	54
Olmalik arxitektura-qurilish texnikumi	22	21
Jami	169	160

Yuqoridagi jadval ma'lumotlarini taqqoslash maqsadida quyidagi diagrammani hosil qilamiz.

1-rasm. Pedagogik tajriba-sinovning umumiy statistik tahlili

diagrammasi.

Natijalardan sinov va nazorat guruhi uchun Neyman g'oyasi asosida ishonchli intervallari topildi:

$$\begin{aligned} \bar{X} - t_{\text{кр}} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{\text{кр}} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \quad \bar{Y} - t_{\text{кр}} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{\text{кр}} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} \\ 4,36 - 0,09 \leq a_x \leq 4,36 + 0,09 \quad 3,60 - 0,07 \leq a_y \leq 3,60 + 0,07 \\ 4,27 \leq a_x \leq 4,45 \quad 3,53 \leq a_y \leq 3,67 \end{aligned}$$

Olingan natijalardan tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz. Bizga ma'lum $\bar{X}=4,36$; $\bar{Y}=3,60$ $\Delta_x=0,09$; $\Delta_y=0,07$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$\begin{aligned} K_{\text{yc6}} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{4,36 - 0,09}{3,60 + 0,07} = \frac{4,27}{3,67} = 1,16 > 1; \\ K_{\text{од6}} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (4,36 - 0,09) - (3,60 - 0,07) = 4,27 - 3,53 = 0,74 > 0; \end{aligned}$$

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezonining birdan kattaligi va bilish darajasini esa baholash mezonining noldan kattaligi bilan ko'rish mumkin. Demak, sinov guruhidagi o'zlashtirishlar ko'rsatkichi nazorat guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan.

Yuqoridagi statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, tadqiqot natijalari bo'yicha o'tkazilgan va maqolada keltirilgan statistik tahlillar, tajriba-sinov ishlari samarador va bizning ko'zlagan maqsadimiz tasdiqlangan.

Xulosalar

Tajriba-sinov tadqiqot yo'nalishi, tadqiqot bosqichlarining maqsadi, vazifalari, tadqiqot o'tkazish usullari aniqlandi. Muammolarni o'rganish bosqichida o'quvchi-talabalarning darslarini kuzatish, talabalarning bajargan amaliy ish topshiriqlarini tekshirish va o'qituvchilar bilan suhbatlar, anketa so'rovlari o'tkazilishi natijalarining tahlili o'qitishda virtual modelashtirishdan foydalanish boshqa zamonaviy dars o'tish metodlaridan foydalibroq ekanligini isbotladi. Pedagogik tajriba-sinov natijalari tahlili ishning boshida ilgari surilgan ilmiy farazning to'g'riligini, ya'ni virtual modelashtirishdan foydalanish, arxitekturaviy loyihalashni o'qitishda ijobiy natijalarga erishish hisobiga uning samaradorligini 13,2 foizga oshirishini va o'quvchi-talabalarning egallagan bilimlarini mustahkamlashi, ularning loyihalash kompetensiyasi, kreativ fikrlashi, fazoviy tafakkurini rivojlantirishini amaliy va nazariy jihatdan tasdiqladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida to'g'risidagi PF-60-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022 y., 28.01. www.lex.uz.
2. B.Xodjayev, A.Choriyev, Z.Saliyeva, I.Choriyev Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi, Toshkent – 2019 y.
3. Ergashev B., Abdullayev A. Professional ta'lim tizimi o'quvchilariga virtual modelashtirish asosida arxitekturaviy loyihalashni o'rgatish ilmiy-pedagogik muammo sifatida. Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etishda ta'lim sifatini boshqarish muammolari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Qo'qon, 2022 y. 553-557 bb.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Diss. ...ped.fan.dok. – T., 2007. – 305 b.
5. Ergashev B. Monitoring ta'lim sifatini boshqarish vositasi sifatida // Namangan Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi. – Namangan. - 2019. - №5.-B. 414 - 419.
6. Ergashev B.B. Professional ta'lim bitiruvchisida raqobatbardoshlikni shakllantirishning pedagogik strategiyasi. Bosma Muallim ham uzluksiz bilimdadur ilmiy-metodik jurnal. – Nukus. - 2021. - №1.

МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ TASHKILOTI RAHBARLARIDA AUTOKOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSINING DOLZARBLIGI

Normirzev Farxodjon Muminovich

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

normirzayevfarxod84@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlariga xos kasbiy kompetensiyaning bir turi bo'lgan avtokompetentlikni rivojlantirish masalasining muhimligi, o'z-o'zini kasbiy rivojlantirishning ahamiyati va usullari xususida so'z yuritiladi.

Tayanch tushunchalar. Kompetentlik, avtokompetentlik, boshqaruv omillari, usullari, o'z-o'zini rivojlantirish...

ЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ САМОКОМПЕТЕНТНОСТИ У РУКОВОДИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. В данной статье говорится о важности развития самокомпетентности, которая является видом профессиональной компетентности, характерной для руководителей организаций дошкольного образования, важности и методах самопрофессионального развития.

Основные понятия. Компетентность, аутокомпетентность, факторы управления, методы, саморазвитие...

THE SIGNIFICANCE OF THE PROBLEM OF DEVELOPING SELF-COMPETENCE IN THE LEADERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Annotation. This article talks about the importance of developing self-competence, which is a type of professional competence specific to managers of preschool education organizations, the importance and methods of self-professional development.

Basic concepts. Competence, self-competence, management factors, methods, self-development...

Kirish

Mustaqillik yillari tom ma'noda O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti istiqbolini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o'rin egallashga intilish yo'lidagi keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish bilan kechmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta'minlamoqda.

Hozirgi davrda tashkilot va korxonalarni unumli boshqarish davr talabidan kelib chikib, samarali boshqaruv mexanizmlarini yaratishni va joriy etishni taqozo qiladi. Zero, kuchayib borayotgan integratsion jarayonlar va axborotlar tizimining xalqaro darajaga etib borishi, raqobatning kuchayishi va boshqalar ijtimoiy boshqaruvga bo'lgan munosabatni foydali tomonga keskin o'zgartiradi va boshqaruv tizimida ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan moslashuvni tezlashtiradi.

Adabiyotlar tahlili

Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarida autokompetentlikni rivojlantirish masalalari masalalari bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar va bir qator uslubiy ishlarda o'z-o'zini kasbiy rivojlantirishning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati bo'yicha ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Rahbar autokompetentligini takomillashtirishda o'z-o'zini rivojlantirishning muhimligi A.Muslimov, SH.Abdullayeva, D.N.Arzikulov, R.X.Djuraev, U.K.Tolipov va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Rus olimlaridan V.V.Davidov, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, G.K.Selevko kabilarning tadqiqotlarida o'zini o'zi rivojlantirish tushunchasining mazmuni, mohiyati va tuzilishi keltirib o'tilgan.

E.I.Artamonova, L.K.Grebenkina, L.P.Illarionova, L.S.Podimovalar innovatsion kompetentlikni rivojlantirishda shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi samarali vosita sifatida ta'riflanadi. Rahbarni innovatsion faoliyatga tayyorlash shaxsiy-strategik jihatdan tahlil etiladi va bunda rahbarning o'z-o'zini rivojlantirishga mavjud, dolzarb hamda potensial imkoniyatlari va qobiliyatlariga e'tibor qaratiladi.

Shuningdek, bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogga xos kasbiy kompetentlik va uning o'ziga xos jihatlari o'rganilgan, ana shunday tadqiqotlar sirasiga A.K.Markova va B.Nazarovalar tomonidan olib borilgan izlanishlarni kiritish mumkin.

O'z tadqiqotlarida A.K.Markova pedagogning kasbiy kompetentligining tarkibiy asoslari sifatida o'z-o'zini kasbiy rivojlantirish, o'z-o'zini namoyon etish kabilardan iborat ekanligini qayd etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlari autokompetentligini rivojlantirish muammosining dolzarbligi, rahbarning o'z-o'zini kasbiy rivojlantirish yo'llari, usullari, pedagoglar samarali faoliyatini tashkil etishda rahbarning boshqaruvchanlik mahorati masalalari muhokama qilinadi.

Tahlillar va natijalar

Direktor – MTTning rahbaridir, u barcha ishlarni MTT Nizomiga muvofiq tashkil etadi, bolalarning hayoti va sog'ligini saqlash uchun, jismoniy normal o'sishlari uchun sport anjomlari, o'yinchoqlar va boshqa jihozlarning (mebellarning) bolalar bo'yiga munosib bo'lishi, bolalar uyqusini, to'la qimmatga ega bo'lgan ovqatlanishlarini ta'minlash uchun, tarbiyaviy ishlarni to'g'ri yo'lga qo'yilishi, kadrlar bilan metodik ish olib borish, MTT kun tartibiga hamda ichki mehnat tartib qoidasiga rioya qilinishi uchun javobgardir.

Ta'lim tashkilotlarini boshqaruv tizimida ro'y berayotgan islohotlar chuqur o'zgarishlar, ta'lim tizimining demokratiyalashuvi va insonparvarlashuvi, boshqaruv tizimiga yangicha yondashuvlar, boshqaruv jarayoniga bo'lgan ob'yektiv talablarning ortishi, rahbarlarni innovatsion faoliyatga tayyorlash zarurligini ko'rsatmoqda.

Hozirgi vaqtda boshqaruv tizimidagi innovatsion harakatlarning xususiyatini o'rganmagan, boshqaruv sohasidagi innovatsion faoliyatning mohiyatini tushunmaydigan, innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng egallamagan rahbarni "zamonaviy menejer", "zamonaviy boshqaruvchi", etuk mutaxassis deb hisoblab bo'lmaydi.

Boshqaruvchi-rahbar innovatsion faoliyatining rivojlanishi–bu ta’lim tizimini boshqarishdagi strategik yo’nalishlardan biridir.

- ta’lim sohasidagi yangiliklarni tatbiq etish muammolari;
- boshqaruvchi rahbarning innovatsion faoliyatidagi tadqiqot komponentlarining o’rni;
- boshqaruvchi rahbarning innovatsion faoliyatidagi ijtimoiy-madaniy muammolarni, ommaviy va shaxsiy madaniyatning bir-biriga o’tishini, individual va jamoa uyg’unligini yoritib berishi;

- boshqaruvchi rahbarning kiritilgan yangiliklarga bo’lgan munosabatlarining asosiy motivlarini, o’quv jarayonida pedagogning yangi texnologiyalarni foydalanish tayyorgarligi va motivatsion muammolari;

- boshqaruvchi rahbarning innovatsion faoliyati va refleksiya o’rtasidagi o’zaro aloqalari;
- ta’lim tizimiga pedagogik innovatsiyalarni tadbiq etishning psixologik muammolari;
- pedagogik innovatsiyalarning mohiyati, tarkibi va baholash mezonlarining nazariy-metodologik asoslari.

Bugungi kunda ta’lim jaranida o’z o’zini kasbiy rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilib, maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlari faoliyatiga innovatsion yondashuv asosida ularda autokompetentlikni rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

– autokompetentlik – o’zining ijtimoiy kasbiy imkoniyatlari bo’yicha haqqoniy tasavvurga ega bo’lish, kasbiy qiyinchiliklarni bartaraf eta olish qobiliyatidir. Kompetentlik maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarining shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega kasbiy faoliyatlarini amalga oshirish uchun zarur bo’lgan bilim, ko’nikma va malakalarning egallanishi hamda ularni kasbiy faoliyatda qo’llay olishi bilan ifodalanadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotini samarali boshqarishda va rahbarning ijtimoiy kasbiy imkoniyatlari bo’yicha haqqoniy tasavvurga ega bo’lishi, kasbiy qiyinchiliklarni bartaraf eta olishi uchun keyingi o’n yil mobaynida o’z ahamiyatini saqlab qoladigan quyidagi tajriba va qobiliyalar boshqaruvchi-rahbarlarda bo’lishi kerak:

- 1.O’z-o’zini boshqarish.
- 2.Shaxsiy qadr-qimmatini bilish.
- 3.Maqsadni aniq belgilay olish.
- 4.Bilimni mukammallashtirib borish (ongni takomillashtirish).
- 5.Muammolarni yechish tajribasini o’rganish.
- 6.Ijodkorlik, yangilikka ijobiy yondashish tajribasini o’rganish.
- 7.Pedagoglarga, voqelikka ta’sir etish kuchiga ega bo’lish.
- 8.Zamonaviy boshqarish uslublarini egallash.
- 9.Pedagoglar jamoasiga ta’sir ko’rsata olish va ahil jamoani tashkil eta bilish.

Rahbar autokompetentligini rivojlantirish uchun, avvalo o’zini atroflicha chuqur o’rganishi, o’z ishidagi yutuq va kamchiliklarni ko’ra olish lozim. Rahbar autokompetentlikni rivojlantirishda quyidagi uslublardan foydalanadi:

1. O’z-o’zini bilish: o’zini kuzatish; o’z xarakatlarini tahlil etish; o’z-o’zini sinash; o’rtoqlarining fikrini tushuna olish.

2. O’z ustida ishlash – pedagogning izchil ravishda o’zining kasbiy BKM va shaxsiy sifatlarini rivojlantirib borish yo’lida amaliy harakatlarni tashkil etishi

O’z ustida ishlash quyidagilarda ko’rinadi:

- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;

- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish; - salbiy odatlarni bartaraf etib borish; ijobiy sifatlarni o'zlashtirish.

3. O'z-o'zini baholash shaxsning qobiliyatini o'z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashishi zarur. O'z-o'zini baholash qiyin, lekin shaxsni bunga bevosita tayyorlash mumkin. Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi rahbarning ham o'zini o'zi samarali baholay olishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. O'zini o'zi samarali baholash omillari:

- a) O'zini tushunish (o'zi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish).
- b) Shaxs sifatida o'z qadr-qimmatini anglash (o'zi to'g'risidagi ijobiy ma'lumotlarni to'plash).
- s) O'zini-o'zi nazorat qilish (o'zi to'g'risidagi shaxsiy fikrning atrofdagilar tomonidan unga berilayotgan bahoga mos kelishi. O'z-o'zini baholash darajasi shaxsning o'z-o'zidan qoniqishi yoki qoniqmasligini belgilab beradi. Bunda o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kelishi lozim. O'zini o'zi oshirib yoki pasaytirib ko'rsatish o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlarining noto'g'ri bo'lishiga olib keladi.

4. O'zini o'zi tahlil qilish pedagog tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etayotgan o'z amaliy harakatlari mohiyatining o'rganilishidir.

5. O'z ustida ishlash bu mutaxassis tomonidan o'zini ijtimoiy hamda kasbiy jihatdan rivojlantirish, kamolotga erishish yo'lida maqsadli, izchil, tizimli harakatlarning tashkil etishi tushuniladi.

Innovatsion yondashuv asosida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari boshqaruv faoliyati davomida quyidagilarni uddalay olishlari lozim:

- o'z professional, nazariy va amaliy bilimlarini uzluksiz oshirib borishi, o'zining dunyoqarashi, bilim va tajribasini doimiy ravishda kengaytirish, yangi bilimlarni o'zlashtirishga intilish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yangi axborotlarni olish, ilg'or tajribalarni o'rganish;

- xizmat burchini bajarishga vijdonan yondashish, vatanga sidqidildan xizmat qilish, moddiy va ma'naviy boyliklarimizni asrab-avaylash, milliy qadriyatlarimizga hurmat bilan munosabatda bo'lish;

- yuksak kasbiy malaka va ma'naviy-axloqiy fazilatlar, mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lish, sezgirlik, ziyraklik, kuzatuvchanlik, hamda bilish bilan bog'liq intellektual salohiyatni rivojlantirish;

- har tomonlama keng bilim va yuksak professional mahoratga ega menejer bo'lish, favqulodda va keskin sharoitlarda o'zi mustaqil ravishda nostandart qarorlar qabul qila olish;

- boshqaruvchilik san'atini, usullarini o'rganish, o'z kasbiy bilimdonliklarini doimiy tarzda oshirib borish, ya'ni mustaqil tarzda kasb odobiga oid ilmiy adabit va ommaviy nashrlardan foydalanish;

- xizmat munosabatlarida hushmuomalalikka amal qilib, takshilot Nizomi doirasida kasbiy burch va majburiyatlarni bajarish, jamoat joylarida o'zini munosib tutish, shaxsiy xulq-atvorni nazorat qilib borish;

- xorijiy tillarni o'zlashtirish, xorijiy tilda turli janrdagi (teleko'rsatuv, radio eshittirish, e'lonlar, yangiliklar va h.k.) audio va video matnlarni eshitib, asosiy ma'nosini tushunib muhokama qila olish, har qanday og'zaki nutqni tinglab tushunish. Xususan, rahbarga xos

autokompetentlik negizida ijtimoiy, maxsus (psixologik, uslubiy, informatsion, kreativ, innovatsion hamda kommunikativ), shaxsiy, texnologik va ekstremal kompetentlik kabi sifatlar aks etadi.

Xulosalar

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, jamiyat taraqqiyotida boshqaruv tizimi mazmuni, maqsad vazifalarining to'g'ri belgilanishi hozirgi zamon boshqaruv kadrlari, menejerlari yuqori kasbiy mahoratga ega bo'libgina qolmay, balki har jihatdan ma'lumotli, o'z sohalarining bilimdoni, tashabbuskor topshirilgan ish uchun jon kuydiradigan muammolarni hal qilishga ijodiy yondashadigan rahbarlar, tarbiyalanuvchilarni vatanimizning chinakam fidoiylari bo'lib voyaga yetishlariga yordam beradilar.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2019 yil 8 may, PQ-4312-son Qarori. <https://lex.uz/docs/>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5198-son farmoni
3. Pirmuxammedova M. Pedagogik mahorat asoslari. T.: 2001.
4. Sultonova G. Pedagogik mahorat. T.: 2001.
5. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent, 2004. «VORIS-NASHRIYOT» 2006y.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M., Mirsoliyeva M. "Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – T: 2016. – 147 b.
7. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога. //Педагогика. – 2003. – №10. – С. 51-55.
8. Fayzullaeva N. Pedagogik bilimlar – o'qituvchi kasbiy mahoratining nazariy asosi // Uzlaksiz ta'lim j. – T.: 2006. 6-son. – 102-b.

OLIY O'QUV YURTLARIDAGI HARBIY TA'LIM FAKULTETI KURSANTLARIDA RAHBARLIK (ETAKCHILIK) SIFATINI SHAKLLANTIRISH YOLLARI

Farg'ona davlat universiteti harbiy ta'lim fakulteti o'qituvchisi Turaxanov Akrom
Abdullaxakimovich

Annotatsiya. Zamonaviy Qurolli Kuchlarni qurish va ularning jangovar tayyorgarligining eng muhim sharti – chaqiriqqacha yoshlarni harbiy xizmatga samarali va sifatli tayyorlashdir. Qurolli Kuchlarning kadrlar buyurtmasini bajarish, chaqiriluvchilarni tayyorlash muammosi har doim tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan, ammo bu ustuvor vazifa emas edi. Uning jiddiyligi chaqiriqqacha bo'lgan kontingentning hajmi bilan olib tashlandi, bu dastlabki kasbiy tayyorgarlikni talab qiladigan harbiy xisob mutaxassisliklari uchun nomzodlarni puxta tanlashga imkon berdi, shuningdek, «noldan» harbiy xizmatchini tayyorlash va tarbiyalash uchun yetarli bo'lgan xizmat muddati.

Kalit so'zlar: yetakchi, rahbar, yoshlar, samaradorlik, tizim, tashkilot, guruh, jamlash, mutaxassislilik, me'yor, shaxs.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ РУКОВОДИТЕЛЬСКИХ (ЛИДЕРСКИХ) КАЧЕСТВ У КУРСАНТОВ ФАКУЛЬТЕТА ВОЕННОГО ОБУЧЕНИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Тураханов Акром Абдуллахакимович, преподаватель факультета военного обучения
Ферганского государственного университета

Аннотация. Важнейшим условием строительства современных Вооружённых Сил и их боевой готовности является эффективная и качественная подготовка допризывной молодёжи к военной службе. Проблема подготовки призывников, выполнения кадрового заказа Вооружённых Сил, всегда находилась в центре внимания исследователей, однако не была приоритетна. Её острота снималась объёмом призывного контингента, позволявшим осуществлять тщательный отбор кандидатов на воинские учётные специальности, требующие предварительной профессиональной подготовки, а также сроком службы, достаточным для обучения и воспитания военнослужащего фактически «с нуля».

Ключевые слова: идеология, подготовка, молодёжь, эффективность, система, прогноз, организация, принцип, комплектование, профессионализм, обороноспособность, личность.

WAYS OF FORMATION OF MANAGERIAL (LEADERSHIP) QUALITIES AMONG CADETS OF THE FACULTY OF MILITARY TRAINING OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Turakhanov Akrom Abdullakhakimovich, teacher of the Faculty of military education of Fergana
State University

Annotation. The most important condition for the construction of modern Armed Forces and their combat readiness is the effective and high-quality preparation of pre-conscription youth for military service. The problem of training conscripts, fulfilling the personnel order of the Armed Forces, has always been in the focus of attention of researchers, but it was not a priority. Its severity was removed by the volume of the conscription contingent, which allowed for a thorough selection of candidates for military accounting

specialties requiring preliminary professional training, as well as a service life sufficient for the training and upbringing of a serviceman actually «from zero».

Keywords: лидер, руководитель, молодежь, эффективность, система, организация, группа, концентрация, специализация, норма, личность.

Hozirgi bosqichda ijtimoiy rivojlanish dinamikasi etakchilik muammosini dolzarblashtiradi, etakchilik uchun o'ziga xos ijtimoiy tartibni shakllantiradi, jamiyat hayotining turli sohalarida - siyosat, menejment, ta'lim, boshqaruv kadrlarini tayyorlash va hokazolarda rahbarlarni talab qiladi.

Harbiy kadrlar, shu jumladan oliy ta'lim muassasalari kursantlari o'rtasida etakchilik fazilatlarini shakllantirish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining buyruqlari, shuningdek boshqa boshqaruv hujjatlari talablaridan kelib chiqadi. Faqat rasmiy va hukmronlik vakolatlarga ega bo'lish, kasbiy kompetentlikning zarur darajasi endi yaxshi komandir bo'lish uchun etarli emas. Bo'ysunuvchilarni samarali boshqarish komandirning aniq etakchilik ta'siriga ega ekanligini anglatadi. Bu uning bo'ysunuvchilarni rag'batlantirish, ishontirish, ilhomlantirish, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, tashkil etish, turli xil va ayniqsa o'ta og'ir vaziyatlarda, noaniqlik, xavf, kasbiy xulq-atvor va harakatlarning ishlab chiqilgan va qabul qilingan algoritmining yo'qligi holatlarida bo'linish uchun muhim vazifalarni hal qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Harbiy bo'linma komandirlari o'rtasida etakchilik fazilatlarini shakllantirish zarurati harbiy xizmatchilarning turli amaliy (taktik va dala-o'quv) mashg'ulotlarda ishtirok etish tajribasi bilan tasdiqlanadi.

G'arb ijtimoiy psixologiyasida etakchilik fenomenining mohiyati va kelib chiqishini tushuntirishga qaratilgan ko'plab nazariyalar ilgari surilgan (etakchilik xususiyatlari nazariyasi, etakchilikning situatsion nazariyasi, etakchilikning tizimli nazariyasi, xarizmatik etakchilik nazariyasi, o'zgaruvchan etakchilik nazariyasi, etakchini ilgari surish mexanizmi sifatida qiymat almashinuvi tushunchasi...). Biroq, bugungi kunda umume'tirof etilgan nazariya mavjud emas, bu ilmiy bilimlarning turli sohaları vakillari – psixologlar, sotsiologlar, siyosatshunoslar tomonidan o'rganilgan etakchilik hodisasining murakkabligi va ko'p qirraliligini tasdiqlaydi.

Ilmiy adabiyotlarda "etakchi" tushunchasining ko'plab ta'riflari mavjud (ingliz tilidan "leader" – "etakchi, birinchi, oldinda harakatlanayotgan").

Ularning aksariyati "etakchi" va "etakchilik" hodisalarining quyidagi xarakterli xususiyatlarini qayd etadi:

- etakchilik – bu kichik guruhdagi dinamik jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisa;

- etakchining nomzodligini taklif etish har doim guruh hayoti uchun muhim bo'lgan vazifalarni hal qilish zarurati bilan bog'liq;

- guruh etakchini ishbilarmonlik va shaxsiy fazilatlarini tufayli guruh maqsadlariga erishishda o'zi uchun muhim bo'lgan vaziyatlarda mas'uliyatli qarorlar qabul qilish huquqini tan oladi;

- etakchining me'yorlari va qiymat yo'nalishlari guruhning me'yorlari va qiymat yo'nalishlariga mos keladi, u ularni mujassam etadi va ifodalaydi;

- etakchi guruhning eng nufuzli va ta'sirchanli a'zosi bo'lib, u qo'shma faoliyatni tashkil etish va undagi munosabatlarni tartibga solishda markaziy rol o'ynaydi. Ular unga qarashadi, unga ergashadilar, u guruhning boshqa a'zolarining xatti-harakatlarini belgilaydi.

Shuningdek, "etakchi" va "rahbar" tushunchalarining mazmunini farqlash odat tusiga kiradi. Etakchi asosan norasmiy xarakterga ega bo'lgan guruhdagi shaxslararo munosabatlarni tartibga solishga, rahbar esa guruhdagi rasmiy munosabatlarni tartibga solishga chaqiriladi.

Norasmiy etakchi o'zining ishbilarmonlik va shaxsiy fazilatlarini tufayli boshqalarga ta'sir o'tkazish qobiliyati tufayli oldinga harakatlanadi.

Uning ta'siri boshqalar etakchining shaxsiy ustunligini va guruh uchun muhim bo'lgan muammolarni hal qilish qobiliyatini tan olish orqali amalga oshiriladi. Rahbar rasmiy etakchi sifatida tayinlanadi va odamlarga egallab turgan lavozimi va qonuniy ravishda belgilangan rasmiy vakolatlar nuqtai nazaridan ta'sir qiladi.

Rahbar bir vaqtning o'zida norasmiy etakchi sifatida harakat qilishi mumkin va ma'lum, juda cheklangan sharoitlarda norasmiy etakchilik rasmiy etakchilikka aylanishi mumkin. Hozirgi kunda aksariyat tadqiqotchilar zamonaviy samarali rahbar bir vaqtning o'zida jamoada etakchi bo'lishi kerak degan fikrga qo'shiladilar.

Agar komandir qo'shimcha ravishda jamoada axloqiy hokimiyatga ega bo'lsa, uning rasmiy vakolatlari tufayli komandirning rasmiy kuchi sezilarli darajada oshadi, bu lotin tilidan tarjima qilinganida "qadr-qimmat, hukmronlik, ta'sir" degan ma'noni anglatadi. Bunday holda, "komandir-bo'ysunuvchi" munosabatlar buyruq va jazo qo'rquviga emas, balki komandirga o'rnak va hurmatning kuchiga, uning yuqori ishbilarmonlik va shaxsiy fazilatlarini tan olishga asoslana boshlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, agar norasmiy etakchilarni, shu jumladan harbiy jamoalar darajasida nomzodlik mexanizmi ilmiy adabiyotlarda to'liq aks ettirilgan bo'lsa, unda kursantlarning etakchilik sifatini shakllantirish muammosi, harbiy jamoalarning kelajakdagi rahbarlari sifatida, uni yanada o'rganish va tushunishni talab qiladi.

Oliy harbiy o'quv yurtlari kursantlari o'rtasida etakchilik fazilatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va ofitserning shaxsiga qo'yiladigan talablar bilan belgilanadi:

- harbiy xizmatchilarning Vatanni himoya qilish bo'yicha kasbiy faoliyatining yuqori darajadagi ijtimoiy ahamiyati (ijtimoiy jihatdan hal qilinadigan guruh vazifalari qanchalik murakkab va mas'uliyatli bo'lsa, etakchi va rahbarning vazifalari shunchalik yaqinlashadi);

- hal qilinayotgan vazifalarni bajarish muvaffaqiyati va boshqa odamlarning hayoti uchun shaxsiy javobgarlikning yuqori darajasi (harbiy-kasbiy faoliyat hayot uchun xavf bilan bog'liq, tezkor, mustaqil va ba'zan g'ayrioddiy echimlarni talab qiladigan murakkab, oldindan aytib bo'lmaydigan, ekstremal vaziyatlarda harakatlar bilan bog'liq);

- muhim jismoniy, hissiy va axborot yuklari, jangovar vaziyatda hayotiy tahdid mavjudligi, boshqa ko'plab kasbiy faoliyat turlariga qaraganda ancha katta;

- kasbiy faoliyatning har bir shaxs tomonidan etakchilik ob'ekti va sub'ekti funksiyalarini uyg'un birlashtirish imkoniyatlarini kasbiy shakllantirishning dastlabki bosqichlarida taqdim etish: etakchilik ob'ekti sifatida – harbiy intizom va bo'ysunish talablari doirasida etakchining (komandirning) irodasiga bo'ysunish, sub'ekt sifatida – kursant bo'linmalarining kichik komandirlari vazifalarini bajarishda etakchi bo'lishga tayyor bo'lish;

- kursantlarga harbiy-maxsus o'yinlar, amaliy va dala-o'quv mashg'ulotlar, malakaviy amaliyoti davomidagi mashg'ulotlarda etakchilik fazilatlarini shakllantirish uchun kengroq faoliyat sohasini taqdim etish;

- harbiy va jangovar urf-odatlar, haqiqiy etakchilarning misollari, ularning o'qituvchilari, Mehnat va Ikkinchi jahon urushi Qahramonlari, jangovar harakatlar ishtirokchilari bilan muloqot qilish jarayonida etakchilik fazilatlarini shakllantirish imkoniyatlarining mavjudligi.

Harbiy-kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, "komandir-etakchi" tushunchasining quyidagi ta'rifini berish mumkin.

Harbiy bo'linma oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarga erishish nafaqat komandirning harakatlarining samaradorligiga, balki uning bo'ysunuvchilarining harakatlarining uyg'unligiga ham bog'liq.

Har bir bo'ysunuvchining etakchilik salohiyatini aniqlash, aktallashtirish, butun harbiy jamoa manfaati uchun ishlatish qobiliyati komandir-etakchining muhim sifati, shuningdek, norasmiy etakchilarning harbiy guruh a'zolariga salbiy ta'sir harakatlarini o'z vaqtida aniqlash va zararsizlantirish uning mahoratidir.

Kelajakdagi harbiy-kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, kursantlarning etakchilik fazilatlarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari, harbiy jamoalarning kelajakdagi komandirlari sifatida quyidagilar bo'ladi:

1. Muvaffaqiyatli harbiy-kasbiy faoliyat uchun ham, hayot maqsadlari va rejalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kursantlarning etakchilik fazilatlarini rivojlantirishning ahamiyatini asoslash.

2. Kursantlarning etakchilik muammolari to'g'risida nazariy bilimlarini oshirish (ularni etakchilik nazariyalari, etakchilik fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish vositalari, haqiqiy etakchilarning hayot yo'li bilan tanishtirish).

3. OTMda talabalarining etakchilik fazilatlarini shakllantirishga hissa qo'shadigan faol va interfaol o'qitish usullaridan (rol, ishbilarmon, harbiy-maxsus o'yinlar, ish uslubi, treninglar va boshqalar) foydalangan holda kursantlarning raqobatbardosh professional yo'naltirilgan o'quv faoliyatini tashkil etish:

- yagona maqsad va umumiy motivatsiya mavjudligi sababli o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarining yuqori faolligi;

- jamoada ishlash qobiliyati;

- oshirilgan o'ziga nisbatat baho berish;

- muloqotdagi psixologik to'siqlarni olib tashlash, har kimning fikri guruhda qabul qilinadigan va qadrlanadigan muhim psixologik aloqalarni o'rnatish;

- o'quv jarayonining har bir ishtirokchisi guruh muhokamasi va qaror qabul qilish sharoitida guruhning etakchisi va oddiy a'zosi sifatida harakat qilishi mumkin bo'lgan rol universalligini shakllantirish;

- ishtirokchilarning nutqini, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish: munozara o'tkazish, ishonitirish, o'z nuqtai nazarini himoya qilish qobiliyati.

Oliy o'quv yurtlarida kursantlarning etakchilik fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish quyidagi o'zaro bog'liq psixologik, pedagogik va tashkiliy vazifalarni hal qilishni o'z ichiga oladi:

1. Oliy o'quv yurtlariga kirishda, kursantlarning etakchilik fazilatlarini rivojlantirish darajasining psixodiagnostikasi (shaxsning axloqiy va qadriyat tarkibiy qismini, intellektual, tashkiliy, kommunikativ va moslashuvchan qobiliyatlarni, hissiy-ixtiyoriy fazilatlarini sinab ko'rish orqali baholash, ularning natijalarini har bir kursantga etkazish, ularni takomillashtirish motivatsiyasini rivojlantirish maqsadida).

2. Kursantlarning axloqiy va qadriyat, intellektual, hissiy-ixtiyoriy, tashkiliy va kommunikativ qobiliyatlari majmuasini shakllantirish va rivojlantirishni o'z ichiga olgan etakchilik fazilatlarini rivojlantirish jarayonini psixologik qo'llab-quvvatlash.

3. Oliy o'quv yurtlarida harbiy-kasbiy moslashuv va o'qitish qiyin bo'lgan kursantlar orasidan dinamik kuzatuv guruhlarini shakllantirish, zarur psixologik yordam ko'rsatish, individual tavsiyalar ishlab chiqish, funktsional holatni tuzatish va nazorat qilish maqsadida ularni chuqur ijtimoiy-psixologik va psixofiziologik tekshirish.

4. Kursantlar bilan rivojlanayotgan ijtimoiy-psixologik treninglar va rolly o'yinlarni o'tkazish (kommunikativ ko'nikmalar, nizolarni hal qilish, guruh birdamligi, shaxsiy o'sish va boshqalar), stressni engish ko'nikmalarini o'rgatish, aqliy o'zini o'zi boshqarish usullari (faol va passiv mushaklarning relaksatsiya, autotrening o'tkazish va boshqalar).

5. Psixologlar tomonidan oliy o'quv yurtlari rahbariyatiga, to'g'ridan-to'g'ri komandirlarga, professor-o'qituvchilarga etakchilik fazilatlarini rivojlantirish istiqbollari to'g'risida ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

Etakchilik fazilatlarini shakllantirishda kursantlarni turli sport turlari bilan faol shug'ullanishga jalb qilish ham ijobiy rol o'ynaydi. Uzoq masofaga yurish (marsh-brosok), marafonlar, suzish musobaqalari – bularning barchasi kursantlar orasida yuqori jismoniy va funktsional ko'rsatkichlarni shakllantiradi, axloqiy va irodaviy fazilatlarini rivojlantiradi, harbiy jamoada avtoritet va status, shuningdek etakchi maqomini olishga yordam beradi. O'qitishning faol va interaktiv usullari va shakllarini qo'llashning muhim jihati shundaki, bilim o'qituvchidan "tayyor shaklda" olinmaydi, balki kursantlarning o'zlari tomonidan o'qituvchi rahbarligida ularni o'quv jarayoniga faol kiritish orqali "mehnat orqali erishiladi".

Shu munosabat bilan, har bir kursantga etakchilikni shakllantirish bo'yicha Harbiy qasamyodni qabul qilishda ma'lum bir ijobiy rol o'ynashi mumkin, buning asosida kursantlar tegishli individual rejalarni tuzadilar. Tashkiliy jihatdan OTMda etakchilik fazilatlarini kursantlarining jiddiyligini shakllantirish, rivojlantirish va baholash rejasini ishlab chiqish tavsiya etiladi, shu jumladan rejalashtirilgan tadbirlar ro'yxati, ularni amalga oshirish vaqti va uni amalga oshirish bo'yicha mansabdor shaxslar (to'g'ridan-to'g'ri rahbarlar, psixologlar, o'qituvchilar va boshqalar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tartibi.

Etakchilik kursantlari o'rtasida jiddiylilik darajasini shakllantirish, rivojlantirish va baholash rejasini amalga oshirishga umumiy rahbarlikni OTM rahbarining yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha o'rinbosari, fakultet qo'mondonligi tarkibida, etakchi kafedralar o'qituvchilari, kurs boshliqlari, psixologik ishlar guruhi, o'quv-uslubiy bo'lim vakillari, faxriylar kengashi raisi, kutubxona va klub xodimlariga yuklash tavsiya etiladi.

Komissiya yig'ilishlarini yiliga ikki marta o'tkazish tavsiya etiladi:

- o'quv yili boshlanishidan oldin (yillik rejalashtirish tugagunga qadar) - etakchilik fazilatlarini shakllantirish va ularni rivojlantirish bo'yicha tadbirlarni rejalashtirish, vazifalarni belgilash va ularning bajarilishini nazorat qilishni tashkil etish usullarini aniqlash;

- kuzgi semestr oxirida – oraliq natijalarni sarhisob qilish va vazifalarni korrektirovkalashtirish uchun.

Yuqorida aytib o'tilgan tadbirlarni OTMda (harbiy ta'lim fakultetida) o'tkazish tajribasi bo'yicha amalga oshirish etakchilik fazilatlariga ega bo'lgan harbiy jamoaning samarali rahbari shaxsini shakllantirishni etarli darajada ta'minlaydi.

Fodalanilgan adabiyotlar

1. Тураханов А., Собиров О., //Педагогический подход к воспитанию// ISSN.2541-9285. № 12(33)2019. «Мировая наука». Халқаро илмий нашр 2019 йил. .
2. Тураханов А., Одилов Ж., Сулаймонов А. // Улучшение патриотизма и жажды знаний требования современного образования// Наманган мухандислик-қурилиш институти. Республика илмий-амалий конференцияси. 2019 йил.
3. Тураханов А. //Мафқуравий муаммолар, маънавий таҳдидлар ва баркамол шахс тарбияси// Ўзбекистон Республикаси маънавият ва маърифат маркази. Ўзбекистон Республикаси Қурулли Кучлар Академияси. Республика илмий-амалий конференцияси. 2019 йил.
4. Тураханов А. //Ёшларда ҳарбий ватанпарварлик ҳиссини тапрбиялашга замонавий ёндашув// Ташкент давлат педагогика университети. Республика илмий-амалий конференцияси. 2019 йил.
5. Тураханов А., Ахатов С. //Ватан туйғуси ва унга муҳаббат// Фарғона вилояти ёшлар иттифоқи. Фарғона давлат университети. Республика илмий-амалий конференцияси. 2020 йил.
6. Тураханов А., //Техник тайёргарлик жараёнида спортчиларнинг координацион қобилиятларини ривожлантириш имкониятлари// ISSN.2010-8419. Илмий журнал. 5/2020. 2020 йил.
7. Тураханов А., Тожибоев М. //Малокалиберные и крупнокалиберные спортивные винтовки, применяемые в пулевой стрельбе// Summus LLS. International journal of discourse on innovation, integration and education. Vol.1 No.5(2020): Desember. Илмий журнал. 2020 йил
8. Тураханов А., Тожибоев М. //История возникновения и развития стрелкового спорта// Summus LLS. International journal of discourse on innovation, integration and education. Vol.1 No.5(2020): Desember. Илмий журнал. 2020 йил.
9. Тураханов А., Хожиматов Н. //Optical Instruments Used In Shooting// 2021 Impact Faktor 5.634. The American journal of applied sciences. Crossredoi 10.37547/tajas. Volume-03. Илмий журнал. 2021 йил.
10. Тураханов А., Тожибоев М. //Shooter's Clothes//2021 Impact Faktor 5.634. The American journal of applied sciences. Crossredoi 10.37547/tajas. Volume-03. Илмий журнал. 2021 йил.
11. Тураханов А., Тожибоев М. //Rezervdagi va zahiradagi ofitserlarni tayyorlash tizimi samaradorligini oshirishda axloqiy-ruhiy (psixologik) tayyorgarlikning o'рни// ФарДУ Ҳарбий таълим факультети. 2021 йил. Республика илмий-амалий конференцияси.
12. Тураханов А., Якубов М. // Анализ подготовки к военной службе призывной молодёжи// «INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2021» International scientific conference (10th October, 2021) – Chelyabinsk, Russia: «CESS», Part 2, Issue 1 2021 йил.
13. Тураханов А., Якубов М. //Особенности подготовки призывной молодежи к военной службе и формирования их способностей// PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS: International scientific conference - Copenhagen: ISSUE 2021 йил.
14. Тураханов А., Якубов М. //Факторы формирования навыков подготовки молодёжи к военной службе в возрасте до призыва на военную службу// MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH: a collection scientific works of the International scientific conference - Copenhagen: ISSUE 4 2021 йил.

15. Тураханов А., Якубов М., Тошпулатов А. //Методы и средства формирования способностей начальной допризывной подготовки молодёжи к прохождению военной службы// «IJODKOR O'QITUVCHI» Республика илмий-амалий конференцияси. 2021 йил.
16. Тураханов А., Якубов М., Тошпулатов А. //Методы и средства, а также формирования способностей допризывной подготовки молодёжи к прохождению военной службы// «INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM»: International scientific conference. Washington, USA: «CESS», Part 12 2021 йил.
17. Тураханов А., Якубов М., Тошпулатов А. //Основные направления военно-патриотического воспитания допризывной подготовки молодёжи к прохождению военной службы// «O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR» Илмий журнал, 2-қисм 2021 йил.
18. Тураханов А., Крюков Т. //History of the development of fire weapons// «International Engineering Journal For Research & Development» Vol.6 Issue 3. E-ISSN №2349-0721. 2021 йил.
19. Тураханов А. //Internal and external ballistics in shooting//«FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES»: International scientific conference. ISSUE 1 ISBN 978-955-3605-86-4 2021 йил.
20. Тураханов А., Корабоев С. //Pneumatic weapons and their technical properties// «GALAXY» INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. Volume 9, Issue 8, ISSN: 2347-6915 SJIF Impact Factor: 7.472 2021 йил.
21. Тураханов А., Якубов М., Тошпулатов А. //Принципы и требования допризывной подготовки молодёжи к военной службе и формирования её способностей// «JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH» Vol 1, ISSUE 8 Part-1, 2021 йил.
22. Тураханов А., Пулевая стрельба и её методика обучения/ учебное пособие. 2022 год
23. Тураханов А., O'q otish va uni o'qitish uslubiyoti/ darslik. 2020 йил.
24. Тураханов А., «Pedagogical system of pre-conscription youth training for military service»/«Periodica journal of modern philosophy, social sciences and humanities» ISSN: 2720-4030, Volume 6. 2022 йил.
25. Тураханов А., Хасанов Н., «Ўқувчи ёшларни харбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг педагогик асослари» IPACT FACTOR «O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI» 11-son, 20.09.2022 y, ISSN: 2181-3302,
25. Тураханов А., Хасанов Н., «O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy jamoalariga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar» IPACT FACTOR «IJODKOR O'QITUVCHI JURNALI» 5.10.2022y, 22-son, ISSN: 2181-2330,

O'QUVCHI BO'SH VAQTINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI VA DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Nargiza Toxirovna Avulova
SamDU Maktabgacha va boshlang'ich
ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotasiya. Ushbu maqolamizda bo'sh vaqtning ijtimoiy qadriyat sifatida bola rivojlanishidagi ahamiyati, pedagogik shartlari va uni samarali tashkil qilishning imkoniyatlari tahlil qilingan, hamda bo'sh vaqtni tashkil qilish bo'yicha xorij tajribasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: bo'sh vaqt, ijtimoiy qadriyat, pedagogik vazifa, deviant xulq-atvor, ijtimoiy muhit, ego faoliyat, intensivlashtirish, zamonaviy madaniyat.

PEDAGOGICAL CONDITIONS AND DIDACTIC OPPORTUNITIES OF ORGANIZING STUDENT FREE TIME

Nargiza Tokhirovna Avulova
Teacher of Primary and Pre-school Education
Department, Samarkand State University

Annotation. In this article, the importance of free time as a social value in child development, pedagogical conditions and possibilities of its effective organization are analyzed, and foreign experience in the organization of free time is studied.

Key words: free time, social value, pedagogical task, deviant behavior, social environment, ego activity, intensification, modern culture.

Kirish

Bugungi hayotning yangi bosqichida zamonaviy jamiyat insoniyat oldiga o'z taqdirini o'zi belgilash bo'yicha tobora murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Mazkur jabhada, faqat faol, erkin, ijtimoiy yo'naltirilgan, bilimli shaxsgina yuksak marralarga erishishi mumkin. Shu sababli ijtimoiy tarbiya eng muhim pedagogik vazifalardan biriga aylanayotganligi bejiz emas.

Ochiq ijtimoiy muhit, ko'pincha, bolalar va o'smirlarga har doim ham ijobiy ta'sir ko'rsatmaydigan omillarni keltirib chiqaradi. Insonning rivojlanishi madaniyat va ta'lim konteksida asta-sekin sodir bo'ladi. Ta'lim va tarbiya uzviy bog'langan bo'lib, ularda bir xil maqsad, ya'ni o'sib kelayotganlarga yordam berish, jamiyatda to'liq shaxs sifatida shakllanishini, rivojlanishini ta'minlash hisoblanadi. Bunday jarayonda o'sib kelayotgan yosh avlodni voyaga yetkazishda o'qitish, tarbiyalash va sog'lomlashtirish ta'sirlarini birlashtirish lozim bo'ladi [3]. O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirishni talab qilmoqda. «Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi» ning qabul qilinishi bu borada muhim qadamlardan biri hisoblanib, konsepsiyada tarbiyaga yangicha yondashuv, bolada tayanch fazilatlarini kafolatli shakllantirishda oila, maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, maktab, o'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishni ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarishni taqozo qilishi belgilangan [1].

Bu borada o'quvchining har tomonlama rivojlanishida ahamiyatiga to'g'ri baho berilmayotgan bo'sh vaqt sohasini o'rganish ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Mahalliy tadqiqotchilarimiz **A.Xalikov, A.Sadikova, F.Ibragimova, N.Artikova, R.Shermetov, E.Noquvvatov, N.Koshanova, S.Toshtemirovalar** tomonidan mavzuga yondosh mavzularda, jumladan, maktab o'quvchilarining sinfdan tashqari ishlarini, faoliyatini tashkil qilishning nazariy asoslari va amaliy jihatlarini o'rganilagan. **G.Grushin, G.A. Yefteyeva, B.I.Dubson, V.V.Juravlev, G.Ye. Zborovskiy, S.A.Kravshenko, Ye.V.Bondarevskaya, L.I.Novikovalar** umumta'lim maktablari o'smir-yoshlari bo'sh vaqtining falsafiy, shuningdek sosiologik jihatlarini; **K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, S.T.Shatskiy, P.P. Blonskiy, A.V.Mudrik, N.L.Selivyanova, N.Krupskaya, K.S.Romanova** va **boshqalar** bo'sh vaqtni tashkil etishning psixologik-pedagogik jihatlarini, uning shaxsni rivojlantirish va maktab o'quvchilarining dunyoqarashini shakllantirishga ta'siri masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Xorijiy tadqiqotchilardan **L.R.Arbek, X.Gril, R.Gvardini, M.Parmentye, S.Hellokamps, F.Shmeydr** va **boshqalar** o'smir yoshlarda o'z-o'zini tarbiyalash muommosini tadqiq qilgan. Bo'sh vaqt muommosini nemis olimlaridan **L.Veber, B.Myuller, V.Narstedt, P.Pluskva, V.Xornshteyn, B.Engholm** o'rganganlar. Mamlakatimizda bo'sh vaqt pedagogikasi mahalliy olimlarimiz tomonidan yetarlicha tahlil qilinmagan. Tadqiqot ishimizda analiz, sintez, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, so'rovnoma kabi metodlaridan foydalanildi.

Muhokama

Bugungi kunda ijobiy o'zgarishlar bilan bir qatorda, maktab ta'limining holatida o'quvchilarining ta'lim faoliyatiga bo'lgan faolligi va qiziqishining pasayishi, ularning jismoniy va psixologik rivojlanishining sekinlashuvi, axloqiy me'yorlarning pasayishi bilan tavsiflanadi [2]. Bu jarayonda o'smir-yoshlarning har tomonlama rivojlanishida ularning bo'sh vaqtini oqilona tashkil qilish masalasiga jiddiy e'tibor talab qilinadi. Bozor iqtisodiyoti va axborot jamiyatlari davrida ta'limning asosiy strategik maqsadi o'quvchi shaxsini rivojlantirish, o'smir-yoshlarda ego-faoliyatni rag'batlantirish hisoblanadi. O'smir yoshlarning bo'sh vaqtini oqilona tashkil qilish masalasini jahon tajribasi asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bu borada **Turkiya, Daniya, Braziliya, Kanada va Yaponiya** mamlakatlarida aholining turli guruhlari uchun dam olishni tashkil qilish bo'yicha milliy dasturlar ishlab chiqilib amalga tatbiq qilinmoqda. Bunda dam olish maskanlarini barpo etish bilan birga, bolalarni estetik tarbiyalash hisobga olinib, ijtimoiy pedagoglar va bo'sh vaqtdan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan boshqa mutaxassislarni tayyorlash kengaytirilmoqda. Bugungi kundagi ommaviy madaniyat va globallashtirish xuruj avjlanayotgan davrda yoshlarimiz hayotida milliy qadriyatlarimizga nisbatan nopisand qarash holatlari kuchaymoqda. O'smir-yoshlarni bo'sh vaqtida axloqiy va estetik tarbiyalash amaliyotini Rossiya va Yaponiya tajribasi asosida o'rganish e'tiborga molik. Yaponiyada yapon xalq amaliy san'atini moddiy rag'batlantirish tizimi keng tarqalgan. Mazkur tizim Rossiyada ham qo'llanilmoqda. Bunda maktablar, madaniyat va dam olish maskanlarida xalq musiqasi, milliy raqs, qo'shiq san'ati targ'ib qilinadi. Xalqning madaniy an'analarini aks ettiruvchi filmlar, spektakllar, ko'rgazmalar davlat va mahalliy hokimiyat organlaridan katta miqdorda subsidiyalar oladi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari xalq og'zaki ijodi, udumlari boyitish masalasini ustuvor masala sifatida qaramoqda. Bunda deyarli har bir maktab yoki boshqa o'quv yurtida folklor guruhlari mavjud bo'lib, video va audio kassetalarga yozilgan so'nggi xitlarga qaraganda kattaroq tirajlarda sotilmoqda. **Skandinaviya, Germaniya, Belgiya, Gollandiya, O'rta va Yaqin Sharq va**

Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida madaniyatni boshqarish organlari sahnada va madaniydam olish faoliyatining boshqa sohalarida madaniyatga zid hodisalarning oldini olish uchun davlat oldida ma'sul hisoblanadi [4]. So'nggi yillarda dam olish ijtimoiy qadriyat sifatidagi ahamiyati oshib bormoqda. Shu munosabat bilan jamiyatning shaxsga tarbiyaviy ta'sirining zaxiralari qayta taqsimlanmoqda, ya'ni bunda bo'sh vaqt o'qish va mehnat kabi shaxsni shakllantirishning muhim sohasiga aylanmoqda. Shu sababli bo'sh vaqt ta'lim va mehnat kabi shaxsni shakllantirishning muhim sohasiga aylanmoqda. Bo'sh vaqtning asosiy faoliyat shakllaridan biri hisoblangan dam olish barcha yoshdagi odamlar uchun tobora sub'yektiv qadriyatga aylanib bormoqda, chunki u shaxsning o'zini o'zi anglashi, uning xilma-xil ehtiyojlarini va manfaatlarini qondirish uchun keng imkoniyatlarga ega.

Germaniyada o'quvchi bo'sh vaqtini tashkil etish tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- qulaylik;
- ochiqlik;
- rag'batlantiruvchi tabiat tamoyillari;
- tashabbuskorlik;
- mustaqil qaror qabul qilish va h.z.

Inson tarbiyasida tabiiy (organizmning rivojlanishi) va ijtimoiy (shaxsning rivojlanishi) rivojlanish o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatadi. Har bir bola tabiat va jamiyat tomonidan individual imkoniyatlarga ega.

Bola maktabga borgach, uning hayotida rivojlanishining ijtimoiy holati tubdan o'zgaradi. Chunki maktab talablari hajmi yil sayin tez o'sishni boshlaydi. O'quv yuklamasining o'quvchilarning yosh xususiyatlari va fiziologik imkoniyatlariga mos kelmasligi o'quvchilarning maktabdagi o'quv jarayoniga nisbatan salbiy munosabatning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, insonning bo'sh vaqtidagi faoliyat shaklini tanlash erkinligi ma'lum darajada yoshi, sog'ligi, moliyaviy ahvoli yoki jamiyatdagi mavqei sabab cheklangan bo'ladi. O'smirlarning bo'sh vaqtlari murakkab va qarama-qarshiliklarga to'la jarayondir. Bu o'smirlarning bo'sh vaqtlarini o'z hohishlari va qiziqishlari, ehtiyojlariga to'ldirish huquqiga ega bo'lishi bilan izohlanadi, ammo ko'pchilik bolalar o'zining shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradigan faoliyat turini ongli ravishda tanlashga tayyor emaslar. Chunki ularning ko'pchiligi ma'lum bir ijtimoiy rollar doirasi bilan cheklangan.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyati, ya'ni bo'sh vaqtini tahlil qilish quyidagilarni aniqlash imkonini berdi:

- o'quvchilarning darsdan tashqari bo'sh vaqtini to'g'ri shakllantirish bo'yicha otalarning pedagogik salohiyati yetarli emas;
- sinf rahbarlari, fan o'qituvchilari, to'garak rahbarlari maktabdan tashqari ta'lim shakllari va imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanmayapti;
- maktab ta'limidagi ichki hayot jarayonlari sog'lom turmush tarzi qoidalarga rioya qilinmagan holda tashkil qilinayapti;
- o'quvchilarning jismoniy o'zini o'zi tarbiyalashi va o'zini o'zi rivojlantirishni amalga oshirishi qoniqarli darajada emas, bu bo'yicha chora-tadbirlari ishlab chiqilmagan;
- o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil qilishda pedagogik boshqarish va izchillik, tizimlilik yo'q;
- sinf rahbarlari, maktab pedagogik jamoasi o'quvchining shaxsiy ishini to'g'ri shakllantirish bo'yicha tayyorgarligi nazariy va uslubiy jihatdan qonqarli emas va h.z.

Tahlillarimiz natijasi o'smir-yoshlarning kutubxona, muzey va boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalarga tashrifi kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Respondentlarning 34,6 foizi bo'sh vaqtini o'tkazishidan qoniqish his qilishi aniqlandi. Haqli ravishda savol tug'iladi: ommaviy axborot vositalari zo'r berib «zamonaviy madaniyat» (asosan dam olish, o'yin-kulgu) ni targ'ib qiladigan bo'lsa qanday qilib boshqa qadriyat yo'nalishlari va ehtiyojlarini shakllantirish mumkin. Bizning fikrimizcha, o'smir-yoshlarning bo'sh vaqtini tartibga solish orqali o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlash imkoniyatiga erishish mumkin. Shaxsiy tartibga solinadigan bo'sh vaqt oldindan ko'rish, rejalashtirish va intensivlashtirish, tamoyillariga asoslangan holda sifatni hisobga olishni, maqsadlarni qayta shakllantirishni hamda vaqtni tejashni talab qiladi. Bo'sh vaqtning haqiqiy motivi – bu faoliyat jarayonida shaxsning ehtiyojidir. Shaxsning bo'sh vaqtda amalga oshiriladigan faoliyat shaklini tanlashi uning axloqiy rivojlanishi va madaniyat darajasiga bog'liq. Shunday qilib, yoshlarning bo'sh vaqtlari ijtimoiy tan olingan ehtiyoj sifatida namoyon bo'ladi. Maktab o'quvchilarini shaxs sifatida rivojlantirish, tarbiyalash, ijtimoiylashish muommolarini hal etishda dars va darsdan tashqari faoliyatidagi bo'sh vaqtini muvofiqlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Natija

Bolalar uchun qo'shimcha ta'lim bolalarning individual, ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy ehtiyojlarini qondiradigan, ularning ijodiy o'zini o'zi ro'yobga chiqarishida muhim hisoblanadi. Demak, o'quvchi bo'sh vaqtining oqilona tashkil qilinishi o'smir-yoshlarda deviant hatti-harakatlar maydonini kamaytiradi. Bolaning darsdan tashqari bo'sh vaqtini individual va yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil qilinishi bo'yicha ota-onalarimiz yetarlicha malaka va ko'nikmalarga ega emasligini aniqlashtirdik. **Maktab o'quvchilarining darsdan tashqari bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil qilinishida ma'sul ta'lim sub'yektlari quyidagilardir:**

- ota-onalar;
- sinf rahbarlari;
- fan o'qituvchilari;
- qo'shimcha ta'lim o'qituvchilari;
- to'garak rahbarlari;
- maktab psixologi;
- maktab tibbiyot xodimlari va h.z.

Mazkur ta'lim sub'yektlari maktabda birgalikda sog'lom turmush tarzini o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil qilinishiga ma'sul bo'lib, sinf rahbarlari ota-ona va o'qituvchilar o'rtasida bola shaxsi rivojlanishida ma'naviy vositachi rolini o'ynashi lozim.

Maktab o'quvchilarining bo'sh vaqtini tashkil qilish shartlari:

- maktab o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil qilishda ota-onalar va o'qituvchi-pedagoglarning bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi;
- o'quvchi faoliyati va xulq-atvorini rag'batlantirish usullaridan foydalanish (rag'batlantirish, jazolash, hissiy ta'sir, o'z-o'zini baholash, kuzatish va boshqalar);
- maktab pedagogik jamoasi o'quvchi va ota-onalar bilan o'quvchining darsdan bo'sh vaqtdagi faoliyatini sog'lom turmush tarzi qoidalari asosida tashkil qilish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishi lozimligi.

O'quvchi bo'sh vaqtini tashkil qilish tamoyillari:

- **o'zgaruvchanlik tamoyili** (bolalar uchun faoliyatning turli shakllarini erkin tanlash va unda ixtiyoriy ishtirok etish, turli faoliyat yo'nalishlarida o'z kuchi va qobiliyatlarini sinovdan o'tkazish);

- **ijodkorlik tamoyili** (ijodiy faoliyatni rivojlantirish, jamoaviy va individual rivojlanish istagi)

- **muvaffaqiyat tamoyili** (faoliyatida muvaffaqiyatga erishish ehtiyojini shakllantirishga qaratilgan). Bola tomonidan erishilgan har qanday ijobiy natija nafaqat shaxsiy ahamiyatga, balki jamiyat uchun ham ahamiyatlidir.

O'quvchilarning darsdan tashqari bo'sh vaqtini tashkil qilish samaradorligi quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish va amalga oshirishga bog'liq:

- ortiqcha o'quv yuklamalarini bartaraf etish, mehnat qobiliyatini oshirishga qaratilgan, bolalarda yuksak ma'naviyatni shakllantirishga yordam beradigan qulay pedagogik sharoitlarni yaratish;

- sog'lom va ma'suliyatli shaxsni tarbiyalashda oila va maktabning faol hamkorligini ta'minlash;

- maktabdan tashqari vaqtlarda tarbiyaviy va jismoniy sog'lomlashtiruvchi ishlarni tashkil qilish;

- bolalarda vaqtga va sog'likga nisbatan qadriyatli munosabatni shakllantirish;

- o'qituvchilar, ota-onalarning pedagogik va gigiyenik bilimlarini rivojlantirish;

- turli xil faoliyat turlari: o'quv, o'yin, mehnat faoliyat turlarini oqilona almashish asosida o'quvchilarning kundalik rejimida integrasiyalashgan holatni yuzaga keltirish va h.z.

XULOSA.

Bizning fikrimizcha har bir pedagog qaysi fan o'qituvchisi bo'lishidan qat'iy nazar o'z navbatida tarbiyachi vazifasida bo'lishini hisobga olinishi, ya'ni oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarda umumiy sog'lom turmush- tarzi haqida bilim va ko'nikmalar shakllantirilishi lozim. Sog'lom turmush tarzi haqidagi fan pedagogika institutlarida majburiy fan sifatida kiritilishi va o'quv darsi soha mutaxassislari(tibbiyotchilar) tomonidan olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki sog'lom turmush tarzi ta'lim, bolalarning o'yin faoliyati, jamoat va maishiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradigan barcha faoliyat shakllarini birlashtiradi. O'quvchilarning sog'lom turmush tarzi normalarini o'zlashtirish jarayonida maktabning butun pedagogik jamoasini qamrab olishi kerak. O'smir yoshlarning bo'sh vaqtining to'g'ri tashkil qilinishini ota-onalar va o'qituvchilar birgalikda muhokama qilishlari maqsadga muvofiqdir. Ta'lim tizimida bu borada qo'shma loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Uzluksiz ma'naviy tarbi konsepsiyasipublikasi Vazirlar Mahkamasining 31.12.2019 yildagi 1059-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4676839?ONDATE2=03.01.2020&action=compare>
2. Бедный М.С. Медико –dyemograficheskoye izucheniye narodfionaseleniya/M.S.Бедный.- М.,1979.160s..
3. V.V.Borisova. Pedagogicheskaya texnologiya ozdorovitelnoy raboty kak faktor optimizatsii rejima uchebnogo dnya mladshix shkolnikov.diss.ped.nauk.2002.-S.202
4. Popova, A.S. Sfera dosuga molodyoji v sovremennom mire/A.S.Popova.- Tekst:neposredstvenyy//Molodoy uchenyy.-2014.-№ 11(70).-S.220-223.-URL: <https://moluch.ru/archive/70/12057/>

TURLI XALQLARDA QO'G'IRCHOQLAR VA ULARGA TARBIYA VOSITASI SIFATIDA MUNOSABAT

Abdullajonova Dildora Rustamjonovna

Andijon davlat pedagogika instituti, Maktabgacha ta'lim kafedrası v.b dotsenti

Gmail: a.r.dildora@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada turli xalqlar va zamonlardagi qo'g'irchoqlar, ularning xususiyatlari, bu xalqlarga xos yashash tarzi, dunyoqarashini aks ettirishi borasida so'z yuritiladi. Ushbu jihatlar antropologlarning tadqiqot natijalari bilan o'zaro aloqadorlikda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: milliy mentalitet, o'yinchoqlar, antropologik belgilar, Ichimatsu, Matryoshka, Motanka, imidj.

КУКЛЫ У РАЗНЫХ НАРОДОВ И ИХ ЗНАЧИМОСТЬ КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ

Абдуллажонова Дилдора Рустамжоновна

Андижанский государственный педагогический Институт,

Дошкольное образование доцент временно исполняющий обязанности

Gmail: a.r.dildora@gmail.com

Аннотация: В статье рассказывается о куклах разных народов и времен, их особенностях, о том, как они отражают образ жизни и мировоззрение, характерное для этих народов. Эти аспекты анализируются применительно к результатам исследований антропологов.

Ключевые слова: национальный менталитет, игрушки, антропологические символы, Ичиматсу, Матрешка, Мотанка, имидж.

DOLLS FROM DIFFERENT PEOPLES AND THEIR IMPORTANCE AS A MEANS OF EDUCATION

Abdullajonova Dildora Rustamjonovna

Andijan State Pedagogical Institute,

Preschool education Associate Professor acting

Gmail: a.r.dildora@gmail.com

Annotation: The article tells about the dolls of different peoples and times, their features, how they reflect the lifestyle and worldview characteristic of these peoples. These aspects are analyzed in relation to the results of anthropologists' research.

Key words: national mentality, toys, anthropological symbols, Ichimatsu, Matryoshka, Motanka, image.

Kirish

Har bir xalq o'zining mentaliteti, asriy an'analari, madaniyatidan kelib chiqib o'yinchoqlar yaratib kelgan. Ayni paytda o'yinchoqlar qiyofasida millatning antropologik belgilari aniq ufurib turadi¹⁰⁹: yuz tuzilishi, ko'zi, burni, sochlarining rangi kabi jihatlar milliy, hech bo'lmaganda

¹⁰⁹ Кожанов А. А. Внешность как фактор этнического сопоставления. <http://vneshnii-oblik.ru/sopostavlenie.html>.

hududiy mansublikni aytib turadi. Shuning uchun ham turli millatlarning o'yinchoqlari bir-biridan farq qiladi. Masalan, Yevropa xalqlarining o'yinchoqlarini hech qachon osiyoliklarniki bilan aralashtirib, ya'ni adashtirib bo'lmaydi. Ba'zi xalqlarni o'zida gavdalanitiradigan qo'g'irchoqlar borki, ularni dunyoning har tomonida taniydilar. Axborot manbalarida yapon xalqidagi Ichimatsu, ruslardagi Matryoshka, ukrianlardagi Motanka, shuningdek, mualliflik asosida yaratilgan milliy qo'g'irchoqlar haqida ma'lumotlar uchraydi¹¹⁰. Ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Adabiyotlar tahlili

Asrlar davomida shakllangan va rivojlangan o'zbek qo'g'irchoqbozligining o'z an'analari bo'lgan, milliy xarakterga va qiyofaga ega qahramonlari yaratilgan. Ulardan biri Kachal polvon bo'lib, o'zining bir qator fazilatlarini, ba'zan uchraydigan kamchilik va xatolari bilan hayotiy gavdalanadigan xalqchil obraz sifatida xalq orasida tanilgan qahramon bo'lgan. Azizova Z., Qodirov V. **Qo'g'irchoq teatri vositasida maktabgacha katta yoshdagi bolalarda axloqiy-estetik sifatlarini shakllantirish to'g'risida**, Qodirov M. va Qodirova C. qo'g'irchoq teatri haqida o'z ma'lumotlarini berib o'tishgan. Yusupov D. qo'g'irchoq teatrida uchraydigan muammolar va ularni qanday yo'l bilan bartaraf etish kabi tadqiqot ishlari bilan shug'ullanganlar. Shu qatorida bir qator mualliflar jamoasi tomonidan bolalar sahna asarlari to'plami ham ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada turkli xalqlarda qo'g'irchoqlar va ularga tarbiya vositasi **sifatidagi munosabati** muhokama qilinadi. Xususan, shunday **qo'g'irchoq teatri vositasida maktabgacha katta yoshdagi bolalarda axloqiy-estetik sifatlarini shakllantirish** xususiyatlari tavsiflanadi.

Tahlillar va natijalar

Qadim zamonlardan buyon yaponlar qo'g'irchoqlarni bir-birlariga sovg'a tariqasida berishni xush ko'rib, odat tusiga kiritganlar. Yapon qo'g'irchoqlari ichida eng keng tarqalgani Ichimatsudir. Yaponiyalar bu sovg'ani olarkanlar o'yinchoq emas, balki san'at asari deb qaraganlar. Ichimatsuni oldin qizlarga kimanoni chiroyli kiyishni o'rganishlari uchun va bu orqali milliy madaniyat, milliy mentalitetni singdirish uchun hadya qilishgan. Bugungi kunda esa mazkur qo'g'irchoq siymosi intererni bezatish uchun qo'l kelmoqda.

Rus matryoshkalari ham dunyodagi eng mashhur milliy qo'g'irchoq sanaladi. Matryoshkalarni ishlab chiqarish XIX asrda yo'lga qo'yilgan. Ular rus millati va madaniyatining ramzi sanaladi. Xorijliklar Rossiyaga kelganda aksariyat hollarda esdalik sifatida ushbu yog'och qo'g'irchoqlarni sotib olishlari bejiz emas. Qo'g'irchoqlar odatda qayin yoki lipadan yasaladi, so'ng ular yorqin ranglar bilan bo'yaladi. Tayyor bo'lganda ular katta chiroyli ko'zli va qizil yonoqlari bo'lgan rus qizlarining qiyofasiga ega bo'ladilar. Matryoshka ichida 3 tadan 20 tagacha qo'g'irchoqchalar bo'lishi mumkin. Qiziqarli ma'lumot: hozirga qadar eng ko'p bu kabi san'at asarini o'zida mujassimlashtirgan matryoshka 72 ta qo'g'irchoqqa ega.

Bular sirasida yuqoridagilar kabi mashhur bo'lmasa-da, milliy qiyofasi bilan mutaxassislar e'tiborini ukraina motankasi ham tortada. Ukrainada motanka o'ziga yarasha jozibaga ega qo'lda yasaladigan eng chiroyli qo'g'irchoqlardan biri sanaladi. U ayni paytda qadimiy e'tiqod qarashlari bilan bog'liq bo'lib, odamlar o'tmishda bu motankalar ularni turli baxtsizliklardan saqlashiga ishonganlar. Bunday xurufiy qarashlar yo'qolgan hozirgi paytda undan maishiy hayotda chiroyli

¹¹⁰ <https://odam.uz/Qiziqarli/eng-mashxur-va-eng-chiroyli-qogirchoqlar#>

bezak sifatida foydalanilmoqda. Motankaning boshqa qo'g'irchoqlardan farqi jihati uning yuz qismiga ega emasligidadir. Shunday bo'lsa-da, bu umuman uning tashqi qiyofasini buzmaydi, aksincha, har bir qo'g'irchoq o'ziga xos go'zallikka ega.

Ayrim hollarda alohida qo'g'irchoqboz yoki dizaynerlar tomonidan yaratilgan qo'g'irchoqlar ham milliy qiyofa kasb etib, u mansub bo'lgan xalqni gavdalandiradi. Masalan, shved dizayneri Toni Finnanger tomonidan yaratilgan Tilda qo'g'irchoq'i dunyoning bu soha egalari diqqatini jalb etdi va u "Shvetsiya Tildasi" nomi bilan atalmoqda. Bugungi kunda Tildani yasash jarayoni haqida alohida kitob yozilgani uning mashhurligiga dalolat qiladi.

Bundan tashqari zamonaviy dizaynda alohida mualliflar tomonidan yaratilgan bu san'at asarlari ichida Marina Bichkovaning qo'g'irchoqlari, Reborn – chaqaloq qo'g'irchoqlar va Bratz qo'g'irchoqlari, shuningdek, Diana Effnerdan amerika chaqaloq qo'g'irchoqlari butun dunyoda e'tirof topgan. Lekin ular siymosida muayyan millatning qiyofasi aks etgan deyish qiyin. Yuz tuzilishi (ya'ni antropologik belgilari), kiyim va sochlari milliy belgilar keyingi davrlardagi modalar ta'sirida umumiylik kasb etgan.

O'zbek xalq o'yinchog'i va qo'g'irchoqlarining uzoq tarixi bor. Ular xalq tomonidan o'ylab topilgan va yaratilgan amaliy san'atning yorqin, o'ziga xos asari bo'lib, milliy xususiyatlarni, milliy koloritning xususiyatlarini ifodalaydi. O'zbek xalq qo'g'irchoq va o'yinchoqlari o'ziga xos xususiyatlari, maqsadi bilan belgilanadigan turli xil qiyofalarni o'z ichiga oladi. Mutaxassislarning fikricha, qo'g'irchoqlar o'zga xos tarixi, rivojlanish yo'liga ega bo'lgan milliy qo'g'irchoq teatrlari bilan bog'liq holda vujudga kelgan hamda keyinchalik bolalar dunyosining ajralmas bir bo'lagiga aylangan. Xususan, Z.Azizova va V.Qodirovlarning monografiyasida o'qiymiz: "Qo'g'irchoq teatrining rivojlanish tarixidan ma'lumki, qadim zamonlarda odamlar yog'ochdan va uning po'stloqlaridan, sopoldan turli hayvonlar, qushlar, shuningdek, ma'budlarning qo'g'irchoqlarini yasab, ularga sig'inganlar, harakatga keltirganlar, o'ynatganlar. O'rta Osiyo, shujumladan, O'zbekiston sarhadlarida ham VIII asrgacha otashparastlik, Budda dinlariga sig'ingan kishilar o'zlari yoqtirgan ma'budalarning haykalchalarini e'zozlab, ular bilan jonli mavjudot sifatida muloqotda bo'lib kelishgan. Ya'ni o'ziga xos qo'g'irchoq teatri hosil bo'lgan. Musulmonlik davridan boshlab qadimgi diniy marosimlar, urf-odatlar, tomoshalar va bayramlar qo'g'irchoq teatri sahnalariga ko'chgan hamda o'yin shaklida bolalar dunyosiga kirib kelgan"¹¹¹. Islom dini kirib kelgandan keyin qo'g'irchoqbozlik, qo'g'irchoq teatrining ko'rinishlari barham topmadi, balki xalqni tarbiyalash, ularga Islom dini va tasavvuf tariqatlarining ma'rifiy mohiyatini singdirishda bu xalq san'ati imkoniyatlaridan foydalanildi. Bu haqida matafakkir ajdodimiz Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomayi Sultoni" nomli asarining "Dar sharhi lo'batbozon" deb nomlangan oltinchi bobida batafsil to'xtaladi¹¹².

Asrlar davomida shakllangan va rivojlangan o'zbek qo'g'irchoqbozligining o'z an'analari bo'lgan, milliy xarakterga va qiyofaga ega qahramonlari yaratilgan. Ulardan biri Kachal polvon bo'lib, o'zining bir qator fazilatlari, ba'zan uchraydigan kamchilik va xatolari bilan hayotiy

¹¹¹ Azizova Z., Qodirov V. **Qo'g'irchoq teatri vositasida maktabgacha katta yoshdagi bolalarda axloqiy-estetik sifatlarni shakllantirish. Andijon: "Andijon nashriyot-matbaa", 2020. 27-b.**

¹¹² Қодиров М., Қодирова С. Қўғирчоқ театри тарихи. Т.: Талқин, 2006. 25-6.

gavdalanadigan xalqchil obraz sifatida xalq orasida tanilgan qahramon bo'lgan. Ko'p jihatlari bilan Nasriddin Afandini ham eslatadi: hamisha xushchaqsaq, adolat himoyachisi, zolimlarni fosh etadi, jazolaydi¹¹³. Shuningdek, o'zbek qo'g'irchoqlari tadqiqotchisi R.A.Komarov izlanishlari davomida sahnaviy qo'g'irchoqlarning to'rtta hududga mansub kolleksiyasini, ya'ni Chimkent, Sayram, Toshkent kichik qo'g'irchoq teatrlari hamda Toshkent katta qo'g'irchoq teatri obrazlarini topganligi haqida ma'lumotlar bor¹¹⁴. Ma'rifatparvar Munavvar qori Abdurashidxonov teatrning har ko'rinishini nazarda tutgan holda ularning ma'nosini "ibratxona", "ulug'lar maktabi" deb nomlaydiki, qadimdan xalq teatrlari kattayu kichik – butun xalq ommasiga qaratilgani, ularning tarbiyasi, ma'naviy-madaniy takomilini ko'zlaganiga ishora qiladi¹¹⁵.

Sho'ro davrida xalq ijodi va amaliy san'atining ko'plab turlariga e'tiborsizlik tufayli qo'g'irchoq teatrlari, ularda yaratilgan milliy obrazlar xalqdan uzoqlashdi, ko'pi unutildi ham. Keyinchalik tashkil etilgan qo'g'irchoq teatrlari faoliyati ham milliy qahramonlarning tiklanishi, keng ommalashuviga omil bo'la olmadi.

Mustaqillik yillarida tarixiy milliy qahramonlarni bolalar uchun sahnaga olib chiqish harakati boshlandi, buning natijasida ko'plab jahon va milliy adabiyotga mansub asarlar nashr yuzini ko'rdi. Ular ichida mualliflar jamoasi bilan tayyorlangan "Kachal polvon" to'plami alohida e'tiborga molik. Unda asriy milliy qahramon bola obrazi sifatida ijodiy qayta ishlanib, bugungi kun yosh avlod e'tiboriga havola qilingan¹¹⁶. Hozirgi kungacha suratga olingan, namoyishga tayyorlangan "Kachal polvon", "Alpomish", "Zumrad va Qimmat", "Kenja botir" kabi badiiy va multiplikatsion filmlar orqali bolalarga tanish milliy qahramonlar obrazi yaratilgan. Bolalar ularni bilishadi, tanishadi va sevib tomosha qiladilar. Ular orqali millatimizga xos fizilat, muayyan jihatlarni singdirish mumkin. Lekin xalqimiz ertasi bo'lmish yosh avlodga milliy ruhni singdirishga bularning o'zi kifoya qilmaydi. Bizningcha, maktabgacha ta'limda farzandlarimizni milliy ruhda tarbiyalash uchun mashg'ulotlarda va mashg'ulotlardan tashqarida foydalanadigan xarakter hamda ko'rinishi milliy qiyofaga ega qo'g'irchoqlarni, to'g'rirog'i, qo'g'irchoqlar galareyasini yaratish muhimdir. Xususan, bola tug'ilganidan unga ta'sir o'chog'i bo'lgan oilaning a'zolari hamda yaqin qarindoshlar imidjidagi qo'g'irchoqlarni yaratish, bu qo'g'irchoqlarni MTTlaridagi olib boriladigan mashg'ulotlarda qo'llash, mashg'ulotlardan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarda ulardan foydalanish bu boradagi ishlarning eng samarali yondashuvlaridan biri bo'lishi shubhasiz. Biz bu borada ilgari surayotgan taklif, g'oya maktabgacha yoshdagi bolalar uchun alohida milliy imidji bilan ajralib turadigan oila a'zolari: bobo, buvi, ota, ona, aka, opa, uka, singil; qarindoshlar: amaki, tog'a, amma, xola obrazlarini yaratish va ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishdir. Ushbu obrazlar milliy qiyofa, milliy mentalitetimizning u yoki bu jihatini o'zida gavdalandiradigan bo'lib, ular o'zlariga birlashtirilgan muayyan etnik belgilar hamda xarakterlarni tavsiflashlari kerak.

Ilmda o'zbeklarning qiyofasi, yuz ko'rinishi ustida muayyan tadqiqotlar bor. Antropologik jihatdan o'zbeklar Markaziy Osiyoning alohida "O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i maxsus tip"ni tashkil etadi. Antropologik belgilariga ko'ra voha tojiklari qiyofa tuzilishi bilan o'xshashdir. Antropologik ma'lumotlar o'zbeklarning qiyofa tuzilishi asoslari eramizdan avvalgi birinchi

¹¹³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. Т.: Давлат илмий нашриёти, 117-б.

¹¹⁴ Қодиров М., Қодирова С. Қўғирчоқ театри тарихи. Т.: Талкин, 2006. 8-б.

¹¹⁵ Юсупов Д. Қўғирчоқ театри: муаммолар ва ечимлар.//Театр журналы, 2007. 4-сон, 46-б.

¹¹⁶ Качал полвон (Болалар сахна асарлари тўплами). Муаллифлар жамоаси. Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2013.

ming yillikdan shakllangan. ("Qovunchi madaniyati" materiallari. T. Xo'jayev nazariy qarashlari mazmuni.) Antropologlarning ta'rificha, bu tip ikkita katta irq - yevrpoid va mongoloid oralig'idagi bog'lovchi ko'prik vazifasini bajarib o'ziga xos Markaziy Osiyolik maxsus antropologik tipni tashkil qilgan¹¹⁷.

"Masalan, imperiya tadqiqotchilari qozoqlarni ozgina oriy qoni (evropoid irqiga xos) aralashgan mo'g'ul turkiylar deb hisoblagan bo'lsalar, o'zbeklarni sartlar va qozoqlar o'rtasidagi turkiylar deb, sartlarni esa tojik va o'zbeklarning qorishuvidan kelib chiqqan, deb hisoblagan. Mustamlaka davri tadqiqotchisi A. Shishov o'troq aholining antropologik tuzilishini chuqurroq o'rganishga harakat qilgan. U oriylik turi va mo'g'ul turiga xos jihatlariga e'tibor qaratib, ularni sartlar, tojiklar va o'zbeklardagi in'ikosini ko'rsatib berishga harakat qilgan. Tojiklarni (ayniqsa, tog'lik tojiklar) nisbatan toza oriy turga, sartlarni mo'g'ul va ko'proq oriy turlari aralashmasi, o'zbeklarni esa ko'proq mo'g'ul turiga xos, deb baho bergan"¹¹⁸.

Xulosalar

Shu kabi ilmiy xulosalar mutaxassislariga uzoq va yaqin ajdodlarimiz yuz ko'rinishi-antropologik belgilari asosida ularning qiyofasini yaratish imkoniyatini bergan va ular hozirgi o'zbeklarning ko'rinishiga mos tushadi. Mana shu milliy qiyofada gavdalandirilgan qarindoshlar imidji orqali bolalar millatimizga xos belgi va xarakterlar bilan tanishib boradilar. Mazkur jihatlar maktabgacha ta'lim tashkilotlari mashg'ulotlari uchun didaktik materiallar tayyorlashda, xususan, milliy qiyofadagi qo'g'irchoqlar tayyorlashda albatta e'tiborga olinishi lozim.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekistonda dasturlash sohasini rivojlantirishga kuchli e'tibor qaratilayotgan ekan, yaratilgan imkoniyatlarga befarq bo'lmay farzandlarni ta'limning eng quyi bosqichidanoq tafakkur doirasiga jiddiy e'tibor bergan holda ulg'aytirish kerak. "Taqqosla" o'yinining yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlari uning interaktivligi hamda intellektualligini ta'minlaydi. O'yindan boshlang'ich sinf o'quvchilari dars jarayonlarida, to'garak vaqtida yoki ta'til davomida, oilada foydalanishlari mumkin. O'yinda yetaklovchilik xususiyati albatta e'tiborga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кожанов А. А. Внешность как фактор этнического сопоставления. <http://vneshnii-oblik.ru/sopostavlenie.html>.
2. Azizova Z., Qodirov V. **Qo'g'irchoq teatri vositasida maktabgacha katta yoshdagi bolalarda axloqiy-estetik sifatlarni shakllantirish**. Andijon: "Andijon nashriyot-matbaa", 2020.
3. Қодиров М., Қодирова С. Қўғирчоқ театри тарихи. Т.: Талқин, 2006.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2008.
5. Қодиров М., Қодирова С. Қўғирчоқ театри тарихи. Т.: Талқин, 2006.
6. Юсупов Д. Қўғирчоқ театри: муаммолар ва ечимлар.//Театр журналы, 2007. 4-сон.
7. Качал полвон (Болалар сахна асарлари тўплами). Муаллифлар жамоаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2013.
8. Эсонов С. Этнология. Ўқув-услубий қўлланма. Т.: 2019.

¹¹⁷Эсонов С. Этнология. Ўқув-услубий қўлланма. Т.:Ўқитувчи, 2019. 128-129-бетлар.

¹¹⁸Хўжахонов И. Ўзбекларнинг миллий ўзлиги (тарихий-маданий асослари ва шаклланиши). Т.: "Nurafshon business", 2020. 102-бет.

9. Качал полвон (Болалар сахна асарлари тўплами). Муаллифлар жамоаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2013.
10. Эсонов С. Этнология. Ўқув-услубий қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 2019.
11. <https://odam.uz/Qiziqarli/eng-mashxur-va-eng-chiroyli-qogirchoqlar#>

UDK 1751

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ СТУДЕНТАМ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ВУЗОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПИСЬМЕННОМУ ПЕРЕВОДУ

Насруллаева Тозагуль Сухробовна
старший преподаватель

Самаркандского государственного института иностранных языков

Аннотация: Настоящая статья представляет собой теоретическое обоснование и совершенствование практической методики обучения письменному переводу с использованием электронных ресурсов студентам специализированных вузов, внедрение данных технологий в образовательный процесс, выполнении комплекса пред переводческих упражнений включающий анализ и выработку критического мышления. Использование технологии Translation Memory, умение применять базы данных и возможности Интернета в процессе перевода рассмотрены в данной статье.

Ключевые слова: письменный перевод, метод, информационно-коммуникационных технологий, коммуникативные технологии, переводческая компетенция, репозитории, предпереводческий анализ.

THE METHOD OF USING ELECTRONIC RESOURCES FOR STUDENTS OF SPECIALIZED UNIVERSITIES WHEN TEACHING WRITTEN TRANSLATION

Abstract: This article is a theoretical justification and improvement of the practical methodology for teaching translation using electronic resources to students of specialized universities, the introduction of these technologies in the educational process, the implementation of a set of pre-translation exercises, including analysis and development of critical thinking. The use of Translation Memory technology, the ability to use databases and the possibilities of the Internet in the translation process are discussed in this article.

Key words: written translation, method, information and communication technologies, communication technologies, translation competence, repositories, pre-translation analysis.

YOZMA TARJIMANI O'QITISHDA IXTISOSLASHTIRILGAN OLIY O'QUV YURLARI TALABALARI UCHUN ELEKTRON RESURLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya: Ushbu maqola ixtisoslashtirilgan oliy o'quv yurtlari talabalariga elektron resurslardan foydalangan holda yozma tarjimani o'rgatishning amaliy metodologiyasini nazariy asoslab berish va takomillashtirish, ushbu texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish, tarjimadan oldingi mashqlar majmuasini amalga oshirish, jumladan tahlil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Ushbu maqolada Translation Memory texnologiyasidan foydalanish, ma'lumotlar bazalaridan foydalanish qobiliyati va tarjima jarayonida Internet imkoniyatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: yozma tarjima, usul, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kommunikatsiya texnologiyalari, tarjima kompetensiyasi, omborlar, tarjimadan oldingi tahlil.

Введение.

Современное общество, существующее в условиях интенсивных интеграционных процессов, как никогда ранее нуждается в подготовке специалистов, владеющих иностранным языком как средством своей профессиональной деятельности. При этом в методике обучения иностранным языкам все чаще ставится не семиотическая система, а носитель этого языка с его мировидением. Появляются и приобретают все большую актуальность такие науки, как этнолингвистика, этнопсихоллингвистика, лингвокультурология и т.д. Становится очевидным, что изучение и преподавание каждого из иностранных языков имеет свои особенности, обусловленные не только структурой языка, но и его существованием в рамках определенного социума, его культуры, психологии, религии, философии, этики.

Анализ литературы и Методы.

В условиях современного рынка планки профессиональных услуг постоянно возрастают. К тому же, влияние глобализации всегда требует обновления методов преподавания, ведь для того, чтобы соответствовать данным требованиям, студентам необходимо получать новые знания, усваивать новые навыки и умения, которые предполагают применение информационно-коммуникационных технологий. Информатизация высшего профессионального образования, а также междисциплинарный подход требуют разработки новейших способов обучения переводу. Использование информационно-коммуникационных технологий позволяет существенно преумножить интерес студентов к учебному процессу, развить навыки работы с различными источниками информации. Технологии современности стали эффективным помощником в сфере обучения, а также значительно улучшили качество образования и передвинули его на новый уровень.

В XXI столетии интеграция информационно коммуникативные технологии в образовательном процессе на всех его уровнях стала объективной реальностью. Несмотря на то, что сегодня информационно коммуникативные технологии эта компетентность повсеместно признается неотъемлемым элементом функционального профиля практически любой специальности, внедрение информационных технологий в разных сферах профессиональной подготовки протекает асимметрично. Настоящая статья призвана проанализировать актуальный статус ИКТ в профессиональном переводческом образовании и дать критический обзор современных средств и перспективных направлений электронного образования применительно к обучению устному переводу. Современная интеграция информационно коммуникативных технологий - в процесс подготовки переводчиков в вузах, это существенный прогресс достигнутый лишь в обучении различным аспектам письменного перевода и локализации (электронные словари, базы терминологических данных и памяти переводов, системы машинного перевода и т.д.). Навыки работы с подобными ресурсами необходимы и устному переводчику, прежде всего для качественной самоподготовки к заседаниям, конференциям и рабочим встречам.

Информационно-коммуникационные технологии могут повысить уровень профессиональной компетенции выпускников, что подразумевает приобретение навыков

использования технологии Translation Memory, умение применять базы данных и возможности Интернета в процессе перевода. Информационно-коммуникационные технологии могут стать мощным образовательным инструментом, при помощи которого студенты способны будут обучаться друг у друга внутри группы и сотрудничать в рамках учебного процесса. В этой связи виртуальная образовательная среда представляется серьезным подспорьем. Преподаватель должен научиться корректно внедрять данные технологии в образовательный процесс. Значительное преимущество асинхронии в обучении и возможностей взаимного образования позволяет разработать смешанные образовательные модели и курсы, учитывающие индивидуальные потребности учащихся. Существуют также средства, которые дают возможность студенту самостоятельно контролировать процесс своего обучения. (М.Б. Марутян, **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ В ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ПЕРЕВОДЧИКОВ НА БАЗЕ ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ**, 2012 год)

Обсуждение и результаты.

Профессиональная деятельность на иностранном языке у специалистов различных профессий предполагает сформированность у них навыков и умений перевода как одного из важнейших компонентов профессиональной иноязычной коммуникативной компетенции.

Переводческая компетенция является сложной по структуре, интегративной компетенцией. Согласно концепции Н.А. Мыльцевой, принятой нами за основу, мы рассматриваем переводческую компетенцию как «знание основ переводческой деятельности и умение осуществлять адекватный перевод в зависимости от характера исходной иноязычной информации - умение передать не только смысловое содержание, но и стиль, жанр, манеру изложения, метафоричность языка»¹. Успех в ее формировании зависит в значительной мере от того, насколько методически четко организован учебный процесс: определен объем базовой нормативной грамматики, минимально необходимый для начала обучения переводу, определено содержание учебных материалов, разработан алгоритм обучения переводу. (Грунина, Ольга Николаевна, 2012)

Если окинуть беглым взглядом историю освоения ИКТ специалистами, занятыми подготовкой устных переводчиков то можно констатировать, что первоначально усилия разработчиков были сосредоточены в основном на создании специальных **репозиториев** аудиовизуальной информации. Большинство таких хранилищ аудио и видеофайлов содержит преимущественно аутентичные материалы медийного характера (записи устных публичных выступлений общественно-политической направленности), разбитые на тематические и уровневые блоки. На более позднем этапе развития лучшие репозитории получили авторские записи оригинальных выступлений профессиональных переводчиков, подготовленные с расчетом на ситуацию обучения устному переводу и дополненные краткими приложениям содержащихся в устном тексте, и глоссариев, включающих термины, которые потенциально представляют сложность для перевода. Преимущество их в том, что размещенный контент адаптирован как для использования на аудиторных занятиях, что облегчает преподавателю процесс подготовки учебных материалов, так и для самостоятельной работы обучающихся, индивидуального тренинга. Таков, например, мультимедиа-банк устных выступлений **Speech Repository 2.0.**, созданный специалистами. (Speech repository 2.0, available at:

www.webgate.ec.europa.eu/sr/
March 2017).

(accessed

31

Методическое моделирование процесса обучения студентов письменному переводу включает в себя определение принципов организации учебного процесса, разработку учебных программ на междисциплинарной основе, внедрение в образовательный процесс современного информационно-технологического сопровождения (как по форме, так и по содержанию), разработкой соответствующих методических моделей занятий и запланированной вариативностью самостоятельной работы обучающихся.

Методические модели занятий по обучению студентов письменному переводу предполагают: организацию работы с лексико-семантическим аспектом предпереводческого анализа (анализ антропонимов, топонимов, фразеологизмов, интертекстов и т.п.); полисемическими конструкциями (выявление полисемичных или омонимичных включений, исследование синонимических рядов и т.д.), поликультурными включениями (выявление коллокаций, подбор переводческих решений в зависимости от ситуации).

Актуализирован методический потенциал обучающихся информационных технологий (мультимедийное оснащение, учебный интернет-форум, и т.)

Обучения переводу английских текстов с учетом изложенных выше особенностей национального склада мышления. Он состоял в:

использовании в качестве учебных материалов для перевода текстов общественно-политической тематики в соответствии с принципом доступности и посильности: на первом этапе - информационно-описательных текстов на хорошо знакомую обучаемым тематику с проведением сравнений и сопоставлений изложения одних и тех же событий в английской и отечественной прессе, с постепенным переходом к текстам, освещающим менее знакомые обучаемым события при одновременном наращивании объема статей; на втором этапе - переход к текстам информационно-аналитического типа, содержащим авторские рассуждения, выводы и оценки;

- выполнении комплекса предпереводческих упражнений, в том числе упражнений на выработку навыков критического мышления, включающих анализ семантических полей слов и грамматических конструкций с учетом несовпадения понятийных полей общественно-политической лексики английского и русского языков.

В новом информационном обществе меняется представление о профессиональной компетентности специалиста, в том числе и специалиста в области перевода. Применение новых информационных и коммуникационных технологий становится неотъемлемой частью труда переводчика. Глубокие знания в области информационных технологий сделают выпускников переводческих специальностей более конкурентоспособными и востребованными на рынке труда.

Разработанная методика обучения письменному переводу студентов филологов соответствует современным требованиям к профессиональной подготовке специалистов и опирается на теоретические положения, разработанные современным переводоведением, методикой обучения иностранному языку в школе и вузе, а также программами для вузов языковых и неязыковых специальностей.

Для решения поставленных в работе задач были выявлены трудности в обучении переводу, конкретизирована и описана номенклатура двуязычных умений, создана

типология билингвальных упражнений, включающая традиционные и нетрадиционные задания и составляющая основу обучения письменному переводу как аспект обучения иностранному языку.

Согласно предложенному подходу к обучению переводческой деятельности перевод рассматривается как аспект в изучении иностранного языка. Реализация данного подхода требует создания принципиально новой модели обучения, которая позволяет формировать умения, необходимые в будущей профессиональной деятельности. Обоснованы характеристики методического моделирования, оптимизирующие процесс подготовки будущих переводчиков в области письменного перевода, а именно: принципы организации учебного процесса, разработка учебных программ на междисциплинарной основе, внедрение в образовательный процесс современного информационно-технологического сопровождения, методические модели занятий. Студенты, обучающиеся по методу использования электронных ресурсов показали, что обучение, которых велось, с использованием данного методического обеспечения, обладают лучшими технологическими навыками, лучше представляют себе стратегию выполнения письменного перевода, лучше умеют принимать переводческие решения и показывают более высокие результаты при выполнении самостоятельных письменных переводов.

Литература

1. ИКТ в профессиональном образовании / ЮНЕСКО. Аналитическая записка Режим доступа.
URL: http://iite.unesco.org/files/policy_briefs/pdf/ru/icts_in_tvet.pdf
2. Абдуллахитов Р.Ш. Английский язык. Практика перевода: учеб. пособие для студентов по направлению информационно-коммуникационные технологии / Р.Ш. Абдуллахитов; под. ред. Поповой Н.В. - Грозный. : Изд-во ЧГУ, 2014. - 167 с.
3. Алферова Д. А. Модульное обучение переводу научно-технических текстов с использованием информационных технологий: диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.02 / Алферова Динара Адлевна. - Москва, 2010. - 273 с.
4. Вербицкая М. В. Компоненты и уровни переводческой компетенции / М. В. Вербицкая, М. Ю. Соловов // Вестник Московского университета.
5. Бовтенко М. А. Компьютерная лингводидактика : учеб. пособие / М. А. Бовтенко. - М.: Наука, 2005. - 216 с.

BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARI KASBIY TAYYORGARLIGINI BELGILASHDA KOMPETENTLI YONDASHUV

Muxamedova Guli Baxodirovna

Pedagogik innovatsiyalar, kasb-hunar ta'limi boshqaruv hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti,

e-mail: gulibahodirovna4455@gmail.com

***Annotatsiya:** Maqolada bo'lajak chet tili o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini belgilashda kompetentli yondashuv haqidagi g'oyalarni tahlil qilish, kasbiy kompetentlik tushunchasi, chet tillarini o'qitishda kompetentli yondashuvni ilmiy-metodik jihatdan ishlab chiqish masalalari yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** kasbiy tayyorgarlik, kompetentli yondashuv, bilim, ta'lim, tajriba, qobiliyat, moyillik, mahorat.*

КОМПЕТЕНТНЫЙ ПОДХОД В ОПРЕДЕЛЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Мухамедова Гули Баходировна

Докторант, Института педагогических инноваций, переподготовки и повышения квалификации управленческих и педагогических кадров профессионального образования,

e-mail: gulibahodirovna4455@gmail.com

***Аннотация:** В статье представлен анализ представлений о компетентностном подходе к определению профессиональной подготовки будущих учителей иностранных языков, концепция профессиональной компетентности, разработка компетентностного подхода к обучению иностранным языкам с научно-методической точки зрения.*

***Ключевые слова:** профессиональная подготовка, грамотный подход, знания, образование, опыт, умение, склонность, умение.*

A COMPETENT APPROACH IN DETERMINING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Mukhamedova Guli Bakhodirovna

PhD student of the Institute of Pedagogical Innovation, management of vocational education, retraining and advanced training,

e-mail: gulibahodirovna4455@gmail.com

***Annotation:** The article presents an analysis of ideas about the competence-based approach to determining the professional training of future teachers of foreign languages, the concept of professional competence, the development of a competence-based approach to teaching foreign languages from a scientific and methodological point of view.*

***Key words:** professional training, competent approach, knowledge, education, experience, skill, inclination, skill.*

Kirish

Mamlakatimizda ilm-fanni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda, joriy yilda esa, hammamizga ma'lum, yil nomiga munosib ravishda bunday e'tibor kuchaytiriladi. Sohadagi

dolzarb masalalar hal etilib, ilmiy-tadqiqot faoliyati qo'llab-quvvatlanadi. Yangi ilmiy muassasalar va yo'nalishlar tashkil etilishi shular jumlasidandir.

Respublikamizda talabalarining kasbiy faoliyatga tayyorlashda modulli-kompetentli yondashuv asosida kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. SHu bilan birga, talabalarining o'quv-bilish faolligini jadallashtirish asosida kasbiy ijodkorligini rivojlantirish, o'quv-bilish faoliyatini izlanishli-tadqiqotchilik kompetentsiyasi bilan uyg'unligini ta'minlash, bilish faoliyatini rivojlantirishning aksiologik asoslarini takomillashtirish dolzarblik kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasida talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayoniga kompetentsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quvuslubiy materiallarni keng joriy etish¹¹⁹ kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Adabiyotlar tahlili

Ta'lim sifati muammosini hal qilishda kompetentli yondashuvdan foydalanish, uning amalga oshirilishi ta'lim mazmuni, uning metodlari va texnologiyalariga yangicha qarashlarga olib keladi. Bo'lajak chet tili o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini belgilashda kompetentli yondashuvni tashkil etishda quyidagilarni amalga osh ko'zda tutiladi:

- Bo'lajak chet tili o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini belgilashda kompetentli yondashuv haqidagi g'oyalarni tahlil qilish;
- Bo'lajak chet tili o'qituvchilari kasbiy kompetentligi tushunchasining mohiyatini tushunish;
- chet tillarini o'qitish jarayonda kasbiy kompetentlikni shakllantirish mantig'i;
- chet tillarini o'qitishda kompetentli yondashuvni ilmiy-metodik ishlab chiqish.

Bugungi kun bitiruvchilaridan kasbiy muhitdagi o'zgarishlar dinamikasiga va tashqi mehnat bozorlari sharoitlariga tez moslashish talab etiladi.

Ta'lim tushunchasini kompetentsiyalar to'plami sifatida begilash mumkin. Kompetentlik yaxlit ijtimoiy-kasbiy fazilat sifatida faqat faoliyat jihatdan shakllanishi mumkin, chunki faoliyatda "shaxsning tashqi dunyo bilan o'zaro amaliy munosabati, faoliyatni tartibga solishning o'ziga xos xususiyati sifatida" ong shakllanadi (B.G.Anan'ev, 2001), shaxsning barcha tarkibiy qismlari murakkab tizim sifatida dolzarblashtiriladi. SHu bilan birga, "kompetentlik" tushunchasi o'qituvchini emas, balki ta'lim oluvchini nazarda tutadi; o'qituvchi faqat muhitni yaratadi, lekin hamma narsa ta'lim oluvchiga, uning istaklariga, intilishlariga, qadriyatlariga bog'liq bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Kompetentlikning mohiyati bo'yicha mahalliy va xorijiy tadqiqotlarni sarhisob qilar ekanmiz, biz kompetentlikni shaxsning ajralmas xususiyati sifatida tushunamiz, bu uning hayotiy vaziyatlarda paydo bo'ladigan muammolar va tipik vazifalarni bilim, ta'lim va hayotiy tajriba,

¹¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги — Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ-5847-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/4545884>

e'tiqod va qadriyatlardan foydalangan holda hal qilish qobiliyatini belgilaydi¹²⁰. Bu holda "qobiliyat" "moyillik" sifatida emas, balki "mahorat" sifatida tushuniladi. "Qobiliyatli" mi, demak "bajara oladi". Qobiliyatlar - bu muayyan turdagi faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishning sharti bo'lgan shaxsning individual psixologik xususiyatlari-fazilatlari-sifatlaridir¹²¹.

Kompetentli yondashuvga erishishga yo'naltirish chet tilini o'qitishda tubdan boshqacha mantiqni, ya'ni nafaqat individual, balki guruh, jamoaviy tarzda muammo va masalalarni hal qilish mantig'ini belgilaydi.

Kompetentlikning tabiati shundayki, u faqat insoniy qadriyatlar bilan organik birlikda namoyon bo'lishi mumkin, ya'ni ushbu turdagi faoliyatga chuqur shaxsiy qiziqish bilan bog'liq. Amalda, shaxsiy qiymatga ega bo'lgan faoliyat mazmuni ma'lum bir natijaga (mahsulotga) erishish yoki xatti-harakatlar uslubi bo'lishi mumkin.

Ammo ta'limda kompetentli yondashuv haqida gapiradigan bo'lsak, unda shunday savol tug'iladi, biz qaysi yondashuvdan harakat qilmoqdamiz? SHartli ravishda aytish mumkinki, biz bilimga yondashuvdan kompetentliga o'tish yo'llarini aniqlashga harakat qilmoqdamiz. Bu holda kompetentlik deganda nimani tushunish mumkin? Hozirda ko'plab ta'riflar mavjud bo'lishiga qaramay, ta'riflar bir-biridan farq qilishi mumkin, ammo ba'zi umumiy g'oyalar allaqachon shakllantirilgan.

Bu umuman o'z-o'zidan paydo bo'lishni anglatmaydi. Axir, biz noaniq vaziyatlarda, yoki to'liq aniqlanmagan vaziyatda ham harakat qila olamiz va biz ushbu vaziyatning ma'nosini, muammoning mohiyatini va mumkin bo'lgan yechish usullarini aniqlashimiz kerak bo'ladi.

Tahlillar va natijalar

Umumiy kompetentsiyalarning asosi jamiyatda moslashish, ijtimoiylashuv, integratsiya va o'zini o'zi anglashdan iborat. Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda, yangi ijtimoiy-madaniy sharoitda ta'lim jarayonlarining rivojlanishi quyidagilardan iborat: yoshlarning inson-jamiyat-tabiati kabi o'zaro bog'liq tizimlarini barkamol rivojlantirishini tiklash asosida uning umumiy kompetentsiyalarini rivojlantirish orqali uni tayyorlashning yangi sifatiga erishish.

Kompetentlik har qanday kasbiy faoliyat uchun zarurdir, ular tez o'zgaruvchan dunyoda shaxsning muvaffaqiyati bilan bog'liq. Kompetentlik bugungi kunda alohida ahamiyatga ega. Ular birinchi navbatda axborotdan, shu jumladan fuqarolik jamiyatida shaxsning xatti-harakatlarining ijtimoiy va huquqiy asoslari bo'yicha chet tilida muloqotdan foydalangan holda, kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi

Kompetentli yondashuvni amalga oshirish uchun ta'lim jarayoni birinchi navbatda tayanch kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, agar oliy kasbiy ta'lim sharoitida ta'lim muhitining o'zi ixtisoslashtirilgan bo'lsa, bu fanlararo sohada inson taraqqiyoti jarayoni sodir bo'ladi.

Muayyan kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari (bizning holatda chet tillarini o'qitish) *tayanch* kompetentlikni aks ettiradi.

¹²⁰ Проект НФПК «Разработка рекомендаций и учебных материалов для подготовки специалистов в области образования, реализующих стратегические цели обновления школы.

¹²¹ Современный словарь по психологии. Ми., 2000

CHet tillarini o'qitish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini nazariy tahlil qilish, chet tillarini o'qitishni rivojlantirishning strategik vazifalarini tahlil qilish asosida muhim bo'lgan vazifalar guruhini aniqladik. Ularga quyidagilar kiradi:

1-guruh vazifalari - tashkiliy - boshqaruv faoliyatini amalga oshirish.

2 guruh vazifalari - chet tillarini o'qitish faoliyatining boshqa sub'ektlari bilan o'zaro aloqa o'rnatish

3 guruh vazifalari - kasbiy o'z-o'zini tarbiyalashni amalga oshirish.

Yuqoridagi kasbiy vazifalar guruhlarini hal qilish tajribasi bo'lajak chet tillarini o'qituvchilari uchun umumkasbiy tayyorgarlikni tashkil etish muammosini hal qilish uchun asos hisoblanadi.

Bu kasbiy ta'limning butun jarayoni kasb-hunar ta'limi mazmunini qurishning bunday birligini kasbiy vazifa sifatida ajratish asosida qurilganligini anglatadi.

Birinchi bosqich kelajakdagi kasbiy faoliyat kontekstida asosiy kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Ikkinchi bosqichda ta'lim oluvchiga kasbiy vazifalar "yuklanadi", ularni hal qilish yo'llarini o'zlashtiradi, bu esa tayanch kompetentlikka asoslangan asosiy kompetentlikni shakllantirishga yordam beradi.

Uchinchi bosqich - tayanch kompetentlikni rivojlanish asosidagi *maxsus* kompetentsiyani shakllantirish bosqichidir. Keyin maxsus kompetentlikni rivojlantirish bosqichi keladi.

Mutaxassis modelining *kasbiy qismi* (K.G.Batotsurenova [4]ning fikricha) davlat standartida ishlab chiqilgan malaka talablaridan tashqari, quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga olishi kerak:

- *intellektual kompetentlik*, ya'ni kasbiy faoliyatda samarali qarorlar qabul qilish imkoniyatini ta'minlaydigan bilimlarni tizimli tashkil etish, vaziyatlarni tahlil qilishda moslashuvchanlik va samaradorlik;

- *intellektual tashabbus* - yaxlit shaxs xususiyati bo'lib, u bilim va motivatsion intilishlarning uzviy birligi, berilgan chegaralardan tashqariga chiqish va tashqaridan rag'batlantirilmagan intellektual faoliyatni rivojlantirishga tayyorlikdir;

- *o'z o'zini tashkil qilish*, vaziyatni tahlil qilish, vazifa qo'yish, o'z harakatlarining mumkin bo'lgan natijalari va oqibatlarini rejalashtirish va bashorat qilish, refleksiya asosida o'z qarorlarining samaradorligini baholash va nazorat qilish;

- *o'z-o'zini tartibga solish*, o'z intellektual faoliyatini erkin boshqarish qobiliyati, o'z-o'zini o'zgartirishni tuzatish qobiliyati, madaniy o'zini o'zi tuzatish mexanizmlarini tushunish va ulardan foydalanishni anglatadi.

Xulosalar

SHunday qilib, tayanch kompetentlik oliy pedagogik ta'limning har bir bosqichi uchun ta'lim bloklari va o'quv fanlari darajasida aniqlanadi. Tayanch kompetentlik tartibini belgilashda kasbiy pedagogik ta'limning asosiy maqsadlariga muvofiq ijtimoiy va shaxsiy tajribaning mohiyati, ijtimoiy jamiyatda kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida hayotiy ko'nikmalarni egallashga imkon beruvchi asosiy turlar muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy kompetentlik sifatlariga ega mutaxassisni shakllantirish modeli – ta'lim va ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan pedagogik hamda texnik-texnologik muammoli vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etilishini ta'minlovchi, motivatsion xislatlar, intellektual salohiyat, hissiy-irodaviy sifatlar, predmetli-faoliyatli ko'nikmalar hamda o'z-o'zini boshqara olish sifatlarini ta'riflovchi, tashkilotchilik kobiliyatiga ega hamda kreativ fikrlovchi, kasb egasining mustaqil bilim olishi va o'zini rivojlantirishini aks ettiruvchi andoza hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги — Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиqlаш тўғрисидаги ПФ-5847-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/4545884>
2. Проект НФПК «Разработка рекомендаций и учебных материалов для подготовки специалистов в области образования, реализующих стратегические цели обновления школы.
2. Современный словарь по психологии. Ми., 2000
3. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст]. - СПб.: Питер, 2002.-288с. (Серия «Мастера психологии»).
4. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022). Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 654-661.
5. Najmiddinova Yo. R., Ibragimov R. Sh., Yigitaliyev J. A. THE CONCEPT OF ICT COMPETENCE OF PERSONNEL. THE IMPORTANCE OF HAVING ICT COMPLEMENT AND INFORMATION CULTURE // INTERNATIONAL ENGINEERING JOURNAL FOR RESEARCH AND DEVELOPMENT - Vol. 5 Issue 2, March 2020... <http://www.iejrd.com>
6. Батоцыренова К.Г. Новые информационные технологии как условие интеллектуального развития личности // Качество образования: концепции, проблемы оценки, управление. 4.1. Тезисы Всероссийской научно-методической конференции. - Новосибирск, 1998. - С. 20 - 28.
7. Химматалиев, Д. О., Файзуллаев, Р. Х., & Мустафаева, Д. А. (2016). Профессионально-педагогическая компетентность учителя профессионального образования. *Журнал научных и прикладных исследований*, 2(11), 4-7.
8. Usubovich, O. O., & Nematillaevna, Z. D. (2022). Problems Arising From the Use of the Case-Study Method and Methods of Their Prevention. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(6), 5-10.
9. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // *Eastern European Scientific Journal*. - Germany, 2018. - №4. - P.196-199.
10. Исмаилова, З. К., Химматалиев, Д. О., & Байбаева, М. Х. (2015). Основные вопросы интеграции образования и производства и пути их решения. In *Педагогика: традиции и инновации* (pp. 216-218).
11. Мухамедова, Г. Б. (2022). ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 289-293.
12. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 7505-7522.
13. Химматалиев, Д. О., Файзуллаев, Р. Х., & Мустафаева, Д. А. (2017). Модель компетенций преподавателя ССПО: необходимость и условия разработки. In *Педагогическое мастерство* (pp. 24-26).

PEDAGOGIK ATAMALAR ASOSIDA NOFILOLOGIK YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MOHIYATI

Mavlanov Shavkat Yusupovich

Namangan davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

E-mail: mavlanovSh_2022@mail.ru

Аннотация: *Maqolada nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini pedagogik atamalar asosida rivojlantirish va pedagogikada «atama» tushunchasi, uning ilmiy-amaliy ma'noda aniq ifodalanishi, pedagogik atamalarining kashf etilishi, dastlabki darslik va qo'llanmalarining tarjima qilinishi va yaratilishiga oid manbalar qayd etilgan. Pedagogik atamalarining sharh va izohlari pedagogik ensiklopediya tarzida tizimlashtirilishi hamda ularning vazifalari ta'kidlab o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *atamalar, sharh, izohlar, pedagogik ensiklopediya, pedagogika.*

СУЩНОСТЬ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Мавланов Шавкат Юсупович

Исследователь Наманганского государственного педагогического института

E-mail: mavlanovSh_2022@mail.ru

В статье развитие профессиональной компетентности студентов-нефилологов на основе педагогических терминов и рассматривается происхождение термина в педагогике, его научное и практическое определение, возникновение педагогических терминов, перевод и создание первых учебников и учебных пособий. Подчеркнуто толкование педагогических терминов в форме педагогической энциклопедии и их функции.

Ключевые слова: *термины, комментарии, аннотации, педагогическая энциклопедия, педагогика.*

THE ESSENCE OF PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF NON-PHILOLOGY STUDENTS BASED ON PEDAGOGICAL TERMS

Mavlanov Shavkat Yusupovich

Researcher of Namangan State Pedagogical Institute

E-mail: mavlanovSh_2022@mail.ru

The article development of professional competence of non-philology students based on pedagogical terms and discusses the origin of the term in pedagogy, its scientific and practical definition, the emergence of pedagogical terms, the translation and creation of the first textbooks and teaching aids. The interpretation of pedagogical terms in the form of a pedagogical encyclopedia and their functions are emphasized.

Key words: *terms, comments, annotations, pedagogical encyclopedia, pedagogy.*

Davr talabiga muvofiq oliy ta'lim muassasalarida ham nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida pedagogik atamalar va ularni iste'mol qiluvchilarning soni ortib bormoqda. «Atama» – termini har bir xalq o'z tilidagi nom, atama bilan yuritib kelingan. Termin so'zi ma'lum bir sohada qo'llansa, atama so'zining ma'nosi termin so'zining ma'nosidan kengroq bo'lib, u barcha narsalar va hodisalarning nomi sifatida tushuniladi.

Termin va atama soʻzlari bir-biriga yaqin tushuncha sifatida ifodalanishiga qaramay, ular aynan bir xil soʻzlar hisoblanmaydi va ularni almashtirib qoʻllab ham boʻlmaydi. Nofilologik yoʻnalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida pedagogik atamalarni oʻrganish bilan birgalikda oʻzbek tilining grammatikasi va matn ustida ishlashga ham katta ahamiyat beriladi. Pedagogik atamalar lugʻati bilan ishlashda adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, oʻqishga va oʻzi tanlagan kasbiga boʻlgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Talabalar nafaqat pedagogik atamalarni, balki pedagogikaga oid masalalar yuzasidan fikr bildira olish, tahlil etish hamda bahs munozaralarga kirishish kabi koʻnikma va malakalarga ega boʻlishlari mumkin.

Pedagogik tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladigan soʻz yoki soʻz birikmalari oʻzining aniq definititsiyalari, yaʼni aniqlovchilariga ega. Pedagogikada «atama» tushunchasi ostida ilmiy-amaliy maʼnoda pedagogik tushunchalarning aniq ifodalangan shakli tushuniladi. Shu bois bunday aniqlovchilar ilmiy-pedagogik uslub doirasiga kiradi. Pedagogik atamalar pedagogikaga oid ilmiy tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar majmui sanaladi. Ular pedagogika fanining muhim tushunchalarini oʻzida mujassam qilish xususiyatiga ega boʻladi. Qayd etish joizkm, ajdodlarimiz yosh avlod tarbiyasining pedagogik, maʼnaviy-axloqiy asoslarini yaratish jarayonida koʻplab pedagogik atamalarni kashf etishgan. Pedagogik atamalarni Sharqning buyuk mutafakkirlaridan *Abu Nasr Forobiy*, *Abu Ali ibn Sino*, *Abu Rayxon Beruniy* va boshqa qator qomusiy bilimlarga ega boʻlgan allolomalarning ilmiy-maʼnaviy merosi orqali kuzatishimiz mumkin. SHarq allomalari “pedagogika” soʻzidan foydalanmagan boʻlsa-da, unga oid qator tushunchalar, terminlar asosida ilmiy asarlar yaratishgan erishgan. Ushbu manbalardan maʼlum boʻladiki, taʼlim-tarbiyaga oid tushunchalar, yaʼni pedagogik atamalarning paydo boʻlish tarixi uzoq oʻtmishga borib taqalgan, deyishga asos bor.

XIX asrning oxiri XX asrning 20-yillarida dastlabki taʼlimiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan darslik hamda qoʻllanmalarining tarjima qilinishi, yaratilishi bilan bogʻliq holda pedagogik atamalar koʻlami kengaydi. Bunday pedagogik atamalar oʻsha davrning oʻzida yaratilgan dastlabki ilmiy maqola, gazeta va jurnallarda yoritila boshlangan. Biroq pedagogik atamalarni toʻplash va lugʻat shaklida tartibga solish sohasidagi ishlar amalga oshirilmadi. Oʻsha davrlarda pedagogika sohasida koʻplab yangi atamalar rus tilidan oʻzbek tiliga kirib kelgan va oʻzlashtirila boshlangan. Bu atamalar rus tilidan toʻgʻridan-toʻgʻri qabul qilingan va tarjima qilingan holda isteʼmolga kiritish orqali oʻzbek tilining lugʻatidan oʻrin olgan.

Taʼkidlash joizki, 1925–2000 yillarda chop etilgan bir qator lugʻat va pedagogik ahamiyatga ega boʻlgan ensiklopediyalardan oʻzbek pedagog olimlari uzoq yillar mobaynida foydalanib kelishganini qayd etishimiz zarur. Mutaxassislar XX-asrning 90-yillarida rus olimlari tomonidan pedagogikaning alohida sohalari boʻyicha chop etilgan lugʻatlardan unumli foydalanishgan [1; 5]. Biroq, bu lugʻat yaratish sohasida Oʻzbekistonda hech qanday ish amalga oshirilmagan, degan xulosani keltirib chiqarmasligi kerak. Uzoq davrlar mobaynida pedagogikaga oid atamalar turli sohaga oid lugʻatlar tarkibida aralash tarzda berilgan. Hozirgi davrga kelib pedagogikaga oid koʻplab yangi atama, tushuncha va iboralar kirib keldi. Ularning maʼnosi turlicha izohlanib, manbalarda turli-tuman shakllarda berilmoqda. Ushbu atamalar va ulardan foydalanuvchilarni baʼzi hollarda chalgʻitmoqda. Ayrim vaqtlarda esa fikrning yoritilishiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Shu bois ham pedagogik atamalar mazmuniga yangicha kontekstda yondashish pedagogika fani oldida turgan muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.

Nofilologik yoʻnalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik atamalardan foydalanish va ular mazmunini takomillashtirish, yangi ijtimoiy-iqtisodiy

o'zgarishlar bilan integrallashuvini taqozo etadi. Binobarin pedagogik atamalarning yangicha mazmun-mohiyatiga yondashish va bunda mazkur atamalarning boshqa tillarda qo'llanilish shakli, mazmun-mohiyatini o'rganish hamda o'zaro qiyoslash muhim sanaladi. Bugungi kunga qadar turli davrlarda ko'pgina xorijiy mamlakatlarda pedagogik atamalarning mazmuni bo'yicha ko'plab izlanishlar amalga oshirilgan. Pedagogik terminlarning shakllanishi va taraqqiyoti masalalari bo'yicha ozarbayjon, qozoq, qirg'iz kabi pedagog olimlari tomonidan izlanishlar olib borilgan [2]. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, turli davrlarda yaratilgan bir necha variantlarda, rus tilidagi pedagogik lug'at va ensiklopediyalar mavjud. Ularda aynan bir atamaning mazmun jihatdan o'zgarib, kengayganligi tadrijiy tarzda o'z ifodasini topgan. Biroq pedagogik atamalar o'zbek tilida turli davrlarda har xil mazmun mohiyatga ega bo'lib kelayotgan bo'lsa-da, ular maxsus tadqiq etilmagan. Natijada, mutaxassislar tomonidan ayni bir atama turlicha sharhlanmoqda. Aksariyat hollarda esa ularning ma'nosi noto'g'ri talqin etilmoqda. Pedagogik atamalar ilmiy jihatdan to'g'ri tavsiflanishi, ularning barcha ma'nolari izohlanishi zarur. Shu bois ham nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik atamalarni batafsil o'rganish va tadqiq etish zaruriyati dolzarb masalalardan biridir.

Pedagogika sohasiga oid ilmning rivojlanishi va ommalashishida mazkur pedagogik atamalarga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Atamalar mohiyatida pedagogika fanida barqarorlashgan bilimlar, yondashuvlar, konsepsiyalar o'z ifodasini topishi kerak. Pedagogik atamalarning sharh va izohlari pedagogik ensiklopediya tarzida tizimlashtirilishi lozim. Pedagogik ensiklopediyalar ilmiy, ijtimoiy, pedagogik vazifalarni bajaradi. Bunday ensiklopediyalar bugungi kunda pedagogika va ta'lim-tarbiya sohasida ma'lumot, axborot to'plash hamda uni nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ular:

- talabalarga muayyan pedagogik hodisa haqida har tomonlama mukammal ma'lumot berish funksiyasiga ega;
- pedagogikaga oid so'zlar, tushunchalar, atamalar va ularning ilmiy mohiyati, yo'nalishlari bilan tanishtiradi;
- talabalarning pedagogika va ta'lim-tarbiya sohasidagi so'z boyligini, bilim doirasini oshiradi.

Mamlakatimizning dastlabki mustaqillik yillarida "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", "Tarbiya ensiklopediyasi" kabi qator ensiklopediya va lug'atlar, shuningdek, tarmoq lug'atlariga oid manbalar yaratilgan. Ularda ayrim pedagogik atamalar qisman sharhlangan. Shuningdek, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutining bir guruh olimlari tomonidan ilmiy muomalada uchraydigan barcha pedagogik atamalarning mazmun-mohiyatini sharhlash maqsadida «Pedagogika ensiklopediya» yaratilgan [4]. O'zbek xalqining madaniy-ma'rifiy hayotida katta voqea bo'lgan pedagogik atamalar mazmunini modernizatsiyalash va unifikatsiyalashda ushbu uch jildli "Pedagogika ensiklopediya"ning yaratilishi alohida ahamiyatga ega. Ushbu "Pedagogika ensiklopediya" pedagogika fani, ta'lim-tarbiya, pedagogik psixologiya, pedagogik antropologiya, falsafiy pedagogika, ijtimoiy pedagogika, pedagogik diagnostika, statistik pedagogikaga oid ma'lumotlarni muxtasar tarzda ifodalash bilan birga insoniyat tamaddunining muhim yutuqlari haqidagi bilimlar majmuini o'z ichiga olgan.

Pedagogika va ta'lim-tarbiyaga oid ilmiy ma'lumotlar ensiklopediyaning asosiy kismini tashkil kiladi. Unda mamlakatimiz mustakillikka erishgandan keyingi davrda pedagogika, ta'lim-tarbiya sohasidagi ulkan o'zgarishlar batafsil yoritiladi. "Pedagogika ensiklopediya"da o'zbek

xalqining pedagogika va ta'lim-tarbiya sohasidagi tarixiy tajribalari taxlil kilingan. O'zbekistonda pedagogika fanini rivojlantirishga xissa qo'shgan mutaxassislarni ilmiy faoliyati, pedagogika soxaga qo'shgan hissalarini ta'kidlab o'tilgan. Uning saxifalaridan oila tarbiyasi, mehnat tarbiyasi, xalq pedagogikasi, ta'limiy qadriyatlar, jaxon pedagogikasida erishilgan yutuklar, pedagogika fanining bugungi kundagi xolati, tarixi, metodologik yondashuvlar, atamalarining sharhlari, nomlari kabi ma'lumotlar o'rin olgan. Mazkur "Pedagogika ensiklopediya"da mustakil O'zbekistonning ta'lim-tarbiya va pedagogika sohasidagi xalqaro alokalari bilan bog'lik mavzular ham yoritilgan.

Ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarni har tomonlama rivojlantirish, ta'lim-tarbiya jarayonlarida pedagogik atamalarining shakillanishi, amaliyotda qo'llanilishi masalalarida keng ko'lamli tadqiqotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, tarixiy yondashuvlar asosida pedagogik atamalarining shakillanish tarixi va amaliyotda qo'llanilishi masalasi alohida tadqiqot sifatida o'rganilmagan.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogika sohasini rivojlantirish va islohotlar jarayonida ilmiy-intellektual, ilmiy-innovatsion salohiyatdan keng foydalanish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirishni talab etadi. Shuningdek, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali nofilologik yo'nalishi kadrlarini tayyorlash, ilmiy hamda innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish dolzarb vazifa sanaladi. Sohoni barqaror taraqqiy ettirish, o'z navbatida, pedagogik atamalarining shakillanish tarixi va amaliyotda qo'llashni takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ta'limning integratsiyalashuvi sharoitida pedagogik atamalarni o'rganish va ulardan amaliyotda foydalanish, qo'llashni rivojlantirish, chuqur tahlil qilish bilan bog'liq. Xususan, pedagogikaga oid atamalarining shakillanish tarixi va ulardan amaliyotda foydalanishni takomillashtirish masalalarini tadqiq etish zaruriyati mavjud. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar nafaqat pedagogika fanini balki, nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga hissa qo'shishi va ta'lim sifati samaradorligining oshishida xizmat qiluvchi omil hisoblanadi.

Nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini pedagogik atamalarining shakillanish tarixi va ularni amaliyotda qo'llash asosida rivojlantirish pedagogik muomaladagi kiyinchiliklarni bartaraf etishga imkon beradi. Shuningdek, qatorda pedagogik mazmundagi matnlarni tushunishni osonlashtiradi va pedagogik xodisa, vaziyatlarni tavsiflashda ushbu atamalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Ushbu atamalardan foydalanishda ularning xar biri kanday ma'noda iste'mol kilinishidan kat'i nazar talabalar uchun kulay va tushunarli bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi zamonaviy pedagogikada rang-barang didaktik prinsiplar tan olingan. Xar kanday nutqiy xatoliklarni bartaraf etish xar doim ongli tarzda amalga oshiriladigan jarayon xisoblanadi. Didaktik qonuniyatlar ta'limning asosiy tamoyillarida o'z ifodasini topadi [3]. Mazkur qonuniyatlar ta'lim xamda pedagogik xodisalarining muvaffakiyatini ta'minlash uchun xizmat kiladi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik atamalarining shakillanishi va ulardan amaliyotda foydalanishni takomillashtirish ilmiylik, tushunarlilik, onglik, faollik, mustakillik, tizimlilik, izchillik, mustaxkamlik va nazariya bilan amaliyotning alokadorligi kabi tamoyillariga tayanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini pedagogik atamalar asosida rivojlantirishga qaratilgan ta'lim ochik xarakterdagi jarayon sanaladi. Shu bois xam uni aloxida ko'rsatmalar asosida takomillashtirish mumkin emas. Ta'limniig muvaffakiyatini ta'minlovchi jarayon pedagogik atamalardan amaliyotda foydalanish, qo'llash mazmunining ta'lim jarayoni sub'ektlari uchun tushunarli bo'lishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Кошкина Е.А. Понятийно-терминологический аппарат педагогики как предмет историко-педагогического исследования. / Образование и наука. 2012 № 5 (94) С. 83-95.
2. Оруджалиева А.С. Лингвистические особенности педагогических терминов в Азербайджанском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / Азерб. пед. ин-т.-, 1990. – 19 с.
3. Оғаев С., Оғаев Ҳ. Дидактик курсларни ўқитишнинг назарий асослари. – Тошкент: “Фан”, 2009. – 251 б.
4. Педагогик атамалар луғати. Тузувчи: Р.Сафарова ва б. – Тошкент: 2016. – 328 б.
5. Романцев Г.М., Федоров В.А., Осипова И.В., Тарасюк О.В. Профессионально-педагогические понятия. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005 – 456 стр.

ELEKTR MASHINALARI FANIDAN MUSTAQIL VA IJODIY ISHLASH FAOLIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Zokirova Dilnoza Nematillayevna, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Energetika kafedrası katta o'qituvchisi, e-mail: zdilnoza1983@gmail.com

Ergashev G'ofurjon Mo'ydinovich, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Energetika kafedrası o'qituvchisi e-mail: Gafurjon038@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'lim muassasalarida "Mutaasislik" fanlaridan talabalar mustaqil ishlariga va ijodiy foliyatini rivojlantirish metodikasi xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Pedagog texnologiya, axborot kommunikatsiya, virtual tajriba, hisob grafik, adekvat, fan dasturi, o'quv fani, maket, modul, elektr tizimasi, asinxron mashia, rotor, stator, magnit o'zak, qisqa tutashuv.

ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ КУРСОВ ПО РАЗВИТИЮ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Зокирова Дилноза Нематиллаевна

Наманганский инженерно-строительный институт, старший преподаватель кафедры Энергетики, e-mail: zdilnoza1983@gmail.com

Эргашев Гофуржон Мойдинович

Наманганский инженерно-строительный институт, преподаватель кафедры энергетики, e-mail: Gafurjon038@gmail.com

Аннотация: В статье рассказывается о методике развития самостоятельной работы и творческой активности студентов по предметам «Специальности» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Педагогическая технология, информационная коммуникация, виртуальный опыт, расчетный граф, адекват, научная программа, педагогическая наука, модель, модуль, электрическая система, асинхронная машина, ротор, статор, магнитопровод, короткое замыкание.

TECHNOLOGY OF ORGANIZING AND CONDUCTING COURSES FOR THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT AND CREATIVE ACTIVITIES

Zokirova Dilnoza Nematillaevna, Namangan Engineering-Construction Institute, Senior Lecturer of the Energy Department, e-mail: zdilnoza1983@gmail.com

Ergashev Gofurjon Moydinovich, Namangan Engineering-Construction Institute, Lecturer at the Department of Energy, e-mail: Gafurjon038@gmail.com

Abstract: The article describes the methodology for the development of independent work and creative activity of students in the subjects of "Specialty" in higher educational institutions.

Key words: Pedagogical technology, information communication, virtual experience, calculation graph, adequate, scientific program, pedagogical science, model, module, electrical system, asynchronous machine, rotor, stator, magnetic circuit, short circuit.

Kirish

Ta'lim tizimi uchun malakali kadrlar tayyorlash borasida respublikamizda katta amaliy ishlar qilinmoqda. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida davlat ta'lim standartlariga mos yuqori malakali mataxassislar tayyorlash bo'yicha mataxassislik kafedralari, o'qituvchi va rahbar xodimlar malakasini oshirish markazlarining tashkil etilishi va ularning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlanishi bunga misol bo'la oladi.

Ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda o'qitishning zamonaviy usullari, shakl va vositalari, o'yin texnologiyalari, muammoli o'qitish, xususan, mustaqil ta'limning noan'anaviy metodlari muhim o'rin tutadi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida talabalar mustaqil ta'limi mazmunini ishlab chiqish va uni tashkil etish hamda amalga oshirish usullarini takomillashtirish borasida ilmiy-pedagogik izlanishlar olib borishni taqozo etadi [1].

Adabiyotlar tahlili

Mazkur masalalarni ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan o'rganish, ta'limi jarayonida talabalarining mustaqil ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini e'tiborga olish va mustaqil ta'lim olishlari uchun yetarli shart-sharoit yaratib berish zarurati; o'qituvchilarining o'tadigan fanlaridan talabalar mustaqil ta'lim olishlarini tashkil etish, amalga oshirish va nazorat qilish bo'yicha kasbiy-pedagogik tayyorgarligining zamon talablari darajasida emasligi; bo'lajak mutaxassislarda mustaqil ta'lim olish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarining shakllanmaganligi; talabalar mustaqil ta'lim olishlarini tashkil etish, amalga oshirish va nazorat qilishga oid o'quv-metodik adabiyotlar, tavsiyalar, ishlanmalar, yo'riqnomalar, ko'rsatmalarning yetarli emasligi va boshqa muammolar alohida dolzarblik kasb etadi [2].

Kasb ta'limida mustaqil ta'lim olishning eng maqbul shakllarini tanlash, ulardan foydalanishning adekvat usullarini qo'llash talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda, ularning amaliy faoliyat jarayonida mustaqil, ijodiy topshiriqlarni samarali bajarishlariga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Umumkasbiy fanlardan ma'ruza mashg'ulotlarga atroflicha tayyorgarlik ko'rilishi va o'tkazilishi lozim. Ba'zi hollarda ma'ruza mashg'ulot amaliy darsga ulanib ketishi mumkin. Masalan, «Elektr mashinalari» fanidan elektr mashinalarning tuzilishi vap ishlashi, sxemalar elementlarini chizmalar orqali tushuntirish bilan bir qatorda ularning ulanishi, elektr zanjirning o'zida bajarib ko'rsatiladi. Ma'ruza mashg'ulotlarni o'tkazishning turli qoidalari mavjud bo'lib, bunda bevosita va bilvosita boshqariladigan ma'ruza mashg'ulotlar to'g'risida to'xtalaniladi. Bevosita boshqariladigan ma'ruza mashg'ulotlarda ma'ruzalar, taqdimotlar va namoyishlardan foydalaniladi[3].

Bularga sxemalar, prospektlar, video tasvirlar va jihozlarning maketlari va asl nusxalari kiradi. Yaxshi ishlab chiqilgan o'quv materialini talabalar diqqat bilan tinglab, kuzatadilar. Agar mashg'ulotlar savol va javoblarga asoslangan o'quv suhbatlari, muammoni muhokama qilish tarzida olib borilsa, yaxshi samara beradi. Bilvosita boshqariladigan ma'ruza mashg'ulotlar asosan talabalarga (kursantlarga) yo'naltirilgan bo'lib, ularga tayyorlangan topshiriqlar vositasida matnli kitoblarni o'qish, mustaqil o'rganish orqali o'yin-mashg'ulot olib borish, biror vaziyatni o'rganish, talabaning (kursantlarning) o'zi mustaqil o'rganishiga turtki berish, bilimlarni o'zlashtirishiga turtki berish kiradi. Masalan, o'qituvchi «Elektr mashinalari» fanidan elektr mashinalarini manbaga ulashni va uni nazorat qilish jarayonini bajarib ko'rsatadi. So'ngra talabalar bu jarayonni o'zlari mustaqil bajaradilar. Bu holda o'qituvchi kuzatuvchi yoki maslahatchi sifatida qatnashadi.

«Elektr mashinalari» fanini uzlashtirish jarayoniga yo'naltirilgan mashg'ulotlarga davra suhbat, guruh bo'lib munozara olib borish va moderatsiya usullari kiradi [4].

Tahlillar va natijalar

Ma'ruza mashg'ulotlar o'tkazish uchun asosan shu maqsadda maxsus jixozlanagan o'quv xonalaridan foydalaniladi. «Elektr mashinalari» fanidan «Asinxron mashinalarning tuzilishi va ishlash printsiplari» mavzusi bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarni utkazish texnologiyasi asosida tuzilgan ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasini tuzib, darsni utkazish jarayonini qarash mumkin [5].

“Elektr mashinalari” fani bo'yicha ma'ruza o'tishda interfaol ishlanmalar (“BALIQ SKELETI”

Interfaol usuli bo'yicha):

Elektr energiyasining asosiy iste'molchilari asinxron mashinalar hisoblanadi [6].

1-qadam. O'qituvchi mavzuning dolzarbligining asoslaydi, mashg'ulotning maqsadi va vazifalarini belgilaydi;

2-qadam. Guruxdagi talabalarni kichik guruxlarga ajratadi. Alohida varoq qog'ozlarga o'z fikrlarini yozishni tushuntiradi;

3-qadam. “Baliq skeleti” diagrammasini tuzish shartlarini tushuntiradi. “Xatolik”ni tahlil qilish vazifasi beriladi;

4-qadam. Har bir guruxchaga o'z nuqtai-nazarli bo'yicha eng asosiy omillarni 10 daqiqada aniqlash ta'kidlaydi. Talabalar o'zlari to'g'ri deb bilgan omilni “Baliq skeleti” shaklida chizadi;

5-qadam. O'qituvchi 10 daqiqadan keyin har bir guruxning fikrini gurux oldida muhokama qiladi. Ularga bergan javoblarni asoslashni so'raydi;

6-qadam. O'qituvchi muxokama paytida, guruxlarning alohida ishlayotgan holatida, savollarga berilgan javoblardan kelib chiqib har bir talabani darsga tayyorgarlik darajasini, e'tiborini xam parallel tahlil qilib borishi kerak;

7-qadam. Har bir gurux o'zining fikrini “Baliq skeleti” ga tushirib, doskaga chizib, tushuntirib, asoslab beradi;

8-qadam. O'qituvchi barcha javob va muxokama qilingan masalalarni umumlashtiradi, berilgan vazifani “to'g'ri javob”ini chizib, uni asoslaydi, tushuntiradi.

Asinxron elektromexanik o'zgartgichning tuzilishi

Asinxron elektromexanik o'zgartgich ikki qism: qo'zg'almas (rotor) va aylanuvchi (stator) qismlardan iborat. Rotor stator ichiga o'rnatiladi. U val, magnit o'zak (magnit o'tkazgich) va uning tashqi tsilindrik yuzasidagi pazlariga joylashtirilgan qisqa tutashgan (ko'p fazali) chulg'am yoki uch fazali chulg'amdan iborat. Stanina, po'lat o'zak va uning ichki tsilindrik yuzasidagi pazlarida joylashgan bir, ikki yoki uch fazali chulg'amdan iborat. Stator va rotorlarning po'lat o'zaklari maxsus elektrotexnik po'latdan tayyorlangan yupqa tunukalardan yig'iladi [7].

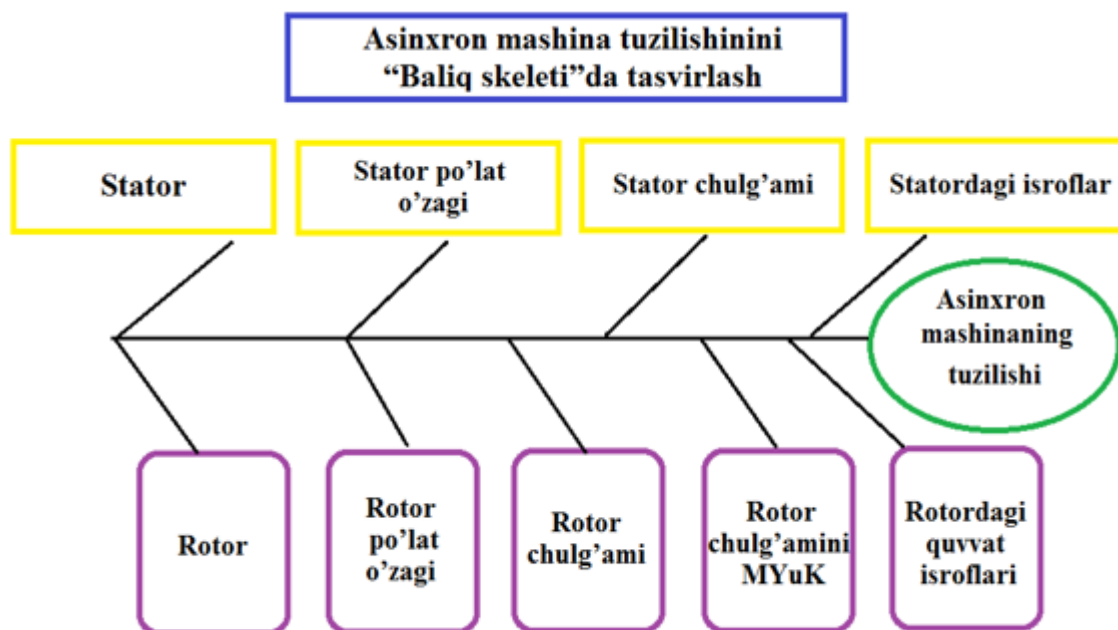
Asinxron motor rotorining tuzilishiga qarab ikki xil bo'ladi:

- 1) qisqa tutashgan rotorli asinxron motor;
- 2) faza rotorli asinxron motor.

Qisqa tutashgan rotorli asinxron motor – rotorining po'lat o'zagi pazlariga eritilgan alyuminiy quyilib chulg'am o'tkazgichlari (sterjenlar) hosil qilinadi va ularning pazlardan tashqari uchlari ikki tomondan quyma alyu-miniy halqalar orqali qisqa tutashgan bo'ladi.

Natijada, yaxlit "olmaxon katagi" ko'rinishidagi qisqa tutashgan chulg'am hosil qilinadi [8].

Faza rotorli asinxron motori ham val, valga o'rnatilgan po'lat o'zak, uning pazlariga bir-

biriga nisbatan 120° ga siljigan uch fazali chulg'am joylash-tiriladi. Rotorning faza chulg'amlari yulduz usulida ulangan bo'ladi va ularning uchlari esa valning bir tomonida o'rnatilgan uchta mis yoki jez (mis va rux aralashmasi) halqalarga ulanadi.

Ishlash printsipti. Uch fazali asinxron motorning stator chulg'amiga uch fazali tok berilganda vujudga kelgan magnit yurituvchi kuch (MYuK) statorda aylanish chastotasi $n_1=60 f/p$ bo'lgan aylanma magnit maydonni hosil qiladi. Bu maydon kuch chiziqlari stator chulg'ami o'ramlarini va rotorning qisqa tutashgan chulg'am sterjenlarini yoki uch fazali chulg'ami o'ramlarini kesib o'tib, ularda EYuK lar hosil qiladi. Agar rotor chulg'ami qisqa tutashgan bo'lsa, undagi EYuK ta'sirida qisqa tutashgan rotor chulg'amlari o'tkazgichlaridan tok o'tib, bu tokning stator hosil qilgan aylanma magnit maydoni bilan o'zaro ta'siri natijasida rotor chulg'ami o'ramlariga elektromagnit kuch ta'sir qiladi. Bu kuch hosil qilgan aylantiruvchi (elektromagnit) moment tormozlovchi momentdan katta bo'lsa, rotorni aylanma magnit maydon yo'nalishida aylantiradi [9].

Aylanma magnit maydonning aylanish chastotasi n_1 bilan rotorning aylanish chastotasi n orasidagi nisbiy farqqa sirpanish (s) deyiladi va u quyidagicha aniqlanadi (*n.b. – nisbiy birlik*):

$$a) s_{(n.b.)} = (n_1 - n) / n_1; \quad b) s_{(\%)} = (n_1 - n) / n_1 \cdot 100$$

O'quv materialin talabalarga tushuntirilgan so'ng talabalarga mustaqil bajarish uchun topshiriq beriladi. Ular quyidagicha bo'lishi mumkin asinxron divigatellarni ulanish sxemasin va mahsus turlarini o'rganib referat tayyorlash.

SHuning uchun talabalarni mustaqil ishining tashkiliy shakllarini ilmiy asoslab chiqamiz [10]:

➤ Talaba mustaqil ishini tashkil etishda muayyan fanning xususiyatlarini, shuningdek, har bir talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;
- berilgan mavzu bo'yicha axborot (referat) tayyorlash;
- seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;

- laboratoriya ishlarini bajarishga tayyorgarlik ko'rish;
- hisob-grafik ishlarini bajarish;
- malakaviy bitiruv ishi va magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- amaliyotdagi mavjud muammolarning yechimini topish (keys-stadi);
- maket, model, badiiy asar, musiqa va namunalar yaratish;
- ilmiy maqola, anjumanga ma'ruza tezislari tayyorlash;

-o'qitilayotgan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, talaba mustaqil ishini tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanish mumkin.

➤ O'quv fanlari bo'yicha namunaviy va ishchi dasturlarda talaba mustaqil ishining shakli, mazmuni va hajmi ifoda etiladi [11].

➤ Talaba mustaqil ishi uchun ajratilgan vaqt byudjetiga mos ravishda har bir fan bo'yicha tegishli kafedralarda mustaqil ishning tashkiliy shakllari, topshiriqlar variantlari ishlab chiqiladi va fakul'tet ilmiy-uslubiy kengashida tasdiqlanadi.

➤ Mustaqil ishni bajarish uchun fanlar bo'yicha talabalarga zaruriy metodik qo'llanma, ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

➤ Talaba mustaqil ishining axborot ta'minoti;

➤ Talaba uchun muayyan fan bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari tegishli kafedra professori (yoki yetakchi dotsenti) tomonidan o'quv mashg'ulotlarini bevosita olib boruvchi o'qituvchi bilan birgalikda tuziladi, hamda kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi. Talabaga berilgan topshiriqda mustaqil ishni bajarish bo'yicha dastlabki ko'rsatma va tavsiyalar qayd etiladi.

➤ Mustaqil ishni bajarish uchun talabaga axborot manbasi sifatida darslik va o'quv qo'llanmalar, metodik qo'llanma va ko'rsatmalar, ma'lumotlar to'plami va banki, ilmiy va ommaviy davriy nashrlar, internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar, berilgan mavzu bo'yicha avval bajarilgan ishlar banki va boshqalar xizmat qiladi.

➤ Kafedra mudiri va tegishli fakul'tet dekani taqdimnomasi asosida oliy ta'lim muassasasi rahbariyati talabalarga mustaqil ishlarni bajarish uchun zaruriy axborot manbaa va vositalarini belgilaydi. Talabalarga turli kutubxonalar, muzeylar, tarmoq muassasalari va korxonalaridan mustaqil ish uchun zaruriy ma'lumotlar to'plash yuzasidan so'rovnoma xatlarini rasmiylashtirib beradi.

➤ Ta'lim muassasasi tomonidan talabalarga mustaqil ishlarni o'z vaqtida bajarish uchun kompyuter texnikasi va internet tarmog'idan samarali foydalanish uchun shart-sharoitlar yaratib beriladi.

➤ Talaba mustaqil ishini nazorat qilish va baholash

➤ Har bir fan bo'yicha talaba mustaqil ishiga rahbarlik qilish yuklamasi professor-o'qituvchilar shaxsiy ish rejasining tashkiliy-uslubiy bo'limida (1540 soatdan doirasida) qayd etiladi.

➤ Talaba kurs ishi (loyihasi) ni hamda malakaviy bitiruv ishi va magistrlik dissertatsiyasini tayyorlashga ajratilgan soatlar, professor-o'qituvchilar shaxsiy ish rejasining o'quv ishlari bo'limida qayd etiladi.

➤ Talaba mustaqil ishiga rahbarlik qilish kafedrada tuziladigan va fakul'tet dekani tomonidan tasdiqlanadigan konsultatsiyalar jadvali asosida amalga oshiriladi.

➤ Talabaning mustaqil ishi bo'yicha konsultatsiya soatlari guruh jurnalida qayd etib boriladi.

- Talaba mustaqil ishini nazorat qilish o'quv mashg'ulotlarini bevosita olib boruvchi o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.
- Talabaning mustaqil ishi, muayyan fan ishchi dasturida ajratilgan soatlarga mos reyting ballari bilan baholanadi va natijasi fan bo'yicha talabaning umumiy reytingiga kiritiladi. Talabaning reyting ko'rsatkichlari, shu jumladan mustaqil ishi bo'yicha, an'anaviy guruh reyting oynasida va fakul'tetning maxsus elektron tarmog'ida yoritib beriladi.
- Talaba mustaqil ishini nazorat qilish turlari va uni baholash me'zonlari tegishli kafedra tomonidan belgilanadi va fakul'tet Ilmiy kengashida tasdiqlanadi. Mustaqil ishlarni baholash mezonlari talabalarga o'quv yili (semestri) boshlanishi oldidan metodik materiallar bilan birgalikda tarqatiladi.
- Mustaqil ish bo'yicha belgilangan maksimal reyting balining 55% dan kam ball to'plagan talaba fan bo'yicha yakuniy nazoratga qo'yilmaydi.
- Fanlar kesimida talabalarning mustaqil ishlari bo'yicha o'zlashtirishi muntazam ravishda talabalar guruxlarida, kafedra yig'ilishlari va fakul'tet Ilmiy kengashlarida muhokama etib boriladi.
- Talabaning mustaqil ishi kafedrada ro'yxatga olinadi va o'quv yili mobaynida saqlanadi. Talabaning kurs ishi (loyihasi)ni hamda malakaviy bitiruv ishi yoki magistrlik dissertatsiyasini ro'yxatga olish va saqlash tartibi tegishli me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.
- Ta'lim muassasasida yuqori darajada baholangan talabalarning mustaqil ishlari ma'naviy va moddiy jihatdan rag'batlantiriladi.

Xulosalar

Yuqorida ko'rsatilgan namunaviy nizomdagi vazifalarni amalga oshirish orqali malakali mutaxassislarni tayyorlashda xorij tajribalaridan samarali foydalanish, uning asosida o'quv mashg'ulotini tashkil etishga ta'lim muassasalarida yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish zarur. Chunki, o'quv mashg'uloti jarayoni pedagogik ijodkorlikning asosiy maydoni bo'lib, uni tashkil qilish va boshqarishga to'g'ri, innovasion yondashuv ta'lim oluvchilarni bilim olishga, mustaqillikka, ijodkorlikka, tashabbuskorlikka, hamkorlikda ishlashga, kasbiy kompetensiyalarni chuqurlashtirish orqali ta'lim sifatiga e'tibor berishga jalb qiladi.

Ta'lim sifatini oshirishdagi mavjud kamchilik va muammolarni bartaraf etish, bu yo'ldagi maqsad va vazifalarni aniq belgilash, buning uchun jahonda tan olingan tajribalardan foydalanish, axborot texnologiyalarini pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda qo'llash bo'lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy tayyorgarlik sifatini yaxshilashga xizmat qiladi, bu jarayon samaradorligini oshiradi. Ta'lim maqsadlarini oydinlashtirish, o'qitish va o'zlashtirish jarayonlarida qo'llaniladigan turli texnologiya va usullardan foydalanish, mazmunga e'tiborni qaratish ta'lim muassasalari faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirishga olib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Otamirzaev O.U., Zokirova D.N. Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 3. – C. 654-661.
2. Umarov Q.B., Otamirzaev O.U., Zokirova D.N. Talabalarga mustaqil o'rganishga undovchi ta'lim berishda vujudga keladigan muammolar va ularni oldini olish yo'llari. Uzluksiz ta'lim Maxsus son, 7-11 betlar.

3. Зокирова, Д. Н. (2018). "ЭЛЕКТРОМЕХАНИКА" ФАНИ МИСОЛИДА АУДИТОРИЯДАН ТАШҚАРИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ ОЛИШ ШАКЛЛАРИ. *Научное знание современности*, (5), 78-83.
4. Зокирова, Д. Н. (2018). "Электромеханика" фани мисолида аудиторияда ташкил этиладиган мустақил таълим шакллари. *Научное знание современности*, (4), 22-27.
5. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 7505-7522.
6. Zokirova, D. N. (2021). Goals And Objectives Of Organizing Independent Work Of Students. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(01), 179-182.
7. Зокирова, Д. Н. (2021). Integration Of Professional And Educational Disciplines Into Training Of Self-Learning Motivated Students. *Современное образование (Узбекистан)*, (6), 24-28.
8. Nematillaevna, Z. D. (2021). Problems in providing independent learning education and ways to prevent them. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(1), 1431-1436.
9. Атамирзаев, Т. У., Зокирова, Д. Н., Абдусатторов, Н. Н., & Исмоилов, Х. А. (2019). Энергосбережения при внедрении в производство асинхронных двигателей с совмещёнными обмотками (адсо). *Экономика и социум*, (3), 125-128.
10. Usubovich, O. O., & Nematillaevna, Z. D. (2022). Problems Arising From the Use of the Case-Study Method and Methods of Their Prevention. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(6), 5-10.
11. Усубовіч, О. О., & Зокірова, Д. Н. Mustaqil o'rganishga undovchi ta'lim berish usullari va ularning samaradorligi. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*, (1), 23.

OLIIY TA'LIM MUASSALARIDA YADRO FIZIKASI BO'LIMLARINI O'QITISH METODIKASINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRIB O'QITISHNING AFZALLIKLARI

¹Yusupov Dilmurod Abdurashidovich,

¹Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu ishda yadro fizikasi mavzularini o'qitish metodikasini zamonaviy fan va texnologiya yutuqlari bilan boyitilib, komp'yuter texnologiyalari dasturlari yordamida takomillashtirilib, mavzularni namoyishli tarzda innovatsion texnologiyalar bilan o'qitilishi o'quvchi talabalar dunyoqarashini zamonga mos holda shakllanishida samarali bo'lishini tajriba sinov natijalari bilan asoslab berilgan. Shuningdek, barcha turdagi energiya manba'larini afzal va zaif tomonlarini tahlili asosida o'quvchi talabalarda bugungi yadroviy energetika manba'larini ustivorligi va yuqori darajada xavfsizligi ta'minlanganligini ifodalovchi tahliliy jadval tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy texnologik qurilmalar, massa va energiya, kompyuter texnologiyalari, innovatsion texnologiyalar, elektron dastur, o'quv qo'llanma, animatsiyali namoyishlar, slyidlar, yadro jarayonlari, reaksiyalar, nurlanish, yadro bo'linishi, neytronlar, radionuklidlar xavfi, ekologik barqarorlik, atom reaktorlari, energiya manba'lari, barqaror energiya ta'minoti, tahliliy jadval, kelajak energetikasi, tajriba sinov.

ПРЕИМУЩЕСТВА ОБУЧЕНИЯ РАЗДЕЛОВ ЯДЕРНОЙ ФИЗИКИ УСОВЕРШЕНСТВОВАННОЙ МЕТОДИКОЙ ПРЕПОДАВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ

¹Юсупов Дилмурод Абдурашидович

¹Наманганский государственный университет

Аннотация: В данной работе совершенствуется методика преподавание разделов ядерной физики с помощью компьютерной технологии, современными достижениями науки и инновационными технологиями. По результатам экспериментальных испытаний показано, что применение инновационных технологий наглядными демонстрациями эффективно формирует мировоззрение студентов в соответствии с современностью. Также на основе анализа преимуществ и недостатков всех видов источников энергии была рекомендована аналитическая таблица, показывающая приоритетность современных ядерных источников энергии и их высокий уровень безопасности.

Ключевые слова: Современные технологические устройства, масса и энергия, вычислительная техника, инновационные технологии, электронная программа, учебник, анимация, слайды, ядерные процессы, реакции, радиация, деление ядер, нейтроны, радионуклидная опасность, экологическая устойчивость, атомные реакторы, источники энергии, устойчивое энергоснабжение, аналитическая таблица, энергия будущего, экспериментальная проверка.

ADVANTAGES OF TEACHING NUCLEAR PHYSICS SECTIONS BY AN IMPROVED TEACHING METHOD WITH INNOVATIVE TECHNOLOGIES

¹Yusupov Dilmurod Abdurashidovich

¹Namangan State University

Annotation: *In this work, the methodology for teaching sections of nuclear physics is improved with the help of computer technology, modern achievements of science and innovative technologies. According to the results of experimental tests, it is shown that the use of innovative technologies through visual demonstrations effectively forms the worldview of students in accordance with modernity. Also, based on an analysis of the advantages and disadvantages of all types of energy sources, an analytical table was recommended showing the priority of today's nuclear energy sources and their high level of safety.*

Key words: *Modern technological devices, mass and energy, computer technology, innovative technologies, electronic program, textbook, animation, slides, nuclear processes, reactions, radiation, nuclear fission, neutrons, radionuclide hazard, environmental sustainability, nuclear reactors, energy sources, sustainable energy supply, analytical table, energy of the future, experimental verification.*

Kirish

Ma'lumki, o'quvchi talabalarni ilmiy dunyoqarashlarini shakllanishida va modda tuzilishi haqida zamonaviy tasavvurga ega bo'lishlarida yadro fizikasi o'ta muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga yadro fizikasi mavzulari kvant fizikasi bo'limida asosiy ahamiyatga ega bo'lib, ularni o'rganish jarayoni murakkab tushuntiruv apparatlarini qo'llashni va ma'lum darajada abstraktsiyalashga oid ko'nikmalar bo'lishini talab etadi.

Hozirgi mavjud atom yadrosi fizikasiga oid darsliklar va metodik adabiyotlarni tahlilidan ko'rinadiki, bu sohada taklif etilayotgan ayrim mavzu materiallari o'quvchi talabalarni yangilangan bazaviy bilimga ega bo'lishlari uchun yetarli deb bo'lmaydi. O'quv materiallari paragraflaridan yadro modellari, yadro reaksiyalari, atom reaktorlari va yadro energetikasi kabi mavzular mazmunini atroflicha o'rganish asosida quyidagilarni aytish mumkin. Yadro fizikasiga ajratilgan soatlarni kamligi, ma'lumotlarni ayrim qismlari eskirib zamonaviylari bilan boyitilmagani, o'quv materiallarini qotib qolgan faktlar bilan bayon etilishi, eng muhimi esa, amalda namoyishli ko'rgazmalarni, laboratoriya ishlarini va fizikaviy amaliyotni yo'qligi o'quvchi talabalar bilim va ko'nikmalarini talab darajasida shakllanmasligiga olib kelmoqda [2]. Shuningdek, bevosita kuzatish tajribalari qurilmalarini yo'qligi va murakkabligi, mavzuni tushunishga oid o'quv materiallari hajmini kengligi xam yadroviy jarayonlarni idrok etishni qiyinlashtiradi. Ko'ramizki, ta'limdagi bunday vaziyatda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq atom energetikasini rivojlanish kelajagi, yadro reaksiyalari turlari, radioaktivlik va AES larni yangi avlodlari, xavfsizlik darajalarini ilmiy baholay olish va unga adekvat munosabatni shakllantirish kabi masalalar bir oz ortda qolib ketadi.

Vaholanki, uzluksiz ta'lim tizimini innovatsion texnologiyalar asosida yo'lga qo'yish konsepsiyasida [1] – dunyo miqyosida bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llanmalarni zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarni optimallashtirish kabi masalalarni hal etish zarurati ko'rsatib o'tilgan bo'lsada, hozirda o'rganilayotgan o'quv mavzulari mazmuni real hayotda amal qilayotgan zamonaviy qurilmalar ish tamoyili mazmunini aks ettirishda ancha orqada qolmoqda. Ayniqsa, yadro fizikasini o'qitilishida AESlarni yangi avlodi haqida ma'lumotlar yo'qligi va yadro bo'linish reaksiyalarida

massaning energiyaga ekvivalentligi asosida massa defekti energiyaga aylanishi yadro energetikasining manbai ekani aytilsada, uning aksi, olamni tushunishda fundamental ahamiyatga ega bo'lgan energiyani massaga o'ta olishi, ya'ni katta kollayderda ulkan energiyali protonlar to'qnashuvi natijasida energiya hisobiga yuzaga keladigan gravitatsion massa hosil bo'lishini o'quv jarayoniga kiritilmagani ular haqida zamonaviy tasavvurni bera olmaydi. Bulardan tashqari dunyo miqyosida yadro energetikasi rivojining raditsion nurlanish masshtabi va uning ekologiyadagi o'rnini o'zgarish dinamikasi haqida tushunchalar kiritilmagan. Bunday tafovutni fan yangiliklarini e'tiborga olgan holda o'qitishni innovatsion texnologiyalari va komp'yuter resurslaridan foydalanib o'quvchi talabalarni rivojlantirib o'qitishga yo'naltirilgan didaktik vositalar yordamida yadro fizikasini o'qitish metodikasini takomillashtirish orqali bartaraf etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan sanaladi.

Yadro fizikasini o'qitishda yadro modellari va ular asosida turli yadroviy jarayonlarni tushuntirish metodlari an'anaviy usulda bo'lib, hozirda yangi innovatsion komp'yuter texnologiyalari bilan yadro fizikasini o'qitish usullariga yetarlicha e'tibor qaratilmagan.

Ayniqsa, AKT yordamida zamon taraqqiyoti bilan bog'liq mavzularni o'qitishga bag'ishlangan ishlar deyarli uchramaydi. Shu ma'noda yadro fizikasi bo'yicha bilimlar sifatini yuqori darajaga ko'tarib, yadroviy jarayonlar haqida zamonaviy tasavvurni shakllantirish zarurati bilan yadro fizikasini o'qitish metodikasini innovatsion axborot texnologiyalari asosida yetarlicha o'rganilmaganligi orasidagi tafovutni bartaraf etish yadro fizikasini o'qitishdagi muammolardan sanaladi.

Asosiy qism

O'quv informatsion texnologiyalari resurslari o'rganilayotgan jarayonlarni modellashtirish va animatsiyali tasvirlashga, o'quvchi talabalarni fikrlash qobiliyatlarini tasavvurli tarzda rivojlantirishga, o'quv ma'lumotlarini namoyishli ifodalashga, laboratoriya ishlarini komp'yuter eksperimentlari sharoitida o'tkazishga va eng muhimi real vaziyatni monitorda imitatsiyali akslantirib, o'rganishga bo'lgan qiziqishni orttirishga keng imkoniyatlar yaratadi [3]. Bunday imkoniyatlardan foydalanib yadro fizikasini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun dastlab o'quv predmetlari materiallari mazmunini Davlat o'quv standarti bilan zamonaviy fan va texnika yutuqlarini mos kelishini ta'minlashga erishish, yadro fizikasini o'quv mazmunini tanlanishida nazariy bilimlarni asosiy amaliy qo'llanish sohalarini ko'rsatish orqali nazariya va amaliyotni bog'lanishini ta'minlash, fizikaviy ta'limni ekologik tashkil etuvchilarini e'tiborga olish va har bir tushunchalarni fizik mohiyatini idrok etishda, ya'ni fizik hodisa, fizik kattalik, model, g'oya, nazariya, atom yadrosi, massa defekti, bog'lanish energiyasi, radioaktivlik, ionlashtiruvchi nurlar kabi tushunchalarni fundamental qonunlarga mos kelishi va ilmiyligini ta'minlanishi lozim. Yadro fizikasini o'zaro mantiqiy bog'langan o'quv materiallari mazmunining bloklar strukturasi quyidagicha tanlanishi mumkin. Atom yadrosi – yadroviy o'zgarishlar – yadro energetikasi – ionlashtiruvchi nurlarni tirik organizmga ta'siri. Atom yadrosi nazariyasi o'zaro bir biri bilan bog'langan ikkita - yadro tuzilishi va yadroning bo'linish reaksiyalarini o'z ichiga olib yadro xossalarini ifodalashda yadro modellaridan foydalanish zarurati yuzaga keladi. Bunda yadroning alohida xossalarini ifodalaydigan modellardan foydalanib u yoki bu jarayonni tushunishda kerakli modeldan foydalanishni va har bir modelni qo'llanish chegarasi va imkoniyatlarini bevosita komp'yuter dasturlari yordamida namoyishli tarzda ko'rsatilishi yadro xossalari va tuzilishi haqidagi yangilanmay qotib qolgan ma'lumotlarni kengaytirishga va yadroning universal modeli yaratilmagani haqida ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

Shuningdek, yuqoridagi yadroviy hodisa va tushunchalarni hamda zamonaviy AESlarni yoritishdan tashqari, energiyaning massaga aylana olishini isbotlovchi tajribalar va ularni nazariyasi bilan boyitilgan o'quv qo'llanmadagi [4] mavzularni turli innovatsion o'quv texnologiyalari asosida rivojlantirib o'qitilishi o'quvchi talabalarni ilmiy dunyoqarashlarini kengaytirishda yordam beradi.

Aytish kerakki, buncha ma'lumotlarni an'anaviy usulda o'rganish ko'p vaqt talab etsa, AKTdan foydalanish vaqtini tejashdan tashqari obrazli tasavvur bilan mohiyatni idrok etishni yengillashtiradi. Shuningdek, yadro fizikasini muhim savollaridan biri yadro bo'linishi jarayonini energiya manbai sifatida ifodalashdir. Yadroni bo'linish reaksiyalari bilan o'zini o'zi tiklab boradigan bo'linish reaksiyalar jarayonlarini birgalikda matematik modellarini yaratib neytronlarni ortib borish jarayonini va yadro reaksiyalarini rivojlanish yoki so'nish ehtimolliklari variantlarini namoyishi orqali tushunish ham yadro reaksiyalarini boshqarish mohiyatini to'laroq tasavvurini shakllantiradi. Markaziy savollardan yana biri o'quvchi talabalar tasavvurida yadro energetikasini fizik asoslari va radionurlanish xavfi haqida real manzarani shakllantirishdan iborat. Shu o'rinda aytish kerakki, har bir mamlakat o'z tabiiy joylashuviga ko'ra, qanday turdagi energiya manbai yaratish uchun qulay sharoitga egaligini o'rganish orqali o'zining barqaror va yetarlicha energiya ta'minotiga erishishi yo'lida barcha turdagi energiya manba'larini afzal va zaif tomonlarini tahlil qilib, qanday turdagi energiya manba'lari iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishda ustivor yo'nalishga egaligini belgilaydi. Shu ma'noda biz adabiyotlarda yoritilgan barcha turdagi energiya manbalarini afzal va zaif tomonlarini tahlil etib, yadro energetikasi xarakteristikalarini bilan ularni taqqoslashga imkon beruvchi jadval tavsiya etdik. Ushbu jadval talabalarga yadro energetikasini ijtimoiy hayotdagi o'rnini baholashlariga imkon yaratadi [5].

1- jadval. Yadro va boshqa turdagi zangori energiya manba'larini ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi muhim xarakteristikalarini

№	Energiya manba'si	Barqaror ta' minot darajasi	Zahira bo' yicha uzoq muddatlilik	Ekologik tozaligi	Quvvatni yetariligi	Egallagan joyi kattaligi	Xavfsizlikni ta' minlanganlik darajasi	Qurulishga xayrixoxlik	Mobillik imkoniyati	Foydali ish ko'effitsenti	Uzoq vaqt ishlash olish darajasi
1	Yadro energetikasi	+	+	∇	+	-	+	□	+	+	+
2	Kichik gidrostantsiyalar	∇	+	+	□	Δ	+	+	-	□	+
3	Yirik gidrostantsiyalar	+	+	∇	+	+	Δ	□	-	□	+
4	Quyosh energiyasi	Δ	+	+	-	-	+	+	+	-	□
5	Shamol energiyasi	Δ	+	+	-	-	+	+	+	-	□
6	Geotermal issiqlik energiya manba'lar	-	-	+	-	-	+	+	-	-	□
7	Bioenergetik qurilmalar	-	-	+	-	-	+	+	+	-	-
8	Okeanlar suv satxi oqimi elektrostantsiyalari	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+
9	Suv to'liqini elektrostantsiyalari	-	+	+	-	+	+	+	-	-	Δ
10	Chiqindilarni qayta ishlashdan olinadigan energiyalar	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-

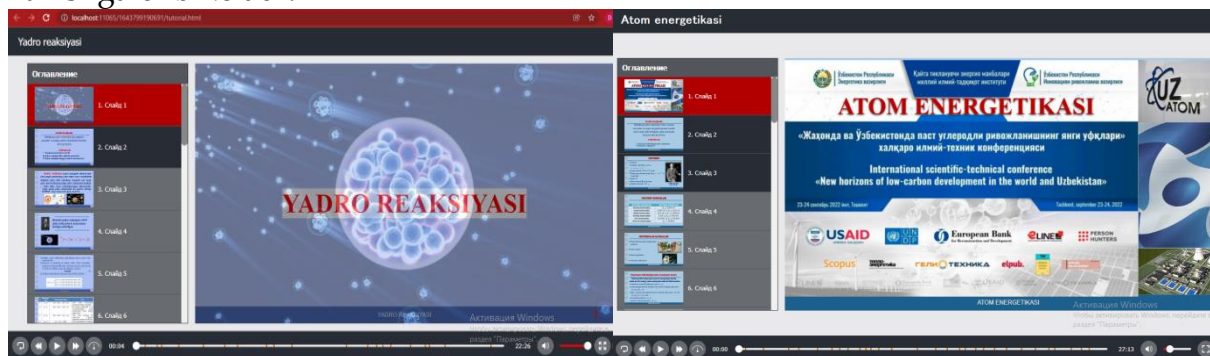
Belgilashlar: "+" yuqori; "∇" o'rtachadan yuqori; "□" o'rtacha; "Δ" o'rtachadan past; "-" past.

1-jadvaldan ko'rinadiki, energiya ta'minoti bo'yicha eng muhim ko'rsatgichlar: barqarorlik, uzoq muddatlilik, yetarli quvvat bilan ta'minlay olish, ekologik xavfsizlik kabilar orasida yadro, gidro, shamol, quyosh energiyalari manba'larini boshqalariga nisbatan afzalligi bor.

Hozirgi kunda yonilg'ili energiya manba'larini kamayib borishi, ularni iqlim o'zgarishi bilan bog'liq atrof muxitga va inson salomatligiga yetkazadigan barcha zararlarini zamonaviy o'ta takomillashtiriltan AESlar xavfsizligi bilan taqqoslab, hamda zangori energetika imkoniyatlarini taxlil etib, O'zbekiston sharoitida AESlar nisbatan eng xavfsiz va muxim energetika manba'laridan biri bo'lishini ishonarli tarzda o'quvchi talabalarga ko'rsatib berilishi bugungi yangilangan yadro energetika manba'laridan foydalanish qulay va ishonchli ekanligi haqida zamonaviy tasavvurlarini shakllantirishga katta yordam beradi. Shu bilan birga yadro energetikasi sohasida milliy mutaxassis kadrlarni Rossiyaning yetakchi oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgani ham bu ishonchni mustaxkamlaydi.

Yuqorida ta'kidlangan, nanotexnologiya yutuqlari yordamida yaratilgan yangi yadroviy energetik qurilmalarni yangi avlodi va fan yutuqlari ilmiy natijalarini etiborga olgan holda o'qitishga samarali yordam beradigan turli xildagi mavjud zamonaviy komp'yuter dasturlari: "TechSmith Camtasia", "MXSAFlash", "ActivePresenter", "EasyQuizzy" va "AutoPlay MediaStudio" kabilardan va biz tomondan ishlab chiqilgan 1-rasmda keltirilgan "Yadro reaksiyalari" [6], "Atom energetikasi" [7], "Zamonaviy atom reaktorlari va ularning ishlash mexanizmlari" kabi elektron darsliklardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda turli

kompyuter dasturlari namoyish taqdimotlaridan unumli foydalanishni tashkil etish, ayniqsa, yadro reaksiyalarini va energetika qurilmalari ishlash tamoyili dinamikasini kuzatishga va ularda kechadigan jarayonlarga aralashish imkonini beruvchi dasturlardan foydalanish mavzuni qiziqib o'zlashtirishga olib keladi.

1-rasm. Yadro va elementar zarralar fizikasi fanining “Yadro reaksiyalari” va “Atom energetikasi” bo’limlari bo’yicha elektron darslik (№ DGU 14456 raqamli guvohnoma, № DGU 16875 raqamli guvohnoma).

Bu elektron dasturlar zamonaviy komp’yuter imkoniyatlaridan foydalangan holda Delphi, Java, C++, Python dasturlash tillari yordamida yaratildi. Bunda yadro fizikasiga oid termoyadro sintez reaksiyalari animatsiyasi, yadroni bo’linish jarayonlari animatsiyasi, birinchi va zamonaviy atom elektr stantsiyalari - AESlar prezentatsiyasi, ularni xavfsizlik darajasini baholash mezonlari jadvallari, yadro reaktorlari turlari animatsiyasi, yadroning bo’linish reaksiylari prezentatsiyasi va yadroning pronon–neytron modeli kabi namoyishli dasturlar yadro fizikasini o’qitish metodikasiga kiritilib takomillashtirildi va Namangan davlat universitetida o’quv tajriba sinovlari o’tkazildi.

Tajriba natijalari va muhokamalar. Yaratilgan elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, videoroliklar va prezentatsiyalar bilan an’anaviy o’qitish usullarini takomillashtirish orqali yadro fizikasini o’qitish natijalarini samaradorligi va bu sohada hozirgi texnik taraqqiyot zaminida yotgan fizik qonuniyatlar haqida talabalar tasavvurlarini shakllanib borish darajasini aniqlash maqsadida dastlab pedagogik eksperiment o’tkazish shart sharoitlari, maqsadi, vazifalari belgilanib unda ko’p yillik yadro fizikasini o’qitish jarayonida aniqlangan kamchiliklar ham inobatga olindi.

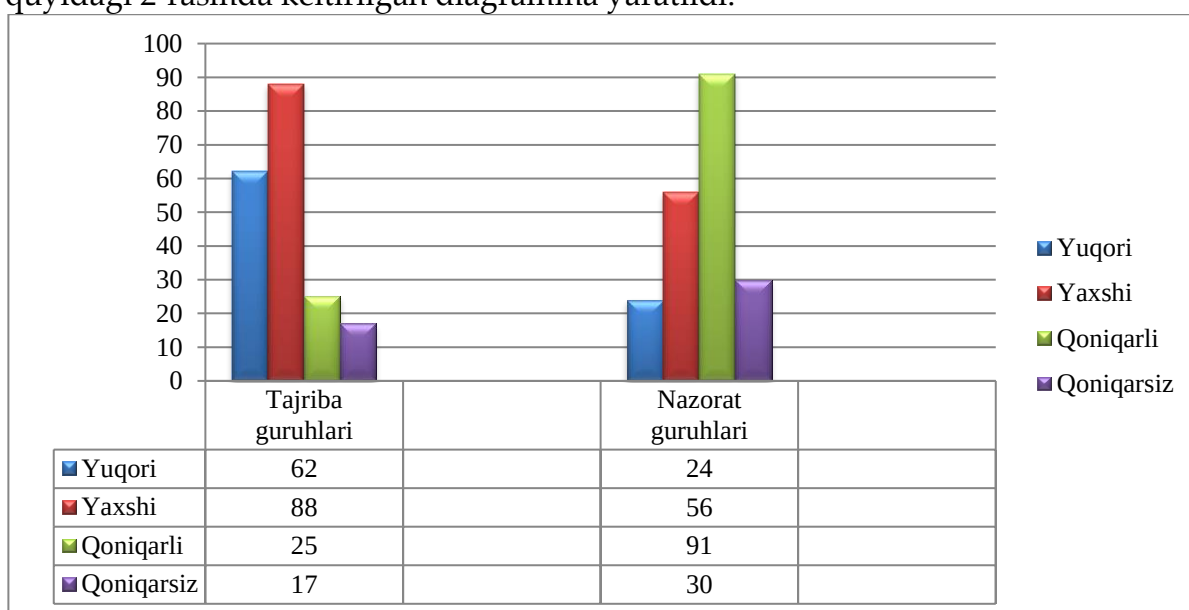
Pedagogik tajriba o’tkazishning asosiy maqsadi yadro fizikasi predmetlarini o’qitishda o’quvchi talabalarda zamonaviy ilmiy dunyoqarashni shakllanishida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash va ularni xal etishda informatsion texnologiyalardan foydalanish asosida takomillashtirilgan yadro fizikasini o’qitish metodikasini samaradorligini tekshirishdan iborat bo’ladi. Pedagogik tajribalar uch bosqichda bo’lib, birinchi bosqich Namangan davlat universiteti fizika yo’nalishi talabalarida 2012-2017 yillarda yadro fizikasini o’qitish metodlari, nazariy va tajriba ishlarini real holati o’rganilib, ular asosida aniqlangan muammolarni bartaraf etishda informatsion texnologiyalardan foydalanish zarurati aniqlandi va ular asosida yadro fizikasini o’qitish metodikasi takomillashtirildi.

Ikkinchi bosqichda (2017-2020 yillar) o’quv materiallarini o’rganish tajribasi o’tkazilib, o’quv mavzulari mazmuni va o’qitish vositalari informatsion texnologiyalar bilan boyitilgan o’qitish metodikasi bo’yicha Namangan davlat universitetidan tashqari Andijon davlat universiteti, Farg’ona davlat universiteti yadro fizikasi o’qituvchilariga ko’rsatilgan metodik tavsiyalar va seminarlar asosida o’quvchi talabalarni yadro fizikasini o’rganish bo’yicha sinovlar

olib borildi. 2019-2020 yillarda takomillashtirilgan o'qitish metodikasini samaradorlik natijalari aniqlandi.

Uchinchi bosqichda (2020-2021 yillar) nazorat tajribasi o'tkazildi. Bunda eksperimental va nazorat guruxlarida yadro fizikasi o'qitilib, pedagogik tajriba natijalari tahlil etildi. Ishlab chiqilgan metodik ko'rsatmalar statistik qayta ishlanib o'quv jarayoniga joriy etildi.

Pedagogik tajriba-sinov natijalari tahliliga ko'ra, tadqiqot jarayoniga jalb etilgan tajriba guruhidagi talabalarning nazorat guruhi talabalariga nisbatan bilim, ko'nikma va malakalari samarali ekanligi aniqlandi. Bu holatni ob'ektiv baholashda statistik tahlilni amalga oshirish uchun Styudent va Pirson metodlari tanlandi. Mazkur metod ikki guruhda qayd etilgan ko'rsatkichlarni aniqlash va ob'ektiv baholash imkoniga ega. Matematik statistik metodning mohiyatiga ko'ra dastlabki bosqichda tajriba va nazorat guruhlarida qayd etilgan statistik ko'rsatkichlarni tanlanmalar sifatida belgilanib, baho ko'rsatkichlari bo'yicha variatsion qatorlarni hosil qilish orqali quyidagi 2-rasmda keltirilgan diagramma yaratildi.

2-rasm. Oliy ta'lim muassalarida yadro fizikasi bo'limlarini o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirib o'qitilishi bo'yicha pedagogik tajriba-sinov ishlarining yakuniy diagrammasi

Diagrammadan tajriba guruhidagi yuqori va o'rta ko'rsatkichlar nazorat guruhi ko'rsatkichlaridan yuqoriligini ko'rish mumkin.

Umumiy pedagogik tajribalar natijalarini ko'rsatishicha ishlab chiqilgan yadro fizikasini o'qitish metodikasi yadro fizikasini o'rganishda samarador bo'lib, o'quv sifati 38 foizga oshgani kuzatildi. O'qitishni natijadorlik mezoni sifatida javoblarni mantiqli, tizimli, aniq asoslay olish, anglab olganlik, bilimni puxtaligi kabi holatlar belgilandi.

Xulosalar

- ✓Informatsion texnologiyalar yordamida yaratilgan "TechSmith Camtasia", "MXSAFlash", "ActivePresenter", "EasyQuizzy" va "AutoPlay MediaStudio" dasturlar va biz tomondan ishlab chiqilgan "Yadro reaksiyalari", "Atom energetikasi", "Zamonaviy atom reaktorlari va ularning ishlash mexanizmlari" kabi qo'shimcha elektron darsliklar yordamida zamonaviy fan yutuqlarini mavjudlari bilan uyg'unlashgan holda yadro fizikasini o'qitish metodikasi mukammallashtirildi.
- ✓ Yadro va boshqa turdagi energiya manba'larini ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi muhim xarakteristikalarini o'zaro taqqoslashga imkon beruvchi jadval yaratildi. Bu jadvalni tahlili

o'quvchi talabalarni energiya manba'larini mamlakatimizdagi imkoniyatlarni baholab ekologiya va salomatlikka zararli qazilmali yonilg'i manba'lari o'rniga zangori va yadro energetikasidan foydalanish zaruratini idrok etishlariga yordam beradi. Yaratilgan jadvaldan boshqalar ham o'z energetikasini tahlil etib tanlashda foydalanishlari mumkin.

- ✓ Komp'yuter texnologiyalari asosida yadro fizikasini o'qitish metodikasini markazida o'quv materiallari mazmuni yotadi va o'qituvchi talabalar o'quv faoliyatini tashkilotchisi bo'ladi. Komp'yuter esa informatsion texnologiyalardan foydalanish funktsiyasini bajaradi.
- ✓ Yadro fizikasi o'quv materiallarini ilmiy texnik rivojlanish yutuqlari bilan boyitilganligi va ularni namoyishli tarzda o'qitilishi talabalar bilim saviyasini ko'tarishga va o'quv o'rganish jarayonini faollashishiga olib kelishi tajriba sinov natijalari bilan ko'rsatib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida. PF-5847-son. 2019 yil 8 oktyabr. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.03.2022 y., 06/22/89/0227-son.
2. Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В. Моисеева: А.Е. Петров; Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие /—М.: Издательский центр «Академиа», 2008, с.269.
3. Qo'chqarov X.O., Yusupov D.A Fundamental fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning dolzarb muammolari va yechimlari : Academic Research in Educational Sciences. Volume 2. Uzbekistan 2021. DOI: 10.24412/2181-1385-2021-11-448-455.p.448-455.
4. Mamatkarimov O.O., Qo'chqarov X.O., Yusupov D.A. Atom yadrosi va elementar zarralar fizikasi. O'quv qo'llanma. Namangan nashryoti. 2022. 256 b.
5. X.O.Qo'chqorov, D.A.Yusupov. Turli xildagi energiya manba'lari xavfsizlik va istiqbol darajalarini taqqoslash orqali o'rganish usullari. Zamonaviy ta'lim. 2022, 5 (114). 16-24 b.
6. Mamatkarimov O.O., Qo'chqarov X.O., Yusupov D.A. Yadro va elementar zarralar fizikasi fanining "Yadro reaksiyalari" bo'limi bo'yicha elektron darslik // O'zbekiston Respublikasi Intelektual mulk agentligi. – Toshkent, 2021. - № DGU 14456 raqamli guvohnoma.
7. Mamatkarimov O.O., Qo'chqarov X.O., Yusupov D.A. Yadro va elementar zarralar fizikasi fanining "Atom energetikasi" bo'limi bo'yicha elektron darslik // O'zbekiston Respublikasi Intelektual mulk agentligi. – Toshkent, 2021. - № DGU 16875 raqamli guvohnoma.

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Шухрат Жалолов Усмонович, ассистент кафедры «Педагогика, психологии и физического воспитания», Андijanского института сельского хозяйства и агротехнологий.

Аннотация: В настоящей работе раскрываются теоретические и методические основы использования речевых моделей в учебном процессе в целях развития коммуникативно-речевых навыков и умений у студентов, а также презентации актов речи в целях совершенствования коммуникативных способностей студенческой молодёжи, а также представлена методика коммуникативного обучения на занятиях русского языка в вузе.

Ключевые слова: общение, речь, модель, способность, развитие, мастерство.

FEATURES OF THE COMMUNICATIVE METHOD OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Shuxrat Shalolov Usmonovich, assistant of the department «Pedagogy, psychology and physical education of the» Andijan institute of agriculture and agrotechnologies.

Annotation: This graduate work reveals the theoretical and methodological foundations of the use of speech models in the educational process in order to develop communicative-speech skills and abilities among students, as well as the presentation of acts of speech in order to improve the communicative abilities of student youth, and also presents the methodology of communicative teaching in the classroom of the Russian language at the university.

Keywords: communication, speech, model, ability, development, skill.

CHET TILLARNI O'QITIHNING KOMMUNIKATIV USULIHIHG XUSUSIYATLARI.

Andijon qishloq xojaligi va agrotexnologiyalar instituti «Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat» kafedrasida assistenti Shuxrat Shalolov Usmonovich.

Аннотация: Ushbu ishda talabalarning kommunikativ-nutq qobiliyatlari va ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'quv jarayonida nutq modellaridan foydalanishning nazariy va uslubiy asoslari, shuningdek talaba yoshlarining kommunikativ qobiliyatlarini takomillashtirish maqsadida nutq aktlarini taqdim etish, shuningdek universitetda rus tili darslarida kommunikativ o'qitish metodikasi ochib berilgan.

Калит so'zlar: muioqot, nutq, modei, qobiliyat, rivojlanish, o'lashtirish.

Введение

Действительно, «коммуникативное намерение трактуется «в качестве тактического хода, являющегося практическим средством движения к соответствующей коммуникативной цели. Коммуникативный опыт понимается как «совокупность представлений об успешных и неуспешных коммуникативных тактиках, ведущих или неведущих к реализации соответствующих коммуникативных стратегий».

В рамках данной исследовательской работы специально обсуждены проблемы языковой подготовки партнеров по общению (снятия стресса, преодоление барьера страха перед коммуникативной неудачей, неадекватной оценки своих речевых качеств и т.д.) на основе новых подходов к обучению и преподаванию русского языка в вузах страны.

Можно сослаться на примеры работы в группах со слабой мотивацией обучения, в которых преподаватель создает психологический климат, способствующий речевой адаптации лиц с очень низким уровнем притязаний личности относительно качеств своей речи, и на опыт подготовки к

участию в коммуникации.

Наблюдения над опытом преподавания в различных условиях, формах и профилях выявили еще одну тенденцию, не связанную непосредственно с содержанием обучения. Это тенденция всех участков учебного процесса за счет разработки коммуникативных моделей или речевых образцов, подготавливающих к общению.

Анализ литературы

Вместе с тем, отмечая различие концептуальных подходов и сходств результатов педагогического опыта коммуникации (фрагментарность коммуникативной компетенции) необходимо еще раз поставить вопрос об экономности процесса обучения и необходимости тех научных знаний соположенных наук, которые делают процесс обучения полнее.

Практика показывает, что вся система обучения русскому языку как иностранному традиционно основной упор делает на изучение структуры языка, не считаясь с тем, что полноценное общение возможно только при умелом комбинировании вербальных и невербальных средств коммуникации.

Прежде чем приступить к реализации основной цели обучения русскому языку в национальной аудитории, необходимо определить, что предполагает «главная функция языка», т.е., то утверждению Ю.Д.Дешпериева, «коммуникативная функция, или функция общения», которая предполагает «...знание всех сторон языка — его структуры, устройства («языка») и его функционирования («речи»)). Отсюда следует, что основным объектом обучения языку является речевая деятельность. Тогда, соответственно, при обучении русскому языку надо уделять внимание факторам, способствующим успешному овладению навыками речи. Конечным результатом обучения при таком подходе является умение обучаемых «общаться на уровне истинных носителей языка». На практике же цель обучения отождествляется только с понятием «говорить правильно с учетом всех лингвистических и грамматических норм языка». Но это далеко не так. Ибо общение предполагает очень гибкое варьирование всех языковых законов с учетом условий коммуникации, умелое сочетание единиц языка с паралингвистическими средствами, т.е. в действительности, по мнению В. Г. Костомарова и О. Д. Митрофановой, «в речи, в действующем языке разные лингвистические явления как бы перемешаны, если рассматривать их с точки зрения классификации и изложения в науке. Это, разумеется, не значит, что здесь царит хаос, а не система: просто язык в действии и язык в упорядоченном отвлеченном описании по-разному располагают одни и те же явления»? Это одна из особенностей речевого общения, где закономерности языка представлены только в процессах функционирования. Вторая особенность — это ряд экстралингвистических характеристик, которые обеспечивают возможность самой коммуникации. Как мы видим, «речевая деятельность берется с учетом всех объективных и субъективных факторов, определяющих поведение носителя языка, во всей полноте обуславливающих ее связи и отношений субъекта деятельности к действительности». Прежде чем приступить к содержательному обмену информацией, т.е. собственно общению, человек каким-то образом должен включиться в общение, привлечь внимание собеседника, обратить внимание на собеседника, обратиться к нему, имея при этом «предречевую ориентировку», способствующую прогнозированию «будущей» коммуникации.

Методология исследования

Коммуникация - это сложный и многогранный процесс, его изучением занимаются ученые разных областей знания - социологи, психологи, культурологи, обществоведы, лингвисты и др. При этом специалисты выделяют следующие типы высказываний: формализованный, многословный и информационный, знание которых необходимо для правильного построения текста и понимания целей речевых действий собеседника. Кроме этого выделяются три уровня при психолингвистическом анализе речевых действий: языковой, речевой и содержательно-смысловой. Все это говорит о том, что данный вопрос является актуальным, который, на наш взгляд, требует всестороннего рассмотрения. Ибо без языка, речи общения не может существовать ни отдельный человек, ни человеческое общество, как целое. Общение предполагает соблюдение общих норм культуры речи. Адресованность речи не отменяет соответствия её нормам литературного языка.

Независимо от формы (монолог, диалог) основным условием коммуникативности речи является связность. Для овладения этой важнейшей стороной речи требуется специальное развитие у студентов навыков составления связных высказываний. Леонтьев А.А. определяет термин "высказывание" как коммуникативные единицы (от отдельного предложения до целого текста), законченные по содержанию и интонации и, характеризующиеся определенной грамматической или композиционной структурой. К характеристикам любого вида развернутых высказываний относятся: связность речи, последовательность и логико-смысловая организация сообщения в соответствии с темой и коммуникативной задачей.

В современной науке есть несколько различных подходов к определению понятия речевой стратегии, которые опираются на теоретическую базу различных наук, изучающих общение: психология, логика, этика, теория информации, лингвистическая прагматика.

В учебнике Гойхмана О.Я. и Надеиной Т.М. «Речевая коммуникация» под речевой коммуникацией понимается «осознание ситуации в целом, определение направления развития и организация воздействия в интересах достижения цели общения».

Результаты анализа

Коммуникативная цель - это стратегический результат, на который направлен коммуникативный акт; эта цель заключается в том, чтобы адресат понял смысл сообщения и цели говорящего. Ключев Е.В. предлагает также понятие которую он рассматривает как «возможность вызвать желаемые последствия в реальности».

Коммуникативная тактика рассматривается Е.В. Ключевым «в качестве совокупности практических ходов в реальном процессе речевого взаимодействия» и соотносится с набором коммуникативных намерений.

Коммуникативное намерение трактуется «в качестве тактического хода, являющегося практическим средством движения к соответствующей коммуникативной цели».

Коммуникативный опыт в пособии **Е.В. Ключева** понимается как «совокупность представлений об успешных и неуспешных коммуникативных тактиках, ведущих или неведущих к реализации соответствующих коммуникативных стратегий».

И.Н. Кузнецов выделяет следующие типы стратегий общения:

- открытое - закрытое общение;
- монологическое - диалогическое;

- ролевое (исходя из социальной роли) - личностное.

Открытое общение - желание и умение выразить полностью свою точку зрения и готовность учесть позиции других. Закрытое общение - нежелание либо неумение выразить понятно свою точку зрения, свое отношение, имеющуюся информацию. Использование закрытых коммуникаций оправдано в случаях:

1. Если есть значительная разница в степени предметной компетентности и бессмысленно тратить время и силы на поднятие компетентности «низкой стороны».
2. В конфликтных ситуациях открытие своих чувств, планов противнику нецелесообразно. Открытые коммуникации эффективны, если есть сопоставимость, но не тождественность предметных позиций (обмен мнениями, замыслами).

Основная литература

1. Адриянова В.И. Совершенствование русской устной речи учащихся школ с узбекским языком обучения. Преподавание языка и литературы.-2002, №
2. Байбалова А.Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации. Социопсихолингвистический аспект. –Саратов, 2001.
3. Брагина Л.В. Социокультурная типология обращения как элемента коммуникации.- Воронеж, 2002.
4. Газиева А.Ч. Коммуникация и личность. Ташкент, 1993.
5. Саенкова Ж.Ю. Проблемы коммуникации в подростковом возрасте//. Материалы Международной научно-практической конференции «Человек. Язык. Искусство». Москва. МПГУ, 2001.
6. Кузнецов И.Н. Коммуникативные методы обучения - Минск: Амалфея, 2000.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1995.

Сайты Интернет:

1. www.uza.uz/ru/society/
2. www.gov.uz/ru/press/society/
3. www.uza.uz/ru/society/

**YUNON-RIM KURASHCHILARNING MUSOBAQA
FAOLIYATI ASOSIDA MASHG'ULOTLARNI
REJALASHTIRISH NATIJALARI**

Boymirzaev Asadulla Abdulxatovich
Andijon Qishloq xo'jaligi apotexnologiyalar instituti.
O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi.
E-mail: boymirzayevasadulla@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yunon-rim kurashchilarning Respublika musobaqalaridagi bellashuvlarni bevosita kuzatish asosida mashg'ulotlarni rejalashtirish natijalari bayon etilgan. Hammasi bo'lib 76 tadan ortiq bellashuvlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: musobaqa faoliyati (MF), rejalashtirish, maxsus tayyorgarlik, yunon-rim kurashi

РЕЗУЛЬТАТЫ ПЛАНИРОВАНИЯ ТРЕНИРОВОЧНОЙ ПОДГОТОВКИ БОРЦОВ ГРЕКО-РИМСКОГО СТИЛЯ С УЧЕТОМ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Боймырзаев Асадулла Абдулхатович
Андижанский институт сельскохозяйственных агротехнологий.
Преподаватель кафедры узбекского языка, педагогики и физической культуры.
E-mail: boymirzayevasadulla@gmail.com

Аннотация. В данной статье описаны результаты планирования подготовки борцов греко-римского стиля на основе непосредственного наблюдения за соревнованиями в республиканских соревнованиях. Всего было проанализировано более 76 конкурсов.

Ключевые слова: соревновательная деятельность (СД), планирование, специальная подготовка, греко-римская борьба.

RESULTS OF GRECO-ROMAN WRESTLERS' TRAINING PLANNING BASED ON COMPETITION ACTIVITY

Boymirzayev Asadulla Abdulkhatovich
Andijan Institute of Agricultural Arotechnologies.
Teacher of the Department of Uzbek language, pedagogy and physical culture.
E-mail: boymirzayevasadulla@gmail.com

Annotation. This article describes the results of Greco-Roman wrestlers' training planning based on direct observation of competitions in Republican competitions. In total, more than 76 competitions were analyzed.

Key words: competitive activity (CA), planning, special training, Greco-Roman wrestling

Kirish

Sportning har xil turlari bo'yicha dunyoning ko'plab davlatlarida O'zbekiston bayrog'i ko'tarilib, madxiyasi yangramoqda. Bu bayroqning ko'tarilishi va madxiyaning yangrashida sport kurashi turlarining o'rni boshqacha, ya'ni yurtimiz sportchilarining aksariyat yutuqlari sport kurashi turlariga mansub. Xususan yunon-rim kurashi polvonlarining xam ulushi sezilarli darajada. Yunon-rim kurashi Respublikamizda eng ommabop va harakatga boy sport turlaridan biri hisoblanadi. U sport vazifalaridan tashqari muhim tarbiyaviy va ommaviy vazifalarni xal etadi.

Adabiyotlar tahlili

Yunon-rim kurashchilarining tayyorgarlik tuzilmasidagi asosiy omillarni ajratib olish va mashg'ulot jarayonida o'zgartirilishi mumkin bo'lgan omillar aniqlandi. A.A.Novikov, F.A.Kerimov va boshqalarning tadqiqotlari natijalariga binoan yunon-rim kurashida kurashchilarning bellashuvni olib borish tuzilmasi xususiyatlari ham kurashchilarga nisbatan hajmi va turli-tumanligi bo'yicha kamroq texnik-taktik harakatlarni qo'llaydilar. Kurashchilar MF ko'rsatkichlari va tayyorgarlik parametri bo'yicha son jihatidan mavjud farqlarni keltirmaganlar, shuningdek har xil uslubdagi kurashchilarga xos bo'lgan yuklamalarning ular tomonidan qo'llanilish xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar to'liq yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, eksperimental, qiyosiy tahlil hamda umumlashtirish va matematik statistika metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

Yuqorida bildirilgan fikrlarni aniqlash, shu qatorda qo'llaniladigan mashg'ulot yuklamalarining xususiyatlarini topish maqsadida biz yunon-rim kurashchilarning MFni pedagogik nazoratdan o'tkazdik hamda mashg'ulot jarayonining borishini tahlil qildik.

Respublika musobaqalaridagi bellashuvlarni bevosita kuzatish jarayonida nazorat va tahlil qilindi. Hammasi bo'lib 76 tadan ortiq bellashuvlar tahlil qilindi. Tahlil natijasiga ko'ra quyidagi jadvalda ko'rinib turibdiki, tanlab olingan musobaqa faoliyatini nazorat va tahlil qilish parametrlari bo'yicha tadqiqot guruhi nazorat guruhiga nisbatan ancha yaxshi natijalarni ko'rsatgan. Bunda alohida qayd qilib o'tish mumkinki, musobaqa faoliyatidagi eng muxim ko'rsatgichlardan xujum samaradorligi va ximoya samaradorligi koeffitsientlari e'tiborga loyiqdir. Nazorat guruhidagi ko'rsatgich $0,54 \pm 0,13$ va $0,45 \pm 0,09$ ni ko'rsatgan bo'lsa, tadqiqot guruhida bu ko'rsatgich $0,59 \pm 0,11$ va $0,62 \pm 0,02$ ni ko'rsatdi. MF bo'yicha qolgan ko'rsatgichlardagi natijalar ham tadqiqot guruhining yaxshi natija ko'rsatganligidan dalolat bermoqda.

O'tkazilgan tadqiqot natijalarini pedagogik testlar yordamida ham matematik statistika tahlilidan o'tkazildi. Bunga ko'ra tanlab olingan oltita test o'zining ishonchliligini tasdiqladi, hamda ular yordamida ishonchli ko'rsatgichlar qayd etildi.

1. 10 marta qo'lidan tortib parterga o'tkazish (sekund) bo'yicha tadqiqotdan oldin – o'rtacha arifmetik qiymat 18,7; o'rtacha kvadratik og'ishma 1,15; variatsiya 6,14; tadqiqotdan keyin 18,1; 1,21; 6,68;

2. 10 marta zarb bilan yiqitish (sekund) 21,2; 1,35; 6,36; va 20,7; 1,41; 6,81;

3. 10 marta beldan oshirib tashlash (sekund) 17,6; 0,95; 5,39; va 17,2; 1,05; 6,1;

4. Har bir tomonga 5 martadan aylantirib to'ntarish (sekund) 16,4; 1,2; 7,31; va 16,1; 1,15; 7,14;

5. Har bir tomonga 5 martadan aylantirib tashlash (sekund) 22,5; 1,33; 5,91; va 21,9; 1,36; 6,21;

6. 30sekund interval bilan 2 marta 3 minutdan masofaga (m) yugurish 1655; 87; 5,25; va 1714; 89; 5,19;

1. 10 marta qo'lidan tortib parterga o'tkazish (sekund) 18,6; 1,13; 6,07; va 17,2; 1,18; 6,86;

2. 10 marta zarb bilan yiqitish (sekund) 21,3; 1,31; 6,15; va 19,8; 1,4; 7,07;

3. 10 marta beldan oshirib tashlash (sekund) 17,6; 0,94; 5,34; va 15,9; 1,11; 6,98;

4. Har bir tomonga 5 martadan aylantirib to'ntarish (sekund) 16,5; 1,22; 7,39; va 14,7; 1,25; 8,5;

5. Har bir tomonga 5 martadan aylantirib tashlash (sekund) 22,6; 1,29; 5,7; va 20,4; 1,33; 6,51;

6. 30sekund interval bilan 2 marta 3 minutdan masofaga (m) yugurish 1650; 85; 5,15; va 1792; 91; 5,07;

Nazorat va tadqiqot guruhlarining

MF ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlari.

Guruhlar	MF ko'rsatkichlari							
	1	2	3	4	5	6	7	8
	S xuj	S xim	E	L	M	t	N ₁	N
Nazorat	0,54±0,13	0,45±0,09	3,65±0,45	7,2±1,2	4,25±0,35	5,45±0,13	7,75±0,5	23±2
Tadqiqot	0,59±0,11	0,62±0,02	7,2±1,2	3,65±0,45	7,35±0,8	4,85±0,12	3,32±0,4	25±2

Nazorat va tadqiqot guruhlarining maxsus tayyorgarlik ko'rsatkichlari

guruhlar	№	Nazorat testlari	Tadqiqotdan oldin			Tadqiqotdan keyin		
			x	σ(±)	V(%)	x	σ(±)	V(%)
Nazorat	1	10 marta qo'lidan tortib parterga o'tkazish (sekund).	18,7	1,15	6,14	18,1	1,21	6,68
	2	10 marta zarb bilan yiqitish (sekund).	21,2	1,35	6,36	20,7	1,41	6,81
	3	10 marta beldan oshirib tashlash (sekund)	17,6	0,95	5,39	17,2	1,05	6,1
	4	Har bir tomonga 5 martadan aylantirib to'ntarish (sekund)	16,4	1,2	7,31	16,1	1,15	7,14
	5	Har bir tomonga 5 martadan aylantirib tashlash (sekund)	22,5	1,33	5,91	21,9	1,36	6,21
	6	30sekund interval bilan 2 marta 3 minutdan masofaga (m) yugurish	1655	87	5,25	1714	89	5,19
Tadqiqot	1	10 marta qo'lidan tortib parterga o'tkazish (sekund).	18,6	1,13	6,07	17,2	1,18	6,86
	2	10 marta zarb bilan yiqitish (sekund).	21,3	1,31	6,15	19,8	1,4	7,07
	3	10 marta beldan oshirib tashlash (sekund)	17,6	0,94	5,34	15,9	1,11	6,98
	4	Har bir tomonga 5 martadan aylantirib to'ntarish (sekund)	16,5	1,22	7,39	14,7	1,25	8,5
	5	Har bir tomonga 5 martadan aylantirib tashlash (sekund)	22,6	1,29	5,7	20,4	1,33	6,51
	6	30sekund interval bilan 2 marta 3 minutdan masofaga (m) yugurish	1650	85	5,15	1792	91	5,07

Xulosalar

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib xulosa qilish mumkinki, yunon-rim kurashchilarining MF xususiyatlari tadqiqot ishida mashg'ulot jarayonini rejalashtirish

uslubiyatini ishlab chiqishning asosiy sharti edi. Nazorat va tadqiqot guruhlarida kurashchilarining MF ni olib borish xususiyatlari MF ko'rsatkichlarining turli darajasi hamda ularning tayyorgarligida qo'llaniladigan o'quv-mashg'ulot yuklamalari xususiyati aniqlandi.

Yunon-rim kurashchilarida qo'llaniladigan yuklamalar tuzilmasini aniqlash bo'yicha olib borilgan bizning tadqiqotlarimiz yuklamalarni kompyuter texnologiyalari yordamida rejalashtirishni qulaylashtirish maqsadida ularni tasniflash hamda tizimlashtirishni amalga oshirishga imkon berdi.

Mashg'ulot vazifalari uchun mashqlar belgilab berildi. Tegishli mashg'ulot vazifalari to'plamidan turli maqsadga ega bo'lgan mashg'ulotlar tuzilmalari foydalanildi. Mashg'ulotlarni nazorat qilish ikki oylik reja uchun yuklamalarni rejalashtirish tuzilmasini ishlab chiqishga yordam berdi. Tadqiqotlarimizda mashg'ulot kunlari va ikki oylik reja uchun nagruzkalar hajmi aniqlandi. MF parametrlari yuklamalarning asosiy tavsiflariga mos edi. Uning yo'nilishi, ixtisoslashganligi va koordinatsion murakkabligi turlicha bo'lgan yuklamalar o'lchamlari aniqlandi.

Adabiyotlar

1. Kerimov N.A. Skorostno-silovaya podgotovka dzyudoistov i bortsov vol'nogo stilya. Metodicheskie rekomendatsii. – T, 1990, 20 s.
2. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. T., 2009y.
3. Kerimov N.A i dr. Sistema planirovaniya i kontrolya uchebno-trenirovochnyx nagruzok v vol'noy bor'be. V s. statey "Olimpiya xarakatini rivojlantirish, olimpiya ta'limotini joriy etish va Sidneyda o'tkazidadigan XXVII Olimpiya o'yinlariga tayyorgarlik masalalariga bagishlangan III Respublika ilmiy-amaliy anjumani makolalar tuplami.- T, 1999, 27 aprel, 113-116 b.
4. Matveev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kul'tury. Uchebnik dlya IFK – M., «FiS», 1991, 542s.
5. Tastanov N.A., Abdiev A.N., Boymurodov I. Greko-rimskaya bor'ba. T., 2007g.
6. Tastanov N.A. Yunon-rim kurashi nazariyasi va uslubiyati. T., 2014y.
7. SHiyan B.M. Massovye formy fizicheskogo vospitaniya sel'skix shkol'nikov. Tez vsesoyuz. nauchno-prakt. konf «Problemy fizicheskogo vospitaniya detey i uchayceysya molodeji» M., 1990, s. 37-39.

BO'LAJAK SIYOSATSHUNOS KADRLARNI TAYYORLASHDA INTEGRATIV TA'LIMNING AHAMIYATI

Rustam G'aniyevich Jumayev,

Buxoro davlat universiteti

Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

RJumayev@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada integratsion tarzda tashkil etilgan darslar fanlararo bog'liqlikni o'zida jamlagan holda talabalar dunyoqarashini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonni an'anaviy ta'lim tizimi doirasida ham, zamonaviy o'quv-tarbiya jarayonida ham amalga oshirib borish mumkin. O'zaro aloqadorlik jarayonining o'ziga xosligi esa - integrativ tizimning har bir komponenti mohiyatiga ko'ra sifatli o'zgarishlarni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: integratsiya, o'quv fanlar, differentsiatsiya, ta'lim, integrativ yondashuv, tafakkur, integral jarayon.

Аннотация. Уроки, организованные целостным образом в статье, служат всестороннему развитию мировоззрения учащихся, концентрируя междисциплинарные связи. Этот процесс может осуществляться как в рамках традиционной образовательной системы, так и в рамках современного образовательного процесса. И специфика процесса взаимодействия - каждый компонент Интегративной системы подразумевает качественные изменения по сути.

Ключевые слова: интеграция, учебные дисциплины, дифференциация, образование, интегративный подход, мышление, интегральный процесс.

Annotation. The lessons organized holistically in the article serve the comprehensive development of students' worldview, concentrating interdisciplinary connections. This process can be carried out both within the framework of the traditional educational system and within the framework of the modern educational process. And the specifics of the interaction process - each component of the Integrative System implies qualitative changes in essence.

Keywords: integration, academic disciplines, differentiation, education, integrative approach, thinking, integral process.

Kirish

Pedagogika ensiklopediyasida Integratsiya (lot. integratio – tiklash, to'ldirish, integer – butun so'zidan) – 1) sistema yoki organizmning ayrim qismlari va funksiyalarining o'zaro bog'liqlik holatini hamda shunday holatga olib boruvchi jarayonni ifodalaydigan tushuncha; 2) fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni; differentsiatsiya bilan birga kechadi; 3) ikki va undan ortiq davlatlarning iqtisodiyotini o'zaro muvofiqlashtirish va birlashtirish tarzida talqin qilingan [1].

O'quv-tarbiya jarayonida integratsiyalashni ta'lim mazmuniga singdirish, o'zaro aloqadorlikka erishish imkoniyatlarini ochib berish, ta'lim jarayoniga integrativ yondashuv, o'quvchiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda barcha omillarni birlashtirish muammolari ko'pchilik tadqiqotlarning muammosi hisoblanadi. Tadqiqotlar tahlili natijasida olimlarning pedagogikada integrativ ta'limning bir qator kategoriyalarini ajratib ko'rsatganligini keltirib o'tamiz: integrativ

tizim, integratsiya jarayoni, integratsion yondashuv, integratsiya tamoyillari, integrativ omillar, integratsiya shakllari. Mazkur kategoriyalar mazmunan quyidagicha ifodalanishi qayd etiladi. Demak, integratsion dars odatdagi darslardan quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:

- aniqligi, ixchamligi, o'quv materialining axborotlilikgi;
- darsning har bir bosqichida integratsiyalanayotgan o'quv fanlarining har taraflama mantiqiy shartlanganligi;
- berilayotgan o'quv materialidagi keng ko'lamli axborotga egaligi bilan ajralib turadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tanqidiy tahlili

Pedagogikadagi integrativ yondashuv muammolari ko'plab tadqiqotchilarning izlanishlarida turli ko'rinishda amalga oshirilgan.

Jumladan, Fariddin Attor o'zaro aloqadorlikni quyidagicha ta'riflaydi: "Bu ro'yi zaminda mayda narsaning o'zi yo'q, hamma narsa bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi" [3, 5-6-b]. Demak, bizningcha, har bir fan bir-biriga bog'liq va uning negizi – tabiatdir.

Didaktikaning asoschisi Y.A.Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida: "O'zaro aloqadagi jamiki narsa, xuddi shu aloqada o'rganilishi kerak" –deb ta'kidlagan edi [4, 54-b]. Bundan ko'rinadiki, o'rganiladigan har qanday bilim albatta aloqadorlik asosida amalga oshirilishi, bog'lanishi lozim. Shundagina "tabiat +inson" bir butunligini anglab yetish mumkin.

I.G.Pestalotssi o'quv fanlari o'zaro bog'lanishlarining turli tumanligini ochishda: "O'z ongingda mohiyatiga ko'ra, barcha o'zaro bog'langan fanlarni ular tabiatda haqiqatdan qanday aloqada bo'lsa, aynan shunday aloqaga keltirish kerak" - degan fikrni ilgari suradi [5]. Chunonchi, bir qator turkum fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanib, talabalarning kabi mahoratini oshirishda integrativ yondashuvga tayanilsa maqsadga muvofiq. Mazkur jarayonda ta'lim oluvchilar tayanch kompetensiya va fanga oid kompetensiyalarni tegishli mutaxassislik fanlarini egallash jarayonida olingan materiallar asosida o'zaro aloqadorlikda o'rganishlari zarur. Olib borilgan izlanishlarda metodikaning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi muammosi ko'rib chiqilgan bo'lib, mazkur jarayonda har bir fanning o'ziga xos jihatlari bilan bir qatorda bog'liqlik elementlari ham tavsiflangan. Integrativ yondashuvda bir qator didaktik tamoyillar amal qiladi. Jumladan, integratsiya tamoyillari — o'quv jarayonining barcha komponentlarining o'zaro aloqadorligini, tizimlar orasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi. Shuningdek, ta'lim maqsadini belgilashda, o'qitishning mazmuni, uning shakllari va usullarini aloqadorlikda tashkil etishda birlamchi hisoblanadi.

Integrativ yondashuv – bu pedagogik jarayonning istalgan komponentida integratsiya tamoyilini amalga oshirishni ko'zda tutadi va pedagogik jarayonning yaxlitligi va izchilligini ta'minlaydi. Integral jarayonlar esa bu tizimning alohida elementlarini yoki butun tizimni sifatli o'zgartirish jarayoni.

Bizningcha, manbalarni tahlil qilish har qanday turdagi tadqiqot maqsadlariga muvaffaqiyatli erishish uchun zarur shartdir. Lekin, birinchi navbatda, bu "voqelik haqidagi bilim" va "bilim haqidagi voqelik"ka ega bo'lgan nazariy va metodik tadqiqotlarga tegishli. Shunday ekan, integratsiyalashgan yondashuv muammosiga doir ko'rib chiqilayotgan manbalarni quyidagi guruhlar ko'rinishida yoritish mumkin:

- 1) integratsiyaning nazariy masalalarini yoritadigan va tahlil qiladigan guruhi;
- 2) fanning ayrim tarmoqlari va mavzulari orasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi guruhi.

Egelgardning "Integratizm – hayot hodisalarini bilishda soddadan murakkabgacha bo'lgan yo'l" nomli maqolasida "qismlar va yaxlit integratsiya"ning uch bosqichi ajratiladi (tizimning

paydo bo'lishi). Bunda integratsiya – qismlar orasidagi aloqa; butun tarkibga kirganda, ularning o'ziga xos xususiyatlarini elementlari yo'qolishi (bir butunlilik); qismlarning xossalari tufayli hamda bo'linmalararo aloqalarning paydo bo'lishi sababli ham yangi xususiyatlarning yuzaga kelayotgan yaxlitligining namoyon bo'lishi deb tavsiflanadi.

Har qanday integratsiya bo'linish jarayonini o'z ichiga olganligini anglash, o'qituvchilarni integratsiyaga “mutlaq yaxshilik”, “farqlash” esa “mutlaq yomonlik” sifatida qaramaslik kerakligi va bu fikrlarni tushunish muhimlik kasb etadi. Chunki integratsiyaning ko'p o'lchovli ko'rinishi ta'lim jarayonida integratsiya va tabaqalanish jarayonlarining o'ziga xosligini, differentsiatsiya va differensial munosabatlarining mazmunini yoritib berish integratsiyani anglab-tushunishga yordam beradi [6, 27-b].

Shuningdek, “integratsiya”, “jarayon”, “integratsiya va innovatsiya” terminlari fanga kiritilganligi bilan ahamiyatli sanaladi. Bu esa “eskilarning parchalanishiga yo'l qo'ymaslik kerak, shu bilan birga yangi tizimning integratsiyasi kun tartibida” degan pozitsiyani yuzaga keltiradi. Shuningdek, integratsiya, assimilatsiya va dissimilatsiya munosabatlari, moslashuvning integratsion tomoni, integratsiyaning birlashgan butun va turli bosqichlari, tushunchalarning o'zaro ta'siri haqidagi mulohazalar ta'lim jarayonida integratsiyaning mohiyatini tushunishga katta hissa qo'shadi. [6, 27-b]. Bizningcha, mazkur taklif etilgan g'oyalar zamonaviy ta'lim berish sharoitida integratsiyaning o'zgarmas xususiyatlarini ko'rib chiqishda qo'llaniladi.

Ilmiy adabiyotlarda integratsiyaning genetik jihatlari ham tahlil qilinadi. Ayniqsa, integratsiyaning turlari, asoslari, darajalarini aniqlashga yondashuvlar ko'proq ko'zga tashlanadi. Ikkinchi guruh vakillari esa o'z navbatida integrativ soha yo'nalishlarini ijtimoiy-gumanitar, tabiiy-ilmiy bilimlarning aloqadorligi hamda texnik-ijtimoiy fanlarning uyg'unligiga ahamiyat qaratish lozimligini ta'kidlaydi. “Bu yerda asosiy narsa o'zaro hamkorlik, aloqadorlik munosabatlarining mazmun-mohiyati orqali yoritib beriladi [7, 108-b].

Gumanitar fanlarning tabiatshunoslik rivojiga o'zaro ta'siri muammosini yoritish, shuningdek, texnik va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi munosabatlarning obyektiv asoslarini ochib berish mazkur guruh vakillarining tadqiqot muammosi hisoblanadi [8, 272-b]. Ko'pgina olimlar texnologiya va uning ta'lim samaradorligini oshirishga samarali ta'siri haqida fikr bildirib, dastlab texnologiyani “insonga moslashtirmasdan” taklif etish va foydalanish mumkin emas edi, ammo bu keyinchalik “antropomorfik” xarakterga ega bo'lgan bir qator atamalarni o'z ichiga olgan konseptual apparatning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi va shu tariqa “inson va texnika mavjudligining o'zaro aloqadorligi va bog'liqligi” haqida qarashlar paydo bo'ldi [9, 33-b].

“Ijtimoiy va texnik fanlarning o'zaro ta'sir etish yo'llari” –deb nomlangan asarda umumiy fanlar va xususan, ijtimoiy va texnik fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik munosabatlarining asoslari haqida fikr bildirib o'tiladi hamda o'zaro bog'liq bu munosabatlarning asosiy mohiyatiga e'tibor qaratiladi [9, 132-b].

Pedagogik tadqiqotlardan ma'lumki, XX asr oxirida odamni o'rganish va tavsiflashda yaxlit yondashuvga e'tibor kuchaydi. Mahalliy faylasuflarning asarlarida inson faoliyatining ratsional va irratsional tomonlarini birlashtirishga urinishlar kuzatiladi [7, 349-b].

Metodik adabiyotlarda fanlararo integratsiyaning muammolari va uning yechimiga doir har xil qarashlar mavjud. Bu borada inson tafakkuri turli fanlarning kelib chiqishi haqidagi bilimlarning ko'payishi bilan to'yinganligi bois, ularni sintetik idrok etish imkoniyatini beradigan samarali qarshi choralar ko'rishni o'rganish vazifasini qo'yadi. Shunga ko'ra chora-tadbirlar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

a) o'quv jarayonida amaliy muammolarni ham, ilmiy-nazariy muammolarni ham fanlararo aloqadorlikda hal qilish;

b) o'quv jarayonida kibernetik mashinalarning keng qo'llanilishiga ahamiyat berish;

v) ta'limning barcha bosqichlarida bilimlarni aloqadorlikda mustaqil egallash ko'nikmalarini singdirishni ta'minlaydigan usullardan foydalanish va h.k. [8, 132-b].

Integratsion tendensiyaning kuchaytirish L.S.Vigotskiyning "Fikrlash va nutq" asarining mazmunini tashkil etib, asarda bolalik davrida uning rivojlanishidagi hissiy va aqliy komponentlarning aloqadorligi, insonning yaxlit bir butun tuzilma ekanligi uning dastlabki va keyingi rivojlanishida ratsional va mantiqsizlikning ajralmasligidan dalolat berdi. Ma'lumki, dunyo va odamni tushunish va tushuntirishning ratsionalistik va irratsional paradigmatlari paydo bo'lishi bilan olimlar oldida ularning o'zaro aloqadorlikda ta'sir etish imkoniyatlarini aniqlash vazifasini paydo qildi. Bu bir qancha sabablarga ko'ra muhim [8, 224 -b].

Tadqiqot metodologiyasi

Integratsiyalashgan ta'limning o'ziga xos konsepsiyasi – ta'limning yaxlitlik konsepsiyasidir. Ta'limning yaxlitlik konsepsiyasining markazida maqsad o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, ta'lim berish va ta'lim olish, tarbiyaviy va assimilatsiya jarayonlarini birlashtirgan pedagogik maqsad muhim rol o'ynaydi. Belgilangan tarbiya va o'quv jarayonlari o'zaro bog'liqlikda o'quvchiga bevosita aloqador jihatlarni aks ettirish imkonini beradi. Bu esa, ta'lim jarayonining yaxlitligining bir qismini tashkil qiladi [8, 170-b].

Bo'lajak siyosatshunoslik fani o'qituvchisining ilmiy-metodik bilimlarini o'zlashtirish mohiyatida fan va ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi ko'zga tashlanadi. Bu esa turli sohalarining o'zaro bog'liqligi, muhim jihatlari, o'ziga xosligi, aloqadorligini ochib beradi [99; 8-9-b].

G.I.Ibragimov zamonaviy voqelikda sodir bo'layotgan asosiy tendensiyalarni batafsil tahlil qiladi: dars shakllarini tanlashda integratsiya tamoyillarini mustahkamlash; ma'lum bir fanni o'qitishni tashkil etishning murakkab shakllaridan foydalanish ("gorizontal" bo'ylab integratsiya), ta'lim jarayonining tarkibiy bo'linmalari - darsdan tashqari ta'limni tashkil etish tizimining asoslanishi – "ochiq eshiklar kuni", "fanning o'quv haftaligi" ("vertikal" integratsiya) kerakligini o'rganib chiqadi [10, 227-b].

Shuningdek, golografik proyeksion usul bilan vitagenik o'rganish konsepsiyasi nihoyatda kuchli integratsion salohiyatga ega hisoblanib, bunga quyidagi holatlar sabab bo'lgan: birinchidan, vitagenik tarbiya inson tajribasini, uning intellektual va psixologik salohiyatini tarbiyaviy maqsadlarda amalga oshirishga asoslanadi; ikkinchidan, vitagen konsepsiyasining ajralmas tabiatini o'rganish lozim. Chunki uning boshqa asosiy kategoriyasi ham mavjud bo'lib, u-golografiyadir. Bu atama-butun, yaxlit ildiz so'zidan kelib chiqqan holda ma'no kasb etgan. Xuddi shu ildiz "yaxlitlik" tushunchasi – yaxlitlik falsafasining markaziy kategoriyasi asosida yotadi, uning integratsion tabiati asosiy formulasida "butun uning qismlari yig'indisidan kattaroqdir";

Integrativ yondashuvning boshlang'ich ontologik asosini pedagogik faoliyat tashkil etadi. Uning integratsion tabiati turli xossalarda ifodalanadi. Bu esa, juda ko'p xilma-xil komponentlarning mavjudligini bildiradi.

Tahlil va natijalar. Geterogenlik pedagogik faoliyat tarkibida turli xil kelib chiqishi xilma-xil bo'lgan elementlarning ifodalanishini anglatadi.

Bilamizki, pedagogik jarayon o'z tarkibiga ta'lim muassasalari, o'quv – tarbiya, o'quv-tadqiqiy hamda ma'muriy komponentlarni statikligi (bir vaqtda) mavjudligini qayd etadi. O'quv

faoliyatining geterogenligi algoritmlash, modellash, bilish, tashkiliy va kommunikativ qobiliyatlarning kombinatsiyasida ham namoyon bo'ladi.

Metodik bilimlarning ko'p tizimli tabiati, u "ko'plab turli tartibli tizimlar chorrahasida" joylashganligi bilan bog'liq. K.D.Ushinskiy ta'kidlaganidek, qaysidir ma'noda pedagogik bilimlar bilan aloqa qilmaydigan guruhlar, insonning bilish tarmoqlari deyarli yo'q. "Faktlar va ularning munosabatlari taqdim etiladi va guruhlanadi, bunda ta'lim predmetining, ya'ni shaxsning xususiyatlari ochib beriladi" [8, 372- b].

Xulosa va takliflar. Integrativ yondashuvga asoslangan konsepsiyalarning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish ushbu xulosalarga olib keladi: hozirgi vaqtda pedagogikada ko'rib chiqilayotgan manbalarda aks ettirilgan umumiy integral yondashuvni to'ldiruvchi juda ko'p miqdordagi integral-pedagogik tushunchalar va tizimlar faoliyat ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2000.
2. Мавлонова Р.А. Бошланғич таълимнинг интеграциялашган педагогикаси. Методик қўлланма. - Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат университети, 2005. <http://library.ziyounet.uz/ru/book/33810>.
3. Фалсафа. Дарслик. Тошкент, "Шарқ". 1999. -336 б.
4. Умумий педагогика. Бухоро, "Дурдона", 2012. -235 б.
5. Коменский Я.А., Ж.-Ж. Локк, И.Г. Руссо, Песталоцци. Педагогическое наследие. – Москва: Педагогика, 1989. – 416 с.
6. Павельциг Г. Интеграция – дифференциация – прогресс/ Г.Павельциг // Интегративные тенденции в современном мире и социальный прогресс / под ред. М.А. Розова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1989. С. 42.
7. Чепиков М.Г. Интеграция науки: (Философский очерк) /М. Г. Чепиков. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Мысль, 1981. 276 с.
8. Гачев Г.Д. Книга удивлений, или Естествознание глазами гуманитария, или Образы в науке / Г.Д. Гачев. Москва: Педагогика, 1991. 272 с.
9. Чекин А.Л. Профессиональная подготовка учителя начальных классов к обучению математике на основе интегративного подхода [Электронный ресурс]: дис. ...доктора пед. наук: 13.00.02. – М.: РГБ, 2005.
10. Ибрагимов Г.И. Формы организации обучения в педагогике и школе: учебное пособие / Г. И. Ибрагимов. Самара: Изд-во Института сферы соц. отношений Рос. акад. образования, 1994. 227 с.

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM TARBIYA JARAYONINI BOSHQARISH

Radjabova Gavxar Umarovna

Qo'qon davlat pedagogika instituti "Maktab menejmenti" kafedrası dotsenti

r.gavxar69@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ta'lim tashkilotini boshqarish tushunchasi ochib berilgan. Pedagogika OTM ta'lim tizimi sifatida qaralib, ulardagi o'quv-tarbiya ishlarining xususiyatlari, o'quv-tarbiya ishlarini boshqarishni takomillashtirish yo'llari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: menejment, ta'lim tashkilotini boshqarish, o'quv jarayoni, pedagogika OTM

УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНО ВОСПИТАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Аннотация. В статье раскрывается понятие управления образовательной организацией. Педагогический ВУЗ рассматривается в качестве учебно-воспитательной системы, анализируются особенности учебно-воспитательной работы, пути совершенствования управления учебно-воспитательной работой в педагогическом ВУЗе.

Ключевые слова: управление, управление образовательной организацией, учебновоспитательный процесс, педагогический ВУЗ.

MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN PEDAGOGICAL UNIVERSITIES

Annotation. The article reveals the concept of management of an educational organization. The pedagogical university is considered as an educational system, the features of educational work, ways to improve the management of educational work in a pedagogical university are analyzed.

Keywords: management, management of the educational organization, educational process, pedagogical university.

Kirish

Zamonaviy sharoitda pedagogika oliygohlarida o'quv-tarbiya ishlari tizimini boshqarish jarayoni sezilarli o'zgarishlarga uchramoqda. Ta'lim muassasalarining muhim qismida zamonaviy ish innovatsion rejim bilan ajralib turadi. Biroq, boshqaruvning eskirgan mexanizmlaridan foydalanish natijasida ta'lim jarayoniga joriy etilayotgan innovatsiyalar samaradorligining pasayishi kuzatilmoqda, bu esa ta'lim tizimining rivojlanishini umuman sekinlashtiradi.

Pedagogika OTMida o'quv-tarbiya jarayonini boshqarish ta'lim tashkiloti sifatida zamonaviy ta'limni uchta asosiy yo'nalish – rivojlantirish, barqarorlikni ta'minlash va moslashish bo'yicha rivojlantirishni hisobga oladi. Ushbu yo'nalishlar talaba yoki o'qituvchining yagona shaxsini va OTMdagi butun o'quv jarayonini rivojlantirish jarayonini oldindan belgilab beradi.

Shunday qilib, pedagogika OTMning ta'lim tarbiya jarayoni tizimini boshqarish xususiyatlarini o'rganish, ushbu boshqaruv jarayoniga yordam beradigan omillar va shart-sharoitlarni aniqlash dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili

Ta'lim tashkilotlarini boshqarish muammolari N.M. Boritko, V.V.Krasikova, O.E.Lebedeva, I.A. Solovtsova va boshqalarning tadqiqot ishlarida yoritib berilgan. Pedagogika OTMida ta'lim tizimini boshqarish jarayonining xususiyatlari V.P.Vishnevskaya, E.E. Jurinskaya, V.V. Zemlyanskiy va boshqalarning ishlarida ko'rib chiqilgan. Mazkur ishlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, pedagogika OTMida o'quv-tarbiyaviy ishlar tizimini boshqarish muammolarini hal qilishda yagona yondashuv mavjud emas.

Maqolaning maqsadi - pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim tarbiya jarayoni tizimini boshqarish xususiyatlarini nazariy tahlil qilish.

Tadqiqot natijalari. Ta'lim tashkilotida o'quv tarbiya jarayonini boshqarish ijtimoiy xarakterga ega. Buning sababi shundaki, uning sub'ektlari faoliyatining mazmuni odamlarni boshqarishdir.

Menejmentning asosiy vazifasi - ta'lim muassasasida ishlaydigan odamlarning samarali birgalikdagi faoliyatiga asos bo'ladigan qulay tashqi va ichki muhitni yaratishdan iborat. Boshqaruv jarayonini xuddi shunday tushunish esa ta'lim tashkilotidagi ta'lim tarbiya ishlarining mazmunini quyidagi qoidalar orqali ochishga imkon beradi:

1) boshqaruv jarayonini qurish uchun ustunlik yumshoq, bilvosita boshqaruv usullariga xos bo'lgan gumanistik yondashuv asos bo'lishi kerak;

2) boshqaruv jarayonini buyruqbozlik, hukmronlik sifatida emas, balki ta'lim tarbiyaviy ishlarning amal qilishi va rivojlanishini ta'minlovchi murakkab va o'ta mas'uliyatli faoliyat sifatida qarash mumkin;

3) odamlarning birgalikdagi faoliyati uchun qulay sharoitlar ta'lim tashkiloti jamoasida konstruktiv munosabatlarni nazarda tutadi;

4) konstruktiv munosabatlarni yaratish ta'lim muassasasi rahbarining ish jarayonining muhim tarkibiy qismidir [1, 5 b]

V.V.Krasikovaning ta'kidlashicha, zamonaviy ta'lim tizimi va ta'lim sifati ko'p jihatdan uning barcha bo'g'inlarini boshqarish samaradorligi bilan belgilanadi.[2, 56 b].

Ta'lim tashkilotining ta'lim jarayonini bilim ob'ektlarida farq qiluvchi ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayonlari majmui sifatida ko'rib chiqsak, o'quv tarbiya jarayonining tuzilishini o'quv jarayoni, qo'shimcha ta'lim, ijtimoiy va ijodiy faoliyat va o'z-o'zini tarbiyalashdan iborat tizim sifatida ifodalash mumkin. O.O.Lebedevaning so'zlariga ko'ra, yuqorida ko'rsatilgan faoliyatni faqat umumiy maqsadga yo'naltirilgan va ularga erishishga qaratilgan bo'lsa, ta'lim tarbiya jarayonining tarkibiy qismlari deb hisoblash mumkin. Ta'lim muassasasida tarbiyaviy ishlar doirasida o'z-o'zini tarbiyalash, ijtimoiy va ijodiy faoliyat, qo'shimcha ta'lim jarayonlari amalga oshiriladi.

Shunday qilib, ta'lim - tarbiyaviy ish tizimini boshqarishning birinchi vazifasi ko'rib chiqilayotgan jarayonning barcha tarkibiy qismlarining o'zaro ta'sirini ta'minlashdir. Ta'lim jarayonining sub'ektlari talabalar, o'qituvchilar, shuningdek o'quvchilarning ota-onalari va ta'lim tashkiloti ma'muriyatidir. Bunday holda, ko'rsatilgan sub'ektlar guruhining har birining manfaatlari va maqsadlarining mos kelmasligi yoki to'liq mos kelmasligi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, hatto o'qituvchilar ham turli xil ta'lim natijalariga qiziqish bildirishlari mumkin. Bu holat o'quv jarayonini boshqarishning ikkinchi vazifasining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi, bu ta'lim jarayoni ishtirokchilarining pozitsiyalarini muvofiqlashtirish uchun shart-sharoitlarni yaratishdir [3, 73–74 b].

E.E. Jurinskayaning so'zlariga ko'ra, pedagogika OTM ta'lim tashkiloti sifatida asosiy ta'lim funktsiyalaridan birini bajaradi va nafaqat oliy darajadagi mutaxassislarni tayyorlash joyi, balki uzluksiz ta'lim tizimidagi turli darajadagi o'quv jarayonining oraliq bosqichi sifatida ham ko'rib chiqilishi mumkin.[4, 82 b].

Tadqiqotchilar V.V. Zemlyanskiy va P.V. Jeltov OTMning ta'lim maydonini pedagogik jarayonning barcha ishtirokchilarining ehtiyojlarini hisobga oladigan va shu asosda o'quvchi va o'qituvchi shaxsining intellektual, hissiy va xulq-atvor sohalarini rivojlantiradigan moslashuvchan muhit deb hisoblaydi, sub'ektlarning o'zaro va atrofdagi jamiyat bilan munosabatlarini tartibga soladi [5, 266 b].

Ta'lim jarayonining mohiyati ta'lim, tarbiya va rivojlanish munosabatlari bilan belgilanadi. Pedagogika oliygohidagi o'quv jarayoni tizimi ijtimoiy jarayonlarning holatini aks ettirishga yordam beradi, ishlab chiqarish, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar kabi omillarning rivojlanishiga ta'sir qiladi [6, 26 b].

Pedagogik jarayonni dinamik pedagogik tizim sifatida yoki o'quvchilar va o'qituvchilarning ta'lim va rivojlanish muammolarini hal qilishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan o'zaro ta'siri sifatida qarash mumkin.

O'qituvchi va o'quvchilar faoliyat egalari sifatida ko'rib chiqilayotgan jarayonning asosiy tarkibiy qismlari - sub'ektlaridir. Pedagogik jarayon sub'ektlarining o'zaro ta'sirining (faoliyat almashinuvining) yakuniy maqsadi o'quvchilarga insoniyat tomonidan to'plangan tajribani barcha xilma-xilligi bilan olishdir. O'z navbatida, tajribani muvaffaqiyatli o'zlashtirish jarayoni turli xil pedagogik vositalarni o'z ichiga olgan yaxshi moddiy baza mavjud bo'lganda maxsus tashkil etilgan shartlar doirasida amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda o'quv amaliyotida "pedagogik jarayon"ning turli tushunchalari qo'llaniladi. Adabiyotlarda ta'lim va shaxs rivojlanishi qonuniyatlarini bilish asosida o'quvchilar hayotini belgilangan maqsadlarga muvofiq maqsadli tashkil etish sifatida talqin etiladi.

Pedagogik jarayon ma'lum xususiyatlar majmui bilan ajralib turadi. Keling, har bir xususiyatni alohida ko'rib chiqaylik.

Yaxlitlik - uni tashkil etuvchi barcha jarayonlarning umumiy maqsadlarga (ta'lim, rivojlanish va tarbiya) bo'ysunishi bilan belgilanadi. Pedagogik jarayonning yaxlitligi shaxsni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirish maqsadlarining birligi, ma'lum ta'lim dasturlari mavjudligi asosida quriladi.

Boshqaruv - pedagogik vaziyatlarni qo'yilgan maqsadlar asosida o'zgartirish.

Tizimlilik - pedagogik jarayonni o'zaro bog'liq jarayonlarni birlashtirganda yaxlit tizim sifatida belgilaydi: jamoani shakllantirish va uning ta'lim funktsiyalarini rivojlantirish; o'qitish; tarbiyaviy ishlarni tashkil etish; sinfdan tashqari ijodiy faoliyatni tashkil etish.

Bu nisbatan mustaqil va o'zaro bog'langan jarayonlarning har birining o'ziga xos vazifalari, shartlari, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarining mazmunli shakllari hamda erishilayotgan natijalari mavjud.

Shunday qilib, ta'lim jarayoni o'z sub'ektlari - o'qitish va o'rgatishning o'zaro bog'liq faoliyatiga asoslanadi.

Dinamizm - ta'lim jarayoni tizimi uning elementlarini dinamikada ko'rib chiqishni o'z ichiga olganligi bilan tavsiflanadi, bu ularni har bir maqsadli bosqichda ta'lim mazmuni, ta'lim sub'ektlarining motivlari, uni tashkil etish shakllari, vositalari va natijalari bo'yicha ajratish imkonini beradi.

Pedagogik jarayonning dinamikasiga erishish uning to'rtta tarkibiy qismlarining faol o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi: o'quv, didaktik-metodik, psixologik va ergonomik.

Pedagogik jarayonning samaradorligi uning oqimining samaradorligi, maqsadga muvofiq erishilgan o'zgarishlar bilan belgilanadi.

Bashoratlilik - uning tarkibiga kiruvchi tarkibiy qismlarning keyingi rivojlanishini, shuningdek, o'quv jarayoni natijalari bo'yicha to'plangan ma'lumotlar asosida pedagogika oliygohi talabalarini tayyorlash yo'nalishini hisobga olishni o'z ichiga oladi.

Barcha sanab o'tilgan elementlarning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri jarayoni ta'lim va o'qitish kabi ta'sir shakllari jarayonida yuzaga keladigan psixik jarayonlarni hisobga olgan holda pedagogik jarayonni amalga oshirish mexanizmiga muvofiq davom etadi [7, 46–48 b].

Ta'lim amaliyoti asosida V.P. Vishnevskaya pedagogika OTMda ta'lim-tarbiya ishlari tizimini boshqarishni takomillashtirishning muayyan yo'llarini belgilaydi. Ular asosida:

1) boshqaruv va o'zini o'zi boshqarish, tashkil etish va o'zini o'zi tashkil etish jarayonlari biri-biri bilan optimal bog'liqdir;

2) pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi darajasini oshirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi;

3) ta'lim makonida innovatsion jarayonlardan foydalanish uchun maqbul sharoitlar yaratiladi;

4) ta'lim jarayonining o'zgaruvchanligi ta'minlanadi;

5) talabalarining kasbiy tayyorgarligining asosiy, ilg'or va qo'shimcha darajalari imkon qadar birlashtiriladi;

6) o'quvchilarning uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi yaratiladi va amalga oshiriladi;

7) OTM rahbarining diagnostika, tahlil, pedagogik monitoring va nazorat-tahlil faoliyatining boshqa shakllari yagona tizimda amalga oshiriladi [8, 11–12 b].

Shu bilan birga, muallif har bir yo'nalishni samarali amalga oshirish faqat ma'lum bir pedagogik va tashkiliy shart-sharoitlar to'plamiga rioya qilingan taqdirdagina mumkin bo'lishidan kelib chiqadi.

Xulosa. Shunday qilib, pedagogika oliygohini ta'lim muassasasining innovatsion turi sifatida ko'rib, birinchi navbatda, faoliyat sifatini hisobga olgan holda uning hayotiyliigi va salohiyati haqida baho berish mumkin. Pedagogika OTMda o'quv-tarbiyaviy ishlar tizimini samarali tartibga solishning hal qiluvchi sharti ta'lim tarbiya ishlari tizimini boshqarish jarayonining shaxsiy yo'nalishini hisobga olish, innovatsion texnologiyalarni ta'lim tarbiya jarayoniga keng joriy etish, professor-o'qituvchilarning ilmiy o'sishi muhitini yaratishga qaratilgan boshqaruv tizimini shakllantirishdir.

Adabiyotlar

1. Борытко Н.М. Управление образовательными системами : учебник для студентов педагогических вузов / Н.М. Борытко, И.А. Соловцова ; под ред. Н.М. Борытко. – Волгоград : Изд-во ВГИПК РО, 2006. – 48 с.
2. Красикова В.В. Управление качеством образования в дошкольном учреждении / В.В. Красикова // Управление современным дошкольным образовательным учреждением : сборник статей / научн. ред. Е.И. Касаткина. – Вологда : Изд. центр «ВИРО», 2004. – С. 56–59.

3. Лебедев О.Е. Управление образовательными системами: теория и практика : учебнометодическое пособие / О.Е. Лебедев. – СПб. : Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ, 2011. – 108 с.
4. Журинская Е.Е. Роль и место колледжа как учреждения среднего профессионального образования в системе непрерывного педагогического образования / Е.Е. Журинская // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2013. – С. 74–83.
5. Землянский В.В. Адаптивное управление образовательным процессом в колледже / В.В. Землянский, П.В. Желтов // Вестник Костромского государственного университета. – 2009. – № 2. – С. 266–270.
6. Ключева Е.В. Педагогика: курс лекций по актуальным проблемам общего и дошкольного образования : учебное пособие / Е.В. Ключева, Т.В. Наумова, Е.В. Губанихина, М.Н. Корешкова; под общ. ред. Е.В. Ключевой, Т.В. Наумовой. – Арзамас: Арзамасский филиал ННГУ, 2013. – 254 с.
7. Егоров В.В. Педагогика высшей школы : учебное пособие / В.В. Егоров, Э.Г. Скибицкий, В.Г. Храпченков. – Новосибирск : САФБД, 2008. – 260 с.
8. Вишневская В.П. Педагогические условия управления учебным процессом педагогического колледжа : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / В.П. Вишневская. – Магнитогорск, 1998. – 23 с.

UZLUKSIZ PEDAGOGIK AMALIYOT TAJRIBA-SINOV ISHINI TASHKIL ETISHNING UMUMIY XARAKTERISTIKASI

Nizmiy nmidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Professor v.b Rustamov Lazizbek Xusanboevich

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzluksiz pedagogik amaliyot tajriba-sinov ishini tashkil etishning umumiy xarakteristikasi, uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish kontseptsiyasini oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya talabalarini tayyorlash o'quv-tarbiyaviy jarayoniga tajriba-sinov tatbiq etish hamda o'quv-tarbiyaviy jarayonni har tomonlama o'rganish va uzluksiz pedagogik amaliyot dastlabki holatini va talabalarining kasbiy-pedagogik tayyorgarliklari darajasini aniqlash. Hujjatlarni tahlil qilish. Ishchi farazni shakllantirish, tadqiqot vazifalarini qo'yish va ularni hal qilish uchun hujjatlarni o'rganish an'anaviy (sifatli) va rasmiylashtirilgan (sifat-sonli) metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida hujjatlar o'rganishni nazarda tutadi

Kalit so'zlar pedagogik amaliyot, shakllantirish, malakali, kasbiy, mashg'ulot, rivojlanish, tadqiqot, metodlar.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗАЦИИ НЕПРЕРЫВНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОПЫТНОЙ РАБОТЫ

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низоми, и.о профессор

Рустамов Лазизбек Хусанбоевич

Аннотация: В данной статье дана общая характеристика организации непрерывной педагогической практики, пробной работы, концепции систематизации непрерывной педагогической практики, экспериментального применения концепции систематизации

непрерывной педагогической практики к тренировочному процессу студентов физической культуры в высших учебных заведениях. , так и комплексное изучение учебного процесса и исходного состояния непрерывной педагогической практики и определение уровня профессионально-педагогической подготовки студентов. Анализ документов. Для формулирования рабочей гипотезы, постановки задач исследования и их решения использовались традиционные (качественные) и формализованные (качественно-количественные) методы исследования документов.

Ключевые слова педагогическая практика, формирование, квалифицированный, профессиональный, подготовка, развитие, исследование, методы.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ORGANIZATION OF CONTINUOUS PEDAGOGICAL EXPERIMENTAL WORK

Tashkent State Pedagogical University named after Nizomi, Professor
Rustamov Lazizbek Xusanboyevich

Annotation: This article gives a general description of the organization of continuous pedagogical practice, trial work, the concept of systematization of continuous pedagogical practice, experimental application of the concept of systematization of continuous pedagogical practice to the training process of students of physical culture in higher educational institutions. , and a comprehensive study of the educational process and the initial state of continuous pedagogical practice and the determination of the level of professional and pedagogical training of students. Document analysis. To formulate a working hypothesis, set research objectives and solve them, traditional (qualitative) and formalized (qualitative-quantitative) methods of document research were used.

Key words pedagogical practice, formation, qualified, professional, training, development, research, methods.

Kirish

Tadqiqotimizda foydalaniladigan amaliyot dasturi amaliyotchining faoliyati ko'p funktsionalligini ko'rsatadi, bu o'z amaliy ishlarida kasbiy-pedagogik va metodik bilimlarini ongli ravishda qo'llashga talabalarni maqsadga muvofiq o'rgatish zarurligini tasdiqlaydi.

Uzluksiz pedagogik amaliyot davrida talabalarining bilimlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishlari birinchidan, qo'yilgan amaliy masalalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ilgari o'zlashtirgan bilimlarini yodga olishni va ikkinchidan, ularni birlashtirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlarning tahlili

Bu masala haqida ko'plab mualliflar yozadilar: Ilmiy tadqiqot ishimizning uslubiy asoslarini ishlab chiqishda pedagogik jarayonni yaxlit jarayon sifatida o'rganishdagi olimlar: K.A.Axmedov, V.P.Bespalyko, M.A.Danilov, S.D.Dolimov, L.V.3ankov, A.3unnunov, D.Zohidova, I.Ya.Lerner, K.J.Mirsaidov, I.T.Ogorodnikov, N.S.Saydahmedov, U.Tolipov, Yo.Haydarov, R.K.CHoriev, P.Ishonov va boshqalarning ilmiy uslubiy fikrlari muhim o'rin egalladi. Kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish muammolarini hal etishga N.SH.Almetov, S.Ya.Batyshev, A.P.Belyaeva, M.A.Jidelyov, Z.K.Ismailova, K.N.Katxanov, I.Ya.Lerner, N.A.Muslimov, K.J.Mirsaidov, A.M.Novikov, X.F.Rashidov, V.A.Skakun, O'.Q.Tolipov, D.A.Fayzullaeva, P.Z.Ishanov, O.F.Fyodorova, V.A.CHichkov, R.K.CHoriev, SH.Qurbonov, SH.S.SHaripov, S.A.SHaporinskiy kabi olimlar katta hissa qo'shganlar.

T.S.Usmonxudjaev, P.Xo'jaev, L.TSetlina, I.A.Koshbaxtieva, M.B.Saparbaev, A.Abdiev, J.E.Yusupovlarning yozishlari bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimining

mana shunday tuzilishi yangilik hisoblanmaydi, chunki ko'pchilik mamlakatlarda kasbiy oliy ta'lim ko'p bosqichli asosda qurilgan. Avvalgi davr ta'lim tajribalarini tahlil qilish oliy kasb-hunar maktabining ko'p pog'onali tuzilishi uchun shart-sharoitlar allaqachon yuzaga kelganligini isbotlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

2022-2023-o'quv yilidan boshlab, Toshkent davlat pedagogika universitetining kunduzgi taolim shaklida taxsil olayotgan 2-4-bosqich talabalari uchun xaftalik o'quv mashg'ulotlari **"4+2" tartibida**, shu jumladan, darslarning 4 kuni oliy taolim muassasasida, 2 kuni umumiy o'rta taolim muassasalarida amaliyot o'tash tartibida olib borilishi¹²² yo'lga qo'yilgan.

Talabani kasbiy tayyorlash muammosi xal qilinishida muxim bo'lgan ko'plab masalalar orasida uzluksiz pedagogik amaliyotda ta'lim jarayoni mazmuni eng mu'im xisoblanadi. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlik nazariy bilimlarini amaliyotda tashkil qilish jismoniy tarbiya mutaxassisi tayyorlashning asosini tashkil qiladi.

Bu mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayoni nazariyot va amaliyotning o'zaro birlashishi mexanizmi asosida qurilishi demakdir. Yani nazariy bilimlarni o'zlashtirish pedagogik amaliyot bilan uzviy bog'liqdir. Bunda nazariyani o'zlashtirish, pedagogik amaliyotni egallash zarur shart-sharoiti xisoblanadi, u o'z navbatida dastlabki nazariy bilimlarni mustaxkamlash uchun balki, bir vaqtda pedagogik nazariyani keyingi o'zlashtirishda boshlang'ich asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

SHunday qilib, tajriba deganda loyihalashtirilgan va amalga oshirilgan pedagogik jarayonni tushunamiz, u yangi elementlarni o'z ichiga oladi va farqlari o'rtasidagi bog'liqlikni odatdagidan chuqurroq ko'rishga va kiritilgan o'zgarishlar natijalarini aniq hisobga olishga imkon beradi»

Pedagogik tajribaning mohiyati xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

- a) tadqiqot vazifasi va faraziga mos muhim o'zgarishlarni pedagogik jarayonga kiritish;
- b) o'rganilayotgan hodisalarni, uning yaxlit xususiyatini buzmasdan ular o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rishga imkon beruvchi pedagogik jarayonni tashkil etish;
- v) pedagogik jarayonga kiritilgan yangi yoki ko'rinishi o'zgartirilgan komponentlari hamda butun jarayon natijalarini chuqur sifat tahlili va iloji boricha aniq miqdorli o'lchash.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish mazmunidan qat'iy nazar tajriba ishlarini tashkil etish umumiy ta'moyillari mavjudligini bildiradi. Bizning tadqiqotimizga mos ravishda quyidagi tamoyillarni asos qilib oldik:

- Tajriba tadqiqoti metodologik asoslangan farazga tayanishi kerak;
- Tajriba xususiyatga ega bo'lishi kerak, bu xulosalarni isbotlash mumkinligini ta'minlaydi;
- Bog'liq o'zgaruvchanlarga ta'sir ko'rsatmasligi uchun mustaqil o'zgaruvchilarni albatta yo'qotish;
- Tajriba ob'ektiv asosda qurilishi, ya'ni ilmiy yondashishga amal qilinishi kerak.

Bizning pedagogik tajribamiz bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-pedagogik tayyorlash maqsadida uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish kontseptsiyasini oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya talabalarini tayyorlash o'quv-tarbiyaviy jarayoniga tajriba-sinov tatbiq etishdan iborat bo'ldi.

¹²² 2022-2026-yillarda Xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni

SHunga muvofiq tajribanning quyidagi masalalari belgilandi:

- uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish kontseptsiyasini amalda tatbiq etish;
- kontseptsianing pedagogik shartlarini tajriba asosida tekshirish;
- pedagogik amaliyot ishlab chiqilgan dasturini tajriba asosida sinovdan o'tkazish;
- uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish kontseptsiyasini tatbiq etish samaradorligini aniqlash;
- tajriba-sinov ishlari natijalarini miqdorli va sxema-grafik ko'rinishda taqdim etish.

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi — dastlabki bosqichida — oliy ta'lim muassasasida mavjud o'quv-tarbiyaviy jarayonni har tomonlama o'rganish va uzluksiz pedagogik amaliyot dastlabki holatini va talabalarning kasbiy-pedagogik tayyorgarliklari darajasini aniqlash zarur bo'ldi.

Tajriba ishlariga tayyorgarlik quyidagi masalalarni hal qilishdan iborat bo'ldi:

- tajriba tadqiqoti muammolari va maqsadlarini aniqlash;
- tajriba ishi predmet, ob'ektini tanlash va uni o'tkazishni nazariy asoslash;
- tajriba farazini ifoda etish;
- tajriba ob'ektlari kerakli sonini tanlash (tajriba va nazorat guruhlari soni, ularda talabalar soni);
- tajriba o'tkazish vaqti davomiyligini aniqlash;
- tajriba ob'ekti boshlang'ich holatini o'rganish uchun aniq metodikalarni tanlash;

tegishli pedagogik ta'sir ko'rsatish natijasida tajriba ob'ektidagi o'zgarishlar haqida fikr yuritish mumkin bo'lgan belgilarni aniqlash.

Ikkinchi bosqich — o'zgartiruvchi (yaratuvchilik) tajriba o'tkazishdan iborat, uning jarayonida tadbirlar ma'lum tizimini sinovdan o'tkazish amalga oshirildi:

- tajriba ishlari mazmunini tanlash;
- pedagogik sharoitlar kompleksini aniqlash va tekshirish bo'yicha tajriba o'tkazish;
- talabalarni kasbiy-pedagogik tayyorlash bo'yicha tajriba metodikasining samaradorligi mezonlarini shakllantirish;
- Tadbirlar tajriba tizimi ta'siri ostidagi o'zgarishlarni ifoda etuvchi oraliq kesimlar asosida tajriba borishi haqidagi ma'lumotlarni qayd etish;
- Tajriba o'tkazish davomidagi qiyinchiliklar va mumkin bo'lgan kamchiliklarni ko'rsatish;

Uchinchi bosqich — nazorat-tuzatish bosqichi quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- Olingan tajriba ma'lumotlarini tahlil qilish;
- Tahliliy materiallarni tadqiqot maqsadi, vazifalari va farazi bilan solishtirish;
- Tajriba natijalarini muntazam qayta ishlab borish, grafiklar,-jadvallar, sxemalar tuzish;
- bo'lajak mutaxassislar kasbiy-pedagogik tayyorgarliklari va amaliyot metodistlari kasbiy malalakalari darajasini yakuniy diagnostika qilish;
- tajriba ta'siri ko'rsatish sub'ektlari (talabalar va metodistlar) xususiyatlarini ta'riflash;
- materiallar va xulosalarni anglab yetish va tahliliy bayon etish.

Tadqiqot jarayonida reprezentativlik talabini hisobga oldik.

Bizning tadqiqotimiz Oliy ta'lim muassasalarida o'tkazildi. Talabalar soni tajriba o'tkazilishi paytida 375kishini tashkil etdi.

Bundan tashqari, tajribada 25 nafar amaliyot rahbarlari ishtirok etdilar.

Pilotaj tadqiqotlari 2020 yildan boshlab o'tkazildi, 2021 yilda esa tajriba ishlari tashkil qilindi. Har bir potokda tadqiqotlar butun ta'lim davri davomida o'tkazildi. Tajriba ishlari Nizomiy

nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Andijon davlat universiteti, Jizzax pedagogika instituti bazalarida tashkil etildi.

Tajriba-sinov ishlari davomida tadqiqotlar turli empirik metodlaridan foydalanildi. Ularni qo'llash metodologik, nazariy va didaktik xususiyatdagi xulosalarni olishga yo'naltirildi.

Mustaqil va bog'liq bo'lgan o'zgaruvchilarni aniqlash uchun tajriba-sinov ishlarida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- so'rov-dagnostik (anketa so'rovlari, suhbat, test sinovlari, «reyting» baholash, mustaqil ko'rsatkichlarni umumlashtirish);
- observatsion (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita, kiritilgan kuzatish, mashg'ulotlar va tadbirlar bayonnomasi);
- praksiometrik (o'quv rejalari va me'yoriy hujjatlarni, amaliyotlar dasturlarini tahlil qilish, talabalar va metodistlar kasbiy-pedagogik faoliyatlari natijalarini tahlil qilish);
- eksperimental (qayd etuvchi, shakllantiruvchi va diagnostik pedagogik tajriba);
 - matematik statistika metodlari.

Tajriba tadqiqoti ba'zi metodlarini ko'rib chiqamiz.

Pedagogikada kuzatish — bu uzoq vaqt davomida, maqsadga yo'nalgan va muntazam ravishda idrok etishga asoslangan hodisalar va jarayonlarni idrok etish metodi.

Bizning tajribamizda kuzatishning asosiy vazifasi uzluksiz pedagogik amaliyot tashkil etishni, uni tahlil qilish va olingan natijalar, dasturlar mazmuni va amalga oshirish shartlari o'rtasidagi sabab-oqibatli bog'liqliklarni aniqlash jarayonini batafsil ta'riflashdan iborat bo'ldi.

Kuzatish qator boshqa vazifalarni amalga oshirishga ham imkon berdi, ular quyidagilardan iborat: talabalarning kerakli o'quv materiallarni o'zlashtirish jarayonini, zarur ta'lim metodlari va vositalarini hamda tarbiyaviy ishlar o'tkazish metodikasini egallash samaradorligi, o'quv muassasasi sharoitlariga moslashish jarayoni qiyinchiliklari jarayonini, ular tomonidan metodik uslublarni izchillik bilan qo'llanilishining; aniq bir darsni yoki tarbiyaviy tadbirni o'tkazish jarayonida pedagogik faoliyatlari uslubi xususiyatlarining o'zgarishini tahlil qilish.

Ushbu masalalarni hal qilish uchun dastlab kuzatish dasturini ishlab chiqdik, unda quyidagi holatlarni nazarda tutdik:

- kuzatuning maqsadi;
- u olib boriladigan sharoitlar;
- kuzatuv ob'ekti; predmeti;
- kuzatuv vaqti va olingan natijalarni tahlil qilish.

Tajriba ishlari umumta'lim maktablari, Akademik littsey va kasb xunar kollej ta'lim muassasasida butun o'quv yili davomida amalga oshirildi.

Misol tariqasida, umumta'lim maktabida II kursda amaliyot davrida jismoniy tarbiya darsida talaba-amaliyotchilarning faoliyatlarini kuzatish dasturini keltiramiz.

- ✓ umumiy ma'lumotlar: sanasi, maktab, amaliyotchining familiyasi, ismi, mashg'ulot mavzusi.
- ✓ Talabaning darsning didaktik maqsadlarini aniqlashi.
- ✓ Darsning aniq bir bosqichida va burun o'quv mashg'uloti jarayonida.
- ✓ o'quv faoliyati metodlari va vositalarining to'g'ri tanlanishi.
- ✓ Mavzu bo'yicha muhim tushuncha, malaka va ko'nikmalarni bilishi darajasi.
- ✓ O'quvchilar uchun topshiriqlar va mashqlar tizimini ishlab chiqilishini baholash.

✓ Mashg'ulotlarning tuzilishi va tashkil qilinishi: o'z vaqtida boshlanishi, o'tkaziladigan mashg'ulotlarda faol ishtirok etish, yakuniy qismi. Mashg'ulotlar o'tkazish joylarini va uskunalarni tayyorlash.

✓ Maqsadga yo'nalganligi, ilmiyligi, tarbiyaviy vazifalarga mosligi.

✓ Jamoali, guruhli va individual ishlarning birgalikda olib borilishi; o'quvchilarning qiziqishlari darajasi.

✓ Dars natijalarini tahlil qilish va umumiy baholash.

Tajriba ishlari davomida qo'llaniladigan keyingi metod – suhbat.

Ko'rilayotgan metodning axborot to'plash boshqa metodlaridan farqli ravishda asosiy xususiyati tadqiqotchining va o'rganilayotganning o'zaro aloqalari tadqiqot natijalariga ta'sir ko'rsatishidan iborat. Bundan tashqari tadqiqotchi suhbat jarayoniga ta'sir ko'rsatadi va suhbatdoshini kerakli yo'nalishga yo'naltiradi.

SHu sababli metoddan foydalanishda ikki tomonning o'zaro aloqalariga alohida e'tibor qaratdik.

Suhbat natijasida olingan axborotning sifati uni to'g'ri tashkil etilishi va unga puxta tayyorgarlik ko'rilishiga bog'liq bo'ladi. Ishonchliligi va aniqligi axborot sifati mezonlari hisoblanadi. SHu sababli suhbat rejasini tuzishga, savollarning qo'yilishiga va ularni asoslashga alohida yondashdik. Suhbatni rejalashtirish va o'tkazishni uch bosqichga ajratamiz: moslashish, qo'yilgan maqsadga erishish va keskinlikni yo'qotish.

Suhbatda turli toifadagi shaxslar ishtirok etdilar:

- 1) amaliyotchi talabalar;
- 2) amaliyot raxbarlari;
- 3) o'quvchilar;

Mana shunday suhbat ishtirokchilari bir birlaridan yoshi, va boshqa xususiyatdari bilan keskin farq qilgan hollarda alohida tegishli munosabatlar talab qilinadi.

Suhbatda keng doiradagi shaxslarning ishtirok etishlari uzluksiz pedagogik amaliyot modeli samaradorligi haqida, amaliyot jarayoni turli holatlari va hodisalari haqida, talabalarning motivatsiyalari, qiziqishlari va ehtiyojlari haqida to'la ma'lumotlar olish, ularning o'quv muassasasi sharoitlariga moslashishlarini kuzatish imkonini berdi.

SHunday qilib, amaliyot jarayonini tashkil etish xususiyatlari uch nuqtai nazarda aniqlandi:

birinchi tomondan — pedagoglar;

ikkinchi tomondan — o'quvchilar;

uchinchi tomondan — talaba-amaliyotchilarning o'zlari.

Bu dars o'tish va bilim olish jarayonini yanada sifatliroq tahlil qilish imkonini berdi.

Anketa — bu so'rovda ishtirok etayotganlar tomonidan unda ko'rsatilgan qoidalar bo'yicha mustaqil to'ldiriladigan so'rov varaqasi. Anketa savollari juda aniq, bir ma'noli, so'rovda ishtirok etuvchilar uchun tushunarli tilda ifoda etilishi kerak.

Savollarga javoblarni ko'zdan kechirish uzluksiz pedagogik amaliyot tajriba dasturi asosiy mavzulari va bo'limlari bo'sh joylarini, talaba-amaliyotchilarda pedagogik malaka va ko'nikmalarning shakllanganligini va ta'lim muassasasi sharoitiga moslashish, kasbiy mas'uliyat va faollik bilan bog'liq boshqa masalalarni aniqlashga imkon beradi.

Anketa so'rovnomasini har bir kurs amaliyotchilari uchun alohida tuzdik. Ularda tajriba dasturining qaysi bo'limlari ularda qiziqish uyg'otganligi va nima uchunligini, tarbiya va ta'lim faoliyati qaysi turlari ularni ko'proq qiziqtirganligini, o'quv materialini o'rganishda qanday

qiyinchiliklar his qilganliklari, amaliy faoliyat jarayonida nimalardan qoniqmaganliklarini aks ettirishga intildik.

Anketa so'rovlari ma'lumotlarini boshqa metodlar — hujjatlarni tahlil qilish, to'g'ridan-to'g'ri kuzatish, suhbatlar yordamida olingan materiallar bilan solishtirdik va umumlashtirdik.

«Reyting» baholash. Talabalar va metodistlarda kasbiy-pedagogik malakalarning namoyon bo'lishini aniqlash uchun baholash metodi, yoki boshqachasiga ekspert bahosi metodi qo'llanildi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Hujjatlarni tahlil qilish. Ishchi farazni shakllantirish, tadqiqot vazifalarini qo'yish va ularni hal qilish uchun hujjatlarni o'rganish an'anaviy (sifatli) va rasmiylashtirilgan (sifat-sonli) metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida quyidagi hujjatlar o'rganildi:

- Mamlakatimizda qabul qilingan jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishni ta'minlash huquqiy hujjatlari;
 - Davlat ta'lim standartlari;
 - oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya o'quv rejalari va dasturlari;
 - kasb-malakali xarakteristikalar, professiogrammlar va mutaxassisning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar;
 - amaliyotga tayyorgarlik, tashkil etish, o'tkazish va nazorat qilishga taalluqli;
- amaliyot bo'yicha talabalar va metodistlar hujjatlari (kundaliklar, hisobotlar va shu kabilar).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y, 6-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-son hamda 2018 yil 5 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda oshirilayotgan keng qamrovli islohatlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son qarori
3. Rustamov L.X Uzluksiz pedagogik amaliyotni tizmashtirish. Metodik qo'llanma Toshkent 2012 y

SPORTCHILARNING OVQATLANISHIDA OQSIL, YOG' VA UGLEVODLARNING AHAMIYATI

Mirzayev Saidmahmud
Namangan davlat universiteti dotsenti
Otamirzayev Otabek Murodilla o'g'li
Shokirjonov Qudratjon Shuxrat o'g'li
Namangan davlat universiteti stajor o'qituvchilari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sportchilarning ovqatlanishining asosiy qoidalari haqida mavzu keng yoritilgan. Sportchilarni salomatligini saqlash hamda ularni ish qobiliyatini tiklashda ovqatlanishni o'rniga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy faollik, ratsional ovqatlanish, vitaminlar, farmakologik preparatlar, proteinlar, energiya sarfi, oqsillar, yog'lar.

ЗНАЧЕНИЕ БЕЛКОВ, ЖИРОВ И УГЛЕВОДОВ В ПИТАНИИ СПОРТСМЕНОВ

Мирзаев Саидмахмуд
доцент Наманганского государственного университета
Отамирзаев Отабека Муродиллы угли
Шокирджанов Кудраджона Шухрат угли
Преподаватели-стажеры Наманганского государственного университета

Аннотация. В данной статье широко освещена тема об основных правилах питания спортсменов. Особое внимание уделяется поддержанию здоровья спортсменов и восстановлению их работоспособности вместо питания.

Ключевые слова: Физическая активность, рациональное питание, витамины, фармакологические препараты, белки, энергозатраты, белки, жиры.

THE IMPORTANCE OF PROTEIN, FAT AND CARBOHYDRATES IN ATHLETES' NUTRITION

Mirzayev Saidmahmud
Associate Professor of Namangan State University
Otamirzayev Otabek Murodilla ugli
Shokirjanov Qudratjon Shukhrat ugli
Trainee teachers of Namangan State University

Annotation. The importance of protein, fat and carbohydrate in the nutrition of athletes. Special attention is paid to the maintenance of the health of athletes and the restoration of their working capacity instead of nutrition.

Key words: Physical activity, rational nutrition, vitamins, pharmacological drugs, proteins, energy expenditure, proteins, fats.

Kirish

Sportchilarning jismoniy faoliyatini tiklash va yaxshilashning biotibbiyot vositalariga farmakologik preparatlardan tashqari, ratsional ovqatlanish, vitaminlash va biologik qimmatli mahsulotlardan foydalanish" kiradi (Seifulla, 2003). Shuni ta'kidlash kerakki, ratsional ovqatlanish

nomi keltirilganlar orasida birinchi o'rinda turadi, shuning uchun turli sport turlariga ixtisoslashgan sportchilar o'rtasida uning xususiyatlaridan to'g'ri foydalanish musobaqalarga tayyorgarlik ko'rishning muhim vositasi hisoblanadi.

Sportchilarning asosiy oziq moddalarga (ozuqa moddalariga) bo'lgan ehtiyojlari intensiv jismoniy faollik bilan muntazam ravishda ta'sir qilmaydigan shaxslarning ehtiyojlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Buning sababi shundaki, ko'plab sport turlari bo'yicha energiya xarajatlari oddiy odamlarning energiya xarajatlaridan 3-6 baravar ko'pdir. Kuchli mashg'ulotlar va musobaqalar kunlarida sportchilarda energiya sarfi odatda 5000-6000 kkal dan oshadi. Muayyan oziq-ovqat tarkibiy qismlariga bo'lgan ehtiyoj yoshga, tana vazniga, jinsga, sport faoliyati turiga, iqlim sharoitiga, mavsumga bog'liq. Zamonaviy mashg'ulotlar va raqobatbardosh yuklar bilan kunlik energiya sarfi ba'zan 8000 kkalga etadi (va ba'zi hollarda - turnir o'yinlari, chang'i sporti, marafon yugurish - 10 000 kkal dan oshadi), bu muvozanatli dietani tuzishda alohida yondashuvlarni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Ushbu ishni tayyorlashda ushbu muammoning turli tomonlarini tahlil qilishga xissa qo'shgan mutaxassis olimlar V.V.Menshikov, N.I.Volkov, N.N.Yakovlev, I.K.Proskurina, T.T.Berezov, B.F.Korovkin, A.Leninjer, Ya.Musil, O.Novakova, K.Kunts, Yu.K.Vasilenko, N.I.Ponomareva, M.Ya.Saraf, M.Tsarik va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlari tahlil etildi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, tarixiy-qiyosiy tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

Shu bilan birga, nafaqat oqsillar, yog'lar, uglevodlar hisobiga kaloriyalar sonini to'ldirish, balki dietani etarli miqdorda vitaminlar, mikro- va makroelementlar bilan ta'minlash kerak, bu jismoniy ish faoliyatini saqlab qolish juda katta rol o'ynaydi. Sportchilarning ovqatlanishidagi asosiy muammo shundaki, an'anaviy taomlar (nonushta, tushlik, kechki ovqat) intensiv mashg'ulotlar va musobaqalar kunlarida kunlik energiya sarfini qoplash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat miqdorini ta'minlay olmaydi. Shu sababli, sportchilar ko'pincha ma'lum ozuqa moddalarining etishmasligini, energiya almashinuvining ma'lum turlarida qiyinchiliklarni va umumiy energiya ta'minotining to'g'ri darajasini oshirishni boshdan kechiradilar.

Bunday holda, charchoq va ortiqcha mashg'ulot holatini rivojlanish xavfi ortadi, kasalliklarga qarshilik va salbiy omillar ta'siri (moslashish) kamayadi. Asosiy oziq-ovqat komponentlarining xususiyatlari va ularni sport ovqatlanishida qo'llash xususiyatlari, tananing normal ishlashi uchun zarur bo'lgan moddalarning asosiy qismini sportchi oziq-ovqat bilan oladi. To'g'ri tuzilgan dieta sportchiga energiya va plastik substratlarni, fermentlarni va koenzimlarni to'ldirish uchun zarur bo'lgan dori vositalari va sintezlangan qo'shimchalar miqdorini muvozanatlash imkonini beradi. Ratsionni tashkil etuvchi asosiy oziq moddalar oqsillar, yog'lar, uglevodlar, vitaminlar, minerallardan iboratdir.

Oqsillar va ularni sport ovqatlanishida iste'mol qilish xususiyatlari. Sportchilarning ratsionidagi oqsillarning ulushi odatda oziq-ovqatdan olinadigan energiyaning 10-15% dan ko'p emas. Ammo oqsillarning asosiy maqsadi energiya ehtiyojlarini qondirish bilan cheklanmaydi. Proteinlar tanadagi asosiy qurilish materiali bo'lib, faol ishlaydigan organlar va to'qimalarning o'sishi va tarkibiy yaxlitligini saqlash uchun zarurdir. Proteinlar (oqsillar) ovqat hazm qilish fermentlarini qurish uchun ham zarurdir, ular tananing immun himoya tizimida antitelalar hosil

bo'lishida ishtirok etadi. Proteinlar aminokislotalardan tashkil topgan polimerik birikmalardir. Inson tanasining oqsillari qurilgan aminokislotalar (jami 24 tadan iborat bo'lib) ikki guruhga bo'linadi - almashtiriladigan va almashtirib bo'lmaydigan. Metabolizmda ishtirok etadigan va oqsillar tarkibiga kiradigan aminokislotalarning ko'p qismi (arginin, asparagin kislota, glutamin kislota, gistidin, glitsin, tirozin, prolin, serin, alanin, sistin) oziq-ovqat bilan ta'minlanishi yoki boshqa aminokislotalardan metabolizm jarayonida organizmda sintezlanishi mumkin. kislotalar ortib boradi.

Ular muhim bo'lmagan aminokislotalar deb ataladi. Ba'zi aminokislotalar (valin, izoleysin, leysin, lizin, metionin, treonin, triptofan, fenilalanin) organizmda sintezlana olmaydi va oziq-ovqat bilan organizmga tushishini ta'minlanishi kerak. Bu almashtirib bo'lmaydigan muhim aminokislotalar. Oziqlanish tufayli sportchilarning tanasi muhim aminokislotalarning barcha to'plamini olishlari kerak, chunki ularning oziq-ovqatda etishmasligi tana funktsiyalarining zaiflashishiga va kasallik holatining rivojlanishiga olib keladi. Aminokislotalarni kerakli miqdorda va optimal nisbatlarda etkazib berishni ta'minlash uchun oziq-ovqat hayvonlar va o'simlik oqsillari tarkibiga qarab o'zgarishi kerak. Zardob oqsillarining aminokislotalar tarkibi inson mushak to'qimalarining aminokislotalar tarkibiga eng yaqin bo'lib, muhim almashtirib bo'lmaydigan aminokislotalar va tarmoqlangan zanjirli aminokislotalar (BCAA) - valin, leytsin va izoleysin - zardob oqsillari tarkibiga ko'ra boshqa hayvon va o'simlik oqsillari bir-biriga yaqindir.

Tarmoqli zanjirli aminokislotalar metabolizmi davomida energiya tanqisligini bartaraf etishda asosiy boshlang'ich omillar bo'lib, energiyaga bog'liq bo'lgan sintetik jarayonlarning, shu jumladan glikogen hosil bo'lishining qulay oqimi uchun sharoit yaratadi. Sportchilarning oqsillarga bo'lgan kunlik ehtiyoji 1 kg tana vazniga o'rtacha 1,5 g proteinni tashkil qiladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, individual aminokislotalarning metabolik faolligi va funktsiyalaridagi farqlar tufayli oziq-ovqatda ularning optimal nisbatini ta'minlash qiyin. Shu sababli, metabolizmning individual xususiyatlari bilan bir qatorda, turli xil aminokislota preparatlari va aralashmalari sportchilarning ovqatlanishida keng qo'llaniladi, ularda barcha muhim aminokislotalarning optimal nisbati kuzatiladi.

Bundan tashqari, turli sport turlariga ixtisoslashgan sportchilarni, aminokislotalarga bo'lgan ehtiyoj yuklamaning tezligiga va tana vazniga qarab farq qilishi mumkin. Sportchilar uchun kundalik ratsionda aminokislotalar aralashmalaridan foydalanish ayniqsa muhimdir, chunki o'ziga xos strukturaviy va fermentativ oqsillarning shakllanishi yukning erishilgan o'quv ta'sirini aniqlaydi, bu sport ko'rsatkichlarining oshishi bilan bevosita bog'liq. Mushaklar ishini bajarishga sarflanadigan xarajatlarning oshishi bilan birga, ish paytida asosiy yukni ko'taruvchi o'ziga xos protein tuzilmalarining parchalanish jarayonlari faollashadi va oqsillarning parchalanish mahsulotlari - peptidlar, peptonlar va aminokislotalar hosil bo'ladi. Hosil bo'lgan aminokislotalarning 35% ga yaqini parchalanish va ajralib chiqish jarayonida tanadan chiqariladi, qolgan 65% esa tananing umumiy aminokislotalar fondiga kiradi. Tanadan chiqarilgan aminokislotalarni to'ldirish sportchilarning ixtisoslashtirilgan ovqatlanishi orqali amalga oshiriladi, unda barcha muhim aminokislotalar mavjud bo'lishi kerak. Biroq, o'ziga xos endogen anabolizatorlardan foydalanmasdan va oqsillarni to'liq oziqlantirishsiz, oqsil sintezining sezilarli o'sishiga erishish va qo'llaniladigan yuk tufayli yuzaga keladigan o'quv effektini tuzatish qiyin, chunki tananing o'z oqsillari har doim ham biokimyoviy asosni ta'minlay olmaydi.

Yuqoridagi faktlarga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, sportchilarning ovqatlanishida mashg'ulotlar samaradorligini oshirish uchun o'simlik va hayvonlarning turli xil oqsil

mahsulotlari, shuningdek, maxsus tanlangan aminokislotalar aralashmalari anabolik (doping bo'lmagan) gormonal bo'lmagan tabiatdagi faollashtiruvchi vositalardan foydalanish kerak. Yog'lar tanadagi energiyaning uglevodlardan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Ular umumiy energiya iste'molining 20-30% ni tashkil qiladi.

Yog'lar nafaqat energiya almashinuvi uchun substrat sifatida ishlatiladi, balki hujayra membranalarini qurishda zarur element bo'lib xizmat qiladi, shuningdek, organizmdagi asosiy metabolik reaksiyalarni katalizlovchi ba'zi gormonlar va fermentlarning faoliyatini tartibga soladi. Yog'lar glitserin va yog' kislotalaridan iborat. Ular hujayra ichidagi yog 'depolaridan (lipoliz jarayoni) safarbar etilganda, o'zlarining tarkibiy qismlariga bo'linadi.

Yog'lar yog' kislotalari bilan to'yinganlik darajasiga qarab to'yingan va to'yinmaganlarga bo'linadi. Hayvonlardan olingan yog'lar to'yingan yog' kislotalarining yuqori miqdori bilan ajralib turadi va asosan energiya maqsadlarida ishlatiladi. O'simlik yog'larida ko'p miqdorda to'yinmagan yog' kislotalari mavjud bo'lib, ular hujayra membranalarini qurish va katalitik funktsiyalarni bajarish uchun ishlatiladi. To'yingan va to'yinmagan yog' kislotalar nafaqat kimyoviy va fizik xususiyatlari, balki biologik faolligi va organizm uchun qiymati bilan ham farqlanadi. To'yingan yog' kislotalari biologik xususiyatlari bo'yicha to'yinmagan yog'li kislotalardan sezilarli darajada past ekanligi bilan ajralib turadi.

Eng aniq biologik xususiyatlar ko'p to'yinmagan yog'li kislotalar - linol, linolein va araxidon kislotalarida uchraydi. Ular inson tanasida sintez qilinmaydi (shuning uchun ular ba'zan F vitamini deb ataladi) va muhim yog 'kislotalari deb ataladigan guruhni hosil qiladi, ya'ni. odamlar uchun hayotiy ahamiyatga ega. Bu kislotalar metabolik jarayonlarni kuchaytirish qobiliyatiga ega emasligi bilan haqiqiy vitaminlardan farq qiladi, ammo organizmning ularga bo'lgan ehtiyoji haqiqiy vitaminlarga qaraganda ancha yuqori. Sportchilar tomonidan iste'mol qilinadigan oziq-ovqat tarkibida ko'p miqdorda to'yinmagan yog'li kislotalar bo'lishi kerak, ular jismoniy zo'riqish paytida metabolik jarayonlarga osongina kiradi va hujayra membranalarining strukturaviy yaxlitligini saqlash uchun zarurdir. To'yingan yog' kislotalari odatda tanadagi yog'larni yoqishdan olingan umumiy kaloriyalarning 10% dan ko'pini tashkil qilmaydi. Sportchilarning ovqatida kerakli miqdorda sut va o'simlikdan kelib chiqqan oson hazm bo'ladigan yog'lar bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, u muhim yog 'kislotalariga boy mahsulotlarni o'z ichiga olishi kerak - linol va linolenka, araxidon, jismoniy faoliyat davomida metabolik jarayonlarga osonlik bilan kiradi va hujayra membranalarining strukturaviy yaxlitligini saqlash uchun zarur. Yog'larni energiya material sifatida ishlatish, ayniqsa, o'yin faoliyatining davomiyligi 1,5 soatdan ortiq bo'lgan holatlarda, shuningdek, haroratni tartibga solish uchun yog'lar ishlatilganda, atrof-muhitning past haroratida juda muhimdir.

Uglevodlar 2 katta guruhga: monosaxaridlar va polisaxaridlarga bo'linadi. Polisaxaridlar esa shakarsimon (oligopolisaxaridlar) — disaxaridlar (biozalar), trisaxaridlar, tetrasaxaridlar va noshakarsimon polisaxaridlardan iborat. Ular oddiy U. (monosaxaridlar yoki monozalar) va murakkab U. (polisaxaridlar yoki poliozalar) deb ham ataladi. Mono va oligosaxaridlar massasi uncha yuqori bo'lmagan suvda yaxshi eriydigan moddalar. Uning molekular. massasi yuqori, eritmaları faqat kolloid holida mavjud bo'ladi. Noshakarsimon uglevodlar (kraxmal, selluloza) katta miqdordagi monozalar molekulasidan tuzilgan.

Monozalar tuzilishi qator reaksiyalar yordamida aniqlangan, glyukoza vodorod yodid HI bilan qaytarilganda 2-yodgeksan hosil qilishi, yengil sharoitlarda glyukoza oksidlanganda glyukon kislotaga aylanishi, atsillanganda va alkallanganda 5 ta gidroksil guruhi mavjud bo'lishi

inobatga olinadi. Fruktozada glyukozadagi aldegid guruhi o'rnida keton guruhi bo'ladi. Oddiy Uglevodga taalluqli monosaxaridlar suvda yaxshi eriydigan optik faol kristall moddalar bo'lib, aksariyati shirin, qaytaruvchilik xossasiga ega. Ko'p atomli aldegid va ketonospirtlar (ko'pincha ichki siklik yarimatsetal shaklda) hisoblanadi. Bularga mansub oligosaxaridlar esa glikozid bogi bilan bog'langan 2—10 monosaxariddan iborat. Disaxaridlarga kiradigan saxaroza, tregaloza, laktoza tabiatda keng tarqalgan. Oligosaxaridlarning ko'p sonli glikozidlari (fiziologik faol moddalar) tibbiyotda qo'llanadi. Polisaxaridlar chiziqsimon yoki tarmoqlangan yuqori molekulali birikmalar bo'lib, ular molekulalari glikozid bog'i bilan bog'langan monosaxaridlardan tashkil topgan. Ular zaxira holdagi Uglevod — kraxmal, inulin, glikogen, gemitsellyulozalardir.

Xulosa

Uglevod ma'lum o'simliklardagina ko'p to'planadi. Masalan, lavlagida saxaroza, qo'ziqorinlarda mannit, kartoshkada kraxmal, paxtada sellyuloza ko'p bo'ladi. Uglevod organik kislotalar, ko'p atomli fenollar, oshlovchi moddalar, antotsianlar, aminokislotalar, yog'lar, oqsil va boshqalarga aylanadi. Uglevod hayvonlar organizmi quruq massasining 2% ini tashkil etadi. Uglevod ning 1 g 4,1 kkal energiya berib, asosan, o'simliklardan olinadi. Bunday energiya anaerob, ya'ni glikoliz va aerob yo'l bilan hayvon organizmida sarflanadi. Nafas olishda taxminan 30 baravar ko'p energiya ajraladi. Glikoliz jarayonida hosil bo'lgan sut kislotaning bir qismi oksidlanadi, qolgan qismi esa energiya ajralishi hisobiga glikogenga sintezlanadi.

Fodalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Saidov B.M., Sport tibbiyoti. Darslik.2013.
2. Gazieva Z.Yu., Nurmuxamedov K.A., Sport tibbiyotdan maruzalar matni. Uslubiy qo'llanma. 2012.
3. Mashkovskiy M.D. Dori vositalari. 15-nashr. – M.: Novaya volna, 2006.
4. Oleynik S.A. va b. Sport farmakologiya va dietologiyasi. – M.: «Диалектика», 2008.
5. Graevskaya N.D., Dolmatova T.I. Sportivnaya meditsina kurs lektsiy i prakticheskix zanyatiy. Uchebnoe posobie I i II chasti. Moskva 2005.
6. Dubrovskiy V.I. Sportivnaya meditsina. Izd.Vlados.2005.

**UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINING SOTSIOLINGVISTIK
KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH BO'YICHA MASHQLAR TURLARI (TARIXIY
VA ADABIY MATNLAR ASOSIDA)**

Alimsaidova Sayyora Amidye'yevna

Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika instituti,
pedagogika fanlari doctori (DSc), dotcent

E-mail: kokand-sayyora@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus tili darslarida ishni tizimli va tizimli tashkil etishga yordam beradigan umumta'lim maktablarida (tarixiy va adabiy matnlar asosida) o'quvchilarning ijtimoiy lingvistik kompetentsiyasini shakllantirish bo'yicha mashqlarning asosiy turlari ochib berilgan. Maqolada, shuningdek, umumta'lim maktabida rus tilini o'qitishning kommunikativ maqsadini amalga oshirish uchun ilmiy asoslangan va uslubiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan mashqlar va topshiriqlar tizimi zarurligiga e'tibor qaratilgan. Talabalarning (o'zbek va boshqa tillarda ta'lim oladigan) ijtimoiy-lingvistik malakasi bevosita bog'liq.

Kalit so'zlar va iboralar: mashqlar tizimi, ona tili, sotsiolingvistik, ijtimoiy-madaniy kompetentsiya, ijodiy mashqlar.

**ВИДЫ УПРАЖНЕНИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ (С ОПОРОЙ НА
ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕКСТЫ)**

Алимсаидова Сайёра Амидьеевна,

Кокандский государственный
педагогический институт имени Мукими
доктор педагогических наук (DSc), доцент

E-mail: kokand-sayyora@mail.ru

Аннотация: В данной статье раскрываются основные виды упражнений по формированию социолингвистической компетенции учащихся общеобразовательных школ (с опорой на историко-литературные тексты), которые помогают систематической и планомерной организации работы на уроках русского языка. Также в статье уделяется внимание тому, что для реализации коммуникативной цели обучения русскому языку в общеобразовательной школе нужна научно обоснованная и методически целесообразная система упражнений и заданий, от которой непосредственно зависит уровень и качество формирования социолингвистической компетенции учащихся (с узбекским и другими языками обучения).

Ключевые слова и словосочетания: система упражнений, родной язык, социолингвистическая, социокультурная компетенция, творческие упражнения.

TYPES OF EXERCISES FOR FORMING SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE OF STUDENTS IN GENERAL SCHOOLS (BASED ON HISTORICAL AND LITERARY TEXTS)

Alimsaidova Sayyorf Amidyeyevna,

Kokand state

Pedagogical Institute named after Mukimi

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor

E-mail: kokand-sayyora@mail.ru

Annotation: *This article reveals the main types of exercises for the formation of the sociolinguistic competence of students in general education schools (based on historical and literary texts), which help the systematic and systematic organization of work in Russian language lessons. The article also focuses on the fact that in order to realize the communicative goal of teaching the Russian language in a general education school, a scientifically based and methodically expedient system of exercises and tasks is needed, on which the level and quality of the formation of the sociolinguistic competence of students (with Uzbek and other languages of instruction) directly depends.*

Key words and phrases: *system of exercises, native language, sociolinguistic, sociocultural competence, creative exercises.*

Введение

Для систематической и планомерной организации работы по формированию социолингвистической компетенции учащихся общеобразовательных школ (с опорой на краеведческие тексты историко-литературного характера) важное значение имеет учёт психологических, лингводидактических и лингвометодических предпосылок обучения русской речи.

Актуальность и новизна

Изучение трудов Б.Г.Ананьева, В.А.Артёмова, Г.И.Блинова, В.Н. Вагнера, В.И.Галимовой, П.Я.Гальперина, А.В.Дудникова, Б.М.Есаджанянн, Н.И.Жинкина, И.А.Зимней, В.И.Капиноса, А.Н.Леонтьева, В.Э.Морозова, М.А.Рудова, Н.Н.Сергеева, М.С.Соловейчик и других ученых позволило установить, с какими трудностями могут встретиться учащиеся в процессе речепроизводства на неродном языке.

Учёт и знание этих трудностей поможет найти нужные приёмы и методы обучения в пределах реализации методического принципа коммуникативности, который «предполагает органический сплав речевых навыков и речевых умений, творческий характер речевой (коммуникативной) деятельности, использование всех психологических резервов личности» [9].

Известные психологические исследования (В.С.Ротенберг, С.М.Бондаренко) доказывают, что ребёнок познаёт действительность через единство мысли и чувства [Новое педагогическое мышление, 1989]. Данные исследования доказывают, что одним из важных способов познания мира является чувственные, эмоциональные переживания, которые развиваются благодаря духовности и культуре народа. Формирование у учащихся духовных ценностей, гуманизма рассматривается сегодня как движущая сила умонастроения людей, выход на новые горизонты самовыражения. Особое значение приобретает формирование социолингвистической компетенции с учётом этнокультурных и этнопсихологических особенностей, самобытности узбекского народа.

В основе речи должен лежать тот языковой материал, который активизирован в упорядоченной системе упражнений и объяснений. Он должен быть так методически организован и представлен, чтобы стимулировать восприятие и производство речи – понимание чужих и сообщение собственных мыслей и чувств.

Если лингвистика занимается проблемами системы языка, то методика ищет нужный минимум для обучения и овладения средствами языка с целью осуществления речевого общения на иностранном языке как основы для всесторонней познавательной деятельности. Поэтому, разделяя точку зрения ведущих лингводидактов Н.М.Шанского, Е.И.Пассова, Н.З.Бакеевой, Т.А.Ладыженской, Т.А.Вишняковой, Т.С.Кудрявцевой, В.А.Андрияновой, М.Джусупова, К.З.Закирьянова, Т.Г.Грушевицкой и др., мы считаем, что существующая в настоящее время методика обучения неродному (русскому) языку как должна уделять особое внимание проблеме коммуникативности.

Методы. Для реализации практической (коммуникативной) цели обучения русскому языку в общеобразовательной школе нужна научно обоснованная и методически целесообразная система упражнений и текстовых заданий, от которой непосредственно зависит уровень и качество формирования социолингвистической компетенции учащихся о (с узбекским и другими языками обучения).

Основная часть. В методической литературе под понятием *система упражнений* понимается научно обоснованная классификация упражнений и определённая последовательность в их выполнении. Обязательными элементами системы упражнений являются упражнения, по своим признакам образующие подсистемы или типы, формируемые на основе собственно методического критерия. Исходя из того, что система упражнений и типы упражнений соотносятся как целое и части, то определение типов упражнений и есть одновременное установление состава системы упражнений и зависимостей внутри неё [1: с.126-127].

Из множества оснований классификации упражнений (их более 17-ти) наиболее приемлемыми, на наш взгляд, являются системы упражнений, базирующиеся на принципах коммуникативного обучения (И.Л. Бим, Е.И. Пассов, Б.А. Лapidус, Э.Ю. Сосенко и др.), на взаимосвязи знания о системе языка, формировании и развитии умений навыков анализа языкового материала, формировании и развитии умений и навыков речевой деятельности [6: с.196-199], а также на современной концепции личностно-ориентированного обучения и воспитания [5: с.26], в числе постулатов которой – субъективизация учебно-воспитательного процесса, совокупное отражение национальных и общечеловеческих ценностей (биоэтносфера), учёт закономерностей и уровней функционирования неродного (русского) языка и формирования коммуникативно-речевого умения.

Объединяющей же платформой предлагаемой нами системы упражнений был выбран *психологический принцип*, в соответствии с которым система упражнений включает в себя три типа упражнений – **рецептивные, репродуктивные и продуктивные**.

Рецептивные упражнения ориентируют на развитие умений и навыков узнавания языковых средств, выражающих определительные, пространственные, временные, причинно-следственные отношения в современном русском языке, что также способствуют пониманию, запоминанию и умению анализировать изучаемые грамматические конструкции.

Репродуктивные упражнения направлены на развитие навыков восприятия, понимания лексики и конструкций определительных, пространственных, временных, причинно-следственных отношений в текстах и конструирование предложений и микротекстов с изучаемыми конструкциями.

Продуктивные (ориентирующие на развитие социолингвистической компетенции, творческие) упражнения являются поисковыми, творческими. Они должны обеспечить сформированность навыков и умений свободного использования в процессе речепроизводства изученных языковых средств (лексики, отражающей и включающей изучаемые конструкции в социолингвистическую и культурно-историческую сферу деятельности). Данный вид упражнений ещё называют речевыми, так как они нацеливают на самостоятельное продуцирование высказываний.

При разработке предлагаемой нами системы упражнений по активизации в речи учащихся о средств выражения определительных, пространственных, временных, причинно-следственных отношений мы опирались на исследования учёных-психологов и методистов В.И. Андрияновой, Л.Т. Ахмедовой, С.А.Алимсаидовой, П.Я.Гальперина, Г.Х.Бакиевой, И.Л.Бим, М.Д.Джусупова, Т.С.Кудрявцевой, Т.А.Ладыженской, Е.И.Пассова, И.В.Рахманова, У.Риверса, Н.М.Шанского, А.Н.Щукина и др.

Кроме того, мы руководствовались следующими соображениями:

1. Речевая деятельность имеет трёхэтапную структуру: мотивационно-побудительный; ориентировочно-исследовательский; исполнительный этапы.

Мотивационно-побудительный и ориентировочно-исследовательский этапы составляют подготовительную ступень, *исполнительный этап* [2: с.45] предполагает самостоятельную речемыслительную деятельность учащихся.

2. При обучении неродному (русскому) языку целесообразно использовать межпредметные связи, в первую очередь использовать литературный, исторический, краеведческий, географический и другие материалы, связанные с родным краем, городом, регионом и потому лично значимые для учащихся.

3. Итоговый уровень обучения русскому языку как неродному обуславливается эффективностью использования всех компонентов психологической структуры личности учащегося и его постоянным развитием, поскольку каждая область человеческой деятельности, тесно связана с направленностью личности, её интересами, способностью к изучению языка, социальными потребностями.

Рассмотрим подробнее задания к предложенной системе упражнений.

I тип упражнений – рецептивные

Данный тип упражнений помогает развитию навыков наблюдения над языковыми средствами выражения определительных, пространственных, временных, причинно-следственных отношений,¹²³ узнавания соответствующей лексики в устной и письменной речи.

Эти упражнения помогают заинтересовать учащихся в изучении изучаемых конструкций, осознать их значение, форму, использовать в текстах и разговорной практике. Данный этап работы предлагает последовательность при изучении средств выражения

¹²³ Определительные конструкции (ОК), пространственные конструкции (ПК), временные конструкции (ВК), причинно-следственные конструкции (ПСК)

определительных, пространственных, временных, причинно-следственных отношений от узнавания до понимания, так как «понимание – необходимое условие коммуникации, её цель и результат, без которых она (коммуникация) не имеет смысла» [7: с.135].

Приведём образцы некоторых заданий:

Задание № 1. Различайте производные предлоги от омонимичных им самостоятельных частей речи. Используйте словарь:

- 1) *средство против комаров (предл. опред.)* - Огромный пароход быстро плыл *против течения* (явлен.).
- 2) *дом возле моря (предл. опред.)* – На стадионе дети азартно играли в футбол, а мы стояли *возле* и с интересом наблюдали (наречие).
- 3) *во время урока (времен. предл.)* - На экскурсию все собрались *во время*, никто не опоздал (наречие).
- 4) *после урока (времен. предл.)* - Сначала ты сделаешь уроки, а *после* поиграешь с ребятами (наречие).
- 5) *жить вблизи парка (предл. простр.)* - Ни одной живой души не было видно *вблизи* (наречие).
- 6) *ехать вдоль берега реки (предл. простр.)* - Придётся *резать* и *вдоль* и *поперёк* (наречие).
- 7) *согласно указанию (прич.-сл. предл.)* – *жить согласно* (наречие).
- 8) *вследствие дождя (прич.-сл. предл.)* – *в следствии* по делу (существительное).
- 9) *благодаря товарищу (прич.-сл. предл.)* – (уходили, ...) *благодаря* хозяйку (деепричастие).

Аналогичные задания предлагались учащимся и для осмысления семантики языковых средств, выражающих определительные, пространственные, временные, причинно-следственные отношения.

Задание № 2. Запомните следующие словосочетания. Какой смысл они выражают? Составьте с ними предложения:

<i>тетрадь по физике</i>	<i>ключ от квартиры</i>	<i>плата за квартиру</i>
<i>по средам</i>	<i>по вечерам</i>	<i>читать за завтраком</i>
<i>плыть по реке</i>	<i>гулять по парку</i>	<i>по предложению</i>
<i>по привычке</i>	<i>по болезни</i>	<i>от страха</i>
<i>по молодости</i>	<i>от ненависти</i>	<i>от радости</i>
<i>по примеру</i>	<i>по решению</i>	<i>от счастья</i>
<i>по просьбе</i>	<i>по ошибке</i>	<i>от горя</i>

Задание № 3. Определите значения следующих фразеологизмов. Пользуйтесь фразеологическим словарём русского языка.

а) Составьте несколько предложений с данными выражениями: *жить душа в душу* *жить как кошка с собакой* *сидеть в четырёх стенах*, *волк в овечьей шкуре*; *жить чужим умом*;

козёл отпущения; канцелярская крыса; важная птица; птенец желторотый; пустить петуха; пальчики оближешь; в двух словах; встать не с той ноги; попал пальцем в небо, ни с того ни с сего, ни за что ни про что, всё равно (в значении союза потому что, так как), краснеть до корней волос, нечаянно, просто так.

б) Спишите предложения. Найдите и подчеркните фразеологизмы: определительные, пространственные, временные, причинно-следственные отношения. Самостоятельно составьте предложение с этими фразеологизмами, употребив их в том же значении.

- 1) *Я был молод, здоров. Жизнь видел исключительно в розовом цвете*
- 2) *В приемную входит маленькая, в три погибели сморщенная, как бы злым роком приплюснутая старушонка (А.П.Чехов).*
- 3) *Вот язык-то у тебя без костей, вот уж без костей; так и болтает, так и болтает. (А.Н. Островский.)*
- 4) *Я ведь, собственно, в милиции без году неделя*
- 5) *Чтобы просто записаться к врачу, больному человеку приходится просыпаться ни свет ни заря.*
- 6) *Приходите после дождика в четверг.*
- 7) *Но наши генералы, как при царе Горохе, предпочитают брать не качеством, а количеством.*
- 8) *Пока подружки лясы точили, наступил вечер, а работа была сделана наполовину.*
- 9) *Сегодня Рустама никто не видел, он точно сквозь землю провалился.*

Имитативные упражнения строятся на контрастном грамматическом материале. Грамматическая структура в них задана, её следует повторять без изменения. Выполнение упражнений может проходить в виде прослушивания и повторения форм по образцу; повторения различных форм за преподавателем, при этом происходит прилаживание органов речи к произнесению новых грамматических явлений в небольшом контексте; списывания текста или его части с подчеркиванием грамматических ориентиров.

II тип упражнений – репродуктивные

Данный тип упражнений помогает активизации в речи учащихся о средств выражения определительных, пространственных, временных, причинно-следственных отношений. Этот вид упражнений нацеливает на развитие и закрепление навыков составления предложений и ССЦ с опорой на ОК, ПК, ВК, ПСК. Данные упражнения помогают учащимся выработать умения составления предложений и микротекстов, необходимые для самостоятельного, осознанного порождения текстов и их использования в коммуникативных актах. Например:

Задание № 1. Сравните предложения. Обратите внимание на замену придаточного предложения деепричастным оборотом.

1) <i>Мы пошли в кино, так как надеялись увидеть любимых артистов.</i>	<i>Мы пошли в кино, надеясь увидеть любимых артистов.</i>
2) <i>Друзья были очень заняты, потому что готовились к экзаменам.</i>	<i>Друзья были очень заняты, готовясь к экзаменам.</i>
3) <i>Я не успел позвонить вам вчера, потому что вам вернулся домой поздно.</i>	<i>Вернувшись поздно домой, я не успел позвонить вчера.</i>

Трансформационные упражнения предполагают определенную трансформацию реплики (или части реплики) учителя, собеседника, что выражается в изменении порядка слов, лица или времени глагола, числа существительного и т.п. Например:

б) Составьте 5-6 предложений, связанных по смыслу социолингвистические ситуации общения, опишите социально-физиологическую характеристику говорящего; выберите социолингвистические индикаторы речи; используйте изучаемые конструкции, на темы:

- 1) *Вы журналист, берете интервью у очень известного архитектора республики о строительстве в вашем родном городе (крае, районе, кишлаке). Вас интересует его мнение о том, как будет выглядеть ваш город.*
- 2) *Вы журналист, берете интервью у прохожего о строительстве в вашем родном городе (крае, районе, кишлаке). Вас интересует его мнение о том, как будет выглядеть ваш город.*

Целью этого вида упражнений была выработка у учащихся навыка самостоятельного составления предложений с использованием изучаемых конструкций. Как показали результаты контрольного среза, данная работа вызывает у учащихся большие трудности в связи с различиями в структуре предложений и их компонентов в русском и узбекском языках. В узбекском языке, в отличие от русского, иной порядок слов и иное грамматическое оформление основных типов связи слов, особенно согласования и управления. Этими причинами и обуславливаются типичные ошибки при построении предложений на русском языке, используемых в речевых конструкциях.

III тип упражнений – продуктивные (ориентирующие на развитие социолингвистической компетенции, творческие) упражнения

Данный тип упражнений развивает речевую активность и самостоятельность мышления обучаемых, создаёт новые ситуации, благодаря которым обеспечивается продуктивность высказывания. Другими словами, коммуникативные упражнения, которые помогают максимально активизировать уже известные обучаемым модели изучаемых конструкций, так как для осуществления речевой деятельности нужно не только знание значений слов и конструкций, но и умение «порождать высказывания с использованием соответствующих лексических средств» [7: с.87].

Упражнения были направлены на быстрое включение учащихся в речевое общение на русском языке, то есть на говорение с собеседником. Начальной основой речевого общения является: вопрос – ответ, побуждение к действию – его выполнение, сообщение – отношение к нему. Например:

Задание № 1. Составьте небольшие диалоги, используя изучаемые конструкции. Проанализируйте социолингвистический контекст коммуникативных ситуаций. Ситуации:

- 1) *К вам приехал друг из России. Он просит вас показать ему самый старый базар (крытый рынок) в вашем городе. Какой базар вы захотите показать ему в первую очередь? Составьте диалог по ролям: на базаре.*
- 2) *Вы учитель, объясняете новую тему. Несколько учеников не поняли её. Что вы им посоветуете? Спросите, почему они не поняли тему (используйте союзы так как, потому что, оттого что).*
- 3) *Вы продавец. У вас двое детей 12 и 9 лет. Вы только что приехали с детьми в парк, и какой-то человек (возможно, репортер) остановил вас, чтобы задать несколько вопросов о соблюдении традиций поведения и образе жизни современных школьников. Выскажите свое мнение.*

Задание № 3. Найдите в диалогах: приветствие, разговор о погоде, высказывание аргументов, внесение предложения, выражение согласия, запрос личной информации,

выражение личной информации, обращение за советом, выражение совета, запрос мнения, выражение мнения.

Продуктивные упражнения состоят в устном и письменном выражении мыслей с использованием усвоенного материала для речи в доступных учащемуся речевых ситуациях.

Задание № 1. Разыграйте ситуацию. *«Вы пишете письмо вашему другу и рассказываете о том, что вы обычно слышите от своих родителей...»* Опишите реакцию своего друга. Проанализируйте социолингвистический контекст коммуникативных ситуаций.

Задание № 2. Разыграйте ситуацию. *«Вы с другом поехали в Париж, чтобы представить там новую коллекцию национальной одежды из хан-атласа и адраса».* Разрекламируйте свою продукцию на телевидении и в газетах. Проанализируйте социолингвистические компоненты коммуникативных ситуаций.

Формирование на неродном (русском) языке связной разговорной речи (ответы на вопросы, изложения, сочинения) фактически является процессом овладения языком.

Чтобы обучение русскому языку в общеобразовательных школах максимально развивало речь учащихся, нужно учитывать тот факт, что речь человека является деятельностью и состоит из следующих элементов: а) восприятие и понимание слушаемой речи, б) выражение в речи собственных мыслей.

Вывод. Благодаря целенаправленному обогащению уроков русского языка историко-литературным материалом, раскрывающим уникальное духовное богатство узбекской земли, учащиеся общеобразовательных школ расширили свой читательский кругозор в области истории и литературы Узбекистана, стали внимательно вчитываться и вслушиваться в художественное слово, постигать его тайную красоту, чувствовать и осознавать многомерность и неисчерпаемые возможности слова в отражении окружающего мира.

Изложенный выше подход положительно повлиял на качество языковых знаний как основы выработки коммуникативно-речевых умений и навыков. Эффективной тренировкой по выявлению ОК, ПК, ВК, ПСК и закреплению многообразных языковых средств их выражения стала также работа с этимологическим словарём, словарём синонимов, словарём сочетаемости слов. Всё вместе взятое позитивно повлияло на общий филологический кругозор обучаемых, качество их речевых и стилистических навыков и, что особенно ценно, - на уровень самостоятельности мышления.

Таким образом, литературный материал, в котором речевые конструкции (ОК, ПК, ВК, ПСК) являются гарантией точного, мотивированного, аргументированного изложения мыслей, положительно влияет на усвоение собственно языковых явлений. Это в свою очередь помогает продуцированию самостоятельной речи учащихся и положительно влияет на формирование социолингвистической компетенции.

Использованная литература

1. Абдуллаева М.А. Коммуникативная методика обучения иноязычной грамматике на начальном этапе языкового факультета: Дис... канд.пед.наук. – Ташкент, 2004. – 177 с.
2. Алимсаидова С.А. Сопоставление темпоральных конструкций в русском и узбекском языках при формировании социолингвистической компетенции. - Научный вестник Наманганского государственного университета - Наманган 2020 год - № 5 – С. 220-226
3. Алимсаидова С.А. Рекомендации по формированию социолингвистической компетенции учащихся общеобразовательных школ (с опорой на краеведческие тексты

историко-литературного характера) - Научный вестник Наманганского государственного университета - Наманган 2021 год - № 7 – С 487-495

4. Алимсаидова С.А. [Сопоставление пространственных конструкций в русском и узбекском языках в формировании социолингвистической компетенции](#) 2019 Научный вестник Наманганского государственного университета том1 №7 стр.204-214

5. Андриянова В.И. Теория и практика обучения узбекских школьников устной речевой общению на русском языке: Автореф. дис. д-ра пед.наук. - Ташкент, 1997. - 39 с.

6. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. – Ташкент: Фан, 1991. – 240 с.

7. Громкова М.Г. Психология и педагогика профессиональной деятельности (Серия «Педагогическая школа. XXI век»). – Москва, 2003. – 415 с.

8. Коростелев В.С. Сущность процесса формирования лексических навыков при коммуникативном методе обучения говорению // Проблемы коммуникативного метода обучения иноязычной речевой деятельности. – Воронеж, 1984. – с. 85-92.

9. Alimsaidova Sayyora Amidyeвна [Competence-Based Approach In Teaching The Russian Language.\(Types Of Sub competencies\)](#) Journal of Positive School Psychology <http://journalppw.com> 2022, Vol. 6, No. 9, - P. 3656-3662

MAGISTRATURA TALABALARINING ILMIY TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

Usmanova Umida Aybekovna,

Andijon davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri

E-mail: uusmanova88@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada magistratura talabalarining ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, magistratlarni mutaxassis sifatida shakllantirish oliy o'quv yurtining bosh vazifasi hisoblanib, fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning yechimi sifatida ularni talim jarayonida ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirish zamonaviy ta'limning dolzarb muammolaridan biridir. Magistratura talabalari muayyan ilmiy mavzuga alohida qiziqish bilan qarar ekanlar, shu yo'nalishdagi ishlarni taxlil qiladilar, ko'plab ilmiy-ommabop materiallar bilan tanishib chiqadilar, ilmiy jurnallar bilan ishlash kompetentligiga ega bo'ladilar.

Kalit so'zlar: yangilik, ilm-fan, ilmiy-pedagogik faoliyat, tadqiqot, ilmiy tadqiqotchilik, kashfiyot, o'z-o'zini anglash, ilmiy konferensiyalar, intellektual-rivojlantiruvchi.

РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАГИСТРОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие научно-исследовательской деятельности аспирантов. Также формирование магистров как специалистов считается основной задачей высшего учебного заведения, а как решение повышения эффективности преподавания предметов направление их на научные исследования в ходе учебного процесса является одной из актуальных проблем современного образования. Магистранты интересуются конкретной научной темой, анализируют работы в этом направлении, знакомятся со многими научно-популярными материалами, приобретают компетенции по работе с научными журналами.

Ключевые слова: инновации, наука, научно-педагогическая деятельность, исследования, научные исследования, открытия, самосознание, научные конференции, интеллектуально-развивающие.

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC RESEARCH ACTIVITY OF MASTER'S STUDENTS

Annotation: This article discusses the development of scientific research activities of graduate students. Also, the formation of masters as specialists is considered the main task of the higher educational institution, and as a solution to increase the efficiency of teaching subjects, directing them to scientific research during the educational process is one of the urgent problems of modern education. Master's students are interested in a specific scientific topic, analyze the works in this direction, get acquainted with many popular scientific materials, and acquire the competence to work with scientific journals.

Key words: innovations, science, scientific and pedagogical activity, research, scientific research, discoveries, self-awareness, scientific conferences, intellectual development.

Kirish

Respublika Konstitutsiyasida e'tirof etilgan insonparvar, demokratik. xuquqiy davlat va jamiyatni barpo etish, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy rivojlanishni yuqori boskichlarga ko'tarish, jaxon hamjamiyati safidan munosib o'rin egallashga yo'naltirilgan ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo'lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o'rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamini xosil qilish, ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish ko'nikmalarini shakllantirishga oid ta'limni maqsadli yulga qo'yishga bog'liqdir. Zero, davlat va jamiyatning istiqboldagi taraqqiyotini ta'minlash mustaqil Respublikamizning rivojlangan mamlakatlar qatoridan joy egallashiga erishish, yosh avlodni barkamol inson hamda malakali mutaxassis sifatida tayyorlashni taqozo etadi.

Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish. magistrnlarni integrativ bilimlar tizimi bilan qurollantirish, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish oliy ta'lim tizimi oldidagi asosiy vazifalardan biri ekanligini magistrlar ongiga singdirish muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim jarayonining fan bilan integratsiyasini yuqori darajada tashkil etish o'quv va ilmiy laboratoriyalarda olib boriladigan tadqiqotlarning mazmun va mohiyatiga bog'liq bo'lib, talaba ushbu faoliyatga qiziqishi va ko'nikmalar hosil qilishi, buning uchun esa ilmiy laboratoriyalarda olib boriladigan yoki tashkil etiladigan tadqiqotlar ko'proq mahalliy muammolar bilan bog'langan bo'lishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Talabalarni ilmiy tadqiqotchilikka o'rgatish boskichma-boskich amalga oshirilsa, magistratura bosqichida ularni ilmiy tadqiqot ishlariga tayyorlash samaradorligiga xizmat qiladi. shuningdek bakalavriyat bosqichida talabalarni ilmiy salohiyatli kadr sifatida yetishtirish jara'eni ham shartli ravishda quyidagi 4 ta boskichdan iborat bo'lishi mumkinligini qayd etish lozim [2]:

1-boskich. Talabalar 1 kurs davomida mutaxassislar nazoratida bo'ladi. O'quv yili oxirida ularning safidan iqtidorli, bilimli va ilmiy tadqiqot ishlariga layoqati bor talabalar kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan tanlanib, tadqiqot ishlari olib borishga tavsiya etiladi. Maxsus tanlov asosida talabalar tadqiqot ishlarini olib borish uchun saralanadi.

2-boskich. Tanlangan talabalar kafedraning yetakchi mutaxassislariga biriktiriladi va tanlangan mavzu asosida 2-4 kurs davomida ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradilar. Tadqiqot ishlarining dastlabki natijalari asosida referatlar, ilmiy ma'ruzalar, maqolalar tayyorlanadi va bakalavriat ta'limi yakunida bitiruv – malakaviy ishi sifatida dastlabki himoyaga taqdim etiladi. Bunda mavzu bo'yicha rejalashtirilgan tadqiqot ishlarining 50 foizi bajarilishi ko'zda tutiladi.

3-bosqich. Bakalavriat ta'lim davrida boshlangan ilmiy tadqiqot mavzusi magistratura ta'limi davrida davom ettirilib, tadqiqot ishlari ma'lum darajada chuqurlashtiriladi. Tadqiqot natijalari ilmiy konferensiyalarda, seminarlarda, ilmiy baxs va munozaralarda muhokamadan o'tkaziladi. Bu davrda dissertatsion ilmiy tadqiqot ishlarining umumiy hajmida 80 foiz qismi bajarilgan bo'lishi lozim. Mazkur hajmda bajarilgan dissertatsion tadqiqot ishlarini natijalari magistrlik dissertatsiyasi sifatida himoyaga olib chiqish uchun yetarli bo'ladi.

4-boskich. Doktorantura ta'limi davrida manu bo'yicha dissertatsion tadqiqot ishlari yakuniy boskichga kiradi. Bu davrda tadqiqot ishlarining qolgan 20 foiz qismi yakunlanib, nomzodlik dissertatsiyasi sifatida himoya qilinadi.

Tavsiya etilayotgan tizim dissertatsion ilmiy tadqiqot ishlarini sifatli yakunlash imkonini beradi. Chunki tanlangan ma'lum bir mavzudagi dissertatsion ilmiy tadqiqot ishini bajarish davri yetarli darajada uzoq muddatni qamrab oladi, ya'ni bakalavriat ta'limi davrida 3 yil (2-4 kurs), magistratura ta'limi davrida 2-3 yil va tayanch doktoranturada 3 yil, jami 8-9 yil davom etadi. Muvaffaqiyatli olib borilgan ishlar doktorantura ta'limining 2 kursida ham yakunlanishi mumkin [3].

Malumki, oliy o'quv yurtlarida pedagogik faoliyat yurituvchi o'qituvchi albatta ilmiy tadqiqotchilik faoliyatni ham bajarishga intilishi zarur. Bu talabni bajarish zarurligi hozirgi davrda yanada qat'iylashtirildi, chunki davlatimizning mustaqillikka erishishi va bozor munosabatlariga o'tishi bilan bu jarayon mutlaqo yangicha tus oldi, ya'ni endi oliy o'quv yurtlarining o'qituvchisidan ilmiy daraja bilan birga muntazam ravishda o'z ustida ijodiy ishlash ham talab qilinmokda.

Har bir magistrning ilmiy tadqiqot ishiga tegishli kafedraning yetarli ilmiy ish tajribasiga ega bo'lgan professor-o'qituvchilari rahbarlik qilishlari tabiiy hol albatta. Ilmiy rahbarlar tadqiqotchi magistr bilan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar va tadqiqot natijalarini, tadqiqot ishiga kiritilgan o'zgartirishlar, tuzatishlar, yangiliklarni muntazam ravishda qayd qilib borishlari lozim. Shuning uchun ilmiy tadqiqot ishi rahbarlari oraliq va joriy natijalar bo'yicha axborot berib boradilar. Taqdim etilgan ma'lumotlar mutaxassislar ishtirokida tahlil qilinib, muhokamadan o'tkazib boriladi. Tahlil va muhokamada asosan quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- mavzu nomi:
- mavzu rahbari:
- mavzuning maqsadi:
- mavzuning mazmun-mohiyati:
- mavzu buyicha joriy etilayotgan faol ta'lim usullari, ya'ni innovatsion ta'lim;
- qo'llanilayotgan innovatsion ta'limning maqsadi va uning xususiyati hamla qo'llanilishidan hosil bo'ladigan natija.
- mavzu bo'yicha tadqiqotni boshqarish va davom ettirishga tavsiyalar:
- tadqiqotda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishga tavsiyalar:
- ko'lga kiritilgan natijani tadqiqot maqsadi nuktai nazaridan tahlil qilish hamda tadqiqotning keyingi boskichiga o'tish to'g'risida yo'riqnoma va ko'rsatmalar berish.

Yuqorida qayd etilgan ilmiy tadqiqot ishlarini rejalashtirish va uning ko'rsatkichlari hamda ilmiy tadqiqotni boshqarish ketma-ketligini etiborga olib, oliy o'quv yurtlarida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari quyidagi tartibda muvofiqlashtirilishi lozim:

- Ilmiy maqola yozish;
- ilmiy, uslubiy tavsiyanoma tayyorlash;
- o'quv, uslubiy qo'llanma tayyorlash;
- bitiruv - malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasi tayyorlash;
- patent olish;
- referat tayyorlash;
- annotatsiya tayyorlash;
- ma'ruza tezisi yozish;

Ko'rinib turibdiki, magistratura talabalarining ilmiy tadqiqotchilik faoliyati serqirradir. Shu sababli ham ilmiy tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va iqtidorli, ilmiy salohiyatga ega bo'lgan magistrnlarni izlab topish hamda ularning ilmiy salohiyatini rivojlantirish mamlakatimiz ilmiy fanining taraqqiyotini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [4].

Tadqiqot metodologiyasi

Magistrnlarning ilmiy tadqiqotchilik imkoniyatlari ro'yobga chiqarishi respublikamizning ilmiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9 sentyabrdagi "Respublika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan, ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanayotgan iqtidorli yoshlarni yanada qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PF-6309-son Farmoniga asosan [1]:

Magistrnlarni o'z ustida muntazam ishlash va ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanishga undash, ularning iste'dodlarini namoyon etish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bilimli va iqtidorli yoshlarni yanada qo'llab-quvvatlash, shuningdek, 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashga qaratilgan bir qancha maqsadlar belgilandi.

1. 2021/2022 o'quv yilidan boshlab:

a) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat stipendiyasi kvotasi:

tayanch doktoranturada tahsil olayotgan doktorantlar va magistratura bosqichi talabarlari uchun ikki barobarga oshirilib, tegishli 10 ta va 22 ta etish, bakalavriat bosqichi talabarlari uchun esa har bir oliy ta'lim muassasasiga 1 tadan etib belgilash nazarda tutildi.

b) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va nomli davlat stipendiyalari davlat oliy ta'lim muassasalarining qo'shma ta'lim dasturlari asosida tahsil olayotgan hamda respublikada faoliyat yurituvchi xorijiy oliy ta'lim tashkilotlarining filiallari va nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari bakalavriat bosqichi talabarlari uchun ham tatbiq etish ko'zda tutildi.

Ma'lumki, magistrnlarni ilmiy tadqiqot ishlariga tayyorlovchi maxsus oliy o'quv yurtlari mavjud emas. Shu boisdan ilmiy kadrlarni tayyorlash, birinchi navbatda, oliy o'quv yurtlarining zimmasiga tushadi. Respublikamizdagi qator yetakchi oliy o'quv yurtlarida mukammal shakllangan ilmiy maktablar mavjud bo'lib, ularda ko'plab ilmiy kadrlar tayyorlanmoqda. Biroq bunday ilmiy maktablar barcha oliy o'quv yurtlarida ham mavjud emasligi va bu oliy o'quv yurtlarida ham bir qancha qobiliyatli, iqtidorli magistrlar ta'lim olishini nazarda tutadigan bo'lsak, ilmiy kadrlar tayyorlashning barcha oliy o'quv yurtlariga xos bo'lgan tizimini shakllantirish

zarurati mavjud ekanligi ko'rinadi. Ushbu zaruratdan kelib chiqib, amaliy ishlar yuzasidan orttirilgan tajribalar asosida quyidagi tizimni taklif etish mumkin.

Tahlil va natijalar

Bugungi axborot texnologiyalari asrida oliy ta'lim jarayonida faqat mavjud bilimlarnigina o'zlashtirib, so'ngra ilm bilan shug'ullanish emas, balki ta'lim jarayonini ilmiy tadqiqot ishlari bilan bir vaktida va bir-biri bilan bog'lagan holda olib borish maqsadga muvofiqdir [5]. Chunki axborot texnologiyalarini tatbiq etgan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni juda ko'p ma'lumotlarga asoslanilgan tarzda amalga oshirilishi tufayli talaba barcha ma'lumot yoki axborotlarni o'zlashtira olmaydi hamda ularni tizimlashtirish nmkoniyatiga ham ega bo'lmaydi. Shuning uchun bo'lajak mutaxassisning bilim darajasi mukammal bo'lmay turib o'z ishiga yuqori qiziqish bilan yondoshmaydi. Ta'lim ilmiy tadqiqot jarayoni bilan qo'shib amalga oshirilganda esa, talaba o'zi ishtirok etayotgan yoki olib borayotgan ilmiy tadqiqot natijalarining aniqligi va ishonchli bo'lishi uchun, mavjud va axborotlarni o'zi mustaqil ravishda hamda tanlangan qiziqqan sohasini mukammal egallash maqsadida barcha imkoniyatlarda foydalanishga xarakat qiladi. Tadqiqot ishi talabani mas'ulyat hissini anglab yetish va oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda intizomga qat'iy rioya qilishga undaydi.

Fan bilan ta'lim jarayoni integratsiyasini yuqori darajada tashkil etish uchun avvalo, o'quv va ilmiy-muammoli laboratoriyalar holati hamdaularda olib boriladigan tadqiqotlarning mazmun-mohiyatiga e'tibor berish kerak [6]. Bunda asosiy e'tibor talabaning ushbu faoliyatiga qiziqishi va kerakli ko'nikmalarni hosil qila olishiga qaratilishi, buning uchun ilmiy laboratoriyalarda olib boriladigan tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar qo'proq mahalliy muammolar bilan bog'langan bo'lishi lozim. Chunki talaba o'zi duch keldigan muammo yechimi bilan bog'liq tarzda olib boriladigan tadqiqotlarga ko'proq etibor beradi. Ushbu jarayon ta'lim va fan integratsiyasini tashkil etishning bosh mezonlaridan biridir.

Ilmiy tadqiqot natijalari bayonining maqsad va vazifalari ushbu yo'nalishdagi yangiliklar va ma'lumotlarni ommalashtirishdan iboratdur. Buning natijasida ilmiy tadqiqot ishidan olingan xulosalar soha vakillari va mutaxassislarning e'tiboriga havola etiladi va bildirilgan munosabatlar orqali ish samaradorligini aniqlash, zarur hollarda yangi ma'lumotlar bilan to'ldirish imkoniyati vujudga keladi.

Ilmiy asarlar rang-barang bo'lib, ular turli fanlar doirasidagi tadqiqotlap natijasida yaratiladi hamda tabiat va jamiyatdagi ob'yektiv narsa va xodisalarning umumiy qonuniyatlarini o'rganishga xizmat qiladi. Binobarin, ilm-fan tasodifiy hodisalarni emas, balki ilmiy muammolar, faraz va qonuniyatlar, ularning fandagi holatini o'rganadi. Shuning uchun ilmiy adabiyotlar daliliy materiallarning boyligi, tahlilning haqqoniyligi bilan ajralib turadi.

Ilmiy tadqiqot ishlarida fikr ifodalash usuli ham o'ziga xos xususiyatga ega. Uni badiiy asar bilan qiyoslasak, o'rtadagi farq yanada yaqolroq namoyon bo'ladi. Ilmiy asar ob'yektiv haqiqatni mantiqiy tafakkur mahsuli bo'lgan fikrlar tizimi orqali aks ettiradi. Shuning uchun ilmiy asar boshidan oxirigacha asosan mulohaza yuritish, munosabat bildirish va isbotlashdan iborat bo'ladi.

Ilmiy tadqiqot ishida aniqlik, bektivlik, mantiqiylik, izchillik o'ziga xoslik, qisqalik va to'liqlilik kabi me'yorlar mavjudki, bu me'yorlar ilmiy asarda o'z ifodasinni topishi kerak.

Har qanday ilmiy tadqiqot ishida tadqiq qilingan ilmiy xodisa aniq tasvirlanadi. Ilmiy tadqiqot natijalari mantiqiy fikrlash va mushohada yuritish orkali izchil bayon etiladi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).** Mazkur vazifalarning muvafaqqiyatli hal etilishida magistrnlarning ilmiy tadqiqot olib borishga oid ilmiy bilimlarga ega bo'lishlari xamda ularni ta'lim jarayonida o'z faoliyatlariga maqsadli ko'llay olishlari ta'lim jarayonini ilmiy tashkil etishga nisbatan ijodiy yondashuvning qaror topishi muhim ahamiyatga egadir. Mazkur bobda bayon etilgan fikrlar asosida quyidagi xulosalarga keldik:

✚ Magistrnlarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirishda Sharq mutafakkirlari asarlaridan foydalanish ularni ilmiy tadqiqot ishlariga maqsadli jalb etishga, jamiyatning ongli, ijtimoiy faol ishtirokchisi sifatida o'zini to'laqonli namoyon etishiga zamin yaratadi.

✚ Magistrnlarning ilmiy tadqiqot ishlari muayyan nizom va dasturga asoslangan holda magistrlar uyushmalari asosida, jumladan, "Yosh olimlar" kengashi, "Talabalar o'z-o'zini boshqarishi" kengashi, "Magistrlar akademiyasi" kengashlari sifatida maqsadli tashkil etilsa, ilmiy tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirish ustuvor maqsad qilib qo'yilsa, talabalarning ilmiy tadqiqotchilik faoliyati jadal rivojlanadi.

✚ Magistrnlarni ilmiy tadqiqot ishlariga yunaltiruvchi kengashlarning dolzarb vazifalari quyidagilardan iborat:

- ilmiy tadqiqot ishlariga jalb etish maksadida maxsus metodika asosida iqtidorli magistrnlarni tanlab olish;

- talabalarning ilmiy mavzularini belgilab berish:

- ularning mushtarak mavzular buyicha respublika, viloyat va universitet miqyosida ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazib turishlariga ko'maklashish;

- magistrnlarning xalqaro xamda respublika miqyosdagi ilmiy konferensiyalari, simpoziumlarini tashkil etish va o'tkazishga rahbarlik qilish,

- ilm-fan va axborot texnologiyalari soxasida globallashuv jarayoni kechayotgan xozirgi sharoitda, mustaqil davlatlar xamdo'stligi mamlakatlari, xorijdagi oliy o'quv yurtlari va Yosh olimlar tashkilotlari, kengashlari bilan aloqa o'rnatish va hamkorlikda ilmiy faoliyat ko'rsatish uchun kelishuv shartnomalarini tuzish;

- o'kituvchi bilan talabaning ta'lim jarayonidagi munosabatlarini ilmiy-pedagogik xamkorlik darajasiga ko'tarib, talabaning o'qituvchi bilan teng ravishda ta'lim jarayonining sub'yektiga aylanishini ta'minlash [7].

✚ Talabalar zarur bilimlarni ilmiy rahbar hamkorligida maksadli, magistrlar uyushmasi tarkibida izlanuvchanlik asosida ijodiy o'zlashtirsa, ularning mustakil fikrlashi va ilmiy-ijodiy faoliyat kursatish darajasi ortadi.

✚ Talabalar uyushma tarkibida yangi bilimlarni kashf qilsa ularda tadqiqotchilik qobiliyati uyg'onadi.

✚ Ta'lim jarayonida talabaning ilmiy-ijodiy faoliyat ko'rsatish qobiliyati, qizikishi va imkoniyati aniq xisobga olinsa, hamda bu faoliyatni rivojlantirish shakllari to'g'ri tanlansa, ularning intellektual ilmiy salohiyati ortadi.

Oliy ta'lim jarayonida talabalarning tadqiqotchilik ishlarini tashkil etish ularning ilmiy faoliyat haqidagi tushuncha va tasavvurlarini rivojlantirishga imkon beradi. tadqiqotchilik faoliyatiga qiziqishlarini orttiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9 sentyabrdagi "Respublika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan, ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanayotgan iqtidorli yoshlarni yanada qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PF-6309-son Farmoni
2. Alimasov V. Falsafa yoxud fikrlash san'ati (gnoseologik izlanishlar): Maqolalar. Esselar. Bitiklar. –T.: «Noshir», 2008. - 268 b.
3. Abdullayeva M.N., Tulenova K.J., G'affarova G.G'., Niyazimbetov M.K. Milliy g'oya va fanning metodologik muammolari. Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2009. 19 b.
4. Xurshid Yo'ldoshev. Falsafa fanmi?. –Toshkent: "Tafakkur" № 1 (62), 2010 yil. –B.44-49.
5. Гегель. Энциклопедия философских наук. (комплект из 3 книг). Серия: Философское наследие. М. изд. Мысль 1975-1977г. 456с.;696с.;472с.
6. Шермухамедова Н. Социально-философские аспекты формирования стиля научного мышления: Автореф. Дисс...докт.филос.наук.-Т.: Университет,2002 –35с.
7. Qaxharova, M. (2021). Social-spiritual environment of society and spiritual ideal. Oriental Journal of Social Sciences, 32 p.

UDK614.8

FAVQULODDA VAZIYATLARNI BARTARAF ETISHDA KO'NGILLILARNI JALB ETISHNING AYRIM MASALALARI TO'G'RSIDA

Yuldashev Feruz

Favqulodda vaziyatlar vazirligi Akademiyasi huzuridagi Fuqaro muhofazasi instituti
magistraturasi 2-bosqich talabasi

[E-manzil: yuldoshevfzv@mail.ru](mailto:yuldoshevfzv@mail.ru)

Annotatsiya: mazkur maqolada kungillilar, ular faoliyatining vazifalari, shuningdek, favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishda ko'ngillilarni jalb etish masalalari atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyat / favqulodda vaziyatlar hududi / ko'ngillilar / ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilar / boshqaruv organlari.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ДОБРОВОЛЬЦЕВ К ЛИКВИДАЦИИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

Юлдашев Феруз

магистрант 2 ступени Института Гражданской Защиты при Академии МЧС

[Э-манзил: yuldoshevfzv@mail.ru](mailto:yuldoshevfzv@mail.ru)

Аннотация: в данной статье изучены вопросы добровольцев, задачи их деятельности, а также привлечение добровольцев к ликвидации чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация / зона чрезвычайной ситуации / добровольцы / добровольные пожарные-спасатели / органы управления.

ABOUT SOME ISSUES OF ENGAGING VOLUNTEERS TO RELIEVATION OF EMERGENCY SITUATIONS

Yuldashev Feruz

Master student of the 2nd stage of the Institute of Civil Protection at the Academy of the Ministry of Emergency Situations

[E-manzil: yuldoshevfvv@mail.ru](mailto:yuldoshevfvv@mail.ru)

Annotation: *this article examines the issues of volunteers, the tasks of their activities, as well as the involvement of volunteers in emergency response.*

Key words: *emergency situation / emergency zone / voluntary / voluntary firefighters-rescuers / management bodies.*

Kirish

Davlatning turli xil favqulodda vaziyatlarga barqarorligini oshirish va ular bilan samarali kurashish jamiyatni birlashtirmasdan amalga oshirish mumkin emas. Mamlakatimizda ro'y bergan favqulodda vaziyatlar ko'pincha halokatli oqibatlarga olib kelgan, atrof-muhitga zarar etkazgan hamda katta moddiy va moliyaviy yo'qotishlar, ba'zida esa ko'plab odamlarning halok bo'lishi bilan birga kuzatilgan. Favqulodda vaziyatlar paytida mamlakatimiz aholisi tabiatan birlashishga moyil bo'lib, o'zaro yordam ko'rsatishadi, bunga 2020-yilda Sirdaryo viloyatida yuz bergan suv toshqini va uning oqibatlarini bartaraf etishda aholining harakatlarini misol qilishimiz mumkin. Respublikamizda odamlarning zarur, qiyin daqiqalarda birlashish qobiliyati kabi favqulodda vaziyatlar bilan kurashish uchun kuchli qurol mavjud bo'lib, undan qanday foydalanish to'liq o'rganilmagan.

O'z tabiatiga ko'ra, ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilar har qanday vaziyatda Favqulodda vaziyatlar vazirligi barcha tuzilmalarining birinchi va zarur yordamchilari hisoblanadi. Ularni qidiruv-qutqaruv jarayonining o'zida ishtirok etishiga ruxsat berilmasligi mumkin, ammo ularga aholi bilan ishlash, birinchi yordam ko'rsatish, jabrlanganlarga yordam ko'rsatishda shifokorlarga ko'maklashish va hk., bir so'z bilan aytganda, qiyin bo'lmagan va o'z navbatida eng zarur bo'lgan vazifalarni yuklash mumkin.

Ayni paytda, amaliyot shuni ko'rsatadiki, Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish paytida kuchlar etishmaydi, ko'ngilli tuzilmalar kuchlari va ularning imkoniyatlari bilan etishmay turgan kuchlarning o'rnini to'liq qoplash mumkin.

Yildan-yilga ko'ngillilar jamiyatimiz hayotida muhim rol o'ynaydi. Ular muhtojlarga yordam ko'rsatadi, shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, tabiatni muhofaza qilish va atrof-muhit tozaligida faol ishtirok etadi, ijtimoiy-madaniy va sport tadbirlarini tashkil etish va o'tkazishda yordam beradi, respublika, viloyat va shahar (tuman) miqyosida ommaviy tadbirlarni targ'ib qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Favqulodda vaziyatlarni oldini olish va yuzaga kelganda bartaraf etishda ko'ngillilarni jalb etishni masalalari bo'yicha mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan. Jumladan O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 dekabrda "Volontyorlik faoliyati to'g'risida"gi i va O'zbekiston Respublikasi "Aholi va hududlarni tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunlarida o'z aksini topgan [1.2].

Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishda ko'ngilli guruhlarni shakllantirish bo'yicha ayrim masalalarda rus olimlari Bolkvadze Yu.A., Alyaev P.A., Evgenie O., va boshqalar tadqiq qilgan. Shuningdek, mamlakatimizda ushbu soha bo'yicha S.I.Xusanova, L.G.Galimova, F.Abidova va boshqalar mahallalarda ko'ngilli guruhlarni shakllantirishning pedagogik xususiyatlarini ochib bergan.

Tadqiqot metodologiyasi

Ilmiy maqolada volontyorlik faoliyatining vazifalari muhokama qilinadi, bu esa quyidagilardan iborat:

fuqarolarni aholining turmush sifatini yaxshilashga qaratilgan turli xil jamoat faoliyatiga jalb etish mexanizmlarini shakllantirish;

ijtimoiy vazifalarni hal etishda jamiyatga yordam ko'rsatish;

volontyorlik faoliyatini tashkil etishga qaratilgan fuqarolik tashabbuslarini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash;

aholida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish, vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash;

fuqarolar tomonidan ijtimoiy vazifalarni hal etish uchun o'zini o'zi namoyon etish va o'zini o'zi tashkil etish ko'nikmalarini olish.

Ko'ngillilar tomonidan Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish sohasida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi [2]:

fuqarolarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, shu jumladan kam ta'minlanganlarning moliyaviy ahvolini yaxshilash, ishsizlar, nogironlar va jismoniy yoki intellektual hususiyatlariga ko'ra boshqa holatlar o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini mustaqil ravishda amalga oshirishga qodir bo'lmagan boshqa shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish ishlarida ko'ngilli sifatida ishtirok etish;

aholini tabiiy ofatlar, ekologik, sanoat yoki boshqa ofatlar oqibatlarini bartaraf etishga, baxtsiz hodisalarning oldini olishga tayyorlash ishlarida ishtirok etish;

tabiiy ofatlar, ekologik sanoat yoki boshqa ofatlar, ijtimoiy, milliy, diniy mojarolar, qatag'on qurbonlari, qochoqlar yoki majburiy ravishda ko'chganlarga yordam ko'rsatish;

fuqarolar salomatligining profilaktika qilish, fuqarolarning ma'naviy-ruhiy holatini yaxshilash sohasidagi tadbirlarni ilgari surish;

favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida o'qitish, aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish va yong'in xavfsizligi sohasidagi bilimlarni targ'ib qilish;

ixtiyoriy (ko'ngilli) faoliyatni targ'ib qilish va hokazo.

Shu bilan birga, favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish sohasida ko'ngillilikni rivojlanishining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

ko'ngillilar ishtirokida favqulodda vaziyatlar va yong'inlarning oldini olishga qaratilgan profilaktika choralarini, aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan himoya qilishning asosiy usullarini ommalashtirish va rivojlantirish;

yong'inlarni hamda tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishda ko'ngillilarning ishtirok etishi;

ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilar va ko'ngilli yong'in o'chiruvchilarni tayyorlashda malakali qutqaruvchilar va yong'in xavfsizligi malakali xodimlarining ishtirokini o'z ichiga olgan murabbiylikni rivojlantirish.

Biroq, maqsad deganda – faoliyatning ideal va chuqur o'ylangan natijasi tushuniladi, shuningdek maqsad inson faoliyatini to'g'ridan-to'g'ri motiv sifatida boshqaradi va tartibga soladi [7].

Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'ngillilar faoliyatining maqsadlari keragidan ortiq, shu bilan birga ushbu maqsadlarga erishish uchun hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalar shakllantirilmagan[1,2,6].

Shuning uchun hozirda va kelgusida ijtimoiy foydali ishlarning chegarasini belgilash, vazifalarni shakllantirish, shuningdek, ko'ngillilar va boshqa manfaatdor shaxslar o'rtasida o'zaro munosabatlarni tartibga solish zarur bo'ladi. Bunday o'zaro munosabatlar asoslarini har bir yuzaga kelgan holatda emas, balki normativ-huquqiy hujjatda hal qilish maqsadga muvofiqdir.

Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish tahlillari favqulodda vaziyatlarda ijro etuvchi hokimiyat organlarini, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari va tashkilotlarini o'z ichiga olgan Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimining boshqaruv organlari, kuchlari va vositalari ishtirok etishini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar

Taxlillarga ko'ra, 2021 yilning 1 dekabr holatiga respublika hududida jami 126 ta favqulodda vaziyat (80 ta texnogen va 46 ta tabiiy) sodir bo'lgan. Sodir bo'lgan favqulodda vaziyatlarning asosiy qismini yo'l-transport hodisalari (31%), aholi uy joylarida gaz (portlashi) chaqnashi (13,5%), aholining tabiiy, is gazidan va toksik moddalardan zaharlanish (31,7%), binolar, inshoatlar va er jismlarini qulashi (7,1%), avtomobilda yong'in hodisalari (4%) tashkil etgan [1].

O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining asosiy vazifalaridan biri: Favqulodda vaziyatlar sodir bo'lganda tezkor harakat qilish; aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish, yong'in xavfsizligini ta'minlash va boshqlar.

Shu bilan birga, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish sohasidagi faoliyati alohida faoliyat sifatida ajratilgan.

Yuzaga kelgan favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishni tashkil etish, ularning ko'lamiga qarab, Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimining ma'lum bir kuchlari va vositalarini jalb qilishni talab qiladi.

"Favqulodda vaziyat rejimi" joriy etilganda, boshqaruv organlari, Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi hududiy quyi tizimlarining kuchlari tomonidan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

favqulodda vaziyat yuzaga kelganligi va favqulodda vaziyatlarda harakatlar tartibi to'g'risida hududiy hokimiyat organlari rahbariyati hamda aholini xabardor qilish;

aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi ma'lumotlarni to'plash va bunday ma'lumotlarni almashish;

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi hududiy quyi tizimlarining shahar (tuman) darajasidagi boshqaruv organlari va kuchlari uchun favqulodda vaziyat rejimini joriy etish to'g'risida hokimiyat organlari rahbarlari tomonidan qaror qabul qilinishi;

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha hududiy komissiyaning yig'ilishini o'tkazish;

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha hududiy komissiyasi tomonidan favqulodda vaziyatni bartaraf etish to'g'risidagi qarorni qabul qilish;

"Favqulodda vaziyat rejimi"ning mahalliy darajasini joriy etish - tashkilotlarning kuchlari va vositalari hamda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan favqulodda vaziyatlarda, agar favqulodda vaziyat hududi shahar (tuman) hududida joylashgan bo'lsa;

favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish uchun Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda xarakat qilish davlat tizimi hududiy quyi tizimlari shahar (tuman) darajasidagi kuch va vositalarni jalb qilish;

boshqaruv organlari va kuchlari rahbarlari va mansabdor shaxslarining tunu-kunlik navbatchiligini tashkil etish;

aholi uchun vaqtinchalik turar joylarni (uzoq muddatli yashash joylarini) tashkillashtirish va ularni joylashtirish, shuningdek, ularda ustuvor hayotiy ta'minotni tashkil etish. Aholini, moddiy va madaniy mol-mulkларini evakuatsiya qilish;

qutqaruv ishlarida ishtirok etuvchi tuzilmalarning moddiy-texnik vositalar bilan uzluksiz ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

qutqaruv ishlarida ishtirok etayotgan tuzilmalarni yoqilg'i-moylash materiallari bilan ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

qutqaruv ishlarida ishtirok etadigan tuzilmalar shaxsiy tarkibini bir kunda uchta issiq ovqat bilan ta'minlashni yo'lga qo'yish;

aholini oziq-ovqat va hayotiy muhim ehtiyojlari uchun zarur mol-mulk bilan ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

favqulodda vaziyatlar hududida jamoat tartibini saqlashni tashkil etish.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlili shahar (tuman) hokimligi rahbari shahar (tuman) chegaralarida favqulodda vaziyatlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etishda ishtirok etishi shartligini aniqlashga imkon berdi[2].

Xulosalar

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilishimiz mumkin, favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish uchun ko'ngillilarni jalb qilish yaxshi samara beradi. Favqulodda vaziyatlar sodir bo'lganda asosiy kuchlar etib kelgunga qadar favqulodda vaziyatni bartaraf etish, jabrlangan fuqarolarni qutqarish tadbirlarini birinchi navbatda maxsus tayyorgarlikdan o'tgan ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilari amalga oshiradi. Shuningdek, asosiy kuchlar etib kelganidan keyin ham ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilari ularga yordam beradi[6].

Bundan tashqari ko'ngilli yong'in-qutqaruvchilarini favqulodda vaziyatlarning oldini olish, ya'ni aholi orasida favqulodda vaziyatlar masalalarini targ'ib qilish, aholini favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ular sodir bo'lganda to'g'ri harakat qilishga o'rgatish kabi tadbirlariga ham jalb etish mumkin.

Favqulodda vaziyatlarda bo'ysunuvdagi kuchlarni barqaror boshqarishni ta'minlash, favqulodda vaziyatni bartaraf etish paytida boshqaruv organlari va favqulodda vaziyatlar kuchlari, shu jumladan ko'ngillilar bilan o'zaro munosabatlarni tartibga solishni ta'minlash uchun favqulodda vaziyat hududida tuziladigan tezkor shtab tarkibiga ko'ngillilar harakatlarini muvofiqlashtiruvchi mansabdor shaxsni kiritish zarur, shuningdek, uning optimal tashkiliy-shtat tuzilmasini asoslash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Volontyorlik faoliyati to'g'risida"gi 2019 yil 2 dekabrda O'RQ-585-son Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi "Aholi va hududlarni tabiiy va texnogen xususiyatli faqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni.
3. Bolkvadze Yu.A., Alyaev P.A. Osobennosti organizatsii raboty organov mestnogo samoupravleniya po razvitiyu volonterskoy deyatelnosti // Materialy Sh Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsiya, posvyashchennoy Vsemirnomu dnyu grajdanskoy oborony: v Zch.
4. CH. SH. Sotsialno-filosofskiy psixologicheskoye problemy chrezuchaynyy situatsiya. -- M.: Akademiya GPS MCHS Rossii, 2019. — S 11- 15.
5. Nastavlenie po organizatsii upravleniya i operativnogo (ekstrennogo) reagirovaniya pri likvidatsii chrezuchaynyy situatsiy. - M.: MCHS Rossii, 2013. 138 s.
6. Metodicheskiy rekomendatsiya po organizatsiya deyatelnosti operativniy shtabov likvidatsiya chrezvuchaynyy situatsiy i operativniy grupp territorialniy organov MCHS ROssii, mestniy garnizonov pojarney oxraniy. M.: MCHS Rossii, 2013. – 28 s.
7. Boshlshoy Rossiyskiy ensiklopeditseskiy slovar. Repr. Izd. – Moskva.yu Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya. 2009. 1887 s.

К ПРОБЛЕМАМ ВОСПИТАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Холматова Дилором Абдусамиевна

Ферганский политехнический институт

Преподаватель кафедры «Узбекского языка и литературы»

Email: d.xolmatova@ferpi.uz

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы воспитания в ходе образовательного процесса. Автор в своём исследовании указывает на актуальность проблем, связанных с воспитанием гармонично развитой личности в современное время. В рамках исследования автором изучен опыт методик воспитания выдающихся педагогов прошлого и современности и способы их внедрения в современный образовательный процесс. Актуальность темы исследования исходит из её значимости в образовательном процессе. В ходе исследования проведён анализ и даны рекомендации по результативному использованию соответствующих методик воспитания гармонично развитой личности.

Ключевые слова. педагогика, воспитательный процесс, педагогическое взаимодействие, социализация личности, педагогическая компетентность

TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM BA TARBIYA BERISHNING MUAMMOLARI

Xolmatova Dilorom Abdusamievna

Farg'ona politexnika instituti

"O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

Email: d.xolmatova@ferpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayoni jarayonida ta'lim masalalari ko'rib chiqiladi. Muallif o'z tadqiqotida zamonaviy zamonda barkamol shaxsni tarbiyalash bilan bog'liq muammolarning dolzarbligini ta'kidlaydi. Tadqiqot doirasida muallif o'tmish va hozirgi davrning yetuk o'qituvchilarini tarbiyalash uslublari tajribasini, ularni zamonaviy o'quv jarayoniga tatbiq etish yo'llarini o'rgandi. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi uning ta'lim jarayonidagi ahamiyatidan kelib chiqadi. O'rganish jarayonida barkamol shaxsni tarbiyalashning tegishli usullaridan samarali foydalanish bo'yicha tahlillar o'tkazilib, tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar. pedagogika, ta'lim jarayoni, pedagogik o'zaro ta'sir, shaxsning ijtimoiylashuvi, pedagogik kompetentsiya

TO THE PROBLEMS OF EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Kholmatova Dilorom Abdusamievna

Fergana Polytechnic Institute

Lecturer of the department "Uzbek language and literature"

Email: d.xolmatova@ferpi.uz

Abstract. This article discusses the issues of education in the course of the educational process. The author in his study points out the relevance of the problems associated with the education of a harmoniously developed personality in modern times. As part of the study, the author studied the experience of methods

for educating outstanding teachers of the past and present and the ways of their implementation in the modern educational process.

The relevance of the research topic comes from its importance in the educational process. In the course of the study, an analysis was carried out and recommendations were given on the effective use of appropriate methods of educating a harmoniously developed personality.

Keywords. *pedagogy, educational process, pedagogical interaction, personality socialization, pedagogical competence*

Введение

В современное время, в период развития науки и техники, информационно-коммуникационных технологий, усиления влияния массовой культуры на сознание молодёжи особенно актуальными становятся вопросы воспитания в ходе образовательного процесса.

Как известно личность человека формируется и развивается под воздействием множества факторов, как объективных, так и субъективных, природных и общественных, внутренних и внешних, независимых и зависящих от воли и сознания людей, действующих хаотично или в рамках определенных целей. При этом сама личность не воспринимается как пассивное существо. Она выступает как субъект своего собственного формирования и развития.

Воспитание - это одно из ведущих понятий в педагогике. В процессе исторического развития обществ и педагогики сложились различные подходы к трактовке данной категории. Исходно, различают воспитание в широком и в узком смысле. Воспитание в широком смысле интерпретируется как общественное явление, в ходе которого общество воздействует на личность. В данном случае воспитание фактически равняется социализации.

Воспитание же в узком смысле рассматривается как специально организованная деятельность педагогов и воспитуемых для реализации целей образования в педагогическом процессе.

Современные научные теории о воспитании сложились в результате длительного противоборства ряда педагогических идей.

Ещё в период средневековья сложилась теория авторитарного воспитания, которая в различных формах имеет место и в настоящее время. Одним из ярких представителей этой теории был немецкий педагог И. Ф. Гербарт, сводивший воспитание к управлению детьми. Цель этого управления — подавление дикой резвости ребенка, «которая кидает его из стороны в сторону», управление ребенком определяет его поведение в данный момент, поддерживает внешний порядок. Приемами управления Гербарт считал угрозу, надзор за детьми, приказания и запрещения.

В качестве выражения протестов против авторитарного стиля воспитания возникла теория свободного воспитания, выдвинутая Ж. Ж. Руссо. Он и его последователи призывали уважать в ребенке растущего человека, не стеснять, а всемерно стимулировать в ходе воспитания естественное его развитие.

Анализ использованной литературы.

С теоретической точки зрения базой исследования явились работы выдающихся педагогов-исследователей Антона Макаренко, Марии Монтессори, Константина Ушинского, Ян Амос Коменского, Абдуллы Авлони и др.

Антон Макаренко считал, что хороший учитель – педагог должен верить в своих учеников, отлично знать свой предмет и оперативно действовать, опираясь не на книжные формулы, а на собственный опыт. Авторская методика выдающегося педагога до настоящего времени остаётся востребованной и актуальной.

Методология исследования

В ходе проведённого исследования выявлены проблемы, связанные с воспитанием в ходе образовательного процесса, которое связано со становлением профессионального мастерства преподавателя. В рамках исследования изучается опыт и практические рекомендации учёных-педагогов в области изучения проблем воспитания и становления педагогического мастерства преподавателей. Предоставлены предложения по эффективному использованию передовых методик выдающихся педагогов-воспитателей.

Анализ и результаты

Под сущностью воспитания понимается система знаний, умений, навыков, взглядов и убеждений, качеств и черт человека, устойчивых привычек поведения, коими необходимо овладеть, а те в свою очередь должны соответствовать определённым целям и задачам.

Умственные, физические, трудовые и политехнические, нравственные, эстетические составляющие воспитания, собранные воедино в целостном педагогическом процессе, позволят достичь главенствующей цели воспитания — формирования всесторонне и гармонически развитой личности.

В своём исследовании мы хотели бы рассмотреть вопросы воспитания в ходе образовательного процесса.

Патриотическое воспитание является компонентом формирования культуры межнационального общения. В толковом словаре В. И. Даля слово «патриот» означает «любитель отечества, ревнитель о благе его, отчизнолюб, отечественник или отчизник».

В ракурсе образовательного процесса с воспитательной точки зрения на наш взгляд необходимо прививать студентам так же чувство любви к родине, своей отчизне. Можно привести десятки или сотни примеров, когда представители молодого поколения стараются покинуть свою родину, для поиска более обеспеченной и «красивой» жизни за рубежом. Как следствие по всему миру распространяется явление «утечка умов», когда высококвалифицированные кадры покидают свою страну и уезжают в другие страны на постоянное место жительства.

Патриотизм как качество личности выражается в любви к своей отчизне, преданности, готовности служить своему родному краю. Выражением высокого уровня культуры межнационального общения выступает чувство интернационализма, предполагающее равенство и сотрудничество всех народов.

Оно противопоставлено признакам национализма и шовинизма. В патриотизме закладывается идея гордости за свою Родину, соотечественников; в интернационализме — уважение и солидарность с другими народами и странами.

Патриотическое воспитание и формирование культуры межнационального общения осуществляется в процессе включения обучающихся в активный созидательный труд на благо отчизны, укоренения бережного отношения к истории отчизны, к её культурному

наследию, к обычаям и традициям народа — любви к малой Родине, к своим родным местам; воспитание готовности к защите Родины; изучения обычаев и культуры разных этносов.

Воспитание с точки зрения интернационализма и патриотизма в учебном и внеучебном процессе реализуется с помощью многообразных форм и методов.

Большую роль в воспитании чувства патриотизма и интернационализма играют предметы гуманитарного и естественнонаучного циклов. перво-наперво, это достижения в процессе обучения, отбора содержания процесса образования.

Формированию культуры межнационального общения способствует изучение иностранных языков, раскрывающих историю, культуру стран изучаемого языка, традиции и обычаи народов этих стран.

Гражданское воспитание подразумевает создание у студентов знаний и представлений о достижениях нашей страны в области научно-технических, культурно-просветительских открытий. Это направление воспитательной работы в высшем учебном заведении достигается в процессе ознакомления с жизнью и деятельностью выдающихся ученых, конструкторов, писателей, художников, актеров и др.

Патриотическое воспитание — часть воспитания в целом, одно из его основных направлений. Его суть и содержание сформулированы в Концепции патриотического воспитания граждан Республики Узбекистан — это системная и упорядоченная деятельность органов государственной власти и общественных организаций по формированию у граждан высокого патриотического сознания, чувства верности своей отчизне, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Родины.

Под патриотизмом понимается любовь к Родине, преданность своей Отчизне, стремление служить её интересам и готовность, вплоть до пожертвования, к её защите. На личностном уровне патриотизм выражается в качестве важнейшей устойчивой характеристики человека, выражающейся в его мировоззрении, нравственных принципах, нормах поведения.

В современных условиях чувство патриотизма определяется на уровне таких качеств личности, как любовь к большой и малой родине, готовности выполнить конституционный долг.

Современные формы патриотического мировоззрения, установок и ценностей, социальной толерантности, в том числе религиозной и национальной являются главными составляющими воспитания в ходе образовательного процесса.

К проблемам воспитания свои взоры обращали многие учёные-исследователи в педагогической деятельности. Одним из них являлся К.Д.Ушинский. Ушинским отдавал предпочтение трудовому воспитанию.

С этой точки зрения мы можем привести пример педагогов, которые в ходе образовательной деятельности ставят перед студентами задачу, выполнение которой требует определённого труда, соответствующих усилий, и в данном случае студент понимает, что без каких-либо трудовых усилий он данным предметом овладеть не сможет.

На наш взгляд каждый педагог преподаватель-предметник должен быть достаточно требовательным, чтобы студент овладел необходимым набором знаний с точки зрения освоения того или иного предмета.

В высшем учебном заведении своя специфика преподавания каждой дисциплины. Но в ходе преподавания той или иной дисциплины привитие трудовых навыков является прерогативой каждого преподавателя.

В вопросах воспитания уместно привести методику выдающегося узбекского писателя, просветителя и педагога Абдуллы Авлони.

Абдулла Авлони открывал школы, стремился к всеобщему образованию, воспитанию молодежи на основе передовых идей. Его произведения оставили заметный след в развитии педагогической мысли начала XX века. Все, о чем писал великий педагог узбекского народа, актуально и сейчас, в век информационно-коммуникационных технологий, когда каждый студент должен понимать роль образования в его жизни.

Хотя воспитание тесно связано с образованием, оно также имеет свои закономерности. Образование и воспитание - уникальный процесс. Но они не совсем идентичны. Общность образования и воспитания заключается, прежде всего, в единстве их предназначения. Во всём педагогическом процессе образование системно выполняет образовательные функции, а воспитание несёт ответственную роль, например, знание жизни и подготовка к ней.

Великий полководец, просветитель, учёный Абу Наср Фароби в своей работе «Классификация наук» назвал «арифметику, геометрию, астрономию и музыку как образовательную науку». Потому что молодые люди воспитаны из-за них. Эти науки делают нашу молодежь более деликатной. Он сказал: «Трудно овладеть естественными науками, не овладев так называемыми педагогическими науками». Образование формируется только словами и обучением, а обучение - практической работой и опытом.

С этой точки зрения уместно отметить, что преподаватели высших учебных заведений должны обладать не только профессиональной, но так же и педагогической компетентностью.

При определении цели образования учитываются потребности общества, дыхание времени, национальные особенности.

Цель образования - это воспитание полноценно развитой совершенной личности. Исходя из этих целей, и каждый педагог определяет задачи воспитательной работы, определяет ее содержание.

Основная задача образования несёт в себе миссию того, чтобы вооружить студентов знаниями, в то время как в сфере образования военные должны быть сформированы так же нравственные навыки и способности, потребности и стремления.

Абдулла Авлони, узбекский народный педагог, подчеркнул роль образования в развитии человека в своей книге «Турецкий Гулистан» или «Мораль». Но развитие человеческих способностей происходит через образование. Если ребенок вырастет воспитанным, свободным от коррупционного поведения и приученным к хорошим манерам, каждый окажется приемлемым, счастливым человеком. Если он вырастет без дисциплины и морали, он станет невежественным, не слушающим советов и совершающим всевозможные злые дела. Педагоги подобны врачу, точно так же, как врач лечит болезнь в теле пациента, так что педагог должен усиливать болезнь гнева в теле ребенка, давая ему лекарство от «добра» излечения «хорошего поведения». Потому что нам заповедано исправлять наше поведение в соответствии с заповедями, но основной коготь нашего поведения - воспитание.

Воспитание оказывает большое влияние на построение нашей морали, чтобы быть красивой.

Заключения

В заключении необходимо отметить, что задача современной системы образования сводится не только к передаче знаний. Приоритетными целями современного образования являются, прежде всего, развитие умений у обучаемых к самостоятельным действиям и взаимодействиям в обществе, т.е. в том, что называется социальной компетентности.

Еще одним направлением, без коего нет возможности движения к новому качеству образования – это расширение границ культурного пространства личности с помощью ознакомления с традициями иных народов и этносов стран мира.

В условиях многонационального образовательного пространства преобладающим условием его стабильного развития является формирование толерантных этнокультурных и этноконфессиональных установок, воспитание в обществе уважения к другим культурам, религиям и традициям в качестве одной из важных составляющих социального поведения. Здесь следует отметить, что на уровне высших учебных заведений Узбекистана происходит так называемый «Обмен студентами», в рамках которого студенты из вузов других стран проходят обучение в определённое время в нашей стране, а студенты из Узбекистана направляются в другие страны.

В итоге можно привести выводы, основанные на исследовании выдающихся учёных-педагогов, которые оставили неизгладимый след в истории педагогики. Одним из них является Лев Семёнович Выготский.

В его концепции организации обучения и акцент на самовоспитании и саморазвитии стали знаковыми. Ведь ученый пришел к выводу, что воспитание – это не приспособление человека к среде, а процесс формирования личности, смотрящей вперед – за границы этой среды. Ведь только личная деятельность обучаемого может стать основой воспитания, но никак не навязанная извне.

Список использованной литературы

1. Ушинский, К. Д. (1948). О нравственном элементе в воспитании. *Собр. соч.*, 2, 433.
2. Воспитание в современном образовательном учреждении: теория и практика: Пособие для специалистов по воспитанию/ Под науч. ред. С.А. Лисицына, СВ. Тарасова.- СПб.: ЛОИРО.2005.
3. Корнетов, Г. Б. (2015). Педагогика Марии Монтессори: воспитание свободой. *Психолого-педагогический поиск*, (3), 35.
4. Выготский, Л. С. (1997). Лекции по психологии.
5. Мухаммадиев, Л. Ф., & Кошанова, Н. М. (2022). АБДУЛЛА АВЛОНИЙ АСАРЛАРИДА ТАРБИЯНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(6), 713-718.
6. Макаренко, А. (2022). Человек должен быть счастливым. *Избранные статьи о воспитании*. Litres.
7. Рахматова, О. К. (2022). К вопросам воздействия речевого поведения на лингвокультуру. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 166-168.

8. Рахматова, О. К., & Рахимов, А. Р. (2021). ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ФЕНОМЕНА РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ И РЕЧЕВОГО ДИСКУРСА. *Подписано в печать: 19.11.2021 Дата выхода в свет: 22.11.2021 Формат 70x100/16.*
9. Холматова, Д. А., & Рахматова, О. К. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ. *Вопросы науки и образования, 30.*
10. Rakhmatova, O. (2020). ON THE QUESTIONS OF IMPROVING THE PROFESSIONAL SKILLS OF THE TEACHER. *Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(9), 290-293.*
11. RAKHMATOVA, O. (2021). BULLETIN OF SCIENCE AND PRACTICE. *BULLETIN OF SCIENCE AND PRACTICE Учредители: Овечкина Елена Сергеевна, 7(10), 420-424.*
12. Усманова, З. М. (2022). К вопросам влияния литературы на общество. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, 169-171.*
13. Jalilov, I. (2019). TO THE PROBLEMS OF INNOVATION INTO THE EDUCATIONAL PROCESS. *Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(3), 344-347.*

TA'LIM JARAYONIDA O'QITUVCHINING RAQAMLI TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHI

Xurramov Anvar Jumanazarovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Informatika va axborot texnologiyalari kafedrası
dotsent v.v.b. anvar7277@umail.uz

Maqola zamonaviy ta'lim makonida ishlash uchun zarur bo'lgan pedagogik xodimlarning raqamli kompetentsiyalarini tavsiflashga bag'ishlangan. Raqamli kompetentsiyalarning taniqli tuzilmalari, ularni tahlili va muvaffaqiyatli pedagogik faoliyatni takomillashtirish. Raqamli kompetentsiyalarga ega bo'lish o'qituvchilarning ta'lim sohasida raqobatbardoshligini oshiradi, bu esa o'qitish muvaffaqiyatining oshishiga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: raqamli kompetentsiyalar, muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat, zamonaviy ta'lim maydoni, AKT kompetentsiyalari.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯМИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Хуррамов Анвар Джуманазарович

Чирчикский государственный педагогический университет, кафедра информатики и информационных технологий, и.о. доцент anvar7277@umail.uz

Аннотация: Статья посвящена описанию цифровых компетенций педагогических кадров, необходимых для работы в современном образовательном пространстве. Известные структуры цифровых компетенций, их анализ и совершенствование для успешной педагогической деятельности. Приобретение цифровых компетенций повышает конкурентоспособность педагогов в сфере образования, что способствует повышению успешности преподавания.

Ключевые слова: цифровые компетенции, успешная педагогическая деятельность, современное образовательное пространство, ИКТ-компетенции.

THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS BY TEACHERS

Khurramov Anvar Jumanazarovich

Chirchik State Pedagogical University, Department of Informatics and Information Technologies,
Acting assistant professor
anvar7277@umail.uz

The article is devoted to the description of the digital competencies of teaching staff necessary to work in the modern educational space. Known structures of digital competencies, their analysis and improvement for successful pedagogical activity. The acquisition of digital competencies increases the competitiveness of teachers in the field of education, which contributes to an increase in the success of teaching.

Key words: digital competencies, successful pedagogical activity, modern educational space, ICT competencies.

Kirish

Axborot jamiyatining texnologik negizini global axborot infratuzilmasi tashkil etadi: uning asosini telekommunikatsiya tarmoqlari va texnologiyalari shakllantiradi, bu esa mamlakat iqtisodiyatini rivojlanishida muhim o'rinni egallaydi. Shu bilan birga, bilimlarga asoslangan jamiyatning negizini tashkil etuvchi zamonaviy texnologiyalarga tayangan ta'lim tizimi shakllantirilishi bugungi kun sharoitida aloxida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiya o'zining pedagogika va boshqa fan yutuqlari bilan bog'liq xususiy nazariyasiga ega; u birinchi galda o'quv-tarbiyaviy jaraenni ilmiy asosda ko'rishga yo'naltirilgan; o'qitishning axborotli vositalaridan va didaktik materiallardan, faol metodlardan keng foydalanishga asoslangan pedagog va tinglovchilarning birgalikdagi faoliyatiga zamin yaratadi. Bunda kasbiy ta'limga nisbatan aloxida texnologik yondashish zaruriyati namyon bo'ladi: o'quv maqsadlariga kafolatli erishishda o'quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yodashuv, eng avvalo, yuzakilikda emas, balki rejalashtirilgan natijasini olish imkonini beruvchi konstruktiv, ko'rsatmali sxemada o'z ifodasini topadi. Maqsadga yo'naltirilganlik, jarayon natijalarini tashhisli tekshirish, ta'limni alohida o'rgatuvchi qismlarga bo'lib tashlash o'quv jarayonining qirralarini bugungi kunda ta'limni qayta ishlab chiqish sikli g'oyasiga birlashtirish imkonini beradi [1].

Tadqiqot metodologiyasi

U asosan o'z ichiga quyidagilarni oladi.

- ✓ ta'limda umumiy maqsadning qo'yilishi;
- ✓ tuzilgan umumiy maqsaddan aniq maqsadga o'tish;
- ✓ pedagoglarning bilim darajalarini dastlabki baholash;
- ✓ bajariladigan o'quv ishlarni majmuasi;
- ✓ natijani baholash.

Zamonaviy ta'lim makonida o'qitishning muvaffaqiyati muhim rol o'ynaydi. o'qituvchi, agar o'qituvchi bo'lsa, bajarilgan ishning samaradorligi va unumdorligiga erishish uchun zarurdir tegishli bilim va ko'nikmalar.

O'quv jarayoni pedagogik texnologiya asosida tashkil etishning rejalashtirishda pedagogdan yuksak malaka talab etadi, materiallar tayyor bo'lgach, pedagog asosan, tashkiliy va konsultativ vazifalarni bajaradi. Umumiy ko'rinishda pedagogik texnologiya tarkibiga quyidagilar kiradi:

- fanning identifikatsiyalashgan o'quv maqsadlarini ishlab chiqish;
- o'quv maqsadli shajarasi;
- o'quv maqsadlarini nazorat topshiriqlariga aylantirish;
- maqsadga erishish usullari;
- erishilgan o'quv maqsadlarini baholash.

Bu tarkibiy qismlarning har biri ma'lum yo'nalishdagi pedagogik operatsiyalar tizimini tashkil etadi.

Pedagogik maqsadlarga erishganlik yoki erishmaganligini bilishning aniq vositalari bo'lgandagina pedagog o'zining mehnati samarali ekanligiga va tanlangan uslublari maqsadga muvofiqligiga yoki samarasiz ekanligiga ishonch hosil qilishi mumkin. Odatda, jamiyatdan buyurtmani umumiy ko'rinishda oladi. Fan bo'yicha berilgan o'quv dasturlarida berilgan maqsadlar ham juda oz ko'rinishda bo'ladi. Bundan chiqish uchun maqsadlarni aniqlashtirish borasida ma'lum bir tizimni tuzish mumkin [2].

Pedagogik texnologiyada o'quv maqsadlarini qo'yilishi o'zining ma'lum xususiyatlariga ega. Bu shundan iboratki, ta'lim maqsadlari o'quvchilar harakatida ifodalanadigan aniq ko'rinadigan va o'lchanadigan natijalar orqali belgilanadi.

Tahlil va natijalar

Ta'lim mazmuni odatga ko'ra, asosan tematik yo'nalishga ega va unda o'qitishning aniq maqsadlarini ko'rish qiyin. O'qitish vazifalarini taqqoslanadigan maqsadlarini yengillashtirish uchun, o'zlashtirgan o'quvchilarni malakasini ifodalovchi fe'llardan foydalanish mumkin. biladi, tushuntiradi, chiqaradi, ishlatadi, namoyish qiladi, ajratiladi, topadi va xokazo. Fe'llarni umumiy yoki xususiy ko'rinishda ham ifodalash mumkin: o'rganish, aniqlash, tanishish, tushunish, belgilash, ajratish, to'plash, tuzish va xokazo.

Shunday qilib, maqsadlarni aniqroq, tayinli qo'yishning asosiy yo'li-ma'lum natija bilan yakunlanadigan harakatlarni ifodalaydigan fe'llardan foydalanishdir. Taqqoslanadigan ta'lim maqsadlarini (vazifalarini) shakllantirish quyidagi tizim bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Tayinli o'quv mash'ulotining umumiy maqsadi o'qitishning xususiy maqsadi taqqoslanadigan o'qitish maqsadi.

muvaqqiyatli o'qituvchilik faoliyati B.I. Andreev o'z asarlarida o'qituvchining muvaqqiyatli o'qituvchilik faoliyati ta'lim sohasidagi mutaxassislarining raqobatbardosh ustunliklarini baholab, pedagogik mehnat bozorida raqobatbardoshlikning asosiy mezonlari sifatida kasbiy kompetentsiya va olingan bilim darajasini ta'kidlaydi.

Zamonaviy ta'lim sohasidagi asosiy kompetensiyalardan biri raqamli texnologiyalar bilimiga ega bo'lishdir.

Ishning dolzarbligi ta'lim muhitida zamonaviy o'qituvchining axborot-kommunikatsiya ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zarurati bilan bog'liq. Zamonaviy tadqiqotchilarning ishlarida elektron ta'lim yangi pedagogik muhit sifatida o'qituvchilardan yangi ko'nikmalar - raqamli kompetensiyalarni talab qilishi ta'kidlangan.

Ishning ilmiy yangiligi zamonaviy o'qituvchilarning muvaqqiyatli pedagogik faoliyatga hissa qo'shadigan asosiy raqamli kompetensiyalarini aniqlashdir. Ishning maqsadi raqamli kompetensiyalarning tuzilishiga ma'lum yondashuvlarni umumlashtirish va pedagogik faoliyat muvaqqiyatiga ta'sir qiluvchi asosiy AKT kompetensiyalari ro'yxatini tuzishdir [3].

Keling, YUNESKO tomonidan tavsiya etilgan o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari tuzilishiga murojaat qilaylik. Vakolatlar ro'yxati uchta moduldan iborat:

1. AKTni qo'llash - talabalarni ijtimoiy rivojlanish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishga tayyorlash.

2. Bilimlarni o'zlashtirish – talabalarda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'z mamlakatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun qobiliyatlarini shakllantirish.

3. Bilim ishlab chiqarish - talabalarning olingan bilimlarni takrorlash va innovatsion jarayonlarda ishtirok etish qobiliyatlarini tarbiyalash.

Ushbu modullarning har biri ishning olti jihatini o'z ichiga oladi: ta'limda raqamli kompetensiyalarning rolini tushunish, o'quv rejasi va baholash, pedagogik amaliyot, AKT apparat va dasturiy ta'minoti, o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish, malaka oshirish.

Shuni ta'kidlash kerakki, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari tasnifi yangi bilimlarni olish jarayonida o'quvchilarda AKT kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi, lekin pedagogik xodimlarning muvaqqiyatli pedagogik faoliyati vositalari, usullari va usullarini tavsiflamaydi [4].

M.S.Svetkova va V.M.Kiryuxin ta'kidlaganidek, o'qituvchilarning raqamli kompetentsiyalari umumiy raqamli savodxonlikka asoslanadi va raqamli pedagogikaning umumiy kompetentsiyalarini o'z ichiga oladi:

1. Elektron ta'limdan o'qitish amaliyotida foydalana olish.
2. Mobil ta'lim uchun o'quv platformalaridan foydalanish.
3. Darslarga tayyorlanish uchun elektron kitoblar va ochiq ta'lim platformalaridan foydalanish.
4. Raqamli materiallar va o'quv platformasi bilan ishlash qobiliyati.
5. Mavzu bo'yicha malaka oshirish uchun onlayn kurslardan foydalanish

Tadqiqotchilar N.P.Yachina va O.G.Fernandes o'qitish uchun zarur bo'lgan uchta asosiy raqamli kompetentsiyani aniqlaydi:

1. O'qituvchi ta'lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish vositalarida harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.
2. O'qituvchi asosiy raqamli ta'lim resurslarini ajrata oladi va ularni maktab darslarida qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.
3. Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv mashg'ulotini loyihalash qobiliyati.

Biz maktab o'qituvchisining raqamli kompetentsiyalarining taniqli zamonaviy tuzilmalarini tahlil qilishga muvaffaq bo'ldik. E'tibor bering, o'qituvchilar o'zlarining kasbiy faoliyatida raqamli pedagogikaning quyidagi tushunchalaridan o'z ishlarida foydalanishlari kerak:

- 1) ochiq ta'lim resurslari;
- 2) ommaviy ochiq onlayn kurslar,
- 3) elektron darsliklar;
- 4) ta'lim platformalari,
- 5) elektron kutubxonalar;
- 6) bulutli ta'lim tizimlari va Internet xizmatlari;
- 7) raqamli video aloqa;
- 8) global ommaviy axborot vositalari,
- 9) ta'lim tashkilotining avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari;
- 10) talabalarning elektron portfellari va shaxsiy elektron kabinetlari.

Ushbu kompetensiyalarga muvofiq biz pedagogik faoliyat muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi uchta asosiy raqamli kompetentsiyani aniqladik:

1. AKT platformalaridan foydalanish.
2. Ochiq o'quv yurtida ishlash qobiliyati
3. O'quv mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishda raqamli materiallardan foydalanish.

Raqamli kompetensiyalardan mohirona foydalanish o'qituvchilarga raqamli muhitda tizimli yechimlardan o'z kasbiy faoliyatida foydalanish imkonini beradi: o'quv materiallari to'plami, o'quv kommunikatsiya vositalari, o'quv jarayonini boshqarish vositalari, talabalarning ijodiy portfellari va elektron kundaliklarni mohirona yuritish. Raqamli vakolatlardan foydalanish, shuningdek, professional muhitda o'qituvchining raqobatbardoshligini oshiradi va Internetda ma'lumot bilan ishlayotganda talabalarning qiymati va umumiy media savodxonligini shakllantirishga e'tibor qaratadi. Ta'kidlash joizki, raqamli maktab imkoniyatlari ta'lim tizimini global raqamli sivilizatsiyaga aylantirishga qaratilgan. Ma'lum bo'lishicha, raqamli

kompetensiyalarga ega bo'lish pedagogik kadrlarning malakasi va raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan muvaffaqiyatli pedagogik faoliyatning asosi hisoblanadi.

Xulosa

Shunday qilib, biz o'qituvchilar ishida raqamli kompetentsiyalar tuzilishiga turli yondashuvlarni ko'rib chiqdik. Maktab o'quvchilariga kompyuter savodxonligini o'rgatish, multimedia vositalari hamda elektron kutubxona tizimlaridan foydalangan holda dars tayyorlash va o'tkazishga ta'sir etuvchi asosiy kompetensiyalarni qayd etdik. Bundan tashqari, raqamli kompetensiyalarga ega bo'lish o'qituvchilarning malakasini oshirish yo'llari va vositalariga ta'sir qiladi.

Shunga ko'ra, raqamli kompetentsiyalarga ega bo'lish o'qituvchilarning ta'lim sohasida raqobatbardoshligini oshiradi, bu esa o'qitish muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi, degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хуррамов, А. Ж., Ражабов, О.Т., (2021) Умумий ўрта таълим мактабларида математика фанини ўқитишда таълим технологияси инновацион моделининг ўрни // Academic research in educational sciences, Volume 1, Issue 2, -pp: 59-67.
2. Хуррамов, А. Ж., Махкамова, М.У., Юсупов, А.И., (2021) Форсайт – инновацион фаолиятни кенгайтириш омили сифатида // Academic research in educational sciences, Volume 2, Issue 4, -pp: 694-701.
3. Хуррамов, А.Ж., Boymurodov, A.X. (2022) O'quv jarayonini tashkil etishda interaktiv yondoshuvlar. Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities Hosted New York, USA
4. Хуррамов, А.Ж., Boymurodov, A.X., Use of active and interactive methods in computer graphic classes. // Eurasian Scientific Herald, ISSN: 2795-7365, Volume 5, 02 2022, -pp: 4-7.

РАЗВИТИЕ САМОКОНТРОЛЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Шаропова Нилуфар Бахшиллоевна

Преподаватель,

Навоийский государственный педагогический институт

Аннотация. В данной статье рассмотрена самоконтроль, как осознание и оценка субъектом собственных действий, психических процессов и состояний. Появление и развитие самоконтроля определяется требованиями общества к поведению человека.

Ключевые слова: самоконтроль, целесообразность и эффективность процесса, мотивация, рациональные способы решения, взаимоконтроль.

DEVELOPMENT OF SELF-CONTROL OF STUDENTS IN THE PROCESS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract. In this article, self-control is considered as awareness and evaluation by the subject of own actions, mental processes and states. The appearance and development of self-control is determined by the requirements of society to human behavior.

Keywords: self-control, expectability and efficiency of the process, motivation, rational ways of solution, mutual control.

O'QUV FAOLIYATI JARAYONIDA TALABALARNING O'ZINI O'ZI BOSHQARISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'z-o'zini boshqarish subyekt tomonidan o'z harakatlari, aqliy jarayonlari va holatlarini anglash va baholash sifatida qaraladi. O'z-o'zini boshqarishning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyatning inson xulq-atvoriga bo'lgan talablari bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini boshqarish, jarayonning kutilishi va samaradorligi, motivatsiya, yechimning oqilona usullari, o'zaro nazorat.

Будучи качеством личности и условием проявления ее самостоятельности и активности, самоконтроль в то же время является составной частью, необходимым компонентом всех видов учебной и трудовой деятельности. Он необходим не только при выполнении самостоятельной работы, но и при выполнении заданий на всех предшествующих стадиях, начиная с пробных действий, совершаемых под внешним управлением. Благодаря самоконтролю студент окончательно овладевает определенным способом действия. Кроме того, авторы указывают на то, что без специального формирования приемов и навыков самоконтроля качество деятельности остается очень низким. Лишь на основе самоконтроля возможно регулирование деятельности при выполнении определенных операций.

Большое значение имеет самоконтроль при выполнении самостоятельной работы на занятии, т.к. этапы ее проведения могут контролироваться только самим исполнителем. Любая самостоятельная работа не может быть выполнена без самоконтроля. Студенты

должны проводить самоконтроль на разных этапах выполнения самостоятельной работы на занятиях и дома.

Самоконтроль студента чрезвычайно чувствителен к преподавательскому контролю. Система контроля намечена на развитие рефлексивного, дифференцированного, осознанного, устойчивого, адекватного самоконтроля студентов. Эта система может принести желаемые плоды, если преподавателя выполняют два основных правила безопасности в обращении с самоконтролем:

- будут постоянно иметь в виду, что студенческий самоконтроль развивается благополучно только на крепком фундаменте положительного общего контроля;
- развивая умения самоконтроля, стремясь сделать их более осозанным, устойчивым, взрослые смогут удерживать себя от чрезмерного энтузиазма.

Самоконтроль является составной частью всех видов учебной деятельности и осуществляется на всех этапах ее выполнения. Он включает в себя чувственные, умственные и двигательные компоненты деятельности, позволяющие студенту на основе поставленной цели, намеченного плана и усвоенного образца следить за своими действиями, результатами этих действий и сознательно регулировать их. При этом в ходе самоконтроля оценивается целесообразность и эффективность самого процесса выполнения работы, намеченного плана и уже осуществленного регулирования.

Общая эволюция самоконтроля представляется в таком виде: первоначально дети могут контролировать себя лишь по готовым образцам, предъявленным учителем. Контроль направлен на основное действие как на свой объект, естественно, только следует за ним. Самопроверка на основе имеющихся знаний становится доступной детям позже, когда накапливается определенный фонд хорошо закрепленных приемов и операций. Контроль начинает все больше совпадать с основным действием и, наконец, даже опережать его. С конечного результата действия самоконтроль постепенно распространяется на все более ранние фазы деятельности, при этом он “везде совпадает с ней по основному содержанию и все менее отделяется от нее по заметному для субъекта времени”. Естественно, что на этой заключительной стадии для всяких наблюдений контроль выступает просто как направленность и сосредоточенность на объекте, как внимательное обследование ситуации и такое же внимательное использование основного действия.

Итак, изменения самоконтроля проявляются и в том, что первоначально он направлен на результат деятельности и лишь постепенно вырабатывается умение контролировать и сам процесс деятельности. Изменяется самоконтроль и в другом отношении: меняется содержание контролируемых действий.

В соответствии с уровнем сформированности действия контроля выделяют несколько видов самоконтроля. Как правило, в учебной деятельности преобладает контроль по результату или так называемый итоговый контроль. Это первоначальная и простейшая форма самоконтроля, которая осваивается учащимися. Его функция состоит в сличении результата с заданным образцом, т.е. совершается проверка. В процессе проверки дети убеждаются, что ответ удовлетворяет всем исходным условиям, в противном случае решение проведено неверно. Преподаватели учат студентов именно такому контролю. Так, например, для того, чтобы проконтролировать правильность орфографического действия, студентам рекомендуется проверить его.

Современное занятие должно обеспечить усвоение основ науки, выработку умений и навыков, специфических для каждого предмета, развивать эмоциональную восприимчивость, мотивировать на самостоятельное добывание знаний и использование их в теоретических и практических задачах.

Развитие навыка самоконтроля немыслимо без развития таких психических качеств как внимание, воображение, воля, мышление и память. Поэтому на занятиях целесообразно использовать задания по их формированию и совершенствованию.

Студент должен овладеть приемами учебной работы, осознать себя самостоятельным в выборе способа усвоения знаний, т.е. научиться пользоваться учебной и справочной литературой, наглядными материалами, овладеть приемами, которые помогают воспринимать учебный материал (наблюдение, запоминание, создание образов, логических связей, ассоциаций).

Зачастую эти приёмы не контролируются, т.к. они происходят в уме, никак не проявляются внешне. Если учитель просит вставить пропущенные буквы и списать упражнение, или решить педагогическую задачу, или выучить стихотворение, студенты с готовностью принимаются за дело, но, как и почему они делают так, остается скрытым. А ведь чтобы успешно справиться с заданием, необходимо точно знать, какие операции и в каком порядке надо сделать, т.е. нужно раскрыть технологию выполнения задания. Под руководством преподавателя студенты должны овладеть обобщенной схемой действия. При выполнении следующих упражнений и заданий, руководствуясь усвоенными алгоритмами действий, студенты уже будут способны сконцентрировать внимание на главных вопросах и смогут выбрать рациональные способы решения учебных задач, т.е. контролю подвергнется не только конечный результат, но и сам процесс выполнения задания.

Прежде чем начать контролировать свои действия, надо научиться контролировать действия других людей. Поэтому сначала можно учиться проверять тетради одноклассниками. Обмен тетрадями повышает ответственность студентов, они становятся более внимательными, это заставляет их вспомнить и повторить про себя правило, т.к. им нужно будет не просто исправить механически ошибку, но и обосновать ее исправление.

Действенным приемом обучения самоконтролю является коллективная проверка в сочетании с контролем преподавателя. Такая ситуация возникает тогда, когда вся группа слушает ответ студента и под руководством преподавателя проводится разбор ответа или выполненного на доске задания, устанавливаются допущенные ошибки и проводится их коллективное исправление с объяснением.

Перед каждым студентом на парте лежит памятка с планом ответа и листок бумаги, на котором в точном соответствии с памяткой, цифрами обозначены все этапы ответа ученика. Во время ответа у доски учащегося никто не перебивает, не исправляет, не задает никаких вопросов. Все внимательно слушают и знаками “плюс” и “минус” на листке бумаги отмечают правильность ответа по каждому пункту плана. В случае необходимости делают какие-то пометки для последующего комментирования ответа. Такая форма работы на занятии называется взаимоконтроль.

Выделяют взаимоконтроль по процессу, рассмотренный выше, и взаимоконтроль по продукту, т.е. контроль за качеством знаний, умения и навыков.

Этот вид контроля при всей своей важности имеет все-таки определенные границы применения. Он дает возможность лишь определить, что где-то допущена ошибка. Но где

именно, выполняя какую операцию, студент ошибся, взаимоконтроль по продукту не может определить.

Группа делится на отвечающих и оппонентов. Студенты подсаживаются поближе к друг другу, и назначенный для проверки студенты начинают выполнять задание, а студенты, выступающие в роли оппонентов, внимательно следят на выполнением этой работы. По окончании они объясняют им их ошибки и одновременно заносят их в контрольный лист студента. Данный вид взаимоконтроля лучше всего осуществлять при проверке знаний детей по русскому языку (владение правилами), по чтению (правильность, беглость и выразительность чтения) и по математике (при проведении устного счета).

Организованный на занятие взаимоконтроль по процессу приводит к концентрации внимания всех студенты, формирует в практической деятельности каждого студента умение рассуждать, дает возможность слабым лучше разобраться в изучаемом материале, что почти исключает ошибки в тетрадях и тем самым создает ситуацию успеха каждому студенту, и, наконец, дает возможность на каждом уроке осуществить обратную связь преподавателя и студентов.

Если студенты делают это же задание у себя в тетради, после устного разбора каждый должен сверить свою работу с образцом. Таким образом, студенты приучаются следить за правильностью и логичностью действий других, а также критически относиться к своим собственным действиям. Такие взаимные и фронтальные проверки являются переходным этапом между контролем преподавателя и самоконтролем студента.

Развитие самоконтроля у студентов подчинено закономерностям. Сначала он является отдельной формой деятельности. Постепенно превращается в обязательный элемент выполнения основного задания. Так как изменяется отношение студента к самоконтролю, меняется и уровень его сформированности. Можно говорить о следующих педагогических показателях сформированного самоконтроля:

- умение спланировать работу;
- умение изменять свои действия, учитывая изменившиеся условия, находить рациональные способы решения;
- умение осознанно переходить на знаковые символы и схемы;
- умение осознанно чередовать развернутые и сокращенные формулы контроля;
- умение самостоятельно составлять системы проверочных заданий, алгоритм проверки.

Таким образом, говоря о способностях и возможностях самопроверки в воу, надо учитывать уровень подготовленности и индивидуальные особенности студента. Возрастными особенностями студентов объясняется использование игровых заданий и дидактических игр с элементами соревнования. Это оживляет учебную деятельность, повышает интерес и воспитывает веру в свои силы и возможности. В результате такого построения уроков, студента приучаются работать коллективно, и вместе с тем, каждый самостоятельно. Предлагаемые приемы позволяют преподавателю так организовать урок, чтобы студенты практически тренировались контролировать не только товарищей, но и формировали навык самоконтроля:

- сверка с написанным образцом;
- проверка по словесной инструкции;
- взаимопроверка с товарищем;

- сверка с готовым ответом или выполненным заданием в учебнике;
- коллективное выполнение задания и коллективная проверка;
- сочетание коллективной и индивидуальной работы;
- самостоятельное придумывание заданий;
- выполнение задания по алгоритму;
- выполнение задания по наводящим вопросам;
- выполнение задания по образцу;
- проверка с помощью сигнальных карточек;
- подбор нескольких способов выполнения задания и выбор самого рационального;
- проговаривание “про себя” объяснения выбора.

Эти приемы будут способствовать формированию ответственности за свои действия, а в конечном счете – сформируется привычка самоконтроля.

Список литературы

1. Ануфриев А.Ф., Костромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. Психодиагностические таблицы. Психодиагностические методики. Коррекционные упражнения. – М.: Издательство “Ось-89”, 2000. – стр. 272.
2. Баранников А.В. Об обеспечении успешной адаптации ребенка при переходе со ступени начального образования – на основную школу // Начальная школа. №8., 2004. – стр. 13–15.
3. Бормотова М.М. Развитие самоконтроля у младших школьников на уроках математики // Начальная школа. № 9., 2005. – стр. 34–35.
4. Кузнецов В.И. Контроль и самоконтроль – важные условия формирования вычислительных навыков // Начальная школа. № 2., 1986. – стр. 36–39.
5. Лукьянова М. Ориентир самостоятельной деятельности // Учитель. № 2., март–апрель, 2003. – стр. 12–14.
6. Лында А.С. Дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся. – М.: Высшая школа, 1979. – стр. 150.
7. Мор Г.А. Формирование навыков самоконтроля и взаимоконтроля у учащихся // Начальная школа. №10., 1988. – стр. 18–21.

JISMONIY TARBIYA VA TALABA - YOSHLARNING INTELLEKTUAL FAOLIYATI SAMARADORLIGI O'RTASIDAGI O'ZARO BOG'LIQLIK

Gilijova Arzigul Mametmiratovna
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, sport bilan shug'ullanish, O'zbekistonda yosh avlodni sportga, to'g'ri jismoniy tarbiyaga moyilligi maqsadli ravishda kucha ytirilishi, yoshlarning salomatligi va jismoniy rivojlanishi davlatimiz tomonidan olib borilayotgan yoshlar siyosatida asosiy o'rinlardan birini egallashi, sport allaqachon mamlakatimiz ijtimoiy hayotining muhim qismi ekanligi, qabul qilingan qonunlar, dasturlar, barpo etilayotgan sport inshootlari, olimpiya majmualari, sport infratuzilmasini yangilash kabi masalalar tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat, inson madaniyat, jismoniy mashqlar, o'z-o'zi, jismoniy qobiliyatlar, samarali shakllantirish, salomatlik holati, optimallashtirish, ta'lim, tarbiya va ijtimoiy hayot, dam olish tizimi, jismoniy tarbiya, sog'lom va umumiy madaniy ahamiyat, jismoniy mashqlar.

Аннотация: В данной статье спорт, целенаправленное усиление влечения молодого поколения к спорту и правильному физическому воспитанию в Узбекистане, то, что здоровье и физическое развитие молодежи занимают одно из главных мест в молодежной политике, проводимой нашим государством, что спорт уже является важной частью общественной жизни нашей страны, изучаются принятые законы, программы, строящиеся спортивные объекты, олимпийские комплексы, обновление спортивной инфраструктуры.

Ключевые слова: Физическая культура, культура человека, физические упражнения, самочувствие, физические способности, эффективное формирование, самочувствие, оптимизация, обучение, воспитание и социальная жизнь, рекреационная система, физическое воспитание, оздоровительное и общекультурное значение, физические упражнения.

Annotation: In this article, it is accepted that playing sports, the tendency of the young generation to sports and proper physical education in Uzbekistan is purposefully strengthened, that the health and physical development of young people occupy one of the main positions in the youth policy carried out by our state, that sports are already an important part of the social life of our country. session such as laws, programs, sports facilities being built, Olympic complexes, sports infrastructure renewal are studied.

Key words: Physical culture, human culture, physical exercise, self, physical abilities, effective formation, state of health, optimization, education, upbringing and social life, recreation system, physical education, healthy and general cultural significance, physical exercise.

Kirish

Ma'lumki, O'zbekistonda sportga qaratilayotgan e'tibor va g'amxo'rlik mamlakatimizni tom ma'noda sport mamlakatiga aylantirdi. O'zbekiston aholisi, ayniqsa, yoshlari ommaviy sport bilan shug'ullanayotgan, bu borada maqsadli siyosat olib borilayotgan davlatdir. Mamlakatimiz o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha mintaqa va jahonda yetakchi, sport sohasida ham yetakchi mavqega erishdi. Bu maqom so'nggi paytlarda sportning deyarli barcha yo'nalishlarida erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli yanada mustahkamlandi.

Demak, yoshlarning har tomonlama kamol topishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Buni xalqimiz genofondi salomatligini ta'minlash,

hattoki, mamlakatimiz milliy xavfsizligini himoya qilishning muhim shartlaridan biri deb bilish kerak. Ko'rinib turibdiki, yangi avlod kamolotining asosiy vositasi bo'lgan yoshlarning davlat va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida zarur darajada ishtirok etishini ta'minlash zarur. Shu nuqtai nazardan qaraganda, birinchi navbatda, yosh avlodning sog'lom jismoniy va ma'naviy tarbiya olishi, jumladan, sport bilan shug'ullanishi juda o'rinlidir. Ana shu tamoyil asosida O'zbekistonda yosh avlodni sportga, to'g'ri jismoniy tarbiyaga moyilligi maqsadli ravishda kuchaytirilmoqda. Shunday qilib, yoshlarning salomatligi va jismoniy rivojlanishi davlatimiz tomonidan olib borilayotgan yoshlar siyosatida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Sport allaqachon mamlakatimiz ijtimoiy hayotining muhim qismidir. Qabul qilingan qonunlar, dasturlar, barpo etilayotgan sport inshootlari, Olimpiya majmualari, sport infratuzilmasini yangilash ham ana shu zaruratdan kelib chiqadi.

Jismoniy madaniyat inson madaniyatining uzviy qismi, uning alohida mustaqil sohasidir. Jismoniy tayyorgarlik asosida biz bilamizki, bu jismoniy mashqlar shaklida o'z-o'zidan zarur jismoniy qobiliyatlarni samarali shakllantirish, salomatlik holatini optimallashtirish imkonini beradigan maqsadli harakat faoliyatidir. Salomatlik nafaqat har bir insonning, balki butun jamiyatning bebaho boyligidir. Insonning mustahkam asoslangan va mustahkamlangan salomatligi uzoq va faol hayot kechirishini ta'minlaydi. Ta'lim, tarbiya va ijtimoiy hayotda dam olish tizimida jismoniy tarbiya o'zining sog'lom va umumiy madaniy ahamiyatini ko'rsatadi. Jismoniy rivojlanish inson salomatligini mustahkamlash va saqlash bilan chambarchas bog'liq. Har xil jismoniy mashqlarni faol qo'llash orqali inson o'zining jismoniy holatini yaxshilaydi.

Jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyatni natijalari jamiyat va shaxs uchun foydali bo'lgan alohida faoliyat turi sifatida qaralishi kerak. Talabalarni jalb etgan holda jismoniy tarbiya va sport faoliyati jamoat va shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishning samarali mexanizmlaridan biridir. Bu o'quvchilarning o'quv jarayonini va ularning ijtimoiy faolligini oshirishning samarali vositalaridan biridir. Talabalarni jismoniy tarbiya va sportga jalb qilish ularning kasbiy amaliy jismoniy tayyorgarligi xususiyatlarini hisobga olishdan boshlanadi.

Hozirgi vaqtda kasbiy amaliy jismoniy tarbiya va sport talabalarining jismoniy tarbiya dasturlariga kiritilgan va talabalarining jismoniy tarbiyasiga qaratilgan. Ko'pgina ilmiy tadqiqotlar yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik jismoniy tayyorgarlikni talab qilishini isbotladi. Jismoniy tarbiya - har qanday vaqtda, eng avvalo, sog'likni mustahkamlash, keyin esa sport natijalariga erishish maqsadida ko'rib chiqilishi kerak. Jismoniy tarbiya va sport tushunchasi sog'lom turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq. Zero, zamonaviy texnologiyalar asrida sog'lom turmush tarzi har bir o'quvchi singari har bir insonning ham munosabati bo'lishi kerak.

Sog'lom turmush tarzi tushunchasi so'nggi o'n yillikda keng tarqalgan tushunchadir. U sog'lom turmush tarzi haqida ko'p gapira boshladi va so'nggi 10-15 yil ichida qat'iyatli bo'ldi. Ammo bu sog'lom turmush tarzini saqlab qolish faqat zamonaviy hodisa degani emas. Sog'lom turmush tarzining kelib chiqishi juda uzoq o'tmishda ekanligini tarixning o'zi ishonchli isbotlaydi[2].

Umuman olganda, Yerdagi biologik hayot biologik (o'simlik va hayvon) organizmlarning mavjudligiga asoslanib, 3 milliard yildan ko'proq vaqt davomida mavjud bo'lganligi ma'lum va hayotning adaptiv usuli bo'lib qolmoqda. Keyingi 3 million yil ichida yer yuzida insoniyat jamiyatining shakllanish jarayoni boshlandi. Insoniyat sivilizatsiyasi yerdagi hayot taraqqiyotining sifat jihatidan yangi davridir. Bu barcha sifat o'zgarishlarining mazmun-mohiyati shundan iboratki, inson hayotining ilk qadamlaridayoq ijodiy va o'zgaruvchan hayot tarziga ega

bo'lgan. Shu bilan birga, insoniyat atrof-muhit haqiqatining muayyan omillari va inijliklariga moslashgan va moslashishda davom etmoqda. Ammo bu moslashuvlar hech qachon inson hayotining asosiy ma'nosi bo'lmagan. Insoniyat o'z hayotining ilk qadamlaridanoq mehnat qilmoqda, moddiy va madaniy boyliklar yaratmoqda, ularni takomillashtirib, takomillashtirmoqda. Bu insoniyat sivilizatsiyasi va inson mavjudligining asosiy ma'nosi edi va shunday bo'lib qoladi. Shu boisdan ham "...mahallalarda yoshlar ongi va qalbida mustaqillik g'oyasiga yuqori ma'naviyat va insonparvarlik an'analarga sadoqat tuyg'ulari yanada chuqur ildiz otishi, radikalizm xamda ekstremizmdek yot g'oyalarga qarshi immunitetini mustaxkamlash, jinoyatchilik va xuquqbuzarliklarni oldini olishga qaratilgan maqsadli va tizimli ravishda jismoniy tarbiya va sport musobaqalarini xamda tadbirlarni o'tkazib borishni yo'lga qo'yishimiz, jismoniy tarbiya va ommaviy sortga oid amaliy kompetensiyalarini uzluksiz rivojlantirish orqali yoshlarni jamiyatda o'z o'rinlarini topib olishlariga imkoniyatlar yaratilishi shubxasiz"[1].

Sog'lom turmush tarzining paydo bo'lishi antik davrning dastlabki bosqichlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, inson mehnat qurollarini yarata boshlagan, u o'zining jismoniy qobiliyatlari, o'ljasidan tezda quvib o'tish qobiliyati bilan oldindan belgilanishini tushuna boshlagan. yirik va xavfli hayvonlarni ovlashga tayyorgarlik ko'rishda jismoniy mashqlarni boshlashda tabiiy to'siqlar, toshlar, nayzalar, o'qlar va otish va hokazolar ham kuzatiladi. Insonning faqat ta'lim va tarbiya jarayonida, ijtimoiy hayot sharoitida, ijodiy mehnat jarayonidagina shaxsga aylanishini hayot ta'minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Har doim, barcha shtatlarda bu muammolar bir xil darajada hal etilgan. Sparta, Afina va Rim ta'lim va tarbiya tizimlarida bularning barchasiga, ayniqsa, harbiy va jismoniy tarbiyaga katta e'tibor berilgan. Qayd etilishicha, qadimgi yunon shifokori va mutafakkiri Gippokrat o'z asarlarida ellinlar salomatligini mustahkamlashda sog'lom turmush tarzining muhim ahamiyatini qayta-qayta ta'kidlagan.

Sog'lom turmush tarzi - bu tarixan tasdiqlangan va tanlangan, vaqt va tajribaga ko'ra inson tomonidan tanlangan hayot normalari va qoidalari to'plami:

- kasbiy, ijtimoiy manfaatli faoliyati davomida samarali va tejamkorlik bilan mehnat qilishni, o'z kuchi, bilim va g'ayratidan oqilona foydalanishni bilish;
- tanani tiklash va og'ir mehnatdan keyin tiklanish haqida bilim, bilim va ko'nikmalarni egallash;

- o'zining axloqiy e'tiqodini doimo chuqurlashtirish, ma'naviy jihatdan boyitish, jismoniy sifat va qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish;

- o'z salomatligini saqlash va mustahkamlash;

Chekish, alkogolizm va giyohvandlik bilan bog'liq zararli odatlardan ixtiyoriy ravishda voz kechish talabani tabiiy va normal sog'lom turmush tarzining muhim va majburiy shartidir.

Sog'lom turmush tarzi insoniyat sivilizatsiyasining o'ziga xos xususiyatidir. Sog'lom turmush tarzi insonga o'qish va ishlash, dam olish va energiyani tiklash, tanangizni mustahkamlash va davolash, jismoniy fazilatlar va qobiliyatlarni rivojlantirish va yaxshilash, dunyoni yaxshilash va o'zgartirishga yordam berdi, yordam beradi va yordam beradi.

Salomatlik - Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ta'rifiga ko'ra - nafaqat kasallik va jismoniy nuqsonlarning yo'qligi, balki to'liq jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy farovonlikdir.

Inson salomatligi hayotdagi eng muhim qadriyatdir. Uni hech qanday pulga sotib bo'lmaydi, uni himoya qilish, yaxshilash va yaxshilash, mustahkamlash kerak.

Tadqiqot metodologiyasi

Salomatlik ko'plab omillarga bog'liq. Hozirgi kunda inson salomatligining 50 foizi turmush tarzi, 20 foizi atrof-muhit, 20 foizi biologik (irsiy) omillar, 10 foizi tibbiyot omillari bilan belgilanadi, deb hisoblashadi. Shuning uchun inson sog'lom turmush tarziga amal qilsa, bularning barchasi. uning 50% yuqori sog'lig'ini oldindan belgilab beradi. Ayni paytda, aksincha, nosog'lom turmush tarzini olib borgan odam o'z sog'lig'iga zarar yetkazadi, o'zini iztirob va qiyinchiliklarga, erta qarishga, quvonchsiz hayotga olib keladi.

Sog'lom turmush tarzining tarkibiy guruhlari.

Ijod - bu o'zgartiruvchi guruh

Bu tuzilmaviy guruh hayotning barcha shakllarini o'z ichiga olgan bo'lib, uning davomida inson moddiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni o'z ichiga oladi, jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlaydi, yosh avlodni tarbiyalaydi, tibbiy yordam ko'rsatadi va boshqa sohalarni qamrab oladi. Yosh avlod (xususan, talabalar jamoasi) oldingi avlodlarning ilmiy bilimlari va yutuqlarini o'zlashtirmoqda.

Ijodiy-transformatorlar guruhiga mansub shaxs, odatda, harakat jarayonida o'z kuch va quvvati, sifat va qobiliyatlari, qobiliyat va ko'nikmalari zahiralaridan foydalanadi. Bu faoliyat eng samarali, samarali va oqilona bo'lishi kerak, shuning uchun u eng yangi, eng ilg'or fan va amaliy yutuqlar asosida, mehnatni ilmiy tashkil etish normalari va qoidalari asosida amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etilgan jarayonlar sog'lom turmush tarzini o'rganish, o'quvchilarni sport bilan shug'ullanishga asos bo'ladi.

Reabilitatsiya guruhi.

Bu tuzilmaviy guruhga ta'lim jarayonidan keyingi davrda inson organizmini tiklash va takomillashtirishga qaratilgan tadbirlar kiradi. Sog'lomlashtirish va sog'lomlashtirishning xarakteri va yo'nalishi mehnat (ishlab chiqarish, ta'lim, kasbiy) faoliyatining mazmuni va xususiyatlari bilan oldindan belgilanadi.

Jamiyatda insonni qayta tiklash va takomillashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan chora-tadbirlar tizimini yaratish juda muhim, masalan, to'liq qadriyatlarni saqlagan holda ovqatlanish, normal uyqu, faol dam olish, shaxsiy va jamoat gigienasi normalariga rioya qilish, kunlik normaga rioya qilish. tananing jismoniy harakati. Talabalar uchun ushbu guruhga asoslangan sharala tizimiga amal qilish juda yaxshi.

Ishlab chiquvchi - qo'llab-quvvatlash jamoasi.

Sog'lom turmush tarzining ushbu tarkibiy guruhi jismoniy kuch, fazilatlar, qobiliyat va inson salomatligini rivojlantirish va yaxshilashga qaratilgan hayotning barcha turlarini o'z ichiga oladi.

Jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya va sport insonning kuch va quvvatini, jismoniy sifat va qobiliyatlarini rivojlantirish va mustahkamlashning yagona vositasi bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Har bir insonning ongli ravishda o'rganishi juda muhim, hamma uchun mavjud bo'lgan ushbu vositalardan foydalanishga majbur emas. Biroq, sport bilan shug'ullanish muvozanatli bo'lishi kerak, chunki uni haddan tashqari oshirib yuborish yoki ehtiyot choralarini ko'rmaslik inson tanasiga katta zarar etkazishi mumkin. Professional sportchilar yoshligida sport bilan shug'ullanadilar, yoshga yetganlarida esa turli shol og'riqlarga duch kelishadi. Buning isbotlaridan biri keksalik chog'ida Parkinson kasalligiga chalingan va umrining qolgan qismini titroq bilan o'tkazgan Muhammad Alidir.

Tahlil va natijalar

Kundalik hayotda talabaning sog'lom turmush tarzi. Har bir inson hayoti davomida sog'lom turmush tarzi qoidalari va qoidalariga rioya qilishi kerak. Ko'rinib turibdiki, har bir shaxs uchun ushbu norma va qoidalar yoshiga qarab o'zgaradi, bu hali ham mehnatga layoqatsizlik (15 yoshgacha), mehnatga layoqatli (16 yoshdan 59 yoshgacha) va mehnatga layoqatsizlik (keyin) davrlari. 60 yosh), ular bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Ma'lumki, ko'rsatilgan davrlarning har biri o'z navbatida alohida kichik davrlarga bo'linadi.

O'qish vaqti.

Ma'ruza va seminarlar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv amaliy mashg'ulotlari, test va imtihon sessiyalari bo'lajak yuqori malakali mutaxassis shaxsini shakllantirishning asosiy vaqtidir. O'quv ishlarining barcha turlari haftasiga 15-20 soatlik o'quv yuklamasidan hisoblab chiqiladi, unga auditoriya va sinfdan tashqari ishlar, mustaqil ishlar, kuzatish ishlari va boshqalar kiradi. Bularning barchasi talabalardan nafaqat kuchli bilim va tayyorgarlikni, balki diqqatni jamlashni, mehnat qobiliyatini, yaxshi, mustahkam va barqaror salomatlikni, alohida e'tibor va sog'lom turmush tarzidan to'g'ridan-to'g'ri foydalanishni, ularning barcha zaxiralari va rivojlanishini, ko'nikma va malakalarini, yuqori malakali mutaxassisni talab qiladi. shakllantirish bilan bog'liq asosiy vazifalar va muammolar.

Biz talabalarga, albatta, maslahat beramiz:

- to'liq dam olgan holda darslarga kelish. Har kuni ertalabki jismoniy mashqlar mashg'ulotlarga yaxshi hushyorlik holatida kelishga yordam beradi va tezroq uxlab qolishga yordam beradi;

- mashg'ulotlarda faol bo'lish. Passiv bo'lish ("tekshirish" uchun qatnashish) muvaffaqiyatingizning dushmani;

- darslar orasidagi tanaffuslardan mohirona va tejamkor foydalanish. Esingizda bo'lsin: harakat - tiklanish va dam olishning eng yaxshi manbai. Chekish va giyohvandlik, aroq va pivo, ishsizlik va odobsizlik sizning kasbiy o'sishingizning yashirin va ochiq dushmanlaridir.

Darsdan tashqari vaqt.

Darsdan tashqari sog'lom turmush tarzining asosiy yo'nalishi o'quvchining o'qishdan keyin sog'lig'ini tiklashga qaratilgan. Uyqu, ovqatlanish, shaxsiy gigiena, uy xo'jaligi va shaxsiy biznesni yuritish, bolalarni (kenja aka-ukalarni) tarbiyalash, qariyalarga g'amxo'rlik qilish, universitetga borish va qaytish uchun sarflangan vaqt va kuch, budjetni to'ldirish uchun yarim kunlik ishlash va h.k. - bular darsdan tashqari (band) vaqtning asosiy tarkibiy qismlari.

Darsdan tashqarida talabaning hayoti rang-barangdir. Shu bilan birga, bu tiklanish, tiklanish va sog'lom turmush tarzining ijodiy o'zgaruvchan tarkibiy guruhlarini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Talabalarning bo'sh vaqti cheksiz uzoq bo'lmasligi kerak. Aksincha, vazifa barcha hayotiy va dolzarb vazifalarni va muammolarni qisqa muddatda bajarishni ta'minlashdan iborat, shunda talaba o'zi uchun bir necha soatlik bo'sh vaqtni o'ylab topadi.

Bo'sh vaqt

Bo'sh vaqt - bu faol ijodiy faoliyat, o'z-o'zini tarbiyalash, faol jismoniy tarbiya va sport, do'stlar bilan uchrashuvlar va muloqotlar, dam olish va boshqalar.

Bo'sh vaqt - bu o'z-o'zini yaratish, o'z-o'zini takomillashtirish vaqti. Insonning bo'sh vaqtini qanday o'tkazayotganiga qarab uning sog'lom turmush tarziga baho berish mumkin.

Xulosa

So'nggi yillarda ishning tabiati keskin o'zgardi. Jismoniy mehnat ulushi kamayib, aqliy mehnat ulushi ortib bormoqda. Ta'lim xodimlari (bu talabalarga ham tegishli) odatda ish vaqtida kerakli harakat va jismoniy faollikni olmaydilar. Ammo to'g'ri jismoniy tayyorgarliksiz odamda gipokineziya, gipodinamiya, adinamiya va boshqalar bo'ladi. Bularning barchasi ob'ektiv (asosan ishlab chiqarish) sharoitlari zamonaviy insonni (shu jumladan talabalarni) jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishga, sog'lom turmush tarzi normalari va qoidalarini o'rganishga, tez-tez va ehtiyotkor bo'lishga majbur qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Orziev A.A. Yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb qilish hamda jismoniy ko'nikma va malakalarini samarali rivojlantirish.
- 2.Цакаева Х.Б. Педагогическое содействие студентам университета в формировании ценностной ориентации на здоровье и здоровый образ жизни: диссертация ... кандидата педагогических наук. - Грозный, 2021. - 203 с.
- 3.Капустина В.Ю. Историография идей педагогической антропологии в творчестве К.Д. Ушинского: диссертация ... кандидата педагогических наук. - Москва, 2019. - 340 с.
- 4.Марчукова С.М. Развитие идеи пансофийности в педагогических трудах Я.А. Коменского: диссертация ... доктора педагогических наук. - Санкт-Петербург, 2014. - 388 с.

YUQORI SINIF O'QUVCHILARNING JISMONIY TAKOMILLASHTIRISH VAZIFALARI

Asqarov Faxritdin Alisherovich
NamDU Fakultetlararo jismoniy
madaniyat kafedrasini mudiri, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqqolada yuqori sinf o'quvchilarning jismoniy takomillashtirish vazifalari batafsil yoritilgan

Kalit so'zlari. Refleksiya, refleksiv yondashuv, jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat, pedagogik jarayon, axloq shakllari, garmonik rivojlanish.

Abstract. This article describes in detail the tasks of physical improvement of high school students.

Keywords. Reflection, reflexive approach, physical education, physical culture, pedagogical process, moral forms, harmonious development.

Аннотация. В данной статье подробно описаны задачи физического совершенствования старшеклассников.

Ключевые слова. Рефлексия, рефлексивный подход, физическое воспитание, физическая культура, педагогический процесс, нравственные формы, гармоничное развитие.

Barcha jismoniy tarbiya tizimlarining o'quvchilarga tahsir etishi natijasidagina jismoniy madaniyatni muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin. Jismoniy tarbiya darslarini, maktabda olib boriladigan sinfdan tashqari ommaviy sport ishlarini (jismoniy tarbiya to'garaklari, sport musobaqalari), maktab kun tartibidagi jismoniy-sog'lomlashtirish tabdirlarini (dars mashg'ulotlari boshlangunga qadar o'tkaziladigan gimnastika, sog'lomlashtirish soatlari),

maktabdan tashqari ommaviy sport ishlari (o'quvchilar sport turizmlari, sport maydonchalarida mustaqil ravishda sport bilan shug'ullanishlari)ni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarda jismoniy madaniyatni tarbiyalash - jismoniy tarbiya tizimining rivojlanishida yangi bosqich hisoblanadi. U jismoniy madaniyatni halq hayotiga yanada ko'proq singdirishga yordam beradi va har tomonlama jismoniy tayyorgarlik uchun zarur imkoniyatlarni yaratadi.

Refleksiv yondashuv asosida yuqori sinf o'quvchilarining jismoniy jihatdan tarbiyalash asosida jismoniy madaniyatni shakllantirishning asosiy shakli darsdir. Mazmunan qiziqarli, chuqur o'ylangan holda emotsional, ko'tarinki ruhda o'tkaziladigan mashg'ulotlar o'quvchilar ongida chuqur iz qoldiradi, ularning rivojlanishiga katta tahsir ko'rsatadi. Shunday ekan, avvalo biz refleksiya so'ziga to'xtalib o'tamiz.

Refleksiya - so'zi (lot. reflexio – ortga qaytish, aks etish) yahni, o'quvchilarning egallayotgan bilimlarini tushunib yetishi, fahmlashiga qaratilgan nazariy faoliyatning alohida bir shakli bo'lib, o'zini-o'zi nazorat qilish, o'zining shaxsiy harakatlari va ruhiy holati haqida o'ylash, fikr yuritish hamda o'z-o'zini tahlil qilishga moyilligini anglatadi¹²⁴.

M.V.Odanovichning fikriga ko'ra bu jismoniy faoliyat jarayonida ega bo'layotgan axborotlarga nisbatan «reaktsiyasi» sifatidagi faoliyatlari va erishayotgan natijalari bo'yicha teskari aloqa o'rnatilishini tahminlashni va shu bilan bir qatorda yuqori sinf o'quvchilarda jismoniy madaniyatni shakllantirishda tanqidiy qarash va baho berish ko'nikmalarni rivojlantirishni hamda ular bilan birgalikda bunday sifatlarini tobora rivojlantirib va oshirib borish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishni nazarda tutadi¹²⁵.

Bu borada V.G.Anikin esa "Refleksiv funktsiyaning roli shaxsni o'zini boshqarishdan tashqari, o'z faoliyatini tahlil qilib va baholab borishi, buning oqibati o'laroq mahnaviy va intellektual, jismoniy kamol topishida namoyon bo'ladi, shaxsning refleksiyasi uni o'zini-o'zi rivojlantirishi va kamolga erishishida (stimul) rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi",-deya tahkidlagan¹²⁶.

Jismoniy tarbiya darslari odatda, uch qismdan: tayyorgarlik asosiy va yakunlovchi qismlardan iborat bo'ladi. Darsning boshlang'ich qismidan o'quvchilarga tetki kayfiyat, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish istagini hosil qilish hamda ularni darsning asosiy qismida barcha muskullarni rivojlantiruvchi mashqlar, qo'shimcha harakatlarni bajarib yurish, sekin yugurish kabilar keng qo'llaniladi.

Darsning asosiy qismiga tegishli sport dasturida nazarda tutilgan jismoniy mashq turlari kiritiladi. Darsga qaratilgan mashqlar, shuningdeq xilma-xil o'yinlar o'quvchilarni hayajonlangan (qo'zg'algan) holatga solib qo'yadi. Bu holatni yo'qotish va o'quvchilarni keyingi darsga tayyorlash darsning keyingi uchinchi- yakunlovchi qismining vazifasidir. Darsning bu bosqichida yurish, saflanish kabi turli xil harakat mashqlaridan foydalaniladi. Dars umumiy saflanish va natijalarini yakunlash bilan tugaydi.

¹²⁴ Давыденко Т.М. Теоретические основы рефлексивного управления школой.: Автореф. дис. ... д-рапед. наук. – М., 1996. – 28-30 с.

¹²⁵ Оданович М.В. Дидактические средства реализации проблемно - рефлексивной ситуации на уроке / М.В.Оданович // Биология в школе. – 2012. – № 3. – С. 49.

¹²⁶ Аникин В.Г. Экзистенциальная рефлексия личности в проблемно-конфликтных ситуациях / В. Г. Аникин. — М., 2000. — 249 с.

Jismoniy tarbiya darslarida tahlim berish, tarbiyalash va sog'lomlashtirish, tahlim berish vazifalari hal qilinadi. Tahlim berish vazifalari o'quvchilarga, dasturda nazarda tutilgan jismoniy mashqlarni o'rganishdan, bu mashqlarni hayotda qo'llay bilish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishdan iboratdir. Darsning tarbiyaviy vazifalari esa o'quvchilarda diqqatni, intizomlilikni, batartiblilikni asbob-anjomlarga ehtiyotlik bilan munosabatda bo'lishni, do'stlik va o'rtoqlik tuyg'ularini, iroda kuchini, biror maqsadga qaratilganlikni, mustaqillikni, qiyinchiliklarni yengishda qathiylikni tarbiyalashdan iborat.

Jismoniy tarbiya darslarining muhim tarbiyaviy vazifasi o'quvchilarda, muntazam o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga nisbatan qiziqish va muhabbat uyg'otishdan iboratdir. Tajribali o'qituvchilar quyi sinflarda darslarni maroqli o'tkazish uchun o'quvchilarga jismoniy tarbiyaga oida ko'plab yangi mahlumotlarni beradilar, fanga nisbatan ijodiy yondoshuvga asoslanadilar.

Jismoniy tarbiya darslarini to'g'ri o'tkazish va unda sanitariya-gigiena qoidalariga rioya qilish sog'lomlashtirish vazifalarining hal qilinishiga imkon beradi. O'qituvchi birinchi sinfdan boshlab o'quvchilarni jismoniy tarbiya darslarida o'zini tutishi va tashqi ko'rinishiga qo'yiladigan talablar bilan tanishtiradi, shuningdeq bu talablarni asta-sekin o'quvchilarning malaka va hatti harakat odatlariga aylantirishga harakat qiladi. Bu bilan o'quvchilarning ongli intizom batartiblik va uyushqoqlik ruhida tarbiyalanishini tahminlanadi.

Darsga asta-sekin o'quvchi organizmi va uning jismoniy tarbiya darslarida rivojlanib borishi to'g'risidagi eng oddiy mahlumotlarni kiritish maqsadga muvofiqdir. Bunday mahlumotlarning to'planib borishiga qarab, o'quvchilarga, mahlum bir guruxlarni mustahkamlashga yordam beradigan mashqlarni mustaqil ravishda tanlashni taklif qilish mumkin.

Refleksiv yondashuv asosida yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya darslari mashq va o'yinlarning xilma-xilligi bilan farq qiladi. Lekin o'rganilayotgan material yaxshi o'zlashtirilganidan keyingina darsga yangi elementlar kiritiladi. Keyinchalik mashq hamda o'yinlarni ashulalar aytish va musiqa elementlarini kiritish o'quvchilarda bir-biriga mos, muvofiqlashtirilgan harakatlarning go'zalligini tushunish va bundan zavqlana olishni, musiqa o'quvini tarbiyalaydi.

O'smir yoshidagi o'quvchilarda uyqudan uyg'ongandan so'ng organizmning funktsiyalari kamayib sayozroq nafas oladi, yurakning faoliyati sekinlashadi, muskullar bo'shashib qoladi, qon bosimi pasayib ketadi. Shuning uchun bola uyqudan uyg'ongandan so'ng, unda ancha vaqtgacha uyqusirash va bir oz tormozlangan holat saqlanadi. Jismoniy mashqlar va undan keyingi sochiqni sovuq suvda ho'llab artinish organizmning uyqudan bedorlik holatiga o'tishiga, tetik ishchanlik kayfiyatining paydo bo'lishiga yordam beradi. Jismoniy mashqlarni muntazam bajarish organizmning har tomonlama jismoniy rivojlanishining muhim vositasi va xilma-xil sport turlari bilan shug'ullanadigan mashg'ulotlarga eng yaxshi zamindir.

Refleksiv yondashuv asosida yuqori sinf o'quvchilarida uyushqoqlik va intizomlilikni tarbiyalashning, ularning irodasi va xarakterini o'stirishning muhim vositasi sifatida har kungi ertalabki jismoniy mashqlarning ahamiyati katta. Jismoniy mashqlarni muntazam bajarish orqali o'quvchilarda jismoniy madaniyat ham shakllanib boradi. Jismoniy mashqlarni qachon va qanday qo'llanishi haqida Abu Ali ibn Sino o'zining "Kitob ul Qonun fit tibb"¹²⁷ yahni "Tib ilmlari

¹²⁷ <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/14793>

qonuni”¹²⁸ nomli asarlarida yoritib oʻtgan. Dunyo olimlari orasida birinchi marta jismoniy mashqlarni tahriflab, oʻziga xos tarzda klassifikatsiya qilgan. Olimning jismoniy mashqlarning oʻziga xos tarzda klassifikatsiya qilganining ham katta ahamiyati bor. U jismoniy mashqlar xilma-xil boʻlishini alohida tahkidlaydi. Bunday mashqlar, kuchli va sust, keskin va tez harakatlardan iborat boʻlishi, eng tez va sust mashqlar oʻrtasida moʻhtadil mashqlar boʻlishi mumkinligini aytadi. Nazariya va amaliyot umuman olganda qisman jismoniy maqsadini aniqlash boshlanadi.

Oʻqitishning sinf-dars shakli chex pedagogi Yan Amos Komenskiy tomonidan umumlashtirilib nazariy asoslab berilgan. Uning “Buyuk didaktika”¹²⁹ asarida shartlarga ega boʻlgan maktab qonunlari oʻrgatishni barcha shakllari shu asosiy tamoyillarga kiritilgan. Yahni oʻquvchilarning yoshlarini bir xilda boʻlishi, jismoniy tayyorgarligi, darsning aniq vaqti, dars jadvalida asosida boʻlishi, darsda oʻqituvchi rahbarligi, darsga qoʻyilgan vazifalarni albatta hal etilishi belgilab berilgan. Keyinchalik jismoniy mashqlar mashgʻulotning xilma-xil tizimi vujudga kelib, gimnastika, otda yurish, oʻyinlarni xilma-xil dars tuzilishi ishlab chiqildi.

Vazifalarni aniqligi oʻrgatishning manbalarini, metodlarini yuksak pedagogik gʻoyalarni Yevropada XVII asr boshlarida vujudga kelishi sabab boʻldi. Ayniqsa koʻzga koʻringan ingliz olimi, filosofi Jan Lokk¹³⁰ (1632-1704) oʻz davrida mahlum boʻlgan frantsuz olimi Jan Jak Russo¹³¹ (1712-1778) shvetsariyalik olim pedagog demokrat Iogan Genrix Pestolotsiy (1746-1827) asarlari katta rol oʻynadi. J.J. Russo va I.G. Pestolotsilarning pedagogik tahsiri asosida XVIII asrda Germaniyada yangi tipdagi maktab ochiladi. Bu maktablarda koʻproq oʻrin jismoniy tarbiyaga berilgan edi. Jismoniy tarbiya boʻyicha mahlum boʻlgan mutaxassislar G.Fit (1763-1836), I.Guts-Muts (1759-1839) filotropida sekin-asta keng mahlum boʻlgan nemis gimnastikasi Fridrix Lyudovik Yan¹³² asos solgan (1778-1852) va uning tarafdorlari gimnastikani maktabdagi boshqa umumtahlim fanlarining eng zaruriy fanlaridir deb aytganlar. Gimnastika original tizimini shved drammaturgi, jamoat arbobi Per Genrix Ling¹³³ (1176-1839) tizimini yaratdi. Biroq uning gimnastika darsi aniq bir qismga ega emas edi. Keyinroq uning oʻgʻli Yalmar Ling pedagog Terngren, Balq Jorlander va boshqalar dars rejasini ishlab chiqdilar. Uning asosiga “Uzluksiz”, “asta-sekinlik” “ikkitomonlik” tamoyillari olingan edi. Keyingi darslar sxemasi shu tamoyillar asosida qurildi, dars vazifalarini gigienik taxlil qilib olindi.

XIX asr oʻrtalariga kelib, koʻplab Yevropa davlatlarida qisman Rossiyada Sokol gimnastika tizimi yuzaga keldi. Sokol gimnastika tizimi asoschisi Miroslav Tirsh (1832-1884) hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari har tomonlama jismoniy rivojlantirish, estetik va ahloqiy tarbiyaga katta ehtibor berildi. Sokol gimnastikasi darsi uch qismdan iborat edi. Tayyorlov, asosiy va yakuniy qismdan iborat boʻlgan. Har bir qismning davomiyligi kattalar uchun 90 minut davom etgan.

Frantsuz olimi fiziolog, pedagog Jorj Demeni (1850-1917) jismoniy tarbiyani yangi tizimini ishlab chiqdi va amalda qoʻlladi. Dars oʻtish davrida u anatomiya, fiziologiya, gigiena va pedagogika fanlari erishgan yutuqlarni keng qoʻlladi. Dars yetti qismdan iborat boʻlib, har bir boʻlim 3 komponentdan iborat edi (vazifasi, manbasi va mashqlarni kaytalanish soni). J.Demenini izdoshlaridan biri D.Eber davomiyligi 60 daqiqadan iborat boʻlgan darsni tashkil qilish bilan birga har kuni maktabda gimnastika darsini albatta ochiq havoda oʻtilishini taklif qiladi.

¹²⁸ <https://malumot.ru/abu-ali-ibn-sino-980-1037/>

¹²⁹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-d/didaktika-uz/>

¹³⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹³¹ <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/jan-jak-russo>.

¹³² <https://teachron.livejournal.com/452879.html>

¹³³ <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

Shuningdek o'quvchilarning jismoniy tarbiyasini ilmiy asoslab bergan rus olimi anatom, biolog, pedagog, jamoat arbobi Pyotr Fransevich Lesgaft (1837-1909) hisoblanadi. P.F.Lesgaft o'zining jismoniy mahlumot nazariyasini yaratish bilan birga, oila tarbiyasining nazariyasi bilan o'z ishini yakunladi. XIX asrda bu nazariyalar Gertsen va Belinskiy tomonidan yaratilgan poydevor bo'ldi. O'quvchilar jismoniy tarbiyasini vazifalarini muvafaqqiyatli hal etish doimo va ko'p hollarda jismoniy tarbiya darsining ilmiy asoslagan holda tashkil etilishiga bog'liq.

Darsning tashkil etishning turli metodlari V.V. Belinovich, K.X. Grantin, N.A. Lupandina, Z.I. Kuznetsova, V.G. Yakovleva, K.D. Novikov, L.P. Matveev va boshqa olimlar tomonidan ochib berilgan. Biroq, yuqorida ko'rsatilgan olimlarning ilmiy nuqtai-nazarida har xil tavsiyalar va tortishuvlar mavjud.

Avvalombor u yoki bu dars qismlarining qonuniyatlari ustida so'z yuritishdan oldin uni asosiy pedagogik mezon, qonuniyatlari aniqlab olish kerak bo'ladi. Biroq na didaktikada na jismoniy tarbiya nazariyasida aniq bir tizimga solingan tushuncha yoki bu o'z holidan xamda metodistlar o'rtasida o'zaro tushunchani murakkablashtirishga olib kelmoqda. Shuning uchun bizning asosiy diqqatimiz tayanch tushunchalarni aniqlab olish mohiyatiga qaratildi. Bu har xil tushunchalarga chek qo'yadi va o'ziga xos bir butun platformani tuzish imkonini beradi. Pedagogik jarayon uchun bir butun kontseptsiyani ishlab chiqarish imkonini beradi.

Jismoniy tarbiya darsining nomlanishi juda ko'p tortishuvlarga sabab bo'lgan. Jismoniy madaniyat darsimi? Yoki jismoniy tarbiya darsimi? jismoniy madaniyat o'qituvchisimi? Jismoniy tarbiya nazariyasimi? Bu tushunchalarni anglash, to'g'ri tushunish uchun tarixiy-mantiq jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyatni mohiyatini tushunish kerak bo'ladi.

Mualliflik fikrimizga ko'ra jismoniy tarbiyani umumiy tarbiyaning bir qismi ekanligini, jismoniy madaniyat umumjamiyat madaniyatini bir qismi ekanligini anglash mumkin.

Jismoniy tarbiyaning maqsadi-garmonik rivojlanishiga yordamlashish, jismoniy takomillashuvga yordam berish, ongli iroda sifatlarini tarbiyalash yuqorilab chiqish, ijodiy mehnat qilish imkoniyatini tarbiyalashdan iborat.

Jismoniy tarbiya vazifasini xal etish maxsus manbalar yordamida amalga oshiriladi. Jismoniy mashqlar-yorqin harakatlar, harakat faoliyatlari, turli o'yinlar, gimnastika, turizm, sport kabilarni o'z ichiga oladi. So'ng aniq shart-sharoitlar (shug'ullanuvchilarni yosh xususiyatlarini bilish va uni hisobga olish, material sport baza, muntazam tibbiy nazorat, gigienik mehyorlarni bilish, sanitariya va gigiena qoidalarini saqlash, tabiatning tabiiy omillarini saqlash, foydalana bilishlik mutaxassis kadrlarni mavjudligi ijtimoiy, maishiy va boshqa shartlarni bajarishdir. Nihoyat aniq vazifalarni amalga oshirish, barcha sharoitlar mavjudligidan foydalanib tamoyil va metodlarni ishlab chiqish zarur bo'ladi. O'rganish metodini yaratish mashqlarni qaytar aloqani tahminlash, mashg'ulotlarni tashkil qilish, rahbarlik qilish shaklini aniqlashdan iborat bo'ladi.

Umumiy tahlim maktablari va boshqa tahlim muassasalarida jismoniy madaniyat darslari hamda jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlari davomida o'quvchilarning sport maydoni, zalda harakatlanishi, joylarini o'zgartirishi boshqarib turiladi. Buni o'quvchilar faoliyatini boshqarish deb umumlashtiriladi. Mashg'ulotlar, darslarga o'quv faoliyatini boshqarishga belgilangan talablar qo'yiladi. Unda tahlim jarayonida sodir bo'ladigan xatolar aniqlanadi va ular tuzatiladi. Jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish mashg'ulotlari shug'ullanuvchidan o'z faoliyatini boshqarish uchun maxsus bilimlarga ega bo'lish talabini qo'yadi. O'quv faoliyatiga oid nazariy tayyorgarlik ko'zlangan maqsadga erishishni osonlashtiradi. Dars va mashg'ulotlar davomida o'qituvchi rejasiga muvofiq sinf yoki

shug'ullanuvchilar guruhdagi o'quvchilarning jismoniy mashqlarni bajarish uchun uyushtirish, mashqlarni o'zlashtirish, mustahkamlash, takomillashtirishni yo'lga qo'yish jarayoni o'quvchilar faoliyatini tashkillash va boshqarish deb tushuniladi.

Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning faoliyati quyidagi metodlar orkali boshqariladi, ular: a) jismoniy madaniyat darslarida o'quvchilar faoliyatini tashkillash; b) mashqlar, topshiriqlar (vazifalar)ni uzluksiz-ulab, ijrosi ketma-ketligini og'zaki bayon qilmay, tushintirishlarsiz mashqlarni tuxtatmay bajarish metodlari; v) o'quvchilarni mayda guruxlariga ajratish bilan har bir gurux uchun alohida vazifalar belgilash va tashkillashtirish metodlari; g) mashgulot o'tkaziladigan sport maydoni yoki sport anjomlarini o'rnatib ularda mashqlarni bajarish metodlari; d) o'quvchilar faoliyatini individual usulda tashkillash metodlari va boshqalardan foydalaniladi.

Bizning mualliflik fikrimizga qo'shimcha sifatida jismoniy madaniyat, ijtimoiy va shaxsiy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida faqat tashqi maxsus hamda tabiiy muhitning o'zgarishiga qaratilgan bo'libgina qolmay, balki eng avvalo, o'quvchi shaxsini tarbiyalashga, uning dunyoqarashini, axloq shakllari hamda xarakterini va boshqa shu singari fazilatlarini tarbiyalashga qaratilgandir.

Madaniy faoliyat jarayonida o'quvchi tarbiyasi faqat boyliklar, qadriyatlar yaratibgina kolmay, shu bilan birga o'zligini kashf etadi. Uning salohiyati, uning qobiliyati asta-sekin shakllanib boradi va o'z navbatida faoliyat natijalarida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda o'quvchining rivojlanishi ikki omil (harakatga keltiruvchi kuchlar) bilan belgilanadi:

- birinchisi, rivojlanishga bo'lgan tabiiy, biologik, genetik omillar bilan tavsiflanadi;
- ikkinchisi, o'quvchilarning hayotiy faoliyatiga oid turli xil shakllar va usul, uslublarga tayyorlash borasidagi ijtimoiy ehtiyojlar bilan belgilanadi. Bizning jamiyatimizda eng umumiy ehtiyoj o'quvchilarning har tomonlama va uyg'un rivojlanishi hamda ulardan kuch-g'ayrat va qobiliyatlarni erkin, cheksiz kamolga yetkazib borish uchun obhektiv shart-sharoitlar yaratib berishdan iboratdir.

Shu munosabat bilan umumtahlim maktablarida jismoniy madaniyatning vazifasi quyidagilardan iborat deb belgiladik:

1. O'quvchilarning har tomonlama jismoniy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va mahnaviy qadriyatlarni vujudga keltirish hamda rivojlantirish, ularni mehnatga hamda ona-Vatan mudofaasiga tayyorlash;

2. O'quvchilarning jismoniy va mahnaviy kamolga yetishlari bilan bog'liq bo'lgan moddiy hamda mahnaviy qadriyatlarni o'zlashtirish;

3. Jismoniy madaniyat sohasida o'quvchilar rivojlanishining davomiyligini saqlab qolish hamda kishilarni jismoniy barkamol bo'lishi, ularni yuksak unum bilan mehnat qilish va Vatan himoyasiga tayyor turishi sohasida taraqqiyotni tahminlash maqsadida mazkur qadriyatlarni kelgusi avlodlarga o'tkazish.

Quyidagilar jismoniy madaniyatning tamoyillari (negizi) hisoblanadi:

- o'quvchi shaxsni har tomonlama uyg'un rivojlantirish tamoyili;
- o'quvchilarni mehnatga va mudofaa faoliyatiga tayyorlash bilan jismoniy madaniyatning o'zaro aloqadorlik tamoyili;
- Jismoniy madaniyatning sog'lomlashtirishga qaratilgan tamoyillardan iborat.

Refleksiv yondashuv asosida o'quvchilarning jismoniy va mahnaviy jihatdan barkamol qilish jismoniy madaniyatning butun o'zgartiruvchanlik faoliyatining asosiy maqsadidir. Badan

tarbiya, sport, jismoniy tiklanish, jismoniy qayta tiklanish - bularning barchasi jismoniy madaniyat tushunchasini belgilaydigan uning alohida - alohida qismlari hisoblanadi. Uning tarkibiy qismlaridan har biri jamiyatning u yoki bu ehtiyojlarini qondiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Давыденко Т.М. Теоретические основы рефлексивного управления школой.: Автореф. дис. ... д-рапед. наук. – М., 1996. – 28-30 с
2. Оданович М.В. Дидактические средства реализации проблемно - рефлексивной ситуации на уроке / М.В.Оданович // Биология в школе. – 2012. – № 3. – С. 49
3. Аникин В.Г. Экзистенциальная рефлексия личности в проблемно-конфликтных ситуациях / В. Г. Аникин. — М., 2000. — 249 с.

Internet saytlari.

4. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/14793>
5. <https://malumot.ru/abu-ali-ibn-sino-980-1037/>
6. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-d/didaktika-uz/>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
8. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/jan-jak-russo>.
9. <https://teachron.livejournal.com/452879.html>
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

TA'LIMIY O'YIN FAOLIYATI – KREATIV QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS VOSITASI SIFATIDA

Shoyusupova Shaxzoda Shoxrux qizi
NamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchilar ta'limiy faoliyatida ham, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida ham muhim davr hisoblanishi, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ta'limiy o'yinlarga bo'lgan munosabati ancha jiddiy ekanligi, ta'limiy o'yinlarning kreativ qobiliyatni rivojlantirishdagi o'rni haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'z: kreativlik, ta'limiy o'yinlar, o'yin ishtirokchilari, ishbop o'yinlar, didaktik o'yinlar, rolli o'yinlar, kompyuter o'yinlari

УЧЕБНО-ИГРОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК УНИКАЛЬНОЕ СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Шоюсупова Шахзода
магистрант НамГУ

Аннотация: В данной статье процесс начального обучения рассматривается как важный период как в учебной деятельности учащихся, так и в педагогической деятельности учителей, и очень серьезно относится отношение учителей начальных классов к развивающим играм. роль развивающих игр в развитии творческих способностей.

Ключевые слова: творчество, развивающие игры, участники игры, деловые игры, дидактические игры, ролевые игры, компьютерные игры.

EDUCATIONAL GAME ACTIVITY AS A UNIQUE MEANS OF CREATIVE ABILITY DEVELOPMENT

Shoyusupova Shahzoda
Magistr of NamSU

Abstract: *In this article, the primary education process is considered an important period both in the educational activity of students and in the pedagogical activity of teachers, and the attitude of primary school teachers to educational games is very serious. , an opinion was expressed about the role of educational games in the development of creative abilities.*

Key words: *creativity, educational games, game participants, business games, didactic games, role-playing games, computer games*

Kirish

Ta'limning zamonaviy globallashuv va axborotlashuv sharoitida rivojlanishi va takomillashuvini innovatsiyalarning turli shakllarini tadqiq etmasdan, bugungi kunda mutaxassisni nimaga va qanday tayyorlashga bir qator yondashuv va munosabatlarni tamoyillar asosida ko'rib chiqmasdan amalga oshirish mumkin emas. Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o'zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyat va ijodiy mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laqonli anglash uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining ma'no mazmuni tushunib olishi talab etiladi. Kreativlik (lot, ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyatidir. Ken Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik – o'z qiymatiga ega orginal g'oyalar majmui"dir. Gardner esa o'z tadqiqotlarida "kreativlik–shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lim amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim". Olimning yondashuviga ko'ra kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish" demakdir. Har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z mutaxassisligini chuqur bilishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, uslubiy modellarni to'g'ri tanlash qobiliyati, ta'lim jarayonidagi ta'sir mazmuni va usullarini loyihalashni bilishi zarur. Shundagina yetik mutaxassis bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Kreativlik so'zini ilk bor 1922-yilda AQSh olimi D. Simpson tomonidan qo'llanilgan. Ushbu atama orqali shaxs qolipdagi, stereotip, odatiy tafakkurdan voz kechish qobiliyatini ta'riflagan.

K. Rodjers (1944) kreativlik deb muammolarni yangi yechimi va biror narsa, voqea, xolatni ifoda etishning yangi usullarini aniqlashni tushunadi. Kreativlik bilan shaxs va intellektual xossalar taqqoslangan tadqiqotlar katta ahamiyatga egadir. Intellektual xossalar bilan taqqoslash bo'yicha tadqiqotlar Dj. Gilford tomonidan amalga oshirilgan.

O'quvchi o'qitish va tarbiyalash jarayonining o'zidayoq bilim va tarbiya oluvchi shaxsga aylanadi. Sh.A.Amonashvili ta'lim jarayonida o'quvchi bilan hamkorlik munosabatini o'rnatish lozimligini ta'kidlab, shunday deydi: "O'quvchining o'quv-biluv faoliyati nafaqat qiziqarli o'quv material va uni tushuntirishning turli metodlari vositasida, balki pedagogning ta'lim jarayonidagi muomala xarakteriga ko'ra tartibga solinadi. Mehr, ishonch, hamkorlik, hurmat mavjud bo'lgan

muhitda o'quvchi o'quv topshiriqlarini oson o'zlashtiradi. Yutuqlari, mustaqil fikri, ijodiy izlanishlari yuqori baholanayotganini ko'rgan o'quvchi yanada murakkab bo'lgan o'quv topshiriqlarini bajarishga intila boshlaydi".

Ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish va rivojlantirishning ko'plab vositalari mavjud, ammo bizning ilmiy qiziqishimiz interfaol ta'limga qaratilgan. Hozirgi vaqtda asosiy uslubiy yangiliklar interfaol o'qitish usullaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lib, ularning mohiyati biror narsa (masalan, kompyuter) yoki kimdir (shaxs) bilan o'zaro ta'sir qilish yoki dialog rejimida bo'lish qobiliyatidir, ya'ni. Interfaol ta'lim – bu interfaol ta'lim bo'lib, uning davomida o'qituvchi va talabalarning, talabalarning bir-biri bilan o'zaro ta'siri amalga oshiriladi.

Mahalliy psixologlar va o'qituvchilar (L.I.Aidarova, L.S.Vygotskiy, L.V.Zankov, V.V.Davydov, Z.I.Kalmykova, V.A.Krutetskiy, D.B.Elkonin va boshqalar) ijodiy fikrlashni, kognitiv faoliyatni subyektiv tajribani shakllantirish uchun ta'lim faoliyatining muhimligini ta'kidlaydilar.

Tadqiqotchilar V.V.Davydov, L.V. Zankova, V.V. Kraevskiy, I.Y.Lerner, M.N. Skatkina, D.B. Elkonin ta'lim mazmunining mustaqil tarkibiy elementidir deb fikr bildiradilar. Ta'lim mazmunining tarkibiy elementi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ilgari olingan bilimlarni yangi vaziyatga o'tkazish;
- muammoga mustaqil qarash, muqobil yechimlar;
- ilgari o'rganilgan usullarni yangi usullarga birlashtirish va boshqalar.

XIX asrning oxirida nemis olimi K.Gross o'yinlarni tizimli o'rganishga harakat qilgan bo'lsa, nemis psixologi K.Byuller o'yinlarni "qoniqish hosil qiluvchi" faoliyat sifatida tadqiq etadi. L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyevlar fikricha, o'yinlarni nazariy jihatdan ijtimoiy tabiatiga ko'ra ma'lum faoliyatiga yo'naltirilganligi bilan bog'lab, tadqiq etgan bo'lsalar, D.B.Elkonin shaxs xulqini boshqarishni tarkib toptirib, uni takomillashtiruvchi faoliyat sifatida talqin etadilar. Lekin o'yinlarni yagona va eng muhim asosiy xususiyati uning ta'limdagi ahamiyatliligidir. O'yinlarda bolaning xulqi erkin shakllanadi va ijtimoiylashadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchilar ta'limiy faoliyatida ham, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida ham muhim davr hisoblanishi, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ta'limiy o'yinlarga bo'lgan munosabati ancha jiddiy ekanligi, ta'limiy o'yinlarning kreativ qobiliyatni rivojlantirishdagi o'rni haqida fikr bildirilgan.

Tahlillar va natijalar

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kreativlik sifatlarini amalga oshirishda jamoanining o'rni beqiyos. Bunda o'qituvchi o'quvchilar jamoasini ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadni ko'zda tutuvchi, birgalikdagi faoliyatni tashkil etuvchi, umumiy saylab qo'yilgan organiga ega bo'lgan, mustahkamlik, umumiy javobgarlik bilan ajralib turuvchi, barcha a'zolarimng huquq va majburiyatlarda tengligi sharoitida majburiy aloqadorlikka ega bo'lgan o'quvchilar guruhini tashkil qilishda ijodiy yondashgan holda amalga oshirsa ko'zlagan maqsadga erishiladi. O'qituvchining ijodkorligini nomoyon qiladigan jarayon bu – darsdir. Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o'quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o'quvchilarning mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari,

ularning idrok etish qobiliyatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Darhaqiqat, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirishda o'qituvchidan sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilishda noan'anaviy usullardan keng foydalangan holda amalga oshirishi talab qilinadi. O'qituvchida kreativni rivojlantirishda turli xil interfaol metodlarni bilishi va o'zing faoliyati davomida samarali foydalanishi lozim. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib organish, o'z ustida tinimsiz ishlash orqali shakllantiriladi va u astasekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har bir o'qituvchi ijodiy o'z-o'zini tarbiyalash olishi zarur. Bunda o'zini o'ziga xos ijodiy shaxs sifatida anglash, uni yanada takomillashtirish va moslashtirishni talab qiladigan kasbiy va shaxsiy fazilatlarini aniqlash, shuningdek uzluksiz tizimda o'z-o'zini takomillashtirishning uzoq muddatli dasturini ishlab chiqish o'z-o'zini tarbiyalash demakdir.

Boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchilar ta'limiy faoliyatida ham, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida ham muhim davr hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ta'limiy o'yinlarga bo'lgan munosabati ancha jiddiy. Ularning ko'pchiligi bir qator o'yinlarni boshlang'ich sinflar darslarida foydalanish uchun qulayligini aytib o'tdilar. Ammo bu o'yinlar deyarli bir xil edi. Bundan tashqari "Didaktik o'yinlardan darsning qaysi qismida ko'proq foydalanasiz?" deb so'raganimizda, 10 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchisi "Asosan dam olish daqiqalarida hamda o'tgan mavzni mustahkamlashda" deb javob berdilar. Vaholanki, to'g'ri foydalanilgan didaktik o'yinlar boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslarida yangi mavzuni bayon qilishda hamda mustahkamlashda eng qulay metod hisoblanadi. Zero, o'yin bilimlarni o'zlashtirish yo'lidagi har qanday mashaqqatlarni osongina engib o'tishga, qiyin jarayonni o'yinlar bilan uyg'unlashtirgan holda engillatishga yordam beruvchi ta'lim usulidir. Darslarning shu zaylda tashkil etilishi barkamol shaxs tarbiyasida muhim qadam bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida uyushtiriladigan didaktik o'yinlar ham o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish vositasi sanaladi. Didaktik o'yinlarga dam olish yoki vaqt o'tkazish vositasi emas, balki ta'lim beruvchi faoliyat deb qarash lozimdir. Ta'limiy o'yinlarning turli xil tasnifi mavjudligi xususida ishning birinchi bobida to'xtalib o'tgan edik. O'yinlar mazmuni va amalga oshirish shakliga ko'ra sinflarga ajratilgan edi. Quyida boshlang'ich sinf ona tili darslarida uyushtiriladigan didaktik o'yinlar va ularning mustaqil fikrlash bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritamiz.

Tinch o'yinlar "O'zim tekshiraman". Bunday o'yinlarni o'tkazishda kichik hajmdagi diktant matni tanlanadi va u darsning kirish qismida uyushtiriladi. O'qituvchi o'quvchilarga kichik hajmdagi diktant yozdiradi. Barcha o'quvchilar yozib bo'lishgach, o'qituvchi xattaxtaga diktantni yozib ko'rsatadi. Mabodo diktant oldin xattaxtaga yozilib, usti yopib qo'yilgan bo'lsa, o'qituvchi pardani ochadi. O'quvchilar esa unga qarab o'zlari yozgan diktantni tekshiradilar. Bunday diktantlarni alifbe davrida ham qo'llash mumkin bo'lib, o'qituvchi avvaliga faqat harflardan, so'ngra (undosh harflar bilan tanishtirilgach) bo'g'inlardan iborat quyidagicha turli variantlarda diktant yozdirsa, o'quvchilarning o'quv-biluv malakalari shakllana boradi.

1-variant: O, o, I, i, U, u, A, a.

2-variant: -Lo, -no, -to, -mi, -un, -in.

3-variant: Bola, lola, ona, zar, par.

4-variant: Bugun havo issiq. "Hikoya". O'qituvchi xattaxtaga bir nechta so'z yozib qo'yadi. O'quvchilar mustaqil ravishda shu so'zlar ishtirokida hikoya tuzadilar. Shu jarayonda ularning

lug'at boyligi oshishi bilan birga, gaplarni to'g'ri tuzish, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanadi. O'qituvchining vaqti-vaqti bilan rag'batlantirishi o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini orttiradi. Bu o'yindan darsdan tashqari mashg'ulotlarda, to'garaklarda ham bemalol foydalanish mumkin. Masalan: Nafisa, soat, yomg'ir, kitob.

"U kim? Bu nima?". Stol ustiga bir qancha predmetlar terib qo'yiladi. O'qituvchi shu predmetlardan birortasini ta'riflaydi. O'quvchilar shu belgilar asosida gap nima haqida borayotganligini topadilar. Bu o'yinning afzallik tomoni shundaki, uni dars davomida o'quvchilar diqqatini jamlash, qo'llariga dam berish maqsadida yoki yangi tovushlar bilan tanishtirish, yangi mavzuni bayon qilish jarayonida foydalanish mumkin. Bu o'yin o'quvchilarda ziyraklik, sinchkovlik sifatlarini va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga imkon beradi. Masalan: U shar shaklida. Uni mashhur sportchilarimiz ham stadionlarda o'ynaydilar. U yosh bolalarning ham sevimli o'yinchog'i. (javob: koptok).

"Topag'on". O'qituvchi biror belgi asosida savol beradi. O'quvchilar shu belgini o'zida aks ettirgan predmetlar nomlarini aytadilar. Eng ko'p to'g'ri javob topgan o'quvchilar g'olib sanaladi. Bu o'yinni o'tkazish o'quvchilarga so'z turkumlari haqidagi dastlabki ma'lumotlar berish jarayonini engillashtiradi. Bundan tashqari, hozirjavoblik, mustaqillik, ziyraklik, ijodkorlik kabi sifatlarni shakllantiradi.

"Noto'g'ri jumla". Bu o'yin suratlar asosida o'tkaziladi. O'qituvchi suratni tasvirlab berish davomida suratga tegishli bo'lmagan jummalarni ham ishlatadi. O'quvchilar ziyraklik bilan shu jumlani topishlari lozim. O'quvchilardan bu o'yin davomida ziyraklik, sinchkovlik, kuzatuvchanlik va diqqat talab qilinadi. Ular suratni sinchkovlik bilan kuzatish bilan bir qatorda o'qituvchining hikoyasini ham diqqat bilan tinglab turadilar. Har bir noto'g'ri jumlani topish ularning o'ziga bo'lgan ishonchi va darsga qiziqishini orttiradi. Bu o'yindan faqat ona tili darslarida emas, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham foydalanish mumkin.

"Bo'lishi mumkin emas". O'yin davomida o'qituvchi matnni o'qiydi. O'quvchilar bo'lishi mumkin bo'lmagan voqealar ifodalangan jumla yoki gapni topishlari lozim. Hazil-mutoyiba bilan o'tadigan bu o'yin ziyraklik, sinchkovlik va kuzatuvchanlikni talab qilishi bilan birga, hikoya tinglash ko'nikmasini shakllantirishga ham yordam beradi.

O'yinlarning eng muhim jihati uning ikki tamonlama xarakterga egaligi bo'lib, uning dramatik san'atga ham mosligidir. Bir tamondan o'yin ishtirokchilari uni amalga oshirishda muayyan nostandart vazifalar bilan bog'liq xaqiqiy faoliyatni bajarsalar, ikkinchi tamondan esa o'yinlar bu faoliyatning aksariyat paytlarida ma'suliyatni his etgan holda haqiqiy vaziyatlardan chetga chiquvchi shartli xususiyat ham kasb etadilar. Demak, o'yinlarning ikki tomonlama vazifani bajarishi uning rivojlanuvchi natijaga ega bo'lishiga sabab bo'ladi. O'yin faoliyati elimntlaridan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi. Ular ishbop o'yinlar, didaktik o'yinlar, rolli o'yinlar, kompyuter o'yinlari shular jumlasidandir. Ishbop o'yinlar kasb faoliyati predmeti yoki ijtimoiy mazmunini qaytadan yaratish shakli bo'lib, amaliyotning ana shu turiga xos munosabatlar tizimini modellashtirishdir. Ishbop o'yinlarni o'tkazishda uning qatnashuvchilari faoliyatini maxsus (o'yin tarzida) imitatsiya modelida rivojlantirishdan iboratdir.

Xulosalar

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, ta'lim-tarbiya jarayonida ijodiy xarakterdagi topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar muammoli vaziyatlarni aniqlash, tahlil qilish va mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallaydi, ko'rgazmali vositalar tayyorlash, ilmiy tavsifdagi izlanishlarni talab qiladigan masalalarni hal qilish uslublari bilan tanishadi. Bugungi kun ta'lim oluvchidan faol harakat qilishni, mustaqil qaror qabul qilishni, hayotning o'zgarayotgan sharoitlariga tez moslashishni talab qiladi. Buning uchun, ta'lim oluvchi zarur bilimlarni mustaqil egallash va amaliyotda qo'llash; muammolarni yechishga qaratilgan qarashlarni taklif qilish, yangi muammolarni aniqlash va yechish; erkin va mustaqil fikrlash; innovatsion g'oyalar yaratish qobiliyatiga ega bo'lish; o'zining intellektual salohiyati rivojlantirish ustida mustaqil ishlash kabi ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Usmonboyeva va A. To'rayev "Kreativ pedagogika asoslari". O'quv uslubiy majmua Toshkent, 2016, 193 b.
2. Husanboyeva Q. Adabiy ta'limda mustaqil fikrlashga o'rgatish asoslari. – Toshkent: O'zginkomtsentr, 2003.-103 b.
3. Mahmudov M.X. Ta'limni didaktik loyihalashning nazariy asoslari : - Ped. fanl.doktori ilm.darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati. – Toshkent. 2004.- 45b.
4. Dilova N.G'. Boshlang'ich ta'limda o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori('hD). ... diss. – Nukus, 2018. – 152 s.
5. Rasulova Z. (2021). Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining bilim, ko'nikmasini rivojlantirishda dasturiy ta'lim vositalarining o'rni. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 370-379 betlar.
6. Rasulova Z.D. (2021). Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida oliy ta'lim muassasasi o'quv jarayonlarini takomillashtirish mazmuni. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 460-469 betlar.

REFLEKSIYA FAOLIYATI - BO'LAJAK TARBIYACHI-PEDAGOGLARNI TAYYORLASHNING ENG MUHIM MEXANIZMI SIFATIDA

Nazirova Go'zal Malikovna – Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda refleksiv faoliyatning muhim o'rni va ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, refleksiv faoliyatning mazmuni, ushbu faoliyatda talabalarning qaror qabul qilish darajalari tahlil qilingan. aniqlangan. Bo'lajak tarbiyachi-pedagogning kasbiy "Men-konsepsiyasi"ni rivojlantirishga hissa qo'shuvchi hamda shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi belgilashning refleksiv jarayonlarini faollashtirishni o'z ichiga olgan refleksli ta'lim dasturini amalga oshirish bosqichlari bayon qilingan.

Refleksli ta'lim dasturini amalga oshirish bir-biriga bog'liq bo'lgan uchta blokni o'z ichiga olgan innovatsion-refleksli amaliyot shaklida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: refleksiya faoliyati, kasbiy tayyorgarlik, maktabgacha ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, tarbiyachi-pedagog, o'z-o'zini baholash.

Dunyo miqyosida maktabgacha ta'lim-tarbiya jarayonini uzluksiz takomillashtirib borish, oliy ma'lumotli tarbiyachi-pedagog kadrlarni tayyorlash, maktabgacha ta'lim pedagog kadrlarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish hamda ularning malakasini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning eng ilg'or ta'lim markazlari (Center for Creative Leadership Courses, IEDP, MOOC, CPC)da maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarining kasbiy kompetentliklarini rivojlantiruvchi treninglarni tashkil etish va samaradorligini oshirish, yangi uslublarini ishlab chiqish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda ham so'nggi yillarda maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish va rivojlantirishga qaratilgan qonunlar, qarorlar qabul qilinib, amaliyotga joriy etilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, bir so'z bilan aytganda, maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishning maqsadli vazifalarini qamrab olgan bo'lib, jarayonning ustuvorliklari va bosqichlarini belgilab beradi [1].

Ushbu Qaror bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da maktabgacha ta'limni yanada rivojlantirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish ekanligi ko'rsatib o'tilgan. SHuningdek, maktabgacha ta'lim tizimiga soha xodimlarini oliy ma'lumotli kadrlar etib tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga mutlaqo yangi yondashuvlarni joriy etish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan [1].

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni tayyorlash samaradorligini oshirish uchun talabalarning shaxsiy funksiyalarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini ta'minlaydigan pedagogik sharoitlar yaratish juda muhim ahamiyatga ega. Ular orasida eng muhimlari tarbiyachi-pedagogning maktabgacha ta'lim tizimida kasbiy faoliyatga tayyorligi integratsiya ko'rsatkichlari bo'lgan refleksiya funksiyasi va amaliy shaxsiy tajribasi hisoblandi [9].

SHularni hisobga olib, biz tomonimizdan ikki yo'nalishda pedagogik tajriba-sinov ishlari olib borilgan: 1) shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida talabalarni refleksiya faoliyatiga jalb etish; 2) bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning amaliy tajribasini shakllantirish.

Bizning oldimizga refleksiya faoliyati etakchi o'rinni egallaydigan, bo'lajak tarbiyachi-pedagogga o'zini yaxshiroq bilib olishi, turli pedagogik vaziyatlarda o'zini ko'rishni o'rganishi, o'ziga shaxs va mutaxassis sifatida ijobiy munosabatda bo'lishi mumkin bo'lgan, bu unga o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini etarli darajada baholashga yordam beradigan va ijodiy o'zini o'zi rivojlantirish yo'llarini aniqlashga yordam beradigan ko'nikmalar bilan ta'minlaydigan o'quv jarayonini tashkil etish vazifasi qo'yildi.

Ta'lim jarayonida sub'ekt-sub'ekt munosabatlari nuqtai nazaridan refleksiya qobiliyatlarni rivojlantirishni hisobga olgan holda, biz shaxsiy o'zlikni va shaxsiy bilimlarni izlashga, o'z-o'zini bilish va o'zini namoyon qilishga yordam beradigan shakl va metodlardan foydalandik. Ular intellektual ish (aqliy hujum, muamoli vaziyat va boshqalar), rolli imitatsion o'yinlar, treningning turli xil variantlari (video treninglar, kasbiy mahorat treningi, rolli trening, muloqot), ijodiy ustaxonalarni keltirish mumkin. Bunday mashg'ulotlar natijasida bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarda quyidagi ko'nikmalar shakllanadi: o'zini sub'ekt sifatida baholash; maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalar bilan amaliy hamkorlik qilish jarayonida ularning fikrlari, his-tuyg'ulari, harakatlarini tushunish; maktabgacha yoshdagi bolalarning individual xususiyatlarini va ularni birgalikdagi faoliyatda rivojlantirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim va tarbiyaning aniq maqsadlarini ishlab chiqish [7].

Ushbu ko'nikmalarning shakllanganligi o'z o'zi uchun muhim savollarga javob berishga imkon beradi: "Men tarbiyachi-pedagog sifatida qandayman?", "Men qanday fazilatlarga egaman?", "Bola bilan shaxsga yo'naltirilgan muloqotni amalga oshira olamanmi?".

Tahlil qilish va o'z-o'zini baholash qobiliyatisiz bo'lajak tarbiyachi-pedagog bolalar bilan ishlash amaliyotida yuzaga keladigan muammolarni chuqur anglay olmaydi, ularni hal qilishning to'g'ri yo'llarini topa olmaydi, olingan natijalarni tanqidiy baholay olmaydi va o'z faoliyatini to'g'rilay olmaydi. SHunday qilib, refleksiya funksiyasi har xil faoliyat turlarining asosiga aylanishi mumkin, ammo refleksiv mexanizm har bir faoliyat turini protsessual va samarali ravishda tubdan farqlaydi [4].

Refleksiv faoliyatning predmeti shaxsning o'zi, bilim va harakat usullari, shaxslararo munosabatlar ekanligini hisobga olsak, bunday faoliyatni etakchi deb atash mumkin, A.N.Leontev unda ma'lum bir rivojlanish davrida kuzatilgan asosiy shaxsiy o'zgarishlarga bog'liq yangi faoliyat turlari, shaxsiy aqliy jarayonlar shakllanadi yoki qayta quriladi, deb ta'kidlaydi [8].

Har qanday faoliyat turining natijasi bu mulohaza bo'lib, uni o'zlashtirish turli xil refleksiyaga asoslangan quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- talabalarining mulohazalar (shaxsiy va individual refleksiya) asoslarini (tamoyillarini) tushunishlari;

- fikr almashish jarayonida ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining faol o'zaro ta'sirini tashkil etish (kommunikativ va hamkorlikdagi refleksiya);

- qaror qabul qilish variantlari nisbati, g'oyalar, fikrlar, nuqtai nazarlarning maqbul formulalarini izlash (intellektual va shaxsiy refleksiya) [4].

SHu bilan birga, biz refleksiya qobiliyatlarni rivojlantirishni nafaqat maqsad, balki muammo sifatida ham ko'rib chiqdik. SHu munosabat bilan, talabalarining shaxsiy refleksiyalarini

o'z-o'zini anglash mexanizmi sifatida rivojlantirish jarayonida biz o'z-o'zini rag'batlantirish bilan bog'liq bosqichni - psixologik to'siqni engib o'tishni oldindan ko'ramiz.

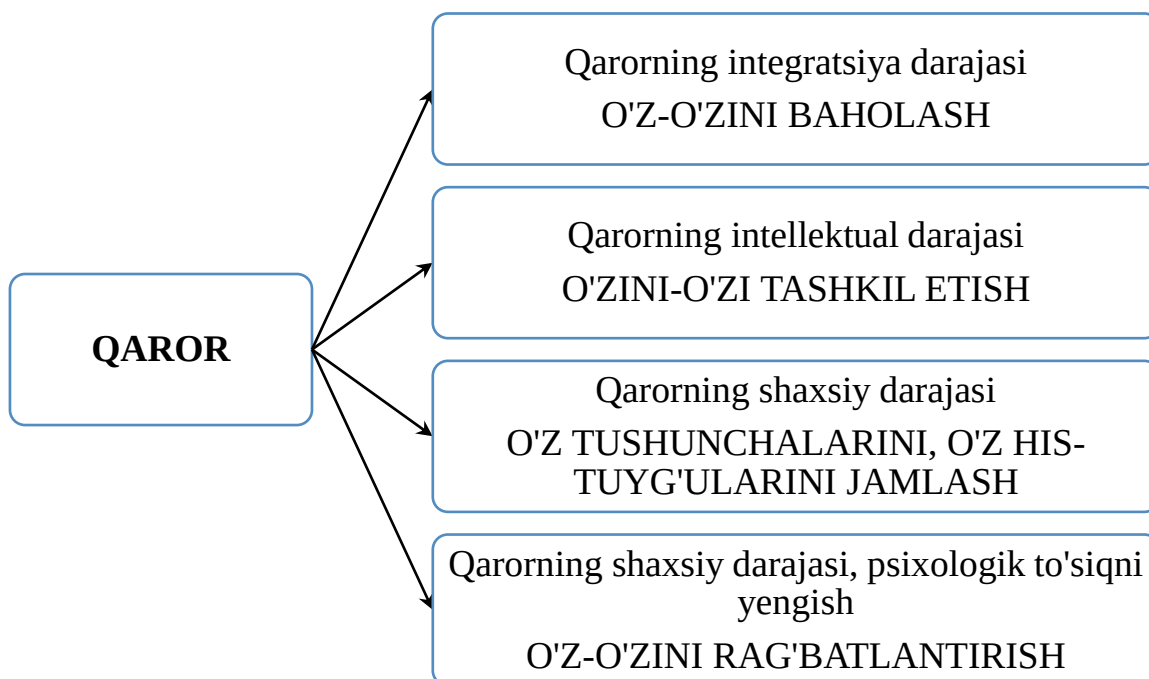
Qaror miqdoriy tarkibni (qancha talaba va qanday refleksiya turlariga ega) va talabalarning refleksiya qobiliyatini rivojlantirishning sifat darajasini aniqlashga imkon beradi. Biz qarorlarning sifat darajasini bosqichma-bosqich ko'rib chiqamiz.

1. O'z-o'zini baholash, o'z-o'zini amalga oshirish, boshlang'ich ma'noni ifodalovchi qaror, talaba kelajakdagi tarbiyachi-pedagog kasbi bilan tanishish bosqichida chiqaradi (ba'zilar uchun bu psixologik to'siqni engib o'tish bilan bog'liq).

2. O'z-o'zini tashkil etish, shaxsning shaxsiy refleksiyasiga asoslangan, o'z munosabatini, idrokini, his-tuyg'usini, his-tuyg'ularini ifodalovchi qaror uning o'z-o'zini tadqiq qilish qobiliyatidan dalolat beradi.

3. O'z-o'zini tahlil qilish, intellektual refleksiyaga asoslangan qaror shaxsning o'zini o'zi tashkil qilish darajasini aks ettiradi.

4. O'z-o'zini rag'batlantirish, mulohaza yuritishning integrativ xususiyatini aks ettiruvchi qaror, shaxsning o'z taqdirini o'zi belgilashi tufayli o'z-o'zini hurmat qilishdan dalolat beradi. Ushbu bosqichlar 1-rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Refleksiv faoliyatda talabalarning qaror qabul qilish darajalari.

Bunday ierarxiya bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar tomonidan amalga oshiriladigan refleksiv jarayonlarda pedagogik faoliyatning murakkablik darajasi bilan bog'liqligini belgilaydi. Amaliy faoliyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, refleksiv qobiliyatlarning rivojlanish darajasi ko'pincha birinchi bosqichda bilvosita, yangi qabul talabalarni moslashish davrida o'z-o'zini bilish, shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish, tanlov kurslarini mustaqil tanlash bilan bog'liq masalalarni belgilaydi.

Biz tomonimizdan bo'lajak tarbiyachi-pedagogning kasbiy sohada uning motivatsion-qiymatli yo'nalishlarini shakllantirishga, umuman olganda kasbiy "Men-konsepsiyasi"ni rivojlantirishga hissa qo'shuvchi shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi bilish va o'zini o'zi belgilashning refleksiv jarayonlarini faollashtirishni o'z ichiga olgan refleksli ta'lim dasturi ishlab chiqildi.

Refleksli ta'lim dasturini amalga oshirish bir-biriga bog'liq bo'lgan uchta blokni o'z ichiga olgan innovatsion-refleksli amaliyot shaklida amalga oshirildi.

Birinchi blok bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning shaxsiy xususiyatlari, o'ziga bo'lgan munosabati, o'z shaxsiyati va ta'lim faoliyati haqida xabardor bo'lishga bag'ishlangan. Unda psixodiagnostika, savol-javob, talabalar e'tiborini o'z shaxsiga, ularning tajribalari, fikrlari, o'quv faoliyati usullariga qaratishga qaratilgan mashqlar kiritilgan.

Ikkinchi blok bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning o'zini kasbiy faoliyat va muloqot tizimida anglashga qaratilgan. Unga psixodiagnostika, so'rovnoma, professional ahamiyatli sifatlar bo'yicha mashqlar, turli o'yinlar kiradi.

Uchinchi blok bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy faoliyatini optimallashtirishga qaratilgan. U o'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun bevosita o'quv-kasbiy faoliyatda amalga oshirildi. O'quv-kasbiy faoliyat tajriba jarayonida bo'lajak pedagoglar tomonidan shakllantirilgan kasbiy faoliyatning asosiy mezoni sifatida qaraldi.

Talabalarning refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirishga bo'lgan munosabat, agar pedagogik shartlar yig'indisi talabalarning ma'lum bir reflekslilik darajasiga erishish uchun o'ziga xos vosita bo'lsagina amalga oshirilishi mumkin.

O'qitiladigan fanlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan berilgan mazmun ularni taqdim etish metodikalarini farqlashga imkon beradi. Biroq, biz refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishni, bilim sohasidan qat'i nazar, shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishning universal mexanizmi sifatida ko'rib chiqamiz, shuning uchun tadqiqot dasturi o'qitishning asosiy birligi sifatida qaror qilish bo'yicha ishning asosi va ketma-ketligini o'z ichiga olishi va maktabgacha ta'lim tizimidagi tarbiyachilarning kasbiy faoliyatining ko'rsatkichlari va mezonlari bo'lgan shaxsiy o'zini o'zi rag'batlantirish, tahlil qilish, o'z-o'zini tashkil etish, o'z-o'zini baholash kabi funksional pozitsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak [10].

Talabalarning refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligi o'lchovi sifatida, har bir shaxs tomonidan o'z ma'nosini amalga oshirish uchun boshlang'ich imkoniyat sifatida, psixologiya, pedagogika, san'at, ilm va fan sifatidagi ta'riflar shaxsning o'zini o'zi belgilashi uchun muhim bo'lgan ta'lim predmeti kabi xizmat qilishi mumkin.

SHunday qilib, tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, talabalar tomonidan fanning ta'rifi va uning bo'lajak tarbiyachi-pedagog shaxsini o'z-o'zini tarbiyalashdagi ahamiyati refleksiv fikrlash konseptual, nazariy jihatdan yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bu, agar o'quv jarayoni talabalarning refleksiya tajribasiga asoslangan bo'lsa, shaxsiy refleksni rivojlantirish samarali bo'ladi degan pozitsiyani tasdiqlaydi. O'z-o'zini rag'batlantirish shaxsning o'z borligining chuqur qatlamiga murojaat qilishi, uni saqlab qolish va boyitishsiz shaxsga aylanish, o'z-o'zini rivojlantirish va mas'uliyat qobiliyatini rivojlantirish, ma'nolarni o'stirish va amalga oshirish, pirovard natijada insonning dunyoga, boshqa odamlarga, o'ziga munosabatiga ma'naviy vaziyatni belgilaydi. Aynan shaxsning refleksiya tajribasi, o'z-o'zidan va improvizatsiyaga asoslangan ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'sirini tashkil etish ma'no yaratishning asosi sifatida shaxsiy motivatsiyaning rivojlanishini ta'minlaydi.

Tadqiqotlar asosida shunga amin bo'ldikki, refleksiv faoliyat qanchalik yuqori bo'lsa, uning namoyon bo'lishi uchun sharoit yaratish qanchalik qiyin bo'lsa, talaba qanchalik ko'p refleksiyaga uchrasa, uning o'ziga xosligi, individualligi o'zini namoyon qiladi.

SHunday qilib, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda refleksiv faoliyat etakchi bo'ladi, chunki u turli havaskorlik faoliyatining paydo

bo'lishi va rivojlanishiga hissa qo'shadi, shaxsning o'zini o'zi rivojlantirishdagi taraqqiyotini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. <https://lex.uz/docs/4327235>.
2. Antonova A.V. Podgotovka uchastixsya peduchilim k rukovodstvu esteticheskim vospitaniem detey doshkolnogo vozrasta: Diss. k.p.n. - M., 1993. - 184 s.
3. Gladkova E.V. Formirovanie lichnosti vospitatelya detskogo sada v protsesse professionalnoy podgotovki: Diss. k.psix n. - Tashkent, 1991. - 154 s.
4. Davdenko T.M. Refleksivnoe upravlenie shkoly: teoriya i praktika: Monografiya. Belgorod: Belgorodskiy gos. pedinstitut, 1995. - 250 s.
5. Djuraeva B.R., Tojiboeva H.M., Nazirova G.M. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari // Toshkent, - O'zPFITI. – 2015. 112 bet.
6. Inoyatov U.I. Sovremennye podxody k razvitiyu sistema doshkolnogo obrazovaniya// "Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini takomillashtirish: muammo va echimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. T.: O'zPFITI 2017 yil. B.4-5.
7. Kovardakova M.A. Formirovanie u studentov umeniya analizirovat pedagogicheskiy protsess v doshkolnom uchrejenii. Diss. k. p. n. - M., 1990. - 244 s.
8. Leontev A.N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. - M.: Politizdat, 1995. - 304 s.
9. Turg'unov S.T., Axmadjonova N.M. Maktabgacha ta'lim muassasalarida boshqaruv faoliyati algoritmi. // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2012. – №1. – B. 133-134.
10. Yusupova P. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. - T.: "O'qituvchi", 1993., 264 b.
11. Qodirova Z.S. Bo'lajak tarbiyachilarni kasbga tayyorlashda pedagogik amaliyot xususiyatlari. // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2012. – №4. – B.102-103.

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI

01.00.00

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

- 1 **Об однозначной разрешимости полунелокальной краевой задачи для уравнения смешанного типа второго рода четвертого порядка**
Джамалов С.З, Курбонов О.Т,³ Арзикулов З.О, ... 3
- 2 **Aniqmasliklar va ularni ochish usullari**
Solayeva M.N, ... 11
- 3 **A differential game problem for an infinite system of binary differential equations in the gilbert space l_2**
Kushaqov X.Sh, ... 17
- 4 **О роли учёных в становлении и развитии дисциплины математика**
Жалилов И.И, ... 25
- 5 **Uchun metallarning plazmonik va elektrofizik parametrlari**
Yuldasheva N.M, ... 31

KIMYO FANLARI

02.00.00

ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

CHEMICAL SCIENCES

- 6 **Исследование процесса сополимеризации 1-хлор-3-пиперидин-2-пропилакрилата и n-морфолин-3-хлоризопрпилакрилата**
Пулатова Н.У, Максумова О.С, ... 36
- 7 **Sanoat chiqindi suvlarining kimyoviy tarkibini o`rganish**
Karimova F.S, Xakberdiyev Sh.M, Jo`rayeva U.B, ... 43
- 8 **Изучение свойств реагента и разработка на его основе спектрофотометрических методик определения ионов меди(ii)**
Ж.Н. Тоджиев, Н.Т. Турабов¹, Г.С. Тураева², М. Фатхуллаева³, Ш.О.Олимжонова⁴,
С.Р.Суюнова¹, З.А. Сманова, ... 49

BIOLOGIYA FANLARI

03.00.00

БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

BIOLOGICAL SCIENCES

- 9 **Sur tusli qo`ng`ir tuproqlarda makroelementlar geokimyosi**
Isag`aliev M.T, Isomiddinov Z.J, Yuldashev G', ... 56
- 10 **Влияние эродированности светлых сероземов на состав и свойства обменных катионов**
Юлдашев Г, Махрамхужаев С, ... 65
- 11 **Yumshoq bug`doyning sariq zang kasalligi**
Abduraxmatov T.Ch, Amanov O.A, ... 71

12	Elwendia boiss turkumi turlaridan ajratib olingan moddalarning antioksidantlik faolligini in vitro sharoitida aniqlash	
	Mamatkulova I.E, Mustafakulov M.A, Abduraimov O.S,.....	74
13	O'zbekiston respublikasining janubiy viloyatlari sharoitida maktab o'quvchilarining amaldagi ovqatlanishi va jismoniy taraqqiyoti	
	Rahmatullayev Y.Sh, Avliyoqulova M.B, Hakimova M.A,.....	79
14	Определение остатков пестицидов в сельскохозяйственных продуктах тонкослойным методом и методом gx-ms	
	Жумабаева И.М, Джураев Т.А, Кушиев Х.Х,.....	84
15	Yumshoq bug'doyning qorakuya kasalligi haqida ma'lumotlar	
	Bekmuradov J.A, Amanov O. A,.....	90
16	Echkilar katta qorin syuqligining ayrim biokimyoviy ko'rsatgichlariga va mikroorganizmlar soniga ozuqalar kimyoviy tarkibining ta'siri	
	Kuziyev M.S., Haydarov D.Ya,.....	94
17	Andijon shahrida joylashgan №1-son maktab o'quvchilarining (2-11 sinf) landolt testi asosida intellektual rivojlanish darajasi	
	Abduvaliyeva F.M, Xushmatov Sh.S,.....	100
18	"Jayron" ixtisoslashgan pitomnigi florasining tahlili	
	Esanov H.Q,.....	106

09.00.00

FALSAFA FANLARI
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

19	O'zbekiston harbiy xizmatchilari faoliyatida qahramonlik g'oyalarining tarbiyaviy ahamiyati	
	Djo'raev F.Q,.....	112
20	Milliy istiqlol mafkurasining ahamiyati	
	Lutfullaev A.A,.....	118
21	Uzluksiz ma'naviy tarbiya strategiyasida ma'rifatli jamiyat qurish asosi	
	Mo'ydinov A,.....	123
22	Raqamli jamiyatda yoshlar ongidagi transformatsiyalar: falsafiy tahlil	
	G'affarova G,.....	128
23	Jadid mutafakkirlari qarashlarida adolat konsepsiyasi	
	Hamroyev S.S,.....	134
24	Kreativ shaxs tushunchasi va uning falsafiy tahlili	
	Hojiyev R.B,.....	140
25	Ijtimoiy kapital fuqarolik jamiyatining asosi	
	Uktamov N.I,.....	146
26	IX-XV asrlar o'rta osiyo mintaqasida ijtimoiy-madaniy hayot	
	Normatova D.E,.....	150

748

27	Ya'qubi charxiy ta'limotida vujud masalasi Zoyirov E.X,.....	156
28	Yevropada uyg'onish davrining xususiyatlari va ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyoti Qurbonov U.E,.....	161
29	Yangi taraqqiyot davrida rahbar kadrlar faoliyatida yuksak axloqiylik va nafosat uyg'unligini shakllantirish masalalari Arzimatova I.M,.....	167
30	A person's spiritual existence requires spiritual nourishment Yuldasheva L.S,.....	173
31	Jamiyatda ijtimoiy-madaniy texnologiyalar va texnologik taraqqiyot Yuldashev S.U,.....	175
32	O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy xayotida mahalla institutining tutgan o'rne Teshaboyev A.X,Dexkanov N.B,.....	181
33	Hadis ma'naviyat va axloq Samiyev A.S,.....	184
34	Qarilik va qarish jarayonining ma'naviy-axloqiy muammolarini falsafiy jihatlar Abdukarimova G.B,.....	190
35	Til va kommunikatsiya mutanosibligining falsafiy-germenevtik jihatlar Xudoyberganov R.X,.....	196
36	Mirbobo naqshbandiy qalb zikri va uning turlari to'g'risida Rajabov A,.....	200
37	Milliy identiklik tushunchasining mazmun-mohiyati, tarbiyaviy asoslari Turgunbayev T.A,.....	205
38	Yangi O'zbekistonda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik tamoyillari Kasimova E	210

10.00.00

FILOLOGIYA FANLARI
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

39	Istiqlol davri o'zbek she'riyati janrlar tasnifiga doir ayrim mulohazalar	
	Mamiraliyev Q.Q.,.....	217
40	Kommunikativ kompetentsiya rivojlanishida to'siqlarni bartaraf etish	
	Pirimqulova S	224
41	Rus tilidagi " Духовность " umumiy semali leksemalarning izohli lug'atlardagi talqini	
	Mirhaydarova N.H	229
42	J.Rouling ijodida prekvellarning ahamiyati	
	Zayniddinova M.F,Fayziyeva M.S,.....	237
43	Using speech compression in simultaneous translation process	
	Daminov N.K,.....	241
44	Samarqand viloyati toponimlarining yasalihi	
	Jo'raboyeva G.S,Asrayeva D.G',.....	247
45	"Tarixi muluki ajam" masnaviysi hakimona tafakkur mahsuli	
	Pardaeva I.M	252
46	Realialarda madaniyatlararo xususiylik tasviri	
	Kazakov I.R.	257
47	Ingliz va o'zbek tillarida obrazli so'zlarning kelib chiqish tarixi	
	Ismatova G.Sh,.....	262
48	Xitoy falsafasidagi 德 de atamasining o'zbek tilida berilishi xususida	
	Ismatullayeva N.R,.....	272
49	Hozirgi o'zbek hikoyalarida tasvir va talqin (Zulfiya Qurolboy qizi asarlari misolida)	
	Egamberdiyeva K.I,.....	276
50	Must-know skills to translate newspaper articles	
	Kasimova A.N,.....	281
51	Conceptual metaphors: research and application	
	Kurvonbekov M.I,Aljonova M.M,.....	287
52	Some strategies for teaching non-philology students at different levels	
	Madieva G.A,.....	292
53	Ingliz va o'zbek tillarida ta'ziya bildiruvchi nutq etiketida verbal va nonverbal muloqot shaklidan foydalanish ko'rsatkichi	
	Narmuradova G.I,.....	297
54	The expressing of the obligation meaning in uzbek and english	
	Gadoeva M.I,Jurayev S.Z,.....	302
55	Organization of round tables in german within the framework of additional professional training	
	Mardanova F.S,Sultanova M.Sh,.....	308

56	Ingliz va o'zbek (rus) tillarida slengizmlar va ularning lingvokulturologik jihatlarini kontrastiv tadqiqi	
	Satimova D.N., Azimova S.A., ...	314
57	Metonimiyali ingliz va o'zbek maqollarining semantik tahlili	
	Boboqulova N.X., ...	319
58	O'zbek va ingliz avtomobil terminologiyasining hosilaviy usulini strukturaviy tahlil qilish va tavsiflash	
	Parpiyeva U.X., ...	323
59	"Tushda kechgan umrlar", "Ikki eshik orasi" asarlarida qo'llanilgan frazemalarning ifoda plani	
	Qurbonova Z., ...	331
60	"Boburnoma"dagi realiyalar va ularning tarjimalarda aks etishi	
	Ibragimova R.A., ...	336
61	O'zbek tili dialektal korpusini yaratishning lisoniy omillari	
	Rustamova Z.X., ...	342
62	Frazeologik qurshov va frazeologik markaz	
	Ganiyeva Sh.A., ...	345
63	Ergash gapli qo'shpredikativ birliklar sinergetik tizim sifatida	
	Teshaboev D.R., ...	350
64	"Zarbulmasal" asari so'z boyligidagi mavzuiy guruhlar tahlili	
	Ubaydullayeva Sh., ...	356
65	Paremiyalar lisoniy olam komponenti sifatida	
	Umirzakov U.S., ...	360
66	Halima Ahmedova lirikasida badiiy-estetik tafakkur tadriji	
	Xalova M.A., ...	368
67	Образование лексем с предметным значением в узбекском языке	
	Богданович Г.Ф., Хамдамов Д.Д., ...	373
68	Lapar janrining genezisi xususida ba'zi mulohazalar	
	Mardonova G.A., ...	377
69	Миф и мистическая реальность в художественной системе современной женской прозы России	
	Ибрагимова Н.М., ...	381
70	Epik qahramonning ijtimoiy hayoti va og'a-inichilik bilan aloqador motivlar	
	Rahimova Sh.A., ...	387
71	Pamflet haqida ba'zi mulohazalar	
	Yusupjanov E.U., ...	391
72	Rus tilidagi tugallanganlik va tugallanmaganlik fe'l kategoriyasining o'zbek tilida ifodalanishi	
	Ruziyeva Z.M., ...	396
73	Temporal ma'noli so'zlarning inglizcha o'zbekcha tipologiyasi	
	Samadova S.J., ...	402

74	К вопросу о референции экспрессивных и эмоциональных фразеосем Насирова Р.А.,.....	407
75	Основные направления компьютерной лингвистики Мансурова Т.Т.,.....	413
76	К вопросу о постмодернизме как категории литературы Хожиматова Н.,.....	419
77	O`tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asarida somatik birikmalarining semantik tahlili Gadoyeva M.I, Murodova E,.....	424

13.00.00

PEDAGOGIKA FANLARI
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

78	Badiiy bezak san’ati mashg’ulotlarida badiiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish Abdusalolov S.A.,.....	429
79	Yosh dzyudochilarning tezkor kuch sifatini rivojlantiruvchi vositalar Tangriyev A.J.,.....	437
80	Talabalararo hamkorlik madaniyatini shakllantirishda klasterli yondashuvning o’ziga xosligi Otaboyeva Z.G.,.....	443
81	Ta’limning interfaol shakllari Ziyayev A.N.,.....	448
82	Ta’limda innovatsion uslublarni ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etishning nazariy asoslari Allayorova S.B.,.....	453
83	Chizmachilik fanini o’qitishda interfaol metodlarni qo’llash Mamatov D.X.,.....	461
84	“Tarbiya” fani vositasida yuqori sinf o’quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish Abdullayev D.Y.,.....	466
85	The significance of critical thinking in education Dushanova N.M.,.....	470
86	Techniques that increase the interest of younger school-age students in their studies Umarova G.M.,.....	477
87	Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar asosida amaliy ko’nikmalarni shakllantirish Himmataliyev D.O,Itolmazova G.Q.,.....	481
88	Jismoniy tarbiya o’qituvchisini pedagogik faoliyatining o’ziga xos xususiyatlari Qodirov J.M.,.....	485
89	Kurashchilarning mashg’ulot jarayoniga qo’yiladigan gigienik talablar Abduraxmonov U.A.,.....	492
90	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – ijtimoiy ehtiyoj va pedagogik muammo sifatida Tuychiyev A.T.,.....	496

752

91	Maktablarda rus tilini chet tili sifatida o'qitishga zamonaviy yondashuv: o'qish ko'nikmasini shakllantirish Axmedov N,.....	504
92	Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida elektron darsliklarni qo'llashning ahamiyati Haydarov R.M,.....	509
93	Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning shakl, metod va vositalari Xo'jamberdiyeva Sh.K,.....	515
94	Umumta'lim maktablarida "informatika va axborot texnologiyalari" fanini uzviy o'qitish mazmuniga qo'yiladigan talablar Marasulova Z.A,.....	520
95	Til o'qitishda mashqlar tipologiyasi masalalari Bazarbaeva A,.....	526
96	Organik kimyoda "alkanlarning tuzilishi va izomeriyasi" mavzusini o'qitishda zamonaviy kimyoviy kompyuter dasturlaridan foydalanish Hazratova D.A, Amrilloev A.A,.....	530
97	Talabalarning huquqiy savodxonlik malakasini oshirishda yangi pedagogik texnologiyalarning o'rni Xamraqulov Z.Y,.....	535
98	Dasturlash tillarini o'qitishda pedagoglarning media kompetensiyasini rivojlantirish Kamalova N.I,.....	539
99	Tilning turli sathlarida his-hayajon bildiruvchi birliklar Turdiyeva G.A,.....	545
100	Ingliz tili darslarida o'quvchilar tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning amaliy-texnologik masalalari Mirzakarimova M.M,.....	549
101	Talabalarning sotsiologik kompetensiyasini rivojlantirishda mavjud muammolar Sarimsakova D,.....	555
102	Sport yuklamarini hisobga olgan holda biologik faol qo'shimchalardan foydalanish usullari Mirzayev S, Boltobayev S.A, Jahongirov Sh.J,.....	560
103	Sport tibbiyotining paydo bo'lishi tarixi va uning rivojlanishi Kuchkarov U.L,.....	563
104	Talabalarda xorijiy tillardan kasbiy mobiligini rivojlantirishning didaktik ta'minotini takomillashtirish Suyunova G.X,.....	567
105	Aralash ta'limning pedagogik asoslari Xalmatova D.A,.....	574
106	Kredit-modul tizimida talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishi uchun asos bo'ladigan sabablar Xolmatov Sh.S,.....	580

107	Turizm yo'nalishi talabalariga ingliz tilida sohaviy leksikasini o'rgatish texnologiyasi Yuldasheva D.Q.,.....	584
108	Pedagogik tajribalarda ikki bog'liqmas tanlanmalarning bir jinsliligini tekshirishning styudent alomatiga asoslangan nazorat kartalar haqida Yuldashev X.,.....	589
109	Aholi bilan ijtimoiy talim va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish Qurbonova Z.A.,.....	595
110	Implementation of milton erickson's principles in lingua-coaching approach Juraeva G.B.,.....	599
111	Professional ta'lim muassasalarida pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalarining miqdor va sifat tahlillari Abdullayev A.K.,.....	602
112	Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarida autokompetentlikni rivojlantirish muammosining dolzarbligi Normirzev F.M.,.....	607
113	Oliy o'quv yurtlaridagi harbiy ta'lim fakulteti kursantlarida rahbarlik (etakchilik) sifatini shakllantirish yollari Turaxanov A.A.,.....	612
114	O'quvchi bo'sh vaqtini tashkil etishning pedagogik shartlari va didaktik imkoniyatlari Avulova.N.T.,.....	619
115	Turli xalqlarda qo'g'irchoqlar va ularga tarbiya vositasi sifatida munosabat Abdullajonova D.R.,.....	624
116	Методика использования электронных ресурсов студентам специализированных вузов при обучении письменному переводу Насруллаева Т.С.,.....	629
117	Bo'lajak chet tili o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini belgilashda kompetentli yondashuv Muxamedova G.B.,.....	634
118	Pedagogik atamalar asosida nofilologik yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mohiyati Mavlanov Sh.Y.,.....	639
119	Elektr mashinalari fanidan mustaqil va ijodiy ishlash faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarini tashkil etish texnologiyasi Zokirova D.N, Ergashev G'.M.,.....	644
120	Oliy ta'lim muassasalarida yadro fizikasi bo'limlarini o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirib o'qitishning afzalliklari Yusupov D.A.,.....	651
121	Особенности коммуникативного метода обучения иностранным языкам Жалолов Ш.У.,.....	659

122	Yunon-rim kurashchilarning musobaqa faoliyati asosida mashg'ulotlarni rejalashtirish natijalari Boymirzaev A.A, ...	663
123	Bo'lajak siyosatshunos kadrlarni tayyorlashda integrativ ta'limning ahamiyati Jumayev R.G',.....	667
124	Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim tarbiya jarayonini boshqarish Radjabova G.U,.....	672
125	Uzluksiz pedagogik amaliyot tajriba-sinov ishini tashkil etishning umumiy xarakteristikasi Rustamov L.X,.....	676
126	Sportchilarning ovqatlanishida oqsil, yog' va uglevodlarning ahamiyati Mirzayev S.Otamirzayev O.M,Shokirjonov Q.Sh.....	683
127	Umumta'lim maktab o'quvchilarining sotsiologik kompetentsiyani shakllantirish bo'yicha mashqlar turlari (tarixiy va adabiy matnlar asosida) Alimsaidova S.A,.....	688
128	Magistratura talabalarining ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish Usmanova U.A,.....	696
129	Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishda ko'ngillilarni jalb etishning ayrim masalalari to'g'risida Yuldashev F,.....	702
130	К проблемам воспитания в образовательных учреждениях Xolmatova D.A, ...	708
131	Ta'lim jarayonida o'qituvchining raqamli texnologiyalaridan foydalanishi Xurramov A.J, ...	715
132	Развитие самоконтроля студентов в процессе учебной деятельности Шаропова Н. Б, ...	720
133	Jismoniy tarbiya va talaba - yoshlarning intellektual faoliyati samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Gilijova A.M	725
134	Yuqori sinf o'quvchilarning jismoniy takomillashtirish vazifalari Asqarov F.A	730
135	Ta'limiy o'yin faoliyati – kreativ qobiliyatni rivojlantirishning o'ziga xos vositasi sifatida Shoyusupova Sh.Sh.	736
136	Refleksiya faoliyati - bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni tayyorlashning eng muhim mexanizmi sifatida Nazirova G.M	742